

लेली अर्थनिर्णायक तत्वे केवळ यज्ञयागासाठीच नसून त्यांचा कायदा व व्यवहार यांत वारंवार उपयोग केला जातो. 'मीमांसा' म्हणजे 'वेदाध्या अर्थाचा सम्यक् विचार करण्याचें शास्त्र' हा जरी असला, तरी त्यांत सांगितलेले नियम हे सर्वसाधारण कोणत्याही शास्त्राचा योग्य अर्थ लावण्यास अत्यंत उपयुक्त आहेत.

यगवान् जैमिनीनां पूर्वमीमांसाशास्त्र सूत्ररूपाने सुव्यवस्थित लिहिले आहे. या शास्त्रीय ग्रंथातील सूत्रांचे पदशः विवरण व त्याचा भावार्थ सुलभ संस्कृत भाषेत, श्रीनी केला असल्यामुळे मद्रचा ग्रंथ मीमांसाशास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्यांना अतिशय उपयोगी झाला आहे.

हल्ली हिंदुस्थान स्वतंत्र झालेमुळे आदली भारतीय संस्कृती व संस्कृत विद्या यांचा पद्धतशीर अभ्यास होऊन त्यांचा उत्कर्ष होणेची सुचिन्हें दिसत आहेत.

महाविद्यालयांत मीमांसाविषयाचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांस या भाषबोधिनीचा अत्यंत उपयोग होईल. तसेच, कायद्याचे अभ्यासात हा विषय समाविष्ट झाल्यास त्यावेळीं हि ह्या भाषबोधिनीचा उपयोग होईल.

श्रीनी हा ग्रंथ अखिल जगांतील गीर्वाणभाषामिज्ञांकडून अभ्यासिला जावा म्हणून मुद्दाम सुलभ संस्कृत भाषेत लिहिला आहे.

श्रीचेकडून अशाचप्रकारे श्रीआद्यशंकराचार्य पीठाची सेवा व्हावी व प्रतिवर्षी श्रीच्याकडून अशाच अमोल ग्रंथसंपत्ती निर्माण व्हावी व ती पीठाकडून प्रकाशित केली जावी याबद्दल व श्रींना दीर्घायुरारोग्य लाभो एतदर्थ श्रीपरमेश्वराचे चरणी आमची प्रार्थना आहे.

श्रीच्या या असामान्य ग्रंथाचे तज्ज्ञांकडून योग्य ते स्वागत व परिशीलन होईल अशी आम्हास पूर्ण उमेद आहे.

सदर ग्रंथास प्रो. गणेश श्रोपाद डुपरीकर, एम्. ए. यांनी विद्वत्ता-पूर्ण व मार्मिक अशी प्रस्तावना लिहिली आहे, त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहो. तसेच पीठाचे ग्रंथालयाध्यक्ष वे. शा. सं. सदाशिवशास्त्री मारुलकर यांनी या मोठ्या व शास्त्रीय ग्रंथाची मुद्रिते तपासण्याचे क्लिष्ट व अवघड काम मोठ्या परिश्रमाने केले असल्याने त्यांचेहि आभारी आहो, या कामी पीठाचे व्यवस्थापक राजेश्री दामोदर दत्तात्रय कुलकर्णी, नूलकर यांनी बरेच श्रम घेतले आहेत याबद्दल त्यांचा उल्लेख करणे उचित आहे. तसेच चिंतामणी प्रेसचे मॅनेजर यांनी ठराविक मुदतीत सदर ग्रंथाचे छपाईचे काम करून दिलेबद्दल त्यांचाहि उल्लेख करणे योग्यच आहे.

प्रतिवर्षी ग्रंथप्रकाशनाचा असाच सुयोग याचा अशी श्रीपरमेश्वर-चरणी आमची प्रार्थना आहे.

श्रीजगद्गुरु मठ	}	गोपाळ विठ्ठल कुलकर्णी, माजनाळकर
कोल्हापूर.		बी. ए. एल्. एल्. बी.
मि. वैशाख शु. १०		कारभारी.
शके १८७३	}	नि॥ श्रीस्वामी जगद्गुरु शंकराचार्य
		पीठ करवीर

मुखप्रबन्धः

१

भुतिजनन्या पुरुषार्थचतुष्टये कर्मापरपर्यायो धर्म एव मोक्षोपायवे-
न्नादौ परिगणितः । अर्थकामौ धर्माविरोधेन साधितावेवाभ्युदयसाधकौ भवतः,
नान्यथा, इत्यतो धर्म एव सम्यगाचरितः सन्नभ्युदयद्वारा निःश्रेयसाय भवतीति
पुरातनैर्वेदिकाचार्यैर्व्याहृतपरम्परया व्यवस्थापितम् । यद्यपि यज्ञादिकर्माण्य-
पूर्वद्वारा निरतिशयसुखरूपं स्वर्गं प्रापयन्तीति निर्णीतं कर्ममीमांसायां, तथापि
तान्येव कर्माणि परमेश्वरार्पणबुद्ध्या विहितानि चित्तशुद्धये, तत्साहाय्येन
च मोक्षाय कल्पन्त इति श्रीभगवत्पूज्यपादैरवधारितम् । अतो मनुजश्रेयः-
संशिष्य एव समग्रो वेदः कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डं चेति द्विधा विभक्तः ।
समीक्षितस्वर्गादिसाधकानां यज्ञकर्मणा प्रतिपादिका कर्मकाण्डापरनामधेया
मीमांसा ' कर्ममीमांसा ' ' पूर्वमीमांसा ' वेति पदेन व्यपदिश्यते, मोक्षसा-
धिका ज्ञानकाण्डापरामिधानां मीमांसा ' वेदान्तः ' ' उत्तरमीमांसा ' वेति
पदेन च । एवमर्थकामयोगोऽङ्गत्वं प्रतिपाद्य धर्ममोक्षावेव मीमांसाद्वये
प्राधान्येन विमर्शविषयीभूतौ ।

इदानीन्तने काळे कार्श्यमुपगतोऽप्ययं पूर्वमीमांसाप्रतिपादितो यागा-
दिधर्मः प्राचीनजनचेतःस्वप्रतिहतं प्रमुह्यमाणः । अतः सदैव यज्ञकर्मनिरता
याज्ञिका विद्वत्परिप्लु यज्ञानुष्ठानविषयकान् सन्देहानधिकृत्य, मौखिकपर-
म्पराप्रभेदानुसारिणीर्यज्ञविप्रतिपत्तीश्च लक्ष्यीकृत्य मुहुर्मुहुः संवादविवादान्स-
माशिश्रियुः । अपि च संहिताब्राह्मणगतस्य सुविस्तृतयज्ञविज्ञानस्येतस्ततो
विकीर्णतया कप्रविह्वीनतया च यज्ञतत्त्वमाधिकृत्य अभिन्नमतानि सम्भूतुः ।
अतो भगवता श्रीजैमिनिना यज्ञविज्ञानरागेः सङ्कुलत्वं सम्यबुद्ध्य स
मीमांसासूत्रेषु सम्प्राव्यवस्थिति-प्रापितः । तेन विविधमतानां सुसंवादं
संसाध्य यज्ञविधाने सर्वेषां समुचितसन्निवेशं निश्चित्य च शेषशेषित्वचिन्ता-

परा पूर्वमीमांसा शास्त्रपद्वीमापादिता । यज्ञानां सम्पत्सम्पादने यानि वैदि-
कवाक्यानि परमोपयुक्तानि 'तेषामर्थनिर्धारणनियमास्तेन समुद्भाविताः ।
प्रतिद्वन्द्विदार्शनिकविमतोपन्यासपुरस्सरं स्वीयसिद्धान्ताः श्रीजैमिनिना मीमां-
सासूत्रेषूपस्थाप्यन्ते । एतेषु सिद्धान्तेषु केचिद्विद्वत्परित्यक्तं प्रत्यक्षं सञ्जातानां
संवादविवादानां मौखिकनिर्णया एव सूत्ररूपेण सङ्कलिता इत्यनुमीयते ।
एतेषां सूत्राणां न्यायाधिष्ठितत्वात्तेषां संहतिरन्योपसाहसोपदवाध्यापि विधते ।

विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।

निर्णयश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥

इति श्लोकानुसारेण प्रत्यधिकरणं लोकव्यवहारागमयुक्तितो निर्णीतः
सिद्धान्ता एव पूर्वं न्यायपदमाजो बभूवुः, तदनन्तरं च न्यायशब्दः स्थूल-
तया गौतमीयन्यायशास्त्रनामकः सञ्ज्ञे । जैमिनीयन्यायसाहस्य-
विषयसङ्गलनुरोधेन—

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसङ्गतयस्त्रिधा ।

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्सङ्गतिरुच्यताम् ॥

इति वचनानुसारतोऽध्यायपादाधिकरणादयो ऽभिभागाः प्रकाशिताः,
पुनश्च तत्र प्रत्यधिकरणं विषयसंशयादीनि पञ्चाङ्गानि विभक्तानि, येन
'मीमांसाशास्त्रगतं यज्ञविज्ञानं विशिष्टपद्धतिसनायं सद् व्यवस्थितिं प्राप्नुम् ।
एवं पूर्वमीमांसागतेषु पञ्चाङ्गघटिताधिकरणेषु प्रमाणोपबृंहितं वादकौशलं,
सूक्ष्मतर्कपाटव, विग्रहं व्यवस्थितं च व्याख्यानमित्येतानि बाह्यत्वेनावकाशं
भेजिरे । पूर्वमीमांसाशास्त्रोपज्ञैषाधिकरणानुसारिणी व्याख्यानपद्धतिरेव
तदुत्तरमविन्या वेदान्तापरामिधया उत्तरमीमांसया विशदव्याख्यानोपायत्वेन
प्रचुरतया परिगृहीता ।

उत्तरकाले तु मट्टपादप्रभाकरप्रभृतयो मीमांसका गौतमीयन्याय-
शास्त्रमधितिष्ठन्तस्तद्गतानि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रमाणानि परिजगृहुः ।

अत्र गौतमीयप्रमाणचतुष्टयेनार्पापत्तिं सङ्कलप्य प्रामाकराः प्रमाणपञ्चकं स्वीकुर्वन्ति । भाट्टाश्चैतत्प्रमाणपञ्चकेनानुपलब्धि संयोज्य प्रमाणषट्कमङ्गीकुर्वन्ति । विशेषतोऽत्रावधेयं यदुपरितनप्रमाणाङ्गीकारेऽपि मीमांसकाः प्राधान्येन शब्दप्रमाणशरणा एव (जै. १।१।४-५) । वेदं मूर्धन्याकृत्य तच्छब्दनिवृत्तिसिद्धय एव ते साधनरूपेण शब्देतरप्रमाणानुररीकुर्वन्ति । एवं मीमांसकाः शब्दतत्त्वमप्रतो निधाय वैदिकवाक्यानां सोपपत्तिकमर्थं निर्धारयितुमेष श्रुत्यनुकूलं तर्कं समाश्रयन्ति । अपि च प्रामाकरा वैशेषिकाणां द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवायपदार्थान् स्वीकृत्य तैः शक्तिः, सादृश्यं, संख्या चेति प्रमाणत्रयं संयोजयन्ति, भाट्टाश्च केवलं द्रव्यगुणकर्मसामान्याभावपदार्थाननुमन्यन्ते । उभये मीमांसकाः पुनः कार्यकारणभावं प्रायः परिगृह्णन्ति । एवमुत्तरकालीनैर्मामांसकैर्न्यायवैशेषिकदर्शनगतान् कांश्चिद्विषयानादाय स्वीयदर्शनं परमां परिवृद्धिं प्रापितम् ।

यथाहं यज्ञानुष्ठानं स्वर्गापादकमपूर्वं जनयतीति पूर्वमीमांसासिद्धान्तः । एतदपूर्वाङ्गत्वेनैव तैर्थज्ञगतानि शेषशेषिभूतान्यस्तिलानि कर्माणि कल्पन्ते । अतः ' प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ' इति वचनानुसारेण पूर्वमीमांसा विषयक्षणां पुरत आदौ विस्पष्टं प्रयोजनमुद्दिष्टं वा संस्थापयति, पश्चाच्चैतत्प्रयोजनं फलं वोद्दिश्यैव मीमांसकास्तत्सहकारिभूतानि सर्वाणि वस्तूनि यथाविभागं विन्यस्यन्ति । ' फलव्रतं निधावफलं तदङ्गम् ' इति न्यायतः समग्रं वेदं यज्ञक्रियाश्चाङ्गाङ्गिभावेन प्रकल्प्य ते यज्ञविज्ञानाङ्गभूतानि तत्त्वानि तथा व्यवस्थापयन्ति यथा सर्वेषां सङ्कलनं सुसङ्घटितं यज्ञपुरुषवपुर्निर्मापयिष्यति । एवं विस्पष्टं प्रयोजनं, न्यूनाधिकभावेन पदार्थग्रहणं, पदार्थविभागः, पदार्थानामङ्गाङ्गिभावकल्पनं, प्रामाण्यविधेचनं, अर्थनिर्णये च मनोविज्ञानाधिष्ठितयोः सङ्कलनविकलनरूपयोरन्वयव्यतिरेकयोः समाश्रय इति पद्धतिविज्ञानस्य (methodology) सकला अपि विशेषा अप्यशास्त्रेभ्यः पूर्वमीमांसाशालेऽप्यनुसृता दृश्यन्ते । विशेषतश्च

यज्ञतत्त्वस्याह्वयानमिवेण शब्दानित्यत्वपुरस्सरं वेदार्थनिर्णयरतैर्मामासकैः सर्वसाधारण्येन पद्धतिविज्ञानतत्त्वान्येव स्फुटीक्रियन्ते । अतः पूर्वमीमामा वेदार्थनिर्णये प्राच्यप्रतीच्यशास्त्रसाधारणानि पद्धतिविज्ञानतत्त्वानि समाश्रित्य यथार्थशास्त्राभिधानमुपगतेति निश्चयप्रचम् । यज्ञोपयुक्तत्रयिषये स्वर्गापूर्वत्रिषये च साद्धिहाना अत्रैदिका मीमासकेभ्यः कदाचिद्विभिधेरन्, किन्तु मीमासाप्रतिपादिताना वाक्यार्थनिर्णयतत्त्वानामेतत्सर्वव्यापकत्वं यत्तानि यथा धर्मनिर्णये तथा लौकिकस्यैवद्वारनिर्णयेऽपि परम प्रामाण्यमर्हन्ति । अन्यशास्त्रैर्मामासाया वाक्यार्थनिर्धारणतत्त्वानि तारतम्येन यद्यपि गृह्यतानि, तथापि तानि विशेषतो धर्मशास्त्रार्थनिर्धारणे प्रयुज्यन्ते । प्रायः सर्वशास्त्रैर्विशेषतश्च वेदा-तशास्त्रेण सङ्कलनदृष्ट्या प्रातिस्विकविषयतात्पर्यनिर्णयाय पूर्वमीमासाप्रतिपादितम्-

उपक्रमोपसहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।

अर्थवादोपपत्ती. च लिङ्ग तात्पर्यनिर्णये ॥

इतिश्लोकगत तात्पर्यलिङ्गपट्टकमवलम्ब्यने । यतो विकलनपूर्वकं
सङ्कलनमस्मिन् व्यापारे सदृश्यते ततो मीमांसकानामितरशास्त्राणां चेयं परि-
पाटी प्राधान्येनावयव्यतिरेकात्मिकेति समवधेयम् । अन्तिमतत्त्वनिर्णये
मीमांसकेभ्यो विभिन्नाशया अपि श्रीभगवत्पूज्यपादाः स्वयम्ब्रह्मसूत्रभाष्ये
विशेषतश्च तद्वततुर्वीयाध्याये ब्रह्मज्ञानोपायभूतानां कर्मोपासनापरश्रुति-
वाक्यानां समन्वयं सप्ताधितुं पूर्वमीमांसागतानि वाक्यार्थनिर्णयतत्त्वानि
सुहृद्गुरुपुण्ड्रत इति सविशेषमवधानमर्हति । अपि च तान्यर्थनिर्धारण-
तत्त्वानि सप्रपञ्चं पर्यालोच्याऽऽलङ्कारिकैरभिधालभुणादिप्रतिपादने तानि
न्यूनाधिकतया परिगृहीतानि । वैयाकरणा अपि—

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।

अविदेशोऽधिकारश्च पञ्चविधं सूत्रलक्षणम् ॥

इति रीत्या पाणिनीयसूत्रविभागावसरे, तत्तत्सूत्रलक्षणनिबन्धने,
लौकिकशास्त्रपिन्यायासिद्धपारिभाषापिवेचने, कारकार्पप्रतिपादने च जैमिनी-

यान् न्यायान् परिसङ्ख्याचर्यनिर्धारणपरिपाटी च सामान्यतः संश्रयन्ते ।
तथैव समाख्यापेक्षया लिङ्गवाक्ययोर्बलायिस्त्वं ख्यापयन्ती मीमांसकोपज्ञा
वाक्यार्थविवरणपद्धतिः प्रतीच्यभाषाशास्त्रस्याप्युपकुरुते । प्रतीच्यानां
तौलनिकभाषाशास्त्रेण (Comparative Philology) समाश्रितः
शब्दव्युत्पादनोद्यमो वाक्यप्रकरणसन्दर्भविहीनत्वाद्विफलायास्त एवेति सोप-
पत्तिकं मीमांसाशास्त्रेण निर्दिश्यते । अन्यच्च “ औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन
सम्बन्धः ” (जै. १-१-५) इति सिद्धान्तमुपस्थाप्य मीमांसकैर्नित्यः शब्दो
नोत्पद्यते, अपि त्वभिव्यज्यत इति सकण्ठरवमुद्धोष्यते । वेदस्य नित्यत्वा-
पौरुषेयत्वे साधयितुमेवायं सिद्धान्तस्तैरुररीकृतः (जै. १।१।२२-२३) ।
भाषागताश्च शब्दा जातिवाचका एव, न तु व्यक्तिवाचकाः, व्यक्तिश्चाक्षे-
पलभ्येति तेषां गतं सविशेषं संलक्ष्यम् (जै. १।३।३३) यद्यपि भाट्टैर-
मिहितान्वयवादं पुरस्कृत्य विविक्तपदानां सार्थत्वं परिगृह्यते, तथापि प्रायो
मीमांसका अर्थनिर्धारणे गदापेक्षया वाक्यमेवाधिकतरं मन्यन्ते । अन्विताभि-
धानवादिनः प्राभाकरास्तु त्रिधिशक्येऽन्वितानामेव पदानां सार्थत्वं प्रतिपाद्य
बृहद्व्यवहारे वाक्यमुखेनैव पदार्थज्ञानं भवतीत्याचक्षते । मीमांसकाश्च पुन-
र्वाक्यार्थबोधे भावनाजनकं क्रियापदमेव प्रधानं मन्यन्ते, तत्रापि च विशेष-
यतः प्रत्ययम् (जै. १।१।२५; २।१।१) ।

वाक्यार्थनिर्णये शीघ्रान्वयोपस्थितिरेव प्रमुखं प्रयोजनम् । तत्रान्वि-
ताभिधानवादिनः प्राभाकराः शक्तिग्राहकशिरोमणिं बृहद्व्यवहारमभिमन्वाना
वाक्यस्थितानामर्पान्तरसम्बद्धानां परस्परान्वितानामेव पदार्थानामभिधानं
शब्दैः प्रतिपादनं भवतीत्यतो वाच्यार्थ एव वाक्यार्थ इति वदन्ति । अमि-
हितान्वयवादिनो भाट्टाश्च पुनरमिहितानामर्पाभिधायिनां स्वार्थमात्रविश्रा-
न्तानां विशिष्टपदानामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिवलेनान्वये सञ्जाते “ तात्पर्या-
र्थो विशेषवपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसति ” (काव्यप्रकाशः) इति
मन्यन्ते । एवमन्वयबोधरतिमेवाविष्कुर्वतोरप्युपयोग्येऽभिहितान्वयनाद एव

व्यायस्त्वेनाभिमतो बहुलप्रचारश्च संदृश्यते । नैयायिकाश्च शान्दबोधविषये
जातिविशिष्टव्यक्तिवादिनोऽपि प्रायोऽभिहितान्वयवादेभ्यः पुरस्कुर्यान्ति । अतः

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विष्टेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

इति वचनं प्रायः शब्दप्रामाण्यवादिनां वाक्यार्थनिर्णयतानां च
मीमांसकानां शान्दबोधार्हवृत्तिं प्रदर्शयति । तद्यथा—आप्तवाक्यं तु शब्द-
प्रमाणमेव । व्यवहारः पुनरभिधानवादिना वाक्यबोधपुरस्सरपदबोध्यत्वं
रूपापयति । अन्ये च शक्तिग्रहोपायाः पदबोधपुरस्सरं तात्पर्यरूपं वाक्यार्थ-
मभिलिख्यतामभिहितान्वयवादिना प्रायः सम्मताः ।

अभिहितान्वयवादिनो नैयायिका

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

शान्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥

इति श्रुत्या शान्दबोधं प्रति पदज्ञानस्य करणत्वं मन्यन्ते । किन्त्व-
भिहितान्वयवादिनो मीमांसकाः “ पदानि हि स्य स्वमर्थमभिधाय निवृत्त-
व्यापाराणि, अथेदानीं पदार्था अवगताः सन्तो वाक्यार्थे गतयन्ति ” इत्यु-
पन्यस्य सामान्यकाराणां स्मर्यमाणपदार्थानामन्योन्यान्वयेनैव विशिष्टार्थ-
तात्पर्यरूपो वाक्यार्थो लक्ष्यगया समुदेतीति प्रस्थापयन्ति । एवं प्रायोऽभिहि-
तान्वयवादिन आदौ पदज्ञानं तदनु पदार्थस्मरणं तदनन्तरमाकाङ्क्षायोग्यता-
सन्निधिनशात्पदान्वयबोधस्त्वनश्च तात्पर्यरूपमेकवाक्यार्थज्ञानमिति शान्दबो-
धक्रमङ्गीकुर्वन्ति । मीमांसकदृष्ट्या शास्त्रार्थनिर्णये शक्त्यपरपर्यायाऽभिधेय-
मुख्या वृत्तिः, इदमिति वाक्यार्थबोधजनकत्वात् । विलम्बेन वाक्यार्थधियमुपा-
दयन्ती गौणीवृत्तिर्लक्षणा वा वाक्यञ्चक्य नाश्रयणीया, अन्यथानुपपत्तौ तात्प-
र्यानुपपत्तौ वा सा गत्यन्तरमात्रात्स्वीकार्या, यतो वाक्यभेदरूपवाक्यपदोपाल्लक्ष-
णारूपः पददोषोऽङ्गीयान् । आलङ्कारिकाभिमतो पृथग्भूतो व्यञ्जना-
वृत्तिमनादाय मीमांसकास्तां तात्पर्यार्थे एवान्तर्मानयन्ति ।

पुनश्च मीमांसकैः पदैकवाक्यता वाक्यैकवाक्यता चेति, द्विविध-
मेकवाक्यतातरुं प्रतिपाद्यते । अर्थवादवाक्यानां पदस्थानीयतया विधि-
वाक्येनैकवाक्यत्वं भवतीत्येषा पदैकवाक्यता । प्रभिन्नवाक्यानि पुनराकाङ्क्षा-
दिवशेन—

स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाद्वित्वव्यपेक्षया ।
वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनःसंहृत्य जायते ॥

इति वचनानुसारतो महावाक्यार्थबोधं जनयन्तीत्येषा वाक्यैकवाक्यता
च । (जै. १।२।७)

जटिलयज्ञप्रक्रिया व्याकुर्वाङ्गिमीमांसकैः समुद्भावितयाऽनया वाक्यार्थ-
निर्णयपद्धत्या शास्त्रान्तराणि यथोपकृतानि तथेदानीन्तनं तौलनिकभाषाशास्त्र-
मपि भृशमुपकृतं स्यात् । वेदस्य गौणमुख्यभेदेर्विभागः कथं मीमांसकानां
सुस्थिरस्य पद्धतिविज्ञानस्य निदर्शनभूतः, तेषां वाक्यार्थनिर्णयरीतिश्च शास्त्र-
तमूल्यानि भाषाबोधनरचयानि प्रतिपाद्य कथमिष्टप्रयोजनसाधिका सञ्जातेति
दिङ्मात्रमिह प्रदर्श्यते ।

२

तेषां दृष्ट्याऽऽदौ वेदे द्विविधः । मन्त्ररूपो ब्राह्मणरूपश्चेति ।
मन्त्रविभागादन्यो ब्राह्मणविभागश्च पुनर्विधिनामधेयनिषेधार्थवादभेदैश्चतु-
र्विधः । एवं सकलोऽपि वेदः पञ्चविधः । पञ्चविभागेषु विधिविभागस्य
भर्तृत्वस्त्यक्तं एव स्वीयप्रभेदैः सह मीमांसकाः सविस्तरं निरूपितः । प्रेरणा-
रूपो विधिबोधनापरत्वान्निर्गतकस्य निषेधस्याप्युपलब्धकः । अर्थवादः प्राश-
स्त्यनिन्दान्यत्रवाक्यैर्विधिनिषेधाम्यामेकवाक्यत्वं भजते (जै. १।२।७) ।
नामधेयविभागस्तु विधिनिषेधार्थवादेषु कुत्राप्यनन्तर्भूतः स्वतन्त्र एव कश्चितः ।
एवं विधेः प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवत्त्वम्, मन्त्रस्य प्रयोगसमयेनार्थस्मारकत्वे-

नार्थवत्त्वम्, नामवेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकतयाऽर्थवत्त्वम्, निषेधस्यानर्थ-
हेतुक्रियानिष्ठचित्जनकत्वेनार्थवत्त्वम्, अर्थवादस्य च विधेयार्थस्तावकतयाऽ-
र्थवत्त्वम् ।

~ ~ ~

१ तत्र प्रयोजनवदज्ञातायज्ञापको वेदमागो विधिः । यथा- 'स्वर्ग-
कामो यजेत', 'अग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकामः' इति । यत्र कर्म प्रमाणा-
न्तरेण प्राप्त तत्र तदुद्देशेन गुणविधानं गुणविधि । यथा--दध्ना जुहोतीति ।
अग्निहोत्रमित्यनेन होमस्य प्राप्तत्वादधिविधानं होमोद्देशेन दध्ना होम
भावयेदिति । यत्र प्रधानहोमस्तद्गुणश्चेत्युभयमप्राप्त तत्र विशिष्टविधानम् ।
यथा--सोमेन यजेतेति । सोमपदे भवर्थलक्षणं सोमवत्ता यागेनेष्टं भावयेदिति ।
अत्र वाक्यभेदादिमहत्तादोषपरिहारेणाप्यायान् लक्षणादोषोऽगत्याऽऽश्रीयते ।

विधिवाक्ये तिङन्तार्थस्य प्राधान्यात्सुबन्ताभिहितानां सर्वेषामपि
कारकाणां तिङन्तार्थक्रिययैवावयव कर्तव्यम् । तत्रापि च "प्रत्यक्षपक्षे
प्रत्ययार्थस्य प्राधा यात्प्रथम प्रत्ययार्थभावनाया उपस्थितिर्मुक्ता" । अतो
'यजेत' इति क्रियापदे यजिघातोरुपरितनस्य तत्प्रत्ययस्य भावनाजन-
कत्वेन प्राधान्यम् । तत्प्रत्यये पुनर्दशलकारसाधारणमाख्यातत्वं लिङ्त्वं चेति
धर्मद्वयमस्ति । "आख्यातत्वल्लिङ्गत्वम्या भावनेवोच्यते । भावना नाम
मवितुर्भवनानुकूलो भावकव्यापारविशेष । सा च द्विविधा शब्दी भावना
आर्थी भावना चेति" । प्रेरणारूपा शब्दी भावना पुरुषप्रवृत्तिरूपामार्थ-
भावनामुत्पादयति । अत उभयोः कार्यकारणसम्बन्धादार्थभावनाया शब्दी-
भावनाया साध्यत्वेनावयव । एवैव प्रवृत्तिरूपाऽऽर्थभावना यजिघातुना दर्शित
याग भावयति साधयति करोति वा । अतो यजिघातोरुपरितनस्य तत्प्रत्ययस्य
'भावयेत्' इत्यर्थो गृह्यते । भावयेदिति पदेन दर्शितव्यभयविधा भावना
साध्यं साधनमितिकर्तव्यता चेत्तत्रयमपेक्षते । भावयेदित्यस्याकाङ्क्षा
यथाक्रम 'किम्', 'केन', 'कर्म' चेति पदैः प्रदर्शिता पुरस्तन्तीत्या
पूर्यते । शब्दभावनाविवेके तावत् किं भावयेदिति साध्यकाङ्क्षायामार्थी

भावना साध्यत्वेनान्वेति, केन भावयेदिति साधनाकाङ्क्षाया लिङादिज्ञानं साधनत्वेन (करणत्वेन) अन्वेति, कथं भावयेदिति कथंभावाकाङ्क्षाया चार्थनादप्रतिपाद्यप्राशस्त्यज्ञानमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति । आर्यभावनाभिजये साध्याकाङ्क्षाया भिन्नपदोपात्तमपीप्सिततम स्वर्गादिफलं साध्यत्वेन (कर्मत्वेन) अन्वेति, साधनाकाङ्क्षाया यजेतेति समानपदोपात्तो यागः करणत्वेनान्वेति, कथंभावाकाङ्क्षाया च प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति । एवं ' यजेत स्वर्गकामः ' इत्यस्य ' प्रयाजाद्यङ्गजातेनोपकारं सम्पाद्य यागेन स्वर्गं भावयेत् ' इति वाक्यार्थः समुदेति । इत्थं प्रेरणाप्रेषुत्तरूपिणाभिभूताया भावनाया विवेचने मीमांसकैर्दर्शितमेतद्विस्मयणपाटवं मनोविज्ञानाधिष्ठितं सद् भावानुशीलनेऽपि परमोपयुक्तम् । एषैव भावना प्रागुक्तरीत्या ' किम् ' ' केन ' ' कथम् ' इति प्रश्नत्रयेण त्रिविधामाकाङ्क्षांमुत्थापयति । अनया मीमांसकपद्धत्या तिष्ठन्तार्थप्राधान्यं गृहीत्वा तद्द्वारेवितरेषा कर्तृकर्मकरणादिकारकपदानां तिष्ठन्तेन सह प्रश्नशूर्परुमन्त्रयः सम्पाद्यते । एतस्मिन्नेव भावनाधिष्ठिते मनोव्यापार आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधित्वं पुरस्कृत्या, प्रश्नप्रतिरचनमङ्गीमाश्रयत्वाष्टीकाग्रन्थेषु प्रचुरप्रचाराया भाषाव्यापनोपकारिण्याः खण्डान्वयपद्धतेर्मूलमिति भाति ।

[१ अ] स च विविधतुर्विधः । उत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकारमेवात् । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिस्तत्त्वविधिः । यथा--अग्निहोत्र जुहुयादिति । अत्र द्वितीयान्तस्याग्निहोत्रमिति कर्मणस्तृतीयात्राकरणत्वेनान्वयः, अग्निहोत्रहोत्रेणैव भावयेदिति ।

[१ आ] अह्नप्रधानसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिर्गुणविधिर्वा । विनियोगो नामाह्नत्वेनान्वयः । यथा- दध्ना जुहोतीति । अत्र तृतीयान्त ' दध्ना ' इति पदं प्रधानभूतहोमपदस्याह्न गुणो वा । तस्माद्गुणविधौ धात्वर्थस्य होमस्य कर्मत्वेनैवान्वयः ' दध्ना होमं भावयेत् ' इति । विनियोगविधेः सहकारिभूतानि पट् प्रमगानि । तानि श्रुतिवैद्वत्वाक्यप्रकरणस्या-

नसमाख्यारूपाणि । तत्र प्रमाणान्तरनिरपेक्षः शब्दः श्रुतिः । शब्दसामर्थ्य-
लिङ्गम् । सामर्थ्यं रूढिरेव । यौगिकशब्दसमाख्यानो रूढ्यात्मकलिङ्गशब्दो
भिन्नः । पदान्तरसमभिव्याहारो वाक्यम् । शेषशेषिवाचकपदयोः सहोच्चा-
रणं समभिव्याहारः । आकाङ्क्षायोग्यतासन्निविमत्पदसमुदायो वाक्यं वा ।
प्रकरणं नाम परस्पराकाङ्क्षा । वाक्यद्वयमामर्थ्यम् आरम्भाधितिषिष्यं प्रकरणं
वा । स्थानं नाम सन्निधिदेशसामान्यं वा । समाख्या नाम यौगिकः शब्दः ।
एतेषु पदेषु प्रमाणेषु उत्तरोत्तरस्मार्त्पूर्व प्रबलमुत्तरोत्तरं च दुर्बलम् । एवं श्रुत्या
लिङ्गस्य, लिङ्गेन वाक्यस्य, वाक्येन प्रकरणस्य, प्रकरणेन स्थानस्य, स्थानेन
समाख्यायाश्च बाधो वेदितव्यः । तेनार्थनिर्धारणे यौगिकसमाख्यातो रूढ्या-
त्मकलिङ्गस्य बलीयस्त्व निर्णयं भवति । वाक्यप्रकरणादिसन्दर्भेण विनैव
शब्दान् व्युत्पादयद्विर्भाष्यापकैरेतत्तत्त्वं विशेषतः समवधेयम् । विनियोग-
विधेः सहकारिभूतमङ्गत्वबोधकमेतत्प्रमाणषट्कं वेदान्तादिशास्त्रेषु वाक्यार्थ-
निर्धारणार्थं सुहृर्मुहुः संप्रयुक्तं सदाधुनिकभाषाशास्त्रस्याप्युपयुक्तम् । अन्य-
च्चाङ्गप्रधानयोस्तारतम्यं संस्थापयन्नेव विनियोगविधिर्वाक्यसंज्ञाया पद्धति-
विज्ञानस्य वैशिष्ट्यं दर्शयति ।

अनेन विनियोगविधिना यान्यङ्गानि विनियोज्यन्ते तानि द्विविधानि ।
सिद्धरूपाणि साध्यरूपाणि चेति । तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादीनि ।
साध्यरूपाणि (क्रियारूपाणि) पुनर्द्विविधानि । गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि
(अर्थकर्माणि) च । गुणकर्म संस्कारजनकम् । आत्मनापूर्वजनकं
कर्मार्थकर्म । गुणकर्मणि द्रव्यस्य प्राधान्यं कर्मणो गुणत्वम् । अर्थकर्मणि
कर्मणः प्राधान्यं द्रव्यस्य गुणत्वम् । एतानि द्विविधान्येव कर्माण्यनुपूर्वशः
संतिपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणीनि चोच्यन्ते । तत्र कर्माङ्गद्वयाद्यु-
द्देशेन विधीयमानं कर्म संतिपत्योपकारकम् । तच्च पुनर्द्विविधम्— उप-
युक्तसंस्कारकमुपयोक्ष्यमाणसंस्कारकं चेति । तत्र उपयुक्तसंस्कारकं
प्रतिपादिकर्म । गुणकर्म दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति । पुनरपि तच्चतु-

विधम्-- उत्पत्ति-आप्ति-विकृति-संस्कृतिभेदात् । द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलमदृष्टार्थं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकमर्थकर्म वा । तत् त्रिविधम्-- नित्य-नैमित्तिक-काम्यभेदात् । यान्यङ्गानि प्रधानयागशरीरं निष्पाद्य तद्द्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगीनि तानि संनिपत्योपकारकाणि । आरादुपकारकाणि तु परमापूर्वोत्पत्तावेनोपयुज्यन्ते । एवं सर्वेषामङ्गानामभूतार्थत्वम् ।

यत्र समप्राज्ञोपदेशः सा प्रवृत्तिः । यत्र न समप्राज्ञोपदेशः सा विकृतिः । प्रकृतावेवोपपाकाङ्क्षाख्यं प्रकरणं सम्भवति, न विकृतौ । तत्र ' प्रकृतिश्च विकृतिः, कर्तव्या ' इति चोदयवाक्येनातिदेशेन वा कतिपयाङ्गानां प्राप्तिः ।

कर्मणा शब्दान्तर-अभ्यास-संख्या-सज्ञा-गुण-प्रकरणान्तरेर्भेदो भवति ।

वेदादिप्रमेयोऽर्थस्त्रिविधः -- क्रतुर्थः पुरुषार्थ उभयार्थश्चेति । तत्र प्रयाजादिक केवलं क्रतुर्थः । फलं तत्करणं च पुरुषार्थः । यथा-स्वर्गादि-ज्योतिष्टोमादिष्व । दध्यादि तृणयुक्तम् । क्रतुर्थे प्रयाजादौ क्रतुः प्रयोजकः । पुरुषार्थे फलं प्रयोजकम् । प्रयोजकत्वं नामानुष्ठापकत्वम् । विधिर्यदर्थं यदनुष्ठापयति स तत्र प्रयोजकः ।

(१६) साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगैक्यबोधकः प्रयोगप्राशुभावबोधकः इत्यादिभिन्नयमेलनरूपः प्रयोगविधिः । प्रधानाधिधियाक्यमेवाङ्गविधिराक्यैरेक-पाक्यतया महात्राक्यतामापन्नं सत्सर्वाङ्गविशिष्टप्रधानप्रयोगविधायकः सा प्रयोग-विधिरित्युच्यते । अयं प्रयोगविधिरेव स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावात्सिद्धयर्थं नियतं तन्मन्त्रि पदार्थविशेषणतया विधत्ते । तत्र क्रमो नाम चित्तिविशेषः पौर्या-र्यरूपो वा । तत्र च पञ्चप्रमाणानि--ध्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि । तत्र श्रमपरवचनं श्रुतिः । यत्र प्रयोजनाशेन क्रमनिर्णयः सोऽर्थक्रमः । पदार्थ-बोधकराक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः । स्थानं नामोपस्थितिः । प्रधान-क्रमेण योऽङ्गानां क्रम आश्रयते स मुख्यक्रमः । सहप्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु

संनिपातिनामहानामावृत्यानुष्ठाने कर्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठित-
पदार्थक्रमायः क्रमः ॥ प्रवृत्तिक्रमः । एतेषु प्रमाणेषूपेतरे दुर्बलम् ।

(१ ई) सेतिवर्तव्यताकस्य करणस्य यागादेः फलसम्बन्धबोधको
विधिरधिकाराविधिः । यथा-दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । एवं
निरूपितं चतुर्विधभेदेनिरूपणेन विधेः प्रयोजनवदर्थपर्ययसानम् ।

(२) प्रयोगसमवेतार्थस्मारका मन्त्राः । तेषां तादृशार्थस्मारकत्वे-
नैवार्थस्त्वम् । न तु तदुच्चारणमदृष्टार्थम् । सम्भवति दृष्टेऽदृष्टस्याभ्याप्यत्वात् ।
न च दृष्टस्याथस्मरणस्य प्रकारान्तरेणापि सम्भवात्मन्त्रास्मानं व्यर्थमिति वाच्यम् ।
मन्त्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमावेध्याश्रयणात् । यथाहुः

.. विधिरत्यन्तमग्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च ग्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥

अस्यार्थः—यो विधिरत्यन्ताग्राप्तमर्थं प्रापयति सोऽपूर्वावेधिः । यः
पक्षेऽग्राप्तमर्थं नियमयति ॥ नियमावेधिः । द्वयोः समुच्चित्य प्राप्तावि-
तरनिवृत्तिफलको विधिः परिसंख्याविधिः । परिसंख्या च द्विविधा ।
श्रौती लाक्षणिकी चेति । श्रौती यथा—अत्र होवागपन्तीति । अस्या प्रातर्बाध
इत्येक एव दोषः । लाक्षणिकी यथा- पञ्च पञ्चनखा मस्या इति । अत्र
तु श्रुतहानिरश्रुतकल्पना-प्रातर्बाधश्चेति दोषत्रयम् । अस्मिन्दोषत्रये दोषद्वयं
शब्दनिष्ठम्, प्रातर्बाधस्त्वर्थनिष्ठः । धर्मशास्त्रार्थनिश्चये नियमपरिसंख्यादो-
न्यसकृदुपयुज्यन्ते ।

[३] नामधेयानां विधेयार्थपरिच्छेदकतयाऽप्यर्थस्त्वम् । वेदनाभ्येष्टि-
च्चित्रादयेनादिपदानां कथमन्वयः कर्तव्य इति समुत्थिताया शङ्कायां तेषां
भावनाकरणत्वेनाभिमतयागनामत्वेन (अमेदसम्बन्धेनैव) यागेऽन्वयः कर्तव्य

इति सिद्धान्तः । नामधेयत्वं, च, निमित्तचतुष्टयात्,--मत्वर्थलक्षणामयाद्वाक्य-
भेदमयास्तत्प्रत्ययशास्त्रात्तद्व्यपदेशाच्चेति ।

(४) पुरुषस्य निर्वर्तकं वाक्यं निषेधः । निषेधवाक्यानामनर्थहेतु-
क्रियानिवृत्तिजनकत्वेनार्थवत्त्वम् । यथा न कलञ्जं मक्षयेदिति । निषेधस्थले
नञ् लिङ्गार्थप्रवर्तनाविरोधिनी निर्वर्तनामेव बोधयति । तस्मान्नञर्थेन प्रत्यया-
र्थस्यान्ययस्तत्रापि च लिङ्गशत्राव्यशब्दभावनायाः । पर्युदासे त्यष्टदोषदुष्टस्य
विकल्पस्य परिहारार्थं नञर्थेन धात्वर्थस्य नाम्नो वाऽन्ययः क्रियते । तदुक्तम्—

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्र पूर्वपदेन नञ् ।

प्रतिषेधः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥

नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः ।

वदत्यत्राक्षणाधर्मावन्यमाश्रयविरोधिनी ॥— इति ।

एवं प्रत्ययार्थस्य धात्वर्थस्य नाम्नो वा नञर्थेन कुत्रान्वयः कर्तव्य
इत्यास्मिन् विमर्शे मीमांसकैः सूक्ष्मं भाषाज्ञानं प्रदर्शितम् । एतन्नञर्थनियमनं
साहित्यधर्मशास्त्रादिगतवाक्यानामर्थनिर्धारणेऽनीवोपयुक्तम् ।

(५) वेदस्य पञ्चमो विभागोऽर्थवादः । प्राशस्त्यनिन्दान्यतरल-
क्षणया विधिनिषेधशेषभूतं वाक्यमर्थवादः । अर्थवादानां स्वार्थपरत्वे प्रयोजना-
भावादप्यन्यविधिशेषेन फलवदर्थज्ञानार्थमवस्थावश्यकत्वादिषेयगतप्राशस्त्यप्र-
तिपादनद्वारा विधिव्याक्येकवाक्यनया प्रामाण्यम् [जै० १।२।७] । अर्थवाद-
स्त्रिविधः—गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । तत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्थबोधको
गुणवादः । यथा- ‘आदित्यो यूयः’ इत्यादि । प्रमाणान्तरागतार्थबोधकोऽ-
नुवादः । यथा- ‘अग्निर्हिमस्य भेषजम्’ इति । प्रमाणान्तरविरोधतत्प्रातिर-
हितार्थबोधको भूतार्थवादः । यथा—इन्द्रो वृत्राय चक्रमुदयञ्च’ इत्यादि ।
तदुक्तम्—

विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥ इति ।

अर्थवादः परकृतिपुराणस्यादिभेदेन वाक्यरूपः पुराणेतिहासाख्या-
नोपाख्यानादि-परिच्छेदरूपो वा सन् विधिवाक्येनैकवाक्यता प्रापणीय इति
मीमांसासिद्धान्तः । अस्य सिद्धान्तस्यार्थं व्यापकोऽर्थो यच्छास्त्रकाव्यादिग-
तानि गौणवाक्यानि वाक्याङ्गानि वा प्रधानवाक्येन सह संयोजनीयानि,
तत्तदग्रन्थगतपरिच्छेदाश्च ग्रन्थकर्तृमुख्याभिप्रायेण समं सङ्घटनीयाः । यतो
वक्तृतात्पर्यं प्रधानवाक्ये मुख्याभिप्राये वा निधीयते, प्रधानवाक्यं च प्रति-
ज्ञावाक्येन ज्ञाप्यते, ततो मुख्याभिप्रायबोधनाय ग्रन्थकर्त्रा नियोजिताः सुभ-
गदृष्टान्तत्रैदग्ध्याग्निता विविधा वचनविन्यासां वाक्यार्थविररणकाले वक्तृता-
त्पर्येणान्वेतव्याः, येन ग्रन्थकर्तुः सङ्कलितोऽभिप्रायः सम्यगाकलितः स्यात् ।
विन्यर्थवादयोरेकवाक्यत्वं समग्रवृत्त्येवामिहितान्वयवादिनो भाट्टाः सङ्कलन-
दृष्ट्या तात्पर्यार्थं सविशेषं द्रढयन्ति ।

३

एवमालिखितेषां पूर्वमीमांसाप्रकरणग्रन्थगतविषयाणां रूपरेखा । इमे
विषया एव श्रीजैमिनिना पूर्वमीमांसासूत्राणां द्वादशाध्यायेषु विभक्ताः । प्रायः
श्रीजैमिनिना—

धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्त्वत्र लक्षणीः ।

प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥

अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।

ऊहो वाद्यश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्रौदिताः क्रमात् ॥

इति श्रीमाधवाचार्यवचनानुसारेण द्वादशाध्यायेषु धर्म एव साङ्गोपाङ्गं विचा-
रितः । तत्र पूर्वपटके निरूपितः साकल्येनोपदेशः, उत्तरपटके चातिदेशः ।

उपदेशो नाम शब्दप्रमाणोपलब्धं ज्ञानम् । “ यत्रापेक्षितस्यार्थजातस्य प्रतिपादको ग्रन्थसन्दर्भः पठ्यते स उपदेशो ” वा । “ अतिदेशो नामाऽन्यत्र श्रुतानामङ्गानामन्यत्र प्रापकं शास्त्रम् ” ।

इदानीं द्वादशाध्यायगताः केचिदतीवोपयोगिनो विषया अध्यायानुक्रमेण सङ्क्षेपतोऽत्रोपस्थाप्यन्ते स्थूलस्वरूपज्ञापनाय—

प्रथमेऽध्याये धर्मलक्षणं, विधिस्वरूपं, शब्दप्रामाण्यं शब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धः, वेदापरुषेयत्वम्, अर्थवादः, विध्यर्थवादयोरेकवाक्यत्वं, मन्त्राणां सार्थत्वम्, अर्थनिर्णये निगमनिरुक्तन्याकरणादीनामुपयोगः, स्मृतिप्रामाण्यं, शब्दस्य जातिवाचकत्वं, नामधेयविचारः, गौणी वृत्तिः, वाक्यशेष इत्यादयो विषयाः ।

द्वितीयेऽध्याये भावनानिरूपणम्, आख्यानस्यापूर्वबोधकात्मपूर्वसद्भावश्च, नामाख्यातलक्षणे, गौणप्रधानकर्मलक्षणे, मन्त्रब्राह्मणादिलक्षणानि, ऋग्यजुःसामादिलक्षणानि, वाक्यगताः साकाङ्क्षत्वादिधर्माः, अनुपङ्गः, धातुभेदपुनरुक्तिसंख्यासंज्ञादेवतादिभिः कर्मभेदः, कर्मभेदप्रामाण्याववादः, सामान्यविशेषसम्बन्धबोधरूपाक्याना व्ययस्या, गुणगुणिसम्बन्धनिरूपणैकवाक्यतासिद्धिः, नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेद इत्यादयः ।

तृतीयेऽध्याये शेषशेषिचिन्तापूर्वकं विनियोगविधियेचनम् । तत्र द्रव्यफलधोर्विधिराग्नये सम्बन्धः, आहूतान्यायः, उद्देश्यविधेयगतेरवचनव्यवस्था, मिथोऽसम्बन्धन्यायः, वार्त्तग्नान्यायः, बर्हिर्न्यायः, गार्हपत्यन्यायः, प्रस्तरप्रहरणन्यायः, असज्जातविरोधन्यायः, शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां परस्परविरोधे प्रावृत्यदैर्घ्यचिन्ता, उत्कर्षापकर्षचिन्ता, निर्वीनोपवीतादिभ्यर्थादत्वविधेयादिनिर्णयहेतुः, भुत्यादेः परस्परविरोधसदसद्भावः, प्रतिपचिर्मुक्तिः, अनारम्भाद्यन्तानि, मुख्यप्रतिनिधिविचारः, नियमविधिः, प्रधानोपकारकप्रयाजाद्यङ्गानि, यजमानकर्माणि, संनिपत्योपकारकाण्यारादुपकारकाणि चेत्यादयः ।

चतुर्थेऽध्याये कर्तव्यपुरुषार्थजिज्ञासा, वचनलिङ्गयोर्विवक्षितत्वं, मुख्या-
 पूर्वाङ्गापूर्वविचारः, साम्यवैषम्यचिन्ता, धाजिनन्यायः, प्रयोज्यप्रयोजकसम्बन्धः,
 अर्थकर्म प्रतिपादकर्म च, उत्पत्तिविधिर्नियमविधिश्च, जुहुपर्णमयीत्वादेः फलम्,
 नित्यनैमित्तिकविचारः, विश्वजिन्याय-रात्रिसत्रन्याय-दर्शपूर्णमासन्याय-योग-
 सिद्धिन्याय-जोतेष्टिन्यायादिकयनपूर्वकं फलविचारः, अङ्गाङ्गित्वविचारः,
 राजसूयगताक्षयतादिचिन्ता चेत्यादयः ।

पञ्चमेऽध्याये—प्रयोगविधिविवेचनम् । तत्र मुख्यैर्यपोठस्थानमुख्य-
 प्रवृत्त्याख्यप्रमाणपट्टकस्य प्राबल्यदौर्बल्योभ्यां क्रमनिरूपणं, तदादेतदन्त-
 न्यायः, पदार्थानुसमयकाण्डानुसमयौ, प्रकृतिविकृतिसम्बन्धः, आनन्तर्यव्यवधाने
 चेत्यादयः ।

षष्ठेऽध्याये—अधिकारविधिनिरूपणम् । तत्र कर्माधिकारः, रथकार-
 निषादस्थपतिन्यायौ, अधिकारिधर्मौ, निरुद्धात्रिकद्वयः, कलञ्जन्त्याय, उप-
 नीताचारः, अग्निहोत्रन्यायः, ऋणत्रयापेक्षारणं, प्रतिनिधिनिरूपणं, सत्रन्यायः,
 पदार्थलोपनं, प्रायश्चित्तानि, भ्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिः समुदाये वाक्यपरि-
 समाप्तिश्च, कृत्वाचिन्तान्यायः, परकृतिपुरावरूपयोरर्थवादत्वं, सत्रगतदेयादेय-
 विचारः, अग्निविचारश्चेत्यादयः ।

सप्तमाष्टमाध्याययोः सामान्यातिदेशविशेषातिदेशौ विचारितौ ।
 तत्रातिदेशलक्षणं यथा—

प्राकृतात्कर्मणो यस्माच्चत्समानेषु कर्मसु ।

धर्मप्रदेशो येन स्यात्सोऽतिदेश इति स्मृतः ॥ इति ।

अस्मिन्ध्यायद्वये 'द्वयोः प्रणयन्ति, तस्माद् द्वान्ध यन्ति' इति
 'वाक्यत्रिपये निर्णयः, विध्यादिविध्य-तौ, स्थालीपुलाकन्यायः, सिंहावल्लो-
 कितन्याय इत्यादयो विषयाः ।

नवमाध्याये—ऊहविचारः । ऊहो नाम प्राकृतस्य पदार्थस्य विकृतौ
कार्यमुखेनाऽऽगतस्य तत्रत्यकार्यमशेतान्वयप्रामाण्यः । अस्मिन्नामो प्रसोजक-
निमित्तयोर्भेदः कथितः ।

दशमाध्याये बाधसमुच्चयो व्याख्यातौ । बाधो नाम पदार्थनिवृत्तिः ।
" प्रकृतितोऽतिदेशतः समव्यभिचिन्नात्प्राप्तज्ञाना केनचित्कारणतः विकृतान-
ननुष्ठानम् " वा । समुच्चयो नाम प्राकृतज्ञैः सह वैकृतज्ञानानुष्ठानम् ।
अत्रावापोद्वापौ, नवमेविचारे परिसङ्ख्या—प्रतिषेधपर्युदासप्रतिप्रसयादयश्च
व्याख्यातः ।

एकादशाध्याये तत्रावापौ विचारितौ । अनेकोद्देशेनाज्ञाना सकृ-
दनुष्ठानं तन्तम् । तच्च प्रकृतिपिच्छयमव्यापारणम् । अज्ञाना भेदेनाऽऽ-
वृत्त्याऽनुष्ठानमनाम । अत्र खल्वेकपक्षपातः, कपिञ्जलपायध्वेयादयो
विषयाः ।

द्वादशाध्याये प्रसङ्ग-तन्त्र-निर्णय-समुच्चय-विकृत्या निरूपिताः ।
अन्योद्देशेनान्यदोषस्यापि सङ्गानुष्ठानं प्रसङ्गः । एककार्योद्देशेन विहिताना
दृष्टार्थत्वे विकल्पः । इत्येवमादयो विषया द्वादशलक्षणां सङ्गप्रणिताः ।

४

अधुना गिरलप्रचारे सञ्जाते गीर्वाणव्यामध्ययने को नाम शास्त्रा-
व्यव्येष्टमुत्सहेत । क्व पुनर्यज्ञप्रक्रियावृत्तिरूपाः पूर्वमीमांसाया अध्ययने को
नाम रतिं यन्निपात । एतेन कारणकदम्बकेन, पूर्वमीमांसासुशीलनं सम्प्रति
भारते सत्रापि च महाराष्ट्रे तनुप्रसरं संवृत्तम् । ये केचनान्तरगुणपराशराः
पूर्वमीमांसामधीयते, ते प्रायः प्रथममन्त्रेणैव समुपतिष्ठन्ते । यत् पूर्वमीमां-
साया मूलप्रतिष्ठाभूतैर्जीमिनियसूत्रैस्ते काचित्कलेन परिचितास्तुनस्तेषां ज्ञानं

विकलाङ्गं सम्पद्यते । एतत्सर्वं सुचिरं पर्यालोच्य श्रीगाराणस्या समधिगत-
पूर्वोत्तरमोमासापरमप्रावीण्यैः, इदानीमशीतिर्पदेशीयैरप्यनवरतं निष्कामभक्त्या
ऽनुष्ठिताभ्यापनलेखनप्रवचनादिपावनाभियोगैः, स्वीयप्रकृष्टपाण्डित्येन कर-
बोरस्थशाङ्करपीठ याथाव्येनालङ्कुर्वद्भिः, अपरिमेषतया शिष्यजनसत्सलैः,
श्रीविद्याशङ्करमारुतीस्वामिपादैर्मीमासाधीतिना परमहितबुद्ध्या विर-
चितैसा मावबोधिनी नाम पूर्वमीमासासूत्रवृत्तिः । माध्यटीकादिग्रन्थानां
नानानिष्ठत्वाद् दूरग्राह्यत्वाच्च सागरायमाणा पूर्वमीमासा यद्यपि श्रीभाष्या-
चार्यप्रणीतेन जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेण बालानां नूनं नामिदानीं क्रीडा-
पुष्करिणीव सञ्जाता, तथापि जैमिनीयन्यायमालायां प्राधान्येन प्रत्यधिकरण
विषयविन्यासात् अधिकरणान्तर्गतसूत्राणामेकैकशः पदबोधो न यथावद्भवति ।
एतन्मन्तरायमपाचिकीर्षवः श्रीमदाचार्यचरणानां बहुवसरेभ्यः प्राक् स्वसकाशे
पूर्वमीमासासमाधायानैर्न्यायकारणरत्नपाण्डिन्मुरगुडकरोभाषिधन्वमणशास्त्रिमहोदये .
सुगमवृत्तिलेखनार्थं सनिर्वन्धं प्रार्थिता इत्यं प्रतिसूत्रपदानुमारीणि सुबोधामन-
तिविस्तरा सुविज्ञेयशास्त्रार्थसङ्गमइकारिणी च वृत्तिं विरचितुं प्रवृत्ताः ।
अन्तरा वृत्तिविरचनमेतत्कार्यान्तरबाहुल्यात्कनिचिद्वापना-यन्तरितमासीत् ।
द्वित्रैभ्यो वर्षेभ्यः पूर्वं तदेव च्छात्रहितकाम्यया सम्यग्धर्मवर्गतये श्रीस्वामिपादैः
पुनरपि प्रारभ्य समाप्तिं नीतम् । एतेन श्रीमदाचार्यचरणानां वाक्यार्थ-
निर्णयतत्त्वावबोधकेन धर्मविमर्शोपकारकेण च लेखनेन पूर्वमीमासाध्यायिनः
सर्वेऽप्यधुनातना मायिनश्च च्छात्रास्तेषां नितरामयमर्णाः संवृत्ताः खलु ।
अनन्यसुकरं विरयशोविंसारि च लेखनमेतदधमे वयस्यापि कर्तव्यबुद्ध्या
सोत्साहं विधाय श्रीचरणैः श्रीपदेशप्रसादाक्षिशेषतः नीतमिति नितान्तं
मोदावहम् । एतादृशमयविरचनाय लोकोपकृतये च श्रीशङ्करस्तान् दीर्घा-
युषा संवोजयत्यल्लेख्य तेषां विनीतनभेरन्तेवासिभिरनन्यमावेन प्रार्थ्यते । एषा
पूर्वमीमासासूत्रवृत्तिरध्याप्यादाधिकरणादिकमेण समग्रमपि विषयं वैशयेन
साङ्गोपाङ्गं विविच्य सङ्कलितं शास्त्रार्थं विस्पष्टतया पुरतः संस्थाप्य च
शास्त्रान्तरप्राप्तिनां पूर्वमीमासाधीतिनां मृशं व्युत्पादिका मथेदित्यत्र नास्ति
सन्देहलभः ।

श्रीमदाचार्यपादमूल एव मया स्तोकं पूर्वमीमासाज्ञानं सम्पादितम् ।
 अल्पज्ञानवतो ममेदं मुखप्रबन्धलेखनं नामातितमा साहसम् । किन्तु
 श्रीमदाचार्यचरणैरेव तल्लेखने वात्सल्यपुरस्सरं प्रेरितेन मया कर्मैतत्कथञ्चि-
 दनुष्ठितम् । अतोऽयं प्रबन्धः पूर्वमीमासानभिज्ञाना जनाना स्थूलाशयबाधाय
 भवन्तित्याशास्ते—

करवीरे
 शके १८७३
 चैत्रशुद्धसप्तम्याम्.

}

श्रीचरणाना निनीततमशत्रो
 हुपरीकरोपाभिधश्रीपादापरनामकबाल-
 शास्त्रिसुनुर्गणेशशर्मा । संस्कृतप्राध्यापकः

॥ श्रीः ॥

अथ पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तेर्भावबोधिभ्याः क्रमजः
अधिकरणसूचीपत्रम् ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः । तत्राद्यः पादः ।

	पृष्ठाङ्कः ।
१ धर्मज्ञासाप्रतिज्ञाधिकरणम्	१
२ धर्मलक्षणाधिकरणम्	१
३ धर्मप्रमाणपरीक्षाधिकरणम्	१
४ धर्मप्रत्यक्षादीनामप्रामाण्याधिकरणम्	१
५ धर्मवेदस्यैव प्रामाण्याधिकरणम्	१
६ शब्दनित्यत्वाधिकरणम्	१
७ वेदस्यार्थप्रत्यायकत्वाधिकरणम्	१
वाक्यनित्यत्वाधिक० वा .	६
८ वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम्	७
प्रथमाध्यायस्याद्यपादे सूत्राणि ३२॥ अधिकरणानि ८॥	

अथ द्वितीयः पादः ।

१ अर्थवादप्रामाण्याधिक०	८
२ और्दुवराधिक०	१२
३ हेतुवन्निगदाधिक०	१४
४ मन्त्रलिङ्गाधिकरणम् मन्त्रप्रामाण्याधिक० वा .	१६
आस्मिन् पादे सूत्राणि ५३॥ अधिक० ४॥	

अथ तृतीयः पादः ।

१ स्मृतिप्रामाण्याधिक०	२१
२ श्रुतिप्राचल्याधिक०	२१

३ दृष्टान्तमूलस्मृतेरप्रामाण्याधिक०	२१
४ पदार्थप्राबल्याधिक०	२२
५ शास्त्रप्रामिद्वपदार्थप्राबल्याधिक०	२२
६ म्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिक०	२२
७ कल्पसूत्राणामस्वतःप्रामाण्याधिक०	२३
८ होलाकाधिकरणं सामान्यश्रुतिकल्पनाधिक० वा ..	२३
९ साधुपदप्रयुक्त्याधिक०	२५
१० लोकवेदयोः शब्दार्थव्याधिक०	२६
११ आकृत्याधिक०	२७
जातिनित्यत्वाधिक० वा....	
अस्मिन् पादे सूत्राणि ३५॥ अधिकरणानि ११॥	

चतुर्थः पादः ।

१ उज्जिदादिशब्दानां यागनामताधिक०	२८
२ चित्रादिशब्दानां यागनामताधिक०	२९
३ अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामताधिक०	२९
(तत्प्रख्यन्यायः ।)	
४ श्येनादिशब्दानां यागनामताधिक० (तद्वचपदेशन्यायः।)	२९
५ बाजपेयादिशब्दानां यागनामताधिक०	३०
६ आग्नेयादीनां अनामताधिक०	३०
७ बर्हिःरादिशब्दानां जातिवाचित्वाधिक०	३१
८ प्रोक्षण्यादीनां यौगिकत्वाधिक०	३१
९ निर्मध्यशब्दस्य यौगिकत्वाधिक०	३१
१० वैश्वदेवादेशब्दानां नामधेयताधिक०	३२
११ वैश्वानरेष्टौ अष्टवादेरर्थवादताधिक०	३४
१२ यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थताधिक०	३४
१३ आग्नयेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिक०	३४

१४ यूपदिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिक०	३४
१५ अपश्वादिशब्दानां गवादिप्रशंसाधिक०	३४
१६ बाहुल्येन सृष्टिव्यपदेशाधिक०	३५
१७ प्राणभृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थताधिक०	३५
१८ वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिरूपणाधिक०	३५
१९ अव्यवस्थितानां सामर्थ्यानुसारेण व्यवस्थाधिक०...	३६
अस्मिन् पादे सूत्राणि ३०॥ अधिकरणानि १९॥	
आहत्य सू०॥ १५० ॥ अधि० ४२ ज्ञेयानि ।	

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ अपूर्वस्य आख्यातपदगम्यताधिक०	३६
२ अपूर्वस्य आस्तिताधिक०	३८
३ कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिक०	३८
४ संमार्जनादीनामप्रधानताधिक०	३९
५ स्तोत्रादिप्राधान्याधिक०	४०
६ मंत्राविधायकत्वाधिक०	४४
७ मंत्रलक्षणाधिक०	४५
८ त्राक्षणलक्षणाधिक०	४९
९ ऊहादीनां अमंत्रताधिक०	४५
१० ऋगलक्षणाधिक०	४५
११ सामलक्षणाधिक०	४६
१२ यजुर्लक्षणाधिक०	४६
१३ निगदानां यजुष्ट्वाधिक०	४६
१४ एकवाक्यत्वलक्षणाधिक०	४७

१५ वाक्यभेदाधिक०	४१
१६ अनुपगाधिक०	४१
१७ व्यवेताननुपगाधिक०	४८

अस्मिन् पादे सूत्राणि ४९॥ अधिक० १७॥

द्वितीयः पादः

१ अगापूर्वभेदाधिक०	४०
२ समिदाद्यपूर्वभेदाधिक०	४९
३ आघागघाग्नेयादीना अगाग्निभावाधिक०	४९
४ उपांशुयाजापूर्वताधिक०	५१
५ आधारादीनामपूर्वताधिक०	५२
६ पशुसोमयोरपूर्वत्वाधिक०	५३
७ सख्याकृतकर्मभेदाधिक०	५५
८ सज्ञाकृतकर्मभेदाधिक०	५५
९ देवताभेदकृतकर्मभेदाधिक०	५६
१० द्रव्यविशेषानुक्तिकृतकर्मभेदाधिक०	५६
११ द्रव्यादिद्रव्यस्य सकलत्वाधिक०	५६
१२ वारवतीयादीना कर्मांतरताधिक०	५७
१३ सौमरनिधनयोःकर्मभेदाधिक०	५८

अस्मिन् पादे सूत्राणि २०॥ अधिकरणानि १३॥

तृतीयः पादः

१ ग्रहाग्रतायाः ज्योतिष्टोमाग्रताधिक०	५९
२ अवेष्टे कृत्वन्तरताधिक०	६०
३ आधानस्य विधेयत्वाधिक०	६०
४ दाक्षायणादीना गुणताधिक०	६१
५ द्रव्यदेवतायुताना यागांतरताधिक०	६२
६ वत्सालभादीना सस्कारताधिक०	६३

७ नैवारचरोराधानार्थत्वाधिक०	६४
८ त्वाष्ट्रपात्नीवतस्य पर्यग्निकरणगुणकृत्वाधिक०	६४
९ अदाभ्यादीनां ग्रहनामताधिक० -	६४
१० अग्निचयनस्य संस्कारताधिक० -	६५
११ मासाग्निहोत्रादीनां कृत्वतरत्वाधिक०	६६
१२ आग्नेयादिकाम्येष्ट्यधिक०	६६
१३ अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिक०	६६
१४ आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताधिक०	६६

अस्मिन् पादे सूत्राणि २९ ॥ अधिकरणानि १४ ॥

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

१ यावज्जीविकाग्निहोत्राधिक०	६७
२ सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मताधिक०	६९

अस्मिन् पादे सूत्राणि ३२ ॥ अधिकरणे द्वे २ ॥ एवमाहत्य
१३९ सूत्राणि ॥ ४६ अधिकरणानि ज्ञेयानि ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तत्रायः पादः ।

१ शेषलक्षणप्रतिज्ञाधिक०	७७
२ शेषलक्षणाधिक०	७७
३ शेषलक्ष्याधिक०	७७
४ निर्वापणादीनामर्थानुसारेण व्यवस्थितविषयत्वाधिक०	७८
५ स्फ्यादीनां सयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वाधिक०	७९
६ आरुण्यादिगुणानां असंकीर्णताधिक० (आरुणीन्यायः ।)	८०
७ सर्वग्रहाणां समार्गाधिक० (समार्गन्यायः ।)	८१
८ चमसादौ समार्गाननुष्ठानाधि०	८२
९ सप्तदशारत्नित्वस्य पशुधर्मताधिक०	८३
१० अभिक्रमणस्य प्रयाजमात्रांगत्वाधिक० -	८३

११ उपवतिस्य प्राकरणिकांगत्वाधिक०	८४
१२ वैकंकतपात्राणां कृत्स्नयागंगुणताधिक०	८५
१३ वार्त्रघ्राद्यनुवाक्यानां आज्यमागांगत्वाधिक०	८५
१४ हस्तावनेजनादीनां कृत्स्नप्राकरणिकांगत्वाधिक०	८६
१५ चतुर्धाकरणस्य आग्नेयमात्रांगत्वाधिक०	८६
अस्मिन् पादे सूत्राणि सप्तविंशतिः २७ ॥	
अधिकरणानि पंचदश १५ ॥	

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ लवनप्रकाशकमंत्राणां मुख्ये बहिषि विनियोगाधिक०	
[बहिर्न्यायः ।]	८८
२ इंद्रप्रकाशकमंत्रस्य श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानांगत्वाधिक०	८९
३ आन्धानप्रकाशकमंत्राणां आन्धाने विनियोगाधिक०	८९
४ अग्निविहरणादिप्रकाशकमंत्राणां तत्रैव विनियोगाधिक०	९०
५ सूक्तवाकस्य प्रस्तरग्रहरणांगत्वाधिक० (प्रस्तरग्रहरणन्यायः ।)	९०
६ सूक्तवाकानां अर्थानुसारेण विनियोगाधिक०	
(सूक्तवाकन्यायः ।)	९२
७ काम्ययाज्यानुवाक्यानां काम्यमात्रांगत्वाधिक०	९३
८ आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानामेव मंत्राणां विनियोगाधिक०	९३
९ मक्षमंत्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिक०	९४
१० मंत्राभिभूतिरित्यादेर्मक्षयामीत्यंतस्य एकमंत्रत्वाधिक०	९५
११ इंद्रपीतस्येत्यादिमंत्राणां सर्वेषु मक्षणेषु ऊहेन विनियोगाधिक०	९५
१२ अम्बुक्षीतसोममक्षणे इंद्रस्याप्युपलक्षणाधिक०	९६
१३ पात्नीवत्तमक्षणे इंद्रादीनां अनुपलक्षणाधिक०	९७
१४ पात्नीवत्तशेषमक्षणे त्वष्टु अनुपलक्षणीयत्वाधिक०	९८
१५ पत्नीवत्तशेषमक्षणे त्रिंशत् अनुपलक्षणाधिक०	९८

१६ भक्षणे अनुवपट्टकारदेवताया अनुपलक्षणाधिक०	९९
१७ अनैन्द्राणां अमंत्रकमक्षणाधिक०	९९
१८ ऐन्द्राग्नभक्षणस्य अमंत्रकत्वाधिक०	१००
१९ गायत्रच्छंदस इत्यादिमंत्राणां अनेकच्छंदस्के विनियोगाधिक०	१००
एकादशाधिकरणोक्तस्योपसंहारः	१०१
अस्मिन् पादे सूत्राणि त्रिचत्वारिंशत् ४३ ॥	
अधिकरणानि एकोनविंशतिः १९ ॥	

तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

१ उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मत्वाधिक०	१०२
२ आधाने गानस्य उपांशुताधिक०	१०४
३ ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वाधिक०	१०४
४ प्रकरणस्य विनियोजकत्वाधिक०	१०४
५ स्थानस्य विनियोजकत्वाधिक०	१०५
६ समाख्यायाः विनियोजकत्वाधिक०	१०५
७ श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वपलीयस्त्वाधिक०	१०५
८ द्वादशोपसत्तायाः अहीनांगत्वाधिक०	१०६
९ कुशायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधि०	१०७
१० जाघन्याः प्रकरणादनुत्कर्षाधिक०	१०७
११ सत्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिक०	१०८
१२ प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगे निषेधाधिक०	११०
१३ पौष्णपेपणस्य विकृतौ निवेशाधिक०	१११
१४ पौष्णपेपणस्य चरावेव निवेशाधिक०	१११
१५ पौष्णपेपणस्य एकदैवत्ये निवेशाधिक०	११२

अस्मिन् पादे षट्चत्वारिंशत् ४६ सूत्राणि ॥

पंचदश १५ अधिकरणानि ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

१ नीवीतस्य अर्थवादत्वाधिक०	११५
२ उपवीतस्य दर्शपूर्णमासांगताधिक०	११७
३ उपवीतस्य विधित्वाधिक०	११७
४ उपवीतोदगग्रत्वयोरनुवादताधिक०	११७
५ समिध्दारणस्य विधित्वाधिक०	११८
६ दिग्भिन्नभागस्य अनुवादकत्वाधिक०	११८
७ परापि दितादीनामनुवादकताधिक०	११९
८ अतृत्वदननिषेधस्य क्रतुधर्मताधिक०	११९
९ अजभ्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशाधिक०	१२०
१० अवगोरणादीनां पुमर्थताधिक०	१२०
११ मलवद्वास संवादननिषेधस्य पुरुषधर्मताधिक०	१२१
१२ सुवर्णधारणादीनां पुरुषधर्मत्वाधिक०	१२१
१३ जयादीनां वैदिकरुर्मागत्वाधिक०	१२३
१४ वैदिकाश्वप्रतिग्रहे इष्टेः कर्तव्यत्वाधिक०	१२३
१५ दातुर्वारुणीष्ट्याधिक०	१२४
१६ वैदिकपानव्यापदि सौमैद्रवरुविधानाधिक०	१२५
१७ सौमैद्रचरोर्मजमानपानव्यापद्विषयत्वाधिक०	१२५
१८ आग्नेयाष्टकपालचरोर्जवदानमात्रस्य होतृप्रत्वाधिक०	१२६
१९ सर्वशेषैः स्विष्टकृदनुष्ठानाधिक०	१२७
२० प्राथमिकशपात् स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिक०	१२८
२१ पुरोडाशविभागस्य महार्थताधिक०	१२८
असिन्पादे सूत्राणि सप्तपञ्चाशत् ५७ ॥	
अधिरूपानि २१ एकविंशति ॥	

१९१ तृतीयाध्यायस्य पंचमः पादः ॥

- ११ औवाज्यादिभिः स्वष्टकृदादिशेषकार्यानुष्ठानाधिक० १३९
 १२ साकंप्रस्थाय्ये शेषकार्यानुष्ठानाधिक० १३९
 १३ सौत्रामण्यां शेषानुष्ठानाधिक० १३९
 १४ सर्वष्टेष्टौ स्वष्टकृदादीनां सक्तदनुष्ठानाधिक० १३९
 १५ ऐदवायवग्रहे द्विः शेषभक्षणाधिक० १३९
 १६ सोमे शेषभक्षास्तित्वाधिक० १३९
 १७ चमसिनां शेषभक्षणाधिक० १३९
 १८ उद्गातृणां सुबलप्येनेसह भक्षणाधिक० १३९
 १९ ग्रावस्तुतोऽपि सोमेभक्षणाधिक० १३९
 २० वपट्कारस्य भक्षनिमित्तत्वाधिक० १३९
 २१ होमाभिपवयोरापि तज्जिमित्तत्वाधिक० १३९
 २२ वपट्कर्त्रादीनां चमसे सोमभक्षणाधिक० १३९
 २३ एकपात्रे होतुः प्रथमभक्षणाधिक० १३९
 २४ भक्षणस्य अनुज्ञापूर्वकत्वाधिक० १३९
 २५ वैदिकवचनेन अनुज्ञापनाधिक० १३९
 २६ वैदिकवचनेन अर्थक्रमानुसारतः प्रतिवचनाधिक० १३९
 २७ एकपात्राणामेवानुज्ञापनाधिक० १३९
 २८ याज्यापनये भक्षस्यापनयाधिक० १३९
 २९ फलचमसस्य इज्याविकारताधिक० १३९
 ३० ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुग्रहपूणाधिक० १४०
 ३१ अस्मिन् पादे सत्राणि चतुःपञ्चाशत् ५४ ॥
 ३२ अधिकरणानि २० विंशतिः ॥
 ३३ तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥
 ३४ छुवादिष्वनारभ्याधीतत्वादिरतादिविधेः प्रकृतिगामि १४०
 ३५ त्वाधिक० १४०

- २ सामिधेनीनां सप्तदशसंख्ययाः विहृदिगामिताधिक० १४४
 ३ गोद्रोहनदीनां प्रकृतिगामिताधिक० १४४
 ४ आधानस्य पवमानेष्टनंगताधिक० १४५
 ५ आधानस्य सर्वार्थत्वाधिक० १४५
 ६ पवमानेष्टीनां असंस्कृतेऽसौकृत्यत्वाधिक० १४६
 ७ उपाकरणादीनां अग्न्याग्नौपशुधर्मत्वाधिक० १४६
 ८ शाखाहरणादीनां उभयदोहधर्मत्वाधिक० १५०
 ९ सादनादीनां सवप्रयसर्वाधर्मत्वाधिक० १५०
 १० रक्षनादिषुन्वादीनां सर्वपशुधर्मत्वाधिक० १५१
 ११ अश्वदाभ्योरपिग्रहयोः सादनादिधर्मवत्त्वाधिक० १५१
 १२ चित्रिण्यादीष्टानां अग्न्यङ्गताधिक० १५२
 १३ क्रयाभिषवादीनां सोममात्रधर्मत्वाधिक० १५२
 १४ प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानाधिक० १५३
 १५ श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानाधिक० १५३
 १६ दीक्षणीयादिधर्माणां अग्निष्टोमंगताधिक० १५३
 १७ अग्निनृपादे सूत्राणि सप्तवत्त्वमिश्र ४७ ॥ १५३
 १८ अधिरुणानि षोडशः १६ ॥ १५३

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ १५३

- १ बहिरादीनां दर्शपूर्णमासतर्दगोमयोर्गताधिक० १५६
 २ स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थत्वाधिक० १५७
 ३ सौमिकवेद्यादीनां अंगप्रधानोमयोर्गताधिक० १५७
 ४ अभिमर्शनस्य अंगप्रधानोमयोर्गताधिक० १५८
 ५ दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिक० १५९
 ६ अंतर्वेदेर्युषान्गताधिक० १५९
 ७ हविर्धानस्य सामिधेयनंगताधिक० १६०
 ८ अगानामन्यद्वाग अनुष्ठानाधिक०

१६	आयुर्दादिमंत्रपाठस्य योजमानत्वाधिक०	१७२
१७	व्याम्नातस्य उभयेप्रयोज्यत्वाधिक०	१७२
१८	अभिज्ञस्यैव वाचयितव्यत्वाधिक०	१७३
१९	द्वादशद्वंद्वानां आध्वर्यवत्वाधिक०	१७३
२०	होतुराध्वर्यवकरणमंत्रानुष्ठातृत्वाधिक०	१७४
२१	त्रैपयैपार्थयोः पृथक्कर्तृकत्वाधिक०	१७५
२२	त्रैपयैपार्थयोः यथाक्रमं आध्वर्यव-आंगनीधतृत्वाधिक०	१७५
२३	किरणमंत्रेषु स्वामिफलस्य आशोसितव्यत्वाधिक०	१७५
२४	करणमंत्रेषु कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्मताधिक०	१७६
२५	द्रव्यसंस्कारस्य अंगप्रधानार्थत्वाधिक०	१७६
२६	अपूर्वप्राकृतधर्माणां विकृतावसंबंधाधिक०	१७७
२७	पवित्रादेः परिमोजनीयवर्हिषाकर्तव्यत्वाधिक०	१७७
२८	प्राकृतपुरोडाशशकलस्य निधानाधिक०	१७७
२९	१७८
३०	१७८
३१	१७९
३२	१७९

द्वाविंशत २२ अधिकरणानि ॥

आहस्यसूत्राणि— ३६९ ॥ अधिकरणानि— १५१ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

३ प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थताधिक०	१८१
४ यज्ञायुधानां अनुवादत्वाधिक०	१८१
५ पथैकत्वविवक्षाधिक०	१८४
६ लिंगस्य विवक्षाधिक०	१८६
७ आश्रयिणां अदृष्टार्थताधिक०	१८६
८ प्रयोज्यप्रयोजकभावनिरूपणप्रतिज्ञाधिक०	१८७
९ दध्यानयनस्य आमिक्षाप्रयोज्यत्वाधिक०	१८७
१० गवाऽऽनयनस्य पदकर्माप्रयोज्यत्वाधिक०	१८८
११ कपालानां तुषापवापाप्रयोज्यत्वाधिक०	१८८
१२ शकृहोहितयोः पशावप्रयोजकत्वाधिक०	१८९
१३ मुरोडाशस्य खिष्टकृद्यागप्रयुक्तत्वाधिक०	१८९
१४ अभिधारणे शेषधारणतत्प्राप्तयोरननुष्ठानाधिक०	१९०
१५ समानयनस्य आज्यधर्मप्रयोजकताधिक०	१९२
१६ औपभृतजौहवयोः क्रमेणोभयानुभयार्थत्वाधिक०	१९३
१७ उपभृति द्विचतुर्गृहीताचरणाधिक०	१९४

आसिन् पादे अष्टचत्वारिंशत् ४८ सूत्राणि । अधिकरणानि १७ सप्तदश ॥

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ स्वरोच्छेदनाद्यप्रयोजकत्वाधिक०	१९५
२ शाखाया आहार्यत्वाधिक०	१९६
३ छेदनस्य शाखाप्रयुक्तत्वाधिक०	१९७
४ शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिक०	१९७
५ प्रणीतानिनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिक०	१९८
६ वृद्धदानस्य अर्थकर्मत्वाधिक०	१९९
७ प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिक०	२००
८ अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिक०	२००
९ कर्तृदेशकालविधीनां नियमार्थत्वाधिक०	२०१

१० द्रव्ये गुणविधानस्य नियमार्थत्वाधिक०	२०१
११ अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थत्वाधिक०	२०२
१२ यागपदार्थनिरूपणाधिक०	२०२
१३ होमपदार्थनिरूपणाधिक०	२०२
१४ दानपदार्थनिरूपणाधिक०	२०२
१५ बार्हस्पि अतिथ्यादिसाधारण्याधिक०	२०२

अस्मिन् पादे एकत्रिंशत् ३१ सूत्राणि । अधिकरणानि पञ्चदश १५ ॥

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

१ द्रव्यसंस्कारकर्मणां ऋत्वर्थत्वाधिक०	२०४
२ नैमित्तिकानां अनित्यार्थत्वाधिक०	२०५
३ दध्यादेर्नित्यनैमित्तिकोभयार्थत्वाधिक०	२०५

(संयोगपृथक्त्वन्न्यायः ।)

४ पयोव्रतादीनां ऋत्वधर्मत्वाधिक०	२०६
५ विश्वजिदादीनां सफलत्वाधिक०	२०६

(विश्वजिन्न्यायः ।)

६ विश्वजिदादेरेकफलत्वाधिक०	२०८
७ विश्वजिदादेः स्वर्गफलकत्वाधिक०	२०८
८ रात्रिसत्रस्य आर्यवादिकफलकत्वाधिक०	२०८

(रात्रिसत्रन्यायः ।)

९ काम्यानां यथाक्तकाम्यफलकत्वाधिक०	२०९
१० दर्शपूर्णमासादीनां सर्वकामार्थत्वाधिक०	२१०

(दर्शपूर्णमासन्न्यायः ।)

११ दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलं पृथगनुष्ठानाधिक०	२११
१२ सौत्रामण्यादीनां चयनाद्यंगत्वाधिक०	२११
१३ वैमृधादेः पौर्णमासाद्यंगत्वाधिक०	२१२
१४ अनुयाजादीनां आग्निमारुतोर्ध्वकालत्वाधिक०	२१२
१५ सोमादीनां दर्शपूर्णमासकालोत्तरत्वाधिक०	२१३

१६ वैश्वानरेष्टेः पुत्रगतफलकत्वाधिक० २१३
(जातेष्टिन्यायः ।)

१७ वैश्वानरेष्टेः जातकर्मोत्तरकालत्वाधिक० २१४

१८ सौत्रामण्यादीनां स्वकालकर्तव्यत्वाधिक० २१४

अस्मिन् पादे एकचत्वारिंशत् ४१ सूत्राणि ।

अधिकरणानि अष्टादश १८ ॥

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

१ राजस्ये इज्यानां विदेवनाद्यंगकत्वाधिक० २१५

२ विदेवनादीनां कृत्स्नराजस्यङ्गताधिक० २१६

३ सौम्यादीनां उपसत्कालत्वाधिक० २१६

४ आमनहोमानां सांग्रहाण्यङ्गताधिक० २१७

५ दधिग्रहस्य नित्यत्वाधिक० २१७

६ वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वाधिक० २१८

७ पृथ्वाश्रितेनैमित्तिकत्वाधिक० २१९

८ पिंडपितृयज्ञस्य दर्शयागानङ्गताधिक० २२१

९ रशनाया यूपाङ्गत्वाधिक० २२१

१० स्वरोः पञ्चङ्गताधिक० २२२

११ आचारादीनां आग्नेयाद्यङ्गताधिक० २२३

१२ ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादीनां अङ्गताधिक० २२५

अस्मिन् पादे सूत्राणि ४१ एकचत्वारिंशत् ।

अधिकरणानि द्वादश १२ ॥

आहत्य सूत्राणि १६१ एकपट्युत्तरशतम् ।

आहत्याधिकरणानि ६२ द्विष्टिः ।

अथ पञ्चमाध्यायस्याद्यः पादः ।

१ क्रमनियमाधिक० (श्रुतिबलीयस्त्वन्यायः ।) २२६

२ क्रमस्य क्वचिदार्थिकत्वाधिक० २२७

३ क्रमस्य क्वचिदनियमाधिक० २२७

- ४ क्रमस्य क्वचित्पाठानुसारित्वाधिक० २२७
- ५ क्रमस्य क्वचित्प्रथमप्रवृत्त्यनुसारिताधिक० २२८
- (प्रवृत्तिक्रमानियमः ।)
- ६ क्रमस्य क्वचित्स्थानानुसारित्वाधिक० २३०
- ७ अंगक्रमस्य मुख्यक्रमानुसारित्वाधिक० २३०
- ८ अंगेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठस्य बलीयस्त्वाधिक० २३१
- ९ ब्राह्मणपाठापेक्षया मन्त्रपाठस्य प्राबल्याधिक० २३१
- १० प्रयोगवचनाचोदकस्य बलवत्त्वाधिक० २३१
- ११ विवृतौ क्वचित्प्रकृतिधर्मानतिदेशाधिक० २३२
- (साकमेधीयन्यायः ।)
- १२ अनुयाजाद्युत्कर्षप्रयाजातापकर्षाधिक० २३३
- २९८ (तदादितदन्तन्यायः ।)
- १३ प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभावेत्वाधिक० २३४
- १४ चैकतयूपकर्ममानापकर्षाधिक० २३५
- (रूपकर्मन्यायः ।)
- १५ दक्षिणाग्निकहेमानपकर्षाधिक० २३५
- १६ पुरोडाशाभिवासनांतस्य दर्शजनपकर्षाधिक० २३६
- १७ सातपनीयाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकत्वाधिक० २३६
- १८ उक्थ्यानुरोधेन षोडश्युत्कर्षाधिक० २३८
- अस्मिन् पादे पञ्चत्रिंशत् ३५ सूत्राणि
अधिकरणानि अष्टादश १८ ॥
- पंचमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥**
- १ वाजपेयपशूनां सर्वेषां एकदोषाकरणादिपदार्थानुष्ठानाधिक०
(पदार्थानुसमयन्यायः ।) २३८
- २ सहस्राश्वप्रतिग्रहस्थले एकैकस्यैकदा सर्वधर्मानुष्ठानाधिक०
(कांडानुसमयन्यायः ।) २३९

३ मुष्टिकपालादीनां समुदायानुसमयाधिक०	२४०
४ अवदानस्य प्रदानांतानुसमयाधिक०	२४१
५ अंजनादेः परिव्याणांतानुसमयाधिक०	२४१
६ दैवताद्यवदानेषु पदार्थानुसमयाधिक०	२४२
७ नानाबीजैष्टौ उत्सृज्यलादीनां तंत्रताधिक०	२४३
८ अग्निपोमीय पशौ प्रयाजानुयाजयो पात्रभेदाधिक०	२४४
९ नारिष्टहोमानां उर्ध्वहोमपूर्वकत्वाधिक०	२४५
१० विदेवनादीनां अभिप्रेरुपूर्वत्वाधिक०	२४६
११ सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयापूर्वत्वाधिकारणम्.	२४७
१२ याजमानसस्काराणां रुन्मप्रतिमोकार्त्तपूर्वमावित्वाधिक०—	२४७
अस्मिन् पादे त्रयोविंशति २३ सूत्राणि । द्वादश १२ अधिकरणानि ॥	

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१ प्रयाजादीनां एकादशादिसख्यायाः सर्वसपाद्यताधिक०	२४८
२ प्रथमादीनां तिसृणामुपसदा स्वस्थानाष्टत्यधिक०	२४९
३ सामिधेनीषु आगतूनामंतेनिवेशाधिक०	२४९
४ बाहिष्पवमाने आगतूनां पर्याप्तोत्तरकालताधिक०	२५०
५ बाहिष्पवमाने आगतूनां साम्नामध्ये निवेशाधिक०	२५१
६ ग्रहेष्टकादीनां ऋत्विग्निशेषत्वाधिक०	२५२
७ चित्रिण्यादीनां मध्यपायां चित्तानुपधानाधिक०	२५३
८ लोकपृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानाधिक०	२५३
९ इष्टिसंस्कृताग्नौ अग्निहोत्राद्यनुष्ठानाधिक०	२५४
१० अग्निचिद्वर्षणादिव्रतान् ऋत्विग्वेऽनुष्ठानाधिक०	२५५
११ दीक्षाया इष्टिसिद्धत्वाधिक०	२५६
१२ काम्येष्टीनामनियमेनानुष्ठानाधिक०	२५६

१३ यज्ञानां अग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिक० २५७

१४ ज्योतिष्टोमविकृतीनां अग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिक० २५८

१५ एकानेकसोमकानां सर्वेषां अग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिक० २५९

अस्मिन् पादे सूत्राणि चतुश्चत्वारिंशत् ४४ ।

अधिकरणानि १५ पंचदश ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

१ पाठक्रमापेक्ष २६०

२ मुख्यक्रमेण २६१

३ इष्टिसोमयोः २६२

४ ब्राह्मणस्योपि इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यनियमाधिक० २६३

५ नर्तुं प्रतीक्षेदित्यादिना सोमकालाद्याधिक० २६४

६ आज्यस्य सोमादूर्ध्वमनुत्कर्षाधिक० २६५

७ वैकृतानां यद्रामादीनां सद्यस्कालत्वाधिक० २६५

८ सोमात् साध्यायविकारादीनां उत्कर्षाधिक० २६६

९ सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासाभ्य ऊर्ध्वं फर्तव्यत्वाधिक० २६७

अस्मिन् पादे सूत्राणि पञ्चविंशतिः २६ । अधिकरणानि ९ नव

मिलित्वा सूत्राणि अष्टाविंशत्युत्तरशतम् १२८ ।

अधिकरणानि चतुःपञ्चाशत् ५४ ।

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

१ यागादिकर्माणां स्वर्गादिफलसाधनत्वाधिक० २६७

(अधिकारन्यायः)

२ यागादिषु समर्थं मनुष्यसंवाधकाराधिक० २६९

३ यागादिषु स्त्रीपुंसयोर्हभयोरधिकाराधिक० २६९

४ यागे दंपत्योः सहाधिकाराधिक० २७२

- ५ एकस्यैव पुंसः आधानाधिक० २७३
 ६ पत्न्यात्यावदुक्ताशीर्नृणाचर्यादिवेवाधिकाराधिक० २७३
 ७ यागे शूद्रस्य अनाधिकाराधिक० २७३
 ८ यागे निर्धनस्याप्याधिकाराधिक० २७६
 ९ अंगहीनस्यापि यागे अधिकाराधिक० २७६
 १० अचिकित्स्यांगवैकल्यस्य यागानधिकाराधिक० २७६
 ११ दर्शपूर्णमासयोस्त्र्यार्षेयस्यैवाधिकाराधिक० २७६
 १२ चातुर्वर्ण्यातिरिक्तस्य रथकारस्य आधाने अधिकाराधिक० २७७
 (रथकारन्यायः)
 १३ त्रैवर्णिकमित्रस्य २७८

अस्मिन् पादे द्विपञ्चाशत् ५२ सूत्राणि ।

अधिकरणानि त्रयोदश १३ ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

- १ सत्रे प्रत्येकस्य सत्रिणः फलसंबन्धाधिक० २७९
 २ दर्शादौ कर्त्रैक्यनियमाधिक० २७९
 ३ आरब्धकाम्यकर्मणोऽपिसमाप्तिनियमाधिक० २८२
 ४ आरब्धलौकिककर्मणः समाप्त्यनियमाधिक० २८३
 ५ प्रतिपिद्धकर्मणामनुष्ठाने अनिष्टापाताधिक० २८३
 (कलजन्यायः)
 ६ गुर्वनुगमानादीनां नियमानां उपनयनोत्तरप्रवृत्त्यधिक० २८५
 ७ अग्निहोत्रादेयावज्जीवकर्मणां स्वकालमात्रकर्तव्यत्वाधिक०
 (अग्निहोत्रन्यायः) २८५
 ८ अग्निहोत्रादीनां स्वकालावृत्या आवृत्यधिक० २८६
 ९ दर्शादौ भेदादिनिमित्तस्यावृत्तौ नैमित्तिकावृत्यधिक० २८६

१०. सुर्वलुगमनादीनां प्रतिनिमित्तमावृत्त्यधिक० २८६
 ११. अणत्रयापाकरणस्य ब्राह्मणसत्रियवैश्यानां नित्यत्वाधिक० २८७
 १२. अस्मिन् पादे एकविंशत् ३१ सूत्राणि अधिकरणानि एकादश ११

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१. नित्यकर्मणि यशक्त्यंगालुष्ठानाधिक० २८७
 २. अंगवैकल्ये काम्यस्य निष्पत्तत्वाधिक० २८९
 ३. द्रव्यभेदेऽपि कर्माभेदाधिक० २९०
 ४. नित्यकर्मणः अनित्यप्रारब्धकर्मणश्च द्रव्यापचारे
 प्रतिनिधिना समापनाधिक० २९०
 ५. वाधिक० २९१
 ६. वाधिक० २९१
 ७. स्वाभिनेनः प्राप्तांशव्यमावाधिक० २९२
 ८. सत्रे कस्यचित्स्वाभिनेऽपचारे प्रतिनिध्यादानाधिक० २९२
 (सप्तम्यायः)

९. सत्रे प्रतिनिहितस्य अस्वाभिनेऽधिक० २९२
 १०. सत्रे प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मग्राहित्राधिक० २९३
 ११. श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाधिक० २९३
 १२. प्रतिगृहीतद्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यांतरालुपादानाधिक० २९३
 १३. पूतिकस्य सोमप्रतिनिधित्वाधिक० २९३
 १४. प्रतिनिध्यपचारे उपाचद्रव्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाधिक० २९४
 १५. श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरभावे मुख्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाधिक० २९४
 १६. मुख्यापचारे पुनस्तत्प्राप्तौ तत्स्थवोपादानाधिक० २९४
 १७. प्रतिनिधिना प्रारब्धकर्माणि मुख्यलाभेऽपि प्रतिनिधिर्नैव
 समापनाधिक० २९४
 १८. अमुख्ये संस्कारयोग्येऽपि मुख्यस्थवोपादानाधिक० २९५
 १९. प्रयोजनायोग्यस्य मुख्यस्य सत्त्वेऽपि प्रतिनिध्यादानाधिक० २९५

- २० अग्निर्वाहासमर्थस्यापि प्रधाननिर्वाहकस्य मुख्यस्य
उपादानाधिक० २९६
अस्मिन् पादे 'एकचत्वारिंशत्—४१' सूत्राणि ।
'विंशत्याधिकरणानि' २०॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

- १ अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिध्यादानाधिक० २९७
२ स्विष्टकुर्यावत्तनाशे पुनरवदानाभावाधिक० २९७
३ श्राद्धजामेव शेषमक्षणाधिक० २९७
४ कृत्स्नैकदेशभेदे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिक० २९८
५ क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिक० ३००
(क्षामेष्टिन्यायः)
६ एकहविरातावपि पंचशरावनिर्वापाधिक० ३०१
७ होमाग्निपवोभयकर्तुरेव मक्षणाधिक० ३०२
८ पुनराधानप्रति बन्धनगुणमद्वयस्य निमित्तत्वाधिक० ३०२
९ पंचशरावनिर्वापस्य कर्मांतराधिक० ३०२
१० पंचशरावयागस्य नैमित्तिकदर्शयागांगताधिक० ३०३
११ सत्रायागूर्याप्रवृत्तस्य विश्वजिदावश्यकत्वाधिक० ३०३
१२ बर्हिपेत्यादिश्रुते वत्सकालविधानार्थत्वाधिक० ३०४
१३ बर्हिपेत्याद्युक्तकालस्य सत्रयदसत्रयदुभयसाधारणत्वाधिक० ३०५
१४ सहशाख्येत्यस्य कालविधानार्थत्वाधिक० ३०५

अस्मिन् पादे, ४७ सप्तचत्वारिंशत्सूत्राणि ।

१४ चतुर्दशाधिकरणानि ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य पंचमः पादः ॥

- १ दर्शे अभ्युदयेष्टौ नैमित्तिकदेवतापनयाधिक० ३०६
२ उपांशुयाजेऽपि देवतापनयाधिक० ३०८

३ अनिरुपेष्माऽभ्युदयेष्टयाधिक०	३०९
४ अनिरुपेष्माभ्युदये वैकुण्ठीम्योनिर्वापाधिक०	३०९
५ किञ्चिन्निरुपेष्माभ्युदये अवाशिष्टस्य तृण्यो निर्वापाधिक०	३१०
६ सन्नपदसन्नयदुमयस्यैवाभ्युदये प्रायश्चित्ताधिक०	३१०
७ सत्रायप्रवृत्तश्रावस्य विश्वजिदधिक०	३११
८ दीक्षापरिमाणस्य द्वादशाहत्वनियमाधिक०	३१२
९ गवामयनेमाघपौर्णमास्याः पुरस्तादीक्षाधिक०	३१२
१० दीक्षोत्कर्षे तत्रियमानामप्युत्कर्षाधिक०	३१३
११ अवभृथोत्कर्षे प्रतिहोमाननुष्ठानाधिक०	३१४
१२ उदवसानोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमाननुष्ठानाधिक०	३१४
१३ प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रभृत्यारंभाधिक०	३१५
१४ षोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोत्रप्रभृत्यनुष्ठानाधिक०	३१५
१५ भेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासगत्याधिक०	३१५
१६ व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयाधिक०	३१६
१७ अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्रायश्चित्ताधिक०	३१६
१८ अपच्छेदयौगपद्ये अदक्षिणत्वसर्वदक्षिणत्वयोर्विकल्पाधिक०	३१७
१९ अनुक्रमेणापच्छेदे उत्तरापच्छेदनिमित्तक प्रायश्चित्ताधिक०	३१७
२० उद्गातुरापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानाधिक०	३१७
२१ अहर्गणेऽपच्छेदेन सर्वेषामावर्तनाधिक०	३१८
अस्मिन् पादे ५६ पट्यचाशत्तराणि ।	
एकविंशत्याधिकरणानि २१ ॥	

॥ अर्थ पष्ठाध्यायस्य पष्ठः पादः ॥

१ सत्रे समानकल्पानां सहाधिकाराधिक०	३१८
२ मिश्रकल्पयोरेपि राजपुरोहितयोः कुलाय यज्ञे अधिकाराधिक०	३२२
३ सत्रे ब्राह्मणमात्रस्य अधिकाराधिक०	३२३
४ सत्रे विद्यामित्रतत्समानकल्पानामधिकाराधिक०	३२४

५ सत्रे आहिताग्नेरेवाधिकाराधिक०	३२५
६ सत्रे जुह्वादीनां सर्वसाधारण्याधिक०	३२६
७ वैकृतसामिधेनीसामदश्येवर्णत्रयाधिकाराधिक०	३२६
अस्मिन् पादे सूत्राणि एकानचत्वारिंशत् ३९ ।	
अधिकरणानि सप्त ७ ॥	

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

१ विश्वजितिपित्रादीनां अदेयत्वाधिक०	३२८
२ विश्वजितिअश्वदीनां अदेयत्वाधिक०	३२८
३ विश्वजितिपृथिव्या अदेयत्वमधिक०	३२८
४ विश्वजितिविद्यमानानामेव सर्वस्वानां देयत्वाधिक०	३२९
५ विश्वजितिधर्मार्थसेवशूद्रस्य अदेयत्वाधिक०	३२९
६ विश्वजितिदक्षिणाकाले विद्यमानानामेव सर्वस्वानादेयत्वाधि०	३२९
७ विश्वजितिदक्षिणादानोत्तरांगानामप्यनुष्ठानाधिक०	३२९
८ अहर्गणेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानाधिक०	३३०
९ विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्य अनाधिकाराधिक०	३३१
१० आधाने अपरिमितं देयमित्यनेन सख्यांतरविधानाधिक०	३३२
११ अपरिमितशब्देन सहस्राधिकस्य ग्रहणाधिक०	३३३
१२ इतिहस्मेत्यादि परकृतिपुराकल्पानां अर्धवादताधिक०	३३३
१३ सहस्रसप्तत्सरशब्दस्य सहस्रादिनपरत्वाधिक०	३३४

अस्मिन् पादे सूत्राणि एकचत्वारिंशत्-४१ ।

अधिकरणानि त्रयोदश- १३ ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्याष्टमः पादः ॥

१ अनाहिताग्नेरेव चतुर्होत्रहोमाधिकाराधिक०	३३७
२ अनाहिताग्निषु उपनयनहोमाधिक०	३३९
३ अनाहिताग्नौ स्थपतीत्यधिक०	३४१

- १४ अनाहितेऽग्नौ अवकीर्णपञ्चमुष्टानाधिक० ३४२
 ५ दैवकर्मणां उदगयनादिकालताधिक० ३४२
 ६ पित्र्यकर्मणां अपरपक्षादि कालताधिक० ३४२
 ७ ज्योतिष्टोमाङ्गवाचाक्रययोः नित्यताधिक० ३४२
 ८ ज्योतिष्टोमादिषु पयोऽजवादीनामपि नित्यताधिक० ३४३
 ९ अपररात्रेऽतस्य अनियमाधिक० ३४३
 १० छागस्यैव अनीषोमीयपशुत्वाधिक० ३४३

अस्मिन् पादे छत्राणि पञ्चचत्वारिंशत् ४५ ।

अधिकरणानि- दश १०॥

आहत्यत्रिंशतोत्तर द्विपञ्चाशत् ३५२ छत्राणि ।

नवाधिकशत १०९ अधिकरणानि ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

- १ प्रयाजादिधर्माणां अपूर्वप्रयुक्तत्वाधिक० ३४७
 २ समानमितरच्छेदेनेति श्रुत्या इषोऽयेनीयविशेषधर्माति-
 देशाधिक० ३५१
 ३ एतद्ब्राह्मणानीत्यादिना पञ्चसुहविषु सार्धवाद-
 विध्यतिदेशाधिक० ३५२
 ४ एतद्ब्राह्मणइत्यनेन एकवर्गलैङ्गान्योः सार्धवाद-
 विध्यतिदेशाधिक० ३५३
 ५ साकमेधे वारुणप्राधासिकएककपालातिदेशाधिक० ३५३
 अस्मिन् पादे छत्राणि त्रयोविंशतिः २३ । अधि० पञ्च ५ ।

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

- १ एवंतत्तदिरुद्धस्य गान्तविशेषार्थत्वाधिक० ३५५
 अस्मिन् पादे छत्राण्येकविंशतिः २१ ।
 अधिकरणत्वेकमेव १ ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

- १-अग्निहोत्रादिनाम्ना तत्त्वर्मातिदेशाधिक० ३६१
 २-प्रायणीयेति नाम्ना धर्मानतिदेशाधिक० ३६२
 ३-सर्वपृष्ठशब्देन पण्णां पृष्ठानां अतिदेशाधिक० ३६२
 ४-अवभृथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशाधिक० ३६३
 ५-वारुणप्राघासिकविभृथस्य तुपनिष्कासद्रव्यकत्वाधिक० ३६४
 ६-वैष्णवशब्दात् आतिथ्यायां धर्मानतिदेशाधिक० ३६५
 ७-निर्मध्यादिशब्दानां धर्मानतिदेशाधिक० ३६५
 ८-द्वयो प्रणयतीत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशाधिक० ३६५
 ९-द्वयो प्रणयतीत्यनेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रणयनाधिक० ३६६
 १०-सरसामादिशब्दानां धर्मातिदेशकत्वाधिक० ३६७
 ११-वास आदिशब्दानां आकृतिनिमित्तत्वाधिक० ३६८
 १२-गर्गत्रिरात्रे लौकिकान्तेरुपनिधानाधिक० ३६९
 १३-उपशयो यूपो भवतीत्यत्र यूपशब्दस्य संस्काराप्रयोजकत्वाधिक० ३६९
 १४-पृष्ठरूपतिष्ठते इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य ऋद्रव्यवाचित्वाधिक० ३७०

अस्मिन् पादे सूत्राणि ३६ पदत्रिंशत् ।

अधिकरणानि चतुर्दश— १४ ।

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

- १-सौर्ये चरौ इतिकर्तव्यतावत्त्वाधिक० ३७१
 २-सौर्ये चरौ वैदिकेतिकर्तव्यतावत्त्वाधिक० ३७१
 ३-गवामयने ऐहिकेतिकर्तव्यतानुष्ठानाधिक० ३७५

अस्मिन् पादे विंशतिसूत्राणि, २० ।

श्रीणि- ३ अधिकरणानि ॥

मिलित्वा सूत्राणि- शतम्- १०० ।

अधिकरणानि च- त्रयोविंशतिः २३ ।

॥ अथाष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

- १ विशेषातिदेशप्रतिज्ञाधिक० ३७९
- २ विशेषकर्मणो धर्मातिदेशाधिक० ३७९
- ३ सोमे ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिक० ३८०
- ४ ऐद्राग्नार्दा ऐष्टिकधर्मातिदेशाधिक० ३८१
- ५ अग्नीषोमीयपशौ दार्ष्टिकधर्मानिदेशाधिक० ३८१
- ६ सवनीयादिपशौ अग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिक० ३८१
- ७ ऐकादशिनेषु सवनधर्मातिदेशाधिक० ३८२
- ८ पशुगणेषु ऐकादशिनधर्मातिदेशाधिक० ३८२
- ९ अन्पक्त्याग्नि सौमिकधर्मातिदेशाधिक० ३८२
- १० अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिक० ३८३
- ११ सवत्सरसरेषु गवामधनिकधर्मातिदेशाधिक० ३८३
- १२ निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिरूपयधर्मातिदेशाधिक० ३८३
- १३ फलादीनामनतिदेशाधिक० ३८३
- १४ गुणरूपानामपि गोदोहनादीनामनतिदेशाधिक० ३८४
- १५ सौर्ये चरौ अभिमर्शनद्वयस्य विकल्पाधिक० ३८५
- १६ सौर्ये आग्नेयधर्मातिदेशाधिक० ३८५
- १७ हविर्देवतयोर्विकल्पे हविःसामान्यस्य वलीयस्त्वाधिक० ३८६
- १८ शतकृष्णलारूपहितेषु औषधधर्मातिदेशाधिक० ३८७
- १९ मृदके उपाशुयाजीय आज्यधर्मातिदेशाधिक० ३८८

आस्मिन् पादे सूत्राणि त्रिचत्वारिंशद् — ११ ।

अधिकरणानि एतेन विंशति — १० ।

॥ अथाष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

- १ चातुर्मास्यसौत्रामण्योरीष्टिकधर्मातिदेशाधिक० ३८९
- २ पशौ साध्नापधर्मातिदेशाधिक० ३९१
- ३ पशौ पयोधर्मातिदेशाधिक० ३९१

- ४ आमिक्षायां पयोधर्मातिदेशाधिक० ३९२
 ५ सत्राहीनयोः सत्राहीनात्मकद्वादशाहधर्माणां व्यवस्थया
 अतिदेशाधिक० ३९३
 ६ पंचदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशाधिक० ३९४

अस्मिन् पादे सूत्राणि द्वात्रिंशत् ३२ ।

अधिकरणानि पठेव—६ ।

॥ अथाष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

- १ शुचिदेवते आग्नेयस्य आग्नावैष्णवे च अग्नीषोमीयस्य
 धर्मातिदेशाधिक० ३९५
 २ जनकसप्तरात्रे त्रिवृत्स्वहःसु द्वादशाहधर्मातिदेशाधिक० ३९६
 ३ षट्त्रिंशद्रात्रे षडहधर्मातिदेशाधिक० ३९७
 ४ संस्थागणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिक० ३९७
 ५ शतोक्थ्यादौ ज्योतिषोमात् स्तोत्रोपज्ञयाधिक० ३९८
 ३९९

दि ६ ।

॥ अथाष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

- १ दर्विहोमशब्दस्य नामधेयत्वाधिक० ४०४
 २ दर्विहोमशब्दस्य लोकिक्वदिकोभयकर्मनामधेयत्वाधिक० ४०४
 ३ दर्विहोमशब्दस्य होमनामधेयत्वाधिक० ४०४
 ४ दर्विहोमशब्दस्य अपूर्वत्वाधिक० ४०५

अस्मिन् पादे सूत्राणि अष्टाविंशतिः २८ ।

अधिकरणानि तु चत्वार्येव—४ ।

मिलित्वा सूत्राणि—१४० ।

मिलित्वा अधिकरणानि च ३५ ।

॥ अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

- १ अग्निहोत्रादिषु उपादिष्टानां धर्माणां अपूर्वप्रयुक्तत्वाधिक० ४१२
 २ प्रोक्षणास्य अपूर्वप्रयुक्तत्वाधिक० ४१३
 ३ स्वरस्य दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तत्वेवर्णकांतरम् ४१४
 ४ कलदेवतासंबन्धधर्माणामपि अपूर्वप्रयुक्तत्वाधिक० ४१४
 ५ धर्माणां देवताप्रयुक्तत्वामावाधिक० ४१५
 ५ प्रोक्षणादीनां अपूर्वप्रयुक्तत्वाधिक० ४१६
 ६ अग्निष्टोमे उपांशुत्वस्य प्राचीनपदाधेप्रयुक्तत्वाधिक० ४१८
 ७ वाङ्मनियमस्य अवांतरापूर्वप्रयुक्तत्वाधिक० ४२०
 ८ इष्टकासु सकृद्विकर्पणाद्यनुष्ठानाधिक० ४२०
 ९ उत्तमादन्येषामन्वा पत्नीसियाजातत्वाधिक० ४२१
 १० त्रिःप्रथमामन्वाहेत्यादिषु स्थानधर्मताधिक० ४२२
 ११ ४२३
 १२ ४२३
 १३ ४२४
 १४ ४२५
 १५ ४२५
 १६ सुब्रह्मण्यान्वाननिगदे होत्रच्छब्दस्य अनुहाधिक० ४२६
 १७ वर्णकांतरम् तस्यै श्रुतिमितिमत्रे अनुहः ४२७
 १८ सारस्वत्यां भेष्यां अधिगुर्वचनामावाधिक० ४२८
 १८ यज्ञायज्ञिये गिरापदस्थाने इरापदस्यैव कर्तव्यत्वाधिक० ४२९
 १९ इरापदस्य प्रगीतत्वाधिक० ४३१

अस्मिन् पादे संधाणि सप्तपञ्चाशत् ५७ ।

अधिकरणानि एकोनविंशति १९ ।

अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

- १ गीतीनां सामनामताधिक० ४३३
- २ साम्नः क्रक्संस्कारकर्मताधिक० ४३४
- ३ तृचेप्रत्युच-कृत्स्नसाम्नः समापनाधिक० ४३६
- ४ समास्वेवेति त्रिमृषु-क्रक्षुगानाधिक० ४३८
- ५ उत्तरयोगायतीत्यत्र उत्तराग्रंथपठितयोरेव क्रयोग्रहणाधिक० ४३९
- ६ द्वि. वर्णकं अतिजगत्यामभ्यस्यमानायां त्रैशोकगानाधिक० ४४०
- ७ बृहतीपक्षयोरेव प्रग्रथनेन रथंतस्य गानाधिक० प्र० वर्ण० ४४१
- ८ द्वि० व० बृहतीविष्टारपंक्त्योः प्रग्रथनेन रौरव्यौधाजयः ४४२
- ९ साम्नोर्गानाधिक० ४४२
- १० अनुपुष्पायत्र्योः प्रग्रथनेन श्यावास्वाधीगवयोर्गानाधिक० ४४३
- ११ व० ११ ४४३
- १२ पादप्रग्रथनेन ब्रह्मसामगानाधिक० चतुर्थवर्णकम् ४४४
- १३ गीतिसंपादकानां अक्षरविकारादीनां विकल्पाधिक० ४४५
- १४ साम्नास्तुवते इत्यस्यैवविधत्वाधिक० इति प्र० वर्ण० ४४५
- १५ द्वि० व० अय सहस्रंतिष्ठत्वाप्रगीतयैवापेस्यानाधिक० ४४६
- १६ अग्निर्मूर्धेत्यादियाज्यानुवाक्यादीनां तानेनप्रयोगाधिक० ४४६
- १७ रथंतरमुत्तरयोगायतीत्यादौ उत्तरावर्णवशेनगनाधिक० ४४७
- १८ उत्तरयोस्तोभातिदेशाधिक० ४४८
- १९ स्तोमलक्षणाधिक० ४४९
- २० प्राकृतब्रीह्यादिस्थानपिन्नेषु नीवारादिषु ब्रीह्यादिधर्माणां ४४९
- २१ ऊहेन अनुष्ठानाधिक० ४५०
- २२ परिधौ श्रुपधर्मानुष्ठानाधिक० ४५१
- २३ अभ्युदयेष्टयां श्रुतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानाधिक० ४५१
- २४ बृहद्रथंतरयोर्धर्मव्यवस्थाधिक० ४५२
- २५ कण्वरथंतरे अविबुद्धानां बृहद्रथंतरधर्माणां समुच्चयाधिक० ४५३

- १७ द्विसामके दृढद्रव्यंतरधर्मयोर्न्यवस्थाधिक० ४५३
 १८ सौर्यादिषु पार्वणहोमोद्यननुष्ठानाधिक० ४५३
 १९ दर्शपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य न्यवस्थाधिक० ४५५
 २० समिदादीनां यागनामताधिक० ४५५
 २१ अस्मिन्पादे सू० ६० पाणिः । अधि० १० विशतिः ।
 ॥ अथ नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥
 १ सौर्यादिविकृतावतिदिष्टमंत्रे वैकृतद्रव्यादिवाचकपदस्य
 उहाधिक० ४५६
 २ मोद्रेचरौ प्राकृतपहिस्तरणमंत्रे हरितपदस्थाने ४५६
 रक्तमदोहाधिक० ४५७
 ३ अपर्यवसिते पूर्वाधिकरणे विचारांतराधिक० ४५८
 ४ अग्नीषोमीयपशौ लौकिकयूपस्पर्शे प्रायश्चित्तविधानाधिक० ४५९
 ५ द्विपशुयागे पाशमंत्रयोरेकवचनांतपहुवचनांतपदयोः
 द्विवचनांतपउहाधिक० ४५९
 ६ पाशैकत्वपाशचहुस्वामिधायिमंत्रयोर्विकल्पेन प्रकरणं पूर्वा
 निवेशाधिक० ४६१
 ७ दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्निकेप्रयोगे पत्नी संनद्येतिमंत्रस्य
 अनूहाधिक० ४६२
 ८ द्विपत्निके विकृतियागेऽपि मंत्रस्य अनूहाधिक० ४६३
 ९ सवनीयानां अग्नीषोमीय समानविधानत्वे तेषु
 प्रास्माऽग्निमरतेति मंत्रस्य अनूहाधिक० ४६३
 १० निवारणां ग्रीहिप्रतिनिधित्वे ग्रीहिशब्दस्य अनूहाधिक० ४६३
 ११ द्विपशुयागे अधिगुपैपगतानां सूर्य चक्षुर्गमयतादिति मंत्राणां
 अनूहाधिक० ४६४
 १२ द्विपशुयागे अधिगुपैप गतैकधति शब्दस्य अस्याप्ताधिक० ४६५

- १२ द्विपश्वादिपशुविकृतौ मेघपतिशब्दस्य देवतानुसारेण उहाधिक० ४६६
 १३ बहुदेवत्यपशोर्विषयैकवचनात् मेघपतिशब्दस्य विकल्पाधिक० ४६८
 १४ एकादशिन्या एकवचनात्तमेघशब्दस्य उहाधिक० ४६८

अस्मिन् पादे सूत्राणि पञ्चचत्वारिंशत्- ४५ ।

अधिकरणानि चतुर्दश १४ ।

॥ अथ नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

- १ षड्विंशतिरस्य वंक्रय इत्यादौ समस्य उहाधिक० ४६९
 २ अश्वमेधे अश्वविषये वंक्रयत्ताप्रकाशनार्थं वैशेषिकमन्त्रा-
 करणपक्षे त्रयाणां सवनविपश्नामर्थे षडशीतिरिपां वंक्रय
 इति समासवचनाधिक० ४७४
 ३ अग्नीषोमीयपशौ अग्निगुप्तिपगत उरूकशब्देन वपाभिधानाधिक० ४७६
 ४ अग्निगुप्तिपगतप्रशसाशब्दस्य बाहुप्रशसापरत्वाधिक० ४७६
 ५ अग्निगुप्तिपगतश्च्येनशलाकप्रपादिशब्दानां कात्स्न्येनोद्धरण-
 प्रकाशकत्वाधिक० ४७६
 ६ दर्शपूर्णमासार्थोष्णताग्निनाशे प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मती-
 ष्टेरननुष्ठानाधिक० ४७७
 ७ धार्याग्निनाशे ज्योतिष्मतीष्टेरननुष्ठानाधिक० ४७८
 ८ दर्शपूर्णमासार्थोद्धरणकाले अग्निहोत्रार्थोत्थरणमेवानु-
 ९ नुष्ठानाधिक० ४७८
 १० प्रायणीयेष्टिचरौ प्रदेयपयोधर्माननुष्ठानाधिक० ४७९
 ११ अम्युदयेष्टौ दक्षिणतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिक० ४८१
 १२ पशुकामेष्टौ दक्षिणतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिक० ४८२
 १३ ज्योतिष्टोमे श्रपणार्थेषु पयआदिषु प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिक० ४८२
 १४ परस्वद्यागे पर्याग्निकरणांतागरीतिविधानेन तदुत्तरांगप्रतिषेधाधिक० ४८३

१५ आज्येन शेषं संस्थापयतीति वाक्ये कर्मांतरविधानाधिकं ४८५

अस्मिन् पादे सूत्राणि पाष्टि ६० । अधिकरणानि पंचदश १५

आहत्यस्य २२२। अ. ६८ ।

ननमाध्याय, सपूर्ण

॥ अथ दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

१ त्रिकृतौ लुप्तार्थानां प्राकृतपदार्थानां बाधाधिकरणे प्रथम-
द्वितीयतृतीयवर्णरूप ४८७

२ ज्योतिष्टोमाद्यगभूतदीक्षणीयादिविकृतौ अन्वारमणीयायां
बाधाधिकं ४९१

३ राजसूयातर्गतानुमत्यादीष्टौ अन्वारमणीयायाः बाधाधिकं ४९२

४ आरंभणीयाया आरंभणीयान्नाधाधिकं ४९३

५ सलेवाल्या युपाहुतेरननुष्ठानाधिकं ४९४

६ साद्यस्के स्थाण्वाहुतिबाधाधिकं ४९४

७ उच्चमप्रयाजस्य सस्कारकर्तृताधिकं ४९६

८ अग्नियागस्य आराद्धपकारकत्वाधिकं ४९७

९ पशुपुरोडाशयागस्य तद्यगीयदेवतासस्कारकत्वाधिकं ४९८

१० सौर्ययागे चरुशब्दाच्यौदनन प्राकृतहविराधाधिकं ५०२

११ सौर्यचरोः स्थाल्यामेव पाकाधिकं ५०५

१२ सौर्यचरौ पेपण्वाधाधिकं ५०६

१३ सौर्यचरौ संयवनबाधाधिकं ५०६

१४ सौर्यचरौ सवपनबाधाधिकं ५०६

१५ सौर्यचरौ सतापनबाधाधिकं ५०७

१६ सौर्यचरान्नपचानबाधाधिकं ५०७

१७ सौर्यचरौ प्रथमशुद्धीकरणयोर्वाधाधिक०	५०७
१८ सौर्यचरौ मस्मांगाराध्यारोपवाधाधिक०	५०७
१९ सौर्यचरौ ज्वलनवाधाधिक०	५०८
२० सौर्यचराद्युत्पत्त्यासादनवाधाधिक०	५०८
अस्मिन् पादे सूत्राणि ५८ अष्टपञ्चाशत् ।	
अधिकरणानि २० विंशतिः ।	

॥ अथ दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

१ कृष्णले चरौ पाकानुष्ठानाधिक०	५०८
२ कृष्णले उपस्तरणाभिधारणयोरभावाधिक०	५०९
३ कृष्णलचरौ भक्षणकर्तव्यत्वाधिक०	५१२
४ कृष्णलचरौ ब्रह्मभक्षणां युगपत् परिहारविधानाधिक०	५१३
५ कृष्णलचरौ सर्वभक्षणां पुरुषांतरेभ्य अपनीय ब्रह्मणः परिहाराधिक०	५१३
६ युगपदुपाहृतानां भक्षभागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्षणाधिक०	५१४
७ ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणादीनां अननुष्ठानाधिक०	५१४
८ ऋत्विग्दानस्य आनत्यर्थताधिक०	५१५
९ ज्योतिष्टोमादौ शेषभक्षस्य शेषप्रतिपत्यर्थत्वाधिक०	५१६
१० सत्रे ऋत्विग्वरणाननुष्ठानाधिक०	५१७
११ सत्रे परिक्रयाननुष्ठानाधिक०	५१८
१२ उदवसानीये दक्षिणादानस्य ऋत्विक्परिक्रयार्थत्वाधिक०	५१८
१३ पृष्ठशमनीयस्य (उदवसानीयस्य) ऋत्विगंतरं सपाद्य प्रत्येककर्तृत्वाधिक०	५१९
१४ पृष्ठशमनीयऋत्विजां सत्रिम्यो भिन्नत्वाधिक०	५१९
१५ पृष्ठशमनीये प्रत्येक यष्टत्वाधिक०	५१९
१६ कामेष्टौ दानस्य अष्टत्वाधिक०	५२०

- १७ वैश्वानरेष्टौ द्वेप्यसप्रदानकदानस्य अदृष्टार्थत्वाधिक० ५२१
- १८ अस्थियज्ञस्य जीवदधिकारित्वत्वाधिक० ५२१
- १९ अस्थियागस्य मृताधिकारत्वपक्षे जपसंस्कारेष्टीनां
लोपाधिक० ५२२
- २० तस्यैव तदधिकारित्वपक्षे ऋत्वर्यानामनुष्ठानाधिक० ५२२
- २१ तस्यैव तदधिकारित्वपक्षे गुणकामकर्माद्यननुष्ठानाधिक० ५२२
- २२ तस्यैव तदधिकारित्वपक्षे सूक्तवाक्यार्तगत आशासनस्य
अननुष्ठानाधिक० ५२३
- २३ प्रकृतौ होत्रकामनया अनुष्ठीयमानानां गुणकामानां
अस्थियज्ञे अनुष्ठानाधिक० ५२३
- २४ यजमानमृत्युत्तरमपि सर्वस्वारस्य समापनाधिक० ५२४
- २५ सर्वस्वारे धाध्याधाध्यविवेकाधिक० ५२५
- २६ सर्वस्वारे आयुराशसनाधिक० ५२५
- २७ द्वादशाहे ऋतुयाज्यावरणादेरनुष्ठानाधिक० ५२५
- २८ पवमानेष्टौ निवापानुष्ठानाधिक० ५२६
- २९ वाजपेयेष्टुष्टिलोपाधिक० ५२६
- ३० धेन्वादिशब्दानां गोवाचित्वेन प्राकृतआजाद्रव्यनाधाधिक० ५२७
- ३१ धायव्यपशौ उपदिष्टश्चेतगुणेन प्राकृतअजाद्रव्यस्य
अनाधाधिक० ५२८
- ३२ साद्यस्नेहलेवाल्या चित्रायामे तंडुलेषु च प्राकृतखादि
रत्त्वग्रहत्वनियमस्य अभावाधिक० ५२८
- ३३ खलेवाल्या तक्षणाद्यननुष्ठानाधिक० ५२८
- ३४ खलवाल्या पर्यूहणादिसंस्काराणां अनुष्ठानाधिक० ५२९
- ३५ महापितृयज्ञे धामास्ववधातानुष्ठानाधिक० ५२९
- अस्मिन् पादे सूत्राणि ७४ चतुरधिकसप्ततिः ।
अधिकारणानि ३५ पंचविंशत् ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

- १ पश्चादिविकृतौ उपदिष्टेतरसामिधेन्यादिप्राकृतेतिति
कर्तव्याताया अनुष्ठानाधिक० ५३०
- २ हिरण्यगर्भ इति भैरवस्य उत्तरस्मिन्नाधारे गुणत्वाधिक० ५३४
- ३ प्राकृतआसादननिषोबनानुवादेन विहितयोरुत्तरपरिधयो
प्राकृतवेदियुषमाधकृत्वाधिक० ५३५
- ४ अग्निचयने प्राकृतवैकृतदीक्षाहुतिमंत्राणां समुच्चयाधिक० ५३६
- ५ नैमित्तिके पुनराधाने श्रुतदक्षिणाया निवृत्त्याधिक० ५३८
- ६ आग्रयणे उपदिष्टवासोवत्सदक्षिणाया प्राकृतअन्वाहार्या
दक्षिणायानिवृत्त्याधिक० ५३९
- ७ आग्रयणे वासोवत्सयोः प्राकृतअन्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिक० ५४०
- ८ अन्वाहार्य स्थानापन्नेऽपि वत्से प्राकाभावाधिक० ५४०
- ९ वाससिपाकाभावाधिक० ५४१
- १० वासोवत्सयोरभिघारणाभावाधिक० ५४१
- ११ ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणात्वाधिक० ५४१
- १२ तस्य द्वादशशतमित्यनेन पशुगतसंख्याभिधानाधिक० ५४२
- १३ पशुषु गवामेवेति नियमाधिक० ५४४
- १४ द्वादशशतगोदक्षिणायाविभागेन दानाधिक० ५४४
- १५ अर्घ्यादिसमाख्यानुसारेण दक्षिणाविभागाधिक० ५४५
- १६ भूताभेकाहे औपदेशिकधेनुदक्षिण्या आतिदेशिक-
कृत्स्नकृतदक्षिणावाधाधिक० ५४६
- १७ ज्योतिष्टोमे नैमित्तिक गोदक्षिण्या प्राकृतसंख्यामात्र-
वाधाधिक० ५४७
- १८ साद्यस्के त्रिउत्सरेण सोमक्रयार्थेन सांढेन प्राकृत-
कृत्स्नक्रयद्रव्यवाधाधिक० ५४८
- १९ अश्वमेधे प्राकाशाविन्यनेन अर्घ्यभागमात्रस्य वाधाधिक० ५४९

२० उपह्वये शावाश्वदक्षिणया कृत्स्नप्राकृतदक्षिणाया- ५५०
वाधाधिक०

२१ ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नऋतुदक्षिणावाधाधिक० ५५१

२२ वाजपेये रथदानस्य यामनियामकत्वाधिक० ५५२

अस्मिन् पादे सूत्राणि पंचसप्ततिः ७५ ।

अधिकरणानि द्वाविंशतिः २२ ।

॥ अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

१ नक्षत्रेष्ट्यां उपदिष्ट उपहोमादिभिः प्राकृतनारिष्टहोमादीनां
समुच्चयाधिक० ५५४

२ वाजपेये रथघोषदुद्धाभयोपोम्यां दर्भमंत्रयोर्वाधाधिक० ५५६

३ बृहस्पतिसवादिविकृतौ उपदिष्टवार्हस्पत्यग्रहादिभिः
प्राकृतादिष्ट ऐंद्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयाधिक० ५५६

४ वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः ऋतुपशूनां समुच्चयाधिक० ५५७

५ संप्रिहणेष्टौ आमनहोमअनुयाजानां समुच्चयाधिक० ५५८

६ गवामयनीयमहाव्रते पत्न्युपगानेन ऋत्विगुपगानस्य
समुच्चय इत्यधिक० ५५८

७ अञ्जनाभ्यंजनसूत्रे गौगुलयाभ्यंजनादिना प्राकृत-
नवनीताभ्यंजनस्य समुच्चयाधिक० ५५९

८ महाव्रते तार्यादिभिः आहतवाससः समुच्चयाधिक० ५६०

९ महाव्रते स्तोत्रांतरसाधनभूतैः श्लोकादिसामभिः
प्राकृतसाम्नां समुच्चयाधिक० ५६०

१० विकृतिविशेषे कौत्सादिसामभिः प्राकृतानां साम्नां
वाधाधिक० ५६१

११ कौत्सादिसाम्नां व्यवस्थया वाधाधिक० ५६२

१२ विष्टथाविष्टत्थस्तोमऋतुषु यथाक्रमप्राकृतसामनाधाधिक० ५६२

- १३ पवमानस्तोत्र एव विष्टुत्वाविष्टुत्थस्तोमकतृनां
सामावापोदापाधिक० ५६३
- १४ त्यागादौ विष्टुदेशगतशब्देनैव देवताभिधानाधिक० ५६३
- १५ सौर्यादेविकृतिष्वपि आवाहनादिमंत्रेषु विधिगतशब्देनैव
देवताभिधानाधिक० ५६४
- १६ विकृतावग्न्यादिदेवतायाः सगुणेन विधिशब्देना-
भिधानाधिक० ५६४
- १७ पवमानेष्टिषु आज्यमागयोः अमेः निर्गुणेन
अभिधानाधिक० ५६६
- १८ गत्रानुबन्धे वनस्पतियागयोः विधिशब्दाभ्यामेव
द्रव्यदेवतयोरभिधानाधिक० ५६६
- १९ अवभृथे स्विष्टकृद्यागीयनिगमे स्विष्टकृद्गुणकपोरग्नि-
वरुणयोरभिधानाधिक० ५६७
- २० अग्नीषोमीयपक्षौ सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेन
अग्नेरभिधानाधिक० ५६८
- २१ अनुयाजेषु स्विष्टकृद्यागस्य संस्कारकर्मत्वाधिक० ५६९
- २२ याज्यापुरोनुवाक्यानुवचनयोः संस्कारकर्मत्वाधिक० ५६९
- २३ मनोतार्म्यस्य वायव्यादिपश्चादनुवादाधिक० ५७०
- २४ कण्वरधंतरस्य स्वयोनौगानाधिक० ५७१
- २५ कण्वरधंतरस्य स्वयोन्युत्तरयोगानाधिक० ५७२
- २६ अग्निष्टुद्यागे स्तोत्रशस्त्रयोरविकाराधिक० ५७३
- २७ चातुर्मास्येषु आज्यशब्दस्य अविकारेण आवाहनाधिक० ५७३
- अस्मिन् पादे सूत्राणि पष्टिः ६० ।
अधिकरणानि सप्तविंशतिः २७ ।
चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य पंचमः पादः ॥

- १ विकृतविकेदेशग्रहणे यावत्संख्यमाद्य नामेव ग्रहणाधिक० ५७७
 - २ एकत्रिके आद्ये तृचे गानाधिक० ५७९
 - ३ एकस्यां ऋचि धूर्गनाधिक० ५८०
 - ४ द्विरात्रादिषु द्वादशाहिकं दशरात्रस्य विध्यंतानुष्ठानाधिक० ५८०
 - ५ अर्गनां आधननाद्यर्थानां मंत्राणां अनियमेनोपादानाधिक० ५८१
 - ६ विद्युत्वस्तोमके अंशकृतानां साम्नां आगमाधिक० ५८२
 - ७ बहिष्पवमाने ऋगागमाधिक० ५८४
 - ८ सामिधेनीविषुद्धौ अवशिष्टानामागमेन संख्यापूरणा-
धिक० ५८४
 - ९ षोडशिनो ज्योतिष्टोमांगत्वात् प्राकृतत्वाधिक० ५८६
 - १० आग्रयणेदेव षोडशिग्रहणाधिक० ५८८
 - ११ तृतीयसवन एव षोडशिग्रहणाधिक० ५८८
 - १२ अपर्यवसितस्य दशमाधिकरणस्य पुनरुत्थानाधिक० ५८९
 - १३ षोडशीग्रहस्य सस्तोत्र शस्त्रत्वाधिक० ५९०
 - १४ अंगिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसंख्याधिक० ५९१
 - १५ नानाऽह्नीषु षोडशीग्रहग्रहणाधिक० ५९२
 - १६ विकृतौग्रहाणामाग्रयणाग्रताधिक० ५९३
- वर्णकांतरम्.
- १६ जगत्साम्नीति० सि० ५९३
 - १७ संसवादि विकृतिषु उपवत्यग्रियवत्योरमावाधिक० ५९४
 - १८ ऐन्द्रवायवस्य सर्वादानप्रातिकर्पाधिक० ५९५
 - १९ कामसंयोगेज्यैन्द्रवायवस्य पाठप्राप्तस्वस्यानूवा-
नुष्ठानाधिक० ५९६
 - २० आग्निनादिग्रहाणां सर्वादितः प्रातिकर्पाधिक० ५९६

- २१ आश्विनादीनां ग्रहाणां ऐंद्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्पा-
धिक० ५९७
- २२ ग्रहणप्रतिकर्पेण सादनस्यापि प्रतिकर्पाधिक० ५९८
- २३ प्रदानस्याप्रतिकर्पाधिक० ५९८
- २४ ज्यनीकायां ऐंद्रवायवाग्रतोक्ते समानविध्यथेत्वाधिक० ५९९
- २५ व्यूढद्वादशाहस्य समूढविकारत्वाधिक० ६००
- २६ संवत्सरसत्रे ज्यनीकायाः स्वस्थानविष्ट्या अभ्यासाधिक० ६०१
- २७ व्यूढद्वादशाहमंत्राणामेव छदोव्यतिक्रमाधिक० ६०४
- अस्मिन् पादे सूत्राणि ८८ ।
अधिकरणानि २७ ।

॥ अथ दशमाध्यायस्य पष्ठः पादः ॥

- १ यज्ञे रथतरादिसाम्नां तृचे गानाधिक० ६०६
- २ स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थताधिक० ६०६
- ३ गवामयनिके पृष्ठयपडहे बृहद्रथंतरयोर्विभागाधिक० ६०७
- ४ प्रापणीय उदयनीययोरैकादशिनानां विभज्य
अनुष्ठानाधिक० ६०८
- ५ विश्वजित्सर्वपृष्ठ इत्यत्र एकस्यैवसाम्नः पृष्ठ-
स्तोत्रे निवेशाधिक० ६०९
- ६ उरूध्यपोडशिनोरूपवैराजसाम्नोः पृष्ठस्तोत्रकार्ये
निवेशाधिक० ६१०
- ७ त्रिष्टदग्निष्टदग्निष्टोम इत्यत्र स्तोमगतसंख्या-
पाधाधिक० ६१२
- ८ उभयसाम्निकृतौ बृहद्रथंतरयोः समुच्चयाधिक० ६१२
- ९ वैकल्पिकमध्वाशनपृताशनयोः गवामयने पडहान्ते
अनुष्ठानाधिक० ६१३

- ४ अनाहुतिर्वैजितिलाद्येत्यादिनिषेधस्य अर्थवादत्वाधिक० ६५१
 ५ त्रैव्यं क होमेषु अभिधारणानभिधारणादीनां ६५१
 ६ अर्थवादत्वाधिक० ६५२
 ७ आधाने उपवादस्य विकल्पत्वाधिक० ६५२
 ८ दीक्षितकर्तृकदानादिनिषेधस्य पर्युदासत्वाधिक० ६५२
 ९ वर्त्महोमादिभिराहवनीयस्य बाधाधिक० ६५३
 १० वैमृधादिषु पुनःसाप्तदश्यविधेर्वाक्यशेषत्वाधिक० ६५४
 १० पृथिव्यै स्वाहेत्यादिविधिना अविहितस्वाहाकारप्रदानेपु
 स्वाहाकारविधानाधिक० ६५५
 ११ अग्न्यतिग्राह्ययोर्विकृतावुपदेशाधिक० ६५६
 १२ उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सहैव चतुरवचावदानाधिक० ६५७
 १३ उपांशुयागेऽपि चतुरवत्तस्यावश्यकत्वाधिक० ६५८
 १४ दर्शपूर्णमासयोर्द्रागनाऽऽग्नेयशोरबाधत्वाधिक० ६५९
 १५ उपांशुयागस्य धौवाज्यद्रव्यकत्वाधिक० ६६२
 १६ उपांशुयागस्य प्रकृतदेवतानियमाधिक० ६६३
 १७ उपांशुयागस्य विष्ण्वादिदेवताकत्वं पौर्णमा- ६६३
 सीयत्वं चाधिक० ६६४
 १८ एकपुरोडाशार्थमपि पूर्णिमायामुपांशुयोगाधिक० ६६५
 इति दशमाध्यायस्याष्टमः पादः ॥

असिन् पादे सत्राणि एकोनसप्ततिः ६९ ॥

अधिकरणानि अष्टादश १८ ॥

दशमाध्यायः संपूर्णः ॥

॥ अथ एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

- १ आग्नेयादीनां समुच्चितानां पड्यागानां तत्रेण ६६९
 स्वर्गफलकत्वाधिक० ६७१
 २ अंगानां प्रधानोपकाररूपैककार्यत्वाधिक० ६७२
 ३ काम्यकर्मणां सर्वांगीपसंहाराधिक० ६७२

- ४ काम्यकर्मणां कामनानुसारेण भूयोऽभ्यासाधिक० ६७५
 ५ अवघातादीनां आतंडुलनिवृत्त्यभ्यासाधिक० ६७७
 ६ अदृष्टफलकस्यावघातादेः सकृदनुष्ठानाधिक० ६७७
 ७ प्रयाजादीनामंगानां सकृदनुष्ठानाधिक० ६७८
 ८ कर्पिजलानिति बहुवचनस्य त्रित्वपरत्वाधिक० ६८०
 ९ उत्तरा दोहयतीत्यत्र सर्वासां गवां दोहनाधिक० ६८२
 १० दर्शपूर्णमासादिषु तत्रेण आज्यभागाद्यगानु- ६८३
 ष्ठानाधिक०
 ११ आग्नेयकुष्णग्रीवयोः प्रथमतृतीययोर्भेदेन ६८७
 अनुष्ठानाधिक०

इत्थेकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अस्मिन् पादे सूत्राणि सप्तति ७० ॥

अधिकरणानि एकादश ११ ॥

॥ अथ एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

- १ आग्नेयादिप्रधानानां एकदेशकालकर्तृकत्वाधिक० ६८८
 २ अंगानामपि समदेशादिनियमाधिक० ६८९
 ३ दर्शपूर्णमासेष्ट्यादिषु समुदायभेदेन अंगानां भेदेन ६९२
 अनुष्ठानाधिक०
 ४ अघ्वरकल्पायां त्रिषु संघेषु अंगानां भेदेन ६९५
 अनुष्ठानाधिक०
 ५ प्राजापत्यवसाहोमानां तत्रेण अनुष्ठानाधिक० ६९६
 ६ मिन्नदेवताकपशुगणे वसाहोमस्य आवृत्त्यधिक० ६९७
 ७ यूपैकादशिन्यां युपाहुतेः तत्रेण अनुष्ठानाधिक० ६९७
 ८ अवभृतेऽप्सु सांगप्रधानानुष्ठानाधिक० ६९८
 ९ वरुणप्रधासेषु उत्तरदाक्षिणविहारयोर्भेदेन ६९९
 अंगानुष्ठानाधिक०

- १० उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्तृणां तत्रताधिक० ७०१
 ११ उत्तरदक्षिणविहारयोः अपराग्निहोमानां भेदेन,
 अनुष्ठानाधिक० ७०२
 १२ वाजपेये प्राजापत्यपश्चालमशेषस्य गृह्यसाम-
 काले उत्कर्षाधिक० ७०२
 १३ अहीने उद्गामुत्सर्गस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थत्वाधिक० ७०४
 १४ अभिषेचनीयदशपेययोर्भेदेन प्रयोगाधिक० ७०५
 १५ वरुणप्रघासेषु अवभृथधर्मरुक्मस्तविधानाधिक० ७०७
 १६ प्रायणीयनिष्कासस्य उदयनीयनिर्वापार्थत्वाधिक० ७०८

इत्येकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे सूत्राणि ६७ ॥

अधिकरणानि १६ ॥

॥अथ एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

- १ वेद्याद्यगानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यत्वाधिक० ७०९
 २ आधानस्य त्रेणानुष्ठानाधिक० ७०९
 ३ अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य त्रेणानुष्ठानाधिक० ७०९
 ४ यूपसस्काराणां त्रेणानुष्ठानाधिक० ७१०
 ५ स्वरोस्तत्रताधिक० ७११
 ६ अहर्गणे द्वादशाहे कृष्णविषाणाप्रासनस्य
 अत्याहे एव कर्तव्यत्वाधिक० ७१२
 ७ राज्ञस्ये अत्ये हविष्कृदान्धानकाले एव वाग्विस-
 र्गनियमाधिक० ७१३
 ८ अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाले एव नाग्विसर्गाधिक० ७१४
 ९ अग्निचयने प्रधानान्तरेमेव अग्निविमोक्षाधिक० ७१४
 १० उपसत्कालीनसुव्रक्षणाहानस्य त्रेण अनुष्ठानाधिक० ७१६
 ११ अहर्गणे सुत्याकालीनस्य सुव्रक्षणाहानस्य भेदेन
 अनुष्ठानाधिक० ७१६

- १२ देशपात्रात्त्विज्जां अन्यप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादानस्य ७१८
 १३ ऐच्छिकत्वाधिक० ७१९
 १४ यज्ञपात्राणामाकर्मसमाप्ति धारणाधिक० ७२०
 १५ आधानमारम्भैव पात्राणां धारणाधिक० ७२१
 १६ वाजपेये सर्वसोमोत्तरं प्राजापत्यप्रचाराधिक० ७२२
 १७ सवनयिपुरोडाशे देवतोत्कर्षाधिक० ७२३

॥ इति एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे सूत्राणि त्रिपञ्चाशत् ५३ ॥

अधिकरणानि षोडश १६ ॥

॥ अथैकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

- १ राजसूये आग्नवैष्णवादिके अंगानां भेदेन अनुष्ठानाधिक० ७२४
 २ राजसूये कर्तुस्तंत्राधिक० ७२५
 ३ अवेष्टावंगानां भेदेन अनुष्ठानाधिक० ७२६
 ४ पवमानेष्टिहविषां भेदेनानुष्ठानाधिक० ७२७
 ५ द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्यानां प्रत्येकं द्वादशदिन साधपत्वाधिक० ७२८
 ६ प्रधानैरपृथक्कालानामंगानां भेदेन अनुष्ठानाधिक० ७२९
 ७ द्वादशाहे उपसत्कालीनसुव्रह्मण्याह्वानस्य अधिकारेण कर्तव्यत्वाधिक० ७३०
 ८ वाजपेये प्राजापत्येपु कुम्भ्यादीनां तंत्रताधिक० ७३१
 ९ भिन्नदेवताकेष्वपि शूलादीनां तंत्रताधिक० ७३२
 १० कुम्भ्या अपि तंत्रताधिक० ७३३
 ११ भिन्नजातिषु पशुषु कुम्भ्यादीनां भेदाधिक० ७३४
 १२ अथप्रातिगहेष्वपि प्रातिपुरोडाशं चतुष्कपालभेदाधिक० ७३५

- १३ व्रीह्यवहननादौ प्रतिप्रहारं मंत्रस्य अनावृत्याधिक० ७३७
 १४ नानार्थजिष्टौ द्रव्यमेदेन सस्कारावृत्तौ मंत्रावृत्याधिक० ७३८
 १५ दर्शपूर्णमासादौ प्रतिनिर्वपणादिमंत्रावृत्याधिक० ७३८
 १६ वेदिप्रोक्षणांगमंत्रस्य सकृत्प्रयोगाधिक० ७३९
 १७ कंडूयनमंत्रस्य सकृत्प्रयोगाधिक० ७३९
 १८ ज्योतिष्टोमे स्वमादिषु मंत्रस्य अनावृत्याधिक० ७४०
 १९ दीक्षितस्य प्रयाणे तन्मंत्रस्य सकृत्पाठाधिक० ७४०
 २० उपरवमंत्रस्य आवृत्याधिक० ७४१
 २१ हविष्कृदाब्धानादिमंत्राणां आवृत्याधिक० ७४१

॥ इत्येकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अस्मिन् पादे सूत्राणि सप्तपचाशत् ५७ ॥

धिरुणान्येकविंशतिः २१ । इत्येकादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वादशाध्यायस्याद्यः पादः ॥

- १ अग्नीषोमीयपञ्चार्थानुष्ठितप्रवोजादिभिः पशुपुरो-
 डाशस्याप्युपकारसिद्ध्याधिक० ७४३
 २ पुरोडाशे आज्यमागयो कर्तव्यत्वाधिक० ७४५
 ३ सोमे दार्शिकवेदेस्करणाधिक० ७४६
 ४ सोमे दार्शिके सुवादिभिः प्रात्रैः सवनीयपुरोडा-
 शादिहोमाधिक० ७४६
 ५ शामित्रे पशुपुरोडाशेऽथपणस्याकर्तव्यत्वाधिक० ७४७
 ६ कौडपायिनामयने मासोऽग्निहोत्रव्यस्य प्राजेर्हितेऽनौ-
 श्रपणाधिक० ७४७
 ७ हविर्वानशकट्यादन्येन शकटेन औपवद्रव्याणां
 पुरोडाशादीनां निर्वापाधिक० ७४८

- ८ प्रायणीयादिषु सौमिकदार्शिकदीक्षाजगर्गस्य ७४९
 ९ अमावाधिक० ७४९
 १० विहारभेदे मंत्रभेदाधिक० ७४९
 १० दीक्षणीयादिषु अग्न्यन्वाधानस्य अमावाधिक० ७४९
 ११ दीक्षणीयादिषु त्रतोपायनस्य अमावाधिक० ७५०
 १२ ऐष्टिकेषु अग्न्यन्वाधाननानुष्ठानाधिक० ७५०
 १३ ऐष्टिकेषु पत्नीसंहननानुष्ठानाधिक० ७५२
 १४ ऐष्टिकेषु आरण्यमोजनामावाधिक० ७५२
 १५ ऐष्टिकेषु शेषमक्षानुष्ठानाधिक० ७५३
 १६ ऐष्टिकेषु अन्वाहार्यदानामावाधिक० ७५३
 १७ ऐष्टिकशेषमक्षणस्य संस्काराद्यत्वेन कर्तव्यत्वाधिक० ७५३
 १८ ऐष्टिकेषु होतुर्वरणसङ्गमावाधिक० ७५३
 १९ आतिथ्यायां बर्हिपः प्रतिरुर्म प्रोक्षणादेरमावाधिक० ७५५
 २० आतिथ्यायां स्तरणमंत्रस्य आवृत्त्यधिक० ७५५
 २१ बर्हिपः देशातरनयने संनहनहरणमंत्रयोरेनावृत्त्यधिक० ७५६

॥ इति द्वादशाध्यायस्याद्यः पादः ॥

अस्मिन् पादे सूत्राणि पञ्चत्वारिंशत् ४६ ॥

अधिरुणानि एकविंशतिः २१ ॥

॥ अथ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

- १ विहारप्रेर्वेदिककर्ममात्राधिक० ७५६
 २ सवनीयपशौ पशुपुरोडाशस्य कर्तव्यत्वाधिक० ७५८
 ३ सवनीयपुरोडाशे हविष्कृदाब्धानस्यामावाधिक० ७५९
 ४ तृतीयसवने हविष्कृदाब्धानस्य पुनरावृत्त्यमावाधिक० ७५९
 ५ निशियज्ञे अमावास्यातत्प्रसङ्गाधिक० ७६०
 ६ सौर्यादिविकृतिष्वारम्भणीयानुष्ठानाधिक० ७६२

७ प्रधानानां धर्मविरोधे भूयसां प्रधानधर्माणाम्

१४० नुष्ठानाधिक०

१८० तुल्यसङ्ख्याकानां प्रधानानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव

१४० धर्मानुष्ठानाधिक०

१४० अङ्गप्रधानयोर्धर्मविरोधे प्रधानधर्मस्यैवानुग्रहणाधिक०

१०० परिधौ परिधिपुमयधर्मोऽनुष्ठानाधिक०

११० परिधौ स्वधर्मविरोधिपूषधर्मोऽनुष्ठानाधिक०

१२० सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशोरेव

१३० पाशुकतन्त्रस्यैव ग्रहणाधिक०

१३० प्रकृतिविकृत्योः समानतन्त्रत्वे

१४० तन्त्रानुष्ठानाधिक०

१४० आप्रयणे प्रसूनवर्हिषानेव ग्रहणाधिक०

१५० ऐन्द्राप्रवैश्वदेव्यावापृथिव्यार्ता तन्त्राप्रयणे

१५० तन्त्रित्वाधिक०

१५० अस्मिन् पादे सूत्राणि अष्टाविंशतिः ॥ इति द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अधिकरणानि पञ्चदशः ॥

॥ अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

१ अष्टरात्रे षष्ठतन्त्रादनुष्ठानस्यैव समुच्चयाधिक०

२ अनुनिर्वापेषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्यैव प्रसङ्गाधिक०

३ एकस्मिन् कर्मणि शिबकार्याणां गुणानां

४ समुच्चयाधिक०

५ प्रयाजनैस्ते गुणानां विकल्पाधिक०

६ वैगुण्यादिदोषनिर्वातार्थानां प्रायश्चित्तानां

विकल्पाधिक०

६	नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समुच्चयाधिक०	७७३
७	अनध्यायादावपि कर्मकालीनमन्त्रप्रयोगाधिक०	७७४
सी ८	कर्मणि प्रावचनस्वरेणैव मन्त्राचारणाधिक०	७७४
९	ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्राणां मापिक्रस्वरनियमाधिक०	७७६
विक १०	करणमन्त्राणां पाठानन्तरं पदार्थानुष्ठानाधिक०	७७६
११	वसोर्धारासु पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपाताधिक०	७७७
१२	आधारेऽपि पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपाताधिक०	७७८
१३	एकार्थानां करणमन्त्राणां विकल्पाधिक०	७७८
१४	सङ्ख्यायुक्तवचनविहितानां मन्त्राणां समुच्चयाधिक०	७७८
१५	ब्राह्मणेन विनियुक्तानां मन्त्राणां विकल्पाधिक०	७७८
१६	हौत्रमन्त्राणां समुच्चयाधिक०	७७९

॥ इति द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे सूत्राणि अष्टत्रिंशत् ३८ ॥

अधिकरणानि षोडश-१६ ॥

॥ अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

१	जपस्तुत्याशीरभिधानानां मन्त्राणां समुच्चयाधिक०	७८१
२	ऐन्द्रागार्हस्पत्ये कर्मणि द्विविधयाज्यानुवाक्य- योर्विकल्पाधिक०	७८१
३	सोमक्रयद्रव्याणां समुच्चयाधिक०	७८२
४	उपजनादिप्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयाधिक०	७८३
५	आधाने नैकसङ्ख्याकानां दक्षिणानां विकल्पाधिक०	७८३
६	पशुगणेषु जाघनीनां विकल्पाधिक०	७८३
७	उपसायां काम्येन नित्याग्नेर्विकाराधिक०	७८६
८	वैकारिकाग्नेराहवनीयत्वाभावाधिक०	७८८
९	वैकारि त्रेः आधानि	

१०	नित्यस्य उख्यस्याग्नेः धारणास्रवाभिक०	७८९
११	सत्राहीनयोरनेकयजमानसमवाये शुक्रस्पर्शादी- नामेकयजमानकर्तृकत्वाभिक०	७९०
१२	अहीने शुक्रस्पर्शाद्राग्नियवयजमानकर्तृकत्वाभिक०	७९०
१३	सत्रे शुक्रस्पर्शादौ गृह्यतेरेव कर्तृत्वाभिक०	७९०
१४	सत्रे यजमानसंस्कारणामज्जनादीनां सर्वगा- मिताभिक०	७९०
१५	ब्राह्मणस्यैव आर्तिज्जे अधिकाराभिक०	७९२

॥ इति द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अस्मिन् पादे सत्राणि सप्तचत्वारिंशत् ४७ ॥

अधिकरणानि पञ्चदश १५ ॥

॥ इति द्वादशाध्यायः समाप्तः ॥

॥ सम्पूर्णा चेयं पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तेर्भाव-
बोधिन्व्याः क्रमशोऽधिकरणसूची ॥ श्रीः ॥

श्री. विद्याशङ्करभारतीस्वामिचरणाः ।

जगद्गुरुकरवीरपीठाधिष्ठिता विद्यमानश्रीशङ्कराचार्याः ।

॥ श्रीः ॥

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

श्रीरत्नाचलसंस्थितं हिमगिरेर्गत्य यामीं दिशाम
ब्रह्माद्यैर्गभिवन्दितं सुमनसामाभीलसंहारकम् ।
अस्मद्वंशभवेरनन्यशरणैः ससोषित साद्रात्
ज्योतिर्लिङ्गमह नमामि यमदिकेदारनाथाह्वयम् ॥ १ ॥

मानुषाणां समुन्नत्य भारती वेदसंज्ञिता ।
तमोपदेष्ट्याविगासीद्यतस्त्वं नौमि सादरम् ॥ २ ॥

धमोनुष्ठानतो यस्मादुपार्त्तनोनिवर्हणम् ।
नदुक्तधर्माविद्यां यः सूर्यः सम्यगुपादिशत ॥ ३ ॥

तं मुनिं ज्ञामिनि नत्वा, तत्सूत्राथप्रकाशिकाम् ।
भाष्यानुसारतः सम्यङ् नामतो भावबोधिनीम् ॥ ४ ॥

वृत्तिं, समासतो वक्ति विद्याशंकरभाग्यती ।
ग्रहुराचार्यकवोरपोठभाग यतिरात्मवित् ॥ ५ ॥

॥ पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तिः ॥

(भावबोधिनी)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे ।

श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमाध्वारिणे ॥

धर्मजिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

अथातो धर्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अथ—महोदशस्य प्रवृत्तानन्तरम्, अतः—अश्विनपदस्य तदर्थं धर्मजिज्ञासायां हेतुत्वात् तदनन्तरम्, धर्मजिज्ञासा—धर्मज्ञानेष्टाप्रयुक्तविचारः कार्य इत्यर्थः ॥१॥

धर्मलक्षणाधिकरणम् ॥ २ ॥

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

चोदना—विधिवान्वयम्, तथा प्रतिपाद्यते—ज्ञायते च यः सः चोदनालक्षणः अर्थ—स्वर्गादीष्टम्, तत्साधनो यः अग्निहोत्रादिरनुष्ठेयोऽयः, स धर्म इत्यर्थः ॥२॥

धर्मप्रामाण्यपरीक्षाविकरणम् ॥३॥

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥३॥

तस्य—उक्तलक्षणलक्षितस्य धर्मस्य, निमित्तपरीष्टि—प्रमाणपरीक्षा प्रस्तूयत इत्यर्थः । सा च चोदनेन प्रमाणम्, अन्यदपि वेत्यादिः ॥३॥

धर्मे प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्याधिकरणम् ॥४॥

सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म
तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥४॥

इन्द्रियाणां-चक्षुर्गदीना प्रत्यक्षप्रमाणतयाऽभिनवानाम्, सता-विद्यमा-
नेन रूपरसाद्यर्थेन, सम्प्रयोगे-सन्निरर्थे सति, पुरुषस्य-प्रमातु, यत्-पादार्थं,
बुद्धिजन्म-ज्ञानमुपपद्यते, तत्-पादशब्दानस्योत्पादकं प्रत्यक्षम्, अनिमित्तम्-
अप्रमाणम्-प्रमाण न भवति । इह-प्रस्तुते धर्मे इति शेषः । कुतः-तेषां-प्रत्यक्ष-
प्रमाणत्वेनाभिनवानां चक्षुरादीनाम्, विद्यमानोपलम्भनत्वात्-अनानाया-
मात्रप्रत्यायकत्वात् हेतोः, भविष्यति धर्मे न तेषां प्रसर इति भावः ॥ ४ ॥

धर्मे वेदस्यैव प्रामाण्याभित्याधिकरणम् ॥५॥

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, तस्य
ज्ञानमुपदेशः, अव्यतिरेकश्चाथेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं
बादरायणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

शब्दस्य-ग्राहकस्य, अर्थेन-ग्राह्येन सह, सम्बन्ध-वाच्यग्राहक-
लक्षणः, औत्पत्तिकस्तु-नित्य पञ्चन कृत्क इत्यर्थः । तस्य-ग्राह्यस्य-अग्निहोत्रा-
द्यात्मनो धर्मस्य-ज्ञानं-ज्ञापनं मानं-न तु कारकम् । उपदेश विशिष्टगच्छो-
च्चारणम्, बोधनापरपर्यायं विशिष्टात्म्यमिति यावत् । यतः, अव्यतिरेकश्च-
व्यतिरेकस्य-नैतदेवमिदं प्रामाण्यहेतोः व्यभिचारस्य अभावोऽस्ति । ततोऽ-
नुपलब्धे-प्रत्यक्षाद्यनगतेऽर्थे-धर्माख्ये, तत्-विशेषात्म्यम्, प्रमाणम्-नैव
प्रमाणमिति बादरायणस्यानुमतम् । अनपेक्षत्वात्-प्रत्ययान्तरादिसापेक्षत्वस्य
अप्रामाण्यशङ्काहेतोः अभावादित्यर्थः । बादरायणस्येति तं संमानयितुम्,
नात्मीयमनं पर्युदसितुमिति भावः ॥५॥

शब्दान्नित्यत्वाधिकरणम् ॥६॥

॥ पूर्वपक्षोपक्रमः ॥

कर्मैके तत्र दर्शनात् ॥६॥

एके—काणादादयः, कर्म कुतर्क—अनित्यं शब्दं मन्यते । यतः, तत्र—
शब्दे, दर्शनात्—प्रयत्नानन्तर्यस्य उपलब्धेरित्यर्थः ॥६॥

अस्थानात् ॥७॥

अस्तिरत्वात्—नोच्चारितः शब्दो मुहूर्तमप्युपलभ्यते । ततोऽप्यनित्यः ॥७॥

करोतिशब्दात् ॥८॥

‘शब्दं कुरु, मा शब्दं कार्षी’ इति व्यवहारादपि घटादिवत्तस्य
अनित्यत्वम् ॥८॥

सत्त्वान्तरे च यौगपद्यात् ॥९॥

युगरदनेकप्रकारव्यवहारितस्य शब्दस्य सत्त्वान्तरे—मुखादिस्थानान्तरे, यौग-
पद्यात्—एककालिकत्वदर्शनात् । तच्च विभागेकस्थानुपरक्षमित्यनित्यत्वं
शब्दस्य ॥९॥

प्रकृतिविकृत्योश्च ॥१०॥

दध्यन्नेत्यादौ इकारव्यकारादीनां सादृश्येन प्रकृतिविकारमायोगदेशा-
दपि तत्त्वानित्यत्वम् ॥१०॥

वृद्धिश्च कर्तृभूमाऽस्य ॥११॥

कर्तृभूमा—उच्चारयितृबहुत्वेन, अस्य—शब्दस्य, वृद्धिः—महत्त्वं
परिदृश्यते । तथा च—वृत्तिपण्डरूपकारणबहुत्वेन प्रसिद्धकार्यस्य घटादेर्महत्त्वं
दर्शनात् । तद्वदस्याप्यनित्यत्वं बोध्यमिति भावः ॥११॥

॥ उत्तरारम्भः ॥

समन्तु तत्र दर्शनम् ॥१२॥

यदुक्तं—प्रयत्नानन्तर्योपलब्धेरनित्यत्वमिति, तत्र । यन्स्तत्र, दर्शन-
शब्दे प्रयत्नानन्तर्यस्य दर्शनं, समन्तु—उत्पत्त्यभिप्रेक्तिपक्षयोः साधारणमेव ।
तथा च—उेतोः साधारणत्वेन दुष्टताऽनुमानस्येति भावः ॥१२॥

सतः परमदर्शनं विषयानागमात् ॥१३॥

यदुक्तं-मुहूर्तमप्युच्चारणोत्तरमनुपलम्भाद्विनष्टः शब्द इति, तन्न । सतः-
विद्यमानस्यैव, नस्य, परमदर्शनम्-उच्चारणोत्तरमनुपलम्भनमुपपद्यते । कुतः,
विषयानागमात्-उपलब्धिस्थानं श्रोत्रं प्रति तस्य अप्राप्तेः । इति हेतोः
स्वरूपासिद्धता ज्ञेया ॥१३॥

प्रयोगस्य परम् ॥१४॥

शब्दे कुर्वित्वादिव्यपदेशः, गोमयान् कुर्वित्यस्य गोमयपिण्डविषयत्व-
वत्, प्रयोगस्य परं-लक्षण्या शब्दप्रयोगस्यैव ज्ञेयः । सर्वमिदं वक्ष्यमाणेन
हेतुना शब्दस्य नित्यत्वं सिद्धवत्कृत्य बोध्यम् ॥१४॥

आदित्यवद्यौगपद्यम् ॥१५॥

यदेकस्य नानास्थानेषु युगपदुपलम्भनमनुपपन्नमिति, तत्राह-
आदित्यवत्, यथा-एकस्याप्यादित्यस्य नैकस्थानेषु युगपदुपलब्धिः, तथा-
शब्दस्याप्येकस्य नानाप्रयोगोच्चारणानुरोधेन नानादेशेषु यौगपद्यं-युगपदुप-
लब्धिः, व्यापकनयौगपद्यन इत्यर्थः ॥१५॥

वर्णान्तरमविकारः ॥१६॥

दृष्टन्तेत्यादौ इत्यत्रात् यकारः शब्दान्तरमेव । सादृश्यमप्रयोजक
प्रकृतिविकारभावे । अतो नेकारविकारो यकारः ॥१६॥

नादवृद्धिपरा ॥१७॥

उच्चरयितृगृह्यते, महान् शब्द इति या उपलब्धिः, सा-
नादवृद्धिपरा-शब्दाभिव्यञ्जकनिरन्तरकसंयोगविभागरूपनादानां वृद्धिगोच-
रैवेति ॥ १७ ॥

॥ सिद्धान्तः ॥

नित्यस्तु स्यादर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

शब्दः नित्य एव स्यात् । कुनः । दर्शनस्य- तद्व्यञ्जकोच्चारणस्य, परार्थत्वात्-परप्रत्यायनार्थत्वात् । शब्दस्यानित्यत्वे त्वर्थप्रतिपत्तिं यावदनवस्थानात् परस्परार्थप्रतिपत्तिर्न स्यादेवेति भावः ॥ १८ ॥

सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥

गोशब्दे उच्चारितं सर्वत्र-सकलासु गान्व्यक्तिषु, यौगपद्यात्- युगपत्प्रत्ययोत्पत्तेः, तस्य नित्याकृतिवचनत्वम् । तच्च गोशब्दस्य नित्यस्य एव घटते नानित्यत्वे । नह्यनित्यस्य नित्यः सम्बन्धः सम्भवति । सम्बन्धनित्यत्वद्वाराकमिदं शब्दनित्यस्य संसाधनं बोध्यम् । यद्वा, सर्वत्र- सकलेषु गोशब्देषु, यौगपद्यात्-स एवायं गकार इति युगपत् बहूनामत्राधिनप्रत्यभिज्ञाया उत्पत्तेः, तस्य नित्यता वेदितव्या ॥ १९ ॥

सङ्ख्याभावात् ॥ २० ॥

द्विः कृत्वा गोशब्द उच्चारितः, न तु द्वौ गोशब्दावुच्चारिताविति व्यगहारः । स च स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाया । तस्यैकत्रादुपपद्यते । ततः शब्दे द्वित्वादिसङ्ख्याया अभावादपि तन्नित्यताऽवगंतव्या ॥ २० ॥

अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

यथा-लोके घटपटादेशरिदं नाशकमित्युपलभ्यते, तथा-शब्दस्य नाशकमिदमिति किञ्चिदपि येनचिन्नानुभूयते । ततोऽनपेक्षत्वात्-विनाशहेतोरुपलम्भाभावादपि नित्यः शब्दः ॥ २१ ॥

प्रख्याभावाच्च योगस्य ॥ २२ ॥

‘वायुरापद्यते शब्दता’ मिति वचनाद्वायवीयत्वेनानित्यः शब्द इत्यत्रोत्तरमिदं सूत्रम् । योगस्य-उपादानतया वायवीयत्वयोगस्य, प्रख्याभावात्-प्रख्यायाः साक्षात्कारस्याभावात् । न वायुकरणकः शब्दः । अतो नित्यः ॥ २२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥२३॥

‘वाचा त्रिरूपानित्यया’ (ऋ०) इति श्रूयते । अंसप्रागभावाप्रति-
योगित्वं हि नित्यत्वम् । तथा च—शब्दसमर्थरूपाशक्त्यात्मकलिङ्गदर्शनादपि
शब्दस्य नित्यत्वं द्रष्टव्यम् । ‘तस्मै नूनमभिद्यो वाचा त्रिरूपानित्यया,
वृष्णे चोदहन सुष्टुनिम्’ इति समग्रो मंत्रः (ऋ. अ. ६ अ. ५) ॥२३॥

वेदसार्धव्रत्यायकताधिकरणम् ।

वाक्यनित्यताधिकरणं वा ॥३॥

उत्पत्तौ वा अवचनाः स्युरर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥२४॥

वाक्यार्थानित्यत्वमूलकज्ञेयसंगत्येवमाधिकरणम् । पदपदार्थसंबन्धस्य
औत्पत्तिवत्त्वे-नित्यत्वेऽपि, अर्थस्य-वाक्यार्थस्य-धर्मस्य, अवचनाः—अप्रति-
पादकाः स्युश्चोदनाः । अप्रमाणमिति यावत् । कुतः । अर्थस्य-वाक्यार्थस्य
धर्मस्य, अतात्त्रिमित्तत्वात्-पदपदार्थसम्बन्धनिमित्तत्वाभावात्, तद्विभक्त्य-
वाक्यार्थसम्बन्धनिमित्तत्वाद्वा । तस्य च पुरुषसम्बन्धसापेक्षतया वाक्यन-
नित्यमप्रमाणनित्यर्थः ॥२४॥

तद्भूतानां क्रियार्थेन समान्नायः

अर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥२५॥

तद्भूतानां—तेषु-पदार्थेषु, भूतानां-वाचकतया वर्तमानानां पदानां
क्रियार्थेन—क्रियावाचकपदेन सह, समान्नाय—समुच्चारणम्, प्रसिद्धम् ।
अर्थस्य-वाक्यार्थप्रतिपक्षेस्तात्त्रिमित्तत्वात्-पदार्थप्रतिपक्षनिमित्तत्वात् । तथाच-
तत्तत्पदसममिव्याह्वनक्रियापदरूपं वाक्यं पदार्थज्ञानसहकारेण तत्तत्पदार्था-
न्विनभावनात्मकं वाक्यार्थं बोधयतीति न चोदनानामप्रमाणमिति
भावः ॥२५॥

लोके सन्नियमात्प्रयोगसन्निकर्षः स्यात् ॥२६॥

लोके-आकिमेडे, सन्नियमात्-प्रत्यक्षेगार्यमुपलभ्य सम्यद् निबन्ध-
नस्य कर्तुं शक्यत्वात्, प्रयोगस्य-गवयस्य, सन्निकर्षः-कृतकत्व स्यात् ।
अलौकिके वेदे त्वेतन्न सम्भवतीति भाव ॥२६॥

वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥८॥

वेदांश्चैके सन्निकर्ष पुरुषारूपाः ॥२७॥

वास्य एवान्यथाक्षेपसङ्गत्येदमाधिकरणम् ।

एके-केचन तार्किका, वेदान् सन्निकर्ष-सन्निवृत्तकालता कृतकत्व
ज्ञापयन्ति । यतस्ते वेदाः पुरुषारूपाः-काठक, मैथुन, पैप्पलादिति
तत्तत्पुरुषेण सनाख्यायमाना दृश्यन्त । न हि सम्प्रत्यमन्तरा समाख्यान
संघटते । सम्प्रत्यश्च वृत्तिमन्तरानि ॥२७॥

अनित्यदर्शनाच्च ॥२८॥

‘ वयरः प्रागाहणित्वात्तय ’ इति अनित्यस्य वेदार्थस्य दर्शनादपि
इदानींतनत्वं ज्ञेयं वेदस्येति ॥२८॥

सि० । उक्तन्तु शब्दपूर्वत्वम् ॥२९॥

अव्येतृगा शब्दपूर्वत्वं नित्यत्वं प्रागुक्तमेव । आक्षेपः परमधुना
परिहर्तव्यः । स इत्य निरूपणे ॥२९॥

आख्या प्रवचनात् ॥३०॥

आख्या-काठकान्त्यादिसमाख्या तु प्रवचनात्-प्रकृष्टाध्ययनानिमित्तेन
त्याख्येयस्य वेदस्य नित्यत्वेऽध्युपपत्तये इत्यर्थः ॥ ३०॥

परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥३१॥

अनित्यस्यार्थस्याप्रतिद्वत्वात्, वयरः प्रागाहणित्वादिश्रुतेः नित्यार्थ-
साधारण्यमेव सुबोध्यमिति ॥३१॥

कृते वा विनियोगः स्यात् कर्मणः सम्बन्धात् ॥३२॥

‘वनस्पतयः सत्रनासन’ इत्यादीनां कृते—नत्र दिक्ते कर्मणि,
विनियोगः—प्राशस्त्यनात्पर्यक्तया ३.२५ स्यात् । कुतः । कर्मणः—‘य
एवं विद्वान् सत्रसंस्तमुपयन्ति’ इत्यादे कर्मप्रतिपादकदाक्यस्य, सम्बन्धात्—
सन्निधानात्, ‘जडा अप्येते इह कर्मानुप्राय फलमश्नुत, त्रिमु। विद्वान्तः’
इति कर्मप्राशस्त्यनात्पर्य कल्पयन्ति सुशकमेव एवमादीनां वाक्योनामिति
‘चोडनालक्ष्णोऽर्थे धर्मः’ इति सुस्थिर. सिद्धान्ते महर्षे. ॥३२॥
इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भास्वोधिण्या प्रथमाध्यायस्य प्रथमः
पादः ॥ श्रीः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अर्थशास्त्रप्रामाण्याधिकरणम् ॥१॥

पूर्वपक्षः ।

आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्य-

मतदर्शानां तस्मादनित्यमुच्यते ॥१॥

वेदप्रामाण्यमध्यायार्थः । विधिप्रामाण्यमाद्यपादस्यार्थः । विध्यतिरिक्त-
वेदभागप्रामाण्याय द्वितीयपादस्यारम्भः । वाक्यैकदेशाक्षेपसङ्गत्या
अधिकरणम् । सूत्रार्थस्तु—

आम्नायस्य—वेदस्य, क्रियार्थत्वात्—साध्यसाधनेति कर्तव्यतेत्यंशत्रय-
विशिष्टभावनारूपक्रियासामान्यप्रतिपादकत्वनैक्यत्वात्, अतर्धानाम्—उक्त-
क्रियायास्तद्व्याधिनो वा साध्याचक्षस्याप्रतिपादकानां सिद्धान्तरोधनानां
‘वायुर्देक्षेपिष्ठा देवते’ इत्येवमादीनानर्थशान्दानाम् नर्थस्य—निष्प्रयोजनत्वम्
अप्रामाण्यमिति । तस्मात्—तेषामप्रमाणत्वाच्चेतोऽनित्यम्—अनित्यत्वप्रामाण्य-
मुच्यते—प्रतिपादने । अप्रामाण्यस्य वेदत्वाच्छेदेनासम्भवेऽपि प्रामाण्यमपि

तदवच्छेदेन न सम्भवतीति भावः ॥१॥

हेतुसामान्यमुक्त्वा हेतुविशेषानाह—

शास्त्रदृष्टविरोधाच्च ॥२॥

शास्त्रविरोधः, दृष्टविरोधः, शास्त्रदृष्टेन विरोधश्च । तस्मादप्यप्रामाण्यम् ।
' स्तेनं मनः अचृतवादिनी वाक् ' इत्यादौ ' नाचृतं वदेत् ' इत्यादिशास्त्रेण
विरोधः । ' तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे ' नार्चिः तस्मादर्चिरेवाग्नेर्नक्तं ददृशे न
धूमः ' इत्यादौ दृष्टविरोधः । ' को हि तद्वेद यदमुष्मिन् लोके अस्ति वा
नवे ' इत्यादौ ' स्वर्गकामो यजेते ' इत्यादिशास्त्रदृष्टेन विरोधश्च हेयः ॥२॥

तथा फलाभावात् ॥ ३ ॥

' शोभतेऽस्य मुखम्, य एवं वेद ' इत्यादौ अप्ययनफलस्य मुख-
शोभाया अनुपलब्धेरप्रामाण्यमिति ॥ ३ ॥

अन्यानर्थक्यात् ॥४॥

' पूर्णाहुत्या सर्वान्क्रामानवाप्नोति ' इत्यादावग्न्येषामग्निहोत्रादि-
कर्मणामानर्थक्यप्रसक्तैरप्रामाण्यम् ॥४॥

अभागिप्रतिषेधाच्च ॥५॥

' न पृथिव्यामग्निश्चेतन्यो नान्तरिक्षे न दिवि ' इत्यादौ अमागिनः-
प्रतिषेधानर्हस्य--अप्रसक्तस्य अन्तरिक्षचयनादेः प्रतिषेधात् अप्रामाण्यम् ।
पृथिवीचयनप्रतिषेधस्तु चयनप्रतिषेध एव । स च शास्त्रविरुद्ध
इत्यप्रामाण्यमेव ॥५॥

अनित्यसंयोगात् ॥६॥

' यमरः प्रात्राहणिरक्तामयत ' इत्यादावनित्यमर्थस्य संयोगात्-
प्रतिपादनात् अप्रामाण्यम् । प्राङ्निरेस्तोऽप्यनित्यसंयोगः पुनराक्षितः-वेदेक-
देशस्योपोद्बलकृतयासमुत्पितोवेदितन्यः ॥६॥

॥ सिद्धान्तः ॥

विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः॥७॥

विधीनाम्—विधेयार्थानाम्, स्तुत्यर्थेन—स्तुतिरूपार्थप्रतिपादकत्वेन,
 विधिना—‘वायव्यं श्वेतमालमेन’ इत्यादिविधिराक्येन सह, एकवाक्यत्वात्,
 तेऽर्थशब्दाः धर्माधर्मयोः प्रमाणं स्युः। तेषां स्वातन्त्र्येण धर्माधर्मप्रतिपादक-
 त्वाभावेऽपि विधिवैक्यार्थभूतशब्दमात्रनापां सहकारित्वरूपेति कर्तव्यताऽप्येना-
 श्वयिस्तुत्युपस्थापकतया विधिवैक्यसङ्कारेण तत्र प्रामाण्यमुपपन्नमिति
 भावः ॥ ७ ॥

तुल्यं च साम्प्रदायिकम् ॥८॥

साम्प्रदायिकम्—अभिष्टिन्नगुरुशिष्यपरम्परारूपसम्प्रदायसिद्धं स्वा-
 म्यायानुपपन्नदेगुरुमुखादधिगमादिकम्, तुल्यं च—समानमेव। सत्येयम्, तस्मा-
 मान्यादितरेषु तयात्वनिनि, स्वायात्, सिद्धप्रामाण्यविधिसापेक्षेण हेतुना अर्थ-
 वादानां प्रामाण्यं सिध्यतीति बोध्यम् ॥ ८ ॥

अप्राप्ता चानुपपत्तिः, प्रयोगे हि विरोधः स्यात्,
 शब्दार्थस्त्वप्रयोगभूतस्तस्मादुपपद्येत ॥९॥

याऽनुपपत्तिरुक्ता-शास्त्रविरोधादिः, सा अप्राप्ता—न प्राप्नोतीत्यर्थः।
 हि यतस्तेषादीनां प्रयोगे उच्यमाने शास्त्रादिविरोधः स्यात्। शब्दार्थस्तु-स्तेन
 मनः इत्यादिशब्दनेऽभिमतार्थस्तु, अप्रयोगभूतः—नानुष्ठेयरूपः। अपि ॥
 स्तुतिनिन्दान्यतररूप एव। तस्मात्तेषां प्रामाण्यमुपपद्येत इत्यर्थः ॥९॥

गुणवादस्तु ॥१०॥

‘वेतसशाखयाऽवकाशिश्वाग्निं विकर्षन्’ इति विधिः। ‘आपो वै शान्ताः’
 इत्यर्थवादः। तत्र विधेयाधारमूतानानुपां स्तवनेन विधेयस्तुतिरूपो गुणवाद
 एव ज्ञेयः। अभिजनसंस्तवेन अभिजातस्तुतेर्लोकप्रसिद्धतादिति भावः ॥१०॥

रूपात्प्रायात् ॥११॥

‘ हिरण्यं हस्ते भवति, अथ गृह्णाति ’ इति विधिसन्निहिते ‘ स्तेनं मनः ’ इत्यर्थवादे मनसः प्रच्छन्नरूपतया स्तेनसारूप्यात् गौण एव स्तेनत्व-
भादोऽवगन्तव्यो हिरण्यस्तुत्यर्थः । तथा—अनृतवादिनी यागित्यत्रापि, प्रायात्—
अनृतवादित्वबाहुल्यात्, भूमलिङ्गको गौणवाद एवेति ॥११॥

दूरभूयस्त्वात् ॥१२॥

‘ अग्निर्गोतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ’ इति विधिस्तुत्यर्थः ‘ तस्माच्छूम् एवाग्ने-
र्दिवा ददृशे नार्चैः ’ इत्यार्थवादे दूरभूयस्त्वमभिप्रेत्य गौणवादो हेयः । तथा
च न दृष्टविरोध इत्यर्थः ॥१२॥

स्यपराधात्कर्तुश्च पुत्रदर्शनात् ॥१३॥

प्रथमे प्रत्रीयमाणे ‘ देवाः पितर इति ब्रूयादि ’ ति विधिसन्निहिते प्रव-
रानुपमं स्तुत्यर्थे ‘ न चैतद्विद्यः ’ इत्यर्थवादे अज्ञानवचनं दुर्ज्ञानत्वाभिप्रायकं
द्रष्टव्यम् । तथा च गौणवादोऽयम् । दुर्ज्ञानत्वञ्च स्यपराधात्—स्त्रियोऽपरा-
धेन चाचल्येन, कर्तुश्च—यागकर्तुः, पुत्रदर्शनात्—अग्राक्षगनिरूपितस्यापि
पुत्रत्वस्य दर्शनात्—सम्भवात्, उपपद्यत इत्यभिसन्धिः ॥१३॥

आकालिकेप्सा ॥१४॥

तदानीमेवोत्पद्ये यत्तदाकालिकं फलम् । तस्मिन् ईप्सा उत्कटेष्ठा
भवतीति सार्वजनीनम् । अतः ‘ को हि तद्वेद, यदमुष्मिन् लोके आस्ति
न वा ’ इति वाक्ये यदामुष्मिकस्य संदिग्धनया निन्दनं तत् नात्कालिकधूम-
निर्गमरूपदृष्टफलसूचकस्य ‘ दिक्ष्वनीकाशान् करोमी ’ ति द्वारस्तरणविधेः
स्तुत्यर्थं हेयम् ॥१४॥

विद्याप्रशंसा ॥१५॥

‘ शोभतेऽस्य मुखम्, य एवं वेद ’ इति वाक्ये मुखशोभाफल-

हेतुत्वेन या त्रिधा तस्याः प्रशसा वेदितव्या । गर्गत्रिरात्रग्निधे सन्निधानाम्ना-
तत्माद्धेतोः इत्यर्थः ॥१५॥

सर्वत्वमाधिकारिकम् ॥१६॥

‘ पूर्णाहुतिं जुहोती ’ ति त्रिधिसन्निधानाम्नाते-‘ पूर्णाहुत्या सर्वान्कामान-
वाप्नोती ’ इत्यर्थे तदे शुन यत्सर्वतर तदाधिकारिकम्-प्रकृतापेक्षम्-प्रकृतकतुसाध्य-
फलगतयानवबोधकम् । अतो नेतर-कृतनामानवर्क्यमिति भावः ॥१६॥

फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत्

परिमाणतः फलविशेषः स्यात् ॥१७॥

यद्यप्ययं फलविधिः, तथापि फलस्य-स्वर्गादिफलस्य, कर्मनिष्पत्तेः-
कर्मभिरुपपत्तेः, तेषाम्-कर्मणाम्, परिमाणतः-गुरुलघुतारतम्येन, फले
विशेषः-तारतम्यं स्यात्-भवेदित्यर्थः । कुत । लोकवत्-यथा लोके प्रस्य
ब्रीहि निष्पेक्षेण त्रिक्रीय पुनर्निष्पन्नत्वेन क्रमे परिमाणाधिक्यं भवति । तद्व-
दत्रापि हेयमिति भावः ॥१७॥

अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥१८॥

‘ अमागिप्रतिषेधात् ’, ‘ अनित्यसयोगात् ’ इति सूत्रोक्तयोरपेक्ष-
योर्यथांक्तम्-उत्तरीत्यैव, परिहारो बोध्यः । तथाहि-न पृथिव्यामित्याद्यर्प-
वादस्य ‘ हिरण्यं निधाय चेतव्यम् ’ इति विधिशेषत्वात् तेनापेक्षिताहरण्य-
स्तावकत्वमिति त्रिभिना त्वेकवाक्यत्वादिति सूत्रोक्त परिहारः प्रथमस्य ।
द्वितीयस्य तु प्रागाहणिशब्दस्योभयसाधारणत्वेऽपि प्रवहणापत्यस्य चरस्या-
प्रसिद्धत्वात् ‘ प्रकृष्टवहनशोळचरघ्नानियुक्तो वायुरक्ष्मण्यतः ’ इत्यर्थस्यैव तस्यां
श्रुतौ विवक्षणाज्ज्ञानित्यसयोगप्रसक्तिरिति ‘ परन्तु यतिसामान्यमात्र ’ मिति
सूत्रोक्त सोऽगन्तव्य इत्यर्थः ॥१८॥

हेतुवन्निगदाधिकरणम्
औदुम्बराधिकरणं वा ॥२॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् ॥१९॥

अर्थवादसामान्ये स्तावक्तृत्वाक्षेपसङ्गत्येदमधिकरणम् । ' औदुम्बरो
यूपो भवति ' इति विधिसन्निधावाच्चातः ' ऊर्वा उदुम्बरः ऊर्क् पशवः
ऊर्जवास्मा ऊर्जं पशूनामोत्पूजोऽवरुध्यै ' इति विधिविनिगदोऽर्थवादः
विधिर्वा स्यात्—फलविधिरेव भवितुमर्हति । हि-पस्मात् ऊर्जोऽवरुध्यादिति
फलमवगम्यते । अपूर्वत्वात्—मानान्तरानधिगतबोधकत्वञ्च सम्भवति । वादमा-
त्रम्—अर्थवाद एव चेत्, प्रबुल्यजनकत्वेन अनर्थकं—निष्फलं तद्वाक्यमिति
स्तुतौ दक्षणा । विधौ श्रुतिशब्दः श्रुतिश्च दक्षणायाः ज्यायसीति भावः ॥१९॥

लोकवादिति चेत् ॥२०॥

स्तुतिरनर्थिका, न च शब्दनाशक्यन्त इत्यत्राशङ्क्यम् । यथा—लोके
इयं गौः केतव्येऽयुक्ते प्रभूतक्षीरेयम्, सत्र्यपस्या, अविनष्टप्रजेतिवाक्यस्य
कस्यापेक्षितबहुक्षीरादिशब्दगम्यस्तुतिपरतया साफल्यं दृष्टम्, तथा वेदेऽपि
सार्थक्यं भविष्यतीति चेत् ॥ २० ॥

न पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

तस्याः परिहारोऽयम् ।—नेवं युक्तम्, कुतः ? पूर्वत्वात्—बहुक्षीरत्वादे-
रर्थस्य प्रत्यक्षावगतत्वात् । अतोऽनुवादकस्य तस्यागत्या स्तुतिकल्पकत्वं
तत्रोपपद्यते । वेदे तु मानान्तरज्ञातपशुफटजनकत्वबोधकस्य विधिविनिगदस्य
स्तुतिपरताकरूपनमयुक्तमिति भावः ॥ २१ ॥

सि०॥ उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥२२॥

उक्तम्—विधिना त्वेकवाक्यरादित्यत्र सूत्रपादितम् । वाक्यशे-
षत्वेमेव उक्तं इत्यादेर्विधिविनिगदस्य युक्तम् । तस्य विधिरासम्भवा-
दिति भावः ॥ २२ ॥

विधिश्चानर्थकः क्वचित्स्मात् स्तुतिः

प्रतीयेत, तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम् ॥२३॥

कथित्—‘अप्सु योनिर्गं अश्वः अप्सजो वेनसः’ इत्यादिषु,
विधिः—‘अप्सुयोनिरश्वं कर्तव्यः’ इत्यादिविधिः, अनर्पकृत्—नसम्भव-
त्येव । तस्माद्विधेरसम्भवाद्धेतोः, स्तुतिः—प्रशंसा, प्रतीयेत—गम्यत इत्यर्थः ।
तत्सामान्यात्—असम्भवाद्विधिरूपत्वेन सम्भवस्तुतिरूपत्वेन च तत्सामान्यात्,
इतरेषु—उदाहृतविधिनिगदेष्वपि, तथात्वम्—स्तावक्तया विधिवाक्यशेषात्
युक्तमिति भावः ॥२३॥

**प्रकरणे सम्भवन् अपकर्षो न कल्प्येत,
विध्यानर्थकं हि तं प्रति ॥२४॥**

‘यो विदग्धः स नैर्ऋतः, योऽमृतः स रौद्रः, यः शृनोति स दैवतः,
तस्मादविदग्धता श्रवणित्यः सदैवत्वव्यप्य,’ इत्यत्र यो विदग्ध इत्यादेः, अविद-
ग्धता श्रवणित्य इति विधेः शेषनया तत्तत्तात्पर्यम् । तदा प्रकरणे—स्त्रीये
दर्शपूर्णमासप्रकरणे एव, सम्भवन्—विदग्धादि सम्भवति । अनस्तस्यापकर्षः—
प्रकरणादभ्यन्तरे निवेशः, न कल्प्येत । नैर्ऋतादिवागोद्देशेन विदग्धादिविधाने
तु अपकर्षः स्यादेव । तथा च प्रकरणवाधश्रुतिवाधोऽपि । हि यतस्तं प्रति-
प्रकृतदर्शपूर्णमासयोगप्रति, विध्यानर्थक्यम्—विदग्धादेर्निर्धिर्न सम्भनत्येव,
तस्य निर्ऋतिदेवताकत्वाभावादित्यर्थः ॥२४॥

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥२५॥

‘औदुम्बरे यूपो गमति’ इत्यौदुम्बराविधौ, ऊर्जोऽधरप्या इति
फलविधौ च आश्रयनाणे वाक्यभेदः स्यात् । स चायुक्तः । एकवाक्यस्याग-
मादित्यर्थः । तस्माद्विधिरनिगदा अर्थवादा एवेति ॥२५॥

हेतुवनिगदाधिरूपणम् ॥३॥ ✓

पू०॥ हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥२६॥

प्रत्युदाहरणसङ्गत्वेदमविकरणम् । तथा चापौनरुक्त्यम् । ‘शर्पेण
जुहोतीति विधिसंज्ञिधावासात्’ ‘तेन खञ्ज क्रियते’ इति हेतुवनिगदः,

हेतुर्वा स्यात्—हेतुत्वविधिरेव भवितुं योग्यः । कुतः ? अर्थवत्त्वोपपात्तिभ्याम्—
शूर्पं होमसाधनत्वबोधनरूपप्रयोजनवत्त्वात्, प्रणाख्या अन्नकरणत्वस्य
सम्भवाच्चेत्यर्थः । फलञ्चात्र शूर्पादन्यस्य दर्शीपिठरादेरपि अन्नकरणत्वेन
होमसाधनतायाः सिद्धिः ॥२६॥

सि०॥ स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादचोदना च तस्य ॥२७॥

स्तुतिस्तु—स्तुत्यर्थक एवायं हेतुवन्निगदः, न हेतुत्वविधिपरः । कुतः ?
शब्दपूर्वत्वात्—शब्दः—विधिशब्दः, पूर्वं यस्येति व्युत्पत्त्या विधिशेषणं हेतु-
क्रियते । स्तुत्यर्थत्वे तेन च स्तुत्यपेक्षा गम्यते, न हेत्वपेक्षा । अतस्तस्य—
हेतुत्वस्य, अचोदना च—न विधिरित्यर्थः ॥२७॥

व्यर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत् ॥२८॥ आ.

शूर्पं नान्नस्य साधकतमं करणम्, अतो व्यर्थे—स्तुत्यनर्हं तस्मिन्,
स्तुतिः अन्याय्या—अयुक्ता इति चेत् ॥२८॥

अर्थस्तु विधिशेषत्वाद्यथा लोके ॥२९॥ आ. नि.

स्तुत्यालम्बनार्थस्तु सम्भवत्येव । कुतः ? विधिशेषत्वात्—विध्यपेक्षि-
तस्तुतिबोधनाय मानान्तरप्राप्तार्थानुवादकं तद्व्याख्यमित्यर्थः । यथा लोके—निकृ-
ष्टबलमदपेक्षया देवदत्ते बलमञ्छन्दो दृश्यते ‘ बलवान् देवदत्तां यज्ञदत्तादीन्
प्रसहते ’ इति, तथा—निकृष्टान्नकरणात् दर्शीपिठरादीनपेक्षैवायं शूर्पं प्रकृ-
ष्टान्नकरणशब्दः, ‘ तेन ह्यन्नं क्रियते ’ इति । अतस्तदपेक्षया साधकतमावस्य
सम्भवात् न स्तुत्यनर्हं शूर्पम् । ततो नान्याय्या स्तुतिरिति भावः ॥२९॥

सिद्धान्ते युक्तिः ।

यदि च हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात् सामान्यात्

इति चेदव्यवस्था विधीनां स्यात् ॥३०॥

यपयं हेतुविधिः स्यात् तदापि स शूर्प एव अवतिष्ठेत्—स्थिरीभ-
येत्—नान्यत्र गच्छेदित्यर्थः । कुतः ? निर्देशात्—शूर्पस्यैव होमसाधनत्वेन निर्दे-

शात् । तेनेति प्रकृतपरामर्शेना तच्छब्देन तस्यैवाधारनयोरप्यपि वाच्य ।
 अन्येषा वैयर्थिकाण्य साध्यहेतोर, तच्चानानुगपक्रमेति । सामान्यादिति—
 प्रबलया टाश्रुत्या कारणसामान्याभिधानात् अन्तराण्यसामान्यस्यैव हेतुत्वमिति
 चेत्, अन्यवस्या विधीनां स्यात्—नान्न केनचित् क्रियत इति, अपि तु प्रणा-
 द्या समस्तैर क्रियते । तथाचानयस्या, निधे अशक्यार्थविधान चेति भावः ।
 तस्मात्—हेतुमन्निगदा अपि स्तावका एवेति ॥३०॥

मन्त्रलिङ्गाधिकरणम् ॥४॥

पू० ॥ तदर्थशास्त्रात् ॥३१॥

प्रसङ्गक्षेपो सङ्गो । तस्य—मन्त्रस्य योऽर्थः तस्मिन्नेवार्थे तत्र शास्त्रं
 नियमयति । यथा—‘उरु प्रयस्व इति पुरोडाशं प्रययति’ इत्यादि मन्त्रस्या-
 विवक्षितार्थत्वे तु तन्निषामक शास्त्रं व्यर्थं स्यात् । अतस्त्वसार्थकपाय विव-
 क्षितार्थो मन्त्रः । उच्चारण एवार्थमेव । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥३१॥

वाक्यनियमात् ॥३२॥

नियतवर्णपदमशक्यानि मन्त्राः इति नियमः । तथैव पठ्यन्ते
 पाठ्यन्ते चाविच्छिन्नसम्प्रदायत सम्प्रदायाभिमानिभिर्योगादिषु । तेषामर्थ-
 प्रत्यायनार्थत्वे तु स नियमोऽनर्थकः, तद्विपर्ययेणाप्यर्थप्रतीति सम्भवात् । अतो
 नार्थप्रत्यायनार्था मन्त्रा ॥३२॥

बुद्धशास्त्रात् ॥३३॥

पाठात् बुद्धे—ज्ञातऽप्यर्थे तद्वोधको मन्त्रो भवति । अग्नीदमीन्
 विहर इत्यादिः । स बुद्धे किं बोधयेत् ? अतो नार्थप्रत्यायनार्थास्ते
 इति ॥ ३३ ॥

आविद्यमानवचनात् ॥३४॥

यागादिसाधनमूलोऽर्थो मन्त्रे प्रकाशयितव्यः । ‘चत्वारि शृङ्ग छत्रोऽस्य
 पादा’ इत्यादिमन्त्रप्रकाशितोऽर्थः न यज्ञे साधनमास्ति । तत्किम्प्रकाशये-
 न्मन्त्रः ? अतः—असदर्थबोधनाद्विवक्षितार्थास्ते इति ॥३४॥

अचेतनेऽर्थवन्धनात् ॥३५॥

‘ ओषधे त्रायहैनम् ’ ‘ शुणोत प्रावाणः ’ इत्यादयो मन्त्रा अचेतनं सम्बुध्य पशुत्राणावर्धये प्रतिपादयन्ति । न चेदं शक्यम् । अतोऽप्यवि-
यक्षितार्था इति ॥३५॥

अर्थविप्रतिषेधात् ॥३६॥

‘ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षम् ’ ‘ एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे,
असङ्ख्याताः सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूष्याम् ’ इत्यादिमन्त्रा मिथो
विरुद्धमर्थं बोधयन्ति । अतो-विरुद्धार्थबोधनात् नार्थे तात्पर्यं तेषामिति ॥३६॥

स्वाध्यायवदवचनात् ॥३७॥

अध्ययनकाले काचन अवहन्ति कुरुने । माणवरुस्तु वेदम्-अव-
हन्तिमन्त्रमभ्यस्यति, न तदर्थम् । अतः-स्वाध्यायवत्तदर्थस्यानभ्यासात् नार्थ-
प्रत्यायनार्था मन्त्रा इत्यनर्थेयम् ॥३७॥

अविज्ञेयात् ॥३८॥

‘ सृण्वेव जर्भरी तुर्करीतु ’ इत्यादिमन्त्राणामर्थो ज्ञातुं सर्वथा अशक्य
एव । अतोऽज्ञातार्थकत्वात् अविवक्षितार्था मन्त्रा इति सिध्यति ॥३८॥

अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थक्यम् ॥३९॥

‘ किं ते कृष्वन्ति कीकटेषु गावः, नाशिरं दुग्धे न तपन्ति घर्मम् ।
आ नो भर प्रमद्गदस्य वेदो नैचाशाखं मघमन् रन्धया नः ’ ॥(ऋ० ३।३।२१॥)

अस्य ऋषिणा विश्वनित्रेगेन्द्रः प्रार्थितः । तत्र कीकटा जनपदाः, प्रम-
द्गदो राजा, नैचाशाखं नगरम् । इत्याद्यनित्यार्थप्रतिपादनात् तत्प्राद् नाऽ-
सीदयं मन्त्र इति गम्यते । अतोऽनित्यसंयोगमूलकमन्त्रानर्थक्यप्रसक्त्यपेक्षया
वरमविवक्षितार्थत्वं तेषाम् । तस्मादन्तेस्तदर्थशास्त्रादिभिः कारणैः अविवक्षि-
तार्था नार्थप्रत्यायनार्था मन्त्राः, किन्तुधारणमात्रेण यागस्योपकुर्वन्तीत्येष
स्यचम् ॥३९॥-इति पूर्वपक्षः ॥

॥ सिद्धान्तः ॥

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥४०॥

वाक्यस्य अर्थः लोके वेदे च अविशिष्टः—समान एव । यथा च-
लोके अर्पप्रत्यायनं वाक्यस्य दृष्टं प्रयोजनम्, तथा वेदेऽपि तस्य दृष्टमर्थ-
प्रत्यायनमेव प्रयोजनम् । दृष्टे सम्भवति अदृष्टरूपनमन्याद्यमिति ॥४०॥

गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ॥४१॥

यच्च- 'तदर्थशास्त्रात्' इदं जन अग्न्याऽऽदानरूपेऽर्थे मन्त्रस्य
लिङ्गादेव प्राप्तत्वापुनः 'ताच्चतुर्भिरभिनादत्ते' इति पुनः शास्त्रमनुपपन्नमि-
त्युक्तं, तन् । लिङ्गाद्विरूपेण मन्त्रप्राप्तौ चतुर्भिरिति चतुःसङ्ख्यारूपगुण-
विधानार्था पुनः श्रुतिः इत्यदोष ॥४१॥

परिसङ्ख्या ॥४२॥

'इमामगृम्भन् रशानामृत्तस्य' इति लिङ्गेन रशानाऽऽदाने मन्त्रस्य
प्राप्तौ 'इत्यग्न्यामिधानीमादत्ते' इति पुनर्विधानम्, गर्दभरशानातो मन्त्रस्य
परिसङ्ख्यामवगन्तव्यमिति ॥ ४२ ॥

अर्थवादो वा ॥ ४३ ॥

'उरु प्रथा उरु प्रथरा' इति लिङ्गेन पुरोडाशप्रथने प्राप्तस्य मन्त्रस्य
'इति पुरोडाशं प्रथयती'ति पुनर्विधानम्, तत् 'यद्वपनिमेव प्रजया पशुभिः
प्रथयती'ति प्रथनस्तुत्यर्थं ज्ञेयम् ॥४३॥

अविरुद्धं परम् ॥४४॥

परम्-यन्मन्त्रेषु पदार्थानां नियन्त्राजं ज्ञानम्, तत्तत्पार्थक्यप्रत्यायनार्थवेऽपि
नियमः, दृष्टरूपनाया अविरुद्धम् । त्वगंशेऽपि नियमः, दृष्टरूपनाऽऽपेक्षी ।
दृष्टत्वागो दोषश्च । स च सिद्धन्ते नेति विदोष ॥४४॥

सम्प्रैषे कर्ममहानुपालम्भः संस्कारत्वात् ॥४५॥

सम्प्रेषे — ‘ अग्नीदग्नीन् विहर ’ इत्यादौ बुद्धबोधनरूपस्य मन्त्र-
कार्यस्य गह्री-गर्हणम्, अनुपालम्मः—नददूषणम् । कुतः ? संस्कारत्वात्—
बुद्धस्यापि पुनर्मन्त्रेण बोधनम् आग्नीध्रे संस्कारं समुत्पादयति, प्रोक्षणा-
दिवदिति ॥४५॥

अभिधानेऽर्थवादः ॥४६॥

अभिधाने— ‘ चत्वारि शृङ्ग त्रयोऽस्य पादाः ’ इत्यादिमन्त्रे
अभिधानार्थाभिधानमित्याशङ्क्याम्, स अर्थवादः—अर्थवादवत् गौण्या
धुर्या देवतादे स्तुतिरिति प्रगन्तव्यम् । एवम्—‘ ओषधे त्रायस्वनम्, शृगोत
प्रायणः इत्यादावचने चैन्यमाराप्य अचननस्य स्तुतिरिति ज्ञेयम् ॥४६॥

गुणादविप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४७ ॥

‘ अदितिर्यौरदितिरन्तरिक्ष ’ नित्यत्र गुणात्—गुणवृत्त्या स्तुतिपरत्वान्न
विप्रतिषेधः—न विरोधः । यथा—त्यमेव माता पिता त्यमेवेति, तथा—एकरुद्र-
दैवस्य एको रुद्रः, शनरुद्रदैवस्य शन रुद्रा इत्यपिरोच ॥ ४७ ॥

विद्यावचनमसंयोगात् ॥ ४८ ॥

अव्ययनसमये विद्यायाः—अर्थज्ञानस्य, अवचनम्—अनभ्यासः, असं-
योगात्—अभ्यासरूपासंयोगं विनापि नस्य मौल्यवत् । दुर्धृष्टास्तु अक्षरा-
भ्यास इति भावः ॥ ४८ ॥

सतः परमविज्ञानम् ॥४९॥

‘ सृण्वेज जर्भरी पुर्करीतिन्त्यादः ३२ सतः—विचिन्तनस्याध्यर्थस्य,
प्रेमादादिनाऽनवबोधः । तदन्तर्यं व्याकरगनिरुक्तादिना भाष्यदिना च
कार्यम् ॥ ४९ ॥

उक्तश्रानित्यसंयोगः ॥५०॥

‘ किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गतवः ’ इत्यदिमन्त्रे यः अनित्यसंयोग
आशङ्कितः सः ‘ परन्तु शुचिमान्मनसम् ’ इत्यत्र उक्तः—निरुद्ध
इत्यर्थे ॥५०॥

इत्थं मन्त्राणां निवक्षितार्थत्वे उपन्यस्तं बाधजाकृतं
क्रमशो निराकृत्य तेषामर्थप्रत्यायनार्थत्वे साधकान्याह—

लिङ्गोपदेशश्च तदर्थवत् ॥५१॥

‘आग्नेया आग्नीध्रमुपनिष्ठे’ इत्यत्र ‘अग्ने नय सुवषा राये
अस्मानित्यानिमन्त्रस्य अग्निदेवताप्रज्ञाशक्त्यलिङ्गेन उपस्थानोपदेशः तदर्थ-
वत्— तन्मन्त्राकथम् अर्थवत्—अर्थप्रत्यायकत्वेन, न केवलमुच्चारणार्थमिति
ज्ञापयति । साऽस्य देवतेति शासनात् आग्नेयेतिदेवतावद्वित् । स च
प्राधान्येन तस्याः प्रज्ञाशनेनैव सूच्यते इति भावः ॥५१॥

ऊहः ॥५२॥

उद्ददर्शनमपि मन्त्राकथमर्थप्रत्यायनार्थमिति ज्ञापयति । तथा हि—
‘अन्वेनं माता मन्यतामनुपितेत्ययं प्रकृतिषागे पशुरिशेषको मन्त्रः—’ इति तत्र
ब्राह्मणश्रुत्यमेव— ‘न माता वर्धते न पिता’ इति । प्रत्यञ्जश्च, यौमार-
यौवनस्याग्निरैर्वर्धते पितराविति । अतस्तन्मन्त्रीयमातृपितृशब्दयोः द्विवचन-
बहुवचनान्तरेण प्रयोगरूपा शब्दस्य वृद्धिः पञ्चाधिक्येन भवतीति तत्सार्थं ।
पञ्चाधिक्ये तु ‘अन्वेनो माता मन्यतामन्वेनान् माता मन्यतामित्यादिरूप ऊहो
भवत्येव । स च ऊहो मन्त्रस्य अर्थप्रत्यायनार्थप्रमन्तरेण नोपपद्यते । द्वाता-
न्तरप्रयुक्त अन्वयाभावे हि ऊह इति भावः ॥ ५२ ॥

विधिशब्दाश्च ॥५३॥

‘शत हिनाः’ ‘अने रपाणि जीव्याएम्’ । इत्यादयो मन्त्रगत-
हिनाशब्दस्यरूपानरूपा विधिशब्दा अपि मन्त्राणामर्थप्रत्यायनार्थत्वे एव
सम्यगुपपद्यन्ते । एवान्न—विनिश्चितार्थं प्रयोगसमवेतार्थस्मृतिहेतवो मन्त्रा
इत्युक्तलक्षप्रसङ्गेन धर्मे तेषां प्रामाण्यमिति सिद्धम् ॥५३॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भागवोच्येया प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

स्मृतिप्रामाण्याधिकरणम् ॥ १ ॥

‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ इत्युक्तलक्षणे धर्मे विध्यर्थवाद-
मन्त्रात्मनो वेदस्य प्रामाण्यमभिहितम् । इदानीं स्मृति-
शिष्टाचारयोः प्रामाण्यं वक्तव्यम् । तत्र—

॥ पूर्वपक्षः ॥

धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥१॥

उक्तस्य धर्मस्य शब्दमूलत्वात्—वेदप्रमाणकत्वात्, तच्छून्यम-
प्रमाणं स्यात्—धर्मे प्रमाणं न भवतीत्यर्थः ॥१॥

॥ सिद्धान्तः ॥

अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥२॥

अपि वेति पूर्वपक्षनिरासार्थः । कर्तृसामान्यात्—स्मृत्यनुष्ठानकर्त्रेकत्वात्,
वेदमूलकमनुमानं—स्मरणं प्रमाणं स्यात् । धर्मबुद्ध्या वेदोक्तकर्मकर्तृणां
मनुयाहवत्त्वप्रभृतिशिष्टानां स्मृतयः धर्मे प्रमाणं भवेयुरेवेति भावः ॥२॥

श्रुतिप्रामाण्याधिकरणम् ॥२॥

विरोधे त्वनपेक्षं स्यात् असति ह्यनुमानम् ॥३॥

प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सति तदनुमानमप्रमाणं स्यादेव । विरोधे असति
हि वेदमूलकत्वकमनुमानं प्रवर्गेन ॥३॥

दृष्टान्तमूलस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणम् ॥३॥

॥ हेतुदर्शनाच्च ॥४॥

श्रुतिविरोधाभावेऽपि पश्चिमीयेषु ऋत्विक्षु ‘लोभदर्शनात् तन्मूलेष्व-
‘हेतुदर्शनात्’ इति नामोऽप्ययुक्त्या ‘नि स्मृतिर्हेति लोभेऽनुदर्शनादेशप्रमाणं

सेत्यर्थः । अथवा, वेदविद्वेषिपरिग्रहस्यैव दर्शनात्, वैदिकमन्वादिशिष्टपरि-
हादर्शनाच्च शाक्यादिस्मृतयो न धर्मं प्रमाणमिति सूत्रार्थः ॥४॥

पदार्थप्राबल्याधिकरणम् ॥४॥

शिष्टाकोपेऽविरुद्धमिति चेन्न, शास्त्रपरिमाणत्वात् ५॥६

‘ वेद कृतायेदि कथेती ’ स्याद्विधुतिविहितानां वेदवेदिकरणरूपाणां
पदार्थानाम् अकोपे-अविरोधे, अविरुद्धं ‘ क्षुन्न आचानेत् ’ इति स्मृतिवचनं
प्रमाणमेव । अतस्त्रिविहितमाचमनं वेदवेदिकरणमप्ये क्षुन्नमिति सति कार्यमिति
चेन्न । शास्त्रपरिमाणत्वाद्-शास्त्रेण कृतोपधकृत्वात् श्रुत्यादिना अधिगतं यत्
कालाव्ययधानरूपं परिमाणं तद्वद्वात् । तथा च, श्रौतक्रमबाधप्रसक्तेः उक्तस्मृ-
तिवचनप्रमाणमिति पूर्वपक्षः ॥५॥६॥

॥ सिद्धान्तः ॥

अपि वा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन् ॥७॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । कारणाग्रहणे-अप्रामाण्यकारणस्यादर्शने,
प्रयुक्तानि-स्मृतिविहितानि आचमनादीनि, पदार्थरूपतया तद्धर्मभूतक्रमा-
पेक्षया प्रबलानीति प्रतीयेरन्-ज्ञायेरन्, विपश्चिद्विरिति शेषः ॥७॥

शास्त्रप्रसिद्धपदार्थप्राबल्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात् ॥८॥

आर्यानार्यकृतययराहादिशब्दव्ययहारेषु समा विप्रतिपत्तिः-तस्या
शक्तिवृत्तेरवगतिः स्यात् । कुतः ? तेषु व्यवहारेषु विरोधस्य-एकतरबाधकस्य
प्रबलदुर्बलप्रादेरदर्शनात् ॥८॥

शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ॥९॥

या इति पक्षव्यावृत्तिः । शास्त्रानुसारिणामार्याणां या शास्त्रीया प्रति-
पत्तिः, सा प्रबला । धर्मज्ञानस्य तत्प्रयुक्तत्वादिनि भावः ॥९॥
स्तेच्छप्रसिद्धपदार्थप्राबल्याधिकरणम् ॥६॥

चोदितं तु प्रतीयेत अविरोधात् प्रमाणेन ॥१०॥

- यत्र, पिक-नेम-सन-तामरसादिशब्देषु, आर्याणां न कचिदर्थे प्रयोगः, तत्र-अनार्थव्यवहृत्वं कोकिल-अर्ध-शतच्छिद्रदारुणात्र-रुमलमित्यादिपदार्थस्वरूप क्रमशः प्रत्येतव्यम् । प्रबलेन प्रमाणेनाविरोधात्--विरोधाभावादित्यर्थः ॥१०॥

कल्पसूत्राणामस्वतः प्रामाण्याधिकरणम् ॥७॥

प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥११॥

बोधायनादिकल्पसूत्र प्रयोगशास्त्रम्-प्रयोगस्य धर्मानुष्ठानस्य साक्षाद्विधायकमिति वेदमूलत्वेन प्रामाण्यमित्युक्तौ गौरवात् वेदवत्स्वतः प्रामाण्यमेव तस्येति चेत् न ॥११॥

असन्नियमात् ॥१२॥

प्रागसन्नामेन तेषां नियमात्-निबन्धनात्, व्यक्तं तत्र पौरुषेयत्वमिति वेदवदपौरुषेयत्वकल्पनायाः रघुचन्द्राया असम्भार एव ॥ १२ ॥

अवाक्यशेषत्वाच्च ॥१३॥

वेदवद्वाक्यशेषरूपार्थादादेः कल्पसूत्रादिष्वदर्शनादपि न तेषां वेदवत्स्वतः प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वत्र च प्रयोगात्सन्निधानशास्त्राच्च ॥१४॥

सर्वत्र-वेदविरुद्धेऽप्यर्थे, तैः स्वरावयस्य प्रयुक्तत्वात् सन्निहितस्य-प्रत्यक्षस्य वेदवाक्यस्य समकशास्त्रस्य सत्त्वादपि न कल्पसूत्रादीनां स्वतः प्रामाण्यमिति भावः ॥१४॥

होलाकाधिकरणम् । सामान्यश्रुतिरूपनाधिकरणं वा ॥८॥

अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात् ॥१५॥

सूत्रमूलेऽप्रमाणानुपपत्तस्य स्मृतिप्रतिषेधस्य आचरस्य च शिष्टावस्थात् व्याप्तिरदर्शनात्, न मूलस्था व्यवस्थानं श्रुतिव्यतिरेकतद्वा-व्यतिरेकेण स्यादिति भावः ॥१५॥

अपित्वा सर्वधर्मः स्यात् तन्न्यायत्वाद्विधानस्य ॥१६॥

तत्तत्समूह्याऽऽचारागताऽर्थः सर्वेषां धर्मः स्यात् । तत्तन्मूलकधृति-
प्रमाणस्य सर्वधर्मनाम्नाहकन्यायत्वात् । विशिष्टसमाहकप्रमाणाभावे सर्वधर्मत्वम्,
इति युक्तो न्याय इति भावः ॥१६॥

दर्शनाद्विनियोगः स्यात् ॥१७॥

शिखाजन्त्यादिषु ॥ 'मुण्डा भृगवः' इत्यादिरचनदर्शनान् भृग्यादिरु-
पाधितारिनिशेषान्नये भवेदित्यर्थः ॥१७॥

लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य ॥१८॥

'शुक्लो होता' इत्यादिषु तत्तत् कर्मकर्तृनिपतस्य कृत्वाचिदपि
लिङ्गस्य स्वरूपस्याभावाच्च व्यग्रस्थित्य होतृनाशनाभ, अपि तु सर्वधर्म-
स्वमेवेति ॥१८॥

आख्या हि देशसंयोगात् ॥१९॥

प्राच्यादिसमाख्या हि 'प्राच्या भव' इत्यादिरीत्या तत्तद्देशसंज्ञ-
निमित्तिका । तथा च- तद्देशं विद्यायान्यत्रागैरपि तद्देशत्वाभिधानेन होलाया-
दयः क्रियन्ते । 'प्राच्या होलाया कुर्युः' इति श्रुतिकल्पे तु स्वतन्त्राद्दे-
शेषु प्राच्यपदवाच्यत्वासम्भवात् सा श्रुतिरनुपपन्ना स्यादित्यर्थः ॥१९॥

न स्याद्देशान्तरेष्विति चेत् ॥२०॥

तत्तद्देशं विद्यायान्यत्रागैरपि प्राच्यादिव्यवहारो न भवेत् । अतः प्राच्य-
त्वाद्विजातिनिमित्तकत्वे तस्य व्यवहारस्य ऽपि चेत् ॥ २० ॥

स्याद्योगाख्या हि माधुरवत् ॥२१॥

यथा-मधुराया रसन् मधुराया निर्गतश्च मधुराऽयमग्न इत्यभि-
धीयते, तथा-प्राचीन आगन् प्राच्य इति यौगितीय सम रूपे । न जाति-
निमित्तम् । जातिकल्पकामावादित्यर्थः ॥२१॥

कर्मधर्मो वा प्रवणवत् ॥२२॥

‘ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत ’ इत्यादिवत् कर्मधर्मः—रुमाङ्गि-
येव स्यात् होलाकादिकमिति चेन्न ॥२२॥

तुल्यन्तु कर्तृधर्मेण ॥२३॥

कर्मधर्मतयोक्तो देशविशेषः कर्तृधर्मेण-प्राप्यत्वादिना तुल्य एव ।
प्राचीं परित्यज्य उद्दीचीमागतैरपि होलाकादिकमनुष्ठीयते । अतस्तथा शुनि-
कल्पनं न सम्भवतीति ज्ञेयम् ॥२३॥

साधुपदप्रयुक्त्यधिकरणम् ॥२४॥

प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात् ॥२४॥

साधुशब्दप्रयोगे तत्साधुत्वे च व्याकरणस्य अनिमानकत्वात्
गंगाव्यादिशब्देषु तेषां प्रयोगे च साध्वमाधुविभागो न स्यात् । तत्र व्याकरणं
न प्रमाणमिति बोधः ॥२४॥

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ॥२५॥

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्रिमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।

मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥ (पा० शि०)

इत्यादिशास्त्रात् कण्ठनाद्यादिनिशिष्टप्रवरनेन शब्दनिष्पत्तेर्दर्शनात्
गान्यादिशब्दकानां करणापाट्यादिप्रयुक्तापभ्रंशादकापराधभागित्वङ्गम्यते ।
अतस्तेषामसाधुत्वम्, गगादिशब्दानां साधुत्वम् । ‘ साधय एव प्रयोक्तव्या
ब्राह्मणेन, नासाधयः ’ इति माध्वसाधुशब्दज्ञापकत्वात् प्रमाणं व्याकरणं
तत्रेति बोध्यम् ॥२५॥

अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् ॥ २६ ॥

गोशब्दवत् गान्यादिशब्दोऽपि याचक इत्युक्तौ ‘ सृष्टद्वारेतः शब्दः
सृष्टद्वारं गमयतीति ’ नि नियन्तात् एकस्याप्यन्येकशब्दवाच्यत्वमन्याप्यं-
न्यायं-

भिन्नं प्रसज्येत । हस्तादिषु कराद्यनेकशब्दवाच्यत्वम् अनायाभियुक्तोपदेशात्
स्वीकार्यं भवति इति श्रेयम् ॥२६॥

तत्र तत्त्वमभियोगविशेषात्स्यात् ॥२७॥

गयादिशब्देषु साधुत्वमितरेष्वप्यश्रद्धा च व्याकरणप्रणेतॄणां पाणिनि-
पतञ्जलिकात्यायनप्रभृतीनां शिष्टानां सूत्रादिरूपोपदेशादप्यगन्तुं शक्यं
स्यात् ॥२७॥

तदशक्तिश्च तदनुरूपत्वात् ॥२८॥

गान्धादिशब्दानामयाचनत्वं तु वाचकगवादिशब्दानुरूपत्वाच्चेत्यम् ।
कथंचिद्वर्णसाजात्येन गवादिशब्दोपस्थापकत्ववैयर्थ्यबोधोपपत्तेर्न गान्धादि-
शब्दानां वाचनत्वमिति भावः ॥२८॥

एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात् ॥२९॥

यथा—अश्मनैरागच्छामीति विभक्तिव्यत्ययेऽपि अश्मकशब्देकदेशे
उपलब्धे अश्मकेभ्य इति शब्दः स्मर्यते, तत् अर्थबोधोपलम्बने, तथा—गान्धा-
येकदेशदर्शनात् गोशब्दस्मरणम् । ततः सास्नादिमनोऽर्थस्यावगतिरिति
भावः ॥२९॥

लोकवेदयोः शब्दार्थेक्याधिकरणम् ॥३०॥

प्रयोगचेदनाभावादर्थैकत्वमविभागात् ॥३०॥

‘अग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकामः, यजेत स्वर्गकामः’ इत्यादिपागदोम-
कर्मप्रयोगेषु ‘दधेन्द्रियकामस्य जुहुयात्, ग्रीहीन् प्रोक्षति, ग्रीहीनबहन्ति,
कारीयां वृष्टिः कामो यजेत, तस्य ह द्वादशशतं गावो दक्षिणा, गा दद्यात्,
उद्विदा यजेत पशुकामः’ एवमादीनां चेदनानां सद्भावात् ‘त एवामी-
गवाद्यः शब्दा येऽस्माभिर्लोके दृष्टा, इति प्रत्यभिज्ञया वेदिकगवादिशब्दैः
सह लौकिकगवादिशब्दानाम् अभिन्नत्वमयकत्व स्यात् । भिन्ने तु वेदिक-
शब्दार्थसम्बन्धस्य दुर्ज्ञेयत्वात् चेदनानां निरर्थकत्वप्रसक्त्या तासां सद्भावं एव

नोपपद्येत । अत्राधिनप्रत्यभिज्ञापि निर्दिष्टा अनुपपन्ना भवेत् । अप्रसिद्धरूपा-
दिशब्दानां शक्तिग्रहस्तु प्रसिद्धार्थकशब्दसामान्यव्याख्यादेवेति ॥३०॥

आकृत्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

॥ पूर्वपक्षः ॥

अद्रव्यशब्दत्वात् ॥ ३१ ॥

गवादिशब्दानां जातिवाचकत्वे तु द्रव्यवाचकशब्दत्वाभावात् 'तस्य
ह द्वादशशतं गावो दक्षिणा' तथा- 'यद् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देया'
इत्यादेरनुपपत्तिः । न हि जातौ सङ्ख्याघनवयो घटते । अतो व्याक्तिः
पदार्थः, न जातिः ॥३१॥

अन्यदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥

'यद्युपाकृतः पशुः पठयेत् अन्यं तरणं तद्वयसं पशुमुपाकुर्यात्'
इत्याद्यान्यपशुपाकरणदर्शनात् : जातेः शब्दार्थत्वे तस्या एकत्वेनान्यत्व-
सम्भवात् न जातिः पदार्थः, अपि तु व्यक्तिरेवेति ॥ ३२ ॥

॥ सिद्धान्तः ॥

आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥३३॥

'इयेनचित्तं चिन्वीत' इत्यादौ चपनक्रियया इयेनाऽऽकारः सम्पा-
दयितुं शक्यः । व्यक्तिस्त्वशक्येव । अतः—श्रौतचयनादिक्रियायाः सम्भवयार्थं
छापमाद्य जातिरेव शब्दार्थः, न व्यक्तिः । विज्ज, 'सोमाभावे पूतिकामभि-
पुणुयात्' 'तद्वर्णं तद्वयसमुपाकुर्यादिनि वेदे लोके च आकृतिसम्बन्धन-रेण
व्यक्तौ शब्दप्रयोगो न दृश्यते । अतोऽप्याकृतिरेव शब्दार्थः । तथा व्यक्तिर्ल-
क्षयितुं शक्येति न वाप्यनुपपत्तिरिति भावः ॥३३॥

न क्रिया स्यादिति चेदर्थान्तरे विधानं

न द्रव्यमिति चेत् (शङ्का) ॥३४॥

पशुकं, घोषणादिरूपः क्रिया जातिः न रूपः, एवं जातिरेव वाद-

नेकानुगतत्वाच्च अन्यत्रासम्भवेन अन्य पशुमुपाकुर्यादित्यनुगमनम् । तथा,
' पङ् देया द्वादश देय ' इत्यादौ सङ्ख्यायान्ययोग्यद्वय-व्यक्तिर्न प्रती-
येत । जातिस्त्रयोम्या पडादिसङ्ख्यान्यस्येति ॥३४॥

तदर्थत्वात्प्रयोगस्याविभागः ॥३५॥

' ब्रह्मिन् प्रोक्षति । अन्यमुपाकुर्यात् । पङ् देया ' । एवमादिप्रयोगस्य
तदर्थत्वात्-लक्षणया व्यक्तिरूपार्थपरत्वात् । अविभागः- जातिशक्तिरादमङ्गो
नेत्यर्थः ॥३५॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्या प्रथमाध्यायस्य तृतीय पादः ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

उद्भिदादिशब्दानां यागनामतात्त्रिकरणम् ॥ १ ॥

उक्तं समाम्नायैदमर्थं, तस्मात् सर्वं तदर्थं स्यात् ॥१॥

समाम्नायस्य-वेदस्य, ऐदमर्थं-क्रियान्वितस्वार्थबोधकत्वम्, ' तद्भू-
तानां क्रियार्थेन समाम्नाय ' (१।१।२५) इत्यत्रोक्तम् । तस्मात्-सर्वं
' उद्भिदा यजेत, सोमेन यजेतेत्यादि उद्भिदादिपदजात तदर्थं-क्रियान्वित-
स्वार्थबोधक सदेव प्रमाणं स्यात्, शुगविधायकत्वेनेत्यमिसन्धिः ॥१॥

अपि वा नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्वम्-
विधायकत्वात् ॥२॥

यत्, उद्भिदा यजेतेत्यादिषु विधिवक्तृषु अर्थान्तररूढमिति भावधृ-
तम् उद्भिदादिपदं तन्नामधेयमत्र स्यात् । अविधायकत्वात्-उद्भिदास्मा
यागेनेति सामानाधिकरण्येनान्ये विधायकत्वाभावात् । शुगविधौ उद्भिद्वेति
मन्त्रयो लक्ष्यः । लक्षणा च दोषः । ' न विधौ परः शब्दार्थ ' इति
निरुक्ता । अतो-यागनामेति सिद्धम् ॥२॥

चित्रादिशब्दानां यागनामत्वाधिकरणम् ॥२॥

यास्मिन् गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिसम्बन्धः ॥३॥

यास्मिन् 'चित्रया यजेत पशुकामः' इत्यादिवाक्यस्थगुणरूढत्वे-
जायधूनचित्रादिपदे गुणविधिर्नामधेयं वेति संशयः सम्भवति । तद्वाक्ये चापरो
गुणोपदेशः श्रूयते । तादृशस्य चित्रादिपदस्य प्रधानकर्मणा सह अभि-
सम्बन्धस्तत्कर्मनामधेयत्वेन बोध्यः । अन्यथा, वाक्यभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥३॥

अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामत्वाधिकरणम् ॥३॥

॥ तत्प्रख्यन्यायः ॥

तत्प्रख्यञ्चान्यशास्त्रम् ॥४॥

तस्य—विधित्तिनाग्निदेवतारूपगुणस्य क्षरणसमर्पधुतादेर्द्रव्यस्य च,
प्रख्यापकम्, अन्यम् 'अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिराग्निस्त्वाहा । चतुर्गृहीतं वा एत-
दभूत्' इति शास्त्रं विद्यते । अतो—'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आधारमाधारयती'
त्यत्र न गुणविधिः । अपि तु कर्मनामनीत्यर्थः ॥४॥

श्येनादिशब्दानां यागनामत्वाधिकरणम् ॥४॥

॥ तद्व्यपदेशन्यायः ॥

तद्व्यपदेशं च ॥५॥

तस्य—विधित्तितश्येनादर्गुणस्य, व्यपदेशम्—उपमानोपमेयभावनिर्देश-
शास्त्रं 'यथा वै श्येनो निपत्यादत्ते एवमयं द्विपतं भ्रातृव्यमादत्ते' इति यत्र
विद्यते तत्र—'श्येनेनाभिचारन् यजेतेत्यादावपि श्येनादिपदं नामधेयमेव ।
अन्यथा, उपमानोपमेयत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥५॥

वाजपेयादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणम् ॥५॥

नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् ॥६॥

'वाजपेयेन स्वाहाउपकानो यजेत' इत्यत्र यागनामत्वेनाभिमतो
वाजपेयपदे वाजम्—अजं तच्च पेयं यवाद्यादिरूपं क्षत्रेति न्युत्पत्त्या अज-
गुणस्य धराणात् गुणविधानमेव स्यात् इति चेत् ॥६॥

तुल्यत्वात्क्रिययोर्न ॥७॥

दर्शपूर्णमासेष्टिनाञ्जपेयक्रिययोरन्नद्रव्यमतया तुल्यत्वप्रसङ्गः । तथा च—
अन्नद्रव्यमूलकसादृश्यस्य ज्यायस्त्वात् दर्शपूर्णमासविध्यन्तप्राप्तौ 'सप्तदशदक्षिणे
वाजपेयः, सप्तदशोपसत्को वाजपेयः' इति सोमयागीयविध्यन्तानुगादलिङ्ग-
दर्शनमनुपपन्नं स्यात् । अतो--गुणविधानमिति वचो न युक्तम् ॥७॥

एकशब्दे परार्थवत् ॥८॥

एकस्मिन्नेव—लिङ्प्रत्ययान्तपञ्चेति पदे साप्पत्वेन साधनत्वेन च
फलगुणोभयान्वयस्वाकारे यागेन स्वाराज्यमिति यथा स्वार्थयत्, तथा वाजपेयेन
यागमिति परार्थवच्च तद्वाक्यं स्यात् । तथा च वाक्यभेदो दोषः । एवम्--
उद्देश्यत्वानुगाद्यन्मुख्यतरोपादेयत्वविधेयगुणद्वयेति परस्परविरुद्धत्रिकद्वया-
पत्तिश्च प्रामोति । अतो--न वाजपेयेनेति गुणविधिः । अपि तु यागनामैवेति
सिद्धान्तः ॥८॥

आग्नेयादीनाम् अनामताधिकरणम् ॥६॥

तद् गुणास्तु विधीयेरन् अविभागात्
विधानार्थं न चेदन्येन शिष्टाः ॥९॥

'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽप्यारास्माञ्च पौर्णिमास्याञ्चाप्युतो भवती'
त्यादीनाकपेऽतत्प्रधानं—यागादिकर्तृ, अन्य्यादिगुणाश्च विधीयेरन् । कुतः ?
'विधानार्थं'—न च द्गुणविशिष्टतत्त्वप्रधानभूते विधेये कर्मणि, विधेयभेदप्रयुक्त-
वाक्यभेदस्य अभावात् । विशिष्टस्य एकत्वात् हेतोः । अन्येन—वाक्यान्तरेण,
न शिष्टा--न विहिताश्चेदिति यावत् । विशिष्टघटकस्य विशेषणादेर्यत्र प्रमाणा-
न्तरेण प्राप्तिर्नास्ति तत्र विशिष्टविधानं सम्भवतीति भावः ॥९॥

बर्हिषादिशब्दानां जातिवाचित्वाधिकरणम् ॥७॥

बर्हिषाज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥१०॥

‘ बहिरादाय गात्रो गताः, कथ्यमाज्यम् ’ एवमादिलौकिके बहिरा-
दिषु प्रयोगदर्शनात्, बहिरादिशब्दाः न संस्कारानिमित्तकाः, अपि तु जाति-
निमित्तका एवेति ॥१०॥

प्रोक्षण्यादीनां यौगिकत्वाधिकरणम् ॥८॥

प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् ॥११॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणस्था—‘ प्रोक्षणीरासादेयेति ’ श्रुतिः । तस्यां प्रोक्षणी-
शब्दः—प्रकर्षेण उक्ष्यते आभिः इति व्युत्पत्त्या प्रष्टोक्षणासाधनस्वरूपार्थ-
सम्बन्धात् यौगिक एव, न संस्कारनिमित्तः, नापि जाति निमित्तीकृत्य
प्रवृत्त इति सिद्धान्तः ॥११॥

निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकत्वाधिकरणम् ॥९॥

तथा निर्मन्थ्ये ॥१२॥

अग्निचयनप्रकरणे ‘ निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ती ’ इति श्रूयते । तत्र-
निर्मथनसाध्ये चन्द्रौ अग्निनिर्मथनजन्यस्वरूपार्थसंयोगात्, तथा—यौगिक एव
निर्मन्थ्यशब्दः ॥१२॥

वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयताधिकरणम् ॥१०॥

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥१३॥

वैश्वदेव—वरुण—प्रधास—साकमेध—शुनासीरीयेति पर्वचतुष्टयोपेतचातु-
र्मास्ययागप्रकरणे प्रथमे पर्वणि विहितानामाग्नेयाद्यष्टानां यागानां सन्निधौ
‘ वैश्वदेवेन यजेत ’ इत्याम्नायते । तत्र, विश्वदेवा, देवता अस्येति देवतात-
द्धितेन विश्वदेवतारूपो गुणः तत्तद्यागविहिताग्न्यादिदेवताभिः सह विकल्पेन
तेषु यागेषु विधीयते इति चेत् ॥१३॥

न वा प्रकरणात् प्रत्यक्षविधानाच्च न हि

प्रकरणं द्रव्यस्य ॥१४॥

प्रत्यक्षप्रतिविम्बितग्न्यादिदेवताभिः सह प्रकरणप्राप्तविश्वदेवानां

विकल्पो न सम्भवति । निषमशिष्टत्वात् । समत्रल्योर्हि विवक्ष्य । न हि प्रकरणं श्रुतस्य द्रव्यादेर्वाघने समर्थम् । अतो वैश्वदेवपदमाग्राद्यष्टयोगानां नामधेयमिति सिद्धम् ॥१४॥

मिथश्चानर्थसम्बन्धः ॥१५॥

वैश्वदेवेनेति सकृदुच्चरितं शब्दं सन्निहिताऽऽग्न्यादिगुणविशिष्टपातगणं ब्रूयामिष्यति । तस्मिन्मिथश्चान् देवान् मिधास्यतीति वक्तुं न युक्तम् । न हि सकृदुच्चरिते शब्दे लक्षकमभिधानमन्वयो मिथ-परस्परं सम्बन्धः सम्भवति । अतोऽपि नामधेयत्वं तस्येति ॥१५॥

परार्थत्वात् गुणानाम् ॥१६॥

द्रव्यादिगुणानां परार्थत्वात्-प्रधानशेषेण येन अप्राधान्यात्, न प्रधानकर्मावृत्तिप्रयोजकत्वं सम्भवति । देवताभेदे सति तु मयोंद्देशेन युगपत्सकृदुच्चरितं प्रधानकर्मभेदः, न तु साक्षात्पश्यत् द्रव्यभेदेऽपीत्यर्थः ॥१६॥

वैश्वानरेष्टौ अष्टवदिर्धेमादताधिकरणम् ॥१७॥

पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये ॥१७॥

ये ज्ञातपूर्वार्थाभिधायकाः श्रुतिभागा ते, विधानसमर्था मा भवन्तु । यथा-‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता’ इत्यादयः । ‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्धयेत् पुत्रे जाते,’ ‘यदष्टाकपालं भवति गायत्रीभेदेन ब्रह्मवचसेन पुनाति’ इत्यादिसमाम्नाये तु तत्सामर्थ्यं-ब्रह्मवर्चसादिफलार्थम् अष्टाकपालत्वादिविधानसामर्थ्यं वर्तते एव । अज्ञातपूर्वार्थाभिधायकत्वात् । अतो-गुणविधायकता-अष्टाकपाल इत्यादयः शब्दाः ॥१७॥

गुणस्य तु विधानार्थेऽतद्गुणाः प्रयोगे स्युः-

नर्थका न हि तं प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति ॥१८॥

तु शब्दं न पूर्वपक्षो निरस्यते । अष्टाकपालत्वादियुगाविधनार्थं ‘यदष्टाकपालं भवति’ इत्यादिशब्दे स्वीक्रियमाणं ‘वैश्वानरं द्वादशकपालं

निर्धेत् ' इत्युत्पत्तिवाक्यविहितद्वादशकपालत्वगुणावरुद्धे जातोष्ट्रियागप्रयोगे
जतद्गुणाः—उत्पन्नशिष्टतया गुणत्वेनान्वेतुमर्हस्ते—अष्टाकपालत्वादयः
पदार्थाः, निष्प्रयोजनाः स्युः । यस्मात्, अष्टाकपालादिरूपमिति तस्मि-
न्प्रयोगे सार्यक्यं नास्ति । अपेक्षया अमावात्, अतो—अर्थवादा एते अष्टा-
कपालत्वादयः इति सिद्धान्तः ॥१८॥

तच्छेषो नोपपद्यत इति चेत् ॥१९॥

अष्टाकपालादिवाक्यं द्वादशकपालविधिशेषः, इति न युक्तम् ।
द्वादशकपालकर्मणः अष्टाकपालकपदेन निर्देशासम्भवेन तत्स्तुतिपरत्वं न
सम्भवतीति चेत् ॥१९॥

अविभागाद्विधानार्थं स्तुत्यर्थेनोपपद्येरन् ॥२०॥

विधानार्थं—विधेये द्वादशकपाले, अष्टाकपालादीनां शते पंचा-
शदिति न्यायेन अविभागात्—विद्यमानस्यात्, तदवयवाननूद्य लक्षणया
द्वादशकपालकर्मस्तुत्यर्थतयोपपद्येरन्नित्यर्थः ॥२०॥

कारणं स्यादिति चेत् ॥२१॥

लक्षणया द्वादशकपालस्तुतिकल्पनापेक्षया ' ब्रह्मवर्चसादिकलकामस्य
अष्टाकपालादिः ' इति तत्तत्फलकारणत्वेन अष्टाकपालादेर्विधानं भविष्यतीति
चेत् ॥२१॥

आनर्थक्यादकारणम्, कर्तुर्हि कारणानि

गुणार्थं विधीयन्ते ॥२२॥

' वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्धेत् पुत्रं जाते ' इत्युपक्रम्य ' यस्मिन्
जाते एतामिष्टि निर्धेयति पूत एव न तेजस्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्
भवती ' स्तुपंसंहारादेरुवाक्यमिदमित्यसन्देहम् । तन्मध्ये अष्टाकपालादिः
श्रूयते । अतः—सः पुत्रगतपूतस्यादिकले कारणं भवितुमयोग्यः । निष्कलत्व-
प्रसङ्गात् । यतः, ' गुणानां कर्तृसमवेतफलजनकत्वम् ' इति नियमात् तादृश-

पलाभायेन निष्कलत्रमेव तस्य । पृथक् पलाय विधाने च वाक्यभेद-
• प्रसङ्गः । ततः—अर्घ्यादत्यमेव तस्येति सिद्धम् ॥२२॥

यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥१२॥

तत्सिद्धिः ॥ २३ ॥

‘ यजमानः प्रस्तरः, यजमानः एककपालः ’ इत्यत्र तस्य—यजमान-
कार्यस्य, सिद्धिः—सम्पादन—तत्कार्यकारित्वम् । तच्च, प्रस्तरादावस्तौनि
यजमानशब्देन प्रस्तरादि राजशब्देन पत्तिगणक इव स्तूपत इत्यर्थः ॥२३॥

आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥१३॥

जातिः ॥२४॥

जातिः—जननम्, ‘ आग्नेयो वै ब्राह्मणः ’ इत्यत्रापि अग्निब्राह्मणयो-
रेकप्रजापतिमुबप्रभवत्वात्, गौण्या दूरया आग्नेय इति ब्राह्मणस्तुतिरेवेति
पूर्ववदर्थवादः । न गुणविधिः ॥२४॥

यूयादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥१४॥

सारूप्यात् ॥२५॥

‘ यजनानो यूयः, आदित्या यूः ’ इत्यत्र चक्षुर्गन्ध-ऊर्ध्वर—नेत्रस्वि-
त्यसामायात्—सादृश्यात्, यजमानाऽऽदित्यशब्दाभ्यां यूयः स्तूपत
इत्यर्थवादः ॥२५॥

अपञ्चादिशब्दानां गवादिप्रशंसताधिकरणम् ॥१५॥

प्रशंसा ॥२६॥

अजादिषु पशुवस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ‘ अग्नीषोमीयः पशुमालभेत ’
‘ छागस्य वपाया मेदसोऽनुमूहि ’ इत्यादिना तेषां तत्र तत्र विधानात्
पशुमार्गे प्रतिपद्यमानपशुषु ‘ पशवो गा अश्वाः ’ इति गोऽश्वान् प्रशस्तितुम्
‘ अश्वतो गा अग्नेः गा अश्वम् ’ इति पशवोऽपि सप्त अजादयो
निर्यते । इति निःकार्यवादः स । अद्यापि ‘ न हि निःकार्यं निर्यते ’

निन्दितुं प्रवर्तते किञ्चित्तरत् प्रशंसितु ' मिति न्यायात् गोऽथादिप्रशंसायां
तस्यास्तात्पर्यमिति भावः । एवम्—‘अयज्ञो वा असत्रं वा’ इत्यादिष्वव-
गन्तव्यम् ॥२६॥

बाहुल्येन सृष्टिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १६ ॥

भूमा ॥ २७ ॥

अग्निचयने ‘सृष्टीरुपदधाती’ ति श्रूयते । ‘ब्रह्मासृज्यत भूतान्य-
सृज्यन्त’ इत्यादयः सृष्टिशब्दोपेता मन्त्राः यासामिष्टिवानामुपधाने विद्यन्ते,
ता इष्टकाः सृष्टिशब्देनाभिधीयन्ते उपधानार्थम् । ‘तद्वानासामुपधाने’ इति
शब्दानुशासनशास्त्रसिद्धप्रक्रियया सृष्टिशब्दार्थवोर्निष्पादनं ज्ञेयम् । तत्र,
लिङ्गप्रकरणान्धां प्राप्तमन्त्राननूय तद्विशिष्टमिष्टकानामुपधानमत्र विधेयम् ।
सत्येवम्, यद्यपि सृष्टिशब्दोपेताश्चतुर्दश मन्त्रास्तद्राहिताश्च त्रयः, अप्यापि भूम-
गुणयोगेन ते सर्वेऽपि मन्त्राः सृष्टिशब्दप्रयोगार्हा भवन्ति । अतः—प्राप्तत्वा-
मन्त्राणां नात्र विधानम्, अपि तु सृष्टिशब्दः अर्पणादः—सप्तदशेष्टकास्तुत्यर्थ
इति ॥ २७ ॥

प्राणभृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १७ ॥

लिङ्गसमवायात् ॥ २८ ॥

‘प्राणभृन् उपदधाति’ इत्यत्र ‘पृ’ र्‘रि’ छिन्नरत्न-गणितेन नृ-
दनष्टतोपधानं विधीयते । पूर्वरं सृष्टिर्लिङ्ग ॥ बाहुल्यम् । अत्रत्यम् ।
एकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृच्छिन्नरत्नेऽपि छत्रिन्यायेन तत्सङ्घर्षिताः सर्वे मन्त्राः
प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते । इत्येवं गुणवृत्तिहेतवो निर्दिष्टाः । तदस्य—

वत्सिद्धिजागिसारूप्यप्रशंसा-लिङ्गभूमाभिः ।

पद्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता ॥ इति ॥ २८ ॥

वाक्यशेषेण सन्दिग्धार्थनिरूपणाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात् ॥ २९ ॥

‘अक्ता. शर्करा उपदधाति’ ‘नास. परिघटे’ इत्यादि श्रूयते ।
तत्र—केन अक्ता, कौटश च नास इत्येव सशये—‘तेजो वै घृणम्’ ‘एतदे
सर्पदेवत्यं वासो यत् क्षौमम्’ एवमादिवाक्यशेषात् ‘घृणेन अक्ताः, क्षौमं
वास. परिधेयम्’ इति निर्णयो भवतीति स्पष्टमेव ॥२९॥

अव्यवस्थितानां सामर्थ्यानुसारेण व्यवस्थाधिकरणम् ॥२९॥

अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वात् ॥३०॥

‘हस्तेनावयति, क्षुणेणावयति, स्वाधितिनावयति’ इति श्रूयते ।
तत्र—अवदेयद्रव्याऽऽज्यपुरोडाशादिषु अयदानहेतूनां हस्तादीनां सामर्थ्यानुसारा-
देव निर्णयो ज्ञेयः । ‘आख्यातानामर्थे ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणी’ इति
न्यायात् । यथा शक्नुयात्तथा तत्तदवदेयद्रव्यं हस्तादीनाऽवयव होतव्यमिति
तेषामवदानहेतूनां व्यवस्थेति भावः ॥ ३० ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधि-दां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

प्रथमाध्यायश्च सम्पूर्णः ।

—*—

॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अपूर्वस्य आख्यातपदगम्यताधिकरणम् ॥१॥
भावार्थाः कर्मजन्दाः, तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत, एष
ह्यर्थो विधीयते ॥१॥

भावार्थाः—भावः—भावना अन्योपादानुबुद्ध्यात्मिका टिप्पणि-
प्रत्ययगम्या सामान्यक्रिया । न एव मुख्योऽर्थो येषां ‘प्रवृत्तिप्रत्ययो सहाय्य

‘भूतस्तत्र प्रत्ययः प्राधान्येन’ इति नियमात्, ते भावार्थाः । कर्मशब्दाः—
यजत्यादिक्रियाविशेषवाचकधातुप्रतिपादाः । तेभ्य एव—‘यजेत्, जुहुयात्,
दद्यात्’ एवमादिकर्मशब्देभ्यः, क्रिया—फलोत्पादानुरूपा उक्तभावनात्मिका
प्रतीता स्यात् । एष ह्यर्थो विधीयते—उपदिश्यते लिङादिभिः प्राधान्येन ।
यजत्यादिधात्वर्थस्तु विधेयफलभावनाकरणत्वेनैव सम्बध्यते । द्रव्यगुणादिश्च
धात्वर्थोपकारित्वेन । न करणत्वेनेत्यर्थः ॥१॥

सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेत् ॥२॥

कर्मशब्दा एव भावनान्प्रयिनः, न द्रव्यगुणशब्दा इत्यत्र विनिगम-
कृत्यार्भावात् साक्षाद्भक्षत्वेन तौल्यात् सर्वेषामेव पदार्थानां भावोऽर्थः—
भावनायामेवान्वयः । तथा च—धात्वर्थस्येव उपपदार्थद्रव्यगुणादेरपि फल-
भावनान्वयस्वीकारात् सोपादेरपि फलसम्बन्धो युज्यत इति चेत् ॥२॥

**येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि नामानि,
तस्मात्तेभ्यः पराऽऽकाङ्क्षो भूतत्वात् स्वे प्रयोगे ॥३॥**

‘सोमेन यजेत, हिरण्यमात्रेणाय ददाति, तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं धार्यम्’
इत्यादिवाक्येषु येषाम्—सोमादिशब्दानाम्, उच्चारणोत्पत्तिसमये स्वे स्वेऽर्थे
प्रयुज्यमानानाम्, रूपोपलब्धिः—स्वस्ववाच्यार्थस्य सिद्धरूपता, तानि नामानि ।
तस्मात्—नाम्नां सिद्धार्थबोधकत्वात्, तेभ्यः—नामार्थेभ्यः, पराऽऽकाङ्क्षा-
साधनाकाङ्क्षा, नास्तीति शेषः । कुतः ? भूतत्वात्—उच्चारणसमये तेषां
विद्यमानत्वादित्यर्थः ॥३॥

**येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगो न विद्यते तान्याख्या-
तानि, तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताश्रितत्वात्प्रयोगस्य ॥४॥**

‘तुर्नमित्येकक्षपं चोत्तयति । येषाम्—‘यजेत्, दद्यात्, जुहुयात्’
इत्यादिशब्दानाम्, उच्चारणोत्पत्तिसमये स्वस्वप्रतिपाद्यार्थे इन्द्रियसम्प्रयोगो
न विद्यते । स्ववाच्यार्थो न सिद्ध इति भावः । तानि आख्यातानि । तस्मात्—

तेषामसिद्ध्यर्थोपकृतात्, अमेदं न्यस्तदर्थेभ्यः स्वसिद्ध्यै साधनाऽऽज्ञाहता
इदिति प्रतीयेत । किं च, प्रयोगस्य—यागेन भावयेदिति समानपदश्रुत्या
करणत्वेन यागसम्बन्धस्यैव, आश्रितत्वात् तथैव श्रुत्या फलसम्बन्धेऽपि
यागस्येवोचितः, न द्रव्यादेः । द्रव्यादेस्तु यागेन सह सम्बन्धोऽस्तीति न
नैव्यर्थं तेषामिति भावः ॥४॥

अपूर्वस्य अस्तित्वाधिकरणम् ॥२॥

चोदना पुनरारम्भः ॥५॥

आरम्भ्यन् इत्यारम्भः—अपूर्वम्, अस्तीति शेषः । कुतः ? यतश्चोदना-
'स्वर्गफलम् यजेत' इत्यादिनिधिः, यागस्य स्वर्गसाधनत्वं भूते । तच्च क्षणि-
कस्य यागस्य न सम्भवति । तस्य भग्नत्वात्, स्वर्गस्य कालान्तरभावितात्,
विना कारणं कार्यमुत्पादाच्च । अतो-यागजन्यं तत्फलसमवेतं यागफलमत्र-
स्याप्यपूर्वं स्वीकार्यमिति भावः ॥५॥

कर्मणां गुणप्रधानभावविभागाधिकरणम् ॥३॥

तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥६॥

तानि — 'जुहोति, यजति, ददाति, दोग्धि, पिनष्टि, विष्टापयती'
त्यादीनि क्रियाप्रतिपादकानि आख्यातानि, द्वैधम्—द्विप्रकाराणि भक्तिमर्हन्ति ।
कानिचित् प्रधानकर्मशब्दकानि, कानिचिच्च प्रधानकर्मप्रतिपादकानि-गुण-
कर्माणीति तेषां विभागः ॥६॥

येर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य
गुणभूतत्वात् ॥७॥

येः—कर्मभिः, द्रव्यमुत्पादयितुम् आप्तुं संस्मर्तुं विकर्तुं वा नेष्टे,
तानि—यजत्वादीनि कर्माणि, प्रधानभूतानि । तेषु द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ।
अस्वादिप्रमाणेनेत्यर्थः ॥७॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत, तस्य
द्रव्यप्रधानत्वात् ॥८॥

यैस्तु-कर्मभिः, द्रव्यं संस्कारुम् उत्पादयितुम् आप्तुं विकर्तुं वा इष्यते,
तानि ' व्रीहीन् मोक्षति, सोमं पिबेद्य ' त्यादीनि अग्रधानकर्माणि गुण-
भूतानीत्यर्थः । तस्य--तत्स्यजीयाख्यातस्य, द्रव्यप्रधानत्वात्--द्वितीयादि-
भूत्या द्रव्यप्रधानकगुणभूतकर्मबोधकरादिति भावः ॥८॥

संमार्जनादीनामग्रधानताधिकरणम् ॥९॥

धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्घृतेः प्रयाजवत् ॥९॥

' क्षुचः समाष्टि, परिधिं समाष्टि, पुगेदाश पर्यग्निरुति ' इत्यादि-
श्रुतं दर्शपूर्णमासप्रकरणे । तत्र तुपरिधौकादिवत् दृष्टोपकाराजनके संमार्ज-
नपर्यग्निकरणादिरूपे धर्ममात्रे--यावत्कर्मणि, कर्म प्रयाजवत्-प्रधानकर्मत्वं स्यात् ।
द्रव्यगतदृष्टोपकारस्य अनिर्घृते --नैः संमार्गादिकर्मभिरनिष्पत्तिरिति ॥९॥

तुल्यश्रुतित्वाद्वा इतरैः सधर्मा स्यात् ॥१०॥

इतरैः-अवयवादिगुणकर्मभिः, सधर्मा-गुणकर्मत्वेन तुल्यः स्यात्संमा-
र्गादिः । कुतः ? तुल्यश्रुतित्वात्--द्रव्यगतप्रधान्यबोधरूढिर्नीयाश्रुतेस्तत्रापि च
समानस्यात् । दृष्टोपकारो न स्याच्चेददृष्टोपकारः स्यादेवेति भावः ॥१०॥

द्रव्योपदेश इति चेत् ॥११॥

' सक्तान् जुहोती ' त्यादी । गुणभूतेऽपि द्वितीयादर्शनात्, तद्वदत्रापि
गुणतमेव द्रव्यस्योपदेशः स्यादिति चेत् ॥११॥

न तदर्थत्वात् लोकवत्तास्य न शेषभूतत्वात् ॥१२॥

न करणार्थे द्वितीया । अपि तु ' कर्मणि द्वितीया ' (मा. सू. २।३।२।)
इत्यनुशासनात् तस्याः कर्मार्थमेव । ग्रामं गच्छति, घटं करोति, ओदनं

पञ्चतात्प्रादिलौकिकप्रयोगेऽपि तस्याः कर्मार्थत्वं परिदृश्यते । न हि गम्यादि
करणभूते अस्मादौ अस्मै दण्डं काष्ठानीति प्रयोगो दृश्यते । अतः सुवस्समा-
हृत्यादौ सुगादिवृत्तिप्राधान्यवाचिद्विनीयाश्रुतेः सत्त्वात्सुगादयः प्रधानभूताः,
संमार्जनादिकं त्वप्रधानमिति । सक्तून् जुहोतीत्यत्र तु सक्तवादेः होमार्थत्वात्
प्राधान्यासम्भवेनागत्या तत्र करणदलाक्षणीकौ द्वितीयेत्यर्थः ॥१२॥

॥ स्तोत्रादिप्राधान्याधिकरणम् ॥५॥

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावत्
देवताभिधानत्वात् ॥१३॥

‘ आग्ने. स्तुवते, प्रउगं संसती ’ इत्यादिस्तोत्रशस्त्रयोः ‘ याज्या-
मन्वादेति याज्यावदेवताप्रकाशकत्वात् देवतास्मरणेन तत्संस्कार एव
फलम् । अतो याज्याजःसंस्कारकर्मत्वं स्तोत्रशस्त्रयोरिति ॥१३॥

अर्थेन त्वपकृष्येत देवतानामचोदनार्थस्य
गुणभूतत्वात् ॥१४॥

ग्रहयामान्तर्गतमोहेन्द्रयागसन्निधौ क्रमे च ‘ अभि र्वा शूर नोनुमः ’
इति केवलेन्द्रलिङ्गरुः प्रगाथ आघ्रातः । स्तोत्रशस्त्रयोः संस्कारकर्मत्वे तु
देवतानामोपेतचोदनाप्रतिपाद्यदेवतारूपार्थं प्रत्युक्तमन्त्रस्याङ्गभूतत्वात् अर्थेन-
तन्मन्त्रप्रतिपाद्यदेवतासंस्काररूपप्रयोजनानुसारेण, मोहेन्द्रयागादपकृष्य यत्र
सा देवता तत्र नीयेत । तथा सति संनिधिकमपोरुपरोध स्यात् । अतस्त-
योर्वैध्वर्ष्यापत्तिप्रसङ्गात् संस्कारकर्मापन्नो हेय इत्यर्थः ॥१४॥

वशावद्वा गुणार्थं स्यात् ॥१५॥

वशान्त् ‘ सा वा. एषा सूर्यदेवत्या यदजा वशा, वायव्या-
मालमेव ’ इति वशगुणेन विहितस्यापि पशोर्वशात्वेगुणं विहाय ‘ छागस्य
वपाया मेदसोऽनुवृद्धि ’ इति छागत्वेन प्रच्यापको मन्त्र-संश्लेषिते । तद्वन्महे-
न्द्रयाग एव महत्त्वगुणं विनिर्मुच्य इन्द्रप्रत्यायको निर्दिष्टमन्त्रः स्यात् । गुणे
‘ चोदिते निर्गुणेनाभिधानं भविष्यतीति नापकर्ष उत्कर्षो वा मन्त्रस्येति ॥१५॥

न श्रुतिसमवायित्वात् ॥१६॥

नेदं युक्तम् । कुतः ? श्रुतिसमवायात् 'साऽस्य देवतेति देवता-
वाचकतद्धितश्रुत्या सम्बन्धात् । महेन्द्रपदात्तृत्तस्तद्धितः ' प्रत्ययानां
प्रकृत्यर्पान्वितस्वार्थबोधकत्वम् इति नियमात् स्वप्रकृत्यर्थं महेन्द्रमेव देवतात्मना
बोधयेत्, न प्रकृत्यर्थैकदेशम् इन्द्रम् । इत्यमिन्द्रस्य महेन्द्रस्य च भिन्नात्वात्
केवलेन्द्रलिङ्गकमन्त्रस्योत्कर्षो दुर्वार इति भावः । यत्तु ' महान् वा अयमभूत्
यो वृत्रमवधी ' इतिन्द्रस्यैव वृत्रघोत्तर महेन्द्रत्वमित्युच्यते तत् वेदस्यादिमस्व-
दोषप्रसक्तेस्त्याज्यमेव । तथा चान्य एवेन्द्रो महेन्द्रादिति मन्त्रार्थः ॥१६॥

व्यपदेशभेदाच्च ॥१७॥

' बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यः, बहु दुग्धि महेन्द्राय देवेभ्यो हविः ' इति
निर्देशभेदात् नेन्द्रमहेन्द्रयोर्देवतयोरैक्यम् । देवतैकत्वे श्रौतनिर्देशभेदस्य
वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ॥१७॥

गुणश्रानर्थकः स्यात् ॥१८॥

इन्द्रमहेन्द्रयोरैक्ये महत्त्वरूपगुणव्यपदेशनं व्यर्थं स्यादित्याह-गुण इति ॥१८॥

तथा याज्यापुरोरुचोः ॥१९॥

तथा—तयोरैक्यं, इन्द्रमहेन्द्रदेवत्वयोर्याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः ' महानिन्द्रो
य ओजसा ' ऐन्द्र ' सानसि रयिम् ' इति भेदेन पाठो निष्फलः स्यात् ।
इत्येवमादिभ्यो हेतुम्यस्तयोर्भेद एव ॥१९॥

वशायामर्थसमवायात् ॥२०॥

पूर्वं वशादित्युक्तदृष्टान्तस्य त्रैषम्याद्वा—वशायामिति । वशायाम्-
वन्द्यायां छाग्याम्, वन्द्यातरूपार्थस्य प्रत्यक्षेण सम्बन्धावगमात्, इन्द्रपदोप-
स्थाप्ये त्वयै महत्तरूपो गुणः शास्त्रैकसमाधिगम्यः इति वैयर्थ्यं बोध्यम् ॥२०॥

यच्चेति वार्थवत्त्वात्स्यात् ॥२१॥

च फलत एव वक्तुं न्याय्यत्वात्, इति तयोत्पूर्वार्थत्वे औतोऽर्थः सम्बन्धः
समुपपद्यते । स्मरणार्थत्वे तु सा प्रमाणभूता श्रुतिः वदार्थिता स्यात् ।
स्मरणस्यैकरूपत्वादित्यर्थः ॥२७॥

अभिधानं च कर्मवत् ॥२८॥

‘प्रउगं शंसति’ ‘निष्प्रेषस्यं शंसति’ इति स्तोत्रशस्त्रयोरभि-
धानमपि प्रधानकर्मवद्द्वितीयान्तं दृश्यते । यस्य कर्मणो द्वितीयान्तं नाम
तत्प्रधानकर्म यथा— ‘अग्निहोत्रं जुहोती’ति व्याप्तेः ॥२८॥

फलनिवृत्तिश्च ॥२९॥

‘एष वै स्तुतशस्त्रयोर्दोहः’ इति स्तोत्रशस्त्राभ्यामेव फलस्योत्पत्तिः
श्रूयते । न देशतायाः । तस्मादुक्तेभ्यो हेतुभ्यः प्रधानकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे
नाप्रधानकर्मणीति सिद्धम् ॥२९॥

मन्त्रविधायकत्वाधिकरणम् ॥६॥

विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमैकशब्दत्वात् ॥३०॥

‘यजेत स्वर्गकामः’ इत्यादिभिधिः ‘देवाश्चयामिर्यजते, ददाति
च ज्योगित्तामिः स च ते गोपनिः सह’ इत्यादिर्मन्त्रः । एवं विधिवाक्य-
मन्त्रवाक्यगतयजेतददातीत्याचारुयानपदयोः ऐकार्थ्यम्—विधिरूपैकार्थप्रति-
पादकरम् । विधायकशब्दस्योभयत्र समानत्वादित्यर्थः ॥३०॥

अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची स्यात् ॥३१॥

अपि वेति पूर्वपक्षानुवृत्तिः । मन्त्रः—एवजानीयकमन्त्रादिगतमाख्यात-
पदम्, स्वसर्गमन्त्रादयश्चन्द्रबलात् स्वशक्त्यर्थप्रवेक्षणमात्रपरं स्यात् ।
न विधायकम् । यच्छब्देन विधिशक्तेः प्रतिग्रन्थादिति भावः । तदुक्तं वार्तिके-
एषामाख्यातशब्दानां यच्छब्दाद्युपबन्धनात्
विधिशक्तिः प्रणश्येत ते सर्वेऽत्राभिधायकाः ॥३१॥ इति ।

मन्त्रलक्षणाधिकरणम् ॥७॥

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥३२॥

‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्’ इति वचनान्मन्त्रो ब्राह्मणं चेति द्विविधो वेदः । तत्र ‘अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रयीविदा विदुः’ इति वेदप्रयुक्तमन्त्रशब्दार्थनिर्णयाय प्रसङ्गतो मन्त्रलक्षणमाह तच्चोदकेष्विति । प्रयोगसमवेतार्थस्मारकेषु वेदवचस्तु मन्त्रः इत्याख्या-नामधेयं वर्तत इत्यर्थः । तथा च विहितयागाद्यनुष्ठानसम्बन्ध्यप्रकाशकत्वं मन्त्रत्वमिति मन्त्रलक्षणपर्यवस्यति । वस्तुतस्तु, मन्त्रोऽयमिति अभियुक्तानां याज्ञिकानां समाख्यैव निर्दुष्टं मन्त्रलक्षणं बोध्यम् ॥३२॥

ब्राह्मणलक्षणाधिकरणम् ॥८॥

शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥३३॥

‘एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्चहवीषि’ इति वेदप्रयुक्तब्राह्मणशब्दार्थ-निश्चयार्थं तल्लक्षणमपि प्रसङ्गतो हेयम् । शेषे-मन्त्रभिन्नवेदभागे, ब्राह्मण-शब्दो वाचकत्वेन वर्तते । मन्त्रातिरिक्तवेदत्वं ब्राह्मणत्वमिति यावत् ॥३३॥

ऊहादीनाममन्त्रताधिकरणम् ॥९॥

अनाम्रातेष्वमन्त्रत्वमाम्रातेषु हि विभागः ॥३४॥

अनाम्रातेषु-पठ्यमानवेदान्तर्गतेषु उहप्रवरनामधेयेषु, अमन्त्रत्वम्-मन्त्रत्वं नास्ति । यतः-साक्षात्पठितत्वेन मन्त्रब्राह्मणाविभागः स्यात् । ऊहा-दीनांप्रत्यक्षतो वेदापठितत्वेन वेदः इत्यभियुक्तप्रतिपक्षविषयत्वात् न तेष-मन्त्रत्वमिति भावः ॥३४॥

ऋग्लक्षणाधिकरणम् ॥१०॥

तेषामृग्यतार्थवशेन पादव्यवस्था ॥३५॥

‘यं ऋषयस्त्रयीविदा विदुः ऋचः सप्तानि यजूपीति’ इति वेदपाठिनऋगादिशब्दार्थविज्ञानादाहौ ऋग्लक्षणमाह-तेषामिति । मन्त्राणां मध्ये

गायत्र्यादिच्छन्दोविशेषवशेन यत्र पादव्यवस्था विधत्ते स मन्त्रो ऋक्-
शब्देन व्यवदिह्यते । वृत्तानुसारतः पादव्यवस्थान्मन्त्रत्वम् ऋक्त्वमिति
भावः ॥३५॥

सामलक्षणाधिकारणम् ॥११॥

गीतीषु समारूपा ॥३६॥

गीतीषु—ग्रामदेव्यरयन्तरादिषु गानेषु, समारूपा—सामनामप्रयोगः
तत्सम्बन्धान्मन्त्रोऽपि सामशब्देनोच्यते इत्यर्थः । तथा च मन्त्रत्वसमानाधि-
कारणगीतित्व, गीतिरिशिष्टमन्त्रत्वं वा सामत्वमिति सामलक्षणम् ॥३६॥

यजुर्लक्षणाधिकारणम् ॥१२॥

शेषे यजुः शब्दः ॥३७॥

शेषे—ऋक्सामभिन्ने वेदभागे, यजुः शब्दे व्यवदिह्यते । ऋक्साम-
भिनन्मन्त्रत्वं यजुष्ट्वमित्यर्थः ॥३७॥

निगदानां यजुर्द्रवाधिकारणम् ॥१३॥

निगदो वा चतुर्थः स्याद्धर्मविशेषात् ॥३८॥

निगदो नाम उक्तेभ्यस्त्रिभ्यः प्रकारेभ्यो भिन्नश्चतुर्थः प्रकारः स्याद्वे-
दस्य । कुतः ? धर्मविशेषात् ' उच्चैर्ऋचा क्रियते ' ' उच्चैः सामा ' ' उपांशु
यजुषा ' ' उच्चैर्निगदेन ' इति चतुर्धर्मातिरिक्तस्य उच्चैस्त्वस्य निगदधर्मविशेष-
स्योपदेशात् यजुरपेक्षया भेदस्तत्रानवकाः । पादव्यवस्थाविरहेण न ऋक्त्वं
तस्य । गीतिरूपत्वामावात्साम्प्रत्यपि न इति ॥३८॥

व्यपदेशाच्च ॥३९॥

' इमे निगदा ' इमे यजुषि ' इति भिन्ननाम्ना व्यवहृतादपि यजुर्म्यो-
ऽन्ये निगदा इति ॥३९॥

यजुंषि वा तद्रूपत्वात् ॥४०॥

यजुष्येव निगंदाः । कुतः ? तद्वत्त्वात्—ऋक्सामभिन्नमन्त्रत्वरूप-
यजुर्लक्षणवत्त्वात्, प्रश्लिष्टपाठात्मकत्वाच्च ॥४०॥

वचनाध्दर्मविशेषः ॥४१॥

‘ उच्चैर्निगदेन इति वचनबलाद्धर्मविशेषो ’ निगदस्य यजुरूपत्वेऽ-
प्युपपद्यते पुरुषान्तरप्रत्यायनायेति भावः ॥४१॥

अर्थाच्च ॥४२॥

परप्रत्ययनरूपपदद्वयत्वाच्च निगदानामुच्चैस्त्वधर्मो युज्यत इत्यर्थः ।
न हि ‘ अग्नीदग्नीन् बिहर ’ इत्यादि निगदस्योपांशूच्चारं परप्रत्ययनं
सम्भवति ॥४२॥

गुणार्थो व्यपदेशः ॥४३॥

यजुर्भ्यरभिन्नवेऽपि निगद इति व्यपदेश प्रकर्षेण गद्यमानत्वं-
रूपगुणयोगात्सूपपद्यते ब्राह्मणपरित्राजकम् ॥४३॥

सर्वेषामिति चेत् ॥४४॥

उच्चैस्त्वगुणसाम्येन ऋगादीनामपि निगदत्वापातिरिति चेत् ॥४४॥

न ऋग्व्यपदेशात् ॥४५॥

गुणसाम्येऽपि न ऋचा निगदत्वप्रसक्तिः । कुतः ? ‘ अयाज्या वै
निगदाः तस्माद्वचैव यजन्ति ’ इति ऋचा निगदभिन्नत्वव्यपदेशात् ।
गदतिरितु अपादबद्धाक्षरसंग्रहवाचकः, इति उपाशुभिन्नस्वरयुक्तापादबद्धमन्त्रा-
क्षरत्वमेव निगदमदशक्यतावच्छेदकम् । तस्य च ऋगादिष्वभावात् न तत्र
निगदत्वप्रसक्तिरिति भावः ॥४५॥

एकवाक्यत्वलक्षणाधिकरणम् ॥४६॥

अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे
स्यात् ॥४६॥

यत् वाक्यघटकपदानां त्रिभागे साक्षाद्दर्श-शब्दबोधजनकम्
अविभागे चैकार्थप्रतिपादकं तदेकं वाक्यमित्यर्थः ॥४६॥

वाक्यभेदाधिकरणम् ॥१५॥

समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥४७॥

समेषु--परस्परऽऽकाङ्क्षाविरहितेषु पदेषु, वाक्यभेदः--भिन्नवाक्यत्व-
मर्थेकार्थेऽपि स्यादित्यर्थः ॥४७॥

अनुपङ्गाधिकरणम् ॥१६॥

अनुपङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्य-
योगित्वात् ॥४८॥

वाक्यपरिसमाप्तिः--समाप्तवाक्यरूपनिराकाङ्क्षता, तदेतुः पूर्ववाक्ये
जनितान्वयबोधपदस्य तत्समूहस्य या उत्तरवाक्ये अन्वयार्थमभिसन्धानात्मकः
समनुपङ्गः कार्यः । कुतः सर्वेषु वाक्येषु आकाङ्क्षापरिरक्तत्वस्य तुल्यत्वा-
दित्यर्थः ॥४८॥

व्यवेताननुपङ्गाधिकरणम् ॥१७॥

व्यवायान्नानुपज्ज्येत ॥४९॥

यत्र तु असम्बन्धिपदव्यवधानमस्ति । तत्र पूर्ववाक्ये विद्यमानमपि
सम्बन्धाहं पदम् असम्बन्धिपदव्यवधानात् तदुत्तरवाक्ये नानुपज्ज्यते । तत्रा-
ध्याहारः कार्य इति भावः ॥४९॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्या द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः
पादः ॥१॥ श्रीः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

शब्दान्तरादिभिः कर्मभेदनिरूपणमेतत्पादार्थः । तत्रादौ—
अङ्गापूर्वभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥१॥

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥१॥

उपोतिष्टोमप्रकरणे 'सोमेन यजेत', 'दाक्षिणानि जुहोति', 'हिरण्य-
मात्रेयाय ददाति' इत्यादीनि अपर्यायवातुभेदाभिन्नानि आख्यातान्तानि
पदानि श्रूयन्ते । तेषु शब्दान्तरे—धातुभेदे सति, कर्मभेदः—भावनायास्तज्ज-
न्यापूर्वस्य च भेदः । कुनः ? कृतानुबन्धत्वात् —कृतः अनुबन्धः—भावनायाः
परिच्छेदः—व्यावर्तनं—यार्थक्यं येन सः कृतानुबन्धः, तस्य भावस्तरं तस्मात् ।
कार्यकारणयोरन्यत्रस्य नैजालेऽपरवैजात्यस्यापरिहार्यत्वेन भावनाविशेषणी-
भूतधातवर्धभेदेन भावनाया अपि भेद इति भावः ॥१॥

समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणम् ॥२॥

एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'समिधो यजति', 'तनूनपातं यजति', 'इडो
यजति', 'बर्हिर्यजति', 'स्वाहाकारं यजती' ति श्रुतम् । नत्र एकस्यैव
यजतेः पुनः श्रवणं गुणावविधायकत्वेन, एवं—शब्दान्तरवत् भावनाभेदकं
भवेत्, अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । यागनामत्वेन पर्यायसत्तात् 'दक्षा
जुहोती'त्यादिवदन्यस्य विधेयस्य कस्यचिदभावात् सकृदुच्चारणेनैव कार्य-
सिद्धावसकृदुच्चारणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २ ॥

आधाराद्याग्नेयादीनामङ्गाङ्गिभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्याया पौर्णमास्यां

‘चाच्युतो भवति’ ‘ताम्बूनावर्मापोमायाज्यस्यैर नासुपाशु पौर्णमास्या यज-
जिति’ ‘ताभ्यामेतमेकादशकपालमग्नीषोमीयं पूर्णमासे प्रापच्छदिति’ ‘ऐन्द्रं
दध्यमायास्यायौमेन्द्रं पयोऽमायास्यायाम्’ इति श्रूयते । तथा तत्समीपे ‘य एवं
विद्वान् पौर्णिमासीं यजते’ ‘य एवं विद्वान् अनावार्षां यजते’ इत्यपि श्रूयते ।
तत्रेदं विद्वद्वाक्यद्वयं ‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालः’ इत्यादिभिर्वाक्यैर्विहितानामा-
ग्नेयादिषड्वागानामनुवादकम्, नापूर्वस्य यजतेर्विधायकम् । कुतः ? पौर्णि-
मासीमिति पौर्णिमास्तुपलक्षितं षड्वागानां प्रकृतम् । अनस्तदनुवादकं तत् ।
किंच द्रव्यदेवतास्वरूपानभिघातितान्न्यागविशेषकम् इत्यपि हेयम् ।
न हि रूपमन्तरेण यागस्य कर्तव्यत्वं सम्भवति ॥३॥

विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां समेषु हि अप्रवृत्तिः स्यात् ॥४॥

‘सौम्यं चरुं निर्धपेत् ब्रह्मरर्चसरामः’ एवमादिश्रुतिरिहितविकृती-
ष्टिषु अतिदेशप्राप्तप्राकृताङ्गप्रयाजानुवादेन ‘प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति’
इति विशेषदर्शनादपि विद्वद्वाक्यद्वय प्रधानभूताग्नेयादिषड्वागानुवादकमिति
निश्चीयते । तद्वाक्यद्वयं नानुवादकम् । किंतु, स्वतन्त्रकर्मविधायकम् अत एव प्रधान-
नकर्तृबोधकमित्युक्ती तु तत्पूर्वविहितानां प्रयाजाऽऽपारादीनामपि कथंचिद्द्रव्य-
देवतासम्पादनेन सन्दर्शन्यायेन च प्रधानरूपत्वप्राप्त्या सर्वेषामेव तेषां ‘यदा-
ग्नेय’ इत्यादिभ्य विद्वद्वाक्यान्तैर्वचनैरिहितकर्मणा प्राधान्यस्य समत्वात् प्रद-
र्शितं विशेषदर्शनं सुविरामानुरक्तं स्यात् । न हि प्रधानकर्मणा विकृतिश्चनि-
देशो भवति । अपि तदङ्गानामेव । अतः प्रयाजादीनां षड्वागाङ्गत्वं विद्व-
द्वाक्यं च तां कालानुप्रेषत्रिकद्वयानुवादकमिति सिध्यति ॥४॥

गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥५॥

ननु, विद्वद्वाक्यविहितकर्मअनूच ‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालः’ इत्यादि-
वाक्येन तत्र द्रव्यदेवतारूपो गुणो विधीयते । कुतः ? श्रुतिसंयोगात् -
विद्वद्वाक्याविहितकर्मनुवादक्षमस्य पौर्णिमास्याममायास्यामिति शब्दस्य तत्र
सत्त्वात् । तथा च विद्वद्वाक्याविहितकर्मणः प्रयाजादिकम्भूमिति विकृतिषु
विशेषदर्शनमपि प्रागभिहितं नानुपपन्नमिति भावः ॥५॥

**चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्राचोदिते हि
तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ ६ ॥**

‘ यदाग्नेय ’ इत्यादिश्चोदना वा—कर्मोत्पत्तिविधिरेव । कुतः ? तत्रै-
केन वाक्येनानेकेषां गुणानां युगपत् शास्त्रात्—विधानात् । अनेकगुण-
विशिष्टैककर्मोपदेशादित्यर्थः । चोदितेतु—वाक्यान्तरेण प्राप्ते कर्मणि बहूनां
गुणानां विधाने हि, तेषां तदर्थत्वात्—प्रधानभूतकर्मर्यरगात्, तस्य तस्य-
गुणस्य विधानार्थं पृथक् पृथक् कर्म विधीयेत । ‘ ऋजुमाधारयति ’ ‘ सन्त-
तमाधारयति ’ इत्यादिवत् । तस्माद्यद्यग्नेय इत्यादिर्न गुणविधिः । अपि तु
द्रव्यदेवतारूपगुणद्वयविशिष्टकर्मोत्पत्तिविधिः । विद्वद्वाक्यं च तदनुवादक-
मिति । तदुक्तम्—

प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयेरन् बहवोऽप्येकयत्नतः ॥ इति ॥ ६ ॥

उपदेशश्च तद्वत् ॥ ७ ॥

‘ उमाणि ह वा एतानि हवींषि अमावास्यायां सम्भ्रियन्ते ’ इति
उग्रत्यापरपर्यायप्राधान्यव्यपदेशः, तथा ‘ आग्नेय प्रथमैन्द्रे उत्तरे ’ इति सहा-
नुष्ठानव्यपदेशश्च विरूप्येत । गुणविधित्वे तु ‘ व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वा ’ इति-
वदप्राधान्यं विकल्पश्च स्यादिति भावः ॥७॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

‘ चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयः हूयन्ते, त्रयोदश अमावास्यायाम् ’
इति आहुतिपरिगणनाव्यकलिङ्गदर्शनादपि कर्मविधायकानि ‘ यदाग्नेय ’
इत्यादीनि वाक्यानि । विद्वद्वाक्यन्तु तदनुवादकमिति, तस्य कर्मविधित्वे
लिङ्गदर्शनमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः ॥८॥

उपांशुयाजापूर्वताधिकरणम् ॥ ४ ॥

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात् ॥९॥

‘जामि वा एतच्चतस्रस्य क्रियते, यदन्वञ्चौ पुरोडाशावुपांशुयाज-
मन्तरा यजति’ ‘विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय’ ‘प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽ-
जामित्वाय’ ‘अग्नीषोमावुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय’ इति दर्शपूर्णमासप्रकरण-
पठितः ‘उपांशुयाजमन्तरा यजतीति वाक्यश्रुतः उपांशुयाजः ‘विष्णुरुपांशु
यष्टव्येत्यादिवाक्यविहितयागत्रयानुगदकः पौर्णमासीवत् । यथा विद्वद्वाक्यस्य
पौर्णमासीपदमात्रेयादियागसमुदायानुगदकं तद्वदित्यर्थः ॥९॥

चोदना वाऽप्रकृतत्वात् ॥१०॥

‘उपांशुयाजमन्तरा यजतीति चोदना वा- कर्त्तव्येति विधिरेव, १०
नानुवादः । कुतः ? उपक्रमे कस्यचिदपि कर्मणः अप्रकृतत्वात् । ‘विष्णु-
रुपांशु यष्टव्यः’ इत्यादिस्तु न विधिः, अपि तु तस्यैवान्तराविहितस्योपांशु-
याजस्वार्थवादः । अन्यथा, वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः ॥१०॥

गुणोपबन्धात् ॥११॥

‘यदन्वञ्चौ पुरोडाशौ’ इति पुरोडांशसान्तर्यरूपदोषजन्यजामितायाः
अन्तरालगुणयता यजिना निवृत्तिप्रतीतिः । यत्रान्तरालगुणोपदेशः श्रुतस्तत्रैव
विधिप्रतीतिः उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्यत्रैवोपांशु यागविधिरिति बोध्यम् ॥११॥

प्राये वचनान्व ॥१२॥

किञ्च ‘तस्य वा एतच्चतस्रस्य शिरो यदाग्नेयः, हृदयमुपांशुयाजः, पादा-
वग्नौषोमीयः’ इति प्राये-बहुप्रधानं कर्मसमभिध्याहारे ‘हृदयमुपांशुयाजः’
इति वचनात्-पाठादपि, उपांशुयागः प्रधानम् । अतोऽन्तरालवाक्ये उपांशु-
यागविधिरेवेति सिद्धान्तः ॥१२॥

आधारादीनामपूर्वताधिकरणम् ॥५॥

आधाराभिहोत्रमरूपत्वात् ॥१३॥

‘आधारमाधारयति’ इतिवाक्यम् ‘अभिहोत्रं जुहोति’ इति च
वाक्यम्, ‘ऊर्ध्वमाधारयति’ ‘ऋजुमाधारयति’ ‘सन्ततमाधारयति’ तथा-

‘दध्ना जुहोति’ ‘पयसा जुहोति’ इत्यादिवाक्याविहितकर्मसमुदायस्यानुवादकम् ।
नैव विधायकम् । कुतः ? अरूपत्वात्—तत्र तत्र च कर्मस्वरूपयोर्द्रव्यदेवतयो-
रश्रवणादित्यर्थः ॥१३॥

संज्ञोपबन्धात् ॥१४॥

‘आधारम्’ ‘अग्निहोत्रम्’ इति द्वितीयान्तसंज्ञया निर्देशादपि न
विधायकम्, किं त्वनुवादकमेव । सिद्धस्यैव द्वितीयया निर्देशः, न त्वसिद्ध-
स्येति । अनुवादकत्वे तु अर्थाक्षिप्तसाध्यत्वानुवादकतया द्वितीयोपपत्तेरिति
भावः ॥ १४ ॥

अप्रकृतत्वाच्च ॥१५॥

द्रव्यदेवताबोधकवाक्यान्तरस्य अप्रकृतत्वात्—समीपवृत्तित्वाभावा-
दपि, न विधायकं तद्वाक्यद्वयम् । दध्ना जुहोतीत्यत्र दध्नाः सिद्धत्वेऽपि तद्वि-
शिष्टव्यापारस्य विधेयत्वेन तदनुवादो युक्त इति भावः ॥१५॥

चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्, तत्संनिधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ॥१६॥

‘आधारमाधारयति’ ‘अग्निहोत्रं जुहोती’ति च वाक्यं चोदना
चा-रुर्मविधायकमेव । कुतः ? शब्दार्थस्य—नद्वाक्यार्थस्य—आधाराग्निहोत्रहोम-
नामकं कर्म अनुष्ठेयमित्यस्य, अनुष्ठानापरपर्यायप्रयोगरूपत्वात् । अतस्तत्स-
न्निधेः आधारान्निहोत्रसन्निध्यात् । ‘सन्ततमाधारयति’ ‘दध्ना जुहोती’-
त्यादि पुनः श्रवणं गुणार्थेन—द्रव्यादिरूपगुणविधायकत्वेन उपपद्यते ।
अनुवादे ॥ फलाभावात्प्रयोगरूपत्वाभावात्, सन्ततादिवाक्ये गुणविशिष्ट-
कर्मविधौ गौरवात्, मत्वर्थलक्षणापत्तेश्च ‘आधारमाधारयति’ ‘अग्निहोत्रं
जुहोति’ इति च वाक्यमेव कर्मविधायकमिति भावः ॥१६॥

पशुसोमयोरपूर्वत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

**द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः प्रकरणे
ह्यनर्थको द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥१७॥**

ज्योतिष्टोमे 'अग्निषोमीयं पशुमालभेत' इति श्रुतिः, तथा--'सोमेन यजेत' इति च । एवं 'हृदयस्याग्रे अवधति' 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्यादिकमपि तत्र श्रूयते । 'अतः कुत्र विधिः ? कुत्र वाऽनुवादः ?' इति विशये सिद्धान्तमाह परमार्पिजमानः— पशुसोमयोः— पशुसोमवदितवाक्ययोः, चोदना— अपूर्वकर्मविधिः, कुतः ? द्रव्यसंयोगात्— द्रव्येण पशुना सोमेन च संयोगात्, द्रव्यवाचकपशुसोमपदयुक्तत्वादित्यर्थः । प्रकरणे— तत्प्रकरणपठितहृदयैन्द्रवायवादिवाक्येन यागविधाने तु, भूतद्रव्यसंयोगः— द्रव्यवाचकपशुसोमपदसंयोगः, अनर्थको—व्यर्थः स्यात् । हि—यतः, तस्य— पशुपदस्य सोमपदस्य च, गुणार्थेन—गुणविधायकत्वेन, सार्थक्यं न सम्भवति । ऐन्द्रवायवादिवाक्ये हृदयरसादिद्रव्यस्य भुक्त्वादित्यर्थः ॥१७॥

अचोदकाश्च संस्काराः ॥१८॥

किं च 'ऐन्द्रवायवम्' इति द्वितीयया हृदयस्येति पृष्ठया च हृदयग्रहयोः प्राधान्यबोधनात् अग्रदानग्रहणयोः 'व्रीहीन् प्रोक्षतीतिरस्तस्कारकर्मत्वं प्रतीयते । न प्रधानकर्मत्वम् । ततः संस्काराः—संस्कारकर्म्मोपदेशकत्वेन ज्ञायमानाः शब्दाः, प्रोक्षणादिशब्दवत् अचोदकाः—प्रधानकर्मविधायका न भवन्तीत्यर्थः ॥१८॥

**तद्देदात्कर्मणोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं
हि स्याद्देदो द्रव्यगुणीभावात् ॥१९॥**

ननु, सोमेनेत्येत्योत्पत्तिविधिः तस्य कर्मण एकत्वात् ऐन्द्रवायवाय-
नेकदेवतासम्बन्धो विकल्पेन वक्तव्यः । सत्येवं 'दशैतान् प्रधानव्ययुः प्रातः-
सवने गृह्णाती'ति प्रधाना समुच्चयः श्रुतः, सः विरुप्यतेत्याशङ्क्यामाह—
तदिति । तद्देदात्—देवतासम्बन्धमेदात्, सोमेनेतिविहितकर्मणोऽप्यभ्यासः—

आवृत्तिः, सायंप्रातरग्निहोत्रवत् भेद इत्यर्थः । तथा पात्रभेदेन द्रव्यस्य पृथक्त्वासंस्कारस्य भेदः । ग्रहणस्य द्रव्यं प्रति गुणीभावात्—अङ्गत्वात्, प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिरिति न्यायेन संस्कारस्य भेदः । यागस्यापि देवतासम्बन्ध-भेदाद्भेदः । तथा चोक्तसमुच्चयोऽप्युपपन्नः । सकृद्गृहीत्वा विभज्य यागकरणे शु 'आश्विनो दशमो गृह्यते' इति क्रमविधिरनर्थकः—व्यर्थः स्यादिति भावः ॥१९॥

संस्कारस्तु न भिद्येत, परार्थत्वाद्द्रव्यस्य गुणभूत-त्वात् ॥२०॥

नन्वेवं 'खदिरे पशुं बध्नाति' 'पालाशे बध्नाति' 'इत्यत्रापि बन्धनस्य कुनो नाम्यास इत्याशङ्कयामाह—संस्कार इति । बन्धनात्मकः पशुसंस्कारस्तु न भिद्येत—नाभ्यस्येत, द्रव्यस्य—यूपस्य, परार्थत्वात्—गुणभूतत्वात्, अङ्गत्वा-दिति यावत् । तथा च अङ्गानुसारेण न प्रधानस्यावृत्तिरिति भावः ॥२०॥

सङ्ख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥७॥

पृथक्त्वनिवेशात्सङ्ख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥२१॥

वाजपेये 'सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते' इति श्रुतम् । तत्र प्रजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापलाः, इति तद्विर्तातप्रातिपदिकेन एक-पशुद्रव्यकं एकदेवतोपेतं चैकयागस्वरूपमुपदिश्यते । ततस्तादृशानि पृथक् पृथगनेकानि यागस्वरूपाणीति ज्ञापनाय 'प्राजापत्यान्' इति प्रातिपदिको-त्तरविहित—शस्त्रप्रत्ययान्तेन पदेन ज्ञायते । तेषां बहुत्वविशेषस्तु सप्तदशेति विशिष्टसङ्ख्यावाचकपदेनावेद्यते । तस्मात्—प्रातिपदिकार्थयागस्वरूपे सप्तदशसङ्ख्यया निवेशात् पृथक् पृथक् सप्तदशयागाः इति तेषां पशुद्रव्यक-प्रजापतिदेवत्वानां यागानां सङ्ख्यया भेदः सिध्यतीति भावः ॥२१॥

संज्ञाकृतभेदाधिकरणम् ॥८॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥२२॥

ज्योतिष्टोमसन्निधौ श्रूयमाणे 'अथैष ज्योतिः, अथैष विश्वज्योतिः,

अथैष सर्वज्योतिः, एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत ' इति वाक्ये प्रतीयमाना ज्योतिरादिसंज्ञा कर्मभेदिका । कुतः ? उत्पत्तिवाक्यसंयोगात् पाठादित्यर्थः । अथेत्यनेन पूर्वतनप्रकरणविच्छेदस्य प्रत्यायनाच्च ज्योतिरादिनामकः, सहस्र-दक्षिणाकः अपूर्वयागविधेरेवेति भावः ॥ २२ ॥

देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥९॥

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥२३॥

चातुर्मास्ये वैश्वदेवपर्वणि ' तप्तं पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्या-मिक्षा, वाजिम्यो वाजिनम् ' इति पठितम् । तत्र गुणश्च-वाजिनगुणोऽपि, कर्मभेदकः । कुतः ? अप्रकृतदेवतानाम्ना सम्बध्यमानत्वात् पूर्वस्मिन्कर्मणि निवेशासम्भवात् आमिक्षावाक्यवाजिनवाक्ययोः निराकाङ्क्षत्वेन समत्वाच्च-तुल्यत्वादिभ्यर्थः ॥२३॥

द्रव्यविशेषानुक्तिकृतकर्मैक्याधिकरणम् ॥ १० ॥

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेत ॥२४॥

कर्मशब्दे-कर्मोत्पत्तिवाक्ये, अगुणे तु-गुणश्रवणशून्ये सति, यथा-अग्निहोत्रं जुहोतीति । तत्र-तस्मिन्कर्मणे-रसमीपवर्ति-दध्नाजुहोतीत्यादिवाक्ये, गुणः- गुणविधिः, प्रतीयेत । गुणश्रवणसहितोत्पत्तिवाक्यस्य तु उत्पत्तिशिष्ट-गुणावरुद्धत्वात् उत्पन्नशिष्टस्यात एव दुर्बलस्य गुणस्य उत्पत्तिशिष्टगुणबाध-कत्वं जातु चिदपि न सम्भ्रति । दध्यादिवाक्ये दधिपयसोर्द्वयोरपि उत्पन्न-शिष्टत्वेन तुल्यत्वात् पक्षे बाधादिकल्पो युज्यत इति भावः ॥२४॥

दध्यादिद्रव्यस्य सफलत्वाधिकरणम् ॥११॥

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात् फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥२५॥

अग्निहोत्रं प्रष्टव्यं तत्सन्निधौ ' दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्, ' इति श्रुतम् । तत्रेन्द्रियकामस्येति इन्द्रियरूपकस्य श्रवणात् दध्यादिगुणविशिष्टम-प्रकृतं कर्मैव फलार्थं विधातुं युक्तम् । न तु गुणः । कुतः ? भावार्थाधिकरण-

न्यायेन इन्द्रियफलस्य कर्मयोगित्वात्—कर्मजन्यत्वादित्यर्थः । अन्यथा दध्नः सिद्धत्वात्सर्वदैव फलापत्तिरिति भावः ॥२५॥

अतुल्यत्वात् वाक्ययोगुणे तस्य प्रतीयेत ॥२६॥

‘ अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः ’ ‘ दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् ’ इत्यनयोर्वाक्ययोरतुल्यत्वात् तस्य—होमस्य, गुणे फलसम्बन्धः प्रतीयेत । अन्यत्रेनेत्यर्थः । स्वर्गकामवाक्ये विधेयान्तरस्याभावात्, कमफलसम्बन्धमात्रविधायकत्वेन तत्र भावार्थाधिकरणस्य प्रवृत्तिः । इन्द्रियकामवाक्ये तु गुणफलसम्बन्धविधेः सम्भवात् न तत्र भावार्थाधिकरणस्य प्रवृत्तिरित्यतुल्यत्वं तयोर्वाक्ययोर्ज्ञेयम् । तस्मात्—इन्द्रियफलोद्देशेन गुणविधिरेव प्रकृते होमे युक्त इति भावः ॥२६॥

वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरताधिकरणम् ॥२७॥

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥२७॥

‘ त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः ’ इत्यग्निष्टोमविकृतिभूतम् अग्निष्टुसङ्कम् एकाहं पाप्मापहं यागं प्रकृत्य ‘ तस्य वायव्यासु ऋक्षु एरुयिशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मत्रचसकामो यजेत ’ इति पठित्वा अनन्तरम् ‘ एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत ’ इति श्रतम् । तत्र धात्वर्थक्रियात्वस्य वारवन्तीयसाम्नि यजेतौ च समानत्वात् एवंजातीयकेषु आश्रयापेक्षाराहित्येन समेषु—तुल्येषु वाक्य श्रूयमाणं ल भावार्थाधिकरणन्यायेन कर्मयुक्तम्—अपूर्वकर्मसम्बन्धं विशिष्टकर्मान्तरजन्यमेव स्यात् । नेन्द्रियकामाधिकरणन्यायेन गुणजन्यमित्यर्थः । अस्मिन्वाक्ये श्रूयमाणे एतच्छब्दः न पूर्वप्रकृतपरामर्शकः । अपि तु अयैष ज्योतिरित्यादिवत् विधीयमानरेवतीऋगधिकरणकवारवन्तीयसामगुणविशिष्टपशुफलकयागान्तरबोधकः । तथा च नात्र वाक्यभेदादिः कोऽपि दोष इति भावः ॥२७॥

सौभरनिधनयोः कामैक्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधनं कामसंयोगः ॥ २८ ॥

‘ यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः, स सौभरेण स्तुवीत ’
 ‘ सर्वे वै कामाः सौभरे ’ इति समाध्यायानन्तरं समामनन्ति- ‘ ह्रीपिति वृष्टि-
 कामाय निधनं कुर्यात्, ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय ’ इति ।
 सौभरं नाम सामविशेषः । निधनं च उद्गीय-प्रस्ताव-प्रतिहार-उपद्रव-निध-
 नादयैः पञ्चावयवैरुत्तस्य साम्नोऽतिमोऽवयवः । तथा च सौभरे-सौभरसामस-
 म्भविनिधने निधनाभितद्दीपादौ अपरः कामसम्बन्धः-फलान्तरजनकत्वम् ।
 कुतः ! पुरुषश्रुतेः- उत्तरवाक्ये वृष्टिकामाय ह्रीपिति निधनं कुर्यादिति
 पृथक् पुरुषप्रयत्नश्रवणात् । प्रयानपार्थक्यात् फलपार्थक्यं युक्तम् । अन्यथा
 पृथक् पुरुषप्रयत्नश्रवणमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥ २८ ॥

सर्वस्योक्तकामत्वात् तस्मिन्कामश्रुतिः

स्यान्निधनार्था पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

वेत्यनेन पूर्वपक्षो व्यावर्तते । सर्वस्य-निखिलस्य शास्त्राभेदेनोपदिष्ट-
 निधनाभितद्दीपादिवर्णयुतस्य सौभरसाम्नः, उक्तकामत्वात्-‘ यो वृष्टिकामः ’
 इत्यादिश्रुत्या निष्कारितारोपफलसाधनत्वात् तत्फलस्यैव ह्रीपादिवाक्ये प्रत्यभि-
 ज्ञायत्वात् तस्मिन्-सौभरसाम्न्येव कामश्रुतिः-वृष्ट्यादिफलसाधनरूपकथन-
 पदं ह्रीपादिवाक्यं स्यात् । पुनः श्रुतिस्तु अनियमेन निधनप्राप्ते तन्नियम-
 परेत्ववधेयम् । अपूर्वविध्यपेक्षया नियमविधौ लाघवादिति भावः ॥ २९ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रसूची मात्रश्रोत्रिणां द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

ग्रहाग्रताया ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥१॥

गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयेत्संयोगस्या-
शेषभूतत्वात् ॥ १ ॥

‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इति ज्योतिष्टोमयज्ञं प्रकृत्य तत्रेत्यं
ब्रूयते--‘यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्,
यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्, यदि जगत्सामा आम्रयणाग्रान्’ इति । अत्र रथ-
न्तरं साम यस्यान् क्रानाविष्यन्त्यपदार्पप्रधानबहुर्वाहिणा अन्यपदार्थेन क्रतुना
सह रथन्तरसाम्नः संयोगात्--सम्बन्धद्योतनात्, गुणस्तु--रथन्तरसामात्मको
गुणः, कर्मान्तरमेव--प्रकृतात् ज्योतिष्टोमात् भिन्न कर्मैव, प्रयोजयेत्--उत्पा-
दयेत्, कुतः ? संयोगस्य-रथन्तरसामसम्बन्धस्य, अशेषभूतत्वात्--कृत्स्नक्रतु-
व्यापकत्वात् । तदेव हि त्रिगोपण मवितुमर्हति, यत्स्वविशेष्य कारस्वर्गेन
व्याप्नोति । यथा शङ्खः पाण्डुर इत्यादौ पाण्डुरत्वादिकं स्वविशेष्यतावच्छेद-
कराङ्गत्वावच्छेदेन शङ्खं व्याप्नोति । न तथा रथन्तरं साम स्वविशेष्यतावच्छे-
दकज्योतिष्टोमत्वावच्छेदेन ज्योतिष्टोमं व्याप्नोति । तस्य गायत्र-यज्ञायज्ञीय-यार-
वन्तीय-सौमरादिसामोपेतत्वात् । अतो न ‘रथन्तरसामा सोमः’ इति श्रौतः
शब्दः प्रकृतं ज्योतिष्टोमं परामृशति । अपि तु रथन्तरसाम-ऐन्द्रवायवग्रहाग्रताया-
मयगुणशिष्टक्रतुर्नरविधायकः स शब्दः । यदाऽऽग्रेयादिवदिति पूर्वपक्षः ॥१॥

सिद्धान्तः--एकस्य तु लिङ्गभेदात् प्रयोजनार्थ-

मुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वात् ॥२॥

एकस्य तु--एकस्यैव प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमक्रानोर्माध्यान्दिनसत्रने पृष्ठ-
स्तोत्रे रथन्तरादीनां साम्नां विकल्पेन निवेशात् रथन्तरादिलिङ्गभेदेन--ग्रह-
विशेषाग्रतायाः प्रयोगभेदेन, नियमविषयात्मकप्रयोजनार्थमिदं वाक्यमुच्यते
‘यदि रथन्तरसामे’ त्यादि । तथा च रथन्तरं साम यस्य क्रतोर्माध्यान्दिन-

पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत् । अत्रैव सा सम्पत्सम्पद्यते । द्वे हि तत्र पौर्णमा-
स्यौ द्वे अमावास्ये इति । यदि दाक्षायणयज्ञो दर्शपूर्णमासावेव तदा पञ्च-
दशवत्सरेषु द्विवारमावृत्त्या तावती सङ्ख्या भवति । यावती त्रिशद्वर्षपर्यन्तं
सकृदनुष्ठाने सम्पद्यते । अन्येदेवं लिङ्गदर्शनमनुपपन्नं स्यात् । तस्मात्—दर्श-
पूर्णमास एव प्रकृते प्रजाफलाय आवृत्तिरूपो गुणो विधीयते तेन वाक्येनेति
सिध्यति ॥९॥

गुणात्संज्ञोपबन्धः ॥१०॥

यत्तु संज्ञाया कर्मभेद इत्युक्तं तत्र । यतो दक्षस्य इमे ऋग्निज इति ते
दाक्षाः, तेषाम् अयनम् अभ्यासो यत्र स दाक्षायणः इति व्युत्पत्त्या आवृत्त्या-
त्मकगुणविनिमित्तको दाक्षायणशब्दः प्रकृतदर्शपूर्णमासबोधक एवेति
गुणात्—गुणप्रयुक्तः, संज्ञाया उपबन्धो वेदितव्य इति भावः ॥१०॥

समाप्तिरविशिष्टा ॥११॥

यच्च कर्मफलसम्बन्ध वाक्यं निराकाङ्क्षमित्युक्तं, तत्समाप्तत्वं—वाक्यस्य
निराकाङ्क्षत्वं, गुणफलसम्बन्धेऽप्यविशिष्टम् । तुन्यमिति यावत् । एव फलाय
गुणविधौ न किमपि प्रत्यनीकमिति तात्पर्यम् । ‘ एव साकं प्रत्यायीयेन
यजेत पशुकामः ’ ‘ मङ्क्रमयज्ञेन यजेताज्ञाबकामः ’ इत्यत्रापि फलाय
गुणविधिर्वेदितव्यः ॥११॥

द्रव्यदेवतायुतानां यागान्तरत्वाधिकरणम् ॥५॥

संस्कारश्चाप्रकरणेऽकर्मशेषत्वात् ॥१२॥

किमप्यनारम्भेयं श्रूयते—‘ वायव्यं श्वेत्तमालभेत भूतिकामः ’ ‘ सौर्यं
चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः ’ इति । तथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘ ईषामालभेत ’
‘ चतुरो मुष्टानिर्वपति ’ इति श्रूयते । ईषा नाम शकटस्य दीर्घः काष्ठविशेषः ।
तस्याः स्पर्श आलभेतेत्यनेन मिहितः । इत्थं प्रकरणपठितवाक्योक्तः ईषा-
स्पर्शरूपाः संस्कारः अप्रकरणपठितवाक्यस्यालभेतेत्यनेन अनुषते श्वेतत्वादि-
विधानाय । एव चतुर्मुष्टिनिर्गच्छत्वात् संस्कारः निर्वपेदित्यनेनानुषते

नक्षयर्चसफलाय । इत्थं प्रकृते कर्मणि गुणविधिर्द्वयं न यागान्तरविधिः ।
कुतः ? अकर्मशेषत्वात्-उक्तवाक्ययोर्यागवाचकपदाभावादिति यावत् ॥१२॥
अथवा-

यावदुक्तं वा, कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥१३॥

यावदुक्तं-श्वेतद्रव्यस्पर्शात्मकं श्वेतमालभेतेति धातुबोध्यं कर्म, भूति-
फलाय विधीयतेऽनेन वचसा । कुतः ? कर्मणः-श्वेतद्रव्यस्पर्शात्मककर्मणः,
एकपदश्रुतिप्रतिपाद्यत्वात् । भावार्थाधिकरणन्यायेनेति भावः ॥१३॥

**सिद्धान्तः-यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगात्
एतेषां कर्मसम्बन्धात् ॥१४॥**

उदाहृतविषयवाक्यद्वये आलभेतेत्यादिना लक्षितो यजतिस्तु-याग
एव, पृथक्तया विधेयः । कुतः ? पश्चादेद्रव्यस्य, भूत्यादेः फलस्य, भोक्तृवा-
धादिदेवतायाश्च संयोगात्-मिथः सम्बन्धश्रवणात् । एतेषां-द्रव्यफल-
भोक्तृणां, साधनत्वेन साध्यत्वेन उद्देश्यत्वेन च कर्मसम्बन्धात्-प्रधानकर्मणा
सहैव सम्बन्धसत्त्वाच्च, याग एवात्र वाक्यद्वये विधेयः । नालम्भमात्रं
निर्वापमात्रं वेति भावः ॥१४॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥१५॥

किं च 'सोमारीद्रं चरुं निर्धपेत्' 'परिश्रुते याजयेत्' इति
यजिश्रयणरूपलिङ्गदर्शनादपि यजिरहिते 'निर्वपती' त्यादिवाक्ये तेन
लक्षितो याग एव विधेय इत्यवगम्यते । अन्यथा तल्लिङ्गदर्शनं श्रवणविधिश्चा-
नुपपन्नः स्यादिति भावः ॥१५॥

वत्सालम्मादीनां संस्कारताधिकरणम् ॥१६॥

विशये प्रायदर्शनात् ॥१६॥

अग्निहोत्रप्रकरणे-'वत्समालभेत' इति श्रुतम् । तत्र यागः संस्कारो
वेति संशये प्रायदर्शनात्-दोहनादिसंस्कारबहुलसन्दर्भमध्ये पाठात्, स्पर्श-

मात्रसंस्कारविधिर्य । न यागविधिरिति निर्धार्यते । यथा अन्यप्राये लिखितोऽन्य इति निश्चयस्तद्वदिदमिति भावः ॥१६॥

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥१७॥

किं च 'वत्समालभेन' इति विधिसन्निधौ 'वत्सनिकान्ताः पशवः' इत्यर्थवादस्तच्छेषनया श्रूयते । वत्सनिकान्ताः—कामं वत्सप्रिया इत्यर्थः । तेन आलम्भः स्पर्शमात्रं धेनुमभीषे वत्सानयनार्थम् । यागत्वे तु वत्साभावादर्थवादोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः ॥१७॥

नैवारचरोपधानार्थत्वाधिकरणम् ॥७॥

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥१८॥

अभिचयनप्रकरणे—'नैवारश्चर्येति, चरमुपदधाति, बृहस्पतेर्या एतदन्नं यन्नीवाराः' इति श्रुतिम् । तत्र चरमुपदधातीति चरकार्यबोधकोपदधातिशब्देन संयुक्तश्चरः तदर्थः—उपधानार्थ एव स्यात् । न यागार्थः । कुतः ? श्रुतिसंयोगात्—तत्कार्यवाचकशब्दस्य साक्षाच्छ्रवणात्, यागवाचकशब्दाश्रवणाच्चेत्यर्थः ॥१८॥

त्वाप्स्पात्नीवतस्य पर्यग्निकरणगुणकत्वाधिकरणम् ॥८॥

पात्नीवते तु पूर्वत्वादवच्छेदः ॥१९॥

'त्वाप्स्पात्नीवतमालभेत्' इत्यस्यानन्तरं 'पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजान्ति' इति श्रूयते । तत्र पात्नीवते तु पर्यग्निकृतमित्यापुत्तरवाक्ये पूर्ववाक्यविहितदेवताद्रव्योपेतयागस्य 'दित्यब्धित्वयोर्माता दित्यमातेतिपत्' पात्नीवतमुत्सृजतीत्यनेन प्रत्यभिज्ञापयत्वात् तदनुज्ञादेन पर्यग्निकरणान्ताङ्गकलापस्य गुणस्यैव विधिः । अतः पर्यग्निकरणोत्तराङ्गानां विशसनादीनाम् अवच्छेदः—निवृत्तिः । न पुनः पत्नीवदेवताकयागान्तरविधिरिति तात्पर्यम् ॥१९॥

अदाम्बादीनां ग्रहनामत्याधिकरणम् ॥९॥

अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥२०॥

अनारम्य भयते—‘ एष ह वै हविषा हविर्यजति, योऽदाम्यं गृहीत्वा सोमाय यजते इति ’ । ‘ परावा एतस्यायुः प्राण एति योऽंशं गृह्णाति ’ इति च । अनयोः प्रकरणविशेषमनारम्याधीतयोर्वाक्ययोः द्रव्यस्य तदुपलक्षित-देवतायाश्चाश्रवणात् केवलगृह्णानिमात्रश्रवणात् अदाभ्याशुनामकयोर्महयो-र्विधीयमानः ग्रहणात्मकः संस्कारः ज्योतिष्टोमे ग्रहणभूयस्त्वसत्रात्तेनोपस्थित-ज्योतिष्टोमकर्मणः शेषः—अङ्गं स्यात् इति सूत्रार्थः ॥२०॥

अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम् ॥१०॥

अभिस्तु लिङ्गदर्शनात् क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥२१॥

‘ य एवं विद्वानग्निञ्चिनुते ’ इति श्रुतम् । अत्र वाक्ये अभिशब्दस्तु क्रतुशब्दः—क्रतुवाचक एव, प्रतीयेत । कुतः ? ‘ अग्नेः स्तोत्रम्, अग्नेः शस्त्रम् ’ इति स्तोत्रशस्त्रादिरूपस्य लिङ्गस्य दर्शनात् । तादृशल्लिङ्गस्य क्रतुमन्तरेणा-सम्भवादित्यर्थः ॥२१॥

सिद्धान्तः—द्रव्यं वा स्यात्

चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥२२॥

अभिशब्दार्थः द्रव्यं वा स्यात्—उष्णस्पर्शवत् आधानसंस्कृतं ज्वलनात्मकम् आहवनीयपदवाच्यं द्रव्यमेव तदर्थः । न क्रतुः । कुतः ? अभि चिनुते इति चोदनायाः तदर्थत्वात्—तादृशद्रव्यमुद्दिश्य चयनात्मक-संस्कारविधिपरत्वात् । संस्कृतस्याग्नेः ‘ अग्निमन्वाग्निष्टोमेन यजतीति अग्नि-ष्टोमादियागाङ्गत्वं वेदितव्यम् । तथा च चिनोतिर्न यागलक्षक इति भावः ॥२२॥

क्रतुसंयोगात् क्रतुस्तदाख्यः स्यात् तेन

धर्मविधानानि ॥२३॥

स्तोत्रादीनां गतिमाह क्रतुसंयोगादिति । अग्नेः क्रतुसम्बन्धात्—अपातोऽग्निमन्वित्यनेन कृष्णाङ्गाङ्गिभावसम्बन्धात्, ज्योतिष्टोमादिः क्रतुः शक्य-सम्बन्धरूपलक्षणया तदाख्यः—अग्निनामा, स्यात् । तेन तत्र ज्योतिष्टोमादि-

क्रतुषु अग्नेः स्तोत्रम् अग्नेः अस्त्रमिन्द्रादीनि धर्मविधानानि समुपपद्यन्ते
इति न लिङ्गदर्शनमिहैव इति भावः ॥२३॥

मासाग्निहोत्रादीनां क्रत्वन्तरत्वाधिकरणम् ॥११॥

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥२४॥

कुण्डप्राग्निनामघनप्रकरणे—‘उपसद्भिश्चस्तिरा गानमग्निहोत्रं जुहोती’ ति
श्रुतम् । अत्र प्रकरणान्तरे—भिन्नप्रकरणे, श्रूयमाणं वाक्य प्रयोजनस्य—
विधेयस्य कर्मणः अन्यत्वं—भिन्नत्वं, प्रत्याख्यनीत्यर्थः ॥२४॥

आग्नेयादिकाम्येष्ट्याधिकरणम् ॥१२॥

फलं चाकर्मसन्निधौ ॥२५॥

किञ्चिदनारभ्येत्यं श्रूयते—‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदुक्तामः’ ‘अग्नी-
श्रीमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मचर्यसक्तमः’ ‘ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं
निर्वपेत्प्रजाक्तमः’ इति । अत्र अकर्मसन्निधौ—प्रसिद्धकर्मानुपास्थितौ, श्रूय-
माणं रुक्ताम इत्यादिषु नेजआदि फलं प्रसिद्धकर्मत इदं कर्म भिन्नमिति,
ज्ञापयति ॥२५॥

अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिकरणम् ॥१३॥

सन्निधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनः श्रुतिः ॥२६॥

‘आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवती’ त्यादिना वाक्येन अवेष्टि-
नास्त्विति प्रकृत्य—‘एतया अन्नाद्यकामं याजयेत्’ इति श्रूयते । अत्र
एतयेति सन्निहितकर्मण उपोस्थितौ सत्या तु अविभागात्—सन्निहितकर्मापेक्षया
भेदासम्भवात्, फलार्थेन—प्रयोजनानुरोधेन, पुनः श्रुतिः—सन्निहितकर्मण
एव पुनः श्रवणम् । न तदतिरिक्तकर्माभिधानार्थमिति ज्ञेयम् ॥२६॥

आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥१४॥

आग्नेयस्तूक्तहेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥२७॥

दर्शपूर्णमासयोः—‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमासाभ्यां पौर्णमास्यां
चाच्युतो भवती’ति विधाय पुनरुच्यते—‘आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्याया

भवती'ति । तत आग्नेयः—आग्नेययागस्तु, अम्प्यासेन—अम्प्यासोपेतः, प्रती-
येत । द्विः कार्य इत्यर्थः । कुतः ? उक्तहेतुत्वात्—अम्प्यासरूपोक्तभेदकहेतोः
सत्त्वादित्यर्थः ॥२७॥

अविभागात् कर्मणो द्विरुक्तो न विधीयेत ॥२८॥

द्विरुक्तोऽप्याग्नेययागः द्वाम्प्यां न विधीयेत । कुतः ? प्रकरणैक्येन
कर्मणः अविभागात्—अभेदप्रत्यभिज्ञानात् । एकत्वप्रतीतेरित्यर्थः । अन्य-
तरेण विधीयत इति भावः ॥२८॥

सिद्धान्तः—अन्याथा वा पुनः श्रुतिः ॥२९॥

पुनः श्रुतिः—' आग्नेयोऽष्टाकपालोऽमायास्याया 'मिति पुनराग्नेय-
श्रवणम्, अन्याथा वा—ऐन्द्रविध्यमेवार्थवादरूपं तत् । यद्यप्यमायास्याया-
माग्नेयो भवति । तथाप्यैन्द्रसहितः स सम्यक्तर इत्येन्द्रस्तुत्यर्थं तद्वचनम् ।
न पुनराग्नेयविधानार्थमिति भावः ॥२९॥

इति पूर्वमीशामामूत्रवृत्तौ भावबाधिन्या द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम् ॥१॥

यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥१॥

वद्वृत्तब्राह्मणे ध्रुये—' यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ' ' यावज्जीवं दश-
पूर्णमासाभ्यां यजेत ' इति । अत्र यावज्जीवशब्दः चरमस्थाननिमोकावधिकाल-
परः । तथा च यावज्जीविकः अग्निहोत्राद्यभ्यासः—आवृत्तिः, कर्मधर्मः—
अग्निहोत्रादिकर्माङ्गम् । कुतः ? प्रकरणात्—नप्रकरणपाठात् । एवं हि
प्रकरणमनुगृहीतं भवति ॥१॥

सिद्धान्तः—कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् ॥२॥

कर्तुर्वा—कर्तुरेव—निमित्तवतः पुरुषस्य, धर्मः—अङ्गाग्निहोत्रादि, पुरुषार्थतया प्रत्यवायपरिहाराय विधीयते । कुतः ? श्रुतिसंयोगात्—पावज्जीवमिति श्रुतेः शक्यार्थसिद्धेः । अन्यथा लक्षणापत्तेरित्यर्थः ॥२॥

लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत, तत्रानर्थकमन्यत्स्यात् ॥३॥

किं च, यावज्जीवमित्यस्य लक्षणया कालपरत्वं स्वीकृत्य तद्विधित्वे तावत्कालपर्यन्तं दर्शपूर्णमासप्रयोग एक एव, संवत्सरसाध्यसूत्रादिवत् । तथा सति लिङ्गदर्शनविरोधो दुस्तर एव । तथा हि—‘यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां पौर्णमासी वा अतिपातयेत् स स्वर्गाप्न्यवते’ ‘अग्नये पथिकृते अष्टाकपालं निर्वपेत्’ इति तत्र प्रायश्चित्तं भूयते । पथेकः प्रयोगो मृतिपर्यन्तं, तदा तदुत्तरमेव दर्शपूर्णमासप्रयोगसमाप्तेर्न पौर्णमास्यमात्रास्योरतिपातः । कर्मधर्मपक्ष इति प्रायश्चित्तदर्शनं तत्र विरुध्येत । सिद्धान्ते माससाध्यप्रयोगस्य फलहेतुत्वात् मासे सम्पूर्णे सत्येकः प्रयोगः समाप्तः । एवं जीवने निमित्ते नैमित्तिकस्याभ्यासः प्रतिमासम् । तत्र कदाचिदेकप्रयोगलोपे प्रायश्चित्तमिति न किमप्यनुपपन्नमिति ॥ याजी सन्नित्यस्य प्रक्रमः—आरम्भः, अतिपातयेदित्यस्य असमाप्तिरित्यर्थः, कृतश्चेदपि अनुष्ठेयं पथिकृदनुष्ठानम् अन्यत्—न्यर्थं स्यादेवेति भावः ॥३॥

व्यपवर्गं च दर्शयति, कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात् ॥४॥

किं च ‘दर्शपूर्णमासाम्नामिष्ट्वा सोमेन यजेत’ इयं श्रुतिर्दर्शपूर्णमासयोः व्यपवर्ग — समाप्तिं दर्शयति । तदनन्तरं सोमानुष्ठानाय तत्र मनेन जीवनकालो विधेयश्चेज्जीवनकालव्यापकदर्शपूर्णमासप्रयोगमप्ये कर्मान्तरं—कर्मभेदः स्यात् । तथा सति ‘त्रिवा यत्तद्वत्स्य छिद्यते यदन्यस्य तन्ने वितते अन्यस्य तन्त्रं प्रताप्यते’ इति श्रुतिविरोधोऽप्यस्ति ॥ ४ ॥

अनित्यत्वाच्च नैवं स्यात् ॥५॥

किं च, कामसंयोगेन श्रुतस्यात एवानित्यस्य पूर्वस्य दर्शादेरयं याव-
ज्जीवनकालो गुणविधिश्चेत्त एवैकोऽनित्यो दर्शादिः, नान्यः कश्चित्
इत्यर्थास्तिद्वग्ल । तथा सति 'जरामर्यं वा एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ,
जरया वा एताभ्या विनिर्मुच्यते मृत्युना च' इति चेन्न विनिर्मुक्त्याधारणमनु-
पपन्नं स्यात् । कुतः ? त्रादृशस्य दर्शादेरनित्यत्वात् अप्रयोगेनापि विमुच्येत ।
नियमसिद्धान्ते तदयधारणं समुपपद्यते । अतः— सति निमित्ते नैमित्तिकोऽयम-
वश्यकर्मव्यः कर्तुर्धर्म इत्यर्थः ॥ ५ ॥

विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

किं च, यावज्जीवनकालस्य कर्माङ्गत्वेन विधेयत्वे तस्य सौर्यादि-
विकृतिभ्यप्यतिदेशेन प्राप्तत्वात्सर्वासा तासा यावज्जीवानुष्ठानं केनापि कर्तुम-
शक्यत्वात् पूर्ववत्—पूर्वसूत्रोक्तजरानर्ययादाविरोधवत्, अननुष्ठानलक्षणो
विरोधोऽप्यायाति । नियमसिद्धान्ते नायं विरोध इति भावः ॥६॥

कर्तुस्तु धर्मनियमात्कालशास्त्रं निमित्तं स्यात् ॥७॥

तस्मादापाततः कालविधियद्भासमानं यावज्जीवमित्यादिशास्त्रम्, तथा
यावज्जीवधुतिरहितं 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' 'अहरहः सन्ध्या-
मुपासीत' इत्यादिशास्त्रं च उक्तरीत्या निमित्तपरमेव स्यात् । कुतः ?
कर्तुस्तु—निमित्तगतो विशिष्टपुरुषस्यैव, धर्मनियमात्—नैमित्तिकधर्माङ्गीकारे
लाघवात् । लक्षणागौरवाच्चेकद्रोपप्रसक्तेः कर्माङ्गगुणविधिपक्षो नोपादेयः
सुधीभिरिति भावः ॥७॥

सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मताधिकरणम् ॥२॥

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाऽशक्तिसमाप्ति-
वचनप्रायाश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु
कर्मभेदः स्यात् ॥८॥

नाम—‘काठसं कीयुन’मिपादि ॥ रूपम्—‘अग्निषोमीय एकादश-
कथाः’ इत्येवम् । ‘द्वादशकथान्’ इत्येवम् शान्तायाम् ॥ धर्म-
विशेषः—परमार्थेभ्यः । अन्वयः नेन विशेषः ॥ पुनरुक्तिः—
‘अग्निहोत्रं जुहोति’ । अन्वयादि ‘अग्निहोत्रं जुहोती’ति ॥ निन्दा—‘प्रातः
प्रातरनुवं ने वदन् पुनोदयाजुहोति येऽग्निहोत्रम्’ । एवं यथा प्रवृत्ताया-
नियमेऽप्रातःपुनोदये तथदृष्टे जुहोती’ति शास्त्रभेदेन निन्दा ॥
अशक्तिः—‘कर्मण एकत्रे सर्वशाखास्वनहोत्रमहोत्रं कर्तुं पुनोऽनामर्घ्यम् ॥
समाप्तिश्चनम्—‘प्रायश्चित्तानामग्निहोत्रेण समप्यते । अन्येषामन्यत्रेति ॥
प्रायश्चित्तम्—उदितागुदिनं गिनां तत्तद्व्यतिरेके निहितं तत्तत्प्रायश्चित्तम् ॥
अन्यार्थदर्शनम्—उक्तानामन्याद्यनिर्दिष्टस्याप्यर्थस्य दर्शनम् ॥ इत्य नामार्थ-
न्यार्थदर्शनान्तात् । कर्मभेदनात् । हेतुनामुपलब्धत्वात् एकस्यापि वेदस्य
तत्तत्प्रायश्चित्तं निदिताग्निहोत्रदर्शनपूर्वमादिबर्क्या तेन तेन भेदकहेतुना
भेदः—शास्त्रभेदाद्य पार्थक्यं स्वादित्यर्थ ॥८॥

**सिद्धान्तः—एकं वा संयोगरूपचोदनाख्या-
विशेषात् ॥९॥**

एकं वा—सर्वशाखाप्रत्यय सर्वशाखाप्रत्यय च एकमेव कर्म । कुतः ?
संयोगरूपचोदनाख्यानाम् अविशेषात्—एकस्याप्यात् । संयोगः—स्यार्थादि-
कउत्सम्भवात् । रूपं—द्रव्यदेवता एकम् । चोदना—कर्मव्यवस्थापना । विपक्षो-
-विधि । आख्या—अग्निहोत्रादि नाम । एतेषां सर्वत्रेभ्यः । तेन तदेवेदं कर्म
इत्येव प्रत्यभिज्ञाने इति भावः ॥९॥

न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥१०॥

काठ्यादिनाम्ना कर्मभेदो न भवेत् । कुतः ? अचोदनाभिधानत्वात्-
कर्मोत्पत्तिराज्ये यदभिधानं तस्याभावादित्यर्थः । उत्पत्तिराक्यगतकर्मनामैव
कर्मभेदकम् । न अन्यनामेति भावः ॥१०॥

सर्वेषां चैककर्म्यं स्यात् ॥११॥

ग्रन्थनाम्नः कर्मभेदकत्वान्नीकारे यथा ग्रन्थनामभेदात् कर्मभेदं प्रवीणि,
तथा ग्रन्थनामैक्यात् कर्मैक्यमपि त्वया वाच्यमित्यापतति तुल्यन्यायेन । ओमिति
चेत्, दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादीनां सर्वेषामपि कर्मणामैक्यं स्यात् । तैत्तिरीय-
मिति नामैक्यात् । तच्च तत्राप्यनिष्टम् । अतो न ग्रन्थनाम्नः कर्मभेदकत्वमिति
भावः ॥११॥

कृतकं त्वभिधानम् ॥१२॥

किं च, अभिधानं—तत्काठकमित्यादि नाम, कृतकम्—अनिस्त्यनेव ।
कुतः ? यदा हि कठेन प्रयत्नं कृतं तदारम्य प्रवृत्तमिदं नाम । तत्पूर्वं
भेदकनाम्नं अभावात् एकं कर्म, पञ्चाङ्गिन्मिति विपरीतं स्यादिति
भावः ॥१२॥

एकत्वेऽपि परम् ॥१३॥

यच्च—एकादशकपालद्वादशकपालात्मकं परम्—अग्नीषोमीयस्य भेदक-
मुक्तम् । तत्, तस्य एकत्वेऽपि ब्रीहियग्रत् त्रिकल्पेन उपपद्यत इति नैव
भेदकम् ॥१३॥

विद्यायां धर्मशास्त्रम् ॥१४॥

यत्—भूमिभोजनादेर्धर्मस्य शास्त्रं भेदकमुक्तम् । तत्, विद्यायाम्—
अध्ययने, तस्याङ्गत्वबोधकम् । न कारीर्याम् । ततो न तेन कर्मभेदः सिध्य-
तीति भावः ॥१४॥

आग्नेयवत्पुनर्वचनम् ॥१५॥

यच्च—शाखाभेदेनाग्निहोत्रादेः पुनर्वचनं भेदकमुक्तम् । तत्, आग्ने-
यवत् । यथा— 'यदाग्नेय' इति चाक्षयेन सिद्ध्यत्यस्य कर्पणः 'यदाग्ने-
योऽष्टाकपालो भवत्येदं दधी'त्यत्रानुवादः, तदात्रानुवाद इत्यनुमन्धेयम् ॥१५॥

अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥१६॥

अथवा, शाखाभेदेनाग्निहोत्रादेः श्रवणम् अद्विर्वचनं—उनः श्रव-
णरूपं द्विर्वचनं नैव भवति । पुनः ! श्रुतिसंयोगाविशेषात्—न चङ्हा

स्वावाक्यस्य तत्तच्छाखाध्येतृपुरुषान्प्रति अज्ञातज्ञापकत्वरूपश्रुतिसंयोगस्य
तुल्यत्वादित्यर्थः ॥१६॥

अर्थासन्निधेश्च ॥१७॥

शाखाभेदेनाग्निहोत्रादेः अपुनर्वचनं—पुनरुक्त्यभावोऽगन्तव्यः ।
कुतः ? अर्थासन्निधेः । तत्रैव हि पुनर्वचनं—पुनरुक्तिर्भवति । यत्र
पूर्वोक्तोऽर्थः तस्यैव पुरुषस्य सन्निहितो भवति । न त्विह शाखान्तरगतस्वार्थस्य
सन्निधानम् । अपि तु तत्तच्छाखाध्येतृपुरुषं प्रति तत्तच्छाखागतोऽर्थ एव
सन्निहितः । नान्यशाखागत इत्यपुनरुक्तिर्ज्ञेया ॥१७॥

न चैकं प्रति शिष्यते ॥१८॥

यत्—काठके स्वर्गकामिनं प्रत्यग्निहोत्रमुपदिष्टम्, न तत् काठकमे-
वैकं पुरुषं प्रति विधीयते । स्वर्गकामिनस्तैत्तिरीयस्यापि तद्विहितमेव । पुरुषवि-
शेषवचनाभावात् । यच्च, तत्राग्निहोत्रस्य किञ्चिदङ्गं विधीयते, तत्सर्वाङ्गोपेतं
फलाय समर्थं तत्स्यादित्यभिसन्धिना यच्च काठकस्य, तैत्तिरीयस्यापि तदेवेति
विशेषवचनाभावेनोद्देश्यसङ्कोचे मानाभावादिति भावः ॥१८॥

समासिवच्च सम्प्रेक्षा ॥१९॥

असमासावपि स्वशाखाधीताङ्गसमाप्यभिप्रायेण समासिवत् सम्प्रेक्षा-
उत्प्रेक्षामात्रम्—अचन्द्रे मुखे चन्द्रत्वोत्प्रेक्षावदिति कर्मैक्यद्योतकं तद्वचन-
मित्यर्थः ॥१९॥

एकत्वेऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमासिवचनानि ॥२०॥

प्राक् कर्मभेदकत्वाद्योपन्यस्तान्यशेषानि निन्दा-अशक्ति-समासिवच-
नानि तु एकत्वेऽपि—कर्मैक्येऽपि उपपद्यन्ते । तथा हि—न हि निन्दायां
निन्दायास्तात्पर्यम् । किं तु इतरस्य प्रशंसार्था विधावित्यर्थः । ततो न निन्दि-
तस्य प्रतिषेधः, विमल्येनानुष्ठानमेकस्मिन् कर्मणीति यावत् । वृत्त्याङ्गोपसंहारः
शक्ताशक्तप्रयोगभेदेन कर्मैक्येऽप्युपपद्यत इति न तद्विरोधः । समासिवचनं

च स्वशाखाधीताङ्गापेक्षयेति नैतेषां निन्दादीनां कर्मैक्ये कश्चिद्विरोध इति भावः ॥२०॥

प्रायश्चित्तं वा निमित्तेन ॥२१॥

उदितानुदितहोमयोः स्वस्वकालातिक्रमरूपनिमित्तेन निमित्तज्ञानज्ञाप्यमित्यर्थः, प्रायश्चित्तं यदुपदिष्टम् । तत्, वा कथमुपपद्यत इत्याशङ्का ॥२१॥

प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥२२॥

प्रथमप्रयोगमारभ्यैव कालादिनियमस्वीकारात् स्वीकृतनियमातिक्रमे प्रायश्चित्तं भविष्यतीति न कर्मैक्ये उक्तप्रायश्चित्तानुपपत्तिरूपो दोष इति समाधानम् ॥२२॥

समाप्तिश्च पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयेत ॥२३॥

समाप्तिव्यवहारोऽपि पूर्ववत्त्वात्-अभेदप्रत्यभिज्ञादिपूर्वोक्तयुक्तिमत्त्वात्, अभेदज्ञानविषय एवार्थे समाप्तिलिङ्गं प्रतीयेत । समाप्तिरपि अभेदपरेति भावः ॥२३॥

लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र कर्मचोदना, तस्मात् द्वादशाहस्याहारव्यपदेशः स्यात् ॥२४॥

‘एष वाच्य प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः’ इति ताण्ड्यशास्त्रीयानारभ्याधीतवाक्यविहितं प्राथम्यरूपं लिङ्गमविशिष्टं-कर्मनैक्यैकत्वपक्षयोस्तुल्यम् । कुतः? सर्वशास्त्रीयज्योतिष्टोमशेषत्वात् । न हि ताण्ड्यशास्त्रायां कर्मचोदना-ज्योतिष्टोमविधानमस्ति । येन न च्छास्ताविहितज्योतिष्टोमस्यैव शेषत्वं भजेत प्राथम्यं नान्यस्य तस्येति । तस्मात्-प्राथम्यस्य सर्वशास्त्रास्थ-ज्योतिष्टोमशेषत्वात्, दिक्षितादीन्निवविरोधः कर्मभेदेऽपि तदवस्थः । अतो द्वादशाहस्य य आहारः-प्रयोगः, तस्मिन् व्यपदेशः स्यात्-विरुद्धानुष्ठानं प्रयोगभेदेन भवेत् । एवं कर्मैक्येऽपि तल्लिङ्गदर्शनं नानुपपन्नम् । भावः ॥२४॥

द्रव्ये चाचोदितत्वाद्विधानामव्यवस्था
स्यानिर्देशाद्यवतिष्ठेत, तस्मान्नित्यानुवादः
स्यात् ॥२५॥

अग्न्याख्यद्रव्ये अग्निचयनप्रकरणे यूपेतादशिन्या अचोदितत्वात्-
विधानाभावात्, विधीनां — तत्र श्रुताना पक्षसंमान-वेदिसमान-रपाक्ष-मात्रा-
न्तराख्यविधीनां, तत्राव्यवस्था — तस्मिन्प्रकरणे व्यवस्थितिर्नैव स्यात् । वाच-
स्तोमादौ यूपेतादशिन्या निर्देशात् — विधानात् । तत्र, अनारभ्याधीतो रपाक्ष-
मात्रान्तरालताविधिर्गमिष्यति । पक्षसंमितविधित्तु 'यदन्तरिक्षे चिन्वीतान्तरिक्षं
शुचार्पयेत्' इति श्रुतेः अन्तरिक्षे चयनासम्भारस्य लोकमिद्वत्यात् तदौषकय-
नपूर्वसोऽनिरयानुगदो यथा तथा नित्यानुगद एव । सोऽपि वेदिसंमितविधे-
स्तुत्यर्थः स्यात् । स्तुतिपूर्वका वेदिसंमानविधिरपि न विधानार्थः । अपि तु
पक्षैकादशिनोऽस्थितयूपैक्यस्तुरया पक्षैकादशिनोऽविधानार्थः सः । इतीदमपि
लिङ्गदर्शनं कर्मैक्ये नानुपपन्नमिति तात्पर्यम् ॥२५॥

विहितप्रतिषेधात्पक्षेऽतिरेकः स्यात् ॥२६॥

'अनिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नानिरात्र षोडशिनं गृह्णाति' इत्येक-
स्मिन्नेवातिरात्रे षोडशिग्रहणस्य विहितप्रतिषेद्धत्वात् विधिप्रतिषेधौ विकल्पेन
सम्भवतः । तेन ग्रहणपक्षे तिसृणामतिरेकः । अग्रहणपक्षे द्वयोरतिरेकः । इति
'तिस्रः संस्तुताना विराजमतिरिच्यन्ते, द्वे संस्तुताना विराजमतिरिच्यन्ते'
इत्युक्तपरस्परविरुद्धसङ्ख्यातिरेकलिङ्गमपि कर्मैक्यपक्षे समुपपद्यत इति न तेन
कर्मभेदः सिध्यति ॥ अतिरेकोपपत्तिर्माध्ययार्त्तिकादिभ्योऽगमन्तव्या । नात्र
विस्तरमयादुच्यत इति । त्रिषष्ट्युत्तरचतुःशत (४६३) सङ्ख्याया दशसङ्-
ख्याया त्रिभक्ताया त्रयोऽवशिष्यन्ते । द्विचत्वारिंशदुत्तरचतुःशत (४४२)
सङ्ख्याया च दशसङ्ख्याया त्रिभक्ताया द्वाववशिष्येते । इति दिङ्मात्रमत्र
प्रदर्शितम् । सा च सा च सङ्ख्या कुतः कथं वा सम्पन्ना ! तदधिगमो-
पायस्तु भाष्यादितोऽगमन्तव्य इत्युक्तमेव प्राक् ॥२६॥

सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति स्यात् ॥२७॥

‘एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानाम्’ इति श्रुते. सर्वेषामेव ज्योतिष्टोम-
विकाराणां तत्पूर्वकत्वात् तदात्मकाग्निष्टोमप्रकृतिभूते सारस्वतसत्रे ‘ये पुरोडा-
शिनस्ते उपयसन्ति, ये सान्नायिनस्ते वत्सान् धारयन्ति’ इति ‘ये पुरोडाशिनः’
इति लिङ्गदर्शनं सत्रे पुरोडाशाभावात्तद्व्यतिरिक्तम् । इति विप्रतिषेधा-
द्विरोधात्, यदेति गदमव्याहार्यं तस्मिन्वाक्ये । तथा च—सारस्वतसत्रे
प्रतिषेधं पौर्णमास्यमात्रास्याख्यकर्मविधानात् ये यदा पुरोडाशिनः- पुरोडाश-
साध्यकर्मकर्तारः, ते तदा उपयशन्ति । ये यदा सान्नायिनः—सान्नायमाध्य-
कर्मकर्तारः, ते तदा वत्सान् धारयन्तीति कालभेदमात्रपर्यायमित तद्वाक्यम् ।
न कर्मभेदपरमिति ज्ञेयम् ॥२७॥

उपहव्ये प्रतिप्रसवः ॥२८॥

उपहव्ये-उपहव्यनाम्नि ऋतुविशेषे शाखाभेदेन पुनर्विधानस्य प्रति-
प्रसवः रूपं सङ्गच्छते । यतो वैकल्पिकयोर्वृद्धद्वयप्रत्ययो प्रकृतितः प्राप्त-
त्वात्तयोः प्रतिप्रसवोऽसङ्गत इत्याशङ्क्यायामाह भगवान् ऋषिर्भूमिनिः ॥२८॥

गुणार्था वा पुनः श्रुतिः ॥२९॥

तत्तस्मान्नि निमित्ते गुणार्था वा-दक्षिणाविशेषस्य गुणविधानार्थं पुनः
श्रुतिपाठः, सत्याविशेषज्ञापनार्थश्च । प्राकृतिकविकल्पनाद्वारेति न तत् कर्म-
भेदे लिङ्गमित्यसम्भवम् ॥२९॥

प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥३०॥

इत्थं भेदसामान्योपदर्शितानि लिङ्गान्युच्यन्त्येव कर्मस्यसाधकं लिङ्गं
प्रदर्शयति प्रत्ययमिति । प्रत्ययं—कर्मभेदज्ञान-सर्वशक्त्याप्रत्ययमेकमेव कर्मेति
ज्ञानं, वक्ष्यमाणं लिङ्गं जनयति । तथा हि—सामान्यश्रुत्या प्रयाजानामवि-
धानात् तैत्तिरीयशाखायां विहितान् समिदादिपञ्च प्रयाजान् ‘ऋतवो वै
प्रयाजाः’ इत्यनेनानूय ‘समा प्रणिष्ठा होतव्या’ इति पञ्चानां देशेक्यरूपे

यागादिकर्मण्यपि . शेषभूतानीत्याचार्यजैमिनिर्मतम् । कुनः ? फलार्थ-
त्वात्—तेषां फलोद्देश्यप्रवृत्तकृतिन्याय्यत्वस्य तेष्वपि सत्त्वात्तान्यपि लक्षणाणी-
त्यर्थः । अग्निना द्रव्यगुणसंस्कारपरिमहः ॥४॥

फलं च पुरुषार्थत्वात् ॥५॥

स्वर्गादिफलमपि भोक्तृपुरुषोपसर्जनत्वात् शेषभूतम् । यो हि 'स्वर्गो
मे भूयादिति' कामयने तस्मै याग उपायतयोपदिश्यते । स्वर्गकामनायाम् पुरुषः
इति स्वर्गो भोक्तृत्वया तच्छेदयतः । अत्र स्वर्गस्य शेषत्वं गौण्या वृत्त्या बोध्यम् ।
तत्र परोद्देश्यप्रवृत्तकृतिन्याय्यत्वस्याभावात् ॥५॥

पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ॥६॥

पुरुषोऽपि शेषभूतः । कुनः ? कर्मार्थत्वात्—योगोद्देश्यकृतौ कर्तृ-
कारकतयोपसर्जनत्वादित्यर्थः । अत्र यागादिषु द्रव्याद्यपेक्षया प्राधान्यं फला-
द्यपेक्षया च गुणत्वम् । अतः—स्वविकृद्ग्रधानररासमानाधिकरणं गुणत्वं नाम
शेषत्वं द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेति आचार्यव्याख्येतिभिराप्रयोऽनुधेयः ॥६॥

निर्वपणादीनामर्थानुसारेण व्यवस्थितविषयत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तेषामर्थेन सम्बन्धः ॥७॥

दर्शपूर्णमासयोः निर्वपण—प्रोक्षण-अरहणनादयः औपधर्माः, उत्प-
दन-विलासन-ग्रहण-आसादनादयः आम्पधर्माः, शाखाहरणं—गंगां प्रस्थापनं-
प्रस्तारनमित्पादयः मानाद्यधर्माश्च श्रूयन्ते । तेषां धर्माणां वितुषाधिकरणादिदृष्ट-
फलानुसारेण व्यवस्थितैव ब्रह्मादिभिः शेषभेदविभावाद्यः सम्बन्धः । सम्बन्धित-
दृष्टफलरूपे अदृष्टकल्पनया सर्वेषां सर्वत्र सम्बन्धकल्पनमन्यायं, व्यर्थमिति
भावः ॥७॥

विहितस्तु सर्वधर्मः स्यात् संयोगतोऽ-

विशेषात्प्रकरणाविशेषाच्च ॥८॥

त्रीहीनवहन्तीत्यादिशास्त्रेण विहित. अरघनादिः सर्वधर्मः—सर्वेषां
त्रीह्याज्यादीनां शेषः स्यात् । कुनः ? संयोगतोऽविशेषात्—सम्बन्धोपरम्परया

चा सर्वेषां धर्माणां परमापूर्वसम्बन्धाविशेषात्, दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठस्य तुल्य-
त्वाच्च । 'ब्रीहानवहन्ति । आज्यमुत्पुनाति' शाखामाहरती' स्यादौ न ब्रीह्या-
दिशब्दाः ब्रीहिस्त्वादिस्वार्थपराः, किं तु प्रकृतापूर्वसाधनद्रव्यपरा इति सिद्धा-
न्तात् प्रकृतापूर्वसाधनतावच्छेदकद्रव्यत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकस्य सर्वद्रव्यवृत्ति-
स्यात् तदवच्छिन्ने सर्वत्रावघातादीनां प्राप्तेरवर्जनीयतयाऽव्यवस्थिता एव ते
धर्माः प्रवर्तन्ते । इति पूर्वपक्षाशयः ॥८॥

अर्थलोपादकर्म स्यात् ॥९॥

अर्थस्य—दृष्टोपकारस्य वैतुष्यादेः, लोपात्—अभावात्, अदर्शना-
दित्यर्थः । अकर्म—अकरणम्, अवहननस्य आज्यादिषु अननुष्ठानम्, उत्प-
वनस्य ब्रीह्यादिषु चाननुष्ठानम् । इति सिद्धान्ते उपपत्तिः ॥९॥

फलं तु सह चेष्टया शब्दार्थोऽभावाद्विप्रयोगे स्यात् ॥१०॥

वैतुष्यरूपं दृष्टं फलं तु चेष्टया—अवहननादिक्रियया, जायमानं
प्रत्यक्षमुपलभ्यते । अतो ब्रीह्यादावेव शब्दस्य—अवहननशास्त्रस्य, अर्थः—
तात्पर्यम् । वैतुष्यफलस्य विप्रयोगे-वियोगे सति, अभावात्—दृष्टोपकारक-
त्वाभावात्, आज्यादिः शब्दार्थः अवघातशास्त्रस्यार्थः कथं स्यात् ! तत्र तस्य
तात्पर्यं नास्तीति यावत् । ब्रीह्यादिशब्दाः न परमापूर्वसाधनद्रव्यपराः । अपि
तु सन्निकृष्टत्वात् आग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनद्रव्यपराः । तदुत्पत्त्यपूर्वसाधनद्रव्यं
ब्रीहिरेव । न तण्डुलाः, न च आज्यादिकम् । इति ब्रीहिष्वेवावघातः नेतरत्र ।
शास्त्रबलेन दृष्टलोपस्त्वन्याप्यः । यत्र दृष्टं नोपलभ्यते तत्रादृष्टस्य 'शास्त्रस्य
चावसर इति भावः ॥१०॥

स्फ्यादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वाधिकरणम् ॥५॥

द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोद्येत ॥११॥

दर्शपूर्णमासयोः 'स्फ्यश्च कयालानि च अग्निश्रोत्रहवर्णा च शूर्पं च
कृष्णाजिनं च शम्पा च उल्लखलं च मुसलं च दृष्टोपपत्ता चैतानि वै दश

यज्ञायुधानी' ति श्रयने । तथा 'स्फ्येनोद्धन्ति । कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति । अग्निहोत्रहयण्या हवींषि निर्वपति । श्रेण तण्डुलान्विविनाकि । कृष्णाजिन-
मुद्धखलस्याधस्तादुपस्तृणाति । शम्यया द्यपदमादधाति । उद्धखलमुमलाम्या-
मवहन्ति । द्यपदुपलाम्यां पिनष्टि ' इत्यपि श्रयने । तत्र द्रव्य-स्फादिरूपं
द्रव्यं, यत्कार्यनिष्पत्त्यै उपदिश्यते तत्तदर्थं तदङ्गत्वेनैव विधीयते । न तु
क्रियान्तराङ्गं तत् । कुतः ? उत्पत्तिसंयोगात्-स्फ्येनोद्धन्तीत्याद्युपशि-
वाक्ये उद्धननादिक्रियासंयोगात्-साध्यसाधनभाषसम्बन्धधरणादित्यर्थः ।
अप स्फ्येनोद्धन्तीत्यस्य स्फयविशिष्टोद्धननेनापूर्वं भावयेदिति वाक्यार्थः । उद्ध-
नने स्फयवैशिष्ट्यं च तन्निष्ठसाधनतानिरूपितसाध्यनया ज्ञेयम् । तथा च -
स्फयसाध्यमेनोद्धननं नान्यसाध्यमिति फलति । एवं कपालेषु श्रपयतीत्यादि-
वाक्येऽपि तत्तत्साधनसाध्यमेव तत्तत्त्वर्थे नेतरसाध्यमिति भावः ॥११॥

आरुण्यादिगुणानामसङ्कीर्णताधिकरणम् ॥६॥

अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्म्यान्नियमः स्यात् ॥१२॥

उपेतिष्टोमे कथं प्रत्येत्यं श्रयने-अथवा विज्ञाद्वैकहायण्या सोमं
क्षीणाती'ति । अत्र विद्धे अग्निनी यस्याः, एकं हायनं च यस्या इत्यन्यपदार्थ-
प्रधानबहुव्रीहिसमासात् विज्ञाद्वैकहायणीयदे द्रव्यवाचके एव । अतः ननुत्तर-
तृतीयया तादृशस्य यत् सोमं क्षीणाती'ति भोक्त्रयसाधनत्वं बोधिः । तत्रा-
योग्यम् । द्रव्यस्य हि क्रियमाधनत्वं लोकप्रसिद्धमेवेति । दिनचर्यायेति
अरुणापदोत्तरतृतीयया यत् आरण्यस्य क्रयसाधनत्वमुच्यते तदर्थस्य भवि ।
अरुणापदस्य अरुणगुणवाचकत्वात्, गुणस्य च द्रव्यवाक्यसाधनत्वात्-
प्रसिद्धत्वात् । यद्यपि ' गुणे शुभादयः पुंनि गुणिर्लिङ्गस्तु तद्वति ' इत्यनु-
शासनात्, क्रयसाधनीभूतस्त्रीद्रव्यवाचकैरहायणीपिङ्ग क्षीरदसदृशाद्य अरु-
णयेति पदमपि अरुणगुणविशिष्टक्रयसाधनस्त्रीद्रव्यवाचकमिति वक्तुं शक्यम् ।
अप्यपि ' नागृह्णन्विशेषणा विशिष्टनुद्धि ' इति मनीषुभवमित्यस्यायेन अरुण-
गुणवाचकं तत्तदन्वितेव वक्तव्यम् । किं चेदमरुणापदमरुणगुणविशिष्टं द्रव्यं

नियमेन नैव शक्तिः । तद्द्रव्यं शुक्लादिगुणयुतं चेत् तद्वाचको न भवत्ययम-
रुणाशब्दः । अतः अनियतं द्रव्ये अरुणापदं, गुणे तु नियतमनुभूयते । न
हि जात्यपदं पदमरुणेनरशुक्लादिगुणवाचकं दृष्टम् । अरुणगुण एव शक्ति-
दृश्यते । अतः अरुणगुण एव तस्य शक्योऽर्थः, न द्रव्यम् । गुणस्तु हिरण्या-
दिद्रव्यवत् न क्रियया साधनत्वेन सम्बद्धो शक्तिः, अमूर्तत्वात् । तस्मात्-
अरुणयेत्यस्य सोमक्रयक्रियायामनन्वयात् वाक्याद्विच्छेदप्रसङ्गप्राप्तप्रवृत्त-
सादिद्रव्येषु तस्य निवेश उचित इत्याशङ्क्यामाह — अथेकत्वं इति । यस्मिन्
वाक्ये द्रव्यगुणपरेकक्रियन्त्रयि प्रवृत्तार्थेऽस्मिन् सम्भवति । तत्र श्रूयमाणयास्तयो-
र्नियमः — परिच्छेदपरिच्छेदकमाननियमः स्यात् । कुत ? ऐक्यम्यात् —
एकार्थप्रतिपादकत्वरूपैकवाक्यतासत्त्वात् । अथवा वाक्यभेदोपापत्तः । गुण-
स्यामूर्तत्वेऽपि विद्वान्निश्चयकदायनीयञ्च तस्य गोद्रव्यपरिच्छेदरसमस्येव ।
तच्च द्रव्यं क्रयसाधनमिति तद्द्वारा गुणस्यापि तदक्षतम् । न च वाक्यभेदा-
भावेऽपि गुणवाचकस्य तस्य गुणवति द्रव्ये लक्षणाप्रसङ्ग इति बाध्यम् ।
अरुणयेति तृतीयया गुणस्यैव क्रयसाधनत्वमुच्यते । तच्च द्रव्यद्वारा विना न सम्भ-
वतीत्ययाद्द्रव्यपरिच्छेदकत्वं तस्य सिध्यतीति रीत्या वाक्येन विनियोगे सम्भवति
न तदपेक्षया दुर्लभं प्राक्कारिका विनियोगः सङ्कीर्णताप्रयोजकोऽर्गकार्य इति
भावः ॥१२॥ इत्याहर्गोपायः ॥

सर्वप्रहाणां संमार्गाधिकरणम् ॥७॥

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥१३॥

‘य एव विद्वान् सोमेन यजेत’ इति वाक्यविहितसोमयामे ‘दशा-
पवित्रेण प्रतः सगार्ष्टि’ इति श्रुतम् । दशापवित्र-वासं खण्डः । तेन प्रतपा-
त्रस्य समार्जनं कार्यमिति तद्वाक्यस्यार्थः । तत्र ग्रहमित्येकस्यसङ्ख्यापेक्षया प्रह-
द्रव्यं समार्गस्योद्देश्यं प्रतीयते । कुत ? श्रुतिसंयोगात् — एव वाचकपदघटित-
त्वात् । अतः एकस्य-दशानां एकत्रयिशिष्टस्य यस्य कस्याचिदप्रसङ्गस्य,
समार्गं कार्यं । न तु वेदवाक्यादीनां दशानां ग्रहणमिति भावः ॥१३॥

दर्शपूर्णमासे तदङ्गमृतप्रयाजसंनिधौ ' अभिक्रामन् जुहोति ' इति भुतम् । तत्र यदिदं होमकाले आहवनीयस्याभितः सञ्चरणात्मकमभिकर्णं, तस्य क्रियात्मात्, क्रियायाश्च क्रियाया कारकत्वेनान्नेतुमयोग्यत्वात्, धात्वर्थहोमेन साकं तस्य अन्ययासम्भवात्, वाक्यभेदः — तद्वाक्योपाख्यप्रयाजेऽप्यस्तस्य विच्छेदः स्यात् । ततस्तेष्वो विच्छिन्नं तदभिकर्णं प्रकरणेन दर्शपूर्णमास-कर्त्रा सम्बद्धं सत् कर्तृगुणत्वेन तत्कर्तृकजुहोत्यनूदितप्राकारणिकेषु सर्वहोमेषु तस्य कर्तृत्वात् प्राप्तिः स्यात् । तथा च सर्वे होमा अभिक्रामन् सदनुष्ठेयाः, न केवलं प्रयाजा इति ॥१९॥

सिद्धान्तः—साकांक्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमासं हि पूर्वेण ॥२०॥

विभागे अभिक्रामन्निनि णमुल्लं पदं साकाङ्क्षम् । अभिभागे च अभिक्रामन् सन् जुहोतीत्येकार्थप्रतिपादकम् । इत्येकवाक्यमिदमभिक्रामन् जुहोतीति । नात्र वाक्यभेदः । हि-यतः, वाक्यभेदे पूर्वेण-णमुल्लं पदमात्रेण, असमासम्—अपिपूर्वं तत्, इति तत्परिपूर्वार्थे क्रियान्तरमप्याहार्यम् । तदपेक्षया सन्निहितस्य योजनमेव न्याय्यम् । ' सन्निहितं च प्रयाजानुवादकं जुहोतीति पदम् । अनः प्रयाजस्यैवाङ्गमभिक्रमणम् । तत्कर्तृद्वारा न दर्शपूर्णमासस्येति भावः ॥२०॥

उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गत्वाधिकरणम् ॥११॥

सन्दिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥२१॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे ' विश्वस्यो वै त्वाष्टः ' इत्यस्मिन्प्रपाठके सप्त-माष्टमयोऽनुवाक्ययोः सामिधेनीब्राह्मणमाध्यातम् । नबने निविसंज्ञकानां ' अग्ने महानसि ब्राह्मणभारत ' इत्यादिमन्त्राणां ब्राह्मणम् । ' दशमे इदं कामस्य एतावतीरनुकुर्यात्, इदं कामस्यैतावती ' इति काव्याः सामिधेनीप्रकारा उक्ताः । एकादशे त्वनुवाके ' निवीनं मनुष्याणां, प्राचीनावीनं पितृणाम्, उपवीतं देवानाम्, उपन्ययने देवलदममेव तत्कुरु ' इति उपवीतं विहितम् ।

तत्रावान्तरप्रकरणमहाप्रकरणभ्यां सन्देहे सति निविन्मन्त्रब्राह्मणेन अग्न्यङ्ग-
भूतेन सामिवेनाप्रकरणस्य व्यवायात्-विच्छिन्नत्वात्,—वाक्यभेदः स्यात् ।
महाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्गमिदं वासोविन्यासविशेषात्मकमुपवीतमिति
सिद्धान्तः ॥२१॥

वैकंकतपात्राणां कृत्स्नयागगुणताधिकरणम् ॥२२॥

गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात् ॥२२॥

आधानप्रकरणे तत्सन्निधौ च 'वारणो यज्ञावचरः स्यत्, नत्वेतेन
शुद्धयात्, वैकंकतो यज्ञावचरः स्याज्जुहुयादेवेनेन' इति । यज्ञावचरो—यज्ञ-
साधनम् । नत्र गुणानां—वारणवैकङ्ककनादिरूपाणां, परार्थत्वात्—
यज्ञसाधनरात्रार्थात्, आवनस्यायज्ञत्वात्, पवमानहविषां वागत्वेऽपि
तदप्रकरणत्वात्, तत्सन्निधावस्य पाठाभावाच्च, नाधानेन पवमानेष्टि-
मिथ्य साकं श्रुतस्य यज्ञावचरत्वाङ्गाङ्गिभावेन सम्बन्धः । अपि तु स्वधाक्य-
श्रुतयज्ञपदार्थेनान्निवृत्तानामेषा यज्ञावचराणामसन्निधिगठस्य समत्वात् यज्ञपद-
घटितत्वाच्च तद्विज्ञेयु सर्वयज्ञेषु निवेशः स्यादित्यर्थः । अथवा गुणानाम्—
आधानपवमानेष्टीनां च परार्थत्वात्—अग्निमुदिश्य विहितत्वेन अग्न्यर्पसंस्कार-
रूपात्वात् तेषां परस्परमसम्बन्धः—अङ्गाङ्गिभावो न स्यात् । अङ्गत्वेन साम्यादिति
यावत् । अङ्गत्वाच्च पवमानहविषा यज्ञावचराणामपि परस्परमङ्गाङ्गित्वं न
सम्भवति । अर्थात्सर्वयज्ञेषु तेषां निवेश इति भावः ॥२२॥ मियोऽसम्बन्ध-
न्यायोऽयम् ॥

वार्त्रिभाद्यनुवाक्यानामाज्यमागाङ्गताधिकरणम् ॥२३॥

मिथश्चानर्थसम्बन्धात् ॥२३॥

दर्शपूर्णमासे श्रूयते 'वार्त्रिणी पूर्णिमास्यामनुच्येते । वृधन्वती अमा-
वास्यायामिति' । तत्र 'अग्निर्दृष्टाणि जह्वनत्' इति प्रथमा वार्त्रिणी ।
'त्वं सोमासि सत्यतिवृत्रहा' इति द्वितीया वार्त्रिणी । 'अग्निः प्रत्नेन जन्मना
कविर्विप्रेण वाकृधे' इति प्रथमा वृधन्वती । सोमर्गाभिष्टावपम्, र्वयामो

वचो विदः ' इति द्वितीया वृध्न्वती । एतयोर्गर्विष्ठावृध्न्वतीयुगलयो- द्वित्वो-
पेतयाज्यापुरोऽनुराक्ययोः प्रधानपागेन साकमनर्थः—निष्प्रयोजनः, सम्बन्धः ।
तत्र याज्यापुरोऽनुराक्यान्तरस्य सत्त्वात् । इत्याज्यभागयोर्द्वित्वात् तत्र तयोर्द्वि-
गलं सार्थकम् । अतः पूर्णभासे आज्यभागयोर्द्विग्नौयुगलम् । अमात्रस्या-
यमाज्यभागयोर्वृध्न्वतीयुगलम् । इति नियामकं वाक्यमिति सिद्धम् ॥२३॥
वार्धप्राम्यायः ॥

हस्तावनेजनादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्गताधिकरणम् ॥२४॥

आनन्तर्यमचोदना ॥२४॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'हस्तावनेनिके, उलपराजि स्तृणाति' इति
श्रूयते । अनेजनं—प्रक्षालनम् । वेधमास्तरितं सम्पादितस्तृणस्तंब उल-
पराजिः । तथा उपेतित्येवे 'मुष्टीकरोति । याच यच्छति । दीक्षितमावेदयति'
इति श्रुतम् । तत्र अनेजनं हस्तसंस्कारः, मुष्टीकरणवाग्यमौ मनःप्रणि-
धानार्थौ । अतस्त्वयमपि लिङ्गप्रकरणस्या करिष्यमाणसर्वकर्तार्यं, न तु केवल-
मुलपराजिस्तरणदीक्षिताऽऽवेदनार्थम् । अतस्तत्र प्रतीयमानमव्यवहितोत्तरावरूप-
मानन्तर्यं क्रमात्मकम् अचोदना—नयोरुपराक्यसाधकं न भवति । दुर्बल-
त्वात् । अन्यथा घट करोति, गा नयतीत्यनयोरप्येकवाक्यतापत्तिरिति
भार्य ॥ २४ ॥

वाक्यानां च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥

हस्तावनेजनादिर्गुणवाक्यानां तदुत्तरवाक्यानां च हस्तार्थबोधेन
समाप्तत्वात्—निराकाङ्क्षत्वात्, एकराक्यतालक्ष्यगत्यार्थभावेन नैकराक्यत्वमत्रे-
त्यर्थः ॥ २५ ॥

चतुर्धाकरणस्य आयेग्यमात्राङ्गत्वाधिकरणम् ॥ २५ ॥

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मिथ-
स्तेषामसम्बन्धात् ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'आग्नेयं चतुर्धा करोती'ति श्रुतम् । अत्र शेषः—
चतुर्धाकरणात्मकः संस्कारः, गुणसंयुक्तः—अग्निरूपगुणसम्बन्धविशिष्टोद्देश्य-
कोऽपि, साधारणः—अग्नीषोमैन्द्राग्नसाधारणः प्रतीयेत । कुतः ? तयोरपि
अग्निसम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् । किं च शाखान्तरे शतपथब्राह्मणे तेषां—
चतुर्धाकरणव्यक्तीनामग्रेष्व परस्परमसम्बन्धात्—सम्बन्धाप्रतिपादनात् । तत्र
तु केवलं पुरोडाशं प्रकृत्य तं चतुर्धा करोतीति श्रुतम् । अस्य श्रुतौ
सम्बन्धस्य प्रकृतपुरोडाशमात्रपरत्वात् अत्रत्याग्नेयपदं प्रकृतपुरोडाशमात्रपरं,
न गुणसम्बन्धविशिष्टोद्देश्यपरमिति भावः ॥२६॥

**सिद्धान्तः—व्यवस्था वा अर्थसंयोगात् लिङ्गस्यार्थेन
सम्बन्धात् लक्षणार्था गुणश्रुतिः ॥२७॥**

व्यवस्था वा—आग्नेयस्यैव चतुर्धाकरणं नान्यस्येति नियमः,
कस्मात् ? अर्थेन—अग्निदेवतारूपतद्वितार्थेन पुरोडाशस्य सम्बन्धात् न सम्बन्ध-
सामान्यबोधकोऽयं तद्वितान्तः शब्दः । अपि तु देवताविशेषसम्बन्धवाचकः ।
अग्नीषोमादिस्पष्टे तु न केवलमग्नेर्देवतात्वम् । तत्र देवतात्वं व्यासज्जवृत्तिः ।
अत्र त्वव्यासज्जवृत्तिः । अतोऽव्यासज्जवृत्तिर्देवतात्वप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गस्य
सादृशार्थेनात्र सम्बन्धात्, बोधकत्वेनेति शेषः, आग्नेयस्यैव चतुर्धाकरणम् ।
नाग्नीषोमीयादेरिति । तत्र गुणश्रुतिः लक्षणार्था—शक्यसम्बन्धरूपलक्षणया
अग्निबोधका, न देवतात्वेनेति भावः । विस्तरस्तु भाष्यादितोऽवगन्तव्यः
इत्यलम् ॥२७॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः
पादः ॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

लवनप्रकाशकमन्त्राणां मुख्ये बर्हिषि
विनियोगाधिकरणम् ॥१॥ (बर्हिर्न्यायः) ॥

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्

तस्मादुत्पत्तिसम्बन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥१॥

पूर्वपादे धुनिविनियोगो विमृष्टः । इह पादे लिङ्गविनियोगो विमृश्यते ।
मन्त्राधिकरणे विहितकर्मसमयेनार्यस्मारकस्या मन्त्राणां कथङ्गं न प्रामाण्य
चेति स्थितम् । तत्र पदानामर्थस्मारकत्वं द्विधा, शक्त्या लक्षणया च ।
सत्येवं दर्शपूर्णमासयो प्रारम्भे भुवम्—‘ बर्हिर्देव सदनं दामी’ति लवन-
प्रकाशक मन्त्रमुदाहृत्य विचार्यते—विषयं मन्त्रो बर्हि पदशब्दयुक्तशब्दजन-
प्रकाशकरेण कर्माङ्गम्, उत तत्तदलक्ष्यकुशलसदृशतुगविशेषप्रकाशकरेणेति
सन्देहे भिद्धान्तमाह महर्षिर्मेभिनि अर्थाभिधानसंयोगादिति । यस्मात् गुणस-
म्बन्धमनपेक्ष्यैव शब्दाप्रथम प्रतीतस्यैव मुख्यस्य—शक्तिवृत्तियोग्यवस्थार्थस्य
कथनद्वारा मन्त्राणां ऋषि साक सम्बन्धत्वे शेषभावं कवङ्गत्वं
स्यादिति स्थितं प्राक् । तस्मात्—उत्पत्तिसम्बन्धः—औत्पत्तिकेन स्नामा-
दिकेन मुख्येनैवार्थेन मन्त्रप्रवृत्तकरदाना सम्बन्धः, स्यात् । कुत ? नित्य-
संयोगात्—उदपदार्थयो सम्बन्धो नित्य इति व्युत्थापितत्वात् । मुख्यार्-
थाभिधानेनैव मन्त्रस्य कुवार्थमाजिराकाङ्क्षायाच्च न लक्षणया अनुव्यवस्थार-
णाय तस्य प्रवृत्तिरिति भावः ॥१॥

संस्कारकत्वादचोदिते न स्यात् ॥२॥

नन्वेव सति पूगानु मन्त्रमन्त्रस्य प्रकरणाद्धि-उद्देश्यत्तिरित्यत्रेष्टापत्ति-
माह—संस्कारेति । पूगानुमन्त्रणमन्त्रस्य संस्कारकत्वात्—पूषदेवतास्मृतिरूप-
संस्कारजनकत्वात् अचोदिते—अविहितपूषदनताके यागे, तस्य मन्त्रस्याङ्गत्वं
न स्यात् । यत्र संस्कारस्य सम्भव तत्रैव तस्याङ्गत्वमिति भावः ॥२॥
अथ बर्हिर्न्यायः ॥

इन्द्रप्रकाशकमन्त्रस्य श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वाधिकरणम् ॥२॥

वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥३॥

अग्निवग्ने' निवेशनः सङ्गमनो वपूनामिलैन्ध्या गार्हपत्यमुपनिष्ठते' इति श्रूयते । अत्र गार्हपत्यमिति गार्हपत्यस्याग्नेः ईप्सितवत्पश्यन्कर्तव्यत्वाच्चिन्त्या द्वितीयया श्रुत्या तदुपस्थानाङ्गनया ऐन्ध्या ऋचः विनियोगः कृत इति व्यक्तमुपलभ्यते । अत इयमिन्द्रदेवताका ऋक् अयथार्थ—मुष्ट्यार्थमतिक्रम्य, लक्ष्मणा उरस्थानद्वारा गार्हपत्यङ्गमूना भवेत् । लिङ्गापेक्षया श्रुतेर्विधीयत्वादिनि भावः ॥३॥

गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात् सम्बन्धस्य

अशास्त्रहेतुत्वात् ॥४॥

न च श्रुतिवलादिन्द्रदस्य गार्हपत्ये शक्तिः कर्त्रेणि वाच्यमित्याह-
गुणाद्वापीति । लक्ष्मणारूपगौणवृत्त्यैव इन्द्रददेन गार्हपत्यस्याभिधानं स्यात् । न तु शक्त्या । यतो वाच्यवाचकभावात्मकसम्बन्धस्यानान्वयस्य नित्यः सः इत्यौत्तरसिक्तून स्थितावात्तादृशशक्तिकृतसम्बन्धस्य अशास्त्रहेतुत्वात्—शास्त्र-
कारणकत्वासम्भवात्, लोकसिद्धगौणवृत्त्याश्रयणेन गार्हपत्याग्निरप्युपपत्तौ सत्त्वां तत्रेन्द्रदस्य शक्तिकल्पनं जलेन दहेदिति वदशक्यार्थमिति भावः ॥४॥
अयं गार्हपत्यन्यायः ॥

आह्वानप्रकाशकमन्त्राणामाह्वाने विनियोगाधिकरणम् ॥३॥

तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥५॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते' हविष्कृदेहीति त्रिप्रपन्नहवरी'ति । अत्र हविष्कृदेहीति मन्त्रः तथा, यथा ऐन्द्रमन्त्रस्य इन्द्रमन्त्रः गौणवृत्त्या गार्हपत्य-
प्रकाशकः, तथा एहीत्याह्वानमन्त्रोऽपि अत्रानलप्रकाशकवृत्त्या । तथा च हे हविष्कृत्, हविःसम्पादक, अत्रातत्वेनेहि—सम्पन्नो भवेत्यत्राह्वानाङ्गत्वं मन्त्रस्य,
नाऽऽह्वानाङ्गत्वमिति चेत् ॥५॥

सिद्धान्तः— न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥६॥

न अवहननार्थो मन्त्रः । नापि कालविधानार्थः । तस्य स्वयमेव प्राप्तत्वात् । अपि तु अयमन्-अवहननकाले यदाह्वयति तत्रिः इति त्रिरभ्यासमात्रविधिरिति निष्कर्षः ॥६॥

गुणाभावात् ॥७॥

हविष्कृदेर्होति मन्त्रस्यस्य आह्वानवाचक-एहीतिपदस्य अवहननलक्षकत्वे सिंहो गणयक इत्यादाविष उभयसाधारणः कश्चन गुणोऽपेक्षितः । तादृशो गुणो नोपलभ्यते लक्षणाभिमाने अवहनने मुख्यार्थाह्वानसदृशः । अतो गुणाभावात् न एहीत्यस्य अवहनने विसदृशे लक्षणेत्यर्थः ॥७॥

इतश्च तथा लिङ्गात् ॥८॥

‘वाग्वै हविष्कृत्’ इत्यर्थवादरूपात् लिङ्गादपि न हविष्कृतित्वस्य अवहनने तात्पर्यम् । यतो वाक्सदृशस्त्रोतेन वाच्यमवहननन्तु न स्त्रीसदृशमिति भावः ॥८॥

विधिकोपश्रोपदेशे स्यात् ॥९॥

सादृश्याभावेऽपि गौणवृत्त्यालम्बनेनोक्तमन्त्रस्यावहननाङ्गत्वेनोपदेशे उच्यमाने ‘अपहतं रक्ष इत्यपहन्ति, अपहता यातुवाना इत्यपहन्ति’ इति नित्यसद्विधेः कोपः-उपदेशो, भवेत् । तन्मात्रावहननाङ्गत्वं मन्त्रस्य । अपि स्वाह्वानशोभनमेति भावः । तस्य त्रिरभ्यासमात्रविधिरिति पूर्वमुक्तमेव ॥९॥ अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव विनियोगाधिकरणम् ॥१॥

तथोत्थानविसर्जने ॥१०॥

ज्योतिष्टोमे भूयते — ‘उत्तिष्ठन्नवाह अग्नौदग्नीन्विहर’ इति । तथा— ‘व्रतं कृणुतेति वाचं विसृजती’ ति । यथा अवघ्नन्निति काललक्षकम् । तथा— उत्थानविसर्जने अपि काललक्षके एव । न विधायके इति ॥१०॥

सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गत्वाधिकरणम् ॥५॥ ..

(प्रस्तरप्रहरणन्यायः)

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥११॥

दर्शपूर्णमासयोः ' सूक्तगानेन प्रस्तर प्रहरति ' इति श्रुतम् । ' इदं यागापृथिवी मद्रमभूत् ' इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः । प्रस्तेरो दर्ममुष्टिः । तस्य प्रहरणमग्नौ प्रक्षेपः । तत्र सूक्तगानेनेति तृतीयान्तं पदं फाल्गुशकम् । तत्पठनकाले अग्निर्युगा प्रस्तरप्रहरणं कार्यमित्यर्थः । न प्रहरणाद्वत्त्वेन सूक्तवाकस्य त्रिनियोगविधिः । कुत ? उभयोः परार्थत्वात् । सूक्तगानो देवतास्तुत्यर्थः । प्रस्तरश्च सुगन्धारणार्थः । इति न तयोर्द्वाङ्मिमांसा । मिथोऽसम्बन्धन्यायात् इति भावः ॥११॥

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥१२॥

सूक्तगानेनेति तृतीयान्तिचलात् सूक्तगानस्य प्रस्तरप्रहरणमिति अद्वत्त्वेन उपदेशो वा-विधिरेव वाच्यः । अन्यथा हि अकस्मात् यागानङ्गभूतस्य तस्य ' सूक्तगानो याज्या, प्रस्तेरो हवि ' इत्यादिन् अर्थगदे याज्यात्वेन स्तुतिरनुपपन्ना स्यात् । यागसाधन एव मन्त्रे याज्याशब्दः प्रवर्तते इति भावः ॥१२॥

स देवतार्थस्तत्संयोगात् ॥१३॥

सः—सूक्तगानः, प्रस्तरहविष्के यागे अग्निदेवताकल्पकः । तत्संयोगात्—सूक्तगानेनेति तृतीयया प्रहरणं प्रपङ्क्तत्वेन तस्य सम्बन्धनोपपन्नात् । तथा सत्येव सूक्तगानस्य ' अग्निरिदं हविर्जुषन् ' इत्यग्निं प्रस्तरं हविः स्वीकृतवानिति लिङ्गं समुपपन्नं भवति । तस्मात् प्रोपसर्गपूर्वको हस्तिरत्र यागार्थकः आघारमाधारयनातिरिचदिति भावः ॥१३॥

प्रतिपत्तिरिति चेत्स्विष्टकृद्बुभयसंस्कारः

स्यात् ॥१४॥

ननु सुगन्धारणे विनियुक्तस्य प्रस्तरस्य प्रहरणं प्रतिपत्तिरुमेति द्वितीयया व्यक्तमगम्यते । न यागादगतम् । अर्चयित्वाकल्पनाप्रसक्तेः । इति चेत् ।

स्विष्टकृद्विष्टाप्रतिरत्येवधारय । तथा हि-यथा स्विष्टकृत्वागं प्रक्षेपाशेन उप-
युक्तहविर्द्वयसंस्कारार्थः 'अपाङ्गिरेनेः प्रियाधामानी' त्यादिमन्त्राशेन इष्टेज्य-
मानदेवतासंस्कारकः, तथाज्यमपि प्रक्षेपाशेन प्रस्तरस्य उदशाशेन उपयुक्तदेव-
तायाश्च संस्कारः इति द्वयदेवतोमयसंस्कारार्थं स्यात् । द्वितीया अनुवाद-
परा । तस्य प्रतिपत्तिसंस्कार्यत्वादिति भावः ॥१४॥

— सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगाधिकरणम् ॥६॥
(सूक्तवाकन्यायः)

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥१५॥

'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती'ति प्रस्तरप्रहरणाङ्गतया कृत्स्नोपदेशात्-
कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्य त्रिभूतानाम्, दर्शपूर्णमासे च उभयत्रापि सर्ववचन-
समप्रत्येन सूक्तवाकस्य मठनं कार्यम् ॥१५॥

सिद्धान्तः—यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥१६॥

यथार्थं वा—यथालिङ्गमेव विभज्य, विनियोगो दर्शपूर्णमासयो-
कार्यः । कस्मात् 'शेषभूतसंस्कारात्'—दर्शपूर्णमासे च शेषभूतदेवतासंस्कार-
कत्वात्सूक्तवाकस्य । तत्र तत्रानङ्गभूतदेवतायाः संस्काराकाङ्क्षाविरहादुभयत्र
कृत्स्नपाठो निष्फलः । देवतास्मृतिरन्यदष्टफलाभावात् । सम्भवति दृष्टपक्षे
अदृष्टफलपनस्यान्याथ्यस्याच्चेति भावः ॥१६॥

वचनादिति चेत् ॥१७॥

सूक्तवाकेनेति तृतीयान्तरवचनात्कृत्स्नस्य विनियोगः । न तत्र
युक्त्यपेक्षेति चेत् ॥१७॥

प्रकरणाविभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥१८॥—

प्रकरणाविभागात्—महाप्रकरणस्य एकत्वात्, उभे—दर्शपूर्णमास-
कर्मणी प्रति, अवयवशः प्रयोगेऽपि कृत्स्नशब्दः—कृत्स्नसूक्तवाकशब्दार्थः,
नानुपपन्न इति लैङ्गिकविनियोगेऽपि न तृतीयाश्रुतिविशेष इति भावः ॥१८॥
सूक्तवाकन्यायोऽयम् ॥

काम्ययाज्यानुवाक्यानां काम्यमात्राङ्गेताधिकरणम् ॥७॥

लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समाम्नानम् ॥१९॥

काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याते काण्डे ' इन्द्राग्नी रोचना-
दिवः ' इति इन्द्राग्न्यादिलिङ्गक्रमा ऋचः समाम्नानाः । तासां लिङ्गक्रम-
समाख्यानात्—लिङ्गक्रमसमाख्येति प्रमाणत्रयानुरोधात्, काम्ययाज्यानु-
वाक्याकाण्डमिति समाख्यया काम्ययुक्तं—काम्योष्टिकाण्डसमाख्याते काण्डे
पठितेषु ' ऐन्द्राग्नेकादशकमाहं निर्वपेत् प्रजाकामः ' इत्यादिकाम्यकर्मस्यैव
विनियोगः । तत्रापि क्रमप्रमाणेन प्रथमेष्टौ प्रथमयाज्यानुवाक्यायुगलमिति
रीत्या अङ्गत्वेन सम्बद्धं स्यात् तत्काम्ये याज्यानुवाक्याकाण्डम् । न केवलेन
लिङ्गप्रमाणेनेति तात्पर्यम् ॥१९॥

आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानामेव मन्त्राणां विनियोगाधिकरणम् ॥८॥

अधिकारेचमन्त्रविधिरतदाख्येषु शिष्टत्वात् ॥२०॥

उपोतिष्टोमे ' आग्नेय्या आग्नीध्रमुपनिष्ठते, ऐन्द्रा सदः, वैष्णव्या
हविर्धानम्' इति श्रूयते । अत्र अधिकारे—यत्किञ्चित्कृतसन्निधौ, य आग्नेया-
दिमन्त्रविधिः सः, अतदाख्येषु—अप्रकृतेषु प्रकृतेषु च आग्नेयादिमन्त्रेषु,
प्रवर्तते । न प्रकृतेष्वेव । कुतः ? प्रकृताप्रकृताविशेषेणैवाग्नेयादिपदेनाङ्गनया
विहितत्वात् । इति ॥२०॥

सिद्धान्तः—तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥२१॥

तस्मिन्प्रकरणे आख्यापाठः यस्य मन्त्रस्य स एव उपस्थाने योज्यः ।
नाप्रकृतः । प्रकरणेन, सन्निधिगठेन, वक्ष्यमाणयुक्त्या चेत्यर्थः ॥ २१ ॥

युक्तिः—अनर्थकश्चोपदेशः स्यात् असम्बन्धा-

त्फलवता न ह्युपस्थानं फलवत् ॥२२॥

मन्त्रस्योपस्थानं प्रति सावननयोपदेशः अनर्थकः—व्यर्थः स्यात् ।
कस्मात् ? प्रकरणानादरेण फलवता कृत्या असम्बन्धात् । उपस्थानं तु न

स्वतः फलवत् इत्यर्थः । प्रकरणाङ्गीकारे तु सामान्यतोऽयं मन्त्रः क्रतुना सम्बद्धस्तत्प्रकरणपाठादिव निश्चये केन साकं सम्बद्धः? इति विशेषजिज्ञासा-
याम् 'आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठे' इत्यादिवाक्यं फलवत्क्रतुसम्बन्धेन उप-
स्थानेन साकं तं तं मन्त्रं सम्बन्धयतीति परंपरया फलवत्तदुपपन्ना मन्त्र-
प्रवृत्तिः । अन्यथा निष्कला, कल्प्यफला वा म्यादिति भावः । प्रकरणपाठा-
नादादौ पोऽस्त्येवेति ध्येयम् ॥ २२ ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥२३॥

'अधिनियुक्ता वाचस्तोमे सम्यक्वन्ते' इति वचनेन सर्वेषामप्रकृताना-
मामेपादिनिष्कलसमन्वागा वाचम्येवामान्यक्रतुसम्बन्धः ॥ उपदिष्टत्वात्, तद्द्वारा
तेषां फलवत्त्वाच्च न काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥२३॥

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् ॥९॥

लिङ्गसमाख्याभ्यां भक्षार्थताऽनुवाकस्य ॥२४॥

उपेतिष्टोमप्रकरणे 'भक्षे हि मा विश दीर्यायुताय इत्याधारभ्य उपहूतो
भक्षयामी'त्येवमन्तो भक्षानुवाकः पठितः । तत्र, यथा काश्चेद्विषयाऽनुवाक्या-
काण्डमिति समाख्यामाहिलिङ्गेन मन्त्राणां काश्चेष्टवद्गवं निर्भाजम् । तथा,
भक्षानुवाकः इति समाख्यासहितभक्षयामीनि लिङ्गेन कृत्स्नस्यानुवाकस्य
भक्षार्थत्वं, न ग्रहणापेक्षानावर्त्यतरम् । तानि लिङ्गान्तराणि लक्षणया भक्षणपराणि
वाच्यानीति ॥२४॥

सिद्धान्तः—तस्य रूपोपदेशाभ्यामपकर्षोऽर्थस्य

चोदितत्वात् ॥२५॥

न कृत्स्नस्यानुवाकस्य भक्षणार्थता । अपि तु तस्य—तदनुवाकस्यस्य
ग्रहणापेक्षणादितत्तदर्थस्य, अपकर्ष—विच्छेदः, मिच्छिन्नं च ग्रहणापेक्ष-
भक्षणजरणेषु निवेशः । कुतः? रूपोपदेशाभ्याम्—रूपं—ग्रहणादिप्रकाशन-
सामर्थ्यम्, भक्षयन्तीत्युपदेशश्च, ताभ्यां हेतुभ्यामित्यर्थः । ननु भक्षणविधिवद्-

ग्रहणादिप्रिधेरभावात् कथमविहितमर्थं ग्रहणादिलिङ्ग प्रकाशयेत् ? कथं वा अ-
प्रकाशितेऽर्थे तत्तन्मन्त्रस्य निवेशः ? इत्याशङ्क्यामाह—अर्थस्य—ग्रहणापेक्ष-
णादिरूपार्थस्य, चोदितत्वात्—भक्षणप्रिधिनैव तस्य विहितत्वात् । ग्रहणा-
दिकं विना भक्षणानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा च 'भक्षे हीति बाहुभ्या सध्यास'
मित्यन्तो मन्त्रो ग्रहणे, 'तृचक्षसन्ना देव सोमेति अरुयेव'मित्यन्त अनेक्षणे,
'हिन्वे गात्रेति मा नाभिननिगा इत्यन्तो जरणे, 'वसुमद्रगस्येति भक्षयामी'
इत्यन्तो भक्षणे, विनियोक्तव्यः । समाख्यया लिङ्गस्य बाधासम्भवादिनि-
भायः ॥२५॥

मन्त्राभिभूतिरित्यादेर्भक्षयामीत्यन्तस्यैकमन्त्रत्वाधिकरणम् ॥१०॥

गुणाभिधानान्मन्त्रादिरेकमन्त्रः स्यात्तयोरे-

कार्थसंयोगात् ॥२६॥

तदनुशासनं 'मन्त्राभिभूति' कर्तुं यत्राना वागुजुषाणा सोमस्य
तृप्यविति 'मन्त्र' अभिमेण भक्षमन्त्रेण सह एकमन्त्रः—एकत्राक्यं स्यात् ।
न पूर्वोक्तधिकरणरीत्या तृप्यविति तृप्तिप्रकाशकलिङ्गेन विच्छिद्यतृप्तो निवेशः ।
भक्षणानुनिष्पन्ना हि तृप्तिर्भक्षणस्य फलमिति स्वर्गपदप्रियेया सेति गुणस्य
भक्षणफलस्य तृप्तेस्तेन मन्त्रेण अभिधानात्तयोर्द्वयोर्विशिष्टैकार्थप्रति-
पादकत्वादेकमन्त्रमिति भावः ॥२६॥

इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेषु ऊहं

विनियोगाधिकरणम् ॥११॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेषु

अनेन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥२७॥

उक्तभक्षमन्त्रे 'इन्द्रपीतस्येति' नि लिङ्गविशेषनिर्देशात्, तुन्यप्रमाणो-
पदिष्टतया प्रवृत्तिविज्ञप्तिभावात् । राघ, अनेन्द्रमन्त्रावरुणादिप्रदयागमन्त्राणि
सोमभक्षणम् अमन्त्रम्—इन्द्रपीतस्येति -पदघटितभक्षमन्त्ररहितमेव कार्यम् । इति
प्र० पूर्वपक्षः ॥२७॥

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥२८॥

यथादेवतं वा—यथादेवताको याग तत्तद्वतायास्तत्र तत्र ऊहेन तन्मन्त्रपाठः कर्तव्यः । कस्मात् ? यस्मात् तत्प्रकृतित्वम्—येन्द्रप्रकृतित्वं, सर्वप्रहाणा दर्शयति । 'इन्द्रायत्वा वसुमेने जुष्ट गृह्णामि' ति सोमप्रहणमन्त्रः । अस्मिन्मन्त्रे इन्द्रमुद्दिश्यैव सोमप्रहणं ध्रुम् । अर्थात् निखिलसोमवर्मा, इन्द्र-यागमुद्दिशेति तस्यैव प्रकृतिरयम् । तथा च मित्रावरुणादिप्रहाणा तद्विकृतित्वात् मित्रावरुणपरिनिव्येत्यादूहेन मन्त्रमन्त्रपाठस्तत्र प्राप्नोतीति भावः ॥२८॥

अभ्युन्नीतसोममक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ॥२९॥

पुनरभ्युन्नीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥२९॥

इत्थमपर्यवसितं द्वाधाधिकरणे अन्तर्गत इष्टप्रसङ्गादिचारान्तरं प्रस्तूपते । कुत्राचिन्तारूपेण न्यायासङ्गेन । तत्र, प्रातःसवने तृतीयसवने च सन्ति सवनमुर्वीषा दशचमसा । पात्रनिशेषस्थिता सोमसाधनसा इत्युच्यते । तेषु मध्यतः कारिणा होत्रप्रज्ञाद्गातृयजमाना चतुर्णां चत्वारश्चमसा । होत्रकाणां सैत्रावरुण-त्रासगाष्टंति-रोतु-नेष्टु-अष्टावाक्-आग्नीध्राणां पण्य पद चमसाः । तत्र मध्यतः कारिणा चमसैर्होत्रैर्पट्कारानुरपट्कारयोर्द्विर्द्विर्होतव्यम् । होत्र-काणां चमसैस्तु पट्कारेण पयःसह होतव्यम् । चमसानभिन्द्रादुक्तेषु सर्वेषु होमेषु इन्द्रो देवता । तदनन्तरं होत्रकाणां पदसु सशेषेषु चमसेषु द्रोणकलशात् सोम पुनरभ्युन्नीय मित्रावरुणादिभ्यो देवतान्तरेभ्य अनु-पट्कारे होत्रका जुह्वतीति प्रेषयचनादयमर्थः । तच्चेत्यम्—'मध्यतः कारिणां चमसावर्यको अपट्कारे अनुपट्कारे जुह्वन् होत्रकाणां चमसाधर्षयः सकृद्धत्वा शुक्रस्याभ्युन्नीय उपावर्तयन्' इति । ततः शेषमक्षगं क्रियते । होत्रकाणां चमसैर्पट्कारे इन्द्रः सकृद्धतः । पुनरभ्युन्नीय मित्रावरुणाया देवता इष्टाः । अतस्तत्र इन्द्रस्य मित्रावरुणादिदेवतानां च ते, पृथक् पृथक् इष्टानां शेषाः सन्ति । इति पुनरभ्युन्नीतशेषमक्षगेषु इन्द्रमित्रावरुणादि-पीतस्येति शीत्या सर्वेषां पूर्वदेवताया उत्तरदेवतायाश्चोपलक्षणं कार्यं, न केवल-

मुत्तन्देवतायाः । यतो द्विशेषत्वात्-द्वयोर्देवतयोः शेषस्य तत्र सत्त्वात् । प्रकृतौ यस्यै देवतायै हुतं तच्छेषस्तत्पीत इत्युक्तम् । अनेऽत्रापि तद्वदेव वक्तव्यम् । इति प्रतिचमसं द्वयोरुपलक्षणं कार्यमिति सिद्धान्तः ॥२९॥

पूर्वपक्षः-अपनयाद्वा पूर्वस्य अनुपलक्षणम् ॥३०॥

प्रथमं यदुद्देशेन गृहीत्वा होमः कृतः तस्य पूर्वस्य-इन्द्रस्य, अनुपलक्षण-भक्षमन्त्रे योजनं, न विवेकम् । कुतः ? इन्द्रसम्बन्धस्य अपनयात्-विच्छेदादिर्यथैः । मित्रावरुणाद्युद्देशेन पुनर्गृहीते संशेप तस्मिन् पूर्वसम्बन्धापगम-पूर्वकमित्रावरुणादिदेवतान्तरसम्बन्ध एवात्पन्नः । अनन्तरसम्बन्धस्य निरासात् मित्रावरुणादिपीतशेषभक्षणे नेन्द्र उपलक्षयितव्यः इति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । आचार्यशेषं भुञ्जानः शिष्यः यदि शेषमन्यस्मै प्रयच्छति । तदा अन्यः शिष्यः 'शेषं भुञ्जे' इत्येव वक्ति । नाचार्यशेषमिति । तद्वदत्रापीति भावः ॥३०॥

उत्तरम्-अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् ॥३१॥

देवतान्तरपीतशेषभक्षणसमये इन्द्रसम्बन्धस्य भक्षमन्त्रे अनपायः-नैव विच्छेदः । कस्मात् ? अग्रहणात्-द्वेणकलशात् मित्रावरुणादिदेवतान्तरा-द्देशेन यदग्रहणं तद्विज्ञात्वात्पूर्वशेषस्य । 'पूर्वशेषे गृह्णातो'येव विधिः । तथा च मित्रावरुणादिसम्बन्धिसोमसस्य पूर्वशेषेण सम्बन्धात्मकः संस्कारो विधीयते । तावन्मात्रेण इन्द्रसम्बन्धस्यापनयो नैव भविष्येति सर्वेषामुपलक्षणं सिद्धमेव ॥ दृष्टान्तेऽपि आचार्यशेषं भुञ्जानेन शिष्येण-न्यस्मै तस्मादनेऽशेऽ-वशिष्टे 'आचार्यशेषं भुञ्जे' इति यद्यपि स न वदति, तथापि तस्मिन् आचार्यसम्बन्धे अज्ञत एवेति भावः ॥३१॥

पालीवतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पालीवते तु पूर्ववत्त्वात् ॥३२॥

प्रातःमन्त्रे ऐन्द्रवायवादिद्विद्वेत्तग्रहाणां होमशेषस्यार्थनादित्य-स्यात्यो समवनीयं तृतीयमन्त्रे आम्रपणस्यातीम-गच्छति । तेन गताऽऽम्रपण-स्यातीत्यः सोमः पात्रान्तरे दृष्ट्या पुनराग्रपणस्यान्या गृह्णाते । पश्चात्-

‘उपांशुपात्रेण पानीयते प्रत्याऽऽग्रयणाद् गृह्णाती’ति श्रुतम् । तत्र पत्नीवते-
पत्नीवदेवताकहोमशेषभक्षणे, पत्नीवदेवतया सह इन्द्रवाय्वादयोऽप्युपलक्ष-
णीयाः । पूर्ववच्चात्-पूर्व इति द्विदैवत्यशेषवत्त्वात् । पूर्वाधिकरणसिद्धान्तवदि-
त्यर्थः ॥३२॥

ग्रहणाद्वा अपनीतिं स्यात् ॥३३॥

ग्रहणाद्वा—‘पत्नीयतमाग्रयणाद् गृह्णानि’ इत्यपादानपञ्चम्या आग्र-
यणापादानकग्रहणस्य पत्नीवदेवतार्थतया विधानात्, नस्मात्प्रच्युतस्य मर्य-
स्यैव सोमस्य पत्नीवदेवतासम्बन्धप्रतीतिः पूर्वदैवतमपनीतं स्यात् । अतस्त-
च्छेषभक्षणे इन्द्रवाय्वादयो नोपलक्षणीया इत्यर्थः ॥३३॥

पत्नीवतशेषभक्षणे त्वष्टरमुपलक्षणीयत्वाधिकरणम् ॥३४॥

त्वष्टारं तूपलक्षयेत् पानात् ॥३४॥

तत्रैव होमशेषभक्षणे त्वष्टरीनस्येति त्वष्टारमुपलक्षयेत् । कस्मात् ?
पानात्—‘अग्नाई पत्नीवन्सजृद्धेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा’ इति त्वष्ट्रा
सह पानलिङ्गग्रहणादित्यर्थः ॥३४॥

अतुल्यत्वात् नैवं स्यात् ॥३५॥

मन्त्रालिङ्गेन, त्वष्टुर्देवतात्वं कल्प्यम् । ‘पत्नीवतमाग्रयणाद्
गृह्णाती’ति पत्नीवत अग्नेर्देवतात्वं निरपेक्षया तद्विश्रुत्योपदिष्टमिति ।
अतुल्यत्वात्—तुल्यबलत्वाभावात्, नैवं स्यात्—पत्नीवता सह त्वष्ट्रा नोपल-
क्षणीयाः । ‘सहैव दशभिः पुत्रैः’ इत्यादिवत् समीपवृत्तित्वमात्रं साहित्यं
लिङ्गेन बोध्यम् इति तात्पर्यम् ॥३५॥

पत्नीवतशेषभक्षणे त्रिंशत् अनुपलक्षणाधिकरणम् ॥३५॥

त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥३६॥

तत्रैव पत्नीवतयागीयशेषभक्षमन्त्रे पत्नीभ्यामगारिणस्त्रयस्त्रिंशत् देवा
नोपलक्षणीयाः । कुतः ? तेषां परार्थत्वात्—याज्यामन्त्रे अग्निं सम्बोध्य
‘पत्नीवतास्त्रिंशत् त्रींश्च देवाननुष्यमावह मादयस्व’ इत्यग्निवर्तकमादनवर्क-

त्वमेव तेषामुपदिष्टं, न यजमानकर्तृकमादनकर्मत्वम् । तच्चाग्नेरेवेति तस्यैव पानीवयागदेवतात्वं, न तेषां त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकानामिति ते नोपलक्षणीया इति भावः ॥३६॥

भक्षणे अनुवपद्कारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणम् ॥१६॥

वपद्कारश्च पूर्ववत् ॥३७॥

‘सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवपद्कृते जुहोति’ इति मान्त्रवर्णिनी कृत्स्न-सोमयागीयानुवपद्कारहोमीयाग्निर्देवता भक्षगमन्त्रे नोपलक्षयितव्या । पूर्ववत् । यथा पूर्वं प्रकृतिभूते ऐन्द्रयागे प्रथमं होत्रा पीतस्य पश्चादध्वर्युपानार्थं पठित-मन्त्रे होत्रपीतस्येति न पठितम् । तथा अनुवपद्कारदेवतापाठोऽपि नास्ति । प्रकृतौ हि इन्द्रोद्देशेनैव गृहीत ऐन्द्रग्रहः, नान्यस्य कस्याप्युद्देशेन । अतो मन्त्रे केवलमिन्द्रपीतस्यैव पाठः । विकृतावप्यातिदेशात्तथैव पाठ इति भावः ॥३७॥

अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम् ॥१७॥

छन्दोनिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥३८॥

कृत्वाचिन्तारूपन्यायपञ्चज्ञात् पूर्वस्मिन् इन्द्रपीताविकरणे द्वितीयपूर्वपाक्षिणोक्तमूहपक्षं प्रथमपूर्वपक्षी अधुना निरस्यति—छन्दोनिषेधास्त्विति । अतिरात्रियतुतीमसवने षोडशिग्रहे ‘तृतीयस्य सवनस्य जगतीच्छन्दसः’ इति मन्त्रे ‘अनुष्टुप्छन्दसः’ ‘इति भक्षमन्त्रं सन्नमति’ इति अनुष्टुप्छन्दःपदस्य ऊहरूपः जगतीच्छन्दःपदस्य प्रतिषेधः । ऊहपक्षसाधकत्वेनाभिप्रेतस्तत्र । स ऊहात्मकश्छन्दःप्रतिषेधो वाचनिकस्तामन्नात्रपर एव । न प्रकृतोपयोगी । किं च, अतिरात्रस्यामिष्टोमाविकृतिरात्तम्य तृतीयसवने अप्राप्तस्यानुष्टुप्छन्दः-पदस्य ऊहो यद्यप्युपपद्यते, तथापि प्रकृते अनैन्द्रेषु मैत्रावरुणादिषु नया न सम्भवति । अनैन्द्राणा तेषां विकृति-राभावात् । ‘सोमेन यजेते’ति उत्तरसि-वाक्यगतः सोमः कर्मणोऽगम् । न तु कर्मविशेषस्य कस्याचिदेशज्ञम् । स एव सोमः सर्वप्रदानेषु अभ्यस्यते । इति सर्वाणि सम्प्रधानानि । तस्माद-

भिषवादिषोमधर्माणां सर्वगामिच्चात् — सर्वयागोद्देशेन समानविधानात्,
नास्त्येन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकृतिर्मात्र इति भक्षमन्त्रस्य लिङ्गेन ऐन्द्र-
विषयत्वाच्च, अनेन्द्रेषु अमन्त्रकमेव भक्षणम् । ऊहासम्भवादिति भावः ॥३८॥

ऐन्द्राग्नभक्षणस्य अमन्त्रकत्वाधिकरणम् ॥३८॥

ऐन्द्राग्ने तु लिङ्गाभावात्स्यात् ॥ ३९ ॥

ऐन्द्राग्ने—‘ऐन्द्राग्नमृतुपात्रेण गृह्णाति’ इति चाक्षयविहित—ऐन्द्राग्नया-
गीयशेषभक्षणे इन्द्राग्निस्यां पीनेऽपि सोमे इन्द्रपीतत्वरूपलिङ्गत्य सत्त्वात्
तच्छेषभक्षणं समन्त्रकत्वादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

सिद्धान्तः—एकस्मिन् वा देवतान्तरा-
द्विभागवत् ॥४०॥

एकमात्रदेवताकयागीयशेषभक्षण एव स मन्त्रः । न ऐन्द्राग्नयागीय-
शेषभक्षणे । तेषाग्निरूपस्य देवतान्तरस्य सत्त्वात् विभागवत्—‘आग्नेयं
चतुर्धा करोती’ नि चतुर्धाकर्णवत् । मन्त्र यथा तद्विज्ञातत्वेन आग्नेयपदेन अग्नि-
पर्याप्तदेवताकत्वस्य प्रतिपादनात् व्यासः ब्रवृत्तिदेवतात्पके अग्नीषोमीयादौ
चतुर्धाकरण नास्तीति सिद्धम् । तथा अप्रापि इन्द्रपर्याप्तदेवताकयागीयशेष-
भक्षणे एव मन्त्रः । ऐन्द्राग्निरप्याप्तदेवताकयागीयशेषभक्षणे इति भावः ॥४०॥

गायत्रच्छन्दस इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्के

विनियोगाधिकरणम् ॥४१॥

‘छन्दश्च देवतावत् ॥४१॥

तस्मिन्नेव भक्षमन्त्रे ‘गायत्रच्छन्दसः’ इति लिङ्गाच्च स्तोत्रशब्दादौ
केवलगायत्रच्छन्दस्कौ प्रकृत् तत्रैव केवलगायत्रच्छन्दस्वयागे अर्थं भक्षमन्त्रः ।
देवतावत्—यथा केवलेन्द्रदेवताकयागे एव इन्द्रपीतस्येति पदं, नान्यदेवताक-
यागे, तथेत्यर्थः ॥४१॥

सिद्धान्तः—सर्वेषु वा अभावादेकच्छन्दसः ॥४२॥

सर्वेषु—नानाच्छन्दस्केषु यागेषु, भक्षमन्त्रः स्यात् । कुतः ? केवलैकच्छन्दस्कस्य क्रतोरभावात् । केवलेन्द्रयागस्य प्रासिद्धत्वात् दृष्टान्तो विषमः । तदनुसरणे कुत्रापि मन्त्रविनियोगो न स्यादिति भावः ॥४२॥

एकादशाधिकरणोक्तस्योपसंहारः ।

**सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपावनत्वा-
त्सवनाधिकारो हि ॥४३॥**

साम्प्रतं प्राशुपक्रान्तस्य इन्द्रपीताधिकरणस्य सिद्धान्तमाह—सर्वेषां वेति । ऐन्द्राणामनैन्द्राणां च यागानाम् ऐकमन्त्र्यम्—एक एवाधिकृतो यो मन्त्रस्तद्वत्त्यम्, ऐतिशायनस्य महर्षेरनुमतम् । न तु ऊढेन वा अमन्त्रक वा भक्षणम् । हि-यतः, इन्द्रपीतशब्दः । सवनाधिकारः—इन्द्रेण पीतं यस्मिन् सवने इति बहुव्रीहौ गायत्रच्छन्दस इतिवत्सवनबोधकः । तत्पुरुषे ॥ पाने अविग्रहवदिन्द्रकर्तृकत्वस्य नयनं निरस्यमानत्वात् भक्तिपानत्वात्—पाने भक्तिः, लक्षणाप्रसङ्गादिति । उभयत्र भक्तेस्तुल्यत्वेऽपि गायत्रच्छन्दस इत्यस्य सवनविशेषणत्वात् तत्सन्निहितस्य इन्द्रपीतस्यैवत्यापि सवनविशेषणत्वमे-वोचितमित्येन्द्राणामनैन्द्राणां च समन्त्रमेव भक्षणमिति भावः ॥४३॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भाग्यबोधिण्या तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥१॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे—‘उच्चैर्ऋचा क्रियन्ते, उपाशु यजुषा, उच्चैः साक्षा, उच्चैर्निगदेन’ इत्याम्नामे वाक्ये श्रूयमाणानामुच्चैस्त्वादिधर्माणां जाताधिकारः स्यात्-ऋक्सादिजानिमुद्दिश्य एते धर्माः प्रवृत्ताः स्युः । ऋक्सादिजातीनां धर्मा उच्चैर्मगदयः, न वेदधर्मा इत्यर्थः । कुतः ? श्रुतेः-ऋक्सादिशब्दानां जातौ शक्तत्वादिति भावः ॥ १ ॥

सिद्धान्तः—वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥२॥

वेदो वा—मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मको ऋग्वेदादिरेवात्र ऋगादिपद-स्यार्यो वेदितव्यः । कुतः ? प्रायदर्शनात्—उपक्रमे वेदशब्ददर्शनात् । ‘प्रजापतिरक्रामयत् । प्रजाः सृजेयेति । स तपोऽनप्यत् । तस्मात्तेषामान्त्रयो देवा अजायन्त । अग्निर्वायुरादित्स इति । ते तपोऽनप्यन्त । तेष्वस्तेषां नेष्वस्त्रयो वेदा अजायन् । अग्नेर्ऋग्वेदः, वायोर्यजुर्वेदः, आदित्यारसामवेदः’ । इति उपक्रमे वेदशब्दश्रवणात् । असंज्ञानविरोधित्वेन तस्य प्राबलत्वात्, नदनुसारेण उपसंहारनयनस्य न्याय्यत्वात्, वेदधर्म उच्चैस्त्वादितरिति भावः ॥२॥

लिङ्गाच्च ॥३॥

‘ऋतेभः प्रागर्दिशि देव ईषने यजुर्वेदेन निष्प्रति मध्ये अरुः, साम-वेदेनास्तसमं महीयने नैदैरश्वैस्त्रिमितेति सूर्यः’ ।

इत्यत्र प्रथमचरणे ऋग्मिति ऋक्सामस्य ऋग्वेदोऽर्थ इत्यत्र चतुर्थ-चरणे वेदितरिति यदुपचरं लिङ्गं बोध्यम् । अन्यथा वेदाम्यामित्ये-वेत्येत ॥३॥

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्धः ॥४॥

उच्चैः साम्नेति साम्नः पृथक् धर्मोपदेशादप्युच्चैस्त्वं वेदधर्म इति सिध्यति । अन्यथा ' ऋच्यधूढं साम गायति ' इति ऋच्येव गेयत्वात् उच्चैस्त्वसिध्देः पुनर्विधानं व्यर्थं स्यात् । हि-प्रतः, सामद्रव्येण उच्चैस्त्वस्य सम्बन्धो न भवति । न हि कश्चित्सामाधारभूतां ऋचमुच्चैरुच्चारयन् सामानि अन्यपागातुं प्रभवतीति दृष्टमिति भावः ॥४॥

त्रयीविद्याख्या च तद्विदि ॥५॥

तद्विदि—ऋग्वेदादिवेदत्रयविदि, त्रयीविद्याख्या च—त्रयीविद्या-समाख्या अपि, ऋगादिशब्दानां वेदपरत्वं गमयति । त्रयी विद्या यस्येत्येवं व्युत्पन्नत्रयीविद्याशब्दः वेदत्रयाध्यापिनि प्रयुज्यते । न ऋगादिमन्त्रत्रयाध्यापिनीति भावः ॥५॥

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥६॥

ननु, एकमेव कर्म ऋग्वेदे यजुर्वेदे च विहितं यदा, तदा तदङ्गभूत-मन्त्रे वेदधर्ममतेन उच्चैस्त्वोपाशुत्वयोरेकत्र प्राप्नो विक्ल्पापत्तिः । मन्त्रे तु यदि ऋङ्मन्त्रः, तदा उच्चैस्त्वम् । यदि यजुर्मन्त्रस्तदोपाशुत्वमिति न विक्लप इति शङ्कते । ऋचां यजुर्वेदे, यजुषां च ऋग्वेदे पाठेऽपि यथाश्रुति—ऋचि उच्चैस्त्वं, यजुषि उपाशुत्वमिति यथाश्रुतं तथैव पाठः, ऋक्त्वादिधर्मानपाया-दिति चेत् ॥६॥

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥७॥

न विक्ल्पापत्तिः । कुतः ? ' ऋचा--ऋग्वेदेन, यजुषा--यजुर्वेदेन, साम्ना--सामवेदेन च यत् क्रियते--विधीयते इति विधानात् सर्वस्मिन्--ऋग्वेदादिविहितकर्माङ्गभूते कृत्स्नमन्त्रे एव, उच्चैस्त्वगादेर्निवेशः-सम्बन्धः, इति ऋग्वेदीयान् ऋक्षु उच्चैस्त्वम् । यजुर्वेदिकान् उपाशुत्वम् । सामवेदीयान् च उच्चैस्त्वमिति भावः ॥७॥

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन वाध्यते ॥८॥

अर्थविप्रकर्षात्-उत्तरप्रमाणस्य पूर्वप्रमाणकल्पकत्वादिनियोगस्यार्थस्य विप्र-
कर्षात्-विलम्बादित्यर्थः । यान्दुतुरं प्रमाणं पूर्वं प्रमाणं प्रकल्प्य तद्द्वारा विनि-
योक्तुं प्रवर्तते । तावत्तस्मात्प्रागेव प्रवृत्तं पूर्वं प्रमाणमुत्तरप्रमाणानपेक्षं झटि-
त्यन्यत्र विनियोगमत्रोपपत्तीत्युत्तरप्रमाणस्याप्रवृत्तिः, तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धो वेत्य-
प्राप्तबाधोऽयं तार्तीय इति भावः ॥१४॥

द्वादशोपसत्ताया अहीनाद्भत्वाधिकरणम् ॥८॥

अहीनो वा प्रकरणाद्गौणः ॥१५॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे 'तिष्ठ एव सान्हस्योपसदः, द्वादश अहीनस्य' इति
वाक्यं श्रूयते । अस्त्यर्थस्तु-एकेन अन्हा निष्पाद्यः साहो ज्योतिष्टोम एव ।
दीक्षादिवसोर्ध्वं सोमाभिषवदिवसात्प्राक्क्रियमाणा होमा उपसदः । साहस्य
ज्योतिष्टोमस्य त्रय उपसद्दोमाः, अहीनस्य द्वादश इति । तत्र अहीनशब्दो
गौणः-न हीनः अहीनः इति व्युत्पत्त्या यौगिकः । तथा च विकृतिरेव न
केनाप्यङ्गेन रहितः । अपि तु समप्राङ्गोरेतन्निखिलकृतप्रकृतिभूतज्योतिष्टोमसमर्पकः
सः । तत्रैव उपसदा द्वादशत्वं-'द्वादशा हीनस्येति श्रुत्या ज्ञाप्यते । इत्थं
प्रकरणानुग्रहः सिध्यति । अन्यथा प्रकरणबाधः पक्षोऽस्ति ॥ १५ ॥

सिद्धान्तः-असंयोगात् मुख्यस्य

तस्मादपकृष्येत ॥१६॥

मुख्यस्य-अहीनपदरूपवर्षस्य यागविशेषस्य, ज्योतिष्टोमे असंयोगात्-
अभावात्, प्रकृतात्तस्मादपकृष्येत । अपकृष्य च अहीनपदमुख्यार्थे अहः-
समूहसाध्ये द्विरात्रत्रिरात्रादिकृतविशेषे उत्कृष्येत । 'अहः खः क्रतौ' (वा.)
अहर्गणसाध्ये क्रतौ वाच्ये खः प्रत्ययः स्यात् इति खप्रत्ययान्तस्य तस्याही-
नशब्दस्य आवृत्तसोमयागात्मकद्विरात्रादिरहर्गणे शक्तिप्रतिपादनात् गृह्या
प्रकरणं बाधित्या उत्कर्ष एव तस्य पदस्येति वाच्यम् । किं च, तिष्ठ एव
साहस्येत्येवकारेण त्रिविधनिर्धारणात् साहो द्वादशतयस्य निवेदनासम्भवेन

तस्माद्विन्नः अहीनः । तत्रैवोपसदां द्वादशत्वमित्यर्थात्सिद्धं भवतीति नाष्ट-
दोषदुष्टस्य विकल्पस्यावकाश इति भावः ॥१६॥

कुलायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणम् ॥९॥

द्वित्वबहुत्वयुक्तं वाञ्छोदनात्तस्य ॥१७॥

‘युवं हि स्यः स्वर्पती’ इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपद कुर्यात् ।
‘एते असृप्रभिन्दवः’ इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः प्रतिपद कुर्यात् । इति
ज्योतिष्टोमप्रकरणपठितवाक्यद्वये विधीयमानौ मन्त्रौ तस्मात्प्रकृताज्ज्योतिष्टो-
मात् अपकृष्य ‘एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्’ ‘एक
विंशतिपरमाः सत्रमासरन्’ ‘एको द्वौ बहवो वा अहीने न यजेरन्’ इत्यादि-
श्रुतिविहितेषु द्विवद्वयजमानकेषु कुलायादिषु निवेश्येते । कुतः ? द्वित्वबहुत्व-
युक्तं तन्मन्त्रद्वयं, प्रकृते च ज्योतिष्टोमे द्विबहुयजमानकत्वस्य अचोदनात्-
अविधानात् । इति सिद्धान्तोपक्रमपरं सूत्रमिदम् ॥१७॥

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥१८॥

पक्षेण—एकस्य यजमानस्य कस्माच्चिन्निमित्तादागतेन पाक्षिकेण असा-
मर्थ्येन हेतुना, अर्थकृतस्य—यथाशक्ति न्यायानुसारात् अर्षात्प्राप्तस्य द्विवद्व-
यजमानकायस्य ‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’ इति वीप्साश्रुतेर्निर्ले-
ज्योतिष्टोमे सम्भवात् तत्रैव निविशतामुक्तमन्त्रद्वयम् । मास्तु तनो विच्छिष्ट
अन्यत्र निवेशः । सत्वेव प्रकरणप्रामाण्यमप्यनुगृहीतं भवतीति चेत्—॥१८॥

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥१९॥

‘सोमेन यजेत’ इति श्रुतेर्यजमानस्य प्रकृतेर्ज्योतिष्टोमस्यैकैव
कर्त्रा सम्बन्धात् जात्यापि नानेकयजमानकत्वं तत्र । श्रुतिविहितैकत्वस्य
आधिकद्वित्वेन नैव बाध इति भावः ॥१९॥

जाघन्याः प्रकरणादनुत्कर्षाधिकरणम् ॥१०॥

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥२०॥

दर्शपूर्णमासयोः—‘ जाधन्या पत्नीः संयाजयन्ती ’ इति श्रूयते ।
जाधनी-पशोः पुच्छम् । ‘ चत्वारः पत्नीसंयाजाः ’ इति श्रुतेराहुतिचतुष्टया-
त्मकस्य कर्मणो नामधेयैरुद्देशः पत्नीरिति । अयं जाधनीविधिः प्रकरणात्
पशुयोगे उत्कृष्येत । कुतः ? जाधन्याः एकदेशत्वात्-पञ्चव्यवत्वात्, प्रश-
रणे पशोः भावाच्चेति ॥२०॥

सिद्धान्तः—चोदना वा अपूर्वत्वात् ॥२१॥

‘ पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते ’ ‘ चत्वारः पत्नीसंयाजाः ’ इत्यनेन
प्राप्तत्वात् पत्नीसंयाजानुदित्य तदङ्गत्वेन जाधन्या चोदना वा-विधिर्वाच्यम् ।
अपूर्वत्वात्-अप्राप्तगादित्यर्थः । ततो नोत्तर्यः ॥२१॥

एकदेश इति चेत् ॥२२॥

एकदेशः—अवयवः, अत्रयविसापेक्षः । अवयविमन्तरेणावयवो नोप-
पद्यते । इत्यत्रयविनमत्रयवसाक्षिपेत्सः । प्रकरणे तु तस्याभावा एवेति चेत्—॥२२॥

न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥२३॥

नेति । प्रकृतेः—दर्शपूर्णमासस्य, न अवयव्यपेक्षाऽस्ति । तत्सम्ब-
न्धिजाधन्यास्तु अशास्त्रनिष्पत्तेः—‘ हयादिना असंस्कृतस्यापि तावन्मात्रस्य
निष्पत्तेः । ‘ उत्तरार्धात्विष्टकृते समग्रयनी ’ इत्यत्र कस्योत्तरार्धमित्यत्रयव्या-
काङ्क्षा नियता । जाधनीश्च अग्रयणानन्तरं कस्ये-पाकाङ्क्षा नास्ति । यतः
पशुपुच्छे रुद्धोऽयं जाधनीशब्द इति भावः । तस्माद्योत्तर्य इति सिद्धम् ॥२३॥

सन्तर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणम् ॥२४॥

सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥२४॥

ज्योतिष्टोमे अभिषवणफलके प्रकृत्य—‘ न सन्तृणाति असन्तृणे हि
हन् ’ ‘ अयो खलु दीर्घसेमे सन्तृणात् धृत्वा ’ इति न सन्तृणाति । फल-
कयोर्मेलनं न कुर्यादित्यर्थः । दीर्घसेमे तु सन्तृणात् तयोर्द्वंद्वसंश्लेषं कुर्यात्
इति पदयोरर्थः । तत्रोत्तरवाक्ये श्रूयमाणसन्तर्दनस्य प्रकृतौव निवेशः ।
कस्मात् ? दीर्घस्य यजमानस्य सोमः इति पठितत्पुरुषे यजमानद्वारा दीर्घ-

श्वासौ सोमश्चेति कर्मधारये च इष्ट्याद्यपेक्षया साक्षादेव प्रकृतस्य ज्योति-
ष्टोमस्य दीर्घत्वं सम्भवतीति दीर्घसोमपदनाच्यस्यार्थस्य तत्र अलोपात् -अवाधा-
द्विद्यमानत्वादिति यावत् । क्रयणवत्-यथा ' गवा क्रीणाति ' ' वाससा
क्रीणाती'ति श्रुतेः गवा वाससा वेति विकल्पेन सोमक्रयस्य प्रकृतौ निवेशः ।
तथा मिथो विरुद्धं सन्तर्दनमसन्तर्दनं च प्रकृते ज्योतिष्टोम एव निविशते
विकल्पेनेति ज्ञेयम् ॥२४॥

सिद्धान्तः-उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य ॥२५॥

सन्तर्दनस्य प्रकरणादुत्कर्ष एव विकृतिषु । कुतः ? दीर्घसोम इति
विशेषस्य ग्रहणात्-उपादानात् । अन्यथा, विशेषग्रहण व्यर्थं स्यात् । दीर्घत्वं
तु सजातीयसोमापेक्षयैव वाच्यम् । तस्यैव शीघ्रमुपस्थितेः । न तु विजातीय-
पेक्षया । तथा च ज्योतिष्टोमापेक्षया दीर्घे विकृतिभूते सोमयागे एव
उत्कृष्टस्य सन्तर्दनस्य निवेश इति ॥२५॥

कर्तृतो वा विशेषस्य तन्निमित्तात्वात् ॥२६॥

' दीर्घसोमे ' इत्यस्य विशेषस्य कर्तृतो वा-दीर्घस्य सोम इति
कर्तृपरतयोपपत्तेः, यजमानदैर्घ्यस्य कादाचित्कत्वेन निमित्तत्वसम्भवात्
प्रकरणे एव सन्तर्दनस्य निवेश उपपद्यत इति ॥२६॥

ऋतुतो वा अर्थवादानुपपत्तेः स्यात् ॥२७॥

ऋतुतो विशेषस्य दीर्घकालसाध्यत्वस्य सन्तर्दननिमित्तात्वात् । न
कर्तृतः । अर्थवादानुपपत्तेः-यजमानदैर्घ्येण फलकविदारणाप्रसक्तेः, ' धृत्यै '
इत्यर्थवादस्य कर्तृविशेषपक्षे असम्भवः । दीर्घकालसाध्यऋतुविशेषपक्ष एव
तस्य सम्भवः । फलकविदारणप्रसक्तेः धृत्यै-तयोर्धारणार्थं सन्तर्दनं कार्य-
मिति भावः ॥२७॥

संस्थाश्च कर्तृवद्धारणार्थाविशेषात् ॥२८॥

संस्थाश्च-अग्निष्टोमादिसंस्था अपि, न सन्तर्दननिवेशयोग्याः ।
कर्तृवत्-यथा प्रङ्गनौ कर्तुर्यजमानस्य दैर्घ्यं वारणे अग्रयाजकम् । तथा

याधान् सोमः प्रकृतौ तावानेव संस्थास्वपीति अर्पवादद्वाप्यधारणरूपार्थस्य
संस्थास्वपि अविशेषात्—समानत्वात्, अर्पवादप्रतिपाद्यार्थे न स्वारस्यमित्या-
शयः ॥२८॥

उक्थ्यादिषु वा अर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥२९॥

उक्थ्यादिषु—संस्थासु सन्तर्दनस्य उत्कर्षः सम्भवति । तामु
तत्साध्यस्य दृढधारणत्वात् अर्थस्य विद्यमानत्वात् । तामु हि यागाम्यासवृद्धि-
वर्तते । सा च द्रव्याधिक्यं विना न सम्भवति । सोमाधिक्ये अभिपवाधि-
क्यात् संतर्दनं सफलमिति भावः ॥२९॥

अविशेषात्स्तुतिर्यथेति चेत् ॥३०॥

‘दशमुष्टीर्मिमीते’ इति वचनात् ज्योतिष्टोमे दशमुष्टिपरिमितः सोमे
निधीयते । उक्थ्यादिष्वपि अतिदेजेन तावानेव सोम आयाज्यते । कुतोऽधिकः
इत्यभिपनाधिकस्य तत्राप्यसंशयात् धृत्या इति स्तुतिः निरर्थिकत्वाद् ।
अविशेषात् — सोममानाविशेषात्, अधिकद्रव्यापादकवचनाभावादिति
चेत् ॥३०॥

स्यादनित्यत्वात् ॥३१॥

उक्थ्यादिषु सोमद्रव्यस्याधिक्यं वाचनिकमेव स्यात् । कुतः ? दशा
मुष्टिपरिमाणस्य अनित्यत्वात् — ‘प्रजाम्यस्तत्र इत्यशिक्षानंशूनुसमुद्दिनि’
इत्यधिकसोमस्यापि विधानात्, अरदानवृद्धौ अभिपरास्यापि वृद्धेर्ह्येषा
इत्यर्थवादः सफल एव । तस्मात्संस्थासु उत्कर्षः सन्तर्दनस्येति सिद्धम् ॥३१॥

प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगे निषेधाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सङ्ख्यायुक्तं क्रतोः प्रकरणात्स्यात् ॥३२॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याख्यं कर्म प्रकृत्य—‘न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्’ प्रव-
र्ग्याख्यं कर्म न कुर्यात् इति श्रूयते । तत्र सङ्ख्यावाचकप्रथमपदयुक्तं प्रथम-
यज्ञ इति पदं प्रकरणात्—प्रकरणानुसारात्, क्रतोः—प्रकृतज्योतिष्टोमस्य बोधकं

स्यात् । 'एष वाचः प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः' इत्यनेन ज्योतिष्टोम-
वाचकत्वे सिद्धे प्रथमयज्ञे प्रवर्ग्यनिषेधः इत्यर्थात्सिध्यतीति भावः ॥३२॥

**सि० ॥ नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगाल्लिङ्गस्य
तन्निमित्तात्वात् ॥३३॥**

वेदेषु चतुर्ष्वपि न प्रथमसंज्ञको यज्ञोऽस्ति । किन्तु, कर्तृसम्बन्धात्-
आद्यप्रयत्नसम्बन्धात्, प्राथम्यं तन्निष्ठं नैमित्तिकं—द्वितीयकृतिमापेक्षम् । कुतः ?
लिङ्गस्य—अर्थनिर्णायकव्यवहारस्य, तन्निमित्तात्वात्—द्वितीयादिक्रियासापे-
क्षत्वं हि लोके दृष्टम् । यथा प्रथममुत्पन्नत्वात्प्रथमः पुत्रः, तदनन्तरमुत्पन्नो
द्वितीयः, आदौ पाठ्यत्वात्प्रथमं पुस्तकं, तदनन्तरं पाठ्यं द्वितीयमित्यादि ।
तथा प्रकृतेऽपि प्रथमशब्दस्य आद्यकृतिप्रयोज्यप्रथमप्रयोगे रूढत्वात् प्रथम-
प्रयोग एवायं प्रवर्ग्यकर्मनिषेधो बोध्य इति भावः ॥३३॥

पौष्णपेषणस्य विकृतौ निवेशाधिकरणम् ॥३४॥

पौष्णं पेषणं विकृतौ प्रतीयेताचोदनात्प्रकृतौ ॥३४॥

दर्शपूर्णमासयोरेव श्रूयते—'तस्मात्पूया प्रपिष्टभागाः, अदन्नको हि सः'
इति । दन्तराहित्यात् प्रोद्देश्यकं द्रव्यं पेषणं कृत्वा देयमित्यर्थः । इदं पौष्णं—
पूषदेवतोद्देश्यकद्रव्यस्य यत् पेषणं, तत् 'पौष्णं चरुम्' इत्यादिना विहित-
विकृतौ प्रतीयेत । कुतः ? प्रकृतौ अचोदनात्—पूष्णः अङ्गत्वेन मिधाना-
भावादिति ॥३४॥

पौष्णपेषणस्य चरावेव निवेशाधिकरणम् ॥३४॥

तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥३५॥

तत्पेषणे सर्वार्थं—'पौष्णं चरुम्' पौष्णं श्याममालभेत । पौष्णे
द्वादशकपालम्' इति विहितेषु चरुपशुपुरोडाशेषु सर्वेषु स्यात् । अविशेषात्—
विशेषश्रवणाभावादिति ॥३५॥

**सि० ॥ चरौ वाऽर्थोक्तं पुरोडाशे अर्थविप्रतिषेधात्
पशौ न स्यात् ॥३६॥**

चरौ वा--चरात्रेण पेपण नान्यत्र । तथा हि-पुरोडाशे अर्थेन पुरोडाश-
मिद्विष्णुकार्येणैव पेपणमुक्तम् । यशौ तु अर्थविप्रतिषेधात् न स्यात् । हृद-
याद्यनदानादिरूपनिहितक्रियाणां लोपप्रसङ्गात् । प्रदेयद्रव्यस्य पत्रो पेपणे
सर्वमेक पिण्डीभूत भवेत् । तथा सति हृदय जिह्वावक्ष्य-इत्यादिभेदासत्त्वात्
पृथक् पृथक् अत्रयेभ्य श्रूयमाणमनदानादिकं सुष्येत् । तस्माच्चरात्रेण
पेपणम् ॥३६॥

चरावपीति चेत् ॥३७॥

विशदसिद्धौदने चरुशब्दस्य लोके प्रयोगात् पेपणानन्तरं श्रपणे
यवागूरेण स्यात् न चरुर्इत्याह । चरौ अपि त्रिप्रपेध पेपणस्य अस्तीति
चेत्- ॥३७॥

न पक्तिनामत्वात् ॥३८॥

चरौ न विरोधः । यतश्चरुपदस्य पक्तिनामत्वात्-स्यात्यधिकरणव-
पाकविशेषनामत्वात् । अनपक्ताग्निता-तरुण्यपाकेनाभिनिर्गन्तव्यतण्डुलप्रकृति-
वस्य चरुरिति नाम । अत एव त्रिष्टे ओदने विशदे ओदने च चरुरिति
व्यग्रहारो दृश्यते व्यग्रहर्तृगाम् । तस्माच्चरात्रेण पेपणमिति सिद्धान्तः ॥३८॥

पौष्णपेपणस्यैकदैवत्ये निवेशाधिकरणम् ॥३५॥

सि. उ. ॥ एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥३९॥

राजसूयप्रकरणे-‘एन्द्रापैः’ श्वरु इयाको दक्षिणा’ इति श्रूयते । पौष्ण
पेपणं त्रिभूतौ । तदपि चरात्रेवेति स्थितम् । इदं पेपणं द्विदेवताकेऽपि चरौ
स्यात् उत एकदैवत्ये एतेति स दहे आह- एकास्मिन्निति । एतद्व्यपदेशनाके
चरात्रेण पेपणम् । न द्विदेवताके । कुत्र ? ‘शूनाग्रपिष्ठभाग’ इति एकपूष-
सम्प्रधात् ॥३९॥

धर्मविप्रतिषेधाच्च ॥४०॥

धर्मयोः इन्द्रस्य अपेपणं पूष्णश्च पेपणमिति तयोर्विरोधादपि द्विदे-
वत्ये तस्यासम्भवादेकदेवताके एव तदिति भावः ॥४०॥

अपि वा सद्वितीये स्यात्, देवता- निमित्तत्वात् ॥४१॥

अपि वेति पक्षान्तरं द्योत्यते । सद्वितीये—इतरसहितपूयदेवताकेऽपि
पेपणं स्यात् । देवतानिमित्तत्वात्--पेषगस्य अन्यदेवतासङ्गात्तन्मात्रनिमित्त-
त्वात् । द्विदैवत्ये च घटकतया पूयदेवतासङ्गात्वाक्षेनेति ॥४१॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥४२॥

‘सोमापौष्णं चरुं निर्वपेन्नेमपिष्टं पशुकामः’ इति वाक्ये नेमपिष्टम्-
अर्धपिष्टम्, इति लिङ्गदर्शनाच्च इतरसहितपूयदैवत्येऽपि पेपणं गम्यते । किञ्च,
‘अदन्तको हि सः’ इति लिङ्गदर्शनादपि अन्यसहिते पूषणि पेपणं
सिध्यति । न ह्यन्यसहितस्य पूष्णो दन्ता जायन्ते ॥४२॥

वचनात्सर्वपेपणं तं प्रति शास्त्रवत्त्वात् अर्थाभावात्- द्विचरावपेपणं भवति ॥४३॥

‘नेमपिष्टं पशुकामः’ विधिरयं न लिङ्गमिति चेत्, तथा सति सर्वत्र
पशुपुरोडाशचरुषु पेपणं प्रसज्येत । तं प्रति सर्गमुद्दिश्य शास्त्रवत्त्वात्-
तच्छास्त्रप्रवृत्तेः । ननु, चरुश्रवणात् कथं सर्वत्र प्रवृत्तिः शास्त्रस्येति चेत्
अर्थाभावात्-चरुशब्दार्थस्य विवक्षाया अभावात्, चरौ--चरुमात्रे, अपेपणं-
पेपणाभावः, स्यात् । पशुपुरोडाशयोरपि पेपणापत्तेः । अत्रायमभिसन्धिः-
किं चरुमुद्दिश्य पेपणविधिरयम्, उत सोमापौष्णमुद्दिश्य ? आद्ये ‘ऐन्द्रं
चरुम्, आदित्यं चरुम्’ इत्यत्रापि पेपणापत्तेः । द्वितीये ‘ऐन्द्रापौष्णे,
पेपणाभावप्रसङ्गः । सोमापौष्णपशावपि पेपणप्रसङ्गश्चेति न पेपणविधिरयम् ।
अपि तु तदनुय पशुफलकयागविधिरेवेति लिङ्गदर्शनमेवेति ॥४३॥

सि०॥ एकस्मिन्वा अर्थधर्मत्वात् ऐन्द्राग्नव- दुभयोर्न स्यात्, अचोदितत्वात् ॥४४॥

एकस्मिन् वा—एकस्यदेवताके एव पेपणम् । कस्मात् ? ‘पूपा
प्रपिष्टभागः’ इत्यत्र अर्थधर्मत्वात्—एकस्यदेवतारूपपदार्थोद्देशेन पेपणरूप-
धर्मस्य त्रिधीयमानत्वात् । उभयोर्देवतान्वस्यले च उभयोरेव सोदनाविषयत्वेन
देवतात्वात्, पूष्ण एकमात्रस्य देवतात्वेन अचोदितत्वात्—उद्देश्यतावच्छेदकत्वं
पानाक्रान्त्यात्तत्र पेपणं न स्यात् । ऐन्द्राग्रत् । यथा ‘आग्नेयं’ चतुर्धा
करोती’ ति धृतं चतुर्धाकरणमैन्द्राग्ने पुरोडाशे न भवति । तद्वदत्रापि उभय-
देवताके पेपणं न भवनीत्यर्थः ॥४४॥

हेतुमात्रमदन्तत्वम् ॥४५॥

‘अदन्तको हि सः’ इत्यदन्तस्याज्ञानं हेतुवन्निगदरूपमर्थवादमात्रम् ।
‘तेन हानं क्रियते’ इतिवत् पेपणप्रशंसार्थमित्यर्थः ॥४५॥

वचनं परम् ॥४६॥

‘परं—‘नेमपिष्टं’ मिति वचनं तु पशुफलकस्य गुणविशिष्टापूर्वका-
र्मणो विधायकमेव । आग्नेयं चतुर्धा करोतीतिवदिति न पश्चादौ पेपणप्रस-
क्तिरिति तात्पर्यम् ॥४६॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः
सम्पूर्णः ॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

निवीतस्य अर्थवादत्वाधिकरणम् ॥१॥

निवीतमिति मनुष्यधर्मः, शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥१॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे आम्नायते— ‘निवीतं मनुष्याणां, प्राचीनावीतं पितॄणाम्, उपवीतं देवानाम्, उपन्ययते देवलक्ष्ममेव तत् कुरुते’ इति । अत्र वाक्ये निवीतमित्यर्थवादो विधिर्वेति विशये विधिरयं मनुष्यधर्मः—मनुष्यमात्रा-
ङ्गम् । कुतः ? शब्दस्य—मनुष्याणामिति पष्ठ्यन्तशब्दस्य तत्प्रधानत्वात्—
मनुष्यप्राधान्यावगमकत्वात् । दग्धेन्द्रियकामाधिकरणोक्तन्यायेनेति भावः ॥१॥

अपदेशो वा अर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥२॥

निवीतमित्यपदेशो वा—अनुवाद एव, न विधि । कुतः ? निवीत-
रूपार्थस्य विद्यमानत्वात्—कार्यानुष्ठानसमये सौकर्यार्थत्वेन प्राप्तत्वादित्यर्थः ॥२॥

विधिस्त्वपूर्वत्वात्स्यात् ॥३॥

निवीतमित्ययं विधिरेव स्यात्, नानुवाद । कुतः ? अपूर्वत्वात्—
कर्मसौकर्यस्य उपायान्तरेणापि सम्भवात् । पक्षे अत्र मन्त्रा नियमविधेर-
प्राप्तत्वादित्यर्थः ॥३॥

स प्रायात् कर्मधर्मः स्यात् ॥४॥

अपरः शङ्कते । सः—निवीतमिति विधीयमानः कर्मधर्मः—
दर्शपूर्णमासस्याङ्गं स्यात् । कुतः ? प्रायात्—प्रकरणेन—द्वत्त्वबोधनादिति
भावः ॥४॥

वाक्यस्य शेषवत्त्वात् ॥५॥

प्रकरणात् क्त्वङ्गत्वेऽपि न प्रायाज्जाटिश्च दृश्यते ॥५॥ अपि
तु वाक्यस्य—निवीतमिति वाक्यस्य, शेषवत्त्वात्—आत्मनोऽपि तत्प्रधानत्वात्—
विशेषवत्त्वात्, अतुल्यत्वाच्चर्गुपुरुषस्यायं धर्मः । तथा च प्रकरणवत्समाख्याया
अप्यनुग्रहो भवतीति भावः ॥५॥

तत्प्रकरणे यत् तत्संयुक्तमाविप्रतिषेधात् ॥६॥

तत्प्रकरणे—दर्शपूर्णमासप्रवर्णनं, यत्—मनुष्यप्रधानं कर्म अन्वाहार्य-
दक्षिणादानादिकं, तत्संयुक्तं—नदह्म निरीतमित्यस्य वाक्यम् । तथा च
मनुष्यप्राधान्यासंगमित्याय, 'मनुष्याणाम्' इति षष्ठीश्रुते प्रकरणसमाख्यार्थं
सह अविप्रतिषेधात् न सिद्धमायात्, प्राकरणिकमनुष्यप्रधानकर्मधर्मसमेव
निर्णीतस्योचितमिति भावः ॥६॥

**तत्प्रधाने वा तुल्यवत्प्रसङ्ख्यानात्
इतरस्य तदर्थत्वात् ॥७॥**

तत्प्रधाने—मनुष्याणामिति त्रयसम्प्रद्वयेऽल्लमनुष्यप्रधानके आतिथ्यादौ
कर्मणि एव, निरीतं विधीयते । कुत ? निरीतं मनुष्याणामिति वाक्यस्य
'प्राचीनानीतं पितृणाम्' 'उपनीतं देवानाम्' इति च वाक्येन सह तुल्यवत्-
सदृशतयैव, प्रसङ्ख्यानात्—आम्नानात् । इतरस्य—प्राचीनानीतस्य उप-
वीतस्य च, तदर्थत्वात्—पितृदेवस्य—देवदेवस्यैवार्थत्वात्, निर्णीतस्यापि
मनुष्यदेवस्याऽऽतिथ्यतर्पणादिकर्माङ्गत्वमेवोचितम् । प्राचीनानीतेत्यादिपदसमभि-
व्याहाररूपवाक्येन प्रकरणादेवाधो युक्त एवेति भावः ॥७॥

सि० ॥ अर्थवादो वा, अप्रकरणात् ॥८॥

अर्थवादो वा—निरीतं मनुष्याणामित्यर्थवाद एव । कुत ?
अप्रकरणात्—मनुष्यप्रधानकाऽऽतिथ्यादिकर्मणः अप्रकृतत्वात्, तदुपस्थित्य-
भावेन आतिथ्यादिदेव्य निरीतनिषेधसम्भव इति यावत् ॥८॥

विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥९॥

किं च, विधिना—'उपनीते देवत्वश्रममेव न कुर्वते' इत्युपनीत-
विधिना, एकवाक्यत्वात्—उपवीतस्नानकर्मणो न दक्षकृत्यत्वसम्भवात् निरीतं
मनुष्याणामिति विधिः । अथवा भिन्नविषयकेन वाक्यभेदद्वयापत्तः ।
पेतृके मनुष्यके च कर्मणि यथा औचित्यात् प्राचीनानीतनिरीते प्रशस्ते ।
तथा देवे कर्मणि उपनीतमेव प्रशस्तमिति स्मृतिरपगत्यर्थः ॥९॥

इतः परं षट् सूत्राणि सव्याख्यानि भाष्ये नोपलभ्यन्ते । तन्त्रवार्तिके
न्यायमालायां च व्याख्यातानि दृश्यन्ते । तदनुसारेण समासतोऽत्र व्याख्यायन्ते
इति ज्ञेयम् ।

उपवीतस्य दर्शपूर्णमासाङ्गताधिकरणम् ॥२॥

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥१॥

पूर्वाधिकरणे विधीयमानत्वेनोदाहृतमुपवीतं सर्वधर्मः स्यात्—याव-
दैवकर्माङ्गं स्यात् । कुतः ? लिङ्गदर्शनात्—पितृदैवत्ये मृताग्निहोत्रप्रयोग-
प्रकरणान्नाते ' प्राचीनावीती दोहयेत्, यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति '
इति वाक्ये देवेभ्य इति बहुवचनात् दर्शाङ्गदोहमानुवादः । अपि तु
अग्निहोत्रादिकृत्स्नदैवकर्माङ्गदोहमानुवादात्मकलिङ्गस्य दर्शनात् सर्वदैवकर्माङ्ग-
मुपवीतं न केवलदर्शाङ्गमिति ॥१॥

सि० ॥ न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् ॥२॥

नैव उपवीतं सर्वाङ्गम् । कस्मात् ? प्रकरणात्—दर्शपूर्णमासप्रकरण-
पाठात्तन्मात्राङ्गमेव । तस्य देवेभ्य इत्यनुवादगतबहुवचनलिङ्गस्य दर्शनं तु
प्रकृतिविकृतिदेवतापेक्षयोपपद्यत इति दर्शपूर्णमासाङ्गमेवोपवीतम् ॥२॥

उपवीतस्य विधित्वाधिकरणम् ॥३॥

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥३॥

पूर्वाधिकरणोदाहृतवचने ' उपव्ययते ' इति विधिरेव । नानुवादः ।
अपूर्वत्वात्—' निलोदकी नित्येयज्ञोपवीती ' इति स्मृत्या तस्य प्राप्तत्वेऽपि
थासोत्रिन्यासविशेषात्सर्वोपवीतवियमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनाप्राप्तत्वात् तदङ्ग-
त्वेन तस्य पंचमलकारमाश्रित्य विधित्वमेव युक्तं स्यादिति भावः ॥३॥

उपवीत—उदगग्रत्वयोरनुवादताधिकरणम् ॥४॥

उदक्तत्वं चापूर्वत्वात् ॥४॥

दिष्टगताग्निहोत्रप्रकरणान्नाते—' ये पुरोहंचो दर्भास्तान् दक्षिणामास्तृ-
णीयात् ' इति वाक्ये ' ये पुरा—जावदग्निहोत्रे दर्भास्ते उदगमाः कार्या इति

उदकत्वं च विधिरिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । कुतः ? अपूर्वत्वात्-‘ उदगप्राणि वा ’
-इति सामान्यतः स्मृतिप्राप्तत्वेऽपि यजुर्धेयप्रायश्चित्तसिद्ध्यर्थतया अप्राप्तत्वात्
इत्यर्थः ॥४॥

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥५॥

सतो वा-‘ अप्रवन्ति प्रागप्राणि वा ’ इति स्मृत्या आचारतश्च
प्राप्तस्यैव उदकत्वस्य आस्मिन् वाक्ये अनुवादः । न विधिः । यतोऽत्र
लिङ्गदर्शनम्-अनुवादलिङ्गस्य यच्छब्दयोगस्य विधिप्रत्ययराहित्यस्य च
दर्शनमास्ति । न खल्वेवं लिङ्गदर्शने सति स्मृत्याचारप्राप्तस्य उदकत्वस्य
विधित्वस्वीकार उचित इति भावः ॥५॥

समिद्धारणस्य विधित्वाधिकरणम् ॥५॥

विधिस्तु धारणे अपूर्वत्वात् ॥६॥

मृताग्निहोत्रे एव-‘ अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्वेत् । उपारि हि देवेभ्यो
धारयति ’ इति धूमपाणवाक्ये ध्रुग्दण्डस्योपरि समिद्धारणं हिशब्दोपेतमपि
विधिस्तु-विधिरिव, नानुवादः । कुतः ? अपूर्वत्वात्-प्रमाणान्तरेणाप्रा-
प्तत्वात्, इति हिशब्दस्यात्रानुवादलिङ्गत्वात्सम्भवात् अर्थान्तरपरत्वप्रकल्प-
नेन पञ्चमलकारमाश्रित्योपरि धारणं विधिरैवाङ्गीकार्य इति भावः ॥६॥

इति भाष्यादष्टपन्सूत्रीव्याख्यानम् ॥ श्रीः ॥

दिग्बिभागस्य अनुवादकत्वाधिकरणम् ॥२॥

दिग्बिभागश्च तद्वत्, सम्बन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥१०॥

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य ‘ प्राचीनवंशं करोति । देस्मनुष्या दिशो व्यमजन्त ।
प्राचीं देवाः, दक्षिणां पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः, उदीचीं रुद्राः, । यत्प्राचीन-
वंशं करोति, । देवलोकोव यजमान उपावर्तते ’ इति भुतम् । तत्र देवादीनां
कर्मण्यनधिकारात् विधिशङ्का नास्ति । प्रतीचीं मनुष्या इति दिग्बिभागवाक्य-
मपि तद्वत्-निश्चितवाक्यवज्र विधिः । अपि तु प्राचीनवंशविधेरर्थवादः ।

कुतः ? यादृच्छिकस्यैव मनुष्यप्रतीचीसम्बन्धस्य प्राचीनवंशमण्डपविध्यैक-
वाक्यत्वेन तत्स्तुतिहेतुत्वेनैवोपपत्तेरित्यर्थः ॥१०॥

परुषि दितादीनामनुवादताधिकरणम् ॥३॥

परुषि दितपूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥११॥

दर्शपूर्णमासीयपिण्डपितृयज्ञे-‘यत्परुषि दितं तदेवानां, यदन्तरा तन्म-
नुष्याणां, यत्समूलं तत्पितृणां, समूलं बर्हिर्भवति’ । तथा ज्योतिष्टोमं दीक्षार्था-
भ्यज्ञे-‘घृतं देवानां, मस्तु पितृणां, निष्पक्व मनुष्याणां, तद्वा एतत्सर्ग-
दैवत्वं यज्ञवनीतं, यज्ञवनीतेनाभ्यङ्क्ते सर्वा एव देवताः प्रीणाति’ । तथा
दर्शपूर्णमासीयपुरोडाशश्रपणं प्रस्तुत्य-‘यो विदग्धः सः नैर्ऋतः, योऽश्रुतः
स रौद्रः, यः श्रुतः स दैवः, तस्मादविदहता श्रपयितव्यः सदैवस्याय’ ।
एवं-‘यत्पूर्णं तन्मनुष्याणां, यदुपर्यधो तदेवानाम्, अधः पितृणाम्, अध उप-
मन्यति, अधो हि पितृणाम्’ इति च पिण्डपितृयज्ञे, दीक्षार्थाभ्यज्ञे, पुरो-
डाशश्रपणे, अभिवानीदुग्धे पिष्टं प्रक्षिप्य क्रियमाणमन्वने च श्रुतम् ।
तत्र परुषि दितमित्यादिकं समूलबर्हिर्लवनविधेः, घृतमित्यादिकं नवनीता-
भ्यङ्गविधेः, विदग्ध इत्यादिकं यथोचितपुरोडाशश्रपणविधेः, पूर्णमित्यादिकं
च मन्यनविधेस्तावकमित्येतत्सर्वं तद्वत्-निवीतवत् । स्तुत्यर्थोऽनुवादो यथा-
प्राप्तस्येति भावः ॥११॥

अनृतवदननिषेधस्य क्रतुधर्मताधिकरणम् ॥४॥

अकर्म क्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात् ॥१२॥

क्रतुसंयुक्तं-दर्शपूर्णमासप्रकरणान्नातं-‘नानृतं वदेत्’ इत्यकर्म नित्या-
नुवादः स्यात् । कुतः ? संयोगात् उपनयनसमय एव ‘सत्यं वद । धर्मं चर’ ।
इत्याद्युपदेशस्य कृतत्वेन अनृतवदननिषेधस्य प्राप्तत्वात् इति ॥ १२ ॥

सि० ॥ विधिर्वा, संयोगान्तरात् ॥१३॥

अयमनृतवदननिषेधो विधिरेव । नानुवादः । कुतः ? संयोगान्तरात्-
उद्देश्यमेदात् उपनयनकालिको विधिः पुरुषमुद्दिश्य । अयत्तिपुरुषार्थः सः ।

अयं तु क्रतुमुदिश्येति त्रत्वर्थः । तदतिशये क्रतुवैगुण्यापादक इत्यर्थः ॥१३॥

जञ्जम्ब्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशाधिकरणम् ॥५॥

अहीनवत् पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात् ॥१४॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे—'जञ्जम्ब्यमानोऽनुवृष्यान्मयि दक्षक्रनादिति प्राणा-
पानादेवात्मन् धत्ते' इति श्रुतम् । गान्धर्वनामेन विदारितमुखः पुरुषो जञ्ज-
म्ब्यमानः । तत्रायं शुद्धपुरुषधर्मः—पुरुषार्थः, तदर्थत्वात्—वाक्येन पुरुषार्थ-
त्वावगमात् । अहीनवत्—यथा अहीनशब्दश्रवणात् द्वादशोपसदा प्रकरणात्
विच्छेदः, तथा जञ्जम्ब्यमानोऽनुवृष्यादिति पुरुषप्राधान्यश्रवणात् प्रकरणादि-
च्छिद्य वाक्येन पुरुषार्थत्वं तस्येति भावः ॥१४॥

सि० ॥ प्रकरणाविशेषाद्वा तद्व्युक्तस्य
तत्संस्कारो द्रव्यवत् ॥१५॥

प्रयाजादिवत् प्राकारणिकविनियोगस्य अविशेषात्—विशेषाभावात्,
प्रकृतदर्शपूर्णमासक्रतुयुक्तस्य तत्कर्तृपुरुषस्य संस्कारः सः मन्त्रपाठः । न
केवलपुरुषधर्मः । द्रव्यवत्—यथा ब्रीह्यान् प्रोक्षतीत्यत्र प्रकृतक्रतुसम्बन्धि
ब्रीहीणामेव ग्रहणं, न ब्रीहिसामान्यस्य । तद्वदित्यर्थः । तथा च वाक्येन
श्रूयमाणं पुरुषप्राधान्यं प्रकरणं च अनुगृहीतं भवतीति भावः ॥१५॥

व्यपदेशादपकृष्येत ॥१६॥

'तिल एव सान्द्रस्योपसदो द्वादश अहीनस्य' इत्यत्र अप्रकृतस्य
अहीनक्रतोरहीनपदेनोपादानात् द्वादशोपसत्त्वं प्रकृतादपकृष्य अप्रकृते
अहीने निवेश्येत । प्रकृतादुत्कृष्य तत्र निवेशाभावे अहीनस्येति न्ययं स्यादिति
भावः ॥१६॥

अवगोरणादीनां पुमर्थताधिकरणम् ॥६॥

शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥१७॥

'देवा वै शयुं बर्हिस्पत्यामन्ववन् । हव्यं नो बहोति । सोऽब्रवीत् ।
वरं वृषे । किं मे प्रजाया इति । तेऽन्ववन् । यो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन

यातयात् । यो निहनत्, तं सहस्रेण यातयात् । यो लोहितं करवत्,
यावतः प्रस्कन्द्य पांशून् सङ्गृह्णात् तावतः संरस्तरान् पितृलोकं न प्रजानी-
यात् । इति । तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेत् । न निहन्यात् । न लोहितं कुर्यात् ।
इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतम् । तत्र शंयौ च—शंयूपक्रगवान्ये श्रुतस्य दण्डोद्य-
मनादिरूपब्राह्मणावगोरणादिनिषेधस्य पुरुषसामान्यधर्मस्य प्रकरणादुत्कर्षः
स्यात् । कुतः ? सर्वपरिदानात्—प्रजात्वेन सङ्कीर्तितब्राह्मणमात्रस्यैव परिपालनं
यत् शंयुना प्रार्थितं तस्यैव यो ब्राह्मणायावगुरेत् शतेन यात-
येदित्यादिना देवैर्दानात् । ब्राह्मणत्वावच्छिन्नविषयकावगोरणनिषेधस्य प्रकर-
णेन सङ्कोचायोगात्, अवगोरणमात्रप्रयोज्ययातनाऽभाव्यरूपफलस्य सिद्ध-
त्वाच्च, तन्निषेधस्य केवलपुरुषार्थत्वेन प्रकरणादुत्कर्ष एवेति भावः ॥१७॥

मलवद्वासःसंवादनिषेधस्य पुरुषधर्मत्वाधिकरणम् ॥७॥

प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥१८॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे—^२ मलवद्वाससा न सवदेत् ' इति श्रुतम् । तत्र
मलवद्वाससा—रजस्वलाया सह, सवादस्य प्रतिषेधः पुरुषार्थ एव । न कार्यः ।
कुतः ? रजस्वलायाः प्रागपरोधात् । प्राक्—क्रतुप्रयोगापूर्वम् । यस्य ब्रह्मे
अहनि पत्नी अनालम्भुका स्यात्तामपरुध्य यजन ' इत्यनेन अपरोधात्—बहि-
ष्करणात्, क्रतौ तस्या अग्रसक्तत्वेन तया सह सवादस्याप्यग्रसक्तत्वात्
तन्निषेधस्य कर्त्तव्यत्वं न सम्भवतीति प्रकरणादुत्कर्ष एवेति भावः ॥१८॥

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥१९॥

' नास्या अन्नमवात्, अभ्यञ्जनं वा स्त्रिया अन्नम् ' इति तत्प्रकरण-
स्थेन वाक्येन तस्या अभ्यञ्जनात्मकान्नस्य प्रतिषेधादपि संवादप्रतिषेधोऽयं
पुरुषार्थ इति सिध्यति ॥१९॥

सुवर्णधारणादीनां पुरुषार्थत्वाधिकरणम् ॥८॥

अप्रकरणे तु तद्धर्मः, ततो विशेषात् ॥२०॥

किमपि प्रकरणमनारम्भेन श्रूयते—‘तस्मा सुवर्णं हिरण्य भार्यम् ।
सुवर्ण एव भवति । दुर्गोऽस्य धानुव्यो भवति । सुवाससा भवितव्यं
रूपमेव विमर्ति’ इति । अथ सुवर्णधारणादिरूपो धर्मः तद्धर्मः—पुरुषार्थः, न
क्रतुधर्मः । कुत ? अप्रकरणे पठितत्वात् । ततो विशेषात्—प्रकरणपठितादस्य
वैलक्षण्यात् । अन्यथा तेषां चिद्धर्माणां क्रतुप्रकरणे पठनं, केवाचिच्च अना-
रम्भ्यं पठनमित्येव वैलक्षण्यं न स्यादित्यर्थः ॥२०॥ सिद्धांतोपक्रमसूत्रमिदम् ।

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥२१॥

पूर्वपक्षघोतकस्तु । अद्रव्यत्वात्—द्रव्यदेवतारादित्येन यजेरभावात्,
तच्छून्यधारणस्य स्वर्गादिकडासम्भवात् न पुरुषार्थो विधिः । अपि तु शेषः—
अग्निहोत्रादिकृतुशेषः, क्रतुधर्मः स्यात् ॥२१॥

वेदसंयोगात् ॥२२॥

आध्वर्यगमिति समाख्यासहितयजुर्वेदसंयोगात् अप्यशुं तद्वारेण
संस्तुर्यादिति तद्वक्तव्यस्यार्थः ॥२२॥

द्रव्यपरत्वाच्च ॥२३॥

‘हिरण्यमात्रेयाय ददाति’ इति वाक्ये श्रूयमाणहिरण्यपदस्य क्रतुस-
म्बद्धहिरण्यद्रव्यपरत्वात् क्रतुपुपयोऽप्यमाणसुवर्णं धारणेन संस्तुर्यादिति तदर्थ-
त्वात् क्रतुर्थोऽयम्—नस्मात्सुवर्णं हिरण्य भार्यमिति विधिः । न पुरुषार्थः
इति ॥२३॥

सि० ॥ स्याद्वाऽस्य संयोगवत्फलेन सम्बन्धः,

तस्मात् कर्मोतिशायनः ॥२४॥

प्रकरणपठनाभावेन मत्कृतस्य विनियामाश्रयणं च कर्तुं च द्रव्यस्य
वा संस्कारासम्भवात् पण्यमयो वे नियतक्रतुसम्बन्धस्मारकजुहूपदवदत्र तादृश-
क्रतुसम्बन्धस्मारकपदामात्रं न कर्तव्यमिदं कर्म । अपि तु ‘अथ तस्य
प्रतप्’ इत्युपक्रम्योपादिष्टानां प्रतापनिवृत्तानां ‘एतावता दैनसा विपुक्तो

भवती 'त्यार्थवादिकफलसंयोगवत् 'दुर्बणोऽस्य भ्रातृज्यो भवति' इत्यर्थवादो-
कफलेन साक्षात्सम्बन्धः स्यादेव । तस्मात्- 'सुवर्णं हिरण्यं भार्यम्' इत्य-
नारम्य श्रुतं कर्म पुरुषार्थमेवेति ऐतिशायन आचार्यो निश्चिनोतीति प्रागुपका-
न्तसिद्धान्तस्योपसंहार इति भावः ॥२४॥

जयादीनां वैदिककर्माङ्गत्वाधिकरणम् ॥९॥

शेषोऽप्रकरणेऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥२५॥

'येन कर्मणोत्तमं जयान् जुहुयात् । राष्ट्रमृतो जुहोति । अभ्याता-
नान् जुहोति' । इति अप्रकरणे-अप्रकरणविशेषमनारम्य अचीता. जयादयो
होमाः सर्वकर्मणां-लौकिकानां कृष्यादीनां, वैदिकानामग्निहोत्रादीनां च
कर्मणां, शेषाः स्युः । कुतः ? अविशेषात्-अस्य कर्मण एव शेषः नान्यस्येति
विशेषाभावादित्यर्थः ॥२५॥

सि० ॥ होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्, आहवनीय-
संयोगात् ॥२६॥

उक्तहोमास्तु श्रौत एव कर्मणि अवतिष्ठेरन्-शेषत्वेन सम्प्रत्येन ।
कुतः ? 'यदाहवनीये जुहोति । तेन सोऽस्थारमाष्ट प्रीतो भवति' । इति
होमत्रायच्छेदेन आहवनीयसंयोगात्-आहवनीयस्य विधानात् । लौकिके
कर्मणि तदभावादिनि भावः ॥२६॥

शेषश्च समाख्यानात् ॥२७॥

चकारेण हेतुः संतुष्टिः । शेषः-अप्युक्तकर्तृककर्मशेषः, समा-
ख्यानात्-उक्तमात्रस्य आप्त्यर्थमिति समाख्यानात्, कृष्यादीनां चोपरभावा-
त्समाख्या वाध्येनेति भावः ॥२७॥

वैदिकाश्च प्रतिग्रहे इष्टेः कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥१०॥

दोषात्त्रिष्टिर्लौकिके स्यात् शास्त्राद्धि वैदिके
न दोषः स्यात् ॥२८॥

‘वरुणो वा एतं गृह्णाति । योऽस्य प्रतिगृह्णाति । यावतोऽन्धान् प्रति-
गृह्णीयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपालानिर्भवेत्’ । इत्यस्यप्रतिग्रहे इष्टिं श्रूयते ।
सेयमिष्टि ‘न केसरिणो ददाति’ इति स्मृत्या अश्वदानस्य निषिद्धत्वात्
लौकिके स्वेच्छानिमित्तमाश्वदानप्रतिग्रहे म्यात् । कुत ? ‘वरुणो वा एतं गृह्णाति ।
(जलोदररोगग्रस्तो भवति) योऽस्य प्रतिगृह्णातीति’ दोषश्रवणात् । वैदिके
अश्वदानप्रतिग्रहे स दोषो न स्यात् । ‘पौण्डरीके अश्वमहत्त दक्षिणा’
‘वारुण यमय चरम् अश्वो दक्षिणा’ इति शास्त्रेणाश्वदानविधानात्
इति ॥२८॥

सि० ॥ अर्थवादो वाऽनुपपातात्तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत ॥२९॥

‘वरुणो वा एतं गृह्णाती’ अर्थवाद एव । अनुपपातात्-मुख्यस्य
उपपातस्य वरुणग्रहप्रहणादिरूपस्य असम्भवात् । न हि वैद्यक लौकिके वा
अश्वप्रतिग्रहेण रोगनिदानादि श्रूयते । नापि प्रत्यक्षानुमानाभ्यां तथाऽवगम्यते ।
अतो यज्ञाङ्गाश्वदानप्रतिग्रहे इयमिष्टिरित्येव वक्तव्यम् । तथा च परम्परया
रूपपूर्वप्रयोजकतया फक्कल्पनाया अभावा इति लाघवम् । अन्यथा
तत्कल्पनाप्रयुक्त गौरवमिति भावः ॥२९॥

दातुर्वारुणीष्ट्याधिकरणम् ॥२१॥

अचोदितं कर्मभेदात् ॥३०॥

कर्मभेदात्-ददालक्ष्यस्य प्रतिगृह्णत्यर्थस्य च कर्मणो भिन्नत्वात् ।
प्रकृते प्रतिगृह्णीयादिति श्रवणात् दाननिमित्तत्वेन अचोदितं-अविहितमिदं
कर्म । अतः प्रतिगृह्णीतुमेवेयमिष्टि स्यादिति भावः ॥३०॥

सि० ॥ सा लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ॥३१॥

सा-इष्टि, आर्त्विजे-ऋत्विक्प्रेरके यजमाने अश्वदानरि स्यात् ।
कुत ? लिङ्गात्-‘प्रजापतिर्गणायामनयत् । स स्थां दधतामार्चत् । सपर्य-
दीर्यत । स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत् । तं निरयत् । ततो वै स

चरुणपाशादमुच्यते । इत्युपक्रमे अश्वदातुः गीडाश्रवणलिङ्गात् असञ्जातविरो-
ध्युपक्रमानुसारेण सञ्जातविरोध्युपसंहारस्य-- ' यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयादि-
त्यस्य प्रतिग्राहयेदित्यर्थकरणमत्यावश्यकमिति भावोऽनुसन्धेयः ॥३१॥

वैदिकपानव्यापदि सौमेन्द्रचरुविधानाधिकरणम् ॥३२॥

पानव्यापच्च तद्वत् ॥३२॥

' सौमेन्द्रं चरुं निर्वेदच्छामाकं सोमवामिनः ' इति श्रूयते । नत्र
पानव्यापत्--पानस्य--सोमपानस्य व्यापत्-वमनं, तद्वत्--अश्वप्रतिगृह्णीष्य-
पक्षवत् लौकिकपानवमनमित्यर्थः । तथा च लौकिकसोमपानवमने इयं
सौमेन्द्रदेवताका इयामाकचरुद्रव्यका इष्टिः कार्येति भावः ॥३२॥

सि० ॥ दोपात्तु वैदिके स्यादर्थोऽद्वि लौकिके

न दोषः स्यात् ॥३३॥

' विद्या एष इन्द्रियेण वीर्येण व्यूढ्येन यः सोमं वमति ' इति दोपात्-
वैदिके वमने दोषश्रवणात्, अर्थात्--' वमने धातुसाम्यम् ' इति
वैद्यशास्त्रप्रसिद्धेः, हि--यस्मात्, लौकिके वमने न दोषः स्यात् । अतो
वैदिकसोमपान एवेयमिष्टिरिति सिद्धम् ॥३३॥

सौमेन्द्रचरोर्यजमानपानव्यापाद्विषयत्वाधिकरणम् ॥३४॥

तत्सर्वत्राविशेषात् ॥३४॥

तत्-वमनं, सर्वेषां ऋत्विजां यजमानस्य च इष्टिकरणे निमित्तम् ।
कुतः ? अविशेषात्--उदाहृतवाक्ये विशेषाश्रवणादित्यर्थः ॥३४॥

सि० ॥ स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥३५॥

स्वामिनो वा--यजमानस्य वमने इयमिष्टिः । क्रतोः तदर्थत्वात्-
क्रतुजन्यफलभोक्तृत्वस्य यजमान एव मत्वात्, वमने क्रतुवैगुण्यम् । इच्छा
च तत्परिहारः फलम् । यः वमति सः निर्वपेत् इति वमनकर्तुः निर्वाप-
कर्तृत्वैक्यं श्रूयते । अतो यष्टुर्यजमानस्यैवेयमिष्टिरिति भावः ॥३५॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥३६॥

‘सामपीथेन वा एष व्यूच्यते य सोम वमते’ इति लिङ्गदर्शनादपि स्वामिन एव इष्टि । यत् सोमपानेनाभ्यन सस्कारो जायते । स च यजमानस्यैव । न ऋत्विजाम् । क्रयकृतात्तात्तेषां सस्कारो न भवतीति भावः ॥३६॥

आग्नेय्याष्टारुपालचरोर्ध्वदानमात्रस्य होतव्यत्वाधीकरणम् ॥३७॥

सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥३७॥

‘यदाग्नेयोऽष्टारुपाल’ इत्यनेन मिहितस्य पुरोडाशस्य कृत्स्नस्यैव अग्नये प्रदानं कार्यम् । हविषस्तदर्थत्वात् ‘अग्नये जुष्टं निर्धामि’ इत्यनेन गृहीतस्य निखिलस्य तदर्थत्वात् । आग्नेय इत्यत्र तादृशेन सर्वस्यैव अग्निसम्बन्धावगमनाच्चति ॥३८॥

सि० ॥ निरवदानात्तु शेषः स्यात् ॥३८॥

‘द्विर्हविषोऽनघनि’ इति निरवदानात्-निष्कृष्य अवदानश्रवणात्, न सर्वप्रदानं-न सर्वहोम । नितु शेषः स्यात् ॥३८॥

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥३९॥

द्विरवदानम् उपायः हविष सस्कारः । तथा च कृत्स्नस्य होमः, सर्वस्य तदर्थत्वात्-आन्वयर्थत्वात् । असकृत् द्विर्हविषदाय होतव्यं सर्वम् । तथा सति न वक्ष्यामि शक्यस्य विरोध इति भावः ॥३९॥

कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत्स्यात्, द्रव्यस्य

गुणभूतत्वात् ॥४०॥

उक्तमिदं तद्द्रव्येति । कर्मणः-आमस्य, सकृत् कृतत्वात् नावृत्तिः स्यात् । द्रव्यस्य यागप्रति गुणभूतत्वात् न गुणानुमात्रेण प्रधानावृत्तिरिति द्रव्यस्य शिष्टेऽपि न न्यनुमात्रेण यागावृत्तिरिति भावः ॥४०॥

शेषदर्शनाच्च ॥४१॥

‘ शेषास्त्विष्टकृते समवधनि ’ इति शेषविधिदर्शनादपि शेष अवश्यं सिध्यतीति बोध्यम् ॥४१॥

सर्वशेषैः । स्विष्टकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥४५॥
अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरन्, शेषस्य
गुणभूतत्वात् ॥४२॥

दर्शपूर्णमासे स्विष्टकृद्धोम-इडाप्राशिन्न-अवदानात्मकानि शेषकार्याणि सन्ति । तानि एकस्माद्विप्रव्यात् अवदाप अनुष्ठानानि । न शिष्टेभ्यः सर्वेभ्यो हविर्भ्यः । कुतः ? अप्रयोजकत्वात्--प्रधानयागार्थं हि हविः । न शेष-कार्यार्थम् । अतः शेषकार्यस्य हविः प्रति प्रयोजकत्वाभावात् एकस्माद्विषोऽवद्य कृतेऽपि तस्मिन् ‘ शेषास्त्विष्टकृतेऽवद्यतीति ’ शास्त्रं चरितार्थम् । अतः शेषकार्यं प्रति हविषो गुणभूतत्वात्--अङ्गत्वात्, एकस्मादवद्य तत्कार्यमिति भावः ॥४२॥

संस्कृतत्वाच्च ॥४३॥

सकृत् एवंजातीयकेन संस्कारेण प्रधानस्य संस्कृतत्वाच्च न अपर-स्मादपि हविष अवदानं कर्तव्यम् ॥४३॥

सि० ॥ सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्, संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥४४॥

प्रतिपत्तिसंस्कारात्मकावदानस्य हविरर्थत्वात् हविषः प्राधान्येन संस्काररूपकारणस्य अविशेषात् प्रणिप्रधानमङ्गावृत्तिरिति न्यायेन सर्वेभ्यो हविर्भ्य अवदानं कर्तव्यम् ॥४४॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥४५॥

‘ सकृत्सकृदवद्यति-’ इति वीप्साख्यालिङ्गदर्शनादपि सर्वेभ्य अवदानमित्येव सिध्यति ॥४५॥

प्राथमिकशेषात्स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥१६॥

एकस्माच्चेद्यथाकाम्यमविशेषात् ॥४६॥

कृत्वाचिन्तेयम् । एकस्मादवदानं चेत्तत्र विशेषाश्रयणात् यथेच्छं यस्मात्कस्माच्चित् दोषादवदानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥४६॥

सि० ॥ मुख्य्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥४७॥

‘मुख्यात्’—प्रथमादेवावदानं कार्यं, प्रथमोपस्थितिर्हि सर्वेभ्यः पूर्वता-
लीना । प्रथमोपस्थितपरिष्कारे मानाभावादिति भावः ॥४७॥

पुगेडाशविभागस्य भक्षार्थताधिकरणम् ॥१७॥

भक्षाश्रवणादानशब्दः परिक्रये ॥४८॥

दर्शपूर्णमासयोः—‘आग्नेयं चतुर्धा करोती’ इति चतुर्धाकरणे इत्यं
श्रूयते—‘इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमग्न्यो, इदमाग्नीध्र’ इति । अस्मि-
न्नाक्ये भक्षपदाश्रवणात् दानशब्दः—चतुर्धन्तदानशब्देन निर्देशः, परिक्र-
यार्थ इति ॥४८॥

तत्संस्तवाच्च ॥४९॥

‘एषा वै दर्शपूर्णमासस्य दक्षिणा’ इति तस्य चतुर्थानिर्देशस्य दक्षि-
णात्वेन संस्तवात्दक्षिणा ॥ परिक्रयार्थ इति मिद्धमेव । तथा इदमपीति
भावः ॥४९॥

सि० ॥ भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥५०॥

भक्षार्थो वा—भक्षार्थ एवार्थ विभाग, न परिक्रयार्थः । कस्मात्
द्रव्ये समत्वात्—देवतार्थं परिगृहीतद्रव्यस्य देवतायै निवेदितत्वेन द्वयोः
ऋत्विज्यजमानयोः तस्मिन् द्रव्ये सत्त्वाभावस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । भक्षणस्य
प्रतिपत्तिरुभेवात्तया निर्देशः सम्मानीति भावः ॥५०॥

व्यादेशादानसंस्तुतिः ॥५१॥

सम्प्रदाननिर्देशसाम्यात् चतुर्थानिर्देशो दक्षिणात्येन स्तूयते इत्यर्थः ।
अतो न तेन परिक्रयः सिध्यतीति भावः ॥५१॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावुन्नोक्त्या तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः
सम्पूर्णः ॥४॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः 'पादः ॥

ध्रौवाज्यादिभिः स्विष्टकृदादिशेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम् ॥१॥

आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥१॥

सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवृद्धाय स्विष्टकृदनुष्ठानमित्यतीतपादे स्थितत्वात्
ध्रौवाज्यस्य सर्वान्तरगतत्वात्तस्मादपि शेषकार्यार्थमयदानं कर्तव्यम् । किञ्च,
'सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यती'ति वाक्येनापि तस्मादाज्यादयदानं कार्य-
मित्येव सिध्यति ॥१॥

कारणाच्च ॥२॥

'देवा वै स्विष्टकृतमब्रुवन्, हव्यं नो बह इति । सोऽब्रवीत्,
अं वृणै, भागो मेऽस्त्विति । वृणीष्वेत्यब्रुवन् । सोऽब्रवीदुत्तरार्धादयं मह्यं
सकृत्सकृदवद्यात्' । इति तुल्यं कारणं अन्येषां हविषामाज्यस्य च अर्पणादे
सङ्कीर्त्यते । अत आज्यादपि अवद्यातव्यमिति प्राप्नोति ॥२॥

एकस्मिन् समवत्ताशब्दात् ॥३॥

प्रायणोपेष्टयामादित्यचर्वात्मकैकस्मिन् हविषि 'अग्नये स्विष्टकृते सम-
वद्यति । आज्यादेकस्माच्च हविषोऽवदति । मिश्रस्य अन्येन हविषा सम-
वद्यति' इति श्रूयते । तत्र यदि प्रकृताविवाऽऽज्यादपि स्विष्टकृतेऽवदीयेन ।

तत्त्वोदयेन प्रायर्णये आञ्चापदाने क्रियमाणे समववतीति युक्तं भवति ।
अन्वया एतस्माच्चतोरवचनीत्येवमविष्यत् । अत्र एतस्मिन्नपि समववतशब्द-
श्रवणात् आज्यादपदात्तव्यमिति ॥३॥

आज्ये च दर्शनात्स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥४॥

धृवाज्यं च स्विष्टकृदवदानं कार्यम् । कुत्र ? अर्थवादस्य दर्श-
नान् । 'अत्रदायापदाय धृवा प्रत्यभिचारयति । स्विष्टकृतेऽवदाय न धृवा
प्रत्यभिचारयति । न हि नत परामादृतिं यदय-भवति' । इत्यर्थवादेन स्विष्ट-
कृदवदानाः प्राक् धृवाया प्रत्यभिचारणानि स्विष्टकृदर्शनीत्यवगम्यते । अनोऽ-
प्यवदानं धृवा यस्येति ॥४॥

सि०॥ अशेषत्वात् नैवं स्यात्सर्वादानादशेषता ॥५॥

अशेषत्वात्-उपाशुयागशेषस्य अभावात्, एवमुपाशुयागशेषस्य अ-
दानं न स्यात् । न-अशेष-त्र कुत्र ? सर्वादानात्-'चतुरस्रं जुहोती' इत्यनेन
वाक्येन उपाशुयागापान्तस्य सर्वस्यैव हवनान् अशेषता-शेषाभावं, सिद्ध
इत्यर्थः ॥५॥

साधारण्यान्न धृवायां स्यात् ॥६॥

'सर्वस्मै वा एतच्चज्ञाय गृह्णे यद् धृवायामाज्यम्' इति सर्वयाग-
साधारणं प्रौढाज्यम् । न आग्नेयपुरोडाशवत् निगारेय । अतो न स्विष्ट-
कृदादिप्रतिपत्त्यर्थं तस्मादवदानम् । शेषाभावादेवेति भावः । न रोक्स्या-
स्यात्या बहुनामर्थे शृणुम्यौदनस्य एकस्मिन् भुक्ते अ-येषभुक्तेषु म्यानीत्य-
शेषो मृत्पाय नीयते, दातुं युक्तं वनि रहस्यम् ॥६॥

अवत्तत्वाच्च जुह्वां तस्य च होमसंयोगात् ॥७॥

ननु, धृवायामुक्तीत्या शेषाभावेऽपि जुह्वा शिष्टेन शेषस्यार्थे स्यात्त-
ब्राह्म-जुह्वा गृहीतस्य दूरतोद्देशेन अस्तत्वात् तस्य सर्वस्य 'चतुरस्रं
जुहोति' इत्यनेन होमसंयोगात्तत्रापि न शेष इत्यर्थः ॥७॥

चमसवदिति चेत् ॥८॥

ननैवन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिना चमसादावेकदेवतोद्देशेन ग्रहणेऽपि तेन अनुवपद्कारे यथा आग्नेये दूयते तथा विष्णुशार्दूलमवत्तेन जुहूस्थेन स्विष्टकुक्षो-
मोऽस्त्विति चेत्- ॥८॥

न, चोदनाविरोधात् हविः प्रकल्पनत्वाच्च ॥९॥

नैवं स्यात् । कुनः ? चमसे चोदनाविरोधात्- 'सोमस्याग्नेर्वाहीत्यनु-
वपद्करोती'ति चोदनाविरोधात्, अन्योद्देशेनावत्तद्रव्येणान्यस्मै होमः क्रियते ।
उपांशुपागे तु तथा न वचनम् । किञ्च, ऐन्द्रवायवं गृह्णातीति आग्नेयः
पुरोडाश इतिवत् केवलहविःप्रकल्पनमात्रपरो विधिः । न ह्यखिलद्रव्यं होम-
संयुक्तम् । अल्पं जुहोतीति वचनेन शेषास्तित्वं सिध्यति । उपांशुपागे तु
चतुरवत्तं जुहोतीति होमसंयुक्तमिति वैषम्यं ज्ञेयम् ॥९॥

उत्पन्नाधिकारात्सति सर्ववचनम् ॥१०॥

उत्पन्नं शेषमुद्दिश्य अधिकारात्-पाठात्, शेषवति हविर्द्रव्ये सति
'सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यती'ति सर्ववचनं बोध्यम् । सशेषेभ्यः सर्वेभ्यो
हविर्भ्यः समवद्यतीत्यर्थः ॥१०॥

जातिविशेषात् परम् ॥११॥

प्रायणीयेष्वमोमकस्मिन्नेवाऽऽदित्यचराववद्यतीत्यनुक्तं परं समवद्यतीति
लिङ्गं प्रदर्शितम्, तत् आज्यशेषाच्छेषकार्येऽसिद्धे जातिविशेषात्-
ओदनजातिमाज्यजातिं चापेक्ष्य प्रकृतिस्थशब्देनानुवादो ज्ञेयः । प्रकृतौ
प्रयुक्तशब्द एवात्र प्रयुक्त इति भारः । यथासम्भवमनुवादः कल्प्यः ॥११॥

अन्त्यमरेकार्थे ॥१२॥

यदनयं प्रत्यभिधारणात्मकमर्थवादस्यं लिङ्गमुक्तम्, तत् ऋचाया अरि-
क्तत्वाय बोध्यम् । तथा हि-स्विष्टकुक्षुपस्तारणाभिधारणपर्यन्तं ऋचाज्यस्य कार्यं
विद्यते । यदि ऋचायाः प्रत्यभिधारणं न कुर्यात् तर्हि ऋचा आज्यहोना

इत्युत्तरकार्यं न स्यात् । स्विष्टकृद्देवदानोत्तरमग्नं कार्यं नास्ति । अतो न पूरणमित्यर्थमादत्तात्पर्यमिति भावः ॥१२॥

साकंप्रस्थाय्ये शेषकार्यानुष्ठानाधिकरणम् ॥२॥

साकं प्रस्थाय्ये स्विष्टकृदिदं च तद्वत् ॥१३॥

दर्शपूर्णमासयोः—‘साकंप्रस्थाप्येन यजेत पशुकामः’ इति त्रिहिते कर्मणि ‘आग्नीध्रे जुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिक्षामन् जुहोती’ति अनु-
त्वेन शेषाभावात् स्विष्टकृदिदं च तद्वत्—उपाशुयागवत्, लुप्यते इति सिद्धान्तः ॥१३॥

सौत्रामण्यां शेषाननुष्ठानाधिकरणम् ॥३॥

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥१४॥

सौत्रामणीयागे—‘उत्तरेऽग्नौ पशोग्रहान् जुहोति । दक्षिणेऽग्नौ सुग-
ग्रहान्’ इति निखिलस्य ग्रहस्थितेर्द्रव्यस्य होमयोगग्राहणार्थं स्विष्टकृदादिकं
शेषकार्यमिति सिद्धान्तः ॥१४॥

तद्वच्च शेषशेषवचनम् ॥१५॥

‘उच्छिन्नष्टि, न सप्तं जुहोति’ इति नियेषपूर्वकं शेषवचनं तद्वत्—कुम्भी-
यत्, सर्वहोमं ज्ञापयति । सर्वहोमप्राप्तयेन शेषवचनं सार्थकम् । शेषवचनं
तु न स्विष्टकृदाद्यर्थम् । ‘ब्राह्मण परिक्रीणीषादुच्छेषस्य पानारम्’ इत्यादि-
कार्यान्तरश्रवणादिनि भावः ॥१५॥

सर्वपृष्ठेष्टी स्विष्टकृदादीनां सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥४॥

द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात् प्रतिकर्म क्रियेरन् ॥१६॥

‘य इन्द्रियक्वाप्ते वीर्यक्तामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेत्’
इत्यनेन विहितायामिष्टी यद्विन्द्रा एव श्रूयन्ते—‘इन्द्राय राघन्ताय, इन्द्राय
बार्हताय, इन्द्राय पैराजाय, इन्द्राय शाक्वराय, इन्द्राय वैरूपस्य, इन्द्राय रघ-
तायेति’ । इत्येव षड्देवताया इष्टेः निराश्वक्ले षण्णा पुयक् पुयक् निवापि

विधाय श्रपेण कृत्वा द्वादशकपालमेकं पुरोडाशं कृत्वा होमसमये समं न
घृणक् पृणक् अगदाय प्रधानयागा पट् क्रियन्ते । तत्र द्रव्यस्यैकत्वेऽपि
प्रधानकर्मभेदात् प्रतिप्रधानकर्म सिष्टकृदगदान पङ्क्तौ विधेयमिति ॥१६॥

**सि० ॥ अविभागात्तु शेषस्य सर्वान् प्रत्याविशि-
ष्टत्वात् ॥१७॥**

अविभागात्—शेषस्य पुरोडाशस्य एकत्वात्, सर्वप्रधानानि प्रति
अविशिष्टत्वात्—एकत्वादेव, सकृत्सिष्टकृदगदानमित्यर्थः । प्रष्टुनौ हविष उत्त-
रार्थः सिष्टकृदगदानदेशः कृतः । इहापि हविष ऐक्यात् तथैवागदान सकृ-
दिति भावः ॥१७॥

ऐन्द्रवायवग्रहे द्विःशेषभक्षणाधिकरणम् ॥५॥

ऐन्द्रवायवे तु वचनात् प्रतिकर्म भक्षः स्यात् ॥१८॥

ऐन्द्रवायवग्रहोत्तर सोमासस्य भक्षण—‘ द्वि ऐन्द्रवायव भक्षयती ’ ति
वचनात् प्रतिप्रष्टुकारं भक्षः स्यात् । द्विवारं भक्षणं भवेदित्यर्थः ॥१८॥

सोमे शेषभक्षास्तित्वाधिकरणम् ॥६॥

सोमे अवचनात् भक्षो न विद्यते ॥१९॥

सोमे—सोमयागे, भक्षो न विद्यते । कुत ? अवचनात्—वचना-
भागात् । ‘ यद् महान् जुहोती ’ ति श्रपणेन कुम्भीरित्यव शेषाभावाच्चेति
भावः ॥१९॥

सि०॥ स्याद्वा अन्यार्थदर्शनात् ॥२०॥

सोमे स्यादेव भक्षणम् । कुत ? अन्यार्थदर्शनात्—‘ सर्वतः
परिहारमश्निन, द्विःऐन्द्रवायवस्य मममि भक्षान् भक्षयन्ति ’ इति भक्षणाङ्गस्य
भ्रमणादेरूपर्यस्य विधानात् भक्षाभावे तदनर्थक्यं स्यात् । ‘ अयं जुहोती ’
स्येन शेषसिद्धेयेति भावः ॥२०॥

वचनानि त्वपूर्वत्वात्तस्माद्यथोपदेशं स्युः ॥२१॥

न प्रत्यक्षो विधिरित्याशङ्कयामाह—‘पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति । पुरस्तान्नैत्रावरुणम् । मरुतः परिहारमश्विनम्’ इति विशिष्टमक्षणस्य अप्राप्तत्वात् तत्तद्गुणविशिष्टमक्षामिधायकानि स्मृतीनि यथोपदेशं—यथा-विहितं, भक्षणं स्यादित्यर्थः ॥२१॥

चमसिनां शेषमक्षणाधिकरणम् ॥७॥

चमसेषु समाख्यानात् संयोगस्य तन्निमित्तात्वात् ॥२२॥

उद्योतिष्टोमे—‘त्रैतु होतृचमसः प्र भक्षणः । प्रोद्गातृणां प्रयजमानस्य प्रयन्तु सदस्यानाम्’ इति होतृचमसादिसंज्ञका दश चमसाः सन्ति । तेषु चमसिना भक्षणमस्ति । कुतः ? होतृचमस इत्यादिसमाख्यानात् संयोगस्य—होतृचमस इत्यादिमन्त्रामन्त्रन्धस्य, तन्निमित्तात्वात्—चमसभक्षण-निमित्तात्वात् । होत्रा अनेन पात्रेण चम्यने भक्ष्यते इति होतृचमस इति योगात् भक्ष्येऽस्ति उक्तयोगः अनुपपन्नः स्यादिति भावः ॥२२॥

तस्माच्चात्राक्षणस्य सोमं प्रतिपेधति ॥२३॥

तस्मात्—समाख्याया भक्षणस्य सिद्धत्वादेव, यजमानचमस इति समा-ख्याया यजमानस्य क्षत्रियादेः सोमभक्षणप्राप्तौ ‘यदि राजन्यं वैश्यं वा याज-येत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत्, न्यम्राधस्तिभीराहृत्य ताः सम्पिब्य दधनि उन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेत् सोमम्’ इति सोमभक्षणनिषेधः सङ्गच्छते । निषेधस्य प्रातिपूर्वत्वादिति ॥२३॥

उद्गातृणां सुग्रहण्येन सहभक्षणाधिकरणम् ॥८॥

उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ॥२४॥

प्रातिधिकरणोद् हनयाक्ये ‘प्रोद्गातृणाम्’ इत्यत्र उद्गातृणां चमस इति समाख्यासिद्धमुद्गातृचमसस्य सोमसंपानम् एकः—उद्गातेन कुर्यात् । कुतः ? श्रुतिसंयोगात्—उद्गातृधारयसाधभक्तेरुद्गानं वर्तते उद्गातृप्राति-

पादिकस्य शक्तत्वात् । बहुवचनं तु प्रयोगभेदेन उद्गातृव्यक्तीनां भेदात्तत्पर-
तया व्याख्येयम् । किञ्च, बहुवचनस्य प्रातिपदिकगतत्वात्प्रातिपदिकार्थ-
स्योद्गातृव्येकत्वात्तत्र श्रूयमाणमपि एकत्वमुद्गातृभेदं कर्तुं नालम् । अतोऽ-
निवक्षितं तदिति भावः ॥२४॥

सर्वे वा सर्वसंयोगात् ॥२५॥

‘ प्रोद्गातृणाम् ’ इति बहुवचनश्रुते. ‘ प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ऋतस्तयोः
प्रत्यय प्राधान्येन ’ इति नियमात् अप्रधानप्रकृतिभूतोद्गातृशब्दस्य ऋत्वि-
क्त्वसामान्येन ऋत्विक्षु लक्षणा स्वीकृत्य सर्वे एव ऋत्विज उद्गातृचमसस्यसोम-
रसपानं कुर्युः । युक्तं ^१ सर्वसंयोगात्-सर्वान्वययोग्यबहुवचनसम्बन्धादित्यर्थः ।
अतस्तदनिवक्षितं, प्रयोगभेदेन व्यक्तिभेदपरतया वा तदुपपादनं न युक्तमिति
भावः ॥२५॥

स्तोत्रकारिणो वा तत्संयोगात् बहुत्वश्रुतेः ॥२६॥

उदुपसर्गपूर्वकगायतिधातुग्राह्यस्तोत्रमन्त्रन्विगानक्रियानिमित्ता उद्गा-
तृशब्दस्य प्रवृत्तिः । तद्गानकर्तारस्तु उद्गाता, प्रतिहर्ता, प्रस्नोता इति त्रय एव ।
अतो बहुत्वश्रुतेः—तत्रितयसम्बन्धात्, तेषां ग्रहणे प्रातिपदिकार्थं प्रत्यया-
र्थश्च शक्यः सम्भवति । न लक्षणाप्रसङ्ग इति भावः ॥२६॥

सि० ॥ सर्वे तु वेदसंयोगात् कारणात् एकदेशे स्यात् ॥२७॥

उत्पूर्वकगायतिधानो न गानमामान्ये शक्तिः । अपि तु साम्नो
द्वितीयापसर्गाने । तत्रैव उद्गीथशब्दप्रयोगः प्रसिद्धः । तद्गानकर्ता त्वेक एव
ऋत्विक् । तस्मिन् बहुत्वमसम्भवि । अतः योगो ऋत्विजोऽत्र न सम्भरतीत्य-
गत्या लक्षणा स्वीकार्या । तथा मन्त्रन्तरङ्गभूतसामवेदोक्तकर्मकर्तृत्वेन मन्त्रदा-
सुप्रवण्येन सह सर्वे पूर्वोक्ताश्च-अग्रे ऋत्विजः । वेदसंयोगात्—सामवेदविहित-
कर्मणा मातुः सम्बन्धात्, उद्गातृचमसं भक्षयेयुर्गिति निष्यति । एकदेशे-

केवलोद्गातारं, कन्यात्-उद्गायमक्तिगानकर्तृवात्, उद्गातेति शब्दप्रयोगः
स्यादित्यर्थः ॥२७॥

अग्न्येनोऽपि सोममक्षणाधिकरणम् ॥२८॥

आवस्तुतो भक्षो न विद्यते अनाम्रानात् ॥२८॥

होतृनामने इत्येव आवस्तुत् सोममक्षो नास्ति । कुतः ? अना-
म्रानात्-आम्रावस्तुत् इत्यर्थः ॥२८॥

सि० ॥ हारियोजने वा सर्वसंयोगात् ॥२९॥

हारियोजनसमये वावस्तुतो भक्षोऽस्ति । कुतः ? सर्वसंयोगात्-
'यथायमसमन्व्यंक्षमसान् चमसिनो भक्षयन्ति' । अथेतस्य हारियोजनस्य
सर्वे एव लिप्सन्ते' इति सर्वान्तरगतश्च वावस्तुत् अपीति भावः ॥२९॥

चमसिनां वा संनिधानात् ॥३०॥

'सर्वे एव लिप्सन्ते' इत्यत्र सर्वशब्देन चमसिनामेव ग्रहणमुचितम् ।
कुतः ? पूर्ववाक्ये 'चमसिनो भक्षयन्ती'ति चमसिनां संनिधानात् । हारि-
योजने सर्वे चमसिनो भक्षयेयुरित्यर्थः । तथा च न वावस्तुतो भक्ष इति
भावः ॥३०॥

सर्वेषां तु विधित्वात् तदर्थं चमसश्रुतिः ॥३१॥

सर्वेषां प्रकृतयागसम्बन्धिकृतिङ्मात्रस्यैव सर्वशब्देनात्र ग्रहणम् ।
कस्मत् ? विधित्वात्-सर्वकर्तृकभक्षणस्य अपूर्वस्य विधानात् । तत्र कर्त्री-
वाङ्मनसः प्रकरणात् प्रकृत-कृत्विकपुरुषैरेव निरावाङ्मनस्य अप्रकृतचमसि-
पुरुषांशकल्पने वाक्यभेदः स्यात् । तदर्थं-हारियोजनस्तुत्यर्थं चमसश्रुति
'चमसाक्षमसिन एव भक्षयन्ति । हारियोजन सर्वे भक्षयन्ति । अत्र श्रेष्ठ
तत्' इति । तस्माद्भक्षणं प्रकृतसर्वकृत्विककर्तृकमिति सिद्धम् ॥३१॥

वषट्कारस्य भक्षनिमित्तत्वाधिकरणम् ॥३०॥

वषट्काराच्च भक्षयेत् ॥-

‘वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः’ इति श्रुत्या वपट्कारकर्तारमुद्दिश्य प्रथमव-
विशिष्टभक्षणविधानात् वपट्कारकर्तृत्वमपि भक्षणे निमित्तम् । न समारूपै-
वेत्यर्थः ॥३२॥

होमाभिपवयोरपि तन्निमित्तत्वाधिकरणम् ॥३१॥

होमाभिपवाभ्यां च ॥३३॥

‘प्रायभिरभिपुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यज्ञः परेण सदमि भक्षान् भक्ष-
यन्ति’ । अत्र होमाभिपवयोर्वचनान्तरेण प्राप्तत्वान्निमित्तत्वेनानुद्य य
अभिपवहोमकर्ता सः भक्षयेदित्यपूने गक्षगमाय प्रीचीयन इति । अत्र पञ्चमी हेतौ ।
निमित्तसमुच्चायकश्चकार । इत्युक्तोभयानीमित्तक भक्षणमिति भावः ॥३३॥

वपट्कर्त्रादीनां चमसे सोमभक्षणाधिकरणम् ॥३२॥

प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेषे ॥३४॥

‘चमसान् चमसिनां भक्षयन्ती’ति चमसानां भक्षस्य प्रत्यक्षोपदेशात्-
भक्षयन्तीति सामान्यवचनेन, अव्यक्तो भक्षकर्ता यत्र शेषे-चमसेतरप्रहादौ,
प्राप्तः तत्र होमाभिपवकर्ता भक्षयेत् । न चमसेष्विति ॥३४॥

स्याद्वा कारणभावात् अनिर्देशश्चमसानां कर्तुस्तद्व-
चनत्वात् ॥३५॥

‘भक्षान् भक्षयन्ती’ इत्यनेन भक्षकारणस्य प्राप्तत्वात् चमसेषु इतरेषां
भक्षः स्यादेव । समाख्या तु अनिर्देशः—चमसिनां प्रापणमात्रकर्त्री । तद्वचन-
त्वात्—तावन्मात्रग्राहकत्वात् । नेतरेषां निवर्तिकेति भावः ॥३५॥

चमसे चान्यार्थदर्शनात् ॥३६॥

‘चमसान् चमसाभ्यर्थे प्रयच्छति । तान् स वपट्कर्त्रे प्रयच्छति’ति
अध्वर्युचमसे अन्यस्मै वपट्कर्त्रे दानप्रयत्नात् दानस्य भक्षणार्थत्वात् अस्ती-
तरेषां चमसेषु भक्षणमिति भावः ॥३६॥

एकपात्रे होतुः प्रथमभक्षणाधिकरणम् ॥१३॥

एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वं भक्षयेत् ॥३७॥

एकस्मिन् पात्रे बहूना पानप्रसक्तौ अध्वर्युः पूर्वं भक्षयेत् । कुतः ?
क्रमात्—होमद्रव्यस्य अध्वर्युसान्वित्यात्, मन्त्रिधेयस्य स्थानक्रमयोपर्यायत्वा-
दित्यर्थः ॥३७॥

सि० ॥ होता वा, वर्णमन्त्रात् ॥३८॥

मन्त्रवर्णात्—‘ होतुश्चित् पूर्वं एविरय माशत ’ इति मन्त्रालिङ्गात्,
होतैव प्रथमः ॥३८॥

वचनाच्च ॥३९॥

वषट्कर्तुः ‘ प्रथमभक्षः ’ इति वचनादपि होतुः प्राथम्यम् ॥३९॥

कारणानुपूर्व्याच्च ॥४०॥

प्रथमं वषट्कारः पश्चाद्होमः इति कारणक्रमः । यथा कारणक्रमः
तथैव भक्षणक्रम इति भावः ॥४०॥

भक्षणस्य अनुज्ञापूर्वकत्वाधिकरणम् ॥४१॥

वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥४१॥

‘ नानुपहूतेन सोमः पानस्यः ’ इति वचनादनुज्ञातस्यैव भक्षणमिति
सिद्धान्तः स्पष्टम् ॥४१॥

वैदिकवचनेन अनुज्ञापनाधिकरणम् ॥४२॥

तदुपहूत उपह्वयस्वेत्यनुज्ञापयेद्विज्ञात् ॥४२॥

उपहूत उपह्वयस्वेति तत्तद्विज्ञातमन्त्रात्वात् न लौकिकप्राप्तयेन अनु-
ज्ञापनमिति सिद्धान्तः ॥४२॥

वैदिकवचनेनार्थक्रमानुसारतः प्रतिवचनाधिकरणम् ॥४३॥

तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥४३॥

‘उपहृत. उपहृत्ये’ इत्यत्र उत्तरग्वस्य वाक्यस्य पूर्वपाठेऽपि ‘अग्नि-
होत्रं जुहोति, ययागूं पचती’ व्यत्रेगार्थक्रमेण उत्तरपठितं प्रश्ननाम्न पूर्वम् ।
तदनन्तरमुत्तरवाक्यमिति सिद्धान्तः ॥४३॥

एकपात्राणामेवानुज्ञापनाधिकरणम् ॥१७॥

तदेकपात्राणां समवायात् ॥४४॥

तत्—अनुज्ञापन, समवायात्—एकस्मिन्पात्रे सर्वेषां भक्षस्य प्राप्तत्वात्,
अनुज्ञापनेन तेषामैकमस्येन पाने—युनाधिकपानप्रयुक्तकलहस्याभावात् सिध्यतीति
दृष्टप्रयोजनस्य सत्त्वात् एकपात्राणामेवाभ्यनुज्ञानमिति भावः ॥४४॥

याज्यापनये भक्षस्याप्यपनयाधिकरणम् ॥१८॥

याज्यापनयेन अपनीतो भक्षः प्रवरवत् ॥४५॥

ज्योतिष्टोमे ऋतुपाचनान्तर्यामिणेन सन्ने— ‘यजमानस्य याज्या
सोऽग्निप्रेष्यति, होत्रेन च जेति, स्वयं वा निषद्य यजनी’ इति । अत्र स्वयं वा
याज्यामन्त्रं पठित्वा यजतिपक्षे होतुः सकाशात् याज्याया अपनयेऽपि तस्य
भक्षो न अपैति । प्रवरवत् । यथा—‘होतारं त्वा वृणे’ इति विहितं क्रतु-
याज्यार्थं उरणं होतुर्नापैति । तथा भक्षोऽपि नापैतीत्यर्थः ॥४५॥

सि० ॥ यष्टुर्वा कारणागमात् ॥४६॥

तस्मिन्पक्षे यष्टुः—यजमानस्येव, भक्षः । कुत ? कारणागमात्—
‘अनवानता यष्टव्य’ मिल्येन यष्टुकारकर्तृरूपकारणस्य तस्मिन् प्राप्ति-
त्वात् । होतुर्भक्षः अपनीतो भवतीति भावः ॥४६॥

प्रवृत्तत्वात् प्रवरस्यानपायः ॥४७॥

त्रिपदो दृष्टान् । प्रवरस्य उरणस्य, प्रवृत्तत्वान्—पूर्वमेव कृत-
त्वात्, तस्य अपनयो न सम्भवति । यतः सर्वयाज्यार्थं होतुस्तन्नेन उरणम् ।
तत्र एकयाज्यापनयेऽपि याज्यान्तरार्थं पूर्वं उरणमप्युपपद्यमानि भावः ॥४७॥

फलचमसस्य इज्याविकारताधिकरणम् ॥१९॥

फलचमसो नैमित्तिको भक्षविकारः श्रुतिसंयो- गात् ॥४८॥

‘ओतिष्ठोमे राजन्यैश्चकर्तुं इ-धं धूयेन ।’ यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, ॥ यदि सोमं विभक्षयिषेत्, न्यप्रोधस्तिमीराहृत्य ताः संपिप्य दधन्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम् ’ इति । तत्र राजन्यादिकर्तृकत्वरूप-निमित्तप्राप्ताऽयमुक्तप्रकारः फलचमसः—भक्षविकार एव । नेज्याविकारः । कुतः ? श्रुतिसंयोगात्—विभक्षयिषेत्, तमस्मै भक्षं प्रयच्छेदिति श्रवणात् ॥४८॥

सि०॥इज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात्॥४९॥

इज्याविकारोऽपि फलचममन्त्रपण्डितव्यात्मरहोमशेषविकारः । संस्का-रस्य—होमशेषप्रतिपत्तिमंस्कारस्य, तदर्थत्वात्—होमशेषार्थत्वात् । होममन्तरेण होमशेषवासम्भवात् विभक्षयिषेदित्यस्य होमशेष विभक्षयिषेदित्यर्थकतया होमार्थमेवेदं द्रव्यमिति भावः ॥४९॥

होमात् ॥५०॥

होमानुशदात् । तथा हि—‘अन्याधमसान् जुहोति अपैतस्य दर्भ-तरुणकेनोपहृत्य जुहोति’ इति फलचमसहोममुद्दिश्य दर्भतरुणकस्य गुणत्वेन त्रिधानादपि होमार्थत्वं सिध्यति फलचमसम्येति ज्ञेयम् ॥५०॥

चमसैश्च तुल्यकालत्वात् ॥५१॥

होमसाधनचमसैश्च तुल्यकालत्वात्—एककालत्वात् । तथा हि—‘यदा अन्याधमसानुजयन्ति । अथेनं चमसमप्युजयन्ती’ त्युभयोः सहोन्नयन-मपि होमार्थत्वे गमकमित्यर्थः ॥५१॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥५२॥

‘तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्’ इति सोमनिषेधरूपस्य लिङ्गरूप-दर्शनादपि होमार्थत्वं तस्य ज्ञेयम् । तदित्यम्—सोमनिषेधपूर्वकोक्तद्रव्य-

विधानेन सोमस्थानीयत्वं तस्य गम्यते । सोमस्य तु हुतशेषस्यैव भक्षणात्
अस्यापि हुतशेषत्वं सिध्यतीति भावः ॥५२॥

ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुप्रसर्पणाधिकरणम् ॥२०॥

अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥५३॥

राजसूये दशपेयनामके ज्योतिष्टोमविकृतिभूते यागे ' दश दश एकैकं
चमसमनुप्रसर्पन्ति ' इति श्रूयते । राजसूये तु राजन्यस्यैवाधिकारात् तत्र
राजन्ययजमानस्य चमसानुप्रसर्पिणो दश राजन्या एव बाध्याः । कुतः ?
सामान्यात्—एकजातीयत्वाभात् । प्रकृतौ यजमानचमसस्य भिन्नजातीयै-
र्भक्षणं नास्ति । किम्येकजातीयैरेव । अतोऽत्रापि ' प्रकृतिवद्विकृतिः कार्या '
इति चोदकेन तथैव प्राप्तम् । न चास्य बाधकं वचनं दृश्यते । तस्माद्वा-
जस्यो यजमान अन्यैर्नयमिः क्षत्रियैः सह स्वीयचमसं भक्षयेदिति ॥५३॥

सि० ॥ ब्राह्मणा वा, तुल्यशब्दत्वात् ॥५४॥

राजन्यचमसेऽपि दश ब्राह्मणा एव । कुतः ? तुल्यशब्दत्वात्—दश-
स्वपि चमसेषु ब्राह्मणा इत्येकजातीयशब्दवत्त्वात् । प्रकृतितः प्राप्तेषु दशस्वपि
चमसेषु पानायानुप्रसर्पतां पुरुषाणां दश दशेति वीप्सया प्रतिचमसं दशसङ्ख्या
विधाय अर्पसिद्धां शतसङ्ख्यामनूय सङ्ख्येयानां सर्वेषां ' शत ब्राह्मणाः सोमं
पिवन्ती ' स्यनेन वचनेन ब्राह्मणजातीयत्वं विधीयते । सत्येवं राजन्यस्य
यजमानस्यापि यत्र चमसभक्षो नास्ति, तत्र कुत अन्येषां राजन्यानां भक्षः ।
तस्माद् ब्राह्मणा एव सोमपानकर्ता इति राजन्यचमसानुप्रसर्पिणो दश
ब्राह्मणा एव, न राजन्या इति सिद्धम् ॥५४॥

इति जैमिनिसूत्रवृत्तौ भावत्रोक्त्या तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः
सम्पूर्णः ॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

सुवादिष्वनारम्याधीतत्वादिरत्तादिविधेः प्रकृतिगामिताधिकरणम् ॥१॥

सर्वार्थमप्रकरणात् ॥१॥

किमपि प्रकरणमनारम्येस्थं श्रूयते— 'यस्य खादिरः क्षुबो भवति, स छन्दमामेव रसेनावद्यति, सरसा अस्य आहतयो भवन्ति' 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति, न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्येवमादि । अत्र यत् स्तुवे खादि-
रत्वस्य, जुहा च पर्णतायाश्च विधानं, तत् सर्वार्थ-प्रकृतिरिक्त्यर्थम् । उभयो-
रपि समानं विधानमित्यर्थः । कुतः ? अप्रकरणात्—अनारम्याधीतत्वादेता-
दृशस्य विधिनाक्यस्य । स्तुवादेश उभयत्रापि सत्त्वात् । अतः सर्वत्र स्यादेता-
दृशो, विधिरिति भावः ॥१॥

सि० ॥ प्रकृतौ वा, अद्विरुक्तत्वात् ॥२॥

यत्र अनिर्देशेन अह्नाप्राप्तिः सा प्रकृतिगित्युक्तलक्षणाया दक्षिपूर्णा-
मामादिप्रकृतावेवायं विधिरिच्छ्यः । कुतः ? अद्विरुक्तत्वात्—एवं सति द्विरुक्तं
न भवति । अन्यथा, सर्वार्थत्वे विकृतावतिदेशशस्त्रेण प्राप्तिः, उक्तवाक्येन
च, इति द्विरुक्तता स्यादिति भावः ॥२॥

तद्वर्जन्तु वचनप्राप्ते ॥३॥

विकृतौ अनारम्याधीतवचनेन खादिरत्वादौ प्राप्ते तद्वर्ज-खादिरत्वादि-
भिन्नं प्राकृतधर्मजातमतिदेशशस्त्रं प्रापयतीति न द्विरुक्तिरित्यर्थः ॥३॥

दर्शनादिति चेत् ॥४॥

यद्यतिदेशशस्त्रादनारम्यशस्त्रं बलवत् तदा तेनैवारम्यशस्त्रेण
प्रकृताविव विकृताविव स्तुवादौ खादिरत्वादिधर्मप्राप्तौ सत्यां गृहमेधोयेष्टिवत्
विकृतेरतिदेशशस्त्रस्य आकाङ्क्षा न स्यात् । शक्नोति हि तच्छस्त्रप्राप्तं

प्रकृतिविकृतिसाधारणं खादिरत्वादिकं विकृतिमपि निराकाङ्क्षीकर्तुम् । तथा सति कचिद्विकृतौ 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोती'ति प्राकृतप्रयाजदर्शन-
मनुपपन्नं स्यात् । तद्दर्शनमतिदेशशास्त्रस्य ज्यायस्ये ममुपपद्यते । तस्माद-
तिदेशरहितायां प्रकृतावेव अनारम्यशास्त्रस्य निवेशो युक्तः । न विकृतावपि ।
तत्र त्वतिदेशशास्त्रमस्त्येवेति चेत्-- ॥४॥

न, चोदनैकाथ्यात् ॥५॥

अनारम्यशास्त्रेण अतिदेशशास्त्रं निराकाङ्क्षं नाम विकृतेस्तस्य आकाङ्क्षा
नास्तीति न । अपि त्वस्यैव । कुतः? चोदनाया एकाथ्यात्-- 'यस्य
खादिरः स्फुरो भवती' त्यादिचोदनया खादिरत्वादिमात्रस्य विधामात् । यदि
खादिरत्वं स्फुवं चेदं वाक्यं विदध्यात् तदाऽतिदेशशास्त्रं निराकाङ्क्षं भवेत् ।
अप्यथा न । इदमनारम्यशास्त्रं तु लाघवात् अतिदेशप्राप्तं स्फुवमुद्दिश्य खादि-
रत्वमात्रं विदधाति । अतः स्फुवमापयणं विकृतेऽतिदेशशास्त्रस्यास्त्येषाकाङ्क्षेति
भावः ॥५॥

उत्पत्तिरिति चेत् ॥६॥

प्रकृतौ सङ्क्षेपविस्तराभ्यामङ्गानि विधीयन्ते । यथा 'पञ्च प्रयाजान्
यजती' ति समासतः । 'समिधो यजती' ल्येवमादिना विस्तरेण । तथा 'यस्य
खादिरः स्फुरो भवती' त्यादिर्विस्तरः । यस्यैवं स्फुव' इति सङ्क्षेपः । अतः
एषामनारम्यविधीनामुत्पत्तिः प्राकृतविधिभिः समाना । तस्मात्--अनारम्यविधिः
प्रकृत्यर्थः । सङ्क्षेपविस्तराभ्यां विधीयमानत्वात् । प्रयाजादिवत् । इति चेत्--॥६॥

न, तुल्यत्वात् ॥७॥

न तावदीदृशे शब्दैकसमधिगम्येऽर्थे सामान्यतो दृष्टस्यानुमानस्य
प्रसरोऽस्तीति तर्कपादे प्रत्यक्षसूत्रे--

तस्माददृष्टपूर्वत्वात्केनचिद्वस्तुना सह ।

धर्मस्य नानुमेयत्वमसाधारणवस्तुवत् ॥

इत्यादिना श्लोकवार्तिके उक्तम् ।

किञ्च, विकृतावपि सङ्क्षेपविस्तराभ्यां विधिरुपलभ्यते । ' त्वि
आहुनेर्जुहोती ' ति सङ्क्षेपः । ' आमनमस्यामनस्य देवा ' इति विस्तरः ।
अनेनैवैवैतैरपि विधिमिरनारम्भविधीनांतुल्यत्वात् अनैकान्तिको हेतुर्दुष्ट इति
भाष्य ॥७॥

सि० ॥ चोदनार्थकात्स्न्यात्तु मुख्य-

विप्रतिपेधात् प्रकृत्यर्थः ॥८॥

प्रकृत्यर्थः—प्रवृत्तिप्रकारार्थ एवामनारम्भविधिः । कुतः ? चोदनार्थ-
कात्स्न्यात्—विकृतौ कृत्स्नधर्माणामेव अतिदेशशास्त्रेण प्राप्तेः स्वादिरत्नादे-
रपि प्राप्तत्वेन मुख्यस्य—अनारम्भपठितशास्त्रस्य, विप्रतिपेधात्—आका-
ङ्क्षाभावात् । यद्यप्यनारम्भशास्त्रं प्रत्यक्षम् । अनिदेशशास्त्रमानुमानिकं तिल-
म्बेन प्रवर्तते । तथाप्युक्तयुक्त्या रूपादिप्राप्त्यर्थं प्रत्यक्षशास्त्रात्पूर्वमेव तस्य
प्रवृत्तिवाच्या । रूपादिप्राप्तिरेत्याया स्वादिरत्नादेरपि प्राप्तौ प्रत्यक्षशास्त्रमेव
निराकाङ्क्षमिति बोध्यम् ॥८॥

सामिधेनीनां सप्तदशसङ्ख्यायां विकृतिगामिताधिकरणम् ॥२॥

प्रकरणाविशेषात्तु विकृतौ विरोधि स्यात् ॥९॥

' सप्तदश सामिधेनीर्गन्वाह ' इत्यनारम्भश्रुतं सामिधेनीनां सप्तदश्य
दर्शपूर्णमासप्रकरणे— ' पञ्चदश सामिधेनीर्गन्वाह ' इति विशेषदर्शनात्
तद्विरोधिः सप्तदश्य मित्रविन्दादिविकृतौ स्यात् । प्रकरणसहकृत्पञ्चदश्यस्य
विकल्पपक्षेऽपि बाधसम्भवेन तदपरहृदायाः प्रकृतेर्निराकाङ्क्षत्वादिति
भाष्य ॥९॥

गोदोहनादीनां प्रकृतिगामिताधिकरणम् ॥३॥

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोग-
विशेषात् ॥१०॥

' चमसेनापं प्रणयेत् गोदोहनेन पशुकामस्य ' इति दर्शपूर्णमासयोः
श्रुतम् । तत्र नैमित्तिकं—पशुकामनिमित्तप्रयुक्तगोदोहनपात्रं, प्रकृतावेव

निविष्टम् । कुतः ? संयोगस्य—गोदोहनेन पशुकाम इति पदसम्बन्धरूपस्य, पूर्वोक्तसाप्तदश्यापेक्षया विशेषात् । स च तद्विकारः चमसबाधक इत्यर्थः । तथा हि—चमसः गोदोहनं चेत्युभयस्य दर्शपूर्णमामसन्नियौ पाठौ यद्यपि तुल्यः, तथापि चमसशास्त्रं सामान्य पशुकामेतरप्रयोगे सावकाशम् । विशेषं गोदोहनशास्त्रं निरवकाशम् । सावकाशान्निरवकाशं बलीय इति प्रसिद्धम् । अतश्चमसस्य गोदोहनेन नैमित्तिकेन बाधात् प्रवृत्तावेव तस्य निवेश इति सिद्धम् ॥१०॥

आधानस्य पचमानेष्वनङ्गताधिकरणम् ॥४॥

इष्ट्यर्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥११॥

‘अग्नये पचमानाय अष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्नये पायकाय । अग्नये शुचये ’ । इति पचमानेष्टीविधाय तत्प्रकरणे ‘चमन्ते ब्राह्मणो अग्निमादधीत ’ इति श्रुतमग्न्याधानं इष्ट्यर्थम् । कुतः ? प्रकरणात्—इष्टि-प्रकरणे श्रुतात्वात् । अतः इष्ट्यङ्गमग्न्याधानमित्यर्थः ॥११॥

सि० ॥ न वा, तासां तदर्थत्वात् ॥१२॥

तासां—पचमानेष्टीनां, तदर्थत्वात्—अग्निमंस्कारार्थत्वात्, नैव आधामिष्यङ्गम् । अग्न्याधेयस्य एव अग्निद्वारा आधानं पचमानेष्वङ्गं भवेत् । तदेव नास्ति । कुतः ? इष्टीनां फलाश्रयेण निष्कृत्वात्तदङ्गनाधानमपि निष्कृतं स्यात् । तस्मादाधानपचमानेष्वङ्गोऽग्न्यर्थताम् । अग्नीनां च निखिलकत्वर्थत्वमिति ॥१२॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥१३॥

‘जीर्यन्ति वा एष आहितः पशुर्यदग्निः, संवत्सरेण परस्तात् तदेतान्येव अग्न्याधेयस्य हवींषि संवत्सरे निर्वपेत् । तेन वा एष न जीर्यति । तेन वा एनं पुनर्नवे करोति ’ इति लिङ्गदर्शनादपीष्टीनामग्न्यर्थत्वं बोध्यम् ॥१३॥

आधानस्य सार्थत्वाधिकरणम् ॥५॥

तत्प्रकृत्यर्थ, यथा अन्ये अनारम्भवादाः ॥१४॥

तत्—आधानं, प्रकृत्यर्थ—आदित्वन्यायात् । यथा अन्ये अनारम्भ-
वादाः प्रकृत्यर्थाः, तद्वदिदमपि क्षेत्रमित्यर्थः ॥१४॥

सि० ॥ सर्वार्थं वा, आधानस्य स्वकालत्वात् ॥१५॥

सर्वार्थं—अग्निद्वारा मर्मरुमर्थमेवाऽऽधानम् । न केवलं प्रकृत्यर्थम् ।
कुतः ? तस्य स्वकालत्वात्—वसंतर्गुणस्य स्वकालस्य स्वात्मन्येव विधा-
नात् । दर्शपूर्णमासाङ्गरे तु प्रधानस्य यः कालो दर्शः पूर्णिमा च, स एव
तद्गङ्गा कालः । न अङ्गानां स्वतन्त्रः कालोऽस्ति । इह तु स्वतन्त्रः कालः
श्रूयते—'वसन्ते अग्निनादधीत' इति । अतः आधानं केवलमान्यर्थम् ।
तेनोपज्ञानामग्नौनां सर्वकृत्यर्थत्वम् । 'यदाहवनीये जुहोर्ना' इति शक्येनेति
भावः ॥१५॥

पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽर्थौ कर्तव्यताधिकरणम् ॥६॥

तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत् ॥१६॥

तासां—पवमानेष्टीनां, हेतुार्थं योऽग्निरपेक्षितः सः प्रकृतितः—
दर्शपूर्णमासादिति दर्शने । प्रयाजातिदेशवत्—प्रकृतौ । पवमानेष्टिसंस्कृताग्निः
सत्त्वादत्राप्यतिदेशशास्त्रेण तथैवाग्निरिति दिश्यते इति भावः ॥१६॥

न वा, तासां तदर्थत्वात् ॥१७॥

नैव तत्र पवमानेष्टिसंस्कृतोऽग्निः । कुतः ? इष्टीनां तदर्थत्वात्—अन्य-
र्थत्वात् । यदि पवमानेष्टौ पवमानेष्टिसंस्कृतस्याग्नेरपेक्षा तर्हि पूर्वं पवमानेष्टिः
कर्तव्या । तत्राप्यग्न्यपेक्षायां तत्पूर्वनिष्ठित्यनुरस्यादोषविषया कुतश्चिद-
संस्कृतान्ते विद्याभ्योऽवश्यं कार्यः । सत्येवमपि क्रियमाणः प्रपन्न एवोचिन
इति भावः ॥१७॥

उपाकरणादीनामग्नीषोमीयपञ्चधर्मत्वाधिकरणम् ॥८॥

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः, प्रकरणाविशेषात् ॥१८॥

ज्योतिष्टोमे--अग्नीषोमीय, सवनीय, आनुबन्ध्यश्चेति त्रय पशवः
समाभ्राता । तत्सन्निधौ च- ' उपाकरण-उपानयन-अक्षयावच-
यूपे नियोजन-पर्याग्निकरण--मज्जपन-विशसनादया धर्मा ममाभ्राता । तत्र
त्रिष्वपि पशुषु ज्योतिष्टोमप्रकरणमाधरण्यत् पशुविधिः--यश्चङ्गधर्मविधि,
सर्वेषां तुल्य एवेति । कुतः ? प्रकरणाविशेषादित्यर्थः ॥१८॥

स्थानाच्च पूर्वस्य ॥१९॥

ननु, महाप्रवग्नाविधेयेऽपि ' चतुर्थेऽहि आग्नेय सवनीय पशुर-
ग्निष्टोम आह्वये ' इति श्रुते सवनीयस्यागन्तरप्रकरणमग्रात् अभिक्रमण-
न्यायेन सवनीयाङ्गत्वं पशुधर्माणामिति चेत्- ' स एव चतुर्थे औपसध्येऽहि
द्विदैवत्य पशुरालभ्यते ' इति श्रुत्या चतुर्थदिने अग्नीषोमीययाग । तस्य
सन्निधौ पशुधर्माणां पाठात् । स्थानक्रमण अग्नीषोमीयपशुधर्ममपि नैवामित्यु-
भयार्थेन पशुधर्माणामिति ॥१९॥

श्वस्त्वैकेषां तत्र प्राक् श्रुतिगुणार्था ॥२०॥

उभयार्थत्वव्यावर्तकस्तु । तथा हि-- ' आग्नेय ग्रह गृहीत्या विवृता
यूप परिधीय आग्नेय सवनीय पशुमुपाकरोति ' इत्येकेषां साग्विना श्वः--
सुल्बाहे-पञ्चमेऽहि सवनीयपशुत्वेराज्ञानमस्ति । अत्र नस्यामेव आखाया
प्राक्-चतुर्थेऽहि ' आग्नेय सवनीय पशुमालभत ' इति श्रुतिस्तु गुणार्था-
गुणाविधानार्थाऽगन्तव्या । नोत्पत्तिश्रुतिः सा । यत्र- ' आग्नेय पशुरग्नि-
ष्टोम आलभ्यते । एन्द्राग्न पशुरग्न्ये । ऐन्द्रोवृष्णि षोडशिन्याम् ।
सारस्वती नैपो अतिरात्रे ' । इत्युत्तरमन्त्रासाधारणपशून् चतुर्थेऽहि सङ्गृह्य
' यथा वै न स्योऽभिदितो जनमश्नुते । एवमेव अपज्ञायमाना जनमश्नुते ' ।
एवमभिज्ञाने दोषमुद्भाव्य ' एभि कष सवनानि पशुन्ती'ति प्रश्ने
' यथा प्रातः सवने प्रचरति । पुरोडाशेन माप्सन्दिनसवने । अह्निवृत्तीय-
सवने ' । इति वशादिप्रचारः मन्त्रगुणाविधानार्था सा पुन श्रुति । यथाप्रचारे-

पैक्याः क्यत्यायगमात् । अतो न सवनीयार्थत्वं पशुधर्माणाम् । अपि तु स्थानादग्नीषोमीयाङ्गत्वमेवेति नोभयार्थास्ते धर्मा इति भावः ॥२०॥

तेनोत्कृष्टस्य कालविधिरिति चेत् ॥२१॥

तेन—‘ वषया प्रातःसवने प्रचरती ’ इति वषाप्रचारेण, उत्कृष्टस्य साङ्ग-
पशोरालम्भस्य कालविशेषः ‘ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वैतत्पनया भुत्वा विधीयते
इति पञ्चालम्भस्य कालबोधकं तद्वाक्यं, नोत्पत्तिवाक्यम् । तद्वाक्यं
तु ‘ चतुर्थेऽङ्घ्रि आग्नेयः सवनीयः पशुरग्निष्टोम आलम्पते ’ इदमेव । अत
अवान्तप्रकरणेन सवनीयार्थत्वं पशुधर्माणां सिध्यतीति चेत्—॥२१॥

नैकदेशत्वात् ॥२२॥

न वषाप्रचारोत्कर्षेण उत्कृष्टस्य कालविधिः सम्भवति । उत्कर्षस्यैक-
देशत्वात् । वषाप्रचारमात्रोत्कर्षादित्यर्थः । अत्रायं भावः—‘ चतुर्थेऽङ्घ्रि आग्नेयः
पशुरग्निष्टोम आलम्पते ’ इति चतुर्थदिनपठिनं वाक्यं साङ्गसवनीयपशोत्पत्ति-
परं चेत् तत्सन्निधावाद्यानां उपाकरणोदीन्यङ्गान्यपि कालाकाङ्क्षारहितानि ।
एवं सर्वेषां तस्मिन्महान्यनुष्ठाने प्राप्ते केवलं वषाप्रचारो वचनेन उत्कृष्यते ।
न च वषाप्रचारोत्कर्षात् उपाकरणादीनामप्युत्कर्ष इति वाच्यम् । ‘ तदादि वा
अभिसम्बन्धात् ० (५११२४१) इति न्यायात् वषाहोमोत्तरकालानामेव
पदार्थानामुत्कर्षः स्यात् । न तत्राक् अनुष्ठेयानामुपाकरणादीनाम् । अज्ञात-
कालानामेव प्रधानकालत्वं, न ज्ञातकालानामङ्गानामिति । अतः पूर्वदिन-
पठिनवाक्यमुत्पत्तिवाक्यं, उत्तरदिनपठिनं तु गुणविधायकमिति पक्षे
वाक्यभेदापत्तिः । या आश्विनं ग्रहं गृहीत्वैत्येतस्य वाक्यस्योत्पत्तिविधिपरत्वे
नैवास्तीति बोध्यम् ॥२२॥

अथेनेति चेत् ॥२३॥

‘ मुष्टिना पिधाय वषोद्धरणमासीत् आ वषाहोमात् ’ इति श्रुतेः पूर्व-
पुर्वोद्धरणं मुष्टिना पिधाय आसीनः उत्तरदिने वषाहोमकालपर्यन्तं स्थानं

न शक्नोति आहारविहारादिरहितः । अतः अर्थसिद्धः पूर्वाङ्गोत्कर्ष इत्याह—
अर्थेनेति । यपोत्कर्षेण पूर्वाङ्गानामुत्कर्ष अर्थात्सिद्धः इति भावः ॥२३॥

नाश्रुतिविप्रतिषेधात् ॥२४॥

नैवमङ्गानामुत्कर्षः सम्भवति । कुनः ? अश्रुतिविप्रतिषेधात्—श्रुति-
विरोधे हि तथा भवेत् । न च श्रुतिविरोधः । तृणमुष्टिना पर्णमुष्टिना वा
पिधाने भुनिविरोधाभावात् । तस्मादाश्रितं ग्रहं गृहीत्या सवनीयं पशुमु-
पाकरोतीत्येतदेव तस्योत्पत्तिविधिवाक्यम् । तत्सन्निधौ अङ्गानामनस्याभावात्,
नायान्तरप्रकरणेन सवनीयार्थत्वं पशुधर्माणामिति भावः ॥२४॥

स्थानात्तु पूर्वस्य, संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥२५॥

इयं सवनीयस्यायान्तरप्रकरणेऽसिद्धे पूर्वैणैव स्थानेन हेतुना पूर्वस्य—
अग्नीषोमीयस्य, एते उपाकरणादयो धर्मा भवितुमर्हन्ति । नन्वेवमपि महाप्रका-
रणस्य प्रबलस्य साकाङ्क्षस्य च सत्त्वात् कथं दुर्वलेन स्थानेन तस्य बाध इत्या-
शङ्कायामाह—संस्कारस्य—उपाकरणादिधर्मज्ञानस्य अग्नीषोमीयपञ्चार्थत्वात् ।
सत्यामप्याकाङ्क्षायां तान् धर्मान् गृहीतुं न शक्नोति ज्योतिष्टोमः । तस्य
सोमयागत्वात् । तत्र तेषां बाधात् । तत्परो निराकाङ्क्षः सः सोमधर्मैः । अतः
साकाङ्क्षास्तत्प्रकरणार्थाः उपाकरणादयो धर्मा ज्योतिष्टोमाङ्गपशुयागे विश्रा-
म्यन्ति । अतः स्थानसहितप्रकरणस्य प्रबलत्वात् अग्नीषोमीयपञ्चार्थत्वमेव
तेषां धर्माणामिति भावः ॥२५॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥२६॥

यद्वैत्यः पशुयागस्तद्वैत्यस्तदङ्गपुरोडाशयाग इति नियमात् ' अग्नी-
षोमीयपशुयागं प्रचर्य अग्नीषोमीयेन पुरोडाशेन प्रचरती ' ति श्रुतत्वाच्च ' पुरो-
डाशेन माघ्यान्दिनसवने ' इति लिङ्गदर्शनादपि अग्नीषोमीयार्थत्वं पशुधर्माणां
सिध्यति । न सवनीयार्थत्वम् । तस्य अन्यैवत्वेन स्यात् द्विदेवत्वाभावाच्चेति
तात्पर्यम् ॥२६॥

अचोदना गुणार्थेन ॥२७॥

‘सुषिरो वा एताई पशुग्य पशोरेवाच्छिद्रमपि दधानी’ इति श्रुतेः
त्रयोद्धरणे यच्छिद्रं तत्पिधानार्थः पुरोडाश इति चेन्न । गुणार्थेन—छिद्राविधानार्थेन, अचोदना—विधिर्नास्ति । किं त्वय्यवादः सः पुरोडाशस्तारक इति भावः ॥२७॥

शाखाहरणादीनामुभयदोहधर्मत्वाधिकरणम् ॥८॥

दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात् ॥२८॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे सायंदोहः प्रातर्दोह इति दोहद्वयं वर्तते । दोहधर्माश्च शाखाहरण—वत्सापाकरण—गवा प्रस्थापन—दोहनादयः सन्ति । ते स्थानक्रमेण सायंदोहार्थाः, नोभयार्था इति पूर्वन्यायेन सिध्यति । औपवस्ये अहनि ते धर्माः समाम्नाताः । तस्मिन्नेव दिने सायंदोह इति दोहयोः कालभेदात् प्रातर्दोहधर्मेण असंयुक्त एव शृतः स्यादित्यर्थः ॥२८॥

सि० ॥ प्रकरणाविभागाद्वा संयुक्तस्य

कालशास्त्रम् ॥२९॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य अविभागात्—उभयोरेकत्वात्, उभयान्तरं धर्माणाम् । ‘ऐन्द्र दध्यमात्रास्थायाम् । ऐन्द्रे पयोऽमात्रास्थायाम्’ इति कालशास्त्रमपि संयुक्तस्य—अंगमयुक्तस्य प्रधानस्यैव । दधि सधो न भवतीति सायंदोहः पूर्वधुर्यार्थप्रातः, न वचनेनेति पूर्वन्यायैरप्यमिति भावः ॥२९॥

सादनादीनां सवनप्रयसम्बन्धिग्रहधर्मताधिकरणम् ॥९॥

तद्वत्सवनान्तरे ग्रहाम्नानम् ॥३०॥

उद्योतिष्टोमे प्रातः सवने ऐन्द्रमात्रादयो दश ग्रहाः समाम्नाताः । परु-
त्वनीयादयः भास्वान्दिनसवने, सायंमरने आदित्यादयश्च । तत्र सादनसंमार्गी-
दयो धर्माः प्रातः सवनीयग्रहसंज्ञिवावेवाम्नायन्ते—‘उपेतोऽप्ये ग्रहाः सायन्ते,
अनुपेतो ऋताः’ इति । ‘दशापात्रेणैव ग्रहं ममाष्टि’ इति च । पूर्वविकरणे

स्थानं न निश्चितम् । इह तु निश्चिनमपि वाक्येन सादनादीनां ग्रहधर्मत्वं प्रकरणेन ज्योतिष्टोमधर्मत्वं चावगम्यते । अतो वाक्यप्रकरणभ्यां तद्वाधित्वा दोह-
धर्मवत् सवनान्तरीयग्रहधर्मत्वमपि तेषां निश्चयनीति भावः ॥३०॥

रशनात्रिवृत्त्वादीनां सर्वपशुधर्मताधिकरणम् ॥१०॥

रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥३१॥

ज्योतिष्टोमे—'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इत्यग्नीषो-
मीयः पशुः श्रुतः । तत्सन्निधौ 'पण्व्ययति । ऊर्गे रशना । त्रिवृद्धवति ।
धर्ममयी भवति' । इति रशना तद्धर्माश्च श्रूयन्ते । तेज्यं त्रिवृत्त्वादिधर्मविशिष्टा
रशना 'त्रिवृता यूपं परिचीय आग्नेयं सवनीय पशुमुपाकरोति' इति लिङ्ग-
दर्शनात् नर्यपथ्या । न सान्निध्यत् अग्नीषोमीयैरेति । स्थानापक्षया
लिङ्गस्य प्रावस्यात् । त्रिवृत्तस्य व्यर्थतापत्तेश्चेति भावः ॥३१॥

अश्वदाभ्ययोरपि ग्रहयोः सादनादिधर्मवत्त्वाधिकरणम् ॥११॥

आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैरसन्निधानात् ॥३२॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे तत्सन्निधौ पठिता ऐन्द्रवायदयो ग्रहाः । औपस-
दानुवाक्याकाण्डे अनारम्य पठिता अश्व-अदाम्मादयो ग्रहाः । तत्र आराच्छिष्ट-
प्रकरणपठितग्रहसमीपे शिष्टमुपदिष्ट यत् सुभार्गादिग्रहधर्मजातम्, तत् इतरैः
असंयुक्तम्-अनारम्य पठितग्रहैः संयुक्तं न स्यात् । असन्निधानात्-
दूरवृत्तित्वादित्यर्थः ॥३२॥

सि० ॥ संयुक्तं वा, तदर्थत्वात्, शेषस्य
तन्निमित्तत्वात् ॥३३॥

संयुक्तं वा—ग्रहत्यावच्छिन्नेन संयुक्तमेव भवेत् । कुतः ? दूरपठिताना-
मपि तदर्थत्वात्—ज्योतिष्टोमापूर्वार्थत्वात् । शेषस्य—ग्रहधर्मस्यापि, ग्रहद्वारा
तन्निमित्तत्वात्—ज्योतिष्टोमापूर्वसाधनत्वात्, समागच्छिद्देश्यतावच्छेदकं न
केवलं ग्रहत्वम् । अपि तु प्रकृतापूर्वसाधनत्वविशिष्टग्रहत्वमेव । वैशिष्ट्यं च
सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन दूरस्थेऽपि नदस्तीति भावः ॥३३॥

निर्देशादव्यवहृतिष्ठेत् ॥३४॥

‘भेदाग्रहणं पयसा श्रूयानि’ इति पयसा श्रयणं ॥ निर्देशात्-
भेदाग्रहणमित्युद्देश्यनिर्देशात्, तत्रैव व्यवहृतिष्ठेत् । न सर्वत्रिति बोध्यम् ॥३४॥

चित्रिण्यादीष्टकानामग्न्यङ्गताधिकरणम् ॥३५॥

अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥३५॥

अनारभ्याग्निचयनं ‘चित्रिणीरूपदधाति । वज्रिणीरूपदधाति । मूले-
ष्टकारूपदधाति’ इति ध्रुवम् । महाग्निचयनप्रकरणे-‘अखण्डा अकृष्णा
इष्टकाः कुर्यात् । भस्मेना इष्टकाः संयुज्यात्’ इति इष्टकाधर्माः श्रूयन्ते ।
तत्राप्रकरणे ध्रुवमप्येवंजातीयरूपमग्न्यङ्गमेव । इष्टकानामग्निचयनार्थात्
प्रकरणापेक्षया वाक्यस्य चलनस्य च । अतः तद्वत्-अनारभ्यपठित-
अदाभ्यादिप्रवृत्तम् । अनारभ्य श्रुतानामपीष्टकानामुक्तेष्टकाधर्मस्यैव निराबाध-
मित्यर्थः ॥३५॥

क्रयाभिपवादीनां सोममात्रवर्मत्वाधिकरणम् ॥३६॥

नैमित्तिकमतुल्यत्वात् असमानविधानं स्यात् ॥३६॥

उपोनिष्ठोमे ‘ ॥ यदि राज्ञ्यं याजयेत्, यदि वा वैश्यं, स यदि
सोमं निमक्षयिषेत्, न्यप्रोधस्तिर्भ्रातृहृत्य ताः सग्निय दधानि उन्मुञ्च्य तमस्मै
‘भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्’ इति ध्रुवम् । तथा तत्र सोमधर्माः-मानं, उपावहरणं,
क्रयः, अभिराजः इत्यादयः श्रूयन्ते । सत्येन ते सोमधर्माः फलचमसार्था अपीति
युक्तम् । कुतः ? प्रकरणेकत्वादिति चेन्न । राज्ञ्यादिकर्तृकस्वरूपनिमित्त-
प्रयुक्तं फलचमसद्रव्यम् असमानविधानं-सोमतुल्यविधानं नैव भवेत् प्रक-
रणैक्येऽपि । कस्मात् ? अतुल्यत्वात्-सोमस्य नित्यत्वेन फलचमसस्य
नैमित्तिकत्वेन तुल्यत्वमावात् । तत्र फलचमसस्य सोमविकृतेत्वादातिदेशेन
तत्र धर्माणां प्राप्तिरिति न तदर्थेन तेनानि भावः ॥३६॥

प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥३७॥

प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥३७॥

श्रुते द्रव्येऽपचरति प्रतिनिधिनाऽनुष्ठानमिति षष्ठः सिद्धान्तः । यथा
ब्रीह्यभावे नीवाराः । तत्र प्रतिनिधिरपि तद्वत्—सोमधर्मवदसमानविधानो
बोध्यः । कुतः ॥ श्रुतं द्रव्यं मिलम् । तदपचारनिमित्तकः प्रतिनिधिरनित्य
इत्यनुव्येतेति भावः ॥३७॥

सि० ॥ न, तद्वत्प्रयोजनैकत्वात् ॥३८॥

न असमानविधानः प्रतिनिधिरिति । अपि तु यद्वत् श्रुतः पदार्थः
तद्वदेव समानविधानः स्यात् । कुतः ? पुरोडाशनिष्पत्तिरूपप्रयोजनैकत्वात् ।
ब्रीहिपटतात्पर्यविषयत्वस्य मुख्यामुख्ययोः समानत्वादिति भावः ॥३८॥

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥३९॥

‘ ब्रीहिभिः ’ इति श्रवणात् ब्रीहिरूपफलोपधायकाः परमाणवः पर-
म्परया ब्रीहीत्वसम्बद्धाः शास्त्रीया गणाङ्गभूताः । ये अन्ये स्वरूपयोग्यास्ते
अशास्त्रीयाः । अर्थाद्धि प्रतिनिधीयन्ते नीवाराः । अतो न तयोर्ब्रीहिनीवारयोः
प्रकृतिविकृतिमात्र इति उभयार्थाः प्रोक्षणादयो धर्मा इति भावः ॥३९॥

श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥४०॥

नियमार्था गुणश्रुतिः ॥४०॥

‘ यदि सोमं न विन्देत पूतिकागभिगुणुयात् ’ इति सोमभावे पूति-
कायाः शास्त्रविहितत्वेन फलचमसवन्नैमित्तिकत्वान्न सोमाभिषवक्रयादिधर्मवत्त्वम-
नुव्यत्वादिति चेन्न । नीवारवत् प्रतिनिधित्वेन तत्रापि सोमधर्माः कार्याः ।
अशास्त्रीयत्वं नीवारपूतिकयोः समानम् । सोमाप्राप्तावन्यद्रव्यस्य प्रसङ्गे गुण-
श्रुतिः । पूतिकाश्रवणं पूतिकामेवेति नियमविध्यर्थं ज्ञेयमिति भावः ॥४०॥

दीक्षणीयादिधर्माणामग्निष्टोमाद्गताधिकरणम् ॥४१॥

संस्थास्तु समानविधानाः, प्रकरणाविशेषात् ॥४१॥

‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ’ इति स्वर्गसाधनत्वेन श्रुतो ज्योति-
ष्टोमः स्वयमेकोऽपि समाप्तेर्मेदात् भिन्नो भवति । यज्ञायज्ञीयस्तोत्रेण समाप्तो

‘अग्निष्टोम’ इत्यभिधीयते । तदूर्ध्वमुक्थ्यस्नोत्रेण समाप्तौ उक्थ्य इत्युच्यते । एवं षोडश्याप्तोर्यामादयोऽपि तेन तेन साम्ना, समाप्तत्वात् तत्तन्नाम्ना उच्यन्ते । इत्यमग्निष्टोमे-अत्यग्निष्टोम-उक्थ्य-षोडश्य-आप्तोर्याम-अतिरात्र-वाजपेय इति संप्तसंस्थावतो ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे दीक्षणीयेष्टि-प्रायणीयेष्ट्यादयोऽगाविधयस्तस्य श्रुताः । तैऽगाविधयः ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थाविशेषफलवत्यग्निष्टोमे यथा प्रवर्तन्ते, तथेतरास्वपि तस्य संस्थासु प्रवर्तन्ते । कुतः ? ज्योतिष्टोमप्रकरणसम्बन्धस्य सर्वास्वपि संस्थास्वविशेषात् । ‘पशुकामः उक्थ्यं गृह्णीयात्’ ‘षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत’ ‘अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्’ इत्यादिना तासामपि फलवत्प्रश्रवणेनाङ्गविधिप्रवृत्तेस्तत्रोचिनत्वाच्च । अनः समानविधानाः सर्वास्तत्संस्थाः । प्रकरणैक्यादित्यर्थः ॥४१॥

व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥४२॥

‘यद्यग्निष्टोमो जुहोति, यद्युक्थ्यः परिधिमनाक्ति, यद्यतिरात्रः एतदेव होमयजुर्जपन् हविर्धानं प्रतिपद्येन’ इत्याज्यशेषप्रतिपत्त्यावेदकवचनप्रतिपादितो व्यपदेशोऽपि-अङ्गवैलक्ष्येण, तुल्यवदङ्गानि दर्शयति । ‘यदि रयन्तरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवामान् ग्रहान् गृह्णीया’ इत्यादिवत् । किं च, ‘आग्नेयमजमग्निष्टोम आलभते, ऐन्द्राग्रं द्वितीयमुक्थ्ये, ऐन्द्रं वृष्टिं तृतीयं षोडशिनि’ इति द्वितीयतृतीयदर्शनं तुल्यविधानस्व एवोपपद्यते । प्रत्यक्षश्रुतः पूर्वपूर्वो हि उचरोरत्र क्रियते इति समानविधानत्वे न दर्शनमुपपन्नम् । अन्वयाप्रकृतिविकृतिभावे विदितैन्द्रागनादिभिराग्नेये बाधिने सर्वत्र एक एव स्यात् । तथा सति द्वितीयतृतीयदर्शनं नितान्तमनुपपन्नमेव भवेत् । तस्मात्सर्वावस्थोपेतस्य ज्योतिष्टोमस्य दीक्षणीयेष्ट्यादयो धर्माः, न केवलज्योतिष्टोमस्येति ॥४२॥

सि० ॥ विकारास्तु, कामसंयोगे सति नित्यस्य समत्वात् ॥४३॥

उक्थ्यादयः संस्थाः तास्वनुवृत्ताग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमस्य विकारभूना एव । तासां हि ‘पशुकामः उक्थ्यं गृह्णीयात्’ ‘षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीत’

अतिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत् ' इत्यादिना कामसंयोगे सत्येव श्रवणं वर्तते । ' काम्यो गुणो हि नित्यमर्थं विकृत्य निविशते । यथा गोदोहनमिति न्यायात् । किञ्च, अग्निष्टोमात्मकज्योतिष्टोमे उक्थ्यादीनामननुवृत्तिरिति ताः संस्थाः ज्योतिष्टोमं तदवस्थाया व्यभिचरन्ति । तासां त्वन्तर्भाविताग्निष्टोमरूप-ज्योतिष्टोमकत्वात् ज्योतिष्टोमात्मकाग्निष्टोमस्तदन्यभिचारीति सः प्रकृतिः । कार्यानुवृत्तः प्रकृतिरिति नियमः । यथा षटानुवृत्तास्तेतयः, षटानुवृत्ता मृद्धेति तासां प्रकृतिभूताग्निष्टोमविकृतिस्वगेन । तादृशाग्निष्टोममेवोद्दिश्य दीक्षणी-यादयो धर्माः समाम्नाता इति तदर्था एव ते । न उक्थ्याद्यर्थाः । तेषां कामनाया सत्यामेव प्रवृत्तेः । नित्यसमत्वं अनित्यत्वमिति यावत् । नित्या-नित्यसम्बन्धो विरुद्ध इति भावः ॥४३॥

अपि वा द्विरुक्तत्वात् प्रकृतेर्भविष्यंतीति ॥४४॥

अग्निष्टोमसंस्थाया अपि काम्यत्वं श्रूयते इति चेत्तत्रैकं नित्यमेकं काम्य-मिरयान्नानद्वयमस्ति । ततः सामर्थ्यात्संयोगपृथक्त्वव्यायेन-नित्यस्यैव काम्यत्व-मित्याग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्यैव दीक्षणीयादयो धर्मा भविष्यन्तीति गृहाण ॥४४॥

वचनात्तु समुच्चयः ॥४५॥

यच्च द्वितीयतृतीयदर्शनं समानविधिवेऽवकल्प्यत इत्युक्तम् । तत्र ऐन्द्राग्रः उक्थ्ये द्वितीयो गृह्यत इति विधिः ऐन्द्रः षोडशानि तृतीय इत्यपूर्वः समुच्चयविधिः । न ज्ञापकमिति भावः ॥४५॥

प्रतिषेधाच्च पूर्वेषाम् ॥४६॥

' यथाग्निष्टोमः जुहोति । यदि उक्थ्यः परिधिमनक्ति । न जुहोति ' इति पूर्वलिङ्गप्राप्तहोमनिषेधपूर्वकापूर्वगुणविधानादपि अग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य विकारा उक्थ्यादय इति निश्चीयते । अन्यथा, प्रकृतिविकृति-भावस्याभावे होमस्यात्यन्तमप्राप्तत्वात् निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् होमनिषेध-पूर्वकापूर्वगुणविधानमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥४६॥

गुणविशेषादेकस्य व्यपदेशः ॥४७॥

नन्वेवञ्चेत् 'यद्यग्निष्टोमो जुहोती'ति विशेषरूपेण निर्देशः कस्मा-
दिनि चेत्—एकस्यैव ज्योतिष्टोमाधिकृतस्य गुणविशेषात्—फलविशेषाद्विज्ञा-
ष्टोमसाम्रा समाप्तिरूपगुणविशेषात्तया व्यपदेशः । उक्तानित्यानित्याविरोधरूप-
दोषात् नित्यस्वरूपाग्निष्टोमार्थे दोषवर्णायादिधर्माणां सिद्धे अग्निष्टोम इति
निर्देशोऽनुवाद इति तात्पर्यम् ॥४७॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भाष्यबोद्धव्या तृतीयाध्यायस्य षष्ठे पाद-
सम्पूर्ण ॥६॥ श्री ॥

अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

बर्हिरादीनां दर्शपूर्णमासतदङ्गोभयाङ्गत्वाधिकरणम् ॥१॥

प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥१॥

दर्शपूर्णमासयोः बर्हिः तद्वर्माश्च खनादयः, तथा घेदि तद्वर्माश्च
खननादयः श्रूयते । तदेतत् बर्हिरादिकं प्रकरणविशेषात् अङ्गैः असंयुक्तं
केवलं प्रधानार्थम् । नोभयार्थम् । कुतः ? प्रधानस्य हि प्रकरणं, नाङ्गानां
प्रकरणनास्य सम्बन्धः । तस्मात् प्रधानार्थं बर्हिर्वेद्यादिकमिति ॥१॥

सि० ॥ सर्वेषां वा, शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥२॥

सर्वेषाम्—अङ्गानां प्रधानानां च एते बर्हिर्वेद्यादयो धर्मा स्तु । कुतः ?
शेषत्वस्य अतत्प्रयुक्तत्वात्—प्रकरणप्रयुक्तत्वाभावात् । अपि तु 'वेद्या
हवीध्याऽऽसादयति । बर्हिषि हवीध्याऽऽसादयति' इति शक्येनोपदिष्टं यद्
अङ्गप्रधानसाधारणं बर्हिः तत्प्रयुक्तत्वात् । प्रकरणविशेषात् वाक्यमस्य बर्हिर्वेद्या-
दित्यर्थः ॥२॥

आरादपीति चेत् ॥३॥

‘ अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ’ इति आराच्छिष्ट-
पिण्डपितृयज्ञस्यापि बर्हिर्वेदिश्च उपकारकं भवेत् । कुतः ? तस्यापि दाते
बर्हिषि वर्तमानत्वात् बर्ह्याद्यपेक्षत्वाच्चेति तदङ्गत्वमपि तस्येति चेत्—॥३॥

न, तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥४॥

‘ परस्परऽऽकाङ्क्षारूपप्रकरणवशात् ’ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेते’ति वाक्येनैकवाक्यतामापन्नं तद्वाक्यं—बर्हिर्वेद्यादिवाक्यं, दर्शपूर्णमास-
प्रकरणपाठेन तदर्थमेव । नाराच्छिष्टस्याप्यनारम्यार्थितस्य पिण्डपितृयज्ञस्य
क्षेपतामामोतीति भावः ॥४॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥५॥

‘ स वै घृवायामेवाग्नेऽभिधारयति । ततो हि प्रथमांवाज्यभागौ यक्ष्यन्
भवति ’ इत्यभिधारणस्य यथा उभयोर्धरं तथा सर्वेषामपि तदितोऽपामङ्गानाम् ।
अन्यथा अग्नेऽभिधारणलिङ्गमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥५॥

स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थत्वाधिकरणम् ॥२॥

फलसंयोगात्तु स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥६॥

उपोतिष्टोमे केशश्मश्रूयपनपयोव्रतादयः स्वामिसंस्काराः धूयन्ते । तेऽपि
पूर्वषट्पदुभयार्था इति प्राप्ते मिद्वन्तः—स्वामिना संयुक्तं यजमानसंस्काररूपं कर्म
तद्द्वारा प्रधानस्य अङ्गम् । फलसंयोगात्—फलभोक्तृत्वादिति यावत् ।
कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चेति यजमानस्याऽऽकारद्वयं वर्तते । नत्राद्ये न शास्त्रादेक्षा ।
तेन विनापि तद्विद्वेः । द्वितीयस्त्वंदृष्टस्त्वन्त्य इति शास्त्रैकसमधिगम्य ।
अतः शास्त्रोपदिष्टसंस्कारसाध्यः स इति स्वामिद्वारा ते संस्काराः प्रकाशयन्ति
मुख्ये पर्यवस्यन्ति नाङ्गेषु । ततः प्रधानार्थत्वं तेषां संस्काराणामिति भावः ॥६॥

सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणम् ॥३॥

त्रिकीर्षया च संयोगात् ॥७॥

‘ उपोतिष्टोमे—’ षट्त्रिंशत्प्रक्रमा प्राची । चतुर्विंशतिरग्नेः । त्रिंशज्ज-
घनेन इयति शक्यामहे ’ इत्युक्तदैर्घ्यादिप्रमाणप्रतिभूयते फलवन्तं सोऽ-

यागं कर्तुं शक्यामह इति चिकीर्षाप्रतिनयक्यं सौमिकवेदिसन्निधौ श्रूयते ।
चिकीर्षा च प्रधानविषयिणीति युक्तम् । तस्य फलवत्त्वात् । नाहविषयिणी ।
फलवासन्निधावफलं तदङ्गमिति तेषामफलत्वात् । अतः प्रधानस्यैव चिकीर्षया
गत् सम्बन्धात् तदर्थवनेत्र सौमिकवेदादीनाम् । नाङ्गार्थत्वमिति ॥७॥

**सि०॥ तदयुक्ते तु फलश्रुतिः, तस्मात्सर्व-
चिकीर्षा स्यात् ॥८॥**

तदयुक्ते-अङ्गयुक्ते एव प्रधाने, फलश्रुतिः--फलसाधनत्वश्रवणम् ।
न केनने । अतः सर्वस्य साङ्गस्य प्रधानस्य चिकीर्षा स्यात् । तस्मादङ्ग-
प्रधानोभयार्थत्वं सौमिकवेदादीनामित्यर्थः ॥८॥

अभिमर्शनस्य अङ्गप्रधानोभयाङ्गत्वाधिकरणम् ॥९॥

तथाऽभिधानेन ॥९॥

दर्शपूर्णमासयोः-‘चतुर्होत्रा योर्णमासीमभिमृशेत् । पञ्चहोत्रा अमा-
वास्याम्’ इत्याभ्यां मन्त्राभ्यां यदभिमर्शनं श्रुतं, तत् प्रधानहविषामेव । नाह-
हविषाम् । कुतः ? योर्णमासीमवाद्यास्यामिति प्रधानकर्मवाचकेन नास्मा संयो-
गात् । तयोः शब्दयोः प्रधानकर्मवाचकत्वं द्वितीयाध्यायद्वितीयपादोपनृतीया-
धिकरणे स्थितम् ॥९॥

सि०॥ गुणाभिधानात्सर्वार्थमभिधानम् ॥१०॥

अभिमृशेदिति गुणस्य-अङ्गस्याभिधानात् तदभिधानं सर्वार्थम्-
अङ्गप्रधानोभयार्थं स्यात् । कुतः ? दर्शपूर्णमासीशब्दयोः प्रयोगविषयगत-
पूर्वोत्तराङ्गविशिष्टप्रधानकर्मवाचकत्वेन प्रधानहविःष्विव अङ्गहविःष्वपि
तदभिमर्शनं प्राप्नोतीत्यङ्गप्रधानोभयार्थं तदिनि भावः ॥१०॥

दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणम् ॥५॥

दीक्षादक्षिणं तु वचनात् प्रधानस्य ॥११॥

अयोत्रिष्टो-‘दण्डेन दीक्षयति’ । तस्य द्वादशशतं गावो दक्षिणा’
इति दीक्षादक्षिणे श्रूयते । तद्व्योमयोपकारकत्वादुभयार्थं तदिनि प्राप्ते आह-

दीक्षादक्षिणे तु 'सोमस्य दीक्षा' 'सोमस्य दक्षिणा' इति वचनात् प्रधानस्यैव दीक्षादक्षिणं नाहस्य । किमिव हि वचनं न कुर्यात् । नहि वचन-
स्यातिभार इति भावः ॥११॥

निवृत्तिदर्शनाच्च ॥१२॥

निरुद्धपशौ 'पशूद्वेतारं मनसाऽनुसृत्य जुहोति सैवास्य दीक्षा' इति स्तुत्या दीक्षाया निवृत्तिदर्शनात् नोभयार्थं सा । अन्यथा निवृत्त्ययोगा-
दिति भावः ॥१२॥

अन्तर्वेदेर्यूपानङ्गताधिकरणम् ॥६॥

तथा यूपस्य वेदिः ॥१३॥

ज्योतिष्टोमे 'यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते' इत्यग्नीषोमीयः पशुः धृतः । तत्र 'यूपं मिनोति' इति यूपं प्रकृत्येभ्यं भूयने- 'बज्रो वे यूपो यदन्तर्वेदि मिनोति' इति निर्दिष्टम् । यद् बहिर्वेद्यनवरुद्धः स्यात् । अर्धमन्तर्वेदि मिनोति । अर्धं बहिर्वेदि अवरुद्धो भवति न निर्दिहती' इति । तत्र यथा दीक्षादक्षिणं वचनात् प्रधानार्थं, तथा निर्दिष्टवचनात् यूपस्य नाम यूपाय-
टस्य अर्धमन्तर्वेदीति वेदिः अङ्गमुपदिश्यते इत्यर्थः ॥१३॥

देशमात्रं वा, शिष्टेनैकवाक्यत्वात् ॥१४॥

असंस्कृतं तावत्परिमाणं देशमात्रं लक्षयित्वा तद्विधीयते । कुतः ? शिष्टेन-अर्धं बहिर्वेदीनि शिष्टेन, एकवाक्यत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदापत्तिः । लक्षणया तादृशो देशविशेष एक एव यूपवटार्थो विधीयत इति न कोऽपि दोष इति भावः ॥१४॥

हविर्धानस्य सामिधेन्यनङ्गताधिकरणम् ॥७॥

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानयोर्वचनात्

सामिधेनीनाम् ॥१५॥

ज्योतिष्टोमे- 'उत यस्मिन्वन्नि सामिधेनीस्तदन्वाहुः' इति ध्रुवम् । हविर्धानमण्डपे दक्षिणोत्तरभागास्थितहविर्धानशकटयोर्मध्ये यस्मिन् शकटे

सोममभिषुण्वन्ति तस्मिन् दक्षिणहविर्धाने सामिधेनीस्तुःख्युरिति वाक्यार्थः ।
अत्र यस्मिन् सुन्वन्ति तदन्वाहुरिति श्रुते हविर्धाने सामिधेनीनामङ्ग प्रतीयते ।
न तदुपलक्षितो देश । लक्षणाप्रसङ्गादिति चेत्— ॥१५॥

सि०॥ देशमात्रं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म सोमस्य ॥१६॥

सोमयोगे विहितसामिधेनीनां देशः तासां प्रवृत्तिन दर्शपूर्णमासेष्टितः
प्रकृतिरद्विकृति कर्मव्येत्यनिदेशवाक्येन प्राप्त इति न तासां स्थानं प्रकृतवाक्येन
विधीयते । किन्तु नियम्यते—कुत्र सामिधेनीपाठ इत्याकाश्या इयोर्हविर्धान-
शक्यदयोर्मध्ये इति । हि—यत्, हविर्धारणद्वारा सोमयोगस्थेदमुपकारकर्म-
कमेति प्रत्यक्षम् ॥१६॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥१७॥

सोमस्य हविर्धानमिति समाख्यानमपि सोमाङ्गमिदं कर्म इत्यर्थं द्रव-
यति । ततो न हविर्धानं सामिधेन्यङ्गमिति भावः ॥१७॥

अङ्गानामन्यद्वाराऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥८॥

**शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात्, तस्मात् स्वयं
प्रयोगे स्यात् ॥१८॥**

अस्मिन्नधिकरणे ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः,’ ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गकामो यजेत,’ ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत,’ ‘चित्रया यजेत पशु-
कामः,’ ‘ऋषीणां वृष्टिकामो यजेत’ इत्यादीनि उदाहरणानि । साङ्गानि
तानि तानि कर्माणि तत्तत्फलकामेन यजमानेन स्वयमेव कार्याणि । कुत्र
‘शास्त्रफलं प्रयोक्तारि’ इति कर्मजन्यफलमोक्तत्वात्, यः कर्त्ता स एव फलमोक्ता
इति कर्तृत्वमोक्तृत्वयोगाधिकरणस्य न्यायसिद्धस्य सामञ्जस्यमिति
भावः ॥१८॥

**उत्सर्गे तु प्रधानत्वात् शेषकारी प्रधानस्य, तस्मा-
दन्यः स्वयं वा स्यात् ॥१९॥**

दक्षिणादानेन उत्सर्गे—ऋत्विजा परिक्रये, प्रधानत्वात् शेषकारी-
उत्सर्गातिरिक्तकर्मकारी ऋत्विक्, प्रधानस्य—यजमानस्यैव, कर्मकारी । तस्मात्
अन्यः स्वयं वा साह्य प्रयोगं कुर्यात् । द्रव्येण परिकृतैः कृते स्वयमेव कृत
भयतीति तात्पर्यम् ॥१९॥

**सि० ॥ अन्यो वा स्यात्, परिक्रयान्नानात् विप्रति-
पेधात्प्रत्यगात्मनि ॥२०॥**

द्रव्योत्सर्गादन्यत्र कर्मणि अन्यो वा—ऋत्विगेन स्यात् । परिक्रया-
न्नानात् । अन्यथा तस्य वैयर्थ्यमदृष्टार्थत्वं वा स्यात् । उभयमप्यसमजस,
सम्भवति दृष्टार्थत्वे । प्रत्यगात्मनि—स्वस्मिन्, परिक्रयस्य प्रतिपेधात्—असम्भ-
वादित्यर्थः ॥२०॥

परिक्रीतानामृत्विजां सङ्ख्याविशेषनियमाधिकरणम् ॥१९॥

तत्रार्थात् कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥२१॥

तत्र—परिक्रीतैर्ऋत्विजैः कर्तव्येषु कर्मसु, अर्थात्—अर्थानुसारतः,
अनियमेन कर्तृसङ्ख्यापरिमाणं स्यात् । कुत ? अविशेषात्—न कर्तृसङ्ख्याया
विशेषः कश्चित् श्रूयते । अतो लौकिककर्मरूप्यैतत्कर्तृपरिमाणसिद्धा सङ्ख्येति
भावः ॥२१॥

सि० ॥ अपि वा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युः ॥२२॥

यद्यपि सङ्ख्याविशेषो न श्रुतः, तथापि कर्तृसंयुक्ता कार्यविशेषा
इव श्रूयन्ते—‘पुरोऽप्यर्चुर्भिभजति । प्रतिप्रस्थाना मन्विन जुहोति । नेष्टा
पशनीमस्पृदायति । उज्जेता चमसानुजयति । प्रस्तोता प्रस्तौति । उद्राता
उद्रामयति । प्रतिहर्ता प्रतिहरति । सुमल्लण्यः सुमल्लण्यमाहृयात । होता
प्रातनुगाक्रमनुव्रजे । मैत्रारुणः प्रेष्यति । अज्ज्याको यजति । प्रावरनुद्
प्रावस्तोत्रीयामवाह । एवमाग्न्यान्वृषि-आर्षाध-मल्ल-पोतृणा चतुर्णां कर्माणि
उदाहरणीयानि । एवं श्रुतिभेदात् प्रतिवर्तमानधेयं यावन्नि कर्माणि तावन्
ऋत्विजो वसितव्याः स्युः ॥२२॥

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् ॥२३॥

एकस्यैव तत्तत्कर्मभेदनिमित्तं नाम्नोऽनेकत्वं स्यादिति चेत्-॥२३॥

नोत्पत्तौ हि ॥२४॥

‘ब्रह्माणं वृणीते । अघ्न्यं वृणीते । होतारं वृणीते’ । इत्यादिप्रोढश-
नामभिः उत्पत्तौ प्रथमेव वृणविधानान् नैकस्यानेकनामसम्बन्ध
इत्यर्थः ॥२४॥

चमसाध्वर्यूणां पृथक्त्वाधिकरणम् ॥२५॥

चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥२५॥

चमसाध्वर्यवश्च परिगणितेभ्यो ऋत्विगूभ्यः अन्ये एव स्युः । कुतः ?
‘मध्यतःकारिणा चमसाध्वर्यवः, होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः’ इति पूर्वोक्तैर्ऋ-
त्विगूभिः साकं तेषां सम्बन्धवचनात् । किञ्च, ‘चमसाध्वर्यून् वृणीते’
इत्युत्पत्तिवाक्यादपि तेषां पार्यक्यं सिध्यति ॥२५॥

चमसाध्वर्यूणां बहुत्वाधिकरणम् ॥२६॥

उत्पत्तौ बहुश्रुतेः ॥२६॥

ते चमसाध्वर्यवः बहव एव भवेयुः । कुतः ? उत्पत्तौ—वरणवाक्ये

‘चमसाध्वर्यून् वृणीते’ इति बहुश्रुतेरित्यर्थः ॥२६॥

चमसाध्वर्यूणां दशसंख्यानियमाधिकरणम् ॥२७॥

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥२७॥

‘चमसाध्वर्यून्’ इति श्रुत्या सिद्धं चमसाध्वर्यूणां बहुत्वं दशत्वं
पर्यवस्यति । न तु त्रित्वं । कुतः ? लिङ्गदर्शनात् । दशपेयनामक्यागे
ज्योतिष्टोमविकारे लिङ्गमित्थं दृश्यते—‘दश चमसाध्वर्यवो दश दश एकैकं
चमसमनुसर्पन्ति तस्मादशपेयो भवति’ इति दश चमसाध्वर्यून् दर्शयत्येत-
लिङ्गम् । तत् त्रित्वे अनुपपन्नं स्यात् । किञ्च, दश दश अनुमर्पन्ति शतं
ब्राह्मणाः इति ततो न्यूनं अधिकं वा शतत्वं नितरामनुपपन्नम् । तस्माच्चमसा-
ध्वर्यवो दश एवेति सिद्धम् ॥२७॥

शमितुरपृथक्त्वाधिकरणम् ॥१३॥

शमिता च शब्दभेदात् ॥२८॥

शमिता अपि पूर्ववत्पृथगेव । कुत ? शब्दभेदात्-नामभेदादि-
त्यर्थः ॥२८॥

प्रकरणाद्वोत्पत्त्यसंयोगात् ॥२९॥

न शमिता पृथक् । कुत ? उत्पत्त्यसंयोगात्-पृथक्वरणाभावात् ।
प्रकरणात्-प्रकरणकल्पकाऽऽध्वर्यवसमाख्यायति काण्डे सङ्गपनादे पाठाच्च
अध्वर्युगणान्तर्गत एव कथं न सङ्गपनवृत्, न पृथक् शमितेति ध्येयम् ॥२९॥

उपगानामपृथक्त्वाधिकरणम् ॥१४॥

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥३०॥

उपगाः--उपगातारोऽपि, हस्तेष्वन केचन ऋत्विज । न अन्ये ।
कुत ? ' नाध्वर्युरपगायेत् ' इति लिङ्गदर्शनात् । यदि अन्ये स्युस्तर्हि अध्व-
र्योरत्यन्ताप्राप्त्या प्रतिषेधोऽनुपपन्नो भवेदिति भाव ॥३०॥

सोमविक्रेतुः पृथक्त्वाधिकरणम् ॥१५॥

विक्रयी त्वन्यः, कर्मणाऽचोदितत्वात् ॥३१॥

विक्रयी-सोमस्य विक्रेता, अन्य एव स्यात् । कुत ? विक्रयस्य
अविहितत्वात् । ' सोमं क्रीणानी ' ति ऋष एव विहित । नदन्यवानुपपत्त्या
प्राप्तो विक्रयः । न च अविहित ऋत्विजः कुर्यान्ति । अतस्तेभ्य पृथ-
गेव विक्रेतेति भाव ॥३१॥

ऋत्विगिति नाम्नोऽसर्वगामित्वाधिकरणम् ॥१६॥

{ अर्थात्सप्तदशभानगामित्वम् }

कर्मकार्यात् सर्वेषां ऋत्विक्त्वम्, अविशेषात् ॥३२॥

यसन्तादिऋतुषु यजनमृत्तिकशब्दस्य प्रभृतिनिमित्तम् । तच्च निमित्त
विहितकर्मकार्यात् ब्रह्मादिचमसाध्वर्युपर्यताना सौगामेव समानम् । इमे एव
ऋत्विज, इमे न इति विशेषस्याभावात्सर्वे एव ऋत्विज इति ॥३२॥

सि० ॥ न वा, परिसङ्ख्यानात् ॥३३॥

‘तस्मात्सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञततोः सप्तदश ऋत्विजः’ इति सप्त-
दशाधिके ऋत्विग्वत्त्वस्य परिसङ्ख्यानात्—न्यायार्तनात्, सप्तदश एव
ऋत्विजः ॥३३॥

पक्षेणेति चेत् ॥३४॥

‘ऋत्विजो वर्णांते’ इति बहुवचननः पक्षेण—पाक्षिकतया, चम-
साध्युभिः सह प्राप्त सप्तविंशतित्वमयस्य अनुषने । कुतः ? परिसङ्ख्या-
नस्य दोषत्रयप्रस्तत्वादिति चेत्—॥३४॥

न, सर्वेषामनधिकारात् ॥३५॥

न अयस्यनुवादः । कुतः ‘सर्वेषां—सप्तविंशानाम्, अनधिकारात्-
अश्रवणात् । यत्र परा सङ्ख्या कीर्तये तत्रागप्यनुवादो भवति । यथा
‘वैश्वानर द्वादशकपाल निर्वपेत् पुत्रे जाते’ इत्यवधिभूतद्वादशसङ्ख्याया-
श्रुत्यात् यदष्टावकपालो भवतीत्यादिरवस्यनुवादः । न चेह परा सप्तविंशति-
सङ्ख्या श्रूयते । तस्मान्नायस्यनुवादोऽयमिति भावः ॥३५॥

दीक्षादक्षिणावाग्न्योक्तानां ब्रह्मादीनामेव सप्तदशऋत्वि-
क्त्वाधिकरणम् ॥३६॥

नियमस्तु, दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥३६॥

एतमृत्विजा सप्तदशत्वे सिद्धे के ते सप्तदश ऋत्विज इत्याकाङ्क्षायां
सिद्धान्त वक्तव्येन सूत्रेण—नियमसिद्धिः । आग्नीध्रादिष्वेव ऋत्विग्वत्त्वमिति
नियमः । कुतः ? दक्षिणाभिः सह तत्तन्नामश्रुतिसंयोगात्—‘ऋत्विग्वो
दक्षिणा ददातो’ त्युक्त्या आग्नीध्रे प्रथमं उदाति, ततो ब्रह्मणे, ततोऽमुष्मे
चामुष्मे चेति तत्तन्नामसंयोगात्, त्रिंशिष्टास्त एव ऋत्विजः । ततोऽ-
ग्न्यधिका अन्ये नेति दक्षिणाभिर्नियम इति भावः ॥३६॥

उक्त्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥३७॥

सत्रे ' ये ऋत्विजस्ते यजमानाः ' इति ऋत्विक्षु यजमानत्वमुक्त्वा
 "अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो होतारम् '
 ' ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वा अर्धिनो दीक्षयति, ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः,
 प्रस्तोतारमुद्गातुः, मैत्रायरुणं होतुः ' ' ततस्तं नेशा दीक्षयित्वा तृतीयिनो
 दीक्षयति, आग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहर्तारमुद्गातुः, अच्छावाकं होतुः ' ' ततस्त-
 मुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति, पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, प्राव-
 स्तुतं होतुः ' ' ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति, ब्रह्मचारी वा आचार्यप्रेषितः ' ' इति तेषां षोडशानामेव दीक्षाविधानात् ब्रह्मादयः सप्तदश एव ऋत्विजः
 इति सिद्धम् ॥३७॥

ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणम् ॥१८॥

स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥३८॥

कर्मसामान्यात्-विहितकर्मकर्तृत्वेन सादृश्यात्, स्वामिसप्तदशाः-
 स्वामी एषां सप्तदश इति स्वामिसप्तदशास्ते षोडश एव ऋत्विक्शब्दाभिधेया
 इत्यर्थः ॥३८॥

आध्वर्यवादिषु एव आध्वर्यवादीनां कर्तृतानियमाधिकरणम् ।

अग्नेः सर्वार्थत्वाधिकरणं च ॥१९॥

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्, अग्नयश्च

स्वकालत्वात् ॥३९॥

ते-स्वामिसप्तदशा ब्रह्मादयः ऋत्विक्पदाभिधेयाः पुराः, सर्वार्थाः-
 स्वस्वेच्छानुसारतः सकलक्रियाकर्तारः । कुतः ? प्रयुक्तत्वात्-मृतिप्रदानेन
 नियोजितत्वात् । एवं गार्हपत्यादयोऽग्नयः सर्वार्थाः-ममस्तकृत्यर्थाः,
 स्वकालत्वात्-स्वतन्त्रासत्तानात् । अग्रवरणाधीनत्वादित्यर्थः ॥३९॥

तत्संयोगात् कर्मणो व्यवस्था स्यात् ॥४०॥

तत्संयोगात्—आध्वर्यम्, होत्रम्, औद्गात्रमिति समाख्यात्रिशिष्टत्वात्,
तेन तेन तत्तत्कर्म कार्यमिति कर्तृत्वे व्यवस्था स्यात् । नानियमः । अग्नीना
सर्वकर्तृत्वं समनुमतमेव ॥४०॥

संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥४०॥

(शकानिरासक. सूत्रशेषः ।)

प्रकरणप्राप्तानामृत्विजा तेनैव प्रमाणेन प्राप्तं सर्वार्थत्वं कथं दुर्बलया
समाख्याया बाध्यम् इति चेत्तत्राह—संयोगस्य—समाख्यायोगस्य, अर्थवत्त्वात्—
फलवत्त्वात् । अन्यथा समाख्यायाः त्रैव्यर्थ्यं स्यात् । आनर्धक्यप्रतिहतयो-
र्विपरीत बलाबलमिति भावः ॥४०॥

समाख्याप्राप्तकर्तृत्वस्य कचिद्वाधाधिकरणम् ॥२०॥

तस्योपदेशसमाख्यानानेन निर्देशः ॥४१॥

तस्य—समाख्यात समाख्यातपुरुषैः कर्तव्यमित्यस्य, 'मैत्रावरुणः
प्रेष्यति चानु चाह' इत्युपदेशसहिष्णुत्वमिति समाख्यानानेन मैत्रावरुणकर्तृक-
त्वनिर्देशः । व्यनत्येव ॥४१॥

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥४२॥

तद्वत्—प्रकरणादिवत्, नियामकलिङ्गदर्शनम् । 'होतुः प्रातरनुवाक-
मनुव्रत उपशृणुयात्' इति समाख्याया होत्ररि प्राप्तप्रातरनुवाकपाठकर्तृत्वं
नित्यत्वेनानुवदति ॥४२॥

समुचितयोरनुवचनप्रेषयोर्मैत्रावरुणकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥२१॥

प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥४३॥

ज्योतिष्टोमे 'अग्निपोमीथ पशुमालभेत' इत्यत्र 'तस्मान्नैत्रावरुण-
प्रेष्यति चानु चाह' इति श्रुतम् । तेन सर्वेभ्यः अनुवचनेषु प्रेषेषु च मैत्रावरुण-
कर्तृकत्वं प्रतीयते । अतः सर्वप्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्य तेनैव कार्यम् । उक्तो-
पदेशानुसारात् इति ॥४३॥

**सि० ॥ पुरोऽनुवाक्याधिकारो वा प्रैपस-
त्रिधानात् ॥४४॥**

पुरोऽनुवाक्यायामेव प्रैपसमुच्चितायामधिकारो मैत्रावरुणस्य, न केवलाया-
मनुवाक्यायां केवले प्रैपे च । कुतः ? अनुवाहेत्यस्य प्रैपसत्रिधानात् ।
प्रैप्यति चानु चाहेति चकारद्वयेन समुच्चयो लभ्यते । अतः चसमुच्चितयोरेव
प्रैपानुवचनयोर्मैत्रावरुणकर्तृकत्वम् । नेतरत्र । इतरत्र तु द्वौत्रादिसमाख्याया
होत्रोदेरेव । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेरिति भावः ॥४४॥

प्रातरनुवाके होतृदर्शनात् ॥४५॥

‘ होतुः प्रातरनुवाकमनुमुक्त उपशृणुयात् ’ इति प्रातरनुवाके होतृ-
कर्तृकत्वदर्शनादपि न सर्वानुवचनादौ मैत्रावरुणस्याधिकारः ॥४५॥

चमसहोमे अध्वर्योः कर्तृत्वाधिकरणम् ॥२२॥

चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥४६॥

चमसान् चमसाध्वर्यव एव जुहुयुः । कस्मात् ? चमसेषु आध्वर्यवं
ते कुर्वन्तीति चमसाध्वर्यव इति समाख्यानात्ते प्राप्ता इति ॥४६॥

सि० ॥ अध्वर्युर्वा तन्न्यायत्वात् ॥४७॥

अध्वर्युरेव चमसान् जुहुयात् । न ते । कुतः ? अध्वर्योः इतरकर्म-
प्राप्तिर्येन निरपेक्षसमाख्यानेन तन्न्यायत्वाटत्रापि तथा । चमसाध्वर्युसमाख्या
हि अध्वर्युसमाख्यामुपजीव्य प्रवर्तते । अतो न सा उपजीव्य बाधने समर्पेति
भावः ॥४७॥

चमसे चान्यदर्शनात् ॥४८॥

‘ चमसान् चमसाध्वर्यवे प्रयच्छति । तान् स वषट्कर्त्रे हरती’ति
चमसहोमे चमसाध्वर्युभिन्नस्य दर्शनात् यः प्रयच्छति सः होमकर्ता इति
गम्यते ॥४८॥

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥४९॥

प्रहादिहोमव्यापृतत्वाद्यदा न शक्नोत्यध्वर्युः होतुम् । तदा चमसा-
ध्वर्यगोऽपि चमसहोमे प्रतीयेरन् । चमसहोमं कुर्यादित्यर्थः ॥४९॥

श्येनवाजपेययोश्चवर्वादिस्वर्गगणकर्तृकत्वाधिकरणम् ॥२३॥

वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥५०॥

‘श्येनेनाभिचरन् यजेत्’ इति श्येनयागः सामवेदे समाज्ञातः ।
‘वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत’ इति च वाजपेयो यजुर्वेदे पठितः । तत्र
वेदोपदेशात्-सामवेदीयौद्गात्रमिति समाख्यानुसारतः, यजुर्वेदीयऽऽध्वर्यवेति
समाख्यानुसारतश्च, साङ्गौ श्येनवाजपेयौ उद्गातृप्रभृतिना अध्वर्युप्रभृतिना
च पूर्ववत्-प्राधिकरणोक्ताऽऽध्वर्युसमाख्यापञ्चाशच्चमसहोमे अध्वर्युकर्तृकत्वात्,
वेदान्यत्वे तथैव कार्यौ । यथा समाख्या तथैव तत्तद्यागानुष्ठानमिति
यावत् ॥५०॥

सि० ॥ तद्ग्रहणाद्वा सधर्मा स्यात्, अधिकार-
सामर्थ्यात् सहाङ्गैरव्यक्तः शेषे ॥५१॥

श्येनवाजपेयो उपोतिष्ठोमनिकारौ । अतः तद्ग्रहणात्-अतिदेशतः
प्राप्तप्राकृतधर्मग्रहणात् एव, स च स च सधर्मा-तत्तद्धर्मसंयुक्तः स्यात् ।
अधिकारसामर्थ्यात्-बलवच्चोदकशास्त्रसामर्थ्यात्, सहाङ्गैः कुर्यादिति हि
श्रूयते । ततः प्रकृतितः प्राप्तदीक्षणीयादिवत् तत्तद्वान्तिर्न कर्तृकत्वमपि
तत्र प्राप्तम् । तस्मात्-श्येने वाजपेये च प्रकृतिस्नानानिधाः कर्तारः
स्वस्वधर्मेषु व्यतिष्ठन्ते इति संसिद्धम् । शेषे-चोदकशास्त्राप्राप्तकर्मणि,
अव्यक्तः-यौगिकशब्दप्रमाणात्सर इति भावः ॥५१॥

इति जैमिनिमूत्रवृत्तौ यावन्नोक्तिश्च नूनीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

॥ श्रीः ॥

अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः ॥

परिक्रयस्य स्वामिकर्मत्वाधिकरणम् ॥१॥

स्वामिकर्म परिक्रयः, कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥१॥

‘ ज्योतिष्टोमे द्वादशशतम्, दर्शपूर्णमासयोरन्वाष्टार्यम् ’ इत्यादिना दक्षिणादानादिरूपः परिक्रयः पठितः । म च स्वामिनो यजमानस्यैव कर्म । कुतः ? कर्मणः तदर्थत्वात्—फलार्थत्वात् । यो हि यत्कर्म करोति तत्फलं तस्येति लोके गृहनिर्माणादौ दृष्टम् । तद्वदत्रापि स्वर्गादिफलप्राप्तये यजमानेनैव परिक्रयः कार्यः । किञ्च, परिक्रयणोत्तरकालीनानामृत्विजां तत्कर्तृत्वा-सम्भवात् तेषां कर्म तत् । अपि तु स्वामिनः एव तत् कर्मेति भावः ॥१॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥२॥

‘ य एतामिष्टकामुपदध्यात्स ग्रीन् वरान् दधात् ’ इति वचनात् इतरेषा-मृत्विजां कचित्त्वात् । किमिव हि वचनं न कुर्वात् । न हि वचनस्यानि-भार इति भावः ॥२॥

वपनादिसंस्काराणां याजमानत्वाधिकरणम् ॥२॥

संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं

व्यवतिष्ठेरन् ॥३॥

ज्योतिष्टोमे—‘ केअश्मश्च वपते । नखानि निवृज्जने । स्नानि । ’ इत्यादयः धुनाः संस्काराः यथावेदं—यस्मिन् वेदे पठितान्स्त्रेदीपसमाह्वयैव तदितरकर्मरक्षिष्येरन् । अर्च्युर्वेदे पठितत्वात् समारूपाणामुत्तरतः ते संस्कारा अर्च्युणा कार्याः । तथा सति पुरुषस्य—अर्च्योः सामर्थ्ये—अनुष्ठानयोग्यता-जनने, ते उपयुज्येरन्ति ॥३॥

सि० ॥ याजमानास्तु, तत्प्रधानत्वात् कर्मवत् ॥४॥

याजमानाः—यजमानस्यैते संस्काराः । न ऋत्विजः । कर्मवत् । यथा प्रधानभूतम्यागो यजमानकर्तृकः, संस्कारा अपि नैव । कुतः ? तत्प्रधानत्वात्—फलभोक्तृत्वजनकत्वात्, यजमाननिष्ठस्वर्गभोक्तृत्वं न ऋत्विजनिष्ठकर्तृ-वयोग्यतावलोक्यप्रसिद्धम् । नित्तु अलौकिकमेव तत्स्वर्गादि-फलभोक्तृत्वम् । अनस्तत्रास्ति कथंभावाद्वाह्या, नदर्या एते संस्काराः । प्रकृतै-सहसंस्कारसंस्कृतात्मन्येव तत्स्वर्गादिफलभोक्तृत्वं नान्यत्रेति रहस्यम् ॥४॥

व्यपदेशाच्च ॥५॥

‘ श्रेयीकया नमश्चनर्त्ता’ति परस्मैपदनिर्देशात् अन्यः अर्घ्ययुः यजमानस्य अभ्यञ्जनं करोतीति गम्यते ॥५॥

गुणत्वे तस्य निर्देशः ॥६॥

तस्य—वपनादिसंस्कारस्य, निर्देशः गुणत्वे—अप्रधानत्वे, पर्यवस्यतीत्यर्थः । अत्रापि भावः । कर्म द्विविधम् । गुणकर्म प्रधानकर्मेति भेदात् । तत्र येन कर्मणा द्रव्यं संस्कर्तुमिच्छते तद्गुणकर्म वा मन्त्रिपर्योपकारकं कर्मेत्युच्यते । येन हि द्रव्यं संस्कर्तुं नेच्छते नत् प्रधानकर्म वा आरादुप-कारकं कर्मेत्युच्यते । तयोर्मध्ये प्रधानकर्मेव ममास्यथा व्यवस्थाप्यते । न गुण-कर्म । प्रकृते फलभोक्तृत्वमित्यर्थे वपनादिकर्मणा पुरुषः संस्कर्तुमिष्टः । अन-स्तस्य प्राधान्यं, कर्मणश्च गुणत्वामेति नात्र सग्राह्या निषामिकेति स्यादयत् यजमानस्यैवेन वपनादयः संस्कारा नावश्योरिति बोध्यम् ॥६॥

चोदनां प्रति भावाच्च ॥७॥

‘ स्वर्गकामो यजेत ’ इति चोदनागम्यपूरयि संस्कारा विधीयन्ते । ते च सन्निकृष्टद्रव्ये एव व्यावृत्तिष्ठन्ते । न तन्मत्ते विप्रकृष्टे नास्मिन् । सन्निकृष्टस्तु यजमानोऽत्र । अतो याजमानास्ते संस्कारा इति ॥७॥

अतुल्यत्वादसमानाविधानाः स्युः ॥८॥

ऋत्विक्षु कर्मजन्यस्वर्गादिफलभोक्तृत्वामावेन अतुल्यत्वात् ऋत्विग्यज-मानयोः संस्कारास्तुल्यविधाना नैव स्युः । तस्मादपि यजमानस्यैव संस्काराः,

न ऋत्विजामेते संस्कारा इति मिद्धम् । कश्चित्तु वचनाद्वत्विजामपि भवन्ती-
त्यन्यदेतत् ॥८॥

तपसो याजमानत्वाधिकरणम् ॥३॥

तपश्च फलसिद्धत्वात् लोकवत् ॥९॥

उयोतिष्टोमे—‘द्वयहं नाश्नाति, त्र्यह नाश्नाती’ स्यादिति तपः श्रुतम् ।
तदपि यजमानसम्बन्धेय । कुतः ? फलसिद्धत्वात्—पापक्षयद्वारा फलभो-
क्तृत्वसिद्ध्यर्थत्वात् । लोकवत्—लोकं कृच्छ्राद्यनुष्ठाने प्रथमं दुःखं पश्चात्सुखं
तद्वत् । तस्माद्वपनादिसंस्कारवत्तत्तपोऽपि यजमानस्यैव ॥९॥

वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥१०॥

अमुमेवार्थं वाक्यशेषः सूचयति । तथा हि—‘यदा वै पुरुषे न किञ्च-
नान्तर्भवति । यदास्य कृष्णं चक्षुषो नश्यति । अथ मेघ्यतम इति । पीया-
दीक्षते । कुशो यजने । यदा अनशनं तदा मेघार्हः’ इति । मेघो हि यज्ञः ।
यज्ञश्च त्यागः । त्यागी च यजमानः । तस्माद्यजमानतपः इति ॥१०॥

वचनादितरेषां स्यात् ॥११॥

यत्र ‘सर्वे ऋत्विज उपयसन्ती’ति वचनम्, तत्र ऋत्विजामपि
तपः स्यादिति विशेषः ॥११॥

लोहितोष्णीपतादीनां सर्वस्विगृधर्मताधिकरणम् ॥४॥

गुणत्वाच्च न वेदेन व्यवस्था स्यात् ॥१२॥

इयेनयाम्—‘लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विजः प्रचरन्ती’ति
श्रुतम् । तत्र लोहितोष्णीपतादेर्धर्मस्य गुणत्वात्—ऋत्विक्संस्काररूपत्वात्,
सामवेदे श्रुत्यापि औद्गात्रेति ममान्यथा व्यवस्था—ऋत्विक्संस्कारोचो-
नैव स्यात् । अपि तु तदपेक्षया प्रचलेन साक्षिभिना सर्वस्विजामेव धर्मः
सः । पुरुषप्रशान्त्वात् । प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायस्यैवात्र प्रवृत्तिरिति
भारः ॥१२॥

वृष्टिकामनाया याजमानताधिकरणम् ॥५॥

तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥१३॥

ज्योतिष्टोमे—‘यदि कामयेन नरोत् पर्जन्यः इति नीचैः सदो मिनु-
यात्’ इति श्रुता कामनायि तथा—नपोरत् यजमानेस्यैव । न सनाह्वया
यः कामयेत स मिनुयात् इति योजनया वा अवयौ । कुनः ? अर्थेन—
साङ्गयागफलेन यजमानस्य सम्बन्धात्, सर्वं फलं यजमानस्यैवेति । सः
कामोऽपि तस्यैवेति भावः ॥१३॥

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥१४॥

यत्र तु ‘उद्गाता आत्मने या यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायनी’
स्यादिव्यपदेशो-निर्देशोऽस्ति । तत्र इतराणामृत्विजामपि कामः स्यात् ॥१४॥

आयुर्दादिमन्त्रपाठस्य याजमानत्वाधिकरणम् ॥६॥

मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥१५॥

‘आयुर्दा अग्ने अस्यायुर्मे देहि’ इत्यादयः ‘अकर्मकरणाः—अनुष्ठेयस्य
क्रियाविशेषस्य अस्मारका, मन्त्रा अपि तद्वत्—कामवत्, याजमाना एवेति
निर्णयः ॥१५॥

विप्रयोगे दर्शनाच्च ॥१६॥

विप्रयोगे—प्रवासे, दर्शनात् । चकारः साधनान्तरसमुच्चापकः ।
‘इद्वैव सन् तत्र सन्तत्वा अग्ने’ इति प्रवासे लिङ्गेन विनियोगः भूयते । न हि
तत्राचर्युरस्ति । अतो यजमानस्यैवेति निश्चये तन्व्यायेन ‘सर्वोऽपीदृशा मन्त्रा
यजमानस्यैवेति सिद्ध्यन्ति ॥१६॥

द्याम्नातस्य उभयप्रयोज्यत्वाधिकरणम् ॥७॥

द्याम्नातेषु उभौ द्याम्नानस्यार्थवत्त्वात् ॥१७॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे—‘सुचौ व्यूहति वाजस्य मा प्रमयेन’ इत्या-
दयो मन्त्रा द्विवारं—अव्यर्थकण्ठे याजमानकण्ठे च पठिता । अतस्ते द्याम्नाम-

ध्वर्युयजमानाभ्यां पठनीयाः । कुतः ? आम्नानस्यार्थवत्त्वायेति । अन्यथा
आम्नानस्य वैध्वर्य्यं स्यात् । तत्प्रयोजनं ॥ एतन्मन्त्रस्मारितं पदार्थमनुष्ठा-
स्यामीत्यध्वर्युर्मनुते । अत्र न प्रमदिष्यामीति च यजमान इति ॥१७॥

आभेज्ञस्यैव वाचयितव्यत्वाधिकरणम् ॥८॥

ज्ञाते च वाचनम्, न ह्यविद्वान् विहितोऽस्ति ॥१८॥

वाजपेये—‘ ऋतीर्यजनानं वाचयती ’ ति श्रुतम् । ‘ आयुर्यज्ञेन कल्पता
प्राणो यज्ञेन कल्पताम् ’ इत्यादयो मन्त्राः ऋतयः । तत्र विदुष्येन यजमाने
इदं कल्पिवाचनं कार्यम् । न अविदुषि । कुतः ? यत्नं अविद्वान् यजमानो
न विहितोऽस्ति । अपि तु ‘ अर्या मनर्थो विद्वान् यजेत ’ इति विद्वानेव
विहितः । हस्येदं कल्पिवाचनमदृष्टार्थं भाविष्यतीत्यभिप्रायः ॥१८॥

द्वादशद्वन्द्वानामाध्वर्यवत्त्वाधिकरणम् ॥९॥

याजमाने समाख्यानात् कर्माणि याजमानं

स्युः ॥१९॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे इत्थं द्वादशकर्माणि पठितानि—‘ वत्सं चोपावसृजति ।
उखा चाधिश्रयति । अरं च हन्ति । ह्यदुरले च समाहन्ति । अधि च
वपते । कपालानि चोपदधाति । पुरोडाशं चाधिश्रयति । आग्न्यं च ।
स्तभ्ययजुश्च हरति अभि च गृह्णाति । वेदिं परिगृह्णाति । पर्णो च मज्ज-
त्यति । प्रोक्षणीध्वासादयति आग्नें च । ताम्येताग्निं द्वादश द्वन्द्वानि दर्शपूर्ण-
मासयोः ’ इति । इमानि कर्माणि याजमानकाण्डे समाम्नातानीति तत्समाख्या-
वशात् याजमानकर्तृकाण्येवैतानीति प्राप्ते आह निर्णयम्—॥१९॥

सि० ॥ अध्वर्युर्वा तदर्थो हि, न्यायपूर्वं समाख्या-
नम् ॥२०॥

एतानि कर्माणि अध्वर्युर्वै कुर्यात् । न यजमानः । कुतः ? तदर्थ-
मेव तेन अध्वर्युः कृतः । किञ्च, अत्रान्वयनिर्दिष्टं याजमानकाण्डम् । महाका-

पठन्तु आन्वयधमेव । तत्रैते त्र्यंसापाकरणादयो धर्माः पठिताः । तस्मादध्य-
युरेव तान् पदार्थान् कुर्यात् । याजमानकाण्डे तु परिगणनया तेषां द्वन्द्वता-
सम्पादनमेव समाप्तातम् । अनुष्ठानप्रकारस्तु नोपदिष्टः । इति यजमानस्ता-
मानुपूर्गमनुमन्वाय अव्यर्थ्यर्त्तुर्न कनदनुष्ठाने अप्रमादमनुमन्वातुं शक्नोति ।
ननु, व्याप्यया अत एव निर्वन्नाशया याजमानसमारूपया व्यापकाऽऽव्यर्थव-
समारूपप्राप्तमव्यर्थ्यर्त्तुर्न कनदनुष्ठाने अप्रमादमनुमन्वातुं शक्नोति ।
समारूपानमेव वस्तूनि प्रापयति । प्रकृते तु 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्'
इति द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादस्य नयमाधिकरणोक्तन्यायविरोधात् न त्वदी-
प्सितसिद्धिर्जायत इति भावः ॥२०॥

होतुराध्वर्यवकरणमन्त्रानुष्ठातृत्वाधिकरणम् ॥१०॥

**विप्रतिषेधे करणं, समवायविशेषादितरमन्यस्तेषां
यतो विशेषः स्यात् ॥२१॥**

अशेषयज्ञप्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपञ्चौ—'परिवीरसि' इति
मन्त्रेणाध्वर्युः रथानया यूपस्य परिव्याणं करोति । तत्क्रियमाणं परिव्याण
'युवा सुवासा' इति मन्त्रेण होता अनुवदति । तौ द्वावपि मन्त्रौ विकृतौ
कुण्डपायिनामयने अतिदेशेन 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येऽप्यनेन प्राप्तौ । तत्र
'यो होता सोऽध्वर्युः' इति होतारि अध्वर्युरस्य विधानात् होत्रैव अध्वर्यु-
कार्यं परिव्याणं कर्तव्यम् । परिवीरसिति मन्त्रेण युवासुवासेति मन्त्रेण च
स्वीयमनुवदनमपि विधेयम् । किन्तु तदुभयमेकेन युगपत् कर्तुमशक्यमेवेति
विप्रतिषेधे असम्भवादन्पतरस्मिन् कर्तव्ये अध्वर्युकार्यं परिवीरसीति मन्त्र-
करणकं युगपरिव्याणमेव होत्रा विधेयम् । कुत ! समवायविशेषात्—यो
होता सोऽध्वर्युरिति प्रत्यङ्गाचनविहिताध्वर्युत्वसम्बन्धाविशेषात् । आनुमानि-
कानिदेशशास्त्रेप्राप्तहोतृत्वसम्बन्धापेक्षया तस्य प्रचलत्वात् । किञ्च, सिद्धान्ते
आनुमानिकशास्त्रस्य न सर्वथा बाधः । किन्तु अन्य होतृगणान्तर्गतस्त-
त्सनीयस्य, द्वितीयः अष्टायाकादिभ्यः विशिष्टो मैत्रारहणः इतरमानुमानि-

कवाक्यप्राप्तं युवा सुवासेति मन्त्रं पठेत् । सत्येवं न किमप्यसामञ्जस्यमिति
भावः ॥२१॥

प्रैषप्रैषार्थयोः पृथकर्तृकत्वसिद्धिः ॥११॥

प्रैषे च पराधिकारात् ॥२२॥

दर्शपूर्णमासे— ' प्रोक्षणीरासादय । इध्मा वर्हिःपसादय । सुचः
संभृष्टि । पत्नी संनह्याज्वेनोदेही ' नि प्रैषः श्रूयते । तत्र प्रैषकर्ता तदर्थकर्तुः
पृथक्—अन्य एव स्यात् । कुतः ? पराधिकारात्—पराविषयत्वं मध्यमपुरुष-
घटितमेवेत्यव्यभिचारिनियमसिद्धत्वात्तस्येत्यर्थः ॥२२॥

प्रैषप्रैषार्थयोः यथाक्रममाध्वर्यवाऽऽग्नीध्रताधिकरणम् ॥१२॥

अध्वर्युस्तथा लिङ्गदर्शनात् ॥२३॥

एवं प्रैषतदर्थयोः कर्तृभेदे सिद्धे प्रैषार्थकर्ता अध्वर्युरेव स्यात् । नाऽऽ-
ग्नीध्रः । कुतः ? तथा लिङ्गदर्शनात्—'यज्ञो वै स्फ्यः तिर्यचं धारयेत् यद-
न्वचं धारयेत् यज्ञेगाध्वर्युं क्षिणीत इति ' यम्य हस्ते स्फ्य स प्रैषकर्तेति
गम्यते ॥२३॥

सि० ॥ गौणो वा, कर्मसामान्यात् ॥२४॥

गौणो वा—प्रैषार्थकर्तारि आग्नीध्रे अध्वर्युशब्दो गौणः । यजुर्वेद-
विहितप्रैषार्थकर्तृत्वात् प्रैषे अध्वर्योः साक्षात्कर्तृत्वम् । तत्कर्तृकप्रैषप्रेरिताऽऽ-
ग्नीध्रकृतप्रैषार्थे च प्रयोजककर्तृत्वमिति कर्मसामान्यकर्तृत्वमाध्वर्यवसमप्रवृत्त्या-
प्राप्तमवधारितम् । इति कर्मसामान्यात्—प्रयोजककर्तृत्वमनौष्यसाधारणकर्तृत्व-
चोत्तकाऽऽध्वर्यवसमाख्योपपत्तेः, अध्वर्युः प्रैषकर्ता, आग्नीध्रश्च प्रैषार्थकर्तेति
सिध्यतीति भावः ॥२४॥

करणमन्त्रेषु स्वामिफलस्य आशासितव्यत्वाधिकरणम् ॥१३॥

ऋत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात् ॥२५॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे आहवनीयाग्नौराधानमाले तत्करणभूतो ' ममाग्ने
चर्चो विहवेत्यस्तु ' इत्यादिमन्त्रः अध्वर्युणा पठ्यते । तेन मन्त्रेण प्रार्थ्यमानं
फलमपि ऋत्विजः—अध्वर्युरेव वाच्यम् । न स्वामिनः । कुतः ? करणेषु—मन्त्रेषु,

अर्थवत्त्वात्-मम इत्यस्य शक्त्या अर्थवत्त्वात् । अन्यथा लक्षणाप्रसङ्गः ।
किञ्च, 'अहं वर्चस्वी भूयासम्' इत्युत्तरत्राध्यर्थोर्वचनं दृश्यते । ततोऽप्य-
श्रव्यो फलमिति चेत्—॥२५॥

सि०॥ स्वामिनो वा, तदर्थत्वात् ॥२६॥

स्वामिनो वा—यजमानस्यैव, तन्ममेति वचनं तदुक्तं फलं च ।
कुत ? कर्मण तदर्थत्वात्—यजमानार्थत्वात् । यजमानार्थं हि साङ्गमिदं
कर्म ऋत्विग्भिः क्रियते, नात्मार्थम् । ते तु दक्षिणया कृतार्थाः ।
'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गस्तमो यजेत' इत्यत्र आत्मनेपदश्रुत्या च साङ्गप्रधानज-
न्यफलस्य यजमानगामित्वं प्रतीयते । नस्मात्—यजमानस्यैव तत्फलम् ।
नाश्रव्योऽिति सिद्धम् ॥२६॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥२७॥

'या काञ्चन यज्ञे ऋत्विज आशिपमाश्रसते यजमानस्यैव तत्' इति
लिङ्गदर्शनादपि स्वामिन एव फलमित्यायाति ॥२७॥

करणमन्त्रेषु कर्मार्थफलस्य ऋत्विग्धर्मताधिकरणम् ॥१४॥

कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥२८॥

कचिद्विजामपि फलं यजमानः इच्छतीत्याह—कर्मार्थमिति । 'अग्रा-
विष्णू मानऋषिष विजिहाया मा मा सन्तापम्' इति । अत्र सन्तापामान-
रूपं तेषाम्—ऋत्विजा, फलं कर्मार्थं—यजमानकर्मसिद्ध्यर्थमपि स्वामिनं प्रति
परस्परया अर्थवत्त्वात् न ऋत्विगर्थं र्जं हीयते । ततः ऋत्विक्फलमेव तत् ॥२८॥

व्यपदेशाच्च ॥२९॥

कचित् व्यपदेशात्—निर्देशात्, ऋत्विजा फलम् । यथा उपर्येषु
अव्यययजमानयोर्ब्राह्मणवशस्थाने 'विमत्रः' । मद्रम् । तन्नौ सह' । इति निर्दे-
शात् अव्ययैरपि फलं प्रसिष्यन्ति ॥२९॥

द्रव्यसंस्कारस्य अङ्गप्रधानार्थत्वाधिकरणम् ॥१५॥

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात् सर्वकर्मणाम् ॥३०॥

ग्रीह्यादिद्रव्यस्य बर्हिपक्ष संस्काराः सर्वकर्मणामङ्गप्रधानार्था इत्यर्थः ।
कुतः ? प्रकरणाविशेषात्—उभयत्र समानत्वादिति । आकृ सिद्धमपीदं
उत्तराधिकरणविवक्षया पुनरुक्तम् ॥३०॥

अपूर्वप्राकृतधर्माणां विकृतावसम्बन्धाधिकरणम् ॥१६॥

निर्देशात्तु विकृतावपूर्वस्यानधिकारः ॥३१॥

ज्योतिष्टोमे—‘ यो दाक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते ’ इत्यस्ति
अग्नीषोमः । तत्र ‘ बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाती’ति श्रुतम् । तत्र विकृतौ
स्तरणसाधनबर्हिधर्मा लब्धनादयो न कार्याः । कुतः ? निर्देशात्—प्रकृतौ
बर्हिषः कार्यस्य—‘ बर्हिषा वेदिं स्तृणाती’ति स्तरणकार्यस्य निर्देशात् ।
विकृतौ तु अपूर्वस्य प्रकृतिकार्यरहितस्य यूपावटस्तरणसाधनस्य बर्हियो
नाधिकारः । नोद्देश्यत्वम् । धर्माणां स्वकार्यद्वारैव प्रकृतितः प्राप्तिरिति
भावः ॥३१॥

पवित्रादेः परिमोजनीयबर्हिषा कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥१७॥

विरोधे च श्रुतिविरोधादव्यक्तः शेषः ॥३२॥

दर्शपूर्णमासयोः—‘ समाग्रप्राञ्चिजासौ दर्मौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे
करोति ’ इत्याम्नातम् । तत्र ‘ बर्हिषा वेदिं स्तृणाती’ति लब्धनादिसंस्कारसंस्कृ-
तस्य बर्हिषः वेदिस्तरणे विनियोजकश्रुतिविरोधात्, विरोधे संस्कृतबर्हिषा
पवित्रादिकरणासम्भवे शेषः—पवित्रादिः, अव्यक्तः—असंस्कृतः—संस्कारादि-
तपरिमोजनीयनामकदर्भः कार्य इत्यर्थः ॥३२॥

प्राकृतपुरोडाशशकलस्य निधानाधिकरणम् ॥१८॥

अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥३३॥

ज्योतिष्टोमे—‘ पुरोडाशशकलमैन्द्रयायवस्य पात्रे निदधाती’ति श्रूयते ।
सत्रेदं निदधानं प्रकृतसवनीयपुरोडाशैकदेशभूतस्य शकलस्यैव । न तदन्य-
पुरोडाशशकलस्य । कुतः ? विद्यमानस्य—व्युत्पन्नस्य, संयोगात्—विधिना

साकं सम्बन्धादित्यर्थः । पुगेडाशशकलमिति द्वितीयाश्रुत्या अवशिष्टपुरो-
डाशसंस्कारप्रतीतिः कन्तस्यैव शकलं नान्यस्येति भावः ॥३३॥

काम्येष्टिषु उपांशुत्वधर्मस्य प्रधानार्थत्वाधिकरणम् ॥३९॥

विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृतिवत् ॥३४॥

काम्येष्टीः प्रकृत्येवं श्रूयते—‘यज्ञार्थं चै काम्या इष्टयस्ता उपांशु
यष्टव्याः’ इति । विकृतौ—विकृतीष्टिषु श्रूयमाणः शेषः—उपांशुत्वधर्मः,
सर्वार्थः—अङ्गप्रधानोभयार्थः । न केवलं प्रधानार्थः । प्रकृतिवत् । यथा
प्रकृतौ दर्शपूर्णमासे वेदिधर्मा बहिर्धर्मा आज्यधर्माश्च अङ्गप्रधानार्थाः, तद्वदि-
ष्टितावपीति भावः ॥३४॥

सि० ॥ मुख्यार्थो वा, अङ्गस्याचोदितत्वात् ॥३५॥

मुख्यार्थो वा—कथं प्रधानार्थं पक्षोपाशुत्वधर्मः । नाङ्गयार्थः ।
कुतः ? अङ्गस्य विकृतावचोदितत्वात् । ता इति सर्वनाम्ना काम्येष्टयः परामृ-
श्यन्ते । तासां सन्निधौ च नाङ्गपाठः । अतो नाङ्गपरामर्शः । यस्य परामर्श-
स्तत्रैवोपांशुत्वम् । किञ्च, काम्यत्वमेवात्र नियामकम् । तच्च प्रधान-
यागस्यैव । नाङ्गानाम् । तेषां तु कर्तव्यत्वेन फले साक्षात्सम्बन्धो नास्ति ।
अतः साक्षात्फलसाधने प्रधाने एव उपाशुत्वम् । अङ्गानां तु तत्तद्वेदानुसारेण
स्वरविशेषो बोध्यः ॥३५॥

श्वेनाङ्गानां दृतिनवनीताज्यत्वाधिकरणम् ॥२०॥

सन्निधानविशेषादसम्भवे तदङ्गानाम् ॥३६॥

श्वेने—‘दृतिनवनीताज्यं भवती’ति श्रूयते । दृती—चर्मपुटके,
निहितं नवनीतं तस्यैवभूतमाज्यमिति तदर्थः । अत्र श्वेनस्य सोमयागादिका-
रत्वेनानिदेशशस्त्रप्राप्तसोमद्रव्येण प्रशान्तद्रव्याकाङ्क्षत्वात्, अपूर्वगुणविशेष-
विशिष्टाज्यविधाने गौरवाच्च तस्मिन् तद्विधानासम्भवेन आज्यपदसंनिधान-
विशेषात् येषु तदङ्गेषु आज्यमस्ति तदनूय तत्रोक्तगुणविधाने लाघवात् श्वेना-
ङ्गेषु तादृशमाज्य स्यादिति भावः ॥३६॥

आधानेऽपि तथेति चेत् ॥३७॥

नन्वेवञ्चेत्, आधाने पवमानेष्टया च तादृशमाज्यं प्राप्नुयात् ।
कुतः ? तस्य तस्यास्य अग्निद्वारा श्येनाङ्ग-पादिनि चेत्—॥३७॥

नाप्रकरणत्वात् अङ्गस्यातन्निमित्तत्वात् ॥३८॥

न—आधाने पवमानेष्टया वा नोक्तमाज्यं प्राप्नोति । कुतः ? तयोः
श्येनप्रकरणे पाठाभावेन असान्निहितत्वात् । अङ्गस्य—आधानपवमानेष्टयोः
अतन्निमित्तत्वात्—श्येनोद्देश्यकत्वाभावादित्यर्थः ॥३८॥

सर्वेषामेव श्येनाङ्गानां दत्तिनवनीताज्यत्वाधिकरणम् ॥२१॥

तत्काले लिङ्गदर्शनात् ॥३९॥

तत्काल इति । दत्तिनवनीताज्यं श्येनाङ्गेऽप्यिति स्थितम् । तच्च सुत्या-
कालीनेषु सवनीयपशुतत्पुरोडाशात्मकेष्वङ्गेष्वेव त्रेयम् । नान्यकालीनेषु
दीक्षणीयाष्वङ्गेषु । कुतः ? लिङ्गदर्शनात्—तद्विप्रतिपन्नमाज्यं सुत्याका-
लीनाङ्गमात्रगम, सोमविकृतिधर्मत्वात् पशुमादित्यवदिति अनुमानसम्भवात् ।
यथा सोमविकृतिविशेषे साचम्बे ऋतौ 'सह पशूनालभते' इति श्रुतं
साहित्यं सुत्याकालीनसवनीयपशौ स्थितं तदग्रकृतमाज्यमपि सुत्याकालीनाङ्ग-
सम्बद्धमेवेति भावः ॥३९॥

सि०॥ सर्वेषां वा, अविशेषात् ॥४०॥

सर्वेषामेवाङ्गानां साधनं तदाज्यं, नाङ्गविशेषाणाम् । कुतः ?
अविशेषात्—विशेषशास्त्राभावात् । श्रूयमाणस्याज्यपदस्य सुत्याकालीनाज्य-
परत्वेन सङ्कोचनं ॥ निष्प्रमाणकमिति भावः ॥४०॥

न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥४१॥

'यदाज्यं तददृतेनवनीतम्' इति वाक्येनोक्तेऽर्थे तद्विरुद्धं लिङ्गदर्श-
नम्—अनुमानं, कालात्ययापदिष्टम् । अप्रमाणमित्यर्थः ॥४१॥

सवनीयानां मांसमयत्वाधिकरणम् ॥२२॥

मांसं तु सवनीयानां चोदनोविशेषात् ॥४२॥

पट्टत्रिंशत्संस्तरसाध्य शाक्यानामयनम् । तत्रैव श्रूयते—‘संस्थिते संस्थिते अहनि गृहपतिर्भुगया याति । स तत्र यान् मृगान् हन्ति, तेषां तरसा सवनीया पुरोडाशा मयन्ति’ इति । तत्र ये सर्वनीयास्ते तरसा इति सन्निध्यनुगृहीतेन याक्येन मांसस्य सवनीयपुरोडाशेष्वेव ज्ञेयम् । न सर्वेषु पुरोडाशेष्विति ॥४२॥

भक्तिरसन्निधावन्याय्येति चेत् ॥४३॥

‘पुरोडाशपदस्य विशेषे सर्वनीयपुरोडाशे कृतिं स्वीकृत्य सर्वनीयस्यैव तरसत्यमभिहितं चेत्—धानादिषु तत्संज्ञं न स्यात् । तस्य तदगचकत्वात् । भक्तिः—रक्षणा, अन्याय्या । सम्भरन्ति मुखेऽप्ये इति चेत्—॥४३॥

स्यात् प्रकृतिलिङ्गत्वात् वैराजवत् ॥४४॥

प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे सन्निहितधानादिष्वेव पुरोडाशशब्दो भाक्तो दृष्टः । अत्र विकृताद्यपि चोदकेन तथैव प्राप्तः । सवनीयशब्देन च धानादीनां सन्निहितत्वात्तेष्वपि भाक्त एव स्यात् । प्रकृतिलिङ्गत्वात्—सामशब्देन प्रकृतिलिङ्गेन विकृतौ वैराजपृष्ठग्रहणप्रदित्यर्थः ॥४४॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावशेषि-शो तृतीयाध्यायस्याष्टमं पादः ॥

सम्पूर्णश्च तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

तत्रादौ क्रत्वर्थपुरुषार्थविचारप्रतिज्ञाधिकरणम् ॥१॥

अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ॥१॥

अथ—तृतीयाध्याये श्रुतिलिङ्गादिभिरङ्गत्वबोधरूपमागैः कः शेषः ! कश्च शेषी ? इति शेषशेषिभावनिरूपणानन्तरम्, अतः—तस्य वक्ष्यमाणार्थ-
निरूपणे कारणतया हेतुहेतुमद्भासङ्गनेः कः क्रतुशेषः ? कश्च पुरुषशेषः ?
इति क्रत्वर्थपुरुषार्थविषयिणी जिज्ञासा—तत्प्रयोज्यविचारः, कियन्
इत्यर्थः ॥१॥

क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्लक्षणाधिकरणम् ॥२॥

यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाऽ-
विभक्तत्वात् ॥२॥

यस्मिन् पदार्थे कृते पुरुषस्य प्रीतिः—सुखप्रियेण भवति । स
पुरुषार्थः । यतस्तस्य लिप्सा—इच्छा, अर्थलक्षणा—अर्थतः शास्त्रमन्तरेण
स्वयमेव लक्षणमुत्पत्तिर्यस्या एतादृशी सा । कुतः ? अविभक्तत्वात्—तादृशे-
च्छाप्रियस्य फलेन सह यः साध्यसाधनभावः तस्याव्यभिचारात्—अभाव-
भागादिति । तथा च शास्त्रजन्यज्ञानाजन्येच्छाप्रियसाधनस्य पुरुषार्थमिति
तस्य लक्षणं पर्यगम्यति । आस्ति चेदं लक्षणं स्वर्गादिसुखसाधनयागार्था ।
स्वर्गादीच्छायाः शास्त्रजन्यज्ञानाजन्यत्वेन तादृशेच्छाप्रियस्वर्गादिसाधनस्य
यागादौ प्रमाणसिद्धत्वात् । एतल्लक्षणलक्षितविपरीतो यः ॥ क्रत्वर्थ इति
तस्यापि लक्षणमर्थसिध्यतीति बोध्यम् । इदं सूत्रं पुरुषार्थलक्षणं गोदोहन-
द्रव्यार्जननियमादिष्वप्यस्तीति तेऽपि पुरुषार्था एवेत्यगन्तव्यम् ॥२॥

प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थताधिकरणम् ॥३॥

तदुत्सर्गे कर्मणि पुरुषार्थाय शास्त्रस्यानति-
शङ्क्यत्वात् च द्रव्यं चिकीर्ष्यते तेनार्थे-
नाभिसम्बन्धात् क्रियायां पुरुषश्रुतिः ॥३॥

किमपि प्रकरणमनाभ्य 'अथ तस्य व्रतम्' इत्युपक्रम्य 'नेक्षेतो-
घन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचन' इत्यादिना वाक्यजतेन प्रजापतिव्रता-
भ्यभिधीयन्ते । तानि कर्मणि-एतद्वाक्यजानविहितकर्मणि तदुत्सर्गेऽपि प्रतीतेरु-
पलब्धावपि द्रव्यार्जगवत् पुरुषार्थाय-पुरुषार्थानि, भवेयुः । कुतः ?
शास्त्रस्य-प्रकृतवचनस्य, अनतिशङ्क्यत्वात्-वैध्यर्थप्रसङ्गात्तदर्थेण निराकर्तृम-
शक्यत्वात् । अनारम्भपाठेन तेन वाक्येन कृत्वङ्गभूतं द्रव्यं संस्कर्तुं नेष्यते ।
अत अर्थेन-पुरुषार्थेन फलेनाभिसम्बन्धात्, क्रियायां पुरुषश्रुतिः-पुरुषस्य
कर्तृत्वात् । क्रियाङ्गत्वेनाप्राधान्याच्च पुरुषार्थान्येवेमानि प्रजापतिव्रतानि न
कृत्वर्थानीति सिद्धम् ॥३॥

शङ्का—अविशेषात्तु शास्त्रस्य यथाश्रुति
फलानि स्युः ॥४॥

ययं चेत्—'समिधो यजति, तन्नृपातं यजती' स्यादिशास्त्रस्य
'नेक्षेतोघन्तमादित्यं' मित्यस्य च अविशेषात्—कर्तृत्वेनोक्तकर्मण्यङ्गत्वेनान्व-
यसम्भवात्, यथाश्रुति—'वर्म वा एतदङ्गस्य क्रियते वर्म यजमानस्य'
'एतावता दैनसा विद्युर्को भवती' ति तच्चद्विधिसन्निधौ श्रूयमाणार्थनादोक्ता-
नि फलानि स्युः । अतः समिधो यजतीत्यादीन्पि कर्माणि प्रजापतिव्रतव-
त्पुरुषार्थानि भवेयुरिति ॥४॥

अपि वा कारणाग्रहणे तदर्थमर्थस्यानभि-
सम्बन्धात् ॥५॥

अपि वेति शङ्काव्यावृत्तिः । अङ्गत्वबोधकश्रुतिलिङ्गादिप्रमाणानां
मध्ये कस्यापि कारणस्य-वेदनादेदं प्रमाणस्य, अग्रहणे-अनुपलम्भे सति,

तदर्थं—पुरुषार्थं, नेक्षेतोद्यतमादित्यमिति विहितं कर्मेति स्थितम् । अर्थस्य-
पुरुषार्थस्य तस्य कर्मण, अनारम्भाधीतत्वेन केनापि कर्मणा अभिसम्बन्धा-
भावात्—एकाधिकारपठितत्वरूपसम्बन्धाभावात्, प्रकरणादिप्रमाणेन फलव-
यागशेषता गतंभ्य आरादुपकारकेभ्यः समिधादिभ्योऽस्ति महद्वैलक्षण्यमिति
भावः ॥५॥

तथा च लोकभूतेषु ॥६॥

लोकभूतेषु—जनसामान्येष्वपि ' स्नानं कुरु, पाकं कुरु ' इत्युक्ते
स्नानं पाकार्थमिति जानाति । केवलं स्नानं कुर्वित्युक्ते तु स्वतन्त्रफलकमेव
तज्जानातीत्येतादृशोऽनुभवोऽस्ति । तस्मात्प्रजापतिव्रतानि पुरुषार्थानि । न
समिधादीनि तथा । अपि तु कर्माङ्गानि तानीत्यवगन्तव्यम् ॥६॥

यज्ञायुधानामनुवादत्वाधिकरणम् ॥७॥

द्रव्याणि त्वविशेषेणानर्थक्यात्प्रदीयेरन् ॥७॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे—' स्फयश्च कपालानि च अग्निहोत्रहवणी च शूर्पं
च कृष्णाजिनं च शम्भ्या च उल्लुखलं च मुसलं च दृषद्वोपला चैतानि
चै दश यज्ञायुधानि ' इति श्रुतम् । अस्मिन् वाक्ये श्रुतानि स्फ्यादिद्रव्याणि
अविशेषेण श्रुतान्यपि प्रकरणप्रमाणेन प्रधानवागीयदेवतादेहेन प्रदीयेरन्-
त्यजेरन् । पुनः ? अनुवादत्वे आनर्थक्यात्—अप्रवृत्तिकरत्वेन वाक्यैरेव्यर्था-
पातात् । यज्ञायुधानीति यज्ञशब्दस्य प्रधाने गृहत्वाच्च प्रधानाङ्गत्वेन
विधिरयमिति भावः ॥७॥

सि०॥ स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धो द्रव्याणां पृथगर्थत्वात्,
तस्मात् यथाश्रुति स्युः ॥८॥

तुना पूर्वोक्त्याश्रुतिः । न विनिः । अपि त्वनुवादः । प्राप्तत्वात् ।
“ स्फेपनोद्धन्ति । कपालेषु श्रयति । अग्निहोत्रहवण्या निर्वपति । शूर्पेण
विप्रिनाक्ति । कृष्णाजिनमधस्तादुल्लुखलस्यास्तृणानि । शम्भ्या दृषदमुपदधानि ' ”

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥१६॥

‘तेषामेन्द्राग्नौ दशम’ इति निर्णीतानुरूपं लिङ्गदर्शनमपि त्रितयि-
वक्ष्यामिरोपपद्यते । नान्यथेत्यास्ति सङ्ख्याया विवक्षितत्वम् ॥१६॥

लिङ्गस्य विवक्षाधिकरणम् ॥६॥

तथा च लिङ्गम् ॥१७॥

यथा सङ्ख्याविगक्षिता तथा समानभुतिक पुस्त्यादिलिङ्गमपि विव-
क्षितमेवेति बोध्यम् ॥१७॥

आश्रयिणामदृष्टार्थताधिकरणम् ॥७॥

सि० ॥ आश्रयिष्व विशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयेत ॥१८॥

आश्रयिषु-अशेन सस्कारद्वारा परकीयद्रव्यदेवतमाश्रयत्सु उत्तमप्रयाज-
पशुपुरोडाशादिपृष्ठकृद्यागेषु, आविशेषेण- यजति- ददाति- जुहोतीत्यादिभि-
पूर्वप्रयोजनैर्नैर्लक्षण्याभावाहेतुना, भावोऽर्थः-अपूर्व, प्रतीयेत-कल्प्येतेत्यर्थः ।
यागो नाम मन्त्रोच्चारणपूर्वकाग्न्यधिकरणवद्रव्यसयोगकालीनदेवतोद्देशेन द्रव्य-
त्यागः । तत्र मन्त्राच्चारणस्य देवतास्मरण, हवि प्रक्षेपस्यावशिष्टद्रव्यविनि-
योग इति तथोद्दिष्टत्वेऽपि त्यागस्य न किमपि दृष्ट फलमिति तस्यापूर्वं
फलं सिद्धमिति भावः ॥१८॥

आक्षेपः । चोदनायां त्वनारम्भोऽविभक्तत्वान्न
हान्येन विधीयते ॥१९॥

चोदनायां-विधिवचने, अनारम्भः-अश्रयिभ्यभावः । कुत ?
अविभक्तत्वात् । विधेया पर्यन्तप्रयाभूतविशिष्टार्थस्यैकत्वात् । अन्येन विशिष्टे-
कार्यविधायकशब्दान्तरिक्तेन, यस्मादशो न विधीयते ततो नोक्तवचनं अपूर्वं
प्रतीयेत इति भावः ॥१९॥

स्याद्वा द्रव्यचिकीर्षायां भावोऽर्थे च गुण-
भूतताऽऽश्रयाद्धि गुणीभावः ॥२०॥

द्रव्यादिसंस्कारचिकीर्षायां—संस्कारे विधिनात्पर्यसत्त्वेऽपि यागतः
भावः—अपूर्वं स्यात् । हि-यतः, आश्रयात्—स्वप्रधानात्, स्वस्य गुणी-
भावः—अङ्गत्वम् । ततः संस्काररूपार्थे परं गुणीभावः । व्यागाशस्य तत्र
गुणत्वमसम्भवीत्यगत्या तत्रादृष्टमेव कल्प्यमिति भावः । अंशाशिनोरभेदेनाशे
विधिनात्पर्यमस्तीति ज्ञेयम् ॥२०॥

प्रयोज्यप्रयोजकभावनिरूपणप्रतिज्ञाधिकरणम् ॥८॥
अर्थेन समवैपम्यतो द्रव्यकर्मणाम् ॥२१॥

एतावता ग्रन्थेन शेषशेषिभारं निरूप्येतःपरमेतदध्यायप्रतिपाद्यप्रयो-
ज्यप्रयोजकभावनिरूपणप्रतिज्ञेयम् । अर्थेनेति । अर्थेन—फलं, सम्बन्धवैलाया
द्रव्यकर्मणा भेदादरणदण्डदध्यानयनरूपाणा समवैपम्य निरूप्यत इत्यर्थः ॥२१॥

दध्यानयनस्य आमिक्षाप्रयोज्यत्वाधिकरणम् ॥९॥

एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् ॥२२॥

चातुर्मास्ययागीषवैश्वदेवपर्वणि—‘ततो ययसि दध्यानयति सा वैश्वदे-
व्याऽऽमिक्षा वाजिम्यो वाजिनम्’ इति श्रुतम् । अत्र यस्मिन् कृते यन्नि-
ष्पद्यते प्रयोजनम् तत्तस्य प्रयोजकमिति प्रतीतेः दध्यानयनेन एकनिष्पत्तेः
द्वयोः आमिक्षावाजिनयोरेकद्वयोत्पत्तेः सर्वम्—आमिक्षावाजिन, च समं—तुल्यमेव,
दध्यानयनस्य प्रयोजकं स्यात् । द्वयोर्गुणनिष्पन्नत्वेनेदमेव प्रयोजकमिदं
नेति नियन्तुमशक्यमिति भावः ॥२२॥

संसर्गैरसनिष्पत्तेरामिक्षा वा प्रधानं स्यात् ॥२३॥

संसर्गेण—अभिसंसर्गेण आमिक्षाया रसोत्पत्तेर्भिनिगमयत्यात् आमिक्षैर
प्रधानं—दध्यानयनप्रवृत्त्युद्देश्यं स्यात् । न तु वाजिनम् । तत्र दधिदयसो
रसानुपलब्धादिनि भावः ॥२३॥

मुख्यशब्दसंस्तवाच्च ॥२४॥

‘मिथुनं वै दधि च शृणु च अयं यमं नृष्टं नष्टमेव मस्तिव च
परिदृष्टो गर्भ एव सः’ इति गर्भसादृश्यप्रतिपादनेन नष्टव्येन अर्णान्मुरत्य-

शब्देन आभिधायाः संस्तवादपि सैव मुख्येतिगम्यते । मिथुनीभावस्य सुखं कार्यं गर्भः, स एव च तस्य प्रयोजकः, न गर्भोदकम् । तद्वदाभिधेयं दध्यानयनस्य प्रयोजिका, न वाजिनमिति यावत् ॥२४॥

गवाऽऽनयनस्य पदकर्माप्रयोज्यत्वाधिकरणम् ॥२०॥

पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् ॥२५॥

अथोतिष्ठोमे—‘अरुण्या पिङ्गाख्या एकहायन्या गवा सोमं क्रीणाति’ इत्युक्त्वा ‘पदपदान्यनुनिष्क्रमति । सप्तमं पदमन्वयुञ्जलिना गृह्णाति । यद्दिं इविधाने प्राचीं प्रवर्तेयुस्ताद्दिं तेनाक्षमुपाज्जात्’ इति श्रुतम् । अत्रोक्तं पद-
कर्म-अन्वयुर्वर्तकं सप्तमपदग्रहणं, न प्रयोजकं नयनस्य । कुतः ? तस्य एक-
हायनीनयनस्य परार्थत्वात्-सोमक्रयार्थत्वात् । एकहायन्या क्रीणातीति तृतीयाश्रुत्या तस्याः क्रयाङ्गत्वात्तन्मन्मयि क्रयाङ्गमेव । अतः क्रय एव प्रयो-
जकः, पदकर्म आनुपङ्गिकम् । तेन यदि प्राञ्चणि पदनिक्षेपस्तर्हि पुनः पदपदान्यनुनिष्क्रमणं नेति फलिनम् ॥२५॥

कपालानां तुपोपवापाप्रयोज्यत्वाधिकरणम् ॥२१॥

**अर्थाभिधानकर्म च भविष्यता संयोगस्य
तन्निमित्तत्वात्तदर्थो हि विधीयते ॥२६॥**

दर्शपूर्णमासप्रकरणे—‘कपालेषु पुरोडाशं श्रपयति । तथा पुरोडाश-
कपालेन तुपानुपवपति’ इति श्रुतम् । तत्र अर्थेन-पुरोडाशश्रपणाऽश्वककार्येण सह, अभिधानं-कथनं, यस्य, तादृशेन कपालेन साध्ये यत् तुपोपवापकार्यं तत्तस्य अप्रयोजकम् । प्रयोजकं न भवतीत्यर्थः । एतज्ज्ञापनायैव पुरोडाश-
कपालेनेति पदप्रयोगस्तद्वाक्ये सन्दृश्यते । तुपोपवापसमये तस्मिन् पुरोडाश-
सम्बन्धाभावेऽपि भविष्यता पुरोडाशेन यः सम्बन्धस्तस्यैव तन्निमित्तत्वात्-
पुरोडाशकपालेनेति व्याहारकारणत्वात्, भावि पुरोडाशसंयोगविशिष्ट एव कपालस्तृतीयया तुपोपवापस धनत्वेनात्र वाक्ये विधीयते इति न तुपोपवापः कपालसम्पादनस्य प्रयोजकः । अपि तु पुरोडाशश्रपणमेवेति सिध्यति ॥२६॥

शकृल्लोहितयोः पशावप्रयोजकत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पशावनालम्भाल्लोहितशकृतोरकर्मत्वम् ॥ २७ ॥

ज्योतिष्टोमे-‘अग्नीषोमीयं पशुमालभते’ इत्यस्य सन्निधौ-‘हृदय-
स्योमे अवधति । अथ जिन्हायाः अथ वक्षसः तथा लोहितं निरस्यति ।
शकृत्संप्रविध्यति’ इति श्रूयते । तत्र पशौ हृदयाद्यवदानैः पशुयागे लोहित-
शकृन्निरासस्य अप्रयोजकत्वम् । न हि तदर्थं पशुरालभ्यते । अपि तु यागा-
र्थम् । उत्पत्तिवाक्ये पशोर्योगार्थत्वेन विधानात् । लोहितशकृन्निरासोद्देशेन
अनालम्भात्-संज्ञपनाभावात्, तस्याप्रयोजकत्वमिति भावः ॥ २७ ॥

पुरोडाशस्य स्विष्टकृद्यागाप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः-‘उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवधती’ति श्रुतम् । तथा
‘यदाग्नेयोऽष्टकपाल’ इत्यादिना प्रधानयार्गोऽपि विहितः । अत
एकदेशद्रव्यः-आग्नेयपुरोडाशस्य एकदेशः-उत्तरार्धरूपं द्रव्यं यस्य सः
स्विष्टकृद्यागः पुरोडाशनिर्माणस्य प्रयोजको न भवति । कुतः ? उत्पत्तौ-
उत्पत्तिवाक्ये, विद्यमानसंयोगात्-अग्निदेवतया कृप्तसम्बन्धादित्यर्थः । यत
अन्यार्थपुरोडाशस्य उत्तरार्धादवध स्विष्टकृद्यागो भवति । अतः सः तस्या-
प्रयोजक इति भावः ॥ २८ ॥

आशङ्काः-निर्देशात्तस्यान्यदर्थादिति चेत् ॥ २९ ॥

तस्य-आग्नेयपुरोडाशस्य, निर्देशात्-इदमग्नेरिति कृतत्वात्, तस्य
देवतान्तरोद्देशेन दानासम्भवात् अर्थात्-स्विष्टकृद्यागान्यथानुपपत्त्या,
अन्यत्-स्वतन्त्रं, पुरोडाशनिर्माणं कार्यमिति चेत् ॥ २९ ॥

न, शेषसन्निधानात् ॥ ३० ॥

न-नैव कार्यम् । कुतः ? शेषसन्निधानात्-आग्नेयादिशेषस्य सन्नि-
धानात्-स्विष्टकृदर्थे विद्यमानत्वाच्च विध्यनुपपत्तिरिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

कर्मकार्यात् ॥३१॥

‘देवा वै स्विष्टकृतमन्त्रवन् हव्यं नो वहेति । सोऽजवीत् वरं वृजे भागोमेऽस्त्विति । वृणीष्वेत्यन्त्रवन् सोऽजवां दुत्तरावदिव मह्यं सकृत्सकृदवघादिति ’ इत्येवं कर्मणः—स्वसेवायाः, कार्यात्—फलरूपत्वेनाऽऽग्नेयोत्तरार्थस्तुतेरपि, न कस्यापि प्रयोजकः सिष्टकृद्यागः । लोके स्वसेवकाय स्वमुक्तशेषादेव दीयते इति प्रसिद्धम् ॥३१॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥३२॥

‘तयत्सर्वेभ्यो हविर्म्यः समवघाति तस्मादिदमुदरे विश्वरूपमन्नं समवधीयते ’ तथा ‘शेषादिडामवघाति शेषात्स्विष्टकृतं यजनी’ति लिङ्गदर्शनादपि अप्रयोजकः सः । अन्यथेदं लिङ्गदर्शनमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥३२॥

अभिधारणे शेषधारणतत्प्राग्रयोस्तनुष्ठानाधिकरणम् ॥३३॥

अभिधारणे विप्रकर्षादनूयाजवत्प्रात्रभेदः
स्यात् ॥३३॥

प्रकृतौ ‘प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयती’ति श्रुतम् । तदेतच्चोदकेन विकृतौ प्राप्तम् । विकृत्यथ ‘वाजपेयेन स्वाराज्यक्रान्ते यजेत ’ इति विहितवाजपेयगताः—‘आग्नेय पशुमालभेत ’ इत्यादिना विहिताः क्रतुपशवः—‘सप्तदश प्रजापत्यान् पशुमालभेत् ’ इति विहिताः प्राजापत्यपशवश्च । त एत उभयविधाः पशवः ‘तीर्थे वै प्रातःसानम्, यत् प्रातःसवने पशव आलभ्यन्ते तीर्थे एवेतानालभेत् ’ इति वचनात्प्रातःसवने सह्योपक्रम्यन्ते । ततः सर्वेषामुपक्रान्तानां पशुनामर्ये सकृदेव प्रयाजा अनुष्ठीयन्ते । तत्र त्रतुपशूनां प्रातःसवने एवालम्ब्यत्वात् तदीयद्विषां प्रयाजशेषेण अभिधारणं निष्प्राप्त्यहमेव भवति । प्राजापत्य पशूनां तु पर्याग्निरुत्तरपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम् । तेषामालम्बस्तु ‘ब्रह्मसाम्यालभत’ इति विधानान्माष्यंदिनसवने

मरति । प्रयाजशेषेण हविषामभिधारणेत्वस्य कर्तव्ये प्राजापत्यहविषा विप्रकर्षात्-दूरवर्त्तितात्, तदर्थं प्रातः कालेन प्रयाजशेषो नियतं धारयितव्यः । जुह्वा तद्धारणमसम्भवि । तस्याः क्लृप्पश्चनुष्ठानव्यापृतत्वात् । अतः अनूयाजवत्प्रातःशेषः स्यात् । यथा अनूयाजसाधनपृषदाज्यधारणार्थं पात्रान्तरम् । तथा प्राजापत्यहविषामभिधारणार्थं प्रयाजशेषं पात्रान्तरे संस्थापनीय इति ॥३३॥

न वा, अपात्रत्वात् अपात्रत्वं त्वेकदेशत्वात् ॥३४॥

न वा-- नैव पात्रान्तरं तस्मिंश्च शेषधारणं विधेयम् । कुतः ? अपात्रत्वात्-धारणपात्रस्य अतिहितत्वात् । न चाभिधारणस्यानुष्ठेयत्वेनार्थमिदं पात्रान्तरमिति वक्ष्यम् । एकदेशत्वात् । यतः प्रयाजार्थं त्रिनियुक्तस्याऽऽज्यस्यैकदेशः सः । तदभिधारणं प्रतिपत्तिकर्मत्वर्थः । न च तृतीयाश्रुत्या तस्याङ्गत्वं वाच्यम् । सक्तुन्यायेन शेषं हविःषु क्षारयेदिति तदर्थः । तथा च तत्कालोपस्थिततत्क्षारणेनेन जुह्वारिक्तांकरणरूपदृष्टप्रयोजनसिद्धेः न तदर्थमनुपस्थितहविराकाङ्क्षा । पृषदान्यस्यानूयाजाङ्गत्वेन तद्धारणमावश्यकमिति भावः ॥३४॥

हेतुत्वाच्च सह प्रयोगस्य ॥३५॥

‘तीर्थं वै प्रातःसवनं यत् प्रातःसवने सह पशव आलभ्यन्ते । तीर्थं पेतानाञ्जमते अर्थः, यानामभिधूतं रात्रिः’ इति मन्त्रप्रयोगस्य हेतुत्वात्-अर्धयागे संस्तृतात्, उपायान्तरेण हविषामभिधूतत्वप्रदर्शनाच्च न सिध्यति प्रयाजशेषस्य हविर्भिधारणार्थं संस्थापनम्, तदर्थं पात्रान्तगन्धेयं चेति भावः ॥३५॥

अभावदर्शनाच्च ॥३६॥

‘सव्या वा एतर्हि वरायर्हानभिधूता वरायैव वरासामयद्वासां सव्यालभने । तेनासव्या तेनाभिधूता इति’ अस्यां श्रुतौ सव्या इत्यनेन वरायाः आमे-

घाराभावप्रयुक्तं रूक्षत्वं दर्शयति । अभिघारस्याभिप्रेतत्वे तत्सम्बन्धमनुपपन्नं स्यात् । तस्मादभिघारस्य अभावदर्शनादपि नास्ति प्रयाजशेषस्याऽऽवश्यरूपेति-
भावः ॥३६॥

सति सव्यवचनम् ॥३७॥

अत्राभिघाराभावे सति वपाया रूक्षत्वमेव सिध्यतीति सव्यवचनं वास्त-
कार्यबोधन एव लिङ्गं स्यादिति चेन्न । 'उपस्तृणात्याज्यम् हिरण्यशकलम्
वपाहिरण्यशकलं ततोऽभिघारयति' इत्युपस्तृणाभिघारयोः सत्त्वात् अवास्त-
वार्यकं तद्विह्वलं केवलं स्तुतिरेवेति चेत्-॥३७॥

न तस्येति चेत् ॥३८॥

स्यात्तस्य मुख्यत्वात् ॥३९॥

तस्य-प्रयाजशेषाभिघारस्यभावाभिधायकं सव्यवचनं नेत्यर्थः । तस्य-
प्रयाजशेषाभिघारणस्य, अभावघोटकमेवेतत् सव्यवचनं मुख्यत्वात् ब्रह्म-
सान्यालभनेनाभिघृतत्वसिद्धिपुरःसरा सम्बन्धस्य रूक्षत्वाभावस्य अर्थास्ति-
ग्रहत्वस्य प्रतिपादनादिति भावः ॥३८॥३९॥

समानयनस्य आज्यधर्मप्रयोजकताधिकरणम् ॥ १५ ॥-

समानयनं तु मुख्यं स्याद्विह्वलदर्शनात् ॥४०॥

दर्शपूर्णमासयोः-अतिहायेदो बर्हिं प्रणि समानयति जुष्टासौप-
भृत् इति श्रुतम् । तत्र यदीदमुपभृत्पात्रादाज्यस्य जुष्टां समानयनं
तत्प्रयजाद्वयार्थमेव । न अनुयाजद्रव्यसंस्कारार्थम् । अर्थात् मुख्यं कर्म
स्यात् । कुतः ? विह्वलदर्शनात् आतिष्येष्टिप्रकरणे-चतुर्गृहीतानि आज्यानि
भवन्ति । न ह्यत्र अनुयाजन् यक्षन् भवति' इति श्रूयते । अत आतिष्ये-
ष्टावनुयाजाभावात्तदर्थंचतुर्गृहीताज्यस्याभावेऽपि प्रयाजद्वयार्थं चतुर्गृहीतस्यतस्य
सत्त्वात् तदेकं चतुर्गृहीतम् । प्रयाजत्रयार्थं जुष्टा गृहीतं द्वितीयं चतुर्गृही-
तम् । तृतीयं च ध्रुवायां गृहीतं तदिति श्रूयमाणं चतुर्गृहीतान्याभ्यानीति बह-

वचनं समुपपद्यते तस्य प्रयाजार्थत्वे । अन्यथा चतुर्गृहीतद्वयेन तस्या जौहव
धौवञ्चेति । तथा सति श्रूयमाण बहुवचनमनुपपन्न स्यादिति भावः ॥४०॥

वचने हि हेत्वसामर्थ्यम् ॥४१॥

आतिथ्यायां—‘चतुर्गृहीतानि आज्यानि भवन्ती’ति वचने विधिरङ्गी-
कृतश्चेदपूर्वायाद्यावुपभृतीत्येतदप्युपपन्न स्यादिति चेत्तदा हेत्वसामर्थ्यं—हेतु-
प्रतिपादकस्य ‘न ह्यत्रानूयाजान्यश्चयन् भवती’त्यस्य, असामर्थ्यं—अस्वारस्य-
स्वारस्याभावः, प्रसज्येत । सिद्धान्ते तु अष्टावुपभृति गृह्णाति । प्रयाजानुयाजो-
भयार्थमन्यत्र प्रकृत्यादौ । अत्र आतिथ्यायां तु अनुयाजाभावात् चतुर्गृहीता-
न्येव सर्वाणि न कचिदष्टाविति सार्थकं हेतुवचनमिति शेषम् ॥४१॥

औपभृतजौहवयोः क्रमेणोभयानुभयार्थत्वाधिकरणम् ॥१६॥

तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥४२॥

‘चतुर्जुह्वा गृह्णात्यष्टावुपभृती’ इत्यत्र उत्पत्तिः—प्रहणोत्पत्तिप्रति-
पादिका भुतिः, अविभक्ता—कार्यविशेषेणासंयुक्ता । अतः सर्वजौहवमौपभृतं
चाज्यं सर्वार्थं स्यात् । यद्यदाज्येन क्रियते तस्मै तद्वञ्चितुमर्हति विशेषाभावा-
दित्यर्थः ॥४२॥

सि० ॥ तत्र जौहवमनूयाजप्रतिषेधार्थम् ॥४३॥

न सर्वार्थं सर्वम् । यतस्तत्र ‘यजुर्जुह्वा गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत्’
इति जौहववचनमनूयाजप्रतिषेधार्थम् । ‘चतुर्जुह्वा गृह्णाती’त्युपादिप्रहणस्य
फट्टाकाङ्क्षायां ‘प्रयाजेभ्यस्तदित्यनेन प्रयाजार्थेन सिद्धे आर्ग्येका अनुयाज-
निवृत्तिरिति भावः ॥४३॥

औपभृतं तथेति चेत् ॥४४॥

‘यदुपभृति गृह्णाति अनुयाजेभ्यस्तत्’ इति शाण्ठान्तरे श्रुतत्वात्
औपभृतमपि तथा अर्थात्प्रयाजसम्बन्धनिवर्तकमिति चेत्—॥४४॥

घाराभाषप्रयुक्तं रूक्षत्वं दर्शयति । अभिघारस्याभिप्रेतत्वे तत्सम्बन्धत्वमनुपपन्नं स्यात् । तस्मादभिघारस्य अभावदर्शनादपि नास्ति प्रयाजशेषस्याऽऽवश्यक्यतेति-
भावः ॥३६॥

सति सव्यवचनम् ॥३७॥

अत्राभिघाराभावे सति वपाया रूक्षत्वमेव सिध्यतीति सव्यवचनं वास्त-
वार्थबोधन एव लिङ्गं स्यादिति चेन्न । 'उपस्तृणात्याज्यम् हिरण्यशकलम्
वपाहिरण्यशकलं ततोऽभिघारयति' इत्युपस्तरणाभिघारयोः सखात् अवास्त-
वार्थत्वं तल्लिङ्गदर्शनं केवलं स्तुतिरेवेति चेत्-॥३७॥

न तस्येति चेत् ॥३८॥

स्यात्तस्य मुख्यत्वात् ॥३९॥

तस्य-प्रयाजशेषाभिघारस्यमात्राभिधायकं सव्यवचनं नेत्यर्थः । तस्य-
प्रयाजशेषाभिघारणस्य, अभावद्योतकमेवेतत् सव्यवचनं मुख्यत्वात् ब्रह्म-
साम्बन्धालभनेनाभिघृतत्वसिद्धिपुरःसरा सम्बन्धस्य रूक्षताभावस्य अपातिन-
ग्रहत्वस्य प्रतिपादनादिति भावः ॥३८॥३९॥

समानयनस्य आन्यधर्मप्रयोजकताधिकरणम् ॥ १५ ॥

समानयनं तु मुख्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥४०॥

दर्शपूर्णमासयोः- 'अतिहायेदो बर्हिं प्रणि समानयति जुष्टानौप-
म्यम्' इति श्रुतम् । तत्र यद्दर्शमुपभूपात्रादाज्यस्य जुष्टां समानयनं
न तत्प्रयजाद्वयार्थमेव । न अनुयाजद्रव्यसंस्कारार्थम् । अर्थात् मुख्यं कर्म
स्यात् । कुतः? लिङ्गदर्शनात् आतिथ्येष्टिप्रकरणे- 'चतुर्गृहीतानि आज्यानि
भवन्ति । न ह्यत्र अनुयाजन् यक्ष्यन् भवति' इति श्रूयते । अत आतिथ्ये-
ष्टावनुयाजाभावात्तदर्थचतुर्गृहीताज्यस्याभावेऽपि प्रयाजद्वयार्थं चतुर्गृहीतस्यनस्य
सत्त्वात् तदेकं चतुर्गृहीतम् । प्रयाजत्रयार्थं जुष्टां गृहीतं द्वितीयं चतुर्गृही-
तम् । तृतीयं च षड्वाचा गृहीतं तदिति श्रूयमाणं चतुर्गृहीतान्याज्यानीति वद-

वचने समुपपद्यते तस्य प्रयाजार्थत्वे । अन्यथा चतुर्गृहीतद्वयमेव तस्यां जौहव
ध्रौवश्चेति । तथा सति श्रूयमाणं बहुवचनमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥४०॥

वचने हि हेत्वसामर्थ्यम् ॥४१॥

‘आतिथ्याया—‘चतुर्गृहीतानि आज्यानि भवन्ती’ति वचने विधिरङ्गी-
कृतश्चेदपूर्वायाष्टावुपभृतांल्येतदप्युपपन्नं स्यादिति चेत्तदा हेत्वसामर्थ्यं—हेतु-
प्रतिपादकस्य ‘न ह्यत्रानूयाजान्यक्षयन् मयती’त्यस्य, असामर्थ्यं—अस्वारस्य-
स्वारस्याभावः, प्रसज्येत । सिद्धान्ते तु अष्टावुपभृति गृह्णाति । प्रयाजानुयाजो-
भयार्पमन्यत्र प्रकृत्यादौ । अत्र आतिथ्याया तु अनुयाजाभावात् चतुर्गृहीता-
न्येव सर्वाणि न कचिदष्टाविति सार्यकं हेतुवचनमिति बोध्यम् ॥४१॥

औपभृतजौहवयोः क्रमेणोभयानुभयार्थत्वाधिकरणम् ॥१६॥

तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥४२॥

‘चतुर्जुह्वा गृह्णात्यष्टावुपभृती’ इति उत्पत्तिः—प्रहणोत्पत्तिप्रति-
पादिका श्रुतिः, अविभक्ता-कार्यविशेषेणासंयुक्ता । अतः सर्वजौहवमौपभृतं
चाग्यं सर्वार्थं स्यात् । यद्यदाज्येन क्रियते तस्मै तद्भवितुमर्हति विशेषाभावा-
दित्यर्थः ॥४२॥

सि० ॥ तत्र जौहवमनूयाजप्रतिषेधार्थम् ॥४३॥

न सर्वार्थं सर्वम् । यतस्तत्र ‘यजुर्जुह्वा गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत्’
इति जौहववचनमनूयाजप्रतिषेधार्थम् । ‘चतुर्जुह्वा गृह्णाती’ त्रुपादिप्रहणस्य
फलाकाङ्क्षायां ‘प्रयाजेभ्यस्तदित्यनेन प्रयाजार्थत्वे सिद्धे आर्गिकी अनुयाज-
निवृत्तिरिति भावः ॥४३॥

औपभृतं तयेति चेत् ॥४४॥

‘यदुपभृति गृह्णाति अनुयाजेभ्यस्तत्’ इति शाखान्तरे श्रुतत्वात्
औपभृतमपि तथा अर्थात्प्रयाजसम्बन्धनिवर्तकमिति चेत्—॥४४॥

स्याज्जुहूप्रतिषेधानित्यानुवादः ॥४५॥

‘यज्जुह्वी गृह्णाति प्रयाजेम्यस्तदित्य’नेन जौहवस्य अनुयाजसम्बन्धे
अर्थान्निरस्ते ‘यदष्टावुपमृति प्रयाजानुयाजेम्यस्तत्’ इत्यनेन चौपमृतस्यो-
भयार्थत्वे सिद्धे तस्याऽज्यस्य नित्यसिद्धौपमृतसम्बन्धानुवादकमुक्तशाखान्तर-
वाक्यं स्यादित्यनगन्तव्यम् ॥४५॥

उपमृति द्विचतुर्गृहीताचरणाधिकरणम् ॥४६॥

तदष्टसङ्ख्यं श्रवणात् ॥४६॥

‘अष्टावुपमृती’ति श्रुतम् । अत्र त्रिधेयमाज्यद्रव्यमष्टसङ्ख्यम् । न
चतुर्गृहीतद्वयम् । कुनः ? श्रवणात्-उक्तवाक्ये श्रुतत्वादित्यर्थः । अन्यथा
लक्षणापात्तिरिति भावः ॥४६॥

अनुग्रहाच्च जौहवस्य ॥४७॥

‘चतुर्गृहीतं वा एतद्रूपतस्याजवारमाधारं त्रिरितः प्राचीनं प्रयाजान्
यजति समानयते चतुर्गृहीतत्वाय’ इति ‘चतुर्जुह्वी गृह्णाती’ति चतुर्गृहीतेन
जौहवेन प्रयाजनिधये आवारे चानुष्ठिते अग्निशिष्टप्रयाजहोमाय तच्चतुर्गृहीत-
मुर्धरितं न पर्याप्तम् । अल्पमेव तत् । अतस्तत्पूर्वमौपमृतस्याज्यस्य समान-
यनं श्रूयते । अल्पत्व हि स्वापेक्षयाऽधिकपरिमाणावधिकं भवति । तच्च ‘अष्टा-
वुपमृतीति सन्निहिताष्टत्वसङ्ख्यापेक्षम् । तस्मादस्यस्य जौहवस्य समानीते-
नौपमृतेनाज्येनानुमदस्य अतत्वात् अष्टसङ्ख्यमौपमृतं, न चतुर्गृहीतद्वय-
मित्यर्थः ॥४७॥

सि० ॥ द्वयोस्तु हेतुसामर्थ्यं श्रवणं च
समानयने ॥४८॥

तुशब्दः पूर्वपक्षन्यावर्तकः । द्वयोश्चतुर्गृहीतयोरयं विधिरष्टावुपमृतीति ।
न अष्टत्वसङ्ख्याविशिष्टैकस्याज्यस्य । यस्मादातिष्याया ‘चतुर्गृहीतान्याज्यानि
भवन्ति । न ह्यत्रानुयाजान् यक्ष्यन् भवती’ति चतुर्गृहीताज्यानेकत्वे अनुयाजा-

भावस्य हेतुत्वकथनं समर्थितं भवति । चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथग्विधौ एकचतु-
र्गृहीतस्यानूयाजनिवृत्त्या निवृत्तौ सत्या चतुर्गृहीतं सर्वत्र समानमिति चतु-
र्गृहीतान्याज्यानीति बहुवचनमुपपन्नम् । अष्टत्वश्रयणं च समानयने—प्रहणे
पात्रान्तराभावद्योतकम् । एकस्मिन्नेव पात्रे द्वयोर्ग्रहणमिति भावः ॥४८॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्या

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

स्वरोऽष्टेदनाद्यप्रयोजकत्वाधिकरणम् ॥१॥

स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः, स्वकर्मशब्दत्वात् ॥१॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुमुपक्रम्य 'खादिरे तं वध्नाती' स्थापुक्त्वा
'यूपस्य स्वरं करोति । स्वरुणा पशुमनक्ती'नि ध्रुतम् । तत्र पशो-
रक्षनसाधनं षाष्ठशकलं स्वरुरिति ज्ञेयम् । स च अनेकनिष्पत्तिः—यूप-
करणक्रियानः पृथक्क्रिययानिष्पत्तिरुत्पाद्विषयैर्बभूत एव । न यूपानुनि-
ष्पादी । कुतः ? स्वकर्मशब्दत्वात्—स्वरं करोतीति स्वीयोत्पत्तिज्ञापकपृथग्वा-
न्यश्रवणादित्यर्थः ॥१॥

जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥२॥

'नान्यस्य स्वरं कुर्यात्, यथन्यस्य वृक्षस्य स्वरु कुर्यादन्येऽस्य
लोकमन्वारोहेयुर्यूपस्य स्वरं करोति' इति स्वरप्रकरणे तर्दीपार्थवादधान्ये
यूपप्रकृतिवृक्षभिन्न वृक्षप्रकृतिकत्वशङ्काया दर्शनात् । यदि यूपानुनिष्पन्नः
शक्यः स्वरुः, तदेवं शङ्क्य नोदेति । सा चोद्भान्यनिरास्येत्येदत् ।
अतो जात्यन्तरशङ्कादर्शनादपि स्वतन्त्रक्रियानिष्पाद्यः स्वरुः, न यूपक्रियानु-
निष्पाद्यः शक्य इति ॥ २ ॥

स्याज्जुह्व्रातिपेधानित्यानुवादः ॥४५॥

‘यज्जुह्व’ गृह्णाति प्रयाजेम्यस्तीदित्यनेन जौहवस्य अनुयाजसम्बन्धे अर्थातिरस्ते ‘यदष्टावुपमृति प्रयाजानुयाजेम्यस्तत्’ इत्यनेन चौपमृतस्यो-
भयार्थत्वे सिद्धे तस्याऽऽज्यस्य निष्पत्तिर्दौपमृतसम्बन्धानुवादकमुक्तशाखान्तर-
वाक्यं स्यादित्यनगन्तव्यम् ॥४५॥

उपमृति द्विचतुर्गृहीताचरणाधिकरणम् ॥१७॥

तदष्टसङ्ख्यं श्रवणात् ॥४६॥

‘अष्टावुपमृती’ति श्रुतम् । अत्र विधेयमाज्यद्रव्यमष्टसङ्ख्यम् । न
चतुर्गृहीतद्वयम् । कुतः ? श्रवणात्-उक्तवाक्ये श्रुतत्वादित्यर्थः । अन्यथा
रुक्षणापात्तिरिति भावः ॥४६॥

अनुग्रहाच्च जौहवस्य ॥४७॥

‘चतुर्गृहीतं वा एतद्भूतस्याअघारमाघायं त्रिरितः प्राचीनं प्रयाजान्’
यजति समानयते चतुर्गृहीतत्वात्’ इति ‘चतुर्जुह्वा गृह्णाती’ति चतुर्गृहीतेन
जौहवेन प्रयाजत्रितये आधारे चानुष्ठिते अवशिष्टप्रयाजहोमाय तच्चतुर्गृहीत-
मुर्धरितं न पर्याप्तम् । अल्पमेव तत् । अतस्तत्पूर्वार्थमौपमृतस्याज्यस्य समान-
यनं श्रूयते । अल्पत्वं हि स्वापेक्षयाऽधिकपरिमाणायाधिकं भवति । तच्च ‘अष्टा-
वुपमृतीति’ सन्निहिताष्टसङ्ख्यापेक्षम् । तस्मादस्यस्य जौहवस्य समानीते-
नौपमृतेनाज्येनानुग्रहस्य श्रुतत्वात् अष्टसङ्ख्यमौपमृतं, न चतुर्गृहीतद्वय-
मित्यर्थः ॥४७॥

सि० ॥ द्वयोस्तु हेतुसामर्थ्यं श्रवणं च
समानयने ॥४८॥

तुशब्दः पूर्वसङ्ख्यावर्तकः । द्वयोश्चतुर्गृहीतयोरसं विधिरष्टावुपमृतीति ।
न अष्टसङ्ख्याविशिष्टैकस्याज्यस्य । यस्मादातिथ्याया ‘चतुर्गृहीतान्याज्यानि
भवन्ति । न ह्यत्रानुयाजान् यद्व्यन् भवती’ति चतुर्गृहीताज्यानेकत्वे अनुयाजा-

भावस्य हेतुत्वकथनं समर्थितं भवति । चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथग्विधौ एकचतु-
र्गृहीतस्यानूयाजानिवृत्त्या निवृत्तौ सत्या चतुर्गृहीतं सर्वत्र समानमिति चतु-
र्गृहीतान्याज्यानीति बहुवचनमुपपन्नम् । अष्टत्वश्रवणं च समानयने—ग्रहणे
पात्रान्तराभायद्योतकम् । एकस्मिन्नेव पात्रे द्वयोर्ग्रहणमिति भावः ॥४८॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्या

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

स्वरोऽष्टेदनाद्यप्रयोजकत्वाधिकरणम् ॥१॥

स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः, स्वकर्मशब्दत्वात् ॥१॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुमुपक्रम्य 'खादिरे तं वध्नाती' त्यागुक्त्वा
'यूपस्य स्वरं करोति । स्वरुणा पशुमनक्ती'ति श्रुतम् । तत्र पशो-
रक्षनसाधनं काष्ठशकलं स्वरुरिति ज्ञेयम् । स च अनेकनिष्पत्तिः—यूप-
करणक्रियातः पूयक्क्रिययानिष्पत्तिरूपाक्षिर्यस्यैवंभूत एव । न यूपानुनि-
ष्पादी । युतः ! स्वकर्मशब्दत्वात्—स्वरं करोतीति स्वीयोत्पत्तिज्ञापकपृथग्वा-
क्यश्रवणादित्यर्थः ॥१॥

जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥२॥

'नान्यस्य स्वरं कुर्यात्, यदन्यस्य वृक्षस्य स्वरु कुर्यादन्येऽस्य
लोकमन्वारोहेयुर्यूपस्य स्वरं करोति' इति स्वरप्रकरणे तदीयार्थवादावाक्ये
यूपप्रकृतिवृक्षभिन्न वृक्षप्रकृतिकत्वशङ्काया दर्शनात् । यदि यूपानुनिष्पन्नः
शकलः स्वरुः, तदेयं शङ्क्य नोदेति । सा चोद्भान्यनिरस्तोत्पत्त्येदत्तत् ।
अतो जात्यन्तराशङ्कादर्शनादपि स्वतन्त्रजितानिष्पाद्य स्वरुः, न यूपक्रियानु-
निष्पाद्यः शकल इति ॥ २ ॥ .

सि०॥ तदेकदेशो वा, स्वरुत्वस्य तन्निमित्तत्वात् ॥३॥

वेत्यनेन पक्षव्यावृत्तिः । तदेकदेशः—यूपस्यैकदेशः—शकलं स्वरुः ।
यूपक्रिययानुनिष्ठाद्य इत्यर्थः । कुतः ? स्वरुत्वस्य—स्वरुपदवाच्यस्य तन्नि-
मित्तत्वात्—यूपनिमित्तत्वात् । 'स्वरुणा पशुमनक्ती' ति विध्यन्ययानुप-
पत्त्या 'यूपस्य स्वरुं करोती' इत्यत्र धातुर्थेन सिद्धस्वरुक्रियामनूय स्वरो
यूपप्रकृतिरूपं यूपशब्देन विधीयते इति यूपप्रकृतिरुः—यूपक्रियानुनिष्ठाः
शकलः स्वरुः । तथा च स्वकर्मशब्दत्वादिति हेतुरसिद्ध इति भावः ॥३॥

शकलश्रुतेः ॥४॥

'यः प्रथमः शकलः परापतेत् स स्वरुः' इति श्रुतेः यूपार्थं छिद्यमा-
नात्काष्ठात् यः प्रथमः शकलः पतेत् सः स्वरुः कर्तव्य इति तस्य यूपानु-
निष्ठातिः सुस्पष्टा प्रतीयते इत्युदाहरणार्थवादत्वेन निरस्त इति भावः ॥४॥

प्रतियूपं च दर्शनात् ॥५॥

'यथानुपूर्व्यं स्वरुभिः पशून् समग्र्य स्वे स्वे मय्यमे रशनागुणे स्वं
स्वं यूपशकलमुपगृह्णति' इति यूपैकादशिन्या प्रतियूप स्वरुदर्शनादपि न
पृथक्प्रयत्नसाध्यः स्वरुः ॥५॥

आदाने कर्मशब्दः ॥६॥

यूपच्छेदनेन स्वरोर्निष्पन्नत्वात् 'स्वरुं करोती' ति न स्वरुत्वस्यार्थकः
कृञ्धातुः । अपि तु आदाने—स्वरोरुपसङ्गप्रदे, कर्मशब्दः—कृञ्धातुः । सङ्ग-
हस्य असिद्धत्वात्तास्मिन् धातोरुपचार इति भावः ॥६॥

शाखाया आहार्यत्वाधिकरणम् ॥७॥

शाखायां तत्प्रधानत्वात् ॥७॥

दर्शपूर्णमासयोः शाखामुद्दिश्य—'प्राचीमाहरति । उदीचीमाहरती' ।
त्यादि श्रुते । तत्र प्राच्यादिशब्दः शाखायां—शाखावाची । न दिग्वाची ।
कुतः ? तस्या आहर्तृमशक्यत्वात् । 'शाखाया उद्दिश्यत्वेन प्रधान्यात्, प्रधा-
नस्यानुवाक्यत्वेन न तत्र लक्षणा दोषावहेति भावः ॥७॥

छेदनस्य शाखाप्रमुक्ताधिकरणम् ॥३॥

शाखायां तत्प्रधानत्वादुपवेपेण विभागः स्यात्
वैषम्यं तत् ॥८॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे- 'मूलतः शाखां परिव्राज्य उपवेपं करोति' इति
श्रुतम् । तत्र शाखायां-शाखाच्छेदनप्रतिपादकवाक्ये, उपवेपेणच्छेदनस्य
विभागः-साध्यसाधनसम्बन्धो, न स्यात् । कुतः ? तत्प्रधानत्वात्-तस्याः
शाखायाः शाखामिति द्वितीयाश्रुत्या प्राधान्यस्य प्रतिपादितत्वात् । यद्यपि उप-
वेपमिति तत्रापि द्वितीयाश्रुतिरस्ति । तथापि उपवेपस्य न छेदनक्रियाकर्मत्वं,
किन्तु करोतिकर्मत्वमेवेति वैषम्यम् । अतश्छेदनं न तदर्थम् । अपि तु
शाखार्थमिति सैत्र छेदनस्य प्रयोजिका, नोपवेप इति भावः ॥८॥

श्रुत्यपायाच्च ॥९॥

'शाखया वत्सानपाकरोती'त्याद्यर्थे यच्छाखाग्रहणं तत्र न मूलस्य
व्यापारोऽस्ति । अतः श्रुतेः-शाखापदशक्त्यर्थस्य, तत्र अपायाः-अभावः ।
न हि शाखा तदवयवरूपं मूलं चेत्सुभयं शक्त्यर्थः शाखाशब्दस्येति भावः ॥९॥

शाखाग्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिकरणम् ॥४॥

हरणे तु जुहोतियोगसामान्याद्द्रव्याणां
चार्थशेषत्वात् ॥१०॥

हरणे तु जुहोतिः- 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती' खत्र प्रस्तरस्य
मान्त्रवर्णिकदेवतासम्बन्धात् प्रपूर्वकहरति धातुर्यागार्थक इति तृतीये
स्थितम् । तथा च तत्रैव श्रुते- 'सह शाखया प्रस्तरं प्रहरतीति वाक्ये योग-
सामान्यात्-यत्र प्रस्तरस्य धात्वर्थः यागसाधनत्वादर्थकर्मत्वं तथा शाखाया
अपि तृतीयया तत्साधनत्वध्वन्यात्, द्रव्याणां च अर्थशेषत्वात्-धागे शेष-
स्यस्य सिद्धत्वात्, शाखाग्रहरणमर्थकर्मैव, न प्रतिपत्तिरिति ॥१०॥

सि०॥ प्रतिपत्तिर्वा, शब्दस्य तत्प्रधानत्वात् ॥११॥

शाखाप्रहरणं प्रतिपत्तिर्मेव । कुतः ? ' शाखाया वत्सापाकरोतीति वत्सापाकरणादौ शाखाया उपयुक्तत्वेन तस्या प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् शब्दस्य तत्प्रधानत्वाच्च । अस्तरमिति द्वितीयया अस्तरस्थेन तुल्यक्रियान्वयित्वार्थप्रोद्धार-सहयोगेन शाखाया अपि फलितं सिध्यतीति द्वितीयाविभक्त्यभावेऽपि शब्दस्य—शाखाशब्दस्य, तत्प्रधानत्वात्—शाखाप्राधान्यज्ञापकत्वादपि तत्प्रह-रणस्य प्रतिपत्तित्वं सिध्यतीति भावः ॥११॥

अर्थऽपीति चेत् ॥१२॥

ननु, ' सकृन् जुहोती ' इत्यत्र अर्थे—परार्थे, गुणभावेऽपि द्वितीया श्रूयते । तद्वदत्रापि गुणत्वं स्यादिति चेत् ॥१२॥

न तस्यानधिकारात् अर्थस्य च कृतत्वात् ॥१३॥

नात्र सकृन्पुण्यत्वम् । कुतः ? तस्य—सक्तो, अनधिकारात्—अन्यत्रा-नुपयुक्तत्वात् । शाखाया तु अर्थस्य—वत्सापाकरणस्य, कृतत्वात् प्रतिपत्ति-मात्रापेक्षा तस्या इति भावः ॥ १३ ॥

प्रणीतानि नयनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

उत्पत्त्यसंयोगात्प्रणीतानामाज्यवद्विभागः

स्यात् ॥१४॥

दर्शपूर्णमासयोः ' अपः प्रणयति । प्रणीताभिर्हवीषि संयौति । अन्त-वेदि प्रणीतानि नयति ' इत्याम्नायते । तत्र हविः संययन-पुरोडाशार्थस्य पिष्टस्य पिण्डीकरण, वेद्या निनयं चेल्लेदुभयमपि प्रणयनस्य प्रयोजकम् । तदर्थतदर्थं चापाप्रणयनं कार्यमिति यावत् । न निनयन प्रतिपत्तिः । कुतः ? उत्पत्त्यसंयोगात्—' अपः प्रणयतीत्युपपत्तिवाक्ये प्रणीतानामपामसंयोगात्-कार्यविशेषस्याश्रवणात्, तासां ' सर्वस्मै वा एतच्चञाय गृह्यते यद्धुवायामाज्यम् '—

इति बद्धिभज्य समं हविः संयवने अन्तर्बेदि निनयने च विनियोगः स्यात्
इति ॥१४॥

**सि० ॥ संयवनार्थानां वा प्रतिपत्तिरितरासां
तत्प्रधानत्वात् ॥१५॥**

प्रणीताभिरिति तृतीयया संयवनमेव प्रणीतानामपां प्रधानं प्रयोजन-
मिति निःसन्दिग्धमवगम्यते । प्रणीता इति द्वितीयया च कर्मत्वं संस्कार्यत्वं
प्रतीयते । अतः संयवनार्थानां—संयवनमुख्यकार्यशेषभूतानामितरासां तासा-
मपां तत्रान्तर्बेदिनिनयने कर्मत्वात् निनयनं तत्प्रतिपत्तिरेवेति भावः ॥१५॥

दण्डदानस्यार्थकर्मत्वाधिकरणम् ॥६॥

प्रासनवन्मैत्रावरुणस्य दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात् ॥१६॥

‘ क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ’ इति ज्योतिष्टोमे श्रुतं
मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं ‘ चात्वाले कृष्णविपाण प्राश्यती ’ ति कण्डूपनोप-
युक्तस्य कृष्णविपाणस्य चात्वाले प्रासनवत् ‘ दण्डेन दीक्षयती ’ ति दीक्षायामु-
पयुक्तस्यार्थात्तच्छेषभूतस्य दण्डस्य कृतार्थत्वेन प्रतिपत्तिरेवेति पूर्वः
पक्षः ॥१६॥

सि०॥ अर्थकर्म वा कर्तृसंयोगात् स्रग्वत् ॥१७॥

अर्थकर्म वा—प्रधानकर्मवेदं दण्डप्रदानम् । न प्रतिपत्तिः । कुतः ?
कर्तृसंयोगात् । दण्डी प्रैषामन्वाह । इति प्रैषादिकर्मकर्तुः पुरुषस्य मैत्रावरु-
णस्योक्तवाक्ये मैत्रावरुणायेति चतुर्थ्यर्थसम्प्रदानत्वेन श्रवणात् । सम्प्रदानत्वं
च क्रियोद्देश्यत्वम् । उद्देश्यत्वप्रधानत्वयोः समनैप्यत्वं सुप्रसिद्धमेवेति
दण्डदानं मैत्रावरुणागं-तच्छेषभूतमित्यर्थः । दण्डमिति द्वितीया तु ‘ तथायुक्त-
चानां हिंसातम् इति सूत्रानुसारेण विज्ञेयेति भावः ॥१७॥

कर्मयुक्ते च दर्शनात् ॥१८॥

‘ दण्डी प्रैषानन्वाह ’ इति प्रैषादिकर्मयुक्ते मैत्रारूपे दण्डस्य दर्शनादपि दण्डप्रदानमर्थकम् । न प्रतिपत्तिः । तथाप्ये कर्मन्तराङ्गभावेन तस्य श्रयणं न स्यात् । तत्त्वस्तीति सम्प्रदर्शितमेवेति भावः ॥१८॥

प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिकरणम् ॥७॥

उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्
तस्यार्थान्तरगमने अशेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यात् ॥१९॥

‘ कृष्णविषाणया कण्डूयन्त ’ इत्युत्पत्तिवाक्ये कृष्णविषाण तृतीया-
श्रुत्या येन पदार्थेन साधनतया संयुक्तं तदर्थं तदङ्गमेव तत् । कुतः ? श्रुति-
हेतुत्वात्- श्रुतिप्रमाणकत्वात्तदङ्गत्वस्य । तस्यैव पुनर्वाक्यान्तरेण पदार्थान्तर-
सम्बन्धे ज्ञातेऽपि अशेषत्वात्- पुनरङ्गत्वासम्भवात्, प्रतिपत्तिरेव स्यादि-
त्यर्थः ॥ १९ ॥

अवभृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सौमिके च कृतार्थत्वात् ॥ २० ॥

उपेतिष्टोमे ‘ वारणेनैककपालेन अवभृतमभ्यवपन्ति ’ इत्यवभृतेष्टिः
भूयते । तत्सन्निधौ ‘ वरुणगृहीत वा एतत् यज्ञस्य यदजीवं यद् प्राचाणः
यदौदुम्बरी यदभिपयणफलके तस्माद्यत्किञ्चित्सोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृथं
यन्ति ’ इत्याज्ञायते । तत्र यदिदं सौमिके अवभृथे सोमलिप्तपात्राणां
नयनम् । तत् प्रतिपत्तिकर्म । कुतः ? कृतार्थत्वात्-सञ्जातकार्यत्वात्
इति ॥ २० ॥

पूर्वपक्षः ॥ अर्थकर्मवा अभिधानसंयोगात् ॥२१॥

अर्थकर्म वा-प्रधानकर्मेव । कुतः ? अभिधानसंयोगात्-‘ तेना-
ग्रभृथं यन्ती ’ ति अङ्गव्योधादुत्तरीयायुक्तत्वात् ॥२१॥

पू० नि० ॥ प्रतिपत्तिर्वा तन्न्यायत्वात् देशार्थावभृ-
थश्रुतिः ॥२२॥

सोमलिप्तपात्रनयने प्रतिपत्तिरेव । नार्थकर्म । तन्न्यायत्वात्-
पूर्वोक्तन्यायेनेत्यर्थः । अवगृह्यश्रुतिस्तु देशार्था—देशलक्षका । ‘सहयुक्त
इति तृतीयाश्रुतिरिति भावः ॥२२॥

कर्तृदेशकालविधीनां नियमार्थत्वाधिकरणम् ॥९॥

कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवा-
यात् ॥२३॥

“पशुबन्धस्य यज्ञक्रनोः षड् ऋत्विजः । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार
ऋत्विजः । चातुर्मास्यानां क्रतूनां पञ्च ऋत्विजः । अग्निहोत्रस्यैको ऋत्विक् ।
सौम्यस्याध्वरस्य सप्तदश ऋत्विजः । सत्रस्यैकविंशतिपरमा ऋत्विजः । तथा
समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत । एवं पौर्ण-
मास्यां पौर्णिमास्यया यजेत । अमावास्यायाममावास्यायया यजेत । वसन्ते
उपोतिषा यजेत ” इत्याम्नायते । तत्र देशकालऋत्विजानाम् अचोदनम्-
न विधिः । कुतः ? प्रयोगे—अनुष्ठाने, तेषां नित्यसमवायात्—तैर्विना कर्मा-
नुष्ठानासम्भवेन नित्यमेव प्राप्तत्वात् इति ॥२३॥

सि० ॥ नियमार्था वा पुनः श्रुतिः ॥२४॥

विशेषतो नियमार्थं पुनः विधौ श्रुतिः—विधिश्रवणमित्यर्थः । तेषां तत्र
तत्र नियमविधिरिति भावः ॥२४॥

द्रव्ये गुणविधानस्य नियमार्थत्वाधिकरणम् ॥१०॥

तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिरुत्पत्तिसंयोगात् ॥२५॥

‘वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकामः । सोमरौद्रं धृते चरुं निर्वपेत्
शुक्लानां ग्रीहीणा ब्रह्मवर्चसकामः । नैऋतं चरुं निर्वपेत् कृष्णानां ग्रीही-
णाम् ’ इत्याम्नायते । तत्र द्रव्येषु—गन्धादिषु, गुणश्रुतिः—श्वेतादिश्रुतिः,
तथा—नियमविध्यर्था । कुतः ? उत्पत्तिसंयोगात्—क्रियोरपादकद्रव्येण
सम्बन्धात्, तत्परिच्छेदनियमइति भावः ॥२५॥

अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थताधिकरणम् ॥११॥

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः^१ विधानवहन्ति । तण्डुलान् पिनष्टी^२ ति दृष्टफलक-
द्रव्यसंस्कारेऽपि तथानियमविधिरेव । तत्प्रधानत्वात्—द्रव्यप्रधाननियमविधेः
सम्भवात् ॥ २६ ॥

यागपदार्थनिरूपणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये
कृतार्थत्वात् ॥ २७ ॥

द्रव्यदेवते, तयोः सम्बन्धश्च यजतिचोदना । यागपदार्थ इत्यर्थः ।
कृतः । एतत्समुदाये कृतार्थत्वात्—वृष्टद्रव्यभूते ज्ञातशक्तिमान्, देवतोद्देशक-
द्रव्यस्यागमरूपा क्रिया यजतिधारार्थ इति तात्पर्यम् ॥२७॥

होमपदार्थनिरूपणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचनाधिकः
स्यात् ॥ २८ ॥

तदुक्ते— प्रागुक्ते यजतिधानोः शक्यार्थे, द्रव्यप्रतियोगिकामि-
संयोगाधिके^१ श्रवणात्—व्यवहारात्, शक्यतावच्छेदकमासेचनमधिकं यस्मिन्
इत्यंभूतः स एव जुहोतिः— जुहोतिधारार्थः स्यात् । द्रव्यदेवतासम्बन्धविशिष्ट-
द्रव्यप्रतियोगिकामिसंयोगात्मको व्यापारो जुहोत्यर्थ इति भावः ॥२८॥

क्षेपकं— दानपदार्थनिरूपणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

ददातिरुत्सर्गपूर्वकः परस्वत्वेन सम्बन्धः ॥२९॥

स्वस्वत्वेनवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनं ददातिः—दानपदार्थ इत्यर्थः ॥२९॥

वर्हिष आतिथ्यादिसाधारण्याधिकरणम् ॥१५॥

विधेः कर्मापवर्गित्वादर्थान्तरे विधिप्रदेशः
स्यात् ॥३०॥

ज्योतिष्टोमे—भवादिना क्रीतस्य हविर्धानशकटसंस्थापितस्य सोमस्य प्राचीनवंशमण्डपप्रत्यानयनसमये तदभिमुखं या इष्टिः कियते सा अतिष्येष्टि-
रित्युच्यते । तस्यामिष्टौ आश्वबालाख्यस्य तृणविशेषस्य प्रस्तरो विहितः ।
तत्रेदं भ्रूयते—‘ यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां सदग्रीपोमीयस्य ’ इति ।
अतिष्येष्ट्यनन्तरं त्रिषु दिनेषु क्रियमाणा उपसद्ग्रीवाः । चतुर्थे औपवसध्येऽहि
अग्नीपोमीयः समनुष्ठायते । एवं स्थिते ‘ यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदाम् ’—
इत्यत्र तच्छब्दार्थो लक्षणया तत्सदृश इत्येव वाच्यः । न तदेवेति । कुतः ?
विधेः—विधिवोधितातिथ्याश्वबालसम्बन्धस्य, कर्मापवर्गित्वात्—कर्मसमाप्ति-
पर्यन्तं स्यादित्वात्, अर्थान्तरे—क्रियान्तरसम्बन्धविधौ सति, विधिप्रदेशः—
पूर्वविधिविहितस्य अश्वबालादेः प्रदेशः—अतिदेशः, इत्येवार्थो ग्राह्यः ।
किञ्च, आतिथ्याविहितं बर्हिरन्यत्रोपसदादीं विधीयते चेत्तस्या विधान-
मनर्थकं स्यात् । तस्यामुपयुक्तमन्यत्र विधीयेत चेद्विनियुक्तविनियोगरूपो
विरोधः प्रतिपत्तिर्वा प्रसज्येत । तस्मात्तत्सदृशमित्येवार्थो लक्षणया वाच्य इति
भावः ॥३०॥

**सि०॥ अपि वोत्पत्तिसंयोगादर्थसम्बन्धोऽविशिष्टानां
प्रयोगैकत्वहेतुः स्यात् ॥३१॥**

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । उत्पत्तिसंयोगात्—उत्पत्तिवाक्ये श्रुतस्यैव
बर्हिपः अर्थसम्बन्धः—तत्पत्तिकर्मसम्बन्धः अयं, अविशिष्टानां—सर्वेषां वाक्या-
नामर्थः प्रयोगस्य—अनुष्ठानस्य, एकत्वे—बर्हिस्तरणादिकं सकृदनुष्ठेय-
मित्यत्र, हेतुः स्यात् । तत्सदृशमित्यर्थे तु न विधाविति लक्षणादोपप्रसक्तिः ।
अतस्तदित्यनेनोक्तसर्वसाधारण्यमेवात्र विधेयम् । तथा च यदातिथ्यायां बर्हि-
र्विधीयते तत्र केवलमातिष्येष्ट्यर्थम् । अपि तूपसद्ग्रीवमर्थमग्नीपोमीयार्थं च
तदेवेति विधिवाक्यस्यार्थ इति भावः ॥३१॥

इति पूर्वमामांसासूत्रवृत्तौ भाववोधिन्या

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥श्रीः॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

द्रव्यसंस्कारकर्मणां क्रत्वर्थत्वाधिकरणम् ॥१॥

द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः
स्यात् ॥१॥

इदमाज्ञापते । ' यस्य खादिरः सुबो भवति स छन्दसामेव रसेनाश-
यति सरसा अस्य आहुतयो भवन्ति । यस्य पर्णमयी जुहुर्मवति न स पापं
श्लोकं शृणोति । यस्याश्वत्थी उपसृतमवति ब्रह्मणैवास्यान्मपरुन्धे । यस्य वैक-
वृक्षती ध्रुवा भवति प्रलेनास्याऽऽहुनयस्तिष्ठन्नि । अगो प्रैव जायते यस्यैर-
म्भाः सुबा भवन्ति । सर्वाण्येवैनं रूपाणि पशूनामुपतिष्ठन्ते । नास्य अपर-
पमात्मन् जायत इति । तथा ज्योतिष्टोमसंस्कारे फलश्रुतिः—' यदाङ्क्ते चक्षु-
रेव भ्रातृभ्यस्य वृद्धे ' । तथा—' केशश्मश्रू यपते । दतो धावते । नखानि
निकृन्नेने । स्नाति । मृता ना एष त्वत्मेध वाऽस्त्यैतदात्मनि शमलं तदेवोप-
हृते मेध पञ्च मेधमेवमुपेति ' । कर्मणि श्रूयते—' अर्धाप् वा एतौ यज्ञस्य
यदाधारौ । चक्षुपी वा एतौ यज्ञस्य यदाउयेभागौ । यत् प्रयाजानुयाजा
इज्यन्ते । वर्म वा एतयज्ञस्य क्रियते । वर्म यजमानस्य भ्रातृभ्यामिभूत्यै '
इति । अत्र द्रव्यसंस्कारकर्मसु—' यस्य पर्णमयी०, यदाङ्क्ते, याप्रजा०
इत्यादिषु द्रव्यसंस्कारप्रधानकर्मविधायकवाक्येषु फलश्रुतिः—अपारश्लोकादि-
फलश्रवणम्, अर्थवादः—प्ररोचनायां स्तुतिः ; न विधिरित्यर्थः । कुत ? नेश
द्रव्यसंस्कारकर्मणा परार्थत्वात्—वाक्येन प्रकरणेन च यथायथं क्रत्वङ्गत्व-
निश्चयात् ॥१॥

उत्पत्तेश्चातत्प्रधानत्वात् ॥२॥

उत्पत्तेः—उत्पत्तिवाक्यस्य अतत्प्रधानत्वात्—पुरुषप्रधानत्वाभावादपि
फलश्रवणमर्थवाद एव । न चात्र ' न म पार श्लोकशृणोतीति पुर-
मुदिन फलश्रवणात् कर्ममर्थवाद इति वाच्यम् । यतः—

कुर्यात् क्रियेत कर्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमम् ।

एतत्स्यात्सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम् ॥

इत्युक्तान्यतमविधिलक्षणस्य यस्य पूर्णमयीति वाक्ये अभावात् भवति शृणोतीति वर्तमानार्थकलट्प्रत्ययान्तपदभूतेर्यथादे एवेति भावः ॥२॥

फलं तु तत्प्रधानायाम् ॥३॥

‘खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्’ इत्यादौ तु विधिभ्रुतेः वीर्यादि-फलस्य विधानं युक्तमेव कुर्यादिति विधिप्रधानाया श्रुतावित्यर्थः ॥३॥

नैमित्तिकानामनित्यार्थत्वाधिकरणम् ॥२॥

नैमित्तिके विकारत्वात् क्रतुप्रधानमन्यत्स्यात् ॥४॥

उयोतिष्ठोमे-‘बार्हद्गिरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम कुर्यात्’ इत्यादि नैमित्तिकं साम श्रुतम् । तथा दर्शपूर्णमासयो-‘गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्, कास्येन ब्रह्मवर्चसकामस्य, मार्त्तिकेन प्रतिष्ठाकामस्य’ इति नैमित्तिकानि अपां प्रणयनानि श्रुतानि । तत्र बार्हद्गिरसामगोदोहनादौ नैमित्तिके अनित्यत्वेन विधीयमाने सति क्रतुप्रधानं-क्रतुः प्रधानं यस्येति व्युत्पत्त्या क्रत्वङ्गं नित्यमन्यदेव स्यात् चमसादि । कुत ‘गोदोहनादेर्विकारत्वात्-अनित्यत्वादित्यर्थः ॥४॥

दध्यादेर्नित्यनैमित्तिकोभयार्थत्वाधिकरणम् ॥३॥

(संयोगपृथक्त्वन्यायः ।)

एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ॥५॥

‘दध्ना जुहोति । दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्’ इत्यग्निहोत्रप्रकरणे, ‘खादिरं पशुं बध्नाति । खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्यात्’ इत्यग्नीषोमीयपशौ चाम्नायते । तत्रैकद्वयस्योभयत्वे-नित्यत्वे काम्यत्वे च संयोगपृथक्त्वं-संयुज्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या संयोगस्य द्विविधानस्य पार्थक्यं कारणमित्यर्थः । दध्ना जुहोतीत्येकम् । दध्नेन्द्रियकामस्यैव परम् ॥५॥

शेष इति चेत् ॥६॥

ननु, दध्ना जुहोतीति होमसाधनत्वेन विहितस्य दध्नः इन्द्रियफलबो-
धकमपरं वाक्यं तच्छेषः । तथा चैकमेतद्वाक्यं, न तद्विन्नमिति चेत्-॥६॥

नार्थपृथक्त्वात् ॥७॥

न एकमिदं वाक्यम् । अपि, तु भिन्नमेव । कुतः ? अर्थपृथक्त्वात् ।
एकस्मिन् होम उद्देश्यादृष्टफलकः, अपरस्मिन् दृष्टफलमिन्द्रियमुद्देश्यम् । एव-
मुद्देश्यभेदेनार्थैकत्वाभावाच्चैकं वाक्यमिदमपि ॥ भिन्न वाक्यद्वितयमेवेति
भावः ॥७॥

पयोव्रतादीनां क्रतुधर्मताधिकरणम् ॥४॥

द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः
स्यात् ॥८॥

उयोतिष्ठोमे 'पयोव्रत ब्राह्मणस्य, यरागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य'
इति आज्ञातम् । तत्रेदं पयोमज्ञाणादिव्रतं क्रतुधर्मम् । न पुरुषार्थम् । कुतः ?
यतः क्रियार्थानां-उयोतिष्ठोमादिभ्यश्चिह्नतानां पुरुषार्थद्रव्याणां, संस्कारोऽयं
क्रतुसन्निधिपाठेन प्रयोगविधिपरिगृहीतः । अतः क्रतुधर्मः-क्रतुधर्मः
स्यादिति भावः ॥८॥

पृथक्त्वाद् व्यवतिष्ठेत् ॥९॥

ब्राह्मणादिप्रयोगाण पृथक्त्वाद् ब्राह्मणस्येत्यादि व्यवतिष्ठेत् । ब्राह्मण-
कर्तृकं पय एवेत्यादिर्नियम इति भावः ॥९॥

(अथाधिकरणत्रयं विश्वजिन्न्यायः ।)

विश्वजिदादीनां सफलत्वाधिकरणम् ॥५॥

चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयेत, न ह्य-
शब्दं प्रतीयते ॥१०॥

‘ सर्वेभ्यो वा एष देवेभ्यः सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः आत्मानमागुरते, यः सत्रायागुरते, स विश्वजित् अतिरात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्व-
स्तेमेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेत ’ इत्यामनन्ति । तत्र चोदनायाम्—उक्तविधि-
वाक्ये, फलस्याश्रवणात् कर्ममात्रं—केवल कर्मैव, विधीयेत—उपदिश्यते
इत्यर्थः । हि—यतः, अशब्दं—शब्दागम्यम्, अस्मिन् शास्त्रे न प्रतीयते—
शिष्टैर्नार्ज्जीक्रियत इति भावः ॥१०॥

**सि०॥ अपि वाऽऽम्नानसामर्थ्याच्चोदनार्थेन गम्येत,
अर्थानामर्थवत्त्वेन वचनानि प्रतीयन्तेऽर्थतोऽ-
समर्थानामानन्तर्येण सम्बन्धस्तमाच्छ्रुत्येक-**

देशः सः ॥११॥

अपि वेति पूर्वसूत्रोक्तार्थव्यावृत्तिः । आम्नानसामर्थ्यात्—यजेतेति
लिङ्गप्रत्ययान्तपदघटितवाक्यपाठात्, चोदनार्थेन—आख्यातवाच्यभावनया
पुरुषप्रवृत्तिरूपया, गम्येत—फलं कल्पनीयमित्यर्थः । यतः, अर्थानां—लिङ्ग-
वाच्यशब्दभावनानां पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थवत्त्वमितरवचनेषु व्यक्तं प्रतीयते ।
अतोऽर्थतः असमर्थानां—फलवाचकपदस्याभावात् फलबोधासमर्थानां वाक्या-
नाम्, आनन्तर्येण—स्वसमीपवृत्तिवाक्यघटकफलवाचकपदेन प्रकृतवाक्यस्य
सम्बन्धः कार्यः । अत एव वेदघटकपदस्यैव योजनात् श्रुत्येकदेशः सः । न
लौकिकवाक्यत्वशङ्काऽत्र कार्येति भावः ॥११॥

वाक्यार्थश्च गुणार्थवत् ॥१२॥

‘ इन्द्राय राज्ञे सूकर ’ इति यथा वाक्यान्तरस्थविधिशब्देन गुणविधानं
भवति । तथा फलविधानमपि भवितुमर्हति । यथा वा यावतोऽम्नान् प्रतिगृ-
हीयादित्यस्य प्रतिग्राह्येदित्येवं वाक्यान्वयात्त्वरूपव्यवधारणकल्पनमा-
श्रितं, तद्वदिहापि द्रष्टव्यमिति भावः ॥१२॥

विश्वजिदादेरेकफलत्वाधिकरणम् ॥६॥

तत्सर्वार्थमनादेशात् ॥१३॥

तत्—विश्वजिदागात्स्य कर्म, सर्वफलार्थं स्यात् । कुतः ? अनादेशात्-
फलविशेषस्य अश्रयणादित्यर्थः ॥१३॥

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥१४॥

एकमेव फल स्यात् । न सर्वम् । कुतः ? चोदनैकत्वात् एकौ
त्रिविदेक फलमपेक्षत इति भावः ॥१४॥

विश्वजिदादेः स्वर्गफलकत्वाधिकरणम् ॥७॥

सः स्वर्गः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥१५॥

सः—निरतिशयसुखस्वरूप शास्त्रलोकप्रसिद्ध स्वर्ग एवास्य विश्व-
जिदागस्य फल स्यात् । कुतः ? सर्वान् प्रति आविशिष्टत्वात्—साधारण-
त्वात्, सर्वामिलर्ण, यत्वादिनि यावत् ॥१५॥

प्रत्ययाच्च ॥१६॥

तस्य सर्वामिलघणीयत्वेन प्रत्ययात्—श्रोत्रानुभवादपि, स्वर्ग एवास्य
भागस्य फलमिति प्रसिध्यति ॥१६॥

रात्रिसत्रस्यार्थवादिकफलत्वाधिकरणम् ॥८॥

(रात्रिसत्रन्यायः ।)

क्रतौ फलार्थवादमङ्गवत् काष्णार्जिनिः ॥१७॥

रात्रिसत्राणि प्रकृत्य 'प्रतिष्ठिता'ति ह ग य एता रात्रीरुपयन्ति' इति श्रूयते ।
तत्र क्रतौ—रात्रिरूपव्रतुप्रतिपादकवाक्ये, प्रतिष्ठादफलवैयक्त्यस्यमर्थवाद-
स्तावकमित्यर्थः । न फलविधिः । 'अयं स्वादिह भुगो मयति सच्छदसा-
मेव रसेनावयति' 'यस्य पर्णवयी जुहूर्भवति न त्र पाप श्लोक शृणोती'ति
ब्रुवादे अत्वङ्गत्ववाधनवाक्यवादिति काष्णार्जिनिर्निन्यते ॥१७॥

सि०॥फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात् १८॥

आत्रेयस्त्वाचार्यः फलमभिधीयतएवंजातीयकैरिति मेने । न फलार्थवादः । कुतः ? निर्देशात्—फलत्वेन निर्देशार्हत्वात्, विधेरश्रुतौ तस्यानुमानमध्याहारः स्यात् । कार्य इत्यर्थः । अथवा रात्रीणां विधायिका या श्रुतिः सैव प्रातिष्ठाफलेन सह तासां विधात्री स्यादिति भावः ॥१८॥

अङ्गेषु स्तुतिः परार्थत्वात् ॥१९॥

‘ यस्य पर्णमयी ’ स्यादौ तु जुह्वाद्यङ्गेषु स्तुतिः अर्थवाद एव । कुतः ? परार्थत्वात्—जुह्वादेः प्रकरणप्रमाणेन यागाङ्गत्वस्य सिद्धत्वात् ‘ द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः स्यादित्यनुसन्धेयमत्रेति भावः ॥१९॥

काम्यानां यथोक्तकाम्यफलकत्वाधिकरणम् ॥९॥

काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गो यथा यज्ञाङ्गे ऋत्वर्थः ॥२०॥

‘ सौम्यं चरुं निर्धयेत् ब्रह्मवर्चसकामः ’ ‘ गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ’ ‘ कारीर्या वृष्टिकामो यजेत् ’ इत्यादौ काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्ग एव मुख्यं फलं, पशुवृष्ट्यादिक तु ग्राम गच्छान्नितिषदानुपाङ्गिरम् । यथा यज्ञाङ्गे—प्रस्तरप्रहरणे, आयुराशास्ते इति मन्त्रगम्यं फलम् । यथा वा यज्ञाङ्गे—यज्ञोपकारके गोदोहनेऽनुष्ठिते तस्मिन् पात्रे ऋत्वर्थः अप्रणयमरूपो ‘ गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत् ’ इत्युपदिश्यते आनुपाङ्गिकाङ्गप्राप्त्यपत्त्यादिफलार्थं, मुख्यं फलं तु सर्वत्र स्वर्ग एवेति ॥२०॥

वीते कारणे च नियमात् ॥२१॥

वीते—गते, च कारणे पश्चादीच्छायाङ्गतायां प्राप्ते वा फले आरब्धस्य समाप्तिनियमदर्शनादपि स्वर्गः फलम् । अन्यथा समाप्तिनियमो निष्फल इति भावः ॥२१॥

सि०॥ कामो वा तत्संयोगेन चोद्यते ॥२२॥

कामः—कामपदसममिव्याहृतोऽर्थः पञ्चादिरेव काम्य इति व्युत्पत्त्या
कामपदार्थः तत्संयोगेन—पञ्चादिरूपकामसाधनत्वेन चोच्यते । विधिर्दृश्यते ।
न स्वर्गसंयोगेन । अतः काम एव फलं न स्वर्गः ॥२२॥

अङ्गे गुणत्वात् ॥२३॥

गोदोहनादाद्यङ्गे गुणत्वात्—गोदोहनेन पशुकामस्येति पशुफलमु-
दिश्य वाक्येन तस्य गुणत्वेन विधानात्, प्रस्तरप्रहरणादपि मन्त्रलिङ्गेन
गुणत्वस्य सिद्धत्वात् वैयर्थ्यं दृष्टान्तेऽस्तीत्यर्थः ॥२३॥

वीते च नियमस्तदर्थम् ॥२४॥

वीते—इच्छाया निवृत्तौ, आप्ते वा कामे यः समाप्तिनियमः सः
तदर्थः—प्रत्यवायपरिहारार्थं बोध्यः । यो यश्च इत्युक्त्वा न यजत इति प्राप-
श्चित्तस्य क्षुतत्वात् । तस्मात् काम्यानां कर्मणां काम एव फलं, न स्वर्ग इति
बोध्यम् ॥२४॥

दर्शपूर्णमासन्यायः ।

दर्शपूर्णमासादीनां सर्वकामार्थताधिकरणम् ॥१०॥

सार्वकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणात् ॥२५॥

इदमाह्नायते—‘एकस्मै वा कामाय अन्या इष्टय आह्वियन्ते, सर्वेभ्यो
दर्शपूर्णमासौ, एकस्मै वा कामाय अन्ये कृतव आह्वियन्ते, सर्वेभ्यो
ज्योतिष्टोमः’ इति । अत्र श्रूयमाणं सार्वकाम्यं अङ्गादिफलैः सहैव प्राप्यं, न
प्रधानफलैरेव । कुतः ? अङ्गादिकामाना विहितत्वेन प्रकरणोपस्थितत्वात्
प्रमाणप्राप्तानामुपेक्षा अन्याव्येति भावः ॥२५॥

सि०॥ फलोपदेशो वा प्रधानशब्दसम्प्रयोगात् ॥२६॥

‘सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः’ इति वाक्याभ्यां प्रधान-
जन्यफलस्यैवोपदेशः—विधिरिति यावत् । कस्मात् ? प्रधानवाचकशब्देन
सम्प्रयोगात्—सममिव्याहृतान् । अतः सार्वकाम्यं प्रधानफलैरेव ज्ञेयम् ।
नाङ्गादिफलैरिति भावः ॥२६॥

दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलं पृथगनुष्ठानाधिकरणम् ॥११॥

तत्र सर्वेऽविशेषात् ॥२७॥

‘ सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ ’ इत्यादिषु सकृत्प्रयोगे एकेनैव प्रयोगेण सर्वे अर्थाः कामा सिद्ध्युः । कुत ? अय सिध्यति अय नेति विशेषस्य अश्रयणात् । सति निमित्ते यात्रनैमित्तिकेन माव्यमिति नियमाच्चेति ॥२७॥

सि० ॥ योगसिद्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् ॥२८॥

योगसिद्धिर्वा—योगेन प्रत्येकप्रयोगसम्बन्धेनैव अर्थस्य तत्तत्फलस्योत्पत्ति क्रमेण स्यादित्यर्थः । कुत ? कामाना मिथो बलक्षणेन युगपदुत्पत्त्यसम्भवात् । तत्तत्फलानामोत्पत्त्यनुसारेण प्रयोगावृत्तिरिति भावः ॥२८॥

सौत्रामण्यादीनां चयनाद्यङ्गताधिकरणम् ॥१२॥

समवाये चोदना संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥२९॥

‘ अग्निं चित्रा सौत्रामण्या यजेत् । ’ वाजपेयनेष्ट्या बृहस्पतिसवेन यजेत् ’ इत्याम्नायते । तत्र समवाये-अङ्गाङ्गिणावात्मकसम्बन्धे, इय चोदना स्यात् । सौत्रामण्यादेरपूर्वाङ्गत्वबोधक उक्तविधिरित्यर्थः । न वाक्यान्तरप्राप्तस्य तस्य चयनाद्युत्तरकालमात्रविधिः । कुत ? संयोगस्य—वाक्ये अग्निचयनादिसंयोगस्य, अर्थवत्त्वात्—सफलत्वात् । अन्यथा कालमात्रविधाने तस्य वैयर्थ्यं लक्षणापत्तिश्चेति भावः ॥२९॥

कालश्रुतौ काल इति चेत् ॥३०॥

कालवाचकत्वात् प्रलयस्य श्रुतौ—श्रवणे सति कालविधिरेव तु स्याद्धावनादिति चेत् ॥३०॥

नासमवायात्प्रयोजनेन ॥३१॥

न कालविधिः । तथा सति प्रयोजनेन—शब्दार्थेन चयनादिना, सौत्रामण्यादे असमवायात्—असम्बन्धः स्यात् । किञ्च, चयनादिप्रकरणे श्रूयमाणे सौत्रामण्यादिश्चयनादेर्धर्मः प्रकरणाज्ज्ञायते । अन्यप्रकरणे अन्यस्य

धर्म इत्यपि च स्यात् । अथवा प्रयोजनेन-फलान्न, असम्बन्धात्-असम्बन्धात्, फलवतश्च प्राधान्यात्, इह अफलः सौत्राग्रण्यादिः तस्य तस्य अङ्गमेवेति भावः ॥३१॥

वैमृधादेः पौर्णमास्याद्यङ्गताधिकरणम् ॥३२॥

उभयार्थमिति चेत् ॥३२॥

‘ दर्शपूर्णमासयोः ‘ संस्थाप्य पौर्णमासी वैमृधमनुनिर्वपती’ति सुतम् । तत्रेदं वैमृधेष्व्याख्यं कर्म प्रयाजाद्यङ्गजातरदर्शपूर्णमासयोरुभयोरङ्गम् । न केवलं पूर्णमासस्येति चेत्- ॥३२॥

सि०॥ न शब्दैकत्वात् ॥३३॥

न उभयार्थम् । कुतः ? अनुनिर्वपतीति विधिशब्दस्य एकत्वात् । एको ‘विधि’ दर्शपूर्णमाससङ्ग्रहं तदुत्तरकालं, च विधाशुभसमर्प इति भावः ॥३३॥

प्रकरणादिति चेत् ॥३४॥

प्रकरणादुभयसम्बन्धः स्यादिति चेत्-॥३४॥

नोत्पत्तिसंयोगात् ॥३५॥

न प्रकरणादप्युभयाङ्गत्वं वैमृधस्य । तदुत्पत्तिराक्ये तस्य पौर्णमासी-सम्बन्धात् । तस्योभयार्थत्वं प्रकरणानुमित्रवाक्ये न वाच्यम् । प्रत्यक्षराक्येन च अनुमितराक्यानुमापकप्रकरणस्य त्राप इति भावः ॥३५॥

अनुयाजादीनामाग्निमारुतोर्ध्वकालताधिकरणम् ॥३६॥

अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात्प्रयोजनेन सम्बन्धात् ३६।

ज्योतिष्टोमे-‘ आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजेधरन्ति, प्रहृत्य परिधीन् हरि-योजनं जुहोती’ति श्रूयते । तत्र अनुत्पत्तौ-अनुत्पत्तिवाक्ये, लक्षणाया कालः-कालमात्रविधानं स्यात् । कुतः ? प्रकरणेन प्रयोजनसंज्ञाज्योतिष्टोमेन सम्बन्धात्फलाभाङ्क्षाया अपात्रेन तन्मात्रस्य विधित्तिरस्य । आग्निमारुतं

सोमाङ्गम् । अनुयाजाः पञ्चङ्गम् । तथा परिधयः । पञ्चङ्गम् ।
हारियोजनं तु अन्यदेव प्रधानं कर्म । [आग्निमारुतं अनुयाजाः हारियोजनः
परिधयश्च] इति न तथोस्तथोश्च परस्परसम्बन्धः । तथा तत्सर्वं वाक्यान्तैः
प्राप्तम् । आनन्तर्यमेव तेषामप्राप्तिमिति तदेव विधित्सितम् । अतः कालमात्र-
विधानमत्रेति भावः ॥ ३६ ॥

सोमादीनां दर्शपूर्णमासकालोत्तरताद्याधिकरणम् ॥१५॥

उत्पत्तिकालविशये कालः स्याद्वाक्यस्य

तत्प्रधानत्वात् ॥ ३७ ॥

‘दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत’ इत्यत्र उत्पत्तिकालविशये-
किं दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन सोमस्य विधिः उत सोमे तदुत्तरकालत्वस्य विधिरिति
संशये, कालः— तदुत्तरकालविधिः स्यात् । कुतः ? वाक्यस्य—
उदाहृतवाक्यस्य, तत्प्रधानत्वात्—कालविधौ मुख्यतात्पर्यात् । सोमस्य
उपेतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन फलवत्त्वस्य निश्चयात्, फलवत्स-
न्निपादफलं तदङ्गमिति नियमात्, अन्यप्रकारणामावाच न तस्य विधिः ।
नापि दर्शपूर्णमासविधिः । तत्सन्निधौ विधिशब्दस्याभावात् । अर्थात् काल-
विधिरेवेति भावः ॥३७॥

(अथाधिकरणद्वयं जातेष्टिन्यायः ।)

वैश्वानरेष्टेः पुत्रगतफलकत्वाधिकरणम् ॥१६॥

फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषभूतत्वात् ॥३८॥

काम्येष्टिकाण्डे ‘वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाने’ इति
प्रकृत्य-‘यस्मिन् जाते एतागिष्टिं निर्वपति पूत एव स तेजस्वी अनाद
इन्द्रियावी पशुमान् भवती’ति श्रूयते । तत्रोक्तः पूतत्वादिकलसम्बन्धः अचोदिते-
शास्त्रतात्पर्याविषये पितरि न स्यात् । कुतः ? तस्य अशेषभूतत्वात्—फल-
शेषत्वाभावात्, फलानङ्गत्वादित्यर्थः । यस्मिन् जाने निर्वपति स पूतत्वादि-

फलमाप्नोति यत्तदोर्नित्यसम्बन्धेन पुत्रमुद्दिश्यैव फलश्रवणम् । न
पितरमुद्दिश्य । पुत्रनिष्पन्नत्वादेरसितत्वात्स्वफलमेव तदिति बुद्ध्या तस्य
तत्साधनकर्मणि प्रवृत्तिः स्यादेवेति भावः ॥३८॥

वैश्वानरेष्टेः जातकर्मेत्तरकालत्वाधिकरणम् ॥१७॥

अङ्गानां तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥३९॥

अङ्गानां—भूतत्वादिकलसिद्धिं प्रति साधनभूतानां वैश्वानरेष्ट्यादीनां
पुत्रे जाते इति श्रुतः पुत्रजन्मरूपोपघातसम्बन्धः निमित्तत्वद्योतकः । तच्च
पुत्रजन्मरूपं निमित्तं कृतेऽपि जातकर्मणि, नापैति । तस्माज्जातकर्मानन्तर-
जननाशौचापगमे स्वकाले इयमितिः कार्यः । अन्यथा जातकर्मानन्तरमेव
स्तन्यप्राशनस्य विहितत्वेन तत्राक् उक्तेष्टिधेत् उपघातप्रसक्तया इष्टिविधानं
व्यर्थं स्यादिति भावः ॥३९॥

सौत्रामण्यादीनां स्वकालकर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥१८॥

प्रधानेनाभिसंयोगादङ्गानां मुख्यकालत्वम् ॥४०॥

‘अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्ट्या बृहस्पतिसत्वेन
यजेत’ इत्यत्र सौत्रामण्यादीनां चयनाद्यङ्गत्वं प्रागभिहितम् । अत्र अङ्गानां
सौत्रामण्यादीनां मुख्यकालत्वं ‘यः प्रधानकालः सोऽङ्गानाम्’ इति वक्ष्यमाण-
त्वात् मुख्यस्य चयनादेर्यः कालो वसन्तादिः स एव सौत्रामण्याद्यङ्गानां
प्राग्वहः । न स्वकालः । युक्तः । तेषां प्रधानेन—प्रधानकालेन, अभिसम्ब-
न्धात् । मुख्यस्य चयनादेः कालत्वं तेषां सौत्रामण्याद्यङ्गानां स्यादिति ॥४०॥

सि० ॥ अप्रवृत्ते तु चोदनात् तत्सामान्यात्

स्वकाले स्यात् ॥४१॥

चित्वा इष्ट्वेति पूर्वकालवाचिना कृत्वाप्रत्ययेन अप्रवृत्ते—न प्रयोग-
समाप्तौ सत्या, चोदनात्—स्वभिन्नाङ्गकलापसहितप्रधानानुष्ठानानन्तरं विधा-
नात्, अत्र सौत्रामण्याद्यङ्गस्य प्रधानबहिर्भूतं यत् । अतस्त्वसामान्यात्—

अङ्गसामान्यात्, स्वप्रकृतिभूतपर्वादिकालत्वं सौत्रामण्यादरेङ्गस्य स्यात् ।
स्वपूर्वकालीनाङ्गसहितप्रधानजन्यफलापूर्वस्य प्राबल्यापादकत्वेन नोत्तर-
कालीनस्याङ्गस्य निष्फलत्वमिति भावः ॥ ३१ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ ३ ॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

राजसूये इज्यानां विदेवनाद्यङ्गकत्वाधिकरणम् ॥१॥

प्रकरणशब्दसामान्याचोदनानामनङ्गत्वम् ॥१॥

राजसूययज्ञप्रकरणे—‘ अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धपति, नैर्ऋत-
मेककपालम् । आदित्यं चरुं निर्धपति । आग्नावैष्णवगेकादशकपालम् ’
तथा आदित्यां मूढां गर्भिणीमालभते । मारुतीं पुश्रीम् । प्रष्टौहीमाश्विभ्याम् ।
एवं ‘ अभिषिष्यते ’ इति अभिषेचनायदशपेयादयः सोमयागाः । तथा
यस्मीकवपायां होमः ’ इत्यादयो दर्विहोमाः । इति इष्टिपशुसोमदर्विहोमान्
यागरूपानाम्नाय ‘ प्रष्टौहीर्दीव्यति । अक्षैर्दीव्यति । राजसूयं जिनाति ।
शौनःशेषमाख्यापयति ’ इत्यागारूपाणि देवनादीनि कर्माभ्याम्नातानि ।
एतेषां सन्निधौ ‘ राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत ’ इति श्रुतम् ।
तत्र स्वाराज्यकामो राजसूयेनेति प्रकरणवाचिशब्दस्य यागेषु तन्दिन्नकर्मसु
च सामान्यात्— तुल्यत्वात्, चोदनानां— विधिवोध्यार्थानां सर्वेषामे-
वानङ्गत्वम्—समप्राधान्यं । न केवांचित्प्राधान्यं, केषाचिच्चाङ्गत्वमिति ॥१॥

सि० अपि वा अङ्गमनिज्याः स्युस्ततो
विशिष्टत्वात् ॥ २ ॥

। अपि चेति पक्षव्यावृत्तिः । आनिज्याः— यागमित्राः क्रियाः, प्रकरणे भूतोऽपि जगन्मेव स्युः । कुतः ? ततो—यागक्रियातः विशिष्टत्वात्—विशेष-
पवत्वात् । राजसूयशब्दो यद्यपि प्रकरणेन सर्वसाधारणः, अथापि स्वाराज्य-
कामो यजेतेति प्रत्ययवाच्यमावनाया धात्वर्थस्य यागस्य करणत्वेनान्वयात्,
तस्मिंश्च राजसूयस्य सामानाधिकरण्येन सम्बन्धात्, फलवत्त्वेन यागस्यैव
प्राधान्यात्, अनुपत्यादीनां यागत्वाच्च राजसूयप्रकरणपठितानां तेषामेव
बोधको राजसूयशब्दः । तस्माद्यागानामेवात्र फलवत्त्वात्प्राधान्यम् । याग-
मित्रानां विदेवनादीनां तदङ्गत्वमेवेति भावः ॥२॥

विदेवनादीनां कृत्स्नराजसूयाङ्गताधिकरणम् ॥२॥

मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ॥३॥

राजसूये अभिषेचनीयेष्टषाह्यसोमयागमध्ये तत्सन्निधौ पठिता विदेव-
नादयः अपकर्णेण प्राप्ताः । अतस्ते यत्न मध्यस्थाः तस्यैवाङ्गं स्युः । तन्मध्ये
स्थितत्वादित्यर्थः । यद् यन्मध्यस्थं तत्तदङ्गमभिक्रमणवदिनि भावः ॥३॥

सि०॥ सर्वासां वा समत्वात् चोदनातः स्यान्न
हि तस्य प्रकरणं देशार्थमुच्यते मध्ये ॥४॥

सर्वासामेव इज्यानां विदेवनटिकमङ्गं स्यात् । न केवलमभिषेच-
नीयेष्टेः । कुतः ? अनुपत्यादीनां सर्वेषामेव महाप्रकरणपठितानां यागानां
चोदनातः— फलसम्बन्धबोधकविधितः, तुल्यत्वात् — प्राधान्याविशेषात् ।
न हि तस्य अभिषेचनीयसोमयागस्यावान्तर प्रकरणं विधेने । येन तदङ्गमेव
तस्यात् । अभिक्रमणवदुभयतः सन्देहाभावात् । सन्निधेय प्रकरणोपेक्षया
दुर्बलत्वात् । वस्तुमात्रस्य देशं विना स्थितेरसम्भवात् यत्र कुत्रचित्पठितमध्य-
मिति देशार्थं तन्मध्ये उक्तमिति भावः ॥ ४ ॥

सौम्यादीनामुपसत्कालत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रकरणाविभागे च विप्रतिपिद्धं हुभयम् ॥५॥

राजसूये उपसदः प्रकृत्य 'पुरस्तादुपसदा सौम्येन प्रचरन्ति ।
अन्तरा त्वाप्तेण । उपरिष्टाद्वैष्णवेन' इति । तत्र प्रकरणाविभागे-प्रकरणस्य
अविभागे-एक्येऽपि, सौम्यादीनामुपसदङ्गत्वं तत्पुरस्तादिकालविधानं चैतत्
प्राप्तमुभयम् । हि—यतो, विप्रतिपिद्धं—वाक्यभेदग्रस्तम् । ततः पट्टीश्रुत्या
उपसदां प्राधान्यम् । तृतीयाश्रुत्या च सौम्यादिचरुणा तद्दङ्गत्वमिति
उपसदङ्गत्वमेव सौम्यादीनां, न कालविधानमिति ॥५॥

**सि०॥ अपि वा काल-मात्रं स्याददर्शना-
द्विशेषस्य ॥६॥**

नोपसदङ्गत्वपरमुक्तवाक्यत्रयम् । अपि तु कालमात्रस्य विधायकमेव
स्यात् । कस्मात् ? 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ती' ति संप्रतिपन्नकाल-
मात्रविधायकत्वनादत्र वाक्ये विशेषस्य अदर्शनात् । अतो न कस्याप्यङ्गं
सौम्यादिकं, किन्त्यनुमत्यादिवत् प्रधानमिति भावः ॥६॥

आमनहोमानां साङ्ग्रहाण्यङ्गत्वाधिकरणम् ॥४॥

फलवद्भोक्तृहेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यात् ॥७॥

काम्योद्वेकाण्डे 'वैश्वदेवीं साङ्ग्रहाणीं निर्वपेत् प्रामकागः' इत्युक्त्वा
तत्र—'आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहूनीर्गृहोती'ति श्रूयते । तत्र
फलवत्-प्रामफलसम्बद्धा साङ्ग्रहाण्यणीष्टिः, इतरस्य आमनहोमस्य प्रधानम् ।
फलवत्त्वात् । अतः प्रागुक्तहेतुत्वात् अफला आमनहोमा- तस्या अङ्गमित्यर्थः ।
नोभयं प्रधानमिति भावः ॥७॥

दधिग्रहस्य नित्यत्वाधिकरणम् ॥५॥

दधिग्रहो नैमित्तिकः श्रुतिसंयोगात् ॥८॥

उपेतिष्टोमे—'या वै काश्चिदध्वर्युश्च यजमानश्च देवतामन्तरितस्तस्या
आवृधेत, यत् प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णाति, शमयत्यैवैनौ' मिति श्रूयते । तत्रायं
दधिग्रहो नैमित्तिक एव । कुतः ? देवतान्तरायरूपनिमित्ते सति तद्ग्रहणस्य
श्रुतत्वात् । न चान्तरागो नित्यः । तस्मान्नैमित्तिको दधिग्रहः ॥८॥

नित्यश्च ज्येष्ठशब्दत्वात् ॥ ९ ॥

‘ ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणा ’ मिति भुतं ज्येष्ठत्वं नित्यत्वं विनाऽनुपपन्नमतो नित्यः सः । चकारान्नैमित्तिकोपात्युभयात्मक इति प्राप्तम् ॥९॥

सार्वरूप्याच्च ॥ १० ॥

‘ सर्वासा वा देवतानामेतद्रूप यदेवं ग्रहः यस्य एष गृह्यते सर्वाण्येषैवं रूपाणि पशूनामुपतिष्ठन्ते ’ न हि नित्यत्वादन्यत् देवतारूपं किञ्चित्प्रत्यक्षम् । अतोऽपि नित्यो नैमित्तिकश्च स इति ॥ १० ॥

सि० ॥ नित्यो वा स्यादर्थवादः तयोः कर्मण्य- सम्बन्धात् भङ्गित्वाच्चान्तरायस्य ॥ ११ ॥

नित्य एव दधिग्रहः । न नैमित्तिकः । कस्मात् ? कर्मणि तयोः—
अध्वर्युयजमानयोः, अन्तरायेण सम्बन्धामायात् देवतान्तरायश्रवणस्य भङ्गित्वात् दधिग्रहस्तावकादर्थवादः । ‘ यदि रथन्तरनामा सोमः स्यात् ऐन्द्र-
वायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णायात् ’ ‘ भिजे जुहोति स्वप्ने जुहोति ’ ‘ यो वै संवत्सरमुख्यममृत्वा अग्निं चिनुते ’ इत्यादिसम्प्रतिपन्नानिमित्तमन्त्रेषु यदि शब्दो-
पबन्धसप्तमीश्रवणकर्तुर्यच्छब्दसामानाधिकरण्यं वा दृष्टं निमित्तत्वद्योतकम् ।
तदन्यमस्य प्रकृतवाक्ये अभावात् नान्तरायस्यात्र निमित्तत्वम् । केवलं देवता-
क्षोभतत्समाधानोपन्यासः विधेयदधिग्रहस्तुत्यर्थोऽर्थवाद इति भावः ॥११॥

वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वाधिकरणम् ॥६॥

वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समानसङ्ख्यत्वात् १२ ।

‘ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ’ इत्यग्निचयनं विधापेत्यं भूयते तत्र—
‘ यो वै संवत्सरमुख्यममृत्वाग्निं चिनुते । यथा सामिगर्मो विपद्यते ’ तादृगेव
तदतिमाञ्छेत् । वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तादग्निं रेषेत् । संवत्सरो वा
अग्निर्वैश्वानरो यथा संवत्सरमाप्त्वा काले आगते विजायते । एतमेव संवत्सरमाप्त्वा
काले आगते अग्निं चिनुते । नार्तिमाञ्छेत् । एषा वा अग्नेः प्रिया तनुर्नद्

वैश्वानरः । प्रियामेवास्य तनूमवरुन्धे 'इति । अत्र संवत्सरं यावत् उरुष्याग्न्य-
भरणप्रयुक्तदोषानिर्वहको द्वादशकपालसंस्कृतपुरोडाशद्रव्यकवैश्वानरो यागः
नित्य एव स्यान्न नैमित्तिकः । कस्मात्? नित्यैः समानसङ्ख्यत्वात् ।
' त्रीण्येतानि हवींषि भवन्ति । त्रय इमे लोकाः एषां लोकानामारोहाय '
इति नित्यैस्त्रिभिर्लोकैः साकं हविषामपि त्रित्वेन समानसङ्ख्यत्वात्मकं
सादृश्यमत्र वाक्ये रूपं प्रतीयते । तच्च नित्यत्व एवोपपद्यते नानित्यत्वे ।
किञ्च, प्राक् निमित्तसंयोगरहितं ' आदित्यो भवति आग्नावैष्णव एकादश-
कपालश्चे'ति द्वयमुक्त्वा पश्चात्- ' यो वै संवत्सरेत्यात्म्य वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपे ' दिव्यतदंतं च ' त्रीणीण्येतानी 'ति त्रयाणामादित्याग्ना-
वैष्णववैश्वानरहविषां मेलनं श्रुतम् । तन्नित्यनैमित्तिकयोरसम्भवीति
वैश्वानरस्य नित्यत्वं सूचयतीति नित्योऽयं वैश्वानरयाग इति पूर्वपाक्षेण
अभिप्रायः ॥१२॥

सि० ॥ पक्षे वोत्पन्नसंयोगात् ॥१३॥

पक्षे वा- नैमित्तिकमेवेद कर्म, न नित्यम् । कुतः ? यो वै संवत्सर-
मुख्यमभूत्वेत्युत्पन्ने निमित्ते कर्तुः कर्मणा साकं सम्बन्धाभिधानात् । दधि-
ग्रहे त्वध्वर्युयजमानयोरन्तरायेण सम्बन्धः । न कर्मणा ज्योतिष्टोमेन । अत्र तु
यः अभूत्वा, अग्निं चिनुत ' इति कर्तुः कर्मणा सम्बन्ध इति वैषम्यानैमित्ति-
कत्वमेवेति भावः ॥ १३ ॥

पञ्चाश्रितेनैमित्तिकत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पदाचितिः पूर्ववत्स्यात् ॥१४॥

अग्निचयन एवेत्वं श्रूयते- ' संवत्सरो वा एनं प्रतिष्ठायै नुदति । योऽग्निं
चित्वा न प्रतितिष्ठति । पञ्च पृथश्चितयो भवन्ति । अथ पष्टी चिनुते '
इति । अत्र येयं पष्टीचितिः सा पूर्ववत्- पञ्चचितिश्च, नित्यैव स्यात् ।
न नैमित्तिकी । कुतः ? पण्णां पूरणी पष्टीति पष्टीशब्दश्रुतेरित्यर्थः ॥१४॥

ताभिश्च तुल्यसङ्ख्यत्वात् ॥१५॥

तत्रैव साधकान्तरसमुच्चायकश्चः । ताभिः-पूर्वाभिर्नित्याभिः पञ्चाचितिभिः सह, अस्याः तुल्यसङ्ख्यानात्—तुल्यत्वेन परिगणनात् । तच्चेत्पम्—‘ इयं याव प्रथमा चितिः, ओषधयः पुरीषम् । अन्तरिक्षं वाव द्वितीया चितिः, घयासि पुरीषम् । असौ वाव तृतीया चितिः, नक्षत्राणि पुरीषम् । यज्ञो वाव चतुर्थी चितिः, दक्षिणा पुरीषम् । यजमानो वाव पञ्चमी चितिः, प्रजाः पुरीषम् । संवात्सरो वाव षष्ठी चितिः, ऋग्वः पुरीषम् ’ इति तुल्याना हि तुल्यत्वे-नानुक्रमणं भवति । अतो नित्येयं षष्ठीचित्तिरिति ॥ १५ ॥

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १६ ॥

‘ षट्चित्तयो मुञ्चन्ति, षट् पुरीषाणि । तानि द्वादश सम्पद्यन्ते । द्वादश मासा संवत्सरः । संवत्सर एव प्रतितिष्ठति ’ इत्यर्थवादोऽपि षट्चित्तिके समुपपद्यते । न पृथगेकस्या चित्ताविति मापि नित्येति प्राप्तिः ॥ १६ ॥

सि० ॥ एकचितिर्वा स्यादपवृत्ते हि चोद्यते निमित्तेन ॥ १७ ॥

एकचितिर्वा नैमित्तिक एव स्यात् । न नित्यः । हि- यस्मात्, पूर्वं पञ्चाचितिकयागे अपवृत्ते-समाप्ते ‘ यो न प्रतिनिष्ठति ’ अप षष्ठी चिनु-ते’ इति अप्रानिष्ठानिमित्तेन तत्परिहारार्थमियं षष्ठीचितिश्चोद्यते- विधी-यते, इति नैमित्तिकी सेति निर्णयः ॥ १७ ॥

विप्रतिषेधात्ताभिः समानसङ्ख्यत्वम् ॥१८॥

अप्रतिष्ठानिमित्तप्रयुक्ता या षष्ठीचितिः सा एका । तस्या षट्स्य द्वादशत्वस्य च विप्रतिषेधात्-विरोधात्, ताभिः—प्रागनुष्ठितपञ्च-चितिभिः, पञ्चपुरीषैश्च गृहीते, समानसङ्ख्यत्वं सम्भवति । इत्यसति निमित्ते एतत्कर्तृकाः षट्चितयः षट्पुरीषाणि च सम्पन्नानिति पूर्वादाद्युपन्यस्तार्थ-वादद्वयस्योपपत्तिरिति भावः ॥१८॥

पिण्डपितृयज्ञस्य दर्शयागानङ्गत्वाधिकरणम् ॥८॥

पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात् ॥१९॥

‘ अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ’ इति श्रुतम् । तत्रायं पिण्डपितृयज्ञः अनङ्गम्—न दर्शेष्ट्यङ्गभूतः । अपि तु पृथक्-
स्यतन्त्रकर्म । कुतः ? स्वकालत्वात्—स्वस्य पितृयज्ञस्य यः कालः तद्वाच-
कत्वादमावास्यापदस्येयः । कर्मपरत्वे तु लक्षणा स्यात् । सा च विधावन्या-
येति भागः ॥१९॥

तुल्यवच्च प्रसङ्ख्यानात् ॥ २० ॥

तुल्यवत्—‘ चत्वारो वै महायज्ञाः, अग्निहोत्र, दर्शपूर्णमासी, अग्नि-
ष्टोमः, पिण्डपितृयज्ञश्च ’ इति महायज्ञतुल्यत्वेन प्रसङ्ख्यानात्—परिगणना-
दपि नाङ्गमित्यर्थः । महायज्ञत्वं च फलवत्त्वेनार्थादनङ्गत्वेन ज्ञेयमिति
भावः ॥ २० ॥

प्रतिपिद्धे च दर्शनात् ॥ २१ ॥

‘ पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवानामावास्याम्, पिण्डपितृयज्ञेनैवामा-
वास्याया प्रीणाती ’ इति प्रतिपिद्धेऽपि दर्शयागे पिण्डपितृयज्ञस्य दर्शनात्—
विधानादनङ्गः स इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

रशनाया यूपाङ्गत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पञ्चङ्गं रशना स्यात्तदागमे विधानात् ॥२२॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—‘ आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूयं परिव्राय
आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोती ’ इति । तत्र त्रिवृतेत्यनेन श्रूयमाणा रशना
पञ्चङ्गं स्यात् । कुतः ? तदागमे विधानात्—‘ परिव्याणं कृत्वा उपाकरोति
पशुं नान्यथा ’ इत्युत्पत्तिवाक्यभुतपशुसम्बन्धस्यागमे सति पशुपाकरणस्य
विधानात्, पञ्चङ्गं सा रशनेत्यर्थः ॥२२॥

सि०॥ यूपाङ्गं वा तत्संस्कारात् ॥२३॥

त्रिवृतेति तृतीयया यूपमिति द्वितीयया च यूपरक्षणयोः शेषशेषि-
भावावगमादव्यवाहितान्वयन्नाभावाच्च यूपस्य दाढ्यरूपदृष्टप्रयोजनसिद्धेः यूपान्न-
मेव सा रक्षणा । न पञ्चद्वगम् । क्षुत्वा वाक्यस्य बाध इति भावः ॥२३॥

अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥२४॥

‘युवा सुवासाः परिवीत आगा’ इति मन्त्रार्थवादोऽपि यूपान्वितः
सन् यूपः दृष्टदाढ्यफलकसंस्कारवानिति परिवीत इत्यनेन ज्ञापयति ॥२४॥

स्वरोः पञ्चङ्गताधिकरणम् ॥२५॥

स्वरुश्राप्येकदेशत्वात् ॥२५॥

उद्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपञ्चौ—‘स्वरुणा स्वाधितिना च पशुमनक्ति’
इति श्रुतम् । तत्र स्वरुः यूपान्नमेव । न पञ्चद्वगम् । कुतः ? एकदेशत्वात्—
‘यूपस्य स्वरुं करोति’ इति स्वरोर्यूपैकदेशत्वं पथ्या च यूपस्य प्राधान्यं
श्रूयते । तस्मादित्यर्थः ॥२५॥

निष्क्रयश्च तदङ्गवत् ॥२६॥

‘ते प्रस्तरं सुवां निष्क्रयमपश्यन् स्वरुं यूपस्य’ इत्यत्र स्वरुं यूपस्य
निष्क्रयमपश्यन्नित्यर्थवादस्तस्य यूपान्नत्वं द्रवयतीत्यर्थः ॥२६॥

सि०॥ पञ्चङ्गं वा अर्थकर्मत्वात् ॥ २७ ॥

स्वरुणेति तृतीयया पञ्चङ्गमेव स्वरुरिति ज्ञाप्यते । अर्थकर्मत्वात्—
दृष्टफलत्वात्, पञ्चङ्गनं दृष्टं फलम् । यूपान्नत्वे त्वदृष्टकल्पनापत्तिरिति
भावः ॥ २७ ॥

भक्त्या निष्क्रयवादः स्यात् ॥ २८ ॥

लक्षणया स्तावकत्वेन निष्क्रयवादस्योपपत्तिः स्यात् । अग्नी यूपः
प्रक्षेप्तव्यः किल । स्वरोर्युपावययत्त्वेन स्वरुप्रक्षेपे यूप एव प्राक्षितो भवतीति
निष्क्रयवादेन यूपः स्तूयते इत्यर्थः ॥ २८ ॥

आधारादीनामाग्नेयाद्यङ्गताधिकरणम् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिज्याः प्रधानान्यविशेषात् ॥ २९ ॥

दर्शपूर्णमाससम्बन्धिन इज्याः विहिताः सर्वे यागाः प्रधानभूता एव ।
अविशेषात्— इदमङ्गमिदं प्रधानमिति विशेषस्यामात्रादिति ॥ २९ ॥

सि० ॥ अपि वाङ्गानि कानिचिद्येष्वङ्गत्वेन

संस्तुतिः सामान्यादभिसंस्तवः ॥ ३० ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । कानिचिदङ्गान्येव स्युः । येष्वङ्गत्वेन
स्तुतिर्दृश्यते । यथा-^१ अभीष्टं वा एतौ यज्ञस्य यदाधारौ । चक्षुषी वा एते
यज्ञस्य यदाज्यभागौ । यत्प्रयाजानुयाजौ इज्यन्ते यस्मैव तद्यज्ञस्य क्रियते ।
यस्मै यजमानस्य भ्रातृन्याभिभूत्यै^२ इति । तानिअङ्गानि सामान्यात्—चक्षुरा-
दीनामिव आधाराज्यभागादीनामप्यङ्गत्वसाक्षात्, संस्तव उपपन्नः ।
अन्यथा कर्मण्यङ्गत्वाभावेन तथा स्तवोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः ॥ ३० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

तथा—अङ्गत्वेन स्तुतत्वात्प्रयाजादीनामङ्गत्वे सिद्धे अन्यार्थदर्शनम्—
^१ नव प्रयाजा इज्यन्ते^२ इति प्राकृतप्रयाजानुवादेन नवत्वविधानमप्युपपन्नं
भवति । सर्वेषां प्रधानत्वे तु प्रधानस्यातिदेशाभावात्तदनुपपन्नं स्यादिति
भावः ॥ ३१ ॥

अविशिष्टं तु कारणं प्रधानेषु गुणस्य विद्यमान-
त्वात् ॥ ३२ ॥

^१ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयः, हृदयमुपाशुयाजः, पादावग्नीषो-
मीयः^२ इत्येवमङ्गत्वेन संस्तवात्मकरुणस्योभयत्र विद्यमानत्वात् अङ्गत्वसिद्ध्यर्थ-
मुपन्यस्तं तत्कारणम् अविशिष्टम्—आग्नेयादौ प्रयाजादिषु च तुल्यम् ।
इत्यनैकान्तिकत्वाच्च तदङ्गत्वसाधकमित्याशयः शङ्कितः ॥ ३२ ॥

नानुक्तेऽन्यार्थदर्शनं परार्थत्वात् ॥३३॥

यच्च नव प्रयाजा इत्यन्त इत्यन्यार्थदर्शनमङ्गात्त्रयार्थोपन्यस्तम्, तस्य परार्थत्वात्-नवसदस्यारूपगुणप्राप्त्यर्थत्वात्, अनुक्ते-प्रयाजप्रापण-त्मकार्यशून्ये तस्मिन्नाह्वन्वसाधकत्वमस्तीत्यर्थः ॥३३॥

सि० २० ॥ पृथक्त्वे त्वभिधानयोर्निवेशः श्रुतितो व्यपदेशाच्च तत्पुनर्मुख्यलक्षणं यत्फलवत्त्वं, तत्सन्निधावसंयुक्तं तदङ्गं स्याद् भागित्वात्कारणस्याश्रुतेश्चान्यसम्बन्धः ॥ ३४ ॥

पक्षव्यावर्तकस्तुः । न सर्वाणि समप्रधानानीत्यर्थः । कस्मात् ! 'दर्शपूर्णमासस्या स्वर्गकामो यजेत' इति श्रुतिः द्विनचनव्यपदेशात्-निर्देशाच्च दर्शसंज्ञकमेक त्रिनं पूर्णमासीसंज्ञकं चापगमिति द्वयोस्त्रिकयोस्तदभिधानयोश्च पृथक्त्वे सिद्धं पृथक्शब्दवाच्ययोस्त्रयोस्त्रिकयोरेव निवेशः-स्वर्ग-फलैः साकं सम्बन्धः । तथा च यत्फलवत्त्वं-फलसम्बन्धित्वेन श्रुतम्, तदेव मुख्यस्य-प्रधानस्य, लक्षणम् । तच्च द्वयोस्त्रिकयोरस्तीति त्रिकद्वयमेव प्रधानम् । तत्सन्निधौ-उक्तलक्षणोपेतकर्मसन्निधौ, असंयुक्तं-फलसम्बन्ध-रहितं यत् समिधो यजतीत्यादिकं श्रुतं तच्चदङ्गम्-प्रधानस्याहं स्यात् । कारणस्य-प्रधानोपकारकत्वस्य, भागित्वात् अश्रुतेः-नत्र भाग्यकादृशा-पूरकशब्दाश्रयणात्, अन्येन सम्बन्धः-किं भाग्येदित्याकाङ्क्षायां प्रधानं भागेदिति प्रधानेन सम्बन्धो वाच्य इति भावः ॥३४॥

गुणाश्च नामसंयुक्ता विधीयन्ते नाङ्गेपूपपद्यन्ते ३५।

अङ्गेपु-अभिर्मर्शनादिषु 'चतुर्होत्रा पूर्णमासीमिमिशृश्वत्, पञ्चहोत्रा अमागस्या'मिति तत्तन्नामसंयुक्ताश्च गुणाः-चतुर्होत्रादिमन्त्राः विधीयन्ते । तन्नामनिर्देशपूर्वकं विधानमपि विभागमात्रे नोपपद्यते । अतस्त्वपि त्रिकद्वय-पृथक्त्वे साधकमिति भावः ॥३५॥

तुल्या च कारणश्रुतिरन्यैरङ्गाङ्गिसम्बन्धः ॥३६॥

आग्नेयादावङ्गत्वेन संस्तरूपा कारणश्रुतिः— अङ्गत्वज्ञापकश्रुति-
स्तुल्यैव प्रयाजादिभिरन्यैः । ततः प्रधानेष्वङ्गाङ्गिसम्बन्धः—
प्रयाजादिबदङ्गत्वप्रसक्तिरित्युक्तंरुत्तरमाह— ॥ ३६ ॥

उत्पत्तावभिसम्बन्धस्तस्मादङ्गोपदेशः स्यात् ॥३७॥

उत्पत्तौ—जायमानस्य पुंसः प्रथमं शिरो जायते ततो मर्ध्यततः पादौ
एवमभिसम्बन्धः—कमः । तथैवाङ्गेषादीना प्रधानानामनुष्ठानमिति तुल्यं
शिरआदीनामङ्गानामुपदेशो भविष्यति । अग्निर्माणवक इतिवत् ॥ ३७ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥३८॥

‘ चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयः, त्रयोदशामासास्याया ’ मित्यन्यार्थ-
दर्शनं प्रागुक्तयुक्तिमिद्वयोच्चिन्त्योः पार्थक्ये सत्येयोपपद्यत इत्याग्नेयादीनि
प्रधानानि आधारादीन्यङ्गानीति सिद्धम् ॥३८॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादीनामङ्गताधिकरणम् ॥३९॥

ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम् ॥३९॥

‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ’ इत्यस्य प्रकरणे ऐन्द्रयागनादयो
ग्रहाः, सोमयागाः, दीक्षणीयाद्या इष्टयः, अग्नीषोमीयादिपशुयागाश्च समा-
न्नाताः । तत्र सर्वाण्यप्येतानि कर्माणि सोमयागतुल्यान्येव । यागत्वाविशेषात् ।
अतो राजसूयनामयज्योतिष्टोमनाम्न प्रकृतसर्वायागसाधारणत्वात्, फल-
सम्बन्धरूपस्य प्रावान्यकारणस्य सर्वेष्वविशिष्टत्वाच्च सर्वेषा मुख्यत्वमेव । न
केवाचिन्मुह्यत्वं, केवाचित्तदङ्गत्वमिति ॥३९॥

सि० ॥ गुणानां तूत्पत्तिवाक्येन सम्बन्धात्कारण-

श्रुतिः, तस्मात्सोमः प्रधानं स्यात् ॥४०॥

‘ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत ’ इत्युत्पत्तिवाक्येन साक ‘ कत-
मानि वा एतानि ज्योतीषि, ये एते तस्य स्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैक-

विदाः । एतानि वा ज्योतीषि । तान्येतस्य स्तोमा अङ्गम् ' इति त्रिवृदादि-
स्तोमानां गुणत्वेन सम्बन्धात् कारणश्रुतिः—विशेषकारणश्रुतिरस्तौत्यतो
ज्योतिषोमास्यः सोमयाग एव प्रधानम् । तद्द्वगभूता दीक्षणीयादयः ज्योतिषां
स्तोमा यत्रेति व्युत्पत्त्या धात्वर्थे तस्यैव विशेषणत्वादितरयागव्यावृत्ति-
रित्याशयः ॥४०॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥४१॥

तथा—' शिरो वा एतदङ्गस्य यदीक्षणीया' इति अङ्गवाक्येन अन्यार्थ-
दर्शनात्—स्तुतेर्दर्शनादपि सोमयागः प्रधानमिति सिध्यति ॥४१॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्या चतुर्थ्यायस्य चतुर्थः पादः ॥४॥
समाप्तश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

क्रमनियमाधिकरणम् ॥१॥ (श्रुतिवलीयस्त्वध्यायः ।)

श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात् ॥१॥

कः प्रयोज्यः ? कश्च प्रयोजकः ? इति प्रयोज्यप्रयोजकभावश्चतुर्थे
निर्णीतः । अथ प्रयोगविधिपरिगृहीतानुष्ठेयपदार्थानामनेकत्वात्कर्तुं धैकत्वात्
तत्क्रमाकाङ्क्षायां तर्जिण्यायार्थं पञ्चमाध्यायारम्भः । स च क्रमः शुक्लपथाठ-
प्रवृत्तिकण्डमुख्यादिभेदैरनेकविधः । तत्रादौ ज्यायस्त्वात् श्रुतिक्रमे निरूपयति
श्रुतिलक्षणमिति । निरपेक्षरवरूपा श्रुतिः लक्षणं ज्ञापकं मानं यस्य तत्
आनुपूर्व्यं श्रौतक्रम इत्यर्थः । तच्च ज्याय । ' अङ्गर्गुहपति दीक्षयित्वा
ब्रह्माण दीक्षयति । तत्तं उद्गातारम् । ततो होतार ' मित्यादिवाक्यवटक-
त्वात्प्रत्ययादिश्रुतिप्रमाणकत्वाच्चस्य । श्रुतिप्रमाणका हि वैदिकाः पदार्थाः,
न प्रमाणान्तरप्रसरस्तेष्वित्युक्तं खलु प्रमाणाध्याय इति ॥१॥

क्रमस्य कचिदार्थिकत्वाधिकरणम् ॥२॥

अर्थाच्च ॥२॥

अर्थात्—सामर्थ्यादपि, कुत्रचित् क्रमो निश्चितो भवति । यो हि यस्य निर्वर्त्यमानस्योपकरोति स एव तस्य गुणभूतः । यस्मिन्स्वाश्रीयमाणे पदार्थे एव न सम्पद्यते, तत्र तं विहाय सामर्थ्यादर्थ एव क्रम आश्रयितव्यः । यथा—
'अग्निहोत्रं जुहोति, यथागूं पचती' इत्यत्र क्त्वाप्रत्यादीनामभावात्पाठनत्मा-
श्रयणे द्रव्याभावाद्धोम एव न सिध्येदतोऽर्थात्पूर्वं होमसाधनं यथागूपाकं
सम्पाद्यानन्तरं होमो विधेय इत्यर्थकमाङ्गीकारः ॥२॥

क्रमस्य कचिदनियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अनियमोऽन्यत्र ॥ ३ ॥

अन्यत्र—क्रमनियामकत्वेनोक्तवक्ष्यमाणषट्प्रमाणाभावात् यत्र तत्र
अनियमः—यथेष्टमनुष्ठानम् । यथा प्रयाजानुमन्त्रणे नानाशाखापठितानां—
'वसन्तपृथ्वां प्रीणामी' व्यादिमन्त्राणां समुच्चयेन पाठे खेच्छाक्रमः ॥३॥

क्रमस्य कचित्पाठानुसारित्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

क्रमेण वा नियम्येत क्रत्वेकत्वे तद्गुणत्वात् ।४।

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चप्रयाजानुष्ठानस्य क्रत्वेकत्वे—एकक्रतुगतत्वात्,
क्रमेण—पाठक्रमेण, अनुष्ठानक्रमो नियम्येत । क्रमस्य तद्गुणत्वात्—
अनुष्ठानाङ्गात्वादित्यर्थः ॥४॥

आ० ॥ अशाब्द इति चेत्स्याद्वाक्यशब्दत्वात् ॥५॥

शब्दगम्यस्यैव पदार्थत्वमिति सिद्धान्तात् अशाब्दः क्रयः शब्दगम्यो
न भवति, तद्वाचकशब्दस्याभावात् । अथ पदसमूहात्मकवाक्यस्यापि शब्द-
त्वात् तद्गम्यत्वेन स्यात्क्रमस्य शाब्दत्वमित्युच्येत चेत्तादृशशब्दत्वस्य
तद्भूताधिकरणे निरस्तत्वाच्चथा वक्तुं सुतरामशक्यमिति ॥५॥

आ० समा० ॥ अर्थकृते चांनुमानं स्यात्, कत्वे-
कत्वे परार्थत्वात्स्वेन त्वर्थेन सम्बन्धस्तमा-
त्स्वशब्दमुच्येत ॥६॥

बहूनां कर्मणां कृत्वेकत्वे—एककृत्वर्थेन एककर्तृकारे च युगपदनुष्ठाना-
सम्भवाद्यः कश्चन क्रमो यद्यप्यर्थसिद्धः तथाप्यर्थकृते तस्मिन् स्वाध्यायाध्ययन-
विधिभाव्यप्रयोजनानुसार्यनुमानं स्यादेव । यतः ‘स्वाध्यायोऽप्येतन्न्यः’ इत्यस्य
विधेः न केवलं वेदार्थज्ञानमेव दृष्टं फलम् । अपि तु यद्यद्दृष्टं सम्भवति
तदपि तस्य प्रयोजनमेव । सत्येवं यथा अर्थज्ञानं, तथा तद्द्वारा प्रयोगकौली-
नानुष्ठेयार्थस्मरणमपि तस्य भाव्यं फलमेव । तच्च स्मरणं यथापाठक्रममेव
स्यादिति पाठक्रमस्य स्वाध्यायाध्ययनाविधिसार्यगोचरत्वान्नाशब्दत्वमिह्या-
शयः । नन्वेतादृशतत्तात्पर्यकल्पने किं गमकमिति चेत्—वेदस्य परार्थ-
त्वात्—यद्यदनेन शक्यते कर्तुं तावदर्थे समाप्तातत्वात्, स्वेन—स्वसाध्याय-
ज्ञानवत् स्वसाध्यानुष्ठानफालीनार्थस्मरणेनाप्यस्य सम्बन्धोऽस्ति । तस्मात्स्वं-
शब्दमुच्येत—स्वस्य पाठक्रमस्य प्रापकं मानं शब्दः सम्बन्धस्तीति
भावः ॥६॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ७ ॥

तथा च—उक्तविधया पाठक्रमस्य शाब्देन सिद्धे ‘व्यत्यस्तमृतव्या-
उपदधाति । व्यत्यस्त षोडशिनं गृह्णाति । आश्विनो दशमो गृह्यते । अति-
ह्रायेदो बर्हिप्रति समानयती’ त्यागन्यार्थदर्शनं सङ्गच्छते । पाठक्रमस्याशाब्दार्थे
तस्य प्राप्त्यभावात् व्यत्यस्तम् । दशम इत्यादीनां पाठक्रमबाधरत्वं निर-
वकाशं स्यादिति भावः ॥ ७ ॥

क्रमस्य कचित्प्रथमप्रवृत्त्यनुसारिताधिकरणम् ॥ ५ ॥

(प्रवृत्तिक्रमनियमः ।)

सि० ॥ प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुप-
क्रमात् ॥ ८ ॥

वाजपेये—‘ सप्तदश प्रजापत्यान् पशूनांलभते ’ इति श्रुतम् । तत्र
तेषु पशुषु तुल्यकालानां गुणानां—एककालप्राप्तानामुपाकरणनियोजनादि-
संस्काराणां, प्रवृत्त्या—प्रथमसंस्कारप्रवृत्तिक्रमेणैव, द्वितीयादिसंस्कारक्रमः
कर्तव्यः । नानियमेन । कुतः ? तदुपक्रमात्—तस्मादेव प्रथमं प्रारम्भात् ।
अत्रोपाकरणनियोजनाद्यङ्गानामव्यवधानेनानुष्ठानमावश्यकमपि तत्र विधिप्राप्तं
व्यवधानं सहत एवाङ्गान्तरमिति प्रथमपशूपाकरण स्थायनियोजनमव्ये षोडश-
पञ्चन्तरोपाकरणव्यवधानं विधिप्राप्तं सहत एव । न तत्रोऽधिकम् । प्रथमो-
पाकृतपशौ चरमं नियोजने क्रियमाणे तु चरममुपाकृतपशौ नियोजनमव्यव-
हितम् । प्रथमोपाकृतपशौ जातमुपाकरणं षोडशभिरुपाकरणैः षोडशभिर्नियोज-
नैश्चेति द्वात्रिंशद्विरविहितैः क्षणैर्व्यवहितमिति वैकल्प्य स्यात् । प्रथमप्रवृत्ति-
क्रमेणानुष्ठाने सर्वेषां षोडशभिरेव क्षणैर्व्यवधानमिति तुल्यमङ्गानां सान्निध्यम् ।
अतः प्रथमप्रवृत्तिक्रमः उत्तरानुष्ठाने नियामकः । एवं प्रधानसन्निकर्षोऽपि
समान इति भावः ॥८॥

आ०॥ सर्वमिति चेत् ॥९॥

सर्वं तस्य तस्याङ्गजातं काण्डानुसमयेन स्यादिति चेत्—॥९॥

नाकृतत्वात् ॥१०॥

न तथा भविष्यति । कुतः ? अकृतत्वात्—नया अभिहितस्या-

दित्यर्थः ॥१०॥

ऋत्वन्तरवदिति चेत् ॥११॥

सौर्ययागादिवदत्रापि काण्डानुसमयेऽस्त्विति चेत्—॥११॥

नासमवायात् ॥१२॥

न तत्र असमवायात्—यागान्तरेण साहित्यामायात् । अत्र ॥ ‘ वैश्व-

देवीं कृत्वा प्राजापत्यैधरन्ती ’ ति साहित्यस्य श्रुत्वात् काण्डानुसमयो न
सम्भवति । वैश्व्यादेवेति भावः ॥१२॥

क्रमस्य कचित्स्थानानुसारित्वाधिकरणम् ॥६॥

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥१३॥

सायस्कनामके विष्णुतिथ्युक्ते सोमयागे 'सह पशूनालभते' इति अग्नीषोमीयाऽऽनुबन्धसबनीयपशूनां सहानुष्ठानं श्रुतम् । तच्च सहानुष्ठानं प्रधानयागप्रत्यासत्तेर्भावात् सबनीयस्थाने भवतीति सिद्धम् । तत्र कस्य पशोः प्रथममुपाकरणमित्याकांक्षायाम् 'आश्विनं प्रह गृहीत्वाऽऽग्नेयं सबनीयं पशुमुपाकरोति' इत्युत्पत्तिवाक्ये आश्विनप्रहप्रहणोत्तरं सबनीयस्थानस्य श्रुतत्वात्प्रयोगविधिना तस्यैवोपस्थितत्वादुपास्थितस्य परित्यागे प्रमाणाभावाच्च स्थानप्रमाणेन सबनीयपशोरेव प्रथममुपाकरणं कार्यम् । नाग्नीषोमीयस्येति सिद्धम् ॥१३॥

अङ्गक्रमस्य मुख्यक्रमानुसारित्वाधिकरणम् ॥७॥

मुख्यक्रमेण चाङ्गानां तदर्थत्वात् ॥१४॥

'चित्रया यजेत पशुकामः' इति विहितचित्रयागे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे हविषी इत्यमाम्नायेते—'सारस्वतौ भवतः, एतद्वै दैव्यं मिथुनम्' इति । सारस्वती च सरस्वाद्येति विगृह्य समासे कृते पुमान् स्त्रियेति सूत्रेणैकशेषात् सारस्वताविति सिध्यति । तौ देवते ययोस्तौ सारस्वतौ यागावित्येतद्वै दैव्यं मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते । समस्तपदप्रयोगेण च तन्त्रेण तयोः अनुष्ठानं सिद्धम् । तत्रैष्टिकाङ्गानामनुष्ठानक्रम इति प्राप्ते आह—मुख्यक्रमेणेति । यद्यभ्युत्पत्तिवाक्ये मुख्यस्य क्रमो नगरितः । तथापि हौत्रकाण्डे 'प्रणो देवी सरस्वती'ति र्वादेवतायां मन्त्रः प्रथममाघातः, पश्चात्पुंटेवतायाः—'धौपिवांसं सरस्वत' इति । तेन मन्त्रपाठक्रमेण मुख्ययोः क्रमो निश्चितो भवति । तस्मान्मुख्यक्रमानुसारेणाङ्गानामनुष्ठानक्रमोऽप्राप्तमन्तव्यः । तदर्थत्वादङ्गानां—मुख्यार्थत्वादित्यर्थः । एवं सति सर्वेषामङ्गानां स्वस्वप्रधानसन्निकर्षस्तुल्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥१४॥

अङ्गेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठस्य बलीयस्त्वाधिकरणम् ॥८॥

प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वाद्यथाक्रमं प्रतीयेत ॥१५॥

प्रकृतौ—पूर्णमासयागे, अङ्गानामनुष्ठानं यथाक्रमं—यथा मन्त्रपाठस्तथा प्रतीयेत—ज्ञातव्यम् । कार्यमिति यावत् । न पूर्वन्यायेन प्रथममुत्पवनादीना-
मुपाशुयागीयाज्यधर्माणां पश्चादग्नीषोमीयाणां निर्वापाद्यौपधिधर्माणामिति ।
कुतः ? स्वशब्दत्वात्—मन्त्रपाठस्याङ्गप्रतिपादकशब्दधर्मत्वात् । प्रबलेन
पाठक्रमेण कल्प्यः क्रमो बाध्यत इति भावः ॥१५॥

ब्राह्मणपाठापेक्षया मन्त्रपाठस्य प्राचल्याधिकरणम् ॥९॥

मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात् प्रयोगरूप-

सामर्थ्यात् तस्मादुत्पत्तिदेशः सः ॥१६॥

दर्शपूर्णमासयोः आग्नेययागस्य पूर्वं मन्त्रपाठः, पश्चादग्नीषोमीयस्य ।
ब्राह्मणपाठस्तु पूर्वमग्नीषोमीयस्य यागस्य, पश्चादाग्नेयस्येति मन्त्रतः—मन्त्र-
पाठेन सह, ब्राह्मणपाठस्य विरोधे सति मन्त्रपाठ एव प्रबलः स्यात् । न
ब्राह्मणपाठः । कुतः ? प्रयोगरूपसामर्थ्यात्—प्रयोगरूपक्रियोत्पत्तौ कारणत्वा-
न्मन्त्रपाठक्रमस्य । न ह्यनुष्ठीयमानक्रियास्मरणं विनाऽनुष्ठानं सम्भवति । तस्म-
रणं तु मन्त्राधीनम् । तस्मान्मन्त्रपाठक्रमो बलीयः । ब्राह्मणपाठस्य उगपत्ति-
देशत्वात् कर्मस्वरूपबोधकत्वेन अनुष्ठाने विप्रकृष्टत्वादौर्वल्यमिति भावः ॥१६॥

प्रयोगवचनाच्चोदकस्य बलकत्वाधिकरणम् ॥१०॥

तद्वचनाद्विकृतौ यथाप्रधानं स्यात् ॥१७॥

अध्वरकल्पाभिधायी विकृतीष्टौ हविषा त्रयं श्रूयते—आग्नावेष्णव-
मेकादशकपालं निर्वपेदभिचरन् । सरस्वत्याज्यभागा स्यात् । बार्हस्पत्यध्वरः
इति । तत्र विकृतौ—उक्तविकृतीष्टौ, यथाप्रधानं—प्रधानयागानुक्रमानुसार-
मेवाङ्गानामनुष्ठानं स्यात् । न प्राकृताङ्गानुष्ठानक्रमानुसारम् । कुतः ?
तद्वचनात्—प्रधानक्रमबोधकप्रधानवचनपाठवलादित्यर्थः ॥१७॥

सि०॥ विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयाद्यथाप्रकृतिः॥१८॥

विप्रतिपत्तौ—मुख्यक्रमाद्गक्रमयोर्विरोधे, यथाप्रकृति—प्रकृतौ यत्र मोऽगानुष्ठाने निश्चिन्तः, स एव विकृतौ तदनुष्ठाने ज्ञेय । कुत ^१ प्रकृत्यन्वयात्—प्रकृतौ क्रमस्य क्लृप्तात् । प्रकृतित अतिदिश्यमानानामज्ञाना क्रमसहितानामेव प्राप्या न क्रमाकाङ्क्षा तेषां विवृताविति भावः ॥१८॥

विकृतौ क्वचित्प्रकृतिधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥१९॥

(साकमेधीयन्यायः ।)

विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात्तत्काला स्याद्यथा-
शिष्टम् ॥१९॥

चतुर्पर्व्वत्मकचतुर्मासयुगीयसाकमेधामिधत्तुर्नीयपर्व्वणि ' अग्नयेऽनीकषते प्रातरष्टाकपाल निर्व्वपेत् । मरुद्भूय सान्तपनेभ्यो मघ्यन्दिने चरुम् । मरुद्भूयो गृहमेधिभ्य सर्वासा दुग्धे सायमोदनमिति' श्रुतम् । तत्रैतास्तिष्ठो विकृतीष्टय तत्कालाः—प्रकृतिवत् बहकाला, न सयस्काला इत्यर्थः । कुत ^२ प्रकृतिधर्मत्वाद्विकृतोरिति शेषः । प्रकृतौ ये धर्मा तेष्वतिदिश्यन्ते विकृतौ चोदकेन । तस्माद्यथाशिष्टं—विहितं बहकालत्वं प्रकृतौ, तथाऽत्रापि बहकालत्वं प्राप्तमित्यर्थः ॥१९॥

सि०॥ अपि वा क्रमकालसंयुक्ता सद्यः क्रियेत
तत्र विधिरनुमानात्प्रकृतिधर्मलोपः स्यात् ॥२०॥

प्रातः, मघ्यादिने, सायमिति क्रमेण दिनानयवात्मककालेन च संयुक्ता विकृत्युत्पत्तिः । अतः सा सद्य गलैर् स्यात् । न बहकाला । कुत ^३ सद्य कालत्वस्य शब्दादेव प्रतीतिः । यथा दधदत्त प्रातःपूय भक्षयति' मघ्याद्देऽन्नम्, रात्रौ मोदकानित्यत्रैकदिनत्व शब्दात्प्रतीयते तद्वदत्रापील्यर्थः । तत्र विकृतौ प्राकृतिक बहकालत्वमनुमाना प्राप्तम् । तत्प्रत्यक्षेण शाब्देन सयस्कालत्वेन बाध्यते इति तस्य लोप इति भावः ॥२०॥

कालोत्कर्ष इति चेत् ॥२१॥

नन्वत्र प्रातरादिशब्दः कालोत्कर्षबोधकः । तथा च पूर्वदिने कालत्रये त्रयाणामन्वाधानं परेद्युस्त्रिषु कालेषु यागत्रयं स्यादिति चेत्—॥२१॥

न तत्सम्बन्धात् ॥२२॥

उत्पत्तिवाक्यसम्बन्धात् उत्पत्तिवाक्यसम्बन्धाना नोत्कर्षप्रापकत्व-
मिति ॥२२॥

अनुयाजाद्युत्कर्षप्रयाजान्तापकर्षाधिकरणम् ॥१२॥

(तदादित्तदन्तन्यायः ।)

पू० ॥ अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्यथोक्तमुत्कर्षे स्यात् ॥२३॥

ज्योतिष्टोमे सन्ननीयपशौ अनुयाजानामुत्कर्षः श्रुतः—‘ आग्निमाहतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति । तथा अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानामपकर्षः श्रुतः—‘ तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्ति ’ इति । प्रकृतौ वेधा हरिरासादनानन्तरं प्रयाजा इज्यन्ते । इहापि पशुसंज्ञपनादूर्ध्वं हविष्यासादिते पश्चादेव चोदकेन प्रयाजाः प्राप्ताः । ते चात्र वचनाज्जीमत्येव पशौ अपकृण्वन्ते । तत्र अनुयाज-
मात्रस्य प्रयाजमात्रस्य च उत्कर्षापकर्षौ द्वेयौ । न अनुयाजाद्यङ्गजातस्य प्रयाजान्ताङ्गकलापस्य चोत्कर्षापकर्षौ । कुतः ? अङ्गानाम्—अनुयाजप्रयाजाति-
रिक्ताङ्गानां मुख्यकालत्वात्—मुख्यसमीपकालसम्बन्धिनात्, यथोक्तम्—
यावच्छ्रुतं तावदेवोत्कर्षापकर्षौ स्यातां, न ततोऽधिकानामिति ॥ २३ ॥

सि०॥ तदादि वा अभिसम्बन्धात्तदन्तमपकर्षे स्यात् ॥२४॥

वेति पक्षन्यावृत्तिः । तदादि—अनुयाजादि सर्वमङ्गजातमुत्कृष्टं
स्यात् । प्रयाजातं चाङ्गजातमपकृष्टं स्यात् । न पुनस्तन्मात्रं च । कस्मात् ?
अभिसम्बन्धात्—प्रयोगविधिनाऽभिसम्बन्धात् । प्रकृतौ पदार्थानुप्रासुकमस्य

इत्यावाह सक्रमाणांमेव तेषां चोदकेनानिदिष्टत्वात् व्युत्क्रमे पूर्वणोत्तरस्य
सुद्वयानुपस्थित्यादनुष्ठानस्यैव लोपप्रसङ्गः स्यात् । अतस्तदादेस्तदन्तस्य चाह-
न्यत्वापरस्य उत्कर्षावयव्या स्यातामिति भावः ॥२५॥

प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभावित्वाधिकरणम् ॥२३॥

प्रवृत्त्या कृतकालानाम् ॥२५॥

अपेक्षितेमे सुखादिनेऽनुष्ठेयः प्रातरनुवाकः प्रथमं पठितः । ततः
प्रचरणीहोमादयः पठिताः । ततः सवनीयपुरोडाशादयः । ते तु चोदकप्रात-
निर्वाणादियुक्ताः । ततो बहिष्पवमानस्तोत्रं पठितम् । तत्र अप्यर्घ्यः होत्रे
प्रातरनुवाकप्रेषं दत्वा तदानीमेव प्रतिप्रस्थातारमेवं प्रेष्यति — ‘ प्रतिप्रस्थातः,
सवनीयानिर्वापस्य ’ इति । ततः पाठक्रमेण प्रचरणीहोमादिभ्य ऊर्ध्वं
प्राप्तोऽपि सवनीयपुरोडाशनिर्वापः प्रेषवशात्प्रातरनुवाकसमये अपकृष्टः ।
सवनीयपुरोडाशानामलङ्कारप्रेषाकार्यस्थित्यभासानः — ‘ बहिष्पवमाने स्तुते ’
आह ‘ अग्नीदग्नीन् विहर । बर्हिस्तृणीहि । पुरोडाशानलंकुरु ’ इति ।
स्थिते, त्रैवं प्रकृतौ निर्वापोत्तरभाविनः प्रागलङ्काराद्भाविनः प्रोक्षणादयो ये
पदार्थास्तेऽत्र चोदकप्राप्ताः । तेषां निर्वापवदपकर्षस्यालङ्कारणवदपकर्षस्याश्रुत-
त्वात् उभयार्थव्यकाल एवानुष्ठानं प्राप्तम् । सत्वेवं प्रचरणीहोमादिभिः सौमिक-
पदार्थैः सह ऐष्टिकानां चोदकप्राप्तानां प्रोक्षणादिपदार्थानामेककालानुष्ठेयानां
वैवाच्यक्रमविशये नियामकमाह—प्रवृत्त्येति । कृतकालानां—प्रकृतौ प्रवृत्त्या-
ज्ञातकालानां निर्वापानन्तरं स्मृतानां प्रोक्षणादीनामलङ्कारणवर्धनानां पदार्था-
नामनुष्ठानम् । ततः सौमिकानां प्रचरणीहोमादीनामिति सिद्धान्तः । निर्वा-
पोत्तरं स्मृतप्रोक्षणादिपरित्यागे मानाभाव इति भावः ॥२५॥

शब्दविप्रतिषेधाच्च ॥२६॥

प्रावृत्तिक्रमानङ्गीकारे ‘ पुरोडाशानलंकुरु ’ इत्यध्वर्युणा दत्तमेव
आग्नीध्रः अलङ्कारान्त्यर्थाभाविनां प्रोक्षणादिपदार्थानामजातत्वात्तत्प्रातीक्षा

कुर्यात् । तथा सति प्रासकालवचनो लोडन्तशब्दप्रयोगो विरुध्यते । स दोषो सिद्धान्ते नास्तीत्यतः शब्दविप्रतिषेधप्रसक्तेरपि प्रावृत्तिकक्रम एवावाङ्गी-
कार्य इति सिद्धम् ॥२६॥

वैकृतयूपकर्ममात्रापकर्षाधिकरणम् ॥१४॥

(यूपकर्मन्यायः ।)

असंयोगात् वैकृतं तदेव प्रतिक्रियेत ॥२७॥

उपोतिष्ठोमे वैसर्जनहोमानन्तरं प्राचीनवंशमण्डपगतयज्ञैः दर्शपूर्णमास-
प्रकृतिकाऽऽग्नीषोमीयपशुयागार्थं, तथा तत्रैव प्रागदस्थापितसोमस्य च अभि-
षवार्यं हविर्धानमण्डपे प्रणयनं कार्यमस्ति । तदूर्ध्वं पश्वर्यं यूपच्छेद आस्रातः ।
तदेतत्सर्वं सुत्यादिनात्पूर्वस्मिन्नौपवसध्येऽहिं प्राप्तम् । तत्र यूपच्छेदः 'दीक्षासु
यूपं छिनत्ती'ति श्रुत्या दिनत्रयात्प्राग् दीक्षाकाले अरकृष्टः । तस्मिन्पकृष्टे
तदन्ताङ्गसमूहस्य प्रणयनादेरपि प्रयाजन्यायेनापकर्षः कार्य इत्याशङ्क्यामामाह-
असंयोगादिति । वैकृतं-स्वप्रकृतिभूतदर्शेष्टावविद्यमानमग्नीषोमीयपश्वर्यं
विकृतं यूपच्छेदेनं क्षुन्नं, तदेव-नन्मात्रमेवापकृष्टं स्यात् । न तदन्तमङ्गजातम् ।
कुनः ? वैगम्यात्-प्रयाजाधारादीनामङ्गानामेकप्रधानाङ्गत्वेनैकप्रयोगान्तर्पाति-
त्वात् परस्परक्रमस्तत्रावश्यंभावीति प्रयाजापकर्षे तदन्ताङ्गजातस्यापकर्ष-
स्तत्र युक्त एव । प्रकृते तु प्रणयनं सोमयागस्याङ्गम् । यूपच्छेदस्तु
अग्नीषोमीयपशोरङ्गमिति वैपश्यम् । अतस्तयोः असंयोगात्-मिथः क्रमपेक्षाया
अभावात्, यूपच्छेदमात्रस्यापकर्षः, न प्रणयनादेरिति ध्येयम् ॥२७॥

दाक्षिणाग्निकहोमानपकर्षाधिकरणम् ॥१५॥

प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षेदसंयोगात् ॥२८॥

उपोतिष्ठोमे सबनोयपुरोडाशे पिष्टलेपकशेकरणहोमौ चोदकेन
प्रसौ । सौ दक्षिणाग्नौ कार्याविति दाक्षिणाग्निकहोमाभित्युच्ये । प्रकृतावनुषा-
जोत्तरकालीनौ तौ । अनुयाजाश्चात्र- 'आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ती'ति

भुत्वा 'आग्निमारुतादूर्ध्वमुत्कृष्टाः । एवं स्थिते तदादिन्यायेन सूक्तवाक्य-
वदेतावपि होमा उत्कृष्टव्यापिति चेदाह—प्रासङ्गिकमिति । अत्र अनुयाजाः
पञ्चर्षाः, न पुरोडाशार्षाः । असङ्गतस्तस्योपकारका इत्येव । पिष्टलेपफली-
करणहोमौ ॥ पुरोडाशार्षौ । पशौ पिष्टलेपाद्यमावात्र तयोः प्रसङ्गतः सिद्धि-
स्तत्र । तस्मात्—पञ्चर्षं, सत् प्रसङ्गतः 'ग्रामगमनतृणस्पर्शन्यायेन',
पुरोडाशोपकारकमपि अनुयाजकर्म दक्षिणाग्निहोमद्वयं नोत्कर्षेत्—
स्वस्थानाच्यावयितुमसमर्थं तत्कर्मेत्यर्थः । कुतः ? असंयोगात्—प्रासङ्गिक्या-
प्रासङ्गिकस्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वेनोभयोः पिष्टलेपफलीकरणहोमानुयाजकर्मणोः
प्रयोगभेदाच्चेति भावः ॥२८॥

पुरोडाशाभिवासनांतस्य दर्शेऽनपकर्षाधिकरणम् ॥१६॥

तथाऽपूर्वम् ॥२९॥

दर्शपूर्णमासयोः—'मस्मना अभिवासयतीति कपालेषु स्थापितस्य पुरोडाशस्य
आच्छादनमात्रातम् । तत् ऊर्ध्वं वेदिराम्नाता । तेनैव पाठक्रमेण पौर्णमा-
सीयामे अनुष्ठानं क्रियते । दर्शयामे तु 'पूर्वेष्टुरमावास्याया वेदिं करोतीति
वेदेरपकर्षः श्रुतः । एवं सति तदन्तन्यायेन वेदिपूर्वभाविन अभिवासनात्ताङ्ग-
कलापस्याप्यपकर्षः कार्य इति चेत्तत्राह—तथेति । यथा प्रासङ्गिकं तदादि-
त्वेन पिष्टलेपादिहोमं नापकर्षति । तथा अपूर्वमपि भुत तदन्तं नापकर्षति ।
अत्रायमभिसन्धिः—दर्शः न पौर्णमासीनिकारः, येन पौर्णमास्या क्लृप्तः क्रमोऽ-
त्रातिदिश्येत । अपि तु पौर्णमासीवत् स्वतन्त्रा प्रकृतिः । अतोऽत्र स्वातन्त्र्येण
क्रमोऽत्रगन्तव्यः । स च 'पूर्वेष्टुरमावास्याया वेदिं करोतीति श्रुत्या
निश्चितः । तथा सत्यभिवासनवेद्योः पाठेन क्रमबोधनाश्रमागेय प्रचलया श्रुत्या
दार्शिकवेदेः पूर्वादिनसम्बन्धावगमात्तदेव तस्याः स्थानमिति वेदेरपि
नापकर्षः । सत्येयं कुत अभिवासनातस्याङ्गजानस्येति ॥२९॥

सान्तपनीयाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकत्वाधिकरणम् ॥१७॥

सान्तपनीया तूत्कर्षेत् अग्निहोत्रं सवनवद्वै- गुण्यात् ॥३०॥

चातुर्मास्यसाकमेधीयपर्वणि सान्तपनीयेति नामिकेष्टिरित्यमाज्ञाता-
'मरुद्भयः सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने चरुं निर्व्वपती'ति । तामिष्टिं समाप्य
सायंसमये अग्निहोत्रं हूयते । स्थिते चैवं मध्यन्दिने उपक्रान्ता सेष्टिर्यदि केन-
चिद्वैवादिप्रतिबन्धेन अग्निहोत्रकालपर्यन्तमुत्कृष्टा चेत्तदा सा अग्निहोत्रमपि
समुत्कर्षेदेव । इष्यग्निहोत्रयोः पौर्वापर्यसद्भावेनेष्टिं समाप्यैवाग्निहोत्रमनुष्ठे-
यम् । न तत्प्रयोगमध्ये । सवनवत् । यथा प्रातःसवनमुत्कृष्यमाणं माध्यन्दि-
नसवनमुत्कर्षति । तथेयमप्युत्कर्षेदग्निहोत्रम् । अन्यथा सान्तपनीयार्थं प्रणी-
तस्याग्नेः पुनः प्रणयनासम्भवेन मन्त्रवत्प्रणयनलोपेन वैगुण्यमपि स्यादित्या-
शयः ॥३०॥

अव्यवायाच्च ॥३१॥

सान्तपनीयाङ्गप्रधानयोर्मध्ये अग्निहोत्रेण व्यवधानाभावोऽप्येवं
सिध्यति । 'अप वा एतद्यज्ञाच्छिद्यते, यदन्यस्य तन्त्रे विततेऽन्यस्य तन्त्रं
प्रतीयते' इति क्रमभेदे दोषोऽपि श्रुतः । अतोऽप्यग्निहोत्रस्योत्कर्ष इति ॥३१॥

सि० ॥ असम्बन्धात्तु नोत्कर्षेत् ॥३२॥

सान्तपनीयेष्टिर्नाग्निहोत्रस्याङ्गम् । तद्वा तस्याः । अतः असम्ब-
न्धात्-एकप्रयोगान्तर्गतत्वाभावात्तन्निहोत्रमुत्कर्षेत् ॥३२॥

प्रापणाच्च निमित्तस्य ॥३३॥

'सायं जुहोती' त्यादिना विहितहोमकाले जीमनरूपानिमित्तस्य
प्राप्तत्वात्, सति निमित्ते नैमित्तिकमभ्यमनुष्ठेयमिति नियमात्, विहितकाले
अग्निहोत्रमनुष्ठेयमेवेति भावः ॥३३॥

सम्बन्धात्सवनोत्कर्षः ॥३४॥

एकत्रत्तर्गतत्वेन सम्बद्धं सर्वं स्वनेनेति प्रयोगविधिपरिगृहीत-
त्वाच्चदुत्कर्षो न्याय्यः । भिन्नप्रयोगविधिपरिगृहीते प्रवृत्ते तद्वैषम्यमिति
भावः ॥३४॥

उक्त्यानुरोधेन षोडश्युत्कर्षाधिकरणम् ॥१८॥

षोडशी उक्त्यसंयोगात् ॥३५॥

ज्योतिष्टोमे षोडशीगृह प्रकृत्येत्य श्रूयते-तं पराचमुक्त्येभ्यो
गृह्णाति' इति । तृतीयसवने सूर्यास्तमयात्प्रागेवोक्त्यप्रदास्रयो गृह्यन्ते ।
तेभ्य परस्ताद्धाय षोडशी उक्तभृत्या मिहितः । तत्र कदाचिद्विद्यादुक्त्य-
गृहाणामस्तमयादूर्ध्वमुत्कर्षे सत्यय षोडशीप्रहोऽपि सस्तोत्र उक्त्युच्यते । न
'समपाद्युषिते सूर्ये षोडशिन स्तोत्रमुपाकरोती'ति स्तोत्रकालानुसारेण
प्रधानकालमुपेक्ष्य स अनुक्त्युच्यते । कुत 'उक्त्यसंयोगात्'-तमुक्त्येभ्य
पराच गृह्णाती'ति उक्त्योत्तराकाले विधानात् । अङ्गकालानुरोधेन प्रधानकाल-
विरोधो न युक्त इति भावः ॥३५॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावत्रोधिण्या पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः
सम्पूर्णः ॥१॥ श्री ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

वाजपेयपशूनां सर्वेषां एकदोषाकरणादिपदार्थानुष्ठानाधिकरणम् ॥१॥
(पदार्थानुसमयन्यायः ।)

सन्निपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्व-
कर्म स्यात् ॥१॥

वाजपेये-'वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ति । सप्तदश प्राजापत्यान्
पशूनालभते' इति श्रूयते । प्रकृताग्नीषोमीये पशौ पशुधर्मा उपाकरण-

नियोजनादयः समाम्नाताश्चोदकेनात्र प्राप्ताः, ते काण्डानुसमयेनानुष्ठेयाः ।
न पदार्थानुसमयेनेत्याह—सन्निपात इति । सस्कार्याणां बहुना प्रधानानामे-
कस्मिन् प्रयोगे सन्निपाते प्रत्येकस्मिन् एकैकगुणानां सर्वे—समग्रं कर्म निःशेष-
मनुष्ठितं स्यात् । एवं कृते प्रकृतौ यदुपाकरणनियोजनयोरानन्तर्यं क्लृप्तं तदनु-
ग्रहो भविष्यति । अन्यथा उपाकृताद्यपशोर्नियोजनं तदितरपशूनामुपाकरणै-
र्ष्यरहितं स्यात् प्रकृतिविरुद्धम् । चोदको हि प्रकृतिवद्विकृतिः कार्येति प्राकृ-
तिकधर्मान् विकृतावतिदिशति । तस्मात्काण्डानुसमयोऽत्र ज्ञेयः । न पदार्थ-
नुसमय इति प्राप्ते आह सिद्धान्तं भगवान् सूत्रकारः— ॥१॥

सि०॥ सर्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्व्यत्वात् ॥२॥

सर्वेषां—पशूनाम्, एकजातीयम्—उपाकरणत्वादिना सजातीयं पदार्थं
कृत्वा तथैवान्योऽप्यनुष्ठेयः । यतः ‘सप्तदश प्राजापत्येन पशूनालभते ।
‘यैश्चदेवी कृत्वा प्राजापत्यैश्चान्ती’ ति पशूनां साहित्यं प्रत्यक्षतः श्रुतम् ।
धर्मसाहित्यं तु प्रयोगवचनादिना परिकल्पितम् । तत्प्रत्यक्षाद्दुर्बलम् । अतः
प्रत्यक्षश्रुते पशुसाहित्येऽनुष्ठीयत्वेन निश्चिते सति सप्तदशक्रियाणामेककर्तृकाणां
युगपदसम्भवात् क्षणभेदमात्रस्यापेक्षितत्वेनैकसंस्कारस्यैव कृतानुपूर्व्यत्वात्
पदार्थानुसमय एवात्रानुसर्तव्यः, न काण्डानुसमय इति भावः ॥२॥

सहस्राश्वप्रतिग्रहस्थले एकैकस्यैकदा सर्वधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥२॥

(काण्डानुसमयन्यायः ।)

कारणादभ्यावृत्तिः ॥३॥

‘यावतोऽश्वान् प्रसिगृह्णीयात्तानतो वारुणाश्चतुष्कपात्तानिर्देत् ’
इत्यत्र शतसहस्राण्युपेतवद्धश्वप्रतिग्रहस्थले बहुषु पुरोडाशेषु प्रत्यक्षतः
साहित्यं सिद्धम् । अतस्तत्रापि पूर्वन्तपदार्थानुसमये प्राप्ते आह—कारणादिति ।
प्रधानवाधरूपकारणात् अभ्यावृत्तिः—एकैकस्मिन् पुरोडाशे सर्वसंस्कारकरणम्,
काण्डानुसमय इत्यर्थः । पदार्थानुसमयाङ्गीकारे तु प्रथमपुरोडाशस्य तत्ततमवपा-
द्याधिष्ठितस्य भस्मीभावापत्तिरुत्तरत्राप्येवमिति यागासिद्धिरिति भावः ॥३॥

मुष्टिकपालादीनां समुदायानुसमयाधिकरणम् ॥३॥

मुष्टिकपालावदानाञ्जनाभ्यञ्जनवपनपावनेषु
चैकेन ॥४॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे आग्नेयाग्नीषोमनिर्वापं प्रकृत्य 'चतुरो मुष्टीर्विध-
यती'ति धृतम् । तत्रैकैको मुष्टिर्मुष्ट्यन्तरनैरपेक्ष्येण स्थित इत्येकैकस्य मुष्टे-
र्निर्वापाङ्गभूतपदार्थत्वमिति द्वयोर्निर्वापयोः क्रमेणैकैकमुष्टिं निरूप्य ततो
द्वितीयादिमुष्टिरित्येवं पदार्थानुसमयः कर्तव्यः । न पूर्वाधिकरणवत्काण्डानु-
समयः । एवं कपालोपधानेऽप्याग्नेयस्यैकं कपालमुपधाय तत आग्नीषोमी-
यस्यैकम् । तथा आग्नेयस्यैकमवदानं कृत्वा तदनन्तरमानीषोमीयस्यैकमवदानं
कार्यम् । तथा दीक्षितसंस्कारे 'त्रिराक्ते' इत्यत्रैकचक्षुष एकमञ्जनं
कृत्वाऽपरचक्षुष एकमेवं त्रिः कार्यम् । दीक्षितसंस्काररूपमभ्यञ्जनमपि
तथैवानुष्ठेयम् । अतिदिशं त्रिस्त्रिर्वपतात्यत्राप्यैकैकवपनक्रमेण त्रित्वं सम्पाद-
येत् । तथा 'चित्पतिस्त्वा पुनातु' इति सप्तभिर्मुखम् । 'वाक्पतिस्त्वा
पुनातु' इति सप्तभिर्मुखाधो नाभिपर्यन्तम् । 'देवस्त्वा सविता पुनातु'
इति नाभिमारभ्य पादपर्यन्तं सप्तभिरेति प्रकृतौ विहितम् । तत् कुलाय-
नामके सत्रे अतिदेशेन प्राप्तम् । तत्र सर्वेषां यजमानानां प्रथमं मुख्यस्य
पश्चान्नाभिपर्यन्तस्य तदनन्तरं पादपर्यन्तस्य विधेयम् इति । सर्वत्रैकेन
मुष्ट्यादि नानिर्वापादिर्विधेयः पदार्थानुसमयेन । न काण्डानुसमयेनेति पूर्वः
पक्षः ॥४॥

सि०॥ सर्वाणि त्वैककार्यत्वादेयां तद्गुणत्वात् ॥५॥

सर्वाणि-मुष्ट्यादिषावनान्तानि, एककार्यत्वात्-एकापूर्वे अन्व-
यात् तत्तत्सङ्ख्यामुष्ट्याशुभयविशिष्टनिर्वापादेरपूर्वोद्देशेन विधानात्, एपां-
मुष्ट्यादीनां तत्तत्सङ्ख्याविशिष्टानामेव, तद्गुणत्वात्-अपूर्वाङ्गत्वात्, विशिष्ट
एव पदार्थः । न केवलो मुष्ट्यादिः । स तु पदार्थकदेशः । न पदार्थकदेश-

स्यानुसमयः । अपि तु पदार्थस्यैव । निर्वापादिस्वरूपभेदस्य लोकतोऽवगमेऽपि अङ्गत्वापरपर्यायपदार्थभेदस्य शास्त्रेऽगम्यत्वात् चतुःसङ्ख्याविशिष्टमुष्टेः, अष्टसङ्ख्याविशिष्टाऽऽग्नेयकपालस्य, एकादशसङ्ख्यायुताग्नीषोमीय-
कपालस्य, द्वित्वविशिष्टहविरवदानस्य, त्रित्वविशिष्टाञ्जनस्य, त्रित्वोपेताभ्यञ्ज-
नस्य, त्रिंशसङ्ख्यापेतावपनस्य, एकविंशतिसङ्ख्याविशिष्टपावनस्य च, पदा-
यत्वात् समुदायानुसमय एवात्र । नांशानुसमय इति भावः ॥५॥

अवदानस्य प्रदानांशानुसमयाधिकरणम् ॥४॥

संयुक्ते तु प्रक्रमात्तदन्तं स्यादितरस्य
तदर्थत्वात् ॥६॥

दर्शपूर्णमासयोः ' द्विर्द्विपोऽवचति ' इत्येकेन विधिना विहितं
द्वित्वसङ्ख्याविशिष्टमवदानमेकः पदार्थः । ततस्तेन मात्रेणानुसमयः कार्यः,
न प्रदानातेन तेन । तथा च आग्नेयस्य द्विरवदानं श्रुत्वा तद्धोमाग्रा-
गेव आग्नीषोमीयस्यावदानं विधेयम् । इति प्राप्ते आह सिद्धान्तम्-
संयुक्ते त्विति । ' चतुरवत्तं जुहोती ' ति चतुरवत्तसम्बन्धे होमे विधीयमाने
प्रक्रमात्- चतुरवत्तेनोपक्रमात् इतरस्य- चतुरवत्तस्य हविषः, तदर्थत्वात्-
होमार्थत्वात्, तदन्तं-होमान्तमेकः पदार्थः स्यात् । अवदानं तु ' उपस्तृ-
णाति, द्विर्द्विपोऽवचति, सकृदभिघारयति ' इति विधेः चतुरवत्तावपयं
तदिति नैकः पदार्थः । तस्मादवदाय हुत्वा पश्चादग्नीषोमीयस्यावदानादीति
सिद्धम् ॥६॥

अञ्जनादेः परिव्याणान्तानुसमयाधिकरणम् ॥५॥

वचनात्तु परिव्याणान्तमञ्जनादि स्यात् ॥७॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशौ यूपस्य घृतेनाञ्जनाभ्यञ्जनम्, उच्छृण्वम्,
अष्टरूपं पर्यहणं, यूपमूलस्य परिवृंहणं, मध्ये रश्मया परिव्यागमित्यादयः
पदार्थाः यूपसंस्कारतया समाप्ताः । ते चैकयूपश्चे यथाज्ञातास्तथैव
कार्याः क्रियन्ते च । एवं ' एकादशिनो वाऽन्येषा यज्ञानां युरा

भरन्ति । एकत्रिंशल्यश्चमेवस्य ' इति ब्रह्मयूपरश्नेऽपि ' अञ्जनादिपरि-
व्याणान्तं ' यजमानो यूपं नावसृजति ' इति वचनेन यजमानस्य यूपत्याग-
प्रतिषेधात् तदन्वारम्भस्याध्यङ्गत्वेन पदार्थानुसमये तस्यासम्भवात्काण्डानु-
समय एवात्र समुपपद्यत इति ज्ञेयम् ॥७॥

आ० कारणाद्वानवसर्गः स्याद्यथा पात्रवृद्धिः ॥८॥

प्रकृतौ संयोगाभावाभावरूपसंयोगाख्यः अनवसर्गः अध्वर्युसाहाय्यरूप-
कारणादर्थोऽस्यादित्यपि सम्भवति । न चार्थिकं चोदकः प्रापयति । अपि तु
विहितमेव । तस्माद्यूपान्तरस्योच्छ्रयणार्थं यूपमनुसृजेद्यजमानः । यथा ' पृष-
दाज्येन अनुयाजान् यजती ' तर्थात्पात्रवृद्धिः, तथात्रार्थादवसर्गः कार्य
इति ॥८॥

**आ० नि० ॥ न वा शब्दकृतत्वान्न्यायमात्र-
मितरदर्थात् पात्रवृद्धिः ॥९॥**

न वेति । प्रकृतौ यूपस्यार्थादनवसर्ग इत्यस्य व्यावृत्तिः । ' अञ्ज-
नादिपरिव्याणान्तं यजमानो यूपं नावसृजेत् ' इति शब्दकृतत्वात्-प्रत्यक्ष-
श्रुतिविहितत्वाच्चस्य । इतरत्-प्रयोगविधिरागृहीतप्रयोगप्राशुभानस्तु
न्यायमात्र- केवलानुमानगम्य इत्यर्थः । ततस्तस्य तथा बाधः । पात्रवृद्धि-
स्त्वर्थदेव । यतः ' अष्टावुपभृतीत्युपभृतमुद्दिश्यैवाष्टरसङ्ख्याकं भक्षणं
विहितम् । न त्वेकत्रयविशिष्टमुपभृतमुद्दिश्य । उद्देश्यगतसङ्ख्यायाः संमार्ग-
न्यायेनाविवाक्षितत्वात् । अवस्तत्रत्यमेकत्वमार्थिकम् । आर्थिकस्यानङ्गत्वत्वा
यत्र ' पृषदाज्येनानुयाजान् यजती'ति श्रुतम्, तत्र बाधकभावात्पात्रवृद्धिरिति
दृष्टान्तैवपम्यं प्रकृते । तस्माद्यूपानेकत्रये अञ्जनादिपरिव्याणान्तमेकास्मिन् यूपे
कृत्वा तत् अन्यस्मिन् यूपे तथा कार्यमिति काण्डानुसमय एवात्रानुष्ठेयः, न
पदार्थानुसमय इति निष्कृष्टोऽर्थः ॥९॥

दैवताद्यवदानेषु पदार्थानुसमयाधिकरणम् ॥६॥

पशुगणे तस्य तस्यापवर्जयेत् ॥१०॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशौ 'दैवतान्यगदाय न तावत्येव होतव्यम् । सौविष्टकृतान्यवद्यति । सौविष्टकृतान्यवदाय न तावत्येव होतव्यम् । ऐहान्यव-
यती' त्यवदानत्रयं प्रथमं कृत्वा पश्चाद्धोमः अग्नीषोमीयपशौ क्रमशः सिद्धः ।
प्रकृतावेकास्मिन् पशौ अगदानत्रयस्य काण्डानुसमयो यथा तथा वाजपेये
प्राजापत्यपशुगणेऽपि तस्य तस्य-अगदानस्य होमस्य च एकैकास्मिन् पशौ
अपवर्जनं-समापनं कार्यम् । पञ्चेकत्वात्- प्रत्येकास्मिन् पशौ प्रकृतिवत्पञ्चे-
कत्वस्य तुल्यत्वात् । तथा सति प्रकृत्वनुग्रहः सिध्यतीति ॥१०॥

सि०॥ दैवतैर्वैककर्मात् ॥ ११ ॥

अत्र पशुगणे दैवतैरवदानैरनुसमयः कार्यः, पश्चात्सौविष्टकृतैरवदानै-
रनुसमयः, तदनन्तरमैहैरवदानैस्ततो होम इति क्रमः । कुतः ? ऐककर्मात्-
उपाकरणादिपशुसंस्कारवदेककर्मत्वात् । प्रकृतौ पञ्चेकत्वेन पदार्थानुसमय-
प्रसक्त्यभावादास्ता नाम काण्डानुसमयः । अत्र तु पञ्चनेकत्वात् पदार्थानु-
समय एव युज्यत इति भावः ॥ ११ ॥

यु० ॥ मन्त्रस्य चार्थकत्वात् ॥१२॥

'त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनेते'ति मन्त्रस्यार्थवत्त्वात्तन्त्रसम्भवाद्वाधनम् ।
अन्यथा पर्वायेणैवेति गौरवापत्तिरिति भावः ॥ १२ ॥

नानावीजेष्टौ उल्लूखलादीनां तन्त्रताधिकरणम् ॥७॥

नानावीजे एकमुल्लूखलं विभवात् ॥१३॥

राजसूये 'अग्नये पुराडाशमष्टाकरालं निर्वपेत् कृश्याना व्रीहीणाम् ।
सोमाय वनस्पतये श्यामांस्तं चरुम्' इति नानावीजेष्टिर्निर्दिष्टा । तस्या
प्रकृतित्थोदकेन प्राप्तमुल्लूखलादिकं तन्त्रेणैरुमेन स्यात् । न प्रतिग्रीजजानि
पृथक् । कुतः ? विभवात्-तन्त्रन एकेनैव अग्रहनादिक्रियासम्भवात् ॥१३॥

पू० प० ॥ विवृद्धिर्वा नियमादानुपूर्व्यस्य तदर्थत्वात् ॥१४॥

विवृद्धिर्वा — उलूखलादीनां विवृद्धिरेव स्यात् । तन्त्रनः समुपपत्तौ सत्यां कस्मात्तेषां विवृद्धिराशङ्क्यते इति चेत् — आनुपूर्व्यस्य नियमात् — कृष्णाजिनास्तरण — उलूखलाविगर्जन — बीजावाप — अवघात — परावपन — विवेचन — फलीकरण — पाठ्या तण्डुलप्रक्षालनादयः “ कृष्णाजिन्मधस्ता-
दुलूखलस्यानस्तृणाति तदुपर्युलूखलमवस्थापयति । तत्र बीजानावपति । मुस-
लेनावहन्ति । शूर्पेण परावपति । कणेभ्यस्तण्डुलान् विविनक्ति । पाठ्यां प्रक्षालयति ” इत्यादि पृथक् पृथक् विधिभिस्ते ते कृष्णाजिनास्तरणादिप्रक्षालनान्ताः क्रमशो विहितः पदार्थाः, इति प्रकृतौ तेषामानुपूर्व्यस्य — पाठक-
मस्य नियमात् — क्लृप्तत्वात् इह विवृद्धतामपि तथैव ते अतिदिष्टाः कर्तव्या
आवपनावहन्त्यादयः पदार्था इत्युलूखलादीनां विवृद्धिरेव । तेषां तदर्थत्वात् —
अवघातादिशेषत्वात् इति ॥१४॥

सि० दृ० ॥ एकं वा तण्डुलभावाद्धन्तेस्तदर्थ- त्वात् ॥१५॥

एकमेव उलूखलादिकं पर्यायेण स्यात् । तण्डुलभावात् — तण्डुल-
निष्पत्तिपर्यन्तं तेन सम्पाद्य पश्चात्तेनैवापरबीजस्य तथानुष्ठानं विधेयम् ।
कस्मात् ? अत्रपूर्वकहन्तेः तदर्थत्वात् — तण्डुलनिष्पादकोलूखलाधिश्रयणमारभ्य
तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तक्रियासमूहार्थत्वात् । तावत्क्रियासमूह एकः पदार्थः ।
अतस्तेनैवानुसमयः । आस्तरणाऽऽवपनादिस्तु तदवयव इति भावः ॥१५॥

अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुयाजयोः पात्रभेदाधिकरणम् ॥८॥

विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदात् ॥१६॥

उपोतिष्ठोमान्तर्गताऽग्नीषोमीयपशौ ‘पृषदाज्येनानुयाजान् यजती’ति
श्रुतम् । तत्र विकारे — विवृद्धौ, अनुयाजार्थं पात्रभेदः स्यात् । अर्थभेदात् —

द्रव्यभेदादित्यर्थः । दधिमिश्रमाज्यं हि शुद्धाऽऽज्याद्विज्ञेयम् । अत एकपात्रे उपभृति तस्य ग्रहणासम्भवः । न कर्मणि कर्मान्तरारम्भ इति भावः ॥१६॥

नारिष्टहोमानामुपहोमपूर्वत्वाधिकरणम् ॥१७॥

प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यान्न ह्यचोदितस्य
शेषाम्नानम् ॥१७॥

काम्येष्टिकाण्डे 'अग्नये कृत्तिकाम्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्' इत्याद्यादिदेवतायुक्तकृत्तिकादिनक्षत्रेष्टयो विहिताः । तत्र 'आग्निर्नः पातु कृत्तिकाः । नक्षत्रं देवमिन्द्रियम् । इदमामा त्रिचक्षणम् । हविरासं जुहोति न' इत्यादियाज्यानुनाक्यापुरस्सर प्रधानहोमाः श्रूयन्ते । तस्मिन्निधौ 'सोऽत्र जुहोति । अग्नये स्वाहा । कृत्तिकाम्य स्वाहा । अम्बायै स्वाहा । दुलायै स्वाहा' इत्यादय उपहोमाः समाप्ताः । प्रकृतौ प्रधानहोमस्विष्टकृतोर्मध्ये 'दश ते तनुवो यज्ञयज्ञिया०' इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्याहुतिसङ्ख्या नारिष्टहोमा विहिताः । ते चात्र नक्षत्रेष्टौ चोदकेन प्राप्ताः । तेषामुपहोमानां च समुच्च-योऽत्र विकृतावित्युत्तरत्र वक्ष्यति । सत्येवं तेषां तेषां च पूर्वापरमात्रविशये सिद्धान्तमाह — प्रकृतेरिति । प्राकृतधर्माणां नारिष्टहोमानां पूर्वोक्तत्वात्-उत्पत्तिवाक्यश्रवणवेलायां विकृतेः कथंभावाकाङ्क्षापूर्वकतया विकृतिः प्रकृति-वदनुष्ठेयेति चोदकेन तेषामव्याहृतत्वात्पूर्वमनुष्ठानम् । अपूर्वं वैकृतमङ्गमन्ते स्यात् । हि-यतः, अचोदितस्य — अनुत्पन्नकर्मणः, शेषाम्नानम् — अन्नपाठः, इति न सम्भवति । तस्मादुत्पत्त्यनन्तरमुत्पन्नकर्मणः सन्निधिपाठादङ्गत्वग्रहः पाश्चात्यः, प्राकृतधर्माणामङ्गत्वग्रहस्तुत्पत्तिरेलायां मेरेनि तेषां पूर्वत्वम् । वैष्ट-तानां तदानन्तर्यमिति भावः ॥१७॥

पू०प०॥ मुख्यानन्तर्यमात्रेयस्तेन तुल्यश्रुतित्वाद—

शब्दत्वात् प्रकृतानां व्यवयः स्यात् ॥१८॥

आत्रेय आचार्यः वैकृतानामङ्गानां मुख्यानन्तर्यं — प्रधानान-न्तर्यं प्राकृतात्पूर्वमेव मनुते । तेन — प्रधानेन तुल्यश्रुतिवात् यथा

प्रधानस्य प्रत्यक्षश्रवणम्, तथा वैकुण्ठानां प्रत्यक्षश्रुतत्वात् प्राथम्यम् । प्राकृतानां नारिष्टहेतूनां तु अशाब्दत्वात्—आनुमानिकत्वेन विलम्बोपस्थितत्वात् । प्रधानेन साकं व्यवयः—व्यवधानं स्यात् । पश्चादनुष्ठितिरित्यर्थः फलित ॥ १८॥

अन्ते तु वादरायणः तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥१९॥

वादरायण आचार्यः अन्ते—प्राकृतधर्माणामन्ते, वैद्वतान् धर्मान् मनुते । तेषां—प्राकृतानां धर्माणां, प्रधानशब्दत्वात्—प्रधानविषयशब्दबोध-विषयत्वात् । पूर्वोक्तदिशा उत्पत्तिवाक्यगम्यत्वादिति भावः । इति वादरायणमतेन सिद्धान्तदृढीकरणम् ॥१९॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥२०॥

तथा च पूर्वज्ञातस्य पूर्वमनुष्ठानमिति सिद्धौ च, अन्यार्थस्य दर्शनमुपोद्वलकं दर्शयति । 'आग्नेयं प्रथमम्, अग्निर्हि प्रथममवगतः' इति ॥२०॥

विदेवनादीनामभिपेक्षपूर्वत्वाधिकरणम् ॥१०॥

कृतदेशात्तु पूर्वेषां सदेशः स्यात्तेन प्रत्यक्षसंयोगात् न्यायमात्रमितरत् ॥२१॥

राजसूये अभिपेक्षनीयाख्यसोमयागानन्तरं प्राग् दशपेयात् 'अक्षेदीव्यति, राजसूयं जिनाति, शौनः शेषमाख्यापयति, अभिषिष्यते' इति विदेवनादयोऽभिपेक्षान्ता राजसूयधर्मा क्रमशः आन्नाता । तेष्वभिपेक्षो 'माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्यभिषिष्यतः' इति श्रुत्या अभिपेक्षनीयसोमयागीयमाहेन्द्रस्तोत्रकाले अदकृष्टः । एव तत्पूर्यमाणं सति तत्पूर्वभाविनां विदेवनादीनामप्यपकर्षः स्यात् । नानपकर्षः । कुतः ? कृतदेशात्—अभिपेक्षनीयसोमयागाङ्गभूतमाहेन्द्रस्तोत्रसामीप्यरूपदेशसंयोजकश्रुत्या क्लृप्तत्वात् अभिपेक्षपूर्वभाविनां तेषां स एव देशः स्यात् । तेन—अभिपेक्षेण सह, तेषां पाठक्रमेण प्रत्यक्षसंयोगात् । अभिपेक्षनीयाङ्गोत्तरत्वं न दृष्टवान् । तत्पूर्वं पाठमात्रात् न्यायमात्रं—कार्त्तव्यकमिति दुर्बलं तत्, प्रत्यक्षपाठक्रमेण बाध्यत इति भावः ॥२१॥

सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयापूर्वत्वाधिकरणम् ॥११॥

प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत् ॥२२॥

‘य एवं विद्वान् अग्निं चिनुते’ इति विहिताग्निचयने ‘सावि-
त्राणि जुहोति’ इति सावित्रहोमानाम्नाय ततो महता प्रबन्धेन उखासम्भर-
णम् । ‘सृष्टीरुपदधाति, प्राणभूत उपदधाति, चित्रिणीरुपदधाति, वज्रिणी-
रुपदधाति’ इतीष्टकाः पशुभ्येत्येतदाम्नाय पश्चात् ‘आम्नायैष्णवमेकादश
कपालं निर्वपेदीक्षिष्यमाणः’ इति दीक्षणीयेष्ट्यादिकमान्नातम् । तत्र दीक्ष-
णीयेष्ट्यादिकं प्रकृतौ क्लृप्तोपकारकतया शीघ्रं सुष्यमानत्वात् सावित्रहोमा-
दिभ्यः पूर्वमनुष्ठेयमित्याशङ्क्यामाह सिद्धान्तं प्राकृतादिति । यद्वैकृतं सावि-
त्रहोम उखासम्भरणादिकं, तत् प्राकृतादीक्षणीयेष्ट्यादितः पुरस्तात्-पूर्व,
प्रत्यक्षतः पठितमिति तस्य स एव देशः । चोदकप्राप्तस्यापि दीक्षणीयादेः
अग्निकाण्डे सावित्रहोमादिभ्य ऊर्ध्वं पुनः प्रत्यक्षपाठात् सावित्रहोमादिकं
कृत्वा पश्चादीक्षणीयादिकं कार्यमिति भावः ॥२२॥

यजमानसंस्काराणां रुक्मप्रतिमोकात् पूर्वभावित्वाधिकरणम् ॥१२॥

सन्निपातश्च यथोक्तमन्ते स्यात् ॥२३॥

अग्निचयने ‘केशश्मभू यपते, नखानि निकृन्तति, स्नाती’ इत्यादयः
प्रकृतौ विहिता यजमानसंस्काराश्चोदकतः प्राप्ताः । तथा ‘रुक्मन्तरं प्रति-
मुञ्चते अमृतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते’ इति प्रत्यक्षवचनेन रुक्मधारणं च प्राप्तम् ।
तत्र प्राकृतवैकृतयोः सन्निपातः—युगपत्प्राप्तिश्चेत् यथोक्तम्—प्रत्यक्षभूतमपि
रुग्धारणमन्ते स्यात् । कुतः ? यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्यस्य प्रकृतौ
क्लृप्तस्येवेद चोदकेन प्राप्तिः । रुग्धारणस्य तदानन्तर्यन्तु पाठात्कल्प्य-
मिति संस्काराः क्लृप्तानन्तर्याः पूर्वभाविनः । कल्प्यानन्तर्यं रुग्धारणं ॥
पश्चात् विधेयमिति भावः ॥२३॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रसूची भाववोक्तिषां पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः
पादः सम्पूर्णः ॥ श्रीः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्रयाजादीनामेकादशादिसङ्ख्यायाः सर्वसम्पाद्यताधिकरणम् ॥१॥

विवृद्धिः कर्मभेदात् पृषदाज्यवत्तास्य

तस्योपदिश्येत ॥१॥

अग्नीषोमीयपशुयागे 'एकादश प्रयाजान् यजति, एकादशानुयाजान् यजती' नि श्रूयते । तथा चातुर्मासेषु— 'नवप्रयाजान् नवानुयाजान् यजती' ति श्रुतम् । एवं 'पटुपसद' इत्यभिचपने आह्नातम् । प्रकृतौ समिदादयः स्वाहाकारान्ताः पञ्चैव प्रयाजास्त्रयोऽनुयाजाश्च विहिताः सन्ति । ते चात्र चोदकेन प्राप्ताः । तान् मिथो विभिन्नानुद्दिश्यैकादशसङ्ख्यारूपो गुणोऽत्र विधीयते । तथा च प्रत्येकं कर्मभेदात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेनेयं सङ्ख्याविवृद्धिः स्यात् । पृषदाज्यवत्— यथा 'पृषदाज्येन अनुयाजान् यजतीत्यत्र प्रायनुयाजं पृषदाज्यं गुणो भिद्यते । तद्वदत्रापि तस्य याजस्यैकादशसङ्ख्या स्यात् । एवं विवृद्ध्या पञ्चपञ्चाशत्-प्रयाजाः स्युरित्यर्थः ॥१॥

'सि० ॥ अपि वा सर्वसङ्ख्यत्वाद्विकारः

प्रतीयेत ॥ २ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । एकादशत्वसङ्ख्यायाः सर्वसङ्ख्यत्वात्-समुदायवृत्तिसङ्ख्यारूपत्वात्, समुदायस्य विकारः—आवृत्तिः प्रतीयेत । यथा पृषदाज्यस्येतानैरपेक्षेण प्रत्येकस्मिन्ननुयाजेऽन्वयः सम्भवति । तथा एकादशसङ्ख्याया अन्वयो न सम्भवति । प्रत्येकास्मिन् प्रयाजे स्वातन्त्र्येणैकादशत्वान्वयासम्भवात् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तयोरिदमेव वैपम्यम् । तस्मात्—पञ्च-प्रयाजान् द्विरावृत्त्योत्तमस्य सकृदावृत्त्यैवैकादशत्वं सङ्ख्याया अप्रादगन्तव्यमिति भावः । यथासम्भवमितरत्राप्येवमेव ज्ञेयम् ॥२॥

प्रथमादीनां तिसृणामुपसदां स्वस्थानावृत्त्यधिकरणम् ॥२॥

स्वस्थानात्तु विवृद्धयेरन् कृतानुपूर्व्यत्वात् ॥३॥

‘पडुपसदः’ इत्यग्निचयने श्रुतम् । तत्र चोदकप्राप्तानां तिसृणामुप-
सदां पूर्व्यन्यायेनाऽऽवृत्त्या पट्सङ्ख्या पूरणीयेति प्राप्तम् । सा च पूर्तिः प्राकृत-
क्रममनुसृत्य प्रथमाया द्विरावृत्तिः, ततो द्वितीयायाः, ततस्तृतीयायाः इतिप्रत्ये-
कस्या उपसदः स्वस्थानावृत्त्यैव कार्या । न तु दण्डकलितवत्समुदायस्य
आवृत्त्या । कुतः ? कृतानुपूर्व्यत्वात्—प्रकृतौ क्लृप्तक्रमत्वात् । प्रकृतौ हि दीक्षो-
त्तरदिने प्रथमोपसद् हूयते । तत ऊर्ध्वदिने द्वितीया । ततोऽप्यूर्ध्वदिने तृती-
येति क्रमः क्लृप्तः । चोदकेन सक्रमा एव ता अतिविष्टाः । समुदायावृत्त्या
विवृद्धौ सम्पादितायां तु प्रमाणप्राप्तप्राकृतक्रमबाधप्रसङ्गः । असति विशेषे
स नैव युक्त इति भावः ॥३॥

सामिधेनीषु आगन्तूनामन्ते निवेशाधिकरणम् ॥३॥

समिद्धयमानवर्ती समिद्धवर्ती चान्तरेण धाव्याः
स्युर्द्यावापृथिव्योरन्तराले समर्हणात् ॥४॥

दर्शपूर्णमासयोः ‘सामिधेनिरन्वाह’ इति नित्या पञ्चदश सामि-
धेनीरभिधाय ‘एकविंशतिरनुष्णस्यात्प्रनिष्ठाकामस्य’ इति काम्यसामिधेनीकल्पः
श्रूयते । तत्र पठिताः सामिधेनीऋचस्त्रेएकादशैव । ‘त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रि-
रुत्तमाम्’ इति विधेरावृत्त्या पञ्चदश भवन्ति ता ऋचः । अथशिष्टानां पण्या-
मृचां दशतथीपठितानामागमेन सहस्रव्यापूरणं कार्यमिति नक्ष्यति । तत्र आग-
न्तूनामृचां समावेशः केति प्रश्ने आह—समिद्धयमानवर्ती समिद्धवर्ती
चान्तरेणेति । प्रकृतौ पठितास्वेकादशसु सामिधेनीऋक्षु मध्ये ‘समिद्धयमानो
अध्वर०’ इत्यष्टमी ऋक् समिद्धयमानवती । ‘समिद्धो अग्न आहुतेति नवमी
ऋक् समिद्धवती । तयोर्मध्ये ‘यदन्तरा तत् ध्याव्याः’ धीयन्ते इति धाव्या
इति व्युत्पत्त्या धाव्यापदवाच्यानां पण्यामागन्तूनामृचा समावेशः स्यात् ।

कुनः ? द्यावापृथिव्योरन्तराले समर्हणात्—‘इयं वै समिद्धयमानवती, असौ समिद्धयती, यदन्तरा तद्द्याप्याः’ इति स्तुतिवाक्येन सर्वासां धाव्यापदवाध्यानामागन्तूनामृचा द्यावापृथिवीमव्यवर्तित्वेन स्तुतत्वादिति भावः ॥४॥

सि० ॥ तच्छब्दा वा ॥५॥

‘पृथुपाजव-यै धाव्ये’ इति विशेषनिधानात् ऋद्वियोगमपहरतीति न्यायाच्च—‘पृथुपाजा अमर्या०’ इत्यादिक्रगद्वयमेव धाव्याशब्दस्य मुख्योऽर्थः । तस्यैव मध्ये निवेशः । इतरासामागन्तूनामृचां तन्मध्यनिवेशे प्रमाणाभावात् पठितसामिधेनोक्रमभङ्गापत्तिप्रसङ्गाच्चान्त एव निवेश इति भावः ॥५॥

उष्णिक्कुभोरन्ते दर्शनात् ॥६॥

‘उष्णिक्कुभौ धाव्ये’ इति उष्णिक्कुब्जद्वन्द्वकायाः ‘प्रतोः अमे०’ इति ऋचः कृत्पृष्ठद्वन्द्वकायाश्च ‘ग्रहोत्रे पूर्व्यं वचः०’ इति ऋचः धाव्यात् दर्शयित्वापि तयोः अन्ते प्रयोगदर्शनाल्लिङ्गात् पृथुपाजवतीमित्यानामागन्तूनामृचा- मन्ते निवेशः इत्येव सिध्यति ॥६॥

बहिष्पवमाने आगन्तूनां पर्यासोत्तरकालताधिकरणम् ॥४॥

स्तोमविवृद्धौ पुरस्तात्पर्यासादागन्तवः

स्युः, तथा हि दृष्टं द्वादशाहे ॥७॥

उद्योतिष्टोमे बहिष्पवमानस्तोत्रे प्रयस्तृचाः सन्ति । ‘उपास्मै गायता नरः’ इत्यादिरैकः, ‘दविष्णुतत्त्वा रुचेत्यादिर्द्वितीयः, ‘पश्यमानस्य ते कवेत्यादिस्तृतीयः । तेषां नामानि च स्तोत्राण्यः अनुरूपः पर्यासश्चेति । तेषु त्रिषु तृचेषु उर्ध्वगानेन त्रिवृत्स्तोमो भवति । स च ‘एकविंशोनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत्’ इति बहिष्पवमानरैक्ये अतिरात्रे चोदकेन प्राप्तः । तत्र त्रिवृत्स्तोमं बाधितुं निर्दिष्टभुक्त्या एकविंशस्तोमो विहितः । अत्र बहिष्पवमाने पञ्चदशादिस्तोमवदावृत्तगानस्याभावात् त्रिषु तृचेभ्यश्चिद्वत्ता भिन्नवभिर्ऋग्भिरैकविंशस्तोमपूरणासम्भवात्तत्पूरणाय चत्वारस्तृचः आगम-

यिनव्याः । ऋगागमनं च वक्ष्यति । तत्र आगन्तुना तृचां कुत्र समावेश इति जिज्ञासायामाह—स्तोमविबृद्धाविति । स्तोमस्य विबृद्धौ मत्वां पुरस्तात्पर्यासात्—अनुरूपपर्यासयोस्तृचयोर्मध्ये तेषां तृचां समावेशः स्यात् । हि-यतः, द्वादशाहे तथा दृष्टम्—द्वादशाहे स्तोत्रीयानुरूपयोरनन्तरमागन्तुका वृषण्यस्य ऋचः पठिताः, ततः पाठक्रमेण अनुरूपानन्तरं पर्यासाच्च प्राक् तासां स्थानं कलसम् । तथैव ऋप्तरीत्या अत्राप्यागन्तुना तृचा पर्यासात् प्राक् अनुरूपानन्तरं च समावेशो युक्त इत्युत्पत्त्यामः ॥ ७ ॥

पर्यास इति चांताख्या ॥ ८ ॥

अन्तस्य तृचस्य पर्यास इत्याख्या । तृतीयतृचस्य नाम पर्यास इत्यर्थः ॥८॥

सि० ॥ अन्ते वा तदुक्तम् ॥९॥

आगन्तुनामन्त एव निवेश इत्युक्तम् 'अन्ते तु वादरायणः० (५।२।१०.) इति सूत्रेण ॥९॥

वचनात्तु द्वादशाहे ॥१०॥

यत्तु द्वादशाहे मध्ये निवेश इत्युक्तं तत् 'स्तोत्रीयानुरूपयोरनन्तरमागन्तुका ऋचः पण्यवत्यः' इति वचनात्तथोक्तम् । तत्सन्निधिर्पठितं तत्रैव श्रेयमिति भावः ॥१०॥

अतद्विकारश्च ॥११॥

'एकविंशेन प्रतिष्ठाकामं याजयेदित्ययं न द्वादशाहस्य विकारस्तस्मात्तत्र तस्य नातिदेश इत्यर्थः ॥११॥

तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात् ॥१२॥

ननु द्वादशाहाप्रकृतिर्न आगन्तुनामन्ते निवेशोऽस्तु नाम । किन्तु तत्प्रकृतिके मध्ये निवेशः स्यादेव सर्वेषामित्याशङ्क्यामाह—तदेति । तद्विकारेऽप्यहीनसत्रादौ वृषण्यत्यातीरकानामुचामन्त एव निवेशः । कुतः ? अपूर्वत्वात्—

अमृष्टस्थानत्वात् । वृषपञ्चतीना पाठक्रमेण पर्वासुप्रामुद्देशात्मकस्थानस्य
कलसत्वात् तत्स्थानप्रतिशिष्टानां तासामेवातिदेशस्तत्र । तद्विज्ञानामपूर्वाणामा-
गन्तुनामृचां तत्स्थाननिवेशे मानाभावादन्त एव निवेश इति भावः ॥१२॥

बहिष्पवमाने आगन्तूनां साक्षां मध्ये निवेशाधिकरणम् ॥५॥

अन्ते तूत्तरयोर्दध्यात् ॥१३॥

पूर्वोदाहृतातिरात्रे माध्यन्दिनीयाऽऽर्भवपवमानयोः सामागमेन विबुद्ध-
स्तोमपूरणमिति वक्ष्यत्युत्तरत्र दशमे । तत्र उत्तरयोः—माध्यन्दिनीयाऽऽर्भवपवमा-
नयोः स्तोमपूरणयागन्तूना साक्षा पूर्वेक्तृश्चामिव अन्त एव निवेशः, न
मध्य इति ॥१३॥

सि० ॥ अपि वा गायत्री बृहती अनुष्टुप्सु
वचनात् ॥१४॥

‘त्रीणि ह वै यन्नस्योदराणि गायत्रीबृहत्यनुष्टुप्, चात्र होवावपन्ति,
अत एवोदपन्ति’ इति आवापोद्वापाऽऽवेदकविशेषपञ्चनात् गायत्र्यादिष्वेव
आवापादिः । ‘उच्चाते जातमन्धस० इति माध्यन्दिनपवमानस्य गायत्रीऽन्दस्क
आद्यस्तृचः । स्वादिष्वेत्येव आर्भवपवमानस्य च तथैव तृचः । अतस्तयोरेवा-
ऽऽगन्तूना साक्षा निवेशः । न त्वन्ते त्रिष्टुब्जगतीऽन्दस्कयोस्तृचयोरिति
सिद्धम् ॥१४॥

ग्रहेष्टकादीनां ऋत्वप्रतिशेषत्वाधिकरणम् ॥६॥

ग्रहेष्टकमौपानुपवाक्यं सवनचितिशेषः स्यात् ॥१५॥

अनारम्यपठितवाक्यकाण्डोक्तं—‘एष वै हविषा हविर्यजते, योऽदा-
म्यं गृहीत्वा सोमाय यजते’ । तथा ‘चित्रिणिरुपदधाति, चित्रिणीरुपदधानि,
भूतेष्टका उपदधाति’ इत्यादिवाक्यपठितं ग्रहेष्टकं सवनशेषं चितिशेषं च
स्यात् । तस्य ‘सवनचितिनिष्पादकत्वं यतः प्रत्यक्षसिद्धमतः न ऋत्वप्रि-
शेषत्वमिति ॥१५॥

सि० ॥ क्रत्वग्निशेषो वा चोदितत्वादचोदना-
नुपूर्वस्य ॥ १६ ॥

तदुक्तं ग्रहेष्टके क्रतुशेषः अग्निशेषश्चैव स्यात् । कस्मात् ‘ योऽदाभ्यं
गृहीत्वा सोमाय यजते ’ इति यागाङ्गत्वस्य ‘ इष्टक्रामिरग्निं चिनुते ’ इति
द्वितीयया इष्टकासामान्यं प्रति अग्नेः प्राधान्यस्य च चोदितत्वात् । पूर्वस्य—
पूर्वोक्तसवनचित्त्वङ्गत्वस्य, अचोदना—प्रमाणगम्यत्वामात्र इति निष्कर्षः ॥ १६ ॥

चित्रिण्यादीनां मध्यमायां चित्तानुपधानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अन्ते स्युरव्यवायात् ॥ १७ ॥

अनारभ्याधीतानां चित्रिण्यादीनामिष्टकानामन्यङ्गत्वं समधिगतम् ।
तासामुपधानं त्वन्ते उत्तमाया चित्तात्रेव स्यान्न मध्यमायाम् । तथा सति
कलुप्तक्रमाणां प्राकरणिकानामिष्टकानां परस्परं व्यवधानं न भवेत् इति ॥ १७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १८ ॥

‘ आवपनं वा उत्तमा चितिः अन्या उपदधाति ’ इति लिङ्गदर्शना-
दपि तथैव सिध्यति । आवपनं—निराश्रितानां निवासस्थानम् । उत्तमा—पञ्चमी ।
अन्या अनारभ्याधीता इत्यर्थः ॥ १८ ॥

सि० ॥ मध्यमायां तु वचनाद् ब्राह्मणवत्यः ॥ १९ ॥

‘ या काञ्चन ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीयात्तां मध्यमायामुपदधात् ’
इत्यनारभ्यार्थात्ब्राह्मणवचनेन विहितानां लिङ्गक्रमादिभिरकलुप्तस्थानानामिष्ट-
कानां मध्यमायां चित्तात्रेव निवेशः, नोत्तमायामिति भावः ॥ १९ ॥

लोकम्पृणातः पूर्वं चित्रिण्याद्युपधानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

प्राग्लोकम्पृणायास्तस्याः सम्पूरणार्थत्वात् ॥ २० ॥

आस्तां नामानारभ्याधीतानामिष्टकानां मध्यमाया चित्तानुपधानम् ।
तत्रापि सर्वान्त एव स्यादव्यधानायेति चेन्न । लोकम्पृणायाः प्रागेव तत्स्यात् ।
कुतः ? ‘ यदेवास्थोनं, यच्छिद्रं, तदेतया परिपूरयति, लोकम्पृणा । छिद्रम्पृण ’ ।

इति वचनात् तस्याः—लोकस्पृणायाः सम्पूर्णार्थत्वात्—छिद्रपूर्णार्थत्वात् ।
लोकस्पृणानन्तरमुपधाने आसा छिद्रपूर्वाभावेन सच्छिद्रमेव म्यादतस्तस्याः
प्रागेवोपधानं तासामिति भावः ॥२०॥

इष्टिसंस्कृताश्रावमिहोत्राद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥२१॥

संस्कृते कर्म संस्काराणान्तर्दर्थत्वात् ॥२१॥

आधानानन्तर 'द्वादशसु रात्रिष्वनुनिर्वपेत्' इति पवमानेष्टिकाल-
विधानात् ताम्यः पुरा द्वादशसु दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम् । आधानेनाहवनीयाग्नेरु-
त्पन्नत्वादित्याशङ्क्यामाह—पवमानेष्टिनिरपेक्षेणाऽऽधानेनाहवनीयाद्यग्निर्नोत्पद्यते ।
तथा चेत्तस्या इष्टेर्वैध्यर्थप्रसङ्गात् । तस्मादाधानपवमानेष्टिभ्यां संस्का-
राभ्यां संस्कृते बन्हे कर्म—अग्नेहोत्रादेरुपम्, अनुष्ठेयम् । संस्काराणाम्-
आधानादीनां तदर्थत्वात्—आहवनीयाद्यर्थत्वात् । तत्र कस्यचित्संस्कारस्याभावे
उक्तसंस्कारनिमित्तकमाहवनीयास्त्रमेव न मिषोदि । भावः ॥२१॥

अनन्तरं च व्रतं तद्भूतत्वात् ॥२२॥

यच्च 'आहिताग्निर्न किञ्च दग्नीदध्यादित्याह्निताग्नेर्व्रतादिकं तत् अन-
न्तरम्—आधानानन्तरमेव प्रवर्तते । कुतः? तद्भूतत्वात्—आधानस्योत्पन्नत्वात् ।
आहितं आधानमम्बुजं अग्निर्यम्पेति व्रतनिमित्तत्वेन आधानस्यैव ग्रहणादिति
भावः ॥२२॥

शं. सू. ॥ पूर्वं च लिङ्गदर्शनात् ॥२३॥

'अग्निं येसृष्टमग्निहोत्रेणानुद्वयन्ती' स्वर्थवादगतलिङ्गदर्शनात् पवमा-
नेष्टेः पूर्वमयोमिहोत्र म्यादिति चेत् ॥२३॥

अर्थवादो वा अर्थस्य विद्यमानत्वात् ॥२४॥

अर्थस्य—आधानाद्भूतस्य तर्पणीं विहितमिहोत्रस्य विद्यमानत्वात्
तत्पार्थवादः स । न निव्यामिहोत्रप्रापक इत्यर्थः ॥२४॥

न्यायविप्रतिषेधाच्च ॥२५॥

'अथ ब्रह्मरादिनो वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रं न वा होतव्यमिति ।
यद्यहुया जुहुयादयथापूर्वमाहुनि जुहुयात् । यत्र जुहुयात् अग्निः पृथग्वेत् ।

तूष्णीमिव होतव्यम् ' इत्याधानाङ्गभूताग्निहोत्रार्थवादस्यपीमांसारूपन्यायस्य विप्रतिपेधाद्-विरोधादपि नेष्टेः प्राक् नित्याग्निहोत्रानुष्ठानम् । अपि तु तदनन्तरमेव तत्संस्कृताग्राधिति भावः ॥२५॥

अग्निचिद्वर्षणादिप्रतानां क्रत्वन्तेऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥१०॥

सञ्चिते त्वग्निचिद्युक्तं प्रापणाग्निमित्तस्य ॥२६॥

' अग्निचिद्वर्षति नधावेन स्त्रियमुपेया ' इत्यादयः अग्निचितो नियमाः श्रूयन्ते । ते चित्सुत्तरमेवानुष्ठेयाः, न चित्तावनुष्ठितक्रतूत्तरम् । कुतः ? अग्निचित्पदघटितवाक्यविहितं व्रतं सञ्चिते-चयनमाग्निष्पत्यनन्तरं कार्यम् । निमित्तस्य-चयनानुष्ठानरूपस्य, प्रापणात्-प्राप्तत्वात् । ' सनि निमित्ते नैमित्तिकमिति नियमादिति भावः ॥२६॥

सि० ॥ क्रत्वन्ते वा प्रयोगवचनाभावात् ॥२७॥

प्रयोगविधिगृहीतत्वाभावान्नैवेष्टा प्रतानां कर्त्तव्यत्वम् । इति क्रत्वन्त एव तेषां प्रवृत्तिः । यतः श्रुत्यादिभिः प्रमाणैः क्रत्वर्थानेव पदार्थान् प्रयोगविधिः क्रतौ प्रापयति । न च वर्षतिधावनादीनां क्रतौ प्रसक्तिरस्ति । येन तेषां निषेधः क्रतूपकारकः स्यात् । अग्निचित्युरूपमुद्दिश्य तन्निषेधश्रवणात् पुरुषार्थत्वमेतेषां प्रतानां सिध्यति । ननु, पुरुषार्थत्वेऽपि अग्निः चितो येनेत्यग्निपदेन चितवतः श्रवणाच्चयनानन्तरमेव तेषां व्रतानां प्रवृत्तिः प्राप्नोतीति चेदाह-॥२७॥

अग्नेः कर्मत्वनिर्देशात् ॥२८॥

' य एव विद्वानग्निं चिनुते ' इति द्वितीयया श्रुत्या ' कर्तुरीप्सिततमं कर्म ' इति सूत्रात् (पा. सू. १।१।४९।) ईप्सिततममग्निमुद्दिश्य चयनं विधीयते । तत्र न केवलोऽग्निस्तेनोत्पन्न ईप्सिततमः । अपि तु फलवत्क्रतुनिष्पादकः सः तादृशः । अग्निष्पेक्षे क्रतौ तत्र सिध्यतीति तदर्थं क्रत्वनुष्ठानमावश्यकम् । सत्येवं चयनसंस्कृतान्यधिकरणकक्रत्वनुष्ठाने कृत एव तत्कर्ता अग्निचित्शब्देनाभि-

धातुं योग्यः, न चयनमात्रकर्ता । इत्यग्नेः कर्मत्वनिर्देशासिध्यतीति कृत्यन्त
एव तेषां व्रतानां प्रवृत्तिरिति निष्कर्षः ॥२८॥

दीक्षाया इष्टिसिद्धत्वाधिकरणम् ॥११॥

परेणावेदनादीक्षितः स्यात्सर्वैर्दीक्षाभिः
सम्बन्धात् ॥२९॥

अयेनिष्ठेमे 'आम्नायैष्णवमेकादशकपाल निर्धपेद्दीक्षिष्यमाणः' तथा
'दण्डेन दीक्षयति, मेखलया दीक्षयति, वृष्णाजिनेन दीक्षयति' इत्यादि
श्रूयते । तत्र इच्छ्यारीनां सर्वेषामेव दीक्षासाधनत्वश्रवणात् 'अदीक्षिष्टायां
व्राह्मणः' इति परेण-अचर्युणा, आवेदनात्- निर्देमादूर्ध्वं यन्ने दीक्षितः
स्यात् तत्र, सर्वैर्योक्तैः साधनैर्दीक्षितो भवेत्, नेष्टिमात्रेणेति ॥२९॥

सि०॥ इष्टयन्ते वा तदर्थं ह्यविशेषार्थ-

सम्बन्धात् ॥ ३० ॥

दीक्षणीयेष्टयनन्तरमेव दीक्षितो भवेत् । हि-यनः, तदर्थः-दीक्षितत्व-
सम्पादनार्था, मा इष्टि । क्रियारूपत्वादिति भावः । दण्डेन दीक्षयतीत्यादौ
अविशेषेण-क्रियाविशेषपश्येनार्थेन द्रव्यरूपेण सम्बन्धात् । न ते दण्डादयः
पुत्रपं सत्कर्तुं प्रभवन्ति । नापि तेषां वैयर्थ्यम् । दीक्षितत्वाभिन्न्यक्तिरूपस्य
दृष्टप्रयोजनस्य सङ्गात्वादिति भावः ॥ ३० ॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥ ३१ ॥

दीक्षणीयेष्टिरिति समाख्यानमपि तद्वत्-दीक्षितत्वसाधकमित्यर्थः ॥३१॥

काम्येष्टीनामनियमेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अङ्गवत् क्रतूनामानुपूर्व्यम् ॥ ३२ ॥

काम्येष्टिकाण्डे 'येन्द्राशमेकादशकपाल निर्धपेत् प्रजाकाम' इत्या-
'दयः काम्येष्टयः, तथा 'अग्नये पयिकृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्धपेद्यो दश-
पूर्णमासयाजो सन्नमाशस्या वा पौर्णमास्या वाऽतियपाते' इति नैमित्तिका

यागाश्च क्रमेण आम्नाताः । तेषां काम्यनैमित्तिकानां कर्तॄणाम् आनुपूर्व्य-
पाठक्रममनुसृत्यैव अनुष्ठानं कार्यम् । प्रयाजाद्यङ्गवत् । न यथेष्टमिति ॥३२॥

सि० ॥ न वा असम्बन्धात् ॥३३॥

न पाठक्रमेणानुष्ठानम् । असम्बन्धात्—तेषां परस्परं सम्बन्धाभावात् ।
प्रयोगभेदादित्यर्थः ॥३३॥

काम्यत्वाच्च ॥३४॥

यथा पाठस्तैनैव क्रमेण तत्तत्कामना जायते इत्यत्र प्रमाणाभावाद्वापि
न पाठक्रमानुसरणमिति भावः ॥३४॥

आनर्थक्यान्नेति चेत् ॥३५॥

पाठक्रमानर्थक्यप्रसक्तं यथेष्टक्रमेणानुष्ठानमिति चेत्—॥३५॥

स्याद्विद्यार्थत्वाद्यथा परेषु सर्वस्वारात् ॥३६॥

प्रयोगे पाठक्रमानुसरणे सत्यपि विद्याप्रहणार्थत्वात् कर्माविबोधनार्थे
'विद्याप्रहणे पाठक्रमनियमजन्यमदृष्टं तदाश्रयं स्यादिति न पाठक्रमस्य
वैयर्थ्यम् । यथा इत्यक्षे सर्वस्वारक्रमस्यादृष्टार्थता तथाऽत्रापि भावः ॥३६॥

यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ॥३७॥

य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥३७॥

'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यङ्गेन विहितज्योतिष्टोमे
श्रूयते—'एष वाद्य प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः' य एतेनानिष्ट्वाऽ-
न्येन यजेत गतंपतितमेव हि तज्ज्ययिते प्रमीयते' इति । ज्योतिष्टोमस्तु
अग्निष्टोमात्तज्ज्योतिष्टोमोक्त्वबोधशून्यनिरात्राऽऽस्तोर्यामवाजपेयोऽने सप्तसंस्थायुतः ।
तत्र संस्थात्रिंशोपमनुष्यस्य ज्योतिष्टोमेत्येवंप्रक्रमात् उक्तगच्छत—एतेनेति-
पदेन तादृशज्योतिष्टोमः परापृश्यते इति चेन्न । अग्निष्टोमविज्ञायाः प्रथम-
संस्थाया एव नित्यत्वेन ज्योतिष्टोमस्वरूपत्वात्तस्याप्रकृतत्वात् सर्वनाम्नां

प्रवृत्तपरमार्शकत्वमिति नियमात् अग्निष्टोम एव एतच्छब्दवाच्यः, नान्यः कश्चन । अनिलत्वादिति मात्रः ॥ ३७ ॥

लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

‘यस्य नवतिशतं स्तोत्रीयाः’ इति वाक्यशेषगतं लिङ्गमप्येतमेवार्थं ददयति । यत अग्निष्टोमस्यैव भवन्ति नवतिशतं स्तोत्रीयाः, नान्यस्य । तथा हि—त्रिवृद्बहिष्यमानम् [९], पञ्चदशाऽऽग्न्यानि चत्वारि (६०), पञ्चदशो माघ्यन्दिनः पयमानः (१५), सप्तदशानि पृष्ठानि चत्वारि (६८), सप्तदश आर्भवः पयमानः (१७), यज्ञायज्ञीयम् (२१), तदेतन्नवतिशतम् (१९०) अग्निष्टोमस्येलाग्निष्टोम एतत्पदार्थ इति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

ज्योतिष्टोमविकृतीनामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

अथान्येनेति संस्थानां सन्निधानात् ॥ ३९ ॥

पूर्वोदाहृतवाक्य एव भान्येन यजेतैत्यत्र अन्यशब्दः तत्प्रकरणे सन्निधानात् अल्पाग्निष्टोमादितत्संस्थानामेव वाचकः, न तद्विकाराणां सर्वेषां यज्ञानां वाचक इति ॥ ३९ ॥

सि० ॥ तत्प्रकृतेर्वाऽऽपत्तिविहारौ हि न तुल्येषूपपद्येते ॥ ४० ॥

तत्प्रकृतेः—ज्योतिष्टोमप्रकृतेः, सर्वेषामेव एकाहादीनां तद्विकृतिभूत-यज्ञानां वाचकोऽन्यशब्दः । हि-यतः, आपत्तिविहारौ—अन्यनिष्ठस्यातन्मध्य-प्राप्तिरापत्तिः । अन्यपदार्थेनान्यस्योपभोगो विहारः, तुल्येषु—स्वामित्वेषुभेदा-घटितसादृश्यवस्तु नोपपद्येते । यत तद्विकृते सति तद्वत्तत्त्ववत्त्वं सादृश्य-पदार्थः । तच्च सादृश्यं नास्त्यस्याग्निष्टोमादिषु ज्योतिष्टोमसंस्थासु । तासां ज्योतिषां स्तोमो यजेति व्युत्पत्त्या ज्योतिष्टोमरूपत्वेन तदभिज्ञत्वात् । येन स्तोत्रेण तत्संस्थासंस्थितस्तेन तेन नाम्ना सा सा संस्था व्यवन्दिष्य इत्येव । न तेन तदन्तरं सिध्यति । प्रथमसंस्थात्मकस्याग्निष्टोमस्य एतेनेति पदेन

ग्रहणमिति तु पूर्वाधिरणे प्रसाधितमेव । प्रसिद्धं चाभियुक्तानां प्रयोगप्राक्रिया-
याम् । सत्येवमन्यशब्देनाग्निष्टोमप्रतियोगिकभेदत्वात् यणां संस्थानां ग्रहणे
' प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमः, स उत्तगन् एकाहान् असृजत । ते सृष्टा अनु-
वन्, न वै ग्रमवाम इति । तेभ्यः स्वातन्त्र्यं प्रायच्छत्, अथ ते प्राभवन्'
एवं ' यथा वा अग्नेर्जातादध्यग्नयो विद्धियन्त एवं वा एतस्माद्यज्ञादन्ये,
क्रतवो विद्धियन्ते ।' इति तेषां स्तावकार्यवादसंसूचितौ उपर्युक्तार्थौ आपत्ति-
विहारौ अनुपपन्नौ स्याताम् । तस्मादर्धमादोक्तापत्तिविहारयोः समुपपत्त्यर्थमे-
काहादीनामेव ज्योतिष्टोमभिन्नानां यज्ञानामन्यपदेन ग्रहणमिति भावः ॥४०॥

शङ्का ॥ प्रशंसा च विहरणाभावात् ॥४१॥

विहरणामावात्—प्रकरणादिभिः प्रमाणैः ज्योतिष्टोमाङ्गानां तस्मि-
न्नेव विश्रान्तत्वान्नास्ति विहरणम् । अन्यथा प्रकरणारीनां बाधापत्तिः
स्यात् । एवमन्यनिष्ठराजन्यस्यान्यत्र प्राप्तिरूपा आपत्तिरपि प्रत्यक्षविरुद्धा ।
इत्यमापत्तिविहरणयोरभावात् केवलमविद्यमानगुणकथनशक्त्या प्रशंसा सा
स्तुतिमात्रमित्यर्थः । तस्मान्न पूर्वसूत्रोक्तस्तयोरापत्तिविहारयोर्विरोध इति
भावः ॥ ४१ ॥

**स० ॥ विधिप्रत्ययाद्वा न ह्यकस्मात्प्रशंसा
स्यात् ॥ ४२ ॥**

विधिप्रत्ययात्—प्रकरणादिना ज्योतिष्टोमविश्रान्ता अपि तद्धर्माः
प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यतिदेशविधेः सत्त्वात्तद्विधिप्राप्तान् तान् गृहीत्वैव
विहारेण प्रशंसा तेषामुपपद्यते । एवमापत्तिरपि द्रष्टव्या । अन्यथा तद्धर्म-
प्रापकशान्नाभावेऽकस्मात्प्रशंसा कथं स्यात् ? नैव स्यादित्यर्थः । सा
त्वस्ति । अतः स्तः आपत्तिविहाराविति भावः ॥४२॥

एकानेकसोमकानां सर्वेषामग्निष्टोमपूर्वकत्वाधिकरणम् ॥१५॥

एकस्तोमो वा क्रतुसंयोगात् ॥४३॥

एकाहादीना योतिष्टोमविकृतीनामेव यज्ञानाम् ‘अन्वेन यजेतेत्यत्र
अयशब्देन प्रहणमिति स्थितम् । सति चैकस्तोमकानैकस्तोमकाश्च तद्विकृ-
तिभूतायज्ञा । तेषु केषाम यशब्देन ग्रहणमिति विज्ञासायामाह—एकस्तोमो
वेति । ‘त्रिवृद्भिष्टोमो भवति । पञ्चदश उक्थ्यो भवति ।’ इत्यादयो ये ज्योति-
ष्टोमविकृतिभूता एकस्तोमका यज्ञा पट्टात्रादिषु अहिषेषु चामाता, त एव
अयशब्देन ग्राह्या । कुत ? ऋतुसंयोगात्—‘या वै त्रिवृदन्व यन्मनु-
मापघते स त दीपयति’ योतिष्टोमविकृता यत्र चोदजनं प्राप्तो त्रिवृत्स्तोम-
त विकृतिभूत यज्ञव्याप्नोतीत्यर्थः । ण्यमेकस्यैव त्रिवृदादे स्तोमस्य तत्तत्र
तुल्यापकरणत्वात् एकस्तोमका एव विकृतियथा अयपदनांशानानेकस्तोमका
इति ॥४३॥

**सि० ॥ सर्वेषां वा चोदनाविशेषात् प्रशंसा
स्तोमानाम् ॥ ४४ ॥**

यदुस्तोमैकस्तोमाना सर्वेषामेव ज्यानिष्टोमविकृतिभूताना यज्ञानामय-
शब्देन ग्रहणम् । चोदनाविशेषात्—अयशब्दस्य व्याप्यविशेषात् । दीपय-
तीति स्तोमाना स्तुतिमात्रम् । न हि सा सर्वैकप्रहणं विरुध्यते । येन
सङ्कोचः स्यात् । दीपयतीत्यस्य प्रकाशयतीत्यर्थः । न व्याप्तिरिति
भातः ॥ ४४ ॥

इति पूर्वमीमांसामूत्रवृत्तौ भातबोधिषा पञ्चमाध्यायस्य तृतीय
पादः ॥ ३ ॥ श्री ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पाठक्रमोपेक्षया श्रुत्यर्थयोर्वचनार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

**क्रमकोपोऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषात् अर्थ-
विशेषाच्च ॥१॥**

‘ ज्योतिष्टोमे ऐन्द्रायनप्रभृतिप्रहमभ्ये आश्विनमहस्तृतीयस्थाने पठिन ।
 ‘ अग्निहोत्र जुहोति । यत्रागु पचती ’ त्येन्माग्निहोत्रयसागुपाकयो पाठक्रमो-
 ऽस्ति । तत्र अर्थशब्दाभ्याम्—अनुष्ठयक्रमबोधकश्रुत्यर्थप्रमाणाभ्या, क्रमस्य
 कोपः—पाठक्रमस्य बाध स्यात् । कुत ? श्रुतिविशेषात्—‘ आश्विनो
 दशमो गृह्यते ’ इति प्रत्यक्षश्रुतिगम्यत्वात् क्रमस्येति शय । तथा अर्थ-
 परत्वात्—अग्निहोत्ररूपार्थं प्रति यत्रागुपाकस्य सागनत्वात् । पाठक्रमस्य
 आनुमानिकत्वात् यत्रागुपाके फलरूपनाप्रसङ्गाच्च दोर्नित्यमिति श्रुत्यभ्या-
 तस्य बाध इति भावः ॥१॥

मुख्यक्रमेण आग्नेयस्य पूर्वमवदानाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥२॥

अवदानाभिधारणासादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या
 स्यात् ॥२॥

दर्शपूर्णमासप्रकरण सान्नायधर्मा व सापाकरणद्रोहनादय पूर्वमाद्याना ।
 तत पुरोडाशधर्मा निर्वापायघातादय । तेषा धर्माणामनुष्ठानमपि पाठक्रमेणैव
 प्रवृत्तमस्ति । अत प्रधानार्थमवदानादिक्रमपि प्रवृत्तिक्रमेण पूर्वमेव स्यात्,
 नाऽऽग्नेयस्यावदान प्रथममिति ॥२॥

सि० ॥ यथाप्रदानं वा तदर्थत्वात् ॥३॥

प्रदानक्रमेणैव अवदानादिक विधेय, न प्रवृत्तिक्रमेण । कुत ? तेषा
 तदर्थत्वात्—अवदानादीना प्रदानार्थत्वात् । प्रदान आग्नेयस्य प्रथम
 पश्चात्सान्नायस्य । मुख्यक्रमो हि प्रवृत्तिक्रमात्प्रयत्नः । प्रदानान्तमेक पदार्थ
 इति चेत्कृत्याचिन्तास्ति इति भावः ॥३॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥४॥

प्रयाजशेषाभिधारे ‘ स वै च्छन्नायाममे अभिधारयति, ततो हि प्रथ-
 ममाज्यभागो यक्ष्यन् भवति ’ इति अभिधारप्राप्त्ययं प्रथमप्रदानात्मकलिङ्ग-
 दर्शनादपि प्रदानक्रमेणैवावदान सिध्यति ॥ ४ ॥

इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यनियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥

‘एष वै देवर्षो यदर्शपूर्णमासौ, यो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेते, रथस्यष्ट एवायसाने वरे देवानामवस्यति’ इति वचनादिष्टिपूर्वत्वमेवेति नियमः । न हि वचनस्त्रातिभार इति ॥ ५ ॥

सि० ॥ सोमश्चैकेषामग्न्याधेयस्यर्तुनक्षत्रातिक्रमवचनात् तदन्ते नानर्थकं हि स्यात् ॥ ६ ॥

इष्टिपूर्वत्वं स्वीकुर्मः । किं तु सोमोऽप्येकेषां यजमानानां दशपूर्णमासयोः पूर्वं स्यात् । कुतः ? ‘सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत, नर्तुं स प्रतीक्षेत न नक्षत्रमिति’ अग्न्याधानस्य ऋतुनक्षत्रातिक्रमवचनात् । अन्यथा तदन्ते-इष्ट्यन्ते, सोम इत्युच्यमानेन तदतिक्रमवचनमनर्थकं स्यात् । यस्यैव ऋतुनक्षत्रे उक्ते तस्यैवानादरः स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

तदर्थवचनाच्च नाविशेषात्तदर्थत्वम् ॥ ७ ॥

‘यः सोमेन यजेत सोऽग्निमादधीत’ इत्यग्न्याधानस्य सोमार्थत्वबोधकवचनादपि सोमाधानयोरव्यवहिताऽऽनन्तर्यं सिध्यति । अन्यथा सोमेन अग्निहोत्रेष्ट्यादिमिथ्य सर्वैरेव यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीतेत्युक्तौ सवर्षित्वेनाविशेषान्नोक्तवचनबोधिनाऽऽधानस्य सोमार्थत्वस्यो विशेषः समुपपद्येत । तस्मात्सोमपूर्वत्वमपीति भावः ॥ ७ ॥

अयक्ष्यमाणस्य च पवमानहविषां कालनिर्देशात्

आनन्तर्याद्विशङ्का स्यात् ॥ ८ ॥

‘यः सोमेनायक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीत, स पुरा संवत्सरात्पवमानहवीनि निर्वपेत्’ अनेन वचनेन सोमयागकर्तृत्वाभावे निमित्ते सति पवमानहविषां कालविशेषो विहितः । सोमयागस्य च निश्चयत्वात् सोमयागकर्तृत्वाभाववान् पवमानेष्ट्यधिकारी नैव शास्त्रतः ग्रामिष्यति । तस्मात् अग्न्याधानानन्तरमय-

क्ष्यमाणअयमेतसोमेनायक्ष्यमाणइत्यस्यार्थो वाच्यः । तथा आधानानन्तरं तादृ-
शनिमित्ते सति पवमानहविषां कालविशेषविधानेन सोमयागे आधानानन्त-
र्यस्य निष्प्रत्यूहं सिद्धत्वात् विशङ्का-शङ्काराहितं स्यादिति भावः ॥८॥तस्मात्-

इष्टिरयक्ष्यमाणस्य तादर्थ्येन सोमपूर्वत्वम् ॥९॥

आधानानन्तरं सोमेनायक्ष्यमाणस्य पूर्वं इष्टिः । सोमार्थत्वेन यक्ष्य-
माणस्य तु इष्टेः सोमपूर्वत्वम् इति सिद्धम् ॥९॥

ब्राह्मणस्यापि इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यनियमाधिकरणम् ॥१०॥

उत्कर्षाद् ब्राह्मणस्य सोमः स्यात् ॥१०॥

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं चानियतमिति स्थितम् । तत्र ब्राह्मणस्य सोमपू-
र्यत्वमेव नियतमित्याशङ्कते । ब्राह्मणस्य इष्टेः पूर्वं नियमेन सोमः स्यात् ।
कुतः ? ' आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया, स सोमेनेष्ट्वा अग्नीषोमीयो
भवति । यदेयादः पौर्णमासं हविः नदनुनिर्वपेत् । नहि उमयदेवस्यो भवति ' ।
इति श्रुत्या सोमोत्तरमग्नीषोमीयस्य उत्कर्षात् । अग्नीषोमीययागमन्तरा शेष-
यागैः फलानुत्पत्तेः पड्यागानामेवोत्कर्ष इति भावः ॥१०॥

पौर्णमासी वा श्रुतिसंयोगात् ॥११॥

पूर्वोक्तग्रन्थे पौर्णमासं हविरनुनिर्वपेदिति श्रवणात् केवलं पौर्ण-
मासीययागत्रिकमेवोत्कृष्यते । न दर्शयागात्रिकमिति ॥११॥

सर्वस्य चैककर्मत्वात् ॥१२॥

सर्वस्य-पड्यागसमूहस्यैवोत्कर्षः, एककर्मत्वात्-समुच्चयेनैकफल-
जनकत्वात् ॥१२॥

स्याद्वा विधिस्तदर्थेन ॥१३॥

तदर्थेन-उपोनिष्ठोमाह्वयेन, विधिः-अत्रोत्कर्षविधिः स्यात् । पौर्ण-
मासनामकमपूर्वं कर्म विधीयते, उक्तभृत्येति भावः ॥१३॥

प्रकरणात्तु कालः स्यात् ॥१४॥

प्रकरणात्—दर्शपूर्णमासप्रकरणात्, कालः—सोमयागोत्तरत्वात्कः
कालविधिः स्यात् । प्रकरणबाधो मा भूदिति तदुत्तरत्वरूपकालविधिनङ्गी-
कृत्य दर्शपूर्णमासयोः स्वरूपो न्याय्य इति भावः ॥१४॥

नर्तुं प्रतीक्षेदित्यादिना सोमकालबाधाधिकरणम् ॥५॥

स्वकाले स्यादविप्रतिषेधात् ॥१५॥

अपर्यवसित एव पूर्वोधिकरणे अविपरिणामात्तराग्नौऽयम् । स्वेति
'यः सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीतं नर्तुं स, प्रतीक्षेत् नक्षत्रम्' । इत्यनेन
वचनेन आधानस्य यः कालो वसन्तर्गुह्येति कादिनक्षत्रात्पुरुः स एव बाध्यते ।
न सोमस्य । सोमस्तु स्वकाले स्यात् । अविप्रतिषेधात्—फलवत्येन तस्या
प्राधान्यात्, प्रधानकालस्य प्रतिषेधानर्हत्वात्, आधानस्य अग्निद्वारा सोमाङ्ग-
त्वात् अङ्गकालबाधस्य न्याय्यत्वादिति ॥ १५ ॥

सि०॥ अपनयो वा आधानस्य सर्वकालत्वात् ॥१६॥

प्रधानकालस्यैवोक्तत्वात्पेन बाधः क्रियते । नाङ्गकालस्य । कुतः ?
'यदेवेनं यज्ञ उपनमेत् अथादधीत' सोमानुष्ठानधर्मायामाधानकालो न प्रतीक्ष्य
ह्यपर्यवेनानेन वचनेनाऽऽधानकालबाधे तस्य सर्वकालत्वात् बाधितस्य
पुनर्बाधासम्भवादिति भावः ॥ १६ ॥

पौर्णमास्यूर्ध्वं सोमाद् ब्राह्मणस्य वचनात् ॥ १७ ॥

पूर्वोपक्रान्तस्योत्तरमिदम् । 'यदेवादः पौर्णमासं हविस्तदनुनिर्धेपेत्'
इति ब्राह्मणवाक्यात् पौर्णमासी एव सोमादूर्ध्वमुत्कृष्यते । नामायासी । प्रमा-
णाभावात् । नापि फलानुपपत्तिः वचनादेव फले भविष्यतीति ज्ञाते ।
किमिदं हि वचनं न कुर्यात् । न तस्याशस्ये क्रियतीति भावः ॥ १७ ॥

एकं वा शब्दसामर्थ्यात् प्राक्कृत्स्नाविधानम् ॥१८॥

एकमग्नीषोमीयं हविरैवोत्कृष्येन । शब्दसामर्थ्यात्—निर्दिष्टाव्य-
घटकादःशब्दसामर्थ्यात् । अदः पौर्णमासं हविरित्यनेन समीपस्थितस्यैव
निर्देश इति भावः । अतः सोमाद्याक् कृत्स्नस्य—अग्नीषोमीयातिरिक्तस्य
सर्वस्यैव, विधानम्—अनुष्ठाने कार्यमिति यावत् ॥ १८ ॥

आज्यस्य सोमादूर्ध्वमनुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

पुरोडाशस्त्वनिर्देशे तद्युक्ते देवताभावात् ॥ १९ ॥

‘आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतयेति पूर्वोदाहृतवाक्ये केवलान्नेयत्वेना-
प्युपक्रमात् अग्नीषोमीयहविरिवाऽऽग्नेयहविरस्यदःशब्देन ब्राह्ममिति चेत् ।
‘तर्हि उभयदेवस्यो भवती’ति निर्देशान्निर्देवताकः पुरोडाश एवादःशब्देन
तत्र ब्राह्मः । नैकदेवस्यः । अनिर्देशे—तस्य तस्मिन्वाक्ये अनिर्देशादित्यर्थः ।
‘सास्य देवता’ (पा. सू. ४।२।२४।) इति देवतासम्बन्धसत्त्वात् तद्युक्ते—यद्यपि
पुरुषे उभयदेवस्यो भवति निर्देशः, समुपपद्येने इति भावः ॥ १९ ॥

आज्यमपीति चेत् ॥ २० ॥

द्विदेवस्यैवादःशब्देन ग्रहणमिति चेदुपांशुयागे ‘अग्नीषोमाधुपांशु
यद्यप्यावाज्येनेत्याऽऽज्यहविरपि उत्कृष्येते’ति चेत्—॥ २० ॥

न मिश्रदेवतात्वादैनद्राभवत् ॥ २१ ॥

नाज्यस्य उत्कर्षः स्यात् । कस्मात् ? मिश्रदेवतात्वात्—उपांशु-
यागे विष्णुः प्रजापतिश्च विकल्पोन देवते स्तः । अत एवदेवतास्यद्विदेवता-
स्योभयमिश्रतात्तयागस्य न नियतं द्विदेवस्यमाज्यम् । तस्मान्मो-रुपैस्तस्य ।
यथा—‘आग्नेयं चतुर्धा करोती’ति विहितं चतुर्धाकरणं मिश्रदेवस्ये एनेद्राग्न-
पुरोडाशे न भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २१ ॥

वैकृतानामेन्द्राद्यादीनां सद्यस्कालताधिकरणम् ॥ ७ ॥

विकृतेः प्रकृतिकालत्वात्सद्यस्कालोत्तरा ततिस्तयोः
प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ २२ ॥

‘ ऐन्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः ’ ‘ सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम. ’ इत्यादिका उत्तरा तृतिः—विकृतीष्टिपरम्परा, सद्यस्काष्ठैव स्यात् । न प्रकृतिवद्यहकालः । कस्मात् ? ‘ य इष्ट्वा पशुना सोमेन वा यजेत, सोऽमावास्यायां पौर्णमास्या वा यजेत ’ इति तस्याः सद्यस्काष्ठत्वं प्रत्यक्षवचनविहितम् । त्रिकृतेः प्रोक्तिकं यहकालं चोदकप्राप्तम् । तदनुमानिकम् । तयोः प्रत्यक्षेण सद्यस्काष्ठत्वेन आनुमानिकं यहकालं बाध्यते इति भावः ॥ २२ ॥

शङ्का—द्वैयहकाल्ये तु यथान्यायम् ॥ २३ ॥

प्रकृतेः द्वैयहकाल्ये—दिनद्वयानुष्ठेयत्वात् विकृतेरपि तथा कृते यथान्यायम्—प्रकृतिवद्विकृतौ कार्यमिति न्यायानपेक्षं भवति ॥ २३ ॥

वचनाद्वैककाल्यं स्यात् ॥ २४ ॥

‘ पर्वण्यन्वाधानम् । इष्मावर्हिषश्च सन्नहनम् । प्रतिपदीष्टिः ’ इति वचनात् प्रकृतौ यहकालस्य युक्तम् । विकृतावानुमानिकस्य तस्य य इष्ट्वेति प्रत्यक्षवचनेन बाध्यासद्यस्काष्ठत्वमेवेति सिद्धान्तः ॥ २४ ॥

सोमात् सान्नाय्यविकारादीनामुत्कर्षाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सान्नाय्याऽऽग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात् प्रकृतिवत् ॥ २५ ॥

‘ सा यैश्वदेव्यामिक्षा ’ इत्यादयः सान्नाय्यविकाराः ‘ अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ’ इत्यादयः पशुपुराणद्वारा अग्नीषोमीयविकाराः । ते सर्वे यथायथं सोमादूर्ध्वमनुष्ठेयाः । कुतः ? ‘ नासोमयाजी सन्नयेत् ’ इति निषेधेन सान्नाय्यं कर्म सोमादूर्ध्वमुत्कृष्टम् । अग्नीषोमीयस्य उत्कर्षस्तु प्राक् प्रदर्शित एव । प्रकृतिवत्—प्रकृतौ तयोः सोमोत्तरकालस्य क्लृप्तत्वात् तद्विकृतौ तद्बाधो न युक्त इति भावः ॥ २५ ॥

सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासाम्य उर्ध्वं कर्तव्यताधिकरणम् ॥ ९ ॥

तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम् ॥२६॥

यथा साक्षाध्याग्नीषोमीयविकाराः सोमोत्तरकालिकास्तथा 'गवा यजेतेश्यादिना विहिता गयादिनामका एकाहादयः सोमविकारा अपि दर्श-पूर्णमासोत्तरं स्युः । न तत्पूर्वम् । कुनः ? 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्या सोमेन यजेतेति सोमस्य दर्शपूर्णमासोत्तरत्रयिग्रानात् तद्विकारेष्वपि तदुत्तरत्रयेन चोदकोऽतिदिशति । ननु 'सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्नीनादधीतेति सोमस्य आधानानन्तर्याध्या इष्टिपूर्वत्वं तथा तद्विकाराणामपीष्टिपूर्वत्वमेव स्यादिति चेन्न । सोमेस्येष्टिपूर्वत्वं न साक्षाद्विहितम् । अपि त्वाधानानन्तर्योपदेशेनार्थ-सिद्धं तत् । न हि चोदकोऽर्थसिद्धमतिदिशति । अपि तु विहितमेव । इष्ट्युत्तरत्वं तु कयाश्रुत्या साक्षाद्विहितम् । अतः सोमविकारा एकाहादयः दर्शपूर्णमासादूर्ध्वमनुष्ठेया इति सिद्धम् ॥ २६ ॥

इति पूर्वमीमासास्तूतवृत्तौ भावशेषाधिन्या पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

सम्पूर्णश्च पञ्चमाध्यायः ।

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

यागादिकर्मणां स्वर्गादिफलसाधनत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

(अधिकारन्यायः ।)

द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसम्बन्धः ॥ १ ॥

शास्त्रोपदिष्टानां सर्वेषामपि कर्मणामनुष्ठानक्रमः पूर्वोऽध्याये निरूपितः । कस्तेषामनुष्ठानाः अर्थात्तेष्वधिकारिकः ? इत्यधिकारजिज्ञासायां तन्नि-रूपणमायं पष्ठाध्याय आगम्यते । तत्रेदमादिनं मूलं द्रव्याणामिति । द्रव्या-णाम् सुखसाधनस्वर्गादिफलानाम्, कर्मसंयोगे-फलानां न मेन संयोगे श्रूयमाणे, गुणत्वेन-तत्साधनत्वेन सम्बन्धः न्यात् । न भाव्यत्वेनेति वाच्यम् । अत्रायं

पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः—‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’ ‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादौ यागादिक्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वम् । तज्जन्यफलभोक्तृत्वमधिकारः । स चाधिकारः तत्क्रियाकर्तुर्नास्त्वेव । फलभोगाभावात् । तथा हि—यजेतेत्यादौ आख्यानप्रत्ययेन भावना अभिधीयते । ‘तस्या चैकपदोपात्तो धात्वर्थ एव भाव्यत्वेनान्वेति । न पदान्तरोपात्तः स्वर्गः । एकपदरूपया श्रुत्या वाक्यस्य आधिनत्वात् । इत्थं स्वर्गस्य भाव्यत्वामात्रे गुणपदमेवाभ्युपेयम् । स्वर्गशब्दस्तु नात्र सुखं च्युते । किन्तु सुखसाधनं चन्दनखण्डादिद्रव्यं कथयति । लोकाव्ययहारे तथा दृष्टत्वात् । तादृशं द्रव्यं कामयितुमर्हम् । तेन विना यागादिकर्मानिष्पत्तेः । तस्मादुक्तवाक्यादौ फलस्यानभिधानात् तद्भोगस्याप्यभाव एवेति न फलभोक्त्रात्मनोऽधिकार इत्यधिकाराध्यायो नारम्भणीय इति ॥१॥

सि० ॥ असाधकं तु तादर्थ्यात् ॥२॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः । स्वर्गः असाधकं—यागसाधको न भवति । कुतः ? तादर्थ्यात्—यागस्य स्वर्गार्थात्—स्वर्गं फलमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन यागस्य विहितत्वादित्यर्थः । अत्रायं सिद्धान्त्यभिसन्धिः—यजेतेत्यत्र प्रत्यये न केवलमाख्यातत्वमस्ति । अपि तु लिङ्गत्वमपि विद्यते । तेन रूपेण स प्रत्ययः पुरुषं प्रवर्तयति । पुरुषश्च स्वाभिमतफलमन्तरेण नैव प्रवर्तते । अतः पुरुषप्रवृत्ति-सिध्यर्थं स विधिप्रत्ययः विशिष्टं सुखमेव स्वर्गशब्दार्थं इति द्योतयति । किञ्च, सुखविशिष्टद्रव्यवाचकत्वापेक्षया लाघवात् ‘नागृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिः’ इति नियमाच्च सुखमेव स्वर्गपदस्य वाच्योऽर्थः । तस्य च स्वर्गस्य भावनाया भाव्यत्वेनान्वयात् न भाव्यस्य तस्य यागसाधनत्व कदापि सम्भवति । तस्मात्—पुंभोग्यस्य स्वर्गाख्यसुखस्य सत्त्वात् तद्भो-
क्तृत्वरूपाधिकारोऽस्तीत्यधिकाराध्यायोऽयमारम्भणीय इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

**प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात् कर्मतो ह्यभिसम्बन्धः,
तस्मात् कर्मोपदेशः स्यात् ॥ ३ ॥**

यत्त्वेकपदश्रुत्या यागस्य मान्यत्वमित्युक्तम् । तस्योत्तरार्थमिदं सूत्रम् ।
हि-यतः, उक्तयुक्त्या कर्मतः—यागेन साकं कस्यचित्सम्बन्धोऽनर्थ्यं
वाच्यः । अतः प्रत्यर्थ—स्वर्गं प्रति, अभिसम्बन्धः—साध्यताद्वयः सम्बन्धः
कल्प्यः । तस्मात्स्वर्गमुद्दिश्य कर्मोपदेशः—यागविधिः स्यादित्यर्थः । उक्त-
श्रुत्या उत्पत्तिशिष्टपुरोडाशाद्यनरुद्धे यागे द्रव्यस्यानाकाङ्क्षितत्वात् यागे पुरुषस्य
प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं तदभीष्टफलस्याकाङ्क्षितत्वात् पदश्रुत्यपेक्षया वाक्यश्रुतिरेवात्र
गरीयसीति भावः ॥ ३ ॥

यागादिषु समर्थमनुप्यस्यैवाधिकाराधिकरणम् ॥२॥

फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात् ॥४॥

‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, अग्निदेवांश्च जुहुयात्स्वर्गकामः’
इत्यादिशास्त्रं सर्वाधिकारं—सर्वेषामेव तत्तत्कर्माधिकारदर्शकं स्यात् । कस्मात् ?
सर्वेषामपि कर्मणः—यागादिकर्मणः, फलार्थत्वात्—फलेच्छावत्त्वादित्यर्थः ॥४॥

सि० ॥ कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगात् विधिः कात्स्न्येन
गम्यते ॥५॥

कात्स्न्येन कर्तुः—यागपूर्वोत्तराङ्गविशिष्टप्रधानकर्तुः, विधिः—
अधिकारविधिः, श्रुतिसंयोगात्—उक्तार्थे विधितात्पर्यात्, इतिकर्तव्यनोपेत-
प्रधानकर्मण एव परमापूर्वजनकत्वबोधनात् अन्धपङ्कशादीनामाग्यानेक्षण-
विष्णुक्रमणादियागदङ्गकर्तृत्वासम्भवान् सर्वेषामधिकारः । अपि तु समर्थाना-
मेवेति भावः ॥५॥

यागादिषु स्त्रीपुंसयोरुभयोरधिकाराधिकरणम् ॥३॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात् पुंयुक्तमैतिशायनः ॥६॥

लिङ्गविशेषस्य—पुंलिङ्गस्य ‘स्वर्गकामः’ इत्यादौ निर्देशात् पुंयुक्तं
याजमानरूपमिति ऐतिशायनो मन्यते ॥ ६ ॥

तदुक्तित्वाच्च दोषश्रुतिरविज्ञाते ॥७॥

तदुक्तित्वात्-पुंलिङ्गस्य विवक्षितत्वादेन ' गर्भेण अविज्ञातेन हतेन
 मूढणहा ' इत्यस्या श्रुतौ यज्ञसाधनपुंग्वर्गहननशङ्कया मूढणहत्यादोषापादकम-
 विज्ञाते लिङ्गमुपपद्यते । अन्यथा स्त्रीत्वेन विज्ञातेऽपि मूढणहन्तृत्वस्य समान-
 त्वात् अविज्ञातेनेति कथनं व्यर्थं स्यात् । अतः पुंस एवाधिकारो न द्विय
 इति ॥७॥

सि० ॥ जातिं तु वादरायणः अविशेषात्, तस्मात्
 स्त्र्यपि प्रतीयेत जात्यर्थस्याविशिष्टत्वात् ॥८॥

अविशेषात्-स्वर्गकामादिपदस्य प्रथमापेक्षितफलपरत्वेन पुंस्त्वस्य
 अविवक्षितत्वात्, जातिम्-अनेकानुगतं स्वर्गविषयकेच्छासामान्यं, वादरायण
 आचार्यो मन्वते । जात्यर्थस्य-तद्गमिच्छायाः, अविशिष्टत्वात्-उभयसाधारण-
 त्वात् स्त्री अप्यधिकारिणीति प्रतीयेत । यच्च अविज्ञातेनेति लिङ्गं प्रदर्शितम् ।
 तत् ' अविज्ञातो वा एष गृह्यते यदाप्रयणः ' इति विधेस्तावकम् । न
 पुंस्त्वविवक्षायामलमिति भावः ॥८॥

विभक्त्येति चेन्न ॥९॥

' पशुना यजेतेत्यत्र विभक्त्या एकत्र विभक्त्यापि विभक्त्या पुंसवं
 विवक्ष्येतेति चेन्न ॥९॥

चोदितत्वाद्यथाश्रुति ॥१०॥

चोदितत्वात्-विहितत्वात् यथा श्रुतं तथा तत्र । अत्र सन्नुवाच-
 गतमिति वैषम्यमिति भावः ॥ १० ॥

द्रव्यवत्त्वात् पुंसां स्यात् द्रव्यसंयुक्तं क्रयविक्रया-
 भ्यामद्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगित्वात् ॥११॥

' श्रीहिमिर्यजेत । पशुना यजेत । तस्य ह द्वादशशतं गानो दक्षिणा '
 इत्यादिश्रुतेः द्रव्यसंयुक्तं-द्रव्यसाध्यं यज्ञादिकर्म, पुंसां च ' याजनाप्यापन-

प्रतिग्रहप्रजापालनजयकृपिवाणिज्यादिना द्रव्यवस्वात्तेषामेव तत्राधिकारः ।
स्त्रीणां तु ' शतमधिरयं दुहितृमते दद्यात् । आर्ये गोमिथुनम् ' इत्यादि-
क्रयविक्रयान्धां समानयोगित्वात्—द्रव्यैः साकं साध्यसाधनभावसम्बन्धात्,
अद्रव्यत्वम्—स्वस्वत्वाश्रयद्रव्यराहित्यम् । अतो नाधिकार इत्याक्षेपः
सिद्धान्ते । पित्रा विक्रीतत्वापितृद्रव्येणासम्बन्धः, भर्त्रा क्रीतत्वादासादिव-
त्तदीयद्रव्येणापि न सम्बन्ध इति भावः ॥११॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥१२॥

यथा पितुर्विक्रयः सिद्धः, तथा भर्तुः कृपेऽपि ' अपान्यैश्वरती'ति
क्रयस्य दर्शनं हेतुम् ॥१२॥

तादर्थ्यात् कर्मतादर्थ्यम् ॥१३॥

कर्तृनादिना तस्या अपि स्वस्वत्वाश्रयं द्रव्यं स्यादिति चेन्न ।
तादर्थ्यात्—भर्त्रर्थत्वात् । भर्त्रर्थे यत् कर्म तदेव तथा कार्यं नान्यत् ।
तथा च स्मृतिः—

भार्यापुत्रश्च दासश्च निर्धनाः सर्व एव ते ।

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनम् ॥ इति ॥१३॥

फलोत्साहाविशेषात् ॥ १४ ॥

तुः पक्षव्यावर्तकः । फलोत्साहः—फलविषयिणी इच्छा, तस्या अवि-
शेषात्—स्त्रिया अपि सत्त्वादस्त्याधिकारस्तस्याः ॥ १४ ॥

अर्थेन च समवेतत्वात् ॥ १५ ॥

अर्थेन—द्रव्येण च, समवेतत्वात्—युक्तत्वात् ' पत्नी पाणिग्रहस्य
ईशे ' इति श्रुत्या ' धर्मे च अर्थे च कामे च नानिचरितव्या त्वयेपम् ' इति
स्मृत्या च द्रव्यत्वामितं तस्याः सिद्धम् ॥ १५ ॥

क्रयस्य धर्ममात्रत्वम् ॥१६॥

प्रकृते क्रयस्य विक्रयस्य च नियतद्रव्यकत्वात् धर्ममात्रत्वम्—अदृष्ट-
साधनत्वं बोध्यम् । न लौकिकानियतद्रव्यकत्रयदृष्टफलकत्वम् ॥ १६ ॥

यागे दम्पत्योः सहाधिकाराधिकरणम् ॥४॥

स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् ॥१७॥

इत्थं स्ववतीः द्रव्यगतोः पत्नीयजमानयोः—‘ धर्मे चार्थे च कामे च
नातिचरितव्या त्वयेयम्, सहधर्मश्चरितव्यः, सहापत्यमुत्पादयितव्यम् ’ तथा
दर्शपूर्णमासादौ यत्रोभयविलक्षणसंस्कारसंस्कृतेनाऽऽज्येन होमे विहितस्नाहृ-
यचनाच्च ऐककर्म्यं—मिलितैकप्रयोगः स्यात् । न दृष्टक् दृष्टक् प्रयोग
उभयेति भावः ॥१७॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥१८॥

‘ मेखलया यजमानं दीक्षयति ’ ‘ योक्त्रेण ’ पत्नीं यजमानं मिधुनत्वाय ’
इति लिङ्गदर्शनादपि ऐककर्म्यं सिध्यति । अन्यथा भिन्नप्रयोगे योक्त्राभावेन
मिधुनत्वं विरुद्धं स्यात् ॥१८॥

क्रीतत्वात्तु भक्त्या स्वामित्वमुच्यते ॥१९॥

पत्न्याः क्रीतत्वात् स्वामित्वं—द्रव्यस्यामित्वं, भक्त्या—गौणवृत्त्या
उच्यते । न मुख्यवृत्त्येति ॥१९॥

फलार्थित्वात्तु स्वामित्वेनाभिसम्बन्धः ॥ २० ॥

फलार्थित्वात्—मिलितयोः फलार्थित्वश्रवणात्, मुख्यस्यामित्वेन-
वाभिसम्बन्धः । न गौणेनेत्यर्थः ॥२०॥

फलवत्तां च दर्शयति ॥२१॥

मिलितयोः फलवत्तां दर्शयति—‘ सम्पत्नी पत्या मुकृतेन गच्छताम् ।
‘ यज्ञस्य धुर्या युक्ताय भूताम् । सञ्जानानौ विजहानाम् । अरातीर्दिवि ज्योति-
रजरमारभताम् ’ इति श्रुतिर्दम्पत्योः फलं दर्शयति । तस्माद्गौणौ अधिष्ठतौ
इति सिद्धान्तः ॥२१॥

एकस्यैव पुंसः आधानाधिकरणम् ॥५॥

आधानं च द्वियज्ञवत् ॥२२॥

‘ क्षौमे वसानावग्निमादधीयाताम् ’ इत्याधाने श्रुतम् । तत्र
आधानं—द्वाम्यां पुंभ्यामाधानं कार्यम् । द्विवचनश्रवणात् । ‘ एतेन राज-
पुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम् ’ इति द्वियज्ञवत् ॥२२॥

सि० ॥ गुणस्य तु विधानत्वात्पत्न्या द्वितीय-
शब्दः स्यात् ॥२३॥

गुणस्य- क्षौमस्य, विधानत्वात्-विधीयमानत्वात्, द्वितीयशब्दः--
द्विवचनम्, पत्न्या—पत्नीं गृहीत्वा स्यात् । ‘ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनादधीत ’
इत्युत्पत्तिवाक्ये एकवचनश्रवणादेककर्तृकत्वम् । क्षौमस्यपरिधानकर्तृत्वं
तु द्वयोरित्यर्थः ॥ २३ ॥

पत्न्या यावदुक्ताशीर्गृह्यचर्यादवेवाधिकाराधिकरणम् ॥ ६ ॥

तस्या यावदुक्तमाशीर्गृह्यचर्यमतुल्यत्वात् ॥ २४ ॥

उक्तार्थिषा सिद्धाधिकारायाः तस्याः—पत्न्याः, ‘ पत्नीं सन्नद्धति,
पत्नीं वाचयति ’ इत्यादिवाक्यदुक्तं तान्देव । नातोऽधिकम् । अतुल्यत्वात्-
अभ्यपनाभावेन यजमानतुल्यत्वाभावात् । आशीर्मन्त्रगृह्यचर्याकालिसंस्कारादिकं
सर्वं तुल्यमेवोभयोरिति ॥ २४ ॥

यागे शूद्रस्यानाधिकाराधिकरणम् ॥ ७ ॥

चातुर्वर्ण्यमविशेषात् ॥ २५ ॥

चातुर्वर्ण्यं यागाधिकारम्, अविशेषात्—विशेषवचनाभावादि-
त्यर्थः ॥ २५ ॥

निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादग्न्याधेयेऽसम्बन्धः

कतुप् ब्राह्मणश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ २६ ॥

‘ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नौनादधीन, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः ’ इत्य-
न्याधेये श्रुतत्वात् त्रयाणानधिकारः स्यात् । ऋतुषु—दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु
तुरीयवर्णस्य असम्बन्धः—अनधिकारः, ब्राह्मणादिश्रुतेरित्यात्रेयो मन्यते ॥२६॥

**निमित्तार्थे च वादरिः, तस्मात् सर्वाधिकारः
स्यात् ॥ २७ ॥**

‘ वसन्ते ’ इत्यादिवाक्यं निमित्तार्थकं—ब्राह्मणकर्तृकाऽऽधानस्य
निमित्तं वसन्तः, एवं राजन्यकर्तृकस्य वैश्यकर्तृकस्य च ग्रीष्मः शरश्च
निमित्तम् । शूद्रस्य तु अनियमः कालः । तस्मात्—अर्थित्वाविशेषात्सर्वेषाम-
धिकारः स्यादिति वादरिर्मनुने ॥ २७ ॥

अपि वा अन्यार्थदर्शनाद्यथाश्रुति प्रतीयेत ॥२८॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । अन्यार्थदर्शनात्—अन्यत्र ‘ पयोव्रतं ब्राह्म-
णस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य ’ एवं ‘ वार्हद्विरं ब्राह्मणस्य ब्रह्मसाम
कुर्यात्, पार्थुरश्यं राजन्यस्य, रायोवाजीपं वैश्यस्य ’ इति शूद्रवर्ज्यं त्रैवर्गिकं
गृहीत्वा तत्तन्निमित्ते सति त्रिशिष्टविधिदर्शनात् अपि यथाश्रुति वसन्तादिका-
लीनः शूद्रवर्ज्यब्राह्मणादिवर्णकर्तृकान्याव नविधिर्योष्यः ॥ २८ ॥

निर्देशात्तु पक्षे स्यात् ॥ २९ ॥

‘ य एवं विद्वानग्निमाधत्ते । ’ इत्युत्पत्तिराक्यनिर्देशात् पक्षे—उक्त-
निमित्ते वसन्तादिकालः स्यादिति पुनर्निमित्ताऽऽशङ्का ॥ २९ ॥

वैगुण्यान्नेति चेत् ॥ ३० ॥

प्रागुक्तपयोव्रतादेः ब्रह्मसामादेश्च राहित्येन शूद्रेण कृतमपि तत्सर्वं
फलं नेत्र जनयेत् त्रिगुणत्वादिति चेत्— ॥ ३० ॥

न काम्यत्वात् ॥ ३१ ॥

न काम्यत्वात्—‘ स्वर्गकामो यजेत ’ इत्यभिधेयश्रवणात् तस्यापि
कामनात्तत्वात् अनियमेन येन केनापि व्रतं स्यादिति न वैगुण्यम् । तद्वत्ता-
माणीति भावः ॥ ३१ ॥

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ३२ ॥

संस्कारे—पयोव्रतादिसंस्कारे, तत्प्रधानत्वात्—पुरुषप्रधानत्वात्—
पुरुषसंस्कारः पयोव्रतादिष्वस्य श्रुतस्तस्यैव सः, नान्यस्येति नैव वैगुण्यमपीति
भावः ॥ ३२ ॥

अपि वा वेदनिर्देशादपशूद्राणां प्रतीयेत ॥ ३३ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । 'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयान, ग्रीष्मे राजन्यम्,
शरदि वैश्यम्' इति वेदे त्रयाणामेव निर्देशात्—उपनयनस्य वेदप्रवृत्त्यर्थत्वात्,
शूद्रस्य वेदाभावात् अपशूद्राणां—शूद्रभिन्नानामेव त्रैवर्णिकानां वैदिक
आधानादिकर्मण्यधिकारः, न शूद्रस्येति प्रतीयेत ॥ ३३ ॥

गुणार्थत्वान्नेति चेत् ॥ ३४ ॥

उपनयनस्य गुणार्थत्वात्—पुरुषसंस्कारार्थत्वात्, नोक्तार्थसिद्धिः—
न वेदप्रवृत्त्यर्थमुपनयनमित्याशेषस्तस्य ॥ ३४ ॥

संस्कारस्य तदर्थत्वाद्विद्यायां पुरुषश्रुतिः ॥ ३५ ॥

संस्कारस्य—उपनयनस्य, तदर्थत्वात्—विद्यार्थत्वात्, विद्यायामेव
पुरुषश्रुतिः—ब्राह्मणादीनां ध्वजम् । सम्भवति दृष्टफले अदृष्टकल्पनं न
युक्तमिति भावः ॥ ३५ ॥

विद्यानिर्देशान्नेति चेत् ॥ ३६ ॥

विद्यानिर्देशात्—विद्याकल्पनात्, स्वर्गकामश्रवणादेव विद्या
कल्पनीयेति चेन्न ॥ ३६ ॥

अवैद्यत्वादभावः कर्मणि स्यात् ॥ ३७ ॥

अवैद्यत्वात्—विद्याया अभावात्, अभावः—कर्मण्यधिकाराभावः
स्यात् ॥ ३७ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३८ ॥

अथैव ते साधकं लिङ्गं दर्शयति तथा चेति । 'पशु ह वा एतत्
स्मशानं यच्छूद्रस्तत्सकाशे नाध्येयम्' यस्य समीपे अध्ययनं निषिद्धम्,
किमु वक्तव्यं तस्य विद्याभाव इति । तस्मादपशूदाणामेव ब्राह्मणादीनां
विद्यायनामाधानादिकर्मण्याधिकार इति सिद्धम् ॥ ३८ ॥

यागे निर्वहनस्याप्यधिकाराधिकरणम् ॥ ८ ॥

त्रयाणां द्रव्यसम्पन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥३९॥

त्रयाणां मध्ये द्रव्यसम्पन्नः—यो हि द्रव्यवान् स एवाधिकारी ।
कुतः ? कर्मणः—यागादेः, द्रव्यसिद्धित्वात्—द्रव्यसाध्यतादिति ॥ ३९ ॥

सि० ॥ अनित्यत्वात् नैवं स्यात् अथाद्वि द्रव्य-
संयोगः ॥ ४० ॥

अनित्यत्वात्—दारिद्र्यस्य अनित्यत्वात् नैवं स्यात् । न हि दरिद्र
इति काचन जातिरस्ति । धनमन्तरेण जीविष्यतीत्येनदभ्यनुपपन्नम् । अथात्-
सम्पादनात्, द्रव्यसंयोगः स्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

अङ्गहीनस्यापि यागे अधिकाराधिकरणम् ॥९॥

अङ्गहीनश्च तद्धर्मा ॥४१॥

यो द्रव्ये न्याय उक्तः स एवाङ्गहीनेऽपि ज्ञेयः । अन्वत्वादिकमौदयेन
दूरीकृत्य अधिकारी भविष्यतीति मात्रः ॥४१॥

अचिकित्स्याद्गवैकल्यस्य यागानधिकाराधिकरणम् ॥१०॥

उत्पत्तौ नित्यसंयोगात् ॥४२॥

उत्पत्तौ उत्पत्तिसमये एव, योऽयं तस्यान्वयस्य तेन साकं नित्य-
संयोगात्—अचिकित्स्याद्गवैकल्यत्वेन, स. न यागाधिकारीति ज्ञेयम् ॥४२॥

दर्शपूर्णमासयोऽभ्यार्पेयस्यैवाधिकाराधिकरणम् ॥११॥

अभ्यार्पेयस्य हानं स्यात् ॥४३॥

दर्शपूर्णमासयोः 'आर्पेयं वृणीते, एकं वृणीत, द्वौ वृणीते, त्रीन्
वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चानिवृणीते' इति श्रुतम् । तत्र अभ्या-

पेयस्य--व्याप्येयगिन्नस्य, हानं--अधिकाराभावात् स्यात् । एकादीना विधाने वाक्यभेदापत्ते ' त्रीन् वृणीते ' इत्यस्य त्रिधे शेषभूतोऽयमर्थवाद एकमित्यादिरिति भावः ॥४३॥

चातुर्वर्ण्यातिरिक्तस्य रथकारस्याऽऽधानेऽधिकाराधिकरणम् ॥४२॥

(रथकारन्यायः ।)

वचनाद्रथकारस्य आधाने सर्वशेषत्वात् ॥४४॥

' वर्षासु रथकार आदधीत् ' इति वचनादत्रैवर्णिकस्य रथकारस्य आधाने अधिकारः स्यात् । कुतः ? तस्य सर्वशेषत्वात्--उसन्तादिवाक्यै-
ब्रह्मणःदित्रैवर्णिकानामाधान निहितम् । तेभ्य परिशिष्टो रथकार अत्रैवर्णिक ।
तस्य वक्ष्यमाणजातेरिदं वसन्तादिभिन्नकालनिहितमाधान उच्यते न चलात्सिध्य-
तीति भावः ॥४४॥

न्याय्यो वा कर्मसंयोगाच्छूद्रस्य प्रतिपिद्धत्वात् ॥४५॥

रथं करोतीति व्युत्पत्त्या रथनिर्माणरूपक्रियासम्बन्धात् त्रैवर्णिक एव
रथकारो न्याय्यः । कुतः ? शूद्रस्य प्रतिपिद्धत्वात्--श्रौतकर्मान-
धिकारात् ॥४५॥

अकर्मत्वाच्च नैवं स्यात् ॥ ४६ ॥

अकर्मत्वात्-- त्रैवर्णिकानां शिल्पिकर्मनिषेधात्, नैवं स्यात्--त्रैव-
र्णिको न रथकारशब्दवाच्य इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

आनर्थक्यं च संयोगात् ॥ ४७ ॥

ब्राह्मणादिऋषीणाऽऽधानेषु वसन्तादिकालसंयोगात् पुनरेवमुक्तिविधान-
मप्यनर्थकं स्यात्--॥ ४७ ॥

गुणार्थमिति चेत् ॥ ४८ ॥

गुणार्थं--निमित्तार्थं, त्रैवर्णिकेष्वेव रथकरणक्रियानिमित्तत्वेन कालो
निर्धार्य इति चेत् ॥ ४८ ॥

उक्तमनिमित्तत्वम् ॥ ४९ ॥

‘य एवं विद्वानग्निमाधत्ते’ इत्यनेनाऽऽधानस्य ग्राह्ये वसन्तादि-
काष्ठो निमित्तत्वेन विधेयः । तत्रैव सम्भवति । कालस्यानुपादेयत्वात् । इति
अनिमित्तत्वं— निमित्तत्वं न सम्भवतीत्युक्तमेव प्रागिति भावः ॥ ४९ ॥

सौधन्वनास्तु, हीनत्वान्मन्त्रवर्णात्प्रतीयेरन् ॥ ५० ॥

‘सौधन्वना ऋग्वः शूरचक्षसः’ ऋभूणांश्च देवानां व्रनपत्तेः
व्रतेनादधामि’ इति रथकारस्याधानं मन्त्रलिङ्गात् । त्रैवर्णिकेभ्यः किञ्चिद्दीनाः
शूद्रभिन्नाः सौधन्वना नाम जातिविशेषाः प्रकृते वर्णाकालीनाधानेऽधिकारिणः
प्रतीयेरन् । अपि च ‘नेमिं नयन्ति ऋभवो यथा’ इति ये नेमिं नयन्ति ते
ऋभव इत्युच्यन्ते । रथकाराश्च नेमिं नयन्ति । अतोऽप्यत्रैवर्णिकानामशूद्राणा-
मेवैतदाधानमिति सिद्धान्तः ॥ ५० ॥

त्रैवर्णिकभिन्नस्य निपादस्य शूद्रयागे अधिकाराधिकरणम् ॥ १३ ॥

(निपादस्यपतिग्यायः ।)

स्थपतिर्निपादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् ॥ ५१ ॥

‘रीदं चरुं निर्वपेद्यत्र रुद्रः प्रजाः शमयेत्’ इत्येतामिष्टिं प्रकृत्य-
‘एतया निपादस्थपतिं याजयेत्’ इति श्रूयते । तत्र यः स्थपतिः स एव
निपादः स्यात् । शब्दसामर्थ्यात्—शब्दनिष्ठमुख्यवृत्तिसामर्थ्यात् । पद्यैत-
त्पुरुषेण त्रैवर्णिकप्रहणे लक्षणाप्रसक्तेः ‘न विधौ परः शब्दार्थः’ इति निये-
धात् कर्मधारय एवात्र युक्त इति भावः ॥ ५१ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५२ ॥

‘कूटं दक्षिणा’ इति निपादानां द्रव्यं कूटशब्देन दर्शयति श्रुतिः ।
कूटं निपादानामेवोपकारकं नार्याणां त्रैवर्णिकानामिति भावः ॥ ५२ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां पद्याध्यायस्य प्रथमः पादः
सम्पूर्णः ॥ १ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

सत्रे प्रत्येकस्य सत्रिणः फलसम्बन्धाधिकरणम् ॥१॥

पुरुषार्थैकसिद्धित्वात्तस्य तस्याधिकारः स्यात् ॥१॥

‘ ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन् ’ । तथा—‘ सप्तदशावराश्चतुर्विंशतिपरमाः सत्रमासीरन् ’ इति श्रूयते । तत्र तस्य तस्य—प्रत्येकपुरुषस्य, अधिकारः—समग्रफलभोगः स्यात् । नाशेन फलभोगः । कुतः ? ‘ पुरुषार्थैकसिद्धित्वात्—पुरुषार्थस्य फलस्य एकसिद्धित्वात्—प्रत्येकपुरुषोत्पन्नत्वात् । ऋद्धिकामा इत्यादिवाक्यम् ऋद्धिफलमाधनं सत्र तच्च बहुकर्तृक फलजनने समर्पमिति ज्ञापयति । तस्मान्निष्ठित्वा स्वतन्त्राः समग्रफलकामाः सन्त एव तत्र प्रवर्तन्त इति भावः ॥ १ ॥

अपि चोत्पत्तिसंयोगात् यथा स्यात्सत्त्वदर्शनं तथा भावो विभागे स्यात् ॥ २ ॥

एकस्मिन् कर्मणि बहूना मुख्यकर्तृत्वे मानमाह—उत्पत्तिसंयोगात्-उत्पत्तिवाक्ये कर्तृन्वयिबहुत्वसङ्ख्याश्रयणात् । नैतल्लोकविरुद्धमित्याह—यथा सत्त्वदर्शनं—यथा गज पश्यन्त्विति बहूना नियोगे गजदर्शनक्रिया एकक्षणे सम्पद्यते । तथा भावः—अनुष्ठानं, विभागे—पुरुषभेदेऽपि स्यात् । अन्वयुणा आहवनीये हविषि प्रक्षिप्त बहुभिरैकक्षणे स्वागरूपानुष्ठानं कर्तुं शक्यवादिति भावः ॥ २ ॥

दर्शदौ कर्तव्यनियमाधिकरणम् ॥ २ ॥

प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्यथाकामी प्रयोगे स्यात् ॥३॥

प्रयोगे—दर्शपूर्णनासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, उद्योनिष्टांमेन स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादिवाक्ये स्वर्गकाम उद्देशः । उद्देश्यमनं चैकान्तं प्रत्येकस्मिन् दविषक्षितम् । ततः पुरुषमात्रभुनेः प्रयोगे—अनुष्ठाने, यथाकामी—यथेच्छं

स्यात् । एको द्वौ त्रयो वा यागं निर्वर्तयेयुः, न एक एवेति भावः ॥३॥

प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति चेत् ॥४॥

अर्थमर्थं प्रतीति प्रत्यर्थं, श्रुतिभावः—अर्थमेदेन गुणप्रधानमात्रोऽस्तीति शेषः । स्वर्गकाम इति पदप्रतिपाद्युपसं: फलं प्रत्युद्देश्यत्वेन तद्वत् सङ्ख्याया अविशक्षितत्वेऽपि यागानुरक्तां क्रियां—भावनां विदधन्ना आख्यात-प्रत्ययः कर्तृत्वेन भावनागुणभूते आक्षेपलभ्ये कर्तृरपि विधेयत्वं बोधयतीति विधेयगतसंस्थाया विवक्षितत्वान्न यथाकामो स्यादिति चेत्—॥४॥

तादर्थ्ये न गुणार्थता अनुक्ते अर्थान्तरत्वात् कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥५॥

तादर्थ्ये—फलस्य पुरुषार्थत्वे, कर्तुः प्रधानभूतत्वात्—यागकर्तुस्तस्य पुंसस्तत्र प्राधान्यात्, न गुणार्थता—गुणभूतयागाङ्गत्वं न सम्भवति तस्य । प्रधानगुणत्वयोर्विरोधेनैकत्र वृत्तिरसम्भवात् । अनुक्ते अर्थान्तरत्वात्—विरोधस्य घटदागम्यत्वेऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यत्वात् । लोके यत्र हि प्रधानत्वं राजादिषु तत्र गुणतरमप्रधानत्वं नैव दृष्टमिति भावः ॥५॥

सि० ॥ अपि वा कामसंयोगे सम्बन्धात् प्रयोगा- योपदिश्येत प्रत्यर्थं हि विधिश्रुतिर्विपाणवत् ॥६॥

अपि चेति पक्षो व्यावर्त्यते । 'यजंत स्वर्गकामः' इत्यस्मिन् कामसंयोगे चाक्षेपे आख्यातस्य घटकत्वेन सम्बन्धात् सः प्रयोगाय—पुरुषप्रवृत्त्यर्थमुप-दिश्यते इति निर्द्धानं धर्मलक्षणाधिकरणे । अतो नैह पुरुषप्राधान्यं शास्त्र-तात्पर्यविषयः । अपि तु यागानुष्ठानमेवानेन विधीयते । तद्विधौ तत्साधन-कर्तुस्तदङ्गत्वात्तद्विधेयणीभूतसङ्ख्यायाः विधेयगतत्वेन विवक्षितत्वमेवेति न यथाकामो स्यात्प्रयोगे । यत्र ह्येकस्मिन्नेव गुणप्रधानभावः शास्त्रतात्पर्य-विषयस्तत्र प्रत्यर्थं—'कृष्णविपाणया कण्डूयत' इति तृतीयया श्रुत्या गुणत्वं

‘चात्वाले कृष्णविषाणं प्रास्यती’ति द्वितीयया च प्राधान्यं बोध्यते इति विधिश्रुतिः—तत्तात्पर्यज्ञापिका पृथक् श्रुतिर्यथा विद्यते, तथा प्रकृते नास्तीति निर्दिष्टरीत्या गुणत्वमेव स्वर्गकामपुरुषस्य, न प्राधान्यमिति विवक्षितं तदगतमेकत्वमिति भावः ॥६॥

अन्यस्यापीति चेत् न ॥७॥

कर्तारमुद्दिश्य फलप्राप्तिर्न विधीयते । किन्वनुष्ठानमात्रं विधीयते चेत् अन्यस्य—परनिष्ठस्वर्गकामनयाप्यनुष्ठेयं स्वाध्याग्नदिकर्म । न हि स्वर्गकाम इत्यत्र आत्मनः परस्येति वा विदोषः श्रूयत इति चेन्न ॥ ७ ॥

अन्यार्थेनाभिसम्बन्धः ॥ ८ ॥

यजेतेत्यात्मनेपदश्रवणात् अन्यार्थेन—अन्यनिष्ठस्वर्गकामनया समं कर्तृभिसम्बन्धो नास्ति । कर्तृगाभिनि क्रियाफल एवाऽऽत्मनेपदविधानादिति भावः ॥ ८ ॥

फलाकामो निमित्तमिति चेत् ॥ ९ ॥

फलकामः—स्वर्गकामशब्दः, निमित्तम्—निमित्तप्रयोनकः, यावज्जीवपदयदिति चेत् ॥ ९ ॥

न नित्यत्वात् ॥ १० ॥

न निमित्तम् । नित्यत्वात्—निमित्तप्रयोनकणमुळप्रत्ययाद्यभावादिति भावः ॥ १० ॥

कर्म तथेति चेत् ॥११॥

‘युवं हि स्यः स्वर्गंती, इति द्वयोर्यजमानयोः प्रनिपद कुर्यात्’ ‘एते असुप्रमिन्दवः, इति वहुभ्यः यजमानेभ्यः’ इति श्रुतेः उयोतिष्टोमाद्येकमपि कर्म तथा—अनेककर्तृकमिति सिध्यतीति चेत्—॥११॥

न समवायात् ॥१२॥

न समवायात्—‘एतेन ॥अपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्’ इति वृत्तानेककर्तृक्यागादौ सायकाश्रयादित्यर्थः ॥१२॥

आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि समाप्तिनियमाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रक्रमात्तु नियम्येत आरम्भस्य क्रियानिमि-
त्तत्वात् ॥ १३ ॥

‘प्रजाकामो यजेत । ग्रामकामो यजेत । कारीर्या वृष्टिकामो यजेत’ इत्येव-
मादि काम्यं कर्म समाम्नायते । तत् प्रक्रमात्—कर्मण आरम्भात्, यावत्समाप्ति-
नियम्येत—नियतं, स्यादित्यर्थः । कुतः ? आरम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात्-
समाप्तिक्रियाकारणत्वात् । सति कारणे निमित्ते वा कार्यस्य नैमित्तिकस्य वा
अवश्यंभावित्वेन, आरब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणमित्युक्तेश्च समाप्ति-
रेव शास्त्रतात्पर्यविषयः । आरम्भस्त्वर्थसिद्धः । तं विना तस्या अनुपपत्तेः
सा तमाक्षिपति । अत आरब्धं कर्मावश्यं समापनीयमिति भावः । किञ्च,
‘देवताभ्यो वा एष आवृद्ध्यते यो यक्ष इत्युक्त्वा न यजेत’ ‘त्रैधातवी-
येन यजेत’ इत्यारब्धस्य कर्मण असमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणादपि
तत्समापनीयमित्येव प्राप्नोति ॥ १३ ॥

फलार्थित्वाद्वाऽनियमो यथाऽनुपक्रान्ते ॥ १४ ॥

यागस्य फलार्थित्वात्—फलसाधनत्वमात्रप्रतिपादनात्, अनियमः—
फलेच्छानिवृत्तौ समापनस्य नियमो न । यथा अनुपक्रान्ते—कामनासत्त्वेऽ-
प्यारम्भाभावे समाप्यभावः, तथा आरम्भेऽपि कामनाभावात्समाप्यभाव
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

नियमो वा तन्निमित्तत्वात्कर्तुस्तत्कारणं स्यात् १५ ॥

नियमो वा—समाप्तिनियम एव । आरम्भस्य तन्निमित्तत्वात्—
समाप्तिनिमित्तत्वात् । अन्यथा समाप्यनियमे कर्तुः—आरम्भकर्तुः, तत्-
असमापनं, कारणं—‘यो यक्ष इत्युक्त्वा न यजेत देवताभ्य एष
आवृद्ध्यते’ इति ध्रुते. प्रत्ययायकारणं स्यात् । ‘त्रैधातवीयेन यजेत’ इति
प्रायश्चित्तोपदेशोऽपि समाप्तिनियमं द्रष्टव्यमिति भावः ॥ १५ ॥

आरब्धलौकिककर्मणः समाप्त्यनियमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

लोके कर्माणि वेदवत्ततोऽधिपुरुषज्ञानम् ॥१६॥

लोके कर्माणि— रथगृहारम्मादीनि, वेदवत्— वैदिककर्मवत्, अवश्यं समापनीयानि । ननु, तान्यर्थसुखादिलोकप्रसिद्धमूलकत्वेनाशास्त्री-याणीति चेन्न । अधिपुरुषज्ञानं— गृहादिनिर्माणकर्तुः पुरुषस्य तद्विषयकं ज्ञानं, ततः— शास्त्रादेव भवति । अतस्तान्यपि कर्माणि शास्त्रीयाणीति भावः ॥१६॥

अपराधेऽपि च तैः शास्त्रम् ॥ १७ ॥

अपराधे—रथादिनिर्माणसमये अरादीना भङ्गे, तैस्तक्षादिभिः ' ओरे भग्ने इन्द्रबाहुर्वेदव्यः पायसेन ब्राह्मणो भोजयितव्यः ' इत्यादिप्राय-श्चित्तशास्त्रमपि पठ्यते । ततः शास्त्रीयत्वात्तत्कर्म समापनीयमिति ॥१७॥

सि० ॥ अशास्त्रा तूपसम्प्राप्तिः शास्त्रं स्यान्न प्रक-
ल्पनं तस्मादर्थेन गम्येत अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् ॥१८॥

अशास्त्रा—निर्मला, उपसम्प्राप्तिः— गृहरथादिनिर्माणप्राप्तिः । तस्मात् शास्त्रं—शिल्पिशास्त्रं, न प्रकल्पकं—स्वमूलवेदानुमापकं नैवार्थः । अर्थेन—स्वसंरक्षणादिप्रयोजनेन, गम्येत—ज्ञातव्यम् । किं तन्निर्माणफल-मित्याकाङ्क्षायामाह—अप्राप्ते—गृहरथादिनिर्माणकौशल्यशून्ये पुरुषे, तच्छा-स्त्रमर्थवत्—सफलम् । स्वमुध्या कर्तुमसमर्थः शास्त्रं दृष्ट्वा कुर्वादिति भावः । यच्च गृहरथादिनिर्माणाङ्गभूतं वास्तुदेवताद्याश्रयं च पुरुषार्थं नैमि-चित्तं कर्म, तस्य कर्मणः शास्त्रीयत्वादियमेव त-समापनम् ॥ १८ ॥

प्रतिपिच्छकर्मणामनुष्ठानेऽनिष्ठापाताधिकरणम् ॥ ५ ॥

(कण्डान्यायः १)

प्रतिषेधेष्वकर्मत्वात्क्रिया स्यात्प्रतिषिद्धानां
विभक्तत्वादकर्मणाम् ॥ १९ ॥

‘न कलञ्जं भक्षयेत्, न लघुनम्, न पलाण्डुम्, न गुञ्जनम्’
 इति श्रुतेषु प्रतिषेधेषु— सिद्धान्तिनो निषेधत्वेनाभिमतेषु वाक्येषु श्रूयमाण-
 नञः न प्रत्ययवाच्यभावनायामन्वयः, धात्वर्थभक्षणेन व्यवहितत्वात् । समा-
 सापत्तेर्न कलञ्जेन सम्बन्धः । भक्षणाभावस्य कृत्यसाध्यतया कर्तव्यताप्रति-
 पादकविध्यन्वयातुपपत्तेर्नापि भक्षणेन साक तस्यान्वयः सम्भवतीत्यगत्या
 ‘नेक्षेतोद्यन्तमादित्य’ इति यत् भक्षणपदस्य लक्षणया भक्षणविरोधिसङ्कल्प
 एवार्थो वाच्यः । तस्य कर्तव्यतया भक्षयेदिति विधानमुपपन्नमतः अकर्मत्वात्-
 भक्षणविरोधिसङ्कल्पाविधित्वात्, क्रिया स्यात् न निषेधः । यतो ‘नञ्पदसमभि-
 व्याहृतधातोः स्वरुद्धार्थे लक्षणा यस्मिन् स पर्युदासः, यच्च निवर्तकं
 वाक्यं स निषेधः’ इति पर्युदासनिषेधयोः विभक्तत्वात् परस्परं भिन्नत्वात् ।
 तद्विधेयवाक्ययोरपि भेदात् ‘न कलञ्जमित्यादिवाक्यद्वयपिनसङ्कल्पान्मकार-
 याजन्यादृष्टस्पर्शादिकलेच्छारहितेन तद्भक्षणं कार्यमित्यापातीति पूर्वः पक्षः
 ॥१९॥

**सि० ॥ शास्त्राणां त्वर्थवत्त्वेन पुरुषार्थो विधीयते
 तयोरसमवायित्वात्तादर्थ्ये विध्यतिक्रमः ॥२०॥**

शास्त्राणाम्— ‘अथ तस्य व्रतम्’ ‘नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्’
 ‘एतावता देनसा त्रियुक्तो भवति’ इति त्रयाणां शास्त्रवाक्यानाम्, अर्थव-
 त्त्वेन—पुरुषस्येष्टफलप्रद ईक्षणविरोधी ‘नेक्षिष्ये’ इति सङ्कल्पात्मकः पुरु-
 षार्थोऽत्र विधीयते । यत्र उपक्रमोपसंहाराऽऽलोचने एकार्यप्रतिपादकत्वा-
 द्वाक्यत्रयमपीदमेकं वाक्यमिति निःसन्दिग्धं सिध्यति । अतोऽत्र लक्षितः सङ्क-
 ल्पोऽर्थः युक्त एव । प्रकृते ‘न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ तु तयोः—प्रथमतृतीय-
 शास्त्रयोः असमवायित्वात्— अभावात्, तादर्थ्ये— शक्यार्थलभाय,
 विध्यतिक्रमः— विधीयमानार्थनिषेधः, भक्षयेदिति भक्षणप्रवृत्तिविरोधी
 तन्निवृत्तिरूपो मुख्यार्थ एवानिष्टपरिहारायोच्यते । इति व्यवहितान्वयोऽ-
 प्यत्र न दोषावह इति भावः ॥२०॥

गुर्वनुगमनादीनामुपनयनोत्तरप्रवृत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

तास्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रवर्तेरन् ॥२१॥

‘ गुरुरनुगन्व्यः अभिप्रादयितव्यश्च । वृद्धययाः प्रत्युद्येयः समन्त-
व्यश्च । ‘ प्रादमुखोऽन्नानि मुञ्चोत । ‘ क्षुत आचामेत् ’ इत्यादीनि तास्मिन्-
मन्त्रादिस्मृतिषु, शिष्यमाणानि — पठ्यमानानि गुर्वनुगमनादानि कर्त-
व्यानि जननेन— जन्ममात्रेण प्रवर्तेरन् । विशेषाश्रयणादित्यर्थे ॥ २१ ॥

सि०॥ अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्तेरन् ॥२२॥

‘ त्रैदिका एव पदार्था मन्त्रादिभिः स्मर्यन्ते ’ इति प्रागुक्तमेव । अतः
स्मृतीनां वेदतुल्यत्वात् उपायेन—उपनयनेन सह, प्रवर्तेरन् एते नियमाः ।
अत एव उपनयनात्प्राक् ‘ कामचारवादमक्षा’ इति स्मृतम् । तस्मादुपनयन-
मारभ्येते नियमाः परिपाठनीयाः, न प्रागिति ॥२२॥

अग्निहोत्रादियावज्जीवकर्मणां स्वकालमाश्रित्यत्वाधिकरणम् ॥७॥

(अग्निहोत्रन्यायः ।)

अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात् पुरुषार्थो विधीयते ॥२३॥

‘ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ यावज्जीव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत ’
इत्यादिवाक्येन उक्तकर्मण अभ्यासः—आवृत्तिर्विधीयत इति स्थितं द्विती-
याध्याये । अत्रायमभ्यासः अकर्मशेषत्वात्—कर्मशेषत्वाभावात्, पुरुषार्थत्वेन
विधीयते । अतः सातत्येन सादृशश्रुतिविहितं कर्म कार्यम् । यावज्जीवमिति
जीवननिमित्तेन विहितत्वात् सति निमित्ते नेमित्तिकस्य त्यागायोगात् सर्व-
दैव तदनुष्ठानमिति भावः ॥२३॥

एतस्मिन्नसम्भवन्नर्थात् ॥ २४ ॥

एतस्मिन्— सार्वकालिन्नानुष्ठाने, असम्भवन्— निद्राऽऽपारादि-
लोपप्रसङ्गेन सम्भवामावात्, तदतिरिक्तकाले सर्वदा तत्कर्तव्यमिति ॥२४॥

सि० ॥ न कालेभ्य उपदिश्यन्ते ॥२५॥

कालेभ्यः— विहितकालेभ्यः अन्यत्र न स्युः । यतः 'सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोति' अमावास्यायाममावास्यया यजेत' इत्यादिभिर्वाक्यै-
स्तत्काला उपदिश्यन्ते । ततस्तेष्वेव स्युरिति भावः ॥ २५ ॥

दर्शनात्काललिङ्गानां कालविधानम् ॥२६॥

काललिङ्गानां— विहितकाल एवेत्यत्र लिङ्गानां दर्शनात् 'अप वा एषं खर्गाहोकाश्चिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् अमावास्यां पूर्णमासी वा अतिपातयेत्' इति तत्रानुष्ठाने प्रायश्चित्तश्रवणं लिङ्गम् । अतः काले विधानं— तदनुष्ठानम् । न संन्ततम् । इति सिद्ध्यन् ॥ २६ ॥

अग्निहोत्रादीनां स्वकालावृत्त्या आवृत्त्यधिकरणम् ॥८॥

तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्तते ॥२७॥

आगमेन— आगते आगते प्रातरादिकाले अग्निहोत्राद्यनुष्ठानं कर्तव्यम् । न सकृत् । कुतः ? **तेषामौत्पत्तिकत्वात्—** प्रातरादिकालसंयुक्तानामेवाग्निहोत्रा-
दीनामुत्पत्तिवाक्यैर्विधानात् । कालत्रिशिष्टजीवननिमित्तत्वावृत्तौ नैमित्तिका-
वृत्तेरावश्यकत्वाद्विहितकाले तदावृत्तिरिति भावः ॥२७॥

तथा हि लिङ्गदर्शनम् ॥२८॥

तथा हि— उक्तार्थे लिङ्गदर्शनम्— 'यो दर्शपूर्णमासयाजी सन् अमावासीं पूर्णमासीं वाऽतिपातयेदिनि प्रायश्चित्तश्रवणमित्यर्थः ॥२८॥

दर्शादौ भेदादिनिमित्तस्याऽऽवृत्तौ नैमित्तिकावृत्त्यधिकरणम् ॥२९॥

तथाऽतः क्रतुयुक्तानि ॥२९॥

यथा क्रतुनिमित्तावृत्तौ क्रत्वावृत्तिः, तथा अन्तःक्रतुयुक्तानि—क्रतुमध्ये यानि नैमित्तिकानि 'भिन्ने जुहोति' । स्वप्ने जुहोतीत्यादीनि क्रत्वर्पानि अपि तथा—आवर्तन्त इत्यर्थः ॥२९॥

गुर्वनुगमनादीनां प्राप्तिनिमित्तमावृत्त्यधिकरणम् ॥ १० ॥

आचाराद् गृह्यमाणेषु तथा स्यात्पुरुषार्थत्वात् ॥३०॥

गुर्वनुगमनादिषु आचारप्राप्तेषु तथा—आवेत्तिः स्यात् । पुरुषार्थत्वात्-
गुरुप्रीत्यर्थत्वात् ॥ ३० ॥

ऋणत्रयापाकरणस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां नित्यत्वाधिकरणम् ॥११॥

**ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमृणवाक्येन संयो-
गात् ॥३१॥**

ब्राह्मणस्येति क्षत्रियवैश्ययोर्लक्षकम् । सोमविद्याप्रजं नित्यम् । ऋण-
वाक्येन— ऋणपदघटितवाक्येन, संयोगात्— त्रयाणपाकरणे दोषश्रवणात्
४ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते । ब्रह्मर्चेण ऋषिभ्यः । यज्ञेन
देवेभ्यः । प्रजया पितृभ्यः । एष वा अनृणीयः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी'ति
श्रुतेः ॥ ३१ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥२॥ श्रीः ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

नित्ये यथाशक्त्यङ्गानुष्ठानाधिकरणम् ॥१॥

सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशात् ॥१॥

सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्—यावज्जीवमिति विहितनित्याग्निहोत्रादौ
कर्मणि सर्वानुष्ठानसमर्थस्यैव प्रवृत्तिः स्यात् । तथाभूतोपदेशात्—साहा-
नुष्ठानस्यैव विहितत्वात् ॥१॥

**सि०॥ अपि वाप्येकदेशे स्यात् प्रधाने ह्यर्थनिर्धृति-
गुणमात्रमितरत्र तदर्थत्वात् ॥२॥**

अपि वेति पूर्वोक्तप्रवृत्तिः । एकदेशेऽपि—अद्वैकदेशानुष्ठानेऽपि,
प्रयोगः स्यात् । हि- यस्मात्, प्रधाने— प्रधानानुष्ठाने, अर्थस्य-प्रत्ययस्य-

मायात्मकफलस्य, निर्वृत्तिः—सिद्धिः । इतरत्र—इतरपक्षे स्वर्गादौ, गुण-
मात्रं—यावदङ्गानुष्ठानम् । यावदङ्गानुष्ठानस्य तदर्थत्वात्—स्वर्गार्थत्वादि-
त्यर्थः ॥२॥

**तदकर्मणि च दोषः तस्मात्ततो विशेषः स्यात् प्रधाने
नाभिसम्बन्धात् ॥३॥**

तदकर्मणि—तस्य—प्रधानस्य अकर्मणि—अननुष्ठाने, 'पपो वा
एषोऽव्यपद्येनैति' इति दोषः श्रूयते । तस्मात्ततः—अङ्गात्, विशेषः
स्यात् । प्रधानेनाभिसम्बन्धात्—प्रधानमात्रानुष्ठानस्य आवश्यकत्वमिति
भावः ॥३॥

**कर्माभेदं तु जैमिनिः प्रयोगवचनैकत्वात्सर्वेषामुप-
देशः स्यात् ॥४॥**

कर्माभेदं तु—कर्मणोः—नित्यकाम्यप्रयोगयोः अभेदम् एकरूपतां
जैमिनिराह 'अमावास्यायाम् अमावास्याया पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत'
इति प्रयोगवचनैककृतत्वात् । प्रयोगद्वयेऽपि सर्वेषां—यावदङ्गानाम्
उपदेशः—अनुष्ठानं स्यादिति भावः ॥४॥

**अर्थस्य व्यपवर्गित्वादेकस्यापि प्रयोगे स्यात् यथा
क्रत्वन्तरेषु ॥५॥**

एकस्य प्रयोगेऽपि—एकाङ्गमनित्यप्रयोगेऽपि, विगुणादपि नित्य-
दित्यर्थः, प्रत्यवायाभावः फलं स्यात् । कुतः ? अर्थस्य—प्रधानस्य, अङ्गेभ्यः
व्यपवर्गित्वात्—पृथक्कृतत्वात् । 'अमावास्याया यजेत । पौर्णमास्याया
यजेत' इत्यत्र अमावासीपौर्णमासीशब्दौ न साङ्गप्रधानपरौ । अपि तु प्रधान-
भूताग्नेयादिपट्ट्यागपराधेति द्वितीयाध्यास्य द्वितीयपादे चतुर्थ्याधिकरणे
सप्रपञ्चं निरूपितमिति न पूर्वसूत्रोक्त आश्रोपात्तरः । तस्मान्नित्यकाम्यप्रयो-
गयोर्मिथो भिन्नत्वाद्विगुणमपि नित्यं कर्तव्यमेवेति भावः । यथा क्रत्वन्तरेषु-

प्रकृतिनिकृत्त्यादिषु यथापरस्य धर्माः परस्य न भवन्ति । तथा काम्यप्रयोगस्य धर्मा अपि नित्यस्य भवितुं नार्हन्ति । तयोर्मिन्नस्य देवेति ॥ ५ ॥

विध्यपराधे च दर्शनात्समाप्तेः ॥६॥

विध्यपराधे च—अङ्गानुष्ठानासम्भवेऽपि ‘नदेव यादृक् तादृक् होतव्यमिति समाप्तेर्दर्शनात्—यथाकथंचिदङ्गहीनमपि प्रधानमनुष्ठप्यमेवेति श्रवणादित्यर्थः ॥ ६ ॥

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ७ ॥

‘यस्याग्निमनुष्ठुतं सूर्योऽभ्युदेति चतुर्गृहीतमाग्नें पुरस्ताद्धरेत्’ इत्यादिभिः प्रायश्चित्तश्रवणादपि अङ्गलायेऽप्यनुष्ठप्यं नित्यमिति ज्ञापयतीति भावः ॥ ७ ॥

अङ्गवैकल्ये काम्यस्य निष्फलत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

काम्येषु चैवमर्थित्वात् ॥८॥

‘देन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः’ ‘नारं चक्रं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः’ ‘श्वेदेवीं साङ्गप्रहायणीं निर्वपेद् ग्रामकामः’ इत्यादिषु काम्येषु कर्मसु ण्यमर्थिगुणस्याप्यनुष्ठानम् । अर्थित्वात्—अथ न कर्मजन्यफलेच्छायाः सत्त्वादि ययः ॥८॥

असंयोगात्तु नैवं स्याद् विधेः शब्दप्रमाणत्वात् ॥९॥

नैवं स्यात् । असंयोगात्—केवलप्रधानकर्म अर्पणजनकत्वे तात्पर्याभावात् । निधेर्पूर्वजनकत्वस्य शब्दप्रमाणैकगम्यत्वात् । केवलयागभावना नोपदिश्यते । किन्तिरनिर्न्वयताविशिष्टा सा अर्पणजनिकेत्युपदिश्यते इति भावः ॥९॥

अकर्मणि चाप्रत्यवायात् ॥ १० ॥

अकर्मणि—नित्यकर्मानुष्ठाने, यथा प्रत्ययस्य तथा काम्ये कर्मण्यश्रवणोन्नित्यकाम्ययोः साम्यमिति भावः ॥ १० ॥

द्रव्यभेदेऽपि कर्माभिदाधिकरणम् ॥३॥

क्रियाणामाश्रितत्वाद् द्रव्यान्तरे विभागः
स्यात् ॥ ११ ॥

क्रियाणां—यावदागाहोमक्रियाणां, द्रव्याश्रितत्वात् द्रव्यान्तरे—
ब्राह्मिनीवारादिद्रव्यभेदे, विभागः—यागादिकर्मणो भेदः स्यात् ॥११॥

सि० ॥ अपि चाऽव्यतिरेकाद्रूपशब्दाविभागाच्च
गोत्ववदैककर्म्यं स्थानामधेयं च सत्त्ववत् ॥१२॥

अपि चा ऐककर्म्यं स्यात्—द्रव्यभेदेऽपि दर्शपूर्णमासादिपदवाच्यत्वे-
नैकमेव कर्म स्यात् । अव्यतिरेकात्—व्यतिरेकसाधकमाशात् । रूपशब्दा-
विभागात्—नद्राचकदर्शपूर्णमासादिपदस्य तद्वाच्यस्य दर्शत्वपूर्णमासत्वादिरूप-
धर्मस्य चैक्यात् । यथा गोपदैक्ये तद्वाच्यगोत्वैक्ये गोत्यावच्छिन्ना व्यक्तिः
अपूर्वा न । किंवा द्रव्यगुणकर्मणा द्रव्यत्वादिना भेदेऽपि सत्त्वेन न भेदः ।
सदिति नामधेयं च न प्रयुक्तं । तथा द्रव्यभेदेऽपि न भिन्नमिति भावः ॥१२॥

नित्यकर्मणः अनित्यप्रारब्धकर्मणश्च द्रव्यापचारे प्रतिनिधिना
समापनाधिकरणम् ॥४॥

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावे अनागमः अन्यस्य
अशिष्टत्वात् ॥१३॥

श्रुतिप्रमाणत्वात्—‘ ब्राह्मिभिर्वजेत ’ इति तृतीयाश्रुत्या ब्राह्मिणा-
मङ्गत्वोपदेशात्, शिष्टाभावे—विहितब्राह्मभावे, अन्यस्य—नीशारादेः,
अनागमः—अप्राप्तिः । अशिष्टत्वात्—अनङ्गत्वादिति ॥१३॥

कचिद्विधानाच्च ॥ १४ ॥

कचिज्ज्योतिष्टोमे ‘ सोमामावे शूनिकानमिषुण्यात् ’ इति प्रतिनि-
धिविधानादत्र तथा नीयारप्रापकवचनस्याभावान्न प्रतिनिधिरिति ॥१४॥

सि० ॥ आगमो वा चोदनार्थाविशेषात् ॥१५॥

आगमः— नांवारप्राप्तिः, चोदनार्थाविशेषात्— चोदनार्थस्य यागाभिन्नत्वस्य पूर्वमेव व्यवस्थापितत्वात्, नांवारैरपि यागनिष्पत्तिसम्भवात् विशेषवचनाभावेऽपि सादृश्यादिना तत्प्राप्तिरिति भावः ॥१५॥

नियमार्थः कचिद्विधिः ॥१६॥

कचिद्विधिः— पूतिकविधिः, नियमार्थः—प्रतिनिधित्वेनान्यस्यापि प्राप्ता पूतिका एव ग्राह्या इत्यर्थः ॥१६॥

तन्नित्यं तच्चिकीर्षा हि ॥ १७ ॥

हि—यस्मात्कारणात्, तच्चिकीर्षा—यागचिकीर्षा नित्या । अकारणे प्रत्यवायश्रवणात् । अतः तत्—पूतिकाप्रापणं नित्यम्—अवश्यं, शास्त्रं विनापि पक्षे प्राप्तम् । मुख्यान्भावेऽपि यागस्याऽवश्यं कर्तव्यत्वादिति भावः ॥१७॥

देवतामन्त्रक्रियाणामपचारे प्रतिनिध्यभावाधिकरणम् ॥५॥

न देवतामिश्रदक्रियमन्यार्थसंयोगात् ॥१८॥

देवता—इन्द्रादिः, अग्निः—आहवनीयादिः, शस्त्रः—मन्त्रसमूहः, क्रिया—प्रयाजादिः, न प्रतिनिधिर्हति । कुतः? अन्यार्थसंयोगात् - देव-
तार्थानां प्रतिनिधिसाधकन्यायातिरिक्तन्यायोपेतत्वात् । ब्रह्मिद्रव्यस्य पुरोडाश-
कार्पसाधकत्ववक्त्रावस्यापि तत्साधकत्वं प्रत्यक्षसिद्धम् । देवतादेग्दृष्टसाधकत्वं
तु न तथा । अपि तु शास्त्रप्रमाणेकगम्यम् । शास्त्रमिदितदेवतादिप्रयोगं
यददृष्टं तदन्येनापि भवतीति शास्त्रमन्तरा ज्ञातुमशक्यमेवेति भावः ॥ १८ ॥

देवतायां च तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥

अग्न्यादिदेवतायां च तदर्थत्वात्—हविरुद्देश्यत्वात्, दशादिहविषः
उद्देश्योऽग्न्यादिः । तत्र सूर्यादियोजने तु दर्शयागो न स्यात् । एवमन्यत्रा-
पीति भावः ॥१९॥

प्रतिपिद्वद्रव्यस्य प्रतिनिधित्वाभावाधिकरणम् ॥६॥

प्रतिपिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः ॥२०॥

‘अयज्ञिया वै माया.’ इति यज्ञसामान्ये निषेधश्रवणात् मायगदि-
द्रव्य प्रतिनिधि चेन न ग्राह्यम् । इति द्रव्यादिप्रतिनिधिनिर्णय ॥२०॥

स्वामिनः प्रतिनिध्यभावाधिकरणम् ॥७॥

तथा स्वामिनः फलसमवायात् फलस्य कर्म-
योगित्वात् ॥२१॥

स्वामिनस्तथा न प्रतिनिधि । कुत ‘फलस्य कर्मयोगित्वात्-
अयोकूगाम्निवात् । फलसमवायात्-प्रतिनिधौ फलस्य स्यात्पत्तेरिति
भाव ॥२१॥

सत्रे कस्यचित्स्वामिनोऽपचारे प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥८॥

बहूनां तु प्रवृत्तावन्यमागमयेद्वैगुण्यात् ॥२२॥

(सप्रन्याय ।)

‘सप्तदश्यागं सत्रमासीरन्’ इति गूढना स्वामिनः प्रवृत्ते कर्मणि
कस्मिंश्चिदेकस्मिन्पचरिते अवैगुण्यात्-सप्तदश्यागदिसहस्र्यालोपो म। भूदि-
त्यन्य सत्पूरकमागमयेत् ॥२२॥

सत्रे प्रतिनिहितस्य अस्वामित्वाधिकरणम् ॥९॥

स स्वामी स्यात्तत्संयोगात् ॥२३॥

सः-प्रतिनिधि, स्वामी स्यात् । कुत ‘तत्संयोगात्-स्वामिन-
स्थानसम्पन्नगतिवर्थ ॥२३॥

सि० ॥ कर्मकरो वा भूतत्वात् ॥२४॥

कर्मकरः-आचार्य्यादिन कर्मकरः । भूतत्वात्-द्रव्यदानेन
परिकीर्तनात् ॥ २४ ॥

तस्मिंश्च फलदर्शनात् ॥२५॥

‘यः सत्राय दक्षितानां प्रनीयेतापि तस्य फलम्’ इति तस्मिन्-
अपचरिते स्वामिनि, फलदर्शनं दयं न स्वामी । अपि तु कर्मकर एवेति
भाव ॥ २५ ॥

सत्रे प्रातिनिहितस्य यजमानधर्मग्राहित्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

स तद्धर्मा स्यात् तत्कर्मसंयोगात् ॥ २६ ॥

सः--प्रतिनिधिः, तद्धर्मा--यजमानधर्मवान् स्यात् । तत्कर्मसंयो-
गात्--यजमानस्य यत्कर्म तदर्थं नियुक्तमात्रं ॥२६॥

श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधित्वाधिकरणम् ॥११॥

सामान्यं तच्चिकीर्षा हि ॥२७॥

सामान्यं--ग्रीहिसदृशं ग्राह्यम् । हि-यस्मात्, यागे प्रवृत्तस्य
तच्चिकीर्षा--यद्विषयिणी इच्छा, तदलाभे तत्सदृशनेनेच्छनीति भावः ॥२७॥

परिगृहीतद्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानाधिकरणम् ॥१२॥

निर्देशात्तु विकल्पे यत् प्रवृत्ताम् ॥ २८ ॥

विकल्पे - वैकल्पविषयः, यत्प्रवृत्तं--यद्द्रव्यं प्रयमनङ्गीकृतम्, तत्सदृशं
ग्राह्यम् । निर्देशात्--प्रथमप्रवृत्तद्रव्यस्यैव ग्राह्यत्वेन निर्देशात् ॥ २८ ॥

अशब्दमिति चेत् ॥ २९ ॥

सदृशम् अशब्दम्--अविहितमिति चेत्-- ॥ २९ ॥

नानङ्गत्वात् ॥ ३० ॥

अविहितस्य वैकल्पिकेऽपि तुल्यत्वात् इतरशास्त्रे अप्राप्ताप्यग्रहद्विनि-
भावः । सत्कारा अपि खादिरे खादिरप्रतिनिधौ कर्तव्या इति सिद्धान्तः ॥३०॥

पूतिकस्य सोमप्रतिनिधित्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

वचनाच्चान्याय्यमभावे तत्सामान्येन प्रतिनिधिरभ-
वादितरस्य ॥ ३१ ॥

‘यदि न सोमं पिन्देत पूनिकानभिपुण्यात्’ इत्यास्तायने । अत्र
सिद्धान्तः । अभावे--सोमाभावे, तत्सामान्येन--तत्मादृश्येन, इतरस्य--पूतिका-
तिरिक्तस्य, प्राप्तौ वचनात्--‘यदि न सोममिति वचनात्’, न सदृशमन्याग्र्यं-
गृहीतुमयोग्यम् । असदृशं पूतिकाद्रव्यमेव प्रतिनिधिः स्यात् । अभावात्--
ईदृशाचनाभावे इतरस्य सदृशस्य प्रातिगिति भावः ॥३१॥

प्रतिनिध्यपचारे उपात्तद्रव्यसदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वा-
धिकरणम् ॥१४॥

न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥३२॥

प्रतिनिधौ—ब्रीहिप्रतिनिधिनीवारनाशे, न—नसदृशं द्रव्यं न ग्राह्यम् ।
कृतः ? समत्वात्—आगन्तुकत्वस्य तुल्यत्वात् । अतः मुख्यसदृश एव
प्रतिनिधिः पुनरपि ग्राह्य इति भावः ॥३२॥

श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरभावे मुख्यसदृशस्यैव प्रतिनिधित्वा-
धिकरणम् ॥१५॥

स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥३३॥

नीवारनाशे तत्सदृशग्रहणाभावेऽपि प्रतिकनाशे तत्सदृशं ग्राह्य-
मित्याह—श्रुतिलक्षणे—वाक्येन विहितप्रतिनिधिनाशे नष्टतत्सदृशग्रहणं
स्यात् । तस्मिन् प्रयोगे तस्य श्रुतिनियमिन्त्वात् ॥३३॥

सि० ॥ न तदीप्ता हि ॥३४॥

प्रतिकासदृशोपादानं न । हि—यतः, यागे प्रवृत्तस्य तदीप्ता-
सोमेच्छा, प्रथमं न प्रतिकेच्छा । अतः आगन्तुकसदृशो नेच्छाविषयो
भविष्यतीत्यर्थः ॥३४॥

मुख्यापचारे पुनस्तत्प्राप्तौ तस्यैवोपादानाधिकरणम् ॥१६॥

मुख्याधिगमे मुख्यम् आगमो हि तदभावात् ॥३५॥

मुख्यस्यालाभेन नीवारान् सम्पाद्य यागार्थं प्रवृत्तः, किन्तु निर्वापा-
दिकं न कृतम् । तत्र दैरात्तादृशप्रयोगे मुख्याधिगमे—ब्रीहिलाभे, मुख्य-
ब्रीहय एव ग्राह्याः । हि—यतः, तदभावात्—मुख्याभावात्, आगमः—
नीवारागमः । सर्वथा मुख्याभाव एव प्रतिनिधिरिति भावः ॥३५॥

प्रतिनिधिना प्रारब्धे कर्मणि मुख्यलाभेऽपि प्रतिनिधिनैव
समापनाधिकरणम् ॥१७॥

प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥३६॥

प्रवृत्तेऽपि— नीवारपुरोडाशेन प्रवृत्तप्रधानयागसम्पत्त्यनन्तरमपि व्रीहिलाभे पुनर्व्रीहिग्रहणमिति चेत्-॥३६॥

सि० ॥ नानर्थकत्वात् ॥३७॥

न पुनर्व्रीहिग्रहणम् । अनर्थकत्वात्—व्यर्थत्वात् । यागार्थं हि द्रव्य-
सम्पादनम् । यागस्य जातत्वाद्यर्थमेव तत्सम्पादनम् । नाद्गानुसारेण
प्रधानावृत्तिर्मुक्तेति भावः ॥३७॥

अमुख्ये संस्कारयोग्येऽपि मुख्यस्यैवोपादानाधिकरणम् ॥३८॥

द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् ॥३८॥

‘यूपे पशुं घघ्राती’ति पशुबन्धनयूपप्रकृतिभूतो मुख्यः खदिरः
पशुनियोजनमात्रसमर्थः । ‘यूपमष्टाश्रीकरोती’ स्यष्टाश्रीकरणसंस्कारा-
समर्थः । खदिरसदृशः कदरस्तुमयसमर्थः । तत्र को ग्राह्य इत्याकाङ्क्षाया
द्रव्यस्य—खदिरस्य, संस्कारस्य च—अष्टाश्रीकरणादेः, परस्परं विरोधे—
उभयोरेकत्रासम्भवे, द्रव्यं—मुख्यः खदिरो ग्राह्यः, संस्कारो बाध्यः । तदर्थ-
त्वात्—द्रव्यार्थत्वात्तस्य अङ्गप्रधानविरोधे अङ्गस्य लोप इति भावः ॥३८॥

प्रयोजनायोग्यस्य मुख्यस्य सत्त्वेऽपि प्रतिनिध्यादाना-

धिकरणम् ॥ १९ ॥

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तेर्द्रव्याणा- मर्थशेषत्वात् ॥३९॥

अर्थस्य—पशुनियोजनकार्यहेतुद्रव्यस्य खदिरस्य, विरोधे—तत्कार्य-
समर्थे द्रव्यं खदिरं त्यक्त्वा अर्थः—तत्कार्यं, सम्पादनीयम् । द्रव्याभावे—
मुख्यद्रव्याभावे, गौणेनापि—कदरेणापि, तदुत्पत्तेः—तत्कार्योत्पत्तेर्जायमान-
त्वात् । द्रव्याणामर्थशेषत्वात्—पशुनियोजनाङ्गत्वात् प्रधानानुसारेणाङ्गलोपो
युक्त इति भावः ॥३९॥

अङ्गनिर्वाहासमर्थस्यापि प्रधाननिर्वाहकस्य मुख्यस्योपादाना-
धिकरणम् ॥ २० ॥

विधिरप्येकदेशे स्यात् ॥४०॥

यत्र मुख्यद्रव्यम् अत्रदानमात्रे पर्याप्तम् । नीनारादयस्तु या नार्थ-
पर्याप्ता । तत्र हि प्राद्यमिति विमर्शे आह- विधिः-प्रहितमपि द्रव्य
ब्रह्मादि, एकदेशे-अत्रदानमात्र समर्थम् । अतस्तत्र प्रतिनिधि स्यात् ।
भूयसानुप्रदायति भाव ॥४०॥

मि० ॥ अपि वा अर्थस्य शक्यत्वात् एकदेशेन
निर्वर्त्येत अर्थानामविभक्तत्वात् गुणमात्र-
मितरत्तदर्थत्वात् ॥४१॥

अत्रि रेति पूर्वोक्त-यावृत्ति । अर्थस्य प्रधानयागस्य, अनुप्राप्तम्
एकदेशेन--अत्रेनापि मुख्यद्रव्येण, शक्यत्वात् निर्वर्त्येत-नैव प्रधान
वर्त-यम् । इतरत् स्निष्टवृद्धादि, तदर्थत्वात्-हवि सत्कारार्थत्वात्,
गुणमात्रं हविर्ज्ञम् । अत अर्थानां-स्निष्टवृद्धादिशेषप्रतिपत्तिप्रसूतीनां
मर्षेण कायाणां, हविरेकत्वेन सुमानत्वात् तानि मर्षण्यपि हविरेकत्वाद्दु-
र्वलानि । 'वाहिभिर्धजेतेति श्रुत्या ब्राह्मीणां यागाङ्गतात्तम्यं प्रागल्भ्य-
मिति भाव ॥४१॥

। इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भाववाधित्या पष्ठाद्व्याप्त्यं तुनीय पाद
सम्पूर्ण ॥ श्री ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥ १ ॥

शेषाद्ध्यवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'द्विर्हविषोऽवद्यती'ति पुरोडाशाद् सुचि द्वित्यदानान-
न्तरं तदवत्तमात्रनाशे पुनरपि शेषात्-पुरोडाशादेवावदानं कार्यम् । कुतः ?
तदर्थत्वात्--'अग्नये जुष्टं निर्वपामी'ति निर्वपणे निखिलपुरोडाशस्य अन्य-
धत्वादिति भावः ॥ १ ॥

सि०॥ निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत् ॥२॥

निर्देशात्--'मध्यात् पूर्वार्धादवद्यती'ति विधानात्, तन्नाशे अन्यत्
प्रतिनिधाय तेन यागः कार्यः । मध्यपूर्वार्धयोरेव अन्यर्थत्वादिति । न कृत्स्न-
पुरोडाशस्येति भावः ॥२॥

स्विष्टकृदर्थवत्तनाशे पुनरवदानाभावाधिकरणम् ॥२॥

अपि वा शेषभाजां स्याद्विशिष्टकारणत्वात् ॥३॥

शेषभाजां-शेषप्रतिपत्तिरूपस्विष्टकृदागार्थमवत्तहविष्यो नाशे स्विष्ट-
कृदादीनां लोप एव । कुतः ? विशिष्टकारणत्वात्-प्रधानयागनिर्वृत्त्यनन्त-
रमवाशिष्टस्य प्रतिपत्तिकारणत्वात् । शेषहविःसंस्कारार्थः स्विष्टकृदागादगो
हविरङ्गभूताः । अङ्गानुसारेण प्रधानावृत्तिर्न भवतीत्युक्तमेव प्रागिति भावः ॥३॥

ऋत्विजामेव शेषमक्षणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

निर्देशाच्छेषमक्षोऽन्यैः प्रधानवत् ॥ ४ ॥

शेषमक्षः-प्राशित्रांयुवाकादिशेषमक्षणम्, अन्यैः-प्रकृताध्यर्ष-
वादिऋत्विग्भ्योऽन्यैः कर्तव्यम् । कुतः ? निर्देशात्-'यजमानपञ्चमा इदं
मक्षयन्ती'ति निर्देशात् । प्रधानवत्-यथा 'यदामेयोऽष्टाप्रपालः'
इत्यनियमेन कृत्स्नपुरोडाशे यागसम्बन्धे प्राप्ते 'मध्यादवद्यतीत्यनेन ॥ निष-

अङ्गनिर्वाहासमर्थस्यापि प्रधाननिर्वाहकस्य मुख्यस्योपादाना-

धिकरणम् ॥ २० ॥

विधिरप्येकदेशे स्यात् ॥४०॥

यत्र मुख्यद्रव्यम् अवदानमात्रे पर्याप्तम् । नीजारादयस्तु यत्र कार्य-
पर्याप्ता । तत्र हि प्राह्यमिति विमर्शे आह--विधिः--विहितमपि द्रव्य
ग्रीह्यादि, एकदेशे--अवदानमात्र समर्थम् । अतस्तत्र प्रतिनिधि स्यात् ।
भूयसामनुपहायेति भावः ॥४०॥

मि० ॥ अपि वा अर्थस्य शक्यत्वात् एकदेशेन
निर्वर्त्येत अर्थानामविभक्तत्वात् गुणमात्र-
मितरत्तदर्थत्वात् ॥४१॥

अपि चेति पूर्वोक्तव्यावृत्तिः । अर्थस्य--प्रधानयागस्य, अनुष्टाप्तम्
एकदेशेन--अप्येतापि मुख्यद्रव्येण, शक्यत्वात् निर्वर्त्येत--नेनैव प्रधानं
कर्तव्यम् । इतरत्--स्निग्धवृद्धादि, तदर्थत्वात्--तत्र सत्कारार्थत्वात्,
गुणमात्रं हविर्द्रव्यम् । अतः अर्थानां--स्निग्धवृद्धादिशेषप्रतिपत्तिप्रभृतीनां
सर्वेषां कार्याणां, हविरङ्गत्वेन सुमानत्वात् तानि सर्वाण्यपि हविरङ्गत्वाद्बु-
र्वलानि । 'व्रीहिभिर्व्रजेतेति श्रुत्या-व्रीहिणीया यागाद्गन्धेऽप्येव प्राचस्य-
मिति भावः ॥४१॥

, इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भाष्यबोधिण्या पष्ठाध्यायस्य तृतीय पाद-
सम्पूर्णः ॥ श्री. ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिध्यादानाधिकरणम् ॥ १ ॥

शेषाद्ध्यवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'द्विर्द्विषोऽग्रयती'ति पुरोडाशात् जुषि द्वित्वदानान्-
न्तर तदवत्तमाग्रनाशे पुनरपि शेषात्-पुरोडाशादेयाग्रदानं-कार्यम् । कुतः ?
तदर्थत्वात्--'अग्रये जुष्टं निर्वपामी'ति निर्वापेण निखिलपुरोडाशस्य अन्य-
र्थत्वादिति भावः ॥ १ ॥

सि०॥ निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत् ॥२॥

निर्देशात्-- 'मध्यात् पूर्वार्वावयती'ति रिधानात्, त्नाशे अन्यद्
प्रतिनिधाय तेन याग कार्यः । मध्यपूर्वार्धयोरेव अन्यर्थत्वादिनि । न ह स्त-
पुरोडाशस्येति भावः ॥२॥

स्विष्टकृदर्थवत्तनाशे पुनरवदानाभावाधिकरणम् ॥२॥

अपि वा शेषभाजां स्याद्विशिष्टकारणत्वात् ॥३॥

शेषभाजां-शेषप्रतिपत्तिरूपस्विष्टकृदागार्हपत्यहविष्ये नाशे स्विष्ट-
कृदादीना लोप एव । कुतः ? विशिष्टकारणत्वात्-प्रधानमग्निर्द्वि-
रमवाशिष्टस्य प्रतिपत्तिरकारणत्वात् । शेषहविःसंस्कारं स्विष्टकृदन्तर्गतं
हविरङ्गभूताः । अङ्गानुसारेण प्रधानावृत्तिर्न भवतीत्यनेन प्रागेति भावः ॥३॥

ऋत्विजामेव शेषभक्षणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

निर्देशाच्छेषभक्षोऽन्यैः प्रधानवत् ॥ ४ ॥

शेषभक्षः-प्राशित्रशंसुनागादिशेषभक्षः, कर्त्तव्यः-प्रवृत्तः-
वादिऋत्विग्भ्योऽन्यैः कर्त्तव्यम् । कुतः ? निर्देशात्-'यवमन्त्रेण इष्टं
भक्षयन्ती'ति निर्देशात् । प्रधानवत्-यथा 'यवमन्त्रेण इष्टं' इत्य-
नियमेन कृत्स्नपुरोडाशे यागसम्बन्धे प्रागे 'यवमन्त्रेण इष्टं' इति

स्यते, तथा इदामक्षणेवाक्येन प्राशिञ्चादिशेषमक्षणे यजमानसहितप्रवृत्तक्रति-
वसम्बन्धो व्याचल्यते इति भावः ॥ ४ ॥

सि० ॥ सर्वैर्वा समवायात्स्यात् ॥ ५ ॥

सर्वैर्वा—इडादिसर्वभक्षैः साकं प्रकृताः सर्वे ऋत्विजः सम्प्रप्यन्ते
इत्यर्थः । कुतः ? समवायात्—कर्मकरत्वेन सर्वेषां तत्र सम्बन्धात् । तस्मात्
प्रकृतानां सर्वेषामेव ऋत्विजा यजमानानां शेषमक्षणं स्यादिति भावः ॥ ५ ॥

निर्देशस्य गुणार्थत्वम् ॥ ६ ॥

निर्देशस्य—‘यजमानपञ्चमाः’ इति वचनस्य, गुणार्थत्वम्—कर्मकरत्वा-
भावेन अप्राप्तयजमानविषयत्वम् । अतो न व्यावर्तकं तद्वचनमिति
भावः ॥ ६ ॥

प्रधाने श्रुतिलक्षणम् ॥ ७ ॥

प्रधाने—प्रधानयोगे, ‘मप्यादवधती’ ति श्रुतिलक्षणं प्रामाण्यम् ।
विधेयस्यान्यस्याभावाद्युक्तैव व्यावृत्तिस्तत्र । अत्र तु न तथा । विधिपरिसङ्-
ख्ययोर्विशये विधिरेवाभ्यर्हितः स्वार्थत्वात् परिसङ्ख्या प्राप्तबाधादिदोषत्रय-
नत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

अर्थवादिति चेत् ॥ ८ ॥

अश्वमेधे यथा ऋत्विजा न सर्वभक्षणं तद्वदत्रार्थमिति चेत्—॥ ८ ॥

न चोदनाविरोधात् ॥ ९ ॥

न । ‘अश्वमेधेन यजेत’ इति चोदनाविरोधात् । तत्र भक्षस्य बाहु-
ल्यात्सर्वभक्षणेऽऋत्विजा स्वेष्टौ स यज्ञो न समाप्येनेति भावः ॥ ९ ॥

कुत्स्नैकदेशमेदे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सि० ॥ अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तमेकदेशेऽपि ॥ १० ॥

एकदेशेऽपि—एकदेशमेदनेऽपि, प्रायश्चित्तम्—होमः कार्यः । कुतः ?
अर्थस्य—मेदनरूपनिमित्तस्य, समवायात्—निष्पन्नत्वात् । ‘मिमे लुहो-

ती 'ति श्रुतेर्पथा कृत्स्नकपालभेदने तथा तदेकदेशभेदनेऽपि तात्पर्यसत्त्वा-
दिति भावः ॥ १० ॥

न त्वशेषवैगुण्यात्तदर्थं हि ॥ ११ ॥

अशेषे—कृत्स्नभेदने तु, न ह्यमः । हि—यतः, तदर्थं—भिन्नस्य
संस्कारार्थं होमः । अशेषभिन्नस्य वैगुण्यात्—अग्रे कार्याक्षमत्वात्, होमो
निष्फल इति भावः ॥ ११ ॥

**स्याद्वा, प्राप्तनिमित्तत्वात् अतद्धर्मो नित्यसंयोगात्
न हि तस्य गुणार्थत्वेनानित्यत्वात् ॥ १२ ॥**

कृत्स्नभेदनेऽपि प्रायश्चित्तं होमः स्यादेव । प्राप्तनिमित्तत्वात्—
भेदनरूपनिमित्तस्य प्राप्तत्वात् । होमः अतद्धर्मः—भिन्नकपालसंस्कारो न ।
रग्न्यते भिन्नशब्दस्य संस्कार्यकपालाचकत्वेन निमित्तवाचकत्वाभावात्
होमस्य निमित्तिकत्वं न संभवति । अर्थात्तस्य नित्यसंयोगात्—नित्यत्वात्,
गुणार्थत्वेन—संस्कारत्वेन, निर्देशोऽसम्भवी । तथा सति भेदनस्य कादा-
चित्त्वत्वेनानित्यत्वात्, होमस्य च नित्यत्वात्, नित्यानित्यसंयोगविरोधात्मको
दोषस्त्वग्नये प्राप्नोति । यतो न हि नित्यमनित्यशेषकतुं प्रभवति । अतो न
होमो भिन्नसंस्कारः । अपि तु भेदने निमित्तो सति नैमित्तिकः । प्रायश्चि-
त्तमिति भावः ॥ १२ ॥

गुणानां च परार्थत्वाद्बचनाद्यपाश्रयः स्यात् ॥ १३ ॥

किञ्च, गुणानाम्—अज्ञाना, परार्थत्वात्—प्रधानार्थत्वात्, वचनात्—
विशेषवचनात्, व्यपाश्रयः—अन्यत्र विनियोगः स्यात् । प्रकृते ' भिन्ने
जुहोती' ति वाक्ये विशेषाश्रयणान् प्रकरणेन प्रधानहोमाधिकरणकविधिर्व-
क्तव्यः । स च न सम्भवति । आहवनीयानरुद्धत्वात् । ' आहवनीये जुहोति'
' भिन्ने जुहोती' त्र्यमयोस्तुल्यबलत्वेन वचनात् विकल्पः स्यादिति चेन्न ।
निमित्तत्वेनोपपत्तौ दुष्टो विकल्पो न युक्त इति भावः ॥ १३ ॥

भेदार्थमिति चेत् ॥ १४ ॥

‘गायत्र्या त्वा शताक्षरया सन्धधामी’ति भिन्नस्य पुनः सन्धानार्थता मन्त्रलिङ्गतः प्रतीयते । सा बाध्यते इति चेत्- ॥ १४ ॥

नाशेषभूतत्वान् ॥ १५ ॥

न । अशेषभूतत्वात्—भेदनप्रतिमंत्रस्य शेषभूतत्वाभावात् । न हि होमेन मन्त्रेण वा तत्सन्धातुं शक्यते । मृदापि सन्धीयमानस्य भिन्नबुद्धिर्ना-
पेवादित्यद्वयार्थेव तत्र वक्तव्येति भावः ॥ १५ ॥

अनर्थकश्च सर्वनाशे स्यात् ॥ १६ ॥

किञ्च, सर्वनाशे—भिन्नं कर्मात्मिषु प्रहरीतीति ध्रुतम् । अतस्त-
न्नानर्थकं संस्कारः । तत् उपहृत्य उपधाने योजनीयमिति चेन्न । ‘अन्यदुप-
दधात्री’ त्यागमन्ति । तस्मात् ‘भिन्ने जुहोती’ति कृत्स्नकदेशभेदन-
निमित्ते सति नैमित्तिकमिदं तदङ्गभूतं कर्मेति राद्धान्तः ॥ १६ ॥

क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

[क्षामेष्टिन्यायः ।]

क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनीयत्वात् ॥ १७ ॥

क्षामे—पुरोडाशदाहे, यत्प्रायश्चित्तं ध्रुतं तत्सर्वदाहे स्यात् । कुत ।
एकदेशस्य—एकदेशदाहस्य, अवर्जनीयत्वात्—नित्यत्वात् । न हि
नित्यस्य नैमित्तिकत्वं सम्भवतीति भावः ॥ १७ ॥

दर्शनादेकदेशे स्यात् ॥ १८ ॥

‘यस्य पुरोडाशो क्षायत तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति, यदा तद्वधि-
सन्तिष्ठेत अथ तदेव हविर्निर्वपेत्, यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः’ इत्यस्यां
ध्रुतौ ‘तद्वधि सन्तिष्ठेतेति तेन हविष्यं यागं समाप्येतेत्यर्थकम् । सर्वदाहे
भस्मीभूतस्य यागानर्हत्वात्तद्वाक्यं विरुध्येनेत्येकदेशदाह एवात्राभिमत
इत्याशङ्का । दर्शनात्—त्यागसमाप्तिश्चरणात्, एकदेशदाह एव
स्यादिति ॥ १८ ॥

अन्येन वै तच्छास्त्राद्धि कारणप्राप्तिः ॥१९॥

अन्येन—आज्येनैतत्समापनम् । आज्येन समापने पुनःकरणं कथ-
मिच्छाद्—शास्त्रात्—‘ दाहे पुनरावृत्तिः ’ इति शास्त्रात् कारणप्राप्तिरस्तीत्यर्थः ।
अन्यद्व्येणानुष्ठितेऽपि यागे दाहस्य निमित्तत्वं नापगच्छति । सति निमित्ते
नैमित्तिकमावश्यकमिति भावः ॥ १९ ॥

तद्धविः शब्दाच्चेति चेत् ॥२०॥

‘ तद्धविः सन्तिष्ठेतेति शब्दश्चशब्दात्तरगर्थं हविः साधनम् । नान्येन
हविषा यागसमाप्तिरिति चेत्— ॥ २० ॥

स्यादिज्यागामी हविःशब्दस्तल्लिङ्गसंयोगात् ॥२१॥

इज्यागामी—यागगामी, हविःशब्दः । तल्लिङ्गसंयोगात्—‘ सन्ति-
ष्ठेतेति लिङ्गसम्बन्धात् । अतोऽन्येन हविषा स्याद्याग इति भावः ॥ २१ ॥

एकहविरार्तावपि पञ्चशरावनिर्वापाधिकरणम् ॥ ६ ॥

यथाश्रुतीति चेत् ॥२२॥

‘ यस्योभयं हविरार्तिमाच्छेत् ऐन्द्र पञ्चशरावगौदनं निर्वपेत् ’ अत्र
यथाश्रुति—यथा श्रूयते तथा, सायप्रातरुभयहविरार्तिनिमित्तं पञ्चशरावौदन-
निर्वापः । नान्यत्तरहविरार्तिनिमित्तं इति चेत्—॥२२॥

सि० ॥ न तल्लक्षणत्वादुपपातो हि कारणम् ॥२३॥

न सायप्रातरुभयदोहार्तिनिमित्तं एव पञ्चशरावौदननिर्वापः । अपि
इत्यन्यतरार्तिनिमित्तोऽपि स । हि—यतः, उपपातः—निष्प्रविशयोगिकनाशः
साक्षादक्षः । अतः सः न निमित्तम् । तस्य नित्यत्वेन सार्वकालिकत्वात् ।
हविःप्रतियोगिकस्य तस्य निष्प्रनिधन्वेन निमित्तरूपोपपत्तौ तस्य तस्मिन्नु-
भयविशेषणमविश्वितमेव । तत्तु ग्राह्यस्य दोहद्वयस्यानुवादकम् । तस्मात्तेन
शब्देन तदनुषङ्गं हविर्गर्ते निमित्तत्वमुक्त्वा स निर्वापो विधीयते । निर्दिष्टवाक्ये-
नेति भावः ॥ २३ ॥

होमाभिपवोभयकर्तुरेव भक्षणधिकरणम् ॥७॥ .

होमाभिपवभक्षणं च तद्वत् ॥२४॥

ज्योतिष्टोमे—‘हविर्वीनमण्डपे प्रावभिगमिपुत्य’ ‘आहवनीये’ हुत्वा प्रत्यञ्च परेण सदमि भक्षान् भक्षयन्ती’ इति श्रुतम् । अत्र होमाभिपवभक्षणं तद्वत्—हविरार्तिगत्, प्रत्येकं निमित्तम् । अभिपुत्य भक्षयन्ति, हुत्वा भक्षयन्ति इति । नोभयकारणकमित्यर्थः ॥ २४ ॥ . . .

सि० ॥ उभाभ्यां वा न हि तयोर्धर्मशास्त्रम् ॥२५॥

उभाभ्यां—समुचिताभ्यामेव होमाभिपयाभ्यां भक्षणम् । हि—यतः, भक्षणं तयोः—होमाभिपवयोर्धर्म, इत्येवं प्रतिपादकमिदं शास्त्रं न । तथा सति प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति ‘भक्षणस्यावृत्तिः स्यात् । वाक्यभेदश्च । तस्मादभिपुत्य हुत्वा भक्षयन्तीत्येकार्थकमेवेदं वाक्यमिति भावः ॥ २५ ॥

पुनराधानं प्रतिबद्धयनुगमद्वयस्य निमित्तत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पुनराधेयमोदनवत् ॥ २६ ॥

अग्निहोत्रप्रकरणे—‘यस्योभावगती अनुगतावभिनिस्त्रोचेयात् सूर्यो वा अम्युदियात् पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तम्’ इति श्रुतम् । तत्र पुनराधेयं—पुनराधाननिमित्तत्वं, ओदनवत्—पञ्चशरादीदनानेविरावत् । अन्यतरानुगमनमपि निमित्तमिति भावः ॥२६॥

सि० ॥ द्रव्योत्पत्तेश्चोभयांः स्यात् ॥२७॥

‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनादधीत’ इति प्रकृतादाधनादभ्युदाधानं पुनराधेयमित्यनेन विधीयते । नत्र प्रकृताधाने अग्निद्रव्योत्पादकसमाधानस्य क्लृप्तम् । अत्र उभयोभ्यामनुगमे पुनराधानं स्यात् । द्रव्योत्पत्तेः—अग्निद्रवरूपद्रव्योत्पत्तेः, आधानकार्यं वात् । अग्निद्रव्यनाश एव निमित्तम् । न एकाग्निनाश इति भावः ॥२७॥

पञ्चशरावनिर्वापस्य कर्मान्तराधिकरणम् ॥१॥

पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ॥२८॥

पञ्चशरावः द्रव्यश्रुतेः-- ओदनद्रव्यश्रवणात्, प्रतिनिधिः--
सान्नाय्यद्रव्यप्रतिनिधिः स्यात् । नापूर्वयाग इति ॥२८॥

सि०॥ चोदना वा द्रव्यदेवताविधिरवाच्ये हि॥२९॥

हि—यतः, ' ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनम् ' इति द्रव्यदेवतात्मकं यागस्वरूपं श्रूयते । अतोऽपूर्वयागविधिरेवायम् । न द्रव्यप्रतिनिधिः । द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य विना यागसम्भवात् । प्रतिनिधिपक्षे ऐन्द्रमित्यस्यानर्थक्यात् । प्रकृते इन्द्रः महेन्द्रश्च देवते । ते उभे इन्द्रशब्देन अवाच्ये । अतो यागान्तरविधिरिति भावः ॥२९॥

पञ्चशरावयागस्य नैमित्तिकदर्शयागाङ्गत्वाधिकरणम् ॥१०॥

स प्रत्यानमेत् स्थानात् ॥३०॥

सः--पञ्चशरावयागः, प्रत्यानमेत्--प्रतिनिधिः स्यात् । स्थानात्॥३०॥

सि०॥ अङ्गविधिर्वा निमित्तसंयोगात् ॥३१॥

अङ्गविधिरेव । न प्रतिनिधिः । कुतः ? ' यस्यामय हविरार्तिमाच्छेदिति हविरार्तिरूपनिमित्तसंयोगादित्यर्थः ॥३१॥

सत्रायागुर्याप्रवृत्तस्य विश्वजिदावश्यकत्वाधिकरणम् ॥११॥

विश्वजित्त्वप्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात् ॥३२॥

' यः सत्रायागुरते, स विश्वजिता यजेत सर्ववेदसदक्षिणेन ' इत्याम्नायते । तत्रायं श्रुतेः विश्वजिवागः अप्रवृत्ते--यः सत्रं कश्चिदप्रीतिं सङ्कल्पयानुतिष्ठति, तेनैव कार्यः । न नत्र कुर्वतामि । यतो भावः-- सत्रकालं, कर्मणि--' विश्वजिता यजेत ' इति विश्वजिति श्रुतम् ॥ ३२ ॥

निष्क्रयवादाच्च ॥ ३३ ॥

' सर्वाभ्यो देवनाभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः यद्राजानं निष्क्रीणीत ' इत्यर्थवादस्य परिक्रीणीत इति निष्कर्षदर्शनादपि देवबोदेनेन गङ्गाय अन्तरे ऋणी सन् अनेन विश्वजिवागेनानूणी जायते इत्यर्थकं परिक्रीणीत इति सङ्गतं भवतीति भावः ॥ ३३ ॥

॥ चर्हिषेत्यादिभ्युतेः वत्सकालविधानार्थत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

वत्ससंयोगे व्रतचोदना स्यात् ॥३४॥

‘दर्शपूर्णमासयोः—’ चर्हिषा पूर्णमासे । व्रतमुच्यते, वत्सैरमाशास्यायाम्’ इति श्रुत्यम् । तत्र व्रतचोदना—वत्ससाधनक व्रतं विधीयते । न व्रतस्य कालः । वत्सापाकरणकाले व्रतं भक्षणं कार्यमिति न तत्कालः । कुतः ? वत्ससंयोगात्—वत्सव्रतयोः श्रूयमाणत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

सि०॥ कालो वा उत्पन्नसंयोगात् यथोक्तस्य ॥३५॥

‘अमायममामं बहुसर्पिर्भक्तं व्रतं व्रतयन्ती’ इति, पूजनेन—प्रातस्त्य व्रतस्य अप्रातः, वत्सापाकरणकाले एव । विधीयते । न वासः । कुतः ? यथोक्तस्य—संस्कारणव्रतस्य, उत्पन्नस्य संयोगात्—व्रतगतदिल्लर्थः ॥ ३५ ॥

अर्थापरिमाणाच्च ॥३६॥

‘वत्सेन अमाशास्यायाम्’ इत्यत्र किं वत्सो व्रतयितव्यः ? उत वत्सेन इत्सर्धानीयेन व्रतयितव्यम् ? अथवा वत्सं समीपे संस्थाप्य व्रतमुपेयात् ? इत्येतादृशानामपार्थानां मध्ये अपरिमाणात्—एकस्य नियामकस्य अभावादि, लक्षणया उक्तकालविधिरिति भावः ॥ ३६ ॥

वत्सस्तु श्रुतिसंयोगात्तदङ्गं स्यात् ॥३७॥

श्रुतिसंयोगात्—शक्यार्थसंभगात् । वत्सस्तु—वत्ससाधनकव्रतविधिरेव । तदङ्गं स्याद्वत्सः । कालपरत्वे लक्षणापरिधिरिति पुनराशङ्का ॥ ३७ ॥

कालस्तु स्यादचोदनात् ॥३८॥

अचोदनात्—‘पुरा वत्सानामपाकतोर्दम्यती अश्रीमाताम्’ इति श्रुत्या कालस्य प्राप्तत्वेन वत्सैरमाशास्यायामिति प्रकृतवाक्यस्य अनुवादकत्वात् लक्षणया कालबोधकमेव तदिति भावः ॥ ३८ ॥

अनर्थकश्च कर्मसंयोगे ॥३९॥

अन्या—द्वादशाष्टम्य एकाष्टकापदवाच्या इति चेत्— ॥३३॥

न भाक्तत्वादेषां हि लोके ॥३४॥

न द्वादशाष्टम्य एकाष्टकापदवाच्या । अपि तु मार्धा एव कृष्णा-
ष्टमी तथा । इतरास्तु तु भक्त्या—दक्षिणया लोके तच्छब्दव्यवहारः ॥३४॥

दीक्षापराधे चानुग्रहात् ॥३५॥

‘एकाष्टकाया दीक्षेरन् । एषा वै सत्रसरस्य पत्नी यदेकाष्टका तस्या
ऋयः सम्पद्यते । तेनैकाष्टका न शंयद् कुर्वन्ति, न अनादरं कुर्वन्तीति
पौर्णमास्याश्चतुरहे पुरस्तादीक्षाया अपराधे—अयोगे, यो अनादरः स ऋय-
योगेन परिह्रियते । ‘ एषा वै सत्रसरस्य पत्नीत्येकवचनश्रवणम् इतरास्त्रष्ट-
मीषु तत्पदवाच्यत्वं नास्तीत्यत्र लिङ्गं ज्ञेयम् ॥३५॥

उत्थाने चानुप्ररोहात् ॥३६॥

उत्थाने—एकाष्टकायाः प्राप्तौ, अनुप्ररोहात्—ओषधिवनस्पतीनां
पल्लवितत्त्वश्रवणात् ‘ तानुत्तिष्ठन् ओषधिवनस्पतयोऽनूत्तिष्ठन्ति ’ तान्
सन्निधौ यागार्थमुत्तिष्ठन्तः ओषध्यादयः अनूत्तिष्ठन्तीति वसन्तसमीपं व्यञ्ज-
यति । इदं नाम्यत्र चिह्नमिति भावः ॥३६॥

अस्यां च सर्वलिङ्गानि ॥३७॥

अस्यां—मावकृष्णाष्टम्यामेकाष्टकापदवाच्यायां सर्वलिङ्गानि—अन्यानि
लिङ्गान्यपि सन्ति । तानि भाष्यादितो ज्ञेयानि । नेह विस्तरभया-
दुच्यन्ते ॥ ३७ ॥

दीक्षोत्कर्षे तन्नियमानामप्युत्कर्षार्थिकरणम् ॥१०॥

दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियतानाम-

नुत्कर्षः प्राप्तकालत्वात् ॥३८॥

उच्यते ‘ दीक्षितो न ददति । न पचति । न जुहोति । ’
इत्यादयो नियमाः अवभृथपर्यन्तं श्रूयन्ते । तत्र दीक्षाकालस्य ‘ न जुहोतीत्या-

दिनिषेधाङ्गत्वेन शिष्टत्वात्-निहितत्वात्, अतिक्रमे-अवभृथोत्कर्षे नियतानामग्निहोत्रादिनिषेधानाम् अनुत्कर्षः । दीक्षाग्निमोक्तस्य दैवादुत्कर्षेऽपि तत्कालस्य प्राप्तत्वादग्निहोत्रादिकमवभृथागम्यनुष्ठेयमिति ॥ ३८ ॥

सि० ॥ उत्कर्षो वा दीक्षितत्वादविशिष्टं हि कारणम् ॥ ३९ ॥

‘न जुहोती’त्यादिनिषेधस्यापि अवभृथोत्कर्षे उत्कर्ष एव । कुतः ? दीक्षितत्वात्-दीक्षाविशिष्टत्वात् । हि कारणं -- निषेधपाठननिमित्तम् अविशिष्टम्-अस्त्येयेत्यर्थः । दीक्षाकालस्य उक्तनिषेधाङ्गत्वे दीक्षितशब्दे लक्षणाप्रसङ्गात् दीक्षाविशिष्टत्वेव निषेधप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥ ३९ ॥

अवभृथोत्कर्षे प्रतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

तत्र प्रतिहोमो न विद्यते यथा पूर्वेषाम् ॥४०॥

अवभृथोत्कर्षस्य पुरुषापराधप्रयुक्तत्वात् तत्र होमलोपो दोषहेतुः । अतो दीक्षाग्निमोवानन्तरं गणनं विधाय तावद्दोषा अनुष्ठया इत्याशङ्क्यामुत्तरं तत्रेति । तदानीं प्रतिहोमः परिसिद्धत्वात् न भवति । नास्त्येवेति यावत् । यथा पूर्वेषाम्-असति कालातिक्रमे अकृतानां न प्रतिहोमः, नथैतेषामपीति भावः ॥ ४० ॥

कालप्राधान्याच्च ॥४१॥

कालस्थानुपादेयत्वाद्विधानासम्भवेन प्राधान्याज्जमित्तमात्रं सः सरिद्धेन-उदतिमान्तः । अतोऽपि न प्रतिहोमस्तत्र ॥४१॥

उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

प्रतिपिद्धश्चोर्ध्वमवभृथादिष्टेः ॥४२॥

अवभृथोत्तरभाषिण्या उदवसानीयाया इष्टे कदाचिदुत्कर्षे जाते तस्याप्राग्दत्तानां होमानां प्रतिहोम आवश्यकः । दाक्षिणा अभावात् । दीक्षाप्रवृत्तस्य अवभृथपुनरुत्कर्षत्वात् । इत्याशङ्क्यामाह सूत्रकारः प्रतीतिः । अवभृथादुत्कर्षमुत्कृत्याया

उदवसानीयेष्टवाः प्राग् लुप्तानां न प्रतिहोमः । कुतः ? एतया उदवसानीयया पुनराधेयसंमितया इष्ट्वा अग्निहोत्रं होतव्यम् । इति श्रुत्वा तस्य प्रातिपिद्वत्वा-
दग्निहोत्रस्य तदानीं प्राप्तिरेव नेति भावः ॥ ४२ ॥

प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रभृत्यारम्भाधिकरणम् ॥ १३ ॥

प्रतिहोमश्चेत्सायमग्निहोत्रप्रभृतीनि हयेरन् ॥ ४३ ॥

प्रतिहोमे सायमारम्य अग्निहोत्रादिहोमः कार्य इत्यर्थः । कृत्वाचि-
न्तेषु चेदित्यनेन सूचिता ॥ ४३ ॥

पोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोत्रप्रभृत्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

प्रातस्तु पोडशिनि ॥ ४४ ॥

पोडशिक्रतौ प्रातरारम्य लुप्तत्वात्प्रतिहोमे = एव क्रमोऽनुसर्तव्य
इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

भेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासाङ्गताधिकरणम् ॥ १५ ॥

प्रायश्चित्तमधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात् ॥ ४५ ॥

अधिकारे—दर्शपूर्णमासप्रकर्तणे ‘ भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोति ’
इति भेदनादिदोषानिमित्तकं यत् प्रायश्चित्तं श्रुतं तत् न दर्शपूर्णमासयोरेव ।
अपि तु सर्वत्रैव स्यात् । कुतः ? दोषसामान्यात्—भेदनादिदोषस्य
सर्वसाधारणत्वादिति ॥ ४५ ॥

सि० ॥ प्रकरणे वा शब्दहेतुत्वात् ॥ ४६ ॥

प्रकरणे वा—दर्शपूर्णमासयोरेव, तस्य प्रायश्चित्तस्य विश्रामः । कुतः ?
शब्दहेतुत्वात्—शब्दस्य— यजेततिशब्दप्रतिपाद्यप्रधानयागस्य हेतुत्वात्—
उपकारकत्वात्, प्रकरण एव विश्रामे तत्प्रकरणपाठिनानां प्रधानोपकारकत्वं
कल्प्यम् । प्रकरणविषये तु फलं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः ॥ ४६ ॥

अतद्विकाराच्च ॥ ४७ ॥

प्रकरणविश्रान्तमपि तत्प्रापयित्वा मतिदेशेन अग्निहोत्रादावस्तु इति चेनेत्याह—अतदिति । अग्निहोत्रादेः दर्शपूर्णमासयिकृतत्वाभावादि-
त्यर्थः ॥ ४७ ॥

व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयाधिकरणम् ॥१६॥

व्यापन्नस्याप्सुगतौ यदभोज्यमार्याणां
तत्प्रतीयेत ॥ ४८ ॥

‘व्यापन्नमप्सु प्रहरती’ इति श्रुतम् । तत्र व्यापन्नस्याप्सु प्रक्षेप-
श्रवणात् यद् आर्याणाम् अभोज्यं—केसकृमिकीटमलदिदूषितं, नत्प्रतीयेत ।
स व्यापन्नपदस्यार्थ इति निर्णयः ॥४८॥

अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥१७॥

विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तं यौगपद्येन विद्यते ॥४९॥

उपोतिष्टोमीयघ्रातःसर्पणे बहिष्प्रवृत्तानस्तोत्रार्थं शालाया बहिः प्रस-
र्पितामृत्विजामन्वारम्भः श्रुतः । ‘अन्वयं प्रस्तोता अन्वारभते । प्रस्तोतारं
प्रतिहर्ता । प्रतिहर्तागम् उद्गाता । उद्गातागं ब्रह्मा’ इति । अन्वारम्भण-
नाम—पुरतो गन्तुः कच्छं धृत्वा तत्पृष्ठेन अन्वस्य पिपीलिकागत्पङ्क्त्या-
कारतः प्रसर्पणम् । इत्यमन्वारम्भणेन गच्छतां प्रमादत अपच्छेदे-
विभागे मतिः, तत्र प्रायश्चित्तमित्यं श्रुतम् । ‘यदि प्रतिहर्ता अपच्छिन्नात्त-
स्मिन्नेव मर्षवेदसं दद्यात् । यदि उद्गाता अपच्छिन्नाददक्षिणं त यज्ञमिष्ट्वा
तेन पुनर्भजेत्’ इति । ‘तत्र तद्वाचस्पृश्वीसिन् दास्यं न स्यादिति च’ ।
अत्र उद्गातृप्रतिहर्तृभयकृत्तृक्रियाजन्यसंयोगस्य युगपत् अपच्छेदे-विभागे
जाते प्रायश्चित्तं न विद्यते । अपि त्वन्यतरविभाग एव नत्प्रायश्चित्तम् ।
कुतः ! विभागश्रुतेः—‘यद्यद्गाता यदि प्रतिहर्ता’ इति विभाग-
श्रवणात् । अन्यतरक्रियाजन्यविभागरूपनिमित्तस्य युगपदुभयक्रियाजन्य-
विभागे अभावादिति भावः ॥४९॥

सि०॥स्याद्वा प्राप्तनिमित्तात्वात् कालमात्रमेकम् ॥५०

युगपद्भयार्क्रियाजन्याधिभागोऽपि प्रायश्चित्तं स्थानेन । कुतः ३ :- प्राप्ति-
निमित्तत्वात्—यत्क्रियाजन्यो विभागः स तस्य कर्तेति प्रसिद्धो व्यवहारः ।
उभयक्रियाजन्यविभागोऽपि तद्विभागानुकूलकृतिमत्त्वस्य कर्तृत्वं प्रत्येकस्मिन्ना-
स्येव । कालैक्यं परं देवात् । अतो निमित्तस्य विद्यमानत्वात्तत्रापि प्रायश्चि-
त्तमस्येवेति भावः ॥ ५० ॥

अपच्छेदयौगपद्ये अदक्षिणत्वसर्वस्वदक्षिणत्वयोः विकल्पा-
धिकरणम् ॥ १८ ॥

तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यात् ॥ ५१ ॥

तत्र—उक्तनिमित्तकर्मणोरनुष्ठाने, विप्रतिषेधात्—विरोधात्, विकल्पः
स्यात् । न समुच्चय इति ॥ ५१ ॥

प्रयोगान्तरे वोभयानुग्रहः स्यात् ॥ ५२ ॥

सर्वस्वदक्षिणमाद्यप्रयोग समाप्य पुनर्द्रव्यं सम्पाद्यैकमदक्षिणं कृत्वा
द्वितीयं विहितद्वादशशतदक्षिणं प्रयोगं कुर्यात् । एवं प्रयोगभेदेन उभयानु-
ग्रहः—समुच्चयः स्यात् ॥ ५२ ॥

न चैकसंयोगात् ॥ ५३ ॥

एकसंयोगात्—प्रक्रान्तप्रयोग एव सर्वस्वदक्षिणाया अदक्षिणत्वस्य
च श्रवणात् न समुच्चयः । प्रयोगभेदेनानुष्ठानं त्वशास्त्रीयमेवेति
भावः ॥ ५३ ॥

अनुक्रमेणापच्छेदे उत्तरापच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्ताधिकरणम् ॥ १९ ॥

पौर्वापर्ये पूर्वदौर्वल्यं प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥

प्रथमं प्रतिहर्तृकः अपच्छेदः, पश्चादुद्गातृकर्तृकः इत्यपच्छेदयोः
पौर्वापर्ये पूर्वदौर्वल्यं—पूर्वापच्छेदनिमित्तककर्मणो वाचः । प्रकृतिवत्—यथा
प्रकृतितः पञ्चप्रयाजानां प्रथमं प्राप्तौ ‘ नव प्रयाजा इज्यन्ते ’ इत्यनेन
वैकृतेन पूर्वस्य पञ्चतस्य बाधस्तद्वदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

उद्गातुरुत्तरापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानाधिकरणम् ॥ २० ॥

यद्युद्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्याद्य-
थेतरस्मिन् ॥५५॥

यद्युद्गाता-उद्गात्रपञ्चेदो यदि जघन्यः-पश्चात्स्यात्तर्हि पुनर्यज्ञे
सर्ववेदसं दद्यात् । यथेतरस्मिन्-यथा पूर्वयज्ञे सर्वस्वदक्षिणा तथा पुनर्यज्ञे-
ऽपीत्यर्थः । पूर्वस्मिन् दास्यन् म्यादित्यत्र पूर्वशब्देन अव्यवहितनैमित्तिकी
सर्वस्वदक्षिणा एव ग्राह्या । न व्यवहिता द्वादशशतदक्षिणेति भावः ॥५५॥

अहर्गणेऽपञ्चेदेन सर्वेषामावर्तनाधिकरणम् ॥ २१ ॥

अहर्गणे यस्मिन्नपञ्चेदस्तदावर्तेत कर्म-

पृथक्त्वात् ॥५६॥

अहर्गणे-द्वादशरात्रादौ, यस्मिन्पञ्चपञ्चेदः तत्-तदहमावर्तेत ।
कर्मणां-द्वादशस्तुत्याना पृथक्त्वात् । न द्वादशस्तुत्यात्मकं निखिलक्रतुम-
दक्षिणं समाप्य पुनः स आवर्तनीयः । कुतः ? द्वादशाह इति सङ्ख्यया
कर्मभेदादिति भावः ॥ ५६ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्या पष्ठाध्यायस्य पञ्चमः पादः
सम्पूर्णः ॥ ५ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

सत्रे समानकल्पानां सहाधिकाराधिकरणम् ॥१॥

सन्निपाते वैगुण्यात्प्रकृतिवस्तुल्यकल्पा यजेरन् ॥१॥

‘वासिष्ठराजन्यानां नाराशंसो द्वितीयः, अन्येषां तनूनपात् द्वितीयः’
इति प्रकृतौ निहितम् । सत्रे दीक्षणीयादौ अतिदेशेन अधिकारिभेदेत उभयं
प्राप्तम् । तत्र वसिष्ठात्रिवर्त्यश्चतुर्नककण्वकत्रयप्रकृतिगोत्रायां नाराशंस-
द्वितीयप्रयुजानां तदग्न्यां च तनूनपाद्द्वितीयानां मिथित्वा सत्राधिकारे

कल्पद्वयानुष्ठानासम्भवा समानकल्पानामेवाधिकार इति सिद्धान्तस्योपक्रम-
परमिदं सूत्रम् । सन्निपाते—भिन्नकल्पानामेककृतौ मेलने, यथा प्रकृतौ वासि-
ष्ठादिभिस्तनूनपादनुष्ठाने वैगुण्यम्, तदन्यैराराशंसानुष्ठानेऽपि वैगुण्यमेव ।
तथाऽत्र सत्रादानपि स्यादेव । अतस्तुल्यकल्पानामेव सत्रेऽधिकारः ॥ १ ॥

वचनाद्वा शिरोवत्स्यात् ॥ २ ॥

‘ ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन् ’ ‘ सप्तदशाररा एकाविंशतिपरमाः सत्र-
मासीरन् ’ इति श्रवणाद्भिन्नकल्पानामप्रतिषेधाच्च सर्वेषामधिकारसिद्धौ
शिरोवत्— ‘ पुरुषशीर्षमुपदधाति ’ इति विशेषवचनात् चयनातिरिक्ते
कर्मणि शत्रुशिरस्पर्शस्य प्रत्यवायजनकत्वेऽपि चयने नदपवादो यथा तथा
वासिष्ठादीना तनूनपादप्रयाजो वैगुण्यजनकाऽपि सत्रे तेषां तथा न स्यात् ।
इति भिन्नकल्पानां समानकल्पानां च सर्वेषामेव ऋद्धिकामानां सत्राधिकार
इति ॥ २ ॥

न वा अनारभ्यवादत्वात् ॥ ३ ॥

नैवमिति परिहरति । अनारभ्यवादत्वात्—प्रकरणविशेषमनधिहृत्य
पठित्वात्, यथा अग्निचयनमधिहृत्य अत्र उपधानं विहितं ‘ पुरुषशीर्ष-
मुपदधातीति, तथा भिन्नकल्पानधिहृत्य ‘ सत्रमासीरन्निति स्याच्चेत् नद-
धिकारवत्त्वेन प्रकृतारवि वैगुण्यं बाध्येन । नात्र तथा । अत्र त्वनारभ्य ’ सत्र-
मासीरन्निति धृतम् । तत्समानकल्पेषु चरितार्थमिति भावः ॥ ३ ॥

स्याद्वा परार्थत्वादौदुम्भरिवत् ॥ ४ ॥

भिन्नकल्पानामपि सत्र स्यादेव । कुन् ’ परार्थत्वात्—उक्तप्रया-
जयोर्यज्ञार्थत्वात् । औदुम्भरिवत्—यथा ‘ यजमानेन संवायौदुम्भरौ परि-
वाप्तवन्ति ’ इति यम्य वम्याचिदेकस्य परिनाशनं सम्पादितेन यज्ञे अन्ये
धामपि सिद्धे भवन्ति । तद्वन्नाशसत्तनूनपादोरुपगौरपि कन्वर्थं तादे-
कानुष्ठानेनापि क्रतुः सिद्धः स्यान्न वैगुण्यमिति ॥ ४ ॥

न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५ ॥

नैवं स्यात् । तत्प्रधानत्वात्—वासिष्ठदेः प्राधान्यात् । ‘सप्तदश-
रत्विर्वाजपेयस्य यूपो भवती’ति श्रुत्वासिष्ठानां नाराशंस इति वाक्ये पट्टीश्रुत्या
वासिष्ठानां प्राधान्यश्चरणात् नाराशंसस्य तदङ्गत्वेन तदभावे न क्रतुसिद्धिः ।
किन्तु वैगुण्यमेव । एष भिन्नकल्पानामधिकारोक्तौ तनूनपात्यक्षेऽपि तदभावे
न क्रतुसिद्धिरिति भावः ॥५॥

औदुम्बर्याः परार्थत्वात् कपालवत् ॥६॥

यच्च, औदुम्बरीवदित्युक्तं, तत्रौदुम्बर्याः परार्थत्वात्—कर्मार्थत्वात्
कपालवत्—यथा ‘कपालेषु पुरोडाशं ग्रपयन्ती’ति पुरोडाशार्थमपि
कपालं ‘पुरोडाशकपालेन तुषानुपवती’ति तृतीयाश्रुत्या तुषोपवापाङ्गम् ।
तथा फलेन अचिन्त्याणि यजमानस्य ‘यजमानेन संभावेति तृतीयाश्रुत्या
मानाङ्गत्वाद्येन केनापि कृतं तन्मानं चरितार्थम् । प्रकृते तु वासिष्ठादीनां
प्राधान्यात् तथेति भावः ॥ ६ ॥

अन्येनापीति चेत् ॥७॥

एव चेत् अन्येनापि—कृत्वन्तरसंयुक्तेनापि यजमानेन, समानं
स्यादिति चेत् ॥ ७ ॥

**न एकत्वात्तस्य चानधिकारात् शब्दस्य
चाविभक्तत्वात् ॥ ८ ॥**

न कृत्वन्तरसंयुक्तेन यजमानेन समानप्रसक्तिः । कुतः ? एकत्वात्—
यजेतेत्याख्याताः र्थान्वितयजमानस्य एकत्वात् । तस्य—अन्ययजमानस्य,
अनधिकारात्—एतत्प्रयोगजन्यफलभोक्तृत्वाभावात्, शब्दस्य—यजमानेन
संमितौदुम्बरीभवती’ति वाक्यगतयजमानशब्दस्य, अविभक्तत्वात्—एतत्प्रयोग-
जन्यफलभोक्त्रभिन्नयजमानप्रतिपादकत्वाच्चेति भावः ॥ ८ ॥

सन्निपाताच्च निमित्तविधातः स्यात् बृहद्रथन्तरवत्
विभक्तशिष्टत्वात् वसिष्ठनिर्वर्त्ये ॥ ९ ॥

सन्निपातात्—भिन्नमूलपथो संभलनात्, निमित्तस्य—वसिष्ठमर्तृ-
कः प्रनिमित्तकनाराशस्य अन्यकर्तृन्तन्निमित्तकतनूनपातश्च इति प्रत्येयं यो
नियमः तस्य विधातः—अभावः स्यात् । वसिष्ठनिर्लेखे अन्यनिर्लेखे च प्रयोगे
विभक्तशिष्टत्वात् प्रत्येककर्तृकानिमित्त एव विधानात् । बृहद्रथन्तरवत्-
मथा—‘यदि रथन्तरमामा सोमः स्यात् ऐन्द्रायवाग्रान् ग्रहान् गृहीयात् । यदि
बृहत्सामा शुक्राग्रान्’ इति प्रष्टस्तोत्रे बृहत्साम चेत् शुक्राग्रं, रथन्तरसाम
चेत् ऐन्द्रायवाग्रत्वं विहितं विकृतिविशेषः । तदुभयं यत्र चोदकेन प्राप्तं तत्र
निमित्तद्वयस्यापि बाधः । तद्वदत्रापि बाधः । अनस्तद्वदत्रापि इच्छेत् निपा-
मिकेति भावः ॥ ९ ॥

अपि वा कृत्स्नसंयोगादविभागः प्रतीयेत, स्वामि-
त्वेनाभिसम्बन्धात् ॥ १० ॥

अपि वेति—शङ्का निरस्यते । तथा हि—कृत्स्नसंयोगात्—सम्पूर्ण-
नाराशसेन सम्पूर्णतनूनपातानां च सम्बन्धात्, वसिष्ठादीनाम् अविभागः
प्रतीयेत—निमित्तविभागो नास्तीत्यर्थः । कुत्र. ‘स्वामित्वेनाभिसम्ब-
न्धात्—वसिष्ठमुद्दिश्य नाराशसविशिष्टं निखिलं कर्म फलसाधनत्वेन
निधीयते । एवमन्यमुद्दिश्यापि तनूपादिशिष्टं तथैव निधीयते । भिन्नमूलपथाना-
मधिकारे उभयानुष्ठानप्रसक्तिः । तथा च प्रयाजे पञ्चत्वबाधः । अतो
भिन्नमूलपथानां नाधिकारः सत्रे इत्यर्थः ॥ १० ॥

साम्नोः कर्मवृद्धयैकदेशेन संयोगो गुणत्वेना-
भिसम्बन्धस्तस्मात्तत्र विधातः स्यात् ॥ ११ ॥

कर्मवृद्ध्या—बृहद्रथन्तरोभयसामकेः प्रष्टस्तोत्रविधानात् स्तोत्रा यक-
कर्मणो वृद्ध्या, साम्नो—बृहद्रथन्तरयोः, एकदेशेन—स्तोत्रैकदेशेन संयो-
गात्, तथा स्तोत्रं प्रति तयोः साम्नोः गुणत्वेन—अङ्गत्वेन सम्बन्धाच्चेति वैप-
र्यमम् । अतस्तत्र तन्निमित्तविधानो युक्तः । अत्र तथा नोत्र भावः ॥ ११ ॥

भिन्नकल्पयोरसौ राजपुरोहितयोः कुलाययज्ञे अधिकाराधिकरणम् ॥२॥

वचनात्तु द्विसंयोगः तस्मादेकस्य पाणिवत् ॥१२॥

कुलाययज्ञ प्रकृत्य—‘ एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यक्रामौ यजेयानाम् ’ इति श्रूयते । तत्र वचनात्—एतेनोक्तं वचनात्, द्विसंयोगः—एकस्य राज पुरोहितद्वयसंयोग प्रतीयत । तस्मात् राज पुरोहितौ ज्ञान पट्टोपमासेन एव राजपुरोहितद्वयस्य प्रवृत्तयज्ञे अधिकारः । पाणिवत्—यथा वामहस्तस्य कर्मानर्हत्वेऽपि ‘ अञ्जलिना जुहोती’ति वचनात्कर्मयोग्यत्वं, तद्वदत्रापीति भावः ॥ १२ ॥

अर्थाभावात्तु नैवं स्यात् ॥१३॥

‘ पुरोहित करोति । पुरोहितस्य प्रपरेण राजा प्रवृत्तीने’ इति प्रवरार्पणेकः पुरोहित अपेक्षितः । द्वितीयस्य अर्थाभावात्—प्रयोजनाभावनैव स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

अर्थानां च विभक्तत्वान्न तच्छ्रुतेन सम्बन्धः ॥१४॥

अर्थानाम्—एतद्व्यापारिकात्रियक्षान्धस्त्वस्ते सम्बन्धित्यवृत्तिगुणानां विभक्तत्वात्—पृथक्त्वादपि, न श्रुतेन—पुरोहितद्वयेन यागस्य सम्बन्धः । ‘ राजपुरोहिता सायुज्यक्रामौ यजेयानाम् ’ इत्युक्त्वा ‘ तेज—सस्त्वतो प्राक्षणेन । वीर्यसस्त्वतो राजन्यस्य ’ इति ब्राह्मणस्य तेजसा क्षत्रियस्य वीर्येण स्तुतिस्त्वान्न । पुरोहितद्वयधिकारे सा वीर्येण स्तुतिर्वीर्य—निरालम्बना स्यात् । स्तुतगुणिवृत्तिगुणामिधानस्वरूपस्यादिति भावः ॥ १४ ॥

पाणेः प्रत्यङ्गभावादसम्बन्धः प्रतीयेत ॥ १५ ॥

पाणेः—वामपाणे, खदक्षिणहस्तेनाञ्जलिकरणे प्रत्यङ्गभावात्—सहकारित्वात्, अन्यदक्षिणहस्तेन असम्बन्धः प्रतीयेत । अन्यदक्षिणहस्तेन

खदक्षिणहस्तसयोगे संहताह्यलिर्न भवति । अतोऽगत्या ग्रामहस्तसयोजन-
मिति भावः ॥ १५ ॥

सत्रे ब्राह्मणमात्रस्य अधिकाराधिकरणम् ॥ ३ ॥

सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् ॥ १६ ॥

‘ य एव विद्वांसः सत्रमासन् । य एव विद्वांसः सत्रमुपयन्ती ’ इत्यत्र
विशेषाश्रयणात्सत्रे सर्ववर्णानामधिकारः । उपोतिष्ठोमात् । ‘ ऋद्धिकामाः सत्र-
मासीदन्ति सर्वेषामपि ऋद्धिकामनायाः सत्रादिति भावः ॥ १६ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १७ ॥

द्वादशाहे ब्रह्मसामि इत्य श्रूयते—‘ बार्हद्विरं ब्राह्मणस्य, पार्थुरश्यं
राजन्यस्य, रायोवाजीयं वैश्यस्य ’ इति गुणभेदधरणात् ब्राह्मणस्येत्यादि-
लिङ्गदर्शनाच्च त्रयाणां भेदः इति ॥ १७ ॥

सि० ॥ ब्राह्मणानां वा इतरयोरात्विज्याभावात् ॥ १८ ॥

ब्राह्मणानामेव सत्रेभ्यधिकारः । इतरयोः—भद्रियवैश्ययोः । कुतः ?
आत्विज्याभावात्—तयोरात्विज्याविहितत्वात् । ऋत्विजा यजमानत्वश्रयणा-
दिति भावः ॥ १८ ॥

वचनादिति चेत् ॥ १९ ॥

‘ ये यजमानास्ते ऋत्विजः ’ इति वचनात् क्षत्रियादिषु यजमानेषु
आत्विज्यं प्राप्तमिति चेत्—॥ १९ ॥

न स्वामित्वं हि विधीयते ॥ २० ॥

नेदं वचनं यजमानानुद्दिश्य तत्सत्कारार्थत्वेन ऋत्विक्त्वस्य ऋत्वि-
कार्यकर्तृत्वस्य विधायकम् । तथा सत्यपूर्वावेधित्व- अदृष्टत्वा-अप्राकृतकार्यक-
त्पनादिदोषप्रसक्ते । अपि तु शापरसिद्धव्यग्रहितान्वयेन ये ऋत्विजः ते
यजमाना इति ऋत्विक्कार्यमुद्दिश्य तत्कर्तृत्वेन स्वामित्वं विधीयते । तथा च
न प्रागुक्तदोषप्रसक्तिः । न च सर्ववर्णानां मन्त्राधिकारः इति भावः ॥ २० ॥

गार्हपते वा स्यातामविप्रतिषेधात् ॥२१॥

सत्रे गृहपतिरिति व्यवहियमाणो यः, तत्सम्बन्धिकर्मणि राजन्यवैश्यौ भाविष्यतः । तत्र ऋत्विक्कार्यस्याभावात्तयोः अविप्रतिषेधात्—अविरोधादिति पुनः सर्वाधिकारशङ्का ॥ २१ ॥

न वा कल्पविरोधात् ॥ २२ ॥

न राजन्यवैश्ययोः सत्रेऽधिकारः । कल्पविरोधात्—चमसत्रैरूप्य-विरोधप्रसक्तेः । ‘फलचमसो राजन्यस्य, सोमचमसो विप्राणाम्’ तथा ‘गार्हर्दीर्गं ब्राह्मणानां साम, पार्थुरक्षं राजन्यस्येति विरोधः ॥ २२ ॥

स्वामित्वादितरेषामहीने लिङ्गदर्शनम् ॥२३॥

सत्रे ऋत्विजा स्वामित्वात्—यजमानत्वात्, तत्र आर्त्विज्यविरोधात् इतरेषां—राजन्यादीनां द्वादशाहे अहीने सत्रात्मके चारितार्थ्यम् । सत्रं यजमाने आर्त्विज्यविष्यभावान्न लिङ्गविरोधः । तस्मात् सत्रे विप्राणामेवाधिकार इति सिध्यम् ॥ २३ ॥

सत्रे विश्वामित्रतत्समानकल्पानामधिकाराधिकरणम् ॥४॥

वासिष्ठानां वा ब्रह्मत्वनियमात् ॥ २४ ॥

ब्राह्मणानां सत्राधिकारं सिद्धेऽपि न मर्त्या ब्राह्मणानां सः । अपि तु ‘वासिष्ठो ब्रह्मा भवति’ इति वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वनियमात् तत्समान-कल्पोऽप्यर्थं वासिष्ठानामेवाधिकार इति ॥२४॥

सर्वेषां वा प्रतिप्रसवात् ॥ २५ ॥

प्रतिप्रसवात्—‘यः स्तोममागानर्थति स वासिष्ठः’ इति वासिष्ठ-शब्दार्थविवर्णनात्, मर्त्या तदध्ययनमरणा-सर्वेषामेव ब्राह्मणानां सत्राधिकारः स्यात् ॥ २५ ॥

सि० ॥ वैश्वामित्रस्य हौत्रनियमात्—

भृगुशुनकवासिष्ठानामनधिकारः ॥ २६ ॥

‘विश्वामित्रो होता भवति’ इति विश्वामित्रो होत्रे नियतः ।
स एव स्तोमभागान् पठति । तेन मित्रकल्पत्वात् मृग्या-
दीनामनधिकारः । विन्तु विश्वामित्रतत्समानकल्पानामेव सत्राधिकार इति
सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

सत्रे आहिताग्नेरेवाधिकाराधिकरणम् ॥५॥

विहारस्य प्रभुत्वादनग्नीनामपि स्यात् ॥२७॥

विहारस्य-साग्निकाऽऽहवनीयस्य, प्रभुत्वात्-अनाग्निफक्तपकार-
समर्थत्वात्, अग्नौनामपि सत्राधिकारः स्यात् । न साग्नीनामेवेति ॥२७॥

सारस्वते च दर्शनात् ॥२८॥

‘पररथैवा एते स्वर्गे लोकं यन्ति, ये अनाहिताग्नयः’ सत्रमासते’
इति सारस्वतनामकसत्रे व्यक्तं अत्रणादनग्नीनामपि सत्राधिकारः ॥२८॥

प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥२९॥

‘यस्य आहितान्नेरग्नयः अन्येरग्निभिः संसृज्यन्ते अग्नये विविचये
अष्टाकपालं निर्वपेत्’ इत्यन्याग्निसंसर्गे प्रायश्चित्तविधानादपि अनाहिताग्नी-
नामधिकारः सिध्यतीति ॥२९॥

सि० ॥ साग्नीनां वा इष्टिपूर्वत्वात् ॥३०॥

‘दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा संभेन यजेत’ इति स्तोमस्येष्टिपूर्वत्व-
नियमात् तद्विकृतेरपि तदावश्यंक्रमादनाहिताग्नेस्तदसम्भवात् तस्याधिकार
इति भावः ॥३०॥

स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात् ॥३१॥

‘अग्नीनादधीत’ इत्यात्मनेपदेन आत्मार्षत्वज्ञापनात् स्वाहवनीयस्य
स्वार्थेन-स्वफलेन सम्बद्धत्वादपि नाधिकारस्तेषाम् ॥३१॥

सन्निवापं च दर्शयति ॥३२॥

‘सापित्राणि होष्यन्तः सन्निपेरन्’ इति सर्वेषामग्नीनां
सन्निवापं-भेदन, साग्निकानाभेय सत्रमिति दर्शयति ॥३२॥

सत्रे जुह्वादीनां सर्वसाधारण्याधिकरणम् ॥६॥

जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वात्सन्देहे यथाकामी
प्रतीयेत ॥ ३३ ॥

सत्रे जुह्वादिपात्राणि तदीयश्रुतिज्ञां मध्ये यस्य कस्यचिद् प्राज्ञाणि :
उक्त नूतनानि सर्वसाधारणानीति सन्देहे जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वात्—
पात्रमण्डपवेलाया स्वप्रयोगस्यैवेत्यनिर्दिष्टत्वात्, तत्र यथाकामी—इष्टैव निया-
मिकेति प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सि० ॥ अपि वा अन्यानि पात्राणि साधारणानि
कुर्वीरन् विप्रतिषेधाच्छास्त्रकृतत्वात् ॥३४॥

अन्यानि—नवीनान्येव, साधारणानि—सर्वसाधारणानि पात्राणि
कर्तव्यानि । कुत ' कस्यचिद् ग्रहणे तस्य मये मृतौ ' आहिताग्निमग्नि-
भिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्च ' इति तदीयपात्रदाहे अन्यपात्राभ्यामेव विप्रतिषेधात्—
अनुष्ठानप्रतिबन्धात्, नूतनपात्रकरणस्य शास्त्रकृतत्वात्—शास्त्रनिरपेक्ष-
विषयत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

प्रायश्चित्तमापदि स्यात् ॥३५॥

पूर्वाभिहिते अग्निसर्गं प्रायश्चित्तं श्रुतम् । तस्य चारितार्थं मूत्रेणा-
नेनाऽऽलोच्यते । आपदि—प्राणसङ्कटे, अन्योः संसर्ग उक्तः । आपन्निकृतौ
स्वर्गान् विभज्य प्रायश्चित्तं कुर्यादिति भावः ॥३५॥

वैकृतसामिधेनीसाप्तदश्ये वर्णव्रथाधिकाराधिकरणम् ॥३६॥

पुरुषकल्पेन विकृतौ कर्तृनियमः स्याद्यज्ञस्य तद्गु-
णत्वादभावादितरान् प्रत्येकस्मिन्नधिकारः
स्यात् ॥ ३६ ॥

अध्वरकल्पादिषु इष्टिपिकृतिषु श्रुत सामिधेनीनां साप्तदश्ये वैश्य-
स्यैव । न वर्णव्रथस्य । पुनः ! विकृतौ—अध्वरकल्पादिविकृतौ, पुरुष-

कल्पेन—‘ सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्य ’ इति पुरुषप्रतिशेषकर्तृकत्वेन आम्नात-
साप्तदश्यकत्वेन कर्तृनियमः—वैश्यरूपकर्तृनियमः स्यात् । यज्ञस्य—अन्तर-
कल्पादिविकृतिपागस्य, तद्गुणत्वात्—साप्तदश्यगुणकत्वात्, इतरान् प्रति-
ब्राह्मणादीन् प्रति, अभावात्—साप्तदस्याभावात्, एकस्मिन्—वैश्य एव.
अधिकारः—तद्यज्ञाधिकार, स्यात् । अन्तरकल्पादिविकृतिसमीपपठितेन
‘ सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्य ’ इति वाक्येन साप्तदश्यत्वमनूय इत्यकर्तृकत्वेन तत्र
नियम्यत इति भावः ॥३६॥

लिङ्गाच्चेज्याविशेषवत् ॥३७॥

लिङ्गात्—‘ सप्तदशो वै वैश्य ’ इत्यर्थनादादपि, साप्तदश्यं
वैश्यकर्तृकत्वमात्रसम्बन्धि, न ब्राह्मणक्षत्रसम्बन्धीति सिध्यति । इज्याविशेषवत्—
‘ वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत ’ इति वैश्यस्तोमपागो यथा वैश्यमात्रकर्तृ-
कस्तथा साप्तदश्यमपीति भावः ॥ ३७ ॥

सिंघान वा संयोगपृथक्त्वात् गुणस्येज्याप्रधानत्वात् असंयुक्ता हि चोदना ॥३८॥

न विकृतीन्तरकल्पादिषु त्रिषु वैश्यमात्रकर्तृकत्वनियमः । अपि तु
वर्णत्रयाधिकारः । कुतः संयोगपृथक्त्वात्—प्रकृतौ ‘ सप्तदशानुब्रूयाद्वै-
श्यस्य ’ अन्तरकल्पादिसन्निधौ ‘ सप्तदश सामिधेनीरन्याह ’ इति वाक्यद्वय-
संयोगयोः पृथक्त्वात्—विजातीयत्वात्, द्वितीयेन विहितगुणस्य साप्तदश्यस्य
इज्याप्रधानत्वात् अतस्तत्र वैश्यपदेन असंयुक्ता—रतिना, चोदना—विधि-
वाक्यम्, प्रथमेन तु ‘ पञ्चदश सामिधेन्य ’ इति पाञ्चदश्यबाधकत्वेन वैश्यसु-
द्विश्य साप्तदश्य विहितम् । तदनिदेशतो विकृतिषु प्राप्त यथा, तथा कतुसामान्य-
मुद्विश्य विहित पाञ्चदश्यमपि प्रथम् । अर्थात्तद्वृत्तिकतु—उज्याप्रकृत्य सर्व-
पामधिकारे सत्येव घटते । नान्यथेति भावः ॥ ३८ ॥

इज्यायां तद्गुणत्वाद्विशेषेण नियम्येत ॥३९॥

‘वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत इति श्रुते इज्याया— वैश्यस्तोमे,
तद्गुणत्वात्— तस्य— वैश्यकर्तृत्वस्य गुणत्वात्— गुणत्वेन विधानात्,
विशेषेण नियम्येत— तत्त्वमुद्दिश्य वैश्यकर्तृत्वस्य नियम्येत्यर्थः । यत्र वैश्य-
स्तोमस्तत्र वैश्यमवृत्तमिति । तद्वद्वामायादिनि भावः ॥३९॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भाष्योद्धि-श षष्ठाध्यायस्य षष्ठः पादः
सम्पूर्णः ॥ ६ ॥ श्री ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

विश्वजिति पित्रादीनामदेयत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥

‘विश्वजिति सर्वस्व दक्षिणा’ इति श्रुतत्वात् स्वदाने— सर्वस्वदाने,
सर्व— पित्रादिकमपि, देयम् । अविशेषात्— नेद देयमिति विशेषस्य अशू-
यमाण आदित्यर्थः ॥ १ ॥

सि०॥ यस्य वा प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् ॥२॥

यस्य— स्वस्य ह्यग्रे प्रभु तदेयम् । इतरस्य— पित्रादे, स्ववस्य
लभ्यतुमशक्यत्वात् । न हि पितृदाने मितृत्वमपैतीति भावः ॥ २ ॥

विश्वजिति पृथिव्या अदेयत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

न भूमिः स्यात्सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥३॥

तत्रैव विश्वजिति ग पथराजमार्गजलाशयाद्यविता महाभूमि सार्व-
भौमेनापि सर्वस्वदाने न देया । कुत ? स्वकर्मफलमुद्धानान् सर्वान्
प्रति तस्या अविशिष्टत्वात्— स साधारणत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

विश्वजिति अथादीनामदेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यात् ॥४॥

अकार्यत्वात्- 'न वेसरिणो ददाति' इत्यखाना दानस्य निषेधात्,
ततः सुवर्णादिभ्यः, विशेषः-दानकर्मत्याभात् स्यादश्चाप्यति हेयम् ॥४॥

विश्वजिति विद्यमानानामेव सर्वस्वानां देयत्वाधिकरणम् ॥४॥

नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

मर्त्यस्वदानस्य नित्यत्वात् अप्रिमद्रव्यलामस्यानिश्चयात् अनित्यैर्न
सम्बन्धः । न दानकर्मत्वमिति भावः ॥५॥

विश्वजिति धर्मार्थसेवकशूद्रस्यादेयत्वाधिकरणम् ॥५॥

शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात् ॥६॥

धर्मशास्त्रत्वात्-स्वधर्मसंरक्षणार्थं शुश्रूषमाणत्वात्, शूद्रोऽपि अदेय-
न दानकर्मत्यागित्यर्थः । यः शूद्रः स्वकीयधर्मपरिपालनार्थं द्विजसेवा
कुरुते, तस्मिन्स्वत्याभावात् सोऽप्यदेय इति भावः ॥६॥

विश्वजिति दक्षिणाकाले विद्यमानानामेव सर्वस्वानां देयत्वा-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

सि० सू० ॥ दक्षिणाकाले यत् स्वं प्रतीयेत
तद्दानसंयोगात् ॥७॥

दक्षिणाकाले यत्स्वं-यागद्रूपं स्व व, तावदयं प्रतीयेत । तद्दा-
नसंयोगात्-सत्ताश्रयस्थेन दानार्हत्वादिनि भावः ॥ ७ ॥

विश्वजिति दक्षिणादानोचराङ्गानामप्यलुष्ठानाधिकरणम् ॥७॥

अशेषत्वात्तदन्तः स्यात्कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात् ॥८॥

विश्वजिघासो दक्षिणात् एव । न प्रकृतिरदवभृयान्तः । कुत ?
अशेषत्वात्-अयं यागस्य अशेषदक्षिणात्त्वात्, कर्मणः-शेषकर्मणः,
द्रव्यसिद्धित्वात्-द्रव्यसाध्यत्वात्, सर्वस्वदाने तत्काले द्रव्याभावेन तदन्तः-
दक्षिणात् स्यात् । सर्वस्वदानस्य प्रत्यक्षपक्षेन प्राप्तत्वादातिदेशिककर्मशेषस्य
बाध इति भावः ॥ ८ ॥

सि० ॥ अपि वा अशेषकर्मा स्यात् क्रतोः प्रत्यक्ष-
शिष्टत्वात् ॥ ९ ॥

क्रतोः— ' विश्वजिता यजेन ' इति श्रुत्या समाप्तिपर्यन्तस्य विश्वजित्क्रतो, प्रत्यक्षशिष्टत्वात् अशेषकर्मा- समाप्तिपर्यन्त स्यात् ॥९॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥१०॥

तथा च-समाप्तिपर्यन्तत्वादेः, अन्यार्थस्य - ' अत्रभृषादुदेत्य व सत्तत्त्वमाच्छादयति ' इति विहितस्य दर्शनम्-अत्रण सङ्गच्छते । दक्षि-
णान्तत्वं तदनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥१०॥

अशेषं तु समञ्जसाऽऽदानेन शेषकर्म स्यात् ॥११॥

अशेषं तु-उद्देश्यं प्रदीयते । तदेव समञ्जसाभूतम् । तथा च सर्वस्व ददातीति शब्दः समुपपद्यते । यच्च प्रत्यभा समाप्तिरिति । आदानेन-
नूतनसम्पादनेन, शेषकर्म- अवशिष्टं कर्म स्फारिति ॥११॥

न आदानस्य अनित्यत्वात् ॥१२॥

आदानस्य-नूतनसम्पादनस्य, अनित्यत्वात्-अनिश्चितत्वात्, शेषकर्म
णश्च नित्यत्वात् तयोः सम्बन्धः सम्भवति । अतः शेषयिनव्य-
क्तिश्चिदिति ॥ १२ ॥

दीक्षासु विनिर्देशात् अकत्वर्थत्वेन संयोगः,

तस्मादविरोधः स्यात् ॥१३॥

दीक्षासु विनिर्देशात्-प्रवृत्तौ ज्योतिष्टोमे ' इदं कर्तव्यमिदं दक्षि-
णार्धम् ' इति कर्मादिभ्यः पूज्य विभागस्य कृत्वात्, तस्यातिदेशेन विश्वजिति
प्राप्तत्वात् अकत्वर्थत्वेन-अकत्वर्थत्वेन यत् क्लृप्तं तद्विज्ञेन, संयोगः-दानस-
म्बन्धः । तथा च ' सर्वस्व ददाती ' त्यस्याप्यविरोधः स्यादिति
सिद्ध्यति ॥१३॥

अहर्गणेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

‘सि० ॥ अहर्गणे च तद्धर्मः स्यात्सर्वेषाम-
विशेषात् ॥ १४ ॥

‘अथैतस्याष्टरात्रस्य विश्वजिदमिजितावेकाहावभितः, उभयतो
ज्योतिर्मध्ये पडहः. पशुकामो ह्येत्येन यजेत’ इति वाक्यविहिताष्टरात्राहर्गणो
द्वादशाहविकृतिरास्ति । तत्र ‘विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो भवती’ त्यादौ विश्व-
जित्प्रहितः । अन्ते चाभिजित् । तत्र अष्टरात्राहर्गणेऽपि तद्धर्मः— प्रकृति-
भूतविश्वजिद्धर्मः सर्वस्वदानादिः स्यात् । कुतः ? सर्वेषां— प्रकृतिविकृति-
रूपाणाम्, अविशेषात्— य एव प्रकृतो विश्वजिद्धर्मः स एव चोदकेन
विकृतावपि स्यादिति भावः ॥ १४ ॥

द्वादशशतं वा प्रकृतिवत् ॥ १५ ॥

अष्टरात्राहर्गणस्य परस्परया ज्योतिष्टोमप्रकृतिकल्पेन तदन्तः-
पातिविश्वजितोऽपि प्रकृतिवत् द्वादशशतमेव दक्षिणा स्यादिति ॥ १५ ॥

अतद्गुणत्वात् नैवं स्यात् ॥ १६ ॥

अतद्गुणत्वात्—द्वादशशतस्य विश्वजिद्धर्मत्वाभावात्, नैवं—ज्योति-
ष्टोमदक्षिणा तत्र न स्यात् । आनुमानिकातिदेशानामातिदेशस्य प्राबल्या-
दिति सर्वस्वदानमेव तत्रेति भावः ॥ १६ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १७ ॥

‘हीयते वा एष पशुभिर्यो विश्वजिति सर्वस्वं न ददाती’ति लिङ्ग-
विरोधोऽपि द्वादशशतदक्षिणापक्षे स्यादतोऽपि नैवं स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

विश्वजिति द्वादशशतन्यूनधनस्यानधिकाराधिकरणम् ॥ १८ ॥

विकारः सन्नुभयतोऽविशेषात् ॥ १८ ॥

सर्वस्वपदं द्वादशशतगधिकपरं तन्यूनपरं वेति सन्देहे आह—
विकारः—विश्वजिवागारूपविकारस्य धर्मः, उभयतः—द्वादशशतन्यूनदाने
अधिकदानेऽपि उपपद्यते । ‘सर्वस्वं दद्यात्’ इति अविशेषात्—न्यूनमाधिकः

मिति विशेषाभावात् । अत एवमोस्वामिना सहस्रमोस्वामिना चानुष्ठेयो विश्वजिज्ञास इति ॥ १८ ॥

सि० ॥ अधिकं वा प्रतिप्रसवात् ॥१९॥

न्यूनधनस्य अधिकधनस्य वा विश्वजिज्ञास अधिकार इति न । अपि स्यादधिकधनरपैरेत्याह—अधिकं वा—द्वादशशताधिकमेव, तस्यैव अधिकारः, यस्य द्वादशशताधिकं धनमस्ति । कुनः ? प्रतिप्रसवात्—द्वादशशतं विधाय 'एतावन्न वा ऋतिवज्ज आनेयाः, अपि वा सर्वस्वेन' इति द्वादशशतेन ऋतिगलामे सर्वस्वदानं निहितम् । न तन्न्यूनवने सम्भ्रमतीति भावः ॥१९॥

अनुग्रहाच्च पादवत् ॥२०॥

अनुग्रहात्—प्राकृतद्वादशशतानुग्रहादपि सर्वस्वं मिष्यति । पादवत्—एकमुद्रादाने तदन्तर्गतपादमुद्रायि दत्ता भवति । तद्वदधिकदानं तदन्तर्गतं द्वादशशतं दत्तमेवेति भावः ॥ २० ॥

आधाने अपरिमितं देयमित्यनेन सङ्ख्यान्तरविधानाधिकरणम् । १०।

अपरिमिते शिष्टस्य सङ्ख्याप्रतिषेधस्त- च्छ्रुतित्वात् ॥२१॥

आधाने 'एका देवा, षड् देवाः, द्वादश देवाश्चतुर्विंशतिर्देवाः, शतं देयम्, सहस्रं देयम्, अपरिमितं देयम्' इति श्रूयते । तत्र अपरिमितमित्यनेन परिमितसङ्ख्या प्रतिषिध्यते किंवा कल्पान्तरं विधीयते इति विमर्शो पूर्ववायाह—अपरिमिते—अपरिमितशब्दश्रवणे, पूर्वशिष्टैकादिद्रव्यसङ्ख्या-प्रतिषेधः प्रतीयते । न कल्पान्तरविधानम् । कुनः ? तच्छ्रुतित्वात्—तस्य अपरिमितशब्दस्य श्रुतित्वात्—शक्यार्थश्रवणात् । परिमितं न भवतीत्यपरिमितमिति निग्रहे परिमाणशून्यद्रव्यस्याप्राप्तिहेतवेन श्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् नञः दानक्रियान्वये परिमितं न देयम् इति तस्य प्रतिषेधः सिध्यतीति भावः ॥२१॥

सि० ॥ कल्पान्तरं वा तुल्यवत्प्रसङ्ख्यानात् ॥२२॥

कल्पान्तरं—अपरो दानकल्प एव प्रतीयते । तुल्यवत्प्रसङ्ख्यानात्—एका देयेत्यादिभिस्तुल्यवत्प्रतिपाद्यतात् ॥ २२ ॥

अपरिमितशब्देन सहस्राधिकस्य ग्रहणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अनियमोऽविशेषात् ॥ २३ ॥

सहस्रशब्दसहपठितेनापारमितशब्देन न्यूनमधिक ॥ ब्राह्मणविलस्य अनियमः— नियमा नास्ति । अविशेषात्—विशेषाश्रयणादिति ॥ २३ ॥

सि० ॥ अधिकं वा स्यात् बहुवर्धत्वात् इतरैः
सन्निधानात् ॥ २४ ॥

अधिकं वा—श्रूयमाणसङ्ख्यानां अधिकमेव स्यात् । कुत ? इतरैः—
शतसहस्रादिशब्दैः, सन्निधानात्— सन्निधान यस्य तादृशबहुवर्धनात् । यत्र
इतरसङ्ख्यानाच्चकशब्दसमभिव्याहृतत्रुत्तराच्चक शब्दः, तत्र बहुवर्धनाच्चक-
शब्दे इतरश्रूयमाणसङ्ख्याधिकसङ्ख्यानाच्चकत्वमिति न्यासे सर्गानुभवसिद्ध-
त्वादिति भावः ॥ २४ ॥

अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ २५ ॥

अर्थवाद — ' अकृष्टं वै तदपरिमितम् ' इत्यपरिमितविलस्य सन्निधौ
श्रूयमाणः अर्थवादादपि तदर्थवत्— तस्य अधिकमङ्ख्यार्थकं न
द्रव्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति ह स्मेत्यादिपरकृतिपुराकल्पानामर्थवादतः अधिकरणम् ॥१२॥

परकृतिपुराकल्पं च मनुष्यधर्मः स्यात् अर्थाय
ह्यनुकीर्तनम् ॥२६॥

दर्शपूर्णमासयोः ' इति ह स्माह वटकुर्वाण्यर्माषान् मे पचत '
एवम् — ' उन्मुक्तेह स पूर्वं समाजगमु, नान् ह अगुरा रश्नासि निर्जघ्नु '
इति श्रुतम् । तत्र एककर्तृकोपाख्यानपर वाक्य परकृतिः । अनेककर्तृको-

पाल्यानपरं च वाक्यं पुराकल्पः इति तल्लक्षणम् । अत इदं परकृतिपुराकल्पं च मनुष्यधर्मः--मनुष्यमात्रमुद्दिश्य विधिः, उत विशिष्टगोत्रिणमुद्दिश्यैव । आहोस्विदर्थवादोऽयमिति । तत्रायं मनुष्यधर्मः--मनुष्यमात्राधिकारः स्यात् । हि-यत्, फलायेदं वाक्यस्थं अनुकीर्त्तनं प्ररुतिरूपमिति उक्ताधिकारप्रदर्शनमेव वाक्यस्य प्रयोजनमिति ॥ २६ ॥

तद्युक्ते च प्रतिषेधात् ॥ २७ ॥

‘अमेध्या वै मायाः’ इत्येवंजातीयकस्य विधेः प्रतिषेधो दृश्यते । प्रसक्तमेव प्रतिषिध्यते । ततोऽपि मानुषधर्म इति ॥ २७ ॥

निर्देशाद्वा तद्धर्मः स्यात्पञ्चावत्तवत् ॥ २८ ॥

निर्देशात्—वदकुर्वार्षिरिति वाक्ये वृष्णिनिर्देशात् तद्धर्मः—वृष्णिधर्मः स्यात् । जमदग्नीना पञ्चावत्तवत्—‘पञ्चावत्तं जमदग्नीनाम्’ इति जमदग्निगोत्राणामेव पञ्चावत्तं भवति, तद्वत् । ततो वृष्णिगोत्रमात्राधिकारेणाप्येतादृशस्य विधेः साफल्यं सम्भवतीति न मनुष्यमात्राधिकार इति ॥ २८ ॥

विधौ तु वेदसंयोगादुपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

वेदे—अर्थवादात्मके संयोगात्—वार्णिसंयोगात्, विधौ—तदनुमितविधौ, उपदेशः—वृष्णिशब्दस्योपदेशः स्यात् । पूर्वकल्पे नायमर्थवादः । अस्मिन् कल्पे त्वर्थवादत्वाङ्गीकार इति ॥ २९ ॥

**सि० ॥ अर्थवादो वा विधिशेषत्वात् तस्मान्नि-
त्यानुवादः स्यात् ॥ ३० ॥**

विधिशेषत्वात्—‘तस्मादारण्यमेवाश्रीयत्’ इति कल्लसविधिशेषत्वात्स्तावकत्वात्, अर्थवादो वा—अर्थवाद एव पूर्वजातीयकः । न मनुष्यमात्राधिकारो विधिः । न वा वृष्णिगोत्रमात्राधिकारो वेति भावः ॥ ३० ॥

सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सहस्रसंवत्सरं तदायुषामसम्भवान्मनुष्येषु ॥ ३१ ॥

‘ पञ्चपञ्चाशतास्त्रिवृतः सप्तसप्त, पञ्चपञ्चाशत पञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत एकविंशः विश्वसृजामयनं सप्त-संवत्सरम् ’ इति श्रूयते । तत्र सहस्रसंवत्सरं—सहस्रसंवत्सरसाध्यं सत्रं, तदायुषां—सहस्रायुषा देवादीनाम् । कुनः ? मनुष्येण सम्भवात् ॥ ३१ ॥

उपचारोऽन्यार्थदर्शनम् ॥ ३२ ॥

‘ प्रजापतिं वै प्रजा. सृजमानं पाप्मा मृत्युरभिजघान स तपोऽतप्यत सहस्रसंवत्सरान् पाप्मानं विजिहामन् ’ इत्युपचारः—अर्थवादः, अन्यार्थ-दर्शनं—देवानामतिकारं दर्शयति । तत्र प्रजापतिवर्तृत्ववश्रवणदिति

भावः ॥ ३२ ॥

अपि वा तदधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात् ॥ ३३ ॥

तदधिकारात्—निस्त्रिंशच्छस्य मनुष्याधिकारत्वात्, अत्र सत्रे मनुष्यधर्मः—मनुष्याधिकार एव स्यात् ॥ ३३ ॥

नासामर्थ्यात् ॥ ३४ ॥

असामर्थ्यात्—तावदायुरभावान्न मनुष्याधिकारः ॥ ३४ ॥

सम्बन्धादर्शनात् ॥ ३५ ॥

‘ शतायुर्वै पुरुषः ’ इति श्रुतेस्तदाधिकाऽऽयुर्वर्द्धदेः रसायनादिकस्य च जन्यजनकसम्बन्धादर्शनात् रसायनादिभिर्मनुष्येण आयुषो वृद्धिः सम्पाद-यितुं शक्येति न सहस्रसंवत्सरसत्रे मानुषाणामधिकारः सम्भवतीति भावः ॥ ३५ ॥

स कुलकल्पः स्यादिति काष्णार्जिनिरेकास्मिन्न-सम्भवात् ॥ ३६ ॥

एकास्मिन्नसम्भवात् सः मनुष्याधिकारः पुत्रादिपरम्परया कुलकल्पः—कुलस्याधिकारबोधकः स्यादिति काष्णार्जिनिराचार्यो मन्यते ॥ ३६ ॥

अपि वा कृत्स्नसंयोगादेकस्यैव प्रयोगः स्यात् ॥ ३७ ॥

शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति नियमात् कृत्स्नसंयोगात्—कृत्स्नस्य प्रयो-
गस्य फलजनकत्वात् एतस्यैव कृत्स्न. प्रयोग. स्यात् । एक एव प्रयोक्तेति
भावः ॥ ३७ ॥

विप्रतिषेधाच्च गुण्यन्यतरः स्यादिति

लावुकायनः ॥ ३८ ॥

विश्वसृजामयनमग्निधौ ' पञ्चपञ्चाशत्स्त्रिवृत्तः सप्तसराः ' इत्यादि
श्रुतम् । तत्र विप्रतिषेधात्—निरोधात्, अन्यतरः शब्दः गौणः स्यादिति
लावुकायनस्य मतम् । एकदेशानुष्ठातरि फल्गुमन्वन्धाश्रवणात् पञ्च-
पञ्चाशत् इत्यादिसङ्ख्याया मुख्यसंनसरसम्बन्धाङ्गीकारे वाक्यस्य प्रामाण्यं
दुर्घटम् । अतस्त्रिगारणार्थमन्यतरस्य शब्दस्य गौणार्थत्वमनश्य वाच्यमिति
भावः ॥ ३८ ॥

संवत्सरो वा विचलितत्वात् ॥ ३९ ॥

क शब्दे गौण इत्याकाङ्क्षामाह— संवत्सरो वा— सवत्सरशब्द-
एव गौणार्थः, विचलितत्वात् । चान्द्रसावनसौरादिषु वत्सरेषु दृष्टत्वेन
तदर्थस्य विचलितत्वात्—व्यभिचरितत्वात्, स एव गौणः । पञ्चपञ्चा-
शच्छब्दो हि सङ्ख्याविशेषे नियतः । ततः स गौणो भेति भावः ॥ ३९ ॥

स प्रकृतिः स्यादधिकारात् ॥ ४० ॥

सः— सप्तसरशब्दः, प्रकृति—प्रकृतिरतः— स्वप्रकृतिभूतग्रामय-
नरत् । ग्रामयने ' यो मासः सप्तसरः ' इति व्यवहारादत्रापि तथा स्या-
दिति । सप्तसरशब्दस्य गौणत्वमङ्गीकृत्येदं बोध्यमिति भावः ॥ ४० ॥

सि० ॥ अहानि वा अभिसङ्ख्यत्वात् ॥ ४१ ॥

उपनयन-वेदाभ्यन-दारसङ्ग्रह-आधान-उपातिद्योपानन्तरं सह-
स्रमासजीविनामभ्यसादृक्तरक्षो न सम्भवतीति सिद्धान्तमाह— अहानि
वेति-पञ्चपञ्चाशत् अहानि सप्तसरपदवाच्यानि । अभिसङ्ख्यत्वात्—

सर्वसत्रप्रकृतिभूतद्वादशाहे त्रिबुटहः प्रकृत्य ' आदिलो वै सर्वर्तवः, स यदा उदेति अथ वसन्तः, यदा सङ्क्रान्तेऽथ ग्रीष्मः, यदा मध्यन्दिनेऽथ वर्षा, यदा पराहेऽथ शरद्, यदाऽस्तमेति अथ हेमन्तशिशिरौ ' इत्येवमेकास्मिन्नहनि पङ्क्तत्वा परिगणनात् पट्कृतुमत्प्रात्मकसंवत्सरस्य तस्य युक्तमेवेति भावः ॥ ४१ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्या पष्ठाध्यायस्य सप्तमः पादः सम्पूर्णः ॥ ७ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ पष्ठाध्यायस्य अष्टमः पादः ॥

अनाहिताग्नेरेव चतुर्होत्रहोर्माधकाराधिकरणम् ॥१॥

इष्टिपूर्वत्वादक्रतुशेषो होमः संस्कृतेष्वभिषु स्याद-
पूर्वोऽप्याऽऽधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥१॥

किमपि प्रकरणमनारभ्येवं श्रूयते—' प्रजाकाम चतुर्होत्रा याजयेत् ' ' चतुर्गृहीतमाज्यमादाय चतुर्होतारं व्याचश्नीत पूर्वेण ग्रहेणार्धं जुहुयात् तदुत्तरेणार्धम् ' इति । ' पृथिवी होता द्यौरव्यधुरित्वादिको मन्त्रश्चतुर्होता । तेन मन्त्रेण प्रजाकामं प्रत्ययं दर्शिहोमो विहितः । तत्र अक्रतुशेषः—कस्यापि क्रतोरनङ्गभूतः, अपूर्वोऽपि—अप्रकृतिकोऽपि, यत्किञ्चिदर्शिहोमः संस्कृतेषु आधानादिसंस्कृतान्निप्रिय स्यात् । न लौकिकान्निप्रिय । कुतः ? आधानस्य आधानसंस्कृतान्नहवनीयायग्रेः, सर्वहोमशेषत्वात् । तस्य च परमानेष्टिसाप्यत्वात् आहिताग्नेरेवास्मिन् होमेऽधिहारः । नानाहिताग्नेरिति ॥१॥

सि०॥ इष्टित्वेन तु संस्तवश्चतुर्होत्रनसंस्कृतेषु दर्शयति ॥ २ ॥

‘ एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टिः, यच्चतुर्होतारः ’ इतीष्टित्वेन संस्तु-
वस्तु चतुर्होतृन्-चतुर्होत्रहोमान्, असंस्कृतेषु--आधानायसंस्कृतेषु--अर्घ्य-
होक्तिकाग्निषु दर्शयति--ज्ञापयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

उपदेशस्त्वपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥

उपदेशस्तु-विधिरेवायम् । नार्थवादः । अपूर्वत्वात्-अप्राप्तत्वात् ।
अर्घ्यादति वैश्वर्थ्यात् अक्रतुशेषवर्त्मसामान्यस्य विधिरेवायमिति शङ्का ॥ ३ ॥

स सर्वेषामाविशेषात् ॥ ४ ॥

सः-उपदेशः, सर्वेषाम् — क्रतुशेषाणामक्रतुशेषाणां च चतुर्होत्र-
होमानाम् । आविशेषात्-विशेषाभावादित्यर्थः ॥ ४ ॥

अपि वा क्रत्वभावादनाहिताग्नेरशेषभूतनिर्देशः ॥ ५ ॥

अपि कृत्युक्तपक्षव्यावृत्तिः । अनाहिताग्नेरित्यभिष्टिरिति श्रुतेः अना-
हिताग्नेः क्रत्वभावाच्च अशेषभूतनिर्देशः-अक्रतुशेषाणामेवायमुपदेशः ।
न क्रतुशेषाणाम् । उक्तविशेषादित्यर्थः ॥ ५ ॥

जपो वा अनग्निसंयोगात् ॥ ६ ॥

अनग्निसंयोगात्-अनाहितान्निशब्दसंयोगात् ‘ एषा वा अनाहि-
ताग्नेः ’ इत्यनेनोत्पन्ना क्रिया जपान्निकैशस्त्वित्यपरा शङ्का ॥ ६ ॥

इष्टित्वेन संस्तुते होमः स्यात् अनारभ्याधी-
तत्वात् इतरेषामवाच्यत्वात् ॥ ७ ॥

ता परिहरति । इष्टित्वेन-इष्टिपदवाच्येन संस्तुते सति होम एव
स्यात्, न जपः । यतो इष्टिर्थागः, स एव प्रक्षेपादिको होम इति अनार-
भ्याग्निसंयोगस्य श्रवणात् आहवनीयस्योक्तदर्विहोमे अवाच्यत्वात्-प्रवे-
शासम्भवात्, इतरेषां-श्रौतकर्मणामेव आहवनीयः । न प्रकृतस्यास्य
होमस्य । यदि ‘ यदाऽऽहवनीय ’ इति शास्त्रं चातुर्होत्रहोमसन्निधौ पठितं
स्यात्तदाऽपरिहार्यं स्यात् । तन्नास्तेवेति यावः ॥ ७ ॥

उभयोः पितृयज्ञवत् ॥ ८ ॥

पितृयज्ञवत्— ' अमात्रास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति ' इति यथा उभयोरयं यज्ञः, तथा चातुर्होत्रहोमोऽपि उभयोः—अहिताग्न्य-
नाहिताग्न्योः स्यादिति ॥ ८ ॥

निर्देशो वा अनाहिताग्नेरनारभ्याग्निसंयोगात् ॥ ९ ॥

' एषा वा अनाहिताग्नेरितिः ' इत्यनाहिताग्नेरेव निर्देशः । न आहिताग्निं प्रापयति सः । अनारभ्याग्निसंयोगात्—अनारभ्याधीतत्वा-
दित्यर्थः ॥ ९ ॥

पितृयज्ञे संयुक्तस्य पुनर्वचनम् ॥ १० ॥

पितृयज्ञे संयुक्तस्य—आहिताग्निसंयुक्तस्य, पुनर्वचनम्— ' अना-
हिताग्नेरौपासनेऽग्नौ श्रपणधर्मा होमश्च ' इति पृथक् विविरस्ति । अत्र न
तथेति भावः ॥ १० ॥

अनाहिताग्निषु उपनयनहोमाधिकरणम् ॥ २ ॥

उपनयन्नादधीत होमसंयोगात् ॥ ११ ॥

उपनयन्—उपनयनं कुर्वन्, आधानं कुर्यात् । जुहोतीति होम-
संयोगात्—होमस्य आहवनीयापेक्षत्वादाहवनीयस्य आधाननाम्यत्रादिति
भावः ॥ ११ ॥

**सि० ॥ स्थपतीष्टिवल्लौकिके वा विद्याकर्मानु-
पूर्वत्वात् ॥ १२ ॥**

विद्याकर्मानुपूर्वत्वात्—विद्या— ' स्वाध्यायोऽप्येवमप्यः ' इति
विहितस्वाध्यायाभ्ययनम् । कर्म—तत्साध्यमुपनयनात्मकं कर्म । एतदुभयपूर्व-
फलरादाधानस्य एतयोः प्राक् तदसम्भवेन उपनयनसमये आधानस्य
असम्भवात् निषिद्धस्तपतेष्टिवत् त्रौहिर्यग्न्यादिषु उपनयनहोम इति
भावः ॥ १२ ॥

आधानं च भार्यासंयुक्तम् ॥१३॥

‘क्षौमे यसानाम्नीनादघायाताम्’ इति भार्यासाहित्यमाधानस्य श्रुतम् । त्रिधाग्रहणोत्तरकालश्च भार्यासंयोगः । ततोऽपि लौकिकान्तायेन उपनयनहेतुः ॥ १३ ॥

अकर्म चोर्ध्वमाधानात्तत्समवायो हि कर्मभिः ॥१४॥

ऊर्ध्वमाधानात् आधानादूर्ध्वं परिणीताया भार्यायाम् अकर्म-कर्म-सम्बन्धमात्रम् । हि-यत्, तत्समवायः-तस्मिन् उपनयनकाले समवाय-कर्मभिर्भार्यासम्बन्धः, अस्तीति शेषः । उपनयनात्प्राक् आधानार्थमेका भाया, स्वाध्यायाध्ययनोत्तरं च प्रजार्थमपग अस्तिरिति शङ्कितुरभिप्रायः ॥१४॥

अकर्म च दारक्रिया आधानोत्तरकाले ॥१५॥

आधानोत्तरकाले दारक्रिया अकर्म-अननुष्ठेया-नैव कार्या । अशा-स्त्रात्-शास्त्राभावादिति भावः ॥ १५ ॥

श्राद्धवदिति चेत् ॥ १६ ॥

श्राद्धवत्-पितृयज्ञवत्-पिण्डपितृयज्ञो यथा आहितानादित्याग्नौ-स्तथा कालद्वये भार्याद्वयमिति चेत्- ॥१६॥

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ १७ ॥

‘वदमगल्य स्नायात्, स्नात्वा चाद्वहेत्’ इति वचनप्रतिषेधस्य सम्भवतीति भावः ॥ १७ ॥

अर्थादन्यदेवेति चेत् ॥१८॥

अर्थात्-रागात् प्राप्तौ अन्यदेव-कालेन विदधाति । रामप्राप्तदार-सङ्गप्रदस्य काले विनायत्रमुक्तत्रचनमिति न विरोध इति चेत्- ॥१८॥

सर्वार्थत्वात् पुत्रार्थो न प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥

सर्वार्थत्वात् धर्मं च अर्थं च कामं च नानिचरितव्येति धर्मप्रजो-भयार्थत्वादेकस्या अपरं रागं, पुत्ररूपो वाऽर्थः द्वितीयाया न प्रयोजयेत्-

न प्रेरयेत् । धर्मप्रजोभयार्थः कालागिषिष्ठो विनाहः प्रागुक्तवाक्येन विधी-
यते । अतो विनाहद्वयमप्रामाणिकमिति ॥ १९ ॥

सोमपानात्तु प्रापणं द्वितीयस्य तस्मादुपयच्छेत् ॥ २० ॥

उक्तयुक्त्या प्रागुपनयनात्तत्समये न विनाहो नास्तीति स्त्रीकुर्मः । अथापि
विनाहद्वयमप्रामाणिकमिति यदुक्तं तत्र । यतः ' नस्माद्यस्य न वर्मसम्पन्ना
न प्रजासम्पन्ना वा पत्नी सोऽन्या कुर्वीत ' इति उच्येतात् सोमपानात्तु-
' सोमपो न द्वितीया जायामभ्यषूयते ' इति उच्येतात् द्वितीयविनाहः प्रामा-
णिकः । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् । प्राप्तिस्तु प्रदर्शिता । तस्मात्
उपच्छेत्-अन्या भार्या गृह्णीयात् ॥ २० ॥

पितृयज्ञे तु दर्शनात् प्रागाधानात्प्रतीयेत ॥ २१ ॥

पितृयज्ञे तु- पिण्डपितृयज्ञः ' अग्न्याहिताग्निना कार्यः ' इति
वचनदर्शनात् आधानात्प्रागपि प्रतीयेत-स्यादिस्वर्थः ॥ २१ ॥

अनाहिताग्नौ स्थपतीष्ट्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

**स्थपतीष्टिः प्रयाजवदग्न्याधेयं प्रयोजयेत् तादर्थ्या-
च्चापवृज्येत ॥ २२ ॥**

' एतया निषादस्थपतिं याजयेत् ' इति निहिता स्थपतीष्टिः प्रया-
जवत्- यथा प्रयाजादीन् चोदकाद् गृह्णाति, तथा अग्न्याधानं प्रयोजयेत्-
गृह्णीयादित्यर्थः । तादर्थ्याच्च- नत्रत्याग्न्याधानस्य तदिष्टिमात्रार्थत्वात् तस्या-
मिष्टायनवृत्ताया तेऽग्नयोऽपि अपवृज्येरन्-उत्सृज्येरन्निति ॥ २२ ॥

**सि०॥ अपि वा लौकिकेऽग्नौ स्यात् आधानस्य
असर्वशेषत्वात् ॥ २३ ॥**

प्रकृत्येयमिष्टिः लौकिकाग्निमेव स्यात् । कुतः ? अग्न्याधानस्य अग-
र्वशेषत्वात्- यावत्पुरुषवर्तुक्तज्ञानं याभावादः । ' असन्ने ब्राह्मणे अग्नी-
नादधीतः, अग्नौ राजन्यः, शरदि वैश्यः ' इत्यावान्तेत्यतिगाम्ये त्रैवर्णिक-
कर्तृत्वं श्रवणात् त्रैवर्णिकवर्तृत्वश्चाङ्गत्वेन तस्येति भावः ॥ २३ ॥

अनाहितेऽग्राववकीर्णिपश्वनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वात् ॥ २४ ॥

‘ ब्रह्मचार्यवकीर्णा नैर्ऋतं गर्दभमालभेत ’ इति ब्रह्मचारिणः क्षत-
व्रतत्वे विहितः अवकीर्णिपशुः— निरऋतिदेवनाऋगर्दभद्रव्यको यागः
तद्वत्— स्थपतीधिवत् लौकिकाग्रावेन कार्यः । आधानस्य अप्राप्तकाल-
त्वात्— तं प्रति प्राप्स्यमावादिर्यः ॥ २४ ॥

दैवकर्मणामुदगयनादिकालताधिकरणम् ॥ ५ ॥

उदगयनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु दैवानि स्मृतिरूपा-
न्यार्थदर्शनात् ॥ २५ ॥

‘ उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदान-
विवाहाः ’ इत्यादिस्मृतेः, ‘ एतद्वै देवानां रूपं यदुदगयनं पूर्वपक्षोऽहः ’ इति
रूपस्य ‘ पूर्वाह्णे वै देवानां, मध्यन्दिनो मनुष्याणाम्, अपराह्णः पितॄणाम् ’
इत्यन्यार्थस्य च दर्शनात् दैवानि—चौलोपनयनविवाहप्रभृतीनि शुभकर्मणि,
उक्तपुण्यकालेषु कार्याणीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अहनि च कर्मसाकल्यम् ॥ २६ ॥

तथा अहनि—दिनैव, सकल निर्दिष्ट कर्म कर्तव्यम् । न रात्रा-
दिषु सिद्धम् ॥ २६ ॥

पित्र्यकर्मणोऽपरपक्षादिकालताधिकरणम् ॥ ६ ॥

इतरेषु तु पित्र्याणि ॥ २७ ॥

पित्र्याणि—श्राद्धादीनि कर्माणि, इतरेषु—अपरपक्षापराह्णकालेषु
कर्तव्यानि । अन्यार्थदर्शनादिभ्य इति शेषः ॥ २७ ॥

ज्योतिष्टोमाङ्ग्याञ्चाक्रयोर्नित्यताधिकरणम् ॥ ७ ॥

याञ्चाक्रयणमविद्यमाने लोकवत् ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमे ‘ द्वादशरात्रीर्दीक्षतो मृतिं विन्वीत ’ तथा ‘ सोमं क्रीयाति ’
इति याञ्चान्त्ये श्रुते । ते उभे धने सोमे च अविद्यमाने एव कार्ये, न

विद्यमाने । लोकवत्—लोके यस्य द्रव्यादिकं नास्ति स एव याचते
क्रीणाति च । तद्वदत्रापि द्रष्टव्यमिति ॥ २८ ॥

सि० ॥ नियतं वा अर्थवत्त्वात्स्यात् ॥ २९ ॥

नियतं—नित्यमेव तत् । तच्च विद्यमानेऽपि तस्मिन् धनादाय-
वर्धं कार्यं तत् । वृत्तः ' अर्थवत्त्वात्—कृतपूर्वजननरूपफलवत्त्वात् ।
लोके अर्धानुगामी शब्द । वेदे तु शब्दानुसार्थं इति भाष्यं ॥ २९ ॥

ज्योतिष्टोमादिषु पयोव्रतादीनामपि नित्यताधिकरणम् ॥ ८ ॥

तथा भक्षमैपाच्छादनसंज्ञसहोमद्वेषम् ॥ ३० ॥

तण्डुलादिसत्त्वेऽपि ' पयोव्रतं ब्राह्मणस्य, यनागू राजन्यस्य, आमिक्षा
वैश्यस्य ' इति विहितपयआदिरेव तस्य तस्य भक्ष ज्योतिष्टोमे श्रुत । एव दर्श-
पूर्णमासयोः श्रुतः ' प्रोक्षणीरासादय, इ-मावर्हिंरुपसादय, छुच सष्टुडिद, पर्त्नी
सवाह्य आप्वेनोदेहि ' इत्यादि त्रैप प्रोक्षण्यासादनज्ञानसत्त्वेऽपि । एवम-
न्ययस्त्रसत्त्वेऽपि ' दर्भमय वासो भवति ' इति वाजपेये श्रुत दर्भमयस्त्र-
परिधानम् । एव पशुनागकृपादाघाताघकरणेऽपि ' यत् पशुमयुमकृतो-
रो वा पश्मिराहत अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्यहस ' इति मन्त्रेण पशौ
संज्ञपनहोमः । एवं द्वेष्याभावेऽपि ' योऽस्मान् द्वेष्टि य च वयं द्विष्म जात-
वेद ' इति मन्त्रपाठश्च तथा—पूर्वाधिकरणोक्तनियमवत् नियतं कार्यं, ॥ ३० ॥

अपररात्रे व्रतस्य अनियमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥ ३१ ॥

ज्योतिष्टोमे ' मध्यन्दिने अपररात्रे वा व्रतं व्रतयति ' इति श्रुतम् ।
तत्र यस्मिन् काले कृतं व्रतं सम्यक् न जरिष्यतीति मन्येन । तदा क्रियमाणं
तद् व्रतम् अनर्थकम्—अजीर्णादिदोषेण महदनिष्टजनकं स्यात् । अतस्त-
दानीमनित्यं—कर्तव्यमेवेति नियमस्य त्याग एवेति भाष्यः ॥ ३१ ॥

छागस्यैव अर्धापोभीयवशुत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

पशुचोदनायामनियमः, आविशेषात् ॥३२॥

ज्योतिष्टोमे ' यो दधीक्षितो यदग्नीधोमीय पशुमालभने ' इति श्रुत्यां पशुचोदनायां— पञ्चालम्भवाक्ये, यः अनियमः— कोऽपि पशुः, न छाग एवेति नियमः । कुतः ? आविशेषात् विशेषस्य अथवर्णादिति ॥३२॥

सि० ॥ छागो वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३३ ॥

' छागस्य यथाया मेदसोऽनुवृद्धि ' इति मन्त्रवर्णात्— मन्त्रलिङ्गात् छाग एवेति निश्चयः ॥ ३३ ॥

न चोदनाविरोधात् ॥ ३४ ॥

चोदनाविरोधात्— विधिवाक्यस्य प्रायस्यात् दुर्बलेन मन्त्रलिङ्गेन न तस्य सङ्कोच इति ॥ ३४ ॥

आर्पेयवदिति चेत् ॥ ३५ ॥

आर्पेयवत्— ' आर्पेयं वृणीते ' इत्युक्त्वा ' त्रीन् वृणीते ' इत्यनेन यथा तस्य सङ्कोचः, तथा अत्रापि म्यादिति चेत्— ॥ ३५ ॥

न तत्र ह्यचोदितत्वात् ॥ ३६ ॥

तत्र—छागे, अचोदितत्वात्—विधेरभावात्, न सङ्कोचः । आर्पेय-स्थले तु ' त्रीन् वृणीते ' इति सामान्यप्राप्तस्य त्रित्वेन सङ्कोचे विधिरस्तीति विषमो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

नियमो वैकार्थ्यं ह्यर्थभेदाद्भेदः पृथक्त्वेना-

भिधानात् ॥३७॥

नियमो वा—श्रुतौ पशुपदवाच्यमृच्छाग इति नियम एव, हि—यनः, ऐकार्थ्यं—पशुपदार्थपशुत्वच्छागपदार्थच्छागत्वयोरविरोधः । अतो मन्त्रलिङ्गस्य दुर्बलत्वेऽपि तेन शक्यार्थस्य बाधो न क्रियते । यत्र तु पृथक्त्वेना-भिधानात्—परस्परविरोधनार्थभेदात् मन्त्रलिङ्गविध्यर्थयोगेदः, तत्र मन्त्रलि-

ङ्गमन्यार्थं स्यान्नाम । प्रकृते न तथा । अतः सङ्कोचे शक्यार्थवाधाभावात्
दुर्बलेनापि मन्त्रलिङ्गेन सङ्कोचो युक्त इति भावः ॥ ३७ ॥

**अनियमो वा अर्थान्तरत्वात् अन्यत्वं व्यतिरेक-
शब्दभेदाभ्याम् ॥ ३८ ॥**

अर्थान्तरत्वात्--छागपशुशब्दयोरपर्यायशब्दत्वात्, व्यतिरेकशब्द-
भेदाभ्यां च--पशुत्वस्य छागत्वाभाववद् गवादिवृत्तिव्यभिन्नशब्दवाच्य-
त्वाभ्या हेतुभ्या च, अन्यत्वं--भिन्नत्वं--वैरूप्यमिति यावत् । अनो अनियमः-
यः कोऽपि पशुः, न छाग एवेति नियम इति ॥ ३८ ॥

सि० ॥ न वा प्रयोगसमवायित्वात् ॥ ३९ ॥

नैवानियमः । प्रयोगसमवायित्वात्--उक्तमन्त्रस्य नित्यं प्रयोग-
सम्बन्धात् नियम एव । अन्यथा अश्वादिग्रहणे मन्त्रलिङ्गविरोधेन मन्त्रः पाक्षिकः
स्यादिति भावः ॥ ३९ ॥

छागे न कर्माख्या रूपलिङ्गाभ्याम् ॥ ४० ॥

छिदेर्गमेश्च छागशब्दस्य प्रसिद्धेऽभिन्नगतिरछाग इति मन्त्रलिङ्गमपि
अन्त्राश्वादौ योगेन अवाधिन्मित्वाशङ्कायामाह--छागेनेति । छागेनैव कर्म-
योगः । आख्यारूपलिङ्गाभ्याम्--रूढशक्तिपुलिङ्गाभ्यामित्यर्थः । रूढिर्योग-
मपहरतीति न्यायाद्योगशक्तेरप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ४० ॥

रूपान्यत्वान्न जातिशब्दः स्यात् ॥ ४१ ॥

‘छागो वस्त्रश्छागलकः’ इति शब्दानां वयोविशेषपरत्वेऽपि नाश्वादिपशु-
वाचकत्वम् । कुतः ? रूपान्यत्वात्--छागवृत्तिवयोविशेषस्य अश्ववृत्तिवयस्य
अन्यत्वात् । अतो वयोविशेषविशिष्टछागत्वरूपजातिवाच्येव छागशब्दः स्यात् ।
यथा कलमशब्दः वयोविशेषविशिष्टं हस्तिनमेव व्यञ्जते । न अश्वादिकम् ।
तथा छागशब्दः वयोविशेषयुतं छागलकमेवाचष्टे, नान्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

विकार इति चेत् ॥ ४२ ॥

नदीशद्वयस्य शब्दविशेषेऽपि वैय्याकरणे प्रयुज्यमानत्वात् पदपदार्थ-
सम्बन्धो न नियतः । अतो विकारः— कल्पितसम्बन्ध एव अत्रास्त्विति
चेत्— ॥ ४२ ॥

न औत्पत्तिकत्वात् ॥ ४३ ॥

यदपदार्थसम्बन्धे न विकारः । नित्य औत्पत्तिकत्वात्—प्रथमाद्य-
पादीयपञ्चमाधिकरण पञ्चमसूत्रेण नित्यत्वस्य उक्तत्वात् ॥४३॥ (१।१।५)

स नैमित्तिकः पशोर्गुणस्याचोदितत्वात् ॥ ४४ ॥

‘सुपिरो वा एतर्हि पशु यर्हि वषामुत्खिदन्ति’ इत्यपवादानगत-
छिद्रनिमित्तकदृष्टागशब्दः । स चान्यत्रापि वर्तिदुर्मर्दतीत्याशङ्कायामाह— न
नैमित्तिको नेति पूर्वसूत्रात् नञनुक्तिः । सः— दृष्टागशब्दः, नैमित्तिक—
छिद्रनिमित्तको नैव भवति । कुतः ‘अन्यद्ग पशुमालभेत’ इति श्रुते
पशौ गुणस्य—छिद्रत्वस्य विधिविहितत्वाभावात् । रुदियोगमपहरती यु-
क्तत्वाच्च ॥ ४४ ॥

जातेर्वा तत्प्रायवचनार्थवत्त्वाभ्याम् ॥ ४५ ॥

तत्प्रायवचन— जातेर्भाष्यप्रयोगेन रुदिशक्यं, अर्थ-
वत्त्वेन— विद्यमिश्रद्वयवत्त्वेन च, जातेरेव वाचकः—उपशब्दः, नाववाचक-
इति सिद्धम् ॥ ४५ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावरोधिन्या पष्ठाध्यायस्य अष्टमः
पादः ॥८॥ संपूर्णं पष्ठाध्यायः ॥६॥ श्रीः ॥

॥ इति पूर्वपदकः समाप्तः ॥

अथ पूर्वसीमांसासूत्रवृत्तेः

भावबोधिण्या

उत्तरः पदकः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अभिवन्द्य महर्षिजैमिनीयं पदपाथोजगुगं समादरात् ।
 विवृणोमि तदीयसूत्रसङ्घोत्तरपट्टकं कृपया तदीयया ॥१॥
 जैमिनेर्विमलसूक्तिन्हादिनीमञ्जनेन विशदं मम चेतः ।
 बालवल्लुठतु शम्भुपदाब्जे येन गर्भवसतिर्न पुनः स्यात् ॥२॥
 विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे ।
 श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्घधारिणे ॥३॥
 प्रमाणाद्यधिकारांतैः पृथग्यथैर्निरूपिते ।
 उपदेशोऽतिदेशोऽथ तत्सापेक्षो विचार्यते ॥४॥

पूर्वपट्टकेन औपदेशिका धर्मा विचारिताः । अयोधरपट्टकेन वैकुण्ठ
 अतिदेशिकधर्मविचारः प्रस्तूयते । अपेक्षितस्यार्थजातस्य साक्षात्प्रातिपादको
 वचनसन्दर्भो यत्र पठ्यते स उपदेशः । अतिदेशस्तु—यस्मात्प्राकृतात्क-
 र्मणः नमनानेषु कर्मसु धर्मप्रवेशो येन स्यात् स अतिदेशः, इति तल्लक्षणम् ।
 तदुक्तम्—

अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसन्ततेः ।

अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयते ॥१॥ इति ॥

एतेन पूर्वोत्तरपट्टकयोः हेतुहेतुमद्भावाः सङ्गतिः सूचिता ।

अथ प्रयाजादिधर्माणामपूर्वं प्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

सि० ॥ श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं
 भावः स्यात् ॥ १ ॥

मुख्यभेदे—फलवत्त्वेन मुख्यानामपूर्वाणां शब्दान्तगादिभिर्मन्त्रे सति
 शेषाणां—दर्शनां प्रयाजादीनां, यथाधिकारं—यस्य यत् प्रकरणं तत्रैव,
 भावः—व्यवस्था स्यात् । श्रुतिप्रमाणत्वात्—अपमस्य शेष इति युक्ति-

प्रमाणिकगम्यत्वात् । दर्शपूर्णमासोक्त्यभावाकाङ्क्षयाऽन्विताः नान्यत्र गन्तुं समर्था इति भावः ॥ १ ॥

पू० प० ॥ उत्पत्त्यर्थाविभागाद्वासत्त्ववदैक-
धर्म्यं स्यात् ॥ २ ॥

ऐकधर्म्यम्— सर्वेषां यौगिर्ना तुल्यधर्मत्वमेव स्याद्वैतेषां प्रयाजादीनां धर्माणाम् । कुतः ? उत्पत्तेः— यजेः, योऽर्थः— अपूर्वै, तयोः आविभागात्— अविशेषादित्यर्थः । सत्त्ववत्— यथा 'गां पदा न स्पृशेदित्युक्ते न सान्निहितायामेव कस्याचिद् गवि अयं पादस्पर्श-निषेधः । अपि तु गोशब्देन तत्र यावद्गोप्रवृत्तम् । तथा यागमुद्दिश्य विधीयमाना व्रते धर्माः सर्वेयामार्था भवितुमर्हन्तीति ॥ २ ॥

सि० ॥ चोदनाशेषभावाद्वा तद्भेदाद् व्यवतिष्ठेरन्
उत्पत्तेर्गुणभूतत्वात् ॥ ३ ॥

प्रयाजादयो धर्मा दर्शपूर्णमासार्था एवेति व्यवतिष्ठेरन् । कुतः ? दर्शपूर्णमासमासोः कर्मणा उत्पत्तौ-अपूर्वै, गुणभूतत्वात्-अङ्गत्वात्-तदर्थत्वा-दित्यर्थः । तथा चोदनाशेषभावाद्वा । चोदनायाः— 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति विधे, शेषभावात्-एकदेशरूपत्वात्, तद्भेदात्— अपूर्वभेदस्य द्वितीये 'चोदना पुनरारम्भः' (२।१।५।) इत्यधिकरणे व्यवस्था-पितत्वाच्चेत्यर्थः । अत्रेदं रहस्यम्—प्रयाजादिधर्माणां यागाङ्गत्वं न वाक्यप्रमाणेन । अपि तु कर्मभावाकाङ्क्षास्वरूपप्रकरणेनैव । तच्च प्रकरणं यागेन अपूर्वै कुर्या-दित्युक्तौ कस्य यागेन अपूर्वै कर्तव्यमिति यागविधिवर्णनजन्त्याकाङ्क्षापूर्वक-तया निखिलाङ्गविधिवक्तव्यानां तत्सम्बन्धात् सः धर्मसमाप्तायः—कर्मविधौ-कदेशरूपः । इत्यमपूर्वोद्देशेन कर्मविधानायागो विधेय इति दर्शपूर्ण-
म... धर्मास्तदपूर्वप्रयुक्ता
एव, न त्वपूर्वान्तरप्रयुक्ता

सत्त्वे लक्षणसंयोगात्सार्वत्रिकं प्रतीयेत ॥४॥

सत्त्वे— गोव्यक्तौ, लक्षणसंयोगात्— लक्षणावृत्तेः सम्बन्धात्, गोपदं सार्वत्रिकं— सकलगोसाधारण, प्रतीयेत । गोपदेन व्याक्तिं लक्षयित्वा तदनुवादेन ण्दस्पर्शनिषेधविधानात् सन्निहितत्वविशिष्टस्य उद्देश्ये वाक्यभेदप्रसक्तेः गोप्यगच्छिन्नपरत्वं तत्र । अत्र तु यागस्य फलं प्रति शुण्म्यात् सन्निहितरयिशिष्टयागविधौ न वाक्यभेद इत्युक्तदृष्टान्तवैषम्यमिति भावः ॥ ४ ॥

अविभागात् नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

नैवम्— अपूर्वार्था धर्मा इति न युक्तम् । कुतः ? अविभागात्— प्रत्यक्षप्रमाणावगतयार्ग्यतया अज्ञाना यागेन अविभागात्— विभागासम्भवादित्यर्थः । अज्ञभूते द्रव्ये तथा देयताया मन्त्रेषु अन्यथा च यागकारणत्वं प्रत्यक्षगम्यम् । अपूर्वमाधनत्वं तु आनुमानिकम् । तच्च प्रत्यक्षादुर्बलमिति नापूर्वार्थसमज्ञानमिति पुनराशङ्का ॥ ५ ॥

द्व्यर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥

यदि दर्शपूर्णमासार्थो एव प्रयाजादयो यज्ञः, तदा सौर्ययागे प्रयाजानामेन 'प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोती' इति वाक्यस्य यागमुद्दिश्य प्रयाजविध्यर्थः, प्रयाजमुद्दिश्य च कृष्णलविध्यर्थत्वमिति द्व्यर्थत्वं विप्रतिषिद्धम्— वाक्यभेदापत्तेरन्याय्यम् । मन्मते तु धर्माणां सार्थित्वात् तत्र प्रयाजानां विद्यमानत्वात् कृष्णलमात्रविधानमिति न स दोषः ॥ ६ ॥

सि० ॥ उत्पत्तौ विध्यभावाद्वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात् ततश्च कर्मभेदः स्यात् ॥ ७ ॥

चोदनायाम्—अपूर्वं, धर्माणां प्रवृत्तिः स्यात् । उत्पत्तौ—यागे, धर्माणां विध्यभावात् । तस्मादपूर्वार्थत्वाद्धर्माणां तद्वेदात् कर्मणः— धात्वर्थस्य, भेदः स्यात् ॥ ७ ॥

यदि वाऽप्यभिधानवत्सामान्यात्सर्वसिद्धिः
स्यात् ॥ ८ ॥

यदि वा—प्रयाजादिधर्माणामपूर्वत्वाद्गीर्णोऽपि अभिधानवत्सामान्यात्— अभिधानमपूर्वमिति नामरत्नेन सर्वेषामपूर्वाणां तुल्यत्वात्, सर्वसिद्धिः—अपूर्वद्वारा सर्वेषामर्थः, स्यात् । यथा—‘वाहीवा’ इति धि-
रागत, तस्मै यज्ञाय दायन्मित्युक्ते यज्ञान्नदानप्रयोजकत्वेन वाहीरमात्रं जानाति तदन्नदाना । न पुरावर्तितव्यक्तिमत्र केवलम् । तथाऽत्रापीति भावः ॥ ८ ॥

अर्थस्य त्वविभक्तत्वात्तथा स्यात् अभिधानेषु
पूर्ववत्त्वात्प्रयोगस्य कर्मणः शब्दभाव्यत्वात् विभा-
गाच्छेषाणामप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ९ ॥

प्रयोगस्य—‘वाह’ इति धिरागतस्तस्य यज्ञाय दीयतामित्युक्त-
याक्यप्रसंगस्य पूर्ववत्त्वान्— पूर्वमसद्वत् श्रुत्येन, तद्देशसम्बन्धी य स
यज्ञान्नप्रियः, इति व्याप्ति गृहीता य यज्ञान्नदानस्य निमित्त तद्देशसम्बन्ध, न
पुनरिति निश्चिनोति । इति वाहीराद्यभिधानेषु अर्थस्य—वाहीरद्देशसम्बन्ध-
स्य, तावत्पुरुषेषु अविभक्तत्वात्—नियत्वात्, तत्र तथा स्यात्—यो
यो वाहाकस्तस्य यज्ञान्नदान युक्तमेव । अत्र तु कर्मणः—अपूर्वस्य, शब्द-
भाव्यत्वात्—शब्देकगम्यत्वात्, तद्विभागात्—तस्य-अपूर्वस्य शब्देन
विभागात्—कर्मभेदेन भेदसिद्धे, शेषाणां—प्रयाजादिधर्माणामसर्वत्र
अप्रवृत्तिः स्यात्—यत्र पठितं तत्रैव विश्रान्ति । एवं दृष्टान्तप्रैषम्ये-
षोक्तशङ्कानिराम इति भावः ॥ ९ ॥

स्मृतिरिति चेत् ॥ १० ॥

ननु, अरुणपगशरा इति नाम्ना शास्त्रिणा परिचरेत् ‘ये दर्शपूर्णमास-

धर्मास्ते सर्वेष्टीनामित्यारम्य यावत्सर्वा प्रकृतिविकृतयोऽनुक्तान्ता ' इति स्मृतिरूप ब्राह्मण स्मृत तस्य का गतिरिति चेत्-॥ १० ॥

न पूर्वत्वात् ॥ ११॥

नेति शङ्का निरस्यते । पूर्वत्वात् दर्शपूर्णमासप्रकृतिकृत्य सर्वासा विकृतीष्टीनाम् । तासु चोदकशस्त्रेण तद्धर्मप्राप्तिरिति वक्ष्यमाणानुवादिका सा स्मृतिरिति भावः ॥ ११ ॥

अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात् प्रकरणनिबन्धनात् शब्दादे-
वान्यत्र भावः स्यात् ॥ १२ ॥

अर्थस्य- अङ्गकलापस्य, शब्दभाव्यत्वात्- विधिगम्य गत,
तेषामङ्गानां प्रकरणेन निबन्धनात्- अन्यत्र गन्तुमशक्यत्वात्, अन्यत्र-
सौर्ययागादौ, अङ्गानां भावः- प्राप्तिः, शब्दादेव- वक्ष्यमाणेन अतिदेश-
शास्त्रेणैव स्यात् । तस्मादतिदेशशास्त्रमारम्भणीयमित्युक्तार्थनिगमनसूत्र-
मिदमिति भावः ॥ १२ ॥

समानमित्तरच्छयेनेनेति श्रुत्या इषौ श्येनीयविशेषधर्मातिदेशा-
धिकरणम् ॥ २ ॥

समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् ॥ १३॥

इदुदयेन नामानौ द्वायभिचारिको एकाहौ अन्यत्तलिङ्गत्वेन ज्योतिष्टोम-
विकारौ यागौ । अतस्तयोरुभयोर्येतिष्टोमधर्माद्योदयेन प्राप्ता । तत्र इषौ
' समानमित्यत्र श्येने ' इति श्रुतम् । तस्य समाने- उक्तवाक्ये धुनस्य
उत्पन्नार्थकारः- अनुवादः स्यात् । न विधिः । कुत्र ' पूर्ववत्त्वात्-
ज्योतिष्टोमप्रकृतिवादिषो । तत्र प्रकृतित् अन्विदेशेन प्राप्तानामेवानु गार इत्यति-
देशशास्त्र नारम्यमित्याक्षेपमङ्गति ॥ १३ ॥

श्येनस्येति चेत् ॥ १४॥

इति ज्योतिषोपादीन् धर्मानुवदिशन्ति उक्तवाक्यमिति चेत्- ॥ १४॥

न असन्निधानात् ॥ १५ ॥

नैवम् । यः इत्यने ज्जातिष्टे मध्या इत्यनेत्यर्थे वैशेषिकप्रार्थ सन्ति । तत्रेतरपदेन प्रकृतिधर्मा एव ग्राह्या । तन्मध्यव्यतिरेकेन तेनैव सन्निधानादिति ॥ १५ ॥

सि०॥ अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्ये ज्योति-
ष्टोमिकत्वात् विधेस्तद्वाचकत्वं समानं स्यात् ॥ १६ ॥

अपि वृत्तिः पञ्च-तरगिप्रत्ययान्तरम् । विधिरय इत्यनेनैशेयिनाणा, न ज्योतिष्टोमिकानुवादः । कुत ? अपूर्वत्वात्- उक्तावयस्य विधायकत्वेनैव सार्थकत्वात् । इतरत्- इतरादिति यद्म्, अधिकार्ये ज्योतिष्टोमिकाद्विधेः- ज्योतिष्टोमसम्बन्धिष्वेव यदधिकार्यं हितोऽर्थः विधेर्न जातः तच्छब्देन समानमिति वचनम् । प्रष्टुमिति तत्र विधिः सार्थकः इति भावः ॥ १६ ॥

एतद्ब्राह्मणानीत्यादिना पञ्चसु हविषु सार्थवादविध्यातिदेशा
धिकरणम् ॥ ३ ॥

पञ्चसरेष्वर्थवादातिदेशः सन्निधानात् ॥ १७ ॥

चातुर्मास्ये वैश्वदेव- शरुणप्रथास- माक्रम्य शुनासी गीयेति चत्वारि
पर्वणि सन्ति । तत्राद्ये वैश्वदेवपर्वणि ' अयेयमष्टारूपं ल निरूपति, सौम्य
चरुम्, सावित्रं द्वादशकपालम्, सारस्वतं चरुम्, पौष्णं चरुम्, मारुतं
सप्तकपालम्, वैश्वदेवीमामिक्षाम्, चावापृषि-यमेनकपालम् ' इत्यष्टौ हवींषि
निहितानि । ' अग्निमानि वा एतानि हवींषि ' इति ब्राह्मणे तेषां हविषाम-
र्पणाद आम्नातः । तथा ' त्रेषां सन्नद्धं बर्हिर्भगति । त्रधा सन्नद्धं इष्म, नव
प्रजाया, नवानुयाजा ' इत्यङ्गविध्याऽपि तत्राऽऽम्नातः । एव स्थिते
द्वितीये शरुणप्रथासपर्वणि पूर्वोक्तानि आग्नेयादानि पञ्च हवींषि निधाय
तदीयं पूर्वोदाहृतं ब्राह्मणमेषु पञ्चसु हविषु अनिदिशति ।
' एतद्ब्राह्मणानीत्येव पञ्च हवींषि, यद्ब्राह्मणानीत्यादि ' इति । तत्र

पञ्चसरेषु--आग्नेयादीनां पञ्चद्विषां प्रतिपर्वगमनमस्तीति पञ्चसरपद-
वाच्येषु तेषु द्वितीये वरुणप्रघासे उक्तवाक्येनातिदिष्टेषु ब्राह्मणपदेन
अर्थवादातिदेशः--अर्थवादमात्रस्य अतिदेशः स्यात् । न अङ्गविधीनाम् ।
कृतः सन्निधानात्-विधिवाक्यशेषत्वेन तस्यार्थवादस्य सन्निधानादिति । १७ ॥

सि० ॥ सर्वस्य चैकशब्दात् ॥ १८ ॥

सर्वस्य--अङ्गविधीनां ब्राह्मणानां च, अतिदेशः स्यात् । ऐकशब्दात्-
एकेन ब्राह्मणशब्देन उभयोः प्रतिपाद्यत्वात् ॥ १८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १९ ॥

वरुणप्रघासे ' त्रिशदाहुतयो वाजिनो यजन्ति, आहुतीनां सम्पत्स्ये
त्रिशत्वाय ' इति लिङ्गदर्शनात्-त्रिशदाहुतपारिर्गणनमङ्गविध्यतिदेशं विना
अनुपपन्नमिति भावः ॥ १९ ॥

विहितास्मानाभेति चेत् ॥ २० ॥

विहितास्मानात्--वैश्वदेवपर्वाणि विहितस्य ' अग्निं मन्यन्ति
प्रसुवां भवन्ति ' इत्याग्निमन्यनादेः पुनरास्मानात्-पुनर्विधानात्, न अङ्ग-
विध्यतिदेशः । विध्यतिदेशश्चेत्तत्पुनर्विधानं व्यर्थमिति भावः ॥ २० ॥

न इतरार्थत्वात् ॥ २१ ॥

न व्यर्थं पुनर्विधानम् । इतरार्थत्वात्-मारुतप्रचारार्थत्वात् ॥ २१ ॥

एतद्ब्राह्मण इत्यनेन एककपालैन्द्राग्न्योः सार्धवादविध्यतिदे-
शाधिकरणम् ॥ ४ ॥

एककपालैन्द्राग्नौ च तद्वत् ॥ २२ ॥

तथा साकमेधे ' एतद्ब्राह्मण एन्द्राग्नः एतद्ब्राह्मण एककपालः यद्ब्रा-
ह्मण इतरइतरस्थेत्यत्रापि तद्वत्-पूर्वोत्तरपक्षौ पूर्वाधिकरणवदित्यर्थः ॥ २२ ॥

साकमेधे वारुणप्राधासिकैकपालातिदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिः आग्रयणे सर्व-
होमापरिवृत्तिदर्शनात् अवमृथे च सकृद्द्वयवदा-
नस्य वचनात् ॥ २३ ॥

वैश्वदेवपर्वाणि 'चावापृथिव्यै एककपालः' वरुणप्रघासपर्वाणि च काय
एककपालः' इति स्थितम् । साकमेवपर्वाणि तु वैश्वदेवायैमेककपालमियुक्त्वा
तत्रैव 'एतद्ब्राह्मण एककपालः' इत्याह्वानम् । अत्रत्येतच्छब्देन वरुणप्रघा-
सीयैककपाल एव ग्राह्यः । न विहितग्रहधर्मत्वेऽपि वैश्वदेवायैककपालः ।
कुतः ? तस्य समस्तेककपालप्रकृतिर्यात् । तथा हि— एककपालानां-
यावदेककपालानां, वैश्वदेविकः—वैश्वदेविकैक कपालः, प्रकृतिः । कुतः ?
आग्रयणे चावापृथिव्यैककपाले एव 'सर्पद्वित करोति, आज्यस्यैव चावा-
पृथिव्यौ यजेत' इत्याज्ययागविधिपरेण वाक्येन सर्वहोमस्य अपरिवृत्तिं
दर्शयति । अवमृथे च वारुणैककपाले 'इदमेवैककपालस्य द्विर-
वधति' इति द्विरवदानस्य पुनर्विधानम् । तदेतत्सर्वं वैश्वदेविके एककपाले
विहितम् । अत्र सर्वेषामेककपालानां सः प्रकृतिः । प्रकृतिर्याच्च साकमेधायैऽ-
प्येककपाले तद्धर्मा प्राप्ता इति नेषामुपदेशो निष्कलः । वारुणप्रघासस्य
'द्विरप्यस्य सुच शमीमप्यो वा' इत्यादयो ये वैश्वदेविका धर्मास्ते परं
नत्राप्राप्ताः । तस्मात्तेषामुपदेशार्थं वारुणप्रघासिकैककपालस्य ग्रहणेन साकमेधे
पर्वाणि श्रूयमाणग्राह्यस्यैतच्छब्देन न्याय्यम् । न वैश्वदेवायैककपालस्येति
सिद्धम् ॥ २३ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां सप्तमाध्यायस्य प्रथमः
पादः ॥१॥ श्रीः ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

रथन्तरादिशब्दस्य गानविशेषार्थत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टम् ॥१॥

‘अभि त्वा शूर नो जुम.’ इत्येतस्यामृचि गानविशेषेण गीयमानं साम रथ-
न्तरशब्दवाच्यम् । तच्च ‘कवनीषु रथन्तर गायति’ कवनीषु—‘कयानश्चित्र
आभूनादित्याद्यास्तिस्र ऋचः कव-यः तासु, वामदेव्य साम अभ्ययनतः प्राप्तम् ।
तद्वाधितुं तासु रथन्तरसामगान कार्यमित्यातोदैश्यते । तत्र गानस्य गान-
युक्तऋचो वा अतिदेश इति विचिक्त्वायामाह साम्नः अभिधानशब्देन-
वाचकशब्देन रथन्तरमिधानुपूर्विकेण, यथाशिष्टं—गुरुपरम्परया यपोपदिष्टं
तथा प्रवृत्तिस्तस्य शब्दस्य स्यात् । रथन्तर साम पठ इत्युक्ते गानयुक्ता-
मृचं पठति । अतो गानयुक्ताया ऋचोऽतिदेशोऽयमिति ॥ १ ॥

शब्दैस्त्वर्थाविधित्वात् अर्थान्तरे अप्रवृत्तिः स्यात्
पृथग्भावात् क्रियाया ह्यभिसम्बन्धः ॥ २ ॥

अप्रवृत्तिः—न ऋचः प्रवृत्तिः । कुतः ? शब्दैस्त्वर्थाविधित्वात्—शब्दानां
स्वस्वार्थबोधफलकत्वात् अर्थान्तरे—अन्यशब्दार्थे, अन्यशब्दस्य प्रवृत्तिर्नैव
स्यात् । पृथग्भावात्—तत्तदर्थवाचकशब्दानां पृथक्त्वात्, क्रियायाः—तत्तद-
र्थस्य, तेन तेन शब्देन सम्बन्धः । ऋचोऽतिदेशे ‘अभि त्वा शूर नो
जुमेति ऋचो बोध्यो योऽर्थः सः ‘कयानश्चित्र आभूवदिति ऋचा बोधनीयः ।
स च न सम्भवति । तत्तदर्थभेदात् । अतः ऋगातिदेशो न सम्भवतीति
भावः ॥ २ ॥

स्वार्थे वा स्यात्प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्गभावे-
नोपदिश्येरन् ॥ ३ ॥

स्वार्थे वा—स्वशक्यार्थप्रोक्षणे प्रवर्तमाना अभि वधूच येन कर्मणे-
 र्त्तेत्र जयान् जुहुयादिति च दङ्गभावेनोपादिश्येरन्— तासा कर्तृनाम-
 क्त्वेन विधीयेरन् । क्रियायाः— अभित्वेति ऋक्पाठस्य, प्रयोजनं— फल,
 प्रयाजादीनामिव अदृष्टमपूर्वं कल्पनीयम् । ऋगन्तरस्य ऋगन्तरार्थ-
 बोधकत्वाभावेऽपि अदृष्टार्थत्वेन सत्प्रवृत्तिः स्यादिति ॥ ३ ॥

शब्दमात्रमिति चेत् ॥ ४ ॥

पूर्वमते फलस्य कल्प्यत्वेन दु स्मिष्टत्वान्मतान्तरमाह—शब्दमात्रं—
 रयन्तरमिन्वातुपूर्वाविशिष्ट तावन्मात्र कर्तृषु ऋक्षु योज्यम् । रयन्तरशब्देन
 कवतीरभिलषेदिति चेत्—॥ ४ ॥

न औत्पत्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

नामिनाम्नो सम्बन्धस्य औत्पत्तिकत्वात्— स्वत सिद्धत्वात्-
 नित्यत्वात्, न रयन्तरशब्दस्य कर्त्तर्यत्व सम्भवति । औत्पत्तिकसम्बन्धस्य
 अभावादिति भावः ॥ ५ ॥

शास्त्रं चैव मनर्थकं स्यात् ॥ ६ ॥

शास्त्रं चैवं—‘कर्तृषु रयन्तां गायती’ति अतिदेशशास्त्रमप्येवमन-
 र्थं स्यात् । अनेन हि वचनन अतिदेशो विधेयः । स. असिद्ध स्यत् ।
 अस्य रयन्तरशब्दस्य अन्वयाद्वाक्ये अवलोक्य तस्य अत्रैव अपूर्वत्वमिति
 भावः ॥ ६ ॥

स्वरस्येति चेत् ॥ ७ ॥

ननु रयन्तरमिति शब्दस्य कर्तृषु विधानासम्भवेऽपि अभित्वेयुचि-
 यः स्वरः तस्य तन्म विधेयः स्यादिति चेत्—॥ ७ ॥

न अर्थाभावाच्छ्रुतेर्न सम्बन्धः ॥ ८ ॥

न—स्वरस्य विधानं नेत्यर्थः । कुत ? अर्थाभावात्—अर्थस्य—
 अभिवल्या ऋच स्वरस्य कर्तृषु ऋक्षु अभावात् । श्रुते—‘कवतीषु रय-

न्तरं गायती'ति श्रुतेः, न सम्बन्धः—स्वरेण साकं सम्बन्धो न । स्वरविधौ तात्पर्यं नेति भावः ॥८॥

स्वरस्तूत्पत्तिषु स्यात् मात्रावर्णाविभक्तत्वात् ॥९॥

स्वरः—अभिवर्तीस्वरः, उत्पत्तिषु—‘अभि स्या शूर’ इत्युचि उत्पत्तेषु वर्णेषु, यः स्वरः सः तेषु कवनीगतवर्णेष्वपि स्यात् । कुतः ? मात्रावर्णा-विभक्तत्वात्—अभि स्या शूरेत्युचि या मात्रा, ये च वर्णाः, तेषां बाहुल्येन कवतीष्वपि सस्वेन तदविभक्तत्वात्—तदभिन्नत्वात् । अभिवर्तीस्वरः कव-तीषु विधीयते । यदि उक्तरीत्या नस्य तत्र सिद्ध्यनेन विधानमसम्भवीत्युच्येत, तर्हि तस्यानुवादोऽस्त्विति पक्षान्तरमन्योक्तस्तुः ॥ ९ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥१०॥

‘रथन्तरमुत्तरयोर्न पश्यामीति विद्यामित्रस्वपस्तेने, बृहदुत्तरयोर्न पश्यामीति वसिष्ठः’ इति लिङ्गदर्शनादप्यनुवादः सिध्यति । तथा हि—यद्धि विद्यमानं न दृश्यते तद्दर्शनाय यतनः, न त्वविद्यमानदर्शनविषयिणी इच्छा यत्ने वा भवति । अतः उत्तरयोरपि रथन्तरमस्तीति सिध्यति । तद्वत्कवतीष्वप्यस्तीति पक्षान्तरमेव युक्तमिति भावः ॥१०॥

अश्रुतेस्तु विकारस्योत्तरासु यथाश्रुति ॥११॥

उत्तरासु विकारस्य—नूतनधर्मस्य, अश्रुतेः—अविधानात्, यथाश्रुति-स्वाध्यायसमये यथा पठितं तथैव पाठः स्यात् । तथा च ‘रथन्तरमुत्तरयो-र्गपिनि । कवतीषु रथन्तरं गावति’ । इत्येतत् अत्रश्रुतिकरमनुवादमात्रमनर्थकं निष्फलं स्यादिति भावः ॥ ११ ॥

शब्दानां चासामञ्जस्यम् ॥ १२ ॥

अप्रश्रुतिरूपेण वैयर्थ्यान्मास्वनुवादपक्षः । अद्यापि रथन्तरे प्रस्तू-यमाने ‘पृथिवी मनसा ध्यायेत्’ इत्यादयो ये धर्माः धृतास्तस्याप्यर्थमिदं वचनद्वयं स्यादित्याशङ्क्यापानाह— । तथा सति शब्दानाम्—उक्तवचनगतस्य-

न्तरादिपदानाम् असामञ्जस्यं—शक्यार्थदोषो न । अपि तु तत्सम्बन्धि-
धर्मेण लक्षणा स्यादिति भावः ॥ १२ ॥

सि० ॥ अपि तु कर्मशब्दः स्याद् भावोऽर्थः
प्रसिद्धग्रहणत्वाद् विकारो ह्यविशिष्टोऽन्यैः ॥ १३ ॥

अपि त्विति पूर्वोक्तं किमपि न । तथा सति देशलक्षणा धर्म-
लक्षणा वा आश्रयणीया स्यात् । अगतिश्चैषा यल्लक्षणाश्रयणम् । अपि तु
कर्मशब्दः स्यात्—रथन्तरादि- शब्दः गानाख्यस्य श्रवकसंस्काररूपकर्मण
वाचकः स्यात् । अथेव भावोऽर्थः—वास्तवार्थ- सिद्धान्तरूप इत्यर्थः ।
कुनः ' प्रसिद्धग्रहणत्वात्—'देशलिप्तत्वाद्गायतिधानोः । ' अग्निहोत्रं
जुहोतीत्यत्र अग्निहोत्रशब्दस्य धातुर्थ इव ' रथन्तर गायतीत्यत्र रथन्तरशब्दा-
र्थस्य गाने अमेदेनाश्रयात् । किञ्च, विकारः—ऋस्वानामक्षराणा दीर्घता,
दीर्घाणा च ऋह्राना, विद्वाना संवृतत्वं, संवृताना चं विद्वत्वरूपः
अविशिष्टोऽन्यैः—अन्यैः—अग्रहणनादिभिः अविशिष्ट- तुल्यः । अवहननेन
यथा त्रितुषीभावः, तथा गानेन ऋचोऽक्षरामिव्यक्तिरिति भावः ॥ १३ ॥

अद्रव्यं चापि दृश्यते ॥ १४ ॥

किञ्च, ' प्रजापतिर्हृदयमनुचं साम गायति ' इत्यत्र अद्रव्यम्—श्रु-
तम्, साम दृश्यते—भूयते । द्रव्यशब्दः हृन्दोगैः ऋचि प्रयुज्यते । प्रजा-
पतेर्हृदय सामप्रतिषेधः । अतोऽपि न गानप्रतिषेधश्चाग्निधिरिति भावः ॥ १४ ॥

तस्य च क्रिया ग्रहणार्था नानार्थेषु विरूपित्वात्
अर्थो ह्यसामलौकिको विधानात् ॥ १५ ॥

अङ्गमशले-प्रयोगशून्यसमये तस्य—रथन्तरादिशब्दवाच्यस्य साम,
क्रिया—पाठः, ग्रहणार्था—अभ्यासायाः । यतो नानार्थेषु—नानाश्रयेषु ऋह्र-
पेषु, विरूपित्वात्—भिन्नरूपत्वात्, तत्तद्भूयं तदभ्यासं विना नैव सम्भव-
तीति भावः । हि—यत्, आसां—रथन्तरादिसंज्ञानाम्, अर्थः अलौकिकः

विधानात्—गुरुशिक्षयैव ज्ञेयः । न अरहन्ननवल्लोकप्रसिद्धः । अनेऽ-
भ्यासार्यमकर्मकाले तस्य पाठ इति साम्ना ऋक्मन्त्रकार्येऽपि आह ननादिवत्
प्रयोगशून्यकाले पठनं न व्यर्थमिति भावः ॥ १५ ॥

तस्मिन् संज्ञाविशेषाः स्युर्विकारपृथक्त्वात् ॥ १६ ॥

तस्मिन्- गानेऽपि, विकारपृथक्त्वात्-- गानस्वररूपणा पृथक्त्वात्,
संज्ञाविशेषाः--बृहद्रथन्तरादिभिन्नभिन्नसंज्ञाः स्युः । तस्मादापाततो गानस्य-
कल्पतेऽपि तत्रात्मकस्य साम्ना बृहद्रथन्तरादिमन्त्राभेदो न व्यर्थ इति
भावः ॥ १६ ॥

योनिशस्याश्च तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते ॥ १७ ॥

योनिशस्याः । यस्यामृचि सामोत्पन्नं सा ऋक् साम्ना योनिः । अग्रगीत-
मन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् । तत्साधनभूता ऋक् शस्या । योनिश्चासौ शस्या
च योनिशस्या । ना. योनिशस्याः— अग्रगीतमन्त्रसाध्यास्तुतिरूपशस्त्रसाधन-
भूता ऋक्., इतराभिः— अयोनिशस्याभिः— अग्रगीतमन्त्रसाध्यास्तुतिरूप-
स्तोत्रसाधनभूताभिः ऋगभिः, * याम्याः शर्सा, शिपिशिष्टवन्ती. शसति
रथन्तरस्य योनिमनुशसति, बृहतो योनिमनुशंसति ' इति शमतिशब्देनाभिधान-
रूपानुसारेण विधीयन्ते इति उभयो — यं निशस्याऽयानिशस्ययार्कचोः
तुल्येन शसतिशब्देन निर्देशस्य कृत्यादुगीतिवै साम । न गानविशिष्टा
ऋगिति भावः ॥ १७ ॥

अयोनौ चापि दृश्यते अतथायोनि ॥ १८ ॥

किञ्च, ' बृहद्गायत्रीषु द्विव ' इत्ययोनौ-- स्वयोनिभूतऋग्भि-
नर्क्षु, साम दृश्यते । यतो बृहत्सामः बृहतीच्छन्दस्का ऋगयोनिः । न गायत्री-
च्छन्दस्का । अतथायोनि च--स्वयोनिभूता ऋचो यच्छन्दस्कास्ततो न्यूना-
धिकाभ्यस्तथाप्यपि मामानि दृश्यन्ते । ' यो वै यिच्छन्ति माम उहति '
इत्यादिना याक्यजानेनेति रथन्तरादीना गीतिविशिष्ट-ऋगर्थमाह्वीयारे उक्तं
सर्वमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥ १८ ॥

एकार्थे नास्ति वैरूप्यमिति चेत् ॥१९॥

यदुक्तं तस्य त्रिधा ग्रहणार्था इति तदाश्लिष्यते । रथन्तरगीतेर्वृहद्-
गीतेरर्थान्तरत्वात् रथन्तरगीताग्रम्यामर्णे गृहीतायामपि बृहद्गीतिरगृहीता
भवतीति युक्त एव रथन्तरे गृहीते बृहत् शिक्षणार्थमर्कर्मफाले प्रयोग ।
रथन्तरगीतेस्त्वर्क फलार्थ । तस्य यो-या प्रयोगे शिक्षिते पुनरुत्तरास्तु न
शिक्षितव्यम् । अतस्तास्त्रकर्मक ले प्रयोगो न्यर्थ इति चेत्-॥१९॥

स्यादर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेर्यथा पाके ॥२०॥

अर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेः- ऋगन्तरेष्वग्राथयमेदादभ्यामन्तरेणानिष्पत्ते ,
प्रयोगाद् वहि पाठ स्यात् । यथा पाके-पाकप्रदार्थस्य सर्वत्रैक्येऽपि अर्थ-
भेदेन वैरूप्यं दृश्यते । यथा तण्डुलपाकेऽन्य, गुडपाकश्चान्य । गृहीतेऽपि
तण्डुलपाके गुड पक्व न जानाति स. । तदर्थं शिक्षणमावश्यकम् । तद्वद-
न्निर्णीति अर्कर्मफाले प्रयोगो नैव व्यर्थ इति वाच्यम् ॥ २० ॥

शब्दानां च सामञ्जस्यम् ॥ २१ ॥

एव सामञ्जस्यनामृच्छाब्दानां च सामञ्जस्यं भवति । यत्रतीशब्द
ऋच एव उच्यते । रथन्तरशब्दश्च साम एव ब्रूयात् । अथवा कनताशब्दे
देशलक्षणा स्यात्, रथन्तरशब्दे वा धर्मलक्षणाप्रसक्तिः । तस्मात्-‘ गीति
सामेति गानमात्रमेव सामञ्जस्यार्थः । न ऋगिति परमार्थः ॥ २१ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावगोविन्द्यां सप्तमाध्यायस्य

द्विंशतौ पादः सम्पूर्णः ॥ श्री ॥ २ ॥

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अग्निहोत्रादिनाम्ना तद्धर्मानिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥

सि० ॥ उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधि-
प्रदेशः स्यात् ॥ १ ॥

कौण्डपायिनामयने ' मासमग्निहोत्रं जुहोति ' इति श्रुतम् । इदं
नित्याग्निहोत्रादन्यदपूर्वं कर्मेति द्वितीयाध्याये स्पष्टम् । तथा अग्निहोत्रमिति
कर्मनामधेयमित्यपि प्रथमे व्यवस्थितम् । तेनैव नाम्ना प्रकृतस्यास्य कर्मणो
निर्देशः नित्याग्निहोत्रवर्माप्यर्थ इति सिद्धान्तेनायमुपक्रमः क्रियते-उक्तमिति ।
उक्तं क्रियाभिधानम्-अग्निहोत्रक्रियायाः अग्निहोत्रमिति नाम इत्युक्तं प्रथमस्य
नामधेयपादे चतुर्थे । अन्यत्र-कौण्डपायिनामयने, तच्छ्रुतौ-अग्निहोत्रशब्दश्रुतौ,
विधिप्रदेशः-विधेः-धर्मस्य प्रदेश-अतिदेशः स्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

पू० ॥ अपूर्वे वापि भागित्वात् ॥ २ ॥

वापीति पूर्वपक्षार्थकः । अपूर्वे-एते नित्याग्निहोत्रमासाग्निहोत्रे उभे
अपूर्वे कर्मणी स्याताम् । उभयोः साधारणं तन्नाम । कुत ? भागित्वात्-
अपमपि जुहोतिरेतस्य नामधेयस्य भागी । यथा तत्र अग्निहोत्रं जुहोतीति
समुच्चारणम्, एनमिहापि तथा । नन्मादुभयोः साधारणं नामेति नास्ति
धर्मानिदेशः ॥ २ ॥

नामस्त्वौत्पत्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

नामः- अग्निहोत्रादिशब्दानामर्थेन साकं सम्बन्धस्य, औत्प-
त्तिकत्वात्-नित्यत्वात्, एकः शब्दः एकेनैवार्थेन साकं नियमेन सम्बद्धयते,
नानेकैरर्थः । एकस्यानेकार्थत्वमन्याप्यमित्युक्तम् । अतो न उभयोः साधारणं
तन्नामेत्यास्ति धर्मानिदेश इति भावः ॥ ३ ॥

प्रत्यक्षादुणसंयोगात् क्रियाभिधानं स्यात् तद-
भावे अप्रसिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥

नित्याग्निहोत्रे प्रत्यक्षात्— श्रूयमाणात्, 'अग्निर्गोतिरिति मन्त्रलिङ्गेन
गुणस्य— देयत्वरूपस्य, संयोगात्, तत्प्रत्यक्षस्यायेन क्रियाभिधानं—
तत्कर्मणो नाम स्यात् । मासाग्निहोत्रे तु तदभावे— तसंज्ञिषितमन्त्राद्य-
भावे, अप्रसिद्धमङ्गं विधास्यन् न नामत्वं लभते । अतो नृपमित्राग्नि-
होत्रकर्मण एव तन्नाम । मासाग्निहोत्रे तु तदर्थप्राप्त्यर्थं तन्नाम्ना व्यवहार
इति भावः ॥ ४ ॥

प्रायणीयेति नाम्ना धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

अपि वा सत्रकर्मणि गुणार्थेपा श्रुतिः स्यात् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे प्रथममह प्रायणीयनामकम् । तद्विकृतौ गद्यामयनेऽपि
प्रथममह प्रायणीयमेव । अस्मिन् सत्रकर्मणि प्रकृतौ विकृतौ च गुणार्थः—
गुणाविधानार्थः 'प्रायणीय' इत्येवा श्रुतिः स्यात् । न धर्मातिदेशार्थः ।
कुत ? प्रथमयनेनेति प्रायणीयमित्यनेन योगेन—धुपथेन द्वादशाहे इयं नशा
प्रवृत्तास्ति । तद्विकृतिभूते गद्यामयनेऽपि अथ योगः धुत्यर्थः अस्त्येवेति न
लक्षणिको धर्मातिदेशोऽवेति भावः ॥ ५ ॥

सर्वपृष्ठशब्देन पण्णा पृष्ठानामतिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वात् ज्योतिष्टोमिकानि
पृष्ठानि अस्ति च पृष्ठशब्दः ॥ ६ ॥

'विश्वेन सर्वपृष्ठो भवती'ति श्रुतम् । तत्र सर्वपृष्ठ इत्ययमनुवादः भवः ।
न विधिः । यो ह्यसर्वपृष्ठः तत्र सर्वपृष्ठता विज्ञेया । अथ विश्वचित् सर्वपृष्ठ एव ।
कुत ? तत्पूर्वकत्वात्— ज्योतिष्टोमपूर्वकं गद्विश्वजितम् । अतः विश्वजिति
सर्वपृष्ठे उपाह्वयान्येन ज्योतिष्टोमिकान्येव पृष्ठानि प्रतिपाद्यन्ते । एव प्रकृ-
तिरित्यत्र प्रसौ इदमनुवादकं भवति तावत्, न विधायकमिति भावः । ज्योतिष्टोमे

माहेन्द्रादिचतुर्षु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः— 'सप्तदश पृष्ठानीति पृष्ठशब्देन व्यवहारोऽस्तीति तत्र माध्यन्दिनसवने एकमेव पृष्ठ, न बहुनीति शङ्का व्यर्थेवेति भावः ॥६॥

सि० ॥ पडहाद्वा तत्र चोदना ॥७॥

अप्रवृत्तिविशेषकरत्वेन आनर्थक्यात् ज्योतिष्टोमे च पृष्ठबहुत्वस्या-
भावात् नार्थं ज्योतिष्टोमिकसर्वपृष्ठानुवादः । अपि तु पडहात्-- पडहनाम-
कात्, आतिदेशिको विधिरवायम् । यस्तत्र- पडहं, चोदना-- 'रथन्तर-
बृहत्--वैरूप--वैराज-रैवत- शाकराणां यणा पृष्ठस्तोत्राणां साक्षाद्विधयः
सन्ति । अतः पाडहिकानां तेषामातिदेशिको विधिरयमिति भावः ॥ ७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

'पवमाने रथन्तरं करोति, आभवे बृहत्, मध्ये इतराणि, वैरूपं
होतुः साम, वैराजं मैत्रावरुणस्य, रैवतं ब्राह्मणाञ्जसिन, शाकरमष्टात्राकस्य'
इति लिङ्गदर्शनादपि पाडहिकानि पृष्ठानीति ससिध्यन्ति ॥८॥

उत्पन्नाधिकारो ज्योतिष्टोमः ॥९॥

उत्पन्नाधिकारः--'बृहत्पृष्ठं भवतीत्युत्पन्नपृष्ठस्तोत्राधिकारको ज्योति-
ष्टोमः । न उत्पत्त्यधिकारः । माहेन्द्रादिस्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः छत्रिन्यायेन
लाक्षणिक इति भावः ॥ ९ ॥

द्वयोरिति चेत् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे द्वयोः--बृहद्रथन्तरयोः, समुच्चय इति चेत् ॥ १० ॥

न व्यर्थत्वात्सर्वशब्दस्य ॥ ११ ॥

न द्वयोः समुच्चयः । तथा मतिः सर्वशब्दो व्यर्थः स्यात् । सर्व-
शब्दो हि बहुषु प्रयुज्यते, न द्वयोरिति भावः ॥ ११ ॥

अवभृथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सि० ॥ तथा अवभृथः सोमात् ॥ १२ ॥

। चातुर्मास्ये वरुणप्राघासपर्वणि—‘वारुण्या निष्कासेन तुपैश्चावभृथं यन्ती’ति श्रूयते । दर्शपूर्णमासयो—‘प्राच्या दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्ताम्’ इत्यादिमन्त्रैः सर्गासु दिक्षु आप उत्सिच्यन्ते । अत्रापि ‘अवभृथं यन्तीति’ वाक्ये अवभृथशब्दः तथा त्रिचञ्जिति पडहाय्दमातिदेशवत् सोमावभृथात् तद्वर्त्मप्राप्त्यर्थः । न दर्शपूर्णमासप्राप्तदिगुत्सेके तुपनिष्कासविधानार्थ इति भावः ॥ १२ ॥

शं० ॥ प्रकृतेरिति चेत् ॥ १३ ॥

प्रकृतेः—दर्शपूर्णमासाभ्यां प्राप्तादिगु सेवस्य गुणत्वेन तुपनिष्कासयो-
र्विधानमिदमिति पश्यामः । ‘एष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः’ इत्यर्थवादे
दिगुत्सेके अवभृथशब्दस्य प्रयोगदर्शनादिति चेत्—॥ १३ ॥

न भक्तित्वात् ॥ १४ ॥

अर्थवादे दिगुत्सेके अवभृथशब्दस्य भक्तित्वात्—स्तावकात्, तयोर्विधानमिदमिति न युक्तम् । अपि तु सौमित्रपदार्थधर्मातिदेश इत्येव सम्पदः ॥ १४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

‘नायुर्दानं जुहोति, न साम गायति’ इति केषाञ्चित्सौमिकावभृथ-
धर्माणां निषेधरूपलिङ्गदर्शनादपि सौमिकावभृथधर्मातिदेशविधिरित्येव
सिध्यति । प्राप्तिमन्तरेण निषेवासम्मनादिति भावः ॥ १५ ॥

वारुणप्राघासिकावभृथस्य तुपनिष्कासद्रव्यत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सि० ॥ द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः श्रुतिसंयोगात् पुरो-

। षाशस्त्वनदेशे तत्प्रकृतित्वात् ॥ १६ ॥

वारुणप्राघासिकावभृथे सौमिकावभृथधर्मातिदेशविधिरिति स्थिते
तस्मिन्नावभृथे द्रव्यादेशे—पुरोडाशतुपनिष्कासरूपद्रव्यादेशे प्राप्ते तद्-

द्रव्यः—तुपनिष्कासद्रव्य एव स । न पुराडाशद्रव्यम् । कुत ? श्रुति-
संयोगात्—प्रत्यक्षश्रुत्या विधानात् । अनादेशे—प्रत्यक्षश्रुत्या अप्राप्तौ,
पुरोडाशः, तत्प्रकृतित्वात्—आनुमानिकत्वात्तस्य, प्रत्यक्षाद्यानुमान दुर्बल-
मिति तद्बाध इति भावः ॥१६॥

वैष्णवशब्दादातिथ्यायां धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सि० ॥ गुणविधिस्तु न गृह्णीयात्समत्वात् ॥१७॥

आतिथ्यायामिष्टौ - ' नवम्पालो वैष्णवो भवति ' तथा राजसूये-
' वैष्णवस्त्रिकपाल ' इति श्रूयते । तत्र वैष्णव इति नाम न गृह्णीयात्—आतिथ्या-
धमाज्ञ गृह्णीयात् । ताज्जानेतिदेशेदित्यर्थः । अपि तु गुणविधि - देवतारूप-
गुणविधायकं तत् । कुत समत्वात्—देवताप्राधर्यतत्त्वनस्य उभयत्र
गुण्यत्वात् ॥ १७ ॥

निर्मथ्यादिशब्दानां धर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सि० ॥ निर्मथ्यादिषु चैवम् ॥१८॥

निर्मथ्यबर्हिंराज्यशब्देषु चैवं — वैष्णवशब्दप्रचौगिकत्वेन
गुणविधायकत्वं, न धर्मानतिदेश इति भावः ॥ १८ ॥

द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन सौमिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥८॥

प्रणयनं तु सौमिकमवाच्यं हीतरत् ॥१९॥

चातुर्मास्येषु ' द्वयोः प्रणयन्ति, तस्माद्द्वौमास्ये य नी ' इत्यनेन याज्येन
विहितं प्रणयनं किं सधर्मकं सौमिकं प्रणयनमुताधर्मकं दार्शपूर्णमासिकमिति
विशेषे साङ्गकलापः सौमिकमेव तत्प्रणयनमिति ब्रूय । कुत ? चोदनाप्राप्तयेन
तस्य विध्यर्हत्वात् । इतरत्—दाशपार्णसिक्तं तु प्रणयनम् अवाच्यम्—
अविधेयम् । चोदकशास्त्रेणैव तस्य प्राप्तत्वात् । सौमिकत्वे तद्धर्मप्राप्तये तस्य
विधानं सार्थकमिति ॥ १९ ॥

उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २० ॥

‘ न वैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपयन्ति, न शुनासीरीये ’ इत्युत्तरवेदिप्रति-
पेधोऽपि तद्वत्—तस्य सौमिकप्रणयनपरत्वोक्तम् । न दार्शपौर्णमासिक-
प्रणयनपरत्वोक्तम् । तत्र उत्तरवेद्यभागेन निषेधासम्भवात् । तस्य प्रातिपूर्वक-
त्वादिति ॥ २० ॥

सि० ॥ प्राकृतं वा अनामत्वात् ॥ २१ ॥

प्राकृत— दार्शपौर्णमासिक प्रणयनमेव तत् । न सौमिकम् । कुत ?
अनामत्वात्—प्रणयनमिति सौमिकप्रणयननामत्वाभागेन नामानिदेशासम्भ-
वादिति भावः ॥ २१ ॥

परिसङ्ख्यार्थं श्रवणं गुणामर्थवादो वा ॥ २२ ॥

श्रवणं—द्वयोः प्रणयन्तीति वाक्यश्रवणं, **परिसङ्ख्यार्थं**—वैश्वदेवशु-
नासीरीययोः प्रणयननिवृत्त्यर्थं, वा **गुणार्थं**— प्राग्देशनयनरूपगुणार्थम्,
अथवा **अर्थवादः**— ‘ तस्मादद्वाभ्या यन्तीति स्तुत्यर्थं प्रणयनानुवाद इति
भावः ॥ २२ ॥

द्वयोः प्रणयन्तीत्यनेन मध्यमयोर्द्वयोः प्रणयनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिपेधात् ॥ २३ ॥

चातुर्भास्ये ‘ वैश्वदेव-यद्वरणप्रधास साकमेध-शुनासारीयेति चत्वारि पर्याणि ।
तत्रेदं प्रणयनं कुत्र विवेकमिल्याऽऽमाङ्क्षायामाह पूर्वगादी । **प्रथमोत्तमयोः**—
वैश्वदेवशुनासीरीययोरदं प्रणयनं कार्यम् । कुत ? ‘ न वैश्वदेवे उत्तरवेदि-
मुपयन्ति, न शुनासीरीये, ’ इति तयोः उत्तरवेदिप्रतिपेधात्— ‘ उत्तर-
वेद्यामग्निं निदधातीति श्रवणत्वं यत्रेदं प्रणयनं तत्रोत्तरवेदिप्राप्तौ तन्निषेध-
सार्थक इति भावः ॥ २३ ॥

सि० ॥ मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात् ॥ २४ ॥

गत्यर्थवादात्— ‘ उरु वा एते यज्ञस्य यद्वरणप्रधास साकमेधश्च’

इति गतिसाधनोरुप्रतिपारक्तार्थवादात्— ऊह्येन तयोः संस्तयात्, द्वाभ्या
यन्तीत्यर्थवादाच्च, मध्यमयोरेव प्रणयनमिदमिति भावः ॥ २४ ॥

औत्तरवेदिकोऽनारभ्यवादप्रतिषेधः ॥२५॥

‘उपात्र वपन्ति—उत्तरवेद्यामग्निं निदधाति’ इति पर्वविशेषमना-
रभ्य श्रुतम् । अतः पर्वचतुष्टये अविशेषेणात्तरवेदिप्राप्तौ औत्तरवेदिक-
प्रतिषेधः । अनारभ्यपाटनप्रचनप्राप्तोत्तरवेदिप्रतिषेधार्थं इत्येवं तस्य चारितार्थ्यं
ज्ञेयमिति भावः ॥२५॥

स्वरसामादिशब्दानां धर्मातिदेशकत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

स्वरसामैककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शनात् ॥२६॥

गयामयने द्वयोर्मासपट्कयोर्मध्ये वर्तमानं विपुत्रनामकं प्रधानभूत-
मेकमहर्षिष्यते । नञ्च दिवाकीर्त्यनामकम् । तस्मात्प्राचीनास्त्रयः स्वरसाम-
नामका अहर्षिषेयाः । तथा उपरिष्ठादपि त्रयः स्वरसामानः । तदेतदभि-
प्रेत्य—‘अभिनो दिवाकीर्त्यं त्रयः स्वरसामानः’ इति श्रूयते । तेषु च ग्रहसातत्य-
सप्तशदस्तोमादयो धर्मा विहिताः । एते षडहनामके ऋतन्ते ‘षष्ठ्य षडहो
द्वौ स्वरसामानौ’ इति श्रुतम् । तथा वैश्वदेवे पर्वणि ‘थायापृथिव्य एककपाल’
इति तत्र तस्य विशेषधर्मा अप्याऽऽज्ञाता । एवमप्रण - थायापृथिव्यमे-
ककपालं विधाय ‘मर्वहुत जुहोति, अपर्षार्त्तयन् जुहोती’ति श्रुतम् । तथा
अन्यत्र ‘काय एककपात्’ इत्युक्त्वा तत्र ‘वैश्वदेव्यामिक्षा’ इति श्रुतम् ।
तत्रापि विशेषधर्मा, केचित्पठिताः । पुनरन्यत्र ‘मैत्रारहणो आगिज्ञा’ इति
श्रूयते । तत्र एतत्स्वरसामैककपालामिक्षं गयामयनादिसम्प्रतिप्रवर्तना-
मेवातिदेशकत्वं । न स्वरसामादिगुणाविशेषविधायकम् । कुतः ? लिङ्गदर्श-
नात्—येन एते स्वरसामादयः सर्वे तत्तद्धर्माणां ग्राहका इति निर्ज्ञेयं,
तादृशतत्तालिङ्गानां दर्शनादित्यर्थः । तथा हि—द्वादशाहविक्रमौ षडहे कौ
पुद्गु अहःखे क्रमेण ‘त्रिवृत्पंचदशसप्तदशएकविंशतिगयत्रयस्त्रिंशन्मो-
माधोदकेन प्राप्ताः । तत्र तृतीयं यत् सप्तदशस्तोमग्रहस्तत् ‘त्रय-

स्त्रिशस्य स्थानमाभियर्थाहिरन्ति, स उत्तराणां स्तोमानामव्ययायाय, त्रयाणां च सप्तदशानामनूचीनताया । इति अव्यवधानार्थमिति तस्यार्थः । तच्चाव्यवधानं षडस्य अह ' तत् प्रयस्त्रिशस्थानमाभयर्थाहिरन्ती'युक्तञ्चनञ् सप्तदश-
स्तोमत्वे तदुत्तरं स्वरसामशब्दद्वयस्य तद्ग्राह्यतद्धर्मसप्तदशस्तोमत्वे सप्तदश-
स्तोमाना षष्ठसप्तमाष्टमानामन्हा सप्तदशस्तोमत्वादुपपन्नं भवति । नान्यथा ।
तथा आग्रयणे ' आज्यस्येव चाग्रापृथिव्यौ यजेतेति वाक्येन आज्यत्रिधिपरेण
सर्वहोमपर्यावृत्तिवैश्वदेविकौ धर्मौ च ज्ञाप्येने । एव मैत्रावरुण्यमामिक्षाया
' वाजिनेन प्रचरन्ति ' इति याजिनेज्या वैश्वदेविकधर्मप्रतिषेधस्ततो धर्म-
प्राप्तिं दर्शयति । तस्मात्तत्तद्विज्ञाविशेषदर्शनात् यथायथं तत्तद्धर्माणामेव बोधक
स्वरसामैककमालामिक्षमिति भावः ॥ २६ ॥

चोदनासामान्याद्वा ॥२७॥

स्वरसामत्वसामान्यात् एककपालसामान्यात् आमिक्षासामा-
न्याद्वा ' लिङ्गमर्थसयोगात् ' इति धर्मातिदेशप्राप्तिरिति शेषः ॥ २७ ॥

वासआदिशब्दानामाकृतिनिमित्तत्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

कर्मजे कर्म यूपवत् ॥ २८ ॥

' वासो ददाति, अनो ददाति ' इति श्रूयते । तत्र वासआदिशब्द-
कर्मजे— कुनिन्दकर्तृन्तुरीवेमादिसयोगा मन्त्रनिधाज-यद्रव्ये वार्द्धविक-
र्तृक्तक्षणादिक्रियाजन्ये च द्रव्ये दृष्टं । अतः कर्म-तत्तच्छब्दप्रवृत्तेर्निमित्त
पूर्वोक्तं कर्मैव । यूपवत्— यथा यूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तक्षणादिकं कर्म,
तद्वदत्रापि ज्ञेयम् । सत्येव तुरीवेमादिक्रियाया पटादिकमुपाय दान्त्वमिति
भावः ॥ २८ ॥

सि० ॥ रूपं वा अशेषभूतत्वात् ॥ २९ ॥

रूपं— जानिरेव पटादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । न क्रिया ।
कुत ? तस्याः अशेषभूतत्वात्— अङ्गत्वेन अविहितत्वात् । ' यूप तक्ष-
तीति क्रियाकलापविधानात् दृष्टान्तवैषम्यमिति भावः ॥ २९ ॥

गर्गात्रिरात्रे लौकिकाग्रेरुपनिधानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

विशये अलौकिकः स्यात्सर्वार्थत्वात् ॥ ३० ॥

‘ अग्निमुपनिधाय स्तुवीत ’ इति गर्गात्रिरात्रे आज्यदोहानि सामानि प्रकृत्य स्तोत्रागतया विहितोऽग्निः श्रौतः उत लौकिकः इति विशये सति अलौकिकः— वैदिकः— आधानसंस्कारसंस्कृतः स्यात् । सर्वार्थत्वात्— तस्य वैदिकसर्वकर्माथत्वादित्यर्थः ॥ ३० ॥

सि० ॥ न वैदिकमर्थनिर्देशात् ॥ ३१ ॥

न वैदिकः । अपि तु लौकिक एवाग्निस्तत्र ग्राह्यः । कुतः ? वैदिकं हि अग्निद्रव्यं ‘ अग्निनादधीतेति शास्त्रेणोत्पादिनम् । तस्य कार्यमपि ‘ यदा-
हवनीये जुहोनीत्यादिशास्त्रेणैव निर्दिष्टम् । सत्येवं तस्य सर्वार्थत्वे कल्पमाने निर्देशोऽनर्थकः स्यात् । सर्वार्थत्वं त्वस्य नत्तत्त्वायकार्यापेक्षायुपपन्नं भविष्यतीत्युभयमविकर्तृमिति भावः ॥ ३१ ॥

तथोत्पत्तिरितरेषां समत्वात् ॥ ३२ ॥

इतरेषां— धिष्यन्नामप्यग्नीनाम्, उत्पत्तिर्न तथा— न सर्वार्था ।
समत्वात्— ‘ प्रागासीनो धिष्यन् व्याघारयति ’ इति कार्यनिर्देशस्य
समत्वादिति भावः ॥ ३२ ॥

उपशयो यूषो भवतीत्यत्र यूषशब्दस्य संस्काराप्रयोजकत्वा-
धिकरणम् ॥ ३३ ॥

संस्कृतं स्यात्तच्छब्दवाच्यत्वात् ॥ ३३ ॥

एकादशिन्याम् ‘ उपशयो यूषो भवति ’ इति श्रूयते । नत्र संस्कृ-
तमेव उपशयद्रव्यं स्यात् । नासंस्कृतम् । कुतः ? तच्छब्दवाच्यत्वात्-
संस्कारनिमित्तकयूपशब्दवाच्यत्वात् । यूषशब्देन यूषधर्मनिर्देश इति
भावः ॥ ३३ ॥

भक्त्या वा अयज्ञशेषत्वात् गुणानामभिधानात् ॥ ३४ ॥

प्रयाजादेस्तद्गुणत्वात्— वैदिकापूर्वसाधनत्वात् । वैदिकसौर्ययागापूर्व
प्रयाजादिजन्यं, वैदिकापूर्वत्वात् । दशपूर्णमासापूर्वत्वं । इत्यनुमानेन
तन्मियमसम्भवादिति भावः ॥ ४ ॥

**अपि वाऽन्यायपूर्वत्वाद्यत्र नित्यानुवादवचनानि
स्युः ॥ ५ ॥**

अपि वा— नेतेन ' प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोतीति छिन्नेन
सौर्ययागे वैदिकी इति कर्तव्यता नियन्तुं शक्यते । कुतः? अन्यायपूर्वत्वात्—
न्यायपूर्वत्वाभावात्— हेतोर्दुष्टत्वाभावात्—स्वरूपासिद्धत्वादित्यर्थः । तथा हि—यत्र
प्रयाजाः क्लृप्तास्तत्रैव कृष्णलं जुहोतीति कृष्णलविधेरुक्तं शक्यत्वात्, यथा
महापितृयज्ञे ' नार्षेयं वृणीते न होतार' मिति तत्र जात्यप्याऽऽर्षेयप्राप्तेरभावेन
निष्पानुवादरूपत्वं तस्य । तथाऽत्रापि तानि नित्यानुवादवचनानि स्युः ।
तथा च सौर्ययागः दर्शपूर्णमासीयेतिकर्तव्यताकः, दर्शपूर्णमासाङ्गमूनप्रयाजाङ्ग-
त्वादिति हेतुः पक्षे नास्तीति स्वरूपासिद्धमनुमानमिति भावः ॥५॥

**मिथो विप्रतिपेधाच्च गुणानां यथार्थकल्पना स्यात्
॥ ६ ॥**

यत्र प्रयाजा क्लृप्तास्तत्रैव कृष्णलविधिरित्युक्तौ मिथः— परस्पर,
विप्रतिपेधात्— विरोधात्, क्लृप्तेन निराकाङ्क्षतयाऽन्यस्य व्यर्थत्वात्
तद्विधौ वाक्यभेदाच्च यथार्थकल्पना— ये धर्मा यत्र क्लृप्तास्त एवा-
न्यत्र चोदकेन प्राप्तास्तेषु कृष्णलविधिरिति यथार्थकल्पनैव स्यात् । तथा च
न स्वरूपासिद्धिरिति भावः । अथवा वैदिकीलौकिकयोश्चिन्त्यतयोर्मिथो
विरोधात् वैदिक्यास्तस्याः प्रकरणादिना प्रमाणेन दर्शपूर्णमाससम्बद्धत्वात्
सौर्ययागे लौकिकी चिन्त्यतयोर्नियता म्यादित्याऽऽशङ्कापरं सूत्रमित्यपि वक्तुं
शक्यम् ॥ ६ ॥

**भागित्वात्तु नियम्येत गुणानामभिधानत्वात्
सम्बन्धात् अभिधानवद्यथा धेनुः किशोरेण ॥७॥**

न तत्र लौकिकी इति कर्तव्यता । अपि तु वैदिकी एवेति नियम्यते ।
 कुत ? गुणानां - प्रयाजादीनां, भागित्वात्— वैदिकार्पणसम्बन्धभाक्त्वात् अभिधानत्वात्— अग्निहोत्रनामवत् । यथा कौण्डयायिनामग्ने
 ' मासमाग्नहोत्र जुहोतात्वाग्निहोत्रनाम्ना तद्धम । त. शा. नियमित, तथा प्रया-
 जादिगुणानामभिधानत्वात् ' प्रयाज प्रयाज कृष्णल जुहोतात्वात् दर्शपूर्ण-
 मासाङ्गभूतप्रयाजनाम्ना तत्र दर्शपूर्णमासधमा अतिदिश्यन्ते । अर्थात् सौर्य-
 यागे वैदिकी इति कर्तव्यतैव नियम्यत इति गान । यच्च दृष्टप्रवृत्तिर्वादि-
 त्युक्त, तत्र यथा धेनुः— धेनुशब्द, गग्नि दृष्टप्रवृत्तिरपि प्रमाणान्तर-
 सहकृत क्रिशोरेण अन्वधे-यापि सम्बध्यते । तथा उक्तल्लिङ्गेन अदृष्टातिदे-
 शानामपि प्रयाजादीनां विकृतौ सूर्यादियागे सम्बन्ध समुपपद्यत इति
 भावः ॥ ७ ॥

उत्पत्तीनां समत्वाद्यथाधिकारं भावः स्यात् ॥८॥

अदृष्टातिदेशानां प्रयाजानुयाजादीनां विकृतौ सम्बन्ध समुपपद्यत
 इति यदुक्तं तत्र । कुत ? तेषामाग्नेयादिष्व्यागाङ्गत्वनोत्पत्तीनां समत्वात्सु-
 त्वात् । यथाधिकारं - यत्र ये धर्मा भुतास्तत्र तेषां भावः स्यात् । न
 तत्र येषामश्रुतत्वात् । यदि प्रयाजा प्रधानम्, अनुयाजादीतराणि तदङ्गानि
 स्युः । तर्हि प्रधानप्रवृत्तौ तदनुयायी-यङ्गान्यापि तत्र स्युः । न तत्रेयम् ।
 सर्वेषामङ्गत्वेन समत्वात् । अतः प्रयाजातिरिक्तधर्मप्रापकप्रमाणाभावादानुया-
 जादीनां विकृतौ प्रवश इति भावः । यच्च अभिधानादित्युक्तं, तद्वि परत्र
 प्रयुक्तं परशब्दं तद्धर्मनतिदिशतीति युक्तमेव । किञ्च, ' मासमग्निहोत्र
 जुहोतीति विधिरयम् । प्रकृतस्त्वनुवादः । तेन प्रयाजानामेव प्राप्तिर्नास्ति ।
 कुतोऽनुयाजादीनाम् । ततो विषय उपन्यासः सः । तस्माज्ज लिङ्गं नेम
 इति ॥ ८ ॥

उत्पत्तिशेषवचनं च विप्रतिषिद्धमेकस्मिन् ॥ ९ ॥

ननु, निष्प्रयोजनत्वेनेतिकर्तव्यतारहितप्रधानयागासम्भवात्सतिरुर्ण-

व्यताकं प्रधानं 'सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मउर्चसकामः' इति प्रधानविधिरेव विधत्ते । इत्थं वेदेन सिद्धित्वात् वैदिक्येवेति कर्तव्यता तत्र ग्राह्या नेतरेत्याऽऽशङ्काया मूत्रमिदमुत्पत्तीति । एकस्मिन् वास्ये उत्पत्तिशेषवचनं च— प्रधानोत्पादिविधिः, शेषाणामङ्गानां वचनं विधिश्च इदं, विप्रतिषिद्धं—विरुद्धम् । न सम्भवतीत्यर्थः । कुतः ? यदि निर्वपेदित्यनेन अङ्गान्यपि विधीयेन् तर्हि विधितुम्यत्वेन तेषामपि प्रधानफलसम्बन्धः स्यात् । तथा सत्यङ्गत्वमेव तेषां मग्नं भवेदिति भावः ॥ ९ ॥

**सि० ॥ विध्यन्तो वा प्रकृतिवचोदनायां प्रवर्तते
तथा हि लिङ्गदर्शनम् ॥ १० ॥**

प्रकृतिवत्— दर्शपूर्णमासवत्, चोदनायां— सौर्यागविधौ,
विध्यन्तः— निखिलपौरोडाशधर्मः, प्रवर्तते— सम्बध्येत । यतः सर्वा अपि
भावनाः किं केन कथमित्यंशत्रयस्य । तत्र ब्रह्मउर्चसं भाव्यत्वेन, यागः
करणत्वेनेत्याकाऽऽङ्गद्वयनिवृत्तौ कथमित्याकाङ्क्षायां मुक्तप्रयाजादिलिङ्गेन
दर्शपूर्णमासीयधर्माणामुपस्थितौ तद्वैधरूपदं कल्पयित्वा प्रकृतिवत् इति
तेनेवाकाऽऽङ्क्षा पूर्णीयेति भावः । हि—यतः, तथा लिङ्गदर्शनं—दर्शपूर्णमास-
धर्मप्राप्तकप्रयाजादिलिङ्गदर्शने 'प्रयाजे प्रयाजे' इति तत्र सौर्यागो अस्ती-
त्यतः ॥ १० ॥

लिङ्गस्य हेतुत्वादलिङ्गे लौकिकं स्यात् ॥ ११ ॥

लिङ्गस्य— प्रयाजादिवाचकशब्दश्रवणान्नकालिङ्गस्य, हेतुत्वात्—
दर्शपूर्णमासीयधर्मप्राप्तिकारणत्वात्, अलिङ्गे— तादृशल्लिङ्गस्यै लौकिकं
स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

**लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वात् चोदनाशब्दसामान्यात् एके-
नापि निरूप्येत यथा स्थालीपुलाकेन ॥ १२ ॥**

अलिङ्गे लौकिकमिति यदुक्तं तत्र । कुतः ? लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वात्—

प्रयाजलिङ्गस्य पूर्ववत्त्वात्, सौर्ययागादौ प्रयाजादिधर्मप्राप्तौ स्वमिन्नचोद-
नाशब्दसामान्यात्— कर्मबोधकविधेः लिङ्गवति अलिङ्गवति वा तुल्यस्वरूप-
कारणान्तरसत्त्वात् । न केवलं लिङ्गं धर्मप्रापकम् । अपि तु विधिप्रत्ययश्र-
वणे कथं कुर्यादित्याऽऽकाङ्क्षापूरकदर्शपूर्णमासवत् इति । तत्र लिङ्गं नियामकमा-
त्रमिति भावः । तादृशविधेरुभयत्र तुल्यत्वात् । एकेनापि— लिङ्गदर्शनेन
सर्वत्र निरूप्येत— जानीयात् । यथा स्थालीपुलाकेन— एकत्र दृष्टे सर्व-
दृष्टिः सिध्यति । तद्वदत्रापि ज्ञेयमिति यत्र लिङ्गं तत्रैव स्यात् । अन्यत्र कथ-
नित्याऽऽशङ्कां कृष्याः । तस्मात्सौर्यादियागे वैदिकी इतिकर्तव्यता । न लौकि-
कीति सिद्धम् ॥ १२ ॥

गवामयने ऐकाहिकेति कर्तव्यत्वात्तुष्टानाधिकरणम् ॥ २ ॥

द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्वादैकाहिकमधिकाऽऽ-
गमात् तदारूपं स्यादेकाहवत् ॥ १३ ॥

‘प्रजाकामा गवामयनमुपेयुः’ इत्यनेन विहिते गवामयनसत्रे
द्वादशाहिको विध्यन्त इति वक्ष्यति । तत्र ‘ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीणि अहानि
सान्ति । एवं ‘ज्योतिर्गौरायुरिति स्वतन्त्रा एकाहविशेषा अपि विद्यन्ते ।
एवं स्थिते गवामयनसम्बन्धिज्योतिरादौ द्वादशाहात् आनुमानिकातिदेशेन
शतदक्षिणा प्राप्ता । ज्योतिरादिनाम्ना च सहस्रदक्षिणापि प्राप्ता । तत्र
कतमः पक्षो प्राद्व इति विशये आह पूर्ववादी द्वादशेति । उक्तस्थले अहर्गणे
द्वादशाहिकं— द्वादशाहधर्मा प्राप्ताः । कुनः ? तत्प्रकृतित्वात्— द्वादशद-
प्रकृतित्वाद् गवामयनस्य । ऐकाहिकम्— एकाहसम्बन्धिज्योतिर्गौरायुरिति
समाख्यानं तु, अधिकाऽऽगमात्— ज्योतिष्ठोमादधिकस्तोत्रशस्त्राद्याऽऽगमात्,
तदारूपं— तावन्मात्रेण चरितार्थं स्यात् । यथा स्वतन्त्र एकाहस्तपेदमपीति
भावः ॥ १३ ॥

लिङ्गाच्च ॥ १४ ॥

“ द्वाभ्या लोमावधनि । द्वाभ्यां त्वचम् । द्वाभ्यामसृक् । द्वाभ्यां मांसम् । द्वाभ्यामस्थि । द्वाभ्या मज्जानम् ” । इति षड् द्विकान्तुक्रम्य ‘ यद् द्वादशोपसदो भवन्ति आत्मानमेतान्निरवदयने ’ इति द्वादशोपसत्स्वरूपलिङ्गदर्शनमपि तत्र गवामयने द्वादशादिक धर्मजातं दृढीकरोति ॥ १४ ॥

सि० ॥ न वा प्रत्यक्षत्वात्कत्वाभिधानादधिकानाम-
शब्दत्वम् ॥ १५ ॥

नैव द्वादशाहधर्मप्राप्तिः । अपि तु कत्वाभिधानात्— उयोतिरादिक-
तुनाम्नः तद्धर्मप्राप्तिरेव तत्र । कस्मात् ? अनुमानिकद्वादशाहानिदेशापेक्षया
नामधेयस्य प्रत्यक्षविधित्वेन प्रबलत्वात् । नामधेयमधिकृतोत्रशस्त्रप्रापकतया
चरितार्थमिति यदुक्तं तत्र । अधिकानां तेषामशब्दत्वं— नाम्ना अविवृति-
त्यम् । स्वतन्त्रैकादिकदंतुरचनादाधिरागमः, न नाम्नोति भारः ॥ १५ ॥

लिङ्गं सङ्घातधर्मः स्यात्तदर्थपित्तेर्द्रव्यवत् ॥ १६ ॥

लिङ्ग— यद् द्वादशोपसद्विधानं साधकमुक्तं द्वादशाहधर्मस्य नत्
सङ्घातधर्मः—द्वादशाहं अहःसमुदायस्य धर्मः स्यात् । तस्य गवामयने
अर्थपित्तेः— अर्थेन कार्यप्रशेन प्राप्तिः । तथा हि— द्वादशाहः फलमुद्दिश्य
विहितः । गवामयनमपि फलमुद्दिश्य विहितमिति द्वादशाहस्थानापन्नं तत् ।
तत्तत्तत्स्थानापन्नरत्नद्वयं लभत इति न्यायेनैव तत्र गवामयने द्वादशोपस-
ङ्गमः । न चोदकशस्त्रेणेति भावः । द्रव्यवत्— यथा ब्रह्मभावे तत्स्थाना-
पन्नीवाङ्गु अग्रहणनादयः, तद्वदत्रागीत्यर्थः ॥ १६ ॥

न वा अर्थधर्मः स्यात्सङ्घातस्य गुणत्वात् ॥ १७ ॥

न वा— नैव पूर्वावायकलिङ्गाग्निहोरे इदं समाधानं युक्तम् । कुतः ?
द्वादशोपसदः अर्थधर्मः— प्रधानस्य धर्मः, प्रधानाङ्गमिति यावत् । सङ्घातस्य-

समुदायत्वस्य तु अहर्गुणत्वात् । द्वादशवक्त्रिशिष्टस्य अन्हः अद्ग द्वाद-
शोपसदः । विशिष्टमुद्दिश्य विधीयमानं न विशेषणाद्गं भवति । न हि राज-
पुरुषमानयेत्युक्ते राजानमानयति । न वा 'मृष्टं गुड्क्ते देवदत्त' इत्युक्ते
शाकादिन्यङ्गजनं तत्र प्रतीयेत । अपि प्रधानमेव प्रतीयते । अतः सद्वात-
धर्मः स्याद्विज्ञमिति पूर्वोक्तमद्गनमिति भावः ॥१७॥

आर्थपरोर्द्रव्येषु धर्मलाभः स्यात् ॥ १८ ॥

द्रव्येषु-- प्रतिनिधित्वेन प्राप्तनीयारादिषु, अर्थापत्तेः-- अर्थस्य
व्रीहिकार्यस्य --पुरोडाशनिर्माणस्य आपत्तेः--प्राप्ते. व्रीहिधर्मलाभः स्यात् ।
इह पुनर्द्वादशोपसदं नैव सद्वातधर्म इति विषमो दृष्टान्तो द्रव्यवदिति
भावः ॥ १८ ॥

प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्शनम् ॥ १९ ॥

स्याद्विषयं दृष्टान्ते । अथापि गवामयने न चोदकशास्त्रेण द्वादशोप-
सदा प्राप्तिः । यतः प्रवृत्त्या-- मुख्यप्रवृत्त्या, गवामयने नियतस्य द्वादशोप-
सत्त्वस्य लिङ्गदर्शनं भवति । तथा हि--गवामयने द्वादशाङ्गिकं प्रथममहः ।
प्रायणीयोऽतिरात्रः । तस्य धर्मा द्वादशोपसदः । पङ्कपसदा ज्योतिर्गौरायुर्ना-
मकाना जघन्यानामन्धानङ्गम् । उभयोर्गवामयने सन्निपाते प्रथमातिक्रमे माना
भारत् मुख्यप्रवृत्त्यैव द्वादशोपसदो नियताः । न चोदकशास्त्रेणेति न तच्चो-
दकप्राप्तौ लिङ्गमिति भावः ॥ १९ ॥

**विहारदर्शनं च विशिष्टस्य अनारभ्यवादानां
प्रकृत्यर्थत्वात् ॥ २० ॥**

विहारस्य-- एकादशपञ्चप्रचारस्य द्वादशाहगतस्य गवामयने यद्-
दर्शनं तदपि तत्रैव विशिष्टस्य-- विहितस्य दर्शनम् । न त्वतिदेशशास्त्रतो
दर्शनम् । कुतः ? अनारभ्यवादानाम्--अप्रकृत्य पठितानां, प्रकृत्यर्थत्वात्-
प्रकृतिगामित्वस्याभाव्यात् । तथा हि-- अनारभ्य एकादशिन्या विहारः

शिष्टः— “ तदादिप्रमवाः पशवः स्युः । तानेवानूचीनान् अहरहरालभेरन् ।
 आग्नेयमेव प्रथमेऽहनि आलभेरन् । सारस्वतीं मेयीं द्वितीये । सौम्यं वम्हं
 तृतीये । वारुणमन्ततः । अथ पुनः पर्यावर्तेष्व्वाऽऽग्नेयमेव प्रथमेऽहनि आलभेरन् ।
 सारस्वतीं मेयीं द्वितीये । सौम्यं वम्हं तृतीये । वारुणमन्ततः ” इति । तत्र
 अनारम्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वात् ज्योतिष्टोमं प्रविष्टम् । तत्र अन्हां बहुत्वाभा-
 वेन प्रवेशासम्भवात् अपरा प्रकृतिं द्वादशाहमागतम् । तत्रापि पुनर्ज्योति-
 रादीनां पर्यावर्तेषु न युज्यते इति तृतीया प्रकृतिं गवामयने प्रविष्टम् ।
 इत्येवमुक्तविविक्ता गवामयनं प्रविष्टस्य एतद्दर्शनं नैवातिदेशशास्त्रस्य विषयं
 इति भावः ॥ २० ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः
 पादः ॥ ४ ॥

समाप्तः सप्तमाध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीः ॥

॥ अथाष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

विशेषातिदेशप्रतिज्ञाधिकारणम् ॥ १ ॥

अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

अथ - सप्तमाध्याय सामान्यातिदेशनिरूपणानन्तर, तद्विशेषजिज्ञासा-
क्रमस्मिन्नष्टमाध्याये विशेषातिदेशनिरूपणमारभ्यते इति तत्प्रतिज्ञा । अनेन
सप्तमाष्टमयो पूर्वोत्तरभावोऽपि सूचित । यतो विना सामान्यज्ञान विशेष-
जिज्ञासाया अनुदय ॥ १ ॥

विशेषकर्मणो धर्मातिदेशाधिकारणम् ॥ २ ॥

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥

अनिहितधर्मके कर्मणि निहितधर्मकेभ्य सर्वेभ्य कर्मभ्य इति कर्त-
व्यताऽऽकाङ्क्षापूर्वकधर्मा अतिदिश्यन्ते, उतैकस्मादेव तादृशकर्मण एक-
स्माच्चैकस्मादित्याऽऽकाङ्क्षायामाह—यस्येति । यस्य- वैदिकविध्यन्तस्य, लिङ्ग
किञ्चिच्छब्दगतमर्थगत वा, वैकृतकर्मविधौ तद्गुणवाक्ये वा दृश्यते । तत्र स
एव विध्यन्त स्यात् । अर्थस्य— तस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्तेन संयोगात्—
सम्बन्धात् । अभिधानवत्— अग्रिहोत्रादिनामवत् । 'सौयं चरुं निर्वपेद्
ब्रह्मयर्चसकाम' इत्यत्र वाक्ये कथभावाऽऽकाङ्क्षापूर्वकप्रत्यक्षशब्दाभावात्
विधिराक्ये निर्वपति लिङ्गम्, ओषधिरन्यालिङ्गम्, एकदेवतालिङ्गं च
स्वसम्बन्धिनमाऽऽनेयपागविध्यन्त स्मारयति । तद्विध्यन्तस्मरणे तद्वाचकशब्द-
स्मृतिर्जायते । ततस्तमेव शब्द वाक्ये योजयति । 'सौयं चरुमानेयानिर्वपेत्'
इति आकाङ्क्षापूर्वक वाक्यं ससिद्धम् । एव सोमादौ पञ्चादिशगे चारगन्त-
व्यम् । इत्येव निखिलाध्यायार्थसिद्धानुत्तरप्रपञ्च शिष्यबुद्धौ शेषार्थ इति
भावः ॥ २ ॥

सोमे ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

प्रवृत्तत्वादष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥

‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, इति श्रूयते । तत्र कुतो विध्यन्त इति विमर्शे सोमे— उक्तसोमयोगे ’ इष्टेः— दर्शपूर्णमासेष्टेः, विध्यन्तस्य तद्धर्माणां प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः ? प्रवृत्तत्वात्—सोमाङ्गभूतदीक्षणीयादिषु तद्विध्यन्तस्य प्रवृत्तत्वात्सोमेऽपि स एव विध्यन्त इति प्रवृत्त्या विश्वायते ॥३॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

‘तस्यैकशतं प्रयाजानुयाजाः’ इत्यैष्टिकधर्माः सोमे दृश्यन्ते । अतोऽयैष्टिकविध्यन्त इति निश्चीयते ॥ ४ ॥

सि० ॥ कृत्स्नविधानाद्वा अपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥

कृत्स्नस्य— सम्पूर्णाङ्गकलापस्य, तत्र विधानात्, अपूर्वत्वम्— धर्मानपेक्षत्वं तस्येति शेषः ॥ ५ ॥

सुगमिधारणाभावस्य च नित्यानुवादत्वात् ॥ ६ ॥

ननु, सोमस्य अपूर्वत्वे— इष्टिधर्मानपेक्षत्वे “घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोममग्नन् । क्षुचौ बाहू । तस्मात्सृचि सोमहविर्नाऽऽमाचने । न सोममाज्ये-
नामिवाग्यन्ति ” इति निषेधोऽनुपपन्नः । तस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्तथाह—
सुगिति । सृचाहविरेधारणमाज्येनामिधारणाभावाच्च नित्यानुवाद इत्यर्थः ॥६॥

विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥

उक्तप्रवृत्त्या सोमे ऐष्टिकधर्मानङ्गीकृत्य तत्र स्रग्धाराणांमिधारणयोः प्राप्तिः तन्निवृत्त्यर्थमयं निषेधविधिरिति चेत्— ॥ ७ ॥

न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥

नाय त्रिभिः । कुतः ? वाक्यशेषत्वात्—“अग्निषुर्वा एतत्सोमं यद-
मिषुष्वन्ति । यदस्य सृचौ बाहू कुर्वन्ति । यच्चाज्यमन्तिकमकार्षुः । यदाह,

अंशुरंशुस्ते देव ममाप्यायताम्” इति विधेरर्णवादस्त्वत्वादस्य वाक्यस्येत्यर्थः ।
अस्यापि विधिवोक्तो वाक्यभेदापत्तिरिति भावः ॥ ८ ॥

शङ्कते चानुपोषणात् ॥ ९ ॥

‘यदनुपोष्य प्रयायात् ग्रीवबद्धमेनममुष्मिन् लोके निर्नायेरन्’
इत्यनुपोषणं शङ्कते । सोमस्वष्टिकर्षणे इष्ट्यामुपोषणस्य नियतत्वादनुपोषण-
शङ्का अनुपपन्ना । अनोऽप्यर्ण इति भावः ॥ ९ ॥

दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥

‘एकगण प्रयाजानुयाजाः’ इति यदैष्टिकप्रयाजानुयाजदर्शनं, तत्सो-
माङ्गभूतदीक्षणायाश्चभृथान्तानां प्रयाजपरिगणनं स्यात् । तस्मादपूर्वः
सोमः ॥ १० ॥

ऐन्द्रामादौ ऐष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

‘ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः’ इत्याद्याः काम्याः,
तथा नैमित्तिका अन्याश्चेष्टयः सन्ति । तासु दार्शपूर्णमामिकविच्यन्ते । तद्दर्म-
प्राप्तिः स्यात् । तद्धितेन देवतानिर्देशादक लिङ्गं प्रथमाधिकरणे
दर्शितमेव ॥ ११ ॥

अग्नीषोमीयपशौ दार्शिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

पशौ— अग्नीषोमीयपशौ, दर्शपूर्णमास र्मः । एकादशप्रयाजा-
नुयाजलिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

सवनीयादिपशौ अग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥

दैक्षस्य— अग्नीषोमीयपशोः, धर्मा इतरेषु— तद्विन्नरशुभागेषु ।
आलभतिचोदनादिहितवादिलिङ्गादिति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

सौर्ययागे, अप्रवृत्तत्वात्-अनतिदिष्टत्वात्, फलादीनां त्रयाणां प्रधानेन सह सम्बन्धत्वात् प्रधाननिवृत्तौ फलनियमकर्तृसमुदायस्य अनन्वयः—
तत्र अप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रवृत्तावपि तादर्थ्यात् ॥ २१ ॥

सौर्ययागे प्रधानकर्मण उपकारकाऽऽकाङ्क्षामात्रस्य विद्यमानत्वात्प्र-
कृतौ यत्प्रधानोपकारकत्वेन क्लृप्तं तस्यैवाऽऽकाङ्क्षया ग्रहणं वाच्यम् ।
सत्येवं फलं पुरुषोपकारकम् । तथा यावज्जीवनियमोऽपि पुरुषार्थः । एवं
कर्मापि स्वर्गकामार्थम् । तथा प्रधानकर्मापि फलार्थमित्येतेषां मध्ये कस्यापि
क्रत्वर्थत्वाभावात् प्रवृत्तावपि-अतिदेशेन प्राप्तावपि, तादर्थ्यात्-पुरुषार्थत्वात्,
कर्मानुपकारकत्वेन व्यर्थमेव स्यादतो न तेषां विकृतौ प्रवृत्तिरिति
भावः ॥ २१ ॥

अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥

मासाग्निहोत्रे अग्निहोत्रवदिति नाम्ना प्रधानान्तिदेशवत् अत्र प्रधानान्ति-
देशस्य अश्रुतित्वात्-अशास्त्रत्वादपि, न तत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ २२ ॥

गुणकामानामपि गोदोहनादीनामनतिदेशाधिकरणम् ॥ १४ ॥

गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥

‘गोदोहनेन पशुकामस्य, उपाल्मै गायता नर इति प्रामकामाय
प्रतिपदं कुर्यात्’ इत्यादिप्रधानफलान्तिरिक्तपञ्चादिफलसाधनानां गोदो-
हनादीनां गुणकामेषु-गुणात्-गोदोहनादेः कामः-पञ्चादीच्छायां सत्तां,
तत्प्रवृत्तिः स्यात् । आश्रितत्वात्-प्रणयनाश्रितत्वात् । आश्रयसत्ये
आश्रितसत्त्वमात्रदयकम् । पटमस्ये पटाश्रितचित्रसत्त्ववदिनि ॥ २३ ॥

सि० ॥ निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥

निवृत्तिः-गोदोहनादेः विवृत्तौ निवृत्तिरेव । कर्मभेदात्-चमस-
गोदोहनयोः फलभेदात् । चमसः क्रत्वर्थः । गोदोहनं पुरुषार्थः । क्रत्वर्थ-
स्यैव विवृतावाऽऽकाङ्क्षा । न पुरुषार्थस्यापीति भावः ॥ २४ ॥

अपि वा अतद्विकारत्वात्क्रत्वर्थत्वात्प्रवृत्तिः
स्यात् ॥ २५ ॥

ननु 'खादिर वीर्यक्रामस्य यूप कुर्यादिति श्रुते खादिरप्रवृत्तिरपि
विकृतौ न स्यादत आह—अपि वेति । खादिरप्रवृत्तिर्युक्तेव तत्र । कुत ?
अतद्विकारत्वात्—तस्य क्रत्वर्थविकारत्वाभावात् । क्रत्वर्थविकारत्वं च
क्रत्वर्थत्वाभावे सति क्रत्वर्थकार्यकारित्वम् । यथा गोदोहनादेः चमसकार्य-
कारित्वम् । खादिरस्य तद्विज्ञत्वात् ' एकस्य लभयन्ते सयोगपृथक्त्व'-
मिति क्रत्वर्थत्वाच्च प्रवृत्तिः स्यादेवेति भावः ॥ २५ ॥

सौर्ये चरावभिमर्शनद्वयस्य विकल्पाधिकरणम् ॥ १५ ॥

एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि
चोदनैकत्वात् ॥ २६ ॥

• चतुर्होत्रा पौर्णमास्या हवींषि अभिमृशेत्, पञ्चहोत्रा अमावास्या-
यामिति प्रकृतौ श्रुतम् । • पृथगी होनेत्यादिमन्त्रश्चतुर्होत्रा । अग्निर्होत्रेत्यादि
पञ्चहोत्रा । इदमभिमर्शनं सौर्ययागे अतिदेशेन प्राप्तम् । नत्र चोदनैकत्वात्—
एकविधिविहितत्वात्, सौर्ययागस्य अविभाग—भेदाभावः । अत एकास्मिन्
कर्मणि उक्तमन्त्रद्वयस्य विकल्प एव । न तत्र मन्त्रद्वयं नियतम् । प्रकृतौ
कालद्वये धर्मणोर्मितत्वाद् व्ययस्था युक्ता । इह न तथा । अपि तु कालद्वयेऽ-
प्येकत्वात्कर्मणः विकल्प एव तयोरेति भावः ॥ २६ ॥

सौर्ये आग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १६ ॥

लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥

लिङ्गसाधारण्यात् — आपधिद्रव्यात्मकलिङ्गस्योभयत्र तुल्यत्वात्,
सौर्ययागे आग्नेयमग्नयोमधर्मयोर्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥

सि० ॥ ऐकार्थ्याद्विनियम्येत पूर्ववत्त्वाद्वि-
कारो हि ॥ २८ ॥

हि— यतः, सौर्ययागो विकारो—विकृतिः । अतः पूर्ववत्त्वात्—
प्रकृतिधर्मसापेक्षत्वात्, तत्र ऐकार्थ्यात्— एकदेवताकत्वात्, नियम्येत—
आग्नेयविध्यन्त एव तत्र नियम्येत ॥२८॥

अश्रुतत्वान्नेति चेत् ॥ २९ ॥

सौर्यमिति तद्विधानेन पदेन सूर्यो देवता अस्येति सूर्यो वा इति
नियन्तुमशक्यत्वादश्रुतमेकदेवताकत्वमिति चेत्—॥ २९ ॥

स्यालिङ्गभावात् ॥ ३० ॥

‘अमुनेनादित्येन सागर्वयेनापचावति’ इत्यर्थादवाक्ये सूर्य-
पर्यायाऽऽदित्यपदोत्तरमेकवचनरूपलिङ्गभावात्—उक्तलिङ्गसत्त्वात्, स्यादे-
कदेवताकत्वमिति भावः ॥ ३० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

तथा—‘उदुत्तं जातवेदसं देव’ चित्रमिति मन्त्रद्वयेऽपि अन्यार्थ-
दर्शनम्—अन्यार्थस्य-एकवचनस्य दर्शनमस्तीति शेषः ॥ ३१ ॥

हीर्वेदवतयोर्विकल्पे हविःसामान्यस्य घलीयस्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्त-

दुपाख्यत्वात् ॥ ३२ ॥

‘ऐन्द्रमेकादशकपाला निर्वपेत्’ इति श्रुतम् । अत्र देवतालिङ्गेन
पयोधर्माः, एकादशकपालादिलिङ्गेन पुरोडाशधर्मा इति रीत्या विप्रतिपत्तौ—
विरोधे सति, हविषा— हवि सादृश्येन, विध्यन्ते नियम्येत । न
देवतया । कुतः ? कर्मणः तदुपाख्यत्वात्—हविस्तत्तद्वत्त्वात्, कर्मोत्पत्ति-
वाक्येन कर्मणि बोध्ये कर्मबोधरूपदेन साकं सन्निहितं द्रव्यवाचकं
पदम् । तथा हि— निर्वपतिष्ठातृवाच्यं कर्म, द्रव्यवाचकस्तद्धितः ।
तेन व्यवहितं देवतावाचकं पदमव्यहितश्च तद्धितः । अतो देवता बहि-
रङ्गम् । द्रव्यं यागस्यान्तरङ्गम् । विरोधे द्रव्यलिङ्गेन देवतालिङ्गं वाच्यत इति
भावः ॥३२॥

तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥

तेन—हविषा च संयुज्य कर्म चोचते । ' सौम्यं चरुम्, ऐन्द्रमेका-
दशकपालं निर्वपेदिति । हविः कर्मणि साक्षात्प्रकारः । देवता तु हविर्द्वारा ।
अतोऽपि हविलिङ्गं प्रबलमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

गुणत्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥

गुणत्वेन—हविषो विशेषणत्वेन, देवताश्रुतिः । तद्धितार्थे प्रकृत्यर्थे
विशेषणम् । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वानियमात् । विशेषणापेक्षया
विशेष्यस्य प्रबलत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

शतकृष्णलाख्यहिरण्ये औपधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १८ ॥

हिरण्यमाज्यधर्मस्तेजस्त्वात् ॥ ३५ ॥

' प्राजापत्यं घृते शतकृष्णलं चरुं निर्वपेदायुष्कामः ' इति श्रूयते ।
शतकृष्णलं सुवर्णशकलशतम् । तत् हिरण्यमाज्यधर्मः-- उपांशुयाज-
विध्यन्तस्तत्र स्यात् । कुतः ? तेजस्त्वसामान्यात् । हिरण्यमश्मनां
तेजः । आज्यमपि तथा तेजः । प्रतिविम्बाधिष्ठानाद्बुभयोः सादृश्य-
मिति भावः ॥ ३५ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥

हिरण्ये आज्यावेक्षणादिरूपाणां धर्माणामनुग्रहात्--अत्राधात, तस्य
पुरोडाशधर्मत्वे वितुषीकरणरूपद्वारलोपेन अवहननादीनां बाध एव स्यात् ।
तस्मादाज्यधर्मास्तेनेति भावः ॥ ३६ ॥

सि० ॥ औपधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥

कृष्णान्तेषु औपधं वा--औपधस्य विध्यन्तः । तद्धर्मा इत्यर्थः । कुतः ?
विशदत्वात्--कृष्णलप्राप्त्योः काठिन्यविरलत्वादिन्यप्येवमर्थं विद्यते । घृते
तन्नास्ति ॥ ३७ ॥

चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥

‘प्राजापत्यं चरुम्’ इति चरुशब्दस्य ओपधिधर्मप्रापकः । तत् प्रबलं लिङ्गम् । आज्यं चरुशब्दव्यवहारामावादिति भावः ॥ ३८ ॥

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ॥ ३९ ॥

‘घृते श्रपयति’ इति तस्मिन्—आज्ये श्रपणश्रुतेः—श्रपणश्रवणादपि ओपधिधर्मप्राप्तिः कृष्णलेपु । न हि श्रपणमाज्यधर्मः । किन्तु ओपधिधर्म इति भावः ॥ ३९ ॥

मधूदके उपांशुयाजीयाऽऽज्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १९ ॥

मधूदके द्रवसामान्यात् पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

‘दधि मधु घृतप्रापो धानास्तण्डुलास्तसंसृष्टं प्राजापत्यम्’ इदं चित्रा-यागस्योत्पासिवाक्यम् । अत्र मधूदकयोः पयोविकारः—पयोधर्मः स्यात् । द्रवसामान्यात्—द्रवत्वेन सादृश्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

सि०॥ आज्यं वा वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥

आज्यम्—आज्यधर्मास्तत्र स्युः । वर्णसामान्यात्—वर्णेन साजा-त्यादुभयोरित्यर्थः ॥ ४१ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ४२ ॥

आज्यधर्माणां बहुनामनुग्रहादपि तद्धर्मा एव तत्र । पयोधर्मत्वे दोह-नादीनां बहुधर्माणां बाधः स्यादिति भावः ॥ ४२ ॥

पूर्वस्याविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

पूर्वस्य—पूर्वपक्षिणोक्तस्य द्रवत्वेन सादृश्यस्य, अविशिष्टत्वात्—आज्येऽपि सत्त्वादविरोध इति भावः ॥ ४३ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यामष्टमाध्यायस्य प्रथमः

पादः ॥ १ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

चातुर्मास्यसौत्रामण्यारौष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥
वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्यां च ग्रहेषु
ताच्छब्द्यात् ॥ १ ॥

चातुर्मास्ये 'वाजिन्यो वाजिनम्' इति वाजिनयागः श्रुतः । तथा
सौत्रामण्याम् 'आश्विनं ग्रहं गृण्हाति । सारस्वतमैन्द्रमिति सुराग्रहाः श्रुताः ।
अत्र उभयत्र सौत्रामण्या वाजिने च सोमपूर्वत्वं—सोमधर्मत्वम् । ताच्छब्द्यात्—
सोमो वै सुरा । सोमो वै वाजिनमिति शब्दात् । नात्र वाजिनसुरयोः सोमा-
भेदः तद्वेदप्रत्यक्षविरोधात् । अत्र सोमपदस्य सोमधर्मके लक्षणेति भावः ॥ १ ॥

अनुवपदकाराच्च ॥ २ ॥

'वाजिनस्याग्रे वीहीत्यनुवपदकरोति । सुराया वीहीत्यनुवपदका-
रात्मकलिङ्गादपि सोमधर्मप्राप्तिस्तत्रेति गम्यते ॥ २ ॥

समुपहूयभक्षणाच्च ॥ ३ ॥

'अर्चये उपहूयस्व । न्यदन्नुपहूयस्वेत्यादिउपवहानमन्त्रैराहूय
शेयं समं विभज्य भक्षयन्तीति समुपहूयभक्षणमपि सोमधर्मप्राप्तौ लिङ्गम् ।
यतः समुपहूयभक्षणं सोमधर्म इति भावः ॥ ३ ॥

क्रयणश्रपणपुरोरुगुपयामग्रहणासादनवासोप-
नहनं च तद्वत् ॥ ४ ॥

किञ्च, यथा 'अरुणया पिङ्गादौकहायन्या' सोमस्य क्रयः । एवं
'सीसेन क्लीवाच्छष्पाणि क्रीणानीति सुरायाः क्रयः श्रूयते । 'मैत्रायरुण
पयसा श्रोणातीतिवत् 'आश्विनं कुवल्सक्तुभिः श्रोणाती'नि श्रपणमाप्तापने ।
एका पुरोरुरू एका याज्यैव । न पुरोऽनुराक्या । 'उपयाम गृहीनोऽस्य
च्छिद्रायवेति उपयामयुक्तमन्त्रवत्त्वम् । 'आश्विनं ग्रहं गृण्हातिति ग्रहण-

लिङ्गम् । गृहात्मा आसादयतीति आसादनं लिङ्गम् ।* त्रिरात्रं सदृशं भवन्ति ।
क्षौमे वासस्त्युपनिबन्धा इति वासोपनहनम् । इत्येवं कृयणादीनि लिङ्गानि
सोमप्रकृतिकत्वं वाजिनेत्यासात्रामण्योरुपोद्वलयन्तीति तयोः सौमिको
विध्यन्त इति प्राप्तम् ॥४॥

सि०॥ हविषा वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥५॥

हविषा—हवि सादृश्येन, नियम्येत—ऐष्टिको धर्मो नियम्येत ।
तद्विकारत्वात्—तस्य दर्शपूर्णमासिकहविषः विकारत्वात्सुरात्राजिनयोः । सुरा
ओषधिद्रव्यविकारः । वाजिन च साक्षादव्यविकारः । तस्मादैष्टिकधर्मस्तयोरिति
भावः ॥ ५ ॥

प्रशंसा सोमशब्दः ॥ ६ ॥

‘सोमो वै सुरेति वाक्ये सोमशब्दः प्रशंसा—स्तौषकः । अमास्ये
राजशब्दवत् । अतो नाय नाम्ना धमातिदेशकः ॥ ६ ॥

वचनानीतराणि ॥ ७ ॥

पञ्च हविःसादृश्येन ऐष्टिकधर्मत्रे सिद्धं इतराणि—सौप्तिकयादीनि
वाचनिकानि, आमनहोमादिवद्रिशेषधर्मैश्चन विधीयन्ते । न हि वचनस्याति-
भाराऽस्तीति भावः ॥ ७ ॥

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ८ ॥

‘अथैरेव दीक्षणीयमाप्नोति । तोकमभिः प्रायणीयाम् । सिंहलोम-
भिरातिष्ठामिति व्यपदेशोऽपि तद्वत्—सोमशब्दवत्स्तुत्यात्मक इत्यर्थः ॥८॥

पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनात् ॥ ९ ॥

‘नेतेन पशूना पुरोडाशा भवन्ति । ग्रहपुरोडाशा ह्येते’ इत्यनेन
पुरोडाशप्रतिषेधं कृत्वा गृहाणा पुरोडाशधर्मत्वेन पुरोडाशकार्यं ते कुर्युरिति
स्तुतिर्लिङ्गमिति भावः ॥ ९ ॥

पशौ सान्नाय्यधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥

पशुः पुरोडाशविकारः स्याद्देवतासामान्यात् ॥ १० ॥

‘ यो दीक्षितो यदग्नीषोमीय पशुमालभते इति उद्योतिष्ठोमे श्रुतः पशुः-
अग्नीषोमीयपशुयागः, पुरोडाशविकार-तद्धर्मा स्यात् । देवतासामान्यात्-
अग्नीषोमीयदेवतासादृश्यादिति ॥ १० ॥

प्रोक्षणाच्च ॥ ११ ॥

‘ अहम्यस्त्वौपधीभ्यो जुष्टं प्रोक्षामाति पशुं प्रोक्षति ’ इति
प्रोक्षणस्य पुरोडाशधर्मस्य श्रवणमपि तस्य पुरोडाशधर्मत्वविषये
लिङ्गमिति ॥ ११ ॥

पर्यग्निकरणाच्च ॥ १२ ॥

‘ आहवनीयादुत्सुकेन पशु पर्यग्निकरोति ’ इति पुरोडाशधर्म-
पर्यग्निकरणश्रवणादपि तद्धर्मत्वमनगम्यते ॥ १२ ॥

सि० ॥ सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वात् ॥ १३ ॥

सान्नाय्यं- सान्नाय्यधर्म एव तत्र स्यात् । तत्प्रभवत्वात्- पशुप्रभक्ष-
साजात्यात् ॥ १३ ॥

तस्य च पात्रदर्शनात् ॥ १४ ॥

‘ कुम्भ्या श्रपयति ’ इति तस्य-पशोः, पात्रस्य दर्शनादपि पशौ
सान्नाय्यधर्मा इति निर्णयः ॥ १४ ॥

पशौ ययोधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥

सान्नाय्यमध्ये दध्नो धर्मः स्यान्न पयसः । मूर्तिसामान्यात्-मूर्तेः-
घनीभावनस्य सादृश्यादित्यर्थः ॥ १५ ॥

सि० ॥ पयो वा कालसामान्यात् ॥ १६ ॥

पयोधर्म एव स्यात् । कालसामान्यात्—एकद्विसाध्यत्वरूपकालसा-
द्वयादिति भावः ॥ १६ ॥

पश्चानन्तर्याच ॥ १७ ॥

पश्चानन्तर्यात्—पशुप्रमथमध्ये प्रथमं पयः पश्चादधीति पयः
पशोरन्तरङ्गमिति भावः ॥ १७ ॥

द्रवत्वं चाविशिष्टम् ॥ १८ ॥

पशुरपि द्रवति, पयोऽपि द्रवतीति द्रवत्वं चाविशिष्टं—द्वयो-
स्तुल्यम् । द्रवत्वेन तयोः साजात्यमिति भावः ॥ १८ ॥

आमिक्षायां पयोधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

आमिक्षोभयभाव्यत्वादुभयविकारः स्यात् ॥ १९ ॥

‘तस्ते पयसि दधानयनि सा वैश्वदेव्यामिक्षेति श्रुतं आमिक्षायागः
पयोदध्युभयधर्मः स्यात् । उभयभाव्यत्वात्—पयोदध्युभयजन्यत्वा-
दित्यर्थः ॥ १९ ॥

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥

एकं वा—एकमेव विकुर्यात् । चोदनैकत्वात्—एकीविधिविहित-
त्वात् । एकविध्यन्तेन निराकाङ्क्षत्वान्नोभयमिति भावः ॥ २० ॥

दधि सङ्घातसामान्यात् ॥ २१ ॥

‘दधिधर्मः । सङ्घातसामान्यात्—घनीभावेन सादृश्यात् ॥ २१ ॥
सि० ॥ पयो वा तत्प्रधानत्वात् लोकवद्भक्षस्तद-
र्थत्वात् ॥ २२ ॥

पयो वा—पयोधर्मा एव स्युस्तत्र । कस्मात् ? तत्प्रधानत्वात्-
पयसो भूयस्त्वात् । लोकवत्—लोके पयसो घनीभावायैव दध्यात्तद्वन्नं क्रियते ।
तद्वत्प्रकृतेऽपि दध्नः—दधिनिक्षेपस्य, तदर्थत्वात्—पयसो घनीभावार्यत्वात् ।
घनीभूतं पय एव तदिति भावः ॥ २२ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ २३ ॥

इत्यमेकाहसाध्यवादिधर्माणामनुग्रहोऽपि सिद्धो मरति ॥ २३ ॥

सद्योभावं च दर्शयति ॥ २४ ॥

‘ जुषन्तां युज्य पय ’ इति सद्योभावं— एनाहसाध्यत्र दर्शयति । तत् आमिक्षाया दधिधर्मत्रे विरुध्येन । तच्चैकाहसाध्यत्र द्रढयति । तस्मात्पयो-धर्मत्वमेवाऽऽमिक्षाया इति भावः ॥ २४ ॥

सत्राहीनयोः सत्राहीनात्मकद्वादशाहधर्माणां व्यवस्थयाऽति-देशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सत्रमहीनश्च द्वादशाहः तस्योभयथा प्रवृत्तिः ऐककर्म्मात् ॥ २५ ॥

‘ प्रायणीयाऽतिरात्र । पृष्ठय यदह । त्रयश्चन्दोमा । अत्रिराक्य-मह । उदयनीथोऽतिरात्र ’ इत्यहर्गणात्मको द्वादशाहः कतुरिषये । स. ‘ सत्रमहीनश्च द्वादशाहः ’ इत्यभियुक्तोपदशाः सत्रमहीन इत्युभयसंज्ञक । ‘ तस्मै द्वा रात्रोऽति रा अहीनश्च यजेत् ’ । तान् दीक्षिता याजयेयुः । ‘ गृहपतिसप्तदशा खयभृत्यजा ब्राह्मणा मत्रमुपयु ’ इत्येवमादयस्तस्य धर्मा सहाभेदेन व्यतरस्या आम्नाता । स ‘ गणपु द्वादशाहस्येति द्विरात्रादिषु विवृतिष्वहर्गणेषु प्रवर्तते इत्युक्तम् । एव स्थिते द्विरात्रादिषु अहीनेषु गवामयनादिसत्रपु च प्रत्यक्षमुभयधर्मा प्रवर्तन्ते इति यत्तुमुचितम् । न सत्रे सत्रधर्मा अहीने अहीनधर्मा इति । कस्मत् ? द्वादशाहः सत्रम-हीनश्चेत्युभयसंज्ञा । तस्य—द्वादशाहस्य द्वादशाहस्य उभयथा—उभयप्रकारैः प्रलेख प्रवृत्तिः । ऐककर्म्मात्—कर्मण एकत्वादिनि ॥ २५ ॥

सि० ॥ अपि वा यजति श्रुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्यात्
प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् ॥ २६ ॥

अपि वा—नोत्तराया प्रवृत्तिः । अपि तु यत्र यजति स्म तत्र अहीन-भूतस्य धर्मस्य प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः ? प्रकृतौ ‘ द्वादशाहेन प्रवाक्यं

याजयेत्' इति यजतिश्रुतेः प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात्—'य एवं विद्वान् द्विरात्रेण यजते' इति प्रकृतिसदृशशब्दत्वात् । एवं अहीने-अहीनधर्मे निश्चिते तुल्यन्यायेन सत्रधर्मा अपि सत्र एवेत्यर्थात्सिद्धं भवतीति भावः ॥२६॥

**द्विरात्रादीनामेकादशरात्रादहीनत्वं यजति-
चोदनात् ॥ २७ ॥**

अहर्गणमध्ये कियतामहीनत्वं सत्रत्वं च कियता तदाह-द्विरात्रेति । द्विरात्रायेकादशरात्रान्तानामहीनत्वम् । यजतिचोदनात्-यजतिधातुपाठेन निधानादित्यर्थः ॥ २७ ॥

लिङ्गाच्च ॥२८॥

'अग्निष्टोमो वै प्रजापतिः, स उत्तरानेकाहानसृजत । तमेन द्विरात्रादय अहर्गणा ऊचुः, त्वमस्मान्मा हासीरिति । तदेपामहीनमिति' । तदेपामहीनस्य लिङ्गमप्युच्यते बोध्यम् ॥ २८ ॥

पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

**अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात् पञ्चदशरात्रस्या-
हीनत्वं कुण्डपायिनामयनस्य च तद्भूते-
ष्वहीनत्वदर्शनात् ॥ २९ ॥**

'त्रिचुदमिष्टुदमिष्टोमजिरात्रो दशरात्र उदयनीयोऽतिरात्रः' इत्युपदिष्ट-पञ्चदशरात्रस्य, तथा 'मासमग्निहोत्रं जुह्वीत्यारभ्य यावद्दशरात्रो महाव्रतमुद-यनीयोऽतिरात्र इति कुण्डपायिनामयनस्य च अहीनत्वम् । न सत्राग्रम् । कुतः ? आद्यन्तयोर्मध्ये अन्यतरदेशे अतिरात्रसंज्ञकस्य सत्त्वात् । यश्चान्यत-रतोऽतिरात्रः सोऽहीनः । यत्तद्भूतेषु-अन्यतरतोऽतिरात्रभूतेषु, अहीनत्वं भूयते । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्ततोऽहीन इति ॥ २९ ॥

अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥

उक्तवाक्ये अहीन इति प्रत्यक्षवचनादपि तथोर्हीनत्वमिति ॥३०॥

सत्रे चोपेयिचोदनात् ॥ ३१ ॥

ते तमे पञ्चदशरात्रकुण्डपायिनामयने सत्रे एव । कुत ? उपेयिचोदनात्—‘ ये एव भूतिकार्यमिच्छन्तस्त एन पञ्चदशरात्रमुपेयु ’ कुण्डपायिनामयनेऽपि ‘ भूतिकामा उपेयुः ’ इति उपशब्दघटितवाक्याभ्या लयोर्विधानादिति भावः ॥ ३१ ॥

सत्रलिङ्गं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

‘ गृहपतिः, सुत्रसण्य सुत्रसण्य ’ इति कुण्डपायिनामयने ‘ गृहपतिः ’ रिति सत्रलिङ्गं च दृश्यते । यतः सत्रे एव गृहपतिरिति व्यवहारो नान्यत्र । अतोऽपि तयोः सत्रत्वमिति निष्कर्षः ॥ ३२ ॥

इति पूर्वमीमामासूत्रवृत्तौ भावरोधिन्यामष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ श्री ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

शुचिदेवते आग्नेयस्य आग्नावैष्णवे च अग्नीषोमीयस्य धर्माति-
देशाधिकरणम् ॥ १ ॥

हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥

‘ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्नपत्, सारस्वतं चरुं, भार्गस्पत्यं चरुम् ’ । तथा ‘ अग्नये परमानायाष्टाकपालम्, अग्नये पाषाणाय, अग्नये शुचये ’ इत्यहर्गणः अत्रोदाहरणम् । अस्मिन् हविर्गणे परं—शुचिदेवतमुत्तरस्य—अग्नीषोमीयस्य विकारः । पूर्वमग्नावैष्णवमपि पूर्वस्य आग्नेयस्य विकारः । कुत ? देशसामान्यात्—क्रमसामान्यादित्यर्थः । इहोदाहरणे शुचिदेवतो द्वितीयः । प्रकृतौ चाग्नीषोमीयो द्वितीयः । तथा आग्नावैष्णवः प्रथमोऽत्र । प्रकृताख्याऽऽग्नेयः प्रथमः इति देशान्न न्यलिङ्गेन परमुत्तरस्य पूर्वस्य विकारः इति भावः ॥ १ ॥

सि० ॥ देवतया वा नियम्येत शब्दवत्त्वात् इतरस्य
अश्रुतित्वात् ॥ २ ॥

नैयात्र देशनियम स्यात् । अपि तु देवतया—देवतासादृश्येन,
नियम्येत—प्रकृतिर्नियम्येत । कुलं ' शब्दवत्त्वात्—देवतायाचक—आप्रा-
वैष्णव—अग्निराचक इति च प्रत्यक्षशब्दवत्त्वात् । इतरस्य—स्थानयाच-
कशब्दस्य, अश्रुतत्वात् । तस्मात्—शुचिर्देवस्ये आग्नेयस्य घर्मा, आग्नावैष्णवे
च अग्नीषोमीयस्येति निर्णय ॥२॥

जनकसप्तरात्रे त्रिवृत्सु अहःसु द्वादशाहधर्मातिदेशाधि-
करणम् ॥ २ ॥

गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रती-
येताऽऽग्नेयवत् ॥ ३ ॥

जनकसप्तरात्रे ' चत्वारि त्रिवृति अहानि भवन्ती'ति श्रूयते । तथा-
न्यत्र ' नय त्रिवृत्सु अहानि भवन्ती'ति च । तत्रैवविधाया गणचोदनायां
यस्य—प्रथमस्य अहः, लिङ्गं त्रिवृत्सु, तस्य—प्रथमस्याहः, आवृत्तिः
प्रतीयेत । आग्नेयवत्—आग्नेयविध्य-ताभ्यासवादित्यर्थः । यथा—' अग्नेये
पनमानाय, अग्नेये पावकाय, अग्नेये शुचये ' इत्यत्र देवतैक्याच्चोदना-
सादृश्याच्च आग्नेयविध्यन्ताभ्यासस्वभावात्तर्पणीति भावः ॥ ३ ॥

सि० ॥ नाना अहानि वा सङ्घातत्वात्प्रवृत्ति-
लिङ्गेन चोदनात् ॥ ४ ॥

नाना अहानि वा—द्वादशाहिकानि नाना अहान्येयात्र प्रवर्तन्ते ।
नत्वावृत्तिः प्रथमस्याहः । कुलं ' सङ्घातत्वात्—चत्वार्यहानीति सङ्घट्टयया
अहः समुदायस्य विधानात् । प्रवृत्तिलिङ्गेन—द्वादशाहिकाहधत्तुष्ट्या-
नुवादेन, चोदनात्—त्रिवृत्प्रविधानात् । चत्वारि त्रिवृत्सु अहानीति वचनस्य
चारितार्थमिति भावः ॥ ४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

तथा च — ‘ चत्वारि त्रिवृन्त्यहानि अग्निष्टोममुख्यानि । तेषामग्नि-
ष्टोमः प्रथमः, अनग्निष्टोमा इतरे ’ । अनेन भिन्नधर्मकत्वमन्हां सूचिम् ।
अयोमुख्यापि षडङ्गदेनवदिति भावः ॥ ५ ॥

पदत्रिंशद्वात्रे षडहधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥

कालाभ्यासे च वादरिः कर्मभेदात् ॥ ६ ॥

कचित्कर्मविशेषे षडहा भवन्तीति पाठ्या ‘ चत्वारः षडहा भव-
न्तीति पदत्रिंशद्वात्रे श्रूयते । तत्र कालाभ्यासे— कालाभ्यासबोधकमिदं
वाक्यं, न षडहकर्मभ्यासार्थकमिति वादरिचाचार्यो मनुते । तथा च चतु-
र्विंशतिरहानि भवन्ति । एवं चाहर्गणसाध्यत्वात् द्वादशाहधर्मप्रवृत्तिरिति
तच्चास्पर्मम् ॥ ६ ॥

सि० ॥ तदावृत्तिं तु जैमिनिरन्हामप्रत्यक्षसङ्ख्य-
त्वात् ॥ ७ ॥

तदावृत्तिं—षडहावृत्तिं, जैमिनिर्मतुं । कुतः ? अन्हां—चतुर्विं-
शतिसङ्ख्याविशिष्टानामन्हाम्, अप्रत्यक्षसङ्ख्यत्वात्— आनुमानिकसङ्-
ख्याकत्वात् । प्रथमं षडहं बुद्ध्वा तस्मिन् चतुष्टयसङ्ख्याज्ञानेन हेतुना
चतुर्विंशतिसङ्ख्या अनुमेया । ततः प्रथमज्ञानषडहसाध्यकमेव एवात्र चतुष्टु-
सङ्ख्यागमये तदभ्यासेन सङ्ख्यापूरणमिति षडहधर्मस्य प्रवृत्तिरिति ॥ ७ ॥

तस्मात् षडहाभ्यासः ॥ ८ ॥

उक्ताद्योपसंहारार्थमिदं सूत्रं तस्मादिति ॥ ८ ॥

संस्थागणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥

संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत कृतलक्षण-
ग्रहणात् ॥ ९ ॥

‘ शतोक्थ्य भवति । शतातिरात्र मन्त्रानि । पञ्च ग्निष्ट म पञ्चोक्थ्य ’ ।
इत्यादयः संस्थागणाः श्रुता । तेषु संस्थागणेषु विधीयमानेषु तदभ्यासः—
ज्योतिष्टोमभ्यासः प्रतीयेत । न सङ्ख्य विशिष्टस्य अह । कुत ? ज्योति-
ष्टोमस्यैव उक्थ्य अतिरात्र इति नाम । अन कृतनाम्नः ज्योतिष्टोमस्यैव
ग्रहणात् ॥ ९ ॥

**सि० ॥ अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्याद-
भिधानस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ १० ॥**

तद्विशिष्टा— उक्थ्यादिसंस्थाविशिष्टा प्रकृति स्यात् । अधिका-
रात् — चोदकशास्त्रेणाधिकृतत्वात् प्राप्तत्वात्, द्वादशाहसम्बन्धीनि अहानि
विधीयन्ते । अभिधानस्य उक्थ्यादिनाम्न, तन्निमित्तत्वात्—येन साम्ना
ऋतुसमाप्तिस्तन्निमित्तत्वात् । तथा च द्वादशाहिकाहर्गणेष्वपि तन्निमित्तत्वस्य
अबाध इति भावः ॥ १० ॥

शतोक्थ्यादौ ज्योतिष्टोमात् स्तोत्रोपचयाधिकरणम् ॥ ५ ॥

गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ ११ ॥

‘ शतोक्थ्य भवति । शतातिरात्र मन्त्रानि ’ इत्यत्र द्वादशाहसम्बन्धि-
दशरात्रावृत्तिरिति स्थितं पूर्वोक्तिकरणे । तानि द्वादशाहदशाहानि प्रायेणोक्थ्य-
संस्थानि । तदौयोक्थ्यस्तोत्रे ज्योतिष्टोमोक्थ्यस्तोत्रापक्षया अधिका केचन
धर्मा आम्नाता । इत्य शतोक्थ्यस्तोत्रे गणात्—द्वादशाहगणात्, उपचयः—
धर्मप्राप्तिः । कुत ? तस्य शतोक्थ्यप्रकृतित्वात् । न ज्योतिष्टोमोक्थ्यधर्मा
इति ॥ ११ ॥

सि० ॥ एकाहाद्वा तेषां समत्वात्स्यात् ॥ १२ ॥

एकाहात्— ज्योतिष्टोमाधर्मग्रहणम्, तेषां— शतोक्थ्यानां द्वादशा-
हिकानामाहा च समत्वात्— भिक्षुत्वेन तुल्यत्वात् । तथा हि— द्वादशाह-
सम्बन्धीन्यहानि स्वधर्माणां स्तोत्रश्रद्धाणां भिन्नान्यत इच्छन्ति, शतोक्थ्या-
न्यपि तथैवेच्छन्तीति तुल्यत्वमुभयोः । ज्योतिष्टोमसमीपे तेषां पठितत्वाज्ज्योति-

ष्टोमो न भिक्षामपेक्षत इत्यभिक्षुक सः । तथा च न हि भिक्षुको भिक्षुकं याचेत अभिक्षुके सतीति छेदप्रसिद्धन्यायेन ज्योतिष्टोमधर्मस्तत्रेति भावः ॥ १२ ॥

गायत्रमेतदहर्भवतीत्यादावुत्पत्तिगायत्रीणामागमाधिकरणम् ॥ ६ ॥

गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्याधिकारात् सङ्ख्यात्वादाग्निष्टोमवदन्यतिरेकात्तदाख्यत्वम् ॥ १३ ॥

‘वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिरेन यजेत’ इति श्रुतं बृहस्पतिमये , गायत्रमेतदहर्भवती’ इति श्रुतम् । न ज्योतिष्टोमादागतत्रिष्टुत्रनुष्टुपादिष्टु-न्दस्कानामृचाभक्षरत्वात् विधाय सर्वामा गायत्रीत्वं मन्त्रायाम् । न दाशत-यीभ्य गायत्रचन्द्रस्कानामृचा ग्रन्थे कार्यम् । कुत्र ? गायत्रीषु—गायत्र-मेतदहर्भवती’ इति श्रूयमाणसु, प्राकृतीनां—त्रिष्टुब्जगत्यादीनाम्, अवच्छेदः—अधिकाक्षरलोपः । प्रकृत्याधिकारात्—प्रकृतिचादनानुग्रहत् । गायत्रश्र-रणा चतुर्विंशतिसङ्ख्यप्रत्वात् । तदपि कुत्र इति चेत्—अव्यतिरेकात्—गायत्रीत्वस्य चतुर्विंशतिसङ्ख्येऽव्यभिक्त्यत्वात्, तदाख्यत्वं—गायत्रख्यत्वं चतुर्विंशतिसङ्ख्ये गाय । अग्निष्टोमवत्—गायत्रिष्टोमः कार्यः इत्युक्तं द्वाद-शाहमनाख्यस्य लोप इति पुराविहरणोक्तसिद्धन्तवदिति भावः ॥ १३ ॥

नित्यवच्च पृथक्सतीषु तद्वचनम् ॥ १४ ॥

पृथक्सतीषु—गायत्र्यपेक्षया त्रिंशत् जगतीषु ‘ये हि त्रै गायत्र्यौ सैका जगती’ इति नित्यवत्तद्वचनं—गायत्रं वचनं सहस्रम् । यतो द्व गायत्र्योः अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्या भवति । जगत्याप त्रिंशत्सङ्ख्या इति गायत्र्योश्चन्द्रस्य ऋक्परमे द्वे गायत्र्या एका जगता इति वचनमनुगम्य स्यात् । ऋग्वेदस्य जगतीनामागमादिति चतुर्विंशतिमहस्यथाः गायत्रीग्रन्थप्रवृत्ति-निमित्तत्वे साधकान्तर्निदमिति भावः ॥ १४ ॥

न विंशतौ दशेति चेत् ॥ १५ ॥

यथा विंशतौ—विंशतिसङ्ख्याया दशसङ्ख्या वर्तते तथा जगत्या गायत्री । तथा द्विंशते पञ्चाशदितिवत् अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्याया जगत्या चतुर्विंशतिसङ्ख्या अस्त्विति जगत्यापृथि कर्षेऽनुष्ठिते तदन्तर्वर्ति-
गायत्र्यामपि तत्कृतं भवति । अने नाक्षरलोपस्त्रेति चेत् न ॥ १५ ॥

ऐकसङ्ख्यमेव स्यात् ॥ १६ ॥

तथा सति परार्थसङ्ख्या पत्रे, स्यात् । यन इतरासा यावत्सङ्ख्याना परार्थानःपान्तिनादिति ॥ १६ ॥

गुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यात् असर्वविषयत्वात् ॥ १७ ॥

सङ्ख्याया गायत्रीशब्द इति यदुक्तं तन्न । अपि तु गुणात्—पृथक्-
सङ्ख्यारूपगुणात्, द्रव्यशब्दः—पृथग्द्रव्यवाचकः शब्दः, चतुर्विंशति-
वर्णपरः स्यात् । असर्वविषयत्वात्—यावच्चतुर्विंशतिसङ्ख्याऽविषयत्वात् ।
यदि केवलं यावच्चतुर्विंशतिसङ्ख्यायः न हि घटादिवृत्तिचतुर्विंशतिसङ्ख्या-
यामपि गायत्रीति व्यवहारः स्यादिति भावः ॥ १७ ॥

गोत्ववच्च समन्वयः ॥ १८ ॥

गोत्ववत्—यथा मण्डनीति गौ. इति गमनकर्तृत्वनिमित्तस्य पुरपादौ
सत्त्वेऽपि ह्यङ्गा मान्नादिभ्येव समन्वयः, नान्यत्र । तथा द्रव्यता-
मान्ये गायत्रीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तचतुर्विंशतिसङ्ख्यायाः सत्त्वेऽपि तत्सङ्ख्या-
विशिष्टवर्णमात्रे समन्वयः । न घटादाविनि तस्य द्रव्यपरत्वेऽपि नोक्तानि-
प्रसङ्गे दोष इति भावः ॥ १८ ॥

सङ्ख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् ॥ १९ ॥

किञ्च, सङ्ख्यायाः—उक्तसङ्ख्यायाः, शब्दवत्त्वात्—चतुर्विं-
शतिरिति शब्दबोध्यत्वात्, तेनैवैकन शब्देन व्यवहारसिद्धौ गायत्रीनि
तन्नामान्तरं व्यर्थम् ॥ १९ ॥

इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ २० ॥

न व्यर्थम् । इतरस्य— कञ्गरूपद्रव्यस्य, अश्रुतित्वात्— नामराहित-
त्वात् सार्थकमिति भावः ॥ २० ॥

**द्रव्यान्तरे अनिवेशादुक्थ्यलोपे विशिष्टं
स्यात् ॥ २१ ॥**

अग्निष्टोमवादिति यदुक्तं तस्योत्तरमिदं सूत्रम् । अग्निष्टोमशब्दस्य
द्रव्यान्तरे अनिवेशात् द्वादशाह्निके अहर्गणे चरमस्तोत्रे उक्थ्यलोपं कृत्वा
अग्निष्टोमसाम्ना क्रतुसमाप्तौ कृतायामेव विशिष्टं—अग्निष्टोमनामविशिष्टं
स्यात्तत्कर्मैत्यर्थः ॥ २१ ॥

अशास्त्रलक्षणत्वात् ॥ २२ ॥

यथा जताग्निष्टोम इत्यत्र अग्निष्टोमात्तत्तस्य प्रलक्षणास्त्रगम्यत्वं, तथा
उक्थ्यस्य आनुमानिकत्वन अशास्त्रलक्षणत्वात्— प्रत्यक्षेण स्त्रगम्यत्वाभा-
वात्, उक्थ्यवाधो युक्त इति भावः ॥ २२ ॥

उत्पत्तिनामधेयत्वात् भक्त्या पृथक्सतीषु स्यात् ॥ २३ ॥

क्रचः गायत्रीति उत्पत्तिनामधेयत्वात्— स्वभावाभिज्ञानात्त्वात्,
पृथक्सतीषु—जगत्यवयवेषु, भक्त्या लक्षणया, गायत्रीशब्दप्रयोगः स्यात् ।
द्वे गायत्र्यौ एका जगतीति यद्विज्ञमुक्तं तस्योत्तरमिदमिति भावः ॥ २३ ॥

वचनमिति चेत् ॥ २४ ॥

अनुवादे लक्षणा युक्ता । न तु द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां यत् क्रियते
जगत्स्यैव तत्कृतं भवतीत्यत्र विश्वेशे लक्षणया वचनं—विधिः, कथमिति
चेत्— ॥ २४ ॥

यावदुक्तम् ॥ २५ ॥

यावद्भिः समैर्वृत्तिभिः उक्तं विधानं भवति । अत एव पृष्ठेष्ट-
तिष्ठत इत्यत्र पृष्ठशब्दार्थस्य मन्त्रस्य विधेयत्वेऽपि लक्षणा पृष्ठशब्दस्य
नियमे ॥ २५ ॥

**अपूर्वे च विकल्पः स्यात् यदि सङ्ख्या-
भिधानम् ॥ २६ ॥**

अपूर्वे-प्रकृतौ दर्शपूर्णमासे ' जगत्या परिदध्यात् ' इत्युक्त्वा गायत्र्या परिदध्यादित्युक्तम् । सत्येनं जगत्या अक्षरलोपेन गायत्रीत्वसम्पादनं, ' आनुष्टोतादुबस्येति षट्क् च, अनयोर्विकल्पः स्यात् । यदि सङ्ख्या-
मिधानं-गायत्रीशब्दः सङ्ख्यापरश्चेदिति तस्य सङ्ख्याभावकत्वे रूपान्तरं
मिदामेति भावः ॥ २६ ॥

ऋगुणत्वान्नेति चेत् ॥ २७ ॥

' पञ्चदशानुष्ण्यात् ' इति पञ्चदशानामृचां विहितत्वात्
' गायत्र्या परिदध्यादिति परिधानस्य ऋगुणत्वात् जगत्या अक्षरलोपे
ऋगेकदेशस्य नक्त्वाभावात् परिवानस्य ऋगर्थत्वमृगेकदेशेन जगत्या
परिधाने भज्येत । अतः ' आनुष्टोतादुबस्येति ऋचैव परिधानमिति
परिधानस्य ऋगर्थत्वान्न भिन्नम् इति चेत् ॥ २७ ॥

तथा पूर्ववति स्यात् ॥ २८ ॥

पूर्ववति-विहृती वृत्त्यतिसेवि, तथा स्यात्-गाना २. १. १.
ऋगुणः, रणात् । ज्यातिष्ठामे ऋचैव गानस्य कटसत्वेन चोदकशाला तथैव
प्राप्ता गायत्री-छन्दस्कासु ऋक्षु कृते तच्छस्त्रमनुगृहीतं भवतीति भावः ॥ २८ ॥

गुणावेशश्च सर्वत्र ॥ २९ ॥

किञ्च, गुणस्य-चतुर्विंशतिमङ्ख्यायाः, आवेशः-समावेशः, सर्वत्र-
ग्रहचमसादायपि स्यात् । ग्रहचमसादिनिष्ठमङ्ख्यायासुपि गायत्रीशब्दस्य-
यहारः स्यादिति भावः ॥ २९ ॥

निष्पन्नग्रहान्नेति चेत् ॥ ३० ॥

निष्पन्नस्य-कटचर्मस्य, ग्रहात्-ग्रहणात्, नान्कदोषः । गायत्री-
शब्दस्य यादृशसङ्ख्याया कटि-तस्यैव गायत्रीशब्देन ग्रहणमिति भैव स
दोष इति चेत् ॥ ३० ॥

तथेहापि स्यात् ॥ ३१ ॥

यथा अक्षरगणनायामेव सङ्ख्याया गायत्रीशब्दव्यवहारः, तथा ऋग-
तिरिक्ते गायत्रीव्यवहाराभावात् सङ्ख्याविशिष्टा ऋक् गायत्रीपदवाच्येत्याह-
तथा इहापि स्यादिति ॥ ३१ ॥

**यदि वाऽविशये नियमः प्रकृत्युपबन्धनात्
शरेष्वपि प्रसिद्धः स्यात् ॥ ३२ ॥**

यदि वा अविशयेऽपि— गायत्रीशब्दस्य सङ्ख्याविशिष्ट-ऋग-
र्थत्वं संशयाभावेऽपि, प्रकृत्युपबन्धनात्— चादकानुमहात्, नियमः—
अगायत्र्या गायत्रीशब्दार्थरूपनियमः । तर्हि 'शरमय बर्हिर्भयतीत्यत्रापि
शरशब्दः कुशपर्वापि प्रसिद्ध इति कल्प्यताम् । प्रकृत्यनुमतादेव ॥ ३२ ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३३ ॥

'द्वे गायत्र्यौ एका जगती' इति सङ्ख्याया व्यवहारो दृष्टः । तथा
शरस्य कुशे व्यवहारो न दृष्ट इति चेत्—॥ ३३ ॥

तथा शरेष्वपि ॥ ३४ ॥

शरवर्गमेतद् कुशानमित्यपि व्यवहारो दृष्टोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

भक्तयेति चेत् ॥ ३५ ॥

दर्शितमर्थे शरशब्दस्य लक्षणेति चेत्—॥ ३५ ॥

तथैतरस्मिन् ॥ ३६ ॥

इतरस्मिन् — गायत्रीशब्देऽपि, तथा — लक्षणेति यावत् ॥ ३६ ॥

अर्थस्य चासमासत्वात् तासामेकदेशे स्यात् ॥ ३७ ॥

अक्षरलोपे वाक्यघटतीभूतस्यैवमात्राङ्गानामुत्तरपदानां लक्षणेन
अर्थस्य—वाक्यस्य, असमासत्वात्—शब्दकेष्वननकशामागत, तासां—मातृ-
चानामेकदेशे गानादिकार्थं न स्यात् । किन्तु चतुर्दशत्यशरागामन्यासा-
मेवचाना प्रकृतं दाशनयीभ्यः कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥

इति पूर्वोक्तसामूह्यतः भावबोधिन्वितं तृतीयः
पादः ॥ ३ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

दर्विहोमशब्दस्य नामधेयत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥

‘ यदेकया जुहुयादर्विहोमं कुर्यात् ’ इत्यत्र दर्विहोमशब्दः यज्ञा-
भिधानं—यागनामधेयम् । होमसंयोगात्—होमशब्दार्थेन साकमभेद-
सम्बन्धात् ॥ १ ॥

दर्विहोमशब्दस्य लौकिकवैदिकोभयकर्मनामधेयत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

स लौकिकानां स्यात् कर्तुस्तदाख्यत्वात् ॥ २ ॥

सः— सङ्केतः, लौकिकानां स्थालीपाकादिकर्मणा, स्यात् । कर्तुः—
दर्विहोमकर्तुः तदाख्यत्वात्— ‘ शिनीना दार्विहोमिको ब्राह्मणः अंघ्र्यानां
दार्विहोमिको ब्राह्मणः ’ इति स्मृतत्वात् ॥ २ ॥

सि० ॥ सर्वेषां वा दर्शनाद्वास्तुहोमे ॥ ३ ॥

सर्वेषां—धैतस्मान्नाया कर्मणामिषं संज्ञा स्यात् । कुतः ? वास्तुहोमे
वैदिके ‘ यदेकया जुहुयादर्विहोमं कुर्यादिति प्रयोगदर्शनात् ॥ ३ ॥

दर्विहोमशब्दस्य होमनामधेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

जुहोतिचोदनानां वा तत्संयोगात् ॥ ४ ॥

जुहोतिचोदनाचोदितानामेव सर्वेषां सा संज्ञा । न यजन्तिचोदना-
चोदितानाम् । तत्संयोगात्—दर्विहोम इति नाम्नि जुहोतिधातुयोगात् ॥ ४ ॥

द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् ॥ ५ ॥

द्रव्योपदेशात्— दर्विरूपद्रव्योपदेशात्, गुणाभिधानं— गुणस्य दर्विरूपस्य विधिः इति प्रागपर्यवसिताधिकरणशेषसमापनोपक्रमपरिमितं सूत्रमिति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

न लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्दवतां
चान्यार्थविधानात् ॥ ६ ॥

न दर्विरूपगुणविधिः । कस्मात् 'लौकिकानां—स्मार्तकर्मणां' 'त्यग्-
बिलया मूलदण्डया दर्व्या जुहोती'ति स्मृत्या आचारग्रहणत्वात् आचारेण
ग्रहणं यत्र तदात्मकत्वात् । शब्दवतां वैदिकानामन्यार्थस्य ध्रुवेण
जुहोति, 'जुह्वानादिष्टा जुहोती'ति जुह्वादेर्विधानात् । नैः सह दर्व्या
विकल्प इति नैव शक्यम् । प्रत्यक्षानुमानिकविध्यात्मकममवलम्ब्यादिति
भावः ॥ ६ ॥

दर्शनाच्चान्यपात्रस्य ॥ ७ ॥

'भूतेभ्यस्तेत्यपूरां क्षुचमुद्गृह्णातीति दर्विहेमे अन्यपात्रस्य दर्श-
नात्— विधेः सत्त्वात् दर्विरूपगुणविधिरिति भावः ॥ ७ ॥

तथाग्निहविषोः ॥ ८ ॥

'आहवनीये जुहोती'ति होमाऽऽध्वनेनाऽऽहवनीयाग्नेः प्रदेयद्रव्यत्वेन
पुरोडाशादेश्च श्रुतत्वात् दर्वां होमः दर्वेणां होमः इति अग्निहविषोः कार्येऽपि
तथा— नैव दर्वेर्नैवेष्टाः ॥ ८ ॥

उक्तश्रार्थासम्बन्धः ॥ ९ ॥

अर्थे — अग्निकार्ये दाहादौ, दर्व्या असम्बन्धः—असामर्थ्यम्,
उक्तं सुप्रसिद्धम् । अतोऽपि दर्व्या न विधानमित्यर्थः ॥ ९ ॥

दर्विहोमशब्दस्य अपूर्वत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

तस्मिन् सोमः प्रवर्तेत अव्यक्तत्वात् ॥ १० ॥

तस्मिन्— दर्विहोमनामके कर्मणि, सोमः— सोमधर्मः, प्रवर्तेत ।
 अव्यक्तत्वात् — स्वार्थचोदितदेवताराहित्येनोभयोः सधर्म्यादित्यर्थः ।
 'सोमेन यजेत, भिक्षे जुहोनीत्येव श्रवणात् ॥ १० ॥

न वा स्वाहाकारेण संयोगात् वपदकारस्य
 च निर्देशात् तन्त्रे तेन विप्रतिपेधात् ॥ ११ ॥

न वा—नात्र दर्विहोमं सौमिको विध्यन्तः । कुतः ? स्वाहाकारेण
 संयोगात्— पृथिव्ये स्वाहा, अन्नशिख्यां स्वाहा, अग्नये स्वाहा, सोमाय
 स्वाहेति स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्विहोमा । सोमादितन्त्रे तु वपदकारस्य
 निर्देशात् तेन-स्वाहाकारेण नह वपदकारस्य विप्रतिपेधात्-गोधात् ॥ ११ ॥

शब्दान्तरत्वात् ॥ १२ ॥

'सोमेन यजेतति यर्जातधातुचोदितत्वं सौमिक्य । 'नारिष्ठान्
 जुहोनी'ति जुहोनिच्चादनाचोदितत्वं दर्विहोमस्येति शब्दभेदात् ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

'सोमघृतेन घाघापृषिरी आपूणेवामित्यौदुम्बर्यां जुहोति' इत्यौ-
 दुम्बरीहोमे 'आमूलादन्नसात्रयनि भूमिगने स्वाहाकरोति' । यदि जुहोति-
 चोदनाचोदिते दर्विहोमे सौमिको विध्यन्तः स्थात् । तर्हि वपदकारेण
 श्रिद्धत्वात् । न भूमिगने स्वाहाकरोनीति ब्रूयात् । इति स्वाहाकाररूप-
 लिङ्गदर्शनादपि न दर्विहोमे सौमिको विध्यन्त इति भावः ॥ १३ ॥

उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यन्त-
 त्राविप्रतिषिद्धा पुनःप्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात् पशु-
 वत् ॥ १४ ॥

स्वाहाकारः— 'भूमिगने स्वाहाकरोनी'ति स्वाहाकारविविधः,
 उत्तरार्थः— एकति भेदात् । यथा साप्तदश्यन्त— सप्तदशानुश्रुत्यादित्यनारभ्य

साप्तदशमनारम्यवादानां प्रकृत्यर्थत्वमिति पूर्णमयधिकरणोक्तन्यायेन दर्शपूर्णमासं प्रत्यागतम् । परं तत्र श्रूयमाणेन पाञ्चदश्येन प्रकरणपठितेनापि एव बलवता निवारितं सत् विवृतिभूतेषु पञ्चमित्रविन्दारिषु 'सप्तदश सामिधेनीरन्वाह' इति श्रूयमाणसाप्तदश्येषु निविशते । तथा 'स्वाहाकारेण वषट्कारे पाथादेवेभ्यो हविर्दयते' इति वाक्ये स्वाहाकारेण हविर्दानविधिः प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमाससोनयोः वदन्कारान्नरुद्धयोः निदेशमलभमानः यत्र स्वाहाकारेण होमः श्रुतः तत्र उपमहारं प्राप्नोति । इत्थं च प्रवृत्तिलिङ्गात्-स्वाहाकारप्रवृत्तिलिङ्गात्, प्रागुक्तासौमिकधर्मस्य अविप्रतिषेधः—न विरोधः । पशुवत्--पशौ । 'सप्तदश सामिधेनीरन्वाहेति साप्तदशविधानेऽपि यथा दर्शपूर्णमासधर्माः प्रयाजानुयाजादयः नैव विरुध्यन्ते । तथा स्वाहाकारविधानेऽपि न सोमधर्मविरोधस्तत्रेति भावः ॥ १४ ॥

अनुत्तरार्थो वा अर्थवत्त्वात् आनर्थक्याद्धि प्राकृतस्य उपरोधः स्यात् ॥ १५ ॥

साप्तदशपदुत्तरार्थः--प्रकृतिभिन्नार्थः स्वाहाकारः इति यदाऽऽशङ्कितं तन्न युक्तम् । कुतः ? अनुत्तरार्थत्वात् स्वाहाकारस्य । कुतः उत्तरार्थत्वाभावस्तत्पेति चेत् 'पूर्णमासाय सुराधसे स्वाहा' इति प्रकृतावेव नारिष्टहोमेपुं पार्थिवहोमयोश्च अस्य स्वाहाकारस्य अर्थवत्त्वात्—सफलत्वात्, आनर्थक्याद्धि प्राकृतस्योपरोधः स्यात्—यदि प्रकृतावनर्धकः स्यात्स्वाहाकारस्तदा प्राकृतस्य वषट्कारस्य विवृतौ साप्तस्य अनारम्यवादेन उपरोधः—बाधः स्यात् । न त्वानर्थक्यं तस्य प्रकृतौ । तस्मान्नोत्तरार्थः सः । इत्यमुत्तरार्थत्वाभावाद्विदोमस्य सोमधर्मत्वाभावे लिङ्गं भवत्येव स्वाहाकार इति भावः ॥ १५ ॥

न प्रकृतावपीति चेत् ॥ १६ ॥

'आग्राधयेति चतुरक्षरम् । अस्तु औपट् इति चतुरक्षरम् । यजेति यश्चरम् । ये यजामह इति पञ्चाक्षरम् । यश्चरो वषट्कारः । एव नै सप्तदशः प्रजापतिः यज्ञमेन्वायतः' इति दर्शपूर्णमासप्रकरणं अनुवषट्कारप्रकरणेन

साङ्गप्रधानार्थत्वेन नारिष्टहोमादिष्वपि वषट्कारस्य निशेषे तत्र प्रकृतांचपि स्वाहाकारस्य समावेशो न सम्भवतीति चेत्—॥ १६ ॥

उक्तं समवाये पारदौर्वल्यम् ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे अनुवषट्कारविधानप्रकरणेन वषट्कारः प्राप्तः । स्वाहाकारस्तु 'भूमिगते स्वाहाकारेणा'नि स्वाहाकारपाठेन शेषवाक्येन प्राप्तः । एवं प्रकरणवाक्यप्रमाणयोः समवाये 'पारदौर्वल्यमर्थविप्रकर्षादि'ति न्यायेन वाक्यात् परस्य प्रकरणस्य दौर्वल्यमिति स्वाहाकार एव तेषु नारिष्टहोमादिष्विति भावः ॥ १७ ॥

तच्चोदना वेष्टेः प्रवृत्तत्वात्तद्विधिः स्यात् ॥ १८ ॥

वा यक्षान्तरघोतकः । तच्चोदनाः—नारिष्टहोमचोदनाः, तद्धर्मा इत्यर्थः, दर्शिहोमेषु—अग्निहोत्रादिषु प्रवर्तन्ते । इष्टेः—दर्शपूर्णमासादीष्टि-सामान्ये शोधत्वेद्युयागेषु च प्रथोनिष्काराय प्रवृत्तत्वात् अग्निहोत्रादिष्वपि ताद्विधिः—नारिष्टादिधर्मप्रापको विधिः स्यात् । यथा यः अमासोदिः राजकुले स्थितः बहूनामुपकारं करोतीति जानाति कथनागतौ नू-नः, सममाप्यमुपकारं करिष्यतीति निश्चयं दृष्ट्वात्येव इति लोके अनुभवस्तथा इष्टि-पञ्चादीनुपकुर्वन् अग्निहोत्रादिकमप्युपकुर्वदिति विधिः कल्प्यते इति भावः ॥ १८ ॥

शब्दसामर्थ्याच्च ॥ १९ ॥

शब्दसामर्थ्यात्—जुहोतिचोदनाचोदितत्वेसामर्थ्यात्, यथा निर्व-पतिचोदनाचोदितत्वेसामर्थ्यात् निर्वापादयः सौर्ययागे प्रवर्तन्ते । तथा 'नारिष्टान् जुहोति, अग्निहोत्रं जुहोती'ति जुहोतिचोदनासाम्यादपि तद्धर्माणामग्निहोत्रादिषु निरावार्यं प्रवृत्तिः स्यादिति भावः ॥ १९ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥

नारिष्टहोमपूर्वत्वं दर्शिहोमानामित्यत्र लिङ्गमपि दृश्यते । तथा हि—दर्शपूर्णमासयोः परिधयः अन्तर्वेदिश्च साङ्गप्रधानाङ्गमिति तृतीये स्थितत्वा-परिधेरन्तरवेदिश्च नारिष्टानामप्यङ्गमित्यर्थोत्तिष्ठम् । संत्येवमग्निहोत्रे 'यदि

कीदोऽप्यपद्येत अन्तःपरिधिं निनयेत्' तथा 'अग्नौ अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोती'ति श्रुतम् । तत्र यदि नारिष्टप्रकृतिकत्वं दर्बिहोमेन स्यात् तर्हि 'अन्तःपरिधिं निनयति, अन्तर्वेदि तिष्ठन् जुहोतीत्यसङ्गतं स्यात् । अन्तर्वेदिपरिध्योस्तत्राग्राप्तत्वात् । अतो नारिष्टप्रकृतिकत्वं दर्बिहोमेध्वित्युक्तावेव तल्लिङ्गदर्शनमुपपद्यते । तस्मात्तेषां धर्मास्तेष्विति भावः ॥ २० ॥

तत्राभावस्य हेतुत्वाद्गुणार्थे स्याददर्शनम् ॥ २१ ॥

गुणार्थे— अग्निहोत्रे नारिष्टधर्मसाधनविषये 'अन्तःपरिधिं निनयेत् अन्तर्वेदि तिष्ठन्निति यन्नारिष्टहोमधर्माणां प्रवृत्तौ दर्शनमुक्तं तद्दर्शनम् अदर्शनम्—असाधन-साधकं न भवतीत्यर्थः । श्रुतः ? तत्र—असाधकत्वे, अभावस्य हेतुत्वात् । तथा द्वि-चातुर्भास्ये महापितृयज्ञानन्तरं 'चतुष्पदे जुहोती'ति दर्बिहोमत्वेन त्र्यम्बकेष्टिं विधाय तरया 'नेष्माबहिर्भवति, न, प्रयाजा इज्यन्ते, नानुयाजाः, न सामिधेनीरन्वाह' इत्यप्रतिष्ठितत्वं तस्या उक्तत्वात् तदोपापनोदार्थं 'आदित्यं चरुं पुनरेत्यनिर्वपेत्' इत्याऽऽदित्येष्टिर्विहिता । इति त्र्यम्बकेष्ट्या अप्रतिष्ठितत्वोपपादनार्थमिध्मादीनामभावस्तत्रोपदिष्टः । यदि नारिष्टहोमधर्मास्तत्र प्रगतेरन्, ततस्तेषामङ्गप्रधानार्थरगादिध्मादीनां त्र्यम्बकेष्ट्या भाग एव स्यात् । तथा सति तेषामभावस्य तत्र कथनं, प्रवृत्त्यसाधकत्वे तस्य हेतुत्वप्रदर्शनं चासङ्गतं स्यादिति भावः ॥ २१ ॥

विधिरिति चेत् ॥ २२ ॥

विधिः—निरर्थकविधिः । यथा निर्वपतिचोदनाचोदितत्वेन लिङ्गेन महापितृयज्ञे प्रयाजानां प्राप्तौ 'न प्रयाजा इज्यन्ते' इत्यनेन तेषां निवृत्तिः, तथा नारिष्टधर्माणां जुहोतीचोदन्याप्राप्तौ तदज्ञानमिच्छादोषरूपा निवृत्त्यर्थमेवेदं 'नेष्माबहिर्भवतीत्यादिकं वचनमिति चेत्—॥ २२ ॥

न वाक्यशेषत्वात् गुणार्थे च समाधानं नानात्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥

न निवर्तकविधिः । किन्त्वाऽऽदित्ययागस्तावकवाक्यशेषत्वाद-
र्थवादः सः । गुणार्थे—उक्तवाक्यस्य गुणविध्यर्थत्वे, तददुपकं समा-
धानं नानात्वेन—नानावाक्यत्वेन, वक्तुमुपपद्यते- शक्यते । तथा हि—यदि
इष्मावर्हिषोरभावात्मकगुणविध्यर्थमेवेदं वाक्यमिति ध्रुव्यात्तर्हि इष्मावर्हिनिषे-
धकमेकं वाक्यं, न प्रयाजा इत्येकं, नानुयाजा इत्येकं, आदित्य चरुं निर्वपेदिति
चैकमिति नानावाक्यानि स्युः । अर्थवादस्त्वे त्वाऽऽदित्ययागविध्यैकवाक्यता-
पक्षे सत्येकं वाक्यं भवतीत्यर्थवाद एव युक्त इति भावः ॥ २३ ॥

येषां वा अपरयोर्होमस्तेषां स्यादविरोधात् ॥ २४ ॥

येषां यागानां—परनीसंयाजपिष्टलेपफलीकरणहोमरूपाणाम्, अपरयोः—
गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योर्होमस्तेषां धर्मप्राप्तिः स्यात् । अविरोधात्—तयो-
र्होमे इष्मावर्हिषोरनङ्गत्वेनोक्तदोषाभावात् उक्तप्रवृत्तत्वहेतुः स्येति ॥ २४ ॥

**तत्रौपधानि चोद्यन्ते तानि स्थानेन
गम्येरन् ॥ २५ ॥**

नेदं युक्तम् । यतस्तत्र—दर्बिहोमे, औपधानि—ओषधिद्रव्याणि,
चोद्यन्ते—विधीयन्ते । यथा द्रव्यम्बकेषु पुरोडाश, परम्भपात्राणि, तण्डुलाः,
इत्येवमादीनि । तानि स्थानेन गम्येरन्—आज्यस्थानापस्था आज्यधर्माः
प्राप्स्येरन् । अद्वैतकार्यत्वात् न शक्यस्तत्रानुष्ठातुमिति चोदको बाध्येत ।
तस्मान्न तेषां प्रवृत्तौ विप्रापि प्रयोजनम् । वपट्कारादिरपि स्वाहाकारादिना
निरुध्यते । अतो न परनीसंयाजादिप्रकृतिकार्यं दर्बिहोमानामिति भावः ॥ २५ ॥

लिङ्गाद्वा शेषहोमयोः ॥ २६ ॥

लिङ्गाद्वा—‘ पिष्टलेपफलीकरणहोमौ जुहोति ’ इति जुहोतिचोदना-
लिङ्गात्, शेषहोमयोः—तदखलादौ प्रधानयागार्थं ग्रहणानन्तरमुर्वरितयोः
पिष्टलेपफलीकरणहोमयोः धर्माह्वयन्ता दर्बिहोमा इति शेषः । तयोरोषधिद्रव्य-
कत्वेन नैव पूर्वोक्तदोष इति भावः ॥ २६ ॥

प्रतिपत्ती तु ते भवतः तस्मादतद्विकारत्वम् ॥२७॥

ते— पिष्टलेपफलीकरणहोमकर्मणी तु प्रतिपत्ती—शेषद्रव्य-
संस्काररूपे गुणकर्मणी यतो भवतः, तस्मात् अतद्विकारत्वं—तद्विकारत्वाभाव-
वत्त्वं, दर्विहोमाना प्रतिपत्तिकर्मणा कुत्रापि प्रकृतित्वं न दृष्टम् । तथा तद्धर्मा-
णामतिदेशोऽपि न दृष्टः । तस्माद्विहोमा अपूर्वा एवेति न कुतश्चिदपि तेषु
धर्मप्राप्तिरुच्यते इति भावः ॥ २७ ॥

सन्निपाते विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत
विध्युत्पत्तिव्यवस्थानात् अर्थस्यापरिणेतृत्वात् वच-
नादतिदेशः स्यात् ॥ २८ ॥

विरोधिनां—प्रदर्शितदोषयुक्तानां प्रागुक्तानां प्रवृत्तत्वादित्यादि-
हेतूनां सन्निपाते—साधवत्त्वेनोपन्यासेऽपि साध्यस्य—नारिष्ठहोमधर्मप्राप्ति-
रूपस्य असिद्धिरिति प्रतीयेत—ज्ञातव्यमिदं गर्भः । कुतः ? विध्युत्पत्तेः—
नारिष्ठहोमतद्धर्मविधीनां पाठस्य व्यवस्थानात्—दर्शपूर्णमासप्रकरणे एवेति
नियमात् । तसन्निधिपठितान्यधर्मान्विहाय केवलस्य अर्थस्य—नारिष्ठहोम-
धर्मस्य, अपरिणेतृत्वात्—अनतिदेश्यत्वात्, दर्विहोमा अपूर्वा एव ।
ज्योतिशेऽसन्निधिपठितानां राष्ट्रमृदादनां विवाहादानतिदेशस्तु ' जया-
म्यात्तानान् राष्ट्रमृतश्च हुत्वा ' इति वचनादतिदेशः । न त्वानुमानिकः
स इति भावः ॥ २८ ॥

इति पूर्वमासासूत्रवृत्तेः मावबोधिन्त्यामष्टमाध्यायस्य चतुर्थः
पादः ॥ ४ ॥

सम्पूर्णश्रावमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्री ॥

॥ अथ नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अग्निहोत्रादिषु उपदिष्टानां धर्माणामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु
संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

अथ द्वारान्तरप्रयुक्तान्यथाभावरूपस्य उहस्य अतिदिष्टमन्त्रसाप्तसंस्कारादिपदार्थगोचरत्वात्समाप्तम्योस्तिष्ठेदन्तिरूपणानन्तरमस्मिन्नन्त्रे लक्षणे उहनिरूपणं प्रस्तुते । उपोद्धान्प्रसङ्गाभ्यामन्यदपि निमुश्यते । अत्र दर्शपूर्णमासमिहोत्रज्योतिष्टोमेषु ये प्रयाजादयः पृथग्धर्माः समाज्ञातास्ते यजिप्रयुक्ताः--यागार्थाः, उत अपूर्वप्रयुक्ता--अपूर्वार्था इति विशये तेषां यजिप्रयुक्तत्वे यागत्वावच्छिन्नमुद्दिश्य विधानात् सर्वयागार्थास्त इति प्रकृतौ यथा पाठस्तथा यागत्वावच्छिन्नेऽपि मनोनामन्यत्र पाठोऽस्तीत्यतिदेशाभावेनातिदिष्टपदार्थगोचर उहो नास्तीति उहनिरूपणाध्यायो नारम्भणीय इति स्यात् । अतः अपूर्वप्रयुक्ता एव ते धर्मा इति सिद्धान्तमाह—यज्ञेति । दर्शपूर्णमासादियज्ञस्य यत् कर्म वार्यम्—साध्यम् अपूर्वं तदेव प्रधानम् । हि—यतः, तद्योदनागम्यं—कर्तव्यत्वेन विधिगम्यम् यत् कर्तव्यत्वेन ज्ञायते तस्यैव केन कर्तव्यं यथं कर्तव्यमित्याऽऽकाङ्क्षा विधते । नान्यस्य । तस्य द्रव्येषु अपूर्वसाधनं हि ह्यादिद्रव्येषु यजतौ च यः संस्कारः सोऽपि तत्प्रयुक्तः अपूर्वप्रयुक्तः । तदर्थत्वात्—अपूर्वार्थत्वात्संस्कारस्येत्यर्थः । इत्थं धर्माणामपूर्वार्थत्वस्य सिद्धत्वाददर्शपूर्णमासाद्यपूर्वप्रयुक्तत्वं तेषु प्रकरणेन क्लृप्तमिति तेषां तत्रैव नियतत्वादन्यत्र धर्माऽऽकाङ्क्षायामतिदेशेन तत्प्राप्तौ सत्यामतिदिष्टपदार्थगोचरः द्वारान्तरप्रयुक्तान्यथाभावात्मक उहः सिध्यतीति तदध्याय आरम्भणीय इति भावः ॥१॥

प्रोक्षणस्य अपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यात् ॥२॥

दर्शपूर्णमासयोः 'प्रोक्षिताभ्यामुद्धखलमुसलाभ्यामवहन्ति' 'प्रोक्षिताभ्यां दृपद्वेपलाभ्यां पिनष्टीति' श्रुतम् । तत्र संस्कारे— अवहननादिसंस्कारे, युज्यमानानां—स्ववृत्तिजनकतानिरूपितजन्यतासम्बन्धेन सम्बन्धमानानां प्रोक्षणादीनां, तादर्थ्यात्— अवहननाद्यर्थात्, तत्प्रयुक्तं— अवहननादिप्रयुक्तं प्रोक्षणादि स्यात् । नापूर्वप्रयुक्तम् । कुतः ? प्रोक्षिताभ्यामवहन्तीत्यादिवाक्येन उद्धखलमुसलादिद्वारा प्रतीयमाने हन्त्याद्यर्थत्वं त्यक्तुमशक्यमिति तदर्थत्वे तत्प्रयुक्तत्वमप्यस्तिद्वम् । इत्थं यत्रादिहमनस्य निवृत्तिस्तत्र प्रोक्षणस्यापि निवृत्तिरिति भावः पूर्वपक्षिणः ॥२॥

सि० ॥ तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसम्बन्धस्तस्मात् यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

तेन अर्थेन—अवहननरूपकार्येण सह, यज्ञस्य—अपूर्वस्य पूर्वाधिकरणोक्तन्यायेन सम्बन्धात् । तस्मादेव हेतोः धर्मस्य—उद्धखलमुसलवर्मस्य प्रोक्षणस्य सम्बन्धः—प्रयोगे अनुष्ठानं यज्ञप्रयुक्तं—अपूर्वप्रयुक्तं स्यात् । संस्कारस्य—प्रोक्षणस्य, तदर्थत्वात्—अपूर्वार्थत्वात् । प्रोक्षणस्य अवहननार्थत्वे प्रोक्षणं विनापि अवहननस्योत्पत्त्या व्यतिरेकेव्याभिचारात् तदर्थत्वासम्बन्धेन श्रूयमाणमवहननं परित्यज्य लक्षणया अवहननसाध्यतण्डुलवृत्त्यपूर्वजनकत्वं प्रोक्षणस्यापि भाव्यमित्यगत्या वाच्यम् । प्रोक्षिताभ्यामित्यत्रापि तथैव वक्तव्यम् । इत्थं प्रोक्षणस्य अपूर्वप्रयुक्तत्वाद्वाजसूयेष्टावपि तादृशापूर्वजनकत्वस्य प्रकृतिः प्राप्तत्वान्नखेपु प्रोक्षणस्य ऊह आवश्यक इति भावः ॥ ३ ॥

स्वरस्य दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तत्वे वर्णकान्तरम् ॥ २ ॥

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसम्बन्धस्त-
स्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयेष्टिसन्निधौ ' यावत्त्या वाचा कामयेत, तावत्त्या
दीक्षणीयायामनुब्रूयात् । मन्द्रं प्रायणीयायाम्, मन्द्रतरमातिथ्यायाम्, उपांशु
उपसंस्तु, उच्चैरनापोमीये ' इति ध्वनेरुच्चावचभावः श्रुतः । स उच्चावच-
भावः दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तः । न परमापूर्वप्रयुक्तः । कुतः ? तेन त्वर्थेन-
दीक्षणीयेष्टिरूपार्थेन सह यज्ञस्य-दीक्षणीयापूर्वस्य संयोगात्-जन्यजनक-
भावसम्बन्धात् । तस्मादेव हेतोः धर्मस्य-ध्वनेरुच्चावचभावस्य सम्बन्धः-
दीक्षणीयाप्रयोगेऽनुष्ठानं यज्ञप्रयुक्तं-दीक्षणीयाप्रयुक्तं स्यात् । संस्कारस्य-
' यजमानसंस्काररूपदीक्षणीयेष्टेः, तदर्थत्वात्-अपूर्वार्थत्वात् । स्वरस्य
दीक्षणीयेष्टिरूपार्थत्वं न सम्भवति । तेन विनापि तत्स्वरूपस्योपपत्तेः ।
अतो दीक्षणीयापदेन दीक्षणीयापूर्व-लक्षयित्वा तदर्थत्वं विधेयस्वरस्यावश्यं
वाच्यम् । तस्य परमापूर्वार्थत्वे तु दीक्षणीयापदस्य दीक्षणीयापूर्वे लक्षणा ।
पुनश्च तस्य दीक्षणीयापूर्वजन्ये परमापूर्वे लक्षणेति लक्षितलक्षणाकल्पन-
मयुक्तम् । अतः सन्निकृष्टतया प्रथमोपस्थितदीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तत्वमेव
न्याय्यम् । अथमेवे दीक्षणीयेष्टेरभावान्न तदपूर्वप्रयुक्तस्वरस्य ऊह इति
भाषः ॥ ३ ॥

फलदेवतासम्बद्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' अग्नम् सुवः सुवरगन्तेति । अग्नेरुज्जिति मन्-
ज्जेपमिति ' च फलदेवताप्रकाशकौ मन्त्रौ पठितौ । तत्र स्वर्गतयागी
याग्निदेवताप्रकाशप्रयुक्तावेव एतौ मन्त्रौ । अर्घ्यतदर्थत्वमेव तयोः । नापूर्वं
प्रयुक्तत्वम् । तथाच सौर्व्यागे स्वर्गरूपफलस्य अग्निरूपदेवतायाश्चाभावात्
तयोर्मन्त्रयोर्निवृत्तौ तत्र ऊहप्रसक्तिर्नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सि० ॥ न चोदनातो हि तादृगुण्यम् ॥ ५ ॥

न तयोर्मन्त्रयोः फलदेवतास्वरूपमात्रप्रकाशनप्रयुक्तत्वम् । तथा सति तत्स्वरूपस्य सिद्धत्वात्तत्प्रकाशने मन्त्रोच्चारणमनर्थकं स्यात् । किन्तु चोदनात्—अपूर्वस्य कर्तव्यतया फलदेवताप्रकाशनद्वारा अपूर्वार्थत्वात् तादृगुण्यं—अपूर्वाङ्गत्वम् । अपूर्वार्थत्वमेव तयोः । इत्यमपूर्वार्थत्वे सिद्धे विकृताद्यपि प्रयोजकापूर्वस्य सत्त्वान्मन्त्रयोरनिदेशसिद्धौ अगन्म ब्रह्मवर्चस-मित्याद्यहस्य सिद्धिरिति भावः ॥ ५ ॥

धर्माणां देवताप्रयुक्तत्वाभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥

देवता वा प्रयोजयेत् अतिथिवत् भोजनस्य तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं फलस्वरूपस्य प्रकाशनं व्यर्थमिति तत्स्वीकुर्वः । किन्तु देवतायाः स्मरणं व्यर्थमिति तु वक्तुमशक्यमेव । यतः सर्वस्य यागत्वाद्यच्छिन्नस्य तदर्थत्वेन मन्त्रस्य तदर्थत्वे किमु वक्तव्यमिति पूर्वाधिकरणातिद्वान्तमाक्षिपन्नाह पूर्ववादी देवता वेति । देवता—इन्द्रादिः, सर्गाणि साङ्गप्रधान-रूपाणि कार्माणि प्रयोजयेत् । भोजनस्य—देवताभोजनात्मकयागस्य, तदर्थत्वात्—देवतार्थत्वात्, अतिथिवत् । यथा अतिथये दीयमानमन्नं तदर्थं, तथा देवतायै दीयमानं यागरूपमन्नं देवतार्थमिति ॥ ६ ॥

अर्थपत्या च ॥ ७ ॥

अर्थानां—निखिलानां फलानां, पत्या—पतित्वात्—स्वामित्वात् देवतायाः । तथा हि—‘इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत पर्वतानाम् ॥ इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्यमिन्द्रः ।’ इति सर्वाधिपत्यमिन्द्रे प्रदर्शयत्यर्थं मन्त्रः । यस्य स्वर्गादिरधिपतिरिन्द्रस्तत्प्रसादमन्तरेण तल्लभस्यासम्भवात्कर्मणां देवता प्रधानमिति भावः । किञ्च, यागो नाम देवतायाः पूजा । पूजा च पूजनीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्ये । अतोऽपि देवतायाः प्राधान्यम् ॥ ७ ॥

ततश्च तेन सम्बन्धः ॥ ८ ॥

यत्न सर्गफलानां स्वामी देवस्ततस्तस्य सकृदादेव स्वर्गादिना साकं कर्तुं सम्बन्धः । देवताप्रसादेन तद्वत्तमेव फलं लभते मानस इति भावः ॥ ८ ॥

सि० ॥ अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् गुणत्वे देवताश्रुतिः ॥९॥

अपि वेति पूर्वपक्षव्यावृत्तिः । शब्दपूर्वत्वात् एकारदश्रुतिगम्यत्वात्-यागेन स्वर्गं भाग्येदित्येव बोधात्, यज्ञकर्म-यज्ञस्य यत् कर्म-कार्यम्-अपूर्वं तदेव प्रधानम् । न प्रमिति गुणत्वेन देवताश्रुतिः स्यात् । अपूर्वस्य प्राधान्येन तदर्थेन देवतानां युक्तम् । अनो देवता अज्ञभूता । न प्रधानमिति भावः ॥ ९ ॥

अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात् तस्य प्रीतिप्रधानत्वात् ॥१०॥

अतिथौ- मोजनादिदाने, तत्प्रधानत्वं- अतिषिप्रधानत्वम् । तस्य अतिष्यस्य, प्रीतिप्रधानत्वात् । तस्य च 'अतिथियेन सन्तुष्टस्तथा कुर्यात्प्रयत्नतः' इति शब्दगम्यत्वात् । कर्मणि तु देवताप्रीतिप्रधानस्य अभावः । अतो दृष्टान्तवैयर्थ्यानेति भावः ॥ १० ॥

प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥११॥

दर्शपूर्णमासयो 'त्रीहीन् प्रोक्षति, तथा 'त्रीन् परिधीन्, तिस्रः समिधः, चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्रा अमावास्यामभिमृशेत्' । एव चातुर्मास्याद्वितीयेपर्यागि 'शर्पेण जुहोति, तेन ह्यजं क्रियते' इति सामानान्ते । तत्र द्रव्यसङ्ख्याहेतुसमुदायं वा-प्रोक्षणे द्रव्यं त्रीणादि,

सद्व्यापारिषिगतं त्रित्यादि मन्त्रोच्चारणे, हेमे सूर्यवृत्तजहेतुत्वम् । अभिमर्शने पौर्णमासीयागनिष्ठममावासीयागनिष्ठं च समुदायस्य 'प्रयोजकम्' । श्रुति-
संयोगात् । तत्रैतानि प्रयोजकानि न सन्ति । तत्र न तत्प्रयोज्याना
प्रवृत्तिरिति ॥ ११ ॥

अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

किञ्च, उक्तप्रोक्षणादिरूपे धर्मे अर्थकारिते—'अर्थेन—अर्थेण कारिते-
प्रयोजिते सति प्रोक्षणादिधर्माणामपूर्वप्रयुक्तवाङ्गीकार इत्यर्थः । 'ययसा
मैत्रावरुणं श्रीणाति । सक्तुभिर्मन्थिनम् । धानाभिर्हारियोजनम् । हिरण्येन
शुक्रम् । आज्येन पानीव्रतम्' इति या द्रव्येण—तैत्तद्द्रव्येण, व्यवस्था-
श्रपणधर्मस्य व्यवस्था श्रुत्युपदिष्टा सा न स्यात् । कस्मात्? अपूर्वप्रयुक्त-
त्वस्य—अपूर्वसाधनत्वस्य सर्वप्रह्लादिषु तुल्यत्वात् । यथा—मैत्रावरुणोऽपूर्वा-
धस्तथा मन्थादिरपि तदर्थं रथेति पयःसंयोज्यः स्यात् । अतो द्रव्यादिक-
मेव प्रयोजकमिति वाच्यम् ॥ १२ ॥

**सि०॥ अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमित्तरेषामचो-
दना तस्य गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥**

अर्थो वेति । अर्थः—अपूर्वः, प्रयोजनं—उक्तधर्मप्रयोजकं स्यात् ।
कस्मात् ? इतरेषां—द्रव्यादीनां, कर्तव्यत्वेन अचोदनात्—अचोदनात् ।
यस्य कर्तव्यत्वेन विधानमस्ति । तस्यैव अर्थाऽऽकृष्टत्वात् । नान्यथम् । अतः
तस्य—द्रव्यादेः, अपूर्वं प्रति तस्य गुणभूतत्वात्—अज्ञानस्य प्रयोजकत्व-
मिति भावः ॥ १३ ॥

अपूर्वत्वाद् व्यवस्था स्यात् ॥ १४ ॥

अपूर्वार्थत्वे धर्माणां व्यवस्था न स्यादिति यदुक्तं तत्रोच्यते ।
अपूर्वत्वात्—मैत्रावरुणसंबन्धपूर्वतत्त्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वात् व्यवस्था स्यात् ।
न हि मैत्रावरुणसंबन्धपूर्वतत्त्व प्रह्लातगर्भोऽस्ति । येनाव्यवस्था
स्यादिति ॥ १४ ॥

तत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥

तत्प्रयुक्तत्वे--उक्तधर्माणां द्रव्यप्रयुक्तत्वे, धर्मस्य--प्रोक्षणादेः, सर्वविषयत्वं--आपणस्यत्रीहिंविषयत्वमपि स्यात् । आपणस्यत्रीहिंणामपि प्रोक्षणप्रसङ्ग इति भावः ॥ १५ ॥

तद्युक्तस्येति चेत् ॥ १६ ॥

तद्युक्तस्य--प्रकरणयुक्तस्य त्रीहिरुद्देश्यत्वम् । आपणस्यत्रीहयस्तु न यागोद्देशेन परिगृहीता इत्येवाप इति चेत्--॥ १६ ॥

नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥

न प्रकृतत्रीहिणामेवोद्देश्यत्वम् । अश्रुतित्वात् । तथा चोद्देश्यत्वमच्छेद-
कस्य संज्ञोच्च मानाभाव इति भावः ॥ १७ ॥

अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥

अविशेषप्रपञ्चेऽपि अधिकारात्--यागार्थिकारात्, यागीयत्रीहिंणामेव प्रोक्षणमिति ह्यात्मयध्वयुरिति चेत्--॥ १८ ॥

तुल्येषु नाधिकारः स्यात् अचोदितश्च
सम्बन्धः पृथक्सत्तां यज्ञार्थेनाभिसम्बन्धः तस्मात्
यज्ञप्रयोजनम् ॥ १९ ॥

तुल्येषु--ये भोगार्थत्रीहयस्ते यागार्था अपि भवितुमर्हन्तीति तुल्येषु--
अविशेषेषु, अधिकारो न स्यात् । यतो यज्ञार्था इमे इति यज्ञार्थत्वसम्बन्धः
अचोदितः--शास्त्रेण अनिर्दिष्टः, पृथक्सत्तां--उपभोगसाधनत्रीहिभ्यः
पृथग्जाति लोक्तोऽपि नोपलभ्यते । अतः--सर्वथा त्रीहिणां यज्ञार्थेनाभि-
सम्बन्धः । तस्माद्यज्ञप्रयोजनम्--यज्ञस्य--यज्ञान्तर्वर्तिप्रोक्षणस्य प्रयो-
जनं--उद्देश्यं सर्व एव त्रीहय स्युर्लभ्यते । अस्मन्मते तु पुरोडाशनिष्पादेन-
द्वारा अपूर्वजनकत्वं येषु त्रीहिषु तेष्वेव प्रोक्षणम् । नान्यत्रेति भावः ॥ १९ ॥

आग्निष्टोमे उपाश्रुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

**सि०॥ देशबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्यात् श्रुति-
निर्देशात् तस्य च तत्र भावात् ॥२०॥**

उपोतिष्टोमे इत्थं समाम्नायते—‘त्सरा वा एषा यज्ञस्य तस्माद्यत्कि-
ञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेन उपांशु चरन्ती’ति । अत्र देशबद्धमुपांशुत्वम्-
अग्नीषोमीयाः प्राग्रूपो यो देशस्तेन निबद्धं यदुपाशुत्वं तत् तेषां — देशल-
क्षितदीक्षणीयादीनामग्नीषोमात्प्राचीनकर्मणां स्यात् । कुतः ? श्रुतिनिर्देशात्-
त्सरा वेत्युक्तवाक्यनिर्देशात् । तस्य च तत्र भावात्—नस्य कर्मणस्तत्र
देशे सत्त्वादाधाराधेयभावरूपसम्बन्धस्य विद्यमानत्वेन न तस्मिन् कर्मणि
देशलक्षणाया अनुपपत्तिः । तथा च अग्नीषोमीयाप्राक् यानि प्रधानापूर्वस्य
आरादुपकारकाणि कर्मणि समनुष्ठीयन्ते, यच्च प्रधानद्रव्यसंस्कारकं कर्म,
तदपूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । न परमापूर्वप्रयुक्तमिति भावः ॥ २० ॥

यज्ञस्य वा तत्संयोगात् ॥ २१ ॥

यज्ञस्य वा—प्रधानापूर्वस्य प्रयोजकत्वं स्यात् । तत्संयोगात्—
उक्तवाक्ये यज्ञशब्दस्य सत्त्वात् । वाक्ये श्रयमाणयज्ञशब्दस्य स्मरेत्यनेन
सम्बन्धे सत्त्वैवावधटकत्वं यज्ञशब्दस्य । यज्ञस्य प्राचीनमिति योजने तु
विधिघटकत्वम् । विधिवान्वयं प्रधानम् । अर्थवादस्तच्छेपः । प्रधान-
सम्बन्धेष्ठा सर्वेषामेवास्तीति विधिवान्वयघटकत्वमेव युक्तम् । अतः कुण्डपा-
यिनामयने प्रागग्नीषोमीयान्मासाग्निहोत्रादीनां सत्त्वात्तत्रापि उपाशुधर्मस्य
ऊहः कार्यः । तत्प्रयोजकपरमापूर्वसत्त्वादिति भावः ॥ २१ ॥

अनुवादश्च तदर्थवत् ॥ २२ ॥

अनुवादश्च—अर्थवादश्चेदपि यज्ञस्य स्मरेत्यनेनान्वयेऽपी-
त्यर्थः । तदर्थवत्—तदर्थवादवाक्यमर्थवत्—परमापूर्वप्रयोजकत्वज्ञापकमेव ।
तथा हि—त्सरा वा एषा यज्ञस्येत्यत्र त्सराशब्दः छद्मगतदर्शकः । शकुनिप्राहो-
यत् पक्षिणा प्रहणार्थं निःशब्दं पादं क्षिपति सा त्सरा—गतिः । सा शकु-
निप्रहणार्थमिति शकुनेः त्सरा । अत्र शकुनिस्थानापन्नो यज्ञः । इदमुपाशुत्वं
तस्य त्सरा । अतो यज्ञार्थं परमापूर्वप्रयुक्तमुपाशुत्वमिति भावः ॥ २२ ॥

वाङ्मनियमस्य अवान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥

तन्मध्ये विचारान्तरम् । दर्शपूर्णमासयोः ' यज्ञन्तनिष्पन्तावधिर्युयज-
मानौ वाचं यच्छतः ता वाचं ह निवृत्ता विसृजेयाताम् ' इति श्रुतम् । तत्र
प्रणीतादि- प्रणीताप्रणयनादिसम्बन्धिवाङ्मनियमोऽपि तथा- परमापूर्व-
प्रयुक्तः । कुतः ? यज्ञशब्दश्रवणात् इति चेत्-॥ २३ ॥

सि० ॥ न यज्ञस्य अश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥

न परमापूर्वप्रयुक्तः । कुतो न तथेति चेत्-यज्ञस्य अश्रुतित्वात्-
अविदक्षितत्वात् । वाङ्मनियमस्य उद्देश्यो अघ्निर्युयजमानौ । तयोर्विशेषणं
यज्ञन्तनिष्पन्ताविति । उद्देश्यविशेषणं तु सर्वान्वयायेन अविदक्षितम् ।
तस्मान्न परमापूर्वप्रयुक्तो वाङ्मनियमः । अपि त्ववान्तरापूर्वप्रयुक्तः । हविष्क-
दाव्दानकालीनवाग्विसर्गप्राक्कालीनप्रोक्षणाद्यवोन्तरापूर्वप्रयुक्त इति भावः ॥ २४ ॥

सि० ॥ तद्देशानां वा सङ्घातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥

पूर्वोक्तपूर्वपक्षस्योत्तरमिदम् । तद्देशानां- स- अग्नीषोमीयप्राग्भूपो देशो
येषा तेषा कर्मणामुपशान्तिप्रयोजकत्वम्- अग्नीषोमीयप्राग्भूपदेशसम्बद्धीक्षणीया-
यज्ञसर्वापूर्वप्रयुक्तमुपशान्तिमित्यर्थः । न परमापूर्वप्रयुक्तम् । सङ्घातस्य- प्रह-
यागान्नासम्बद्धत्वस्य, अचोदितत्वात्- यज्ञस्य तत्सम्बन्धस्य हि तन्त्रयोनोपपत्तौ
सम्भवत्या यज्ञस्य प्राचीनमिति व्यवहितान्वयासम्भवात् । अग्नीषोमीयादिति
पञ्चम्येतस्य अनन्तरप्रसङ्गाच्च । तस्मान्मर्यादाविच्छिन्नपदार्थजन्यावान्तरापूर्वप्रयु-
क्तमेव उपशान्तिमिति सिद्धान्तः ॥ २५ ॥

इष्टकासु सकृद्विकर्षणाद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अभिधर्मः प्रतीष्टकं सङ्घातात्पौर्णमासीवत् ॥ २६ ॥

' य एनं विद्वानग्निं चिनुते ' इतीष्टकाभिरग्निचयनं प्रस्तुत्य तत्रैव
' हिरण्यशकलसहस्रेणार्गिं प्रोक्षति । दग्ना मधुमिश्रेणार्गिं प्रोक्षति । वेतस-

शाखया अवकाभिश्चार्गिन् निरीर्षन्ति । मण्डूकेनार्गिन् विकीर्षति । इत्यान्त्रायणे ।
तत्र अग्निधर्मः—प्रोक्षणं कर्षणं च प्रतीष्टकं स्यात् । न सकृत् । कुतः ?
सङ्घातात्—चितोष्टिकासङ्घातात्पृथग् द्रव्यस्य तत्राभावात्तत्सङ्घातस्यैवा-
ग्निपदवाच्यत्वात् । पौर्णमासीवत्—यथा आग्नेयोर्पाश्चिन्नीपोमीयसङ्घाते
पौर्णमासीशब्दस्तद्वदत्रापि चितोष्टिकासङ्घाते अग्निशब्दः । सङ्घातस्तु न
अवयावदतिरिक्त इति इष्टकानामेव तत्र प्राधान्यात्प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति
न्यायेन प्रोक्षणकर्षणयोरावृत्तिरित्यायाति ॥ २६ ॥

सि० ॥ अमेर्वा स्यात् द्रव्यैकत्वात् इतरासां
तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

अमेः—इष्टकाभ्योऽतिरिक्तस्य ताभ्यो जातस्य अग्निशब्दवाच्यस्य
द्रव्यस्यैकत्वात् सकृदेव प्रोक्षणं कर्षणं च । इतरासां—इष्टकानां
तदर्थत्वात्—अग्न्यर्थत्वात् । 'इष्टकाभिरग्निं चिनुते' इत्यत्र द्वितीयावृत्ती-
याभ्यां साधनसाध्यभावप्रतीतिस्तयोर्भेद आनङ्गत्वं इति भावः ॥ २७ ॥

चोदनासमुदायाच्च पौर्णमास्यां तथात्वं
स्यात् ॥ २८ ॥

चोदनासमुदायाच्च—विधीनां समुदायात् पौर्णमास्यां तथात्वं-
समुदायवाचकस्य युक्तमेव । यथोक्तभूतिभ्यामययवाधयविनौ साध्यसाधनभावा-
पक्षावित्ययगतम् । तथा अययवाधयविनौ तथात्वबोधकं-समुदायप्रतिपादकं
तत्र मानं भिद्यते । प्रकृते चेति दृष्टान्तवैषम्यमिति भावः ॥ २८ ॥

उत्तमादन्येषामन्हां पत्नीसंयाजांतत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पत्नीसंयाजांतत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ २९ ॥

द्वादशाहं 'पत्नीसंयाजातानि अहानि सन्निष्ठे' इति श्रूयते ।
तत्र सर्वेषामेवान्हां पत्नीसंयाजांतत्वम् । न केषांचित् । कुतः ? अवि-
शेषात्—विशेषाश्रयणादित्यर्थः ॥ २९ ॥

सि० ॥ लिङ्गाद्वा प्रागुत्तमात् ॥३०॥

प्रागुत्तमात्—चरमादिनात् प्रागहमेव तथात्वं—पत्नीसंयाजातत्वम् ।
कुतः ? लिङ्गात्—अर्थवादस्थलिङ्गात् । ‘पत्नीसंयाजातानि अहानि सन्ति-
ष्ठन्ते । न वर्धिरनुप्रहरति । असंस्थितो हि यज्ञः’ इति । असंस्थितः—न
समाप्तः । एतेन येष्वहःस्तु असंस्थितो यज्ञस्तेष्वहःस्तु पत्नीसंयाजातत्वमिति
सिध्यति । चरमेऽहि यज्ञस्य संस्थितत्वाच्च तस्मिन् पत्नीसंयाजातत्वमिति
भावः ॥ ३० ॥

अनुवादो वा दीक्षा यथा नक्तं संस्थापनस्य ॥३१॥

अनुवादो वा—‘असंस्थितो हि यज्ञः’ इत्यर्थवादः पत्नीसंयाजातता-
स्तुल्यर्थः । यथा दीक्षा—‘वरुणपाशाभ्यां वा एष वध्यते यो दीक्षितः ।
अहोरात्रे वै वरुणपाशौ यदिवा संस्थापयेत् । अनुमुक्तो वरुणपाशाभ्यां
स्यात् । नक्तं संस्थाप्यो वरुणपाशाभ्यामेवोन्मुच्यत आत्मनो हिंसायाः ,
इति दीक्षोन्मोचनवचनं नक्तसंस्थापनविधेरर्थवादः । तद्वत्पत्नीसंया-
जातताविधेरर्थवादोऽयं द्रष्टव्य इत्यभिप्रायः पूर्वपक्षिणः ॥ ३१ ॥

स्याद्वा अनारभ्यविधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥३२॥

स्याद्वा—उत्तमात्प्रागेव पत्नीसंयाजातता स्यात् । अन्ते लिङ्ग-
विरोधात्—उक्तमेऽन्दि असंस्थितलिङ्गस्य विरोधात् । उत्तममहः अनारभ्य--
अनुदिश्य, विधानात्तत्र अपूर्वविधेरसम्भवः । तत्र तद्विधाने स्वेकेनैव विधिना
कचिन्नियमः कचिदपूर्वमिति विधिभैरूप्यं स्यादिति चरमात्प्रागिति सङ्कोच
एव न्याय्य इति भावः ॥ ३२ ॥

त्रिः प्रथमानन्वाहेत्यादिषु स्थानधर्मताधिकरणम् ॥ २० ॥

अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्मः
स्यात् ॥ ३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य ' त्रिः प्रथमागन्नाह, त्रिरुत्तमाम् ' इत्यान्नातम् । तत्रायमभ्यासः स्थानधर्म एव स्यात् । न ' प्र यो वाजेति ऋगर्थः । कुत ? प्राथम्यात्— खालिङ्गमाचिटा-
प्रत्ययोपस्थितोक्तर्चं प्रागेव प्रकृत्यर्थस्य स्थानस्य प्रथममुपस्थितत्वात् । तत्सम्बन्धस्या तु ऋचि शक्यार्थस्यानसम्बन्धिरूपेणाजहत्स्वार्थलक्षणम् । जहत्स्वार्थलक्षणायास्तु शक्यार्थस्यात्यन्त बाध स्यात् । स चायुक्तः । उक्तलक्षणया ऋच एव ग्रहणात् खालिङ्गनिर्देशीऽस्मत्पक्षेऽप्युपपन्नो भवति । तस्माद् या या प्रथमसम्बन्धिनी ऋक् तस्या अभ्यास इति भावः ॥ ३३ ॥

यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोः आरम्भणीयेष्टेः सकृदसुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ ११ ॥

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तेत आरम्भणीया ॥ ३४ ॥

' आग्नेयगोकादशकपालानिर्वपद्दशपूर्णमासानारम्भमाण ' इति निहिता आरम्भणीयेष्टिः इष्ट्यावृत्तौ- दर्शपूर्णमासावृत्तौ सत्यां साध्याऽऽ-
वर्तेते । कुत ? प्रयाजवत्तस्या अनि तदङ्गत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

सि० ॥ सकृद्वा आरम्भसंज्ञेयात् एकः
पुनरारम्भो यावज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥

यावज्जीवप्रयोगात्— ' याव जीः शशपूर्णमाभ्या यक्ष्मे ' इति सकृत्वात्, प्राक् सकृदेव सा इष्टिः । आरम्भमाण इति वाक्ये आरम्भ-
संयोगात्-आरम्भश्रवणात् । न प्रयाजादिव साक्षादङ्ग सा । किन्त्या-
रम्भद्वारा । स चारम्भः यावज्जीवसकृद्व्यवस्था एकः । न प्रतिप्रयोगम् । अत्र
सकृदेति भावः ॥ ३५ ॥

निर्वपमन्त्रगतसवित्रादिशब्दानामनूहाधिकरणम् ॥ १२ ॥

अर्थाभिधानमयोगान्मन्त्रेषु औपभावः स्यात्
तत्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' देवस्य च्या सचिदु प्रसवेऽभिनाचोदृम्यां पूगो
हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपन्ती'ति निर्वागमन्त्राभावात् । तत्र सचिदादिदेवता-

वाचकाः शब्दाः कर्मसमवेतदेवताप्रकाशनार्था एव । न अममवेतस्वार्थ-
प्रकाशनद्वारा निर्वापस्तावकाः । कुतः ? अर्थामिधानसंयोगात्--देवतारूपार्थ-
प्रकाशनसम्बन्धात्, कर्मसमवेतार्थस्मारकत्वेन तेषु शेषभावः-- अङ्गत्वं
स्यात् । तथा च 'सवितुर्जुष्टं निर्वपामि, अग्निर्जुष्टं निर्वपामीति नाना-
मन्त्राः । अत्र अग्निना साकं तेषां देवतानां विकल्पः । सत्येवमस्य निर्वाप-
मन्त्रस्यातिदेशेन सौर्ययागे प्राप्नोति सत्या सवितृपदस्थाने सूर्यपदप्रक्षेपात्मक
ऊहः कार्य इति चेत्तत्राह--मन्त्रस्य चोदिताभिधानात्--विधिविहितार्थ-
स्मारकत्वानियमात् । अचोदितमप्राप्तं तत्र--दर्शपूर्णमासयोः, सवित्रादि-
देवतार्कं कर्म अचोदितम्-अविहितम्, अन एव अप्राप्तं-तत्कर्म । तदे-
वताको यागस्तत्र नास्तीत्यर्थः । वाक्यभेदापत्तेः उत्पत्तिशिष्टाग्निदेवतायाः
प्राबल्याच्च विकल्पासम्भवादगत्या निर्वापस्तावकत्वेनैव तस्य कृतार्थत्वं
वाच्यम् । एवं विकृतावपि तैरेव शब्दैर्मिवापस्तुतिसम्भवाच्चेपां तत्र ऊहो
नास्तीति भावः ॥ ३६ ॥

विकृतावपये जुष्टमित्यग्निपदस्य ऊहाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३७ ॥

अस्मिन्नेव निर्वापमन्त्रे गुणशब्दः--जुष्टशब्दार्थे गुणभूताभ्यादि-
वाचकः शब्दः, तथा--सवित्रादिशब्दवत् स्तावकः । न समवेतार्थस्मारक
इति तस्यापि विद्वत्ता नास्त्यूह इति चेत्--॥ ३७ ॥

न समवायात् ॥ ३८ ॥

न स्तावकोऽग्निशब्दः । समवायात्--अर्थस्य तत्र बाधितत्वा-
भावात् । अग्नये जुष्टमित्यस्य नाग्निवर्तकमक्षणमर्थः । किन्तु यथा अग्निना
जुष्टं स्यात्तथा निर्वापेण करोमीत्यर्थः । अग्निसेवितृत्वस्य निर्वापसाध्यत्वाच्च
पूर्वोक्तदोष इति विकृतावपस्त्यूह इति भावः ॥ ३८ ॥

तण्डुलावापमन्त्रे घान्यशब्दस्योहः । वर्णकान्तरम् ।

गुणशब्दस्तथेति चेन्न समवायात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' धान्यमसि धिनुहि देवानिति दृष्टिदि तण्डुलानाव-
पति ' इति मन्त्र आम्नायते । तत्र गुणशब्दः— मन्त्रघटकधान्यशब्दः,
तथा— असमवेतार्थकः— सवित्रादिशब्दवस्तवकः । कुतः ? धान्यशब्दस्य
सतुषेभ्येव ग्रीहिषु रूढत्वेन तण्डुलार्थत्वाभावादसमवेतार्थत्वं ज्ञेयम् । इत्थं च
पट्विशद्वसरसाध्ये शाक्यानामयने ' संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपतिर्गृया
याति । स तत्र यान् मृगान् हन्ति, तेषां मांसानि तरसाः पुरोडाशा भवन्ति ' ।
इत्यत्र धान्यमसीत्यस्य मांसमसीत्यूहो न कार्यः, स्तावकत्वादिति चेन्न ।
ऊहेनैव तत्र मन्त्रपाठः कार्यः । समवायात्— अत्राधिनार्थत्वात् । यद्यपि
धान्यशब्दः शक्या ग्रीहीन् वदति । तथापि शक्तिसदृक्षया निरूढलक्षणया
तण्डुलानपि बोधयति । अतो निरूढलक्षणया प्रतिपाद्यार्थस्येऽपि
ऊहोऽस्तीति भावः ॥ ३८ ॥

इडोपाह्वानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दस्य अनुहाधिकरणम् ॥ १४ ॥

चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यात् ॥ ३९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' स यो ह्येष विद्वानिड्या चरति अथ प्रतिपद्यते,
' इडोपह्वोपह्वेडोपास्मा इडाह्वयामि इडोपह्वता दैव्या आच्ययेव उपह्वता
उपह्वता मनुष्या य इमं यज्ञमवान् ये च यज्ञपतिं वर्धनिति इडानिगदः
श्रूयते । अस्य इडानिगदस्य बहुयजमानके सत्रे अनिदेशेन प्राप्तौ सत्यां तत्र
यजमानबहुत्वात् यज्ञपतीन् इति यज्ञपतिशब्दोचरं बहुवचनस्य ऊहः
कर्तव्यः इति प्राप्ते आह-चोदितेऽपि-यज्ञपतिशब्दे पठितेऽपि, परार्थत्वात्-
इडास्तुत्यर्थत्वात्, आविकारः—तस्य अनुहः—ऊहो न स्यात् । विधिवत्-
पथा ' यजमानेन संभिनौदुम्बरी भवतल्लिख एकयजमानसंभानेन चारितार्थम् ।
तथा एव यज्ञपतिस्तुतिद्वाराऽपि इडास्तुतिसम्भवात्तेनैव चारितार्थ्यं बहुवचनस्य
ऊहो न कर्तव्योऽनेकयजमानके सत्रे इति भावः ॥ ३९ ॥

सक्तवाके यजमानशब्दस्य ऊहाधिकरणम् ॥ १५ ॥

विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४० ॥

दृष्टपूर्वभासयोः 'सूक्तवाकेन' प्रस्तरं प्रहरतीति सूक्तवाके 'अयं यजमानः आयुरोशास्ते' इत्यत्र तत्प्रधाने— यजमानप्रधाने सूक्तवाके, विकारः— 'सत्रे' एते यजमानाः ' इति ऊहः स्यात् । पूर्वपदानेन सिद्धान्तः ॥ ४० ॥

सुब्रह्मण्याह्वाननिगदे हरिवच्छन्दस्य अनुदाधिकरणम् ॥ १६ ॥

सि० ॥ असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४१ ॥

उद्योतिष्टोमे 'इन्द्र-आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेघवृषणश्च स्थ मेने गौरावस्काद्विन्दुदृश्याये जारः' इति सुब्रह्मण्याह्वानार्थे निगदमन्त्रः समुज्जातः । न च मन्त्रः आग्नेयुक्तामके विकृतिषामे चोदकेन प्राप्तः । तस्मिन् यागे 'आग्नेयी सुब्रह्मण्या मजतीति विधानात्, इन्द्रपदस्थाने 'अग्न आगच्छ' इति ऊहो-यथा क्रियते, तथा 'हरिव' इत्यादिपदानामपि ऊहः कार्य इत्याऽऽह्वायामाह—असंयोगादिति । हरिव इत्यादिपदानां तदर्थेषु—हरिवृक्षादिषु अर्थेषु, असंयोगात्—असम्बन्धात्—असम्बन्धेतिर्यात्, तद्विशिष्टं—हरिवृक्षादिशब्दत्रिशिष्टमेव प्रतीयेत । न रोहिताश्च वायुसखे-त्याद्यहः कार्यः । कु० : हरिवृक्षादिधर्माणामिन्द्रवृत्तिरे मानाभावेन अविद्य-मानैरेव गुणैर्बन्धस्य स्तुतिस्तथा अग्रेऽपि तैरेव गुणैः स्तुतिसम्बन्धान् तेषां पदानां विवृण्वुः इति भावः ॥ ४१ ॥

कर्मभावादेवमिति चेत् ॥ ४२ ॥

कर्मणः—हरिवृक्षादिशब्दप्रयोगनिमित्तक्रियायाः इन्द्रे 'अभारः' स्याच्चेत् हरिवृक्षादिशब्दाः असम्बन्धेतिर्यात् भवेयुः । परं तदेव न । यतः 'अहोरात्रे वा हरी ताभ्य मेघ इन्द्रः सर्वं हरति' 'एवं मेधातिथिं हि काण्वायनमिन्द्रः मेघो भूत्वा जहार' तथा 'वृषणश्च स्थ मेनका नाम दुहिता बभूव तामिन्द्र-श्चक्रे । गौर्मेनेऽदिति गौर्मृगो मृगा अण्ये राजानं सोमं पिबति' । इत्याद्यर्थवादवैयर्थ्याप्राप्तात्, हरिवृक्षादिशब्दप्रवृत्तिर्निमित्ततत्क्रियाया इन्द्रे

सिद्धत्वात् पाचकादिपदस्य पाककर्तृत्व इन्द्रे समवेतार्थका इमे शब्दाः ।
अग्नेौ चासमवेतार्थकाः । अतस्तेषां स्थाने विकृतावूह आवश्यक इति
सिद्धान्ताक्षेपः ॥ ४२ ॥

न परार्थत्वात् ॥ ४३ ॥

न ऊहः । परार्थत्वात् — उक्तार्थवादस्य इन्द्रस्तुत्यर्थत्वात् ।
‘यदन्तरिक्षे चिन्मयं’ इति पदसमवेतार्थका इति स्थावका अर्थवादमन्त्रास्तेषु
हरिष इत्यादयः शब्दाश्चेति नोत्पूह इति भावः ॥ ४३ ॥

तस्यै श्रुतमिति मन्त्रे अनूहः । वर्णधान्तरम् ।

असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४१ ॥

कर्माभावादेवमिति चेन्न परार्थत्वात् ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥

उपोतिष्ठोमे ‘एकहायन्या गवा म्रीणादी’ति सोमश्रयं विंशाय
तत्सन्निधौ ‘इयं गौस्तया ते म्रीणामि तस्यै श्रुतम् । तस्यै शरः । तस्यै
दधि । तस्यै मधु । तस्या आतञ्जनम् । तस्यै नवनीतम् । तस्यै घृतम् ।
तस्या आमिक्षा । तस्यै धाजिनमिति’ श्रुतम् । तत् विकृतौ सायस्त्रे
चोदकेन प्राप्ताम् । तत्र ॥ ‘त्रिवस्तरः साण्डः सोमश्रयः’ इत्याज्ञातम् ।
अत उक्तमन्त्रे इयं गौरिति स्थाने ‘अयं वृषभः’ इत्येवावन्मात्रमूहम् ।
न तस्यै पय इत्यादिस्थाने तस्मै रेत इत्यादिकम् । कुतः ? तदर्थेष्व-
संयोगात्—पयआदिषु अर्थेषु एकहायन्या अग्निं असंयन्धात् । न हि एक-
हायन्याङ्गवि तदानीं पयोदद्यादिकं विचिने । अतः केरञ्च स्तुतिरेव सा
तस्याः । एवं त्रिवस्तरं साण्डे तदर्थानां पयोदद्यादीनामसंयोगेऽपि स्तुतिसम्भ-
वात्तद्विशिष्टं—गोवाचकपदमिन्नदधिययः प्रभृतिपदविशिष्टमेव वाच्यं प्रतीयेत ।
गोवाचकपदानां तु लिङ्गविरोधात् तस्यै इत्यत्र तस्मै इत्यूहः कार्यः एव ।

आक्षेपः । यथेकहायन्या गवि कालत्रयेऽपि गोकार्यपयोदद्यावसम्भवः
स्यात्तदा न पयोदद्यादेरान्द्रः अगमनेतार्थकवाक्येऽर्थं स्तावन्तो भवेत् । न
तत्र तरेन भाविनि काले गगनेर्गमनात् । साण्डे काष्ठप्रदेशेऽप्यसमवेतार्थः

करवादस्यूह इति चेन्न । परार्थत्वात्— स्तुत्यर्थत्वात् । यथैकहायनी-
न्यायं पयोदध्यादि कालान्तरे मविष्यतीति समवेतार्थकं तद्वाक्यं तर्हि साण्ड-
स्यापि स्वसजातीयस्त्रीव्यक्त्यां स्त्रीव्यक्तिमुत्पाद्य तद्द्वारा माविकाले पयोदध्या-
द्युत्पादकसम्भवात्समवेतार्थत्वापत्तिर्वाक्यस्येति भावः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

सारस्वत्यां मेघ्यामग्निगुवचनाभावाधिकरणम् ॥ १७ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वप्राप्ता सारस्वती
स्तीत्वात् ॥ ४४ ॥

य्योतिष्टोमसंस्थासु 'आग्नेयः पशुरग्निष्टोमे आलब्धव्यः । ऐन्द्राग्नः
पशुरुक्थे । ऐन्द्रावृष्णिः षोडाशिति । सारस्वती मेयी अतिरात्रे ' इति
पशुयागाः समानानाः । तत्र प्रकृतिभूताग्निष्टोमान्तर्गतप्रायोमीये पशुयागे
'दैव्याः क्षमितार आरभन्ममृत मनुष्या उपनयत मेघ्याद्वर आशासाना
मेधपतिभ्यां मेध ' इति अग्निगुं प्रति प्रैषमन्त्रः हैत्रे पाशुके कण्ठे पठितः ।
अयं मन्त्रः सारस्वती मेयी प्रति न प्रवर्तते । कुतः ? समानविधानेन पशु-
यागसामान्यमुद्दिश्य पशुधर्मेषु विहितेषु सस्यापि लिङ्गविशेषनिर्देशात्—
'प्र स्या अग्नि भरतेनि प्रैषमन्त्रे अस्मै इति चतुर्थ्यन्तपदेन पुल्लिङ्गनिर्देशात्
मेघ्याश्च स्तीत्वात् सा सारस्वती मेयी अग्निगुप्रेषमन्त्रं प्रति अप्राप्ता । सारस्वती-
देवताकमेदीद्रव्यकयागे प्रैषमन्त्रो न प्रवर्तत इति भावः ॥ ४४ ॥

पश्वभिधानाद्वा तद्धि चोदनाभूतं पुंविषयं
पुनः पशुत्वम् ॥ ४५ ॥

पश्वभिधानात्— 'अग्नेप्रायोमीयं पशुमालभेतैत्र पशोः कयनात्,
चोदनाभूतं— विधिघटकीभूतं, तत्— पशुशब्दं, हि— यतः, प्रैषमन्त्रे अस्मा
इति पुंविषयं— पुल्लिङ्गविशेषीभूतं पशुत्वं— पशुत्ववाचकं पशवे इति
पदम् । अतो व्यक्तित्वात्पर्येण यथा इयं व्यक्तीति स्त्रिया निर्देशस्तथा मेघ्या-
मपि पशुत्वस्य सत्त्वात् तत्तात्पर्येण अस्मा इति पुल्लिङ्गेन निर्देशो बोध्य
इति भावः ॥ ४५ ॥

विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ॥ ४६ ॥

विशेषो वा — मेयी अभिगुप्रैषं लभत इति यः पूर्वपक्षस्तस्माद्विशेषः तद्वि-
रुद्धः न लभते सा तमिति कल्पः । कस्मात् ? तदर्थनिर्देशात् — प्रैष-
मन्त्रे तदर्थनिर्देशात् — मेध्यामवृत्त्यर्थस्य पुंस्त्वस्य निर्देशादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

पशुत्वं चैकशब्दात् ॥ ४७ ॥

पशुत्वं — पशुत्वाच्चक शब्दः विशेषम्, ऐकशब्दात् —
पुंलिङ्गास्तत्वेन एकजातीयशब्दात् ॥ ४७ ॥

यथोक्तं वा सन्निधानात् ॥ ४८ ॥

यथोक्तं वा — अभिगुप्रैषो मेयी न प्राप्तोतीति यस्माभिरुक्तं तत्तत्रैव
कृतः । सन्निधानात् — प्रयोगसमये विधिवाक्यगतशब्दस्यैव बुद्ध्यावुपस्थि-
तत्वात् । स च मेयीशब्द एव । न पशुशब्दः । इति तस्या विशेषणत्वेन
सर्वनाम्ना निर्देशो नैव सम्भवति । यस्या तस्य सम्प्रत्ययस्या तु पुंलिङ्ग-
विरोधोऽस्ति । व्यक्त्यभिप्रायेणेति चेत् नीलो घटस्तामानयेति प्रयोगापत्ति-
रिति भावः ॥ ४८ ॥

यज्ञायज्ञीये गिरापदस्थाने इरापदस्यैव कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ १८ ॥

आम्नातादन्यदधिकारे वचनादधिकारः

स्यात् ॥ ४९ ॥

अनेतिष्टोमे यज्ञायज्ञीयेन तुर्भीनेति यज्ञायज्ञीयस्मात् तं यज्ञेन
धृतम् । ' यज्ञायज्ञा वे अग्नये गिरा गिरा च दध्मन् ' इति यजुर्वेदशब्दयुक्ता-
यामाचि इत्थं साम यज्ञायज्ञीयमित्युच्यते । सत्र सामगाः योनिगानमर्थाय नाः
गायिरेति गकारेण सहैव गायन्ति । ब्राह्मणे तु गकारस्य पूर्वकमाकारस्य गारादिकं
गानं विहितम् । ' न गिरागिरेति न्यथैदं वृत्तद्वेयम् ' इति गिराशब्दे गका-
रलोपात् इराशब्दो भवति । इरायाः सम्बन्धि गानमेवम् । न्या वृत्त्या प्रयोग-
समये उद्गानं कर्तव्यमित्यर्थः । सत्र अधिकारे — रसाधिकारे आम्नातात् —

योनिभूतायामृचि पठित्वात्सामान्यप्रकारः कृचि पठित्वात्सामान्यप्रकारः कृचि पठित्वात्सामान्यप्रकारः कृचि पठित्वात्सामान्यप्रकारः
 स्यात् । वचनात्—‘न गिरा गिरेति मृचात् यद् गिरागिरेति च्छयादा-
 त्मानमेव तद्वद्गाना गिरेत्’ इति गन्तासहितगाने बाधकमुक्त्वा तद्वद्विहितैर्
 कृच्ये द्वेयमिति विशेषवचनात् । तथा च प्रयोगकाले इरापदस्याऽऽदेः
 इकारस्य गानार्थमाकारो यस्मात् ईकारधेति त्रीन् वर्णान् प्रयुज्य आपिर
 इत्येवं विकारेणैव गानपाठः । नोभयोर्विरुध्य इति भावः ॥ ४९ ॥

**द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात् सामान्याद्विकल्पः
 स्यात् ॥ ५० ॥**

तुल्यहेतुत्वात्— ज्योतिष्योक्तप्रकरणे गिरापदस्य येनिभूतायामृचि
 पाठोऽस्ति । अतस्त्र पठित्वात्सामान्यप्रकारेण ज्योतिष्यामापुर्साप्रकारमित्येको
 हेतुः । परं कृचोद्वेयमिति विधेयं तत्प्रकरणस्थानेन इरापदमपि तदपूर्वेण
 सम्यक्प्रमाणेन हेतुः । एवं तुल्यबलानां द्वौ हेतुश्चामनुष्ठानं द्वैधं— द्विप्र-
 कारम् । सत्येवं द्वयोर्पि सामान्यात् एकं सामान्यशास्त्रम् । अपरं विशेषशा-
 स्त्रमिति वक्तुमशक्यत्वात् विकल्प एव स्यादिति पूर्वं पक्षः ॥ ५० ॥

उपदेशाच्च साम्नः ॥ ५१ ॥

‘यज्ञागर्हायेन स्तुतीति’ इति उपदेशात्— विधानात्, यज्ञागर्हा-
 येन स्तुतीति इत्येव साम्ना खयोनिभूतागर्हायाः यथा संस्कृताः स्तुतया
 स्तुतीति तात्पर्यम् । तस्यामृचि तु गिरेति वर्णाः पठिताः सन्ति । तेषां
 संस्कारः यज्ञागर्हायेन स्तुतीति—प्रत्यक्षविधिमोक्ष इति तुल्यबलत्वं सुस्थिर-
 मिति गिरापदस्य पाठेन विधिरनुमेयः । इरापदविधिस्तु प्रत्यक्ष इति प्रबलः ।
 अतो न विकल्प इति शङ्का नोदेत्यत्र । तस्मात्समव्यवहारिकल्प एव ज्याया-
 निनि ॥ ५१ ॥

नियमो वा श्रुतिविशेषादितरात्साप्तदश्यवत् ॥ ५२ ॥

नियमः— इति नियमः पञ्च श्रुतिविशेषात्— परं कृचोद्वेयमिति
 श्रुतिविशेषात् । न हि केवलमेवं भवतीति । अपि तु परं कृच्येति श्रुते

कर्तव्यत्वेन । गिरापदस्य पाठमात्रम् । न तु कर्तव्यतया श्रवणम् । तथा सति यज्ञायज्ञीयेन स्तुतीतेत्यत्रेति कर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाया गिरापदस्थाने इरापद कृत्वा स्तुतीतेति वाक्यैक्याक्यनाया न यज्ञायज्ञीयेन स्तुतीतेत्यनेन पूर्वोक्त-रीत्या गिरापदघटितर्चा स्तुतिविधिः । किन्तु पाठेन कल्प्य । अतः प्रत्यक्षश्रुत्या तस्य नित्यं नाथ एव । इतरत्—मन्त्रघटक गिरापद, साप्त-दश्यवत्—‘साप्तदश स मिधेनीरन्वाह’ इत्यनारभ्य पठितं साप्तदश्य प्रकृतौ निवेशार्थमागतं सत् प्रकरणपठितेन पाचदश्येन निरुद्धं सन्मित्रि-दादौ निविशते । तथा ऐर वृत्तोद्देशेयमित्यनेनैकराक्यनापन्नेन यज्ञायज्ञीयेन स्तुती-तेति विधिना यज्ञायज्ञीयस्तोत्रोद्देशेन इरापदघटितमन्त्रस्य सिद्धौ सत्यामति-देशेन विकृतिसामान्येऽपि यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे तथैव प्राप्तौ गिरापदघटितमन्त्रस्तु महामित्रचयने ‘गायत्रेण पुरस्तादुपतिष्ठते । बृहद्रथन्तराम्या पक्षौ । यज्ञायज्ञीयेन पुच्छम्’ । इत्यत्र प्रतिशर्नाति गिरापदघटितमन्त्रस्य चारितार्थ्ये सति गिरापदपाठानर्थक्येन ‘आनर्थक्यप्रतिहताना निपरीत बलाबलम्’ इति न्यायेन तुल्यबलत्वं स्यादित्याऽऽशङ्का सुदूरं निरस्तेति गिरापदस्थानं इरापदकृतैवोपस्थानं कार्यमिति सिद्धान्तं समुज्जम्भते इति बोध्यम् ॥५२॥

इरापदस्य प्रगीतत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः स्यात् ॥५३॥

‘न गिरागिरात वृक्ष्यात्, ऐर कृत्वाद्देशम्’ इति गिरापदस्थाने यत् इरापदं विहितं तत् अप्रगीतमेव कर्तव्यम् । न तु प्रगीतम् । कुन ‘शब्दान्यत्वे—पाठेन श्रवमाणशब्दात्—गिरापदात् विधीयमानस्य इरापदस्य अन्यत्वे सति अप्रगाणात्—अप्रगीतशब्दस्यैव तत्र विधानात् । तथाभूतो-पदेशः—यथा विहितं तथा उपदेश-पठितव्यमित्यर्थः । यदि गानविशिष्ट-गिरापदं विधिनात्पर्यन्तमेव इत्युच्येत । तर्हि गानशास्त्रपरिभाषया ईकारस्ये आईमाय आईर इति प्रवृत्तिः ‘वृद्धाच्छ’ इति छप्रत्यय आईरीय कृत्वा उद्देश्यमिति पठेत् । ऐर कृत्योद्देश्यमिति यत् पठितम् । तदा गानरहितपाठ एव तस्येति भावः ॥ ५३ ॥

सि० ॥ यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात् पदान्यत्वप्रधानत्वात् ॥ ५४ ॥

यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात्—‘तत्स्थानापन्नस्तद्धर्मं लभते’ इति न्यायात् यस्य गिरापदस्य स्थाने यत् इरापदं विधीयते तस्मिन् इरापदे तत्पदवृत्तिगिरापदवृत्तिगानं स्यात् । कुतः ? यदान्यत्वप्रधानात्—ऐरं कृत्यो-
द्भयमिति विधेः ‘यज्ञायज्ञानां अग्नये गिरागिरा च दक्षसे’ इति मन्त्रे
श्रूयमाणगिरापदप्रतियोगिकान्यत्ववदिरापदप्रधानत्वात् । तादृशेरापदविधि-
मात्रविषयत्वादित्यर्थः । उपायान्तरलभ्येऽर्थे त्रिधिसम्बन्धासम्भवान्न गान-
विशिष्टेरापदविधीरिति भावः । अत एव ‘ऐरमित्यत्र तद्धितो विकारार्थे
विहितः । सान्नो योनिभूतऋग्वर्णानां विकारो गानमेव । तथा च गान-
विशिष्टवर्णविधानात् कथं न्यायलभ्यत्वं गानस्योच्यते भवनेति शङ्का नोदे-
त्यत्र । तद्धितस्तु न्यायप्राप्तानुवादक एव । इत्थं गानस्यान्यलभ्यत्वेन विध्य-
भावादेव न तत्र ह्यप्रत्ययापत्तिरिति भावः ॥ ५४ ॥

गानसंयोगाच्च ॥ ५५ ॥

कचिर्त्तदादमंथे ‘उद्भयनाड्यं चादाक्षता’ इति गानसंयुगपि इरापदं
वृद्धयेति इति व्यक्तमेव साध्यकान्तरमिराया गानेविशिष्टत्वे । अतो गानविशिष्टमेव
तत्पदं प्रयोक्तव्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

वचनमिति चेत् ॥ ५६ ॥

एवं चेद् वचनं—विधिरेवायं गानस्येति कस्मान्नोच्यते । कुतश्च न्याय-
प्राप्तमित्युच्यते इति चेत्— ॥ ५६ ॥

न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५७ ॥

न विधिः । तत्प्रधानत्वात्—तस्य इरापदस्य प्रधानत्वात्—विधि-
तात्पर्यविषयवत् । अन्यलभ्ये विधिसम्बन्धासम्भवादिनि भावः ॥ ५७ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तिः भावबोधिण्यां नवगोप्यव्यय

प्रथमः पादः ॥ १ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

गीतीना सामनागताधिकरणम् ॥ १ ॥

सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥१॥

रथन्तरं, बृहत्, वैरुपं, वैराजं, शाफ, र, रथतमिनिनामकानि सामानि सामवेदे 'अभि त्वा शूर नो नुमः' इत्यादिषु ऋक्षु ध्रुवानि । तानि मन्त्रमेके—गानविशिष्टमन्त्रवाचकानल्येके आचार्या मन्त्रे । कुतः ? 'प्रगीतमन्त्रः साम' इति स्मृतः । रथन्तरं पठेति गुरुणा निधुक्तः शिष्यः गानयुतामृच पठति च । अतः स्मृत्युपदेशाभ्यां गानयुते मन्त्रः सामपद-वाच्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

सि० ॥ तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥

तदुक्तदोषं—तत्पूर्वपक्षिणोक्तं मतम्, उक्तदोषं—सप्तमस्य द्वितीय-पादे प्रदत्तदोषम् । इति तन्मतं न युक्तम् । नित्यं गानविशेष एव रथन्तरादिशब्दवाच्य इति भावः ॥ २ ॥

ऊह्यग्रन्थस्य पौरुषेयत्वे वर्णकान्तरम् ॥ १ ॥

कवतीषु 'कयानश्चित्र आभूवदूतीत्येतास्मिन् तृचेअप्ययनतः प्रातस्व वामदेव्यसाम्नः स्थाने 'अभि त्वा शूर नो नुमः' इत्येतास्मिन् तृचे श्रुतस्य रथन्तरसाम्नः 'कवतीषु रथन्तरं गायती'ति ऊह्यं श्रुतम् । स नित्यः पौरुषेयो वेति विशये मन्त्रं—मन्त्रभूतानि सामानि—ऊहितसामानि नित्यानी-त्येके आहुः । कुतः ? 'मन्त्रभूतानि आर्षाणि नित्यानी'ति स्मृतिः । 'अभि त्वा शूर नो नुमः' इत्यत्र गीयमानानि सामानि 'कयानश्चित्रेत्यत्र योजयेदित्युपदेशः । नाम्यामिति प्राप्ते सिद्धान्तः—तदुक्तदोषम् । तत्—त्वदुक्तमुपदेशलिङ्गं त्वयैव दर्शितदोषम् । तथा द्वियोजयेदित्युपदेशरूपो हेतुः प्रदर्शितः । युज्वात्वर्यस्तु पुरुषप्रयत्नजन्यत्वघटितः । तादृशत्वोपदेश

वयं नित्यस्य सिद्धिरिति तमेव व्हन्ति । न हि सौर्याग्रे निर्वापमन्त्रे
सूर्यपदे योजयेदित्युक्ते पश्चात्तथावृत्तहितमन्त्रस्य नित्यस्य सिध्यतीति
भा० ॥ १ ॥

साम्नः ऋक्संस्कारकर्मताधिकरणम् ॥ २ ॥

कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥

कर्म वा—रथन्तरादिशब्दाभ्य गान द्वितीये प्रतिपादितयौर्गुणप्रधान-
कर्मणोर्मध्ये प्रधानकर्मर-आरादुपकारकम् । यत् 'रथन्तरं गायती'त्यत्र
'प्रयाजान् यजती' निवत् प्रधानकर्मलक्षण द्वितीयाश्रयणमस्त्विति ॥ ३ ॥

तद्गुद्रव्यं वचनात् पाकयज्ञवत् ॥ ४ ॥

तत्—ऋगरूप द्रव्यमिति द्रव्यम् । सादृश्यमत्र गुणत्वेन ज्ञेयम् ।
तथा च—यथा द्रव्यनिरूपितं प्राधान्य यागे, तथा ऋद्रनिरूपितं प्राधान्य
साम्नः । वचनात्—'ऋचि साम गायती'त श्रवणात् । पाकयज्ञवत्—
यथा पाकयज्ञेषु—'लाजैजुहोती'त्यादिश्चैर्नैर्द्रव्याणामङ्गत्वं, तद्वदत्र ऋचोऽ-
गत्वमिति ॥ ४ ॥

तत्राविप्रतिपिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः

प्रदेशश्च ॥ ५ ॥

तत्र—त्रयविशेषे, द्रव्यान्तरे—ऋग-तरे, प्रदेशः—कवर्ताग्नित्यति
देशशास्त्रोपदेश, तन्मूलश्च व्यतिरेकः, 'अग्निं त्वा शूरेति' ऋग्मात्रं,
तद्वत्तत्त्वो—ऋगतीषु रथन्तरोत्पत्तौ अविप्रतिपिद्धः—अतिरिक्तः । कुत इति
चेत्—अभित्वेति ऋचि रथ त्व गायतीत्यस्य सामान्यशास्त्रत्वात् । त्रय-
विशेषे ऋगतीषु रथन्तरोत्पत्तिस्य विशेषशास्त्रत्वात् । कार्यताच्छेदकसङ्कोचेन
द्वयोः कारणयोः समावेशे सम्भवतीति रथन्तरादीनां सामान्य 'अग्निं त्वा शूरे-
त्याद्या ऋचो यदि कारणं तर्हि तासां रथन्तरादिजन्यापूर्वसान्त्वनेनैव
कारणत्वं वाच्यम् । तथा सति अग्निं त्वेति ऋचि रथन्तरं गायतीति वाक्यस्य

‘अभित्वेति ऋचं विना तेन रूपेण तदुत्पत्तिर्नास्ती’ति नियमरूपेऽर्थो वान्यः ।
तथा सति ‘कवतीषु रयन्तरं गायति’ ‘कयानाश्चित्रे’ति अनिदेशशास्त्रं
बाधितं भवेत् । यतः अभित्वेति ऋचं विना तदपूर्वसाधनत्वेन रयन्तरसाम्नः
स्तत्पत्तेरभावः पूर्ववाक्येन प्रदर्शित इति शङ्कापङ्कः दूरतरमुत्सारित इत्यवगन्त-
व्यम् । तस्मात्प्रधानकर्मत्वे न कोऽपि दोष इति पूर्वः पक्षः ॥ ५ ॥

सि० ॥ शब्दार्थत्वात् नैवं स्यात् ॥ ६ ॥

एवं— प्रधानकर्म, इति न स्यात्— नैवं भवत् । कुतः ?
शब्दार्थत्वात्— गीतिरूपाणां रयन्तरादीनां ऋगर्थत्वात् । ऋग्गर्णसंस्कारः—
वर्णाभिप्यक्तिः गीतिकार्यं दृष्टं फलं सम्भवति । एवं सत्यदृष्टकरूपनमन्याय-
मिति भावः ॥ ६ ॥

परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ७ ॥

शब्दानां— ऋचा, परार्थत्वात्— स्तुत्यर्थत्वात्, साम्ना गान-
रूपेणाक्षरामिप्यक्तिः, ऋगक्षरैर्देवतास्तुतिरिति उभयं दृष्टमेव फलम् । परमत्वे
साम्नः फलकल्पनापत्तिः । इष्टापत्तौ तु ‘आज्यैः स्तुवते, पृष्टैः स्तुवते’ इति
साम्नः ऋगक्षरामिप्यक्तिद्वारा स्तोत्रार्थत्वं प्रदितं विरुध्येतेति भावः ॥ ७ ॥

असम्बन्धश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ॥ ८ ॥

किञ्च, साम्नः प्रधानकर्मत्वे अर्थादर्थोऽगन्त्वे कर्मणा—स्तोत्ररूपकर्मणा,
साकं साम्नः असम्बन्धः—सामानाधिकरण्यं न स्यात् । शब्दयोः—
रयन्तरपृष्ठशब्दयोः, पृथगर्थत्वात्—भिन्नार्थत्वात् । ‘रयन्तरं पृष्ठं भवती’त्यत्र
रयन्तरशब्दो गीतिवाचकः । पृष्ठशब्दस्तु स्तोत्रवाचक इति भिन्नार्थयो-
स्तयोर्भेदान्नयो बाधितः पूर्वपक्षिमते । सिद्धान्ते—रयन्तरशब्दस्य रयन्तरगुणक-
मित्यर्थः । तथा च रयन्तरगुणकं पृष्ठं भवतीत्यभेदान्नय उभयत्र च । रयन्तर-
गुणकत्वं च स्तोत्रस्य । स्तोत्रसाधनभूतवर्णाभिप्यक्तिद्वारेति भावः ॥ ८ ॥

संस्काराश्चाप्रकरणेऽग्निवत्स्यात्प्रयुक्तत्वात् ॥ ९ ॥

संस्कारः— स्तोत्रसाधनमूत्रवर्णामिव्यक्तिरूपः अपकरणे—प्रयोगाद्वहिः
अध्ययनकाले प्रयुक्तत्वा— स्थान एव । न ज्योतिष्टोमप्रयोगमध्ये पुनः
संस्कारः । यथा— अग्निः प्रयोद्वहिः आधानेन संस्कृतः प्रयोगमध्ये न पुनः
संस्क्रियते । तथा अयमपि संस्कार इति साम्नः ऋगर्थत्वमङ्गीकृत्य मतान्तरो-
त्थापनमिदम् ॥ ९ ॥

अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत ॥ १० ॥

यदि प्रयोगाद्वहिः— अध्ययनकाले पठिता मन्त्राः गानेन
संस्कृताः प्रयोगकाले आहवनीयाद्यग्निपदुपलभ्येरन् तर्हि संस्कृतानां शब्दानां
सत्त्वेन अकार्यत्वात्— पुनस्तत्संस्कारस्यानुत्पाद्यत्वात्, पुनस्तथापाठे
फलाभावाच्च अप्रयोगः— प्रयोगकाले पाठभावः प्रतीयेत । तदेष न ।
अतः कर्मसमये पुनस्तथा पठितव्यमिति भावः ॥ १० ॥

आश्रितत्वाच्च ॥ ११ ॥

विश्व, आश्रितत्वाच्च— ‘ औदुम्बरी स्पृष्ट्वा उद्गायेत ’ । इति
विधिना औदुम्बरीस्पर्शमाश्रित्य गानविधानादपि प्रयोगकाले गानविशिष्टः
पाठः सिध्यति । प्रयोगाद्वहिरौदुम्बरी अभवादिति भावः ॥ ११ ॥

प्रयुज्यत इति चेत् ॥ १२ ॥

तर्हि प्रयोगाद्वहिः अकर्मकाले पाठः कुतः प्रयुज्यते ? इति
चेत्— ॥ १२ ॥

ग्रहणार्थं प्रतीयेत ॥ १३ ॥

ग्रहणार्थं— अभ्यसार्थं, वहिः प्रयुज्यत इति प्रतीयेत । द्वेय-
मित्यर्थः ॥ १३ ॥

तृचे प्रत्यृचं कृत्स्नमात्रः समापनाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तृचे स्यात् श्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥

ज्यातष्टोमे ‘ एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रियम् ’ इत्यामनातम् ।
तत्रैकं साम त्रेधा विभज्य त्रिषु ऋक्षु गातव्यम् । न तु प्रत्यृचं सोमः परि-

समाप्तिः । तथा सति एकस्यामृचि समग्रं कृतं स्यात् । श्रुतिनिर्देशस्तु—
एकं— एकसद्व्यावच्छिन्नं साम तृचे त्रित्वावच्छिन्ने कार्यमित्यास्ति । अतस्ता-
दशविधानात् विभज्यैव गेयम् ॥ १४ ॥

शब्दार्थत्वाद्विकारस्य ॥ १५ ॥

विकारस्य- साम्नः, शब्दार्थत्वात्—तृचे क्रियत इति श्रूयमाणा-
वच्छेदकीभूतत्रित्वावच्छिन्नशब्दार्थत्वात्, विभज्यैव गेयम् । यथा त्रिभ्यः एक-
मुद्रा देयेत्युक्ते समग्राया एकमुद्रायाः दातुमशक्यतया विभज्यैव शीयते ।
तद्वदत्रापि ज्ञेयमिति भावः ॥ १५ ॥

दर्शयति च ॥ १६ ॥

अर्थवादोऽपि विभज्यैव गानं दर्शयति । तथा हि— “ ऋक्साम
प्रत्युनाच मिथुनीसम्भवाव इति । सोऽब्रवीन्न वै त्वं मगाऽमसि जायार्थम् ।
ततस्ते द्वे भूतया ऊचतुः सम्भगमेति । सोऽब्रवीन्न युश ममालमिति ।
वेदो मन महिमेति । ततस्तित्ते भूतया ऊचुर्मिथुनीसम्भवावेति । सोऽ-
ब्रवीत्सम्भवावेति । तस्मादेकं साम तृचे क्रियते ” । इत्येका ऋक् साम्नः
सम्भोगाय नालमिति विभज्य गाने लिङ्गं द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

सि० ॥ वाक्यानां तु विभक्तत्वात्प्रतिशब्दं
समाप्तिः स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥

वाक्यानां— ऋगूपवाक्यानां, विभक्तत्वात्— भिन्नत्वात्,
अत्र भिन्नत्वेन स्तोत्रस्यापि भेदः । न हि तिसृभिर्ऋग्भिः एकं स्तोत्रं कश्चि-
त्प्रसिद्धम् । अतः प्रतिशब्दं— प्रत्युचं साम्नः समाप्तिः स्यात् । सामजन्य-
संस्कारस्य अक्षराभिर्व्यक्तिरूपस्य तदर्थत्वात्— ऋगर्थत्वात् अत्रा स्तुतिनि-
र्वर्तते अक्षराभिर्व्यक्तिद्वारा । तत्र सामेरोपकारकम् । विभज्य स्तुतौ सामानयवः
स्तोत्रोपकारकः स्यात् । न साम । अतः प्रत्युचं साम्नः पणिसमाप्तिरिति
भावः ॥ १७ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥

तथा च— प्रत्यृचं साम्नः परिसमाप्तिसिद्धौ, अन्यार्थस्य— ‘अष्टाक्षरेण प्रथमायामृचि स्तौति, द्वाक्षरेण उत्तरयोः’ इति प्रस्तावभेदस्य दर्शनमुपपन्नं भवति । प्रस्तावो नाम साम्नः आद्या भक्तिः । स तु एकस्यैक एव । यदि एकस्यैव साम्नो विभज्य विनियोगस्तदा प्रस्तावभेदविधानमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥ १८ ॥

अनवानोपदेशश्च तद्वत् ॥ १९ ॥

‘अनवान गायत्रीत्यनवानोपदेशोऽपि तद्वत्—मन्मते उपपन्नः । न हि तिसृषु विभज्य गाने अनवानता उपपत्त इति भावः ॥ १९ ॥

अभ्यासेनेतरा श्रुतिः ॥ २० ॥

अभ्यासेन—सम्पूर्णस्य गानस्य आश्वर्तनेनापि इतरा श्रुतिः— तिसृषु गायत्री’ति श्रुतिः उपपद्यते । यथा देवदत्तस्त्रिषु गृहेषु भोज्य इत्यत्राभ्यासस्तथा अत्रापि भावः ॥ २० ॥

समास्वेवेति तिसृषु ऋक्षु गानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सि० ॥ तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥

‘एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रियम्’ इति प्रत्यृचं तदभ्यासः— तस्य साम्नोऽभ्यासः, समासु— सप्तच्छन्दस्कासु ऋद्विविति नियमः स्यात् । अन्यथा अनियमे स्वीकृते सशरविलेशदोषापत्तिः । यत्र साम्नो योनिभूता ऋगधिकाक्षरा उत्तरे ऋचौ न्यूनाक्षरे तत्र अधिकाक्षरसाम्नः भागेनैव तत्पूर्ते-रवशिष्टः सामभागः आश्रयमावाप्तुष्येत । अयं संश्रयोपः । यत्र योनिभूता ऋगल्पाक्षरा उत्तरे अधिकाक्षरे तत्र अल्पाक्षरसाम्नः ब्रह्मक्षरायामृचि मध्ये परिसमाप्तत्वेन शेषाक्षराण्यसंस्कृतानि स्युरित्ययं विलेशदोषः । अतः समास्वेव तदभ्यासः । तथा सनि नोक्तदोषद्वयमिति भावः ॥ २१ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

‘ स्यात्स्यां सक्तवर्धीयते इत्याहुः, यद् बृहद् गायत्रीषु क्रियते, ऋक्त्वे-
नांतरुजतंति, न चास्या सम्भवति ’ इति विषमच्छन्दस्कासु दोषश्रवणवृद्ध-
दर्शनादपि समच्छन्दस्कासु ऋक्षु गानं सिध्यतीति भावः ॥ २२ ॥

उत्तरयोगीयतीत्यत्र उत्तराग्रन्थपठितयोरेव ऋचोर्ग्रहणाधिकरणम् ॥५॥

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ २३ ॥

सामवेदिनामृक्पाठाद्य छन्दोग्रन्थः उत्तराग्रन्थश्चेति ग्रन्थद्वयं विद्यते ।
तत्र छन्दोग्रन्थे निखिलसाम्नां योनिभूता एव ऋचः पठिताः । अत एव तस्य
योनिग्रन्थ इत्यपरं यौगिकं नाम विद्यते । उत्तराग्रन्थे तृचात्पदानि सूक्तानि
पठितानि । एवैयस्मिन् सूत्रे छन्दोग्रन्थस्या उत्तराग्रन्थे योनिभूता ऋक्
प्रथमा । इतरे द्वे ऋचावुत्तरे । स्योर्नाम्ना तद्ग्रन्थस्य उत्तराग्रन्थ इति संज्ञा
वर्तते । एवं स्थिते ‘ रथन्तरमुत्तरयोगीयति । बृहदुत्तरयोगीयति । कवलीषु
रथन्तरं गापीति । यद्योन्या गायति तदुत्तरयोगीयता ’ इति त्रयोविष्टोमप्रकरणप-
ठितवाक्ये द्विविधे उत्तरे भवितुमर्हं । तथा हि—

छन्दोग्रन्थे ‘ अभि त्वा शूर नो जुमेति ऋक् रथन्तरस्य योनित्वेन
पठिता । तस्या उपरि ‘ त्वामिद्धि हवामहे ’ इत्यादयो बृहदादिसाम्ना योनयः
पठिताः । उत्तराग्रन्थे तु ‘ अभि त्वा शूर नो जुमेति सूक्ते तस्या ऋच ऊर्ध्वं
‘ न त्वामान्य ’ इत्येषा वर्यापि साम्नः अयोनिभूता ऋक् पठिता । तत्र
छन्दोग्रन्थपेक्षया सामान्तरयोर्योनिभूते द्वे ऋचौ रथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरे
भवतः । उत्तराग्रन्थपेक्षया तु तृचगते द्वितीयतृतीये ऋचौ स्वयोन्युत्तरे
भवतः । तत्र विशेषनियामकस्याभावादिच्छया यथाः कस्यश्चिदुत्तरयोगानं
कार्यमिति प्राप्तं आह सिद्धान्तं— नैमित्तिकं त्विति । नैमित्तिकं— यद्योन्यां
तदुत्तरयोरिति वचनप्राप्तमुत्तरात्वं— उत्तरापदप्राप्तत्वंमुत्तराग्रन्थे पठितासु
ऋक्षु प्रतीयेत । आनन्तर्यात्—उत्तराशब्दोपस्थितेः शब्दश्रवणानन्तर्यात् ।
अत्रायं भावः— प्रतियोगिनिरपेक्षत्वेन उत्तरेति संज्ञा सहसा बुद्धिस्था

भवति । पूर्वपटितां योनिमृतामृचमपेक्ष्य यदुत्तगन्त्रं तद्विलम्बेन प्रतीय-
मानत्वादुर्बलम् । ईदृशमेवोत्तरात्वं छन्दोप्रत्ये पटितयोः स्वयोन्यन्तर-
भाविन्योः, समान्तरयोन्योर्द्वयोर्ऋचोः । तृचमतयोस्तु द्वितीयतृतीययोर्ऋ-
चोरुत्तरात्वं संज्ञया वर्तते । तस्मात्तयोरेव गानं कार्यम् । एवं
सति समच्छन्दस्वास्वेव गानमिति यत्पूर्वोद्विक्करणे निर्णीतं तदनुगृहीतं
मयसीति भावः ॥ २३ ॥

एकाध्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

तदभ्यासः—तासु उत्तराग्रन्थगतासु त्रिषु ऋक्षु अभ्यासः साम्नः
पठनम् । एकाध्यात्—एकापूर्वार्धत्वेन पाठात् । अन्यथा तिसृणामेकत्र
पाठत्रैव्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २४ ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

अतिजगत्यामभ्यस्यमानायां त्रैशोकगानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥

‘द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्’ इति विहितद्वादशाह्यागीय-
चतुर्थेऽहनि त्रैशोकाख्यं साम । विद्याः धृतना अभिभूतरं नरं सज्जान-
क्षुरिदंजनुष्य राजसे ॥ कृत्वा वरिष्ठं वरामुरीमुनोऽप्रमोजिह्वं तवसन्नरास्विनम्’
इत्यतिजगतीच्छन्दस्कायामृच्युत्पन्नं विहितमस्ति । उत्तरे द्वे ऋचौ बृहतीच्छ-
न्दस्के । तयोः पूर्वा— ‘नेमिं नमन्ति चक्षसांमेपं विप्रा अभिस्वरा ॥ सुदी-
तयो वो अदूरुहोऽपि वर्णेतरस्विनः समृक्कमिः’ ॥ उत्तरा— ‘समी रेमासो
अस्वरनिन्द्रे सामस्य पीतये ॥ स्वर्पति यदा बृधे धृन्वतो द्योजता
समूतिमिः’ ॥ इति । तत्र संशयविलेशदोषयोरापात्तिर्मा भवतिनि अन्ये अति-
जगतीच्छन्दस्के ऋचावुपादाय भमास्वेवैतत्त्रैशोकं साम अभ्यसितव्यम् ।
न उत्तरे बृहत्यानुपादाय विषमासु गातव्यमिति ॥ २१ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

‘ अतिजगतीषु स्तुवन्ति ’ इत्यत्र बहुवचनलिङ्गदर्शनादपि उक्तोऽर्थ एव सुदृढो भवति ॥ २२ ॥

**सि० ॥ नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्या-
त्प्रतीयेत ॥ २३ ॥**

नैमित्तिकं— ‘ यद्येन्या तदुत्तरयोगीयती’ति वचनप्राप्तमुत्तरात्वं-
उत्तरापदप्राप्तत्वं, आनन्तर्यात्—उत्तराशब्दोपस्थितेः शब्दश्रवणानन्तर्यात्,
प्रतीयेत—उत्तरामन्यार्थात्तासु ऋक्षु प्रतीयेत । नाक्याच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वादुत्तरे
बृहत्प्राथम्योपादानव्ये । नान्ये आदातव्ये ईनं भावः ॥ २३ ॥

ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

ऐकार्थ्यात्— ‘ एवदेवताके त्रैशोके तुचे ’ इति शब्दस्वारस्याद-
भ्युक्तमेव सिध्यति । **तदभ्यासः—** त्रैशोकसाम्नः विशतिवृत्त्योऽभ्यासस्तत्रैव
विहित इति तासां तिसृणामृत्तामेकविशतिवसिध्यर्थं सप्तवारमावृत्तिः कार्या ।
तासामावृत्तावतिजगत्या अपि सप्तवारमावृत्तिरिति तत्र बहुत्वान्वय उपपद्यत
इति तदनुपपन्नत्वाक्षेपो निरवकाश इति भावः ॥ २४ ॥

इति द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

बृहतीपङ्क्त्योरेव प्रग्रथनेन रथन्तरस्य गानाधिष्ठरणम् ॥ ६ ॥

प्रागाथिकन्तु ॥ २५ ॥

‘ बृहत्पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवति ’ इति ज्योतिषोमे श्रुतम् ।
तत्र रथन्तरस्य योनिः ‘ अभि त्वा शूर नो नुमो दुग्धा इव धेनवः ॥
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृष्टशमिशानमिन्द्र तस्थुषः ’ इत्यादि बृहत्पृष्ठन्दस्का
ऋक् । उत्तरा पङ्क्तिच्छन्दस्का । ‘ न त्वावान् अन्यो दिव्यो न पार्थिवो
न जातो न जनिष्यते ॥ अश्वायन्तोमधवश्चिन्द्र वाजिनो मध्यन्तस्त्वा
हवामहे ’ इति । बृहत्तो योनिः ‘ त्वामिन्द्रि हवामहे सातावाजस्य कारवः ॥
त्वां वृत्रेभ्यिन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ’ ॥ उत्तरा पङ्क्तिरेव

‘स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्ट्या महःस्तवानो अदिवः ॥ गामश्वं रथमिन्द्र
सङ्घिर रत्ना वाजिन जिग्युषे’ ॥ इति । तयोर्वचोऽन्तरकं गानमाप्नायते ।
‘न वै बृहदथन्तरेगच्छन्दो यच्चैतयोः पूर्वा बृहती वकुभादुत्तरे’ इति ।
अस्यायमर्थः—बृहदथन्तरसामोस्तिथिः ऋचः नैकच्छन्दस्काः । किन्तु
पूर्वा बृहतीच्छन्दस्का । उत्तरे वकुमच्छन्दस्के इति । सत्येवमत्र गानन्तु
प्रागाधिकम्—प्रथमाया ऋचः अधिकृतमेव गानम् । ततः प्रथमाया ऋचः
‘ईशानमिन्द्रेति पादं पुनरुपाढाय उत्तरायाः पङ्क्तिः पूर्वाधेन’ न त्वावा-
मित्यनेन मेलनेन अष्टानि शत्यक्षरा त्रिपादेका वकुम्भसम्पद्यते । तथा
‘न त्वामित्यस्या द्वितीयः पादः न जात इत्यष्टाक्षरः । तस्य ‘अन्त्यायन्त
इति पङ्क्त्युत्तरार्धेन साकं योजने साप्येका वकुम्भवति । एवं प्रागाधिकं—
पूर्वोत्तरयोः प्रप्रथनेन वकुम्भौ सम्पाद्य तयोर्गानं विधेयम् । न अन्ये उत्पत्ति-
सिद्धवकुमच्छन्दस्के ऋचौ उत्तरपठितपङ्क्तिच्छन्दस्क-ऋक्स्थाने योऽप्ये
उत्तरार्धः ॥ २५ ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

एवं कृते स्वे—वकुम्भे गानं कृतं भवत्येवेति भावः ॥ २६ ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

प्रगाथे—पूर्वपादग्वर्णानां पुनर्ग्रहणं प्रगाथशब्दोऽप्युपपन्नो भवति ।
प्रकरणेण गानं द्वि प्रगाथपदस्यार्थः । प्रकर्षश्च तेषां वर्णानां पुनःपुनर्गान-
नेव । अन्यसामेत्यादिकानां वकुम्भमानयने तु पुनःपुनर्गानानुपपत्तिरिति
भावः ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनान्व्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

‘एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती यत्पादं पुनरारभते’ इति बृहत्सर्व्यादे
पुनःपादसमलिङ्गदर्शनस्य अव्यतिरेकात्—गत्यन्तराभावादिषु उपर्युक्तोऽर्थः
सिध्यतीति भावः ॥ २८ ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

बृहतीविष्टारपङ्क्तयोः प्रप्रथनेन रौस्वयौघाजयसामोर्गाना-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रागाधिकं तु ॥ २५ ॥ स्वे च ॥ २६ ॥
प्रगाथे च ॥ २७ ॥

प्रकृते ज्योतिष्टोम एव ' रौरवयौधाजयेर्वाहृतृचे भवतः ' इति
श्रुतम् । अस्यार्थः—रौरवयौधाजयनामके सामनी बृहतीच्छन्दस्कृतृचे
गातव्य इति । उत्तरामन्त्रे तस्य सामद्वयस्य आश्रयः एकः प्रगाथ आज्ञातः ।
तस्मिन् पूर्वा—

‘ पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्पसि ॥

आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्पुस्तो देव हिन्मयः ॥ १ ॥

इति बृहती ऋक् ।

उत्तरा तु—

दुहान ऊर्ध्वं मधु त्रिय प्रत्नं सधस्थमासदत् ॥

आपृच्छथ धरुणं वाज्यर्पसि नृभिर्धौतो विचक्ष्णः ॥ १ ॥

इति विष्टारपङ्क्तिः ।

अत्रापि प्रागाधिकं तु—पूर्वषदेव प्रग्रथनेन तृचं विधाय तस्मिन्
रौरवयौधाजयसामद्वय मेधम् । नोत्पत्तिसिद्धयः अन्यबृहतीद्वयस्यागमः
कार्यः । ' बर्हत्प्रगाथः ' इति स्मृतेः प्रकृतयोरेव ऋचोः प्रग्रथनं
कर्तव्यमिति सिध्यति । एवं सति स्वे छन्दसि प्रकृते गानं स्यात् ।
न प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिया भविष्यति । तथा च प्रगाथशब्दः समुपपन्नो
भविष्यति । प्रवर्षश्च पुनः पादे उपादीयमाने सिध्यति । नान्यथा ।
तस्मान्नान्ये बृहत्सावत्र ग्राह्ये ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

‘ पष्टिष्णुभो माध्यन्दिनसवन ’ इति लिङ्गदर्शनस्य गत्यन्नरा-
मावेनाव्यतिरेकादपि प्रकृतऋचोः प्रग्रथनेनैवोक्तसामद्वयस्य गानं निर्गमि-
चित्सं सिध्यतीति भावः । एव नौपसकाल्येसाम्नोरपि द्रष्टव्यम् । अस्म
विस्तरस्तु आकर्षण्यार्ज्यः ॥ २८ ॥ इति द्वितीयवर्षकम् ॥ २ ॥

अनुष्टुप्गायत्र्योः प्रग्रथनेन श्यावाश्वान्धीगवयोर्गानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रागाधिकं तु ॥ २५ ॥ 'स्वे' च ॥ २६ ॥
प्रगाथे च ॥ २७ ॥

तत्रैव तृतीयसवने 'पञ्च हन्दा आवापः । आर्भवः पवमानः सप्त-
सामा । गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः । श्यावाश्वार्धागवे आनुष्टुमे तृचे
भवतः । उष्णिङि सफं । ककुमि पौष्कलम् । कपमन्त्यं जगतीषु' इति श्रुतम् ।
तत्र यदेतत् श्यावाश्वं अन्धीगवं च द्वे सामनी तयोः पूर्णा—

‘पुरोजिती वो अन्धसः सुताय मादयित्वे ॥

अप श्वानं आयिष्टन सखायो दीर्घजिह्वम् ॥’

इत्यनुष्टुप् ।

उत्तरे द्वे गायत्र्यो—

‘यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः ॥ इन्दुरश्वो न
कृत्यः ॥ तं दुरोपमभी नरः सोमं विश्वस्या धिया ॥ दशं हिन्वन्ति
आद्रिभिः ॥’ इति ॥

अत्रापि पूर्ववत् प्रागाधिकमनुष्टुभः पाद गायत्र्या योजयित्वा आनुष्टुभं
तृच संपाद्य तस्मिन् श्यावाश्वं आधीगवं च साम गातव्यम् । न अन्ये
अनुष्टुभौ आगमयितव्ये । आनुष्टुभः प्रगाथः इति स्मृतेः न रमृतस्य तस्या-
पन्धवः कार्यः । इत्येवं तृचे गानं भविष्यति । न प्रकृतहानमप्रकृतो-
पादानं च स्यात् । पुनः पादे गीयमाने प्रगाथशब्दोऽप्युपपन्नो
द्रष्टव्यः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

‘इत्थं चतुर्विंशतिर्जगस्यः’ इति लिङ्गदर्शनस्य उक्तरीत्या प्रगाथे
सत्त्वेनोपपत्तिरव्यतिरेकः सिध्यतीति प्रमथनेन तयोः सामोर्गनिमिति
भावः ॥ २८ ॥ इति तृतीयवर्णकम् ॥ ३ ॥

यादप्रथमेन ब्रह्मसामगानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्रागाधिकं तु ॥ २५ ॥ स्वे च ॥ २६ ॥
प्रगाथे च ॥ २७ ॥ लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

गवागयने ' अभिवर्ते ब्रह्मसाम भवति ' इति विहितं ब्रह्मसाम प्रकृत्य ' चतुःशतमैन्द्रा वार्हताः प्रगाथास्त्रयस्त्रिंशतं च सतो वार्हतास्त्रिका ' इत्यामनन्ति । तत्रेदं ब्रह्मसाम द्वयोर्द्वयोर्ऋचोर्गातिव्यम् । " तस्मादेकं साम तृचे क्रियते ' इति प्रकृतित्थोदादवेनात्र प्राप्तमपि तृचे गानं ऋक्प्रमथनेन तिसृषु ऋक्षु न वर्तव्यम् । पादप्रमथनेन तृचं सम्पाद्य द्वयोर्द्वयोरेव गेयम् । यतः ' अन्या अन्या ऋचो भवन्ति तदेव साम ' इति ऋचामन्यत्वमत्र वर्ण्यते । तच्च पादप्रमथनेन सम्भवति । ऋक्प्रमथने तु येयं ऋक् पूर्वतृचस्वन्त्या सैषोत्तरस्य तृचस्य आद्येत्यन्यत्वमृचो न स्यात् । अतः पादप्रमथनमेव विधेयम् । एवं स्ये प्रगाथे गानं भविष्यति । तस्माद् ब्रह्मसाम्नः ' स्वप्रगाथः ' इत्यनेन तरय स्वत्वमावेद्यते । अन्या ऋचो भवन्तीति लिङ्गदर्शनस्य अव्यतिरेकादपि पादप्रमथनं कृत्वा गानं कार्यमिति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति चतुर्थवर्णकम् ॥

गीतिसम्पादकानामक्षरविकारादीनां विकल्पाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥

सामवेदे तल्लकारादिशास्त्राभेदेन सहस्र गीत्युपायाः सन्ति । गीतिनीम क्रियाविशेषः । सा अभ्यन्तरप्रयत्नजन्यस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका । सैव सामशब्दाभिधेया । सा नियतपरिमाणे ऋचि च गीयते । सत्सम्पादनार्थ-मृक्षु अक्षरविकारः, विरुधः, विकर्षणं, अभ्यासः, विरामः, स्तोमः, इत्यादयः सर्वे उपायाः समास्त्रायन्ते । तेषां विकल्पः स्यात् । अर्थैकत्वाद्-कार्यैकत्वादित्यर्थः । न समुच्चय इति भावः ॥ २९ ॥

साम्ना स्तुवते इत्यस्यैव विधित्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ऋक्सामयो-
स्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥

' ऋचा स्तुवते । साम्ना स्तुवते । यद्वा स्तुवते तदसुरा
अन्ववायन् । यत् साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् ' इति । अत्र

ऋक्सामयोस्तदर्थत्वात्—अर्थैकत्वात्—तुल्यतयास्तुत्यर्थतश्चरणात् विकल्प
स्यात् । ऋचा साम्रा वेति तुल्यविधि स्यात् । इति ॥ ३० ॥

सि०॥ वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥

वचनात्—‘य एव विद्वान् साम्रा स्तवीत’ इति प्रत्यक्ष-
विधिरचनेन एकवाक्यत्वात् विनियोगः—साम एव नियमेन विनियोग ।
अमुना अववायन् इति निन्दया साम स्तुतिसम्भवादर्थवाद स इति
भाव ॥ ३१ ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥

अयं सहस्रेति ऋचा प्रगीतयैवोपस्थानम् ॥ अ० ८ ॥

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयो-

स्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥

‘अयं सहस्रमानसः’ इत्येतया आहवनीयमुपातिष्ठते । इति काचित्
वर्गविशेषे श्रुतम् । इयमृक् संहिताग्रथे अप्रगीता समाह्वता । गानग्रथे तु
प्रगीता । सल्लेखम् अर्थैकत्वात्—उपस्थानरूपकार्थैकत्वात्, ऋक्सामयोश्च
स्तदर्थत्वात्—उपस्थानार्थत्वात्, अप्रगीता प्रगीता वेति त्राद्वियवद्विकल्प
स्यात् । ततो न हेरुपस्थाने तस्यामृचि गानं न नियतमिति ॥ ३० ॥

सि० ॥ वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥

सामवेद गानस्येव प्रकृतत्वेन गानग्रथे प्रगीतोऽपि पाठात् वचनात्—
उपस्थानधिवक्तव्ये ‘एतयेति सर्वनामशब्दस्य सन्निहितबोधकत्वात् प्रगीत-
मन्त्रस्यैव सन्निहित इति तस्यैवोपस्थाने विनियोग । न अप्रकृतस्य
अप्रगीतस्येति भावः ॥ ३१ ॥ इति द्वितीयवर्णकम् ॥

अग्निर्मूर्धेत्यादियानुवाक्यादीनां तानेन प्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

(सामप्रसङ्गादियं चिन्ता ॥)

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोस्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥

निखिब्धेदे ‘उदात्तानुदात्तस्वरितोति त्रैस्वर्यं दृश्यते । तेभ्योऽ-
तिरिक्तश्चतुर्थस्वर एव श्रुतिप्रचयनानेत्यपरपर्यायोऽपि दृश्यते । सत्येवम्—

कसाम्नो तदर्थत्वात्-यज्ञार्थत्वात्, तयोर्द्वारा स्वरस्यापि यज्ञार्थत्वेन
अर्थकत्वात्-एककार्यार्थत्वाद्विकल्पः स्यात् । नैकश्रुतिनिश्चय इति ॥ ३० ॥

सि० ॥ वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥

वचनात्-‘यज्ञकर्मण्यजपयूङ्खलसामसु’ (पा. सु. १।२।३४।)
इति पाणिनीयस्मृत्यनुमित ‘तानो यज्ञकर्मणि’ इति वचनात् ‘अग्रमूर्धे-
त्यादियाज्यानुवाक्यमन्त्राणां तानेत्दपरपर्यादैकश्रुत्या विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥
इति तृतीयवर्णकम् ॥

रथन्तरमुत्तरयोर्गीयतत्यादौ उत्तरावर्णवशेन गानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्र-
कृतत्वात् ॥ ३२ ॥

‘आम्नातादितेतदध्यायः साधपादस्यैकानपञ्चाशत्सूत्रमारभ्यो राट्धातिक
प्रासङ्गिक च विमर्शं निधयेदानीं प्रकृतत्वेन प्रतिज्ञातः सामोऽहं प्रारम्भ्यते ।
‘रथन्तरमुत्तरयोर्गीयति’ । अत्रेत्याह दुरास्योर्गीयती’ स्याच्च देशेन रथन्तरे
प्राप्यमाणसाम उक्तेऽस्मि न वा ? अस्मि चेत्तत् यानि वर्णानुसारेण
गातव्यमुत्तराग्रवर्णानुसारत इति त्रिचिकित्सायामाह-सामेति । सामप्रदेशे-
सामानिदेशे सति, विकारः आर्म्भावादिस्वक्षण । स त्रिगणस्तदपेक्षः—
योनिगतवर्णविक्षेपः स्यात् । शकृत्कृतत्वात्—‘यद्यन्या तदुत्तरयोरिति
शास्त्रेणोपदिष्टत्वात् । योनिभूतः रथन्तरवर्णानुसारेणोत्तराग्रवर्णेषु आर्म्भावा-
दिक कृत्या गानं कार्यमित्यर्थः । तथा हि—‘कथानाश्चिन्ना आभुनदूती
सदा वृधः सखा ॥ कथा शचिष्ठया वृता’ इतीयं योनिभूता ऋक् । तस्यामृचि
कथेत्यक्षरद्वयमाद्यो भागः । नाश्चिन्ना आभुनदित्यक्षरपट्क द्वितीयो भागः ।
तस्मिन् द्वितीयाक्षरे चकारस्योपरितनमिकारं विलोप्य तस्य स्थाने आर्म्भाव-
माम्नाय गीतिर्निष्पादितः । ‘कस्तत्वास्तस्यो मदाना महिष्ठो मसदभसः ॥
दृक्काचि दारुजेवस्तित्यनन्तरमाविन्युत्तरा ऋक् । तस्या योनिन्यायेन चतुर्थ-

क्षरे तकारस्योपरितनं यकारमोकारं लोपयित्वा तयोः स्थाने आईभावः कार्यः ।
 एवं द्वितीयोत्तरायामपि वर्तव्यम् । एवं योनिवद्गानं न्यात । तथा च
 प्रकृतिवदेव गानं नोद्वप्रसक्तिरिति पूर्वपक्षः ॥ ३२ ॥

सि०॥ वर्णे तु वादारिर्यथाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरे-
कात् ॥३३॥

वादारिराचार्यस्तु वर्णे— उत्तरायामृचि यत्र एकार आयाति तत्रै-
 काररूपवर्ण एव आईभावः भवति । तथाहने द्रव्यव्यतिरेकात्— द्रव्यस्य-
 वर्णस्य-एकारस्य व्यतिरेकात्— आई इत्यस्य सान्धिरूपत्वात् यथाद्रव्यं-
 सान्धिरूपपूर्वदर्णस्य विनश्रणं कृतं भवति । न तत्र योनिभूतामृचि आई इति
 वर्णातिरस्याभयः । अपि तु नियमान एव चकारस्योपरितन इकार सामप्र-
 सिद्धप्रक्रियया वृद्ध सनेकारो भवति । तस्य सम्प्रक्षारत्वात् अकारः पूर्व-
 भागः । इकार उत्तरभागः । तौ विस्लेषेण गीयमानौ आईभावः प्रतिपद्येते ।
 ' वृद्धं तालव्यं आई भवति ' इति मायगानामुक्तिरेवात्र मानं ज्ञप्त् ।
 सस्वेवमुत्तरायामृचोश्चतुर्थाक्षरे नास्ति तालव्य इकारः । अतस्तत्र आईभावो
 न वर्तव्यः । यत्र तु वृद्धं तालव्यमास्ति तत्र पूर्वगत आईभावो भवत्येव ।
 सोऽयमाईभावः उक्तरीत्या वर्णाभिव्यञ्जकत्वात् उत्तरागतवर्णानुसारतः
 वर्तव्यः । न तु पूर्ववच्च । यस्मिन् देशे आईभावः उत्तरत्रापि तस्मिन्नेव
 देशे इति नियमोऽस्ति । गीत्यर्थस्याभावेन योनिक्रमे तेन गिनापि गीतिर्न
 विनश्यति । तस्मात्सामोहः सिद्ध इति भावः ॥ ३३ ॥

उत्तरयोस्तोभातिदेशाधिकरणम् ॥१०॥

स्तोमस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिं कृत्वत् ॥३४॥

वामदेव्यसाम्नः योनिभूतायामृचि द्वयोरर्थयोर्बध्ये ' ओ ओ हो हायी ' इति स्तोमः समाम्नातः । तस्य स्तोमस्य द्रव्यान्तरे—उत्तरायोर्बधोः,
 निवृत्तिं— आतिदेशस्याभावमेके आचार्या आहुः । कस्मात् ! ' यद्योन्या

तदुत्तरमोर्गायतीति गीतेरेवातिदेशश्चवणात् । ऋग्वत् — यथा प्रथमाया योन्यर्चो वर्णाः नातिदिश्यन्त तथा स्तोभा अपि नातिदिश्यन्त इति ॥३४॥

**सि० ॥ सर्वातिदेशस्तु सामान्याल्लोकवद्विकारः
स्यात् ॥ ३५ ॥**

सर्वातिदेशस्तु—स्तोभसहितस्यैव साम्नः अतिदेशः स्यात् । कुतः ? **सामान्यात्** — ऋक्स्तोमस्तरकालाभ्यासविशिष्टाया गीते; सामशब्दा-
र्थत्वात् । न च ऋक्शब्दार्थैरसम्बन्धान्न स्तोभानामतिदेश इति वाच्यम् ।
लोकवद्विकारः स्यात् — यथा लोके गायकैः गानशोभार्थमनर्थका वर्णा
अपि मध्ये प्रयुज्यन्ते । तथा उत्तर-ऋचोरपि स्तोभवर्णप्रक्षेपात्मको विकारः
स्यात् ॥ ३५ ॥

अन्वयं चापि दर्शयति ॥ ३६ ॥

अन्वयं चापि—स्तोभा गेम्हाश्चानुयन्तीति वाक्यशेषः स्तोभाश्च-
रणामुत्तरऋचोरनुवृत्तिमपि दर्शयति । गेम्हा — स्वरा इत्यर्थः ॥३६॥

निवृत्तिर्वा अर्थलोपात् ॥ ३७ ॥

निवृत्तिर्वा—‘अग्निष्टस्ती’ त्वेवंजातीयकानां स्तोभानां निवृ-
त्तिरेव । कुतः ? **अर्थलोपात्**—‘शीतकर्मा ह्रीन्द्रो वाक्यशेष उरलभ्यते ।
अतः अर्थस्य शीतक्रमेणः लोपात् एवंजातीयकानां स्तोभानामुत्तरऋचो
निवृत्तिरिति ॥ ३७ ॥

अन्वयो वा अर्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥

एवंजातीयकानां स्तोभानामपि अन्वयो वा—अनुवृत्तिरेव । न
निवृत्तिः । उक्तार्थवादो न स्वार्थे प्रमाणम् । यनोऽर्थत्रयेणः स्यात् । नहीन्द्रस्य
रूपं प्रत्यक्षमुपलभ्यते । अतः स्तोभानात्रस्यानुवृत्तिरिति भावः ॥ ३८ ॥

स्तोमलक्षणाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोम-
शब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

अधिकं—ऋगक्षरेभ्य अधिक, विवर्णं च—ऋगुपाठशाले अपिच-
मानं च वस्तु स्तोम शब्दत्वात् अयमिति जैमिनिराचार्यो भवति । स्तोमशब्द-
त्वात्—समाया प्रत्ययता चरण बहुस्तोमं वृत्तिरिति निरुक्तशब्दे एव
स्तोमशब्दप्रवृत्तस्य दृष्टरादित्यर्थः । ऋगक्षरेभ्योऽधिकरे सति ऋग्नि-
लक्षणवर्णनं स्तोमप्रमिते तल्लक्षणं पर्ययस्यति । अत्र ऋगक्षरिलक्षणर-
मर्णानभिधायकत्वेन चेत्, अर्थाभिधायकेषु ‘अग्निप्रत्ययत्वादिस्तामस्यव्याप्ति-
स्यादतः स्तोमपदवाच्यप्रकारकाभियुक्तप्रसिद्धिप्रतिषेध एव स्तोमत्व
वाच्यम् । वाच्यताप्रतिषेध स्तोमत्वं त्वर्थादोपाधिरिति न वाच्यताप्रतिषेधका-
प्रसिद्धिरिति भावः ॥ ३९ ॥

प्राकृतव्रीह्यादिस्थानापन्नेषु नीवारादिषु व्रीह्यादिधर्माणः बृहते
अनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

धर्मस्यार्थकृतत्वात् द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रम
प्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ४० ॥

वाजपेये ‘वाह्विस्पत्य नैतारं चरुं सप्तदशशराव निर्वपती’ति श्रूयते ।
एवं ‘सोऽस्थिते पृष्ठे पडहे मध्वाशयेत् । घृतं ता । ’ । तथा राजमूये
‘निर्झतं चरुं नखाग्रानानां परिवृत्तैः प्रहे ’ । एवं चातुर्मास्येषु
‘परिधौ पशुं नियुञ्जोत ’ । तथा उद्योतिष्टोमे ‘न गिरा गिरेति च्छ्यादैरं
कृतोद्देशम् ’ इत्यादि श्रुतम् । तत्र द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्रतिषेधे—द्रव्ये
नीवारादौ, गुणे मध्वाशनादौ, विकारे नखादौ, व्यतिक्रमे परिष्यादौ, प्रतिषेधे
प्रतिपक्षे विहिते इरापदादौ चोदनानुबन्धविधीयमानग्राक्षणादिधर्मस्य, व्रत-
नियमादिपडहधर्मस्य, उद्विखलमुसलधर्मग्राक्षणस्य, यूपधर्मपशुनिर्वाहनस्य,
आर्हमादिगिरापदधर्मस्य च सम्बन्धः स्यात् । समवायात्—व्रीह्यादिस्थान-

सम्बन्धात् । धर्मस्यार्थकृतत्वात्—प्रोक्षणादेः ग्रीष्मादौ अपूर्वसाधनत्वप्रयुक्त-
त्वात् । नीवारादौ सर्वत्रापूर्वप्रयोजकतासत्त्वात् उक्तस्थलेषु स्थानिनो धर्म-
अनुष्ठेया इति भावः ॥ ४० ॥

परिधौ यूपधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वात् स्यात् ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणे परिधौ यूपधर्मानुष्ठानं कार्यमिति यन्निर्णीतं तदाक्षिप्यते ।
तदुत्पत्तेः—परिधेराहवनीयपरिधानार्थमुत्पत्तेः, तत्कृतत्वात्—यूपधर्माणां
केवलपशुनियोजनार्थं यदुत्पन्नं तत्प्रयोज्यत्वात्, निवृत्ति—परिधौ यूप-
धर्माणां निवृत्तिः स्यात् । तस्य पशुबन्धनयूपप्रयोज्यत्वाभावादिनि-
भावः ॥ ४१ ॥

सि० ॥ आवेश्येरन् वा अर्थवत्त्वात् संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ ४२ ॥

यूपधर्माणां तदर्थत्वात्—पशुबन्धनरूपकार्ये यन्नियुक्तं तच्छेषत्वात्,
अर्थवत्त्वात्—पशुनियोजनरूपकार्यत्वात् यूपधर्माः परिधौ आवेश्येरन्—
अनुष्ठेयैरेवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

आख्या चैवं तदावेशात् विकृतौ स्यादपूर्व-
त्वात् ॥ ४३ ॥

अपूर्वत्वात्—यूपशब्दस्य आहवनीयवत्संस्कारनिमित्तत्वात्
विहितपरिव्याणाजनादिसंस्काराणामेव यूपपदशक्यताभेदेकत्वात् विकृतौ—
परिधौ तदावेशात्—संस्काररूपशक्यताभेदेकसत्त्वात्, एवं—प्रकृतिवत्
आख्यायूपशब्दः परिधौ प्रवर्तते । तथा च यूपधर्माज्जनवेलायां प्रकृताविध-
यूपपायाज्यमानायाः अनुब्रूहीति त्रैपस्तत्र न परिधौ इत्यूह इति भावः ॥ ४३ ॥

अभ्युदयेष्ट्यां श्रुतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १४ ॥

परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥

‘वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्धयति धर्मयुत्सस्य भ्रातृव्यं यस्य हविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अम्युदेति । स त्रेधा तण्डुलान् विभजेत् । ये मध्यमास्तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । ये स्वयिष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुम् । ये क्षादिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् । इत्यम्युदयेष्टया श्रूयते । अत्र परार्थे—प्रधानयगार्थे दधनि शृते च प्रणीता धर्मा उत्पवनादयः न कर्तव्याः । कुतः ? न स्वर्थ-सामान्य—एककार्यकारित्वं न । प्रणीताकार्यकारित्वाभावात्तयोरेकार्यः । उत्पवनादे. संस्कारस्य तदर्थत्वात्—हविःश्रवणार्थत्वात् । दधिश्रुतयोश्च प्रधानयगार्थत्वेन विभिन्नकार्यकारित्वात् तयोः प्रणीता धर्माः कार्या इति ॥ ४४ ॥

सि० ॥ क्रियेरन् वा अर्थनिवृत्तेः ॥ ४५ ॥

तयोः दधिश्रुतयोः प्रणीता धर्मा उत्पवनादयः क्रियेरन्नेव । कुतः ? तयोः प्रधानार्थत्वेऽपि अर्थस्य—हविःश्रवणस्य, निवृत्तेः—नाम्नामुत्पत्तेः । एकेन कार्यद्वयसाधने बाधकाभावादिति भावः ॥ ४५ ॥

बृहद्रथन्तरयोर्धर्मव्यवस्थाधिकरणम् ॥ १५ ॥

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥

ज्योतिष्टोमे ‘बृहत्पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवति’ इत्यनयोरेकार्यत्वा-द्विद्वत्त्वेन विधानं विद्यते । ‘रथन्तरे स्तूपमाने समीलयेत् । बृहति स्तूपमाने समुद्रं ध्यायेत्’ इत्यादयस्तयोर्धर्माश्च श्रुताः । ते समुच्चयेन अनुष्ठेयाः, उत यत्र श्रुतास्तत्रैव निगम्यन्ते इति निश्चित्वाया बृहद्रथन्तरयोरेकार्यत्वात् पृष्ठस्तोत्र-रूपैककार्यकारित्वात्तद्वर्गयोरेकार्यत्वात् स्यात्—विभागेन अनुष्ठानं न स्यात् । अपि तु समुच्चय एव भवेदिति ॥ ४६ ॥

सि० ॥ निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥

निर्देशात्—विधिवाक्ययोः बृहद्रथन्तरमिति पृथङ्निर्देशात्, व्यव-
तिष्ठेन्—यस्य धर्मास्तस्यैवेति नियम्येन् । किञ्च, उच्चैर्गेयम्, बलवद्गेय-
मिति रथन्तरधर्मः । नोच्चैर्गेयम्, न बलवद्गेयमिति ईति बृहद्धर्मः । तद्धर्मसाहस्यं
विरुद्धम् । अतो न समुच्चयः । व्यस्यैव धर्माणामिति भावः ॥ ४७ ॥

कण्वरथन्तरे अगिरुद्धानां बृहद्रथन्तरधर्माणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ४६ ॥
अप्राकृते तद्विकाराद् विरोधाद् व्यवतिष्ठेन् ॥ ४८ ॥

‘ वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेतेति गिरुतैवैश्यस्तोमे ’ कण्वरथन्तरे पृष्ठं
मवती’ति पृष्ठस्तोत्रत्वेन कण्वरथन्तरं विहितम् । तत्र तद्विकारात्—उत्स्य
कण्वरथन्तरस्य विकारात्—बृहद्रथन्तरस्थानापन्नत्वात्, तस्मिन्नाकृते कण्वरथ-
न्तरे उभयधर्माः स्युः । ये तु गिरुद्धा धर्मास्ते विरोधाद् व्यवतिष्ठेन् । अगि-
रुधेदु समुच्चय इति भावः ॥ ४८ ॥

द्विसामके बृहद्रथन्तरधर्मयोर्व्यवस्थाधिकरणम् ॥ ४७ ॥

उभयसाम्नि चैवमेकार्थापत्तेः ॥ ४९ ॥

‘ ससव उभे कुर्यात्, गोसव उभे कुर्यात्, अप्रितावप्येकाहे उभे
बृहद्रथन्तरे कुर्यात् ’ इत्युभयसामानः क्रतव आस्त्रायन्ते । तेषु बृहद्रथन्तरधर्माः
प्रवृत्तितत्त्वोदकेन प्राप्यन्ते । ते धर्मा उभयसाम्नि—संसरादिश्रुतुः,
एवं—कण्वरथन्तरवत् प्रत्येकं समुच्चयेन कार्याः । न व्यवस्थाऽनुष्ठेया ।
कुतः ? एकार्थापत्तेः—पृष्ठस्तोत्ररूपैककार्ये आपत्तेः प्राप्त्यादिति ॥ ४९ ॥

सि० ॥ स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था स्यात्प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥

उक्तधर्माणां स्वार्थत्वात्—बृहद्रथन्तरादिरूपसामार्थत्वात्, व्यवस्था-
रथन्तरे तद्धर्मः, बृहति बृहद्धर्म ईति व्यवस्था स्यात् । प्रकृतिवत्—यथा
प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे सामप्रयुक्ता व्यवस्था । अप्रापि तथैव व्यवस्था ज्ञेया ।
अन्यथा धर्माणां पृष्ठस्तोत्रार्थत्वे प्रकृतावपि धर्मसाङ्ख्यापत्तिरिति
भावः ॥ ५० ॥

सौर्यादिषु पार्वणहोमाद्यननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सि० ॥ पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थ-
संयोगात् तदभीज्या हि ॥ ५१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' सुवेण पार्वणौ जुहोति ' इति पार्वणहोमौ
विहितौ । तयोः सौर्यादिविकृतिषु अप्रवृत्तिः—अनतिदेशः—नानुष्ठान-
मित्यर्थः । कुतः ? समुदायार्थसंयोगात्—दर्शयागत्रिकपीर्णमासयागत्रिक-
समुदायः तमको योऽर्धस्तेन साकं सम्बन्धतः । तदभीज्या हि—यतः तं
समुदायमुद्दिश्य इत्या—यागः विहितः । तत्र पार्वणाविति तद्वित्तो देवता-
वाचकः । पर्वशब्दः ग्रन्थेकः त्रिरूपवाचकः । पञ्चङ्गपुरोडाशवत् त्रिक्समु-
दायसंस्कारात्मको होमः समुदायोपकारकः । सौर्यागो तु न त्रिकम् । न
वा सौर्यागः समुदायविधारः । किन्तु वेदशान्तियागविधारः स इति तत्र
समुदायोपकारकधर्मप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः ॥ ५१ ॥

कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥

' पर्वसु चोभयोरुपवास इति व्यवहारात् कालस्यापि वाचकः
पर्वशब्दः । तथा च कालदेवताकः पार्वणहोमः प्रयाजादिवदाराद्रुपकारक-
स्तद्देव तस्य विकृतावतिदेशो भविष्यतीति चेत्— ॥ ५२ ॥

नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥

नेदं सम्यक् । कस्मात् ? कालस्य अप्रकरणत्वात् । यथा सैन्धवादि-
शब्दस्य नानार्थत्वेऽपि भोजनादिप्रकरणं लवणादितत्पर्यमाहकम् । तथा
यागत्रिके तात्पर्यमाहकं दर्शपूर्णमासप्रकरणम् । कालस्य तु नैव प्रकरण-
मिति भावः ॥ ५३ ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ५४ ॥

' ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे, अमावास्या सुभगा सुशेवा
धेनुरिव भूय आप्यायमाना ' इति मन्त्रवर्णादपि समुदायाभीज्येति सिध्यति ।
ततो न तयोः प्रवृत्तिर्विकृताविति भावः ॥ ५४ ॥

तदभावेऽग्निवदिति चेत् ॥ ५५ ॥

तदभावे--सौर्ययागे अग्न्यादित्रिकाभावेन असन्निहितोऽपि समुदायः
अग्नियदुपकरेत् । यथा ' आग्नमग्न आवह ' इति सन्निहितः असन्निहितो
वा अग्निर्योगार्थमावाहने, तथा समुदायोऽप्युपकारकः स्मादिति
चेत्- ॥ ५५ ॥

नाधिकारिकत्वात् ॥ ५६ ॥

नापि पक्षो युक्तः । यत्, पार्वणहोमस्य प्रकृतत्रिकसंस्काररूपत्वमेव
त्रिकमधिकृत्य पठितत्वात् । इत्थं च यस्याधिकारस्तस्यैव गुणं विदधाति
नेतरस्येति भावः ॥ ५६ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य व्यवस्थाधिकरणम् ॥ १९ ॥

उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥

इदं पार्वणहोमद्वयमुभयाः--दर्शपूर्णमासयोः, समुच्चितमेव कर्तव्यम् ।
अविशेषात्--नियामकामावादिनि ॥ ५७ ॥

सि० ॥ यदभीज्या वा तद्विषयौ ॥ ५८ ॥

यदभीज्या--यन्नामरूपागो यत्र तद्विषयौ तदुपकारकाथेव ।
तथा च--पूर्णिमास्या पूर्णमासात्रिकस्मरणरूपसंस्कारार्थत्वात् ' पूर्णमासाय
स्वाहा ' इति, अमावास्याया ' अमावास्यायै स्वाहा ' इति व्यवस्थेति
भावः ॥ ५८ ॥

समिदादीनां यागनामत्ताधिकरणम् ॥ २० ॥

प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ ५९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' समिधो यजति, तनूनपानं यजति, इडो यजति,
वर्हिर्यजति, स्वाहाक्षरं यजति ' इति प्रयाजेष्वपि--समिदादिदेवता
उद्दिश्य विहितयागेऽपि संस्काररूपत्वम् । पार्वणहोमवदिति चेत्- ॥ ५९ ॥

सि० ॥ नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥

न । अचोदितत्वात्— यथा प्रत्येककर्मावयवविहितान्यादिषागत्रय-
समुदायस्य स्मरणं दृष्टं प्रयोजनम् । तथा समिदादिदेवतानां पूर्वमविहितत्वेन
न तदनुवादेन संस्कारार्थं यागविधानं सम्भवति । तस्मात्—देवताविध्य-
सम्भवात्समिदादिनामका यागा एव दृष्टफलाभावाद्दारादुपकारकाः समिदादि-
विर्वाक्यैर्विधीयन्त इति भावः ॥ ६० ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिन्यां नवमाध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ २ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सौर्यादिविकृतावतिदिष्टमन्त्रे वैकृतद्रव्यादिवाचरूपदोहाधिकरणम् ॥ १ ॥

सि० ॥ प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथो-
त्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वार्थं चाकार्यत्वात् ॥ १ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ‘अग्नये जुष्टं निर्वपामीति निर्वपमन्त्रः । तथा
‘स्योनिं ते सदने कृणोमि, घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि, तस्मिन्
सीदामृते प्रतितिष्ठ ब्रह्मणा मेघ सुमनस्यमानः’ इति ब्रीहिलिङ्गो मन्त्रश्च
श्रूयते । तदेतन्मन्त्रद्वयं ‘सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकामः’ । ‘येन्द्राण-
मेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः’ । ‘वैश्वदेवीं सामहणीं निर्वपेद् ग्रामकामः’
इत्यादिविकृतिषु चोदकेन यथार्थं प्राप्तम् । तत्र प्रकृतौ—दर्शपूर्णमासयोः,
यथोत्पत्तिवचनं—यत्पदघटितत्वेन मन्त्राणामुत्पत्तिवचनं तत्पदघटितैरेव मन्त्रैः
अर्थानोक्त्येवादीनामभिधानं मुत्तरस्यां—सौर्यादिविकृतीष्वर्थं कार्यम् । तस्याः
वत्प्रकृतित्वोत्तरं—दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वात् ‘प्रकृतिवद्विकृतिः कार्येति

चोदकशास्त्रवलादिति चेन्न । कुत ? अर्ये-सूर्ये-प्रकाशनस्य कार्ये प्रकृतिपठिताग्निपदघटितमन्त्रस्य अकार्यत्वात्—सूर्यादिप्रकाशनासमर्थत्वात्, तत्र सूर्यादिपदस्य ऊहः अत्रैव कार्यः इति चकारेण सः दर्शित इति भावः ॥ १ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

‘ न माता वर्द्धते न पिता न भ्राता न स्वसा ’ इति लिङ्गदर्शनादपि एतदतिरिक्तानामूहेऽस्तीत्यर्थोऽस्तिष्यति । मात्रादिर्न वर्द्धते नोहं प्रामोतीति तदर्थः । तस्माद्विकृतौ द्वारान्तरप्रयुक्तान्यथाभावात्तस्मात् उहोऽस्तीति भावः ॥ २ ॥

मौद्रे चरौ प्राकृतबर्हिस्तरणमन्त्रे हरितपदस्थाने रक्तपदोहाधिकरणम् ॥ २ ॥

सि० ॥ जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥

‘ मौद्रे चरुं निर्वपेच्छ्रियै श्रीकामः ’ इति श्रीकाममुद्दिश्य विहितेऽष्टा ‘ पौण्डरीकाणि बर्होऽपि भवन्तीति श्रुतम् । प्रकृतौ ‘ स्तूणीत बर्हिः परिधत्त वेदिं जयामि मा हिंसीरमुपाशयाना दर्भस्तूणीत हरितैः सुपर्णैर्निष्का इमे यजमानस्य ब्रह्मः ’ इति बर्हिस्तरणमन्त्रः श्रुतस्योदकेनास्यामिष्टया प्राप्तः । तत्र दर्भस्थाने ‘ पौण्डरीके ’ गिर्यूहः उक्तश्रुतेः कृत एव । तथा हरितैरिष्यत्रापि ‘ रक्तैः ’ गिर्यूहः कर्तव्यः । न सुब्रह्मण्या निगदे इन्द्रविशेषणीभूतहरित्रेव्यादेः ‘ आप्रेयी सुब्रह्मण्या ’ इत्यनुहपाठ इव अत्रापि अनुहः पाठ इति बाध्यम् । कुतः ? जातिनैमित्तिकं—जातिवाचकधर्मशब्दे नैमित्तिकं विशेषणीभूतं हरितैरिति यत्पदं तत् यथास्थानं—यथायोग्यमूहमेव । तत्स्थाने रक्तैरिति प्रयोक्तव्यम् । इन्द्र हरिव इति गुणसत्त्वे प्रमाणाभावात्तत्पदं केवलमदृष्टार्थम् । अतः अनुहोऽत्र तथैवोक्तम् । अत्र तु दर्भेषु हरिर्द्वर्गः प्रत्यक्षप्रमाणगम्यः । तत्प्रकाशनं दृष्टं फलम् । अतो दृष्टान्तवैषम्यम् । तस्मादत्र रक्तैरित्यूह एवेति भावः ॥ ३ ॥

अपर्यवसिते पूर्वाधिकरणे विचारान्तराधिकरणमिदम् ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

‘विधेया देशाना उद्घाणा द्यामाना वपाणा मदसोऽनुब्रूहि’ इति कश्चिद्वैकृतपशौ ऊर्ध्वेन मंत्रपाठो दृश्यते । ततो लिङ्गदर्शनादपि निवृत्तावृद्धः सिध्यति ॥ ४ ॥

अविकारमेके अनार्पत्वात् ॥ ५ ॥

आद्यसूत्रे अनूह इत्यर्थमंत्रेण कृत पूषपक्ष द्रवयति—अविकारमिति । अविकार—अनूह प्रकृतिरदेन पठितम्यमित्येके आहु । अनार्पत्वात्—मन्त्रस्य अपौरुषेयत्वात् । ऊहे कृते तदपौरुषेयत्वं मज्येत्येति ॥ ५ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ६ ॥

‘अग्नये द्यागस्य वपाया मदसाऽनुब्रूहि’ इति कश्चिद्वैकृते आग्नेये पशुगामापाते । तत्र ऊर्ध्वेनैव एतन्मन्त्रस्वरूपं सिध्यतीति अग्निपद-घटितमन्त्रपाठो व्यर्थ इति तादृशमन्त्रपाठरूपलिङ्गदर्शनादपि अविकारः अनूहं सिध्यतीति भावः ॥ ६ ॥

सि० ॥ विकारो वा तदुक्तो हेतुः ॥ ७ ॥

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः । विकारः—ऊर्ध्वः स्यात् । तदुक्तो हेतुः तस्मिन्नेव ‘अकार्यत्वात्’ इति प्रागुक्त एव हेतुर्बोध्यः । यतः अर्पणराणि मन्त्राक्षराणीति मन्त्रार्थानुभागी नादक इति प्रागुक्तेन हेतुना ऊर्ध्वः सिध्यतीति निश्चयोऽर्थः ॥ ७ ॥

लिङ्गं मन्त्रविकीर्णार्थम् ॥ ८ ॥

लिङ्गम्—‘अग्नये द्यागस्य वपाया मदसोऽनुब्रूहि’ इति प्रागु-पन्यन्त तन्मन्त्रविकीर्णार्थम्—अत्र मन्त्र एवास्तार्किकीत्या तादृशमन्त्रपाठ इति भावः ॥ ८ ॥

नियमो वा उभयभागित्वात् ॥ ९ ॥

अथ 'यथेकं यूग्मुसृष्टेत् एष ते वायो इति ब्रूयात्' 'यदि द्वौ एतौ ते धाम् इति' 'यदि बहून् एते ते वायव इति ब्रूयात्' इत्यत्र नियमो वा-नियम एव । एतद्विध्यभावे हि एकवचनान्तद्विवचनान्तमन्त्रपाठे एक-यूपस्पर्शस्य उभयभागित्वात्—विकल्पेन मन्त्रद्वयभागित्वात्, एकयून-स्पर्शे एकवचनम् । यूपद्वयस्पर्शे द्विवचनम् । अनेकस्पर्शे बहुवचनमिति नियमः क्रियते अनेन विधिनेति न तस्य वैयर्थ्यमिति भावः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयपशौ लौकिकयूपस्पर्शे प्रायश्चित्तविधानाधिकरणम् ॥३॥
सि० ॥ लौकिके दोषप्रसङ्गात् अपवृक्ते हि चोद्यते
निमित्तेन प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥१०॥

उक्तोऽयं यूपस्पर्शः श्रौतिक लौकिकं च स्पर्शे मन्त्रपाठस्य निमित्तमुत लौकिके एव स्पर्शनिमित्तमिति सन्देहे आह-लौकिके यूपस्पर्शे अयं मन्त्रपाठः । कृतः ! दोषसंयोगात्—'यदि यूपं सृष्टेत् प्रातिष्ठायाश्च्यवेत्' इति दाप-श्रवणात् । अपवृक्ते-निषिद्धे स्पर्शे निमित्ते सत्ययं मन्त्रश्चोद्यते-विधीयते । प्रकृते—कर्त्तव्यस्पर्शे तु निषेधस्य अभागित्वात्—'विधिसृष्टे निषेधान-वकाशः' इति न्यायेनाप्राप्तं वात्तत्र मन्त्रपाठो न स्यादिति भावः ॥ १० ॥

द्विपशुयागे पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तबहुवचनान्तपदयोर्द्वि-
वचनान्तेनोहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अन्यायस्त्वविकारेण दृष्टप्रतिघातित्वाद्-
विशेषाच्च तेनास्य ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशौ 'अदितिः पाशं प्रमुषोक्त्वेतम्,'
तथा 'अदिनिः पाशान् प्रतुमं ऽ येनान्' इत्येकवचनान्तबहुवचनान्तं
मन्त्रद्वयं पठितम् । प्रकरणान्मन्त्रद्वयस्यापि तत्रैव निवेश इति वक्ष्यति ।
सत्येवं 'भैत्रं श्वेतमालभे वासुधं कृष्णमग्निचौषसीना च मन्वात्रजकामः'
इति द्विपशुयागे पाशद्वयोपेताया विकृते नन्मन्त्रद्वयं चोदकेनातिदिष्टम् ।

अथ 'यथेकं यूपमुपस्पृशेत् एष ते वायो इति ब्रूयात्' 'यदि द्वौ एतौ ते वायु इति' 'यदि बहून् एते ते प्रायश्चित्तविधानाधेयम्' इत्यत्र नियमो वा-नियम एव । एतद्विषयमत्र हि एकरचनान्तद्विरचनान्तमन्त्रपाठे एक-यूपस्पर्शस्य उभयभागित्वात्—निरूपेण मन्त्रद्वयभागित्वात्, 'एकयूप-स्पर्शे एकरचनम् । यूपद्वयस्पर्शे द्विरचनम् । अनेकस्पर्शे बहुवचनमिति नियमः क्रियते अनेन पिबिनेति न तस्य वैयर्थ्यमिति भावः ॥ ९ ॥

अग्नीषोमीयपशौ लौकिकयूपस्पर्शे प्रायश्चित्तविधानाधेकरणम् ॥३॥
सि० ॥ लौकिके दोषप्रसङ्गात् अपवृक्ते हि चोद्यते
निमित्तेन प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥१०॥

उक्तोऽप्ययं स्पष्टार्थः वेदिके लौकिके च स्पर्शे मन्त्रपाठस्य निमित्तमुत लौकिके एव स्पर्शनिमित्तमिति सन्देहे आह-लौकिके यूपस्पर्शे मन्त्रपाठस्य निमित्तमुत ।
कुतः ? दोषसंगेष्टात्—'यदि यूपं स्पृशेत् मन्त्रपाठस्य निमित्तमुत' इति ।
अवगात्, मन्त्रपाठस्य प्रकरणे पठितो पूर्वोक्तो एकरचनान्तबहुवचनान्तमन्त्रौ प्रकृते-नेन निविशेते, न बहुवचनमन्त्र बहुवचने यागे उत्कथ्यते । कुतः ?
प्रतिपत्तौ—विरोधे सति विकल्पः स्यात् । समत्वात्—उभयोरे-
करचनान्तवचनान्तयामन्त्रयोः प्रकरणपाठस्य तुल्यत्वात् । प्रकृतौ पाशस्य
एकत्वाद्वहुत्वाभिधायिमन्त्रस्य विरोधे तु एकदेशत्वात्—अप्रधानत्वात्
'शुभे'—अप्रधाने बहुवचने, अन्यायस्य—निवृत्त्याभासस्य कल्पना युक्ता ।
न त्वगानुसारतः प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य पाशस्योत्कर्ष इति भावः ॥१७॥

प्रकरणविशेषाच्च ॥ १८ ॥

प्रकरणविशेषात्—प्रश्नप्रकरणस्योभयोस्तुल्यत्वादपि नोत्कर्ष इति भावः ॥ १८ ॥

उत्कर्षो वा द्वियज्ञवत् ॥ १९ ॥

बहुवचने यागे उत्कर्ष एव । द्वियज्ञवत्—यथा यज्ञे निःस्वः स्वर्पती, इति द्वयोर्थजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात् 'इत्यस्मिन्मन्त्रे स्पर्पतीति

युजमानगतद्वित्यस्य प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे अन्वयासंभवात् । एतेन 'राजपुरोहितौ
सायुज्यकामौ यजेयातामिति बुलायतामके द्वियजमानयामे उत्कर्ष इत्युक्तं
द्वतीयस्य द्वतीयपादे चतुर्दशाध्वजणे । तद्वदत्राप्युत्कर्ष इति भावः ॥१०॥

अर्थाभावात् नैवं स्याद् गुणमात्रमितरत् ॥२०॥

दृष्टतर्पण्यपोतकस्तुः । अर्थाभावात्-अर्थस्य द्वित्वनिशिष्टरूपार्थको-
धकविधेः प्रकृते अभावात् केवलं गुणमात्रं-वचनबोध्यसदृशविशेषणमात्रं
बोध्यते । इतरत्-युवं हि स्यः स्वर्पतांति मन्त्रशाक्यं नैवं-निर्णयकविधि-
हीनं न । अतो वैपथ्यम् । यदि 'इति द्वयोर्द्वयजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्' इति
विधिर्न स्यात्तर्हि तत्राप्युत्कर्षो न भवेदिति ॥ २० ॥

द्यावोस्तथेति चेत् ॥ २१ ॥

मास्तु द्विदृष्टान्तः । अथापि 'द्यावापृथिव्योरहं देवयज्यया वृत्रहा
भूयास्म' इति दर्शपूर्णमासप्रकरणोक्तं यत् द्यावा-
मन्त्रे तत्सोऽवर्षस्तृतीये उक्तः । तद्वद्व्यान्तेन प्रकृते बहुवचनान्तः प्रत्ययसमु-
त्कर्षः स्यादिति चेत्-॥ २१ ॥

नोत्पत्तिशब्दत्वात् ॥ २२ ॥

न । प्रकृते 'रक्षणया रूपं परिध्ययति' इति पाशस्य उत्पत्ति-
शब्दत्वात् पाशस्य प्रातिपदिकार्थस्य अंगत्वप्रतिपादकः शब्दो विद्यते ।
द्यावापृथिव्योस्तथा शब्दः दर्शपूर्णमासे नास्ति । अतः प्रातिपदिकार्थोऽपि
तत्र बाधित इति दृष्टान्तोपपत्त्येवेति भावः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्नीके प्रयोगे पत्नी संनद्येतिमन्त्रस्यानुहा-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

सि० ॥ अपूर्वे रदविवारोऽप्रदेशात्प्रतीयेत ॥२३॥

दर्शपूर्णमासयोः 'पत्नी संनद्य आग्नेनोदेहीति मन्त्रो विद्यते । तत्र
चतुपत्नीषु दर्शपूर्णमासप्रयोगे पत्नीशब्दो बहुवचनान्त उदित्यो न

वेति संशये सति उपर्युक्ते तु—अप्रकृतिपूर्वके वर्गणि अर्थात्प्रकृतौ अविकारः—
अनूहेन प्रयुज्येत । उपदेशात्—धर्मणामतिदेशेन प्राप्यमावात् । अतिदेश-
स्थले एव ऊहप्रसक्तिरिति भावः ॥ २३ ॥

द्विपत्नीके विकृतियागेऽपि मन्त्रस्यानूहाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सि० ॥ विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ २४ ॥

अयमेव मन्त्रः विकृतौ—बहुपत्नीके सौर्यादियागेऽपि न उद्यः ।
तद्वचनात्—पत्नीमात्रतात्पर्यकवचनात् । प्रकृतौ संख्याया अविवाक्षितत्वात्
विकृतापि तथैव संभवाच्चोक्तं तत्रेति भावः ॥ २४ ॥

सवनीयानामग्नीषोमीयसमानविधानत्वे तेषु प्रास्माऽग्निम्भर-
तेति मन्त्रस्यानूहाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अभिगुः सवनीयेषु तद्वत्समानविधानाश्चेत् ॥ २५ ॥

सोमे अग्निषोमीयपक्षौ प्रास्मा अग्निम्भरतेति अभिगोः प्रैषः सूमा-
ग्नातः । सः सवनीयेषु संस्थाप्यतु तद्वत्—पत्नी सन्नाक्षेतिवत्, अविकारः—
अनूद्यः । समानविधानस्य—तृतीये दूषितत्वात्समानविधानाश्चेत् धर्मा इत्य-
नेन कृत्याचिन्ता सूचिताः ॥ २५ ॥

नीवाराणां व्रीहिप्रतिनिधित्वे व्रीहिशब्दस्यानूहाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सि० ॥ प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ २६ ॥

यत्र प्रकृतौ व्रीहिलभागे व्रीहिसदृशानीवारा उपादाय—
तत्प्रतिनिधौ । तस्मिन्मिदं मृते प्रतिष्ठितं व्रीहिणा मेधं सुमर्चयिष्यातः । इति
मन्त्रस्य प्रतिनिधौ—नीवारादौ, आविकारात्—अनूहेनैव प्रयुज्येत ।
'नीवाराणां मेध' इत्युक्तो विधेयः ॥ २६ ॥

पू० पू० ॥ अनाम्नानादशब्दत्वमभाषीचेतरस्य
स्यात् ॥ २७ ॥

अनाम्नानादशब्दत्वम्—उक्तमन्त्रे यदि व्रीहिशब्दस्य पीठं न
स्यात् । इतरस्य—नीवारस्य यदि अनाम्नादशब्दो न स्यात् ।

न चैतद्द्वयमपि । अतो मन्त्रे ब्रीहिशब्दस्य पाठाच्चीवारस्य द्रव्यान्तरा-
भावाच्चाभिदानसिध्यर्थं नीवारशब्द जहितव्य इति ॥ २७ ॥

सि० ॥ तादर्थ्याद्वा तदारूपं स्यात्संस्कारैर-
विशिष्टत्वात् ॥ २८ ॥

तादर्थ्यात्—नीवाराणां ब्रीह्ययवत्वेन ब्रीहार्पणात्, संस्कारैः—
प्रोक्षणावहननादिब्रीहिसंस्कारैरविशिष्टत्वात्— अन्यूनानतिरिक्त्वात्—
ब्रीहिसम्बन्धियावसंस्कारयुक्तत्वाच्चोत्तर्यः । तदारूपम्—नीवारद्रव्यमपि
ब्रीहिशब्दनामकं स्यात् । तस्माज्जोहः ॥ २८ ॥

उक्तं च तत्त्वमस्य ॥ २९ ॥

अस्य—नीवारेषु ब्रीहिसादृश्यस्य, तत्र— यापार्ष्यम् ' सामान्यं
तच्चिकीर्षा हि ' इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयपादे एकादशाधिकरणे सप्तविंश-
तिसूत्रेण ' यद्विषयिणी इच्छा तदलाभे तत्सदृशमेवेच्छतीत्यादिनोक्तमिति
भावः ॥ २९ ॥

द्विपशुयाने अधिगुप्रैपगतानां सूर्यं चक्षुर्गमयतादिति मंत्राणाम-
नूहाधिकरणम् ॥ १० ॥

संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिणामत्वात् ॥ ३० ॥

अधिगुप्रैवे ' सूर्यं चक्षुर्गमयतात्, वात प्राणवसृजतात् ' इति एक-
वचनात्त्वेन श्रुतेषु संसर्गिषु—शरीरसंसर्गिषु चक्षु प्राणप्रभृतिषु बहुपशुके
विकृतिषां बहुवचनान्त्वेन उहो न कर्तव्यः । कुतः ? अर्थस्य—तेजो-
रूपार्थस्य, अस्थितपरिणामत्वात्—अस्थितानेकसंख्यत्वात्—सर्वत्र एक-
संख्यत्वादित्यर्थः । अत्र चक्षु पदं न गोलकपरमपि तु तेजोविशेषपरम् ।
तच्चानेकपशुनामप्येकमेवेत्येकवचनस्य न विरोध इति भावः ॥ ३० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥

‘ न माता वर्धते (ऊहते) न मज्जा न नाभिर्न प्राणः ’ इति
लिङ्गदर्शनादपि चक्षुषस्तात्सदृशत्वेन न ऊहेः बहुवचनान्तत्वेनानेकाश्रयाग
इति भावः ॥ ३१ ॥

द्विपश्रयागे अधिगुप्रैषगतैकधेति शब्दस्याभ्यासाधिकरणम् ॥११॥

सि० ॥ एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं
स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ ३२ ॥

अधिगुप्रैष एव ‘ एकधास्य त्वच्चमाच्छ्रयतादित्यस्ति प्रैषः । अस्य
बहुपश्रुके अतिदेशे अस्येत्यत्र एषामित्युद्धो निर्विवादः । एकधेति शब्दस्य
तु अभ्यासेनाभिधानं स्यात् । कुतः ? एकसंयोगात्—सकृदुच्चारणात् ।
अभ्यासमन्तरेण असर्वविषयत्वात्—यावत्पशुविषयत्वासम्भवादित्यर्थः ॥३२॥

पू० प० ॥ अविकारो वा बहूनामेक-
कर्मवत् ॥ ३३ ॥

एकधाशब्दस्य अविकारः—न अभ्यासः । कस्मात् ? एकधा इत्यस्य
एककाले इत्यर्थं कृत्वा एककाले बहूना त्वच्चा बहुभिः कर्तृभिः एकीकरण-
सम्भवात् । बहूनामेककर्मवत्—यथा एकधा एक एव पुरुषः एकक्षणे बह्वीः
गाः पाययति । तत्र एकधा गाः पाययतीति प्रयोगःस्तथात्रापीति
भावः ॥ ३३ ॥

सकृत्त्वं त्वैकघ्यं स्यात् एकत्वात्त्वच्चोऽनभि-
प्रेतं तत्प्रकृतित्वात्परेष्वभ्यासेनैव विवृद्धावभिधानं
स्यात् ॥ ३४ ॥

एकघ्यं सकृत्त्वं—एकप्रयत्नसाध्यत्वमेव । न कालः । प्रकृतौ त्वच्च
एकत्वात् एककालस्य सिद्धत्वेन तदनभिप्रेतं—व्यर्थं स्यात् । अतः प्रकृतौ
सफलत्वाय एकप्रयत्नसाध्यत्वमेव वक्तव्यम् । बहुपश्रुकयागस्य तत्प्रकृति-

त्वात् एकप्रयत्नसाध्यत्व न सम्भवतीत्यतः परेषु—प्रकृतिषु वृद्धौ—
पशुवृद्धौ अग्न्यासेनैवाभिधानं स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

द्विपश्चादिपशुविकृतौ मेधपतिशब्दस्य देवतानुसारेणोहा-
धिकरणम् ॥ १२ ॥

मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र
च प्रयुक्तत्वात्तस्य चान्यायनिगदत्वात्सर्वत्रैवावि-
कारः स्यात् ॥ ३५ ॥

अग्निगुप्त्रैव एव 'आशासाना मेधपतिर्या मेधमिति द्विचनान्तो
निगद कश्चित् । कश्चित् 'आशासाना मेधपतये मेधमित्येव चन । विकृतौ
द्विपश्चादिपशुगणे कथं प्रयोक्तव्य इति निश्चये प्रथमं पक्षमाह—मेधपतित्वं—अत्र
मेध पशुगत सारभूत वस्तु, तत्पतित्वं प्रकृतौ त्रिषु विद्यते । तत्र स्वामिनि-
यजमाने प्रथमं देवते अग्नीषोमयोः प्रदानानन्तरं तदिनि त्रिसमवायात् त्रिषु
स्वामित्वस्य विद्यमानत्वात् । सर्वत्र—सर्वदेशेषु तथा प्रयुक्तत्वात्—व्यवह-
त्वात् । इत्थं मेधपतिषु त्रिषु सत्सु त्रयाणामेकवचनघाटेत्यनेन द्विवचनघटित-
त्वेन वा बोधयितुमशक्यतया प्रकृतावेवान्यायनिगदत्वात्—आतिार्थव-
मन्त्रत्वात्, सर्वत्र—प्रकृतौ विकृतौ च, अविकारः—अनुहः स्यात् । परतो
सुनक्षेतिवदिति ॥ ३५ ॥

अपि वा द्विसमवायोऽर्थान्यत्वे यथासङ्ख्यं
प्रयोगः स्यात् ॥ ३६ ॥

द्विर्तायः पक्षः । अपि वा द्विसमवायः—द्वैवचनान्तमन्त्रप्रयोगः
अर्थान्यत्वे—अन्यार्थान्तपर्येदेव तावोभ्यामप्ये । एवमेव द्विवचनान्तमन्त्रप्रयोगः
यजमानतात्पर्ये व युगयोरपि मन्त्रयोऽन्तात्पर्याधीनः प्रकृतावेव समोदयोः ।
अतः समयोरप्यत्राधितार्थत्वम् । अस्य पटुगणेऽतिदेशे यथासङ्ख्यं—देव-
तायजमानवृद्धौ द्विवचनान्तो द्विवचनान्तश्च प्रयोगः—पाठः
स्यादिति ॥ ३६ ॥

स्वामिनो वैकशब्धादुत्कर्षो देवतायां स्यात्प-
त्न्यां द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ ३७ ॥

तृतीयः पक्षः । वाक्यद्वयेऽपि मेधपतिशब्देन स्वामिनः—यजमा-
नस्य, प्रवर्णम् ऐकशब्धात्—एकार्थप्रतिपादकशब्दत्वात् । पत्न्या सह
द्विवचनं स्यात् । देवतायां वाच्याया द्विवचनेष्वटिनमन्त्रस्यो-
पपत्तायपि एकवचनान्तस्य मन्त्रस्योत्कर्षः विकृतावेकदेवताके स्यत् । मन्त्रते
तु केवलं यजमानं गृहीत्वा एकं, परमो गृहीत्वा अपरमिति द्वयोः प्रकृतावेव
निवेश इति । तथा च स्वामिवृत्तानेव ऊहः । अन्यथा नेति भावः ॥ ३७ ॥

सि० ॥ देवता तु तदाशीष्वात्सम्प्राप्तत्वा-
त्स्वामिन्यनर्थिका स्यात् ॥ ३८ ॥

देवतैव मेधपतिशब्दवाच्या । उक्तः । तदाशीष्वात्—मेध-
पतिश्च मेधमाशासाना उपनयन ताम्यागिति देवतोदेश्यकेऽत्रिययत्वात्मेध-
मेधपतिभ्यामिति वाक्यं सुसङ्गमम् । स्वामिपक्षे यजमानस्यैव मेधे
सम्प्राप्तत्वात् आशासाना इत्यनर्थकं स्यात् । तस्मादेवताबद्धाय एव ऊह
इति भावः ॥ ३८ ॥

उत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यात् ॥ ३९ ॥

उत्सर्गात्—यजमानेन देवतोदेशेन उत्सर्गस्य कृतव्यापारिण भक्त्या-
अमुख्यवृत्त्या, पतित्वं स्यात् । तस्य विनाशोन्मुखत्वात् । अतो देवताया एव
पतित्वं स्वरससिद्धमिति भावः ॥ ३९ ॥

एकस्तु समवायात्तस्यै तद्वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४० ॥

एकस्तु—एकारचनान्तमेधपतिशब्दवाच्यो यो देवतागणस्तत्र समवा-
यात्—एकत्रयस्य सम्बन्धत् । तस्य—गणस्य, तद्वक्ष्यमाणत्वात्—एकत्रय-
गुणविशिष्टत्वात् । न एकारचनमन्त्रस्य विकृतेऽप्युक्तं गतिरिति भावः ॥ ४० ॥

संसर्गित्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात् ॥४१॥

तस्मादेवतापरत्वे बाधकाभावात् संसर्गित्वात्—उभयोः प्रकृतिसम्ब-
न्धित्वात् एकार्थत्वाच्च द्वयोर्मन्त्रयोः विकल्पः स्यात् ॥ ४१ ॥

एकत्वेऽपि गुणानपायात् ॥ ४२ ॥

एकत्वेऽपि—एकत्वे विवक्षितेऽपि—एकवचनस्यार्थवत्त्वेऽपीति यावत् ।
न मन्त्रस्य प्रकरणादुत्कर्षः । प्रत्येकस्मिन्नेकसंख्येन तदनुवादसम्भवात् ।
गुणानपायात्—गुणस्य एकस्य अपायात्—अविवक्षयापि नोत्कर्ष
इति ॥ ४२ ॥

बहुदेवत्वपश्चादप्येकवचनान्तमेघशब्दस्य विकल्पा-
धिकरणम् ॥ १३ ॥

नियमो बहुदेवते विकारः स्यात् ॥ ४३ ॥

‘वैश्वदेवीं बहुरूपामालभेत’ इति बहुदेवताकायां विकृतावतिदेशो-
भयोः प्राप्तौ सत्या तत्र नियमः—द्विवचनान्तस्यैव निगदस्यातिदेशः ।
कृतः । तस्य प्रकृतौ समवेतार्थत्वात् । अत्र बहुवचनान्ततया विकारः ऊह्य
स्यात् । इतरस्य तु निवृत्तिरिति ॥ ४३ ॥

सि० ॥ विकल्पो वा प्रकृतिवत् ॥ ४४ ॥

विकल्पो वा—प्रकृतौ यथा विकल्पेन द्वयोः समावेशस्तथापि
समावेशः । नैव निवृत्तिः । द्विवचनान्तस्य बहुवचनान्ततया ऊह्य इत्येवान्
केवलमत्र विशेष इति भावः ॥ ४४ ॥

एकादशिन्यामेकवचनान्तमेघशब्दस्योहाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सि०॥अर्थान्तरे विकारः स्यादेवतापृथक्त्वात् एका-
भिसमवायात्स्यात् ॥ ४५ ॥

‘आग्नेयः कृष्ण ग्रीरः । सारस्वती मेघा वसुः सौम्यः ।
पौष्णः श्यामः’ इति विहितायामेकादशिन्यां प्रकृतिरदगणे एकत्वा-

न्वयः । न ऊह इति प्राप्ते सिद्धान्तः । अर्थान्तरे— भिन्नदेवताके
यागसमुदाये तद्धितवाच्यदेवतास्य एकाभिसमवायात्— एकैकस्मिन्नेव
पर्याप्तेः देवतानां पृथक्त्वात्—भिन्नत्वात् एकतद्धितवाच्यदेवतापर्याप्त्यधिक-
रणगणस्याभावेन प्रकृतिप्रैम्यात् एकवचनान्तमन्त्रस्यापि बहुवचनान्त-
वेन ऊहः स्यादिति भावः ॥ ४५ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां नवमाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ ३ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

षड्विंशतिरस्य षड्क्रय इत्यादौ समस्योहाधिकरणम् ॥ १ ॥

षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाद-
शुणस्य प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामकात्स्न्ये-
नाभिसम्बन्धो विकारान्न समासः स्यादसंयोगाच्च
सर्वाभिः ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशुमुद्दिश्य अधिगुप्तैरे ' षड्विंशतिरस्य
षड्क्रयस्ता अनुप्रयोच्चारयतात् ' इत्याम्नातम् । अयं मन्त्रः ' मैत्रं श्वेतमा-
लभते, वारुणं कृष्णमपाञ्चौदधीना च सन्धानन्नक्षमः ' इति द्विपशुनादि
पशुगणे चोदकेन प्राप्तः । अत्र षड्विंशतिरस्येत्यनयोः पदयोर्म्यासः,
उत अविकारः, आहोस्विच्च षड्विंशतिपदे वचन-स्योहः, किंवा अस्वेति-
पदस्योहः, अपरा समासः इति पञ्चपक्षाः ज्ञेयाः । तत्र प्रथमः पशुगणे—

सि० ॥ तासां च कृत्स्नवचनात् ॥ ८ ॥

साधकान्तरम् ॥

‘ता अनुष्ठयोच्ययनात्’ ता गणयित्वा प्रयत्नेन उद्वर्तय्या इति तासां—यङ्ग्रीणा कृत्स्नवचनात्—कात्स्न्येन उद्वरणवचनात् प्राधान्यम् । यदि यङ्ग्रीणा प्राधान्यं न स्यात्तर्हि ता इत्यनेन बहुक्तिप्रहणं न स्यात् । सर्वनाम्ना प्रधानपरामर्शकत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

अपि त्वसन्निपातित्वात्पत्नीवदाम्नातेनाभिधानं स्यात् ॥ ९ ॥

अपि त्विति पक्षान्तरज्ञापकम् । आश्रयित्वेन—प्राकृतस्वरेणैवाभिधानं पशुगणे ऽपि स्यात् । असन्निपातित्वात्—मन्त्रस्मारितक्रियाया असन्निपातित्वात् । जीवतिपशुमृगपक्षिपदः बहुकृत्युद्धरणं च पशुसंज्ञापनान्तरम् । इत्थं च स्मरणव्यवहितोत्तरक्षणे अनुष्ठानासम्भवात्प्रकृत्यैवावधार्यत्वं क्लृप्तम् । पत्नीवत्—यथा पत्नीं सज्जोति मन्त्रस्य बहुपत्नीकप्रयोगे अविधक्षितमेकवचनमदृष्टार्थं प्रयुज्यते । तद्वदिहाप्यदृष्टार्थमन्त्रपाठः प्रवृत्तौ । अतो विकृत्यपि तथैव पाठ इति भावः ॥ ९ ॥

विकारस्तु प्रदेशत्वाद्यजमानवत् ॥ १० ॥

विकारस्तु—ऊह एव । प्रदेशत्वात्—शमितः ज्ञानसामान्यार्थत्वात् । यजमानवत्—यथा प्रकृतौ यजमानः हविर्निर्वस्यामीत्येकवचनान्तं द्वियजमानके कुलापादौ यजमानौ हविर्निर्वस्यामीति यजमानसामान्यस्य ज्ञानार्थत्वं तथावापीति ॥ १० ॥

अपूर्वत्वात्तथा पत्न्याम् ॥ ११ ॥

पत्न्यां—पत्नीशब्दोत्तरैकवचनप्रयोगे, अपूर्वत्वात्—अपूर्वार्थत्वात्, तथा—ऊहाभावः । पत्नीशब्दस्यैकवचनान्तस्य । दर्शपूर्णमासप्रकरणे पाठात् यावत्दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं क्लृप्तम् । तदनुसारतः पाशाधिकरणन्यायेन

वचनस्याविवक्षितत्वात् केनञ्च प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति शास्त्राददृष्टार्थफलं तदुच्चारणम् । इह ॥ शमितुः कृत्स्नवद्भ्युदरणंज्ञानरूपदृष्टफलसम्भवात् तल्लभस्योद्गमन्तरेणासम्भवादूहआवश्यकः । यथा लोके राजाज्ञा श्रुत्वा तमर्थं कालान्तरे स्मृत्वा करोति । तथा कालान्तरानुष्ठानेऽपि उक्तवाक्यज्ञानस्योपयोगसम्भव इति पस्नीदृष्टान्तवैषम्यमत्रेति भावः ॥ ११ ॥

आम्नातस्त्वविकारात्सङ्ख्यासु सर्वगामित्वात् ॥ १२ ॥

आम्नातः--प्रकृतौ प्रातिपदिकशब्दो यथा आम्नातः तथा अविकारात्--अनूहेन विवृतौ पठितव्यः । सङ्ख्यासु--सङ्ख्यावाचकपदेषु एकवचनादिषु विकारः इति मण्डूकम्लस्या दशमसुत्रादनुवृत्तिः । इत्थं च षड्विंशतिरनयोर्वङ्कृषा इत्येवमूहेनापि सर्ववङ्क्रीणामि तादृक्स्नवद्भ्य-भिधानं सिध्यतीति भावः ॥ १२ ॥

सङ्ख्या त्वेवं प्रधानं स्याद् वङ्कयः पुनः प्रधानम् ॥ १३ ॥

एवं--वचनस्य ऊहः इति मते सङ्ख्या प्रधानं स्यात् । न चैतदभिहितम् । वङ्क्रीणा तु प्रधानत्वादितिसूत्रे (१।४।७) वङ्क्यतिरिक्ते प्राधान्यनिरासं कृत्वा पुनः वङ्कयः प्रधानमित्याभिहितम् ॥ १३ ॥

अनाम्नातवचनमवचनेन हि वङ्क्रीणां स्यान्निर्देशः ॥ १४ ॥

'षड्विंशती षड्विंशतयः' इति अनाम्नातवचनगम्यस्मिन् सङ्ख्या विकारपक्षे प्रतीयते । यद्यनार्थतया तदनाम्नातवचनं न क्रियते तदा वङ्क्रीणां कार्त्स्न्येन निर्देशो न स्यात् ॥ १४ ॥

अभ्यासो वाऽविकारात्स्यात् ॥ १५ ॥

अभ्यासः--केवलमर्थं पदाम्भ्यासः स्यात् । अविकारात्--प्राकृत-षड्विंशतिशब्दस्य प्रत्यविशिष्टस्याविकारात् प्रकृतौ श्रृग्माणदग्गीनामवाधा-दिति ॥ १५ ॥

सि०॥ पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यादभ्यासस्य
तन्निमित्तत्वात्तस्मात्समासशब्दः
स्यात् ॥ १६ ॥

तु पूर्वोक्तव्यावर्तकः । एवं-अयं पदाम्यासे पशुः प्रधानं स्यात् ।
अयमयमित्यभ्यासे यो यः पशुः षड्विंशतिरङ्गीक इति वाक्यार्थः ।
अभ्यासस्य—अयपदाम्यासस्य, तन्निमित्तत्वात्—पशुनिमित्तत्वात्—
यावत्पशुबोध्यं वात, तत्र पशोः प्राधान्यं वाच्यम् । तस्मादस्यापि पक्षस्या-
दृष्टार्थतारूपदूषणन पूर्वमेव निरस्तत्वात्समासशब्दः—द्विपञ्चाशच्छब्द एव
स्यादिति निश्चयः ॥ १६ ॥

अश्वमेधेऽश्वविषये बङ्गीयत्वाप्रकाशनार्थं वैशेषिकमन्त्राकरण-
पक्षे त्रयाणां सवनीयपशूनामर्थे षड्विंशतिरेषा बङ्गीय इति समास-
वचनाधिकरणम् ॥ २ ॥

अश्वस्य चतुर्विंशत्तस्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥ १७ ॥

अश्वमेधे 'अश्वस्तूपरे गोमृगः' इति त्रयः सवनीयाः पशवः सन्ति ।
प्रकृताग्नीषोमीये 'षड्विंशतिरस्य बङ्गीयः' इति वचनं चोदकेनात्र
प्राप्तम् । तत्र अश्वस्य चतुर्विंशद्बङ्गीयः । तूपरगोमृगयोः षड्विंशतिः ।
तत्र 'चतुर्विंशद्वाजिनो देववधोर्बङ्गीयस्य' स्वधितिः समेति । अष्टिद्रा-
गात्रा ययुना कृगात् उत्तररुनुधुव्या विशस्ता' इति ऋक् समान्नाता ।
तत्र अश्वस्य चतुर्विंशद्वचनं, तूपरगोमृगयोः पूर्ववत्समस्य उचनं, किंवा
सर्वेषामेव समासउचनमिति सशये अश्वस्य 'चतुर्विंशद्बङ्गीयः' इति तस्य
वैशेषिकं वचनं वर्तव्यम् । वचनात्—'चतुर्विंशद्वाजिनो देववधो' इति
वचनात् । अन्यथा तद्वचनमनर्थकं स्यात् । तस्मात् वैशेषिकमश्वस्य ।
इतरयोस्तु समस्य द्विपञ्चाशत् इति वक्ष्यम् ॥ १७ ॥

सि० ॥ तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिः नियुज्यते सा
चतुर्विंशद्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥

‘न चतुर्दशदिति न्यूयात् षड्विंशतिरित्येव न्यूयात्’ इति वचनेन तत्-वैशेषिकं चतुर्दशदिति वचनं प्रतिषिध्य प्रकृतिः-चोदक-विहितं समस्य रूपेण नियुज्यते-विधीयते । सा नियुज्यमाना प्रकृतिः सङ्ख्याविशेषबोधकचतुर्दशदिति शब्दं वाग्यत्वान्निवारयति । प्रकृतौ पार्श्वद्वयवृत्तीन्यस्थानि समस्य षड्विंशतिशब्देनोक्तानि । तद्वदत्रापि पञ्च-यास्यां समासेन ‘षडशीनिरेषा बहुवचनं’ इति चोदकशास्त्रप्राप्तं सामासिक-वचनं कर्तव्यमिति भावः ॥ १८ ॥

ऋक्वा स्यादाज्ञातत्वादविकल्पश्च न्याय्यः ॥१९॥

वा पक्षान्तरार्थक । प्रतिषेधानन्तरं वा वैशेषिकी प्राप्तिः सा षड-शीतिरिति समासं न प्रयोजयति । किन्तु तत्स्थाने न्यप्रकरणे समाज्ञाता प्रागुक्ता समप्रा ऋगेव विधीयते । आज्ञातत्वात्-प्रकरणपाठात् अप्रति-पिद्धवाञ्छाने रुदोपयुक्ताविकल्पापेक्षया अविकल्प एव न्याय्यः । अतो वैशेषिकं वचनं कर्तव्यमिति भावः ॥ १९ ॥

तस्यां तु वचनादैरवत्पदविकारः स्यात् ॥२०॥

तस्याम्राचि वचनात्-‘न चतुर्दशदिति न्यूयात् षड्विंशतिरित्येव न्यूयात्’ इति निषेधवचनात्, पदविकारः-चतुर्दशपदस्थाने षड्विंशतिपदप्रक्षेप स्यात् । ऐरवत्-गिरापदस्थाने इरापदवत् । अत्रोक्त-श्रुत्या चतुर्दशदिति पदमात्रस्य निषेधः । न ऋक् इति भावः ॥ २० ॥

सर्वप्रतिषेधो वा संयोगात्पदेन स्यात् ॥ २१ ॥

सर्वप्रतिषेधो वा-न चतुर्दशदित्युक्तो निषेधः सर्वस्या दृक् ऋचः प्रतिषेधं न्हते । न पदमात्रनिषेधम् । कुन ! पदेन-ऋचः प्रथम-पदेन, संयोगात्-निषेधवाक्येन ग्रहणात् । सर्वत्र आदिपदस्य प्रतीक-ग्रहणेन सर्वग्रहणं लक्षणां विनैव सम्भवति । गिरापदस्य ऋगादित्यमात्रात् प्रतीकत्वं नेति नैषम्यमिति भावः ॥ २१ ॥

सि०॥ पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यादभ्यासस्य
तन्निमित्तत्वात्तस्मात्समासशब्दः
स्यात् ॥ १६ ॥

॥ पूर्वेक्तव्यावर्तक । एवं—अयं पदाभ्यासे पशुः प्रधानं स्यात् ।
अयमयमित्यभ्यासे यो यः पशुः पञ्चविंशतिरङ्गीक इति याव्यर्थः ।
अभ्यासस्य—अयपदाभ्यासस्य, तन्निमित्तत्वात्—पशुनिमित्तत्वात्—
यावत्पशुबोधार्थं वात्, तत्र पशोः प्राधान्यं वाच्यम् । तस्मादस्यापि पक्षस्या-
दृष्टार्थतारूपदूषणं पूर्वमेव निरस्तत्वात्समासशब्दः—द्विपञ्चाशच्छब्द एव
स्यादिति निर्वर्णः ॥ १६ ॥

अश्वमेधेऽश्वविषये बहुक्रीयत्वाप्रकाशनार्थं वैशेषिकमन्त्राकरण-
पक्षे त्रयाणां सवनीयपशूनामर्थे षड्विंशतिरेषां बहुकृत्य इति समास-
वचनाधिकरणम् ॥ २ ॥

अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥ १७ ॥

अश्वमेधे 'अश्वस्तूपरो गोमृगः' इति त्रयं सवनीयाः पशवः सन्ति ।
प्रकृताध्वनीधोमीये 'षड्विंशतिरस्य बहुकृत्य' इति यच्चन चोदकेनात्र
प्राप्तम् । तत्र अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्बहुकृत्य । तूपरगोमृगयोः षड्विंशतिः ।
तत्र 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्धोर्बहुक्रीरश्वस्य, स्वधितिः समेति । अच्छिद्रा
गात्रा ययुना कृगात् परम्पररनुधुष्या मिशस्ता' इति ऋक् समाज्ञाता ।
तत्र अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वचनं, तूपरगोमृगयोः पूर्ववत्समस्य यच्चनं, किंवा
सर्वेषामेव समासवचनमिति सशये अश्वस्य 'चतुस्त्रिंशद्बहुकृत्य' इति तस्य
वैशेषिकं वचनं वर्तन्यम् । वचनात्—'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्धो'रिति
वचनात् । अन्यथा, तद्वचनमनर्थकं स्यात् । तस्मात् वैशेषिकमश्वस्य ।
इतरयोस्तु समस्य द्विपञ्चाशत् इति वक्तव्यम् ॥ १७ ॥

सि० ॥ तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिः नियुज्यते सा
चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥

अस्मिन्नेवाधिगुणैरे 'श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्' । शला दोषणी ।
कश्यपेवासौ । कवयोः । स्नेकपर्णाऽऽविन्ता । इत्याग्रायते । तत्र
प्रसिद्धसंनिधानात् श्येनादिशब्दानां आकृत्यवचनं—आकृत्यर्थत्वं वक्तव्यम् ।
न कात्स्न्योद्धरणम् । यतः प्रसिद्धस्य संनिधौ मदभिधीयते
किञ्चिदिदं कर्तव्यमिति । तत्र आकृत्यर्थत्वं गम्यते । यथा— अमी नृपिष्टपिण्डाः
सिंहाः क्रियन्ताम्, अर्जुनवदराः मेखलाः क्रियन्तामिति सिंहाकृतिवचनं
मेखलाकृतिवचनं च गम्यते । तथात्रापि श्येनाकृतिवक्षः कर्तव्यम् । शला-
कृती दोषणी । कश्यपाकृती असौ । कवपाकृती कुरु । कर्तवीरपर्णाकृती
घीयन्तामित्येव ज्ञायत इति ॥ २५ ॥

सि० ॥ कात्स्न्यं वा स्यात्तथाभावात् ॥ २६ ॥

कात्स्न्यं वा—उक्तत्राये श्येनादिपद लक्षणया कृत्स्नार्थकमेव ।
नाऽऽकृत्यर्थकम् । कृत्स्नं वक्षः कृणुतादित्यादिस्तदर्थः । कृत्स्नवक्षादिच्छेदने
सति तथा— श्येनाद्याकृतेः, भावात्—स्थितत्वात्, तदाद्याकृतिकानां
तेषां यागार्थमवच्छेदं प्रयोजनं सिध्यति । अन्यथा अदृष्टार्थत्वं स्यात् ।
तदयुक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

आधिगोश्च तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

आधिगोः—शमितः, तदर्थत्वात्—कृत्स्नावयवोद्धरणज्ञानार्थत्वा-
च्छ्येनादिशब्दानाम् । 'गात्रं गात्रमस्या नूनं कृणुतात्' इत्यनेन प्राप्तं यदु-
द्धरणं तस्य लक्षणरूपं श्येनेत्यादि । यदि वक्षोच्छेदने सत् श्येनाद्याकृतिर्दृ-
श्येत । तदा कृत्स्नमवच्छेदं भवति । अतः श्येनाद्याकृतिर्यथा स्यात्तथा कृणुता-
दिति तस्य वाक्यस्य ज्ञानार्थत्वमिति भावः ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासाथोद्धृताग्नेनाग्ने प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मतीष्टेरननु-
ष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

**सि० ॥ प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वा-
त्तदर्थे हि विधीयते ॥ २८ ॥**

अग्निषोमीयप्रशस्त्राधिगु प्रैपगत उरूकशब्देन वपाभिधाना-
धिकरणम् ॥ ३ ॥

सि० ॥ वनिष्टुसन्निधानादुरुक्तेण वपाभि-
धानम् ॥ २२ ॥

तत्रैव 'वनिष्टुमस्य मा रीथष्ट ऊरूकं मन्यमाना' इति श्रुतम् । तत्र उरूक-
वपाया अभिधानम् । न रोमाणि लोमानीत्यादौ रलयोरैवादुष्टकार्यत्वं तस्य ।
कुतः ? वनिष्टोः—यन्मयस्य, सन्निधानात् वपायाः । उरूकशब्दस्य
उरूकार्थत्वे तु उरूकं मन्यमाना इत्यनेन उरूकशब्दस्य प्रतिषेधो वाच्यः ।
तथा सत्यदृष्टार्थः प्रतिषेधः स्यात् । वपार्थत्वे तु वपावनिष्टयोः सानिध्याद्व्या-
भान्त्या वपोद्धरणश्रेयायां वनिष्टोरपि उदहनं कुर्यात्कदाचित् । इति भ्रान्ति-
निवृत्तिरूपं दृष्टं पठ सम्प्रयतीति वपार्थत्वेनेत्युक्कशब्दस्येति भावः ॥ २२ ॥

अग्निगुप्रैपगतप्रशसाशब्दस्य बाहुप्रशसापरत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

प्रशसाऽस्याभिधानम् ॥ २३ ॥

तत्रैव 'प्रशसा बाहु' इति धतम् । तत्र प्रशसाशब्दः अत्यर्थकः ।
न प्रशसापरः । कुतः ? 'दश प्रयाजानिष्टुवांऽऽह' शासमाहरेति असि वै
शासमाचक्षते, अतस्त्वामग्निं शासहस्ते शासेन विंशसनत्वान् द्रष्टुमुत्सहे ।
इति शासशब्दः असौ खड्गे प्रसिद्ध इत्यसिपरस्तृतीयान्तः प्रशसाशब्द इति
गम्यते ॥ २३ ॥

सि० ॥ बाहुप्रशसा वा ॥ २४ ॥

प्रशसा—प्रशस्ती 'बाहु' इति बाहुविशेषणमिदम् । न तृतीया ।
बाह्वोः प्रशसा स्तुतिरनेन प्रशसन्ति विशेषणेन क्त्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

अग्निगुप्रैपगतशयेनशलाकश्यपादिशब्दानां कात्स्न्येनोद्धरण-
प्रकाशकत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

शयेनशलाकश्यपकवपस्त्रेकपर्णेष्वाकृतिवचनं
प्रसिद्धसन्निधानात् ॥ २५ ॥

अस्मिन्नैवाग्निगुप्ते ' श्येनमस्य वशः कृणुतात् । शला दोषणी ।
कश्यपेचांसौ । कवषोरू । स्नेकपर्णाऽष्टीविन्ता ' इत्याम्नायते । तत्र
प्रसिद्धसंविधानात् श्येनादिशब्दानां आकृत्यवचनं—आकृत्यर्थत्वं वक्तव्यम् ।
न कात्स्न्योद्धरणम् । यतः प्रसिद्धस्य संनिधौ सदभिधीयते
किञ्चिदिदं कर्तव्यमिति । तत्र आकृत्यर्थत्वं गम्यते । यथा— अमी ऋषिपिण्डाः
सिंहाः क्रियन्ताम्, अर्जुनवदराः मेखलाः क्रियन्तामिति सिंहाकृत्यवचनं
मेखलाकृत्यवचनं च गम्यते । तथाप्रापि श्येनाकृत्यवचनः कर्तव्यम् । शला-
कृता दोषणी । कश्यपाकृता अंसौ । कवषाकृता ऊरू । कर्षापरणाकृता
ऽष्टीयन्तामित्येव ज्ञायत इति ॥ २५ ॥

सि० ॥ कात्स्न्यं वा स्यात्तथाभावात् ॥ २६ ॥

कात्स्न्यं वा— उक्तत्रायेण श्येनादिपद लक्षणया कृत्स्नार्थकमेव ।
नाऽऽकृत्यर्थकम् । कृत्स्नं वक्षः कृणुतादित्यादिस्तदर्थः । कृत्स्नवक्षादिच्छेदने
सन्ति तथा— श्येनापाकृतेः, भावात्— स्थितत्वात्, तदापाकृतिकानां
तेषां यागार्थमवसंछिद्यं प्रयोजनं सिध्यति । अन्यथा अदृष्टार्थत्वं स्यात् ।
तदुक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

अग्निगोश्च तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

अग्निगोः— शमितः, तदर्थत्वात्— कृत्स्नावयवोद्धरणज्ञानार्थत्वा-
च्छ्येनादिशब्दानाम् । " गात्रं गात्रमस्या नूनं कृणुतात् " इत्यनेन प्राप्तं यदु-
द्धरणं तस्य लक्षणरूपं श्येनेत्यादि । यदि वक्षाद्युद्धनं सत् श्येनाद्याकृतिर्ह-
श्येत । तदा कृत्स्नमवयवं भवति । अतः श्येनाद्याकृतिर्यथा स्यात्तथा कृणुता-
दिति तस्य वाक्यस्य ज्ञानार्थत्वमिति भावः ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासाद्योद्धृताग्नेनाग्ने प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मतीष्टेरननु-
ष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

**सि० ॥ प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वा-
त्तदर्थं हि विधीयते ॥ २८ ॥**

‘य एव विद्वानग्निहोत्र जुहोता’ति त्रिष्वय तत्रत्यमात्रायते—‘अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टावपाल निधेपेद्यस्याग्निरुद्धतोऽहुतेऽग्निहोत्रे उदायात्’ इति । तत्र आसन्निके—दर्शपूर्णमासानुष्ठानसिद्ध्यर्थं कृते अग्न्युद्धरणे तनैवाग्निहोत्रार्थोद्धारणकार्यस्य प्रसङ्गः सिद्धमाष्टयक तदर्थेद्धरणस्याभावात् कृतोद्धारणस्य परार्थत्वेनाग्निहोत्रार्थेद्धरणरूप-निमित्तस्याभावाच्च नैमित्तिक निर्दिष्टादृष्टरूपं प्रायश्चित्तं तत्रोद्घाताग्निव्यापसौ न विद्यते । न कार्यमित्यर्थः । यत् प्रायश्चित्तेष्टिप्रिषायः वाक्यस्याग्निहोत्र प्रकरणान्नातः तनाग्निहोत्रार्थमुद्धताग्निव्यापत्तायेनेपमिष्टिरूपशरवेति गम्यत इति भावः ॥ २८ ॥

धार्याग्निनाशे ज्योतिष्मतीष्टरननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सि० ॥ धारणे च परार्थत्वात् ॥ २९ ॥

‘गतश्रिय आहवनीयो नित्य धार्य’ इत्याधानसंस्कृतस्याहवनीयस्य सर्वकर्माय नित्यमेव धारण विहितम् । तत्र यथाविधि धृतेऽनानुगते उक्तेर्निर्णयः । कुतः तदुद्धरणस्य परार्थत्वात्—सर्वकर्माय, केवल-मभिदात्रार्थमुद्धताग्निनाश एव प्रायश्चित्तेष्टिप्रिधानात् । निमित्तस्याभावाच्च नैमित्तिक न कार्यमिति भावः ॥ २९ ॥

क्रियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् ॥ ३० ॥

इत्येषु — परिसमूहनपर्युक्षणादिषु अग्निसत्कारार्थत्वेन विहितत्वात् अनुष्ठाने धार्येऽप्यग्नौ तत्सम्कारकर्म स्यादेव । उक्तेष्टस्तु उद्धताहवनीयस्योद्घा-यने प्रायश्चित्तार्थं न विहितत्वात्तस्या अग्निसत्कारार्थत्वाभावाच्च उद्धताग्नि-विनाशरूपनिमित्ताभावे तन्नैमित्तिक कर्म न स्यादिति भावः ॥ ३० ॥

दर्शपूर्णमासार्थोद्धारणकाले अग्निहोत्रार्थोद्धारणाद्गमनानुष्ठाना-धिकरणम् ॥ ८ ॥

न तूत्पन्ने यस्य चोदना अप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥

‘वाचा त्वा होत्रा प्राणेनोद्गात्रा चक्षुषाश्चर्युगा मनसा ब्रह्मणा
श्रोत्रेणाग्नीध्रा एतैस्त्वा पञ्चभिर्देवैर्ऋत्विग्भिरुद्धरामि’ इत्याग्निहोत्रे अग्न्यु-
द्धरणमन्त्रो विद्यते । अयं मन्त्रः दर्शपूर्णमासार्थमग्न्युद्धरणे पठनीयो न वेति
विशये नत्राप्यग्निहोत्रस्य क्रियमाणत्वाच्चदुद्धरणमन्त्रः पठनीय इति प्राप्ते
सिद्धान्तः । उत्पन्ने—परार्थं दर्शपूर्णमासार्थमुपनेऽग्नौ यस्य—अग्नि-
होत्रस्य, चोदना—विधिः, तत्रार्थं मन्त्रो न प्रयोक्तव्यः । कुतः !
अप्राप्तकालत्वात्—‘अधिवृक्षसूर्यं अविः काले’ अनेन मन्त्रेणाग्निहोत्रार्थं
वस्तुद्धरणं विहितम् । दर्शपूर्णमासीयोद्धरणं तु पर्वणि प्रातरग्निहोत्रहोमा-
नन्तरं पश्चात्क्रियते । अतस्तन्निमित्तभूतस्य कालस्याभावात्तन्निमित्तं समन्त्रक-
मुद्धरणं तत्र नास्तीति मन्त्रो न पठनीय इति भावः ॥ ३१ ॥

प्रायणीयेष्टिचरौ प्रदेयपयोधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

प्रदानदर्शनं श्रपणे तद्धर्मभोजनार्थत्वात्सं-
सर्गाच्च मधूकवत् ॥ ३२ ॥

ज्योतिष्टोमे ‘आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः’ इत्याज्जातम् । तत्र
पयोऽपि चरुश्चैवतासम्बद्धं प्रदेयद्रव्यमेव । न श्रपणार्थमेव तत् । कुतः ?
पयसि श्रपणेऽपि तस्य प्रदानदर्शनं विद्यत एव । यथा चरोः देवतोद्देशेन
प्रदानं दृश्यते तथा पयसोऽपि तदस्ति । यतः पयसा विभज्य चरुर्न प्रदी-
यत इति । अतो मधूकवत्—चित्रायागे दक्षिणध्रुवपसा यथा संसर्गस्तद्वच्च-
रुपयसोः तसर्गाच्च—मिळितत्वात्, भोजनार्थत्वात्—यगार्थत्वाच्च तद्धर्माः-
तस्य—प्रकृतमिन्द्राय प्रदेयद्रव्यभूतस्य पयसः ये धर्माः यस्मात्प्राकरणादय-
स्तद्वदिदमपि पय इति पूर्वपक्षः ॥ ३२ ॥

संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥

संस्कारप्रतिषेधः—‘अथ जुषा वत्सानपाकरोमि, अपवित्रवति
गां दोहयति’ इति ‘केवांचित्प्रदेयद्रव्यसंस्काराणां प्रतिषेधोऽपि तद्वत्—
उक्तार्थमाधरुः । यतः प्राप्तस्यैव प्रतिषेधो न्याय्य इति ॥ ३३ ॥

तत्प्रतिषेधे च तथाभूतस्य वर्जनात् ॥ ३४ ॥

तत्प्रतिषेधे च— तस्य-पयस प्रदेयद्रव्यत्वप्रतिषेधे, तथाभूतस्य—
पयोमिश्रितद्रव्यान्तरस्य, वर्जनात्— सर्वऽपि द्रव्यविधयो नियमार्था इति
सिद्धान्तात् चरुणैव याग इति विधाने पयस प्रतिषेधे सिद्धः । यत्प्रति-
षेधस्तत्संयुक्तस्यापि प्रतिषेध इति सुब्राह्मणम् । यथा निर्व्यं पयसा सहोदनं
भुङ्क्ते । तत्र उपशदौ निमित्ते सति भिषजा गर्भं सेवन् मां कुर्वन्त्युक्ते पय-
ससृष्टमोदनं वर्जयन्ति । यथा ब्रह्मचारिणो मधुप्रतिषेधे मधुमिश्रितचरोरपि
प्रतिषेधमिच्छन्ति । तद्वत्प्रकृते पयोयुक्तचरोरपि प्रतिषेधे स्यादिति साधका-
न्तरं पर्योपमानुष्ठान इति भावः ॥ ३४ ॥

सि० ॥ अधर्मत्वमप्रदानात्प्रणीतार्थे विधानाद-
तुल्यत्वादसंसर्गः ॥ ३५ ॥

अधर्मत्वम्—पयस प्रदेयद्रव्यधर्मत्वं नास्ति । अप्रदानात्—तस्य
प्रदेयत्वेन विप्रमाणात् । पयसोऽपि संसर्गो प्रणीतार्थे—प्रणीतार्थो
विधानात् । प्रणीतार्थं एव लक्ष्यं । दधिमधु घृतमापो धाना इत्यनेन
अतुल्यत्वादसंसर्गः—तत्र सर्वं प्रयमातमिति सर्वेषां प्रदेयत्वं ससृष्टत्वं
च । इह ॥ पयसीति संसर्गश्च चरोरधिकरणत्वं पयसि प्रतीयत इति वैषम्य-
मिति भावः ॥ ३५ ॥

परो नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३६ ॥

‘यजुषेत्यादिपरः—अर्थवादः, नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३६ ॥

विहितप्रतिषेधो वा ॥ ३७ ॥

अथवा शाखा तौ ‘यजुषा वत्सानपाकरोती’ति विहितस्य प्रतिषेध-
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

वर्जने गुणभावित्वाच्चदुक्तप्रतिषेधात्स्यात्कारणा-
त्केवलाशनम् ॥ ३८ ॥

उक्तप्रतिषेधात्—पयो गा मुद्गश्चेति प्रतिषेधात्, वर्जने—पयः-
संसृष्टानवर्जने, पयसो गुणभावित्वात्—अप्रधानत्वात्कारणात्, केवला-
शनम्—केवलौदनाशनं स्यात् । भोजने ओदनं प्रधानं, पयो गुणः ।
नित्यमोदनस्य गुणत्वेन पयसः प्राप्तौ निषेधोऽपि गुणभूतत्वात् न प्रधानस्यो-
दनस्येत्युक्तदृष्टान्तपरिहारो ज्ञेयः । प्रकृते प्रापणीयचरौ चरुणा सह प्रदेयद्रव्य-
त्वेन प्राप्तं तुल्यत्वं निषिध्यते । अप्रधानत्वेन संसृष्टत्वेऽपि न बाधकं तदिति
भावः ॥३८॥

व्रतधर्माच्च लेपवत् ॥ ३९ ॥

लेपवत्—मधुलिप्तदध्मादिना पारिवेषणे सति यथा व्रतचारित्र्यलोप-
स्तथा निषिद्धपयःसंसृक्तचरुहोमे अदृष्टलोपः स्यादिति शङ्कासूत्रम् ॥ ३९ ॥

रसप्रतिषेधो वा पुरुषधर्मत्वात् ॥ ४० ॥

पुरुषधर्मत्वात्—पुरुषधर्मः रागः तेन गणो प्राप्तत्वात् रसप्रति-
षेधः—अयं मधुरस इति यावत् उपलब्धिस्तावतो लेपस्यापि निषेधः ।
पयसि चरुरिति शास्त्रप्राप्तस्य पयःसंयोगस्य न निषेध इति भावः ॥४०॥

अभ्युदयेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

**सि०॥ अभ्युदयेष्टौ दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्र-
वृत्तत्वात् ॥ ४१ ॥**

अभ्युदयेष्टौ • शृते चरुं दधश्चरुमिति सप्तमीश्रवणात्प्रदेयधर्माः
पूर्वव्रजेति पूर्णपक्षे सिद्धान्तः । अभ्युदये—चन्द्रोदये निमित्ते
सति, दोहात्—दधिशृतरूपद्रव्यात्, अपनयः—पूर्वदेवताविभागप्रात्रं
देवतान्तरसम्बन्धश्च विधीयते यथा अतः, प्रवृत्तत्वात्—यागार्थं
पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्, स्वधर्मा—प्रदेयद्रव्यधर्मा स्यात् । न तद्धर्माभाव
इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्रुतोपदेशाच्च ॥ ४२ ॥

श्रुतोपदेशात्—श्रुते चरुं दधंश्चरुमिति सिद्धवच्छ्रुतोपदेशोऽस्ति ।
स प्रदेयद्रव्य एव सत्तु धर्मैश्वर्यकल्पते । अतस्तस्माद्विगदर्शनादपि
यागार्था दधिपयसोर्धर्माः कर्तव्या इति निर्णयः ॥ ४२ ॥

पशुकामेष्टौ दधिश्रुतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सि० ॥ अपनयो वार्थान्तरे विधानाच्च-
रूपयोवत् ॥ ४३ ॥

“यः पशुकामः स्यात्सोऽमावास्यामिष्ट्वा वस्त्रानपाकुर्यात् । ये
क्षोदिष्ठास्तान्मनये सनिमते अष्टाक्षपांलं निर्वपेत् । ये मर्ध्यमास्तान् विष्णवे
शिपिविष्टाय श्रुते चरुम् । ये स्वविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चरुम् ”
इति विहितपशुकामेष्टौ श्रुते चरुं दधंश्चरुमित्यत्रापि समानश्रुतित्वात्पूर्वाधि-
करणन्यायेन इत्याद्याः प्रदेयद्रव्यधर्माः कार्ये इति प्राप्ते सिद्धान्तः ।
चरुपयोवत्—आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरिति वच्छ्रुणार्थे मतमी-
श्रवणात् अर्थान्तरे—श्रपणरूपकार्यान्तरे विधानात्, अपनयः—प्रदेय-
द्रव्यधर्माभावा इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः ॥ ४४ ॥

श्रुतश्रुतिः—सिद्धवच्छ्रुतोपदेशस्तु अर्थप्राप्तश्रपणवच्चरुद्रव्यलक्षणार्था
स्यादिति भावः ॥ ४४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रपणार्थेण पयसादिषु प्रदेयधर्मानुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ १३ ॥

श्रपणानां त्वपूर्वत्वात्प्रदानार्थे विधानं स्यात् ॥ ४५ ॥

ज्योतिष्टोमे ‘पयसा मैत्रावरुणं श्रौणाति । सक्तुभिर्माचिनम् । धाना-
भिर्हारिवोजनम् । हिरण्येन शुक्रम् । आज्येन पात्नीवतम्’ इति पयसादि-
भिर्द्रव्यैः ग्रहणत्रनिष्ठसोमस्य संमिश्रणमाश्रातम् । तत्र श्रपणानां पयःप्रभृतीनां
प्रदानार्थं सोमयागार्थं विधानमपूर्वत्वाच्चस्य । अतः इत्याद्रव्यधर्माः पयः-
प्रभृतिषु कर्तव्या इति ॥ ४५ ॥

सि०॥ गुणो वा श्रपणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥

गुणो वा—सोमस्य गुणभूतमेव पयआदिद्रव्यम् । श्रपणार्थत्वात्—
अपणं—मिश्रणं तदर्थत्वात् । न - तत्प्रदेयद्रव्यं तत्वेनाविधानादिति
भावः ॥ ४६ ॥

अनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥

‘मैत्रावरुणं पयः’ इति द्रव्येण देवतासम्बन्धस्य अनिर्देशात्—
निर्देशाभावादपि न पयआदेः प्रदेयद्रव्यत्वम् ॥ ४७ ॥

श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४८ ॥

श्रुतेः—सोममिति द्वितीयाश्रुतेः, तत्प्रधानत्वात्—तस्य सोमस्य
प्रधानत्वादपि पयस्तद्गुणत्वं बोध्यम् ॥ ४८ ॥

अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४९ ॥

‘समिन्नीऽग्रीत् पयसैव मे सोमं श्रीणातु’ इत्यर्थवादोऽपि तदर्थवत्—
सोमार्थं श्रपणमित्यावेदयति ॥ ४९ ॥

संस्कारं प्रतिभावाच्च तस्मादप्यप्रधानं स्यात् ॥ ५० ॥

यत्र संस्कारा विधीयन्ते तत्रेदं ‘पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीत्यादि-
वाक्यजातं श्रूयते । अतः संस्कारं प्रतिभावात्—संस्कारप्रायपाठात्,
अयमपि संस्कार एवेति गम्यते । यथा अन्यप्राये लिखितोऽन्य इति
ज्ञायते । तस्मात् अप्रधानं स्यात्पयआदिद्रव्यम् । इति प्रदेयद्रव्यत्वेन
तेषां सम्बन्ध इति निष्कर्षः ॥ ५० ॥

परस्वध्यागे पर्यभिकरणां ताङ्गरीतिविधाने न तदुत्तराङ्गप्रतिषेधा-
धिकरणम् ॥ १४

पर्यभिकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ ५१ ॥

अधमेधे ‘ईशानाय परस्वत आलमेत’ इति परस्वध्यागं प्रकृत्य
‘पर्यभिकृतानारण्यानुत्सृजन्तीति श्रूयते । परस्वच्छन्देन आरण्याः पशुविशेषा
उच्यन्ते । अत्र आलभतिधातोः केवलस्पर्शार्थत्वं मत्वा अग्निप्रवाक्ये विहितोत्सर्गा-

र्थत्वमुत प्रथमवाक्ये यागान्तरविधिः, उत्तरवाक्येन शेषानिवृत्तिविधिरिति संशये सति उत्तरवाक्येन पर्याप्तिकृतानामुत्सर्गे विहिते तादर्थ्ये—उत्सर्गार्थत्वमेवाऽऽलम्भस्येति भाष्यम् । उपधानवत्—यथा 'चरुमुपदधातीत्यत्र चरोरुपधानार्थत्वं तद्वत् । न यागान्तरविधिरिति पूर्वः पक्षः ॥५१॥

**सि० ॥ शेषप्रतिषेधो वा अर्थाभावादिडान्त-
वत् ॥ ५२ ॥**

शेषप्रतिषेधो वा— शेषस्य पर्याग्निकरणोत्तरकालीनप्राकृताङ्गप्रतिषेध एव । अर्थाभावात्— उत्तरवाक्ये पर्याग्निकरणोत्तराङ्गनिषेधादन्यस्य विधेयाशस्याभावात् निष्फलत्वापत्तेः । इडान्तावत्— आतिथ्यायामिडान्ते। मघतीर्तातरनिवर्त्तकं यथा तद्वदप्रापीत्तराङ्गनिवृत्तिरेव । प्रथमवाक्ये ईशानाय परस्वन इति यागस्वरूपस्य सत्त्वादाऽलम्भतिर्यागविधायकः । न केवलं स्पर्श इति भावः ॥ ५२ ॥

**पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते
नोपपद्यते ॥ ५३ ॥**

विश्व, 'आज्येन शेष संस्थापयतीति समासिद्योक्तशब्दस्य पूर्ववत्त्वात्—यागप्रवृत्तिपूर्वकत्वात्, यागः प्रवृत्तश्चेदेव संस्थापयतीत्युपपद्यते । अप्रवृत्ते तु पूर्वयागे तदनुपपन्नत्वात् केवलमुत्सर्गमात्रश्चेत् । अतः शेषकर्मप्रतिषेधः ॥५३॥

**प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म
स्यात्तकारित्वाद्यथा प्रयाजप्रतिषेधे ग्रहण-
माज्यस्य ॥ ५४ ॥**

द्रव्योत्सर्गमात्रविधौ संस्काराणां द्रव्ये अकर्म—अननुष्ठानं स्यात् । कुतः ? प्रवृत्तेः—द्रव्ये संस्कारप्रवृत्तेः यज्ञहेतुत्वात्—देवतोद्देश्यद्रव्यत्वात्—रूपप्रधानयागजन्यापूर्वकारणत्वात् । तत्कारित्वात्—प्रधानयागाज्ज्ञेयत्वरूप-
सुष्ठितत्वात् । प्रतिषेधे—प्रधानयागप्रतिषेधे अर्थात्तदभावे विमिति संस्काराः

क्रियेत् । नैव क्रियेरनित्यर्थः । यथा गृहमेधीये 'न प्रयाजा इज्यन्ते' इति प्रयाजप्रतिषेधे तदर्थं प्रातमाज्यं न गृह्यते तथेहापि संस्कारा न स्युरिति भावः ॥ ५४ ॥

क्रिया वा स्यादवच्छेदादकर्म सर्वहानं स्यात् ॥ ५५ ॥

कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे क्रिया—पर्यग्निसरणप्राकालीनाक्रिया स्यादेव । कृतः ! अवच्छेदात्—पर्यग्निकरणोत्तराह्णमात्रस्य व्यवच्छेदात् । यागो न चेत् अकर्म—संस्काराणां सर्वहानं स्यात् । यागस्तु तदा—कर्मशेषप्रतिषेधपक्षे भवत्येव । अतो न सर्वहानमिति भावः ॥ ५५ ॥

आज्येन शेषं संस्थापयतीति वाक्ये कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ॥ ५५ ॥

आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्याद् द्रव्योत्सर्गात् ॥ ५६ ॥

'पानीवत् पानीवतमालभते । पर्यग्निकृतं पानीवतमुत्सृजति' इति प्रकृत्य 'आज्येन शेषं संस्थापयतीति श्रूयते । तत्र आज्यसंस्था—आज्येन समाप्तिः, आज्यं पूर्वकर्मणि प्रतिनिधिः स्यात् । पानीवनमिति द्रव्यमुत्सृजते । उत्सृजतीत्युत्सर्गः श्रूयते । शेषमित्युपयुक्तेतरदवशिष्टं गम्यते । ततः पूर्व-द्रव्यपरित्यागात्पूर्वकर्मणि प्रतिनिधिभूतमाज्यम् । नेदं कर्मान्तरमिति ॥ ५६ ॥

समाप्तिवचनात् ॥ ५७ ॥

'आज्येन शेषं संस्थापयतीति यत्पूर्वं पशुद्वयेगारश्चसुसृष्टे पशौ तत्कर्म आज्येन संस्थापयेदिति समाप्तिवचनान्न कर्मान्तरम् । अन्यथा आज्येन कर्म आरभेदिति स्यात् ॥ ५७ ॥

**सि० ॥ चोदना वा कर्मोत्सर्गादन्यैः स्याद-
विशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥**

चोदना वा—अपूर्वकर्मविधिरेव । कर्मोत्सर्गात्—पूर्वकर्मणः समाप्तत्वात् । अन्यैरविशिष्टत्वात्—सौर्यं चरुं निर्धेपेत्, आग्नेयोऽष्टाक-

पालो भवतीत्यादौ यथा निर्वपत्यादयो यागविधायकास्तथा तैः सादृश्यात्सं-
स्थापयतिरपि यागान्तरविधायक इति भावः ॥ ५८ ॥

**अनिज्यां च वनस्पतेः प्रसिद्धान्तेन दर्श-
यति ॥ ५९ ॥**

शेषपरिसमाप्ती सत्यां 'वनस्पति जुहोती'ति वनस्पतीज्या क्रियते ।
'यत्पट्टारं च वनस्पतिमावाहयसि । अथैतौ यक्ष्यसि । त्वाष्ट्रं नवमी अया-
ज्येज्या । वानस्पत्या दशमी' इति । अथ 'अत्रैवेताविष्टौ विधात्' इत्यंगान्तरेणानुमिदं भुवनं वनस्पतीज्याया अभावं दर्शयति । तत्र पूर्वं कर्म परिसमाप्तं चेदेव सा लुप्ता स्यादित्यभावदर्शनं तत्रोपपद्यते । अतः परि-
समाप्तं पूर्वं कर्म । इदं कर्मान्तरमेवेति ॥ ५९ ॥

संस्था तद्देवतात्वात्स्यात् ॥ ६० ॥

यच्च संस्थापयतीति चापूर्वं कर्मणि नोपपद्यत इत्युक्तम् । तत्रोच्यते—
असंस्थायां संस्थावचनमिदं तत्पूर्वमपि परनीवदेवताकमिति समानदेवता-
कत्वात्समाप्तिसादृश्यं ज्ञायते । तत्र तत्प्राग्नीवतमारम्भमत्र परिसमाप्तमिति
सादृश्यात्संस्थापयतीति शब्दः स्यात् । 'आज्येन' शेषमिति कर्मान्तरपक्षेऽपि
देवताश्रवणात्सन्निहितपरनीवदेवताया एव पशुपुरोडाशवद् ग्रहणम् । इत्थं च
तद्देवताकत्वेन पूर्वोत्तरकर्मणोः साजात्यात् परनीवदेवताकं कर्म तत्रारम्भमनेन
कर्मणा समाप्तमिति परनीवदेवताकत्वेन साजात्यं गृहीत्वा उपपन्नमिति
भावः ॥ ६० ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां नवमाध्यापस्य

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

सम्पूर्णश्च नवमाध्यायः ॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सामान्यविधेः पतञ्जलिदिष्टप्राकृतपदार्थस्वरूपनिरूपणानन्तरं द्वारान्तर-
प्रयुक्ततदन्यथाभावरूपस्योक्तस्य सन्निकृष्टत्वान्नवमे सप्रपञ्चतन्निरूपणं वृत्तम् ।
अथावसरसङ्गत्या चोदकप्राप्तं पदार्थस्यार्थलोपातन्निरूपितरूपबाधस्य निरूपण-
गतिं दशमोऽध्याये क्रियते । तत्र विकृतौ लुप्तार्थानां प्राकृतपदार्थानां
बाधाधिकरणमाद्यम् ॥ १ ॥

तत्र प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥१॥

विधेः— प्राकृतविधेः, प्रकरणान्तरे— विकृतौ प्रकृतिवदेव कर्म-
व्यमित्यविशेषणातिदेशात्सर्वं प्राकृतं कर्मजान् प्रधानेतरद्विकृतौ स्यात् । अतो
बाधस्य पदार्थनिवृत्तिलक्षणस्यावसर एव नास्तीति तन्निरूपणोऽयं दशमोऽ-
ध्यायो नारम्भणीय इति पूर्वपक्षाभिप्रायः ॥ १ ॥

**सि० ॥ अपि वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत
तादर्थ्यात् ॥ २ ॥**

अपि वेति पूर्वपक्षव्यावृत्तिः । **अभिधानसंस्कारद्रव्यं—** रचनैः
उक्तसंस्कारविशिष्टं द्रव्यम्, **अर्थे—** प्रयोजने सति, **क्रियेत—** आदीयते ।
तादर्थ्यात्— प्रयोजनार्थत्वात्तस्येत्यर्थः । **अत्रार्थं भावः—** गजस्ये 'रानी-
नमितानि हृत्पी' ति रत्निनामप्रदेवसम्बन्धीनि दर्शपूर्णमासीष्टिविकृति-
रूपाणि कानिचिद्वर्गानि विहितानि । तेषु मैत्राबार्हस्पत्ये द्रविषि
'स्वयंकृता वेदिर्भवति । स्वयंदितं बर्हिः । स्वयंकृत इपाः ' । इति
श्रूयते । प्रकृतौ 'स्वयनोद्धृतीत्यादिभिरुद्धनखननपरिलेखनादिभिर्बोदि-
निष्पाद्यते । दात्रच्छिन्नं बर्हिः सम्पाद्यते । मन्त्रोपेताक्रियया इपाः सिध्यति ।
सर्वत्र मन्त्रयुक्तताक्रियया उक्तपदार्थसिद्धिः । निर्दिष्टाविकृतिद्विःपु

उद्धननाद्यपेक्षा धारयितुं 'अयंकृता वेदिर्भवति, स्वयंदिनं बर्हिः । स्वय-
कृत इष्मः' इत्युक्तम् । तेन विकृतौ सप्रयोजनानामुद्धननादीना लोपात्
तत्कृतोपकारकत्वमपि तत्र नास्ति । अत्र प्रयोजनलोपात् प्रकृतिवद्विकृतौ
कर्तव्यमित्यादिशेषेण प्राप्तस्यापि तस्य तत्र बाध एवेति बाधाध्याय आरम्भणीय
इति सिद्धान्तः ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षाशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

ननु, मास्तद्धननादिकं प्राकृतं सार्थं तत्र । अथारि वचनबलादह-
ष्टद्वारा परमापुनं प्रति प्रयाजादिवदारादुपकारकं तत्स्यादित्याशङ्क्यामाह-
तेषामिति । तेषां- मंत्रसंस्कारक्रियाद्रव्याणाम्, अप्रत्यक्षेण-आनुमानिक-
शार्द्धेण, शिष्टत्वात्- विकृत्यङ्गत्वेन विहितत्वात् प्रयाजादीना प्रकृतौ
साक्षाद्वचनविहितत्वेन तदहष्टाङ्गत्वव्याप्यं तद्वदुपकारकरं तेषामिति
भावः ॥ ३ ॥ (इति प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥)

अथ द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

'प्राजापत्यं घृणे चरुं निर्गच्छतकृष्णलमायुष्कामः' इति विकृति-
रूपकामेष्टिराण्डे समाह्वयते । तत्र कृष्णल इत्यस्य घृणशकलमर्थः ।
प्रकृतौ 'ग्रीहीनयवहन्तीति ग्रीहिष्ववधाने विहितः । स कृष्णलेपु कर्तव्यो
वा नेति विधेः-अवहननादिविधेः, प्रकरणान्तरे-शतकृष्णल-
चरुद्रव्यरूपप्राजापत्येष्टौ, अतिदेशात्-अग्निहोत्रनामवचनान्नाऽतिदेशा-
त्सर्वकर्म-अवहननादियावच्चरुकर्म कर्तव्यमिति ॥ १ ॥

सि० ॥ अपि वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे

क्रियेत तादर्थ्यात् ॥ २ ॥

अपि वेति पूर्वोक्तव्यावृत्तिः । अर्थे-दृष्टप्रयोजने सति क्रियेत् ।
तादर्थ्यात्-दृष्टप्रयोजनार्थमादिभिधानसंस्कारद्रव्यस्य । यथा द्वारं पुरस्कृत्य

आनुमानिकातिदेशः प्रवर्तते । तथा द्वारं पुरस्कृत्यैव नामातिदेशोऽपि प्रवर्तते । प्रकृते वितुर्पाकरणरूपद्वारलोपात्तानामातिदेशोऽपि कृष्णलेखवधानां द्वि-
बाध इति भावः ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

तेषामवघातादिसंस्करणा त्रिकुणीष्टौ अप्रत्यक्षशिष्टत्वात्—आनु-
मानिकेन विहितत्वात्, कृष्णलेखे तु पाठस्य 'घृते चरुम्, घृते आयनी'ति
प्रत्यक्षविहितत्वात् अदृष्टोपकारवत्त्वं युक्तं प्रयाजादिवत् । अयघातस्य तत्रा-
नुमानिकत्वेन तद्वैयर्थ्यादङ्गलोपाच्च बाध एव । न आराधुपकारकत्वं
युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥ (इति द्वितीयवर्णकम् ॥ २ ॥)

अथ तृतीयवर्णकम् ॥ ३ ॥

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥

काऽयोष्टेभ्यश्च 'वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद् मातृव्यशस्त्रं
वर्हिषद् कृत्वा शम्पया रफ्येन व्यूडेदिदमहममुच व्यूहामीति यं द्विष्यात्
ध्यायन् यदधोऽवघृजेत यच्च स्फुर आश्लिष्येत्तद्विष्णुं उरुक्रमायावघृती'ति
श्रूयते । अयं शारुभयार्थश्चरुः । अस्य प्रकृतिभूताऽऽग्नेयपुरोडाशाद्विशेषस्तिव-
त्त्वम् । प्रकृत्यावग्नेयपुरोडाशगोचरं वर्हिष्यपस्याप्य चतुर्गामुत्थिजां
मक्षत्रिभागार्थं हस्तेन चतुर्थी कृत्वा ' इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदमव्ययोः '
इदमाग्नीध्र ' इति तत्तद्गमान् पृथगुपादिशेत् । इति स्मृतम् । अत्र वैश्वदेव-
चरोरुमवमंत्राज हस्तेन त्रिभागः । निन्तु तद्विभागस्य शम्पया रफ्येति यज्ञायुध-
द्वयेनैव । ' मन्त्रं चेदमिदमहं ब्रह्मभाग व्यूहामीत्येवमादिरूपं पठेदिति । ततो
यदि व्यूहनसमये चरुलेखो भूमी पतेत् यज्ञायुधेन वा लिप्येत । तदा तं
पतितं लिप्तं चरुलेखं तत्रैवराकनाय उत्तुष्टवसमर्थाय विष्णवेऽनघेत् ।
व्यूहनकाले अगदानकाले च शरद्वर्णां प्यायेदिति । तत्र वैश्वदे-
विकतन्त्रमध्ये चरुलेखस्थायिगानाञ्छ्रेयणभ्यो वैष्णवपागो विहितः ।

अतो वैश्वदेविके अनुष्ठितानि ' आधारप्रयाजाज्यभागादीन्यङ्गानि
 वैष्णवयागस्यापि स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गादुपकारकाणीति । न पृथक्
 क्रियन्ते । आवाहनं तु अनुष्ठानवैषम्यान्न प्रसङ्गतः सिध्यति । तथा हि—
 विष्णान् देवानावाहेति तत्र आवाहनम् । अत्र ॥ त्रिष्णुमावहेत् । इति वैष-
 म्यम् । किञ्च, सामिधेनीप्रयाजयोर्मध्यकाले होत्रा देवतावाहनार्थो निगदः
 पठ्यते । स वैश्वदेवावाहनस्य कालः । न तदानीं त्रिष्णुः प्रसक्तः ।
 प्रयाजाज्यभागप्रधानयागनारिष्टहोमचतुर्धाकरणेष्वनुष्ठितेष्वश्लेषणे सति वैष्णव-
 यागस्य प्राप्यमाणत्वात् । अतोऽप्रसक्तोऽपि विष्णुर्भविष्यत्यागसिध्यर्थं पूर्व-
 कालेऽप्यावाह्यः । कुत इति चेत् विधेः-प्राकृतविधेः, प्रकरणान्तरे—
 विष्णोरुत्क्रमस्य यागे, अतिदेशात्—प्रकृतियद्विकृतौ कार्यमित्यातिदेशा-
 त्सर्वकर्म—आवाहनादि सर्वं कर्म स्यात् । न चाप्यत्र द्वारछोषोऽस्ति ।
 आवाहनेनादृष्टरूपो देवतासंस्कार अवश्यमपेक्षित एव । न च विष्णुयागस्य
 वैश्वदेवयागप्रकृतित्वाभासि चोदकातिदेश इति बाध्यम् । तयोरुभयोरपि
 आग्नेययागविकृतित्वेनोभयत्राप्याग्नेययागाङ्गानामतिदेशात् । तस्मात् वैश्व-
 देवावाहनकाले विष्णोरप्यावाहनं कार्यमिति पूर्वपक्षः ॥ १॥

**सि० ॥ अपि वा अभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थं
 क्रियेत तादर्थ्यात् ॥ २ ॥**

अपि वेति पूर्ववदेव पूर्वपक्षव्यावर्तकः । अभिधानसंस्कारद्रव्यं—
 अभिधानेन—विष्णुमुत्क्रममावहोते मन्त्रेण देवतास्मरणरूपः संस्कारः
 द्रव्यं च अर्थे—कार्ये सत्येव क्रियेत । नास्ति तास्मिन् । तादर्थ्यात्—
 कार्यार्थत्वात्तस्य—संस्कारद्रव्यस्य । अत्रायं भावः—उत्क्रमस्य विष्णो-
 रआवाहनं, किं चतुर्धाकरणानन्तरमिष्यते । उत प्रयाजेभ्यः प्राक् ।
 चतुर्धाकरणादूर्ध्वं चेत्तदकाले कृतमकृतमेवेति न्यायादनुपकारकत्वेन
 व्यर्थमेव । सामिधेनीप्रयाजयोर्मध्यकाले हि देवतावाहनस्य काल इत्युक्त-
 मेव प्राक् । प्रयाजेभ्यः पुरा क्रियते चेत् विष्णुयागानिमित्तभूतस्य भविष्य-

दधःपतनाशेषणस्य तदानीमभावात्सति निमित्ते नैमित्तिकमिति न्यायानि-
मित्तस्याभावान्नैमित्तिको विष्णुयामोऽपि तदानीमप्राप्त इति यागाभावे
तदर्थं कृतमावाहनमनिष्टयैव भवेत् । न हि निमन्त्रितो विप्रः अभोजितश्चे-
त्सुष्यति । प्रत्युत शपत्येव । अत एवेत्यं श्रूयते—‘देवताभ्यो वा एष आवृ-
क्षते । यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते’ इति । यागवशे तु आवाहनमन्तरेणापि
याग उपपद्यते । यथा कदाचिदनिमन्त्रिता अपि पूज्याः स्नेहातिशयवशा-
त्स्वयमेव भोक्तुमागच्छन्तीति लोकव्यवहारे दृष्टम् । तथा विनाप्यावाहनं
यागः संसिद्ध्येदिति नास्त्युरुक्तस्य विष्णोरावाहनमिति सिद्धम् ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

विकृतावावाहनादीनामानुमानिकत्वात्प्रकृतौ तेषां प्रत्यक्षेण विहितत्वा-
द्द्वेष्यमिति न चोदकस्तत्र विष्णुयामे अवकाशं लभत इति भावः ॥ ३ ॥

(इति तृतीयवर्णकम् ॥ ३ ॥)

ज्योतिष्टोमाद्यङ्गभूतदीक्षणीयादिविकृतौ अन्वारम्भणीयायाः
बाधाधिकरणम् ॥ २ ॥

इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूताश्रिवर्तितारम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥

ज्योतिष्टोमे ‘आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्’ इत्येवमादीनि
दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि दीक्षणीयादीनि कर्माणि मन्ति । प्रकृतौ तु—‘आग्रा-
वैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यनागः’ इति कर्तृपुरुष-
संस्कारार्था आरम्भणीयेष्टिर्निहितास्ति । सेष्टिः ज्योतिष्टोमाङ्गभूताद्यु दर्शपूर्ण-
मासविकृतिषु दीक्षणीयादीष्टिषु कार्या वा नेति संशये ‘मिथेः प्रक-
रणान्तरेऽतिदेशात्सर्वं कर्म स्यादित्याद्यसूत्रानुसारतः कार्येति प्राप्ते सिद्धान्तः
इष्टिरिति । इयमारम्भणीयेष्टिस्तत्र नैव कार्यं । कस्मात् ? आरम्भ-
संयोगात्—उक्तविधिवान्वये ‘आरप्स्यनागः’ इत्यत्र आरम्भशब्दसंस्कारादा-
रम्भाच्च सा इष्टिः । आरम्भो नाम प्रधानोद्देश्यका प्रयत्ना कृतिः । कृतौ प्रादुर्गमं च

स्वसजातीयकृतिव्यवसानधिकरणकालवृत्तित्वम् । साक्षात् परं-
परया वा तदप्रधानोद्देशकत्वेन ज्ञेयम् । अत्र ईदृशारम्भो दीक्षणीयायां नास्ति ।
तस्याः ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात् । यतः सेष्टिरारम्भम् । आरम्भस्तु प्रधानेन
संयुक्त — प्रधानोद्देशक इत्यर्थः । एतादृशारम्भस्याङ्गभूतदीक्षणीयायाम-
भावाद् द्वारलोपेन अङ्गभूतादीक्षणीयादितः अन्वारम्भगीयेष्टिर्निवर्तते इति
भाषः । इष्टिः—आरम्भणीयेष्टिः, आरम्भसंयोगात्, आरम्भस्य च प्रधान-
संयोगात् अङ्गभूतानिवर्तेत इति सूत्रान्वयो योरप्यः ॥ ४ ॥

राजसूयान्तर्गतानुमत्यादीष्टौ अन्वारम्भणीयाया वाधाधिकरणम् ॥३॥

सि० ॥ प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भानिवर्तेतान-
ङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

राजसूये—सोमपशुयामेष्टिर्दिष्टोमाः प्रधानभूताः । तत्र ' अनु-
मत्यै पुण्डाशमष्टाकपाल निर्वपती ' आदिना विदित्वास्तु ऐष्टिमास्तु दर्शपूर्ण-
मासेष्टिविकृतिष्वनुमत्यादिषु आरम्भणीयेष्टिः कार्या न वेति संशये सति
अन्वारम्भणीयायाः इष्ट्यारम्भकप्रधानारम्भो द्वाग्भिनि पूर्वाधिकरणे स्थितत्वात्
राजसूयारम्भस्य चेष्टयात्मकप्रधानार्थत्वेन द्वारस्य विद्यमानत्वात्तास्तु विकृतिषु
अन्वारम्भणीयेष्टिश्चेदकेनातिदिश्यत इति कार्य एवेति प्राप्ते सिद्धान्तः ।
अन्यसंयुक्तात्—अन्येन सोमादिप्रधानेन संयुक्तात्, प्रधानात्—
इष्ट्यारम्भकप्रधानात्, इष्टिः—अन्वारम्भणीयेष्टिः, निवर्तेत ।
कृतः ? सर्वारम्भात्—यतः सर्वार्थमारम्भस्तस्मात्केवलेष्टेरनङ्गत्वात्—
द्वारं न भवति स आरम्भस्तस्मादित्यर्थः । प्रकृतान्वारम्भणीयायाः द्वारं
केवलं स्वविषय आरम्भः । राजसूये य आरम्भः स केवलमिष्ट्यर्थो न अपि
तु सोमाद्यर्थोऽपीति वैषम्याज्ज सोऽन्वारम्भणीयेष्टेः द्वारम्भवित्तुमर्हतीति
द्वाग्लोपात्तस्या इष्टेस्ततो निवृत्तिरेवेति भावः ॥ ५ ॥

आरम्भणीयायामारम्भणीयायाधाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥

तस्यां तु—अन्वारम्भणीयायामपि अन्वारम्भणीयेष्टिः स्यात् ।
प्रयाजवत्—यथा प्रयाजाः अन्वारम्भणीयायामतिदिष्टास्तथास्या अप्यति-
देशे बाधकामावादिति ॥ ६ ॥

सि० ॥ न चाङ्गभूतत्वात् ॥ ७ ॥

न वेति । तस्यामन्वारम्भणीयायां तदङ्गमन्वारम्भणीयायानं नास्ती-
त्यर्थः । कुतः ? अङ्गभूतत्वात्—‘आरम्भो वरणं यज्ञे’ इति वचनात्
ऋत्विगवरणमेव यज्ञे आरम्भः । स चारम्भः प्रधानस्यैव क्रियते । न त्वङ्गायै
पृथगनुष्ठायते । यथा ज्योतिष्टोमे प्रधानायै घृता एव ऋत्विजस्तदङ्गेषु । न
तत्र घृणम् विधत्ते । एवमत्रापि दर्शपूर्णमासाङ्गभूतारम्भेणैव प्रसङ्गस्त-
त्सिद्धेर्न तस्याः पृथगारम्भोऽस्ति । येनान्वारम्भणीयायानं तस्यामावाचत इति ।
इत्थं च बाधकामावादिति पूर्वोक्तो हेतुः स्वरूपासिद्ध इति भावः ॥ ७ ॥

एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

ननु, दीक्षणीयादिप्रयोगाणां ज्योतिष्टोमप्रयोगान्तर्गतत्वात् प्रधाना-
रम्भेण तत्र प्रसङ्गो युक्तः । इह तु दर्शपूर्णमासाधारण्यमाण इति
लृटा दर्शपूर्णमासस्य भावित्वसूचनात्तत्प्रयोगवर्धिभूतत्वं तस्याः सिद्धम् ।
तथा च बहिर्भूते प्रसङ्गासम्भवात् ‘वानपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसंघेन यजेत’
इत्यत्रैव पृथगारम्भो वाच्यः । सत्येन ज्योतिष्टोमारम्भेण दीक्षणीयाधारम्भस्य
प्रसङ्गसिद्धिर्बदिति दृष्टान्तोऽत्र विपर्ययः । तस्मादत्र द्वाख्येयं नास्तीत्याशङ्क्यामाह-
एकवाक्यत्वाच्चेति । अत्र दर्शपूर्णमासयोर्विहितत्वादारम्भाश्रयेण विधायकं
‘आमावेण्यमेनादशकपालं निर्वपिदर्शपूर्णमासाधारण्यमाणः’ इति एकमेव
वाक्यमस्ति । न तस्यामारम्भणीयायानपरस्या आरम्भणीयायाः विधायकं द्वितीयं
वाक्यमस्ति । अतः अविहितायास्तस्यास्तदङ्गत्वेन कार्यत्वोक्तिरनवस्थादोषदु-
ष्टत्वात्पाज्यैव । प्रयाजस्य तु विधायकं वाक्यं मित्रं विद्यते इति तेन तस्यां

प्रवेशो युक्त एव । न च तदेव वाक्यं नस्या विधायकमिति वाच्यम् ।
स्योत्पत्तिवाक्यार्थघटकतया स्वप्रवेशासम्भवात् विहितपदपेक्षणमविहितरद्वि-
धानेन नैव पूर्यते इति भावः ॥ ८ ॥

खलेवाल्यां यूपाहुतेरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सि० ॥ कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावा-

निवर्तत तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ९ ॥

‘साधस्क्रियानुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्गकामः’ इति वाक्यविहितः
साधस्क्रो नाम कश्चिदागोऽस्ति । तस्मिन् यागे ‘सह पशूनालभते’ इति
श्रुतेः साधस्क्राः पशवो विद्यन्ते । तेषु पशुषु ‘साधस्क्रयु उर्गपदेदिः खले-
वाली यूपः’ इति उच्यते । वेद्युत्तरवेदियूपाः शास्त्रीयसंस्काररहिता एव
गृह्यन्ते । खले—धान्यमर्दनस्थले, कृषीरलेर्वलीवर्दधनार्थं निखातो मेदिः
खलेवालीपदेनोध्यते । प्रकृती ज्योतिष्टोमान्तर्गताप्रपोमीयपशौ ‘यूपमच्छे-
ष्यता होतव्यं न हि दीक्षितस्याग्नी जुहोति । आज्य चारणि चादाय
यूपस्यान्तिके अग्निं मथित्वा ‘तुह विष्णो निरुपस्य’ इति क्षुत्रेणाहवनीये
यूपाहुतिं जुहोति । इति श्रुतम् । सेय यूपाहुतिः साधस्क्रयागीयग्वलेवाल्यां
यूपधर्मातिदेशाद् द्वारलोपासम्भवाच्च तस्या पशुनियोजनादिवत्साऽपि कर्त-
व्येति प्राप्ते सिद्धन्तः—कर्म चेति । कर्म—यूपाहुतिरूपं, यद् यूपपद-
वाच्यादृष्टशरीरं द्रव्यं तत्संयोगार्थं—नदुत्पत्तिप्रयोजनं कर्म अर्थाभावात्—
खलेवाल्यामीदृशादृष्टशरीरयूपपदवाच्याद्रव्योत्पत्तेर्भावात्तत् अहुतिरूपं कर्म
निवर्तत—निवृत्तं स्यात् । न कार्यमित्यर्थः । यत्नः तादर्थ्यं—यूपोत्पत्त्यर्थं
तदिति श्रुतिसंयोगात्—अह्वानार्थकश्रुतिसंयोगवत्त्वाज्ज्ञायते । ‘यूपमाच्छे-
त्स्यता’ यूपमुत्पिपादयित्वागच्छता होतव्यमिति श्रौतवाक्येनाङ्गत्वं
निःसन्दिग्धं ज्ञायत इत्यभिप्रायः । ततस्तत्र नैव कार्यं सा आहुतिर्द्वार-
लोपादिति भावः ॥ ९ ॥

साधस्क्रो स्यान्वाहुतिपाधाधिकरणम् ॥ ६ ॥

स्थाणौ तु देशमात्रत्वादनिवृत्तिः प्रतीयेत ॥१०॥

तस्मिन्नेवाग्नीषोमीययूपप्रकरणे ' स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोती'ति श्रूयते । यूपे वृक्षे सत्यवशिष्ट वृक्षमूलं काष्ठरूपत्वात् स्थाणुरित्युच्यते । तस्मिन्नाहुतिविशेष इत्थं श्रूयते— ' यनस्पते शतयलशो विरोहेत्याब्रधने जुहोति ' इति । अस्याः स्थाण्वाहुत्याः खलेरास्या अनिवृत्तिः— निवृत्त्य-
भावः, प्रतीयेत— तस्या सा कार्यत्यर्थः । कुतः ? स्थाणौ— अवशिष्ट-
वृक्षमूले, देशमात्रत्वात्— आदवनीयबाधपूर्वकदेशमात्रनियमात् खलेरास्या
स्थाणुत्वाविशेषादित्यर्थः । तत्रैवं स्थाण्वाहुतिः यूपे सन्निपत्योपकारकेति
वक्तुमशक्यमेव । यूपस्य स्थाणोर्विभक्तत्वेन स्थाणौ स्थाण्वाहुत्या तद्विभक्त-
यूपसंस्कारासम्भवात् । सम्बद्धे क्रियमाणं कर्म सम्बन्धिनि समुपकुर्वात् ।
न त्वसम्बद्धे क्रियमाणम् । तस्मादग्नीषोमीयापूर्वस्यारादुपकारकं तदिति
वाच्यम् । एव—तद्द्वारस्य पञ्चपूर्वस्यारापि सत्त्वात् आब्रधने जुहोतीति
देशस्य नियमनात् खलेरास्यामास्ति सा आहुतिरिति भावः ॥ १० ॥

**सि० ॥ अपि वा शेषभूतत्वात्संस्कारः
प्रतीयेत ॥ ११ ॥**

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । शेषभूतत्वात्—अङ्गभूतस्याक्षरसंस्कारः
तस्य—यूपस्य संस्कारः प्रतीयेत—ज्ञायेत । अङ्गत्वद्योतकयूराशान्तरप्रक-
रणात् । अभिक्रमणवदित्यर्थः । यद्योक्तं सम्बद्धे क्रियमाणमेव सम्बन्धिनि
कार्यं जनयतीति । तन्न । गुर्वादिार्थितसुमनानां तस्माद्वियोगे सत्यपि स्वाशि-
रसि धारणेन गुर्वादिर्गोत्वापादनस्य दृष्टत्वात्तन्मभिचाराऽत्र ज्ञेयः ॥ ११ ॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥ १२ ॥

यथावान्तरप्रकरणमङ्गत्वसाधकं तथा स्थाण्वाहुतिरिति समाख्यानमपि
स्यादिषु पञ्च प्रमाणमाहुतेस्तदङ्गत्वे मानम् ॥ १२ ॥

मन्त्रवर्णश्च तद्वत् ॥ १३ ॥

सद्वत्—समाख्यानवत्, मन्त्रवर्णश्च—मन्त्रवर्णलिङ्गमप्यद्वात्वे प्रमाणम् ।
 तथा हि—स्याप्याहुतेर्मन्त्र एवं पठ्यते—‘वनस्पते शतवल्शो विरोह’ हे
 वनस्पते—हे यूयसम्बन्धिवृक्ष, यतो मया वृक्षः अनस्तं शतवल्शः—शत-
 शाखः सन् विरोह—वर्धस्वेत्यर्थः । स्याणाविति देशनियमश्चेत् स्वकृतच्छे-
 दनापराधनिवृत्तये आहुत्या वर्धस्वेति प्रार्थनमनुपपन्नं स्यात् । अतोऽपि सन्नि-
 पायोपकारकमङ्गं स्यान्वाहुतिरिति भावः ॥ १३ ॥

उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकमेताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सि० ॥ प्रयाजे च तन्न्यायत्वात् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः * स्वाहाकारं यजतीत्युत्तमः प्रयाजो विहितः । सोऽ-
 पि प्रयमादिप्रयोजकप्रधानकर्म मधितुर्हः । प्रयाजत्वात् । तथा च ‘विकृ-
 तावपि * स्वाहाग्निं, स्वाहा सोमं, स्वाहा प्रजापति, स्वाहाग्नीषोमा-
 विस्रादेर्मन्त्रस्याविकृतः पाठ इति प्राप्ते सिद्धान्तः । प्रयाजे च—उत्तमप्रयाजे-
 ऽपि, तन्न्यायत्वात्—अपि वा शेषभूतत्वात्संस्कारः प्रतीयेनेति (१०।१।
 ११) सूत्रे यः प्रतिज्ञाद्वैतदाहरणसमुदायात्मको न्याय उक्तः, अत्रापि
 तद्वत्त्वात्संस्कारकर्मत्वमेव । न प्रधानकर्मत्वम् । तथा हि—स्वाहाकारो न
 प्रधानकर्म । तथामीय मन्त्रलिङ्गे यां यक्ष्यमाण। अग्न्यादिदेवतास्तासामेवोप-
 ख्येः यागेन तत्संस्काररूपे दृष्टफले सम्भवति सत्त्वात्प्रादुपकारकत्वकल्प-
 नस्यान्याय्यत्वात् । न च ‘माता पुत्रेषु समा’ इत्यत्र पुत्रपदसमभिधेयाहारात्मा-
 तृपदं जननीमुपस्थापयति । ‘माता सोमं धान्यं मिमीते’ इत्यत्र तु स एव
 मातृशब्दः अन्यं धान्यमातारमुपस्थापयति । तद्वत्स एवाग्न्यादिशब्दः अन्य-
 मेवाग्निं बोधयतीति वाच्यम् । मातृशब्दो हि रूढ्या जननीमुपस्थापयति ।
 धान्यमातारं तु योगेन तथा स्वाहाकारसामिध्यादग्निशब्दस्याग्न्यग्निदेवतोपस्था-
 पकत्वेऽग्निशब्दस्य तत्र स्वातिन्त्र्येण शक्तिः कल्पनीया । सा प्रमाणे सति
 सिध्येत् । तन्नास्त्वयं । येनार्थान्तरं स्यात् । तस्मात् स्वाप्याहुतिर्यथा यूप-

द्वारा सन्निपत्योपकारकमङ्गलम् । तयोत्तमप्रयाजोऽपि यक्ष्यमाणान्यादिदेवता-
संस्कारद्वारा सन्निपत्योपकारक इति भावः ॥ १४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

‘चातुर्मास्ये संप्रतिपन्नदेयताको निगदः—’ स्वाहाग्निं, स्वाहा सोमं,
स्वाहा सवितारं, स्वाहा सरस्वतीं, स्वाहा पूषणम् ’ इति यः पश्ये स
देवतासंस्कारपक्ष एवावकल्पते । अन्यथा अतिदेशनः प्राकृतनिगदप्राप्तौ एत-
न्निगदपाठस्य वैध्यर्थं स्यात् । न हि यागोत्पत्तिवाक्योदितदेवतापाठनिग-
देन तत्तदेवतास्मरणरूपे दृष्टकार्ये सम्भवति सति तस्यादृष्टार्थवकल्पनं
न्यायम् । तस्मादुक्तलिङ्गदर्शनमपि तस्य सन्निपत्योपकारकाङ्गत्वसाधकमिति
भावः ॥ १५ ॥

अग्निमागस्यारादुपकारकत्वाधिरूपणम् ॥ ८ ॥

तथाज्यभागाग्निरपीति चेत् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘आज्यभागौ यजती’ति श्रूयते । तथा—‘तौ
होचतुः, किमावयोस्ततः स्यादिति । यस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वपं-
स्तद्वान् पुरस्तादाज्यस्य यजन्ति । तस्यायस्यै कस्यैचिद्देवतायै हविर्निर्वपन्ति
ते पुरस्तादाज्यमागावर्गं पोमाभ्यां यजन्ति । तौ न सौम्येऽधरे न पशौ ’
इति । अत्र आज्यभागान्निः—आज्यभागान्तर्गतान्निमागः, तथा—उत्तम-
प्रयाजवत् सन्निपत्योपकारकः । उत्तमप्रयाजसिद्धान्तसाधकहेतुनेति शेषः ।
इति चेत्—॥ १६ ॥

सि० ॥ व्यपदेशाद्देवतान्तरम् ॥ १७ ॥

न । ‘अग्निमग्निं आवह, सोममागह, अग्निमागह ’ इति निगदेषु
भेदेन व्यपदेशात्—निर्देशात्, देवतान्तरं—प्रधानदेवतानः भिन्नमित्यर्थः ।
लोकेऽपि न क्षण आगतः, शूद्र आगतः, ब्राह्मण आगत इति श्रुत्या प्रथम-
वाक्यवैध्यर्थमिषा ब्राह्मणद्वयागमनं प्रत्येति । तस्मान्नाज्यमागाग्निः सन्निपत्यो-
पकारक इति विज्ञेयं न तस्य यावः ॥ १७ ॥

समत्वाच्च ॥ १८ ॥

समत्वात्— अग्नीषू वा एतौ यज्ञस्य यदाधारौ, चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ, यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते वैमैव तद्यज्ञाय क्रियते' इत्यारादुपकारकपङ्क्तिनीवष्टत्वादपि आरादुपकारकायाऽप्यभागाविति सिद्धम् ॥ १८ ॥

पशुपुरोडाशयागस्य तथागीयदेवतासंस्कारकत्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

पू० प० ॥ पशावपीति चेत् ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमाङ्गभूतान्नीषोमीयपशौ ' अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्यान्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपति ' इति श्रूयते । अत्र पशावपि— पशुपुरोडाशेऽपि आरादुपकारकत्वम् । यथा आज्या-
भागाग्नेरादुपकारकत्वं तथास्यापीत्यर्थः । उपदेशात्— अग्नीषोमीयमिति द्विरभ्यासात् । ' आसोमं वहंस्त्यग्निना प्रतिपिबते ' इत्यर्पवादेन देवताभेद-
प्रतिपादनाच्चादुपकारकत्वम् । न संस्कारकर्मत्वमिति चेत् ॥ १९ ॥

न तद्भूतवचनात् ॥ २० ॥

न देवताभेदः । अपि त्रभेद एव । कस्मात् ? ' यदेवत्यः पशु-
स्तेदेवत्यः पशुपुरोडाशः ' इति तद्भूतवचनात्— देवतैक्यप्रतिपादक-
वचनात् ॥ २० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥

' इन्द्राय वज्रिणे छलाम वृषभमालमेत ' इत्यस्य पशुयागस्य पशु-
पुरोडाशक्रमे ' इन्द्रं स्तुहि वज्रिणं रतोमष्टमम् । स्तुहि शूरं वज्रिणं सुप्रती-
' तम् ' इति सम्प्रतिपन्नैकदेवतार्थं याज्यानुवाक्यादय समाज्ञातम् । तत्संस्कार-
पक्ष एवोपपद्यते । न देवताभेदे । तस्मात् पशुयागीयदेवतासंस्कारार्थः
पशुपुरोडाशयाग इति भावः ॥ २१ ॥

गुणो वा स्यात्कपालवद्गुणभूतविकाराच्च ॥ २२ ॥

प्रकारान्तरेण पुनः पूर्वपक्षः । गुणो वा— एकैव देवता याग-
द्वये अङ्गं स्यात् । कपालवत्— यथा एकमेव कपालं हविःश्रपणे तुषोप-
वापे चांगम्, तद्वदेकैवाग्निमदेवता पशुयागे पुरोडाशयागे च गुणभूता
भविष्यति । गुणभूतविकाराच्च— अयं पशुपुरोडाशयागः प्राकृतान्नी-
घोमीयविकारः । प्रकृतौ अग्नीषोमीयदेवता अङ्गम् । अत्र संस्कारपक्षे
तस्याः प्रधानत्वं वाच्यम् । तथा च विसदृशत्वात्— द्वयोः सादृश्याभावा-
त्तद्धर्माणामत्रातिदेशो न स्यात् । अतोऽप्यंगं देवतेत्यर्थः । किञ्च, संस्कारपक्षे
सौत्रामण्यामाश्विनसारस्वतसुत्रामदेवताकेषु पशुषु भिन्नदेवताक्ता ऐन्द्रवारुण-
सावित्राः पुरोडाशाः संस्कारासम्भवात्पशुप्रकरणात्पशुपुत्रगवदुत्कृष्टेभ्यः ।
नैवोत्कृष्ट्यन्ते । तत्रैवानुष्ठीयन्ते । तदारादुपकारकपक्ष एवोपपन्नं भवति ।
तद्वद्वाप्यारादुपकारकत्वं वाच्यम् । न संनिपत्योपकारकत्वमिति ॥ २२ ॥

अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत स्वाहा-
कारवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ २३ ॥

अपि वेत्युक्तपक्षव्यावृत्तिः । शेषभूतत्वात्—यागस्य देवताङ्गत्वात्,
तत्संस्कारः—देवतासंस्कारः प्रतीयेत । स्वाहाकारवत्—उत्तमप्रयाजवद-
ङ्गानामर्थेन प्रयोजनेन संयोगात् । यद्युत्तमप्रयाजे देवतासंस्कारद्वारा गुण-
कर्मत्वे सम्भवति सति प्रधानकर्मत्वमनुचिन्तम् । सम्भवति दृष्टफले अन्या-
प्यादृष्टकल्पनापत्तेः । एवं प्रकृतेऽपि तथाऽऽगन्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

व्यूद्धवचनं च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥

सौत्रामण्या पशुपुरोडाशीयदेवताया विप्रतिपत्तौ सत्यां यद्वै सौत्रा-
मण्या व्युद्धं तदस्याः समृद्धम् 'व्यूद्धं तु—'यदन्यदेवत्याः पुरोडाशा अन्य-
देवत्याः पशवः' इति व्युद्धत्ववचनं देवतासंस्कारपक्षे उपपन्नं भवति ।
नारादुपकारकत्वे अर्थात्प्रधानपक्षे । तत्पक्षे अङ्गलोपाभागादिनि बोध्यम् ॥ २४ ॥

गुणेऽपीति चेत् ॥ २५ ॥

गुणेऽपि—पुरोडाशयागे देवताया गुणेऽपि-अङ्गोऽपि तद्धोवाभावा-
दुभयोः पक्षयोः समानो दोषो व्यङ्गत्वरूप इति चेत्—॥ २५ ॥

नासंहानात्कपालवत् ॥ २६ ॥

वैपम्यान्न दोषः समः । तथा हि—यथा एकेन कपालेन तुषोप-
वापे क्रियमाणे अन्यस्य हानिर्नास्ति । तथारदुपकारकपक्षे अन्यदेवताया
पुरोडाशयागे क्रियमाणे पशुयागदेवताया असंहानात्—हानेरभावात् ।
स्वपक्षे ॥ पशुयागदेवतायाः संस्काररूपपशुपुरोडाशयागः अन्यदेवतया
इति तथा पशुयार्गीयदेवतास्मरणासम्भवारसंस्कारलोप इति व्युद्देशद्वस्वारस्य
बोध्यमिति भावः ॥ २६ ॥

ग्रहाणां च सम्प्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

सौत्रामण्या ग्रहाणां—सुराग्रहाणां, सम्प्रतिपत्तौ तद्वचनं—
समवेदताकृत्यविषयकं 'नेतेषां पशूनां पुरोडाशा भवन्ति, ग्रहपुरोडा षेते'
इति वचनं संस्कारपक्ष एवोपपन्नं भवति । तदर्थत्वात्—पशुयामदेवता-
संस्काररूपतदेवतापुरोडाशाभावात् व्यङ्गमिति शङ्कानिवारकं हीदं ग्रह-
पुरोडाशा ' इति वाक्यं संस्कारभावापक्षे नोपपद्यत इति भावः ॥ २७ ॥

ग्रहाभावे तद्वचनम् ॥ २८ ॥

सौत्रामण्यामाश्विनसारस्वतेन्द्रान् ग्रान् पशुयागान् विधाय तेषां ग्रह-
पुरोडाशाश्च विधाय ग्रहस्पत्यश्चतुर्थः पशुयागो विहितः । तत्र 'पुरोडाश-
वानेष पशुर्भवति । न होतस्य ग्रहं गृह्णाति' इति श्रुतम् ।
तत्र ग्रहाभावे पुरोडाशवत्त्वं हेतुत्वेन कश्चिन्म । तेन पुरोडाशप्र-
हान्यतरसंस्कृताया एव देवतायाः पशुयागाङ्गत्वं, नान्यथेति सिध्यति ।
अतस्तद्वचनमपि प्रवृत्तार्थसाधकं लिङ्गमिति भावः ॥ २८ ॥

देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ॥ २९ ॥

किञ्च, 'अग्निभ्यः कामेभ्यः पशव आलभ्यन्ते । कामाय वा जगन्वे पुरोडाशा भवन्ति' इति श्रुतम् । तत्रोत्तरवाक्ये यतः पुरोडाशयागे अग्नि-
कामो देवता अतः पशुयागेऽपि सैव देवतेति देवतायाः प्रसिद्धं हेतुत्वं
तेन—ये इत्यनेन दर्शयतीतीदमपि संस्कारार्थत्वे अपरं लिङ्गमित्यर्थः ॥२९॥

अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः श्रुतवद्गुणभूत-

विकारः स्यात् ॥ ३० ॥

गुणभूतयोर्धर्मस्य प्रधानभूतदेवताक्यागेनानुत्तिरिति यदुक्तं तत्र ।
अङ्गभूतयोरप्यन्ययोर्धर्माणाम् उपपत्तिः—तत्रानुवृत्तिरविरुद्धा । अर्थापत्तेः-
अर्थस्य—तत्तद्वारस्य—आपत्तेः—प्राप्तेस्तत्त्वादित्यर्थः । यथा 'शृते चरन्,
दधंश्चरन्' इति प्रधानार्थयोः दधिश्रुतयोः प्रणीताकार्यकारित्वाप्रणी-
ताधर्मप्राप्तिस्तद्वत् । यतो गुणभूतविकारः—गुणभूतस्य प्राकृताग्रायो-
भीयस्य विकारः विवृतिः पशुयागे विधन इति ॥ ३० ॥

**स द्व्यर्थः स्यादुभयोः श्रुतिभूतत्वाद्विप्रतिपत्तौ
तादर्थ्याद्विकारत्वमुक्तं तस्यार्थवादत्वात् ॥ ३१ ॥**

गुणो वा स्यादिति (१०।१।२२) मूत्रस्यचकारसूचितदूषणपरिहारार्थकमिदं
सूत्रम् । सः—गुणपुरोडाशः, द्व्यर्थः— देवतासंस्कारार्थः छिद्रापिधानार्थश्चेति
द्विप्रयोजनः । इत्युभयोरपि कार्ययोः श्रुतिभूतत्वासंस्कारस्य श्रौतत्वं दर्शितं—
'अथो पशोरेव छिद्रमपि दधाति' इत्यनेन वाक्येन । इत्थं चान्यदेवताया-
यागे देवतासंस्काररूपकार्याभावेऽपि तादर्थ्यात्— छिद्रापिधानात्मक-
कार्यार्थत्वात् विकारत्वं— तदङ्गत्वं पशुपुरोडाशस्येति पूयानुपन्त्रणवन्नोत्कर्ष-
स्तस्येति भावः ॥ ३१ ॥

विप्रतिपत्तौ तासामारूपाविकारः स्यात् ॥३२॥

'आश्विनं धूम्रमालभते, सांस्तुतं मेघम्, ऐन्द्रमुग्रम्' इति पशु-
यागेऽपत्तिवाक्यम् । 'ऐन्द्रेऽस्मादशकृणोर्निर्वपति, सावित्रं द्वादशकृणोर्निर्वपति,

वारुण दशकपालम् ' इति च पशुपुरोडाशयागोत्पत्तिराक्यमिति विप्रति-
पत्ती — पशुयागपशुपुरोडाशयागसम्बन्धेदेवताबोधकशब्दानां भिन्नानुपूर्वी-
कत्वेऽपि तासां—देवतानाम् आख्याविकारः—समाख्याविकार — पशु-
यागदेवतानामेव पशुपुरोडाशयागदेवतानामाभास स्यात् । गोशब्दस्य गानी-
तिवत् । ऐन्द्रशब्दस्तुभयत्रात्रिकृत एव । वचनादिन्द्र पुरोडाशयागानां प्रथम
इति स्थानभेदमात्रम् । सारस्वतमित्यत्र सारायकारादिवर्णपट्टकप्रदित नास्ता-
वित्यत्र तदाभास उक्तम् । अश्विनमित्यत्र वज्रादिवर्गचतुष्टयघटितराद्धारुणस्य
तदाभासत्वम् । इत्थं पुरोडाशयागस्यशब्दरूपैराभासैरपि पशुयागीया एव
देवता भुङ्क्ष्व त इति न कोऽप्यनुपपत्तिगन्ध इति भावः ॥ ३२ ॥

अभ्यासो वा प्रयाजवदेकदेशोऽन्यदेवत्यः ॥ ३३ ॥

अभ्यासः प्रकृतित प्राप्तस्य पुरोडाशयागस्यापमभ्यास आवृत्तिः ।
तत्र एकदेशः—ग्रहयाग यजुदेवत्य एव । तद्विनाशस्त्वन्यदेवत्य पुरोडाशः ।
प्रयाजवत्—यथा एकादशप्रयाजे पशुयागे प्राकृता एव प्रयाजा
अभ्यस्यन्ते । तत्र चैकदेशे पञ्चपर्यन्तं प्राकृतदेवतासम्बन्धः, तदन्त्यैकदेशे
' दुरुपासानक्तैवेयमादय भिन्नदेवता एव सम्बन्ध्यन्ते तद्वत् । अत्र प्रकृति-
तत्त्वादकशास्त्रेण पुरोडाशद्रव्यं पशुयागदेवताको याग प्राप्तः । तत्र
अश्विनं ग्रहं गृह्णातीति देवतासम्बन्धद्रव्यं च विहितम् । तस्य यागान्ताह्वया
यागबोधकाभाषा प्राकृते च सम्बन्ध्यते । तदशेन देवतासंस्कारः सम्भवति ।
तत्रैन्द्रैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपतीति प्राकृतद्रव्याविशिष्टयागमनूय देवता-
विधिरिति अभ्यास उपपन्न इति समाधानान्तरं बोध्यमिति भावः ॥ ३३ ॥

सौर्यायागे चरुशब्दवाच्यौदनेन प्राकृतहविर्वाधाधिकरणम् ॥१०॥

सि० ॥ चरुहविर्विकारः स्यादिज्यासंयोगात् ॥३४॥

' सौर्यं ' चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम ' इत्यानेयप्रकृतिकं सूर्य-
देवतायश्चरुद्रव्यको विकृतियागो विहितः । ब्रह्मवर्चसफलकः । अस्मिन्
वाक्ये श्रूयमाणश्चरुशब्द इत्यधिकारः — ' अग्निमुखेन देवेभ्यो दीयमान-

मन्त्रं हवि ' रिति वचनात् हविर्विकारवाची ओदनं न्भूते । उत ' चरुह-
व्यान्नभाण्डयोः ' इति कोशात् कपालविकृतिं स्थालीं बोधयतीति संशये
सिद्धान्तः । चरुः— चरुपदवाच्यः हविर्विकारः ओदनः प्रकृतपुरोडा-
शकार्यकारी स्यात् । कुतः ? इज्यासंयोगात्—प्रकृतौ पुरोडाशे यागसम्बन्धो-
ऽस्ति । अत्रापि तद्वत्सौर्यमिति तद्धितेन यागसंयोगबोधनात् । अनवज्ञावि-
तान्तरूपमपाकौदनबोधकश्चरुशब्द इति भावः ॥ ३४ ॥

पू० प० ॥ प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥

निघण्टुकाराः उक्ता स्थाली चरुरिति शब्दान् पर्यायतयोपदिशन्ति ।
लोके च चरुशब्दः स्थाल्यां प्रसिद्धः । अतस्तस्यैव ग्रहणयोग्यत्वात् स्थाली
एव पुरोडाशकार्यकारी स्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

ओदनो वान्नसंयोगात् ॥ ३६ ॥

ओदनां वा—ओदन एव पुरोडाशकार्यकारी । न स्थाली ।
अन्नसंयोगात्—अन्नस्यादनयोग्यस्य संयोगात्—यागेन सम्बन्धात् ।
अदनीयेनैव द्रव्येण शिष्टा यागान् कुर्वन्ति । नान्यथेति भावः ॥ ३६ ॥

न व्यर्थत्वात् ॥ ३७ ॥

न ओदनो हविर्विकारः । व्यर्थत्वात्—चरुशब्दस्य नानार्थत्वापत्ते-
रित्यर्थः ॥ ३७ ॥

कपालविकारो वा विशये अर्थोपपत्तिभ्याम् ॥ ३८ ॥

उक्तरीत्या पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात् पूर्वोक्तसंशयं हविर्विकारपक्षस्था-
सम्भवात् कपालविकार एव स्याच्चरुः । कुतः ? अर्थोपपत्तिभ्याम्—अर्थस्य-
सौर्यमित्यत्र सूर्यदेवतोद्देश्यकं यद्धविस्तदाधारत्वरूपसम्बन्धस्य, श्रपणयोग्यता-
याश्च सत्त्वात् । प्राकृतपुरोडाशवदत्र कपाले न श्रपणम् । किन्तु स्थाल्याम् ।
अतः कपालविकारश्चरुरिति भावः ॥ ३८ ॥

गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥

प्रकृतौ कपालं गुणः, पुरोडाशः प्रधानम् । तयोरतिदेशः सौर्व-
यागे । तत्र चरुशब्देनान्यतरस्य बाधे कर्तव्ये प्रधानबाधापेक्षया तदङ्ग-
कपालबाध एव न्यायः । इति गुणमुख्यविशेषादङ्गलोप इत्यर्थः । इति
युक्त्यन्तरमत्र पक्षे ॥ ३९ ॥

तच्छ्रुतौ चान्यहविष्त्वात् ॥ ४० ॥

‘ प्राजापत्य घृते चरुं निर्वपेच्छतृष्णलमायुष्मन्मः ’ इत्यत्र तच्छ्रुतौ-
भूतचरुशब्दार्थे, अन्यहविष्त्वात्- अन्यस्य- चरुविशेषशीभूतान्यस्य
शतकृष्णलस्य हविष्त्वात्-हविर्देव्यश्वाच्चरुयि हविर्विकारः । अतश्चरुशब्दस्य
स्थावीपरत्वार्यक. प्रायुक्तपक्षोऽसम्भवीति भावः ॥ ४० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

‘ पृथ्वीनां दुग्धे प्रियंगवं चरुं निर्वपेन्मरुद्व्यो प्राप्तकामः ’ इत्यत्र
प्रियंगवं प्रियङ्गुविकारमिदं चरोर्विशेषणं श्रुतम् । न हि स्यात्प्रियङ्गु-
विकारो भवितुमर्हतीति लिङ्गदर्शनादपि न कपालविकारश्चरुः ॥ ४१ ॥

ओदनो वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥

ओदनो वा-ओदन एव चरुशब्दार्थः हविर्विकारः । कुतः ? प्रयुक्त-
त्वात्-‘ सास्य देवतेनि (पा. सू. ४।२।२४) देवतार्थे तद्धितप्रयोगात् ।
यदि देवतातद्धितो न स्यात्तर्हि देवताया अलाभात् ‘ ईषामालभेन, वत्समाल-
भेतेतिवद्यागो न स्यात् । इति कपालविकारप्रत्याख्यानमेवेदं शेषम् ॥ ४२ ॥

अपूर्वव्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥

‘ पुरोडाशेन ये देवा अमुष्मिहोऽरु आर्ध्वरन् चरुणाऽस्मिन्, यः
कामयेतामुष्मिन् लोकं ऋन्नुयामिति स पुरोडाशं कुर्वीत । यः कामयेता-
स्मिहोऽरु ऋन्नुयामिति स चरुं कुर्वीत ’ इत्यत्र अपूर्वव्यपदेशात्- चरो
पुरोडाशापूर्वसदृशापूर्वजनकव्यव्यपदेशादपि चरुः पुरोडाशसदृशो भवितु-
मर्हति । न कपालसदृश इत्यपि स्थापकान्तरमत्रेति बोध्यम् ॥ ४३ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥

तथा च— इत्थं कपालविकारदूषणेन ओदनधरुशब्दार्थः, न स्थाळीति सिद्धान्तितम् । तत्रैव ज्योतिष्टोमाङ्गप्रायणीयेष्टया ' आदित्यः प्राय-
णीयश्चरति विधायानन्तरं—' आज्यस्यैव चरुमभिपूर्य चतुर आज्यभागान्
यजति । पथ्यां स्वस्तिमिष्ट्या अग्नौषोमौ यजति । अग्नौषोमामिष्ट्या सवितारं
यजति । आदितिपोदनेन ' इत्यत्रादित्यश्चरति प्राप्तं चरुमोदनशब्देन
मुषमोदनेन हविर्विक्रियते, न कपालेनेति लिङ्गदर्शनात्सिध्यति । तस्माच्चरु-
रोदनः । न स्थाळीति भावः ॥ ४४ ॥

सौर्यचरोः स्थाल्यामेव पाकाधिकरणम् ॥ ११ ॥

स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् ॥ ४५ ॥

सः ओदनधरुः कुत्र पक्तव्य इत्याशङ्कायां पूर्वापक्षः । सः— ओद-
नशब्दवाच्यधरुः, कपाले—कपालेषु स्यात्—पक्तव्य इत्यर्थः । कुतः ?
प्रकृत्या— दर्शपूर्णमासप्रकृतिनस्तस्य प्राप्तत्वात् तद्वाधकत्वान्यस्य चा-
श्रुतित्वात्—शास्त्राभावात् ॥ ४५ ॥

एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ॥ ४६ ॥

विप्रतिषेधात्—यदि बहुषु कपालेषु जलधारणपूर्वकोदननिष्पत्तेर्वा-
धिनत्वेन विरोधान्न शक्यते पक्तुं तर्हिष्टसङ्ख्यां वाधित्वा एकस्मिन्वा—
अतिदिष्टे कपालमात्रे पक्तव्य इति द्वितीयः पक्षः ॥ ४६ ॥

न वार्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धार-
णार्थं चरौ भवति तत्रार्थात्पात्रलाभः स्याद-
नियमोऽविशेषात् ॥ ४७ ॥

द्वितीयं निरस्य तृतीयं पक्षमुच्यते । न वा कपाले पक्तव्यधरुः ।
कुतः ? अर्थान्तरसंयोगात् अपूपे—उगेडाशपाके यः कपालमुपादीप्ये तद्-
गतोष्णः संयोगात् अत्रत्य पाकः सम्पद्यते । चरौ तु पाकसंयुक्तः—

पाकसाधनोष्मणा संयुक्तं यत् तद्वारणार्थं—धारणयोग्यवस्तुपेक्षितं भवति । तत्र—चरौ, अर्धात्—अर्धापत्तिप्रमाणात्, पात्रलामः—तत्प्राप्तिः स्यात् । तत्र स्यात्पेक्षानियमः । अविशेषात्—नियामकविशेषाभावात् । पाकसाधनोष्मसंयुक्तजलादिधारणयोग्ये स्यात्पेक्षा कटाहादौ वा यत्रकुत्रापि पक्त्वमित्याशयः ॥ ४७ ॥

सि० ॥ चरौ वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४८ ॥

स्यादयामेव चरुः पक्त्वव्यः । कुतः ? चरौ—चरुपाकविषये, लिङ्ग-दर्शनात्—‘यासु स्थालीषु सोमाः स्युस्तासु चरवः स्युः’ इति सोमस्था-लीषु चरुपाकं ब्रुवन् पाकसाधनं स्थालीति दर्शयति लिङ्गम् ॥ ४८ ॥

सौर्यचरौ पेपणवाधाधिकरणम् ॥ १२ ॥

तस्मिन् पेपणमनर्थलोपात्स्यात् ॥ ४९ ॥

तस्मिन्—चरौ पेपणं—चूर्णनं स्यात् । अनर्थलोपात्—अर्थस्य-चूर्णा-भावस्य कृष्णलेपिव लोपाभावात् । कर्तुं शक्यत्वादिति यावत् ॥ ४९ ॥

सि० ॥ अक्रिया वा अपूपहेतुत्वात् ॥ ५० ॥

अक्रिया वा—चरौ पेपणं नैव कर्तव्यम् । कुतः ? अपूपहेतुत्वात्—प्राकृतपेषणस्यापूपहेतुत्वेन चरौ अपूपभावादिति भावः ॥ ५० ॥

सौर्यचरौ संयवनवाधाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पिण्डार्थत्वाच्च संयवनम् ॥ ५१ ॥

‘प्रणीतामिः हवींषि संयौतीति विहितसंयवनस्य-पिण्डे उदकमिश्रणस्य, प्रकृतौ पिण्डार्थत्वाच्चरौ पिण्डाभावात्संयवनं निवर्तत इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

सौर्यचरौ संयवनवाधाधिकरणम् ॥ १४ ॥

संयवनं च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

‘ देवस्य त्वा संवपाभीति विहितं संवपनमपि—उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः, चरौ निवर्तते । तादर्थ्यात्—तस्य पिण्डार्थत्वाच्चरौ सत्प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

सौर्यचरौ सन्तापनवाधाधिकरणम् ॥ १५ ॥

सन्तापनमधःश्रपणात् ॥ ५३ ॥

यसूना रुद्राणामादित्याना मृगूणामङ्गिरसा धर्मस्य तपसा तप्यध्वम् । इत्युपदिष्टं सन्तापनं—कपालानामङ्गारैः प्रतापनम्, चरौ निवर्तते । युतः ? प्रकृताविदं कपालानामुपरि क्षिप्यते । अत्र त्वधः । अतो न प्राकृतं तच्चोदकोऽत्र प्रापयतीति भावः ॥ ५३ ॥

सौर्यचरायुपधानवाधाधिकरणम् ॥ १६ ॥

उपधानं च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥

कपालोपधानस्य—अङ्गारेषु कपालस्थापनस्य, तादर्थ्यात्—इविधा-कार्यत्वात् तस्य स्थाप्येयं निर्वाह्यत्तन्निवर्तत इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

सौर्यचरौ प्रथनश्लक्ष्णीकरणयोर्वाधाधिकरणम् ॥ १७ ॥

पृथुश्लक्ष्णे चानपूपत्वात् ॥ ५५ ॥

प्रथनं—प्रसारणम् । श्लक्ष्णीकरणं—मार्जनम् ।

‘ उरु प्रथस्येति प्रथनम् । ‘ सं ते तन्वा तनूः सृजयतामिति त्रिः परिमार्ष्टीति ’ मार्जनं च चरौ निवर्तते । अनपूपत्वात्—चरोरपूपमिन्नत्वात् । तपोरपूपार्थत्वादिति ॥ ५५ ॥

सौर्यचरौ मस्माङ्गाराभ्यारोपवाधाधिकरणम् ॥ १८ ॥

अभ्यूहश्रोपरिपाकार्यत्वात् ॥ ५६ ॥

‘ वेदेन मस्माङ्गारानभ्यूहति ’ इति प्रकृतौ श्रुतमभ्यूहनमपि—मस्मना अङ्गारैश्चोपर्यच्छादनम्, चरौ निवर्तते । तस्य उपरिपाकार्यत्वाच्चरौ उपरिपाकाभावादिति भावः ॥ ५६ ॥

सौर्यचरौ ज्वलनवाधाधिकरणम् ॥ १९ ॥

तथा च ज्वलनम् ॥ ५७ ॥

प्रकृतौ 'दर्भपिण्डैरवज्वल्यतीति श्रुतमवज्वलनं—दर्भपिण्डैः
प्रज्वालनम्, चरौ नियतने । स्या—उपरिभाकामावादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

सौर्यचरावुद्धत्यासादनवाधाधिकरणम् ॥ २० ॥

व्युद्धत्याऽऽसादनं च प्रकृतावश्रुतित्वात् ॥ ५८ ॥

आसादनम्—कपालेभ्यः पुरोडाशं पृथक्कृत्वा तर्वेणामवस्थापनम् ।

प्रकृतौ 'अन्तर्वेद्यां हवींष्यासादयनीत्येतावन्मात्रं श्रुतम् । उद्धत्येति
न श्रुतम् । उद्धरणं त्वार्धिकं पुरोडाशस्य, कपालेभ्यवस्थापितत्वाच्चस्य
आर्धिकं चोदयो न प्रापयति । अतः अश्रुतित्वान्—श्रुतिबोधितत्वाभावात्
चरौ उद्धत्याऽऽसादनं नास्ति । आसादनं परमस्तीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

इति पूर्वमीमांसासामुद्रवृत्तौ भावबोधिण्यां दशमाध्यायस्य प्रथमः

पादः ॥ १ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

कृष्णले चरौ पाकानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥

प्रथमे पादे द्वारलोपेप्रयुक्तो बाधो विचारितः । द्वितीयेऽस्मिन्तदप-
वादो विमृश्यते । 'प्राजापत्यं चरुं निर्वपेद् घृते शतकृष्णलमाधुष्कामः'
इति विहितायुष्कामेष्टौ शतकृष्णलेषु द्रव्येषु अपाकः—पाको न स्यात्,

अर्थलोपात् — अर्थस्य — पाककार्यस्य विकृत्यादेर्लोपेन चोदकप्राप्त्य-
भावात् । पूयानुमन्त्रणवदुत्कर्षेणापि चारितार्थाद् ‘ धृते श्रपयती ’ अस्य
न वैयर्थ्यमिति भावः ॥ १ ॥

सि० ॥ स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात्प्रदानवत् ॥ २ ॥

स्याद्वा — यथा अनदनीयस्य द्रव्यस्य प्रत्यक्षवचनविहितत्वात्प्रदानं
सिद्धं तथा ‘ धृते श्रपयतीति प्रत्यक्षवचनेन पाकस्य विहितत्वात् स्यादेव
कृष्णलेपु पाकः । न चोत्कर्षेण सार्थक्यं तस्य । यत्रोत्कर्षस्तत्रापि चोदका-
देव प्राप्तिः सम्भवेन तद्वचनस्य वैयर्थ्यं दुर्धामिति भावः ॥ २ ॥

कृष्णलेपूपस्तरणाभिधारणयोरभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

सि० ॥ उपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थत्वाद-
कर्म स्यात् ॥ ३ ॥

‘ यदुपस्तृणानि । अभिधारयति । अमृताद्भुतिर्मेवैनां करोति ’
इत्यमृतेनोपमितयोरुपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थत्वात् — स्वाद्वर्धत्वात्, कृष्ण-
लेपु तदभावात् अकर्म — प्राकृतयोरपि तयोरननुष्ठानं स्यात् ॥ ३ ॥

पू० प० ॥ क्रियेत वार्थवादत्वाच्चयोः संसर्ग-
हेतुत्वात् ॥ ४ ॥

अमृतीभाववाक्यस्य अर्थवादत्वात् तयोः — उपस्तरणाभिधारयोः,
इतिः सम्बन्धमात्रहेतुत्वस्य प्रतीयमानत्वाच्चे क्रियेत एवेति ॥ ४ ॥

अकर्म वा चतुर्भिरासिवचनात्सह पूर्णं पुन-
श्चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥

अकर्म वा — उपस्तरणाभिधारणयोरननुष्ठानमेव । कुनः १ चतुर्भिरा-
सिवचनात् — प्रकृतौ चतुरवत्तसम्पत्तये ते क्रियेते । अत्र ॥ ‘ चत्वारि कृष्ण-
लानि अवधति । चतुरवत्तस्याप्त्यै ’ इति वचनाच्चेनैव चतुरवत्तलाभात्

पुनस्ताभ्यां सह पूर्णं चतुरवत्तं चेत् कृष्णलचतुष्टयावदानेन चतुरवत्तासम्प-
त्तिबोधकं वचनं व्यर्थं स्यात् । अत्रियमानस्यैवार्थान्तरेणानुग्रहो भवति ।
न ॥ विद्यमानस्येति तयोर्निवृत्तिरेवेति भावः ॥ ५ ॥

**क्रिया वा मुख्यावदानपरिमाणत्सामान्यात्
तद्गुणत्वम् ॥ ६ ॥**

क्रिया वा— उपरतरणामिधारयोः अनुष्ठानमेव । कुतः ? मुख्याव-
दानपरिमाणत्— मुख्यस्य हविषः यदवदानं तत् क्रियार्कर्तव्यमित्याका-
ङ्क्षाया प्रकृतिः, अङ्गुष्ठपर्वमात्रप्राप्तौ तद्वाधकत्वेन चतुःसङ्ख्यारूपपरिमाण-
बोधकत्वात् । सामान्यात्— कियदवदेयमित्याकाङ्क्षापूरकत्वेन साजात्यात्,
तस्य परिमाणस्य तद्गुणत्वम्— द्रव्याङ्गत्वम् । न तद्बोधकं शास्त्रं मुख्यं
द्रव्यं बाधितुं समर्थमिति पुनः पूर्वपक्षोत्थापनमिति ॥ ६ ॥

तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥

तेषां—चतुर्णां कृष्णलानाम्, एकावदानत्वात्— एकावदानत्व-
विधानात् तयोर्निवृत्तिः । ' चत्वारि कृष्णलान्येकमवदान ' मिति तद्विधायकं
वाक्यं तत्र साधकोत्तरम् ॥ ७ ॥

आप्तिः सङ्ख्यासमानत्वात् ॥ ८ ॥

आप्तिः—आप्तिश्चन सङ्ख्यासमानत्वात्—चतुष्टयमुभयत्र समान-
मिति तेन कृष्णलनिष्ठसङ्ख्या स्तुयते । ' द्वादश द्वादशानि जुहोति
द्वादशमासाः संवत्सरः ' इतिरदित्यर्थः ॥ ८ ॥

सतोस्त्वाप्तिवचनं व्यर्थम् ॥ ९ ॥

तयोः सतोः प्राप्तिवचनं, व्यर्थमेव । तथा हि—अविद्यमाने वसि-
ष्ठत्वे अयं वसिष्ठ इति तेन रूपेण स्तुतिः सम्भवति । न वसिष्ठे वसिष्ठत्वेन
रूपेण स्तुतिः । तथा अविद्यमाने चतुरवत्ते तेन रूपेण स्तुतिः सङ्गच्छते ।
न विद्यमाने । इत्याप्तिवचनं तयोः सर्वत्र व्यर्थमेवेति भावः ॥ ९ ॥

विकल्पस्त्वेकावदानत्वात् ॥१०॥

विकल्पस्तु—यथा आसिबचनं तौ निवर्तयति । एवमकारदानवचनं तौ व्यवस्थापयतीति साम्याद्विकल्प एव स्यादिति पुनः पूर्णक्षोभितेः ॥१०॥

सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो हीतरस्य
स्यादपि वा स्विष्टकृतः स्यादितरस्यान्याय्य-
त्वात् ॥ ११ ॥

सर्वविकारे—सर्वस्य चतुरवदानस्य विकारे सति तु—प्राकृतचतुर-
वदानवाधके सकृदवदाने सतीति यावत् । ‘ चत्वारि चरयारि कृष्णलाभ्य-
वपतीति अभ्यासस्य आनर्थक्यम् । कृष्णलचतुष्टयसकृदवदानं चतुरवत्तं
सम्पादयति । तदा द्वितीयवदानाभावादभ्यासो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । अस्म-
न्मते प्राकृतावदानचतुष्टयस्याभावाद् इतरस्य हविषः—द्वितीयहरिवदानस्य
मानप्राप्त्यर्थमभ्यास उपपद्यते । अपि वा—मन्मतेऽपि स्विष्टकृतवदानार्थत्वेन
अभ्यास उपपन्नः स्यादिति चेन्न । इतरस्य—स्विष्टकृदर्थस्य अभ्यास्यत्वेन
वक्तुमशक्यत्वात् । प्रधानप्रकरणं परित्यज्य अन्यार्थवद्वयनमन्याय्य-
मेवेति भावः । तस्मादुपस्तरणमभिघारणे स्यातामिति ॥ ११ ॥

सि० ॥ अकर्म वा संसर्गार्थनिवृत्तित्वात्तस्मादा-
प्तिसमर्थत्वम् ॥ १२ ॥

अकर्म वा—उपस्तरणमभिघारणयोः ननुष्ठानमेव । कुत्र ? संसर्गार्थनिवृ-
त्तित्वात्—संसर्गः क्षुचि सुदमाणा पुण्डाशावययानां मंशे ॥ भूदिनि
उपस्तरणेन सुकृन्निर्भाक्रियते । अभिघारणेन च सुष्यमयुक्तं सार्वभौमं
हविष्यप्राप्नोति पनेदिति । अत्र तु विशदस्य कृष्णलस्य न क्षुचि संयोगो
भूतिः । यदर्थमुपस्तरणमभिघारणं च स्नेहार्थं सुवर्गस्य क्रियेन । तस्मात् प्राक्-

तस्य प्रयोजनस्य निवृत्तत्वा कृष्णलेपूपस्तरणामिधारणे निवर्तेते । एव च आप्तिसमर्थत्वम्—‘चत्वारि कृष्णाला ययधति चतुरस्रत्तस्याऽऽयै’ इत्याप्तिवचन समुपपन्नमभिप्रेयानि ॥ १२ ॥

कृष्णलचरौ भक्षणकर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

पू० ॥ भक्षाणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥

प्रकृतौ भक्षाणां—पुराडाशादिभक्षाणां, प्रीत्यर्थत्वात्—मामर्त्यजनकत्वात्, कृष्णलचरौ तदभावात् अकर्म—कृष्णलभक्षण न स्यात् ॥ १३ ॥

सि० ॥ स्याद्वा निर्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥

स्यादव कृष्णलसु भक्ष । कुतः ? ‘निरवधयन्तो भक्षयन्ति । चुष्टृपाकार भक्षयन्ती’ इति प्राकृत भक्षमनूष गुणविशेषोपायविधिदर्शनात् । निरवधयन्त दन्तैः पीडनमुकुर्वन्ति इत्यर्थः ॥ १४ ॥

वचनं वाऽऽज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ १५ ॥

पूर्वोक्त वचनं वा—निरवधयन्तो भक्षयन्त्याज्यं चुष्टृपाकार भक्षयन्त्याज्यमिति आज्यभक्षणस्य भिदायकं स्यात् । कुतः ? प्रकृतौ आज्यभक्षस्य अभागित्वात्—अप्राप्तत्वात् । तत्र निर्धानादेरुपप्राप्तत्वात्तदनूष भक्षमात्रस्य विधिरिति न वाक्यभेदोऽपीति कृष्णले भक्षो नास्तीति पुनः पूर्वपक्षोक्त्यामनम् ॥ १५ ॥

सि० ॥ वचनं वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ १६ ॥

वचनं वा—तद्वचनं हिरण्यस्य भक्षणं वदयति । नाऽऽज्यस्य । अनिर्दिष्टत्वात्—‘निरवधयन्तो भक्षयन्तीत्येतावन्मात्रं श्रूयते । न इदं वा तद्वेति । अनिर्देशस्योपपन्न—आज्ये हिरण्ये च समानत्वेऽपि गृह्यमाणावक्षाया

प्रदानत्वेन प्रकृतस्य प्रधानस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् । न अप्रधानस्य — प्रदेय-
त्वेनाप्रकृतस्य । आज्यस्य गुणभूतत्वात्—आज्यं हि तत्र प्रदेयद्रव्ये कृष्णले
गुणभूतमप्रधानम् । अतस्तस्य न ग्रहणम् । यथा एष इष्टकुकूटे दण्डस्तिप्रति ।
ग्रहर चोरमनेनेयुक्ते प्रधानो दण्ड एव गृह्यते नेष्टका । तद्वदत्रापिनि
भावः ॥ १६ ॥

कृष्णलचरौ ब्रह्मभक्षाणां युगपत् परिहारविधानाधिष्ठणम् ॥ ४ ॥

सि० ॥ एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां
प्रकृतौ विहितत्वात् ॥ १७ ॥

तस्यामेवायुष्कामेष्ट्या ' एकधा ब्रह्मणे परिहरनी'नि श्रुतम् । तत्र
धाप्रत्ययः सकृत्त्वे सहत्वे च शक्तः । यथा यः सकृन्ना प्रापयति स एकधो
प्रापयतीत्युच्यते । यथैव सह प्रापयति सोऽप्येकधा प्रापयतीत्यभिधीयते ।
अथ एकधेयस्य सकृत्त्वं सहत्वं वार्धो यथेष्टः प्रश्नः इति प्राप्ते सिद्धान्तः—
एकधा—युगपदेकस्मिन्नेव काले प्राकृतानभिडाचतुर्विंशदणशंयुगारुभक्षाणा-
मुपहारे सति सर्वेषां ब्रह्मभक्षाणां सहत्वं सम्पद्यते । प्रकृतौ विहितत्वात्—
दर्शपूर्णमासे भक्षचतुष्टयस्य विधानात् । प्रकृतौ विहितं भक्षचतुष्टयं चोदके-
नात्र प्राप्तम् । तत्र एकधेयस्य सकृदित्यर्थस्य भक्षत्रयस्य वार्धः । सहर्षत्वे
भक्षांगभूतकालबाधः । प्रधानत्राधादङ्गनाथत्वात्ना युक्तंति भावः ॥ १७ ॥

कृष्णलचरौ सर्वभक्षाणां पुरुषान्तरभ्योऽपनीय ब्रह्मणः

परिहारो धर्करणम् ॥ ५ ॥

पू० ॥ सर्वत्वं च तेषामधिकारोऽस्मिन् ॥ १८ ॥

कृष्णलचरायेव ' सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ' इति श्रुतम् । तत्र किं
सर्वेणां ब्रह्मभक्षाणामेवैव परिहारः, उत पुरुषान्तरभ्यः शेषापनयः । अर्थात्
सर्वशब्दो ब्रह्मभक्षाणामेव वाचकः, उत पुरुषान्तरभ्योऽप्यधिकोऽस्तीति संशये
' ब्रह्मणे परिहरतीत्यनेन वचनेन प्राप्तं ब्रह्मपरिहारमनूय अप्राप्तं सर्वत्वं

‘ सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीत्यनेन विधीयते । यद्ब्रह्मणे तत्सर्वमेवेति ।
अर्थाद्यामद्ब्रह्मणाचकः सर्वशब्दः । न इतरशेषापनयबोधक इति प्राप्ते
सिद्धान्त ॥ १८ ॥

सि० ॥ पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९ ॥

पुरुषापनयो वा—पुरुषान्तरस्य ब्रह्मातिरिक्तऋद्धिः कूम्बबन्धस्या-
पनय एव स्यात् । ‘ सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीत्यनेन वाक्येन तेषां— ब्रह्मभागा-
नाम्, अवाच्यत्वात्—कथनेन प्रयोजनाभावात् । हविःशेषस्य हि ऋद्धिगु-
भक्षणनेन संस्कार्यत्वात् सर्वभक्षः प्राप्त एवेति न विधेयः । किन्तु सर्वस्मिन्-
हविःशेषे अप्राप्तो ब्रह्मसम्बन्धो विधीयते निर्दिष्टेन वचनेन । तेनेतरसम्ब-
न्धनिवृत्तिरिति ब्रह्मातिरिक्तऋद्धिः कूम्बशेषापनयबोधक सर्वपदमिति भावः ॥ १९ ॥

युगपदुपाहतानां भक्षभागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्षणा-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

सि० ॥ पुरुषापनयनात्स्वकालत्वम् ॥ २० ॥

कृष्णलवरो युगपत्परिहाराद् भक्षणमप्येकस्मिन् काले एव स्यादिति
प्राप्ते आह — पुरुषापनयात्—तत्तत्पुरुषभक्षेभ्योऽप्यनयेनैव विधे
कृतार्थत्वात्, स्वकालत्वम्—प्रकृतौ यस्य यस्य विहितो यः कालस्तत्काले
एव भक्षणम् । यतः पुरुषापनयेन चरितार्थो विधिः प्राकृतकालं बाधितुम-
समर्थस्तत इति भावः ॥ २० ॥

ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणादीनामननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सि० ॥ एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ २१ ॥

एकार्थत्वात्—एकब्रह्मार्थत्वात्तद्भक्षे अविभागः—‘ इदं भक्षणः,
इदं होतुः, इदमन्वयो, इदमग्नीध्र ’ इति विभागो न स्यात्— न कर्तव्यः ।
कुतः ? प्रकृतौ हविःशेषस्य यावदृत्विगर्थत्वात् । तथा निदेशामात्रे
परस्परं कराचित् कञ्चं कुरु । इह एक एवेति कलहाभावान् निर्दिश-
ति भावः ॥ २१ ॥

ऋत्विग्दानस्य आनत्यर्थताधिकरणम् ॥ ८ ॥

पू० ॥ ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याददाति-
सामर्थ्यात् ॥ २२ ॥

ऋत्विग्दानम्—यज्ञे ऋत्विग्यो दक्षिणादानम्, धर्ममात्रार्थ—
केवलधर्मार्थमेव स्यात् । ददातिसामर्थ्यात्—यथा यज्ञतीत्यत्रादृष्टार्थता तथा
ददातेरपि तादर्थ्यात्—अदृष्टार्थत्वादिति ॥ २२ ॥

सि० ॥ परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगालोकवत् ॥ २३ ॥

परिक्रयार्थं वा—ऋत्विजा परिक्रयार्थमेव दक्षिणा । न धर्मार्थम् ।
कृतः ! कर्मसंयोगात्—कर्मकर्तृसम्बन्धात् । लोकवत्—लोके हि
क्रियाकर्तुः दानं भृतिरूपं दृष्टम् । तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ २३ ॥

दक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥

‘दक्षिणायुक्ता वहन्ति ऋत्विजः’ इति वचने दक्षिणायुक्ता
अहन्तीति लिङ्गादपि परिक्रयार्थं दक्षिणादानमिति गम्यते ॥ २४ ॥

परिक्रीतवचनाच्च ॥ २५ ॥

‘दक्षिणापरिक्रीता ऋत्विजो याजयन्ति’ इति वित्पष्टलिङ्गकवचना-
दपि परिक्रयार्थत्वं दक्षिणाया इति निश्चीयते ॥ २५ ॥

न चान्येनाऽऽनम्येत परिक्रयात् कर्मणः
परार्थत्वात् ॥ २६ ॥

परार्थं कर्मणि, परः परिक्रयातिरिक्तोपायेन तथा नानम्येत—न
प्रवर्तेत । यथा परिक्रयेण प्रवर्तते । प्रकृतेऽपि कर्मणः परार्थत्वात् क्रयार्थत्वमेव
दक्षिणादानस्य सिद्धयति । न धर्मार्थत्वमिति भावः ॥ २६ ॥

सनिवन्ये च भृतिवचनात् ॥ २७ ॥

‘यज्ञो ये देवतानां न समभवत् । तं भृत्या समभावयन् । यद्भृति
वनुते, यज्ञस्य भृत्ये द्वादशरात्रीर्दक्षिणो भृतिः, विन्वीत’ इति सनिवन्ये—यज्ञार्थं

भिक्षिते याचांप्राप्ते, भृतिवचनान् । मृतिश्च कर्मकृद्भ्य आनत्यर्थं दीयते ।
अतोऽपि परित्रयार्थं दक्षिणादानम् ॥ २७ ॥

नैष्कर्तृकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥

‘ यथा ये दासहारो नैष्कर्तृको नैष्कर्तृनभृतः कर्मयोगे वर्तते
एव वा ण्ते यज्ञस्य ऋत्विज ’ इति ऋत्विक्षु नैष्कर्तृकेण— दासहारसादृश्य-
प्रदर्शनेन ऋग्गिदक्षिणा मृत्तिरूपेण सिध्यति । किं च ‘ दीक्षितम-
दीक्षिता दक्षिणापरित्राता ऋत्विजो याजयेयु ’ इति श्रुति मृत्पा-परि-
त्रीय वशीकाररूपानत्यर्थं वधुति गिदक्षिणाया स्पष्टमेव वक्ष्यति । तस्मान्न
केवलधर्मार्थं दक्षिणादानमपि आनत्यर्थमेवेति निष्कर्षः । विचारपक्षे तु सत्रे
ऋत्विजामेव धनमानत्वात्तत्र दक्षिणाया बाधः । नैष्कर्तृक वृक्षच्छेदन-
कर्ता । निष्कर्तृनभृत—च्छेदनभृतियुक्तः । कर्मयोगे—च्छेदनकर्मणि ।
इ युदाह—श्रुतिस्पर्षपदत्रयस्यार्थो ज्ञेयः ॥ २८ ॥

ज्योतिष्टोमादौ शेषभक्षस्य शेषप्रातिपत्त्यर्थत्वाधिकरणम् ॥२९॥

पू० ॥ शेषभक्षाश्च तद्वत् ॥ २९ ॥

हवि शेषभक्षा अपि तद्वत्—दक्षिणित् परिक्रियार्था । न शेषहवि—
सत्कार इति ॥ २९ ॥

सि० ॥ संस्कारो वा द्रव्यस्य परार्थत्वात् ॥ ३० ॥

‘ संस्कारो वा—’ शेषहविषो संस्कार एव शेषभक्षः । कुतः ?
द्रव्यस्य— पुरोडाशादिद्रव्यस्य, परार्थत्वात्—यगार्थत्वात् । यदि
पुरोडाशादिद्रव्यं भक्षार्थं स्यात् तदा परित्रयार्थं भवेत् । यगार्थं वास्तु नैव-
मिति भावः ॥ ३० ॥

शेषे च समत्वात् ॥ ३१ ॥

शेषे— हवोऽपि द्रव्ये, समत्वात्— यन्मानऋत्विजा आवाभा-
वस्य साम्यादपि न परित्रयाधिकारस्तेषाम् । यतो यमानेन ‘ अग्नये जुष्ट
निर्वपामी ’ ति दत्तोद्देशेन निर्गप्य वृत्तः । अतस्तस्य तत्र सत्त्वं नास्ति ।

ऋत्विजा तु नास्त्येव । इत्थं यत्र सत्त्वमेव नास्ति तत्र परिक्रयः कथं भवेत् ।
तस्मान्न परिक्रयार्थं हविःशेषभक्षणम् । किन्तु संस्कारस्तस्येति भावः ॥ ३१ ॥

**स्वामिनि च दर्शनात्तत्सामान्यादितरेषां
तथात्वम् ॥ ३२ ॥**

‘ यजमानपञ्चमाः समुपहृता इडा भक्षयन्ती ’ ति स्वामिनि इतरेषु
चेदामक्षणं विहितं दृश्यते । अतस्तत्सामान्यात्— भक्षणे यजमानसादृ-
श्यात्, इतरेषामपि तथात्वं— यजमानस्य परिक्रयाभावः समान
इत्यर्थः ३२ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

कुण्डपायितामयने चोदकेन भक्षे प्राप्ते सति नत्र ‘ अस्रुर्कैश्चमसैः
सोमान् भक्षयन्ती ’ ति विशेषः श्रूयते । एवं सत्रेष्वपि भक्षणं दृश्यते । इत्थं
चेदमन्यार्थदर्शनं संस्कारपक्षे समुपपद्यते । न परिक्रयपक्षे । तस्मात्संस्कारार्थं
हविःशेषभक्षणम् । न परिक्रयार्थमिति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

सत्रे ऋत्विग्वरणाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

**सि०॥ वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे न
स्यात्स्वकर्मत्वात् ॥ ३४ ॥**

‘ द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः ’ इत्येवमादीनि सत्राणि वर्तन्ते । प्रकृतौ
ज्योतिष्टोमे ‘ अग्निं होता स मे होता, होनस्य मे होनाऽपीति होतार-
मित्रादिभिर्वर्क्यैः होत्रादीनामृत्विजां वरणं श्रुतम् । तद्वरणं सत्रेषु न स्यात्-
न कर्तव्यम् । युतः ? आनमनार्थत्वात्—वरणम्यानमनरूपदृष्टप्रयोजनार्थ-
त्वात् । स्वकर्मत्वात्—सत्रे ‘ ये यजमानास्त एव ऋत्विजः ’ इति यज-
माने ऋत्विक्त्वानिर्देशेन न सर्वं कर्म यजमानस्येति न नत्र ऋत्विग्वरणम् ।
तेषां स्वातन्त्र्येणाभावादेव । न कोऽप्यामानं घृणाने इति भावः ॥ ३४ ॥

सत्रे परिक्रयाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सि० ॥ परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ३५ ॥

सत्रे ऋत्विग्वरणं यथा नास्ति तथा परिक्रयोऽपि न विधेते ।
तादर्थ्यात्-आत्मार्थत्वादेव । न हि कोऽप्यानं कीर्णते ॥ ३५ ॥

प्रतिषेधश्च कर्मवत् ॥ ३६ ॥

ननु 'न ह्यत्र गौर्दायते न वासो न हिरण्यं, अदक्षिणानि सत्राणि
भवन्ति' इति दक्षिणायाः प्रतिषेधः सत्रे श्रूयते । स च प्राप्तिपूर्वकः । दक्षि-
णायासंप्राप्तौ त्वनुपपन्नः स्यादित्याशङ्क्यायामाह ॥ ३६ ॥

स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् ॥ ३७ ॥

प्रासर्पिकस्य-प्रसर्पकेभ्यो लोभार्नाति चोदकप्राप्तस्य धर्ममात्रत्वात्-
अदृष्टार्थत्वात्, तत्प्राप्तौ सत्या तस्य निषेधेनैवोक्तप्रतिषेध उपपद्यते ॥ ३७ ॥

सि० ॥ न दक्षिणाशब्दात्तस्मान्नित्यानुवादः

स्यात् ॥ ३८ ॥

न प्रसर्पकेभ्यो विहितदानस्याय निषेधः । दक्षिणाशब्दात्-
आनस्यर्धऋत्विग्दाने रुदस्य दक्षिणाशब्दस्य सत्त्वात् । तस्मात् अदक्षिणा-
नीति प्रतिषेधः । नित्यानुवादः स्यात्-नित्यप्राप्तस्येन यनादिदानस्य
निषेधः । इत्थं च तत्र प्रसर्पकदक्षिणावधो नेति भावः ॥ ३८ ॥

उदवसानीये दक्षिणादानस्य ऋत्विग्व्याप्यार्थत्वा-

धिकरणम् ॥ १२ ॥

उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात्तदङ्गत्वात्तत्र

दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३९ ॥

उदवसानीयः- सत्रसमाप्यनन्तरं 'सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन
ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्' इत्यनेन विहित उदवसानीययागः ।

स सत्रधर्मा स्यात् । तदद्भुतत्वात्— सत्राद्भुतत्वात् । वाजपेयोत्तरानुष्ठीय-
मानबृहस्पतिसूत्रवत् । अतस्तत्र दक्षिणादानं धर्ममात्रम्— अदृष्टार्थमेव
स्यात् । नाऽऽनत्यर्थमिति ॥ ३९ ॥

सि० ॥ न त्वत्प्रकृतित्वाद्धिभक्तचोदितत्वात् ॥ ४० ॥

नैवादृष्टार्थं तत्र दानम् । अपि तु कार्यार्थम् । अतःप्रकृतित्वात्—
सत्रप्रकृतित्वाभावादुदवसानायस्य । विभक्तचोदितत्वात्— 'सत्राद्ब्रह्मसाय
उत्थाय समाप्तेति सत्रार्थार्थकेन विहितत्वदर्शनान्नापि सत्राद्भुतत्वं तस्य ।
बृहस्पतिसूत्रान्तस्तु 'यथोक्ताद्गं कृत्वा नैव सन्तोष्यम् । इदमपरं तस्या-
द्भुतं कर्तव्य ' मिति तत्र श्रवणाद्विषयो ज्ञेयः ॥ ४० ॥
पृष्ठशमनीयस्य (उदवसानायस्य) ऋत्विगन्तरं सम्पाद्य प्रत्येककर्तृ-
त्वाधिकरणम् ॥ ४१ ॥

तेषां तु वचनाद्विषयज्ञवत्सहप्रयोगः स्यात् ॥ ४१ ॥

स पृष्ठशमनीयः सर्वैः सहस्य कार्यः, कृत्वा प्रत्येकेनेति संशये
वचनात्— 'सहस्रदक्षिणेन यजेरन्' इति बहुवचनात्, तेषां सत्रकर्तृणां
मिलित्वानुष्ठानं स्यात् । द्विषयज्ञवत्—एतेन 'राजपुरोहितौ सामुख्यकामौ यजे-
यातामिति वत् ॥ ४१ ॥ एवं स्थिते सिद्धान्तमनुक्त्वा मध्ये विचारान्तरारम्भः—

पृष्ठशमनीयऋत्विजां सत्रिभ्यो भिन्नत्वाधिकरणम् ॥ ४२ ॥

सि० ॥ तत्रान्याऋत्विजो वृणीरन् ॥ ४२ ॥

सत्र—पृष्ठशमनीये, सत्रिभ्योऽन्य एव ऋत्विजः स्युः । 'एतेन सह-
स्रदक्षिणेनेति श्रवणात् ॥ ४२ ॥

पृष्ठशमनीये प्रत्येकं यष्टृत्वाधिकरणम् ॥ ४५ ॥

सि० ॥ एकैकशस्त्वविप्रतिषेधात् प्रकृतेऽर्थक-
संयोगात् ॥ ४३ ॥

विचारान्तरं वृत्त्वा स्थितस्योत्तरमाह—

एकैकशः—पृष्ठशमनीयं यागमेकैकशः प्रत्येकं कुर्युः । अविप्रति-
पेधात्—वाचनाभावात् । ननु, 'यजेरन्' इति बहुना प्रयोगः श्रूयते ।
सत्येयं कथमेकैकस्य स्यादिति चेन्न तेन एकैकस्य प्रयोगो वार्यते । चोदक-
स्त्वामर्षादेकैकस्यापि भवेत् । बहुसंयुक्तः प्रयोगो नैकैकेन कर्तुं शक्यत इति
चेन्नात्र बहुत्र विधित्सितम् । प्राप्तस्यानुवादोऽयम् । 'सत्राहुदवसाय यजेर-
न्निति ये उदवसातारस्तेऽत्र प्राप्ता एवेत्यनुवादः सः । निध्यभावाच्च एकैके-
नाऽपि कर्तुं शक्यम् । प्रकृतेरेककर्तृसयोगाच्चोदकशास्त्रमप्युपपन्नं भवति ।
राजपुरोहितावित्यत्र धातर्यकर्त्रादीनां सर्वेषामप्राप्तत्वादिधिरेव तत्र । अत्र न
संशेति धैपन्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

कामेष्टौ दानस्यादृष्टत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

पू० ॥ कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥ ४४ ॥

'प्लक्ष प्रसन्नं प्राप्याग्नये कामायाष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वर्पन्ति ।
तस्यामश्वा पुरुषौ च धेनुके च दत्त्वा प्रति यमुनामवभृथमभ्यवर्पन्ति' इति
सारस्वतसत्रमध्ये विहिताया कामेष्टौ तुरगमानुपगोजातीयानां स्त्रीणां दक्षि-
णत्वेन यद्वान् श्रुतं तदाऽऽनत्यर्थ—परिक्रियार्थमुत धर्ममात्रम्-अदृष्टार्थमिति
सशये यथा पृष्ठशमनीये ऋषार्थदानं तथास्या कामेष्टार्थपि परिक्रियार्थं दान-
मिति चशब्देन सूच्यते । दानशब्दात्—यर्मकरेषु परिक्रियार्थत्वं दानशब्द-
स्येत्युक्तत्वादाऽऽनत्यर्थमेवात्र दानमिति ॥ ४४ ॥

सि० ॥ वचनं वा सत्रत्वात् ॥ ४५ ॥

नात्र परिक्रियार्थं दानम् । सत्रत्वात् । सत्रेषु ऋत्विजामभावात् परि-
क्रयो निवर्तत एव । ननु, नेयमिष्टि-सत्रम् । किन्तु सत्राह्नग, तन्मध्यपति-
त्यादिति चेद्वाटम् । अथापि सत्रस्य साहृगस्य स्वर्यकर्तृत्वात्तदह्नगभूताया
इष्टः कर्तारः सिद्धा एवेति न तत्र परिक्रियेण प्रयोजनमिति धर्ममात्रमदृष्टार्थं
तदानमिति सिध्यति ॥ ४५ ॥

वैश्वानरेष्टौ द्वेभ्यसम्प्रदानकदानस्यादृष्टार्थत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

सि० ॥ द्वेभ्ये चाचोदनादक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमाग्नायने— 'यदि पत्नीः संयाजयन् कपालमभि-
जुहुयाद् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्धयेत् । तस्यैकह्वायनी गौर्दक्षिणा । तां
द्वेभ्यार्थं दद्यादिति । अत्र दक्षिणाश्रवणात् परिक्रियार्थं तद्वानम् । न धर्म-
मात्रम् । तथा चास्यामिष्टौ द्वेभ्या ऋग्विजः कार्यौ इति प्राप्ते आह—द्वेभ्ये इति ।
द्वेभ्ये दक्षिणा अदृष्टार्था । अचोदनात्— 'ऋग्विगाचार्यौ नातिचरितव्यौ'
इति द्वेभ्यस्य ऋग्विकस्वनिपेधात् । एवमुत्विगम्य उक्तदक्षिणाया अपनयात्
प्राकृतमन्याहार्थमेव तेभ्यो दक्षिणेति भावः ॥ ४६ ॥

अस्थियज्ञस्य जीवदधिकारिकत्वाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सि० ॥ अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां
स्याद्विप्रतिषेधादस्थनाम् ॥ ४७ ॥

'यदि सत्राय सन्दीक्षितानां कश्चन प्रमीयेत तं दग्ध्वा कृष्णाजिने
अस्थीन्युपनद्ध योऽस्य नेदिष्ठस्तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन् ।
ततः संवत्सरे अस्थीनि याजयेत्' इति सत्रप्रकरणे श्रूयते । तत्र संवत्सरानन्तरं
श्रूयते योगे अस्थ्यां कर्तृत्वमुत्तरेषां जीवतामिति संशये अस्थिशब्दस्य मुख्या-
र्थत्वाद्याजयेदिति णिचः श्रवणाच्चास्थनामेव तत्कर्तृत्वमिति प्राप्ते आह—अस्थि-
यज्ञ इतरेषां जीवतामेव स्यात् । त एव तत्र कर्तारः । नास्यानि । अविप्र-
तिषेधात्—जीवत्सु कर्तृत्वस्य बाधाभावात् । अस्थिषु विप्रतिषेधात्—अचे-
तनत्वेन तद्वापात् । अस्थिशब्दस्य अस्थिमनेद्विष्ठजीवत्सुरूपे लक्षणा । तेन
सह यष्टुं प्रक्रान्तत्वात् । ननु, यष्टवस्ते न याजकाः । सत्येनं याजयेदिति णि-
जर्थस्य का गतिरिति चेत्त एव परस्परं याजकाः ॥ ४७ ॥

यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥

ननु, अस्थिकुम्भमुपनिशाय स्तुतीति वाक्यमस्थना याजमानत्वं दर्शयति । तस्य का गतिरिति चेद्यादुक्तमिति न्यायास्ततोत्र एव तस्यापयोगः स्यात् । नान्येषु कर्मसु । तत्रापि न यजमानत्वेन । किन्तु तत्सादृश्येन । अचेतनत्वात्तेषामिति भावः ॥ ४८ ॥

अस्थियागस्य मृताधिकारत्वपक्षे जपसंस्कारेणां लोपाधिकरणम् ॥ १९ ॥

यदि तु वचनात्तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टि तदर्थत्वात् ॥ ४९ ॥

यदि वचनपलात्तेषाम्— अस्थना यागाधिकार स्यात्तदा जपसंस्कारं— मन्त्रोच्चारण केशश्मश्रुपनादिसंस्कारः, सेष्टि— दोक्षणीयेष्टिसहितमेत सर्वमर्थलुप्तम्— द्वालोपात्तुत भवति । तदर्थत्वात्— कर्तृसंस्कारार्थत्वात्तेषामिति कृताचिन्तेयम् ॥ ४९ ॥

तस्यैव तदधिकारित्वपक्षे क्रत्वर्थानामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २० ॥

क्रत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ५० ॥

‘शुक्रं यजमानोऽन्वारभते । यजमानेन समितौ दुग्धगी भवन्तीति शुक्रान्वारम्भणादिकं यत् क्रत्वर्थं कर्म तत् क्रियेत—अनुष्ठेयम् । तेषु यजमानस्य गुणभूतत्वात् । अन्यथा क्रतेर्विगुण्यं स्यादिति भावः ॥ ५० ॥

तस्यैव तदधिकारित्वपक्षे गुणकामकर्माद्यनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २१ ॥

काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानाद्यथे-
तरस्यानुच्यमानानि ॥ ५१ ॥

‘यदि कामयेत वर्षकः पर्जन्यं स्यान्नीचैः सद्यो मिनुयात्’ इत्यादीनि काम्यानि कर्माणि अस्थिपक्षे न विद्यन्ते—नानुष्ठेयानि । कस्मात्? कामाज्ञानात्—यजमानकामस्याज्ञानात् । यद्येतस्यानुच्यमानानि—

जीवतोऽपि पुरुषान्तरस्यानुच्यमानानि ज्ञानादीनि परो न जानाति । किमु
वक्तव्यमचेतनानामस्थनां न जानातीति ॥ ५१ ॥

तस्यैव तदाधिकारित्वपक्षे सूक्तवाकां तर्गताऽऽशासनस्यानुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ २२ ॥

ईहार्थाश्चाभावात्सूक्तवाकवत् ॥ ५२ ॥

अस्मिन्नस्थियज्ञे दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि चोदकप्राप्तानि प्रायणीये-
ष्ट्यादीनि कर्माणि सन्ति । तस्यामिष्टौ 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरती'ति
प्रस्तरप्रहरणागत्वेन विहितः 'इदं धावापृथिवी भद्रममूदित्यादिः सूक्तवा-
कोऽपि चोदकात् तत्र प्राप्तः । तस्मिन् सूक्तवाके 'अयं यजमान आयुरा-
शास्ते । सुप्रजास्त्वमाशास्ते । विश्वं प्रियमाशास्ते यदनेन हविषाऽऽशास्ते
तद्द्रव्यात् तदध्यात् तदस्मै देवा रासन्ताम्' इति ईहार्थाः--सूक्तवाकभागाः,
सूक्तवाकवत्—सूक्तवाकार्हाः । 'अर्हार्थे वतिः निरर्थन्ते । कामयितुरभावात्
अचेतनास्थिषु ईहाया असम्भवदित्यर्थः ॥ ५२ ॥

स्युर्वाऽर्थवादत्वात् ॥ ५३ ॥

स्युर्वा ते कामाः । कुतः ? अर्थवादत्वात्-अर्थवादाः खल्वेते न विधयः ।
अनस्तेषां कर्तव्यता चोदकः प्रापयतीति न निवृत्तिस्तेषामिति ॥ ५३ ॥

नेच्छाभिधानात्तदभावादितरस्मिन् ॥ ५४ ॥

न कर्तव्या । मन्त्रेषु इच्छाभिधानात् इतरस्मिन्—अस्थिषु तदभा-
वात्—इच्छाया अभावादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

प्रकृतौ होत्रकामनयाऽनुष्ठीयमानानां गुणकामानामास्थियज्ञेऽनुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ २३ ॥

स्युर्वा होत्रकामाः ॥ ५५ ॥

'यं कामयेतापशुमान् स्वादिति' पराचीं तस्यैवमुपबहयेत्, अपशु-
मानेन भवति यं कामयेत प्रमायुः स्यादिति, तस्योच्चैस्तरां वपट्कुर्यात् ।

यं कामयेत पापीयान् स्यादिति नीचैस्तरा तस्य याज्यया वपट्कुर्यात् । यं कामयेत वर्षीयान् स्यादिति उच्चैस्तरा तस्य याज्यया वपट्कुर्यात्' इति प्रकृतौ होतृकामाः श्रूयन्ते । ते अस्थिपक्षेऽपि स्युर्होतृकामाः । कुतः ? ओदकप्राप्तत्वात् बाधाभावाच्चेति प्राप्ते सिद्धान्तः ॥ ५५ ॥

न तदाशीष्वात् ॥ ५६ ॥

तत्र नानुष्ठेयास्ते कामाः । तदाशीष्वात्—यजमानाशीष्वात् कामानाम् । 'या वै काचन ऋदिज आशिपमाशासते सा सर्वा यजमानस्य' इति यजमानविषयत्वमाशिपो दर्शयति वचनम् । न ह्यचेतनानामस्थना कामः सम्भवति । अतश्चोदकप्राप्तत्वेऽपि बाध एव तेषां तत्र ॥ ५६ ॥

यजमानमृत्युत्तरमपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणम् ॥ २४॥

सर्वस्वारस्य दिष्टे गतौ समापनं न विद्यते कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५७ ॥

'मरणकामो ह्येन यजेत, यः कामयेत अनामयः स्वर्गं लोकमियाम्' इति सर्वस्वारस्य तृतीयेऽंशे श्रूयते ज्योतिष्टोमविकारः । तस्य तृतीय-सवने आर्भवपयमानस्तोत्रे प्रस्तुयमाने 'औदुम्बरो दक्षिणेन देशेनाऽऽह-तेन वाससा परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञमिति सम्प्रेष्य अमो संगिशतीति धृतम् । तत्र यजमानस्य दिष्टगतौ—मरणोत्तरं सर्वस्वारस्य क्रतोरवशिष्टं कर्म न समापनीयम् । उत्सृज्यमेव । कुतः ? कर्मणो जीवसंयोगात्—जायतेव शक्यते क्रिमपि कर्म कर्तुं, न मृतेन । अतो दिष्टगत्यंत एव सर्वस्वरो याग इति ॥ ५७ ॥

सि० ॥ स्यादोभयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥

स्यादेव परिसमापनम् । न दिष्टगत्यन्तमेव । कुतः ? उभयोः—'मरणकामो ह्येन यजेत, ब्राह्मणा परिसमापयत मे यज्ञम्' इति क्रतोः परिसमाप्तेः प्रत्यक्षशिष्टत्वात्—विहितत्वात् । यच्च जीवसंयोगादित्युक्तं

तदप्यविरुद्धम् । यतो जीवता ' आरब्धं परिसमापयत मे यज्ञमिति वचनं
प्राक्तम् । अतस्तत्कृतैवेयं सर्वस्वसारयज्ञस्य परिसमाप्तिरित्यगन्तव्यमिति
भावः ॥ ५८ ॥

सर्वस्वारे वाध्यावाध्वविवेकाधिकरणम् ॥ २५ ॥

गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ ५९ ॥

गते— दिष्टा गति यजमाने गते सति किं कार्यं किं चाकार्यमित्यस्य
निर्णयः अस्थियज्ञवत् बोध्यः । क्रत्वर्थे यत्तदवाध्यं-- कर्तव्यम् । यजमान-
कर्तृकं तद्वाध्यम् । नानुष्ठेयमिति सिद्धान्तः ॥ ५९ ॥

सर्वस्वारे आयुराशंसनाधिकरणम् ॥ २६ ॥

पू० ॥ जीवत्यवचनमायुराशिपस्तदर्थत्वात् ॥ ६० ॥

सर्वस्वारयज्ञे ' अयं यजमान आयुराशास्ते ' इत्यादिमन्त्रो न
पठनीयः । कुतः ? जीवत्यवचनं-- ' आयुराशास्त ' इति जिजीविषोर्वचनम् ।
आशिषः तदर्थत्वात्-- यजमानार्थत्वात् । यजमानस्य च आयुषि इच्छाया
अभावादिति ॥ ६० ॥

सि० ॥ वचनं वा भागित्वात् प्राग्यथोक्तात् ॥ ६१ ॥

वचनं वा— यक्तव्येयं आयुराशी । तासामाशिषा यथोक्तात्--
आर्भिवपथमानस्तोत्रात् प्राग् भागित्वात्-- तादृशेष्टाभागित्वात् । तावत्प-
र्यन्तजीवनेष्टासत्त्वादिति भावः ॥ ६१ ॥

द्वादशाहे श्रुत्याज्यावरणादेरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २७ ॥

सि० ॥ क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ ६२ ॥

द्वादशाहादिसत्रमत्रोदाहरणम् । सत्रस्य स्वयन्कृतं वाद्वरं दानं च
तत्र निरर्तितं शयुक्तं प्राक् । तथा च सत्रे चोदरुप्राप्तमनुयाज्यावरणं,
आग्नेयाप हिरण्यदानं चोदं धर्मद्वयमपि न कार्यम् । वरगृह्णत्वादानं प्राप्ते
प्राप्ते आह-- अदृष्टं प्रयोजनानां धर्ममात्राणां क्रिया स्यात् । अनुष्ठानं
वृषादिलयः । न चेदं वरणं दानं चाऽऽनवर्थम् । अदृष्टार्थं सत् । ननः
क्रतुसादगुण्याय तर्कव्यमिति भावः ॥ ६२ ॥

पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २८ ॥

गुणलोपे तु मुख्यस्य ॥ ६३ ॥

प्रथमपवमानेष्टौ निर्वापसाधनस्याग्निहोत्रहवण्या अभावेन निर्वापो निवर्तत इति चेन्न । गुणस्य—अग्निहोत्रहवण्याः, लोपेऽपि मुख्यस्य—प्रधाननिर्वापस्य न लोपः । तदनुष्ठानं कार्यमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणम् ॥ २९ ॥

मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वात् स्यात् ॥ ६४ ॥

‘शरदि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत’ इति विहितवाजपेयकृतौ ‘नैवारः सप्तदशशरायः क्षीरे चरुर्भवति’ इति श्रूयते । प्रकृतौ ‘चतुरो मुष्टीर्निर्वपती’ इति संख्यामुष्टयश्च श्रुताः । तदुभयं चोदकेनात्र प्राप्तम् । तत्र सप्तदशशरायः इत्यनेन कस्य बाध इत्याकाङ्क्षायाः प्रथमश्रुतसंख्यायाः असञ्जातविरोधित्वात् तद्वाधापेक्ष्यानन्तरभूतमुष्टेरेव सञ्जातविरोधिनो बाधो न्याय्यः । तदुक्तं—‘मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति (१२।२।२३) प्राप्ते प्रथमः पूर्वपक्षः । मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपः—मुष्टिबाधापेक्षया संख्याबाध एव तत्र उचितः । कुतः ? तद्गुणत्वात्—संख्यायाः मुष्टिधर्मत्वात्, धर्मिबाधापेक्षया धर्मबाधस्य न्याय्यत्वाच्चतुःसंख्यायाः एव बाधः । न धर्मिणो मुष्टेः । तदुक्तं—अंगगुणविरोधे च तादर्थ्यमिति (१२।२।२५) ॥ ६४ ॥

न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६५ ॥

न मुष्टिगुणः संख्या । अपि तु निर्वापस्य । चतुरो निर्वपतीति द्वितीयया तस्याः कारकत्वबोधनात्, कारकस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियाशेषत्वम् । न द्रव्यगुण कारकम् । अतो मुष्टिगुणत्वाभावाच्च धर्मबाधन्यायस्यात्र प्रसर इत्यसञ्जानविरोधित्वन्यायान्मुष्टेरेव बाधः । न संख्याया इति ॥ ६५ ॥

संख्या तु चोदनां प्रति सामान्यात्ताद्विकारः
संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६६ ॥

सङ्ख्या तु—सप्तदशसङ्ख्या, चोदनां प्रति—चतुर इति सङ्ख्यां
प्रति, सामान्यात्—द्रव्यपरिच्छेदकतया सादृश्यात्, तद्विकारः—चतुः-
सङ्ख्याविकार—बाधिका स्यात् । परं—शरावः, संयोगात्—द्रव्यमानसं-
योगात्, मुष्टेर्विकारः । एवमुभयस्य-सङ्ख्यायाः मुष्टश्च बाध इति द्वितीयः
पूर्वपक्षः ॥ ६६ ॥

सि० ॥ न चोदनाभिसम्बन्धात्प्रकृतौ संस्कार-
योगात् ॥ ६७ ॥

नोभयबाधः । चोदनाभिसम्बन्धात्—गजपेये—नैराः सप्तद-
शशरावश्चरुर्भवती' इति वाक्ये सङ्ख्याशङ्कौ उत्पत्तिवाक्यत्वात् चोदनया—
यागभावनया, अभिसम्बन्धात्—अभिसम्बद्धौ । प्रकृतौ तु निर्वपिरूप-
द्रव्यसंस्कारभावतया योगान्न द्वयोरपि बाधः सम्भवति शास्त्रेण । किन्तु
द्वयोर्मेलनानुपपत्त्यान्यतरस्य बाधे कर्तव्ये असंज्ञातविरोधन्यायेन प्रथमो-
पस्थितसङ्ख्या न बाध्यते । पाश्चात्त्यमुष्टिरेव बाध्यत इति भावः ॥ ६७ ॥

धेन्वादिशब्दानां गोवाचित्वेन प्राकृतज्ञाद्रव्यबाधाधि-
करणम् ॥ ३० ॥

सि० ॥ औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्याद-
कार्यत्वात् ॥ ६८ ॥

'घावापृथिव्यां धेनुमालभेत । मारुते वत्सम् । ऐन्दमृषभम्' इति
कचिच्छ्रुतम् । तत्र यद्यपि सकृत्प्रसूतरूपगुणविशिष्टगोत्वे धेनुगदस्य कृद्धि-
स्तथापि चेदृक्कानुपपत्त्यै 'व्यातिष्यद्वाप' गुणमात्रमजायौ विधीयत इति प्राप्ते
आह—औत्पत्तिके इति । उत्पत्तिवेलायामेव गुणविशिष्टजातेश्चाचके शब्दे
सति द्रव्यत—प्राकृतस्य द्रव्यस्य विकारः—बाधः स्यात् । अकार्यत्वात् ।
प्राकृते द्रव्ये अकार्यत्वात् गुणविशिष्टन दृशजानिमज्जद्रव्यत्वस्य सम्पादयि-
तुमशक्यवादिति भावः ॥ ६८ ॥

वायव्यपशानुपदिष्टैतंगुणेन प्राकृताजाद्रव्यस्यावाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

सि० ॥ नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृतेः

स्यात्तदापत्तेः ॥ ६९ ॥

‘ वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिकामः ’ इत्यत्र नैमित्तिके तु—केवलं गुणमात्रं नैमित्तिकस्य प्रवृत्ते श्वेतशब्दे सति कार्यत्वात्—प्राकृते द्रव्ये गुणयोगस्य कर्तुं शक्यत्वात् प्राकृत एव स्यात् । कुतः ? तदापत्तेः—तस्य—चोदकशास्त्रस्य आपत्तेः—उपपत्तेः । अनुग्रहस्य सिद्धेरित्यर्थः ॥ ६९ ॥

साधस्के खलेवाल्यां चित्रायागे तण्डुलेषु च प्राकृतत्वादिरत्व-
वैहृत्वनियन्तस्याभावाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

सि० ॥ विप्रतिषेधे तद्वचनात्प्राकृतगुणलोपः

स्यात्तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ७० ॥

साधस्के ‘ खलेवाली यूयो भवती ’ त्याज्यायेन । तथा चित्रायागे ‘ दधि मधु घृतमागे ’ धानान्तण्डुलाः पयस्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति च । तत्र चोदकानुग्रहाय खलेवाल्या खादिरत्वं तण्डुलेषु च वैहृतं सम्प्रादनीयमिति प्राप्ते आह—विप्रतिषेध इति । प्राकृतगुणवैकृतगुणयोर्विप्रतिषेधे—विरोधे सति तद्वचनात्—तस्य—वैकृतस्य वचनात्—प्रत्यक्षवचनात् प्राकृतगुणलोपः—प्राकृतगुणबाधः स्यात् । तेन—यूपेन समीपवर्तिना कर्मसंयोगात्—भावनान्धवात् तस्यैव विधानं युक्तम् । न खलेवाल्याः । विप्रकृष्टविधान-
प्रसङ्गादिति भावः ॥ ७० ॥

खलेवाल्यां तक्षणाद्यननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३३ ॥

परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७१ ॥

तत्रैव खलेवाल्या परेषां—तक्षणादिधर्माणां, प्रतिषेधः—बाधः स्यात् । तक्षणाद्याश्रीकरणादिकं यूयोत्पत्तिसाधनम् । अत्र तदभावादिति यावत् ॥ ७१ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ७२ ॥

विप्रतिषेधाद्विरोधादपि तेषां बाधः सिध्यति । तक्षणादिषु क्रियमाणेषु रूपान्तरोत्पत्त्या खलेवालीत्यत्र मम स्यादिति भावः ॥ ७२ ॥

खलवाल्या पर्यूहणादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

सि०॥ अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७३ ॥

‘ब्रह्मक्षान्तिराक्षत्रानिमिति प्रदक्षिणं पासुभिः पर्यूह्य, ब्रह्म ह क्षत्रं हेति मैत्रावरुणदण्डेन भूमिबृहणं कृत्वा, ‘उत्तमय पृथिवीमित्यङ्गे परिधिञ्चर्त्तती’ति प्रकृतौ यूयं प्रकृत्य क्रियमाणं पर्यूहणसमीकरणजन्तुसंज्ञादिकमपि खलेवास्या छेदनतक्षणादिवन्न कर्त्तव्यमिति प्राप्तं अर्थाभावे—अर्थस्य—यूपस्थस्य खलेवास्यामभावेऽपि, भेदेर्द्वितीयादिकरणानिदृशसंस्कारसम् स्यादेव चोदकप्राप्तः । दृष्टप्रयोजनसंज्ञानादृष्टार्थता नश्यति भावः ॥ ७३ ॥

महापितृयज्ञे धानास्वयंपातानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३५ ॥

अर्थेन च विपर्यासे तादर्थ्यात्तात्त्वमेव स्यात् ॥ ७४ ॥

महापितृयज्ञे श्रूयते—‘सोमाय पितृयज्ञे यद्रूपान् पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धाना पितृभ्योऽग्निष्वत्तेभ्योऽभिगम्यार्थं दूय मयम्’ इति । धानां भार्जनयथा । धाना पिष्टा सक्तयः । तत्र धानास्यगहननं खड्गवाद्यां तक्षणादिवन्न नुष्ठेयम् । कुत ? तस्य चोदकप्राप्तं यऽपि कृते तस्मिन् धानात्प्रभज्येत—सक्तया भवेयुरिति प्राप्ते आह—अर्थेनति । विपर्यासे—विपरीतक्रममिति अर्थे—पदार्थे कृते सति न धानात्प्रभज्येत । तादर्थ्यात् क्रमस्य पदार्थास्तत्प्राप्त्यर्थप्राचक्ष्याधिकरणोक्तदिशा तद्वत् एव न्याय्यः । अतस्त्वेव—क्रमविपर्यासे एव स्यात् । अत्र धानाग्रसंज्ञादनमगहननं चेति द्वयं पदार्थः । तत्र प्राकृतवाक्यादुत्पत्तिवाक्यश्रुत्यभेदेन अवहननाभिधायकं वाक्यं तु ‘धाना अग्रहन्ती’ति । अत्र प्रथमं धानात्वनिर्माणं पश्चादप-

हननमिति प्राकृतक्रमानुसरणे धानाभङ्गप्रसङ्ग इति प्रथममवहननं पश्चाद्धाना-
सम्पादनमिति विपर्ययः । सत्येवं पदार्थशेषभूतकमवाध एव । न पदार्थबाध
इति भावः ॥ ७४ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां दशमाध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ २ ॥ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पश्चादिविकृतावुपदिष्टेतरसामिधेन्यादिप्राकृतेति कर्तव्यताया
अनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

विकृतौ शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गुणानाम-
धिकोत्पत्तिः सन्निधानात् ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमे ' यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते ' इति
विहिताग्नीषोमीयपशौ ' एकादश प्रयाजान् यजति, एकादशानुयाजान्
यजतीति च श्रूयते । तथा ' चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजेत ' इत्यत्रापि
' नव प्रयाजान् यजति, नवानुयाजानिह्याभ्रायते । एवं ' वायव्यं श्वेत-
मालभेत भूतिकांमः ' इत्यत्र ' हिरण्यगर्भः समवर्ततामे ' इत्याधारमाधारयति ।
अवमृते च ' अप्सु तृणं प्रास्य आधारमाधारयतीति श्रूयते । सर्वेष्वेतेषु
प्राकृतेतिकर्तव्यता प्राप्यते वा नेति संशये विकृतौ—प्राकृतगुणविलक्षण-
गुणकप्राकृताङ्गके अग्नीषोमीयपश्यादौ शब्दवत्त्वात्—एकादशत्वादि-
निशिष्टप्रयाजादिविधापकशब्दवत्त्वात्, गुणानां—प्राकृतगुणानां, अधि-
कोत्पत्तिः—स्वात्स्न्येणोत्पत्तिः स्यात् । प्रधानस्य—मुख्यविशेष्यस्य—
भावनायाः सन्निधानात् पदश्रुत्या धात्वर्थविधिरेव युक्तः । न प्राकृत-

प्रयाजाद्यनुवादेन सदृश्यामात्रविधेः । तथा च गृहमेधीयवत्
यावत्प्राकृताङ्गानि वृत्तिरर्थाप्राकृतेतिकर्तता तेषु न प्राप्यत इत्याशयः
पूर्ववादिनः ॥ १ ॥

प्रकृतिवत्त्वस्य चानुपरोधः ॥ २ ॥

प्रकृतिवत्त्वस्य— पशुमालभेतेति वाक्ये प्रकृतिवादिपदस्य,
अनुपरोधः—अकल्पनम् । प्रयाजादिवाक्यैरेव कथंभावाकाङ्क्षायाः
शान्तत्वादिति ॥ २ ॥

चोदनाप्रभुत्वाच्च ॥ ३ ॥

चोदनाया—प्रयाजादिवाक्येषु, उक्तवाक्यस्य एकादशस्यादिवाक्यस-
मूहस्य प्रभुत्वात्—तत्र तत्र समर्थत्वात् । इत्युक्तार्थे साधकान्तरोपपत्त्याः ॥३॥

**सि० ॥ प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं तथा भूतमपूर्वं स्यात्तस्य
विध्युपलक्षणात् सर्वो हि पूर्ववान् विधिर-
विशेषात्प्रवर्तितः ॥ ४ ॥**

प्रधानं—प्रकृतं प्रधानं यथा अङ्गसंयुक्तं—वाद्यशास्त्रसंयुक्तं, अपूर्व-
विकृतिमात्रमपि तथाभूतं—वाद्यशास्त्रसंयुक्तं स्यात् । ननु, यत्र विकृतिवि-
शेषे सौर्ययागादौ अर्च्यमङ्गं न श्रूयते तत्रास्तु नाम प्राकृतधर्मः । प्रकृते
स्वपूर्वाङ्गस्य श्रवणान्न तथेति चेदाह—कचिद्विकृतौ तस्य विध्युपलक्षणात्-
प्राकृतविधेः—अङ्गस्य उपलक्षणात्—उपलब्धे सर्वो हि—सर्वविकृतिपागो-
ऽपि पूर्ववान्—प्रकृतिमान् । यतः विधिः—प्रकृतिवद्विकृतिरिति विधिः,
अविशेषात्—विकृतिपागसागान्यसाधारण्येन प्रवर्तितः । प्रकृतिवदित्यस्य
विशेष्याकाङ्क्षायां विकृतित्वावच्छिन्नं तद्विशेष्यत्वेनान्वेति । तत्र वैजात्य-
निवेशे प्रमाणाभावादिति भावः ॥ ४ ॥

न चाङ्गविधिरनङ्गे स्यात् ॥ ५ ॥

अनङ्गे—प्राकृतप्रयाजाद्यङ्गसूत्रे कर्मणि, अङ्गविधिः—एकादश-
प्रयाजाद्यङ्गविशेषविधिः न च सम्भवति । न ह्यसति प्रस्तरे 'अथवालः
प्रस्तर' इति विशेषविधिर्दृष्टः । विशेषस्य सामान्यापेक्षत्वादित्याशयः ॥५॥

कर्मणश्चैकशब्द्यात्सन्निधाने विधेराख्या-
संयोगो गुणेन तद्विकारः स्याच्छब्दस्य विधिगा-
मित्वादगुणस्य चोपदेश्यत्वात् ॥ ६ ॥

कर्मणश्चैकशब्द्यात्— प्रधानकर्मणः गुणकर्मणश्च ऐकशब्द्यात्—
पशुयागप्रयाजयोः प्रयोगवचनात्कैरशब्दप्रतिपाद्यत्वात्, समीपवृत्तिनोः
परस्परविरुद्धार्थबोधकत्वात्सम्भवात् तत्सन्निधाने— प्रधानविधिसन्निधाने
सन्नि, विधेः— अङ्गविधेः, आरुणसंयोगः— गुणविधेर्नामः, गृहीत्वा तत्र
सम्बन्धो भवति । यः प्रयाजसङ्गको यागस्तत्रायं गुण इति । एवं सर्वत्र यागे,
गुणेन तद्विकारः— सङ्ख्यायां मन्त्रेण च प्रयाजादियागविकारः सङ्ख्या-
न्तरं मन्त्रान्तरं च स्यात् । शब्दस्य विधिगामित्वात्— एकादशेत्यादि-
शब्दस्य प्रयाजादिविधिसम्बन्धात्, गुणस्य च उपदेश्यत्वात्—एकादशत्वादेः
विधेर्प्रयाजानर्थक्यं पुनर्ध्वजनस्य । तस्मादितिकर्तव्यता प्राप्नोते सर्वत्रेति
भावः ॥ ६ ॥

अकार्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥

नामनामिसम्बन्धस्य अकार्यत्वात्—वाक्यभेदादिदोषप्रसक्त्या अवि-
धेयत्वाच्च नाम्नः सम्बन्धो विधीयते इति वक्तुं शक्यम् ॥ ७ ॥

तुल्या च प्रभुता गुणे ॥ ८ ॥

गुणे—गुणविशिष्टापूर्वकर्मणि प्रधाने प्राकृते च कर्मणि गुणविशेषवि-
धाने विधिप्रत्ययस्य प्रभुता-शक्तिः, तुल्या—समानेत्यर्थः । तत्र विशिष्ट-
विध्यपेक्षया गुणमात्रविधाने व्याघातस्य एव पक्षो युक्त इति भावः ॥ ८ ॥

सर्वमेवं प्रधानमिति चेत् ॥ ९ ॥

एवं सति आख्यातवाच्यत्वात् सर्वमेव प्रधानं— सर्वेऽपि प्रधान-
विधयः स्युरिति चेत्—॥ ९ ॥

तथाभूतेन संयोगाद्यथार्थविधयः स्युः॥१०॥

तथाभूतेन—द्वितीयाध्यायस्य गुणप्रधानकर्मलक्षणभूतेन, संयोगात्--
सम्बन्धात्, यथार्थविधयः—यत् प्रधानं तत्प्रधानमेव, यद् गुणभूतं तद्गुण-
भूतमेवेति व्यवस्थितविधयः स्युरित्यर्थः ॥ १० ॥

विधित्वं चाविशिष्टं वैकृतैः कर्मणा योगात्-
स्मात्सर्वं प्रधानार्थम् ॥ ११ ॥

प्रकृतानां वैकृतैः सह कर्मणा—आर्यनादिकेन योगात्--
सम्बन्धात्, श्रूयमाणप्रयाजादिविधि रम् अविशिष्टम्—रूपरूपम् । यथा
प्रवृत्तौ ' यथाज्यभागौ यजति चक्षुषी एव यज्ञस्य प्रतिदधाति ' इति ।
तथा विकृतावपि ' आज्यभागी यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी ना-तरेति । अग्नि
स्त्रिष्टुक्तं यजति । यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै ' इति प्रकृतौ । ' अग्निं स्त्रिष्टुक्तं
यजति । यज्ञमेव प्रतिष्ठापयती ' ति च विकृतौ । तस्मात्सर्वमेवजातीयकं न
प्रधानं, किन्तु प्रधानार्थं तदङ्गमिति प्रकृतार्थं ह्यपरगन्तव्यम् ॥ ११ ॥

समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥१२॥

तदुत्पत्तेः— प्रयाजादिक्रमस्य संस्कारैः सह प्रकृतिविकृत्योः
समत्वात्—तदुत्पत्त्यादपि न सर्वे प्रधानम् । अपि तद्वत् प्रधानार्थमपि
किञ्चिदस्तीति सिध्यति । तथा हि— प्रवृत्तौ प्रयगे प्रयाजाः, मध्ये
प्रधानम् । तदनन्तरमनुयाजाः इति क्रमे दृष्टः । विकृतावपि ' प्रजापतिर्वत्स-
मसुजत । स आज्यं पुरस्तादसुजत । पशु मय्यन । पृषदाज्यं पश्चात् ।
तस्मादाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते । पशुना मय्यतः । पश्चात् पृषदाज्येन अनु-
याजा वर्तन्ते ' इति प्रवृत्तौ यथा प्रधानार्थं पाठः, एवमेव विकृतावपि
अधिकारः— पाठः स्यात् । तत्सर्वमेवजातीयकं विकृतौ प्रधानार्थं नदद्वभूत-
मिति भावः ॥ १२ ॥

गुणविधिः कर्मान्तरं वेति अज्ञातज्ञापनस्यैव विधिस्वरूपाच्चौदकेनाऽऽसादन-
नियोजनयोस्तत्रज्ञातत्वान्न कर्मान्तरविधानं युक्तम् । किन्तु यस्य उक्तर-
परिधिरुपगुणस्य ज्ञापकः शब्दः तदर्थः स एव तस्यार्थः । तस्यैव विधानं
तत्र स्यात् । तस्मात् सर्वापानयनपञ्चनपगमरूपदृष्टप्रयोजनः गुणविधिरेवा-
यमिति भावः ॥ २० ॥

संस्कारसामर्थ्याद्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥

गुणसंयोगात्—तीक्ष्णाग्रे उत्करे पृथग्प्रत्यसम्पादनात् सूक्ष्मे परिधौ
च महत्त्वसम्पादनात् दृष्टप्रयोजने आसादननियोजने पञ्चमयया स्याद्विष्णा च
सम्बन्धात् संस्कारसामर्थ्यात्— संस्कारोत्पादनसमर्थं भविष्यत
इत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

विप्रतिषेधात् क्रियाप्रकरणे स्यात् ॥ २२ ॥

ननु, प्रकरणे—सौत्रामण्यप्रकरणे ' ब्राह्मणस्य मस्तके हविषासा-
दयति ' इति विहितं हविषासादनं धर्ममात्रमदृष्टार्थम् । अत्रापि तथैव
स्यादिति चेन्न । सौत्रामण्यां तत्र हविषासादादनस्य विप्रतिषेधात्— अश-
क्यतया दृष्टासम्भवादगत्या धर्ममात्रत्वं तस्याद्गीकृतम् । अत्र सम्भवति दृष्टा-
र्थत्वे अदृष्टार्थत्वकल्पनं न्यायपगहृतमिति भावः ॥ २२ ॥

अग्निचयने प्राकृतवैकृतदीक्षाहुतिमन्त्राणां संमुखपाधिकरणम् ॥ ४ ॥

पू० ॥ पद्मभिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥

‘ य एवं विद्वानग्निं चिनुते ’ इति विहिताग्निचयनप्रकरणे
“ आहुतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा । मनोमेधामग्निं प्रयुजं स्वाहा । चित्तं
विज्ञातमग्निं प्रयुजं स्वाहा । वाचो विधूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा । प्रजापतये
मनधे स्वाहा । अग्नये वैश्वानराय स्वाहा ”, इति प्राकृत्यः दीक्षाहुतयः

श्रुताः । तथा वैकुल्यः “ आकुल्ये प्रयुजे अग्नये स्वाहा । मेघायै मनसेऽ-
ग्नये स्वाहा । दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा । सरस्वत्यै पूषेऽग्नये स्वाहा ।
आपो देवीर्बृहतीर्विश्वसंभुवो धावापृथिवीउर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो हविषा
विधातु स्वाहा । विश्वेदेवस्य नेतुर्मर्तोवृणीत सख्यं विश्वेराय इष्यसि पुम्नं
वृणीत पुष्यसे स्वाहा” इति दीक्षाहुतयश्च श्रुताः । एताः प्रकृत्य ‘षड्भिर्दक्षिण्यती’-
ति श्रूयते । तत्र श्रुतिसंयोगात्— षड्भिर्दक्षिण्यतीति प्रत्यक्षभुनिर्भयोगात्,
वैकृतैर्मन्त्रैः प्राकृता मन्त्रा निर्वर्तेन् इति तासां प्राकृतानामाहुताना मन्त्र-
विकारः—प्राकृतमन्त्रादप्यमन्त्रः स्यात् । तस्माद्वैकृतैः प्राकृतानां बाधः
स्यात् । न समुच्चय इति ॥ २३ ॥

सि० ॥ अभ्यासात् प्रधानस्य ॥ २४ ॥

तत्र द्वादश जुहोतीति श्रवणात् प्रधानस्य—प्राकृतदीक्षाहुतीना-
मभ्यासात्—आहुत्या, द्वयोः प्राकृतैरेकतप्यमन्त्रयोरुपपत्तौ न तेन बाधः ।
अपि तु समुच्चय एव ॥ २४ ॥

आहुत्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥

आहुत्या—प्राकृतदीक्षाहुतीनामावृत्तिरूपं यत्कर्म नदपि मन्त्रकर्म-
वैकृतमन्त्रैरेव स्यात् । न प्राकृतमन्त्रैः । तथा च बाध एवेति सुरपः
पूर्वपक्षः ॥ २५ ॥

सि० ॥ अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात् प्राकृतानाम-
हानिः स्यादन्यायश्च कृतेऽभ्यासः ॥ २६ ॥

अपि वेति—बाधपक्षस्यावृत्तिः । प्रतिमन्त्रत्वात्—प्रतिमन्त्र-
माहुतयो भवन्ति—यावत् आहुत्य आहुतयः ताना प्रत्येकमेकमन्त्रापेक्ष-
त्वात् । प्राकृतानां मन्त्राणां द्विवाराम्पासे तेन अहानिः—न बाधः,
श्रुतद्वादशाहुत्युपपत्तिश्च स्यात् । एवमबाधेन सामंजस्ये बाधोऽन्याप्यः ।
अतोऽभ्यासः ॥ २६ ॥

पौर्वापर्यं वा अभ्यासे नोपपद्यते नैमित्तिक-
त्वात् ॥ २७ ॥

‘ पदं पूर्वाञ्जुहोति, पङ्क्त्यान् ’ इति श्रुतं पौर्वापर्यमभ्यासेन
समुपपद्यते । पूर्वान्-प्राकृतान् । उत्तरान्-नैमित्तिकान् । नैमित्तिकास्याग-
स्तुकत्वेनान्ते निवेश इति प्राकृते पूर्वत्वमुपपन्नमिति भावः ॥ २७ ॥

तत् पृथक्त्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

‘ उभयीर्जुहोति । अग्निमीमांसायाश्चेति ’ आग्निमीमांसा-
सम्बन्धिनीः । आध्याः—प्राकृत्याः । इत्याहुतीनां पार्यस्यं श्रूयमाणं बाध-
पक्षे अनुपपन्नमिति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

न चाविशेषाद्व्यपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

‘ अध्वरस्य पूर्वम् । अघाने उपाग्निद्वेतरकर्म यदद्वितकर्म ’ इति
पूर्ववाक्यसंनिधयेव श्रुतो व्यपदेशः ‘ अविशेषात्—विशेषे असति न च
सम्भवति—समुच्चयमन्तरा न सम्भवतीति यावत् । तस्मान्न बाध इति
निष्कर्षः ॥ २९ ॥

नैमित्तिके पुनराधाने श्रुतदक्षिणाया निवृत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

। आग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणा-
दानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३१ ॥

‘ भाग्ययज्ञः श्रुतिक्रमाना पुनराधानम् । योऽग्नीनाधेयं भाग्यजानि
पुत्रजानि वा जीयेत स पुनरादधीत ’ इति नैमित्तिकं पुनराधानं श्रूयते ।
तत्र ‘ पुनरुत्स्यूतं वासो दक्षिणा । पुनरुत्स्यूतोऽनङ्गान् दक्षिणातिः । तथा
आधाने ‘ एका देया । पङ्क्ते देया । द्वादश दद्यात्तुर्विंशतिर्देया । शतं
देयम् । सहस्रं देयम् । अपरमिन्नं देयम् ’ इति दक्षिणाः श्रूयन्ते । तत्र

अग्न्याधेयस्य पुनराधाने नैमित्तिके गुणविकारे—गुणस्य—दक्षिणायाः पुनरुत्स्यूतं वासः इत्यादिविकारे प्राप्तेऽपि एका देयेत्याधाने यथा धेयीप-दक्षिणादान पुनरधिक समुचित स्यात् । न तस्य निवृत्तिः । कुनः ? वाक्यसंयोगात्—‘ उभयीर्ददाति अग्न्याधेयिकीश्च पुनराधेयिकीश्चेति ’ वाक्येन विहितत्वादित्यर्थः ॥ ३० ॥

शिष्टत्वाच्चेतरासां यथास्थानम् ॥ ३१ ॥

‘ अग्न्याधेयिकीर्दत्त्वा पुनराधेयिकीर्ददाति ’ इतीतरासां प्राकृतीनां दक्षिणानां यथास्थानं—यथाक्रमं, शिष्टत्वात्—विहितत्वादपि तयोः समुच्चयः ॥ ३१ ॥

सि० ॥ विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि ॥ ३२ ॥

हि—तस्मात् कारणात्, काम्यानि पुनराधेयानि । अतः अप्रकरणे-अप्रकृतौ विहितदक्षिणायाः विकारः—बाधः प्राकृतदक्षिणाया इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

शंकते च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते ॥ ३३ ॥

हि—यस्मात् शंकते । निवृत्तेः—प्राकृतदक्षिणानि वृत्तेराशङ्कं कुरुते । तत्तत्तस्या निवृत्तिरेव पुनराधेय इति गम्यते । तथा हि—‘ उभयीर्ददाति, अग्न्याधेयिकीः पुनराधेयिकीश्चेति पूर्वोक्तवाक्यसमीप एव ‘ यदेकतीर्ददाति दक्षिणा उभयीरपि दक्षिणास्तेन प्रक्षा भवन्ति इति श्रूयते । अत्र वाक्ये प्रक्षा भवन्तीति शब्देन ‘ उभयीर्ददाति वाक्ये अग्न्याधेये अग्न्याधेयिकीं दत्त्वा पुनराधेये पुनराधेयिकीर्ददाति ’ इति एकार्थः सूच्यते इति पुनराधेये निवृत्तिः प्राकृतदक्षिणायाः नैव समुच्चय इति भावः ॥ ३३ ॥

आग्रयणे उपदिष्टवासोवत्सदक्षिणाया प्राकृतान्नाहार्यदक्षिणाया निवृत्त्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सि० ॥ वासोवत्सं च सामान्यात् ॥ ३४ ॥

‘हुताधाययजमानस्यापराभवाय’ । न वा नाभेन्द्रानः । सौम्यः
 शामाकः । वैश्वदेवः पयसि चरुः । द्यावापृथिव्य एककपालः इति विहिता-
 मयणे श्रूयते । ‘वासो दक्षिणा । वरसः प्रथमजो दक्षिणा इति । अत्र
 पूर्वविहीरोधाभावाच्चोदकप्राप्तप्राकृतान्वाहार्यदक्षिणाया न निवृत्तिरपि, तु
 समुच्चय इति प्राप्ते आह—यथा पुनराधेयदक्षिणया प्राकृतदक्षिणानिवृत्तिः,
 तथा वासोवत्सेनापि अन्वाहार्यस्य निवृत्तिः बाधः । न समुच्चयः । कुतः ?
 सामान्यात्—दक्षिणारूपेककार्यकात्स्वात् ॥ ३४ ॥
 आग्रयेणो वासोवत्सयोः प्राकृतान्वाहार्यवर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥
 सि० ॥ अर्थापत्तेस्तद्धर्मस्यान्निमित्ताख्याभिसंयो-
 गात् ॥ ३५ ॥

॥ प्रकृतौ अन्वाहार्यमुद्दिश्य प्रवृत्तये मन्त्रादेयो धर्मोः । दक्षिणसं-
 श्रयउपहर्तव्य इति सम्प्रेष्यति । ये ब्राह्मणा, उत्तरतस्तान् यमान् आह ।
 दक्षिणतः, एत, इति । तेऽतोऽन्वाहार्यमन्त्रादि- ब्राह्मणाः अपे वो
 नातगृह्णीत । उत्तरतः परीत इति सम्प्रेष्यति । इत्यादयः
 ते धर्मोः आग्रयेण वासोवत्सयोर्नानुष्ठेयाः । अन्वाहार्योद्देशेन प्रवृत्तत्वात् तत्र
 तद्धर्मोद्देश्यस्यान्वाहार्यस्याभावादिति चेन्न । न हि अन्वाहार्यमुद्दिश्य उक्तधर्म-
 प्रवृत्तिः । अपि तु आनतिसाधनदक्षिणांमुद्दिश्य । तथा च तत्र अर्थापत्तेः-
 अर्पस्य प्राकृतमन्त्राणुदक्षिणायाः समापत्तेः तत्स्थाने पातितत्वात् तद्धर्मः—
 उक्तान्वाहार्यधर्मसमूहः वासोवत्सयोः स्यात् अनुष्ठेय एव । तन्निमित्तस्य
 वासोदक्षिणा वत्सोदक्षिणा इति दक्षिणानाम्ना अभिसंयोगात्—संयुक्त-
 त्वात् ॥ ३५ ॥

‘अन्वाहार्यस्यानापन्नेऽपि वत्से पाकमावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥

वत्से चोदकेन प्राकृतपाकप्राप्तौ सत्यां तत्राह—दाने दानसाधनवत्से
 पाकः निवर्तते । अर्थलक्षणः हेतुगर्भमिदं पाकस्य विशेषणम् । यतः पाक-

शब्दस्य शास्त्रलोकप्रसिद्धो योऽर्थस्तल्लक्षणस्तद्बोधकः पाकशब्दः । अतो निवर्तते । पाके सति वत्सस्य नष्टत्वात् वत्सो दक्षिणेति औत्तदक्षिणालोपः, अथतर्मासदक्षिणापत्तिरिति तत्कर्तुः पास्तित्वप्रसंग इति भावः ॥ ३६ ॥

वाससि पाकामावाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पाकस्य चान्नकारित्वात् ॥ ३७ ॥

पाकस्य अन्नकारित्वात्—अन्नसाधनत्वात्, वाससि तदमावात् तत्र तस्मिन्निवृत्तिरिति भावः ॥ ३७ ॥

वासोवत्सयोरभिघारणामावाधिकरणम् ॥ १० ॥

तथाऽभिघारणस्य ॥ ३८ ॥

यथा पाकस्य तथा अभिघारणस्यापि निवृत्तिः । स्वादुतासम्पादक-
त्वात्तस्येति भावः ॥ ३८ ॥

ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादशशतस्य दक्षिणात्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

द्रव्यविधिसंनिधौ सङ्ख्या तेषां गुणत्वा-
त्स्यात् ॥ ३९ ॥

ज्योतिष्टोमे इत्यमान्नांयते— ‘गौधाश्वाश्चत्तरश्च गर्दभाश्चावयश्च ब्राह्मयश्च ययाश्च तिलाश्च मायाश्च तस्य ह द्वादशशतं दक्षिणा’ इति । समान्नातेऽस्मिन् दक्षिणायाक्ये द्रव्यविधिसंनिधौ—दक्षिणात्वेन विधीय-
मानानां गवादिद्रव्याणां संनिधौ ‘तस्य द्वादशशतं दक्षिणा’ इति भूय-
गाणां सङ्ख्या तेषां गवादीनां प्रत्येकस्य—एकैकस्य सङ्ख्या स्यात् । कुतः ?
गुणत्वात्—गवादिद्रव्यगुणत्वेन तस्या विधीयमानत्वात् । ‘प्रतिप्रधानं
गुणावृत्तिरिति न्यायात् प्रत्येकं सर्वैः साकं तस्याः सम्बन्ध इति प्रत्येकं गवा-
दिद्रव्यं द्वादशाधिकशतसङ्ख्यं दक्षिणात्वेन ऋत्विग्न्यो देयमिति ॥ ३९ ॥

प्रथमः पक्षः

समत्वात्तु गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ४० ॥

तुशब्दः प्रथमपूर्वपक्षानिपेधकः । न प्रत्येकस्य गवादिद्रव्यस्य द्वादशाधिकशतम् । अपि तु एकस्य कस्यचिद्द्रव्यस्यैव तत् । कुतः ? समत्वाद्गुणानां मापान्तानां देयद्रव्याणां सङ्ख्यायाश्च गुणत्वेन समत्वात् । अस्मिन् यज्ञे दक्षिणायाः परिमाणं कियदित्याकाङ्क्षाया 'द्वादशशतं' इति द्वादशाधिकशतसङ्ख्या दक्षिणया सम्बध्यते । कस्येति, सङ्ख्येयाकाङ्क्षायां तु श्रुतगवादिषु मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य सम्बन्धेऽपि तद्वारा उक्तमङ्ख्यायाः दक्षिणा-सम्बन्धः समुपपद्यते । इति श्रुतसंयोगात्-श्रुतस्य द्वादशशतशब्दस्य संनिहितदक्षिणाशब्देन सह सम्बन्धात् इच्छानुसारं एवस्यैव कस्यचिद्द्वादशशतं दक्षिणात्वेन उक्त्यङ्गे देयमिति । द्वितीयः पक्षः ॥ ४० ॥

यस्य वा सन्निधाने 'स्याद्वाक्यतोऽत्यभि-
सम्बन्धः ॥ ४१ ॥

वा-शब्दः द्वितीयपक्षस्य अनियमपराहतत्वेन स्यादप्युत्तमार्थकः ।
यस्य-सङ्ख्येयस्य संनिधाने सङ्ख्याशब्दः स्यात् तेनैव तस्य सम्बन्धो
वाक्यतः-वाक्यप्रमाणेन मधिभ्यतीति इच्छापेक्षयाऽनिमापादिया सानि-
ध्यस्य ज्यायस्त्वमिति तृतीयः पक्षः ॥ ४१ ॥

असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते
तस्मात्सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

तुशब्दः सानिध्यस्यानियामकत्वबोधकः । असंयुक्ता-कैवल्ये-
मात्रैरसंयुक्ता उक्तसङ्ख्या । यत् इतराभिर्द्रव्यश्रुतिभिस्तुल्यवत्तया विधीयन्ते
माषाः । तथा हि-गौरित्यारभ्य माषान्तद्रव्यवाचकशब्देषु चकारयोगो
दृश्यते । तेन न कस्यापि पृथक्त्वात्तद्व्यम् । किन्तु इतरसहितस्यैव
सङ्ख्यया सम्बन्धः । तस्मात् सर्वाधिकारः स्यात्-गवादिमाषान्तराशौ
सङ्ख्यान्ययः स्यादिति तृतीयः पक्षः ॥ ४२ ॥

सि० ॥ असंयोगाद्विधिश्रुतावेकजाताधिकारः
स्याच्छ्रुत्याकोपात् क्रतोः ॥ ४३ ॥

न गवादिमापान्तराशौ सङ्ख्यान्वयः । विधिश्रुतौ—‘तस्य द्वाद-
शशतं दक्षिणेति विधिवाक्ये, असंयोगात्—राशिवाचकशब्दाश्रयणात् ।
न हि गवादिमापान्तराशिस्तत्र शब्देनोच्यते । यस्तस्येति प्रवृत्तपराशिकेन
सर्वनाम्ना निर्दिश्येन । गवादयः शब्देनोक्ताः, त एव प्रत्येकं प्रकृताः ।
अतस्त एव तस्येति सर्वनाम्ना निर्देशार्हः । एवं स्थिते परामृष्टेभ्योऽनेकेषु
मध्ये एकजातीयाधिकारः—एकजातीयकं किमप्येकमेव द्रव्यं ग्रहणार्हम् ।
अन्यथा तस्येकैकत्वभुतिव्याकोपः स्यात् । यद्येकैकत्वश्रुतेरव्याकोपाय क्रतो-
र्ग्रहणं कुर्यात्तस्येतिशब्दस्तदा तस्य क्रतोर्द्वादशशतं दक्षिणा इति स्यात् ।
तथा सति नित्यं सङ्ख्येयसापेक्षा संख्यासङ्ख्येयस्याभावात्तत्रावच्छेदः व्यर्थः
भवेत् । तस्मात्—श्रुतेरव्याकोपायोक्तसङ्ख्यावैध्यर्थपरिहाराय च एकजातीये
एकस्मिन् द्रव्ये एव सङ्ख्यान्वय इति भावः ॥ ४३ ॥

शब्दार्थश्चापि लोकवत् ॥ ४४ ॥

शब्दार्थश्च—‘य एष लौकिकास्त एव वेदिकाः’ इति लोकावेदयोः
पदपदार्थैक्यस्य प्रथमाध्याये निर्णीतत्वात् वेदे शब्दार्थो लाङ्गदेव प्राज्ञः ।
लौके ‘शतमस्मै दीयतामित्युक्ते एकजातीयानामेव शतं प्रतीयते, न भिन्न-
जातीयानाम् । यथा वा ‘शतं गावः’ इत्यत्र अन्नादिवृत्तिरसहितगोवृत्ति-
सङ्ख्या न प्रतीयते । तथा प्रकृतेऽप्येकजातीयवृत्तिरुक्तसङ्ख्येयैव गृहीतव्या ।
न भिन्नजातीयवृत्तिः । तर्ह्येव लोकवदिति सौत्रदशान्तः सङ्गच्छते नान्ययेति
भावः ॥ ४४ ॥

तस्य द्वादशशतमित्यनेन पशुगतसङ्ख्याभिधानाधिकरणम् ॥१२॥

सि० ॥ सा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥४५॥

इत्येकजातीयसङ्ख्यासिद्धावपि पशूनां मृषाणां वा सेति संशये
सा—द्वादशशतसङ्ख्या पशूनामेव प्राज्ञा । न मृषादीनाम् । कुतः ?
उत्पत्तितो विभागात्—औत्पत्तिकेन लोकप्रसिद्धेन विभागेन पशव एव
व्यवहारे सङ्ख्यायन्ते । यथा पञ्चमिरथैः—क्रीत, पञ्चभिः गोभिः—क्रीता

इत्यत्र अन्धादिगतसङ्ख्यैव प्रतीयते । मायादानाभीत्याप्तिकविभागेन व्यवहारेषु सङ्ख्या न सङ्कीर्त्यते । न हि भवति पञ्चभिर्भाषैः क्रीतः, पञ्चभिस्तिष्ठैर्वा क्रीत इति । तस्मात् पशुनिष्ठैवोक्तसङ्ख्या दक्षिणादानार्थं प्राप्या । न श्रीहमापादिवृत्तिरिति भावः ॥ ४५ ॥

पशुषु गवामेवेति नियमाधिकरणम् ॥ ४६ ॥

पू०॥ अनियमोऽविशेषात् ॥ ४६ ॥

पशूनामेव सा सङ्ख्येति सिद्धेऽपि गवादीनां पशुत्वाविशेषात् तदन्यतमस्य यस्य कस्याचित् पशोर्द्वादशतमिव नियम इति चेन्न ॥ ४६ ॥

सि० ॥ भागित्वाद्वा गवां स्यात् ॥ ४७ ॥

भागित्वात्—महदुपकारकत्वात् गवामेव सा संख्येति नियमः स्यात् । अस्मानां तादृशोपकारकत्वेऽपि न केसरिणो ददाति प्रतिगृह्णाति वा । इति निषेधासोक्तनियमव्याघात इति भावः ॥ ४७ ॥

प्रत्येयात् ॥ ४८ ॥

सङ्ख्यात्रयार्थं विशेष्याकाङ्क्षायां प्रकृतवचनेन प्रथमं गोः प्रत्येयात् अस्ति बाधके तत्परिव्यागस्यानुचितत्वात् । नियमे साधकान्तरमिदम् ॥ ४८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४९ ॥

तैत्तिरीयसंहितायां सप्तमाष्टकस्य प्रथमप्रणठके सहस्रदक्षिणार्थवादे 'ते संवत्सर एकां गामसृजन्त । सा श्रीणि च शतानि असृजन्त त्रयस्त्रिंशन्तं च ' इति श्रूयो भूयो गोमहिमेव श्रूयते । इदमपि, गोनिमित्ते लिङ्गं द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥

द्वादशशतगोदक्षिणायाः विभागेन दानाधिकरणम् ॥ ५० ॥

तत्र दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात् ॥ ५० ॥

तत्र—क्रतौ, दानं—स्वनिवृत्तिपुरस्सरपरस्वत्वापादनात्मकं गोर्द्वादशशतदक्षिणारूपं दानं, विभागेन—एतावदमुष्मै, अस्मै चैतावदिति विभज्य

स्वयं यजमानेन दातव्यम् । न मध्ये सस्थाप्य समुदायेर्देशेन । कुतः ?
प्रदानानां—सम्प्रदानानां प्रतिगृहीतृणां, पूयकृत्वात्—भिन्नात् ॥५०॥

परिक्रयाच्च लोकवत् ॥ ५१ ॥

लोके यथा वाष्ट्याहप्रभृतेभ्य ' इदं तुभ्यमिदं च तुभ्यमिदं मिति
विभज्य स्वामिना दीयते । ऋत्विगदानस्यापि परिक्रयरूपत्वात्तथैव
दयम् ॥ ५१ ॥

विभागं चापि दर्शयति ॥ ५२ ॥

' तुभ्यो नो विश्वमेदा विभजतु । कृष्णाजिनेन भिन्नास्य दक्षिणा
ददाति । आग्नीध्रेऽग्रे ददाति । अग्निमुत्वा नः पितृन् प्रीणानि । होतृभ्यो
ददाति । इन्द्रिधान आसामेभ्य अध्वर्युभ्यो ददानि । उद्गातृभ्यो ददाति ' ।
इत्यादिश्रुतिरपि विभज्य दानं ज्ञायति ॥ ५२ ॥

अर्घ्यादिसमाख्यानुसारेण दक्षिणाविभागाधिकरणम् ॥ १५ ॥

समं स्यादश्रुतित्वात् ॥ ५३ ॥

विभज्य दानमिति अधिकतम् । तत्र समो विपमो च विभाग इति
विशेषे अश्रुतित्वात्—विशेषस्थाश्रयणात्, सर्वेभ्य समविभागनेन दानं
स्यात् । लोके पुत्राणां पितृभ्ये समविभागप्रतिष्ठे ॥ ५३ ॥

अपि वा कर्मवैषम्यात् ॥ ५४ ॥

अपि वेति पक्षान्तरम् । कर्मवैषम्यात्—एषुगुरुर्मनुष्या भृति-
रिति लोके दृष्टत्वादत्रापि विभागः न तुम रता वैषम्यं स्यात् ॥ ५४ ॥

सि० ॥ अतुल्याः स्युः परिक्रये विपमाख्या
विधिश्रुतौ परिक्रयान्न कर्मण्युपपद्यते दर्शनाद्वि-
शेषस्य तथाभ्युदये ॥ ५५ ॥

अस्त्यत्र वैषम्यम् । अपापि न नन् र्मानुमागत । अश्रुतश्रुतमिहित-
मिति श्रुत्यनुसारत एव । तेन परिक्रये दक्षिणादाने, अतुल्याः—विपमस्या-

स्युः कानिज इत्यर्थः । यतः अम्युदये-अम्युदयफलके द्वादशाहे, विधिधृतौ-
दीक्षाविधिधृतौ ' अर्चिनो दीक्षयति । तृतीयिनो दीक्षयति । पादिनो दीक्ष-
यति ' इति विशेषस्य दर्शनात् विपमाख्या— ' अर्चिनः तृतीयिनः, पादिन
इति त्रियमसमाख्या तेषामृत्विजामुपलभ्यते । सा कर्माणि— कर्मानुसारतः
ऋतौ पारिक्रये— दक्षिणादाने नोपपद्यते । तस्मात् समाख्याश्रुतिकृतं
दक्षिणवैषम्यं न कर्मकृतमिति भावः । तच्च वैषम्यं ' यावदध्वर्यवे ददाति ।
तस्याधै प्रतिप्रस्थात्रे । तृतीयं नेष्टे । चतुर्थमुज्जरे ' इत्यादिना वाक्येन कल्प-
सूत्रकारैर्व्याख्यातमव ॥ ५५ ॥

भूनामकैकाहे औपदेशिकधेनुदक्षिणया आतिदेशिककृत्स्न-
ऋतुदक्षिणावाधाधिकरणम् ॥ १६ ॥

तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वात्
सामान्यात्तद्विकारः स्याद्यथेष्टिर्गुणशब्देन ॥ ५६ ॥

' अथैष भूयस्वदेवस्त्रियुदेव सर्वस्तस्य विश्ववत्पस्तोत्रीया धेनुर्दक्षिणा '
इत्यनेन वाक्येन ज्योतिष्टोमविकृतिर्भूतसङ्गक एकाहः ऋतुर्बिहितः । तत्र
' धेनुर्दक्षिणा ' इति श्रूयते । अत्र धेनुशब्दः ' गौश्चाश्वाश्चतरश्च गर्दभ-
श्चाजाश्चापयश्च ब्रह्मपश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति
चोदकप्राप्तप्राकृतदक्षिणामर्घ्यं गोवावच्छिन्नस्यैव निवर्तकः । कुतः ? तस्य
धेनुरित्यनेन शब्देन प्राकृतगौरेवातिदेशप्राप्ता विक्रियते । नाश्वादयमापांता
विक्रियन्ते । यतः प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वात्—ज्योतिष्टोमे प्रत्येकं विभज्य
दक्षिणात्वेन विहितस्यात् । ' या गौः सा धेनुरिति गोसामान्यस्य धेन्वा
सत्त्वाद्गोविकृतिर्धेनुरिति धेनुदक्षिणया गोदक्षिणैव निवर्त्यते । नाश्वादि-
दक्षिणा । यथा ' सौर्यं चरुं निर्धेयत् ' इतीष्टिः कथंभावाकाङ्क्षायां
गुणशब्देन—निर्वापशब्देन—निर्वापशब्दघटितोत्पत्तिर्वाक्येन, कल्पान्निर्वा-
पकदर्शपूर्णमासीयविध्यन्तमुपस्थापयति तद्वद्वेनुशब्दः—सामानाधिकरण्यात्
गामेवोपस्थापयतीति गोदक्षिणैव निवर्त्यते धेनुदक्षिणया । नेतरदक्षिणेति
गोदक्षिणाया एव बाधस्तस्मिन्नेकाह इति ॥ ५६ ॥

सि० ॥ सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दक्षिणार्थस्य
गुणानां कार्यैकत्वादर्थे विकृतौ श्रुतिभूतं
स्यात्तस्मात्समवायाद्धि कर्मभिः ॥५७॥

यतः प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे दक्षिणामुद्दिश्य तच्छेषत्वेन गवाद्यो विधी-
यन्ते । ततः द्वादशशतसङ्ख्यविशिष्टगौस्तदितरे चाश्वादयः सर्वे परस्पर-
सहिताः दक्षिणया सम्बध्यन्ते इति सर्वस्य—गवादिमापांतस्य विकारः सा
धेतुः । दक्षिणार्थस्य—दक्षिणार्थस्य ऋत्विगानतेः क्रतुसंयोगात्-
क्रतुना सम्बन्धादेकत्वं यथा बलुप्तम् । तथा गुणानाम्-गवादीनामपि, कार्यै-
कत्वात्—दक्षिणारूपैककार्यार्थत्वमपि प्रकृतौ बलुप्तम् । अतः विकृतौ-
निर्दिष्टकाहे, अर्थे—धेनुर्दक्षिणेति विहिते वेकृते धेनुरूपाय प्रकृतौ दक्षिणा-
साधनत्वेन बलुप्ता यावन्तः पदार्थास्तावता मिलित्वा यत् कार्यं तत्कारित्वं
श्रुतिभूतम्—श्रुतितात्पर्यविषयं स्यात् । तथा—दक्षिणया, समवायात्-
ऋत्विक्सम्बन्धात् । ऋत्विजस्तु कर्मभिः—क्रतुसम्बन्धकर्मभिः सम्बध्यन्ते ।
तस्मात्—धेनुर्दक्षिणया गवादिमापान्तकृत्स्नक्रतुदक्षिणैव बाध्यते निर्दिष्टाया
विकृताविति भावः ॥ ५७ ॥

चोदनानामनाश्रयाल्लिङ्गेन नियमः स्यात् ॥५८॥

‘यथेष्टिर्गुणशब्देनेत्यस्यायमभिप्रायः । चोदनानां—विकृतीष्टि-
विधीनाम्, अनाश्रयात्—इतिकर्तव्यताकाङ्क्षापूरकशब्दानाश्रयात् तासु
तादृशशब्दाभावादित्यर्थः । लिङ्गेन—निर्वचनत्वादि लिङ्गेन नियमः—
तत्प्रकृतिकृतवनियमः स्यात् । धेनुर्दक्षिणैस्त्र तु प्राकृतदक्षिणामतिदेशप्राप्ता-
मुद्दिश्य धेन्याः प्रत्ययविधानाच्च लिङ्गेन प्रकृतिविकृतिप्रावृत्तिर्नय इति ॥५८॥

ज्योतिष्टोमे नैमित्तिकगोदक्षिणया प्राकृतसङ्ख्यामात्र-

बाधाधिकरणम् ॥ १७ ॥

पू० ॥ एका पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥

‘ यस्य सोममपहरेयुक्वा गा दक्षिणां दद्यात् । अमिदग्धे पञ्च गा इति ’ अत्र एका पञ्च च गावः श्रूयमाणा धेनुवत्—यथा धेनुः कृत्स्न-
दक्षिणाया निवर्तिका तथा इमा अपि स्युः । यतस्तासां दक्षिणासम्बन्धः
प्रत्यक्षः श्रूयते । प्राकृतीनां त्वानुमानिकः । स प्रत्यक्षेण बाध्यत इत्यपर्य-
वसिते अधिकरणान्तरम् ॥ ५९ ॥

साद्यस्के त्रिवत्सरेण सोमक्रयार्थेन साण्डेन प्राकृतकृत्स्नक्रय-
द्रव्यबाधाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सि० ॥ त्रिवत्सश्च ॥ ६० ॥

साद्यस्के ‘ साण्डस्त्रिवत्सः सोमक्रयणस्पर्धमानानाम् ? इति श्रुतम् ।
त्रिवत्सः—त्रिवत्सर इत्यर्थः । तत्र ‘ अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति,
ऋषभेण क्रीणाति, वाससा क्रीणातीत्यादीनि दश क्रयार्थानि द्रव्याणि चोदक-
प्राप्तानि सन्ति । तत्र त्रिवत्सः कृत्स्नस्य चादकप्राप्तस्य क्रयार्थद्रव्यस्य
निवर्तकः । न ऋषभस्यैव केवलम् । यतः स क्रीणातिना प्रत्यक्षतः
सम्बद्धः । अतश्चोदकप्राप्तं सर्वं निवर्तयति ॥ ६० ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥

अपरस्मिन् साद्यस्के ‘ जी गोः सोमक्रयणी व्यावृत्ता होया स्पर्धा ’
इति स्पर्धाकलहादेर्निवृत्तिः श्रुता । सा च निवृत्तिस्तदेव सङ्गच्छते । यदा-
जादिदशसोमक्रयसाधनद्रव्यं बाधितं तत्स्थाने सैव एका गोः समग्रस्थिता
स्यात् । अन्यथा वृषभमात्रबाधे स्वमृद्वस्थितवृषभमात्राबाधये तस्य शेषाः क्रय्ये-
श्वरिति स्पर्धा स्यादेव । सत्येवं व्यावृत्ता स्पर्धेति वचनमनुपपन्नं भवेत् ।
तस्मात् प्राकृतकृत्स्नदक्षिणाबाधे इदं लिङ्गदर्शनमप्यस्तीति ज्ञेयम् ॥ ६१ ॥

एके तु श्रुतिभूतत्वात्सङ्ख्यया गवां लिङ्ग-

विशेषेण ॥ ६२ ॥

अपर्यवसितस्योत्तरमिदं एके त्विति । 'एका गौः, पञ्च गावो दक्षिणेत्यनेन प्राकृतद्वादशशतसङ्ख्यायुक्तगाव एव निवर्तन्ते । नाम्नादयः । कुतः ? श्रुतिभूतत्वात्— प्राकृतसङ्ख्याविशिष्टगवा म्याने एका गौःतिरु-
स्या एव गावः श्रुतिप्रसर्गविषयत्वात् । तद्वृत्तिसङ्ख्याया स्त्रीलिङ्गेन च प्राकृतसङ्ख्याविशिष्टगवा बाधः । न हि एकामित्यस्य दक्षिणयान्वयः सम्भवति । अव्यवहितेनान्वययोग्येन च गौपदेन व्यवधानात्, प्राकृताधिक-
दक्षिणायाः क्लृप्तत्वेनातिदेशादेव प्रांती वाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेति
मानः ॥ ६२ ॥

अश्वमेधे प्राकाशावित्यनेनाध्वर्युमागमात्रस्य बाधाधिकरणम् ॥ ६१ ॥

पू० ॥ प्राकाशौ च तथेति चेत् ॥ ६३ ॥

अश्वमेधे श्रूयते 'हिरण्मायी प्राकाशौ अध्वर्यवे ददाती' ति । तत्र प्राकाशौ तथा 'तस्य धेनुर्दक्षिणेत्यत्र दक्षिणामुद्दिश्य विधीयमाना धेनुर्यथा प्राकृतकृत्स्नदक्षिणानिवर्तिना । तथा वाक्यभेदमिमा अध्वर्युसम्प्रदानक-
स्यापि बाधितत्वात् प्राकृतदानमात्रमुद्दिश्य विधीयमानौ प्राकाशावपि धेनुत्
कृत्स्नप्राकृतदक्षिणाया निवर्तकौ । नाध्वर्युमागमात्रनिवर्तकत्वमिति
चेत्— ॥ ६३ ॥

सि० ॥ अपि त्ववयवार्थत्वाद्विभक्तप्रकृतित्वाद्
गुणेदन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥

अपि त्विति पक्षव्यावर्तकः । अवयवार्थत्वात्— 'अध्वर्यवे
ददातीति ऋत्विगेकदेशाध्वर्यवार्थत्वेन श्रूयमाणत्वात् । प्रकृतयागस्य
विभक्तप्रकृतित्वात्— विभक्ता— विभागवन्ती— 'इदमध्वर्योः' इमेऽन्वेषामिति
निर्देशवती प्रकृतिः ज्योतिष्टोमो यस्य तत्त्वात् । गुणेदन्ताविकारः— प्रश्नो
गवादिरूपगुणे इदमध्वर्यव इति इदन्ती । तस्या इमो प्राकाशादध्वर्यव इति
विकारः स्यात् । प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्यप्राध्वर्युपदेशवैयर्थ्यमिमाध्वर्यु-

सम्प्रदानकप्राकाशद्वयकर्ममपूर्वमेव दान विधित्तमतो न वाक्यभेदमीः ।
तस्मादध्वर्युदक्षिणामात्रनिवृत्तिः । नेतगदक्षिणाया इति भावः ॥ ६४ ॥

उपहव्ये शावाश्वदक्षिणाया कृत्स्नप्राकृतदक्षिणार्या वाधाधि-
करणम् ॥ २० ॥

सि० ॥ धेनुवच्चाश्वदक्षिणा, स ब्रह्मण इति पुरु-
षापनयो यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥

‘उपहव्योऽनिरुक्तः तेनाभिशास्यमानं याजयेत् । अश्वः इयावो
रुक्मललाटो दक्षिणा स ब्रह्मणे देयः’ इत्युपहव्यनाम्नि प्रतौ दक्षिणात्वेन
श्रुतोऽश्वः धेनुवन्निखिलप्राकृतदक्षिणाबाधकः । न ब्रह्मभागमात्रनिवर्तकः ।
स ब्रह्मणे देयः इति तु पुरुषापनयः—ऋत्विगन्तरसम्बन्धनिवृत्तिः । यथा
शतकृष्णलचरो सर्वं ब्रह्मण इति हिरण्यस्य ऋत्विगन्तरसम्बन्धनिवृत्तिस्तद्वद-
प्रापि । तथा च पुरुषान्तरस्यातिदिष्टोपदिष्टदक्षिणाद्वयबाधाह्यौ किकेनोपायेन
आनतिः सम्पादनीयेति भावः ॥ ६५ ॥

पू० ॥ एके तु कर्तृसंयोगात् सग्वत्तास्य लिङ्ग-
विशेषेण ॥ ६६ ॥

कर्तृसंयोगात्—कर्तृः—कर्मकर्तुः ब्रह्मणः संयोगात् । स ब्रह्मणे परि-
हरतीति कर्मकर्तृब्रह्मणः सग्वन्धरूपलिङ्गविशेषेण एके—दक्षिणैकदेशा
निवर्तन्ते । सग्वत्—सजमुद्गात्रे ददातीत्युद्गातृसंयोगरूपलिङ्गविशे-
षवदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

सि० ॥ अपि वा तदधिकारात् हिरण्यवद्विकारः
स्यात् ॥ ६७ ॥

अपि वेत्युक्तनिरासः । तदधिकारात्—दक्षिणाधिकारात्—दक्षिण-
यान्वितत्वादित्यर्थः । विकारः—सर्गविकारः, हिरण्यवत् । सग्वत्तास्य त्वेक-

त्वात् वाक्यभेदमिषा तत्रापूर्वविधिरेव । अत्र तु वाक्यद्वयमाग्न्यायते । एकेन केवलदक्षिणाविधिः । अन्येन पुरुषापनयः इति वैश्वम्यान् सग्वदित्युपपद्यते । तस्माद्विरण्यवदित्येव सिद्धान्तः ॥ ६७ ॥

ऋतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदक्षिणावाधाधिकरणम् ॥२१॥

पू० ॥ तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥

ऋतपेये ऋतौ—‘ औदुम्बरश्चमसो दक्षिणा । स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः ’ इति श्रूयते । तत्र सोमचमसोऽपि तथा—सग्वत्- यथा उद्गात्रे दीयमाना सक् उद्गात्रभागस्य बाधिका तत्संयोगात् । तथा ब्रह्मसंयोगात् ब्रह्मभागस्य बाधकः सोमचमसः । न कृत्स्नदक्षिणाया इति ॥ ६८ ॥

सि० ॥ सर्वविकारो वा क्रत्वर्थे प्रतिषेधात् पशूनाम् ॥ ६९ ॥

सर्वविकारः—सर्वबाधक एव सोमचमसः । न ब्रह्मभागमात्रबाधकः । कुतः । ‘ ऋतं वै सोमः अनृतं पशवः यत् पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्यात् ’ इति क्रत्वर्थे दाने पशूनां प्रतिषेधात्—प्राकृतपशून् प्रतिषिष्य ‘ औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा ’ इति सोमचमसो दक्षिणाद्येन विहितः । तेन प्राकृतकृत्स्नदक्षिणाया निवृत्तिः समगम्यते । ब्रह्मभागमात्र निवृत्तावस्थेभ्यः पशवो दीयेरन् । तथा सति ‘ यत् पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्यात् ’ इत्यनृतकरणमनुपपन्नं स्यात् । तस्मात् कृत्स्नप्राकृतदक्षिणानिवर्तकः सोमचमस इति भावः ॥ ६९ ॥

शं. ॥ ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥

ब्रह्मदाने— ब्रह्मभागे सोमचमसो देयः ‘ यस्तद्भागे पशून् दद्यात् सोऽनृतं कुर्यादिति ब्रह्मभागेऽप्यविशिष्टं सगानमिति चेत् ॥ ७० ॥

शकानिरसनम्—

उत्सर्गस्य क्रत्वर्थत्वात् प्रतिषिद्धस्य कर्म स्यान्न
च गौणः प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् ॥७१॥

उत्सर्गस्य—‘सोमचमसो दक्षिणेति दक्षिणा रेन सोमचमसदानस्य
क्रत्वर्थत्वात्—ऋत्विगानतिद्वारा क्रवङ्गत्वात् प्रकृतौ यथा ऋत्विगानति-
द्वारा गन्नादिसमुत्पायस्य क्रतुसम्बन्धिदक्षिणायामवधात्तस्या एकत्वम् । यथा
प्रकृताया विद्वन्वापि च सोमचमसैर्दक्षिणया सावकमन्वयादेवत्वमेवेति तथा
निषिद्धदक्षिणाबाधः । प्रतिषिद्धस्य—‘यत् पशन् दद्यात्सोऽनृत कुर्यादिति
निषिद्धस्य पशुसङ्घस्य क्रतुसम्बन्धिपशुवापञ्चिजस्य कर्मत्वात् प्रकृतौ
दानत्रियाकर्मत्वात्, अत्र यावत्तस्यानस्तितस्य चमसस्य गौणः गौण-
वृत्त्युपस्थाप्य दक्षिणाशब्दस्यार्थे प्रयोजनं न स्यात् । न सम्भवनैत्यर्थः ।
‘सोमचमसा दक्षिणेत्यस्य चमसदक्षिणया ऋत्विगानति कुर्यादिति
मुख्योऽर्थः । चमसस्यैषदेशवाधकत्वे—ब्रह्मभागमात्रवाधकत्वे तु चमसा-
त्मकदक्षिणैरुद्देशेन ऋत्विगेरुद्देशानति भावयत् इति तस्य वाक्यस्य गौण
लाक्षणिकोऽर्थः स्यात् । स चायुक्त एवेति भावः ॥ ७१ ॥

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥७२॥

अस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षे प्रयोजनज्ञापकमिदं सूत्रं यदि स्थितिः ।—
यदि तु—चमसदान ब्रह्मणः—ब्रह्मभागमात्रनिवर्तकं तत् । तदा
तदून—तेन ब्रह्मभागमात्रेण ऊन—यून, प्राकृतदानजातं शेषभूतमस्तीति
तद्विकारो न स्यात्सोमचमसः । किन्तु तद्विकारः—तस्य ब्रह्मभागस्य
विकार एव स्यात् ॥ ७२ ॥ । । । ।

सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥७३॥

सिद्धान्त्यभिप्रेतप्रयोजनबोधकमिदं सूत्रम् । सर्वे वा— सर्वमेव प्राकृतदानजाने निवर्तते । कुनः ? तासां— दक्षिणानां, क्रतुप्रधानत्वात्— क्रतुशेषत्वात् सर्वा अपि दक्षिणा निवर्तते इत्याशयः । कत्वर्थादक्षिणा सर्वेभ्यो ऋग्विभ्यो देया । कथं ब्रह्मण एनेति चेत्— पुरुषोपनयात्— 'स ब्रह्मणे देयः' इति शचनात् पुरुषान्तराद्विभज्य 'ब्रह्मण एव दानमिति भावः ॥ ७३ ॥

वाजपेये रथदानस्य यागनियामकत्वाधिकरणम् ॥ २२ ॥

यजुर्युक्तोऽध्वर्योर्दक्षिणा विकारः स्यात् ॥ ७४ ॥

वाजपेये 'यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाती' इत्याम्नातम् । तत्रायं रथः अध्वर्युर्दक्षिणाभागस्य विकारः— निवर्तकः— बाधकः स्यात् । न' पक्षे अप्राप्तो नियामकः । कुनः ? अध्वर्युसम्प्रदानकदानस्य साक्षात् श्रुतत्वात् 'प्राकाशाध्वर्यवे ददानी'ति वदिति ॥ ७४ ॥

सि० ॥ अपि वा श्रुतिभूतत्वात्सर्वासां तस्य भार्गोः नियम्येत ॥ ७५ ॥

अपि वेति— विकारपक्ष निवर्तयति । श्रुतिभूतत्वात्— 'सप्तदश रथाः, 'सप्तदश निष्काः, 'सप्तदश दास्यः, 'सप्तदश युग्मानि; 'सप्तदश गथा घृतानि, वयस्यो वयस्यश्च सप्तदशेति 'सप्त' सप्तदशकानि ददानीति भूयमाणस्यात् 'सप्तदशसु कश्चन रथो यजुर्युक्तः, 'कश्चन ऋयुक्तः, 'कश्चन सामयुक्तः' इत्येवमादिरूपेषु अध्वर्युसम्प्रदानकयजुर्युक्तरथस्य पक्षे सर्वासां दक्षिणानां प्राप्तौ अध्वर्युभागभूतस्य रथविशेषस्य नियामकमुक्तश्रुति-वाक्यमिति सिद्धान्तः ॥ ७५ ॥

इति पूर्वमामासासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ श्रौः ॥

शंक्रानिरसनम्—

उत्सर्गस्य क्रत्वर्थत्वात् प्रतिपिद्धस्य कर्म स्यान्न
च गौणः प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् ॥७१॥

उत्सर्गस्य—' सोमचमसो दक्षिणेने दक्षिगात्रेन सोमचमसदानस्य
क्रत्वर्थत्वात्—ऋत्विगानतिद्वारा क्रत्वङ्गत्वात् प्रकृतौ यथा ऋत्विगाननि-
द्वारा गन्गादिसमुद्रायस्य क्रतुसम्बन्धिदक्षिणायामन्वयात्तस्या एकत्वम् । यथा
प्रकृताया विकृतायापि च सोमचमसैर्दक्षिणया सावामन्वयादेव त्वमेवेति तया
निखिलदक्षिणाबाध । प्रतिपिद्धस्य—' यत् पशन् दद्यात्सोऽनृतं कुर्यादिति
निपिद्धस्य यशुसद्धर्म्य क्रतुसम्बन्धिवशुत्वान्निष्ठस्य कर्मत्वात् प्रकृतौ
दानक्रियाकर्मत्वात्, अत्र यावत्तत्स्थानस्थितस्य चमसस्य गौणः—गौण-
वृत्त्युपस्थाप्य दक्षिणाशब्दस्यार्थं प्रयोजनं न स्यात् । न सम्भवतीत्यर्थः ।
' सोमचमसो दक्षिणेत्यस्य चमसदक्षिणया ऋत्विगानतिः कुर्यादिति
मुख्योऽर्थः । चमसस्यैकदेशबाधकरे—ब्रह्मभागमात्रबाधकरे तु चमसा-
त्मकदक्षिणैकदेशेन ऋत्विगेकदशानतिं भावयेत् इति तस्य वाक्यस्य गौण-
छाक्षणीकोऽर्थः स्यात् । स चायुक्त एवेति भावः ॥ ७१ ॥

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥७२॥

अस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षे प्रयोजनमुपक्रमिद् सूत्र यदि स्थिति ।—
यदि तु—चमसदानं ब्रह्मणः—ब्रह्मभागमात्रनिवर्तकं तत् । तदा
तदूनं—तेन ब्रह्मभागमात्रेण ऊर्ज—यूनं, प्राकृतदानजातं शेषभूतमस्तीति
तद्विकारो न स्यात्सोमचमसः । किन्तु तद्विकारः—तस्य ब्रह्मभागस्य
विकार एव स्यात् ॥ ७२ ॥

'सर्वं वा पुरुषापनयाच्चासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥७३॥

सिद्धान्त्यभिप्रेतप्रयोजनबोधकमिदं सूत्रम् । सर्वं वा— सर्वमेव प्राकृतदानज्ञानं निवर्तते । कुनः ? तासां— दक्षिणानां, क्रतुप्रधानत्वात्— क्रतुशेषत्वात् सर्वा अपि दक्षिणा निवर्तत इत्याशयः । कत्वर्थ्यदक्षिणा सर्वेभ्यो ऋत्विग्भ्यो देया । कथं ब्रह्मण एनेति चेत्— पुरुषोपनयात्— ‘स ब्रह्मणे देयः’ इति वचनात् पुरुषान्तराद्विभज्य ब्रह्मण एव दानमिति भावः ॥ ७३ ॥

वाजपेये स्थानस्य यागनियामकत्वाधिकरणम् ॥ २२ ॥

यजुर्गुक्तोऽध्वर्योर्दक्षिणा विकारः स्यात् ॥ ७४ ॥

वाजपेये ‘यजुर्गुक्तं रथमध्वर्यवे ददाती’ त्याग्नात् । तत्रायं रथः अध्वर्युदक्षिणाभागस्य विकारः— निवर्तकः— बाधकः स्यात् । न पक्षे अप्राप्तौ नियामकः । कुनः ? अध्वर्युसम्प्रदानकदानस्य साक्षात् श्रुत्वात् ‘प्राकाशादध्वर्यवे ददानी’ति वदिति ॥ ७४ ॥

सि० ॥ अपि वा श्रुतिभूतत्वात्सर्वासां तस्य भागाः नियम्येत ॥ ७५ ॥

अपि वेति—विकारपक्षं निवर्तयति । श्रुतिभूतत्वात्— ‘सप्तदश रथाः, ‘सप्तदश निष्ठाः, ‘सप्तदश दास्यः, ‘सप्तदश युग्मानि, ‘सप्तदश गवा ज्ञतानि, वयस्यो वयस्यश्च सप्तदशेति’ सप्त’ सप्तदशकानि ददानीति भूयमाणत्वात् ‘सप्तदशसु कश्चन रथो यजुर्गुक्तः, ‘कश्चन ऋग्युक्तः, ‘कश्चन सामयुक्तः’ इत्येवमादिरूपेण अध्वर्युसम्प्रदानकयजुर्गुक्तरथस्य, पक्षे सर्वासां दक्षिणानां प्राप्तौ अध्वर्युभागभूतस्य रथविशेषस्य नियामकमुक्तश्रुति-वाक्यमिति सिद्धान्तः ॥ ७५ ॥

इति पूर्वमीमासामूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

नक्षत्रेष्ट्यानुपदिष्टोपहोमादिभिः प्राकृतनारिष्टहोमादीनां समु-
च्चयाधिकरणम् ॥ १ ॥

सि०॥ प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृ-
तावधिकं स्यात् ॥ १ ॥

‘अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपाठं निर्वपेत्’ इति विहित-
नक्षत्रेष्टौ ‘सोऽप्रजुहोति’ । ‘अग्नये स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा,
अम्बायै स्वाहा, नितल्यै, स्वाहा’ इत्यादिभिर्गृह्यहोमा विहिताः । प्रकृतौ
‘नारिष्टान् जुहोती’ति नारिष्टहोमाः सन्ति । एवं इयेनयागे ‘छोहितोष्णीषा
छोहितवसना नीयिता ऋत्विजः प्रचरन्ती’ति श्रुतम् । प्रकृतौ ‘नीवीतं
मनुष्याणां, प्राचीनावीतं पितॄणां, उपवीतं देवानां, उपप्ययते देवलक्ष्ममेव
तकुर्वते’ इति श्रूयते । तथा पृथ्व्ये यदहे ‘मध्वाशयेत् घृतं वेति श्रुतम् ।
प्रकृतौ ‘पयोव्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य’ इति ।
तत्र उपहोमनीवीतमध्वशनानि यथाक्रमं नारिष्टहोमोपवीतपयोव्रतानां विकृता-
वतिदिष्टानां निवर्तकानि, किं वा तैः साकं तेषां समुच्चयः इति संशये
सिद्धान्तः । समुच्चय इति । कुतः ? प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्—प्रकृति-
लिङ्गेन—प्रकृतिसम्बन्धितकार्येण असंयोगात्—संयोगाभावात् । यतः
संस्कारं—अपूर्वोत्पादकं कर्मविहितं कर्म । अतो विकृतावधिकम्—
समुच्चिनं स्यात् । प्राकृतनारिष्टहोमोपनीतपयोव्रतादिजन्यमदृष्टमपूर्वं
भिन्नम् । उपहोमनीवीतमध्वशनजन्यं चापूर्वं भिन्नम् । तयोः परस्परकार्यकारित्वे
नास्ति प्रमाणम् । तस्मात् तैस्तेषां चोदकप्राप्तानामपि न निवृत्तिः । अपि
तु समुच्चय एवेति भावः ॥ १ ॥

**चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृ-
तिसन्निधानात् ॥ २ ॥**

‘ शरमयं बर्हिर्भवती ’ इत्यत्र तु चोदनालिङ्गसंयोगे— ‘ बर्हिप
वेदिं स्तृणाती’नि प्राकृतविधिव्याक्ये वेदिस्तरणसाधनान्यभिचरितलिङ्गस्यन्वया-
बर्हिःशब्दस्य ‘ शरमयं बर्हिर्भवती’इत्यत्र प्रकृतिसन्निधानात्—प्राकृतवि-
धिषट्कशब्दस्य सन्निधानात्—संयोगात् अनुव्रतत्वादित्यर्थः । तद्विकारः-
कुशविकारः स शरशब्दार्थे इति वैपम्यात् प्रकृते न स दृष्टान्तः सम्भवतीति
भाषः ॥ २ ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ १ ॥

**प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृताव-
धिकं स्यात् ॥ १ ॥**

‘ सोमारौद्रं चक्रं निर्वपेत् कृष्णाना ब्रिहीणामभिचरन् ’ इत्यत्र
‘ शरमयं बर्हिर्भवती’ति श्रुतम् । तत्रोभयोः शङ्कुशयोः प्रामाणिकत्वात् मयट्
प्राचुर्यार्थकारत्वेनाप्युभयोरुपपत्तौ सम्भवन्त्या न कुशशब्दस्तत्र शरीः । अपि तु
प्रकृतिसंयोगात्—प्रकृतौ बर्हिःशब्दार्थकुशास्तरणजन्यापूर्वस्य, विकृतौ च
वेदिस्तरणसाधनबर्हिःशब्दार्थशरजन्यापूर्वस्य च परस्परं भिन्नत्वेन
प्राकृतकार्यस्य वैकृतकार्ये असंयोगात्—सम्बन्धाभावात्, विकृताव-
धिकं—तयोः समुच्चयः स्यान्न बाध इति प्राप्ते आह ॥ १ ॥

**चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत
प्रकृतिसन्निधानात् ॥ २ ॥**

प्राकृतविधिरचने वेदिस्तरणसाधनान्यभिचरितलिङ्गात्मकबर्हिः-
शब्दस्य वैकृतविधौ सन्निधानात्—अनुवृत्तत्वात् ‘ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ’
इति सूत्रेण शरशब्दात् विकारार्थे मयट्प्रत्ययस्य भुतिपदोक्तत्वेन तस्य प्राचु-
र्यार्थत्वासम्भवाच्च तद्विकारः—कुशविकारः शरशब्दार्थः । प्रकृताया विकृ-
ताविति शरीः कुशनिश्चितरेवेति द्वितीयं वर्णकम् ॥ २ ॥

वाजपेये रथघोषदुन्दुभिघोषाभ्यां दर्भमन्त्रयोरुभयोर्वाधाधिकरणम् ॥
 प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् कर्मसंस्कारं विकृता-
 वधिकं स्यात् ॥ १ ॥

वाजपेये 'रथघोषेण माहेन्द्रस्तोत्रमुपाकरोति । दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्र-
 स्तोत्रमुपाकरोति' इत्याम्नातम् । प्रकृतौ 'उपावत्तेधमिति दर्भाभ्यां स्तोत्र
 मुपाकरोति' इति ७-म् । तच्चोदवेनेह प्राप्तम् । तत्र प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्-
 प्राकृतापूर्वस्य प्रकृतापूर्वस्य च साधनपार्थक्ये पार्थक्यात् विकृतानधिकं—
 द्रव्यतत्सादृश्यात् तथादिद्रव्येण द्रव्यत्वात्, शब्दत्वसादृश्यात् च घोषेण
 मन्त्राद्यर्थ इति स्यात् । न तयोर्घोषेण उभयोर्मन्त्रद्रव्ययोर्वाध इति
 प्राप्ते आह—

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत
 प्रकृतिसंनिधानात् ॥ २ ॥

चोदनालिङ्गसंयोगे 'रथघोषेणापाकरोति इति विधियतो पाकरोतीत्य-
 तिदिष्टप्राकृतविधिसान्निभ्यात्, रथश्च घोषश्चेति निमहे इन्द्रा ते धूयमाण
 पद प्रत्यक्षमन्वेतीति नियमात् रथघोषाभ्यामुपाकरोतीति द्विरचनप्रसङ्गः ।
 तत्र रथघोषेण ह्येकवचनश्रुतिव्याख्येयः । तस्मादथस्य घोष इति पठितत्पु-
 षेण विगृह्य रथविशिष्टघोषणस्य करणत्वसम्बन्धेन स्तोत्रस्योपाकरणे सहदेवा-
 न्वयः । अतो रथविशिष्टघोषः प्राकृतोर्द्वयोर्द्रव्यमन्त्रयोर्निवर्तकः इति भावः
 इति तृतीय वर्णवम् ॥ ३ ॥

गृहस्पतिसवादिविकृतावुपादिष्टवार्हस्पत्यग्रहादिभिः प्राकृता-
 दिष्टैन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ २ ॥

सि० ॥ सर्वत्र तु ग्रहाम्नातमधिकं स्यात् प्रकृ-
 तिवत् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिसूत्रे—‘बार्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति । विधुरति अकं ग्रहं गृह्णाति ।
महात्रे शुक्रं ग्रहं गृह्णाति । अश्वपेधे सौवर्णराजतम्या महिमानौ ग्रहौ
गृह्णातीति श्रुतम् । ताम्बु बृहस्पतिसत्त्वादिविकृतिषु प्राकृता ऐन्द्रवायवदयो
ग्रहा अपि चोदकेन प्राप्ताः । ते किं साध्यादुपदिष्टैर्बार्हस्पत्यादिग्रहैर्वाच्यन्ते
उत तेः समुच्चीयन्त इति संशये तत्र सर्वत्र ‘ग्रहं गृह्णातीति’ ग्रहाम्नां
अधिकं—प्राकृतग्रहादधिकं स्यात् । समुच्चितं स्यादित्यर्थः । प्रकृतिवत्—
यथा प्रकृतौ ऐन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यनयोः समुच्चयस्तद्वत्प्रापि
ग्रहं गृह्णातीति त्रिधेः साधारण्यात् प्राकृतवैकृतग्रहयोरुपदिष्टातिदिष्टयोः समु-
च्चय एव । न बाधः प्राकृतानामिति भावः ॥ ३ ॥

अधिकैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥

किं च, वाजपेये ‘सप्तदशप्राजापत्या महा गृह्यन्ते’ इति वाक्यं
‘सोमगृहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्णातीति’ वाक्येन एकवाक्यतापक्षं प्रकृतौ सुरा-
ग्रहानामभावात् प्राकृतानुवादकं भवितुं शक्यम् । अत्रान्नत्र प्राकृतबोधकैः
सुराग्रहैरेकवाक्यत्वात् यथा समुच्चयस्तद्वत्प्रापि प्राकृतवैकृतयोः समुच्चय इति
भावः ॥ ४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

किं च, ‘विरण्यो वा एष यश्चक्रतुर्द्वान्नोयः । अनीर ह्यग्निष्टोमं
क्रामती’ इति वाक्ये ज्योतिष्टोमाद्यपेक्षया अयं वाजपेयो ‘विरण्यः-
विस्तृत इत्युक्तम् । स च विस्तारः समुच्चयस्य लिङ्गम् । इति लिङ्गदर्शना-
दपि समुच्चयः सिध्यति ॥ ५ ॥

वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूनां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सि० ॥ प्राजापत्येषु चाम्नानात् ॥ ६ ॥

वाजपेये ‘सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते’ इति प्राजापति-
देवतासप्तदशपशुद्रव्यक्रयागविधायकभूतौ साश्वदिदितेः पशुभिरितिदिष्टाः

ऋतुपशवो वाध्यन्त इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । प्राजापत्येष्विति । तेष्वपि पशुषु समुच्चयः स्यात् । कुतः ? आम्नानात्—‘ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न षोडशो नातिरात्र ’ इति । अथ कस्माद्वाजपये न सर्वे ऋतयोऽनुरुध्यन्ते । पशुभिरिति व्यख्यात । यदाग्नेयं पशुमालभते । अग्निष्टोमं तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम् । ऐन्द्रेण षोडाशिनं । सार-
स्वत्याऽतिरात्रम् । मारत्या बृहत्स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञकृतवस्तान् पशुभिरेवावरुन्धे ’ इति प्राकृतऋतुपशूनां तत्र आम्नानात् तत्समुच्चयमेव श्रुतिर्दर्शयति ॥ ६ ॥

साङ्ग्रहणेष्टावामनहोरेनुयाजानां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥

‘ वैश्वदेवी साङ्ग्रहणीं निर्वपेत् आमकामः ’ इत्यस्या साङ्ग्रहणीष्टौ ‘ आमनमस्यामनस्य देवापेसजातो इति तिस्र आहुतीर्जुहोति ’ इति श्रूयते । अत्रापि पूर्वोक्तं प्रत्यक्षश्रुतैरामनहोमैरानुमानिकाः प्राकृतत्रिसङ्ख्याक्यनुयाजा वाध्यन्त इति प्राप्ते सिद्धान्तः । ‘ आमन ’ इति समुच्चयः । लिङ्गदर्शनात्—‘ बहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजा आत्मा देवता । यस्य याजानुयाजानां पुरस्ताद्वोपरिष्ठाद्वा शुद्धयाद्बहिरात्मानं सजातानामादधीत अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातानामात्मानं धत्ते ’ इति लिङ्गं प्रयाजानामनुवृत्तिं दर्शयति । अतः समुच्चयः ॥ ७ ॥

गवामयनीयमहावते पत्न्युपगाने न ऋत्विगुपगानस्य

समुच्चयाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पू० प० ॥ उपगेषु शरवत्स्यात् प्रकृतिलिङ्ग-
संयोगात् ॥ ८ ॥

गवामयने महाव्रतं नाम एकाहोऽस्ति । तत्र श्रूयते—‘ पत्न्य उपगा-
यन्ति । पिष्टोलाभिरुपगायन्ति ’ । काण्डवीणादिभिरुपगायन्ति । आपाटलि-
काभिरुपगायन्तीति । प्रकृतौ ‘ ऋत्विज उपगायन्ती ’ स्याति । अत्र उप-

गायन्तीति प्राकृतलिङ्गसंयोगात् उपगेषु—उपगानकर्तृषु मध्ये पत्न्यः ऋत्विजा निवर्तिकाः स्युः । शरवत्—यथा शरा दर्भाणां निवर्तकास्तद्वदिति ॥ ८ ॥

सि० ॥ आनर्थक्यात्त्वाधिकं स्यात् ॥ ९ ॥

आनर्थक्यात्—‘पत्न्य उपगायन्तीत्येतस्मिन्ने काण्डशीणादि-
भिरुपगायन्तीत्यस्य आनर्थक्यप्रसङ्गात् अधिकं—समुच्चयः स्यादिति
सिद्धान्तः ॥ ९ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जनसत्रे गौग्गुलवाभ्यञ्जनादिना प्राकृतनवनी-
ताभ्यञ्जनस्य समुच्चयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ १० ॥

‘एकोनपञ्चाशदात्रे अञ्जनाभ्यञ्जनाख्ये सत्रे गौग्गुलेन प्रातः-
सत्रेण सप्तञ्जने । अभि वाञ्जने । पैलुद्वारेण माध्यदिनसत्रे । सौगन्धि-
केन तृतीयसवने ’ इत्याभ्यासे । प्राकृतं नवनीताभ्यञ्जनमपि तत्र
चोदकेन प्राप्तम् । सत्त्वेव अञ्जने अभिवाञ्जत इति प्रकृतौ प्रत्यक्षभत-
त्वात् वैकृतेन प्राकृतस्य नावनीताञ्जनस्य बाध इति प्राप्ते आह—संस्कारे
अञ्जने अभ्यञ्जने च अधिकं—समुच्चयः, एतमभ्यञ्जनतानूय गौग्गुलेने-
स्यादि । कुतः ? अन्यसंयोगात्—प्राकृतं नवनीताभ्यञ्जनं दीक्षाकाले,
वैकृतं गौग्गुलवाभ्यञ्जनं तु सुत्याकाले इति दीक्षासुत्यात्मरुभिन्नकालसम्ब-
न्धात् अधिकं समुच्चय इति भावः ॥ १० ॥

प्रयाजवदिति चेन्न ॥ ११ ॥

प्रकृतौ प्रयाजानां येषां हविरासादनोत्तरं कालः । विकृतौ तु ‘तिष्ठन्तं
पशुं प्रयजन्तीति पशुविशसनात्प्राक् प्रयाजकालः इति भिन्नकालत्वेऽपि
प्राकृतवैकृतयोस्तयोर्न समुच्चयः । किंतु बाध एव । तद्वदत्रापि स्यादिति
चेन्न ॥ ११ ॥

अर्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥

अर्थान्यत्वात्— कार्यभिनत्वात् । नवनीतेन त्वचि मार्दवं जायते । गौगुल्येन तु औष्ण्यनिवृत्तिः शैल्यं सिध्यतीति कार्यभेदात्समुच्चयः । अट्टात्मककार्यजनकत्वात्प्रयाजदृष्टान्तो विप्रम इति भावः ॥ १२ ॥

महाव्रते तार्यादिभिराहृतवाससस्तमुच्चयाधिकरणम् ॥ ७ ॥

आच्छादने त्वैकाध्यात्प्राकृतस्य विकारः

स्यात् ॥ १३ ॥

महाव्रत ' तार्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पानी ' इति श्रूयते । प्रकृतौ ' आहृत वासः परिधत्ते ' इत्यास्ति । तार्य-वृत्ताक्तः कम्बलः । तत्र आच्छादने--शरीराच्छादनविषये द्वयोरेकार्यत्वात् प्राकृतस्य आहृतवाससो विकारस्तार्यं बाधकं स्यादिति ॥ १३ ॥

सि० ॥ अधिकं वा अन्यार्थत्वात् ॥ १४ ॥

अधिकं वा--समुच्चय एव स्थान बाधः । कुतः ? अन्यार्थत्वात्--गृहाच्छादनपृष्ठोदगच्छादनात्मककार्यभिनत्यादिसर्वः ॥ १४ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ १५ ॥

' वासांसि वाराहो चोपानहौ त्रिमुञ्चति । कृष्णविशण्वौ वासामि विभंसयति । ततोऽप्ययुः परिधत्ते ' । इति बहुवचनान्तेन वासःशब्देन समुच्चयं दर्शयति श्रुतिः ॥ १५ ॥

महाव्रते स्तोत्रान्तरसाधनमूर्तैः श्लोकादिसामभिः प्राकृत-
साक्षां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सि० ॥ सामस्वर्यान्तरश्रुतेरविकारः

प्रतीयेत ॥ १६ ॥

महाव्रते ' श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवते । अनुश्लोकेन पश्चात्सदसः । क्रीचेन चात्वालमपेक्षमाणः ' इति श्रूयते । चोदकप्राप्तानि प्राकृतसामान्यपि तत्र सन्ति । एवं स्थिते यथा ' काण्वं भवति । कौत्सं भवति । क्रीचानि

भवन्ति । भर्ग्यशसी भवतः ' इत्यादिषु सामसु श्रुतेषु यथा चोदकप्राप्तानि प्राकृतानि सामानि निवर्तन्ते । तथा अत्रापि ' स्तुवत ' इति प्रकृतिलिङ्ग-संयोगस्य प्रत्यक्षश्रुतत्वादातिदिष्टानि तानि तैरनुश्लोकादिभिः निवर्त्यन्त इति प्राप्ते आह—सामसु—श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवत इति श्रूयमाणेषु प्राकृतानां तेषां अविकारः अनिवृत्तिः प्रतीयेत । कुनः ? अर्थान्तरश्रुतेः-पदार्थान्तरेणान्वयश्रवणात् । स्तुवत इति सकृदुच्चरितः प्राकृतः स्तुत्यर्थकः शब्द एकेन पुरस्तात्सदस इति पदार्थान्तरेणान्वितः । नः पुनः श्लोकेनेत्यादिना सम्बद्धमर्हति । सकृच्छ्रुतत्वात् । यो हि सकृच्छ्रुतः शब्दः केनचिच्छब्देन सह विशेषणत्वेनान्वेति स नान्येनान्येतुमर्हति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतः प्राकृतसाम श्लोकादिसामेति सामद्वयसाध्या नूतना स्तुतिरत्र विधीयते । तथा सति प्राकृतलिङ्ग संयोगस्याभावात् अविकारः—अनिवृत्तिः प्राकृतसाम्नाम् । अर्थात्समुच्चय इति भावः ॥ १६ ॥

अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ १७ ॥

यच्च ' काण्व भवति, कौत्सं भवती'त्यादिभिरपि प्राकृतानामथ निवृत्तिरित्युक्तम् । तत्राह—अर्थान्तराश्रवणात् प्राकृतस्यैव शेषः श्रूयते । अतः प्रत्यक्षश्रुतेन वैकृतेन प्राकृतानां तत्र निवर्तनं युक्तमेव । प्रकृते तु अर्थान्तराश्रवणात् वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च अनिवृत्तिः । समुच्चय इति यदभिहितं तदेव समञ्जसम् ॥ १७ ॥ (इति प्रथमवर्णकम्)

विकृतिविशेषे कौत्सादिसामभिः प्राकृतानां साक्षां पाथाधिकरणम् ॥ १ ॥

सि० ॥ अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ १७ ॥

कचिद्विकृतिविशेषे ' कौत्सं भवति । भर्ग्यशसी भवतः ' इत्याद्या-न्नाथे । प्राकृतं रथन्तरवामदेव्यादिसामापि तत्र चोदकेन प्राप्तम् । तत्र

स्तुवत इति प्राकृतलिङ्गस्याभावात् समुच्चय इति प्राप्ते सिद्धान्तः । अर्थे त्वश्रूयमाणे—अर्थे-प्राकृतपक्षे अश्रूयमाणेऽपि, प्राकृतस्य—प्रकृत्युपदिष्टस्य विवृतायतिदेशप्राप्तस्य रथन्तरादिसाम्नः विकारः—बाधः स्यात् । कुतः ? शेषत्वात्—प्राकृतस्य वैकृतशेषताविशेषात् । साम्नः प्रकरणादिना क्रत्य-
ङ्गत्वे निश्चिते । अतस्त्वोपकार्यमित्याकाङ्क्षायांङ्गत्वसाधारण्येन प्राकृतसामोप-
कार्यमेव तदाकाङ्क्षानिर्वर्तकमिति ऋगश्रूयामिष्याक्तिरूपतत्कार्यकारित्वस्य
कौत्सादिष्वपि सत्त्वात्तैस्तन्निवृत्तिर्बाध इति भावः ॥ १७ ॥ (इति द्वितीयवर्णकम्)

कौत्सादिसाम्नं व्यवस्थया बाधकत्वाधिकरणम् ॥ १० ॥

सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥

सर्वेषाम्—कौत्सादीनि सर्वाण्येव सामानि प्राकृतानां सर्वेषां साम्नं बाधकानि । कुतः ? साम्नविशेषादिति प्राप्ते आह ॥ १८ ॥

सि० ॥ एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात् प्रकृते-
श्चाविकारात् ॥ १९ ॥

श्रुतिसामर्थ्यात्—एकवचनादिश्रुतिसामर्थ्यात् एक एकस्य । द्वे द्वयोः । बहूनि बहूनामिति व्यवस्थया बाधकत्वम् । प्रकृतेः—चोदकशा-
स्त्रस्य अविकारात्—अबाधत्वात् । अतसद्व्याकप्राकृतसामबाधेन चरितार्थो
विधिराहितं न बाधत इति भावः ॥ १९ ॥

विषुद्धाविद्धस्तोमकृतपु यथाक्रमं प्राकृतसामबाधाबाधा-
धिकरणम् ॥ ११ ॥

सि० ॥ स्तोमवृद्धौ त्वधिकं स्यादविषुद्धौ द्रव्य-
विकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वात् ॥ २० ॥

‘एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाज्यमं याजयेत् । त्रिगवेनौजस्कामं ।
प्रयाज्येन प्रतिष्ठाकामं’ तथा ‘अभिधेयनीये नव राजसामानि । शुद्धाशुद्धौये
संश्रवोपपदे चोमे । अथचितीयपुनस्तोमस्य ’ पुनस्तोमस्य सवनं मध्यमं

द्वादशं स्मृतम् । कार्यो नवदशस्तोमावभिनः सवने उभे ' इति विवृद्धस्तो-
मकाः अविवृद्धस्तोमकाश्च विकृतिः क्रतवः सन्ति । तत्र स्तोमवृद्धौ अनि-
वृत्तिः अधिकं— प्राकृतवैकृतयोः समुच्चयः— स्यात् । कुतः ? इतरस्य-
केवलवैकृतसाम्नः अश्रुतित्वात्— कर्तव्यत्वेन श्रवणमाभावात् । तत्र हि सङ्-
ख्याया वृद्धिः भूयते । सा च प्राकृतवैकृतसामभिः समुच्चितैः समुपपद्यते ।
अविवृद्धौ तु— सङ्ख्याया विवृध्यभावे पूर्वाधिकरणसिद्धान्तरीत्या
द्रव्यस्य—सामात्मकद्रव्यस्य विकारः—पावदर्थे बाध एव ॥ २० ॥

पवमानस्तोत्र एव विवृद्धाविवृद्धस्तोमक्रतूनां सामावापोद्वाप-
धिकरणम् ॥ १२ ॥

सि० ॥ पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वाप-
दर्शनात् ॥ २१ ॥

विवृद्धस्तोमके क्रतौ कचिदावापः, कचिचोद्वापो यः श्रुतः सः पव-
माने— पवमानस्तोत्र एव स्यात् । कुतः ? ' त्रीणि ह वा यज्ञस्योदराणि
गायत्री बृहत्त्यनुष्टुप् । अत्र ह्येषावपन्ति अत एवोद्वापन्ति ' इति तस्मिन्-
पवमान एव आवापोद्वापदर्शनात् ॥ २१ ॥

वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

अनन्यशेषत्वादर्पूर्वत्वाच्चेमानि वचनान्येवावापोद्वापयोः प्रमाणमि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

त्यागादौ विध्युद्देशगतशब्देनैव देवताभिधानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन
चोदना ॥ २३ ॥

दर्शपूर्णमासादिषु ये ' यदाग्नेयोऽष्टाकपाल ' इत्यादयो विधंय-
स्तेषु श्रूयमाणान्यादिशब्देनैव यागनिर्वापादिमन्त्रेषु सा सा देवता
अभिधातव्या । न च हि वैश्वानरदहनादिना येन केनाऽपि शब्देन ।

कुतः ! मन्त्रस्वे—मन्त्रसम्बन्धिदेवतावाचकशब्दोच्चारणस्य स्मरणार्थ-
मावश्यकत्वे विधिशब्दस्य—विधिशक्यगताग्न्यादिशब्दस्य भावः—
उच्चारणं स्यात् । यतः तेन—हविःसंबन्धेन आग्नेय इति विधिशब्देन
चोदना—आग्नेयं अग्निदेवताकं हविरित्यादिर्निश्चिते । मन्त्रैरेव स्मर्तव्य
इति नियमवत् विध्युद्देशे यो देवतावाचकः शब्दः ॥ एव आवाहननिर्वापादि-
मन्त्रेषु योज्यः । नान्यस्तत्पर्याय इत्येवाप्यं नियमो बोध्य इति भावः ॥२३॥

शेषाणां चोदनैकत्वात्तस्मात् सर्वत्र श्रूयते ॥ २४ ॥

सर्वत्र ' आयाजनेः प्रियाधामानि ' आयादसोमस्य प्रियाधामानि '
' स्वाहाग्नि ' ' स्वाहा सोम ' ' अग्नेरहमुज्जिति मन्त्रोजेयम् ' ' सोमस्या-
हमुज्जिति मन्त्रोजेयम् ' इति आयाद् स्वाहाकार-उज्जिति स्विष्टकृदादिनिगद-
मन्त्रेषु चोदनैकत्वात्—वेधाग्न्यादिशब्दयाठस्यैककृत्स्नत्ववचनात् । शेषाणां—
शेषमन्त्रेष्वपि विध्युद्देशगताग्न्यादिशब्दस्यैव भावः—उच्चारणं कर्तव्य-
मित्यर्थः ॥ २४ ॥

सौर्यादिविकृतित्वप्यावाहनादिमन्त्रेषु विधिगतशब्देनैव देव-
ताभिधानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥

उत्तरस्यां ततौ—सौर्यादिविकृतित्वपि तथा--प्रकृतिवदावाहनादि-
मन्त्रेषु विध्युद्देशगतशब्देनैव देवताया अभिधानं विधेयम् । कुतः ! तत्प्रकृति-
त्वात्—तासां दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वात् । चोदकेन स नियमोऽप्यतिदिश्यत
इति भावः ॥ २५ ॥

विकृतावग्न्यादिदेवतायाः सगुणेन विधिशब्देनाभिधाना-
धिकरणम् ॥ १५ ॥

**सि० ॥ प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं
स्यात् ॥ २६ ॥**

अग्न्याधाने ' अग्नये पवमानाय अष्टाकपालं निर्वपेत् ' ' अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये ' इति पवमानेष्टिहवीषि श्रूयन्ते । तत्र प्राकृतस्याग्नेः गुणश्रुतौ—पावकशुच्यादिरूपगुणश्रवणात्, सगुणेन—गुणसहितेन तेनाभिधानम् । अन्यथा गुणामिधानं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

पू० ॥ अविकारो वार्थशब्दानपायात् स्याद्-
द्रव्यवत् ॥ २७ ॥

अविकारः—निर्गुणमभिधानं केवलाग्निशब्दस्योच्चरणमेव कार्यम् । कस्मात् ? अर्थशब्दानपायात्—अग्न्यात्मकार्थस्य केवलाग्निशब्देन अत्यागात्-त्यागाभावात् । पाठवैयर्थ्यमिष्टापत्त्या परिहरति । द्रव्यवत् स्यादिति । ' सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा यशा वायस्यामालोभन भूतिकामः ' इत्यत्र अजावशाशब्देन विहिते कर्मणि वशादिरूपगुणविधानेऽपि निगदे मन्त्रेषु ' छागस्य वपाया मेदसोऽनुबूहि ' इत्येव पाठः । न गुणस्य । तथा प्रकृत-रूपलेऽपीति भावः ॥ २७ ॥

सि० ॥ आरम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं
स्यादर्थस्य श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुणशा-
सनमनर्थकं स्यात् ॥ २८ ॥

वा—अथवा, चोदितेन—उत्पत्तिशब्दश्रुतिसगुणेन, अभिधानं—देवतायाः स्मरणं स्यात् । कुतः ? अर्थस्य—अग्न्यादिपदस्य योऽर्थः केवलाग्निस्तस्य आरम्भासमवायात्—आरम्भे—उत्पत्तिवाक्यस्थितिङ्गारूपभावनायामसमवायात्—अन्वयाभावात् । अग्नये पावकायेत्यादिशब्दस्यैव देवतात्वात्तादस्यास्तस्याः केवलाग्निशब्देन प्रत्यायनासम्भवाच्च । देवतार्थशब्दस्य श्रुतिसमवायित्वात्—उत्पत्तिवाक्यसम्बद्धत्वात् तदवचने—गुणशब्दकशब्दश-नुच्चारेण गुणशासनं—गुणविधानं अनर्थकं—व्यर्थं स्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

द्रव्येष्वारम्भगामित्वादर्थेऽविकारः

सामर्थ्यात् ॥ २९ ॥

द्रव्येषु- 'यदजा वशा शयव्यामालभेतेत्यादिद्रव्यविधिषु अर्थे-अजादि-
शब्दार्थे आरम्भगामित्वात्— उत्पत्तिवाक्यीयभारतान्वयित्वात् अविकारे-
गुणरहितकेवलच्छगपदे सामर्थ्यात्—अजादिरूपार्थबोधकशक्तेः सत्त्वात् ।
उत्पत्तिवाक्ये द्रव्यस्य स्वरूपतोऽन्वयात् गुणरहितेऽपि तादृशे द्रव्ये तदर्थ-
बोधनसामर्थ्यं समुपपद्यत इति चोदकानुग्रहाय निर्गुणमभिधानं स्यात् तत्रेति
दृष्टान्तैषपम्यमिति भावः ॥ २९ ॥

पवमानेष्टिषु आज्यभागयोः अग्नेर्निर्गुणेनाभिधानाधिकरणम् ॥ २९ ॥

पू० ॥ बृधन्वान् पवमानवद्विशेषनिर्देशात् ॥ ३० ॥

अग्न्याधाने पवमानेष्टिषु आज्यभागहोमौ प्रकृत्य 'बृधन्वानाग्नेयः'
कार्याः 'पावकवान् सौम्यः' इति श्रुतम् । तत्र पवमानेष्टिषु 'अग्निः
पवमान इतिवत् निर्गदेषु 'बृधन्वत्तमग्निमावह । पावकवन्तं सोममावह'
इत्येवंगुणसहितं देवो वक्तव्यः । पुनः ? विशेषनिर्देशात्— 'बृधन्वानाग्निः,
पावकवान् सोमः' इति सगुणाग्न्यादिनिर्देशात् । बृधन्वत्त्वादेर्दे-
गुणत्वादिति ॥ ३० ॥

सि० ॥ मन्त्रविशेषनिर्देशान्न देवताविकारः
स्यात् ॥ ३१ ॥

मन्त्रविशेषनिर्देशात्— 'अग्निं स्तोमेन बोधये'ति मन्त्रे बृधिधातोः
प्रयोगात् साक्षामन्त्रस्य बृधन्वच्छब्दयोगेन बृधन्वत्वस्य मन्त्रगुणत्वमेव । न देव-
गुणत्वम् । न हि 'बृधन्वानाग्नेयः' इत्यत्र अग्नेयशब्दो यागपरः । किंतु
मन्त्रपरः । अतो बृधन्वत्त्वादेर्देवगुणत्वाभावाज्जिगद्देशु 'अग्निमावह'
इति निर्गुण एव अग्न्यादिर्वक्तव्य इति भावः ॥ ३१ ॥

गवानुवन्धवन्स्पतिगमयोर्विधिशब्दाभ्यामेव द्रव्य-
देवतयोरभिधानाधिकरणम् ॥ ३७ ॥

**विधिनिगमभेदात् प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वाद्वि-
कृतावपि भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥**

ज्योतिष्टोमे 'गौरनुबन्ध्यः' इति पशुयागः श्रुतः । तथा 'पृषदाज्येन वनस्पतिं यजती'ति वनस्पतियागः पशुयागीयस्विष्टकृथागस्य विकारत्वेन पठितः । तावेतौ पशुयागवनस्पतियागौ निगदमन्त्रेषु उभे । अदिनिः वृक्षः पादपेस्यादिषु येन केनापि पर्यायशब्देनाभिधातव्यौ । कुतः ? प्रकृतौ-- अग्नीषोमीयपशुयागे, 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति पशुशब्दो वैधः । निगमे तु 'छागस्य वपाया मेघसोऽनुब्रूहि' इति छागशब्दः । हस्येकं विधिनिगदयोर्भेदात्-- पार्थक्यात्, आनुबन्ध्यवनस्पतियागयोरपि तत्प्रकृतित्वात्--अग्नीषोमीययागस्विष्टकृथागप्रकृतित्वात्तयोर्विकृतयोरपि विधि- निगमपार्थक्यस्यापरिहारत्वेन प्रकृतौ यथा आनेयमस्तथा विकृतावप्य- नियमस्य प्राप्तत्वात् येन केनापि तत्पर्यायशब्देन 'द्रव्यदेवते वक्तव्ये' इति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥

सि० ॥ यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेर्न चोदना ॥ ३३ ॥

यथोक्तं वा-- उत्पत्तिविधौ यत् पदं समागतात् तदेव निगदे योज्यं, नान्यत्तत्पर्यायपदम् । कुतः ? विप्रतिपत्तेः--विधिराक्यश्रुतशब्द- भिन्नशब्दस्य न चोदना--अन्यस्तत्पर्यायशब्दः पठितव्य इति विधिर्नास्ति । छागस्य वपाया भेदसोऽनुब्रूहीत्यत्र तु छागस्य विधिरिव । न विधि- निगमभेदो विवक्षितः । स त्वार्थिकः । आर्थिकं न चोदकोऽतिदिशति । अपि तु वैधमेव । आनुबन्ध्यनिगमे 'उक्षाया वपाया भेदसोऽनुब्रूहि' इति साक्षा- दाम्नातः तत्र वैधस्यापि गोशब्दस्य न प्रसक्तिः । तस्मान्निगदमन्त्रे उक्षा- वनस्पतिशब्दात्रेव वक्तव्याविति सिद्धान्तः ॥ ३३ ॥

अवभृथे स्विष्टकृथागीयानिगमे स्विष्टकृद्गुणऋयोग्निवरुणयो- रभिधानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

पू० ॥ 'स्विष्टकृद्देवतान्यत्वे' तच्छब्दे-
त्वान्निवर्तेत ॥ ३४ ॥

‘वारुणैकैकरुणालेनामृष यती’ति मिहितामृषे ‘अग्नीरुणौ
स्विष्टकृतौ यजती’त्याम्नातम् । तत्र निगमादौ स्विष्टकृच्छब्दरहितावेवाग्नि-
वरुणौ यक्तव्यौ । कुत ? स्विष्टकृद्देवतान्यत्वे—प्राकृतास्विष्टकृद्देवतार्था,
एतद्वाक्यविहितदेवताभ्यामन्यत्वेन तच्छब्दत्वात्—स्विष्टकृत्पदस्य प्राकृताग्नि-
रूपार्थवाच्यत्वात्, तस्मिन्नेव तस्य पदस्य खल्वत्रादत्र तत्पद निवर्तेत ।
तत्पदरूढार्थाया अग्निदेवताया अत्राभावादिति ॥ ३४ ॥

सि० ॥ संयोगो वार्थापत्तेरभिधानस्य
कर्मजत्वात् ॥ ३५ ॥

संयोगो वा- ‘अग्नीरुणौ स्विष्टकृतौ आवह’ इत्येवं स्विष्ट-
कृत्पदस्य संयोग एव कर्तव्यः । सिष्टं कृतवानिति व्युत्पत्त्या अर्थापत्तेः—
अर्थस्य-योगार्थस्य आपत्ते- उपपत्ते, अभिधानस्य- स्विष्टकृत्पदस्य
कर्मजत्वात्- क्रियानिमित्तत्वात् । यथा पाचकं शोते क्रियानिमित्तं सहा,
तथा इयमपि स्विष्टकरणक्रियानिमित्ता सज्ञा इति भावः ॥ ३५ ॥

अग्नीषोमीयपशौ सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुणेन अग्नेरभिधाना-
धिकरणम् ॥ १९ ॥

पू० ॥ सगुणस्य गुणलोपे निर्गमेषु यावदुक्तं
स्यात् ॥ ३६ ॥

सोमे अग्नीषोमीयपशुयोगे ‘अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्य अग्नीषो-
मीय पशुपुरोडाशमनुनिर्वापति’ इति श्रूयते । तत्र स्विष्टकृद्यागे ‘आर्भिम
यजती’ति गुणलोपः श्रुतः । तत्र सगुणस्य—प्रकृतौ सगुणस्य गुण-
लोपे प्राप्ते निगमेषु मध्ये गुणस्थाने यावदुक्तं—यावच्छ्रुतं तत्रैव स्यात् ।
नान्यत्र । प्रकृत स्विष्टकृद्यागे श्रुतत्वाच्चतैर स गुणलोपः । न
सर्वत्रेति ॥ ३६ ॥

सि० ॥ सर्वस्य वा ऐककर्म्यात् ॥ ३७ ॥

सर्वस्य — सर्वत्रैव अग्निश्चिष्टनिगमेषु गुणलोपः । ऐककर्म्यात्—
एकप्रयोगरूपत्वात् । अग्निं यजतीति प्रयोगेन च न शब्दोऽर्थम् । अतः
सर्वस्मिन् स्विष्टकृद्यागप्रयोगे गुणलोपः । नाग्नीषोमीयस्विष्टकृद्याग एवेति
भावः ॥ ३७ ॥

अनुयाजेषु स्विष्टकृद्यागस्य संस्कारकर्मत्वाविकरणम् ॥ २० ॥

स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात्प्रयोजनव-
दङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ ३८ ॥

दशपूर्वमासयो आज्यद्रव्यसाम्रयोऽनुयाजा सन्ति । तेषु तृतीये
अनुयाजे ' अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति श्रुतम् । तत्रायं तृतीयोऽनुयाजः अनु-
याजद्वयवदारादुपकारकः, किं न संनिपत्योपकारकः संस्कारकर्म इति
विशये आह—स्विष्टकृदिति । स्विष्टकृद्गुणरक्तृत्वोऽनुयाजः आवापिकः ।
आज्यभागस्विष्टकृतोर्मध्यदेश आवापसङ्गः । तत्सम्बन्धात् आवापिक इत्य-
भिधीयते सः । तथा च तद्वगः मन् प्रयोजनवान्—प्रधानाग्नेः स्मरण-
द्वारा संस्काररूपप्रयोजनवान् स्यात् । कुतः ? अङ्गानाम्—तत्समीपव-
र्तिना अर्थसंयोगात्—अर्थेन वाक्ये प्रमाणेनार्थेन संयोगात्—प्रामाण्यात् ।
अत्र अनुयाजद्वयान्तं तृतीयस्याप्यनुयाजस्यारादुपकारकत्ववत्ते न द्व्युपकरणेन
प्रमाणेन प्रधानापूर्वाङ्गत्वं तस्य । देवतासंस्काररक्षे ' अग्निं स्विष्टकृतं
यजतीति वाक्येन देवताङ्गमम् । प्रकरणात् वाक्यं प्रबलं प्रमाणमिति
स्थितं तृतीये । ' देवोऽग्निं स्विष्टकृत् ' इति मन्त्रपाठात्तृतीयेऽनुयाजे
स्विष्टकृदग्निदेवतायाः प्रत्यभिज्ञा मिश्रते । सा देवता अनुयाजद्वये नास्तीति
दृष्टान्ते वैषम्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

याज्यापुगानुवाक्यानुवचनयोः संस्कारकर्मत्वाधिकरणम् ॥ २१ ॥

पू० ॥ अन्वाहेति च शस्त्रवत् कर्म
स्याज्जोदनान्तरात् ॥ ३९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः 'याज्यामन्वाह, पुरोनुवाक्यामन्वाह' इति श्रूयते । तदिदं तयोरनुवचनं प्रधानकर्म स्यात् । कुतः ? चोदनान्तरात्-
अन्वाहेति कर्तव्यार्थवत्पृथग्विधिविहितत्वात् । शस्त्रवत् — 'आज्यैः स्तुवते,
पृष्टैः स्तुवते' 'प्रउगं शंसति, निष्कैवल्यं शंसति' इति कर्मव्यताबोधक-
स्तौतिशंसतिविधिविहितशस्त्रस्तोत्रवत् । देवतास्मृत्यात्मकदृष्टफलं तु पाठादेव
सिध्यतीति तदर्थं विधिव्यर्थ एवेति बाध्यम् ॥ ३९ ॥

**सि० ॥ संस्कारो वा चोदितस्य शब्दस्य
वचनार्थत्वात् ॥ ४० ॥**

संस्कारो वा—स्मरणात्मकदेवतासंस्कारकर्मैव तत् । न प्रधानकर्म ।
शस्त्रादिवत् । कुतः ? चोदितस्य शब्दस्य—विहितस्य अन्वाहेति वाचक-
शब्दस्य वचनार्थत्वात्—दृष्टार्थत्वसम्भवात् । सम्भवति दृष्टार्थत्वे अहृष्टार्थ-
त्वकल्पनमन्याप्यमिति भावः ॥ ४० ॥

अवाच्यत्वान्नेति चेत् ॥ ४१ ॥

अवाच्यत्वात्—विहितमन्त्रसामर्थ्यादेव देवतास्मृतिसिद्धेरन्वाहेति
पुनर्विधानस्य वैध्यर्थ्यप्रसङ्गात् दृष्टार्थत्वमिति चेत् —॥ ४१ ॥

स्याद्गुणार्थत्वात् ॥ ४२ ॥

'तिष्ठन् याज्यामन्वाह, आसीनः पुरोनुवाक्यामेति श्रुतत्वात् स्थाना-
सनगुणविधानार्थत्वेनान्वाहेत्यस्य सार्थक्यं स्यादिति दृष्टार्थमेव याज्यापुरोनु-
वाक्यानुवचनमिति सिद्धान्तः ॥ ४२ ॥

मनोतामन्त्रस्य वायव्यादियशावन्तूहाधिकरणम् ॥ २२ ॥

मनोतायां तु वचनादविकारः स्यात् ॥ ४३ ॥

'वायव्यं श्वेतमालमेत भूतिक्रामः' इति वायव्यः पशुयागो विहितः ।
प्रकृतौ अग्नीषोमीयपशौ 'त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतास्याधिपो अमवोदस्महोता'
इति मनोतामन्त्रः । स वायव्ये पशौ चोदकेन प्राप्तः यथादेवतमुहितव्यो

न वेति संशये आह—मनोतायां तु— अतिदिष्टमनोतामन्त्रे, अविकारः—
अनूहः, अविकृत एव प्रयोक्तव्यः । कुतः ? वचनात्—‘ यद्यप्यन्यदेवस्यः
पशुः आग्नेय्येव मनोता कार्या ’ इति वचनाद्बोहः । न हि वचनस्याति-
भार इति भावः ॥ ४३ ॥

कण्वरथन्तरस्य स्वयोनौ गानाधिकरणम् ॥ २३ ॥

पू० ॥ पृष्ठार्थेऽन्यद्रथन्तरात्तद्योनिपूर्वत्वात् स्यादृचां
प्रविभक्तत्वात् ॥ ४४ ॥

‘ वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत ’ इति विहितवैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रे ‘ कण्वरथन्तरं
पृष्ठं भवति ’ इत्याम्नातम् । प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथन्तरं च साम विकल्पे-
नोपदिष्टम् । ‘ त्वमिद्धि हवामहे ’ इयमृक् बृहत्साम्नो योनिः । ‘ अभि
त्वा शूर नो नुमः ’ इति रथन्तरस्य साम्नः । ‘ पुनामः सोम ’ इति च
कण्वरथन्तरस्य योनिः । एव स्थिते इदं कण्वरथन्तरं साम रथन्तरयोनौ बृहद्यौ-
नौ वा अनियमेन गेयमुन रथन्तरयोनावेव । आहोस्वित् स्वयोनावेव गातव्य-
मिति संशये उक्तवाक्येन चोदकप्राप्तबृहद्रथन्तरयोः साम्नोर्वाधेऽपि तद्योनि-
भूतकचामवाधात्तासापृचा मध्ये रथन्तरयोनावेव तद्विशिष्टं साम गातव्यमित्याह-
पृष्ठार्थे— पृष्ठस्तोत्रकार्ये अन्यद्रथन्तरादन्यत् कण्वरथन्तरं यद्विहितं
तद्रथन्तरयोनिकमेव । कुतः ? तद्योनिपूर्वत्वात्— रथन्तरयोनि-
पूर्वकण्योतिष्ठोमप्रकृतित्वाद्वैश्यस्तोमस्य । ऋचां— बृहद्योनिभूतम्वा,
प्रविभक्तत्वात्— कण्वरथन्तरस्य नामैकदेशेन रथन्तरेण व्यावृत्तत्वात्-
निरस्तत्वादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

स्वयोनौ वा सर्वाख्यातत्वात् ॥ ४५ ॥

स्वयोनौ वा— स्वस्य— कण्वरथन्तरस्य या ‘ पुनामः सोम ’ इति
योनिभूता ऋक् प्रागभिहिता तस्यामेव तत्साम गातव्यं, न रथन्तरयोनौ ।
कुतः ? सर्वाख्यातत्वात्— सर्वस्य- प्रस्तानोद्गीयप्रतिहारोपद्रवनिधनस्तो-

असुरकालाम्यासयोनीत्यादिसर्वाविशेषणादींश्चिष्टस्य सामविशेषस्य कण्वरथन्त-
रेतिशब्दवाच्यत्वात् । किं च, प्रकृतौ ब्रह्मन्तरसाम्नोरेवाङ्गात्वेन विधानं,
न तु तद्योनिभूतयोः ऋचोः । अतश्चोदकेन तयोस्तत्र प्राप्यमावात् स्वयो-
नावेव कण्वरथन्तरं साम गेयमिति भावः ॥ ४५ ॥

यूपवदिति चेत् ॥ ४६ ॥

यूपवत्--यथा यूपशब्दस्त्वंक्षणाष्टाश्रीऋणादिसंस्कारसमूहं निमित्ती-
कृत्य प्रवर्तते, तथा कण्वरथन्तरमित्यत्रापि रथन्-रशब्दः प्राकृतरथन्तरशब्दव-
द्रथन्तरसम्बन्धियावद्धर्मविशिष्टे प्रवृत्त इति वाच्यम् । चोदकानुग्रहाय तत्र
योनिभेदे सति रथन्तरशब्दे वाच्येत् । नत्र तद्योनिभूताया ऋचोऽभावादिति
चेत् ॥ ४६ ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ४७ ॥

न कर्मसंयोगात्--कण्वरथन्तरशब्दः न यूपशब्दवत् कर्मसम्ब-
न्धात् प्रवृत्तः । अपि तु सामविशेषे ऋदः । कृदत्वादेव तद्योनौ गानमिति
भावः ॥ ४७ ॥

कण्वरथन्तरस्य स्वयोन्युत्तरयोर्गानाधिकारणम् ॥ २४ ॥

पू० ॥ कार्यत्वादुत्तरयोर्यथाप्रकृति ॥ ४८ ॥

‘एकं साम त्वेव क्रियते’ इति श्रुतेः कण्वरथन्तरसाम्नः ऋक्त्रय-
माश्रयः । तत्र एता स्वयोनिऋक् । इत्ये द्वे ‘उत्तरयोग्ययो’ स्वविशेष-
श्रुतेः किं रथन्तरयोन्युत्तरे प्राह्य उत स्वयोन्युत्तरे इति संशये उत्तरयोः
ऋचोः सामपरिपूर्तेः कार्यत्वेन प्रवृत्तौ ऋचा साक्षादङ्गरामोऽपि साम-
द्वारकाङ्गत्वरस्य सत्त्वाच्चोदकानुग्रहान्नामम्याच्च रथन्तरयोन्युत्तरे-एव ऋचौ
प्राह्ये । एवं कृते यथाप्रकृति कृतं भवति । चोदकशास्त्रस्य च साधो न
स्यादिति ॥ ४८ ॥

सि० ॥ समानदेवते वा तृचस्याविभागात् ॥ ४९ ॥

‘समानदेवताकस्तृचो भवति’ इति शास्त्रात् तृचस्य-ऋक्यजुषस्य
अविभागात्—भिन्नदेवताकृत्वासम्भवात् स्वयोन्युत्तरे एव समानदेवताके ।
न रपन्तरयोन्युत्तरे इति स्वयोन्युत्तरे एव ऋचौ ग्राह्ये । चेदकवाधस्तु युक्त
एव तत्रेति भावः ॥ ४९ ॥

अग्निष्टुधामे स्तोत्रशस्त्रयोरविकाराधिकरणम् ॥ २५ ॥

सि० ॥ ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतंशस्त्रयोः

कर्मत्वादविकारः स्यात् ॥ ५० ॥

एकाहे अग्निष्टुधामिं क्रतौ ‘आर्मेया प्रदा भवन्ति’ इति श्रूयते ।
आग्नेया- अग्न्यैकदेवताका इत्यर्थः । तत्र ग्रहाणाम्—उक्तवान्यभुतग्रहाणां
स्तुतंशस्त्रमन्त्रदेवताभ्यः देवतान्यत्वे—भिन्नदेवतात्वे—अग्निमात्रदेवत्वेऽपीति
यावत्, अविकारः—प्रकृतितः प्राप्तानां देवताकेषु स्तोत्रशस्त्रमन्त्रेषु
अविकारः अनूहः । अर्मेरूहो न विधेयः । युतः ! स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वात्—
प्रधानकर्मत्वात् । तस्य च द्वितीयाध्याये ‘अपि वा श्रुतिसंयोगात् प्रकरणे
स्तौतिहासती क्रियोत्पत्तिं विदध्यातामित्यनेन सूत्रेण (२।१।२४) व्यपस्थापि-
तत्वादिति भावः ॥ ५० ॥

चातुर्मास्येषु आज्यशब्दस्य विकारेणावाहनाधिकरणम् ॥ २६ ॥

पू० ॥ उभयपानात् पृषदाज्ये स्यादुपलक्षणं निग-

मेषु पातव्यस्योपलक्षणत्वात् ॥ ५१ ॥

चातुर्मास्येषु ‘देवानाज्यपानाग्रहः’ स्माहा देवानाज्यसात् ‘आपाद्दे-
वानामाज्यपाना प्रियाधामानि’ ‘देवा आज्यमजुपन्त’ इत्यायादनस्माहा-
कारेणाज्यजोषणनिगमाः प्रकृतिनष्टोदकेनानिदिष्टाः । तत्र सर्वत्राज्यशब्दः
प्रयुक्तो दृश्यते । स्थिते चैवं तत्रैव अनुयाजान् प्रकृत्य ‘पृषदाज्येन अनुयाजान्

यजति', इत्याम्नायते । तत्र आवाहनादिषु प्रकृतिवदविकारेणाज्यपशब्दः प्रयोक्तव्यः उत पृषदाज्यप इति तत्स्थाने ऊहः कार्यः— विकृतः प्रयोक्तव्य इति संशये तत्र पृषदाज्ये हविर्द्रव्ये सति निगमेषु—उक्तमन्त्रेषु दध्नीऽप्युपलक्षणं--' दध्याज्यपान् ' इति दधिपदप्रयोगोऽपि कार्यः । कुतः ? उभयपानात्— अत्र द्रव्यद्वयस्य पानात् प्रकृतौ आज्यप इत्यस्य पातव्यद्रव्योपलक्षणत्वादिति ॥ ५१ ॥

न वा परार्थत्वाद्यज्ञपतिवत् ॥ ५२ ॥

न वा— ' दध्याज्यपानित्युभयं नैव योज्यम् । यज्ञपतिवत्— यथा इडास्तुती ये यज्ञपतिं वर्धमानित्यत्र यज्ञपतिमिति यजमानमात्रमुच्चरित्मृत्विजामपि वर्धकत्वेऽपि । कुतः ? परार्थत्वात्—परप्रसायकत्वात्, पातृणामुपलक्षकं हि पातव्यं द्रव्यम् । तत्राज्येनोपलक्ष्यते चेत् पुनर्दध्ना नोपलक्षयितव्यम् । अन्यतरद्रव्यस्य पातूलक्षकत्वेनापपत्तौ सत्यामुभयस्य तल्लक्षकत्वं निष्प्रयोजनमिति भावः ॥ ५२ ॥

स्याद्वा आवाहनस्य तादर्थ्यात् ॥ ५३ ॥

स्याद्वा--दधिपदप्रवेशो भवेदेव । कुतः ? आवाहनस्य—आवाहनमन्त्रस्य, तादर्थ्यात्—पातृषेयोभयस्मरणार्थत्वात् । यज्ञपतिशब्दस्तु न स्वार्थः । इडास्तुत्यर्थेन स उच्चारिते । आवाहनं तु पातृषेयोभयस्मरणार्थमिति चोदकानुग्रहाय येयद्रव्यान्तरमुपलक्षयितव्यमिति भावः ॥ ५३ ॥

न वा संस्कारशब्दत्वात् ॥ ५४ ॥

न वा—न दधि उपलक्षयितव्यम् । कस्मात् ? संस्कारशब्दत्वात्— ' पृषदाज्येन यजती'त्यत्र पृषत्—चित्रितमाज्ये तेनेत्यर्थः । दध्ना हि आज्यस्य चित्राकरणात्मकः संस्कारः श्रूयते । स च संस्कारो दध्ना समुत्पद्यत इति परार्थं चित्रनासंजननार्थं दधि न पातव्यम् । पृथग्द्रव्यमिति नोपलक्षयितव्यं नदिति भावः ॥ ५४ ॥

स्याद्वा द्रव्याभिधानात् ॥ ५५ ॥

स्याद्वा— दधिपदप्रवेशः स्यादेव ‘ दध्याज्ययानिति ’ । कुतः ?
द्रव्याभिधानात्— ‘ अथ पृथराज्यं गृण्णातीत्येत्समागे ‘ द्वयं वा इदं
सर्पिश्च दधि च, द्वंद्वं वै मिथुं । प्रजननं, मिथुनमेतैः प्रजननं क्रिये ’ इति
दध्नः पृथगुद्रव्यत्वं श्रूयते । तस्मादस्युलक्षयितव्यम् । न पृथराज्यम् द्रव्यान्तर-
मिति सिद्धान्तः ॥ ५५ ॥

सि० ॥ दध्नस्तु गुणभूतत्वादाज्यस्य निगमाः स्युर्गुणत्वं श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ ५६ ॥

‘ पृथराज्यं यजेतीति श्रुतेः आज्यस्य साक्षाद्यागाङ्गत्वेन प्राधा-
न्यादध्नस्तु तत्र गुणभूतत्वात्—अत्रान्तर्गतात् । गुणरामेति । ‘ अज्यपा ’
इत्येव निगमाः स्युः । दध्नः ग्रहणक्रियायामाज्यगुणत्वेऽपि यागे न तत्तु-
ल्यत्वम् । य गो णि चित्रगाज्येनानुष्ठीयते । न हि ग्रहणे श्रूयमाणं तुल्यत्वं
यागे श्रुतं भवति । आज्ये तृतीयया श्रुत्या यागे कणम् । दधिराक्यं न
आज्ये चित्राप्रयोजकमिति न तदाज्यतुल्यमिति नोपलक्षयितव्यमिति
भावः ॥ ५६ ॥

दधि वा स्यात् प्रधानमाज्ये प्रथमान्य- संयोगात् ॥ ५७ ॥

दधि वा—दधि एव प्रधानं—मुख्यं स्यात् । न गुणभूतम् । कुतः ?
आज्ये—आज्येन, प्रथमान्यसंयोगात्—प्रथमान्ययोः उपस्तरणाभिधा-
रणयोः संयोगात्—अन्वयादित्यर्थः । ‘ यदि यस्मिन् यजेत द्विरुपस्तृणी-
यात् सकृदभिवारयेत् ‘ यदि प्राचुर्ये यजेत् सकृदुपस्तृणीयात्
द्विरभिवारयेत् ’ इति आज्येन प्रथममुपस्तरणम् । तेनैवान्वय-भिवारणम् ।
इदं द्वयं प्रधानद्रव्यसंस्काररूपमिति कल्पनम् । तस्मादुपस्तरणाभिधारण-
शब्दाभ्यां दधिप्रधानभूतमज्यं तत्र गुणभूतमिति न तस्योपलक्षणं, किन्तु
दध्न एव तत्कर्तव्यमिति ॥ ५७ ॥

अपि वाज्यप्रधानत्वाद्गुणार्थे व्यपदेशे
भक्त्या संस्कारशब्दः स्यात् ॥ ५८ ॥

अपि वा--न दधि प्रधानम् । आज्यप्रधानत्वात्--आज्यस्यैव
तृतीया श्रुत्यायागसम्बन्धेन प्रयोजनयत्त्वात् प्राधान्यमित्यर्थः । आज्यस्य श्रुति-
सिद्धहोमसाधनत्वानुपपत्तेः भक्त्या-लक्षणया, उपस्तरणशब्दस्य गुणार्थे
व्यपदेशे-द्वित्वादिगुणविशिष्टागदानार्थत्वे, संस्कारशब्दः-- 'आज्य-
मवदानेन संस्तुर्यादि'त्यर्थकः स्यादित्येवं दंविप्राधान्यपरिहारं इति
भावः ॥ ५८ ॥

अपि वारूपाविकारत्वात्तेन स्यादुपलक्षणम् ॥ ५९ ॥

अपि वा--दधिसंज्ञाज्यस्य आरूपाविकारत्वात्--संज्ञाभेदात्
तेन--संज्ञाविशेषणेऽपलक्षितो मन्त्रः कार्यः- 'देवान् पुषदागपानागृह्,
इति । नानाद्रव्यसंयोगादेकं विलक्षणं द्रव्यमुत्पद्यते । तस्य संज्ञा भिन्ना ।
यथा रागश्चित्ररूपं सुखेत्यादिः । प्रकृतेऽपि तद्वदिति भावः ॥ ५९ ॥

न वा स्याद्गुणशास्त्रत्वात् ॥ ६० ॥

न वा--सुरादिवदिदं पुषदाज्यं द्रव्यान्तरं न स्यात् । कुतः ?
गुणशास्त्रत्वात्-- 'पुषदाज्येन अनुयाजान् यजती'ति श्रूयते । अत्र सुरा-
ज्ञादौ यथा द्रव्यविशेषे रूढस्तथायं चित्रस्य वाचकः । पुषदशब्दः कुत्रचित्
द्रव्येन रूढः । लोके तु आज्यशब्दो घृते प्रसिद्धः । समुदाये चित्राज्यमिति ।
चित्रत्वं च द्रव्यान्तरसंयोगेनेति तेनाज्यस्य चित्रत्वगुणाभिन्नः संस्कारः
शब्दतोऽगम्यत इति भावः ॥ ६० ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां दशमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥

विकृतावेकदेशग्रहणे यावत्सङ्ख्यमाद्य नामेव ग्रहणम् ॥ १ ॥

सि० ॥ आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागम-
वदन्त्यलोपः स्यात् ॥ १ ॥

आस्मिन् पञ्चमे पादे प्राकृतधर्माणामेकदेशवाधो विद्यमाने । तत्र
‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्’ ‘द्वादशद्देन प्रजाकामं याजयेत्’ ‘पञ्च-
दश सामिधेनीरन्वाह’ एवमादीनि प्रकृते समस्ताचनानि सन्ति । विकृतौ
‘द्यावापृथिव्यमेककपालम्’ ‘आस्मिन् द्विकपालं, वैष्णवं त्रिकपालं’ तथा
‘द्विरात्रेण यजेत, त्रिगत्रेण यजेत, चतुगत्रेण यजेत, पञ्चगत्रेण यजेत, षड्रा-
त्रेण यजेत, सप्तरात्रेण यजेत, अष्टरात्रेण यजेत, नवरात्रेण यजेत, दशरात्रेण
यजेत, एकादशरात्रेण यजेत, एकां सामिधेनीमन्वाह, तिष्ठः सामिधेनीरन्वाह”
इत्याद्येकदेशग्रहणवचनानि विद्यन्ते । नत्र किं सर्वमाद्यन्त्रोपादानमन्त्य-
लोपश्च, उत यथेष्टं विकल्प विशये सिद्धान्तः इति-आनुपूर्व्यवतां-नियत-
क्रमवतां मध्ये विकृतावेकदेशग्रहणेषु आधानामेव मन्त्राणां ग्रहणमन्त्यस्य च
लोपः स्यात् । आगमवत्-यथा कृत्स्नमात्रेषु मन्त्रे ये आगमनरी भवन्ति ते
उपविष्टाननुगम्यैव निविशन्ते तद्वत् । तदुक्तं ‘मुखं वा अर्धचोदनाल्लो-
कवदिति त्रयोविंशत्तत्सूत्रे द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादीभाष्यनामिहारेण ॥ १ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

‘लुप्येत वा एतत्पृष्ठमहो यत्पंचाहानुयन्ति’ ‘लुप्येत वा एतत् पृष्ठं
कपालं यत् पञ्चकपालं निर्वपन्ति’ इति लिङ्गदर्शनादपि अन्त्यस्यैव लोपः ।
आद्यस्य च उपादानमिति सिध्यति ॥ २ ॥

विकल्पो वा समत्वात् ॥ ३ ॥

विकल्पा वा — आद्यमन्त्रं वा उपादानव्यम् । कुतः ? समत्वात्-
समो ह्यन्तलोप आद्यलोपेन । आद्यलोपे हि श्रुतिर्नास्ति । अन्यलोपेऽपि सा
नारस्येय । मुख्ये जघन्ये वा उपादीयमाने प्राकृतमेशोपात्तं भवति । न तत्र
मुख्यमेवोपादात्त्वमिति विशेषश्च तस्मिन् । तस्मादानेयम् इति ॥ ३ ॥

क्रमादुपसर्जनोऽन्ते स्यात् ॥ ४ ॥

आगम्यदिनि दृष्टन्त्येभ्यं दर्शयति—क्रमादिनि क्लृप्तक्रमात्
उपसर्जन — अप्रधानः आगन्तुः अन्ते स्यात् । प्रकृते तु न तथा ।
बल्लभप्रवरथले तस्यागत्तु नाम । प्रकृते रयनकन्ते प्रथमो अद्याद्यमो वेति
विचार्यते । तत्र स दृष्टान्तो न युक्त इति ॥ ४ ॥

लिङ्गमवशिष्टं संख्याया हि तद्वचनम् ॥ ५ ॥

लिङ्गम् — यत् पष्ठकपाललोपदर्शनात्सर्वं लिङ्गमुपपत्तं । तत्
अवशिष्टं—अविरहम् । कथम् ? सङ्ख्यायाः 'पूर्णे पष्ठमिति हि
तद्वचनम् । यथा यङ्भातृणां मध्ये कस्यचिददर्शने पष्ठो न दृश्यते इति,
तथेदमप्युपपन्नमिति ॥ ५ ॥

सि० ॥ आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य
तदादित्वाद्बचनादन्त्यविधिः स्यात् ॥ ६ ॥

आदितो वा — प्रथम एव प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः ? आरम्भस्य-
उपवेधेन तन्नामककालेन समवस्थापि-गारेषु '१६वमसी' इति मन्त्रेण
पुरोडाशकपालोपधनस्य स्थापनस्य प्रारम्भ इत्युक्ते तत्रोपधानक्रियाया
प्रकृतौ बल्लभप्रथममन्त्रस्मरणकत्वरूपतदादित्यस्यैव आरम्भपर्यवस्यति । त्रिकृतौ
कपालोपधानस्य प्रारम्भः बल्लभोऽस्ति । स एवात्र भुङ्क्ष्यास्तुतः । सत्येवं
तत्परित्यागे प्रमाणाभावात्तेनैव मन्त्रेणात्रापि कपालोपधानस्य प्रारम्भो न्याय्य
इति भावः । अवस्थादौ तु 'अवशिष्टवस्तुरः प्रयाजान् यजती' इति

वचनात् अन्तर्विधिः— अन्त्यस्य स्वाहाकारस्य, विधेः—प्रलोपः
स्यादित्यगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

एकत्रिके आद्ये तृचे गानाधिकरणम् ॥ २ ॥

एकत्रिके तृचादिषु माध्यन्दिने छन्दसां
श्रुतिभूतत्वात् ॥ ७ ॥

‘अथैव एकत्रिकः । तत्प्रेरुष्या वहिष्वाधानम् । त्रिषु होतृ-
ज्यम् । एकस्या गैत्रायकस्य । त्रिषु प्रक्षगाच्छतेन । एकस्यमन्त्रा-
कस्य । त्रिषु माध्यन्दिन परमानः ।’ इति एकत्रिकस्य आश्रित्य
व्यतिषङ्गविधानात् एकत्रिकनामक कथनं कृतं भूयते । प्रकृतौ माध्यन्दि-
नपरमानस्य ‘उच्चाते जायमिषस्य गायत्र्याच्छन्दसः प्रथमस्तुत्र ।’ पुनानः
सीम’ इत्ययं वृत्तच्छन्दस्कम्पूचो द्वितीयः । ‘प्रवक्ष्य’ इति त्रिषुच्छन्द-
स्कस्तृतीयः । एतदभिप्रेत्येव ‘त्रिच्छन्दा आगो माध्यन्दिनः परमानः’
इति श्रुतम् । एव स्थिते ‘एकत्रिकस्य माध्यन्दिनपरमानास्त्रिषु’ इति यन्त्रुं
तत्र चेदकस्या तृचत्रयस्य आयासु तिस्रु ऋक्षु गानं विधेयम्, उत आद्ये
एव तृचे इति विचित्रिस्ताया तृचत्रयस्यायासु तिस्रु एव गानं, न आद्ये
तृचे । कुतः ? प्रकृतौ ‘त्रिच्छन्दा वै माध्यन्दिनः परमानः’ इति
छन्दसां—गायत्रीवृक्षीत्रिषुच्छन्दा, श्रुतिभूतत्वात्—श्रुत्यात्, तद्विधि
प्रमाणाभावात् एकत्रिके तृचादिषु—उक्ततृचत्रयस्य आयासु त्रीत्रिषासु
गाननिति प्राप्ते— ॥ ७ ॥

सि०॥ आदितो वा तन्न्यायत्वादितरस्या-
नुमानिकत्वात् ॥ ८ ॥

आदितो वा—आद्य एव तृचे गानं कर्तव्यम् । तन्न्यायत्वात्—
कपाञ्चन्यायत्वात् । इतरस्य—छन्दस्त्रिनयसम्बन्धस्य, अनुमानिकत्वात्—

चोदकशास्त्रेण प्राप्तत्वात् । उभयोः क्रमात्रिच्छन्दोयोगयोः तुल्यबलत्वेऽपि
तत्र क्रम एव ज्यायानिति भावः ॥ ८ ॥

**यथानिवेशं च प्रकृतिवत् सङ्ख्यामात्र-
विकारत्वात् ॥ ९ ॥**

यथानिवेशं—प्रकृतिवत् संनिवेशक्रमोऽत्रैवत्यः । सङ्ख्यामात्र-
विकारत्वात्—प्रकृतौ हि आग्निप्तुचद्वयेन सह तृचेषु यत् त्रिंशं स्थितं
तन्मात्राधवत्यात् । क्रमाधे प्रमाणाभाव इत्याशयः ॥ ९ ॥

एकस्यामृचि धूर्गानाधिकरणम् ॥ १० ॥

त्रिकस्तृचे धुर्ये स्यात् ॥ १० ॥

तस्मिन्नेक एकत्रिके क्रमे यत् धूर्गानमुदिष्टं तत् धुर्ये—धूर्गान-
सम्पाद्यस्तोत्रमध्ये यस्त्रिंशस्तोमकः तत्तृचे स्यात् । नैकस्यामृचिर्वाति ॥ १० ॥

एकस्यां वा स्तोमस्यावृत्तिर्धर्मत्वात् ॥ ११ ॥

एव स्या वा—एवस्यामेव ऋचं धूर्गाने कार्यम् । स्तोमस्य आवृत्ति-
धर्मत्वात् । ‘ आवृत्तं धूर्गं स्तुते । पुनरावृत्तं पृष्टिरुतिष्ठेने ’ इति वचनेन
आवृत्तिः स्तुतिर्निर्देशणम् । तत्र ऋग्भेदे अर्धभेदेन स्तुतिरपि भिद्यते । तथा
सति धूमपाणा वृत्तिः बाध्येत । तस्मादेकस्यामृचि तद्गानमिति
भावः ॥ ११ ॥

द्विरादिषु द्वाद्वादशरात्रस्य विष्पन्तानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

**सि० ॥ चोदनासु त्वपूर्वत्वालिङ्गेन धर्मनियमः
स्यात् ॥ १२ ॥**

सन्ति प्रकृतिभूतस्यार्हानरूपस्य द्वादशाहस्य विकृतयः द्विरात्रत्रिरात्रा-
दयोऽहर्गणाः—‘ द्विरात्रेण याजयेत् ’ इत्येवमादयः । द्वादशाहस्य प्रथमचरमेऽ-
हनी प्रायणाथ उदयनीपसंज्ञके । रात्राणां दशानां यद्ये पणानां पृच्छेति संज्ञा ।
चतुर्णां तु दृग्भेदसंज्ञा । स्थिते चैवं द्विरात्रादिषु विकृतिषु कपालन्यायेन

प्रथमस्य प्रथमधर्म, द्वितीयस्य द्वितीयधर्म इति कृत्स्नद्वादशाहस्य विध्यन्तेः
उत प्रायणोपउदयनीयो वर्जयित्वा दशरात्रस्येति सशरे आपिशेषात् कृत्स्नस्य
इति प्राप्ते सिद्धान्तः । चोदनासु— 'द्विरात्रेण' इत्यादिप्रिविनिष्ठेतासु
रात्रिषु, द्वादशाहोपप्रथमचरणयोर्द्वयोः अपूर्वत्वात्— प्रकृतिरसम्भवात्,
लिङ्गेन द्विरात्रसन्निधौ दृष्टलिङ्गेन, धर्मनियम— नियतनिर्णयः स्यात् ।
तच्च लिङ्गमित्यम्, यत्प्रथमं तत् द्वितीयम् । यद्द्वितीयं तत्तृतीयम् । जगती-
मन्तर्गच्छतीति । द्विरात्रस्य रात्रिद्वये रात्रिद्वयधर्मविक्षाया न द्वादशाहस्य
प्रथमरात्रिमार्गस्य तत्प्राप्तिः । किन्तु द्विरात्रस्य यत्प्रथममहस्तद्द्वादशरात्रस्य
द्वितीयमहः, यत् द्वितीयं द्विरात्रं तत्तस्य तृतीयमहः, द्वादशाहस्य जगतीसंज्ञकं
यच्चतुर्थमहः तदन्तर्गते, त्यजन्ति । रात्रिद्वयस्यैव रात्रिद्वयत्वात् । कणालम्भायेन
प्रयुक्तौ तु तृतीयस्याहस्याग प्राप्तः । तत्र चतुर्थं जगतीसंज्ञकमहस्यजन्ती
त्यसङ्गं स्यात्, तस्मान्न कृत्स्नद्वादशाहस्य विध्यन्तः । अपि तु तदीयदश-
रात्रस्यैवेति सिध्यति ॥ १२ ॥

प्राप्तिस्तु रात्रिसम्बन्धात् ॥ १३ ॥

प्राप्तिस्तु— दशरात्रादिधर्मप्राप्तिः, रात्रिसम्बन्धात्—द्विरात्रं दश-
रात्रमित्युभयत्र रात्रिपदप्रयोगात् । रात्रिशब्दयोग एव सादृश्यमिति सम्बन्धग-
न्तव्यम् ॥ १३ ॥

अग्नावाधूननाद्यर्थानां मन्त्राणामनियमेनोपादानाधिकरणम् ॥५॥

**सि० ॥ अपूर्वासु तु सङ्ख्यासु विंकल्पः स्यात्सं-
र्वासामर्थवत्त्वात् ॥ १४ ॥**

आग्निचयने 'वैशीना त्वापरात्मात्रित्यादय आर्धूननार्था बह्वो मन्त्राः
पठिताः । तथा तत्र 'या जाता ओषधयः' इत्यादयोऽपि बीजानामन्त्राः
बहवः पठिताः । प्रयोगे ॥ तदेकदेशसङ्ख्यां विहिता ।
'सप्तभिर्धुनोति' 'चतुर्दशभिः कपति' इति शेषभागः
श्रुतः । अतः कर्णोल्लसामिधेनोभ्यायेन चरममन्त्राणां त्यागे प्राप्ते अपूर्वासु—

चोदकादनागत्यु तत्प्रकरणपठितासु ऋक्संह्यासु विकल्पः—संह्या-
संह्यापूरणं कर्तव्यम् । कुतः ? सर्वासाम्नामर्थवत्त्वात्—प्रकरणपाठस्य
बलवत्तत् । अन्यथा चाममन्त्राणां तत्प्रकरणपाठैक्यं स्यादिति भावः ॥ १४ ॥

विबृद्धस्तोमके अप्राकृतानां साम्नामागमाधिकरणम् ॥ १५ ॥

स्तोमविबृद्धौ प्राकृतीनामभ्यासेन संह्या-
पूरणमधिकारात् संह्यायां गुणशब्दत्वादन्वस्य
चाश्रुतित्वात् ॥ १५ ॥

‘एवमिदं प्रतिप्रेषात्’ प्रजाकामं याजेत् । त्रिगणो जस्वामम् ।
प्रयच्छेन इति पठितम् । इति विबृद्धस्तोमकाः कथं भूयन्ते । प्रकृतौ
त्रिवृत्पञ्चदशरूपदशस्तोमः सन्ति । अर्थात् प्राकृतस्तोमेषु विबृद्धा एते
स्तोमा एवमिदं पठेत् । इति स्तोमविबृद्धौ प्राकृत-साम्नामभ्यासे—आहुत्या
तत्रोक्तसंह्यापूरणं स्यात् । नाग-तुङ्गाप्रकृतमभिः । कुतः ? अधिका-
रात्—प्रवृत्तसाम्नामन्दिशप्रत्ययेन सन्निवितात् । सन्निधिं विहाया-
सीति तत्प्रकरणस्य अभ्यास्यत्वात् । संह्यायां गुणशब्दत्वात् एवमिदं दि-
क्षु संह्यायाः गुणशब्दशब्दत्वात्, अन्वस्य—अप्राकृतसाम्नां,
अश्रुतित्वात्—अश्रुतित्वात् ॥ १५ ॥

सि० ॥ आगमेन वाभ्यासस्याश्रुतित्वात् ॥ १६ ॥

आगमेन वा—अप्राकृतसाम्नामागमेन संह्या पूयितव्या ।
कुतः ? अन्वस्य—अवृत्तेः, अश्रुतित्वात्—अश्रुतित्वात् । अश्रुतित्वात्—
सर्वे यावन् देवतागनेश्वर-कल्पनायां देव इति भावः ॥ १६ ॥

संह्यायां पृथक्त्वनिवेशात् ॥ १७ ॥

संह्यायाः पृथक्त्वनिवेशात्—अतिशृङ्खले निवेशादपि आग-
मेन संह्यापूरणम् । नाभ्यासेन । द्रव्यगता हि संह्या भिन्नद्रव्येव

पूर्यते । नैकद्रव्यस्याऽऽवृत्त्या । न ह्यष्टवारमेकं घटमानीय मम गृहे अष्टौ घटाः सन्तीति व्यवहरति कोऽप्यमूढ इति भावः ॥ १७ ॥

पराक्शब्दत्वात् ॥ १८ ॥

‘ पराग् महिष्पथमानेन स्तुवन्ति ’ इत्यनभ्यासार्थकाराक्शब्दप्रयोगादपि तथैव सिध्यति । ‘ पराचीः सामिधेनरिष्यह ’ इत्यत्र अनभ्यस्ता इत्यर्थो व्यक्तः ॥ १८ ॥

उक्ताविकाराच्च ॥ १९ ॥

उक्तस्य— कृतस्य कथितस्य या, अविकारात्— पुनर्वचनाभावात् आवृत्त्यभावात्— पुनः कथनाभावाद्प्यागमः प्राप्नोति । पुनः कथने हि ‘ जामि या एतद्यज्ञस्य क्रियते यदेकं पुनः क्रियते ’ इति जामितादोषः स्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

अश्रुतित्वादिति चेत् ॥ २० ॥

अश्रुतिस्त्वामु— अभ्यासवदागमस्यापि श्रवणाभावात्तागम इति चेत्—॥२०॥

स्यादर्थचोदितानां परिमाणशास्त्रम् ॥ २१ ॥

परिमाणशास्त्रम्— एकविंशेनेत्यादिमङ्ख्याविशेषपरिच्छेदशास्त्रम्, अर्थेन-अर्थापत्त्या, चोदितानां—प्राप्तानां प्रापकमित्यर्थः । सामसु श्रुतेषु विशालादि सङ्ख्यान्वयानुपपत्त्या प्राणिताप्राकृमामसु एकविंशेनेत्यादिवाक्यमेव प्रमाणम् । प्रकृतौ तावत्सङ्ख्याकानां साम्नाम्भावात् । तैरिना तदनुपपत्तेरिति भावः ॥ २१ ॥

आवापवचनं बाभ्यासे नोपपद्यते ॥ २२ ॥

‘ प्राणि ह वा यज्ञस्य उदगाणि । गायत्री वृद्धी, अनुष्टुप् । अत्र ह्येवावपन्ति अत एवोद्वपन्ति ’ इत्यावापवचनं अभ्यासे सर्वत्राभ्यासे नोपपद्यते । आवृत्तिपक्षे तद्वचनं विहितस्य विषयाभावादनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥ २२ ॥

साम्नां चोत्पत्तिसामर्थ्यात् ॥ २३ ॥

दश सामसहस्राणि शतानि च चतुर्दश ।

साङ्गानि सरहस्थानि यानि गायन्ति सामगाः ॥ १ ॥

अशीतिशतमाग्नेयं पावमानं चतुःशतम् ।

ऐन्द्रं स्यात्सप्तविंशानि यानि गायन्ति सामगाः ॥ २ ॥

इति साम्नां- उत्पत्तिसामर्थ्यात्— पाठसामर्थ्यात्, आगमो-
ऽप्राकृतानां तेषाम् । अन्यथा सर्वत्र प्राङ्गनसामागमसंश्लेषसाम्ना कार्या-
भावात्तत्पाठसामर्थ्यामिति भावः ॥ २३ ॥

धुर्येष्वपीति चेत् ॥ २४ ॥

ननु, धुर्येष्वप्युक्तयुक्तया आवापः स्यात् । नावृत्तिरिति चेत्- ॥ २४ ॥

नावृत्तिधर्मत्वात् ॥ २५ ॥

‘ आवृत्तं धूर्ध्वं स्तुवते ’ इति वचनात् तस्य आवृत्तिधर्मत्वम् । तमो
नात्र शङ्कावसरः । उच्यते पुरतो युक्तिरकिञ्चित्करीति भाष्य ॥ २५ ॥

बहिष्पवमाने ऋगागमाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सि० ॥ बहिष्पवमाने तु ऋगागमःसामैकत्वात् ॥ २६ ॥

प्रकृतौ प्रातःसवने अत्रिवृद्धस्तोमके बहिष्पवमानस्तोत्रे विष्टुस्तो-
मकेषु चोदकेन प्राप्ते तत्र किं पूर्ववत् सामान्तरागमः ऋगागमो वेति संशये
आह-बहिष्पवमाने तु—सादृशे बहिष्पवमाने, ऋगागमः—ऋचागममेनैव
सङ्ख्यापूरणं कार्यम् । न सामान्तरागमेनागमसंश्लेषेन वा । कुतः ? ‘ एकं हि तत्र
साम ’ ‘ परागूयबहिष्पवमानेन स्तुवन्ति ’ इति श्रुतिन्या सामान्तरागमस्य च
प्रतिषेधात् ॥ २६ ॥

सामिधेनीविष्टुद्वौ अविशिष्टानामागमेन सङ्ख्यापूरणाधि-
करणम् ॥ ८ ॥

अभ्यासेन तु सङ्ख्यापूरणं सामिधेनीषु
अभ्यासप्रकृतित्वात् ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीर्विधाय ' एकविंशतिमनुब्रूयात्
प्रतिष्ठाकामस्य । चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद् ब्रह्मवर्चसकामस्य । पञ्चविंशति-
मनुब्रूयात्पशुकामस्येत्यादयः काम्याः सामिधेनीकल्पाः श्रूयन्ते । तेषु सङ्ख्या-
विबुद्धयै किमभ्यासेन सङ्ख्यापूरणमुत ऋगागमेनेति संशये अभ्यासेन
सङ्ख्यापूर्तिः कार्येति युक्तम् । कुतः ? सामिधेनीषु—एकविंशा-
दिसामिधेनीकप्रयोगेषु, अभ्यासप्रकृतित्वात्—अभ्यस्यपञ्चदशसामिधेनी-
कप्रयोगप्रकृतित्वात् । पञ्चदशसामिधेनीकप्रयोगे सङ्ख्यापूरणार्थं ' त्रिः
प्रथमामन्वाह । त्रिरुत्तमा ' इति अभ्यासस्य दृष्टत्वादिति ॥ २७ ॥

अविशेषान्नेति चेत् ॥ २८ ॥

अविशेषात्—पञ्चदशसामिधेनीकः प्रकृतिः, अभ्यासस्तद्विकृतिरित्यत्र
नियामकामावाप्ते तथेति चेत्—॥ २८ ॥

स्यात्तद्धर्मत्वात् प्रकृतिवदभ्यस्येत आ
सङ्ख्यापूरणात् ॥ २९ ॥

स्यात् पूर्णं प्रकृतिः । कुतः ? तद्धर्मत्वात्—प्रकृतिधर्मत्वात् विकृतेः ।
एकविंशादेः पञ्चदशविकृतित्वादिति यावत् । अत आ सङ्ख्यापूरणात्-
सङ्ख्यापूर्तिपर्यन्तं, प्रकृतिवदभ्यस्येत—अभ्यासः स्यादित्यर्थः । चोद-
कानुरोधेन अभ्याससामंजस्यङ्गकार्यमिति भावः ॥ २९ ॥

सि० ॥ यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात् ॥ ३० ॥

यावदुक्तं वा—शास्त्रे यावदुक्तं तावदेवाभ्यसितव्यं, न सङ्ख्या-
पूर्तिपर्यन्तमभ्यासः । कुतः ? कृतपरिमाणत्वात्—' त्रिः प्रथमामन्वाह
त्रिरुत्तमा ' इत्यनेनाभ्यासस्य नित्यं परिमाणत्वात्तरमादवक्षिष्टसङ्ख्यापूर्तिः ऋग-
न्तरागमेन वर्तयेदिति भावः ॥ ३० ॥

अधिकानां च दर्शनात् ॥ ३१ ॥

सप्तदशसामिधेनीके अग्नीषोमीयपक्षौ ' न जगत्या परिदध्यात् त्रिष्टुभा परिदधाति ' इति जगतीनिधेयपूर्वकत्रिष्टुप्परिधानमभ्यासपक्षे अनुपपन्नं स्यात् । अतः अधिकदर्शनादभ्यासासो नेत्याशयः ॥ ३१ ॥

कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥

कर्मसु—एवं धूर्गानकर्मस्यपि ऋगन्तरागमः स्यादिति चेत्—॥ ३२ ॥

न चोदितत्वात् ॥ ३३ ॥

' आहूतं धूर्गं गायेत् ' इति विहितत्वाच्च तत्रागमः । अपि त्वभ्यासः । अत्र न तथा वचनमिति यावत्सङ्ख्यापूर्वाऽऽगम एवेति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

पोडशिनो ज्योतिष्टोमाङ्गत्वात् प्राकृतत्वाधिदरणम् ॥ ९ ॥

पोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृत्स्नविधानात् ॥ ३४ ॥

ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य ' य एवं विद्वान् एतं पोडशिनं गृण्हाति, भवत्यात्मना, परास्य मातृव्यो भवति ' इत्यनेन वचनेन विहितः पोडशीप्रश्नः प्राकृतो वैकृतो वेति विचारे पोडशिनो वैकृतत्वं—विकृतिगामित्वं स्यात् । कुतः ? ' उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्णाते मध्यमेऽहं द्विरात्रस्य ' इति भूत्या तत्र—द्विरात्रादौ, कृत्स्नविधानात्—इत्स्नाङ्गकलापसहितस्य तस्य विधानात् । द्विरात्रादीनां विकृतिवत् प्रसिद्धमेवेत्याद्यः पक्षः ॥ ३४ ॥

प्रकृतौ चाभावदर्शनात् ॥ ३५ ॥

प्रकृतौ—ज्योतिष्टोमे ' द्वे संस्तुतानां विरानमतिरिष्येते ' इति पोडशिनः अभावे ' द्वे स्तोत्रीये विरानमतिरिष्येते ' इत्युक्तं द्वितीये तुरीयपादस्य द्वितीयाधिपकरणे षड्विंशतितमे सूत्रे । अतः प्रकृतावभावदर्शनादपि वैकृतत्वं पोडशिनो ग्रहयेति ॥ ३५ ॥

अयज्ञवचनाच्च ॥ ३६ ॥

‘अयज्ञो वा वैप ज्योतिष्टोमो यत् षोडश्या हीनः’ यथा ‘अयज्ञो वा एष यः असामः’ इति असामत्वं क्लृप्तम् । एवं षोडश्यभावः अप्रकृतौ क्लृप्त इति निर्दिष्टायज्ञवचनादवगम्यते ॥ ३६ ॥

सि० ॥ प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥

अयं षोडशीग्रहः प्रकृतौ वा—ज्योतिष्टोम एव आम्नानः इति प्रकरणात् तदङ्गमिति तत्रास्ति । विकृतौ तु शिष्टत्वात्—उपदिष्टत्वात् ‘द्वितीयेऽङ्घ्रिं द्विरात्रस्य गृह्यते इति तु उपदेशशास्त्रं विधायकमेव केवलम् । न तस्यान्यत्रास्तिस्वनिवर्तकम् । प्राप्तवाधादिदोषत्रयदुष्टत्वात् परिसङ्ख्याविधेरिति भावः ॥ ३७ ॥

प्रकृतिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥

प्रकृतावप्यङ्घ्रिष्टोमे ‘राजन्यस्य गृण्हीयात् अतिरात्रे ब्राह्मणस्य’ इति षाक्यस्य दर्शनात् केवलं प्रकरणमेव तस्य ज्योतिष्टोमाङ्गस्य प्रमाणमिति नाशङ्कनीयम् ॥ ३८ ॥

आम्नानं परिसङ्ख्यार्थम् ॥ ३९ ॥

आम्नानम्—द्विरात्रादौ चोदकशास्त्रेण षोडशीग्रहस्य प्राप्तत्वात् पुनस्तत्र ‘उत्तोऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते । मध्यमेऽङ्घ्रिरात्रस्ये’ इति समा-
म्नानं परिसङ्ख्यार्थम्—राजन्यकर्तृकत्वादिनिमित्तन्यावृत्त्यर्थम् । प्रकृतौ ऋग्निष्टोमे राजन्यकर्तृकत्वे निमित्ते षोडशीग्रह उक्तः । अतिरात्रे ब्राह्मणकर्तृकत्वे निमित्ते स उपदिष्टः । एवं स्थिते चोदकशास्त्रं सनिमित्तकमेव तं तत्र प्रापयति । अतस्तदतिदिष्टनिमित्तस्य निषेधार्थं पुनस्तत्रा-
म्नानमिति भावः ॥ ३९ ॥

उक्तमभावदर्शनम् ॥ ४० ॥

अभावदर्शनम्—‘ द्वे संस्तुतानां विराजमतिरिच्येते ’ इति प्रकृतौ
षोडशिनः, निषेधदर्शनं विकल्पार्थमिति उक्तम् । तत्र विकल्पितः
षोडशीत्यर्थः ॥ ४० ॥

गुणादयज्ञत्वम् ॥ ४१ ॥

गुणाद्—प्रक्षेपे प्राप्तस्य षोडशिग्रहणस्य स्तुतेः अयज्ञत्वमप्युप-
पन्नम् ॥ ४१ ॥

आग्रयणादेव षोडशिग्रहणाधिकरणम् ॥ ४० ॥

तस्याग्रयणाद्ग्रहणम् ॥ ४२ ॥

तस्य—षोडशीग्रहस्य, सोमरसः आग्रयणात् ग्राह्यः । कुतः ?
‘ आमदणाद् गृह्णाति षोडशिनम् ’ इति वचनादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

उक्त्याच्च वचनात् ॥ ४३ ॥

‘ उक्त्यात् गृह्णाति षोडशिनं ’ इति वचनाद्युपपदुमाभ्यां सोमरसो
षोडशिनं गृह्णाति इति चेदत्र भूमः ‘ स पांचमुक्त्याद् गृह्णाति ’ इत्यस्यां
श्रुतौ उत्तरकल्पाच्चिपरायुद्धस्य श्रुत्वात् उक्त्यावाक्यमुत्तरकालविधिपर-
मिति बोध्यम् ॥ ४३ ॥

तृतीयसवन एव षोडशीग्रहणाधिकरणम् ॥ ४१ ॥

तृतीयसवने वचनात्स्यात् ॥ ४४ ॥

उच्यते—‘ यः षोडशीं गृह्णाति इन्द्रियमेवात्मन् धत्ते ’ इति श्रुतम् ।
तत्रायं षोडशीग्रहः ‘ प्राप्तःसवने ॥ ४३ ॥, माध्यन्दिनसवने ग्राह्यः, तृतीयसवने
ग्राह्यः ’ इति वचनात् सवनत्रये ग्राह्य इति प्राप्ते हिद्वान्तः—तृतीयसवन
एव ग्रहणं तस्येति । कुतः ? वचनात्—वाक्यशेषे ‘ यत् प्राप्तःसवने
गृह्णीयात् दक्ष उत्तरे सवने व्यतिरिच्येत । यन्माध्यन्दिने मध्यतो दक्षं निह-
न्यात् । तृतीयसवने ग्राह्यः तत् सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति । न पूर्वं सवने
आर्तिनीन ’ इति पूर्वसवनद्वये आर्तिदोषमुक्त्वा तृतीयसवने

षोडशीग्रहणं तदेव सर्वसवनेषु ग्रहणमिति स्तुतेस्तस्मिन्नेव तद्ग्रहणमिति भावः ॥ ४४ ॥

अपर्यवसितस्य दशमाधिकरणस्य पुनरुक्त्यान्तरम् ॥ ४० ॥

न आप्रयणादेव ग्राह्यः सोमरसः षोडशीग्रह इति । उक्त्यादपि ग्राह्यः । कुतः ?

अनभ्यासे पराक्शब्दस्य तादर्थ्यात् ॥ ४५ ॥

‘ यत् पराचमुक्त्याद्गुण्हाति षोडशिन ’ मित्यत्र पराक्शब्दः अनभ्यासे—सकृदर्थे वर्तते । ‘ पराचीः सामिधेनीरन्वाह, अनभ्यस्ताः सामिधेनीरन्वाह ’ इत्यत्र पराक्शब्दस्य तादर्थ्यात्—अनभ्यासाद्यैवस्यावगमात् । अतः अनभ्यस्तं—सकृत् उक्त्यादपि गुण्हाति सोमरसं षोडशिनी-ह्याप्रयणोक्त्याभ्या ग्राह्यः षोडशीति ॥ ४५ ॥

उक्त्यविच्छेदवचनत्वात् ॥ ४६ ॥

‘ विच्छिन्दन्ति ह वा एतदुक्त्य यदुक्त्यं षोडशिनं च ततः प्रणयन्ति ’ इति उक्त्यविच्छेदवचनात्तस्मिन् प्रणयतिना सम्बन्धाच्च उक्त्याप्रयणाभ्या ग्राह्यः षोडशीति सिध्यतीति पुनराशङ्का ॥ ४६ ॥

सि०॥ आप्रयणाद्वा पराक्शब्दस्य देशवाचि-त्वात् पुनराधेयवत् ॥ ४७ ॥

आप्रयणाद्वा—‘ यदाप्रयणाद् गुण्हाति षोडशिन ’ मिति श्रुते-राप्रयणादेव ग्राह्यः । उक्तपराक्शब्दस्य च देशवाचित्वेनान्यथा सिद्धत्वात् पुनराधेयवत्—यथा ‘ पराचमभ्याधेयात् पुनरादधाति ’ इत्यत्र उत्तरकाल-रूपदेशवाचित्वं तथेहापि तदर्थं चोच्यम् ॥ ४७ ॥

विच्छेदः स्तोमसामान्यात् ॥ ४८ ॥

विच्छेदः—विच्छेदवचनं स्तोमसामान्यादुपपन्नम् । स्तोमसाम्यं च द्वयोरेकविंशस्तोमत्वेन । एकविंशस्तोमत्वात् उक्त्यग्रह इव षोडशीति तद्वाक्येऽपि कालसम्बन्ध एव पञ्चमी, नाप्रादाने इति भावः ॥ ४८ ॥

पोडशिग्रहस्य सस्तोत्रशस्त्रत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥

उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात्
सति संस्थान्यत्वम् ॥ ४९ ॥

पोडशिग्रहं प्रवृत्त्येदं श्रूयते— 'अपाग्निष्टोमे राजन्यस्य गृणीयात्
अप्युक्थ्ये मत्वाः' इति सोऽयं पोडशीग्रहः अस्तुतशस्त्रः— स्तोत्रशस्त्राभ्यां
रहितः स्यात् । कुनः ? उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगात्— उक्तवाक्ये तस्य उक्थ्याग्निष्टोमसम्बन्धात् । तस्य सस्तोत्रशस्त्रत्वे तु तदीयस्तोत्रशस्त्राभ्यां कृत-
समापया उक्थ्याग्निष्टोमयोः पोडशीसंस्थानं प्रसज्येत । उक्थ्याग्निष्टोमसं-
स्थात्वं मज्येत । तदा तत्सम्बन्धिन्याः समाप्तेरभावादिति ॥ ४९ ॥

सि० ॥ सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥

सस्तुतशस्त्रो वा— स्तोत्रशस्त्राभ्यां सहित एव पोडशी । कुनः
सदङ्गत्वात्— 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वा उज्जीय स्तोत्रमुपाकरोति' इ
इति भुत्वा ग्रहग्रहणनिमित्तयोः स्तोत्रशस्त्रयोर्वाङ्गत्वात् । सति निमित्ते
नैमित्तिकेन भाव्यमिति भावः ॥ ५० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

ऊर्त्वा वा अन्ये यज्ञकृतवः सन्तिष्ठन्ते । तिर्यचोऽन्ये । ये होतार-
मभिसन्तिष्ठन्ते ते ऊर्त्वाः । ये अच्छायाकं, तिर्यतेच्च । 'इति वाक्येन यज्ञक-
तना द्वैविध्यं प्रदर्शितम् । तच्च द्वैविध्यं तदेवंप्रपद्येत यदि सस्तुतशस्त्रः
पोडशी स्यात् । अन्यथाऽयमप्युपमभिसन्तिष्ठेनेति त्रैविध्यापात्तिः । तस्य
द्वैविध्यलिङ्गदर्शनं विदध्यतेति तद्विङ्गदर्शनादपि सस्तुतशस्त्रत्वं तस्य
सिध्यति ॥ ५१ ॥

वचनात् संस्थान्यत्वम् ॥ ५२ ॥

संस्थान्यत्वम्— 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वा उज्जीय स्तोत्र-
मुपाकरोति' इति ग्रहग्रहणनिमित्तयोः स्तोत्रशस्त्रयोः यागाङ्गत्ववचनात्
संस्थान्यत्वमिष्टमेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसङ्ख्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ ५३ ॥

बहुषु द्विरात्रेषु मध्ये अङ्गिरसा द्विरात्रे इत्यमनायाते— 'वैखानसे पूर्वेषुः साम भवति षोडश्युत्तरे' इति । अत्र 'षोडश्युत्तर' इत्यनेन षोडशि-
ग्रहस्य विधिः, उतानुवादः, परिसङ्ख्यामिति संशये यावद्द्विरात्रेषु चोदकेन
प्राप्तस्य तस्य यावदन्तर्गतगिरस द्विरात्रे प्राप्तस्तेऽपि 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य
गृह्यते' इत्यानारभ्यार्धतप्रत्यक्षविधिना आतिदेशिवः । अत एव दुर्बलः न
बाध्यते । तस्मात् तस्य तुत्राभावात् तद्विधायकमेवाकं वाक्यं, नानुवादकम् ।
तदतिरिक्तातिरात्रेष्वेव चोदकेन गृह्यते—प्राप्यत इति ॥ ५३ ॥

सि० ॥ अन्वयो वा अनारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥

सर्धद्विरात्रेषु अन्वयो वा— षोडशिग्रहस्यानुवृत्तरेव चोदकेन ।
कुतः ? अनारभ्यविधानात्— 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यनारभ्यवि-
धिना यदुपदिश्यते तदङ्गिरसा द्विरात्रस्यैव उत्तरेऽहनि । 'नान्यस्यातिरात्रे-
त्येति परिसङ्ख्यामिदं वचनमिति बोध्यम् ॥ ५४ ॥

अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ ५३ ॥

एवं वा— यदेतत् 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे
षोडशिनं गृह्णाति' इति श्रुतिभ्यां वैकलिकं प्राकृतं षोडशिग्रहणं,
तत् 'प्रकृतिवद्विकृतिः' कार्येति चोदकवाक्येन सर्वद्विरात्रेषु विधत्तेनैव।
प्राप्तम् 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इत्यनेनाङ्गिरसा द्विरात्रे नियम्यते
ततः 'षोडश्युत्तरे' अङ्गिरसा द्विरात्रे षोडशीग्रहः नियतो गृह्यते । इतरे-
ष्वतिरात्रेषु तस्याभावात् परिसङ्ख्यामिदं पर्यवस्यति तद्वचनमिति ॥ ५३ ॥

सि० ॥ अन्वयो वा अनारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥

अन्वयो वा— 'उत्तरेऽहन् द्विरात्रस्य गृह्यते' इति प्रत्यक्षश्रुत्याना-
रभ्यविधानेन यावद्द्विरात्रस्य उत्तरेषु अहस्सु षोडशिग्रहस्यानुवृत्तिः सम्बन्धः

सुस्पष्टं प्रतीयते । न हि प्रत्यक्षश्रवणस्य परिसङ्ख्यायां पर्यवसानं
विशेषवचनेनाऽपि वर्तुं शक्यम् । भुक्तहानिः, अश्रुत्वस्पर्शना, प्राप्तबाधश्चेति
दोषत्रयदुष्टत्वात् परिसङ्ख्यायाः । निर्दिष्टविषयभावनेन तु वैखानसं साम-
-प्रदेशुर्भवतीति विधीयते । अनारम्यविधिप्राप्तः षोडशी 'योऽदशुत्तर'
इत्यनेन नूयते । तस्मात्प्राप्तस्य तस्य मुगदः सः । न विधिरिति
सिद्धान्तः ॥ ५४ ॥

नानाऽह्नीनेषु षोडशीग्रहग्रहणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यह्नीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन
प्रतीयेत भोजनवत् ॥ ५५ ॥

षोडशिनं प्रकृत्य चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यह्नीनस्य गृह्यते । इत्यामनमिति ।
तत्र एकस्मिन्नेवाह्नीने चतुर्थे चतुर्थे दिवसे अभ्यसितभ्यः षोडशी, किं वा
अह्नीनान्तरसम्बन्धिने चतुर्थदिवसे अभ्यसितभ्य इति विचिकित्सायामेक-
स्मिन्नेवाह्नीने अभ्यसेन द्विवारं चतुर्थदिने ततोऽष्टमदिने च प्रतीयेत ।
भोजनवत्— यथा श्लोके देवदत्तश्चतुर्थे चतुर्थेऽह्नि मुहूर्त इत्युक्ते एक-
स्मिन् पक्षे चतुर्थे चतुर्थे इति गम्यते, न पश्चान्तरे । तद्वदिदमिति ॥ ५५ ॥

सि० ॥ अपि वा सदख्यावत्त्वान्नाह्नीनेषु
गृह्यते पक्षवदेकस्मिन् सदख्यार्थभावात् ॥ ५६ ॥

अपि वा नानाह्नीनेष्वेव तत्सम्बन्ध— षोडशीसम्बन्धो गृह्यते—
ज्ञायते । कुतः ? सदख्यावत्त्वात्— चतुर्थे इति सदख्यायाः श्रुतत्वात् ।
एकस्मिन्— एकाह्नीने एकादिन एव, सदख्यार्थभावात्— चतुर्थसङ्-
ख्यायाः सफलत्वात् । अन्यचतुर्थस्य तत्राभावात् । तदन्यस्यान्हः अष्टमत्वात् ।
अह्नीनस्येत्यवचनं जात्यभिप्रायम् । अह्नीनत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः ।
षोष्ठा पक्षवत् ज्ञेया । यथा पञ्चम्यां पञ्चम्यां मुहूर्त इत्यत्र
एकस्मिन् पक्षे पञ्चमीद्वयस्याभावात् पक्षान्तरं ज्ञायते । तथा एकस्मिन्नेह्नीने
चतुर्थदिनद्वयस्यासद्भावाद्दीनान्तरं सुम्यक्तं भवतीति भावः ॥ ५६ ॥

भोजने च तत्प्रदूर्यं स्यात् ॥ ५७ ॥

भोजने च - भोजनस्थले तागत्या तत्प्रदूर्यं—भोजनदिनवारम्य चतुष्टयसङ्ख्यावत्त्वं स्य लोकाभिप्रायानुसारतः । किमत्राधिकचतुष्टयमित्याकाङ्क्षाया तत्पूर्वकशब्दाश्रयणात् । प्रकृते तु अह्निस्य चतुर्यं चतुर्थं अह्नीति शब्दश्रवणाद्विषमो भोजनदृष्टन्त इति भावः ॥ ५७ ॥

विकृतौ ग्रहाणामाश्रयणाग्रत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

**सि० ॥ जगत्साम्नि सामाभावात् ऋक्तः साम
तदाख्यं स्यात् ॥ ५८ ॥**

उपोतिष्टोमप्रकरणे 'यदि जगत्सामा सोमः स्यात् आश्रयणामान् ग्रहान् गृणीयात्' इत्यन्वायेन । तत्रास्य जगत्सामनिमित्तिकाऽऽश्रयणग्रह-प्रहणस्य प्रकरणप्रमाणेन प्रकृतौ उपोतिष्टोमे निवेश इति प्राप्ते अह-जगत्साम्नि- जगत्सामागदर्घादन्तर्पूर्वैकश्रुतौ, ऋक्तः—जगतीच्छन्दस्काया ऋक्ः सम्बन्धात्, तदाख्यं—जगत्सामाख्यं साम । सामाभावात्—सामवेदे जगत्सङ्गत्साम्निः अभावात्, जगतीच्छन्दस्कायामृक् गीतमानमिदं साम विपुवन्नाम्नि विकृतावेव ज्ञेयम् । न प्रकृतौ । यः प्राकृतसामयोनिभूतास्तु ऋक्तु कस्या अपि ऋक्ः जगतीच्छन्दस्कः नास्ति । तथा च तत्सामनिमित्तिकाऽऽश्रयणग्रहाग्रत्वापि तत्रैव विपुवन्तुष्टोममिति भावः ॥ ५८ ॥

॥ अत्रैव वर्णकान्तरम् ॥

**सि० ॥ जगत्साम्नि सामाभावात् ऋक्तः साम
तदाख्यं स्यात् ॥ ५८ ॥**

'यदि जगत्सामा सोमः स्यादाश्रयणामान् ग्रहान् गृणीयात्' इत्यत्र जगत्सामशब्देन स्यन्तरसामं प्रत्यक्षम् । कुतः ? तद्येनिभूतायामृक् 'इशानमस्य जगतः सन्दर्शः' इति जगत्समरसाज्ज्योतिष्टोमस्य प्रकृताश्च । न जग-तीच्छन्दस्कः ऋक्पुत्रानं साधेति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । सामाभावात्—याव-

स्वामवेदे जगत्संज्ञकस्य साम्नः अभावात्, जगत्साम्नि-जगत्सामपदघटितो-
क्तश्रुतौ, प्रकृतः-जगत्सामयोनिभूतायाः जगतीच्छन्दस्त्रया, ऋचः सम्ब-
न्धात् तद्वारव्यं-जगतीच्छन्दस्कृद्भ्युत्पन्ने माभैव जगत्सामसंज्ञकं स्यात् ।
न रथन्तरसाम् । तत्पक्षे जगत इत्यस्य जगत्पदे लक्षणा । तदनन्तरं
पुनस्तत्पदघटितश्रुत्योक्तौ साम्नि लक्षणेति लक्षितलक्षणापत्तिरूपो दोषः ।
स सिद्धन्ते नारतीति भावः । तस्माद्यत्र जगतीच्छन्दस्कृद्भ्युत्पन्नं
साम विद्यतं स जगत्सामा सोमः । तादृशश्च त्रिभुवान् सोमविकारः ।
अतस्तत्रैवाप्रयणाप्रवमिति बोध्यम् ॥ ५८ ॥

संसवादिबिकृतिषु उपवत्प्रियदक्ष्योरभावाधिकरणम् ॥ १६ ॥

उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वा-
त्स्यात् ॥ ५९ ॥

‘संसव उभे कुर्यात् १ गोसव उभे कुर्यात् । अगचिनायेनाहे
उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यात्’ इत्युभयसामानः क्रमः श्रूयन्ते । प्रकृते ‘उपवती
रथन्तरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यात्’ ‘अग्निपरती बृहद्रथस्य’ इति, रथन्तर-
निमित्तकं बृहद्विमित्तकं च नैमित्तिकमुपवतीरथन्तरयोः प्रतिपदकरणं
विकल्पोनापदिष्टम् । तदुक्तमत्रादिभिरुक्तानिदेशनः प्राप्तम् । तत्र तु उभे
कुर्यादिति निमित्तसमुच्चयः श्रुतः । अत्र नैमित्तिके भवति संसवः कार्यं कार्य-
मिति । तत्र प्रथमः पक्षः— उभयसाम्नि— रथन्तरबृहत्साम्नि, निकृता
नैमित्तिकं प्रतिपदकरणं समत्वात्— नियामकामावात् प्रकृतेरद्विरूपेण
इच्छातः स्यात् वार्थमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

मुख्येन वा नियम्येत ॥ ६० ॥

द्वितीयः पक्षः— मुख्येन— प्रथमाधीतेन रथन्तरेण वा उपवती-
प्रतिपदोऽप्यसं नियम्येत— निधीयन् इत्यर्थः । ‘मुख्यं वा पूर्वोदना-
लोकम्’ (१२।२।२३) इति ॥ ६० ॥

सि० ॥ निमित्तविधाताद्वा क्रतुयुक्तस्य कर्म
स्यात् ॥ ६१ ॥

निमित्तविधातात्—निमित्तद्वयाभावात् क्रतुनिमित्तमेवात्र तदन्यदा-
श्रियते । प्रकृतौ ॥ द्वयोः प्रतिपदोर्निमित्तं प्रत्येकं रयन्तरपृष्ठं बृहत्पृष्ठं च पृथग्
पृथङ्निमित्तं विकल्पेनोक्तम् । इह तु उभे कुर्यादिति तयोः समुच्चयो वा समु-
चित्तादुभौ निमित्तम् । न प्रकृतिवत् प्रत्येकम् । अतः क्रतुयुक्तस्य—क्रतु-
निमित्तस्य, कर्म—नैमित्तिकमन्यदेव । प्रतिपत् अन्यैव स्यात् । मथितुमर्ह-
तात्यर्थः । नोपवर्ती नाप्यमियवतीति भावः ॥ ६१ ॥

ऐन्द्रवायवस्य सर्वादानप्रतिकर्पाधिकरणम् ॥ १७ ॥

ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्पः स्यात् ॥ ६२ ॥

उपोतिष्टोमे 'वाग्वा ऐन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते वाच-
मैत्रावरुन्धे । ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात्' इत्याम्नातम् । मन्त्रगण्डविधि-
कौण्डयोः ग्रहाणां पाठक्रमस्तिरर्थं विधेयं—'उपांशुग्रहः प्रथमः । अन्तर्यामिग्रहो
द्वितीयः । ऐन्द्रवायवग्रहस्तृतीयः । मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थः' इत्यादिः । तत्र सर्वेभ्य एव
ग्रहेभ्यः पूर्वमैन्द्रवायवो गृह्णीतव्यः, उत मैत्रावरुणप्रभृतिभ्यः पूर्वमिति संशये
ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते' इति ऐन्द्रवायवस्य, अत्राविधानात्तस्य सर्वादितः
प्रतिकर्पः—वाचद्ग्रहेभ्यः पूर्वं ग्रहणं स्यादिति ॥ ६२ ॥

सि० ॥ अपि वा धर्माविशेषात्तद्धर्माणां स्वस्थाने
प्रकरणादग्रत्वमुच्यते ॥ ६३ ॥

अपि वा—नोक्तवाक्ये ऐन्द्रवायवस्य सर्वाग्रे ग्रहणं विधीयते ।
धर्माणां—मैत्रावरुणाश्चिनप्रभृतीनां ग्रहाणां, धर्माविशेषात्—ऐन्द्रवायव-
प्रभृतिष्वविशेषादैन्द्रवायवाग्रानित्यनेन मैत्रावरुणादीन् सर्गान् ग्रहाननूद्य
ग्रहणमात्रं विधीयते । ऐन्द्रवायवप्रभृतिरस्य मैत्रावरुणादिसर्वग्रहसाधारणत्वात् ।
तथा च प्रकरणात्—प्रकरणपाठ्यात्, स्वस्थाने—स्वीयतृतीयस्थाने स्थितं—ऐन्द्र-
वायवे स्थितं प्रत्वं उच्यते—अनूयते पाराग्रहज्ञापनायेति भावः ॥ ६३ ॥

धारासंयोगाच्च ॥ ६४ ॥

‘अण्व्या अविच्छिन्नया धारया गृह्णाति’ इति धारासंयोगः श्रूयते ऐन्द्रवायवादिवाक्ये । अतो धाराग्रहास्ते ऐन्द्रवायवादयः । तदपेक्षमेवाग्रन्व-
मेन्द्रवायवग्रहस्येति स्वस्थाने एव ग्रहः स । तथा च पाटक्राने न बाध्यते ।
तस्मात् रुर्ध्वग्रहाग्रह्येन्द्रवायवस्येति भावः ॥ ६४ ॥

कामसंयोगेऽप्येन्द्रवायवस्य पाठराप्तास्येति एवानु-
ष्ठानाधिकरणम् ॥ १८ ॥

कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः
स्यात् ॥ ६५ ॥

‘ऐन्द्रवायवग्रहान् ग्रहान् गृह्णीयावः कामयेत् पूर्ववत् प्रजा-
प्रकर्तयेत्’ इति कामसंयोगो-वामनाश्वणे तु, वचनात्-उक्तवाक्यतः,
आदितः-सर्वादितः, प्रतिकर्षः-संयोगः-ग्रहणं स्यादेव । अन्यथा
पूर्ववदधाराग्रहाग्रह्ये तस्य नित्यत्वेन ततो वैलक्षण्यं नास्तीति कामसंयोगो
व्यर्थः स्यादिति भावः ॥ ६५ ॥

सि० ॥ तद्देशानां वाऽग्रमंयोगत्तद्युक्ते

कामशास्त्रं स्यान्नित्यसंयोगात् ॥ ६६ ॥

तद्देशानां वा-पूर्वाधिकरणोक्तप्रकरणपाठसिद्धस्वदेव तद्देशानामेव
ग्रहाणामग्रतासम्बन्धात् तद्युक्त-श्रुतिदेव तद्देशयुक्ते तास्मिन्, कामशास्त्रं-
फलसम्बन्धिधामके वचने संयोगपृथक्त्वव्याप्येन नित्ये एव फलसंबोधनात्
समुपपन्नमिति न कामसंयोगो व्यर्थ इति भावः ॥ ६६ ॥

आश्विनादिग्रहाणां सर्वादितः प्रतिकर्षाधिकरणम् ॥ १९ ॥

परेषु वाऽग्रशब्दः पूर्ववत् स्यात्तदादिषु ॥ ६७ ॥

उपोत्तिष्ठमि-आश्विनग्रहान् गृह्णीयादमित्येति । शुक्रग्रहान् गृह्णी-
यादमिचरतः । मन्थग्रहान् गृह्णीयादमिचर्यमाणस्य’ इति ऐन्द्रवायवात्

परे ग्रहाः काम्याः श्रूयन्ते । तत्रैतेष्वपि स्वस्वस्थानास्थिनानामेव ग्रहणं विधेयमुत सर्वादिदत्तः प्रतिकर्षोऽनुष्ठेय इति संशये परेषु— ऐन्द्रवायवा-
स्परेषु पशु ग्रहेषु अग्रशब्दः पूर्ववत्स्यात्— पूर्वाधिरूपणसिद्धान्तवत् स्वस्व-
स्थानस्थितस्य ग्रहणं स्यात् । तदादिषु— तत्प्रभृतिषु अग्रशब्दः
स्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

**सि० ॥ प्रतिकर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य तद-
संयोगात् ॥ ६८ ॥**

प्रतिकर्षो वा— ऐन्द्रवायवाग्रागेवाऽऽश्विनादीनां तत्तत्फलसिद्धये
प्रतिकर्षः—ग्रहणं स्यात् । कुतः । नित्यार्थे— पाठक्रमान्वये प्राप्तप्रथम-
स्थानैन्द्रवायववृत्त्यग्रस्य— अग्रनायाः तदसंयोगात्— फलासंयोगात् ।
वाक्येन हि आश्विनाद्यग्रंता तत्तत्फलेन सम्बद्धा । पाठक्रमेण तदग्रनाया
अप्राप्ते। सैव फलायात्र विधीयत इति तेषां स्वस्थानभंगः । निर्दिष्टकडप्राप्त्यर्थं
च ऐन्द्रवायवाग्राग्नं ग्रहणमवश्यं निवेद्यमिति भावः ॥ ६८ ॥

प्रतिकर्षं च दर्शयति ॥ ६९ ॥

‘धार्येयुस्तै यं कामाय गृण्हीयुः, ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सार्दयेत्’
इति श्रूयते । तत्रै तस्यार्थसिद्ध्यर्थं— यदि तत्तत्फलकामनया आश्विनाद्यग्रान्
ग्रहान् गृण्हीयात् तत्रै यं ग्रहं प्रथमं गृण्णीति तं भूमावनासादयन्—धार्येयमेव
ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा तदन्तरमासादयेदिति । ऐवमर्थकमुक्तवचनमैन्द्रवायवाग्न्य-
वहितप्राक्प्रतिकर्षस्तेषां तत्तत्फलायेनि लिङ्गं दर्शयति ॥ ६९ ॥

आश्विनादीनां गृहाणामैन्द्रवायवस्य पुरस्तात् प्रतिकर्षाधिक-
रणम् ॥ ७० ॥

पुरस्तादैन्द्रवायवादग्रस्य कृतदेशत्वात् ॥ ७० ॥

यः काम्यानां ग्रहाणां पुरस्तात् प्रतिकर्षः स हि, सर्वादितः, किं वा
ऐन्द्रवायवस्यैव पुरस्तादिति संशये निबन्धकारिणः शङ्खस्याभावा-

स्सर्वादित इति प्राप्ते आह--पुरस्तादिति । ऐन्द्रवायवस्येय पुरस्ताद्-
ग्रहणं तेषां, नोपाश्रित्यमितः पुरस्तात् । कुनः ? अगस्त्य कृतदेशत्वात्-
'धारया गृह्णाती' नि धारागृहाधिभारात्तेषामग्रत इत्येव सिध्यति, न
इधधाराग्रहाग्रत इति मात्र ॥ ७० ॥

तुल्यधर्मत्वाच्च ॥ ७१ ॥

ऐन्द्रवायवममृतीनां धारामहस्तेन तुल्यधर्मतादपि ऐन्द्रवायवामग्रत्वमेव
सिध्यति । किमपेक्षयाग्रमभिधानाद्भ्याया प्रकृतमेवाऽऽकाङ्क्षाग्रकं, न
स्थान्यदिति बोध्यम् ॥ ७१ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ७२ ॥

'यं यामाय गृह्णायु'रिति कर्मस्य ग्रहणानन्तरमैन्द्रवायवस्य
ग्रहणात्मकं लिङ्गमपि तस्य पुरस्ताद् प्रतिर्कर्षं दर्शयति ॥ ७२ ॥

ग्रहणप्रतिर्कर्षेण सादनस्यापि प्रतिर्कर्षाधिकरणम् ॥ ७३ ॥

सादनं चापि शेषत्वात् ॥ ७३ ॥

ग्रहणवत् सादनस्य प्रतिर्कर्षोऽस्ति न चेति संशये नास्तीत्याशङ्क-
यक्तः । अङ्गुलीवादिति हेतोः । यतः शब्दप्रमाणका ययम् । शब्दश्च ग्रहण-
प्रतिर्कर्षे विद्यते । न सादनप्रतिर्कर्षे । अतो न प्रतिर्कर्षस्तास्येति चेन्न ।
सादनमपि त्रिप्रकृत्यने । कुनः ? शेषत्वात्—सादनस्य ग्रहणाङ्गत्वात्
'अङ्गिस्तमभिव्यङ्गनमङ्ग'मिति न्यायात् अङ्गिनः ग्रहणस्य प्रतिर्कर्षे तदङ्गस्य
सादनस्यापि प्रतिर्कर्ष इति मात्र ॥ ७३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ७४ ॥

ऐन्द्रवायवं गृह्णात्वाऽऽसादयेदिति लिङ्गदर्शनादपि तथेति
निश्चयः ॥ ७४ ॥

प्रदानस्याप्रतिर्कर्षाधिकरणम् ॥ ७५ ॥

प्रदानं चापि सादनवत् ॥ ७५ ॥

ग्रहणानुसारतः सादनस्य प्रतिकर्षणत् प्रदानस्यापि प्रतिकर्ष इत्याह ।
प्रदानं चापि— यागोऽपि अपकृष्यते सादनवदिति ॥ ७५ ॥

सि० ॥ न वा प्रधानत्वात् शेषत्वात् सादनं
तथा ॥ ७६ ॥

न वा— नैव प्रदानस्थापकर्मः । कुतः ? तस्य प्रधानत्वात् । सादनस्य तु शेषत्वात् तथा— ग्रहणानुसारेणापकर्मः ॥ ७६ ॥

त्र्यनीकायामिन्द्रवायवाग्रतोक्तेः समानविषयार्थत्वाधिकरणम् ॥ ७७ ॥

त्र्यनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नानं गुणार्थं
स्यात् ॥ ७७ ॥

द्वादशाहे ' ऐन्द्रवायवाग्री प्रापणीषोदयनीषी दक्षमं चाहः ' इति प्रथमचरमदशमहानि त्यक्त्वा शेषाणां नवतानामन्हां त्र्यनीकेति संज्ञाऽस्ति । तस्यां त्र्यनीकायां ' ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः । अथ शुक्रामम् । अथ आम्रयणामम् । अथ ऐन्द्रवायवामम् । अथ शुक्रामम् । अथ आम्रयणामम् । अथ ऐन्द्रवायवामम् । अथ शुक्रामम् । अथ आम्रयणामम् ' इति श्रुतम् । तत्र त्र्यनीकान्तर्गतद्वितीयतृतीययोरन्धोः ऐन्द्रवायवामत्र शुक्रामना च युता । तस्याश्च प्रकृतौ रयन्तरनिमित्तत्वात् बृहन्निमित्तत्वाच्च चोदकेनैवात्र प्राप्तिरस्तीति ऐन्द्रवायवामं प्रथममहः । अथ शुक्रामनिमित्तं पुनः श्रयणमर्षवाद् एवेत्याह पूर्वाक्षी त्र्यनीकायां न्यायोक्तेषु—चोदकशास्त्रगप्तेऽस्य, पुनराम्नानं—पुनः कथनं, गुणार्थं—स्तुत्यर्थं स्यादिति ॥ ७७ ॥

सि० ॥ अपि वा अहर्गणेषु अग्निवत्समानं विधानं
स्यात् ॥ ७८ ॥

अपि वा अहर्गणेषु—द्वादशाहे त्र्यनीकेषु विधानं समानं स्यात् । प्रकृतौ यथा ऐन्द्रवायवामत्राविधानं, तथाप्राणीत्यर्थः । अग्निवत्—यथा;

अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति । तमुक्ष्येन । तमतिरात्रेण । तं चतु-
रात्रेण । तं पञ्चरात्रेण । स्वादिषु अग्निष्टोमे अग्नेर्विधानाच्चोदकेन प्राप्ता-
येपि पुनरग्निविधानं । तद्वदत्रापि विधानम् । द्वादशाहविकृतिषु यत्र-
कुत्रचिद्व्यन्तरनिमित्तत्वाभावेऽपि ऐन्द्रवायवाग्निसिद्धिर्विचारप्रयोजनमिति
भावः ॥ ७८ ॥

व्यूढद्वादशाहस्य समूढविकारत्वाधिकरणम् ॥ २४ ॥

पू० ॥ द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं पृष्ठवत्समान-
विधानं स्यात् ॥ ७९ ॥

द्वादशाहो द्विविधः । समूढो व्यूढश्च । तत्र समूढः पूर्वाधिकरणोक्तः ।
व्यूढास्तिरत्यम् — ऐन्द्रवायवाग्नौ प्रायर्णायोदयर्णायो प्रयवचरमे अहर्णा । अथे-
तोषा दशानाम्नाहं मध्ये ऐन्द्रवायवाग्नौ प्रयवमहः । अथ शुक्राग्नौ द्वितीयम् ।
अप द्वे तृतीयचतुर्थे आप्रयणाग्नौ । अथ ऐन्द्रवायवाग्नौ पञ्चमम् । अथ द्वे
षष्ठसप्तमे शुक्राग्नौ । अथ आप्रयणाग्नौ षष्ठम् । द्वे नवमदशमे ऐन्द्रवायवाग्नौ
इति । तत्रोभयविधमपि द्वादशाहं प्रकृत्य ऐन्द्रवायवाग्नौ वाद्यो धर्मा उप-
दिष्टाः, किं वा समूढं प्रकृत्यैव समन्नातः । अर्थात् द्वे तारो व्यूढः । इति
संशये आह—द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वम्—द्वादशाहसम्बन्धिनोरैव व्यूढ-
समूढयोः समानं विधानं—तु-यविधानं स्यात् । न तयोः प्रकृतिविकारमात्र
इत्यर्थः । पृष्ठवत्—यथा प्रकृतौ वृद्धयन्तःपृष्ठयोः समानविधिर्वा, न
प्रकृतिविकृतिभावस्तयोः । तद्वद्व्यूढसमूढयोरपि न । प्रमाणानामावादिति
भावः ॥ ७९ ॥

सि० ॥ व्यूढो वा लिङ्गदर्शनात्समूढविकारः
स्यात् ॥ ८० ॥

व्यूढो वा—समूढविकारो व्यूढः स्यात् । पुनः । लिङ्गदर्शनात् ।
तच्च लिङ्गमित्यर्थं भूयते—ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं यच्चतुर्वर्गहस्तास्मिन्ना-

प्रयगो प्राहः । इति व्यूढे उगदिष्टम् । समूदे त्र्यनीकाया चतुर्थमहः ऐन्द्र-
बायनामत्वात्तस्याऽऽयनम् । तस्मिन्नाप्रयगो गृह्यते इति ऐन्द्रायवस्य वा
एतदायनमिति प्राकृतानुवादेन वैकुण्ठकयनात्मकं लिङ्गमुरार्त्तं भवति ।
अन्यथा तदनुरूपत्वं स्यादिति भावः ॥ ८० ॥

कामसंयोगात् ॥ ८१ ॥

‘यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेय’ इति व्यूढे कामसंयोगश्रवणात्
काम्यं नित्यस्य विकार इति प्रसिद्धमेव ॥ ८१ ॥

तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ८२ ॥

तस्य—द्वादशाहस्य, उभयथा—व्यूढसमूहेतिप्रकारद्वयेनाहर्गणेषु
प्रवृत्तिः । ऐककर्म्यात्—अविशेषादिनि पूर्णक्षे । सिद्धान्ते तु यत्र लिङ्गं तत्रैव
व्यूढधर्मस्य प्रवृत्तिः । इत्येवमहर्गणेषु समूहधर्मप्रवृत्तिरित्यधिकारप्रयोजनं
वक्तव्यम् ॥ ८२ ॥

संवत्सरसत्रे त्र्यनीकायाः स्वस्थानविषुद्धया अम्पासा-
धिकरणम् ॥ २५ ॥

एकादशिनीवत् त्र्यनीकापरिवृत्तिः स्यात् ॥ ८३ ॥

समूहद्वादशाहस्य विकृतिभूते संवत्सरसाक्षे गणायननाम्नि सत्रे
प्राणि ऐन्द्रबायनशुक्रऽऽयनास्तत्त्वानि अनीकानि-अप्राणि क्रतुशो यस्या
क्रियायां सा त्र्यनीका प्रकृतिर-समूहद्वादशाहस्योदकमेव प्राप्ता । प्रायगी-
योदयनीयं दशमं चाहस्यस्य नगदिनपूरिकायास्तस्या अम्पासैनेषोक्तसं-
स्तरसत्रस्याहानि पूजयितव्यानि । म चाम्रमः दण्डकलितत् कर्म्यः, उत
स्वस्थानविषुद्धया सम्पादनीय इति निशये एकादशिनीवत्— ‘आग्नेयः
हृष्यमेषः सारस्वती मयी । चक्रः सौम्यः पौष्पः इशमः । शितिगृष्टो घर्दि-
रत्नः । शिखो वैश्वदेवः ऐन्द्राऽऽयः । मारुतः कतनायः । ऐन्द्राः

संहितः अघोशमः सावित्रः । वारुणः कृष्णः । इति विहितैकादशपशुद्वय-
कप्रतिपशुयूपदर्शनात् अश्वमेधप्रकरणपठितयूरीकादाशेनावत् दण्डकलित-
न्यायेन अग्न्यासः— त्र्यनीकापरिवृत्तिः स्यात् । एकां त्र्यनीकां समाप्य
पुनरग्न्या त्र्यनीका पुनरग्न्या पुनरग्न्या इति संवत्सरप्रतिपर्यन्तं त्र्यनीकाया
आवृत्तिः कार्येति प्राप्ते आह—॥ ८३ ॥

सि० ॥ स्वस्थानविवृद्धिर्वा अन्हामप्रत्यक्षसंख्य-
त्वात् ॥ ८४ ॥

न दण्डकलितप्रदावृत्तिः । अपि ॥ स्वस्थानविवृद्धिरेव । कुतः ?
अन्हामप्रत्यक्षसंख्यत्वात्—अन्हां—अहर्निधीनामभावात् । अन्यथा
वाक्यभेददोषप्रसङ्गः । अत्रेदं बोध्यम्— त्र्यनीकायाः नव अहनि । तेषु
अहःसु प्रत्येकं नव अग्र्याः क्रमेण विहिताः । संवत्सरस्य अहानि नवधा
विभज्य एकैकस्मिन् विभागे एकैकाग्र्यासंख्यादने स्वस्य प्रथमाया ऐन्द्रवाय-
वामताया यत्स्थानं प्रथममहस्तस्य वृद्धिः । एवं शुक्लाग्र्यायाः । आप्रयणा-
ग्र्यायाश्च यत्स्थानं तस्य तस्य वृद्धेति बोध्यम् । ननु 'ऐन्द्रवायवामं
प्रथममहः' इत्यादि श्रुत्या अग्र्याया अन्हाङ्गात्वं प्रतीयते । ततो यस्मिन्न-
हनि ऐन्द्रवायवामाग्र्या तदुत्तरेऽहनि शुक्लाग्र्याया तदुत्तरे चाहनि आप्रयणा-
ग्र्यायां सत्यामुक्तवाक्यं समंजसं स्यात् । स्वस्थानविवृद्धिश्चेत् तु तद् व्याकु-
प्येत्याशङ्क्याय, माह— अन्हामप्रत्यक्षसंख्यत्वात्— अहर्निधीनामभावात् ।
उक्तवाक्ये अहर्निधिरनभिप्रेतः । अभिप्रेतरे तु ऐन्द्रवायवामाग्र्या विधेया ।
सा चाहःसम्बन्धिनी कार्येति वाक्यभेदापात्तेः प्राप्नोति । अत ऐन्द्रवायवा-
वामाग्र्या क्रतुमुद्दिश्य क्रमशः अवस्थानेन बोध्यते । इत्थं च ऐन्द्रवायवो-
त्तराद्यं शुक्लाग्रे तदुत्तरत्वमाग्र्याग्र इति न तत्तदुत्तरादिवस इति । इदं
विद्वेन्तपक्षे क्रमेः अत्राधिन इति भावः ॥ ८४ ॥

पृष्ठ्यावृत्तौ चाग्रयणस्य दर्शनात् त्रयस्त्रिंशे
परिवृत्तौ पुनरैन्द्रवायवः स्यात् ॥ ८५ ॥

सिद्धान्ते उत्तरपक्षीयाऽऽग्रयणाम्रतालिङ्गदर्शनमपि समुपपद्यत इत्याह-
पृष्ठ्यावृत्ताविति । त्रयस्त्रिंशे परिवृत्तौ—त्रयस्त्रिंशमारभ्य त्रिवृदन्तं विपरी-
तानुष्ठानरुस्य पृष्ठस्य उत्तरपक्षे स्वरसामविश्वजिदनन्तरं प्राप्तपृष्ठ्यस्याऽऽवृत्तौ,
आग्रयणस्य—आग्रयणाम्रतायाः, दर्शनात्—अग्रणात्, ' जगतीमम
उपयन्ति । जगती वै छन्दासि प्रत्यरोहन्ति ' ' आग्रगं वै प्रहाः, बृह-
त्पृष्ठानि, त्रयस्त्रिंशं स्तोमाः ' इति आग्रयणाम्राः प्रहाः प्रवर्तन्त इति तत्र
थौतं लिङ्गदर्शनमप्युपौद्बच्छरम् । पूर्वाश्रयने तु पुनः ऐन्द्रवायवाम्रता
स्यात् । तत्र दर्शित आग्रयणाम्रतालिङ्गविरोधः स्पष्ट एव । अत्रेन्द्रमन्त्रेपय ।
संवत्सरसत्रे गवामयने एकपञ्च्यविकानि त्रिंशन्महानि (३६१) तत्र अशीत्यु-
त्तरशतमहान्यायः पक्षः (१८०) । तावत्पञ्चान्ये रोत्तरः पक्षः । तयोर्द्वौ रोर्मध्ये
मध्यमणिस्थानापन्नं त्रिषुवन्नामक्रमेक्रमः । प्रथमपक्षान्तर्भूतम् । तत्र प्रथममहः
प्रायणीयम् । द्वितीयं चतुर्विंशन्नामक्रमम् ॥ २ ॥ इदं द्वयं ' ऐन्द्र-
वायवाम्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः ' इति प्रत्यक्षरचनात् ऐन्द्रवाय-
वाम्रम् । एतदुत्तरं त्र्यपनीकाम्रवृत्तिः । तत्र चत्वारोऽभिप्लवाः । प्रत्येकं षड-
हसंख्याः ॥ २४ ॥ ततः पृष्ठ्यः षडहसंख्याः ६ । एवं त्रिंशद्विंशताः । एतेषु
द्वितीयवृत्तीयचतुर्थपञ्चमाम्राः शेषाः ॥ १५० ॥ षष्ठे मासि त्रयोऽभिप्लवाः
षडहाः ॥ १८ ॥ एकः पृष्ठ्यः षडहः । अभिजिदिस्थेकाहः ॥ २५ ॥ त्रयः
स्वरसामसंज्ञका एकहाः । २८ । एतन्नायाश्च प्रायणीयचतुर्विंशन्नाम्रता
(२) सह मिलित्वा ॥ १८० ॥ अशीत्युत्तरशतमहानि आयः पक्षः । तयोर्विषुवने-
काहस्तदन्तर्भूतः ॥ १८१ ॥ अथोत्तरपक्षः । तत्र प्रथमं त्रयः स्वरसामानः । ३ ।
ततो विश्वजिदेकाहः । १ । ततः पृष्ठ्यः षडहः । ६ । अयमन्त्र ' त्रिवृत्पच-
दशसप्तदशएकात्रिंशत्रयस्त्रिंशोनि क्रमः ' अत्र तु त्रयस्त्रिंशमारभ्य विप-
रितक्रानोऽवगन्तव्यः । अत्र एव ' त्रयस्त्रिंशत्वारम्भग ' इत्युच्यते स सम्प्रदायः

विभिन्दि । १११ तत्तत्त्वयोऽमिष्टया प्रत्येकं पदहा । ११८ दश मिष्टिना अष्टाविं-
 शति । १२८ पुनः पृष्ठं पदह । २१ चत्वारोऽमिष्टया प्रत्येकं पदहा-
 १२४ एव त्रिंशद्विंशति । एव पुनस्त्रिंशद्विंशति । ६० दिवसा । एवमुत्तरपक्षे
 आद्यमारभ्य अहानि अष्टचरगिरिशत्रुशत । १४८ तत्तत्त्वयोऽमिष्टया-
 प्रत्येकं पदहा । १८ तत् आयुर्गैति द्वे । २१ ततो द्वादशाहमायणायो
 द्वयमीयमद्वयं नि दशाहानि । १० ततो मङ्गावनातिरात्राणि द्वे । २॥ १८० ॥
 (३६१) अहानि गगमयनसप्तत्यः । इति । एव स्थिते उत्तरपक्षे स्थारसामन्विजि-
 दनतर प्रातत्रयं त्रिंशारम्भणपृष्ठं वृत्तौ उक्तश्रुते सिद्धाऽऽग्रयणप्रहाप्रनारूप-
 लिङ्गाविरोधयत्नस्थानवृद्धिरेवेति सिद्धम् । न दण्डरहितपदानुक्तिः ।
 उक्तलिङ्गाविरोधादिति भावः ॥ ८५ ॥

वचनात् परिवृत्तिरैकादशदिनेषु ॥ ८६ ॥

नन्वेकमेकादशदिनेष्वपि स्वस्थानवृद्धिः स्यात् । न दण्डरहित-
 दावृत्तिरिति चत्तत्र-‘वारुणमतत पुनः पर्वानुत्तेषु अग्रेमेव प्रथमे अङ्ग्या-
 लभेत’ इति वचनात् दण्डरहितपदानुक्तिरिति बोध्यम् । तत्र हि
 आग्नेयः प्रथमः, चरमो वारुणः । तच्चरमारभ्य पुनरावृत्तौ अग्नेयः प्रथमः
 कार्य इत्यर्थेन वचनेन तथानुष्ठानमिति भावः ॥ ८६ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८७ ॥

‘प्राणा वा एकादशिना यदेकादशिनीभिरीयु अहान्यतिरिच्यन्ते’
 इत्यतिरिक्तं मन्त्रदर्शनस्य लिङ्गा दण्डरहितपदानुक्तिरिति बोध्यम् । न स्वस्था-
 नविवृद्धावेति भावः ॥ ८७ ॥

व्यूढद्वादशाहमन्त्राणां भेदोऽन्वयितिक्रमाधिरणम् ॥ २६ ॥

छन्दोव्यतिक्रमाद् व्यूढे भक्षपवमानपरिधि-
 कपालमन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत्स्यात् ॥ ८८ ॥

‘ ऐन्द्रायवागमौ प्रायणीयोदयनीयो । अयेतरेषां दशानाम्द्रागैन्द्रा-
यवाग्रे प्रथममहः । अथ शुक्राग्रम् । अथ द्वे आग्रयणाम् । अथ ऐन्द्रायवा-
ग्रम् । अथ द्वे शुक्राग्रम् । अथ अग्रयणाम् । अथ द्वे ऐन्द्रायवाग्रम् ’
इत्येवमुपदिष्टे व्यूहद्वादशाहे ‘ छन्दसि वा अन्योन्यस्य लोकानामव्यायान्ते,
गायत्री त्रिष्टुभः, त्रिष्टुर् जगत्याः, जगती गायत्र्याः ’ इति
छन्दसां व्यतिक्रमः श्रुतः । तत्र मन्त्रायनानपरिविकाराद्यनि मन्त्राश्च सन्ति ।
तत्र ‘ मा विश दीर्घायुत्वाय शन्तनुत्वाय एहि वसो पुरोवसो मे हृदये भवा-
द्विनोर्बाहुभ्यां त्वा सभ्यासं वसुमदगमस्य रुद्रादगमस्य आशिषरद्-
गमस्य सोमदेवते मतिविदः प्रातःसमस्य मास्यद्विनसमस्य वृत्तीय-
सवनस्य गायत्र्यैतस्रिष्टुर्छन्दसो जगतीछन्दसोऽनित्यं इन्द्रागमस्य
मधुमत्त उग्रहस्त्योवह्नौ भक्षयामीति भक्षाः । ‘ होनोऽसि गायत्र्यैतस्रः,
सुपर्णोऽसि त्रिष्टुर्छन्दाः, सखासि जगतीछन्दाः, अनु त्वारमे
स्वस्तिमासं पारय ’ इति पथनानाः । ‘ गायत्रे गम्यन्त्रैष्टुरो दक्षिणः
जागत उत्तरः ’ इति परिवयः । ‘ अष्टाकरालः प्रातःसमने, एकादश-
कपालो मास्यद्विनीयः, द्वादशकरालस्त्यनर्थितवनिरुः ’ इति करा-
लानि । भक्षादीनां ते ते मन्त्राश्च । तत्र छन्दोव्यतिक्रम इत्यनेन
मन्त्राणां तदर्पानां च व्यतिक्रमः, किंवा मन्त्राणामेतेषां संग्रहे अविशेष-
वचनामन्त्राणां तदर्पानां चेति प्रश्ने आह—‘भूते द्व दशाहे छन्दोव्यति-
क्रमात्—पुण्यछन्दसामेव व्यतिक्रमस्य श्रुत्वात्, वचनं—तस्यैतद्वत्क-
मन्त्रात्मकं वचनं, ऊहवत्—विपर्यस्तं स्यात् । उक्तानां भक्षयनानपरि-
धिरुपाष्टमन्त्राणां यथावत्तिपाठस्तमेव ते पठितव्याः । यत्रैतदसि
अन्योन्यस्य लोकं व्यतिक्रमितुं शक्नुवन्ति विपर्यस्तानि । भक्षादवस्य
विपर्यस्ता आगे त एव भक्षादय इति न तत्र विशेष इति भावः ॥८८॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावगोविन्द्यां दशमाध्यायस्य पञ्चमः
पादः ॥ ५ ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य षष्ठः पादः ॥

यज्ञे रथन्तरादिसाम्नां तृचे गानाधिकरणम् ॥ १ ॥

एकर्चस्थानानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायवत् ॥ १ ॥

अस्मिन् षष्ठे पादे प्राधान्यतः सामविषये बाधो विचार्यते । तत्र रथन्तरादिसाम्नैरूपवैराजश करैवेतप्रमृतीनि सामान्युदाहरणम् । तानि किं यथायथमेकस्यामृचि गेयानि, उत तृचे इति विषये एकर्चस्थानानि—यज्ञे एकस्यामृचेन गातव्यानि । कुनः ? स्वाध्यायवत्— तदध्ययनकाले एकस्यामृचेनाभ्यस्ततत् । अतः क्त्वावपि अभ्यासानुसारतस्तथैव गातव्यमिति ॥ १ ॥

सि० ॥ तृचे वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २ ॥

तृचे वा— तृचे एव गेयानि । नैकस्यामृचि अध्ययनसमये-
तथाऽभ्यस्तान्यपि । कस्मात् ? लिङ्गदर्शनात्— ‘अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः
प्रस्तौति द्व्यक्षरेण उत्तरयोः’ इति । न द्वैकस्यामृचि प्रथमोऽसम्बन्धः सम्भवति । अतस्तृचे गातव्यानि । अपरमणीदं प्रकृतार्थानुकूलं लिङ्ग दृश्यते । ‘ऋक् सामोवाच मिथुनीसम्भवेति । सोऽवगीत् न वै त्वं ममालमसि जायात्वे । वेदो मे महिमेति । ते द्वे भूवोचतुः, सोऽवगीक्षेत्रां ममालंस्थो जायात्वे । वेदो मे महिमेति । तासिस्तौ भूवोचतुः । सोऽवगीत् सम्भवावेति । तस्मादेकं-साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति ॥ २ ॥

स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सि० ॥ स्वर्दृशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥ ३ ॥

‘ईश्वर वै रथन्तर उद्गातुश्चक्षुः, रथन्तरे प्रस्तुत्यमाने संमीलयेत् । स्वर्दृशं प्रतिवीक्षेत’ इति श्रुतम् । अस्यार्थस्ति न वै रथन्तरसाम्नः योनिभूतार्थः

‘अमि त्वा शू नो नुमः’ इत्यस्यामृचौ ‘स्वर्दक्’ शब्दोऽस्ति । ‘ईशानमस्य जगतः स्वर्दशः’ इति आम्नानः सः । स्थिते चेवं रथन्तरसाम्नि प्रस्तूयमाने सति उद्गात्रा संपीलनं कार्यम् । स्वर्दशं प्रति श्रेत उन्मीलनं कर्तव्यम् । तत्र स्वर्दक्शब्दः वीक्षणस्य अंगः । तेन वीक्षणं कर्तव्यमित्यङ्गाङ्गिभास्तयोः, उत काललक्षकं तत्पदमिति संशये स्वर्दशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं—काललक्षकमेव । स्वर्दक्शब्दोच्चारणकाले वीक्षणं कार्यमिति । न वीक्षणाङ्गं तत्पदम् । कुतः ? परार्थत्वात्—स्वर्दक्शब्दस्य ‘ईशानमस्येत्याम्नायेन स्तुत्यर्थत्वावगमात् । एकत्र स्तुतौ विनियुक्तस्य तस्यापरत्र वीक्षणे विनियोगसम्भवादिति भावः ॥ ३ ॥

गवामयनिके पृष्ठ्यपडहे घृहद्रयन्तरयोर्विभागाधिकरणम् ॥३॥

पृष्ठ्यस्य युगपद्विधेः एकाहद्विसामत्वम् ॥४॥

प्रकृतौ समूहद्वादशाहे ‘पृष्ठ्यः षडहः’ समुदास्य । तत्र पदमु अष्टाष्ट क्रमेण रथन्तरघृहद्रयान्तराजग्राकरैवतानि सामानि विहितानि । गवामयने विकृतिरूपे षडहे पृष्ठ्ये तु ‘पृष्ठ्यः षडहः घृहद्रयन्तरसामा’ इति श्रुतम् । तत्रातिदेशप्राप्तयोः घृहद्रयन्तरयोः पुनर्विधानादिनस्या साम्नामर्थाभिप्रायः । उर्वरितं घृहद्रयन्तरमाप्तये प्रत्यङ् तत्रानुष्ठेयम्, उत हेतुचेदहं घृहत्, केचुचिच्च रथन्तरं कर्तव्यमिति संशये घृहत्वं रथन्तरं च घृहद्रयन्तरे, ते सामनी यस्य इति द्वन्द्वपूर्वके बहुव्रह्मैकतरेतरयोगद्वन्द्वेन उभयोः सामनोः युगपद्विधानात् प्रत्यङ्मुक्तसामद्वयं कर्तव्यम् । एकाहवत्—संतरे उभे कुर्यात्’ इतिशदित्यर्थः ॥ ४ ॥

सि० ॥ विभक्ते वा समस्तविधानात्ताद्विभागेऽ-

प्रतिपिद्धम् ॥ ५ ॥

विभक्ते वा-द्वन्द्वसमासशब्दे एव समुदाये समस्तविधानात्-घृहद्रयन्तरं साम यास्मिन् पृष्ठ्ये इति बहुव्रह्मसमासविधानात्, ताद्विभागे-केचु-

चिदहःसु बृहत्सामं केचुचिच्च रयन्तरमिति विभागेऽपि अप्रतिषिद्धम्—अवा-
धितम् । अतिदेशशास्त्रमिति शेषपूर्णम् । अत्र पंडितसाध्यः पृष्ठयः अन्यप-
दार्थः । न प्रत्येकं पंडितः । तादृशे पृष्ठये कंतौ तयोर्द्वयोः साम्नेः साहित्यं
सिद्धान्ते समानमेव । प्रकृतान्वयान्यनिरपेक्षाण्येव पदसामानि पटसु अहःसु
विहितानि । तथैवात्र विकृतौ चोदकेनातिदिष्टानीत्यविरोधश्चोदकास्त्रस्य
सिद्धान्तपक्ष इति भावः ॥ ५ ॥

प्रायणीयोदयनीयोरैकादशिनानां विमज्ज्यानुष्ठानाधि-
करणम् ॥ ४ ॥

समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतिस्त्वात् ॥ ६ ॥

द्वादशाहे ' ऐकादशिनान् प्रायणीयोदयनीयोरान्तर्गतत्वात्कर्मन् ' इति ध्रुयेते । तत्र किमेकादशप्रायणीये पुनरेकादशं उदयनीये उत कौचित्प्राय-
णीये केचित् उदयनीये इति विमज्ज्यानुष्ठानमिति संशये समासस्तु—
एकादशिनेषु पञ्चषु सर्वे प्रायणीये सर्वे च उदयनीये इति समास एव । न
विभागस्तेषाम् । कुतः ? तत्प्रकृतिस्त्वात्—उपोतिष्टोमप्रकृतिस्त्वाद्वद्वादशाहस्य ।
उपोतिष्टोमे हि निखिलानामैकादशिनानामेकस्मिन्हनि अनुष्ठानं दृष्टम् ।
तथैव चोदकेनात्र प्राप्तम् । अतः प्रायणीये अहनि उदयनीये चाहनि
समासः—कृत्स्नानुष्ठानमिति ॥ ६ ॥

विहारप्रतिषेधाच्च ॥ ७ ॥

विहारः—एकस्मिन्नेहनि ऐकादशिनसम्बन्धियागानां परस्परसामा-
नाधिकरणम् । तत्प्रतिषेधात्—तस्यासामानाधिकरण्यस्य प्रतिषेधोत्-
निषेधशास्त्रात् द्वादशाहे प्रकृतिः ऐकादशिनानां प्राप्ती ' अन्यद्वयैक-
कमालमन्त ' इति परस्परसामानाधिकरण्ये प्राप्ते ' प्रायणीयोदयनीयोरान-
तमेत ' इत्यनेन तदसामानाधिकरण्यं व्यज्येत । अतः प्रायणीये कृत्स्नानुष्ठानं
तथा उदयनीये इति भावः ॥ ७ ॥

सि० ॥ श्रुतितो वा लोकवेद्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥

श्रुतितः—‘प्रायणीयोदयनीययोः’ इति द्वितिश्रुतिः, लोकवृत्त्या लोके चैत्रनेत्रयोः शतं देहात्युक्ते विभज्य पञ्चाशत् पञ्चाशत् दीयते, तद्वदत्रापि विभागः स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

विहारप्रकृतित्वाच्च ॥ ९ ॥

एकादशिन्यां ‘अन्वहमेकैकमालमेत’ इति विहारस्य प्रकृतित्वात् तस्यैव विहारः ‘प्रायणीयोदयनीययोःतालमेत’ इति । तस्माद्विभागः स्यात् ॥ ९ ॥

विशये च तदासत्तेः ॥ १० ॥

ननु, विभागार्हकारे यावच्छतं तावद्विहारस्यानुमतिः कार्यः । तथा सति कुत्र पञ्च कुत्र या षट् इति विशये—संशये तदासत्तेः—प्रायणीये पञ्च, उदयनीये च षट् इति तदासत्तेः मुख्येनाप्युपायः स्यात् ॥ १० ॥

त्रयस्तथेति चेत् ॥ ११ ॥

प्रत्यासत्तिर्मुख्येति चेदावच्छिन्नचनमविरुद्धं स्यात्तावत् त्रयस्तथा—त्रय एव प्रायणीये अनुष्ठेयाः, शेषा उदयनीये इति चेत्—॥ ११ ॥

न समत्वात्प्रयाजवत् ॥ १२ ॥

न तथा—न त्रयः प्रायणीये । अथ तु पञ्च । प्रयाजवत्—यथा एकादशप्रयाजमध्ये षडान्तवः प्रयाजाः प्रथमोत्तमयोर्विकारभूताः साम्येन प्रथिमपृष्ठे तद्वदिहापि समत्वात्—तावत् साम्यं भवति तावता साम्येन विभज्य अधिकः उदयनीये अनुष्ठेय इति भावः ॥ १२ ॥

विधित्सर्वपृष्ठ इत्यत्र एकस्यैव साम्नः पृष्ठस्तोत्रं निवेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पू० ॥ सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दात्तेषां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य कृतदेशत्वात् ॥ १३ ॥

‘विधित्सर्वपृष्ठः’ इत्यनेनास्मात्तेन षड्दशमाद्यपृष्ठद्वयं षट्सु अहःसु क्रमेणोपदिष्टानां पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकानां ‘रथन्तरवृद्धैरुपैतजशा-

कारैर्यतसंज्ञकानां साम्ना विश्वजिति विधानं कृत्वा विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवती-
त्युक्तम् । तत्रोक्तानां सर्वेषां साम्ना पृष्ठस्तोत्रदेशे निवेशः कार्यः, उत
एकस्यैव तत्र निवेशः, अन्येषां यथावचनमन्यत्रेति संशये सर्वपृष्ठे—
एतास्मिन् विश्वजिति तेषां—उक्तानां सर्वेषां साम्नां, एकदेशत्वं—
माध्यन्दिनप्रथमानमैत्रावरुणसाम्नोरन्तरालरूपैकदेशत्वं स्यात् । कुतः ?
पृष्ठशब्दात्—तेन शब्देन पृष्ठस्तोत्रनिर्देशात् । तस्य च पृष्ठस्तोत्रस्य
कुतदेशत्वात्— निरुक्तबल्यदेशत्वात् । तन्नाम्ना तद्धर्मनिर्देश इति
भावः ॥ १३ ॥

सि० ॥ विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥

उक्तानां सर्वेषां साम्ना पृष्ठस्तोत्रदेशे निवेश इति न्यायेन
प्राप्तमपि रत्त 'यवमाने रथन्तरं करोति । आर्भवे घृहत् । मध्ये इतराणि ।
दैरूपं हतेष्टुम् । वैराजं ब्रह्मसाम । शाकलं मैत्रावरुणसाम । रैवतमच्छावा-
वसाम' इति तत्तत्संज्ञस्तत्तत्तद्देशयोधकप्रत्यक्षवचनात् अन्यथा भविष्यती-
त्याह—विधेः—उक्तप्रत्यक्षवचनात्, विप्रकर्षः—देशभेदः स्यान्नैरुदेश
इत्यर्थः । किमिव वचनं न कुर्यात् । न हि वचनस्यातिभार इति
भावः ॥ १५ ॥

उक्त्यपोढाक्षिणोर्वैरूपवैराजसाम्नोः पृष्ठस्तोत्रकार्यं निवेशाधि-
करणम् ॥ ६ ॥

**पू० ॥ वैरूपसामा क्रतुसंयोगात् त्रिवृद्धदेक-
सामा स्यात् ॥ १५ ॥**

अस्ति उद्योतिष्टोमसंस्थाविशेषः उक्त्यः पोढशी च क्रतुः । तत्र
'उक्त्यो वैरूपसामा' एकविंशः पोढशी वैराजसामा' इति श्रुतम् । तत्र
सामद्वयस्य यथाक्रमं तास्मिन् तास्मिन् इत्यन्यत्रोक्तिर्निवेशः, किंवा पृष्ठकार्ये इति
संशये वैरूपसामा उक्त्यक्रतुः एकसामा स्यात्—रथन्तादिनिखिलसामान्यः

निरुक्तसामा स्यात् । तथा षोडशी वैराजसामा स्यात् । न केवलं पृष्ठस्तोत्र-
कार्ये तथा । कुनः ? ऋतुसंयोगात्— कृत्स्नक्रान्तिरित्युक्तत्वात्तत्सामः ।
त्रिवृद्धत्—यथा त्रिवृदग्निष्टोम इत्यत्र त्रिवृन्मात्रस्तोमकत्वमग्निष्टोमक्रान्तेस्तद्वदत्रा-
पीति ॥ १५ ॥

सि० ॥ पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥ १६ ॥

पृष्ठार्थे वा—पृष्ठस्तोत्रकार्ये एव वैरूपस्य वैराजस्य च निवेशः
उक्त्ये षोडशिने च । नान्यत्र । कस्मात् ? प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्— पृष्ठ-
स्तोत्रसामविधायक्याक्ये रथन्तरसाम बृहत्साम वेति बहुव्रीहिसमासयोग,
प्रतीयते । प्रकृतेऽपि तपात्वेन तस्मैव योगस्य सुद्धेत्युच्यते पृष्ठकार्ये एव
तस्य तस्य च साम्नो निवेश इति भावः ॥ १६ ॥

त्रिवृद्धदिति चेत् ॥ १७ ॥

उक्तदृष्टं न साधकयोगन्यस्यति त्रिवृद्धदिति ॥ १७ ॥

न प्रकृतावकृत्स्नसंयोगात् ॥ १८ ॥

न त्रिवृद्धदत्र कृत्स्नक्रान्तिसंयोगो भवितुमर्हः । कस्मात् ? प्रकृताव-
कृत्स्नसंयोगात्— प्रकृतौ सामविधायक्यानि यानि यजनानि तेषु कृत्स्नेषु
बहुव्रीहियोगो नास्ति । किन्तु क्वचिदेव पृष्ठस्तोत्रे । अतः अकृत्स्नसंयोगस्य-
च्छिन्नात् यथा सामविशेषवाधस्तथा त्रिवृदित्यत्र न बाधः । तादृशलिङ्गा-
भावात् । इति दृष्टान्तवैधर्म्यमत्रेति भावः ॥ १८ ॥

विधित्वात्रेति ॥ १९ ॥

‘अथ धेनुर्दक्षिणा’ इति दक्षिणात्वेन मुनि धेनुविधिः कृत्स्नस्य
ऋतुदक्षिण्यस्य कार्यं भवति । एवं तुल्यविधित्वात्ते सामन्ती अपि स्याताम् ।
अतो नोक्तमिष्टान्तः ॥ १९ ॥

न स्याद्विशये तन्न्यायत्वात्कर्माविभागात् ॥ २० ॥

न स्यात्— धेनुविधितैल्यमत्र न भवेत् । दिशये—धेनु कतु-
दक्षिणाकारं निर्वर्तयेन्न वेति सशये, तन्न्यायत्वात्— तन्निर्वर्तयेदित्येव
न्याय्यम् । कुत ? कर्माविभागात्— ऋत्विक्परिक्रयात्मककार्यस्य तत्र एक-
त्वात् । अत्र तु सामभेदेन कार्यं विभज्यमिति वैषम्यमिति भावः ॥ २० ॥

प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ २१ ॥

प्रकृतेः— बहुप्रोक्तस्य, आविकारात्— अनुग्रहात् बोद्धव्यस्य सामान्ये
अविकाराच्च— अवाधान कृत्स्नक्रानुसयोग उक्तसामोरेति भावः ॥ २१ ॥
त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम इत्यत्र स्तोमगतसंख्यावाधाधिरणम् ॥ ७ ॥

त्रिवृति सङ्ख्यात्वेन सर्वसङ्ख्याविकारः
स्यात् ॥ २२ ॥

‘त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोम’ इति ज्योतिष्टोमस्याचसंस्थात्मनः क्रतुरग्निष्टोम-
नामकं श्रूयते । तत्र क्षुत् त्रिवृत्तु तत्क्रतुसाधनेषु सर्वेषु सम्बध्यते, उक्त
स्तोममात्रसम्बन्धिं तदिति संशये ‘त्रिवृदग्निष्टु’ इत्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य
त्रैगुण्यार्थकत्वस्य दर्शनादत्रापि त्रिवृति पदे सङ्ख्यात्वेन त्रैगुण्यरूपसङ्-
ख्यावाचकत्वेन, सर्वसङ्ख्याविकारः— उक्तक्रतुसाधनद्रव्यवृत्तेष्वस्त्व-
ख्याया, विकार— वाध स्यात् । अग्निष्टोमयागसाधनेषु मध्ये यद्यत्सङ्ख्याकं
क्षुत तत् त्रिगुणसङ्ख्याकं वर्तयमिति भावः ॥ २२ ॥

सि० ॥ स्तोमस्य वा तल्लिङ्गत्वात् ॥ २३ ॥

लोक त्रिवृच्छब्दोऽवधारणार्थः त्रैगुण्यार्थकोऽपि वेदे ख्याया समुदाय-
शक्त्या स्तोमस्य— नञ्चा नक्षत्रस्यैव वाचकः । कुत ? तल्लिङ्गात्— प्राकृत
लिङ्गात् । प्रकृतौ ‘त्रिवृद्वर्द्धिष्यमानः’ इति बहिष्पवमानस्तोत्रसामाना-
धिरणम् दृश्यम् । तथाऽत्रापि त्रिवृदग्निष्टोम इति सामानाधिकरण्यस्य
दर्शनात् स्तोत्रायाणाम्पूजा नयकमेवार्थं इति भावः ॥ २३ ॥

उभयसामि क्रतौ चतुर्दशन्तरयोः समुच्चयाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पू० ॥ उभयसामि विश्वजिह्वद्विभागः स्यात् ॥ २४ ॥

‘संसरे बृहद्रथन्तरे उमे कुर्वीत’ । ‘अपचितान्पेकाहै उमे कुर्वीत’ इति श्रुतम् । तत्र उमयसाम्नि—संसर्वादिकर्तौ, विश्वजिद्वत्—विश्वजित्सर्वपुष्टे। मन्तीत्यत्र ‘रथन्तरे बृहदैरूपैराजशाकरैर्वतानां पण्णा साम्ना विधायपि रथन्तरमेकमेव साम पुष्टस्तोत्रकार्ये विनियुक्तम् । शेषाणां स्तोत्रांतरे विनियोगः । तद्वदत्रापि रथन्तरस्य बृहत्तायां एकरूपं पुष्टस्तोत्रकार्ये अपरस्य स्तोत्रान्तरे विनियोग इति विभागः स्यात् । भिन्नकार्ये विनियोग इति ॥ २४ ॥

सि० ॥ पृष्ठार्थे वा अतदर्थत्वात् ॥ २५ ॥

पृष्ठार्थे वा—पृष्ठस्तोत्रकार्यार्थे एव ते उमे सामनी मन्तः । कुतः ? अतदर्थत्वात्—नयोः बृहद्रथन्तरयोः पुष्टेतरस्तोत्रकार्यार्थत्वात्मानात् । रथन्तरसंहितबृहत्साम्ना पुष्टस्तोत्रकार्ये सांधयेदिति त्वय्यसिनोऽर्थः ॥ २५ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

‘पूर्वाह्णे वै रथन्तरम् । अपराह्णे बृहत्’ इति एकेनान्दोर्वाभि-सम्बन्धात्मकालिङ्गदर्शनादपि त्वमयोरेकस्यानन्तं संसिध्यति ॥ २६ ॥

वैरुषिकमध्वाशनघृताशनयोः गवामयने षडहातेऽ-
शुणानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पू० ॥ पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते संसिध्यते त्रय-
स्त्रिंशोऽहनि स्यात्तदानन्तर्यात् प्रकृतिवत् ॥ २७ ॥

पृष्ठयः षडहस्त्रिंशस्तोत्रान्तस्तथास्त्रिंशादिथेति द्वित्रिंशोऽस्ति । द्वाद-
शाहे त्रिपुत्पञ्चदशसप्तदशएकविंशत्रिंशयत्रयस्त्रिंशैः स्तेभ्यः क्रमशो पुष्कानि
अहानि षड् विहितानि । सोऽयं त्रयस्त्रिंशान्तः षडहः पृष्ठयः ।
द्वादशाहविक्रान्ते गवामयने—पृष्ठयः षडहस्त्रिंशैरभंगेस्त्रिंदुत्तमः
कार्यः’ इति न्यय्यासेन श्रुतः षडहः पृष्ठये त्रयस्त्रिंशारम्भणः । आसिन्
षडहपृष्ठये प्राकृतिकं मध्याशनं घृताशनं वा चेदकेन प्राप्तम् । तत् षड-

तिवत्प्रपञ्चिज्ञान्ते कार्यमाहोस्त्रित् पडहान्ते इति संशये पृष्ठ्यं रसमोजनमा-
वृत्ते—प्रकृतितः विपरितस्तोमके पडहपृष्ठ्यं त्रयस्त्रिंशे अहनि संस्थिते-प्रय-
ञ्चिज्ञान्ते स्यात् । तदानन्तर्यात्—प्रकृतौ त्रयस्त्रिंशानन्तर्यश्रवणाद्विकृता-
यपि प्रकृतिरदेव स्यादिति भावः ॥ २७ ॥

सि० ॥ अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ २८ ॥

अन्ते वा—अतिमादिने एव निर्दिष्टमशनं विधेयम् । न त्रयस्त्रिंशानन्तरमा-
वृत्त्यात् । 'संस्थिते पृष्ठ्ये पडहे मन्वाशयेद् घृतं वा' इति वाक्येन उक्ताश-
नस्य चरमदिनाहृतं कलसम् । अतः कृतकालत्वात्—कलस्यकालत्वा-
त्तथैव कार्यम् । त्रयस्त्रिंशानन्तर्यं तु स्यात्वात् । स्यात्तं च यावदाहुर्वलं
शेषत्वादेदं प्रमाणमिति भावः ॥ २८ ॥

पडहाहृत्तावपि मन्वाशनादेः सतृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

**अभ्यासे च तदभ्यामः कर्मणः पुनः
प्रयोगात् ॥ २९ ॥**

'अ वृत्त पृष्ठ्य पडहमुपयानि' इति सूत्रे । तत्रापि निर्दिष्टम-
शनं चोदकेन प्राप्तम् । तत् तदभ्यासे अभ्यस्तं नवेति विधये कर्मणः—
पडहाहृतस्य कर्मणः पुनस्तु पुनस्तु नास्तदपि पुनस्तुष्टेयमिति ॥ २९ ॥

सि० ॥ अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ ३० ॥

अन्ते वा—चरमपडहोत्तरे एव तदशनं कार्यम् । कृतकालत्वात् ।
संस्थितिर्नाम पडहसम्बन्धिकाक्रियोपरमः । स चोपरमश्चरमपडहसमाप्तावेति
भावः ॥ ३० ॥

गवामग्ने मन्वाशनघृताशनयोः प्रतिनसमावृत्तधिकरणम् ॥ ११ ॥

आवृत्तिस्तु व्यवस्ये कालभेदात् ॥ ३१ ॥

गवामग्ने 'आवृत्तिस्तु व्यवस्ये कालभेदात्' इति सूत्रे । तत्रापि 'संस्थिते पडहे

मध्याशयेत् घृतं वेति चोदकेन प्राप्तम् । तदशनं पूर्यस्वकृदेवेति प्राप्ते आह-
आवृत्तिस्त्विति । उक्ताशनस्य आवृत्तिरेव । न सकृत् । कुतः ? व्यव्राये-
पडहमिन्नाहोमिः व्यव्राये-अन्तरिते पडहे मध्याशनस्याऽऽवृत्तिः । काल-
मेदात्—निमित्तभेदे नैमित्तिकमार्यत इति भावः ॥ ३१ ॥

द्वादशाहे सत्रिणां मध्याशनाधिकरणम् ॥ १२ ॥

मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३२ ॥

सत्रात्मके द्वादशाहे सर्वेषामृतिजा दाक्षितत्येन ब्रह्मचर्यत्रयं
सम्प्राप्तम् । ब्रह्मचर्ये च 'मधु मामं च वर्जयेत्' इति नियेवान्न तत्र
दीक्षिता ऋत्विजो मधु भक्षयेदुरिति प्राप्ते—॥ ३२ ॥

सि० ॥ प्राश्येत वा यज्ञार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

ब्रह्मचारिणो रागप्राप्तमधुभक्षणनियेयः । 'संस्थिते पृथ्व्ये पडहे मध्या-
शयेत्' इति ऋत्विजो विधित्वान्नियेयविधायः । अत्र प्राश्येत मधु तादृशैर्ऋत्वि-
जैर्भिर्धन्यार्थेनादिति भावः ॥ ३३ ॥

मानससंज्ञकग्रहस्य दशमाहाङ्गत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पू० ॥ मानसमहरन्तरं स्याद्भेदव्यपदेशात् ॥ ३४ ॥

द्वादशाहे 'अतया रमा पृथिव्या पत्रेण समुद्रमया प्रजापतेय त्वा
जुष्टं गृण्णामीति मानसं प्राप्तापलं गृण्णामि' इति मानसमहरणं ग्रहणं भुवम् ।
अस्य ग्रहणे मनः सत्यमिति मानसस्य तस्य । एतद्ग्रहणं द्वादशाहेभ्यो
भिन्ने त्रयोदशेऽनि कार्यं, उक्तं दशमस्थाहः । अङ्गं तदिनि संसरे मानस-
महरन्तरम्—मानसमहरणं त्रयोदशेऽन्यानि स्युः । कुतः ? भेदव्यपदे-
शात्—'द्वादशाहस्य हारमानि ऋत्विजस्तानि माननेनाप्यावृत्तिः'
इति द्वादशाहः स्त्वपि । स्तुतिस्थानं च मानसः स्तोतव्याद्भेद इत्यमरदि-
ग्धम् । पिच्च, 'द्वयं द्वादशाहः, मनो मानसम्' इति भेदव्यपदेशोऽपि
सूयते । तस्मात् त्रयोदशेऽङ्गि कार्यव्योऽयं यागविशेष इति प्राप्तम् ॥ ३४ ॥

तेन च संस्तवात् ॥ ३५ ॥

तेन—मानसेन, द्वादशाहस्य संस्तवादपि तथा स्तुतिगर्वं
तुक्तमेव ॥ ३५ ॥

अहरन्ताच्च परेण चोदना ॥ ३६ ॥

‘पत्नी, मयाज्य प्राञ्च उदेल्य मानसाय प्रसर्पन्ति’ इति चोदनया
अहरन्त त्—अह मन्ताच्चरमात्रयात् परेण—परतः मानसप्रदो विधी-
यते । द्वादशाहस्य चरमात्रयो हि पत्नीसयाजात्मकं कर्म । तत्र यदि
द्वादशाहस्य दशमाहे ऽग मानसप्रदं तदा पत्नीसयानन्तरं मानसप्रदो
वाच्य । एवं सति ‘पत्नीसयाजातानि अहानि सन्तिष्ठन्ते’ इति वचन-
विरोधो व्यक्त एवेति भावः ॥ ३६ ॥

पक्षे सङ्ख्या सहस्रवत् ॥ ३७ ॥

त्रयोदशपक्षे द्वादशाहसङ्ख्या भाविना स्थितिं चेत्तत्राह—
आस्मिन् पक्षे द्वादशसङ्ख्या सहस्रवत्—‘अतिरात्रेण सहस्रनाच्चेन
यजेरन्’ इत्यधिकेऽपि सहस्रास्तद्वत्तद्वा दृष्टः । तद्वदत्रापि भाविष्यती-
त्यर्थः ॥ ३७ ॥

सि० ॥ अहरङ्गं वांशुवचोदनाभावात् ॥ ३८ ॥

अहरङ्ग वा—अहः—दशमह अङ्ग मानसप्रदं, न तु पृथक् ।
अंशुवत्—यथा ‘अंशु गृह्णातीति सोमयागतौ शम्भानन्द्य सुव्यादिमस्थि-
याङ्गम् । तद्वदयमपि दशमाहाङ्गेव । पृथक् चोदनाभावात् ॥ ३८ ॥

दशमविसर्गवचनाच्च ॥ ३९ ॥

‘एष वै दशमस्य ह्य विसर्गः य मानसः’ इति दशमविसर्गवचना-
दपि उक्त एव सिद्धं नो दृढ धार्यम् । विसर्गवचनायैव इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

दशमेऽहनीति च तद्गुणशास्त्रात् ॥ ४० ॥

‘ दशमेऽहनि सर्पगङ्गाभिर्जृम्भिः स्तुभन्ति ’ इत्यत्र यथा दशमाहः प्राधान्येन निर्देशस्तथा ‘ दशमेऽहनि मानमाय प्रसर्न्तानि दशमासः प्राधान्यात् ग्रहस्य विन्यसेन तद्गुणशास्त्रादपि निर्दिष्ट एव सिद्धान्तः ॥ ४० ॥

सङ्ख्यासामञ्जस्यात् ॥ ४१ ॥

दशमाङ्गवे सिद्धे ‘ द्वादशाह ’ इत्यत्र द्वादशस्वरूपसङ्ख्या अन्यथा भवति । अन्यथा गोण्या वृत्त्या बोधनीया स्यात् ॥ ४१ ॥

पश्चातिरेके चैकस्य भावात् ॥ ४२ ॥

द्वादशाहे ऐकादशिनान् विधाय ‘ यः पञ्चगतिरेवेन स ऐन्द्राग्नः कार्यः ’ इत्येकस्यातिरेके दर्शयति । न द्वयोः । कथमेकादश पञ्चमः । यतो द्वादश अहानि । त्रयोदशमे तु द्वयोरातिरेको षष्ठ्यः । नैकस्य । एकस्यैव ऋतुन् द्वादशे त्रैतायहानीति ज्ञापयति । तस्मादपि दशमाहङ्गं सः । न कर्मान्तविशेषः ॥ ४२ ॥

स्तुतिव्यपदेशमङ्गेनाविप्रतिपिद्धं ब्रनवत् ॥ ४३ ॥

अनेन सूत्रेण ‘ मानसमहर्त्तवः ’ (१०।३।४५) ‘ तेन च संस्तवात् (१०।६।३५) इति सूत्रयोः परिहारोऽभिधीयते । अङ्गेन-समुद्रावैरदेशेन—आयवस्तुभ्येस्पर्षः । अङ्गेनि—समुद्रावे—आयविति स्तुतिव्यपदेशमविप्रतिपिद्धं—अनिषिद्धं—वदन्ति तरङ्गाः । ब्रनवत्—महाब्रनवत् । मह ब्रनवर्षेण संवत्सरसंज्ञायां गणनयने चार्थं महाब्रनवामर्कं कर्मोपादिष्टम् । ‘ यस्मि वा एने मिथुनावे संवत्समुत्पत्तिः । अन्तेर्वेदि मिथुनौ सम्भवतः तेनैव मिथुनाज्ञयन्ति ’ इति । संवत्सरसाध्ये सूत्रे धियाय ग्रहचर्येण मिथुनादिभुक्ता अन्तेर्वेदि नियुक्तिभावेन गतं नियुक्तिभावं प्राप्तु-यन्तोत्पत्त्यर्थः । अत्र वाक्ये समुद्रावर्गमुक्त्वा तदवयवमज्ञापयस्तुत्या संवत्सरसाध्यसूत्रस्तुतिर्निरूप्या तथा दशमाह-संवत्सरसमग्रइत्या द्वादशाह-स्तुतिरिति न काश्चिदेष इति भावः ॥ ४३ ॥

वचनादतदन्तत्वम् ॥ ४४ ॥

‘आहन्ताच्च परेण चोदनेति सूत्रस्य (१०।६।३६) उत्तरमिदम् ।
वचनादिति । ‘पत्नीः संयाज्य मानसाय प्रसर्पन्तीति वचनात्
अतदन्तत्वं-पत्नीसंयाजान्तत्वाभावे दशमस्यऋः । संस्यावचनं तद्विनाहः-
स्थिति भावः ॥ ४४ ॥

सुत्रस्य बहुकृतृत्वाधिहरणम् ॥ १४ ॥

पू० ॥ सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥

अत्र द्व दशाहादीनि सत्राण्युदाहरणम् । तेषु एकः कर्त्ता बहवो वा
कर्त्तार इति विशये तत्प्रकृतिभूज्योतिष्टोमवदं एव कर्त्तारो प्राप्ते- ॥४५॥

सि० ॥ बहवचनात्तु बहूनां स्यात् ॥ ४६ ॥

‘ऋद्धिर्गमाः सत्रमासीन् उतेषु’ इति बहुवचनात् संग्रहं गृह्णान-
नेष वर्तमानं स्यान्नरस्य । प्रत्यक्षवचनेन चोद्गरुणास्यैककर्तृत्वस्य बाध-
इति भावः ॥ ४६ ॥

अपदेशः स्यादिति चेत् ॥ ४७ ॥

अपदेशः—। कतामात्रेण प्रवृत्तिर्वाच्यते 'कृपि पुरुषः' इति
लोपादयद्रापि बहुवचनप्रयोगः स्यादिति चेत् - ॥ ४७ ॥

नैकव्यपदेशात् ॥ ४८ ॥

न । एरुष्यपदेशात् । द्वादशाहो द्विविधः । सप्तकृतः अङ्गिरस-
पथेति । तत्र ' एष ह वै कुण्डपमति यः सत्रे प्रतिगृह्णानि ' इति सत्रे प्रति-
ग्रहं निन्दित्वा ' एक एव यजेत ' इत्यन्यस्याहोर्द्वादशाहस्य एककर्तृत्व-
व्यपदेशात् सत्रे वदयः कर्तार इति निश्चयानि ॥ ४८ ॥

संनिवापं च दर्शयति ॥ ४९॥

‘ पञ्चभिः पञ्चमर्षद्वयनाथाः संनिवेशन् ’ ‘ सावित्राणि द्वे.पान्तः
संनिवेशन् ’ इति संनिवेशार्थं- बहुव्रजमानानामन्विनानामेव मेलनं दर्शयति ।
अतोऽपि बहुवर्तुस्त्वयं सम्पन्न सिध्यति ॥ ४९ ॥

बहूनामिति चैकस्मिन् विशेषनचनं व्यर्थम् ॥५०॥

‘ यो वै बहूनां यजमानानां गृहपतिः ॥ सत्रस्य प्रत्येकः । स हि भूयिष्ठमृद्धिमाप्नोति ’ इत्येकस्मिन् गृहपतौ बहुभिर्यजनानैः सह प्रवृत्ते फलविशेषं दर्शयति । तत्फलविशेषबोधकवचनमेकस्मिन् यजमाने कर्तुरेक-
त्वात् फलैकत्वाच्च व्यर्थमेव स्यात् । तस्मादपि ज्ञायते सत्रे बहवः कर्तार इति ॥ ५० ॥

सत्रे यजमानानामेव ऋत्विक्त्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

पू० ॥ अन्ये स्युर्ऋत्विजः प्रकृतिवत् ॥ ५१ ॥

बहवः कर्तारः सत्रेभिरपि सिद्ध्यन्ति । तत्र ये सत्रिणस्त एव ऋत्विज-
स्तेभ्योऽप्ये वा स्युरिति विचारे प्रकृतिरित्ये एव स्युरिति प्राप्ते— ॥ ५१ ॥

सि० ॥ अपि वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजाम-
भिधानसंयोगात्तेषां स्याद्यजमानत्वम् ॥ ५२ ॥

अपि वा—यजमाना एव ऋत्विजः । कुतः ? ऋत्विजामभिधानसं-
योगात्—ऋत्विजां यानि अभिधानानि—नामानि, यजमानसंस्काराणां तेषु
तत्संयोगात्—‘ अथर्षुर्गृह्यति दीक्षापितृया अन्नागं दीक्षयति । ततो होताम् । तत्र
सद्गातारम् ’ इति वाक्येन महार्णं होतामुद्गातारमिति ऋत्विजां नाम गृहीत्या
दीक्षायां यजमानसंस्कारं तेषु ऋत्विक्षु उद्दिशति । अत्रेतेषामृत्विजा-
यजमानत्वं स्यात् । तस्माद्यजमानभूतास्त एव ऋत्विजः स्युरित्ये
इति भावः ॥ ५२ ॥

कर्तृसंस्कारो वचनादाधातृवादिति चेत् ॥५३॥

आधातृवत्—यथा आधाने * अः अग्नौनाधात्वेन स्यात् ॥ एवं
रुद्रि अग्नौ चरेत् न सोमश्नीयात्तं छिन्मुोयात् ’ इति यजमानसंस्कारः
ऋत्विक्संस्कारत्वेन विहितः । तद्वदत्रापि कर्तृसंस्कारः—यजमानसंस्कारः
दीक्षाविधानमृत्विजां यजमानान्त्वदपि वचनात् ऋत्विङ्नाम्ना तत्संस्कारः
स्यादिति चेत्—॥ ५३ ॥

स्याद्विशये तन्न्यायत्वात्प्रकृतित्वम् ॥ ५४ ॥

विशये—यजमाना एव कृत्विगमिद्विज्ञा वेति संशये तन्न्यायत्वात्—
अपि वा यजमाना स्युर्कृत्विगमिद्विज्ञानमयोगादेति—याप्यन्यत् । प्रकृति
वत्—प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे दीक्षायां यजमानसंस्कारस्य प्रकृत्येति ।
यतो द्वादशाहे दीक्षासंस्कारः प्रकृतिः प्राप्तः । तस्य प्रकृतौ यत् प्रयोजनं
तदेव निवृत्तौ भवितुं योग्यम् । अत्राने तु वचनेनाहर्गविज्ञानात् वर्तनसंस्कार
इति वैपथ्यं स्यादित्यनेन ध्वनितमिति भावः ॥ ५४ ॥

स्वाभ्याख्याः स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥

यथा गृहपतिशब्दादयमगृहपतिरिति यजमानपरस्तथा ब्रह्मादिशब्दा अपि
सूत्रविधौ न स्वाभ्याख्याः—यजमानयोपमा स्युरिति चेत्—॥ ५५ ॥

न प्रसिद्धग्रहणत्वादसंयुक्तस्य तद्धर्मण ॥ ५६ ॥

नैवम् । प्रसिद्धग्रहणत्वात्—क्रियाविशेषवत्सु ब्रह्मादिपदेषु
सुप्रसिद्धवत्क्रियात्मकग्रहणशक्तिमत्पदानां तु, तद्धर्मण—ब्रह्मादिनर्तकक्रिया
विशेषेण, असंयुक्तस्य—हितस्य यजमानस्य ब्रह्मादिपदवाच्यत्वं नैवार्थः ।
ब्रह्मादिपदवच्यतायाच्चेद्वयक्रियाविशेष इति यजमानो न ब्रह्मादिपदेन बोध-
मितुं शक्यः । केवलं योगवृत्त्या बोधस्तु नैव सम्भवति । रुढेर्योतापहिरि-
त्यादिति भावः ॥ ५६ ॥

बहूनामिति तुल्येषु विशेषवचनं नोपपद्यते ॥ ५७ ॥

विश्व, 'वा ये बहूनां यजमानानां गृहपतेः सः सप्तस्य प्रत्येना स
हि भूमिष्ठमृद्धिमाप्नोति' इति श्रुत्यै । तत्र तुल्येषु—वैश्वल्यजमानेषु
ऋत्विग्वर्गद्विषु सर्वेषु सत्सु विशेषवचनं—शृणु एकस्मिन्नेव गृहपतिसिद्धि
वचनं नोपपद्यते । अस्मन्मते पाठस्य आर्त्विज्ययाजमानोभयवर्मवर्तारः ।
यजमानः क्रियार्त्ता नैव । स एव गृहपतिरिति विशेषवचनं सूत्रपक्षमिति
भावः ॥ ५७ ॥

दीक्षितादीक्षितव्यपदेशश्च नोपपद्यते अर्थयो-
नित्यंभावित्वात् ॥ ५८ ॥

किञ्च, 'दीक्षिताः सत्रैर्यजन्ते, अदीक्षिता अहीनेन यजन्ति' इति
दीक्षितादीक्षितव्यपदेशः—निर्देशोऽपि स्वप्ननेऽनुपपन्नः । कस्मात् ?
अर्थयोः—दीक्षितैश्वदीक्षितिर्ययोः, नित्यंभावित्वात्—दीक्षितं यजमाने,
अदीक्षितं च ऋषिभ्यु नित्यमेवास्ति । अतो निर्देशो व्यर्थः । सिद्धान्ते सत्रे
यागवर्तुषु अदीक्षितत्वमसिद्धम् । अतस्तेन रूपेण निर्देशो युक्तः ॥ ५८ ॥

अदक्षिणत्वाच्च ॥ ५९ ॥

अदक्षिणत्वाच्च—'अदक्षिणानि सत्राण्यह, न ह्येव गौर्दीपने, न
यासौ न हिरण्यम्' इति दक्षिणायामात्रदर्शनाद्धर्मि स्वयं वर्तुष्वप्यसिद्ध्यति ।
अर्थात् ये यजमानास्त एव ऋषिजः सत्रेषु, नान्ये इति सिद्धम् ॥ ५९ ॥

सत्राहीनयोः क्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥

द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपाधिचोदनेन यज-
मानबहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ ६० ॥

सत्रमहीनमेति द्विप्रकारो द्वादशाह इत्युक्तम् । तत्र दौ सत्रस्य उक्त-
णमाह । आसनोपाधिचोदनेन—'आसीन् उपेयुः' इति शब्दघटितविधि-
यावयविहितः बहुवचनानोपेतो द्वादशाहः सत्रम् । 'गात्रे वा
एतत्सत्रमासन । सप्तदशापर एर्षीशनिपराः सत्रमनिरिन् । प्रतिनिष्ठेन
ह वा य एता सत्रारुपयन्ति । इत्यदिवाक्येषु आसीन्नुपेयुरिति
शब्दघटनेषु बहुवचनानोपेतेषु सत्रशब्दाभिसंयोगात्—सत्रशब्दस्य
स्यत्वादित्यर्थः ॥ ६० ॥

यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्तितपरि-
माणत्वात् ॥ ६१ ॥

यजतिचोदनादहीनत्वं— ' द्विषत्रेण यज्ञे ' इत्यादिषु यजति-
शब्दघटितविधिराक्यविहितेषु अस्थितपरिमाणकयजमानेषु अहीनत्वम् । ' अने-
यतवर्तुपरिमाणकत्वे सति यजतिचोदनाविहितत्वमहीनत्वमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

पौण्डरीके सकृदेव दक्षिणादानाधिकरणम् ॥ १७ ॥

पू० ॥ अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात्प्रत्यहं कर्म-
भेदात्स्यात् ॥ ६२ ॥

' पौण्डरीकेण दशरात्रेण स्वाराज्यकानो यजेत ' इत्यादिदशरात्रो
अहीनः पौण्डरीकः शुचः स्वाराज्यकः । तत्र ' अयुं पौण्डरीके दद्याद-
व्यसहस्रनेकादशम् ' इति दक्षिणा शुचः । सा हि प्रत्यहं देया, उत सकृदेति
संशये अहीने—उक्तपौण्डरीकयगे, दक्षिणाशास्त्रं— उक्तायुदक्षिणा,
प्रत्यह देया । कुतः ? तस्याः गुणत्वात्— अद्वयत्वात् । प्रत्यहं
कर्मणो भेदत् प्रतिप्रधान गुणावृत्तिरिति न्यायमिति भावः ॥ ६२ ॥

सि० ॥ सर्वस्य वैकर्म्यात् ॥ ६३ ॥

सर्वस्य— ७६ समूहस्य कर्मैक्यत् एतेन दक्षिणा सकृदेया । न
प्रत्यहं भिक्षा । समुदायज्ञार्थं दक्षिणायाः, नात्रयद्वयत्वम् । एकादशानाम-
हामभ्यासरूपमिति भावः ॥ ६३ ॥

शं० ॥ पृषदाज्यवद्धाह्नां गुणशास्त्रं स्यात् ॥ ६४ ॥

पृषदाज्यवद्धा— ' पृषदाज्येनानूपाजन् यजनी ' इत्यत्र यथा पृष-
दाज्यरूपो गुणः प्रत्यनुपाज्यमानत्वे । तथात्रापि गुणशास्त्रं प्रत्यहनावृत्तं
स्यादिति ॥ ६४ ॥

ज्यौतिष्टोम्यस्तु दक्षिणाः सर्वासामेककर्मत्वात्प्र-
कृतिवत् तस्मान्नासां विकारः स्यात् ॥ ६५ ॥

ज्योतिष्टोम्यस्तु— क्रतुत्वावच्छिन्ने दक्षिणाः ज्योतिष्टोमसम्बन्धिन्य
एव । तस्य प्रकृतिरुत्तरेण दक्षिणाविधिरेत्यर्थः । एवं प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे
सर्वासां दक्षिणानां विशिष्टक्रतुसम्बन्धेन एककर्मत्वात्— ऋत्विगाननिरूपैरु-
प्रयोजनत्वस्य दृष्टत्वादत्रापि दक्षिणायास्तादृशैरुपलब्धत्वात् प्रकृतिवत्-
स्वकार्येण सह प्राप्तमाकृतदक्षिणायां विकारस्य तस्याः स्यात् । न तद्वदङ्ग-
तया दक्षिणाविधिरेव । येनात्राति स्यादिति भावः ॥ ६५ ॥

शं० ॥ द्वादशाहे तु वचनात्प्रत्यहं दक्षिणा-
भेदस्तत्प्रकृतित्वात् परेषु तासां सङ्ख्याविकारः
स्यात् ॥ ६६ ॥

द्वादशाहे तु— ‘अन्वह द्वादशशतं ददाति ?’ इति प्रत्यक्षवच-
नात् प्रत्यहं दक्षिणाभेदः । तत्प्रकृतित्वात्— द्वादशाहप्रकृतिरुत्तरेण षड्री-
कस्य । तत्राप्यन्वह प्राप्तदक्षिणाशविकारमात्रपयुतादि परेषु— षौण्डरीका-
दिषु, तासां— अःसम्बन्धिदक्षिणानां, विकारः स्यात् अयुता-
दिरिति ॥ ६६ ॥

परिक्रयाविभागाद्वा समस्तस्य विकारः
स्यात् ॥ ६७ ॥

परिक्रयाविभागात्— ऋत्विक्परिक्रयैक्यात्, समस्तस्य— निखि-
लक्रतुदक्षिणाद्रव्यस्यैव विकारः स्यान्नाशस्य ॥ ६७ ॥

भेदस्तु गुणसंयोगात् ॥ ६८ ॥

भेदस्तु— द्वादशाहे दक्षिणाभेदः, गुणसम्बन्धात्— दक्षिणा-
सम्बन्धात् । तत्रापि परिक्रयस्यैकत्वात् वास्तवो भेद इति भावः ॥ ६८ ॥

षौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विभज्य नयनाधिरूपणम् ॥ ६९ ॥

प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां
सर्वशेषत्वात् ॥ ६९ ॥

ज्योतिष्टोमे ' माध्यन्दिनसवने दक्षिणा नीयन्ते ' इति वचनेन दक्षिणाया नयनरूपः संस्कारो विहित । स च पौण्डरीके अतिदेशेन प्राप्तः । सत्येन तत्र प्रत्यहं निखिलथाः कार्यं, उत विभज्य कर्तव्य इति विमर्शे सर्वसंस्कारः—प्रत्यहं सर्वदक्षिणासंस्कारः, प्रकृतिरतः सर्वासा दक्षिणानाम् । सर्वशेषत्वात्—सकलमाध्यन्दिनसवनशेषत्वात् ॥ ६९ ॥

एकार्थत्वान्नेति चेत् ॥ ७० ॥

एकार्थत्वात्—ऋविगानतिरूपैककार्यार्थत्वान्न प्रत्यहं निखिल-दक्षिणा संस्कारः । निन्तु स्वेच्छया एकास्मिन् माध्यन्दिन एव निखिलं दक्षिणानयनं कार्यम् ॥ ७० ॥

उत्पत्तौ कालभेदात् ॥ ७१ ॥

' तस्मात्त्रिष्टुभो लोके माध्यन्दिनसवने दक्षिणा नीयन्ते ' इत्युपत्तौ स्वप्रकृतौ द्वादशाहे कालभेदेन संस्कारभेदो दृष्ट इति नैऋत्तिम् माध्यन्दिने निखिलदक्षिणानयनम् । अपि तु ' अन्वहं ददातीति प्रकृतौ प्रत्यहं दक्षिणादानस्य दृष्टत्वात् तद्विकृतौ पौण्डरीकेऽपि प्रत्यहं माध्यन्दिने कृत्स्नदक्षिणादानमिति ॥ ७१ ॥

सि० ॥ विभज्य तु संस्कारो वचनाद्द्वादशा- हवत् ॥ ७२ ॥

द्वादशाहवत्—यथा द्वादशाहे ऋविगाननिप्रयोजनविशिष्टदक्षिणा ' अन्वहं द्वादशशतं दक्षिणा ' इति वचनाद्विभज्य दीयते । तथा द्वादशाह-पिकृतावहाने पौण्डरीकेऽपि विहितदक्षिणा एकादशधा विभज्यैव प्रत्यहं संस्कारः कार्य इति सिद्धान्तः । न पौण्डरीके ज्योतिष्टोमविकृतिरपि तु द्वादशाहस्येति भावः ॥ ७२ ॥

मानवीषु यावदर्थमेव ऋचा दाश्वयमीभ्यः सामिधेन्यर्थमुपादा-
नाधिकरणम् ॥ १९ ॥

पू० ॥ लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः

स्यालिङ्गस्य सर्वगामित्वादाग्नेयवत् ॥ ७३ ॥

काचित्कर्मविशेषे 'मनोर्कृचः सामिधेन्यो भवन्ति' इति श्रुतम् । तत्र सर्वा एव मानव्यः ऋचः सामिधेनीत्वेन दाशनयीभ्यो प्राद्याः । न परिनिताः । कुतः ? लिङ्गेन— शब्दसामर्थ्यात्मकमनुलिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे— शब्दानिर्देशे क्रियमाणे सति सर्वत्र— तल्लिङ्गलक्ष्यसर्वविषयः, प्रत्ययः— हानं स्यात् । लिङ्गस्य सर्वगामित्वात्— सर्ववृत्तित्वात् । आग्नेयवत्— यथा 'आग्नेयेन संवत्सरमिष्टंका उपदधाति' इत्यत्र सर्वाणि आग्नेयसूक्तानि गृह्यन्ते । तद्वदत्रापि सर्वा मानव्यो प्राद्या इति ॥ ७३ ॥

सि० ॥ यावदर्थं वार्थशेषत्वादल्पेन परिमाणं स्यात्
तस्मिंश्च लिङ्गसामर्थ्यम् ॥ ७४ ॥

यावदर्थं वा— यावता कार्यसिद्धिः स्यात्तावदेव प्राद्यात् । नाधिकम् । कस्मात् ? अर्थशेषत्वात्— कार्याङ्गत्वात्सामिधेनीनाम् । अतः अर्थेन— कार्यप्रमाणेन समं मन्त्राणां परिमाणं स्यात् । या वता कार्यसंपाति-
स्तावत्यः पञ्चदश सप्तदश वा मानव्यः ऋचः दाशनयीभ्योप्राद्याः । तस्मिंश्च-
त्वावत्परिमाणके गृह्यमाणेऽपि तत्र लिङ्गसामर्थ्यमत्राधिनमिति भावः ॥ ७४ ॥

आग्नेये कृत्स्नविधिः ॥ ७५ ॥

आग्नेये— आग्नेयवदिति दृष्टान्ते, कृत्स्नविधिः— निखिलान्नेय-
मन्त्राणामङ्गत्वबोधरुविधिः— 'प्रतिसूक्तमुपदधाती' ति प्रत्यक्षवचनं विद्यते ।
अत्र नास्तीति दृष्टान्तैषम्यं बोध्यम् ॥ ७५ ॥

ऋजीपस्य प्रधानत्वादहर्गणे सर्वस्य प्रति-
पत्तिः स्यात् ॥ ७६ ॥

प्रवृत्तन्यायेन किञ्चिद्ग्रहणमेव निर्वापं चेत् ‘ ऋजीपमप्सु प्रक्षि-
पेत् ’ इत्यत्रैकदिनीयऋजीपप्रक्षेपेणापि कार्यसिद्धिः स्यादित्याशङ्कायामाह—
ऋजीपस्येति । द्वादशरात्रादावहर्गणे ऋजीपस्य— अमिषयादिनागत-
सारसोमप्रक्षेपस्य ऋजीपीतीति द्वितीयश्रिमक्स्या प्राधान्यावगतेस्तदङ्गमूतः
प्रक्षेपः प्रनिपत्तिर्लक्ष्यः प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिन्यायात् सर्वस्यैव ऋजीपस्य
भवेदिति भावः ॥ ७६ ॥

वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २० ॥

वाससि मानोपावहरणौ प्रकृतौ सोमस्य
वचनात् ॥ ७७ ॥

उपोतिष्टोमे सोमं ‘ वाससा मिनोनि, वाससा चोपावहरति ’ इति
विस्पष्टवचनात् तस्य वाससि मानं वामसा चोपावहरणं कार्यं, नान्येन
साधनेनेति सिद्धम् ॥ ७७ ॥

अहर्गणे वासोऽतरोत्पादनाधिकरणम् ॥ २१ ॥

सि० ॥ तत्राहर्गणेऽर्थाद्वासः प्रकृतिः स्यात् ॥ ७८ ॥

द्वादशाहाद्यहर्गणेऽपि उपावहरणार्थं वासोन्तरं न सम्पादनीयमिति
प्राप्ते आह—तत्रेति । उपोतिष्टोमत्रिकृतावहर्गणे अर्थात्—अनुपपत्त्या वासः-
प्रकृत्यसिः चोदकप्राप्तवाससो भिन्नवासःसम्पादनं स्यात् । कार्यमिति
यावत् । अहर्गणे प्रत्यहं सोमस्य उपावहरणं चोदकेन प्राप्तम् । तद्वासोऽन्तरं
विना न सिध्यति । अतो हविर्धानशकटेऽवस्थिताद्वासोऽग्नीतसोमादेकैक-
स्यासुः पर्याप्तं कियन्तमपि सोममार्गं पृथक्कृत्य उपावहरणमनुष्ठानं वासोऽ-
न्तरमप्यद्वासः सम्पादनीयमेवेति भावः ॥ ७८ ॥

उपावहरणसमय एव वासोऽतरोत्पादनाधिकरणम् ॥ २२ ॥

पू० ॥ मानं प्रत्युत्पादयेत्प्रकृतौ तेन दर्शनादु-
पावहरणस्य ॥ ७९ ॥

अहर्गणे उपावहरणार्थं यद्वासोऽतरसम्पादनं तत्सोमक्रयानन्तरं मान-
काले कर्तव्यं, किंवा उपावहरणसमये इति विचारे मानं प्राप्ति—
मानोपलक्षितकाले एव, उत्पादयेत्— सम्पादयेत् । कुतः ? प्रकृतौ—
ज्योतिष्टोमे, तेन—येन वाससा मानं कृतं तेनैव वाससा उपावहरणस्य
दर्शनात् । प्रकृतिवद्विकृतावित्तेन न्याय्यमिति ॥ ७९ ॥

सि० ॥ हरणे वा श्रुत्यसंयोगादर्थाद्वा विकृतौ
तेन ॥ ८० ॥

हरणे वा—उपावहरणसमय एव सम्पाद्यमित्यर्थः । कुतः ? श्रुत्य-
संयोगात्—मानकाले सम्पाद्यमिति श्रुत्या अबोधनात् । प्रकृतावहः
एकत्वायस्मिन् मानं तस्मिन्नेव दिने बाधकामावात् हरणमर्थादेव सिद्धम् ।
नार्थिकं चादकः प्रापयति । विकृतौ— प्राकृताहर्गणे तु मानवासः
दिनान्तरीयसोमधारणे व्यापृणमिति तेन वाससा हरणासम्भवाद्वासोऽतरमाव-
श्यकमेव । तच्च यस्मिन् काले तदपेक्षा तस्मिन् काले सम्पाद्यमिति लोक-
सिद्धौ न्याय इत्युपावहरणकाल एवाहर्गणे तत्सम्पाद्यमिति भावः ॥ ८० ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिनीयां दशमाध्यायस्य

पष्ठः पादः ॥ ६ ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य सप्तमः पादः ॥

यशौ प्रत्यङ्गं हविर्भेदाधिकरणम् ॥ १ ॥

पू० ॥ पशावेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमे ' अग्नीषोमीयं पशुमालभेत ' इत्यत्र यागसाधनत्वेन
श्रूयमाणपशौ एकहविष्ट्वं—समस्तचोदितत्वात्—उमस्तस्य पशोर्देवता—
सम्बन्धबोधनात् ॥ १ ॥

सि० ॥ प्रत्यङ्गं वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्-
ल्पनत्वात् ॥ २ ॥

प्रत्यङ्गं वा—प्रत्यङ्गमेव हविः। हृदयस्याग्रे अवधति, अयं जिह्वायाः, अप्यवधतिः । इति हृदयाद्यङ्गानां पृथक् हविष्त्वेन कल्पनत्वात्—उपदिष्टत्वात् । ग्रहवत्—यथा ‘ ऐन्द्रवायवे गृह्णानि । अण्ड्या धारया गृह्णाति ’ इत्यादिविधिभिः सोमेन यजेतेति सोमलनायाः सार्धनरवश्रुतावपि रसप्रणाद्वैवसाधनत्वं तथाऽग्रेति भावः ॥ २ ॥

पशोर्हृदयादिभिर्वाङ्गविशेषैर्यागानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २ ॥

पू० ॥ हविर्भेदात्कर्मणोऽभ्यासस्तस्मात्तेभ्योऽव-
दानं स्यात् ॥ ३ ॥

प्रत्यङ्गं हविर्भेद इति सिद्धे किं निखिलेभ्योऽग्रेभ्योऽवदानं कार्यं, उत हृदयाद्येकादशेभ्य एवाङ्गेभ्य इति सशये हविर्भेदात्—अङ्गभेदेन हविषा भेदात् यावदवयवं कर्मणोऽभ्यासः सिद्धः । तस्मात्तेभ्यः सर्वेभ्य एवावदानं स्यात् ॥ ३ ॥

सि० ॥ आज्यभागवद्वा निर्देशात्परिसङ्ख्या
स्यात् ॥ ४ ॥

आज्यभागवद्वा—एकादशाज्यभागवत्—गृहमेधायाज्यभागाधिकरणे ‘ हृदयादीनि एकादश वैनानि पशोरवदानानि ’ इति निर्देशादि-
तरेषामङ्गानां परिसङ्ख्या स्यात् ॥ ४ ॥

तेषां वा व्यवदानत्वं विवक्षन्नभिनिर्दिशेत्-
पशोः पञ्चावदानत्वात् ॥ ५ ॥

तेषां—हृदयादीनां, व्यवदानत्वं विवक्षन्—विधास्यन् ‘ एकादशाज्य-
भागवदित्यनेन यान्येकादश तानि द्विद्विरवधतीत्यभिनिर्दिशेत् । कुतः ?

सर्वेषां पञ्चावत्त ' मिति पशोः पञ्चावदानत्वश्रवणात् । नावदानानां
द्विर्द्विरित्यनुवादः । अपि ॥ विधानमेव । अप्राप्तत्वात् । अतो न परिसङ्ख्या ।
विधेः कृतार्थत्वात् । तस्याः श्रुतहान्यादिदोषत्रयापादकत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

अंसाशिरोनूकसाक्थिप्रतिषेधश्च तदन्यपरिसङ्-
ख्याऽनर्थकः स्यात् प्रदानत्वात्तेषां निरवदानप्रतिषेधः
स्यात् ॥ ६ ॥

' नांसयोर्वयति, न शिरसः, नानूकस्य, नापरसक्थ्योः ' इति
अंसाद्यवयवानां प्रतिषेधः श्रुतः । सः परिसङ्ख्यापक्षे नोपपद्यते ।
यत एकादशातिरिक्तस्य परिसङ्ख्यातत्वात् परिसङ्ख्यैव । अंसादीनां
व्यावृत्तत्वात्पुनः प्रतिषेधोऽनर्थकः । मन्थने तु प्रदानन्यायत्वात्—
अंसाद्यवयवानां प्रदेयद्रव्यवस्य क्लृप्तत्वात्, तेषां— सन्ध्यादीनां, निरव-
दानप्रतिषेधः— द्विरवदानप्रतिषेधः स्यात् । हृदयादीनि द्विरवदेयानि ।
सक्थ्यादीनि तु सङ्कदेवेति प्रतिषेध उपपद्यत इति भावः ॥ ६ ॥

अपि वा परिसङ्ख्या स्यादनवदानीयश-
ब्दत्वात् ॥ ७ ॥

अपि वा— परिसङ्ख्यैव स्यात् । न सर्वेभ्योऽनेभ्योऽनवदानम् ।
कृतः ? ' मारुतान् अनवदानीयान् सुराग्रश्चाऽग्निसृद्भ्यो हरति ' इत्यनवदानीयशब्दत्वात् । किञ्चिदङ्गमनवदानीयं गम्यते । सर्वावदाने
अनवदानीयशब्दोऽनुपपन्नो भवेत् । तस्मात् होमार्थं चोदमप्राप्तस्यावदा-
नस्य हृदयादिभिरेव सम्बन्धः । न सर्वैरङ्गैः । तदितरेषां परिसङ्ख्येवेति
भावः ॥ ७ ॥

अब्राह्मणे च दर्शनात् ॥ ८ ॥

' ककुभो राजपुत्रः प्राश्नाति ' इत्यब्राह्मणे राजन्ये अयंयवविशेषस्य

मक्ष उपदिष्टः । सोऽपि सर्वावयवावदाने नोपपद्यते । अतोऽपि परिसङ्ख्यैर्
सिध्यति ॥ ८ ॥

**श्रुताश्रुतोपदेशाच्च तेषामुत्सर्गवदयज्ञ-
शेषत्वम् ॥ ९ ॥**

किञ्च, ' ह्यन्यङ्गान्यमिष्टयति शृतान्यशृतानि च ' इति तेषां—
अशृतानामङ्गानां, उत्सर्गवत्— पर्याप्तिकृतं पातनीयतमुत्सृजन्तित्यत्र यथा
उत्सर्गश्रवणादयज्ञशेषत्वं तथा एकादशानां ' हृदयं जिह्वावक्षोपस्थयकुट्टकौ
सन्ध्यन्दोः उभे पार्श्वे दक्षिणा श्रेणिः गुद मध्यत इति दैवतान्यवदानानि '
इत्येकादशानामङ्गानामेव यज्ञशेषत्वात् श्रपणम् । अन्येषां स्वयज्ञशेषत्वात्
श्रपणं नास्तीति परिसङ्ख्यापक्षे एवोपपन्नं भवतीत्येकादशातिरिक्तानां
मङ्गानां परिसङ्ख्यैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥

ज्योतिष्येमे अनिज्याशेषस्त्वङ्गैःस्विष्टकृद्भोमाधिकरणम् ॥ १॥

**पू० ॥ इज्याशेषात्स्विष्टकृदिज्येत प्रकृति-
वत् ॥ १० ॥**

अमीषोमीयपशौ इज्याशेषात्— हृदयादिभ्यः स्विष्टकृद्यागः स्यात् ।
प्रकृतिवत्— प्रकृताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृद्भो भवति । विकृ-
तावपि चोदकात्तयैवेति भावः ॥ १० ॥

सि० ॥ त्र्यङ्गैर्वा शरवाद्विकारः स्यात् ॥ ११ ॥

' दोष्णः पूर्वार्धादग्नये समवद्यते, गुरुस्य मध्यतः, श्रेण्या जघनतः '
इति विहितत्र्यङ्गैरेव स्विष्टकृदिति निर्णयः । ' अग्नयं वर्हिर्मयति ' इति
श्लोकः प्राकृतकुशावाधत्वात् त्र्यङ्गैर्विकारः— इज्याशेषवाध इति भावः ॥ ११ ॥

अप्युच्यतां प्राकृतेडामक्षे निवृत्त्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

सि० ॥ अच्यूष्नी होतुस्त्यङ्गवदिडाभक्षविकारः
स्यात् ॥ १२ ॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयपशावेव ' अच्यूष्नी होत्रे हरन्ति ' इत्याज्जातम् ।
तत्रेदं किं विकारशास्त्रं, उत नियामकमिति विचारे अच्यूष्नी—अच्यूष्नि-
विषयकं शास्त्रं प्रकृतितत्त्वोदकप्राप्तहोतृकर्तृकोडाभक्षस्य विकारः—नाथकं
स्यात् । व्यङ्गवत्—पूर्वाधिकरणसिद्धान्तवत् । यथा तत्रानिज्याशेषैस्त्यङ्गै-
रिज्याशेषाणां निवृत्तिस्तथात्रापि होतुरिडाभक्षणस्य निवृत्तिरिति
मात्रः ॥ १२ ॥

पू० ॥ शेषे वा समवैति तस्माद्रथवन्नियमः
स्यात् ॥ १३ ॥

शेषे वा—' अनस्थिमिरिडा वर्धयन्ति ' इत्यनेन इडाया गृह्य-
माणे शेषे—हुतशेषमासे एव समवैति अच्यूष्नी । तस्माद्रथवत्—
वाजपेये सप्तदशरथमध्ये यजुर्युक्तो रथः अच्यवैरेवेति नियमदत्रापि अच्यूष्नी
होतुरेवेति नियमः स्यात् । अनस्थिमिरिडा वर्धयन्तीति शेषकृत्स्नमासस्य
हरणं प्राप्तम् । तदन्तर्भूतामच्यूष्नीं हृदयादिभ्यो भिन्नमङ्गमनूय तस्य होतृस-
म्बन्धो नियम्यत इति तदभिप्रायः ॥ १३ ॥

अशास्त्रत्वाच्च नैवं स्यात् ॥ १४ ॥

' वर्धयन्तीत्यशास्त्रत्वाद्विषयमात्रात् नैवं—नियमो न । अपि तु
विधिरेवाच्यूष्न्याः । ततो विकारः निवृत्तिरिडाभक्षे होतुः । वर्धयन्तीत्यस्य छन्द-
त्वादनास्थिवाक्यमनुवादः । ' अथ यद्यत्परिशिष्यते तत्तत्समवधत्तं ध्यान्वामान-
यति । ' हृदयं जिह्वाभक्ष ' इत्यारम्य ' वनिष्टुम् ' इत्येतदन्तकं परिशिष्ट-
वाक्यं प्रापकम् । तस्मिन्नच्यूष्नी न पठिता । अतः अप्राप्तत्वाद्विधीयमानया
तया होतुरिडाभक्षो बाध्यत इति मात्रः ॥ १४ ॥

अपि वा दानमात्रं स्याद्भक्षशब्दानभिसम्बन्धात् ॥ १५ ॥

उक्तवाक्ये भक्षशब्दानभिसम्बन्धात्— अश्रवणात्, होतृसम्प्रदानकं दानमात्रं विधीयते । अतो नेडाभक्षणस्य बाध इति तदस्यस्य शङ्का ॥ १५ ॥

दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारः स्याच्छेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

शेषं प्रति— हुतशेषं प्रति, अविशिष्टत्वात्— होतु यजमानस्य च स्वत्वाभावेन तुल्यत्वात् । हुतशेषोपरि उभयो स्वत्वाभावेन दातुप्राप्तमानत्वात् । स्वत्वाभावेऽसादपूर्वपरस्वत्वापादनं त्रयो दानविधिर्न सम्भवतीति इडाभक्षविधिरेव प्राप्नोति । तस्याभूत्वा निवृत्तिरिति भावः ॥ १६ ॥

वनिष्टोः प्राकृतडाभक्षविकारत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अग्नीधश्च वनिष्टुरध्युग्नीवत् ॥ १७ ॥

त्राग्नीधेर्मीदृशभावेन 'वनिष्टु अग्नीधे प्रयच्छति' इति ध्रु-म । न्त वनिष्टुरपि अध्युग्नीवत्— अग्नीधे प्रकृतिप्राप्तेडाभक्षस्य विकारः— निवर्तयमि-त्यर्थः । अपूर्वत्वात् । यद्यपि 'वनिष्टु प्राप्स्यती' ति प्राप्तनमात्रं प्राप्तं तथापि भक्षो न प्राप्तः । तदस्ययोगात् । इह अग्नीधे इति चतुर्थ्या स अप्राप्तत्वा-द्विधीयत इति भावः ॥ १७ ॥

पशो मैत्रावरुणस्यापि शेषभक्षास्तित्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

प्र० ॥ अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥

अप्राकृतत्वान्— प्रकृतैर् मैत्रावरुणस्याभावेन चोदकप्राप्त्यभावा-त्तस्य अभक्षत्वं— पशो इडाभक्षो नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

सि० ॥ स्याद्वा होत्रध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्मा-भिमम्बन्धात् ॥ १९ ॥

‘मैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाह’ इति श्रुतेः प्रैषदाने तस्याचर्युत्वमनु-
वचने च होतृत्वमिति मैत्रावरुणस्य द्वौत्रघ्नयुरिकारत्वात् त्रयोः— होत्र-
घ्नयोश्च, प्राकृतकर्मोभिसम्बन्धात् स्यादेव मैत्रावरुणस्येवामक्षो पश्यादिति
भावे ॥ १९ ॥

तत्र मैत्रावरुणस्यैकभागत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

पू० ॥ द्विभागः स्याद्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥

तत्रेवामक्षे मैत्रावरुणः द्विभागः—भागद्वयोरेत स्यात् । द्विकर्मत्वात्-
प्रैषात्मकाचर्युक्कर्मकारित्वादनुवचनरूपहोतृकर्मकारित्वाच्च मैत्रावरुणो द्विकर्मा ।
अथैव द्विभाग स्यादिति ॥ २० ॥

सि० ॥ एकत्वाद्वैकभागः स्याद्भागस्याश्रुतिभूत-
त्वात् ॥ २१ ॥

एकत्वात्—कर्मनिमित्तं चोदकशस्त्रप्राप्तं यज्ञकृण तत्कर्तुः एकत्वात्,
एकभागः—एक एव भागः स्यात् । न भागद्वयम् । कुत ? भागस्य—
पशुपागे होतृमार्गं मक्षयेदचर्युमार्गं च भक्षयेत् इत्यस्य अश्रुतिभूतत्वात्-
शास्त्रविषयत्वाभावात् तादृशं शास्त्रं नास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रतिप्रस्थातुर्भक्षामावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पू० ॥ प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणार्त् ॥ २२ ॥

तस्मिन्नेव पशौ प्रतिप्रस्थातुः—इतिविशेषस्य, वपाश्रपणरूपा-
चर्युक्कर्मकारित्वान्मैत्रावरुणयत् कुत्रेवामक्षो विद्यते इति ॥ २२ ॥

सि० ॥ अमक्षो वा कर्मभेदात्तस्याः सर्व-
प्रदानत्वात् ॥ २३ ॥

अमक्षो वा—प्रतिप्रस्थातुः अमक्ष—भक्षणाभावः । कुत ?
तस्याः—वपाया, सर्वप्रदानत्वात्—इत्यनेन वपा प्रदीयते । यस्य द्रव्यस्य
प्रतिप्रस्थातृकर्तृकं श्रपणं तस्य सर्वस्य हुतत्वात् देयाभावः इति भावः ।

शब्दान्तराभ्यासादिभिर्वपाहोमाना भेदान्नैकापूर्जनकर्तृत्वं प्रतिप्रस्थातु-
र्विद्यते इत्याह कर्मभेदादिति । स्पष्टम् ॥ २३ ॥

गृहमेधीयापूर्वाऽऽज्यमागविधानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पू० ॥ विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात् पुनः-
श्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ २४ ॥

वैश्वदेवादिपर्वचतुष्टयारम्भकंचातुर्मासीयगृहमेधीये 'ग्रहद्वयो
गृहमेधिभ्यः सर्वासा दुग्धे सायमोदनम्' इति विधाय तत्र 'आज्यमागौ
यजनि' इति श्रुतम् । तत्र विकृतौ— गृहमेधीये श्रुतिर्द्विवाक्यं प्राकृत-
दर्शपूर्णमासीयाऽऽज्यमागविधेः पुनर्ग्रहणात् अनर्थकं— अनुवादरूपं
स्यात् । न विधिरिति भावः ॥ २४ ॥

द्वि० पक्षः ॥ अपि वा आग्नेयवद्विशब्दत्वं
स्यात् ॥ २५ ॥

सम्भवति सार्थकत्वे अनर्थकत्वकलानमनुचितमित्यस्वरसः सूच्यते
अपि वेत्यनेन । विशब्दत्वं— एकार्थबोधरुशब्दद्वयत्वं स्यात् । द्वाभ्या
मिलित्वा एकः शाब्दबोध इति यावत् । सत्येवं नानर्थक्यम् । आग्नेयवत्-
यथा 'अग्निमग्न आग्रह' इत्यत्र द्वाभ्यामग्निशब्दाभ्यामेको बोधस्तथा
चोदकेन प्रत्यक्षशास्त्रेण च मिलित्वा एको बोध उत्पाद्यते । 'प्रकृतिरतर्कतव्य-
मिति' । केन रूपेण सादृश्यमित्याकाङ्क्षायाभाज्यमागवत्त्वेन सदृशं वर्तव्य-
मिति दर्शपूर्णमासधर्मप्रापकं लिङ्गमिदमिति भावः ॥ २५ ॥

तृ० पक्षः ॥ न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥

आज्यपदमिति यदुक्तं तन्नैत्र मन्मयति । कुतः ? शब्दपृथक्त्वात्-
दृष्टान्ते सम्बुद्धयन्ताग्निशब्दः आवाहनक्रियाकर्त्रग्निपरः । द्वितीयान्तस्तु
तत्क्रियाकर्माग्निपरः । प्रकृते न तथेति वैश्वम् । तस्मात्पुनः प्रत्यक्षपाठः
आज्यमागस्य स्तुत्यर्थ इति वाच्यम् ॥ २६ ॥

च० पक्षः ॥ अधिकं वा अर्थवत्त्वात्स्यात् अर्थवाद-
गुणाभावे वचनादविकारे तेषु हि
तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात् ॥ २७ ॥

भिन्नप्रकरणस्य विधेः भिन्नप्रकरणे स्तुतिरयुक्तेत्याशयेन चतुर्थे पक्ष-
माह—अधिकं वा— प्राकृताज्यभागद्वयादधिकमेवाज्यभागद्वयं गृहमेधीये
विधीयते । कुतः ? अर्थवत्त्वात्— पुनर्ग्रहणस्यापूर्वसाधनत्वज्ञापकत्वेन सार्ध-
क्यात् । अर्थवादगुणाभावे अविकारे च— निर्दिष्टीकार्यवादस्य—
स्तुतेरसम्भवे ‘अप्सु मन्तावाज्यभागौ’ इत्यत्र गुणविधिवत्प्रकृते गुणविधेरभावे
अविकारे च— ‘शर्मयं चार्हिर्भवती’ति प्राकृतधर्मवाधाभावे च सति
वचनात्— ‘आज्यभागौ यजति’ इति पुनर्वचनात् अप्राकृतापूर्व-
साधनमधिकं कर्म स्यादिति अर्थवत्त्वं मविष्यति । हि—यतः, तेषु—
अर्थवादगुणविधिप्राकृतधर्मवाधेयुः सप्तसु अपूर्वत्वाच्चादर्थ्यं—तदर्थ-
तात्पर्यकत्वं स्यात् । प्रकृते तदग्न्यनमाभागादधिकमेवेति भावः ॥ २७ ॥

पं० पक्षः ॥ प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥

‘आज्यभागौ यजतीत्यस्य महाग्निहोत्रात् आज्यभागधर्मकं कर्म
कुर्वादिति लक्षणाप्रसङ्गान्न तुरीयः पक्षो युक्तः । तस्मादाज्यभागातिरिक्तं न
कुर्वादिति प्रतिषेधः—नदतिरिक्तस्याङ्गस्य निषेध एव स्यादिति चेत्—॥ २८ ॥

नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥

न पञ्चमः पक्षः सम्पक् । कुतः ? अश्रुतत्वात्— अश्रुतकतना,
स्वार्थत्यागः, प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयापचेरिति भावः ॥ २९ ॥

प० पक्षः ॥ अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥

शब्दान्तराभ्यासादिभिर्वपाहोमानां भेदान्नैकापूर्वजनककर्मकर्तृत्वं प्रतिप्रस्थातु-
र्विद्यते इत्याह कर्मभेदादिति । स्पष्टम् ॥ २३ ॥

गृहमेधीयापूर्वाऽऽज्यभागविधानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

पू० ॥ विकृतौ प्राकृतस्य विधेर्ग्रहणात् पुनः-
श्रुतिरनर्थिका स्यात् ॥ २४ ॥

वैश्वदेवादियर्वचंतुष्टयार्थकंचातुर्मासीयगृहमेधीये मरुद्भ्यो
गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम् ' इति विधाय तत्र ' आज्यमागौ
यजति ' इति श्रुतम् । तत्र विकृतौ— गृहमेधीये श्रुतमिदं वाक्यं प्राकृत-
दर्शपूर्णमासीयाऽऽज्यभागविधेः पुनर्ग्रहणात् अनर्थकं— अनुवादक्यं
स्यात् । न विधिरिति भावः ॥ २४ ॥

द्वि० पक्षः ॥ अपि वा आग्नेयवद्विशब्दत्वं
स्यात् ॥ २५ ॥

सम्भवति सार्वक्यत्वे अनर्थकत्वकल्पनमनुचितमित्यस्वरसः सूच्यते
अपि वेत्यनेन । द्विशब्दत्वं— एकार्थबोधकशब्दद्वयत्वं स्यात् । द्वाभ्या
मिलित्वा एकः शाब्दबोध इति यावत् । सत्येवं नानर्थक्यम् । आग्नेयवत्-
यथा ' अग्निमग्ने आग्रह ' इत्यत्र द्वाभ्यामग्निशब्दाभ्यामेको बोधस्तथा
चोदकेन प्रत्यक्षशास्त्रेण च मिलित्वा एको बोध उत्पाद्यते । ' प्रकृतिवत्कर्तव्य-
मिति ' । केन रूपेण सादृश्यमित्पाकाङ्क्षायामाज्यभागवत्त्वेन सदृशं कर्तव्य-
मिति दर्शपूर्णमासवर्षप्रापकं लिङ्गमिदमिति भावः ॥ २५ ॥

तृ० पक्षः ॥ न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥

आग्नेयवदिति यदुक्तं तन्नैव सम्भवति । कुतः ! शब्दपृथक्त्वात्-
दृष्टान्ते सम्बुद्ध्यन्ताग्निशब्दः आवाहनक्रियाकर्त्राग्निपरः । द्वितीयान्तस्तु
तत्क्रियाकर्माग्निपरः । प्रकृते न तथेति वैयर्थ्यम् । तस्मात्पुनः प्रत्यक्षपाठः
आज्यभागस्य स्तुत्यर्थ इति वाच्यम् ॥ २६ ॥

च० पक्षः ॥ अधिकं वा अर्थवत्त्वात्स्यात् अर्थवाद-
गुणामावे वचनादविकारे तेषु हि
तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात् ॥ २७ ॥

भिन्नप्रकरणस्य विधेः भिन्नप्रकरणे स्तुतिरयुक्तेत्याशयेन चतुर्थे पक्ष-
माह—अधिकं वा—प्राकृताज्यमागद्वयादधिकमेवाज्यमागद्वयं गृहमेधीये
विधीयते । कुतः ? अर्थवत्त्वात्—पुनर्ग्रहणस्यापूर्वसाधनत्वज्ञापकत्वेन सार्थ-
क्यात् । अर्थवादगुणामावे अविकारे च—निर्दिष्टीत्यार्यादस्य—
स्तुतेरसम्भवे ‘अप्सुमन्तावाज्यभागौ’ इत्यत्र गुणविधिरप्रकृते गुणविधेरभावे
अविकारे च—‘शरमयं बर्हिर्भवती’ति प्राकृतधर्मवाधाभावे—च सति
वचनात्—‘आज्यभागौ यजति’ इति पुनर्वचनात् अप्राकृतापूर्व-
साधनमधिकं कर्म स्यादिति अर्थवत्त्वं भविष्यति । हि—यत्ता,तेषु—
अर्थवादगुणविधिप्राकृतधर्मवाधेषु सत्सु अपूर्वत्वाच्चादर्थ्यं—तदर्थ-
तात्पर्यकत्वं स्यात् । प्रकृते तदग्न्यनमाभावादधिकमेवेति भावः ॥ २७ ॥

पं० पक्षः ॥ प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥

‘आज्यभागौ यजतीत्यस्य महाग्निहोत्रात् आज्यभागधर्मकं कर्म
कुर्यादिति लक्षणाप्रसङ्गात् तुरीयः पक्षो युक्तः । तस्मादाज्यमागतिरिक्तं न
कुर्यादिति प्रतिषेधः—नदतिरिक्तस्थाङ्गस्य निषेध एव स्यादिति चेत्—॥ २८ ॥

नाश्रुतत्वात् ॥ २९ ॥

न पञ्चमः पक्षः सम्यक् । कुतः ? अश्रुतत्वात्—अश्रुतकल्पना,
स्वार्पत्यागः, प्राप्तवाधश्चेति दोषत्रयापत्तेरिति भावः ॥ २९ ॥

प० पक्षः ॥ अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥

अग्रहणात्—आज्यभागधोः प्रत्यक्षभुतत्वेन चोदकशास्त्रं तदतिरि-
क्तोक्तलोपमेव गृहमेधीये प्रापयति । आज्यभागधोमिदं न करोति चोदक-
शास्त्रमिति चेत्—॥ ३० ॥

न तुल्यत्वात् ॥ ३१ ॥

नैवमपि युक्तम् । तुल्यत्वात्—सर्वधर्मप्रापकवाक्यस्य प्रवृत्तिवदि-
त्यस्य तुल्यत्वात् । यदि पृथग्वाक्यप्रापिता धर्माः स्युस्तदा स्यादेवं कदाचित् ।
एकवाक्यप्रापितेषु केषांचिदग्रहणं केषांचिदग्रहणमिति न सम्भवतीति
भावः ॥ ३१ ॥

तथा तदग्रहणे स्यात् ॥ ३२ ॥

तथा—यथा सप्तदशसामिधेनोऽस्थले 'सप्तदश सामिधेनोऽनुगृह्यात्' ।
इत्यनारभ्येऽधीतमेकं वाक्यं, अपरं च अन्वयरक्तपादिषु 'सप्तदश सामिधेनो-
रग्राहं' । इत्येवं वाक्यद्वयं प्रत्यक्षं, तथा प्रकृते प्रत्यक्षं वाक्यद्वयं चेदेवं
तद्वदुपसंहारो युक्तः स्यात् । अत्र तु एकमानुमानिकमिति वैषम्यमतः
सप्तमः पक्षोऽपि न शोभन इति भावः ॥ ३२ ॥

सि० ॥ अपूर्वतां तु दर्शयेद् अग्रहणस्यार्थ-

वत्त्वात् ॥ ३३ ॥

उपसृपस्थापितानिखिलपक्षानिरासपूर्वनासिद्धान्तज्ञापकस्तुः । अग्रहणस्य--
आज्यभागग्रहणस्य, अपूर्वतां --दर्शपूर्णमासप्रकृतिभिन्नतां दर्शयेत् । विष्पा-
धिक्यं प्रदर्शयति । विकृतौ-गृहमेधीये पुनर्वाक्यमिति यावत् । कुतः !
अर्थवत्त्वात्—तथा चेदेव नस्य सफलत्वादिति गान् । ॥ ३३ ॥

गृहमेधीये स्विष्टकृद्धोमादेरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥

गृहमेधीये यथा 'आज्यभागौ यजती'ति श्रुतं, तथा 'अग्नये स्विष्ट-
कृते समवधति' 'इडांमुपग्रहये' इति श्रुतम् । तत्र एकेन आकाङ्क्षाया

निवृत्तत्वादन्यत्र कार्यमित्याशङ्कायाभाह— ततोऽपि कथंभावाकाङ्क्षापूर-
वत्त्वेन युगपत् खले कपोतन्यायेनान्वित प्रत्यक्षश्रुतयावदुक्तं-सर्वमेव स्यात् ।
अनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

गृहमेधीये प्राशिवादिभक्षणामावाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सि० ॥ स्विष्टकृति भक्षप्रतिषेधः स्यात्तुल्यका-
रणत्वात् ॥ ३५ ॥

‘आज्यभागौ यजतीत्यत्र पञ्चम परिसङ्ख्यापक्षमाश्रित्य कृत्या-
चिन्तेयम् । स्विष्टकृति— अग्नये स्विष्टकृते समवचतीति धूमभागे स्विष्ट-
वृद्धौ, भक्षप्रतिषेधः—भक्षस्य-प्राशिवादिभक्षणस्य प्रतिषेध—निवृत्ति ।
श्रुतः ‘तुल्यकारणत्वात्— एकफलजनकत्वात् । यद्वाक्यमितरनिवर्तनमिति
गम्यते तत्र तद्वाक्य समानजातीयमेव निवर्तयति । आज्यभागवाक्य समान-
जातीय होममात्रं निवर्तयति । स्विष्टकृद्वाक्य तु सजातीय भक्ष एव उर्नयति ।
इयोरपि शेषप्रतिषेधरूपसत्कारजनकत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥

पू० ॥ अप्रतिषेधो वा दर्शनादिडायां स्यात् ॥ ३६ ॥

अप्रतिषेधो वा—भक्षप्रतिषेधोभावात् एव । कस्मात् ? ‘इडामुपबृ-
हति’ इति भक्षणार्थस्य इडोषाहानस्य च इडायां दर्शनात्—श्रवणा-
दित्यर्थः । यथा स्विष्टकृत्त्वसजातीय निवर्तयति । तथा इडामुपबृहयतीति
भक्षविधिः स्वजातीयं भक्ष व्यसथापयतीति भावः ॥ ३६ ॥

सि० दृ० ॥ प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥

‘इडामुपबृहयतीति इडोषाहानस्य दर्शनमुक्तं तत् । इडामेवा-
वचति, न प्राशित्रमुपबृहय प्राश्नानि’ इति विधिपूर्वस्य दर्शनात्—विधानात्,
प्रतिषेध एव प्राशिवादिभक्षणस्य । प्रथमं चोदकेन तत्र शेषस्य प्रतिषेध-

कर्मसमान्यस्य प्राप्तिः । तदनन्तरं सिष्टकृद्विधिना परिसिद्धत्वा । एवं स्वाति-
रिक्तस्य निवृत्तौ सत्या पुनरिडाविधिः तावन्मात्रे अभ्यनुज्ञारूपः । नेतरप्रापक
इति भावः ॥ ३७ ॥

प्रायणीयातिथ्ययोः शंखिडान्ततानियमाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पू० ॥ शंखिडान्तत्वे विकल्पः स्यात् परेषु
पत्न्यनूयाजप्रतिषेधः अनर्थकः स्यात् ॥ ३८ ॥

उपोतिष्टोमे ' शंखन्ता प्रायणीया सन्तिष्ठते । न परमीः संयाजयन्ति '
' इडान्ता आतिथ्या सन्तिष्ठते । नानुयाजैश्चरन्ति ' इति श्रूयते । तत्र
शंखिडान्तत्वे— प्रायणीयेष्ट्या ' तच्छंपोरावृणीमह० इत्यनूष्यमाने
शंयुवाके ' अक्षर्युराहवनाये परिधीन् प्रहरति ' इति शंखन्तावे आतिथ्या-
यामिष्टौ च इडामक्षणात्तत्प्रतिपादकवाक्यद्वये परेषु फलीकरणहोमप्रायश्चित्त-
होमकपालोद्भासनप्रभृतिषु शंखिडोत्तरवार्तिकर्मसु विकल्पः— ग्रीहियववदि-
कल्पेनानुष्ठानं स्यात् । प्रायणीयायाः शंखन्तत्वस्य आतिथ्यायायाः इडात-
त्वस्य च नियतत्वे तु तदुत्तरवर्तिपत्नीसंयाजानुयाजयोः प्राप्पभावेन तद्वि-
षयो निषेधः अनर्थकः स्यात् । प्रसक्तं प्रतिविस्पते इति न्यामादिति भावः ।
विकल्पेनानुष्ठाने कृते पत्नीसंयाजानुयाजयोः प्रसक्त्या तद्विषयकः प्रतिषेधः
समुपपद्यते इत्याशयः ॥ ३८ ॥

सि० ॥ नित्यानुवादो वा कर्मणः स्यादश-

ब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

नित्यानुवादो वा— शंखिडान्तत्वनेन पत्नीसंयाजामावस्य अनु-
याजाभावस्य च कलसत्वात् ' नान्तर्दिक्षे न दिवि चिन्वीतेतिवन्नित्यानुवाद
एव स्यात् शंखिडान्तत्वस्तावकः । तथा च यत्नलाघवम् । कर्मणः—
शंखिडोत्तरकर्मणः, अशब्दत्वात्— अविहितत्वात्, शंखिडान्तत्वमेव । न
विकल्प इति भावः ॥ ३९ ॥

प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव शंखिडाभ्या संस्थाधिकरणम् ॥१३॥

पू० ॥ प्रतिषेधवत्त्वाच्चोत्तरस्य परस्तात्प्रतिषेधः
स्यात् ॥ ४० ॥

दर्शपूर्णमासयो ' द्वौ शंख द्व इडे ' इति शयूद्वयमिडाद्वयं च
श्रुतम् । तत्र शंखिडा-तेल्यनेन का वा शंखु रीकार्य , का इडा चिति सशये
उत्तरस्य—द्वितीयस्य शय्यादे परस्ताधानि प्राङ्मार्गानि तेषा प्रतिषेध
स्यात् । प्रतिषेधवत्त्वात्—प्रतिषेधवचनस्य मार्गकवादित्यर्थः ।
पत्नीसंयानुयाजयो उत्तरशंखिडापूर्वदशतरेण प्राग्गमनात् प्राप्त निषेध
सफल इति भावः ॥ ४० ॥

सि०॥ प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात् ॥४१॥

वचनात्—शंखिडा-तेनेति वचनात्, प्राप्तेर्वा- प्रथमयो शंखिडयोरुद्देश्ये
उपरमनिमित्तस्य प्राप्ते उक्तवाक्यद्वये शंखिडाभ्येन पूर्वदशतरेण ग्रहणम् ।
अन्यथा अतिक्रमः—निमित्तातिक्रमः स्यात् । ' मानि घृते ' इत्येकपदश्रुत्या
सम्पूर्वकस्याध्यात्मार्थ उपरम एव वाक्यद्वये निमित्तत्वेन विधीयते । तत्र
विशेषस्याध्यात्मत्वात् उपस्थित परित्यज्यानुपस्थितग्रहणस्यायुक्तत्वेन निमित्त-
प्राप्तौ निमित्तिकारणे निमित्तातिक्रमदोषः स्यादेवेति पूर्वाभ्यामन्यद्विडाभ्या
प्रायणीयातिथ्ययोः संस्थान—समातिर्नोत्तराभ्यामिति भावः ॥ ४१ ॥

प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात् तस्य च नान्य-
देशत्वम् ॥ ४२ ॥

तस्य—शयुगाभादे, अन्यदेशत्वम्—पत्नीसंयानुयाजोत्तरदेश-
श्रुतित्व, न—इष्टं न । कुतः प्रतिषेधस्य—' न पत्नी संयानुयाजन्ति, नानू
याजेश्वरन्तीति निषेधस्य त्वरायुक्तत्वात्—ग्रहणमन्थे त्वरिमाणत्वात्किं-
दर्शनात् । तथा हि—' देवामुरा सत्यमभजन्त । अर्च देवा सत्यमभजन्त ।

अर्धमसुराः । तदसुरैः सत्यमनूष्यमानं देवानयाक्रामत् । ते प्रायणीयं
निरवपन् । तच्छंख्यंतमासीत् । अथासुरा यज्ञमायंस्तनो यज्ञस्तत्वर इति ।
तमेवं कृत्वा त्वरितमाद्रियन्ते' इति । तथा 'आतिथ्यं निरवपन् । तदिडान्त-
मासीत् । अथासुरा यज्ञमायंस्ततो यज्ञस्तत्वर इति । तदिडान्तमेव कृत्वा
स्वर्गितमाद्रियन्ते' इति त्वरायुक्तंस्तु पूर्वमेवापश्यते नोत्तरम् । तस्मात् प्रथमे
शंखिडे ग्राह्ये नोत्तरे इति सिद्धम् ॥ ४२ ॥

उपसदामपूर्वत्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥

पू० ॥ उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥ ४३ ॥

उद्योतिष्टोमे 'पटुपसद उपसावन्ते' इति प्रकृत्य 'अप्रयाजास्ता अनु-
याजा' इति श्रूयते । तत्र प्रयाजानुयाजयोः प्रतिषेधात् तयोरेकर्म—तान्
वर्जयित्वा यावदुक्तं—चोदकंप्राप्तं तदन्यत् सर्वमङ्गजातमनुष्यं
स्यादिति ॥ ४३ ॥

सौवेण वा अगुणत्वात् शेषप्रतिषेधः
स्यात् ॥ ४४ ॥

सौवेण वा—उपसत्प्रकरणे 'सुवेणाधारमाधारयति' इति वाक्य-
अन्यात् यावच्छ्रुतं तदतिरिक्ताङ्गप्रतिषेधः स्यात् । न निखिलस्य । अगुण-
त्वात्—प्राहुर्नगुणबोधकत्वाभावात् गुणविशदकृतेन चारितार्थं तस्य वाक्य-
स्येति श्रुत्यः ॥ ४४ ॥

अप्रतिषेधो वा प्रतिषिध्य प्रतिप्रसववत् ॥ ४५ ॥

अप्रतिषेधो वा—'सुवेणाधारमाधारयतीति वाक्येन आधारान्ति-
रिक्ताङ्गकटापस्ये नैव प्रतिषेधः क्रियते । अपि तु 'नान्यापादति पुरस्ताज्जु-
हुयात्' इति उपसद्व्योमात् प्राक् प्रतिषिद्धस्य होमसामान्यस्य प्रतिप्रसव-
तद्वाक्यमिति न वैयर्थ्यं तस्य । अतो वैयर्थ्यमिह न तस्य परिसङ्ख्या-
पत्वं वाच्यम् ॥ ४५ ॥

सि० ॥ अनिज्या वा शेषस्य मुख्यदेवतानभी-
ज्यत्वात् ॥ ४६ ॥

‘सुवेणाधारमाधारयतीति वाक्यस्यै वैयर्थ्यप्रसङ्गात् शेषस्य—आध-
यमाणंप्रोक्ततेहोमानो, अनिज्या वा— इज्याभावः— अकरणमेवेत्यर्थः । न
च ‘प्रतिषिध्य प्रतिप्रसव’ इत्येवं तद्वाक्यसार्थक्यं वाच्यम् । कुतः ? मुख्य-
देवतानभीज्यत्वात्— ‘नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् । यदस्यां-
माहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात् वैकृताम् । अन्यन्मुखं कुर्यादाभेद्याहुतेः । अग्निर्हि
मुखम् । सुवेणाधारमाधारयति । नान्यं यजते । आनिमनीकं सोमं शस्यं
विष्णुतेजनमिति श्रुतेः अग्निभिन्नसोमादिमुख्यदेवतासम्प्रदानकाहुतिनां
प्राथम्यनिषेधतार्थकत्वात् । प्राप्ता अग्न्यातिरिक्तमुख्यदेवता अनभीज्या पुर-
स्तात् । तस्मादग्निरव प्रथमं इज्यते इति भावः ॥ ४६ ॥

अवभृथस्यापूर्वत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

पू० ॥ अवभृथे बर्हिषः प्रतिषेधात् शेषकर्म
स्यात् ॥ ४७ ॥

उपोतिष्टोमे ‘वाहणेनैककपालेनावभृथमभ्यवयन्ति’ इत्यवभृथः श्रूयते ।
तत्र ‘अपबर्हिषः प्रयाजान् यजति । अपबर्हिषावन्त्याजौ यजति’
इत्याम्नातेम् । तत्रावभृथे बर्हिषः प्रतिषेधात् तद्विन्नं प्राकृतं सर्वं
शेषकर्म स्यात् । कस्मादिति चेत् अत्र चोदकशास्त्रस्य प्रथमतः
प्रवृत्त्यभावे बर्हिषः प्राप्यभावात् ‘अपबर्हिष’ इति तन्निषेधोऽ-
नर्थकः स्यात् । अत्रचोदकशास्त्र प्रथमेव प्रवर्तत इत्यायातम् । तथा च
प्रकृतिवद्विकृतिरिति श्रुतबर्हिषेतिषेधात् बर्हिषिन्नं प्राकृतमनुष्ठेयमित्यर्थास्ति-
व्यतीति भावः पूर्वपक्षिणः ॥ ४७ ॥

आज्यभागयोर्वा गुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः
स्यात् ॥ ४८ ॥

‘अप्सुगन्तावाज्यभागौ यजति’ इत्याज्यभागयोः ‘अप्सुगन्ताविति गुणत्वात्- गुणत्वश्चर्यात् अत्रभूय एवाज्यभागौ यजतीति श्रवणात् तद्विन-
शेषस्य प्रतिषेधेन परिसङ्ख्या स्यात् ॥ ४८ ॥

**प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधादवाक्यशेषत्वं
तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ४९ ॥**

‘अपरहिण प्रयाजान् यजतीति वास्ये प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधात्-
बहिर्मात्रस्य निषेधात्, अवाक्यशेषत्वं— तद्विधेयवाक्यस्य शेषः प्रविष्टिर्
नास्ति । परिसङ्ख्यापक्षे इति शेषः । तस्मात् नित्यानुवादः स्यात् ।
‘आज्यभागौ यजतीत्यनेन स्वेतरनिषेधे सति प्रयाजस्यापि निषेधः सिद्धः ।
तथा सति अपरहिण प्रयाजान् यजतीति वाक्ये बहिर्प्रतिषेधं प्रयाजविधिं च
करोतीति वाक्यम् । तथा च वाक्यभेदः । मन्मते तु चोदकशास्त्रेण ‘प्रातः-
प्रयाजानुवादेन बहिर् प्रतिषेधमात्रमिति लक्षणम् । न च वाक्यभेदः । तस्मा-
दाज्यभागौ यजतीत्यर्थं चोदकप्रातस्य नित्यानुवाद इति भावः ॥ ४९ ॥

**सि० ॥ आज्यभागयोर्ग्रहणं नित्यानुवादो गृहमे-
धीयवत् स्यात् ॥ ५० ॥**

अत्राज्यभागग्रहणं गृहमेधीयोष्टिरत्त वायदुकमेन स्यात् । नात्र
चोदकस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । अपरहिण इत्यनेन बहिर्भिन्नप्रयाजाभूत इति
नोक्तदोषः । तस्मादपूर्वोऽयमत्रभूयो विधीयते इति निष्प्रसङ्ग इति
भावः ॥ ५० ॥

वाजपेयादिभिकृतौ प्राकृत्यैकत्विक्रयूपादीनां सादिरत्वादि-
निरगविधित्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

**सि० ॥ विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्याद्-
ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् शरवच्च श्रुतितौ
विशिष्टत्वात् ॥ ५१ ॥**

‘ शरदि वाजपेयेन स्वराज्यगमो यजेत ’ इति ज्योतिष्टोमान्त्य-
संस्थात्वेन स्वराज्यफलको वाजपेयगो विहितः । तत्र ‘ खादिरो यूपो
भवति ’ ‘ बृहन् पृष्ठं भवति, ’ तथा त्रैवातन्यायामिष्टं । ‘ मध्यमो यमयः
पुरोडाशः ’ इत्याम्नातम् । तत्र खादिर एव यूपः, बृहदेव पृष्ठम्, मध्यमः
पुरोडाश एव यमयः इत्येव नियमः । न खादिरो वा पालाशो वा, बृहद्वा
रथन्तरं वा, मध्यमो वाग्न्योरेनि प्रकृतिरिति स्मृत्यः । कुनः विरोधिनमिकश्रुतौ-
प्रकृतौ विकल्पितानां मध्ये एकस्य श्रुतौ नियम एव स्यात् । ग्रहणस्य—
एकग्रहणशास्त्रस्य, अर्थवत्त्वात्— सफलत्वात् । श्रुतितः— प्रत्यक्षश्रु-
तितः, खादिरादीनां विशिष्टत्वात्— प्रबलत्वात् ते खादिरादयः शरवत्-
शराः कुशानिवाऽऽनुमानिमान् ब्रीहिरथन्तरादीन् निर्वर्तयन्ति, भावः ॥५१॥

शं० ॥ उभयप्रदेशादिति चेत् ॥ ५२ ॥

प्रकृतितः उभयप्रदेशात्— द्वयोराममनात् कृपमेकस्य वाध्यः
त्रिदोषापरिसङ्ख्या अयुक्तेति चेत् ॥ ५२॥

प्र० प्र० ॥ शरेष्वपीति चेत् ॥ ५३ ॥

शरेष्वपीति— शरेषु श्रुतेष्वपि कुशानां वाधः कथं सिध्यति ।
ते नैव निर्वर्तयन्ति चेत् ॥ ५३ ॥

विरोध्यग्रहणात्तथा शरेष्वपीति चेत् ॥ ५४ ॥

विरोध्यग्रहणान्— प्रकृतौ कुशविरोधिशराग्रहणात्— तयोः
प्रकृतौ विकल्पाभावात्, शरेष्वपि— विकृतावपूर्वरेण श्रुतेषु शरेष्वपि,
तथा— कुशप्रधरं युक्तमिति चेत् ॥ ५४ ॥

तथोत्तरास्मिन् ॥५५॥

प्रकृतौ विरोध्यग्रहणं न बाधरूपे निमित्तम् । अत्र तु उत्तरास्मिन्—
विकृतौ विरोधिग्रहणमेव तथा— वाधरूपे बीजम् । तच्च कुशविरोधिशर इव
ब्रीहिविरोधिष्वेव तुल्यमेवेति चेत्— ॥ ५५ ॥

श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५६ ॥

श्रुत्यानर्थक्यं—प्रकृतौ श्रयमाणब्राह्मिचिरोषियवग्रहणेनैव ब्रौहीणां बाधे सिद्धे पुनस्तद्वापार्थं विकृतौ 'यवमयो मय्यमः पुरोडाशः' इति श्रुतेरानर्थक्यमिति चेत्— ॥ ५६ ॥

ग्रहणस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रवृत्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥

'यवमयो मय्यमः पुरोडाशः' इति ग्रहणस्य—यवग्रहणस्य, नियमविधित्वात् उभयोः— ब्रौहियवयोः, अप्रवृत्तिः—प्रवृत्त्यभावात् स्यात् ॥ ५७ ॥

काम्येष्टिपूर्वादिर्द्रव्यदेवताभिः प्राकृतद्रव्यदेवतस्य निवृत्त्यधिकरणम् ॥ १७ ॥

सि० ॥ सर्वासौ च गुणानामर्थवत्त्वाद्ग्रहणमप्रवृत्तेः स्यात् ॥ ५८ ॥

'आमेपमहाकपालं निर्वपेद्रुक्तामः,' अग्नीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपेष्टुष्टामाकं प्रह्वार्चसकामः, ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेप्रजाकामः' इत्यादयः काम्येष्टयः श्रूयन्ते । तत्र प्राकृतं द्रव्यदेवतं निवर्तते, उत नेति संशये आह—सर्वासौ—काम्येष्टिसर्वस्युत्पत्तिचोदानां काम्येष्टिकण्डोत्पत्तिविधीनामिति यावत् । च गुणानां—देवतादीनां, अर्थवत्त्वात्—तत्प्राकृतमावनया सम्बद्धत्वात्, अप्रवृत्तेः—प्राकृतद्रव्यदेवतासम्बन्ध्यानां क्षाया अभावात् चोदकप्रवृत्त्यभावेन तद्ग्रहणं—यैकतद्रव्यदेवताग्रहणमेव स्यात् । न प्राकृतं तद् ग्रहणम् । तन्निवृत्तिरेव स्यादिति भावः ॥ ५८ ॥

शं० ॥ अधिकं स्यादिति चेत् ॥ ५९ ॥

अधिकं—प्राकृतवैतलोत्पत्तयोः समुच्चयः स्यादिति चेत्— ॥ ५९ ॥

शं० नि० ॥ नार्थाभावात् ॥ ६० ॥

न अर्थाभावात्— आकाङ्क्षाया अभावेन समुच्चयो न स्यादित्यर्थः ॥ ६० ॥

विकृतौ सोमापौष्णपशौ श्रुतेनौदुम्बरत्वेन प्राकृतस्य खादि-
रत्वस्य निवृत्त्याधिकरणम् ॥ १८ ॥

सि० ॥ तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः,
प्रवृत्तौ हि विकल्पः स्यात् ॥ ६१ ॥

पशुफलके सोमापौष्णदेवताके पशुयागे ' औदुम्बरो यूपो भवति ?
इति भुनम् । तत्र खादिर-औदुम्बरयोः समुच्चयः, उक्त प्राकृतस्य खादिरस्य
निवृत्तिरिति संशये सिद्धान्तः । तथा—पूर्वाधिकरणजत् प्राकृतद्रव्यबाधः ।
कुतः ? एकार्थविकारे—एकफलकप्राकृतखादिरद्रव्यविरुद्धौदुम्बरद्रव्यविधौ
सति प्राकृतस्य खादिरद्रव्यस्य अप्रवृत्तिः—प्रवृत्त्यभावः । हि—यतः,
प्रवृत्तौ विकल्पः—विषयशिष्टो विकल्पः स्यात् । चोदकप्राप्तस्य प्रत्यक्षभुनस्य
चेत्यर्थः । न चेप युक्तः । अतो निवृत्तिः खादिरस्येति भावः ॥ ६१ ॥

शं० ॥ यावच्छ्रुतीति चेत् ॥ ६२ ॥

चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षभुनं चेति द्वयमपि ग्राह्यम् । सत्येवं न विमर्श-
श्चोदकानुग्रहोऽपीति चेत्— ॥ ६२ ॥

शं० नि० ॥ न प्राकृतावशब्दत्वात् ॥ ६३ ॥

न—युगपद्वयं न ग्राह्यम् । कुतः ? प्रकृतौ—प्रवृत्तौ विकृतौ चेत्यर्थः ।
अशब्दत्वात्—अविहितत्वात् । प्रकृतौ खादिरं यूपे पशुनियोजनं निहि-
तम् । विकृतौ औदुम्बरे यूपे । उभयत्र नियोजनं सास्त्रद्वयविरुद्धमिति
भावः ॥ ६३ ॥

ब्रह्मवर्चसकामैः शुक्लादिगुणविशिष्टब्रीहिभिरेव यागाधिररणम् ॥१९॥

विकृते त्वनियमः स्यात् पृषदाज्यवद्ग्रहणस्य
गुणार्थत्वादुभयोश्च प्रविष्टत्वाद्गुणशास्त्रं यदेति
स्यात् ॥ ६४ ॥

‘सोमारौद्रं घृते चरुं निर्धेपेच्छुक्लानां ब्रीहीणां ब्रह्मवर्चसनामः,
सोमारौद्रं चरुं निर्धेपेच्छुक्लानां ब्रीहीणामभिचरन्, सौर्धे चरुं निर्धेपे-
च्छुक्लानां ब्रीहीणां, ‘नेर्ऋतं चरुं निर्धेपेच्छुक्लानां ब्रीहीणाम्’ इत्या-
दयः त्रिकुनीष्टय आचानाः । ताः ब्रीहिरभिर्वैरानुष्ठेयाः, उत
शुक्लादिगुणविशिष्टब्रीहिभिरेवेति विचारे आह ‘पृषदादी विकृते
त्विति— उक्तविकृतिषु विरोधिना मस्ये अन्यतमादिन् गृह्यमाणे
ब्रीहियवयोरनियमः स्यात् । कुतः ? प्रकृतमाक्ये ग्रहणस्य— ब्रीहिग्रह-
णस्य, गुणार्थत्वात्— यथा ‘पृषदाज्येनानूयाजान् यजताम्यत्र ऽऽज्यग्रहणं
पृषद्वत्पृषदगुणविषयं तथा शुक्लादिगुणविषयं ब्रीहिग्रहणमिति तेषां निय-
मार्थताभावात् उभयोः— ब्रीहियवयोः, प्रविष्टत्वात्— चादयः शास्त्रेण
प्राप्तत्वात् यदा शुक्लानामित्यादिगुणशास्त्रं तदा ब्रीहिशास्त्रं स्यात् । इति
यत्रशास्त्रप्रवृत्तेः बाधोक्तम् प्रवर्तते इति ॥ ॥ ६४ ॥

सि० ॥ ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत श्रुतितो विशि-
ष्टत्वात् ॥ ६५ ॥

ऐकार्थ्याद्वा— पुरोऽशक्यैककार्थ्यं प्रवृत्तत्वात्तयोर्ब्रीहियवयोर्मस्ये
श्रुतितः—प्रत्यक्षश्रवणेन, विशिष्टत्वात्— आनुष्णनिकयश्चास्त्रपातयवापेक्षया
बलवत्स्यात्, नियम्येत— ब्रीहीणां ‘अयोगव्यवच्छेदं’ कुर्यात् । ‘शुक्लादि-
गुणविधानार्थं ब्रीहीणामनुवाद इत्युक्तौ तु फलोद्देशेन यागस्य विधानं, तत्रैव
ब्रीहीनुद्देशेन गुणविधिरिति वाक्यभेदापत्तिः । विरुद्धत्रिकद्वयापीतश्च । अतो
गुणद्रव्याश्रित्येष्टयागविधानं फलोद्देशेनेत्येव चकन्वम् । सत्येवं न काप्यनु-
पपीत्तनियमविधाविति यथा निवर्तन्ते एवेति भावः ॥ ६५ ॥

विरोधित्वाच्च लोकवत् ॥ ६६ ॥

विरोधित्वाच्च--एकस्मिन् कार्ये ये विकल्पेन साधकास्ते परस्परं विरोधिनस्तेषां न सहप्रवृत्तिरिति लोके दृष्टत्वादापि यवानां निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६६ ॥

ऋतोश्च तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥

ऋतोः--ब्रह्मनर्चसादिफलकस्य यागस्य, तद्गुणत्वात्--शुक्लादिगुणत्वात्, प्राथमिकशान्दबोधसमये शुक्लवादिक्तं न ब्रीहिगुणत्वेन प्रतीयते । निखिलगुणविशिष्टऋतुविधानात् ऋतुगुणत्वेनैव शुक्लादीनां प्रथमं प्रतीतिः । ब्रीहिगुणताप्रतीतिस्तु आरुणीन्यायेन पश्चाद्भाविनीति ब्रीहौ । यागसम्बन्धे शुक्लादिगुणसम्बन्धे च विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिदोषस्य नावसर इति भावः ॥ ६७ ॥

पृषदाज्ये समुच्चयाद्ग्रहणस्य गुणार्थत्वम् ॥ ६८ ॥

पृषदाज्ये दधिघृतयोः समुच्चयात्--मिश्रणात्, उक्तवैयर्थ्येण तत्र ग्रहणस्य--आज्यग्रहणस्य, गुणार्थत्वमिति ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

ऋत्वन्तरे वा अतन्यायत्वात् कर्मभेदात् ॥ ६९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः चतुर्वचं पञ्चावचं च भुतम् । अग्नीषोमीयपशुयागे तु 'यद्यपि चतुर्वचो यजमानः पश्चात्तैव वषा कार्य' इत्याह्वयम् । तत्र ऋत्वन्तरे पशौ पश्चावत्तिचतुरत्यत्तिनोः कर्मभेदात् अतन्यायत्वात्--लोकवादिति सूत्रोक्तन्यायस्य प्रसरो नास्तीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

पश्चावत्तैव वषा कार्येत्यनेनाह्वेष्वपि पश्चावत्तविधानाधिकरणम् ॥ २० ॥

॥ अथ दशमाध्यायस्य अष्टमः पादः ॥

प्रदेशानारभ्यविधानयोर्निषेधस्य पयुदासत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्यविधाने प्राप्तप्रति-
षिद्धत्वादिकल्पः स्यात् ॥ १ ॥

अहिमनष्टमे पादे नमर्थविचारा मुह्यतः क्रियते । तत्र महापितृप्रक्षे-
चोदकेन प्रदिष्टे ऋत्विग्वरणे ' न होनारं वृणीते नाऽऽर्घ्यम् ' इति श्रुतम् ।
तथा-अनारभ्यपादे प्राप्ते ' आश्वावयेति चतुरक्षरम् । अस्तु श्रौषडिति चतु-
रक्षरम् । यजेति द्यक्षरम् । ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम् । द्यक्षरो वषट्कारः ।
एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञेष्वन्वायत्त- ' इति । ततो ' नानुयाजेषु ये
यजामहं करोति ' इति श्रुतम् । तत्र प्रदेशानारभ्यपादयोः प्रतिषेधः—
विधिप्रातिषेधोस्तुन्यग्रामाणादिकल्पः, किंवा पयुदास इति सशये
प्रदेशे—महापितृप्रक्षेपमीषे चोदकप्राप्तस्य आर्षेयवर्णस्यानारभ्यविधानेन
प्राप्तस्य ये यजामहस्य प्रतिषेध प्राप्तप्रतिषिद्धरूपात्वाच्च तयोर्भिरन्यः
स्यात् ॥ १ ॥

अर्थप्राप्तवदिति चेत् ॥ २ ॥

अर्थप्राप्तवदिति—यथा अर्धेन—रागेण प्राप्ते कलञ्जमक्षणादौ ' न
कलञ्जं मक्षयेत् ' इति निषेधो बाधकः कलञ्जमक्षणस्य, तथा नानुयाजे-
ष्वित्यादावप्यत्यन्तबाध स्यादिति चेत्—॥ २ ॥

न तुल्यहेतुत्वाद्भयं शब्दलक्षणम् ॥ ३ ॥

न । तुल्यहेतुत्वात् । प्रकृते उभयं—प्रवृत्तिनिवृत्तिरूप द्वयं
शब्दलक्षणं—शब्देप्रमाणकम् । अतस्तुल्यम् । कलञ्जमक्षणादौ रागः

प्रवृत्तिनिमित्तम् । निवृत्तौ शब्दः कारणमिति वैषम्यम् । रागस्तु शब्दादुर्बल
इति युक्तस्तत्र बाध इति भावः ॥ ३ ॥

सि० ॥ अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वा-
द्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात् ॥ ४ ॥

अष्टदोषदुष्टत्वेनान्याय्यत्वाद्विकल्पो न प्रकृते । विरोधित्वान्नापि
समुच्चयः । अपि तु वाक्यशेषः—एकवाक्यतापन्नः सन् विध्येकदेशः स्यात् ।
अर्थपरमाणुमिश्रं सत्रं प्रकृतिवदनुष्ठेयम् । अनुपांजमिन्नामु यजेतिदु ये यजा-
महः कार्य इति भावः ॥ ४ ॥

न सोमेऽश्वरे इत्यस्य निषेधस्य नित्यानुवादत्वेनार्थवादत्वा-
धिकरणम् ॥ २ ॥

अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः आज्यभागौ प्रकृत्य 'न तौ पशौ करोतीति' निमित्त्य
ततः 'न सोमेऽश्वरे' इत्याज्ञातम् । तत्र सोमयागे आज्यभागस्य प्राप्त्य-
भावात्त पर्युदासोऽयम् । विकल्पस्यान्याय्यत्वात्तान्नापि निषेधः । अपि तु अपूर्वे-
केनापि प्रमाणेन प्राप्त्यभावे यो निषेधः स नित्यानुवादत्वादर्थवादः स्यात् ।
यथा सोमेऽश्वरे तौ न करोति तथा पशौ तौ न कुर्यात् इत्यस्य विधेः
शेषोऽयमर्थवाद इति भावः ॥ ५ ॥

नातिरात्रे षोडशिनमित्यस्य विकल्परूपत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

शिष्टत्वा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

प्रथमाधिकरणे विधेः पर्युदासस्वरूपं प्रदर्शितम् । द्वितीये अर्थवाद
इत्याभिहितम् । तृतीये प्रतिषेधस्वरूपमुच्यते । शिष्टत्वा—प्रमाणान्तरेण
विधानं कृत्वा पुनर्यो न्वर्थः स प्रतिषेधः—निषेध एव स्यात् ।

यथा ज्योतिष्टोमस्य पञ्चम्या संस्थाया 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'नाति-
रात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यत्र न पर्युदासः । नाप्यर्थवादः । व्याधातात् ।
अपि तु निषेध इति मात्रः ॥ ६ ॥ -

अनाहुतिर्वैजर्तिलाश्वेत्यादिनिषेधस्यार्थवादत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सि० ॥ न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्रकल्पावर्थवादः स्यादा-
नर्थक्यात् परसामर्थ्याच्च ॥ ७ ॥

'जर्तिलयगंगा जुहुयात् गवेषुरयगंगा वा जुहुयात् । न ग्राम्यान्
पशून् हिनस्ति नारण्यान् । अथो खत्वाहुरनाहुतयो वै जर्तिलाश्च गवेषुकाश्च
पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्याम्नायते । अत्र जर्तिलयगवादीनां विधिनि-
न्दयोः श्रवणात् पूर्ववदेव विकल्पो वाच्य इति चेदाह- न चेदिति । अन्य-
अन्यविधेयं, न प्रकल्पयेत्-न लभ्येत चेद स्याद्विकल्पः । प्रकल्पा-प्रकृतौ
पयोविधिप्रकल्पात् तच्छेषः अर्थवाद एव स्यात् । अन्यथा परसामर्थ्यात्-
परद्रव्यविधानसामर्थ्यात् त्रौहियत्रवद्विकल्पे सिद्धे निषेधोऽनर्थक-
प्राम्यारण्यपशूना हिंसागहिंसेन प्रशस्तानपि जर्तिलगवेषुकौ (आरण्य-
तिलगोधूमौ) अग्निहोत्रं प्रति आहुतिरेनाप्रशस्तावेव । पय एव प्रशस्तम् ।
इत्थं महाभाग पयः स्तुयते इत्यर्थवादः स इति भावः ॥ ७ ॥

त्रैत्यम्बरुहोमेषु अभिधारणानभिधारणादीनामर्थवाद-
त्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥

चातुर्मास्येषु त्र्यम्बकमन्त्रसयोगास्त्रैत्यम्बका एकरूपालसंस्कृता बहवः
पुरोडाशा विहिताः । तान् प्रकल्प्य 'अभिधार्या नानभिधार्या इति मीमांसने ।
यदभिधारयेत् रुद्रायाऽऽस्थे पशूनामिदध्यात् । यन्नाभिधारयेत् रुद्रायाऽऽस्थे
पशूनामिदध्यात् । अथो खत्वाहुरभिधार्या एव । न हि हवित्समिधृतमस्तीति ।
तथा 'होतव्यमग्निहोत्रं न होतव्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः । यदि

जुहुयाद् यथापूर्वमाहुर्नानुहुयात् । यन्न जुहुयादग्निं परापतेन । तृणीमेव
 होतव्यम् । यथापूर्वमाहुर्नानुहोति । नाग्निं परापतनीति । अत्रापि पूर्वं —
 पूर्वाधिकरणोक्त्यायै, तुल्यकालत्वात् — तुल्ययोगक्षेपत्वादर्थवाद एव
 निषेयस्तुत्यर्थ इत्यतिदेशस्तस्य ॥ ८ ॥

आधाने उपवादस्य विकल्पत्वाधिकारणम् ॥ ६ ॥

उपवादिश्च तद्वत् ॥ ९ ॥

आधाने ' उपवीता वा एतेस्याग्नेयौ मयन्ति, यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा
 सामानि गायति । तस्मान्न ब्रह्मा सामानि गायति ' इति श्रूयते । अत्रापि
 उपवादः — उपवीता इति वाक्योक्तेः वादः तद्वत् — ग्रहणाग्रहणवद्विकल्प
 एव । अत्र ब्रह्मपदशक्यार्थस्य कृत्विज गानप्रसर्करभावात् तन्निषेधासम्भ-
 वान् विप्रत्ययान्तिद्वारा ब्रह्मपदस्य उद्गातरि उक्षणा । तस्य च गाननिषेधा-
 न्नानविधानाच्च ' शिशूवा तु प्रतिषेधः स्यात् ' (१०।८।६) इति -याया-
 तिदेशेन विरूप्य इति भावः ॥ ९ ॥

प्रतिषेधादकर्म इति चेत् ॥ १० ॥

प्रतिषेधात् — सामगानस्य निषेधात्, अकर्म — न तद्गान कार्य-
 मिति चेत् — ॥ १० ॥

न शब्दपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥

' एतत्तर सामाभिगायने गार्हपत्य आधीयमान ' इति शब्दपूर्वत्वात् —
 विधिविहितत्वात् न अकर्म इत्यर्थः ॥ ११ ॥

दीक्षितस्त्वृकदानादिनिषेधस्य पर्युदासत्वाधिकारणम् ॥ ७ ॥

पू०॥ दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात्

सर्वदानहोमपाकनिषेधः स्यात् ॥ १२ ॥

अश्लोतिष्ठोमे ' दीक्षिते न ददाति, न जुहोति, न यचति ' इति
 श्रूयते । अत्र अविशेषात् — सामा यत् अग्रात् सर्वेषामेवोपदिष्टानामतिदि-
 ष्टानां च दानादीनां निषेधः स्यात् ॥ १२ ॥

अक्रतुयुक्तानां वा धर्मः स्यात् क्रतोः प्रत्यक्ष-
शिष्टत्वात् ॥ १३ ॥

‘ हिरण्यमन्त्रेयाय ददाति ’ ‘ दाक्षिणाग्निं जुहोति ’ इत्यादिक्रतुसयु-
क्तदानहोमादिभिना ये अक्रतुसयुक्ता पुरुषार्था दानहोमादयस्तेषां निषेधे
धर्मः स्यात् । कुतः क्रतो — क्रतुस्य, प्रत्यक्षशिष्टत्वात् —
साक्षाद्विहितत्वात् । अन्यथा तेषां वैयर्थ्यं स्यादिति भावः ॥ १३ ॥

तस्य वाप्यानुमानिकमाविशेषात् ॥ १४ ॥

तस्य — निष्पन्नस्य त्रिष्वेव दीक्षणीयादिषु अनुमानिकं —
चोदकप्राप्तं प्रयाजादिकमेव । अपिः पुनर्यस्य सङ्ग्राहकः । अविशेषात्-
विशेषामावात् अग्निहोत्रादिकमपि चोदकप्राप्त्यै ग्राह्यम् ॥ १४ ॥

सि० ॥ अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः

स्यात् प्रतिषेधे विकल्पः स्यात् ॥ १५ ॥

न पुरोक्तं कोऽपि पक्षः । अपि तु ‘ अहरहरग्निहोत्रं जुहोतीति
वाक्यशेषत्वाद्भिन्नेवाक्यशेषत्वात् इतरपर्युदासः — अदीक्षितेन — दाक्षित-
मिन्नेन होतव्यमित्यर्थः स्यात् । प्रतिषेधे विस्तरापात्तिः स्यादिति
भावः ॥ १५ ॥

वर्त्महोमादिभिराहवनीयस्य बाधाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अविशेषेण यच्छास्त्रमन्यास्यत्वाद्विकल्पस्य
तत्सन्दिग्धमारोद्धिशेषांशेष्टं स्यात् ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमे — ‘ पदे जुहोति, वर्त्मनि जुहोति ’ इत्येकान्तात् ।
राजमूये — ‘ वर्त्मनि कवचांमुपगृह्य जुहोति ’ इति च । तथा-यत्र ‘ गार्ह-
पत्यं पत्नीसंयाजान् जुहोति ’ इति श्रूयते । अनारम्य च ‘ यदाहवनीये
जुहोति तेन सोऽस्यामीष्टं प्राप्नोति भवती ’ इति च श्रुतम् । अत्र सामान्य-

विशेषशास्त्रप्राप्तयोर्विकल्पः, “उत्त” सामान्यप्राप्तस्य बाध इति संशये विशेषशिष्टं—सामान्यविशेषशास्त्रसंनिपाते यदि विशेषशास्त्रेण शिष्टं-विहितं तदेव स्यात् । अविशेषेण— सामान्यशास्त्रेण यदुपदिष्टं तत् आरात्-दूरम् । तत्र प्रवर्तते इत्यर्थः । अतः तत् ‘यावद्विषय यत्किञ्चिद्विषय वा’ इति सन्दि-
ग्धस्य विशेषशास्त्रेण बाधः । नन्वत्यन्तबाधपक्षया ‘पक्षे बाधः’ अर्था-
द्विकल्प एवास्त्विति चेद्विकल्पस्य दोषानेकानादन्याव्यवहारमिति भावः ॥१६॥

वैमृधादिषु पुनः सप्तदश्यविधैर्वान्यशेषत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणम-
विकृतमाऽऽज्यभागवत् प्राकृतप्रतिषेधार्थम् ॥१७॥

‘सप्तदश सामिधेनीरनुभूयात्’ इत्यनारम्याऽऽज्ञात् सामिधेनीसाप्त-
दशं प्रकृतौ विहितेन पाञ्चदशेन बाधेन सत् यावद्विहितेषु प्राप्तमपि पुनः
। वैमृधे अ-ररकलार्थं पशो चातुर्मास्ये मित्रविन्दार्यो त्रैधातव्यामाप्रयणेष्ट्या
च साक्षाच्छ्रूयते ‘सप्तदश सामिधेनीर-गोहेति । तत् पुनःश्रवणं किमर्थ-
मित्याऽऽकाङ्क्षाया अप्रकरणे— प्रकरणमनारम्याऽऽज्ञातं यच्छास्त्रं विकृति-
विशेषे पुनस्तथा श्रूयते, तत् आज्यभागवत् प्राकृतज्ञातप्रतिषेधार्थम् ।
नान्यत् प्राकृतमर्हं सत्र कुर्यादिति । अन्यथा पुनःश्रवणं व्यर्थं
स्यादिति ॥ १७ ॥

सि० ॥ वाक्यशेषो वा क्रतुना ग्रहणात् स्याद-
नारम्यविधानस्य ॥ १८ ॥ -

वाक्यशेषो वा—प्रकरणपठितवाक्यशेषो वा वाक्यशेष एव
अनारम्याधीन वाक्यम् । उभयं मिलित्वा एकमेवार्थं न्युत्ते इत्यर्थः । अनार-
म्यविधानस्य क्रतुना ग्रहणात्— क्रतुना सह सम्बन्धग्रहणात्
द्वयोरप्येकार्थबोधकत्वे अन्यतरवैयर्थ्याद्वावसरः । विधीयमानसाप्तदश्यस्य

क्रतुसम्बन्धवत्सामिधेनीसम्बन्धोऽपि ग्राह्यः । तत्र प्राक्तरणिकवाक्यं क्रतु-
सम्बन्धबोधकम् । अपरं च वाक्यं सामिधेनीसम्बन्धबोधकमिति नान्य-
तरस्य वैयर्थ्यमिति भावः ॥ १८ ॥

पृथिव्यै स्वाहेत्यादिविधिना अविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु
स्वाहाकारविधानाधिकरणम् ॥ १० ॥

मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशात्स्यात् ॥ १९ ॥

कचिदर्थिहोमं प्रकृत्य ' पृथिव्यै स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा, वायवे
स्वाहा ' इति श्रूयते । ' वषट्कारेण स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं
प्रदीयते ' इत्यनारभ्यवचनं चास्ति । अत्र मन्त्रेषु—पृथिव्यै स्वाहेत्यादि-
स्वाहाकारान्तमन्त्रेषु, अनारभ्याधीतस्योक्तवचनस्य अवाक्यशेषत्वं—वाक्य-
शेषत्वं—उपसंहारो न—नास्तीत्यर्थः । कुतः ! गुणोपदेशात्—वर्णानुपूर्वी-
रूपगुणोपदेशात् । पूर्वाधिकरणे वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः वाक्यशेषत्वमुक्तम् । अत्र
तु मन्त्रे स्वाहाकारपाठस्य ' स्वाहा पृथिव्यै ' इति विपरीतराठनिवर्तकतया
तस्य साफल्यमस्तीति बोध्यमिति भावः ॥ १९ ॥

अनाम्नाते दर्शनात् ॥ २० ॥

अनाम्नाते—अपठितस्वाहाकारोऽपि, दर्शनात्—विधानस्य
श्रूयमाणत्वात् । ' घृतेन घानापृथिवी आपृणेषाम् ' इत्यौदुम्बर्यो जुरोति ' ।
आम्नादयस्त्रायति । भूमिगते स्वाहानारोति ' इति विधानस्य दर्शनाद्यधुन-
संहारः पठितमन्त्रे तत्रैव ताद्विधानमसङ्गत्वं स्वादिभे भावः ॥ २० ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ २१ ॥

नचिच्च ' न स्वाहेति वचनं करोति ' इति प्रतिषेधो दृश्यते ।
स उपसंहारपक्षे व्यर्थः । अतो नोपसंहारः । अवाक्यशेषत्वं तस्येति
भावः ॥ २१ ॥

अग्न्यतिग्राह्ययोर्विकृतावुपदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः
स्यात् ॥ २२ ॥

‘य एवं विद्वानग्निं चिनुते’ तथा— ‘उपष्टम्भनं वा एत
यज्ञस्य यदतिग्राह्यः’ इति श्रुतमग्न्यतिग्राह्यं, विकृतौ चोदकः प्रापयति
वा नेति संशये अग्न्यतिग्राह्यस्य— अग्नेः अतिग्राह्यस्य च विकृतौ
अप्रवृत्तिः । पुनः ! विकृतौ उपदेशात्— ‘अयातोऽग्निमग्निष्टोमेना-
नुयजति, तमुक्थ्येन, तमनिरात्रेणेत्वादिना । तथा ‘यः पृष्ठेऽतिगृह्णीयात्
ग्राचं यज्ञं पृष्ठानि सङ्गृह्णीयुर्यदुक्थ्येऽतिगृह्णीयादित्यादिना च । तस्मान्न
विकृतावतिदेशस्तथेति ॥ २२ ॥

मासिग्रहणं च तद्वत् ॥ २३ ॥

‘मासि मासि अतिग्राह्या गृह्यन्ते’ इत्यप्याम्नायते । यदि तत्र चोदकः
प्रापयेन्न स उपदेशः स्यात् । अनोऽपि नातिदेशस्तयोर्विकृताविति पूर्वः
पक्षः ॥ २३ ॥

सि० ॥ ग्रहणं वा तुल्यत्वात् ॥ २४ ॥

इतराङ्गवदनयोरप्यग्न्यतिग्राह्ययोरङ्गत्वेन तुल्यत्वाच्चोदकशास्त्रेण ग्रहण-
मेवेति सिद्धान्तः ॥ २४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २५ ॥

‘यद्वाचितं चिन्वते यः कामयेत शीर्षं धानमुष्मिन् लोके स्यामिति’
‘यथा पञ्चैतानि निग्राह्यान् गृह्णातीति च लिङ्गदर्शनादपि तयोर्विकृतौ
ग्रहणमेव सिध्यति । अन्यथा विकृतौ कङ्काकारतायाः ऐन्द्रतायाश्च श्रुताया
अनुपपत्तिः स्यादिति आरः ॥ २५ ॥

ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥ २६ ॥

ग्रहणं—विकृतौ यस्त्वातन्त्र्येण विधानं तत् समानविधानं—
यथा प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे विधानं तथैव द्विरात्रादौ स्यात् । यदि ज्योतिष्टोमे
तद्विधानं कृत्वा द्विरात्रादौ स्वातन्त्र्येण विधानं स्यात् । तदा ' छन्दश्चितं
चिन्वीत पशुकामः ' इत्यादिगुणफलसम्बन्धविधानां तत्र प्रवृत्तिर्न भवेत् ।
गुणफलसम्बन्धविधानामतिदेशो नास्तीति प्रागभिहितत्वात् । अप ज्योति-
ष्टोमसमान एव द्विरात्रादौ विधिश्चेत्तत्र पशुकामविधीना प्रवृत्तिरिति
तदर्थमुपदेश इति न तत्रोपदेशस्य वैयर्थ्यमिति भावः ॥ २६ ॥

मासिग्रहणमभ्यासप्रतिषेधार्थम् ॥ २७ ॥

अभ्यासप्रतिषेधार्थं मासिग्रहणं—प्रत्यह नाभ्यासः । किन्तु
मासि मास्येवेति तदर्थं तद्ग्रहणम् ॥ २७ ॥

उपस्तरणाभिधारणाम्नां सहैव चतुरवत्तावदानाधिकरणम् ॥ २८ ॥

उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवत्तं प्रधानस्य होम-
संयोगादाधिकमाज्यमतुल्यत्वाल्लोकवदुत्पत्तेर्गुण-
भूतत्वात् ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः ' चतुरवत्तं जुहोति ' इत्याम्नायते । तत्रोपस्तरणा-
भिधारणाम्नां सहैव चतुरवत्तं, अतः प्रधानद्रव्यादेश चतुरवदातव्यमिति संशये
उत्पत्तितादर्थ्यात्—उत्पत्तेः—पुरोडाशोत्पत्तेः तादर्थ्यात्—होमार्थत्वात्,
प्रधानस्य—पुरोडाशस्य चतुरवत्तं कार्यम् । चतुरवदानसंस्कृतस्य प्रधानस्य
पुरोडाशस्य होमसंयोगात्—चतुरवत्तं जुहोतीति होमार्थत्वश्च वणात्,
होतव्यस्य चतुरवत्तदानं सिध्यति । आज्यन्तु प्रधानभूतपुरोडाशेन
अतुल्यत्वात् तदुत्पत्तेः—उपस्तरणाभिधारणोत्पत्तेः गुणभूतत्वात्—
पुरोडाशसंस्काररूपत्वेन अप्रधानत्वात्, अधिकं लोकवत्—यथा लोके प्रस्यं

भुङ्क्ते चैत्र इत्यत्र तदन्नस्य प्रमाणम् । शाकादिकं त्वाधिकम् ।
उद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥

तत्संस्कारश्रुतेश्च ॥२९॥

‘यदुपस्तृणाति, अभिघारयति, अमृताद्भुतिमेवैनां करोति’ इति
तत्संस्कारश्रुतेः— तस्य पुरोडाशस्य संस्कारश्रवणादपि गुणभूतत्वन-
प्रधानत्वमुपस्तरणाभिघारणयोसिति ॥ २९ ॥

सि० ॥ ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतः सहत्वे द्विर- भिघारणेन तदासिबचनात् ॥ ३० ॥

ताभ्यां— उपस्तरणाभिघारणभ्यां सदैव चतुरवत्तं बोध्यम् ।
कृतः ? स्विष्टकृतः— स्विष्टकृतप्रकरणे ‘सकृदुपस्तृणाति, सकृदभ्यघति,
द्विरभिघारयति, चतुरवत्तस्याख्ये’ इति द्विरभिघारणेन तदासिबचनात्—
चतुरवत्तस्य पूर्णत्वदर्शनात् ॥ ३० ॥

तुल्यवच्चाभिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमात् ॥३१॥

‘क्षवारि घा एतानि देवघान्नमवदानानि यदुपस्तृणाति तदनुवा-
चपायै यत् पूर्वमवदानं तच्चागपायै यदुत्तरं तदेवतायै यदभिघारयति तद्वयदू-
काराय’ इति चतुरवत्तस्य तुल्यवच्चत्वार्यवदानानामभिधाय सर्वेषु भक्त्यनु-
क्रमात्— तत्तद्भाषानुक्रमेणादुपस्तरणाभिघारणभ्यामेव चतुरवत्तं
सिध्यतीति निश्चयः ॥ ३१ ॥

उपांशुयागेऽपि चतुरवत्तस्याऽऽवश्यकत्वाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

साप्तदश्यवन्नियम्येत ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासीयोपांशुयागेऽपि ‘चतुरवत्तं जुहोतीत्यस्ति’ । तत्र पूर्वोक्त-
वच्चतुरवत्तं नास्ति । कुतः ? तत्साप्तदश्यवत्—श्यावारग्याधीतं साप्तदश्यं
मित्रविन्दादिषु विकृतिषु पुनः श्रयमाणं तत्रैव नायते । तदेदं चतुरवत्तं

यत्रोपस्तरणामिधारणे स्तस्तत्रैव पुरोडाशादौ नियम्येत । उपांशुयागे न
ज्ञादिति ॥ ३२ ॥

**सि० ॥ हविषो वा गुणभूतत्वात् तथाभूत-
विवक्षा स्यात् ॥ ३३ ॥**

पूर्वपक्षव्यावर्तको वाशब्दः । हविषो गुणभूतत्वात्—विधेयत्वात्—
होमे चतुरवत्तं गुणो विधीयते । चतुरवत्तं जुहोतीत्यनेन सहोमयायच्छिन्ने
उपांशुयागेऽपि स्यादेव । अतस्तत्रापि चतुरवदातव्यम् । न ह्यनदान-
मुद्दिश्य चतुःसङ्ख्याविधिरत्र । येन कथं चतुःसङ्ख्यासम्पादनमित्याकाङ्क्षा
स्यादत्र । अपि तु 'सकृदुपस्तृणातीत्यादिपूर्वोक्तवाक्यैः प्राप्तं यच्चतुरवदानं
तत्संस्कारविशिष्टं द्रव्यं होमोद्देशेनात्र विधीयते इति न पूर्वपक्षसिद्धिरिति
भावः ॥ ३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरैन्द्राग्नाऽऽग्नेययोरनुवादत्वाधिकरणम् ॥ १४॥

**पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयो-
रुपदेशस्तच्छ्रुतित्वाद्देश्यस्तोमवत् ॥ ३४ ॥**

'पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेत्, यात्रेतायानेयश्चैन्द्राग्नश्च
सान्नाय्येन तु सोमयाजिनम्' इति दर्शपूर्णमासयोः श्रवणे । तत्र पुरोडाशा-
भ्यामित्यनेनाधिकृतान् असोमयाजिन उद्दिश्योक्तयोः पुरोडाशयोः उपदेशः-
विधिः । कुत ? तच्छ्रुतित्वात्—'असोमयाजिनं स्वर्गकामम्' इत्याधिकारि-
विशेषणत्वेन श्रुतत्वात् । 'वैद्यं वैद्यस्तोमेन याजयेत्' इति वैद्यस्तोमवत् ।
तथा च सोमयाजिभिन्नस्वर्गकामं प्रति पुरोडाशाभ्यां याजयेदिति सिद्धमिति
प्रथमः पक्षः ॥ ३४ ॥

**न त्वनित्याधिकारोऽस्ति विधेर्नित्येन सम्बन्ध-
स्तस्मादवाक्यशेषत्वम् ॥ ३५ ॥**

न त्वनित्याधिकारोऽस्ति— नैव स्वर्गकामाधिकारोऽयम् । अर्थात् तद्वाक्यशेषः । तस्माद्विधेः ' यावज्जीवं दर्शपूर्णमासार्थां यजेतेति नित्य-विधिप्राप्तनित्यप्रयोगेणैव सम्बन्धः । न फलवाक्येन सम्बन्धः । न फल-वाक्यशेषत्वमस्येति द्वितीयः पक्षः ॥ ३५ ॥

सति च नैकदेशेन कर्तुः प्रधानभूतत्वात् ॥ ३६ ॥

किञ्च, सति—असोमयाजिनः अधिकारिर्विशेषणत्वे सति, अधिका-रेणः प्रधानत्वेन तद्विशेषणस्यासोमयाजिनः कर्तुरपि प्राधान्यात् पुरोडाश-बुद्धिश्चासोमयाजिकर्तुः सम्बन्धोऽनुपपन्नः । अथासोमयाज्यभिन्नकर्तृकफल-मुद्दिश्य पुरोडाशविधिरिति चेत् पण्यां मिडितानामेव फलजनकत्वात् एकदेशेन—दर्शपूर्णमासपदवाच्यैकदेशेन यागद्वयेन सह फलसम्बन्धोऽपि न सम्भवतीत्यादिदूषणं बोध्यम् ॥ ३६ ॥

कृत्स्नत्वात्तु तथा स्तोमे ॥ ३७ ॥

स्तोमे—अथैव स्तोमे, कृत्स्नत्वात्—कृत्यचिदेकदेशत्वाभावात्—सम्पूर्ण-त्वादिति यावत्, तथा वैश्याभिन्नकर्तृकफले स्तोमसम्बन्धो युक्तः । न हि तत्र किञ्चिदेकं नित्यमनित्येन सम्बद्धमस्ति । यथा प्रकृते तथा । तस्मादप्रासो-मयाजिकर्तृकपुरोडाशद्वयकरणकवागः अपूर्व एव विधीयत इति द्वितीय-पक्षाऽऽशयः ॥ ३७ ॥

कर्तुः स्यादिति चेत् ॥ ३८ ॥

कर्तुः—गौगकर्तुः ऋत्विजः विधिः—पुरोडाशद्वयकरणकवाग-विधिः स्यात् । अपूर्वकर्मविधौ एवकारवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति चेत्—॥ ३८ ॥

न गुणार्थत्वात्प्राप्ते च नोपदेशार्थः ॥ ३९ ॥

न—कुतः ?—गुणार्थत्वात्—कर्मानुष्ठानार्थमावश्यकत्वादिसमा-ख्यया ऋत्विजः प्राप्तत्वात्, नोपदेशार्थः—पुनरुपदेशे प्रयोजनं नास्ती-त्यर्थः । तस्मात् कर्मान्तरमेवेति ॥ ३९ ॥

**कर्मणोस्तु प्रकरणे तन्न्यायत्वाद्गुणानां
लिङ्गेन कालशास्त्रं स्यात् ॥ ४० ॥**

कर्मन्तरपक्षव्यावर्तकस्तुः । कर्मणोः— आग्नेयऐन्द्राग्नपुरोडाशयागयोः
प्रकरणे लिङ्गेन— असोमयाजिपदप्रयोगात्मकालिङ्गेन ' असोमयागकाले
दर्शपूर्णमासयोः एतौ पुरोडाशौ भवतः ' इति लक्षितं कालशास्त्रं—
कालविधानशास्त्रं स्यात् । ' अपि वा कालमात्रं स्याददर्शनाद्विशेषस्य ' ।
(४।४।६।) इति तन्न्यायस्यात् । पुरोडाशाभ्यामेव तस्मिन् काले यजेत,
न सान्नाय्येनेति फलकल्पनादयोऽस्मिन् पक्षे नेति भावः ॥ ४० ॥

**यदि तु सान्नाय्यं सोमयाजिनो न ताभ्यां
समवायोऽस्ति विभक्तकालत्वात् ॥ ४१ ॥**

कालविधिदूषकस्तुः । यदि सान्नाय्यं सोमयाजिनस्तर्हि तस्य
पुरोडाशाभ्यां समवायः सम्बन्धो नास्त्येव । कुनः ? सान्नाय्यपुरोडाशयोः
विभक्तकालत्वात् । अर्थात् पुरोडाशयोः पूर्वकालः सिद्ध एवेति न
विधातुमर्हः । तस्मादतिरिक्तकर्मविधेरेवेति भावः ॥ ४१ ॥

**अपि वा विहितत्वाद्गुणार्थायां पुनः श्रुतौ
सन्देहे श्रुतिर्द्विदेवतार्था स्याद्यथानभिप्रेतस्तथाऽऽ-
मेयो दर्शनादेकदेवते ॥ ४२ ॥**

अपि वेति पक्षान्तरं बोधते । विहितत्वात्— ' यदाग्नेयो-
ऽष्टाकपालः पौर्णमास्याममावास्यां चाभ्युतो भवतीत्याग्नेयस्य दर्शपूर्णमास-
योरुभयत्र विहितत्वात्, गुणार्थायां— देवतारूपगुणार्थायां, पुनः श्रुतौ—
' यावेतायाग्नेयस्यैन्द्राग्नश्चेति पुनः श्रुतौ, सन्देहे— पुनः श्रुतिः किमर्थमिति
संशये, द्विदेवतार्था—पौर्णमास्यामैन्द्राग्नदेवतार्था स्यात् । यथा अनाभि-
प्रेतः एकदेवते अग्नौ अनुवादः, तथा दर्शनात्—' यदाग्नेयोऽष्टाक-
पालोऽमावास्यायामित्यादौ दर्शनात् प्रकृते आग्नेयमनूय पौर्णमास्यां ऐन्द्राग्न-
विधानार्था सा पुनः श्रुतिरिति पक्षान्तरम् ॥ ४२ ॥

विधिं तु वादरायणः ॥ ४३ ॥

अस्मिन्नपि मते एवकोरैवेत्यर्थपर्येतः पक्षान्तरमाह वादरायणः
विधिमिति । कालविधिं मनुते स इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा ॥ ४४ ॥

‘सोमयाजिनं सान्नाय्येन याजयेत्’ इति विधिनैव पूर्वं सोमयागात्
पुरोडाशमात्रम् । न सान्नाय्यम् । इति सान्नाय्यप्रतिषेधज्ञानान्न कालविधिरपि ।
अतः सर्वोऽप्ययमनुवादरूपः सन् सान्नाय्यविधेः शेषोऽर्थवाद इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४५ ॥

तथा— सान्नाय्यविधिशेषोऽर्थवादोऽयमिति सिद्धान्तदार्ढ्यापादकं
अन्यार्थदर्शनं—प्रमाणान्तरदर्शनमप्यस्ति । तथा हि—चतुर्दश पौर्णमास्या-
माहुतयो हव्यन्ते त्रयोदश अमावास्यायामिति पञ्च प्रयाजाः, द्वे आज्य-
भागाहुती, प्रधानत्रयम्, त्रयोऽनुयाजाः, स्त्रिष्टकञ्च इति चतुरवत्तस्य
हवियः पौर्णमास्यां चतुर्दश आहुतय आहवनीये हव्यन्ते । दशो उपाशु-
यागमावांश्च त्रयोदश इति ऋक्षवाक्येन अपूर्वायां विधाने ॥ निर्दिष्टसङ्ख्या-
बोधकप्रमाणवाक्ये विरुध्येनेति भावः ॥ ४५ ॥

उपांशुयागस्य धौवाज्यद्रव्यकृत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

उपांशुयागमन्तरा यजतीति हविलिङ्गा-
श्रुतित्वाद्यथाकामी प्रतीयेत ॥ ४६ ॥

पौर्णमास्या ‘उपांशुयागमन्तरा यजति’ इति श्रूयते । तत्र हविलि-
ङ्गस्य-हविर्विशेषनियामकलिङ्गस्य, अश्रुतित्वात्—श्रवणाभावात्, यथाकामी
प्रतीयेत—यथेच्छं किमपि द्रव्यं ग्राह्यम् । ‘आज्यस्यैव नावुपांशु पौर्ण-
मास्या यजन्’ इति आज्यं श्रूयत इति चेदेत्रमप्यनियम एव । यत्किञ्चि-
दाज्यं गृहीत्वा तदुपपत्तेः ॥ ४६ ॥

सि० ॥ ध्रौवाद्वा सर्वसंयोगात् ॥ ४७ ॥

‘ सर्वस्मै वा पतचञ्जाय गृह्णने यद् ध्रुवायामाज्यम् ’ इति श्रुतेस्तत्र च सर्वशब्दसंयोगात् ध्रौवाज्यमेवापाशुयागहविः । नान्यस्मिन्पक्षेऽऽज्यमिति भावः ॥ ४७ ॥

उपांशुयागस्य प्रकृतदेवतानियमाधिकरणम् ॥ १६ ॥

तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ ४८ ॥

हविर्निदयकपूर्वपक्षवदेवताविषयेऽपि स्यादिति आह-तद्वदिति ॥ ४८ ॥

सि० ॥ तान्त्रीणां प्रकरणात् ॥ ४९ ॥

प्रकरणात्—दर्शपूर्णमासतन्त्रपठिनानामेवान्यतमा स्यादेवता । यतो न हि देवतामन्तरेण यागः सिध्यति ॥ ४९ ॥

उपांशुयागस्य विष्ण्वादिदेवताकत्वं पौर्णमासीयत्वं चाधिकरणम् ॥ १७ ॥

धर्माद्वा स्यात्प्रजापतिः ॥ ५० ॥

तान्त्रीणामनेकार्त्वात्तन्मध्ये कतमा देवता ग्राह्येति निमर्शे धर्माद्वा—‘ उपाशुयाजमन्तरा यजति ’ इति उपाशुत्वमत्र श्रूयते । ‘ तस्मात्प्रजापतिः प्रजापत्यमत्र क्रियते उपांश्वेव तत्क्रियते ’ इति प्रजापतेर्धर्म उपाशुत्वम् । अतः प्रजापतिरेव देवता उपाशुयागे माह्वा स्यादिति ॥ ५० ॥

देवतायास्त्वानिर्वचनं तत्र शब्दस्येह मृदुत्वं तस्मादिहाधिकारेण ॥ ५१ ॥

तत्र—‘ उपाशुयाजमन्तरा यजतीत्युपत्तिनाम्ने देवतायाः अनिर्वचनं—अरुचनम् । इह—प्राजापत्ये ‘ प्रजापतिं मनसा यजेत् ’ इति विधौ तूर्णार्थात्पर्यक्रमनसेतिशब्दग्रन्थात् ‘ यत्प्रजापत्यमत्र क्रियते उपाशुत्वम् क्रियते ’ इत्यस्योक्तविधे शेषात् तत्र शब्दस्य—उपाशुधर्माच्च—

चशब्दस्य, मृदत्वं—स्पर्शमश्रुणम् । अनुवादः स इत्यर्थः । तस्मात्
इह अधिकारेण—‘अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम्’, इति देवतानां मध्ये
अग्नेर्मुख्यत्वेन श्रेष्ठत्वेन उपाशुयागे अग्निरेव देवतात्वेन ग्राह्यः । न प्रजा-
पतिरिति ॥ ५१ ॥

**विष्णुर्वा स्यात् होत्रास्त्रादमावास्याहविश्च
स्यात् होत्रस्य तत्र दर्शनात् ॥ ५२ ॥**

विष्णुर्वा तत्र देवता स्यात् । कुतः ? अमावास्या प्रकृत्य ‘इदं
विष्णुर्विचक्रमे, प्रतद्विष्णुः स्तुते वीर्येण’ इति वैष्णवहोत्रास्त्रात् । तच्च
एवमर्थेऽङ्गवति । यदि विष्णुरुपाशुयागदेयम् । प्रसम्भास्यस्यामुपाशुयाग-
श्रेष्ठेन तस्या तदास्त्रानमर्थेऽस्यात् । तस्मादमावास्यामग्निः, उपाशुयाग-
स्यादिति पक्षान्ताम् ॥ ५२ ॥

**सि० ॥ अपि वा पौर्णमास्यां स्यात् प्रधानशब्द-
संयोगाद्गुणत्वान्मन्त्रो यथाप्रधानं
स्यात् ॥ ५३ ॥**

अपि वा पौर्णमास्यामेतेषां उपाशुयागः स्यात् । न तस्मात्स्यायाम् ।
कुतः ? प्रधानशब्दसंयोगात्—‘आज्यस्यैव नावुपाशु पौर्णमास्या यच्च’
इति विधायकशब्दे पौर्णमास्यामिति शब्दसंयोगात् । मन्त्रस्य गुणत्वात्-
अङ्गत्वात्, मन्त्रे यथाप्रधानं—यत्र निमित्तिहितप्रधानं यत्र तत्रैव मन्त्रः । न
यत्र मन्त्रस्तत्र तत्कर्त्तव्येति पौर्णमास्यामेतेषां उपाशुयागः । नास्मात्स्यायामिति
भावः ॥ ५३ ॥

**आनन्तर्यं च सान्नाय्यस्य पुरोडाशेन दर्शय-
त्यमावास्याविकारे ॥ ५४ ॥**

किञ्च, ‘आज्यमागाम्यं प्रचर्य आग्नेन पुरोडाशेन आग्नेये
सुचौ प्रदाय सह कुर्मामीरमिब्रामनाह’ इत्यमावास्याविकारे श्राव-
णं

प्रत्यार्थये आग्नेयपुरोडाशान्तरं सान्नायपागस्य दर्शयति लिङ्गम् । नोपाशु-
यागस्य । अतो नोमोमास्यायामुपाशुयागे इति लिङ्गदर्शनादपि प्रसि-
ध्यति ॥ ५४ ॥

**अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुभयत्र
विधीयते ॥ ५५ ॥**

पौर्णमास्यामेवोपाशुयाग इति न । अपि तु उपोशुयागेमन्तरं
यजति । इत्यत्रिशेषेण उभयत्र— पौर्णमास्याममात्रास्वार्था च विधीयते । यच्च
' तान्मूर्ताध्वमीषोमात्राज्यस्यैव नादुपाशु पौर्णमास्या यजन् ' इति लिङ्ग
दर्शितम् । तन्नोत्पत्तिवाक्यमग्नीषोमयथागस्य, अपि तु पौर्णमास्यायोपाशुयागे
देवताविधौवक्तव्यम् । पौर्णमास्यां अग्नीषोमदेवैर्देवा उपाशुयागे अमात्रा-
स्याया च विष्णुदेवताय इति देवताविज्ञेय स्यात् ॥ ५५ ॥

**सि० ॥ प्रतिषिध्य विधानाद्वा विष्णुः समान-
देशः स्यात् ॥ ५६ ॥**

' तान्मूर्ताध्वमीषोमात्राज्यस्यैव नादुपाशु पौर्णमास्या यजन्ति
प्रवृत्त्य ' जामि वा एतत् यज्ञस्य क्रियते यदेवर्चो पुरोडाशा उपाशुयाज-
न तरा यजति । विष्णुहवाशु यष्टयोऽजामि ताम, प्रजापतिहवाशु यष्टयोऽ-
जामित्वाय, अग्नीषोमावुपाशुयष्टोभ्यामजामि ताम ' इति जामि वा इत्यनेन
पुरोडाशसंज्ञातस्य प्रतिषिध्य अजामि ताम अतएव उपाशुयागस्य विधानात्
प्रवेग स्तुत्या च विष्णुहवाशुमीषोमादीनां त्रयाणां समानदेशः— एव
स्यात् प्रतीयते, न भिन्नराज । तस्मात् पौर्णमास्यामेव उपाशुयाग ।
तास्मिन्नेव च विष्णवेन विष्णवाया देवता । नामायास्यायां तत्क्रियतीति
भावः ॥ ५६ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५७ ॥

‘चतुर्दश पौर्णमास्यामाहुतयो हूयन्ते, त्रयोदश अमावास्यायाम्’ इति अन्यार्थस्य—अन्यलिङ्गस्य, दर्शनं-ज्ञानमपि, तथा—पौर्णमास्यामेव उपांशुयाग इत्यस्य नियामकम् । अन्यथा अमावास्यायां चतुर्दश आहुतयो भवेयुः । तच्च त्रयोदशेति प्रत्यक्षवचोविरुद्धम् ॥ ५७ ॥

न वानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभयत्र विधीयेता-
सम्बन्धात् ॥ ५८ ॥

न वा—न हि सकृच्छ्रुतं अनङ्गं—प्रधानमुभयत्र विधीयते । मिथः सम्बन्धाभावात् । प्रधानं चेदम् । अतः पौर्णमास्यां श्रूयमाणं नामा-
वास्याया भविष्यति । अङ्गस्य प्रधानार्थत्वाद्बुभयत्र सद्भवति ॥ ५८ ॥

गुणानां च परार्थत्वात्प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि
दर्शयति ॥ ५९ ॥

गुणानां—अज्ञाना, परार्थत्वात्—प्रधानार्थत्वात्, प्रतिप्रधानं गुणा-
वृत्तिरिति न्ययात् तेषु तेषां प्रवृत्तौ ‘अप्सुमन्तावाज्यभागो यजति’ ‘एका-
दश प्रयाजान् यजत्येकादशानुषाजानित्यादीनि विधिलिङ्गानि ज्ञेयानि ॥ ५९ ॥

विकारे चाश्रुतित्वात् ॥ ६० ॥

विकारे—अमावास्याविकारे साकप्रस्थापीये उपांशुयागो न श्रूयते ।
नस्याश्रवणं प्रागुक्तमेव । तस्मादपि नामावास्यायामुपांशुयागः ॥ ६० ॥

एकपुरोडाशायामपि पूर्णिमायामुपांशुयागाधिकरणम् ॥ ६१ ॥

द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वात् ॥ ६२ ॥

‘स सोमेनेष्टा अर्धपोष्यपुरोडाशो भवति’ इति श्रुतेः सोम्या-
गादूर्ध्वं द्विपुरोडाशा पौर्णमासीत्यवगम्यते । तस्मात् तु द्विपुरोडाशरहिता
आग्नेयैकपुरोडाशैवेति स्थितिः । तत्रायमुपांशुयागः उभयत्र एकपुरोडाशायां
द्विपुरोडाशायां च स्यात्, उत द्विपुरोडाशायांमेवेति संशये द्विपुरोडाशायामेव

पौर्णमास्या स्यात् । नैऋतपुरोडाशायाम् । कुतः ? अन्तरालगुणार्थत्वात् —
'उपाशुयागमन्तरा यजति' इति पुरोडाशद्वयान्तरालवत्त्वस्य गुणत्वेन
विधानात् । एकपुरोडाशे तस्यासम्भवादिति ॥ ६१ ॥

अजामिकरणार्थत्वाच्च ॥ ६२ ॥

किञ्च, 'विष्णुरुपाशु यष्ट्योऽजामित्वाय' इति जामितादोषपरि-
हाराय उपाशुयागो मध्ये विधीयते । यत्र दोषप्रसक्तिस्तत्रैवानेन भाव्यम् ।
तत्परिहाराय द्विपुरोडाशायामेव तस्या तस्य प्रसक्तिः । नैऋतपुरोडाशायाम् ।
अतोऽपि द्विपुरोडाशायामेव स यागः ॥ ६२ ॥

तदर्थमिति चेन्न तत्प्रधानत्वात् ॥ ६३ ॥

तदर्थ—अन्तरालतासिद्ध्यर्थमुपाशुयाग इति चेन्न । तत्प्रधानत्वात् ।
तस्य—अन्तरालत्वस्य प्रधानार्थत्वाच्च तदर्थमुपाशुयागः ॥ ६३ ॥

अशिष्टेन च सम्बन्धात् ॥ ६४ ॥

अशिष्टेन—अविहितेनान्तरालोर्ध्वेनोपाशुयागस्य सम्बन्धे कृते
यागस्य फलेन सम्बन्ध, अन्तरालगुणेन च सम्बन्ध इति विरुद्धत्रिकद्वया-
पत्तिरिति भावः ॥ ६४ ॥

उत्पत्तेस्तु निवेशः स्याद्गुणस्यानुपरोधेना-
र्थस्य विद्यमानत्वाद्विधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिक-
त्वात् तदभावेऽश्रुतौ स्यात् ॥ ६५ ॥

उत्पत्तेस्तु—'उपाशुयागमन्तरा यजति' इत्युत्पत्तिनिधानेनान्तरालगुण-
विधानात् निशिष्टविधानेन न त्रिकद्वयापत्तिः । अतो निवेशः—अन्तरालगुण-
निवेशः स्यात् । तस्यान्तरालगुणस्यानुपरोधेन—अबाधेन, अर्थस्य—
अन्ययोः विद्यमानत्वात्—अन्तरार्थस्य विधानात् नैमित्तिकत्वेनापूर्व-
साधनत्वात् तदभावे—अन्तरगुणाभावे, अश्रुतौ—नादृशयागस्य अश्रुतित्वात्—
अविधानात् गुणयत् एव विधानं स्यादिति पूर्वप्रतिपत्तिरिति आशयः ॥ ६५ ॥

सि० ॥ उभयोस्तु विधानात् ॥ ६६ ॥

उभयोस्तु—एकपुरोडाशे द्विपुरोडाशे चोपांशुभागः स्यादेव ।
 कुनः ? विधानात्—पौर्णमासीमात्रे विधानात् । 'आज्यस्यैव' नाहुर्पांशु
 पौर्णमास्यां यजन् । इति एकपुरोडाशो धर्जयन् पौर्णमासीशब्दः उपरुध्येत
 आविशेषस्तुतः । तस्मादेकपुरोडाशायामपि स्यादुपांशुभागं इति भावः ॥ ६६ ॥

गुणानां च परार्थत्वादुपवेषवद्यदेति स्यात् ॥ ६७ ॥

गुणानां—अङ्गानां, परार्थत्वात्—प्रधानार्थत्वात्, उपवेषवत्—
 यथा 'उपवेषेण कपालान्युपदधाति ? इत्यत्र शाखामूलमुपवेषः । पौर्णमास्यां
 शाखायां अमोबाहुपवेषस्याप्येवमिव । अतो यदा उपवेषस्तदा तेन कपा-
 लोपधानमेव । तदभावे अन्येन केनापि । न उपवेषाभावे कपालोपधान-
 निवृत्तिः । तथा प्रकृतैऽपि यदा अन्तरालं तदा अन्तराले स्यादेवोपांशुभागः ।
 यदा अन्तरालं नास्ति तदापि कपालोपधानवद्विधिर्ष्वेव । न हि गुणा-
 भावे प्रधानलोपो युक्तः । न हि राज्ञः पाकार्यं कल्पितस्य चैत्रस्याभावे
 राज्ञः पाको लुप्यते । तस्मादेकपुरोडाशायामपि तस्यां स्यादेवोपांशुभागं इति
 भावः ॥ ६७ ॥

अनर्पायश्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशौ ॥ ६८ ॥

अनर्पायश्च—तस्य कालस्य एकपुरोडाशायामपि अनर्पायः
 अभावो न । अस्तित्वमिति यावत् । हि-यतः, द्वौ पुरोडाशौ यस्य कालस्य
 लक्षणं—लक्षकौ स्तः । अत्रायमाशयः—'जामि वा एतच्चक्षुर्य क्रियते
 यदन्वचौ पुरोडाशौ उपांशुयाजमन्तरा यजति' इत्यनेन वाक्येन पुरोडाश-
 यागद्वयमनूय तयोरानन्तर्ये जायितादोषं प्रतिपाद्य प्रथमयागश्चोत्तरयागप्रा-
 गभाविशिष्टं कालं लक्षयित्वा स उपांशुयागोक्तया विधीयते । तस्य
 कालस्य एकपुरोडाशायामपि पौर्णमास्या निरानाधमास्तित्वं विधीयते
 इति ॥ ६८ ॥

प्रशंसार्थमजामित्वम् ॥ ६९ ॥

अजामित्वकथन ॥ उपाश्रयागप्रशंसार्थमर्थवाद एवेति एकपुरोडाशे
जामिवाप्रसक्तेरजामित्वं— जामित्वाभावोऽनुपपन्न इति शङ्काया अनवसर
इति भावः ॥ ६९ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ सावभोधिन्यां दशमाध्यायस्याष्टम
पाद ॥ ८ ॥

सम्पूर्णश्च दशमोऽध्यायः ॥ श्रीः ॥

॥ अथ एकादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

आयेयादीनां समुच्चितानां पद्यागानां तन्त्रेण स्वर्गफलरूपा-
धिकरणम् ॥ १ ॥

प्रयोजनाभिसम्बन्धात् पृथक् सतां ततः
स्यादैककर्म्यमेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥

विकृतानतिदिष्टानामङ्गानां बाधनाश्रयिचारेणाङ्गपरिमाणं दशमेऽ-
ध्याये निरूपितम् । अर्धत्रादशे उभयमाधारण्यन प्रयोगपरिमाणाधिगमार्थं
तन्त्राऽऽगमौ विमृश्येते सौदाहरणौ । तत्र यत्सकृदनुष्ठितं बहुनामुपकारकं
भवति तत्तन्त्रम् । यस्त्यावृत्त्येवकारकं स आयापः । तदुक्तम्— 'सधारण
भवेत्तत्रं, परार्थे त्वप्रयोजन आयापः ' इति । स्थिते चेतम्— 'दश-
पूर्णमासाम्या स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ विहितं स्वर्गादिफलम् । तत्र 'यदा-
मेयोऽष्टाक्षपाल इत्यादिवाक्यैरुपादिष्टानामग्नेयादिपद्यागानां तन्त्रेण सिध्यन्ति,
तत्र भेदेनेति सशये सिद्धान्तं पृथक् सता—पृथक्त्वेन विहितानामप्या-

गनेपादीनां प्रधानायागानां तन्त्रेण ऐक्यकर्म्य—एकफलं प्राप्तमेव । कुतः ? प्रयोजनाभिसम्बन्धात्—यतः समेतानां—मिलितानां तेषां 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिति समुदायवाचकैकशब्देन निर्देशं कृत्वा फलेन साकमभिसम्बन्धात्—अन्वयाभिधानात् । यथा 'प्रामेण खन्यते कूपः' इत्यत्र पुरुषानेकत्वेऽपि एक एव कूपः सिध्यति । तद्वदत्राप्येकं फलमिति भावः ॥ १ ॥

शेषवद्वा प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥

शेषवद्वा—'ब्राह्मणगणं पूजयेत्' इत्यादौ पूजनादिशेषः समुदाय-बोधकेन गणशब्देन संयुज्याभिहितोऽपि तेन न सम्बन्धने । अपि तु समुदायिभिः प्रतिपुरुषं पूजनमावर्तते । तद्वदत्रापि प्रयोजनं—फलं, प्रतिकर्म—प्रतिशेषं—प्रतिपात्रं विभज्येत—विधेतेत्यर्थः ॥ २ ॥

अविधानात्तु नैव स्यात् ॥ ३ ॥

अविधानात्—शेषशेषिणोः साम्येन विधानामावात्, एवं—त्वद्वक्तं न स्यात् । अविधेयत्वादेव उद्देशत्वे सिद्धे उद्देशविशेषणानामविषयेति प्राग् व्यवस्थितत्वात् ब्राह्मणव्यक्तीनां परस्परसाहित्यात्मकं ब्राह्मणगणत्वविशेषणमुद्देश्यगतत्वावदा अविश्रितं तदा प्रत्येकान्वयो विधेयपूजायां युक्त एव । प्रकृते ॥ स्वर्गफलमुद्दिश्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिति पट्टपात्रविधीनात् विधेयगतं साहित्यं विवक्षितम् । अतः समुदितानामेव फले अन्वयः । न प्रत्येकस्य पृथगिति भावः ॥ ३ ॥

शेषस्य हि परार्थत्वाद् विधानात् प्रतिप्रधान-भावः स्यात् ॥ ४ ॥

शेषस्य—यतोऽगस्त्य, परार्थत्वात्—प्रधानार्थत्वात्, प्रतिप्रधान-भावः—प्रतिप्रधानमह्णावृत्तिः स्यादिति लोकप्रसिद्ध एव न्यायः । यागस्य फलार्थत्वेन विधानादेव शेषवत् । यत्र विधेयत्वं तत्र शेषत्वमिति नियमा-दिति भावः ॥ ४ ॥

अज्ञानां प्रधानोपकाररूपैककार्यत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

अज्ञानां तु शब्दभेदात् क्रतुवत्स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ५ ॥

साहित्यस्य विवक्षणात्प्रधानसमुदायस्यैकं फलं भवतु नाम । अज्ञानां तु—प्रयाजाउपगमाद्यज्ञानां तु, क्रतुवत्—‘सौर्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्चस-
कामः, ऐन्द्रोऽग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः’ इत्यादिवत्, फलान्यत्व-
भिन्नफलत्वं स्यात् । नैकफलत्वं प्रधानवत् । कुतः ? शब्दभेदात्—
‘समिधो यजति, तनूनपातं यजति’ इत्यादिशब्दभेदात् । अद्विविधः
परस्परानपेक्षाः एवाङ्गविधिं सम्पादयन्ति । न प्रधानविधिस्तहिताः ।
साहित्यबोधकद्वन्द्वाद्यभावात् । अतस्तेषां पृथक् पृथक् फलसम्बन्ध एव
युक्त इति पूर्वपक्षाशयः ॥ ५ ॥

सि० ॥ अर्थभेदस्तु तत्र अर्थैककार्या-
दैककर्म्यम् ॥ ६ ॥

यत्र भिन्नफलप्रतिपादकशब्दोऽस्ति तत्र अर्थभेदः—फलभेदः युक्त
एव । यथा सौर्यादिषु । इह—अद्भ्यु, ऐकाध्यात्—प्रधानोपकाररूप-
एकार्थत्वात्, ऐककर्म्य—एकमेव फलमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

शब्दभेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥

फलवाचकशब्दभेदाभावेऽपि ‘समिधो यजति, तनूनपातं यजति’
इत्यादिविधिवोधकशब्दभेदात् फलभेदः स्यादिति चेत् ॥ ७ ॥

कर्मार्थत्वात् प्रयोगे ताच्छब्दं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

कर्मार्थत्वात्—स्वर्गफलरूपात्, ‘प्रयाजानुगाजादिभिरंगैरुपकारं
सम्पाद्य दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत’ इति प्रयोगे उच्यमाने अज्ञानामपि
ताच्छब्दं—प्रयोगवचनशब्देन प्रयोग उक्तः स्यात् । तदर्थत्वात्—अज्ञाना-
मपि फलार्थत्वात् । विधित्सितप्रधानमाचनयेत्तदगानां सम्बद्धत्वात् पृथक्
तेन विधिः । ‘समिधो यजतीत्यादिवाक्यानि अङ्गस्वरूपप्रकाशकानीति
भावः ॥ ८ ॥

ग्नेयादीना प्रधानयागाना तन्त्रेण ऐक्यमर्थम्—एकफलं कृतमेव । कुतः ? प्रयोजनाभिसम्बन्धात्—यतः समेताना—मिलिताना तेषां 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिति समुदायराचकैरुशब्देन निर्देशं कृत्वा फलेन साकमभिसम्बन्धात्—अन्वयाभिधानात् । यथा 'प्रागेण खन्यते कूपः' इत्यत्र पुरुषानेकत्वेऽपि एक एव कूपः सिध्यति । तद्वदप्राप्येकं फलमिति भावः ॥ १ ॥

शेषवद्वा प्रयोजनं प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥

शेषवद्वा—'ब्राह्मणगणं पूजयेत्' इत्यादौ पूजनादिशेषः समुदाय-
बोधकेन गणशब्देन संयुक्त्याभिहितोऽपि तेन न सम्बन्धये । अपि तु
समुदायमिति प्रतिपुरुष पूजनमावर्तते । तद्वदप्रापि प्रयोजनं—फलं,
प्रतिकर्म—प्रतिशेषं—प्रतिभाग विभज्येत—भिद्येतेत्यर्थः ॥ २ ॥

अविधानात्तु नैवं स्यात् ॥ ३ ॥

अविधानात्—शेषशेषिणोः साम्येन विधानाभावात्, एवं—तदुक्तं
न स्यात् । अविधेयत्वादेव उद्देश्यत्वे सिद्धे उद्देश्यविशेषणानामनिवृत्तेति प्राग्
व्यवस्थितत्वात् ब्राह्मणव्यक्तीनां परस्परसाहचर्यम् ब्राह्मणगणत्वविशेषणमु-
द्देश्यगतं यद्यदा अविवक्षितं तदा प्रत्येकान्ययो विशेषपूजाया युक्त एव ।
प्रकृते तु स्वर्गफलमुद्दिश्य दर्शपूर्णमासाभ्यामिति पदयागविधानात् विधेयगर्तं
साहित्यं निवक्षितम् । अतः समुदितानामेव फले अन्वयः । न प्रत्येकस्य
पृथगिति भावः ॥ ३ ॥

**शेषस्य हि परार्थत्वाद् विधानात् प्रतिप्रधान-
भावः स्यात् ॥ ४ ॥**

शेषस्य—यतोऽगस्य, परार्थत्वात्—प्रधानार्थत्वात्, प्रतिप्रधान-
भावः—प्रतिप्रधानमह्णावृत्तिः स्यादिति लोकाप्रसिद्ध एव न्यायः । यागस्य
फलार्थत्वेन विधानादेव शेषवम् । यत्र विधेयत्वं तत्र शेषत्वमिति नियमा-
दिति भावः ॥ ४ ॥

अङ्गानां प्रधानोपकाररूपैककार्यत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

अङ्गानां तु शब्दभेदात् क्रतुवत्स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ५ ॥

साहित्यस्य विवक्षणात्प्रधानसमुदायस्यैकं फलं भवतु नाम । अङ्गानां तु—प्रयाजाज्यमागाधङ्गानां तु, क्रतुवत्—‘सौम्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मर्चस-
कामः, तेन्द्राग्रपेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः’ इत्यादिवत्, फलान्यत्वं-
भिन्नफलत्वं न्यात् । नैकफलत्वं प्रधानवत् । कुनः ‘शब्दभेदात्—
‘समिधो यजति, तनूनयान यजति’ इत्यादिशब्दभेदात् । अङ्गविधयः
परस्परानपेक्षा एवाङ्गविधिं सम्पादयन्ति । न प्रधानविधिरसहिताः ।
साहित्योपकृद्द्वन्द्वाद्यभावात् । अनस्तेषां पृथक् पृथक् फलसम्बन्ध एव
युक्त इति पूर्वपक्षाशयः ॥ ५ ॥

सि० ॥ अर्थभेदस्तु तत्र अर्थैककार्या-
दैककर्म्यम् ॥ ६ ॥

यत्र भिन्नफलप्रतिपादकशब्दोऽस्ति तत्र अर्थभेदः—फलभेदः युक्त
एव । यथा सौम्यंदिष्टु । इह—अङ्गेषु, ऐकार्थत्वात्—प्रधानोपकाररूप-
प्राप्त्यर्थत्वात्, ऐककर्म्यं—एकमेव फलमिति सिद्धान्तः ॥ ६ ॥

शब्दभेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥

फलवचकशब्दभेदाभावेऽपि ‘समिधो यजति, तनूनपातं यजति’
इत्यादिविधिशोध्यकशब्दभेदात् फलभेदः स्यादिति चेत् ॥ ७ ॥

कर्मार्यत्वात् प्रयोगे ताच्छब्दं स्याच्चदर्थत्वात् ॥ ८ ॥

कर्मार्यत्वात्—स्वर्गफलकत्वात्, ‘प्रयाजानुयाजादिभिरगैरुपकारं
सम्पाद्य दर्शपूर्णमासार्थं यजेत’ इति प्रयोगे उच्यमाने अङ्गानामपि
ताच्छब्दं—प्रयोगवचनशब्देन प्रयोग उक्त स्यात् । तदर्थत्वात्—अङ्गाना-
मपि फलार्थत्वात् । विविक्तिसंप्रधानमायनयैराङ्गानां सम्बद्धराज पृथक्
रैरा विधिः । ‘समिधो यजतीत्यादिवाक्यानि अङ्गस्वरूपप्रकाशकानिनि
भान् ॥ ८ ॥

कर्तृविधेर्नानार्थत्वाद्गुणप्रधानेषु ॥ ९ ॥

गुणप्रधानेषु— प्रयाजाचरेषु आप्रेयादिप्रधानेषु च कर्तृविधे-
कर्तुः-अधिवृत्तस्य यजमानस्य विधेः प्रयोगविधेः अङ्गानुष्ठानस्य प्रधाना-
नुष्ठानस्य च विधेः नानार्थत्वात्— नानोद्देश्यत्वात् विरुद्धान्निकट्याप-
त्तिदोषप्रसक्तिरिति भावः ॥ ९ ॥

आरम्भस्य शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥

आरम्भस्य—व्यापारस्य—व्यापारान्वयबोधननिश्चया आकाङ्क्षाया-
शब्दपूर्वत्वात्— भावनायाचकशब्दज-पत्वात् भावनायाचकशब्दस्य
भाव्येदित्यस्य ध्वने किं केन कथमित्याकाङ्क्षायां समुत्पद्यते । तत्र कथ-
भावावच्छिन्नप्रत्ययेन गुणानी— निर्दिष्टार्थानां भावनायामेवावयवः, न
वागमन्य तत्रेति नोक्तदोषापत्तिरिति भावः ॥ १० ॥

काम्यकर्मणां सर्वाङ्गोपसंहाराधिकरणम् ॥ ३ ॥

एकेनापि समाध्येत कृतार्थत्वाद्यथा कृत्वन्त-
रेषु प्राप्तेषु चोत्तरावत्स्यात् ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रादीनां निवृत्त्यर्थे सर्वाङ्गोपसंहारो नेति पष्ठं प्रपञ्चनम् ।
काम्येऽपि तथा, उनसर्वाङ्गोपसंहार इति सशये आह—एकेनापीति । एकेनापि
अङ्गेन प्रयोगः समाध्येत । कृतार्थत्वात्— कार्यमायाकाङ्क्षायाः पूर्णत्वात् ।
यथा कृत्वन्तरेषु— स्वर्गफलेषु उद्योतिष्ठोमाग्निहोत्रादिषु एका स्वर्गभावना
एकेनैव कर्तुंवाचकन शब्देन निराकाङ्क्षा । तथाप्रापीति । ननु, सान्निधाना-
विशेषात् विनिश्चयनाभावाच्च सर्वाङ्गाप्येवाऽऽकाङ्क्षापूर्वाणीति 'चेदन्त्ये-
न' निषेधेन सर्वाङ्गसम्बन्धः, अपि तु यथाशक्यमुत्तम उत्तरावत्स्यात्—
यथा सान्नाय्ये 'तिस्रो वायव्यो दोक्षयि वा विसृष्टागन्वारम्य कृष्णीमुत्तरा दो-

हयतीत्यत्र मवाभनियमः । यस्य यावद्यो भावस्तावत्यो दोहयति । तान-
तीत्यपि चरितार्थ उत्तराशब्दः । एवमिहापि यथासामर्थ्यमनुष्ठानं भविष्य-
तीति भावः ॥ ११ ॥

फलाभावादिति चेत् ॥ १२ ॥

फलाभावात् फलानुत्पत्तेः, 'यजेन स्वर्गकामः' इति फलं प्रति
सर्वेषामङ्गानामविशेषेण विधानादेकदेशानुष्ठाने फलाभावप्रसङ्ग इति
चेत्- ॥ १२ ॥

न कर्मसंयोगात् प्रयोजनमशब्ददोषं
स्यात् ॥ १३ ॥

न कर्मसंयोगात्-प्रधानकर्मणा सह फलस्य स्वर्गादेः सम्बन्धान्न
पूर्वोक्तो दोषः । प्रयोजनं- फलं, अशब्ददोषं- शब्ददोषाद्विहितमवाधिनार्थं
स्यात् । 'दर्शपूर्णमासांश्चा स्वर्गकामो यजेन' इत्यादिवाक्ये प्रधानकर्मेणा
फलं सम्बन्धं निधीयते । नाह्ने, सम्बन्धः । कुतः? अङ्गेः सम्बन्धे फले लक्ष्य-
माने दर्शपूर्णमासांश्चाभिमिते तृतीयाऽनुपपत्तिः । कारणतरस्य प्रकृतप्रवृत्तौ-
क्षत्वात् । उक्ततृतीयानुपपत्तिरेव । तत्सहितश्रुतिगत्यात् प्रधानकर्मणः प्रती-
यमानः इतरनिरपेक्षः फलसम्बन्धो बाध्यतेति भावः ॥ १३ ॥

एकशब्दादिति चेत् ॥ १४ ॥

एकशब्दात्- निखिञ्जानामेकप्रयोगविधिविषयत्वाद्बुभयोः फल-
सम्बन्ध इति चेत्- ॥ १४ ॥

नार्थपृथक्त्वात्समत्वादगुणत्वम् ॥ १५ ॥

न-सर्वेषां फलसम्बन्धो नेत्यर्थः ।-कुतः? अर्थपृथक्त्वात्-
प्रधानस्य फलार्थत्वमङ्गानां च प्रधानार्थत्वमित्यर्थमेवात् । यद्यङ्गानां
प्रधानस्य च सम्बन्धस्तदा समत्याद्बुभयोस्तुल्यत्वात्फलार्थत्वेन अगुणत्वं-
ऐकस्य गुणत्वमपरस्य प्रधानत्वमिति विनेको न स्यात् । तस्मादेवेन चारि-
तार्थ्ये न सर्वाङ्गोपसंहार इति पूर्वपक्षः ॥ १५ ॥

सि० ॥ विधेस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानान्नित्यव-
च्छ्रुतभूताभिसंयोगादर्थेन युगपत् प्राप्तेर्य-
थामाप्तं स्वशब्दो , निर्वीतवत्सर्वप्रयोगे
प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १६ ॥

विधेः—यावदङ्गानुष्ठानोपध्वनप्रयोगविधे , ' दर्शपूर्णमासाभ्या स्पर्ध-
कामो यजेतेति प्रधानविधिगम्यः स्यात् अपर्यायविधानात्—नित्यवच्छ्रुत-
भावनानाचक्ष-दोषितकथमात्राकाङ्क्षा अभिसम्बन्धात्—यथा प्रधान-
करणानाकाङ्क्षाया यावत्प्रयोगेषु नित्य सम्बन्धस्तथा यावदङ्गाना कर्षभावा-
काङ्क्षाया नित्यमेव सम्बन्धात् न पर्यायेणानुष्ठानमिति शङ्काऽप्यश ।
श्रुत ' अर्थेन—प्रधानोपकरणेन, युगपत्—एककालं प्राप्ते सम्बन्धात्
यथाप्राप्त- प्रथम यथा त्वले कपोत-भावेन आकाङ्क्षापूर्वक वेनान्वित तथैवा-
नुष्ठान सिध्यति । भावनानाचक्ष-दक्षुनावुत्पितायाः कर्षभावाकाङ्क्षाया
पूर्वकत्वेन खलु यथातयुगपत्सर्वेषामङ्गानामन्वितत्वात्पर्यायेण प्रयोगे अङ्गाना
सम्बन्धे उच्यमाने प्राप्तामिक्षो युगपत्सम्प्र गे बाधिन स्यादिति भाव ।
निर्वीतवत्—यथा ' निर्वीतः ऋत्विजः प्रचरति ' इत्यत्र अविशेषात्सर्वेषा
सन्निधानात् सपरिवृत्ताधारणं निर्वीतम् । तथा सर्वप्रधानप्रयोगसाधारण
मर्वाङ्गम् । तस्मात् सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात्—मर्वाङ्गप्रयोगेषु सर्वाङ्गानुष्ठान-
मिति भाव ॥ १६ ॥

तथा कर्मोपदेशः स्यात् ॥ १७ ॥

तथा सति—निष्ठितङ्गाना सम्प्रयोगेऽनुष्ठाने सति, कर्मोपदेशः—
' चतुर्दश पौर्णमास्यानाहृत्य , त्रयोदश मासास्यायाम् ' इत्याहुतिहो-
पदेशः समुपपन्नः स्यात् । पौर्णमास्या चतुर्दश यदि यम् द्वे चक्षुषी, पञ्च

प्रयाजाः, त्रीणि प्रधानानि, त्रयोऽनुयाजाः, स्थिष्टकृत्तेति । अमावास्यायामेन्द्र-
यागयौरेकाह्वातिवात् त्रयोदशत्वम् । इयं सङ्ख्या नित्यं सर्वाङ्गेष्वनुष्ठिने-
ष्वेवोपपद्यते इति भावः ॥ १७ ॥

ऋत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥

ऋत्वन्तरेषु—उद्योतिष्ठोमाग्निहोत्रादिषु, पुनर्वचनं—स्वर्गकाम इति
पुनः पुनः श्रुतम् । अतः प्रत्येकं फलेन सम्बन्धस्तत्र युक्त इति दृष्टान्तवैय-
न्यमत्रेति भावः ॥ १८ ॥

**उत्तरास्वश्रुतित्वाद्विशेषाणां कृतार्थत्वात्
स्वदोहे यथाकामी प्रतीयेत ॥ १९ ॥**

उत्तरासु—तिसृष्वो गोभ्य उत्तरासु गोषु 'विसृष्टयागन्तारभ्य
चूर्णी उत्तरा दोहयति' इत्यनेन दोहस्याविहितत्वात् विशेषाणां—राम्-
विसर्गादीनां विधानेनोक्तवाक्यस्य कृतार्थत्वेन वैयर्थ्याभावात् 'नास्त्यैता
रात्रिं कुमाराः पयो लभन्ते' इत्यनेन स्वर्गाश्रयसकलगोदोहस्य प्राप्तत्वात्
स्वदोहे—यावत्सु गोषु स्त्रीयं स्वत्वमस्ति तावत्सु-तावदोहे यथाकामी-
न्येच्छं प्रवर्तेतेति प्रतीयेत इति निष्कर्षः ॥ १९ ॥

काम्यकर्मणां कामनानुसारेण भूयोऽभ्यासाधिकरणम् ॥ ४ ॥

**सि० ॥ कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात् कृषिवत्प्रत्यारम्भ-
फलानि स्युः ॥ २० ॥**

काम्यं कर्म सफुदेव कर्तव्यं, उत फलभूयस्त्वमिच्छता असहदनुष्ठेप-
मिति विशये सिद्धान्तः कर्मणि—फले, आरम्भभाव्यत्वात्—आरम्भेण
कर्मानुष्ठानेन भाव्यत्वात्—उत्पाद्यत्वात्, प्रत्यारम्भम्—प्रत्यनुष्ठानं फलानि
स्युः । कृषिवत्—प्रतिसंबन्धं कर्मणाधनुष्ठानेन धान्योत्पन्ननाशया वृषेरा-
वृत्तिस्तथा फलभूयस्त्वमिच्छता काम्यकर्मण आवृत्तिः कार्येति भावः ॥२०॥

अधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वादुपपद्यते विशेषः ॥२१॥

सर्वेषां—बहुना कार्यत्वात्— अनुपेयत्वात्, विशेषः अधिकारः
 'तेषां ये प्रथमं यजेरन् तेषां गौरतिरात्रः, ये द्वितीयं तेषामायुः'
 'प्रथमं यजेरन् द्वितीयं यजेरन्' इति श्रुतः समुपपद्यते । उक्तार्थे
 लिङ्गदर्शनमिदम् । तस्माद्यथा कामी तथाऽभ्यासः काम्यकर्मणः ॥२१॥

पू० ॥ सकृत्तु स्यात् कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥२२॥

सकृत्तु—सकृदेवानुष्ठानं स्यात्काम्यकर्मणः । कुतः ? तेनैव कृतार्थ-
 त्वात् । अङ्गवत्—यथा एकप्रयोगे अङ्गानां सकृदनुष्ठानेन कृतार्थं तथाऽ-
 प्रापि स्यादिति ॥ २२ ॥

शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥

लोके—लोकव्यवहारे, **शब्दार्थः—**शब्दार्थानुष्ठानं, **तथा—**सकृदेव
 दृश्यते । 'सकृत्काष्ठान्यानय' इति गुरुणोक्ते शिष्यः सकृदेव काष्ठाहरणं
 करोति ॥ २३ ॥

अपि वा सम्प्रयोगे यथाकामी प्रतीयताः
श्रुतित्वाद्विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥

अपि वेति सकृदपक्षस्यावृत्तिः । सम्प्रयोगे—प्रयोगानुष्ठाने,
यथाकामी इति प्रतीयत—ज्ञातव्यम् । कुतः ? अश्रुतित्वात्—सकृदेवा-
 नुष्ठेयमिति शास्त्रमावात् । **विधिषु अनुष्ठानमोत्रगोचराणि विधिवचनानि**
न सकृदसकृद्वा तात्पर्यकाणि तानीति भावः ॥ २४ ॥

एकशब्दात्तथाङ्गेषु ॥ २५ ॥

प्रयानाद्यङ्गेष्वपि तथा—सकृदसकृदिति शास्त्रमावादभ्यासः स्या-
 दिति नाशङ्कनीयम् । कुतः ? **एकशब्दात्—**एकशब्दवाच्यार्थनिष्ठसकृ-
 द्वाकङ्क्षाप्राप्तात्वात् । अङ्गानां प्रधानानां च विधायकः शब्दे विधिप्रत्यय

एक एव । तत्र कर्मभावाकाङ्क्षा सकृदेवेति । फले तु यदा यदा फलेच्छा
स्यात्तदा तदा किमस्य साधनमित्याकारिका उपायाकाङ्क्षेति साधनाऽऽ-
वृत्तिर्युक्तेति भावः ॥ २५ ॥

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

लोके लौकिकं कर्म अर्थलक्षणम्—लौकिकप्रत्यक्षगोचरकार्यम् ।
यतस्तत्र सकृदानयनेन पात्रकार्यत्रिवृत्तौ सकृदुपानयनम् । तदनिष्ठातो
तु द्विवारं त्रिवारमानयति । तेन विनापि कार्यसंसिद्धौ नानयति च । अत्र
बीजं फलस्य प्रत्यक्षदर्शने निधत्त इति । स्वर्गादिभ्यस्ते तु शब्देऽङ्गभ्यस्तेन
तदभावाल्लौकिकदृष्टान्तोऽत्रानुचिन इति भावः ॥ २६ ॥

अवघातादीनामातण्डुलनिर्वृत्त्यभ्यासाधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षमतस्तन्निर्वृत्त्याऽ-
पवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

‘बीहीनग्रहन्ति, तण्डुलान् पिनष्टि’ इत्यादिषु अरश्ननादिकं सकृ-
दनुष्ठेयं, उत आतण्डुलोनेर्वृत्तेरिति विशेषे अद्गानां सकृदनुष्ठानमिति सिद्धा-
न्तितायाः सकृदेवेति प्राप्ते आह— क्रियाणां—अरश्नादिक्रियाणाम्, अर्थशे-
षत्वात्—तण्डुलनिष्ठक्रियाकार्यशेषत्वात् तत्कृते सकृत् प्रत्यक्षम् । अतस्त-
न्निर्वृत्त्या—तण्डुलादुत्पत्त्या, अपवर्गः—क्रियेशेषः स्यात् ॥ २७ ॥

अष्टफलकस्यावघातादेः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

धर्ममात्रे—केरलादष्टसाधने अत्रघातादी यथा अग्निचयने ‘ओह-
म्बरमुद्धूलं सर्वापिधूर्णमरहस्य तद्गुदमाति’ इत्यत्र फलस्य अदर्शनात्-
प्रत्यक्षाभावात् ‘सकृकृत. शास्त्रार्थः’ इति भाष्येन सकृदनुष्ठानादेवापवर्गः-
विरामः स्यात् ॥ २८ ॥

सर्वेषां—बहुना कार्यत्वात्— अनुष्ठेयं वात्, विशेष अधिकारः
 'तेषां ये प्रथमं यजेरन् तेषां गौरतिरात्र. , ये द्वितीयं तेषामायुः'
 'प्रथमं यजेरन् द्वितीयं यजेरन्' इति श्रुतं समुपपद्यते । उक्तार्थे
 लिङ्गदर्शनमिदम् । तस्माद्यथा कामी तथाऽभ्यासं काम्यकर्मणः ॥२१॥

पू० ॥ सकृत्तु स्यात् कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥२२॥

सकृत्तु—सकृदेवानुष्ठानं स्यात्काम्यकर्मणः । कुतः ? तेनैव कृतार्थ-
 त्वात् । अङ्गवत्—यथा एतत्प्रयोगे अङ्गानां सकृदनुष्ठानेन कृतार्थत्वं तथाऽ-
 त्रापि स्यादिति ॥ २२ ॥

शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥

लोके—लोकव्यवहारे, शब्दार्थः—शब्दार्थानुष्ठानं, तथा—सकृदेव
 दृश्यते । 'सकृत्काष्ठान्याय' इति गुरुणोक्ते शिष्यः सकृदेव काष्ठाहरणं
 करोति ॥ २३ ॥

अपि वा सम्प्रयोगे यथाकामी प्रतीयेता-
 श्रुतित्वाद्विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥

अपि वेति सहपक्षोक्तवृत्तिः । सम्प्रयोगे—प्रयोगानुष्ठाने,
 यथाकामी इति प्रतीयेत—ज्ञातव्यम् । कुतः ? अश्रुतित्वात्—सकृदेवा-
 नुष्ठेयामिति शास्त्राभावात् । विधिषु अनुष्ठानमात्रगोचराणि विधिवचनानि
 न सकृदसकृद्वा तात्पर्यकाणि तर्नाति भावः ॥ २४ ॥

एकशब्दात्तथाङ्गेषु ॥ २५ ॥

प्रयाजाद्यङ्गेष्वपि तथा—सकृदसकृदिति शास्त्राभावाद्भ्यासं स्या-
 दिति नाशङ्कनीयम् । कुतः ? एकशब्दात्—एकशब्दवाच्यार्थनिष्ठसकृ-
 दाकर्तृक्षाप्राप्त्याद्य । अङ्गानां प्रधानानां च विधायकः शब्दो विधिप्रत्यय

एव एव । तत्र कथभावाकाङ्क्षा सकृदेवेति । फले तु यदा यदा फलेच्छा
स्यात्तदा तदा किमस्य साधनमित्याहारिका उपायाकाङ्क्षेति साधनाऽऽ-
वृत्तिर्युक्तेति भावः ॥ २५ ॥

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

लोके लौकिक कर्म अर्थलक्षणम्—लौकिकप्रत्यक्षगोचरकार्यकम् ।
अतस्तत्र सकृदानयनेन प्राप्तकर्तव्यनिवृत्तौ सकृदेवानपत्तम् । तदनेपरतो
तु द्विजर विनारमानयति । तेन विनापि कार्यसंसिद्धौ नानयति च । अत्र
धीज फलस्य प्रत्यक्षदर्शनेन पिघत इति । स्वगान्धर्व्ये तु अर्द्धकगम्यतेन
तदभावाद्धौकिकदृष्टान्तोऽज्ञानुचिन इति भावः ॥ २६ ॥

अवघातादीनामातण्डुलनिर्वृत्त्यभ्यासाधिकारणम् ॥ ५ ॥

क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षमतस्तन्निर्वृत्त्याऽ-
पवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

‘त्रीर्हीनमहन्ति, तण्डुलान् विनष्टि’ इत्यादिषु अरहनमादिकं सह-
दनुष्ठेय, उत आतण्डुलनिर्वृत्तेरिति विशये अङ्गानां सहदनुष्ठानमिति सिद्धा-
न्तितत्वात्सकृदेवेति प्राप्ते आह- क्रियाणां—अरहनादिक्रियाणाम्, अर्थशे-
पत्वात्—तण्डुलनिर्वृत्तिरूपकार्यकत्वात् ॥ तत्किं यकत्—प्रत्यक्षम् । अतस्त-
न्निर्वृत्त्या—तण्डुलापुत्रत्वा, अपवर्गः—क्रियोपरम स्यात् ॥ २७ ॥

अदृष्टफलकस्यावघातादेः सकृदनुष्ठानाधिकारणम् ॥ ६ ॥

धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

धर्ममात्रे—केरलादृष्टसाधने अत्र प्राप्तासी यथा आग्निचयने ‘औदु-
म्बरमुद्रखलं सर्वोपधिपूर्णमवहल्य तद्वृत्तमाप्ति’ ॥ १५३ ॥ फलस्य अदर्शनात्-
प्रत्यक्षाभावात् ‘सकृत्कृतं शास्त्रार्थः’ इति श्रुतेन सकृदनुष्ठानादेवापवर्गः-
मिराम स्यात् ॥ २८ ॥

सर्वेषां—बहुना कार्यत्वात्— अनुष्ठेयत्वात्, विशेषः अधिकारः
 ' तेषां ये प्रथमं यजेरन् तेषां गौरतिरात्रः , ये द्वितीयं तेषामायुः '
 ' प्रथमं यजेरन् द्वितीयं यजेरन् ' इति श्रुतः समुपपद्यते । उक्तार्थे
 लिङ्गदर्शनमिदम् । तस्माद्यथा कर्मो तथाऽभ्यासः काम्यकर्मणः ॥२१॥

पू० ॥ सकृत्तु स्यात् कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥२२॥

सकृत्तु—सकृदेवानुष्ठानं स्यात्काम्यकर्मणः । श्रुतः ' तेनैव कृतार्थ-
 त्वात् । अङ्गवत्—यथा एवप्रयोगे अङ्गानां सकृदनुष्ठानेन कृतार्थत्वं तथाऽ-
 त्रापि स्यादिति ॥ २२ ॥

शब्दार्थश्च तथा लोके ॥ २३ ॥

लोके—लोकव्यवहारे, शब्दार्थः—शब्दार्थानुष्ठानं, तथा—सकृदेव
 दृश्यते । ' सकृत्कृत्वाऽन्यानय ' इति गुरुणोक्ते शिष्य सकृदेव काष्ठाहरणं
 करोति ॥ २३ ॥

अपि वा सम्प्रयोगे यथाकामी प्रतीयेता-

श्रुतित्वाद्विधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥

अपि वेति सकृत्पक्षव्यावृत्तिः । सम्प्रयोगे—प्रयोगानुष्ठाने,
 यथाकामी इति प्रतीयेत— ज्ञातव्यम् । कुतः ? अश्रुतित्वात्—सकृदेवा-
 नुष्ठेयमिति शास्त्राभावात् । विधिषु अनुष्ठानमात्रगोचराणि विधिवचनानि
 न सकृदसकृद्वा तात्पर्यवाणि तानीति भावः ॥ २४ ॥

एकशब्दात्तथाङ्गेषु ॥ २५ ॥

प्रयाजाद्यङ्गेष्वपि तथा—सकृदसकृदिति शास्त्राभावादभ्यास- स्या-
 दिति नाशङ्कनीयम् । कुतः ? एकशब्दात्—एकशब्दवाच्यार्थनिष्ठसकृ-
 द्वाकङ्क्षाप्राप्तत्वाद् । अङ्गानां प्रधानानां च विधायकः शब्दो विधिप्रत्यय

एक एव । तत्र कथभावाकादशा सकृदेवेति । फले तु यदा यदा फलेच्छा
स्यात्तदा तदा किमस्य साधनमित्याकारिका उपायकाङ्क्षेति साधनाऽऽ-
वृत्तिर्युक्तेति भावः ॥ २५ ॥

लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

लोके लौकिक कर्म अर्थलक्षणम्—लौकिकप्रत्यक्षगोचरकार्यकर्म ।
यतस्तत्र सकृदानयनेन प्राक्तकार्यनिवृत्तौ सकृदेवावयवम् । तदनिवार्यौ
तु द्विवार त्रिवारमानयति । तेन विनापि कार्यसंसिद्धौ नानयति च । अत्र
बीज फलस्य प्रत्यक्षदर्शने विद्यत इति । स्वगात्रिस्थले तु शब्दैरुक्तगम्यत्वेन
तदभावाल्लौकिकदृष्टान्नोऽत्रानुचित इति भावः ॥ २६ ॥

अवघातादीनामातण्डुलनिर्वृत्त्यभ्यासाधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रियाणामर्थशेषत्वात् प्रत्यक्षमतस्तन्निर्वृत्त्याऽ-
पवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

‘ त्रीहीनमदन्ति, तण्डुलान् भिनष्टि ’ इत्यादिषु अरहनादिक्रियाणाम् सकृदनुष्ठानमिति सिद्धा-
न्तिनः सा सकृदेवेति प्राप्ते आह- क्रियाणां-अरहनादिक्रियाणाम्, अर्थशे-
षत्वात्- तण्डुलनिर्वृत्तिरुक्तार्थशेषत्वकृत् तत्रैव प्रत्यक्षम् । अतस्त-
न्निर्वृत्त्या- तण्डुलादुत्पत्त्या, अपवर्गः—क्रियापरम स्यात् ॥ २७ ॥

अदृष्टफलकस्यावघातादेः सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

धर्ममात्रे- केवलमदृष्टसाधने अत्रावघातादौ यथा अग्निचपने ‘ औदु-
म्बरमुत्पन्नं सर्वोपधिपूर्णमरहस्य तदुदघातैः ’ इत्यत्र प्रकृतस्य अदर्शनात्-
प्रत्यक्षाभावात् ‘ सकृदुक्त शास्त्रार्थ ’ इति भावेन सकृदनुष्ठानादेवापवर्गः-
विराम स्यात् ॥ २८ ॥

प्रयाजादीनामङ्गानां सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

ऋतुवद्धानुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ॥ २९ ॥

ऋतुवत्—काम्यऋतुवत्, प्रयाजादीनामभ्यासे फलभूमा—फलाधिक्यं स्यात् । कुतः ? प्रयाजादभ्यासः अधिकोपकारसाधनम् । क्रियावृत्तिवात् काम्यऋतुवत् । इत्यनुमानप्रमाणेन तस्य मिद्वत्यादिति ॥ २९ ॥

सि० ॥ सकृद्वा करणैकत्वात् ॥ ३० ॥

सकृद्वा—सकृदेवानुष्ठानं तेषाम् । कुतः ? प्रधानरूपैककारणत्वात् । यथा मृत्पिण्डेन घटे जननीये यत्प्रता चक्रभ्रमणेनोपकारः सिध्यति तदधिकभ्रमणेनोपकारो न दृश्यते । चक्रभ्रमस्याभ्यास्य कार्यं नास्ति । तान्तेव कृतार्थे सः । तद्वदन्नाप्राप्ति भावः ॥ ३० ॥

परिमाणं चानियमेन स्यात् ॥ ३१ ॥

परिमाण—गौर्णमास्याममात्रास्याया च 'चतुर्दश त्रयोदश' इति नित्यवद्भूतप्रयाजाभ्यासे कृते अनियमेन—कदाचित्पञ्चदश षोडश सप्तदश वैत्यनियमः स्यात् । उक्तनियमो न स्यादिति भावः ॥ ३१ ॥

फलारम्भनिवृत्तेः ऋतुषु स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ३२ ॥

फलारम्भनिवृत्तेः—फलस्य—स्वर्गस्य आरम्भमिच्छतः—पृथक् पृथक्पक्षे, ऋतुषु—काम्यऋतुषु, फलान्यत्वं—फलभेदः स्यात् । इति ऋतुवदिति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तद्वैषम्यप्रदर्शकमिदं सूत्रमिति भावः ॥ ३२ ॥

अर्थवांस्तु नैकत्वादभ्यासः स्यादनर्थको यथा भोजनमेकस्मिन्नर्थस्यापरिमाणत्वात् प्रधाने च क्रियार्थत्वादनियमः स्यात् ॥ ३३ ॥

सकृत् 'कृतेन' कृतार्थत्वादङ्गानामभ्यासोऽनर्थक इति यदुक्तं सिद्धान्तिना तथाह पूर्वपक्षो । अर्थवांस्तु—अर्थवान्—सफल एव अङ्गाभ्यासः । कुतः? नैकत्वात्—प्रधानवृत्त्यङ्गकार्यत्वात्—भिन-
त्वात् । एकस्मिन्—एककार्यनिषेधे अभ्यासोऽनर्थकः—रहितः स्यात् ।
यथा उक्तशब्दे एकत्वस्यैव क्रियमाणं भोजनं तां निर्वर्तयति । अतस्तदर्थं
तस्याभ्यासोऽनर्थकस्तदानीम् । इह ॥ प्रकृते अर्थस्य—प्रधानफलस्य,
अपरिमाणत्वात्—इत्यतया अनियमत्वात्—अनिश्चितत्वात्, अङ्गानां
तदर्थत्वात् प्रधानोपकारकत्वात् उपकारभूयस्त्वे फलभूयस्त्वत्, तदङ्गत्वे तद-
व्यत्वमिति सकृदसकृद्वा, अङ्गानुष्ठानमित्यानेयम् । न सकृदेवेति नियम
इत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥

पृथक्त्वाद्विधितः परिमाणं स्यात् ॥ ३४ ॥

उक्तरीत्या अर्थस्य उपकारस्य पृथक्त्वात् तदनुसारेण विधितः-
विधिरं 'परिमाणं' चतुर्दश त्रयोदश इति पूर्णिमापावनास्याया चाऽऽहु-
तिसङ्ख्या स्यात् । आहुत्युत्पत्तिश्चान्यगन्तव्यसङ्ख्याया तत्तत्तदर्थमिति
मानः ॥ ३४ ॥

सि० ॥ अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्

सर्वस्य युगपच्छास्त्रादफलत्वाच्च कमर्णः

स्यात् क्रियार्थत्वात् ॥ ३५ ॥

अनभ्यासो वा—अङ्गानामनोवृत्तये । कुतः? प्रयोगवच-
नैकत्वात्—अङ्गानां प्रधानानां च प्रयोगविधेः एकत्वात् । न च
प्रयोगविधेरन्तरेऽपि यथा काम्यकर्मणः पुनरावृत्तिस्तथा अत्राप्यङ्गानामवृत्ति-
स्यादिति वाच्यम् । कर्मणः—अङ्गस्य 'फलरससिञ्चनफलं तदङ्ग'
मित्यफलत्वात् । अत एवाभ्यासात्फलाधिक्यं नेत्याशयः । युगपत्—
एकभावनायामन्यत्राद्ये, शास्त्रात्—पदश्रुत्या, प्रधानक्रियाया एव फलर-

रणत्वेनाप्यवोधनात् । इत्यङ्गानामफलत्वे हेतुपन्यासोऽयम् । नाप्यङ्गानुष्ठान
व्यर्थम् । तस्य क्रियार्थत्वात्—प्रधानोपकारकत्वादिनि भाव ॥ ३५ ॥

शं० ॥ अभ्यासो वा छेदनसंमार्गावदानेषु वचना-
त्सकृत्वस्य ॥ ३६ ॥

पितृयज्ञ—‘सहृदाच्छिन्नं बर्हिर्भवति’ तथा अनुवाजे—‘सहृद-
रिधोन् समर्द्धि’ स्विष्टकृति च—‘उत्तराधात्सकृदवधति’ इति च श्रूयते ।
एतेषु सहृदवचनादप्यत्र अभ्यासो वा—असकृदप्रयोगोऽङ्गानामिति
सिद्धयति । अथवा सहृदवचनं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ ३६ ॥

सि० ॥ अनभ्यासस्तु वाच्यत्वात् ॥ ३७ ॥

अनभ्यासस्तु । पूर्वोक्तयुक्ते अङ्गानां प्रधानस्य प्रयोगविशेषत्वात्
अनभ्यासः—अनावृत्तिर्यथाङ्गानाम् । ईदनादिषु तु फलान्तरतोत्पत्त्येन
तथा । वाच्यत्वात् । यतो ‘दर्शगुणभासवो असकृदाच्छिन्नसि’ इति
श्रुतम् । तस्यातिदेशनं पितृयज्ञे प्राप्तौ, एव प्रमाणसंश्लेषो ‘त्रिवार
परिधिं सनाटि’ इति विहितम् । तमाहृदादनुयाजोऽपि तथा प्राप्तो एव
मन्यत्र ‘बर्हिर्निषोऽवधति’ इति द्विरवत् विहितम् । तस्य स्विष्टकृतापि
प्राप्तौ तज्जिह्वयं सहृदस्य वाच्यत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥

कपिञ्जलानिषि बहुवचनस्य त्रित्वपरत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥

पू० ॥ बहुवचनेन, सर्वप्राप्तोर्विकल्पः

स्यात् ॥ ३८ ॥

‘वसन्ताथ कपिञ्जलानालभेत’ इति श्रूयते । तत्र प्रथमं त्रित्वं
पञ्च त्रयनियतां विवक्षेन लक्ष्यम्, सत प्रथमेति सशये अह पूर्वपक्षी
बहुवचनेनेति । बहुवचनेन सर्वप्राप्ते—सर्वेण, सर्वस्यावश्येकतया प्राप्ते,
प्रवादय सर्वा एव सहृदस्याहृत्य वाच्यता । समुच्चयस्य तत्राशयस्य सादृश्यस्य
स्यादिति ॥ ३८ ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३९ ॥

चतुष्टयादिकं न बहुवचनस्यार्थः । अपि तु त्रिवचने । अत्र एव बहुवचने श्रुते न त्रिवचने संशयः । किन्तु चतुष्टयादिवेव स इति चेत् । चत्वारो विप्राः समो गताः इति चतुरादिष्वपि बहुवचनप्रयोगो दृष्ट इति चेत् ॥ ३९ ॥

तथेह ॥ ४० ॥

यथा माणवके सिद्धशब्दो गौणः 'मिहो माणवकः' इत्यत्र । तथा इह ॥ ४० ॥

भक्तयेति चेत् ॥ ४१ ॥

भक्त्या—लक्षणया, प्रयोगो भविष्यतीति चेत्—॥ ४१ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ४२ ॥

एवमन्यत्रापि गौण्या दृष्ट्या बहुवचनप्रयोगस्य दृष्ट्या त्रिवचनस्य त्रिवचनस्य त्रिवचनस्य । किन्तु बहुवचनस्य तस्य त्रिवचनस्य परार्थपर्यन्तेषु सत्त्वात् तावता प्रीति समुच्चयेनानुष्ठानासम्भावादिकस्य एवेति भावः ॥ ४२ ॥

सि० ॥ प्रथमं वा नियम्येत कारणादातिक्रमः

स्यात् ॥ ४३ ॥

प्रथमं वा—उक्तवाक्यस्थे 'कपिञ्जलान्' इति बहुवचनं प्रथमं प्रथमोपास्थितत्वेनैव नियम्येत । यत्र कारणात्—प्रमाणान्तरोक्त, अतिक्रमः—प्रथमोपास्थितत्वेनैव नियम्येत । यथा 'सप्तदश, प्राजापत्यान् पशूनान्मते' इत्यादौ । अत्र तु न किमपि तादृशं कारणम् । प्रत्युत बाधकमास्ति । अतस्त्रिवचनोपादेयं श्रुतेन बहुवचनेति भावः ॥ ४३ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४४ ॥

तथा च—केवलबहुवचनस्य त्रिवचने एव—पूर्वोक्तानामित्यत्र, अन्यार्थदर्शनं—अन्यत्र लिङ्गदर्शनम् । यथा—कृष्णा याम्या अश्विण्या रोद्रा

नमोऽरूपाः पार्जन्याः, ऐन्द्राग्रो दशमः' इत्यत्र त्रिकत्रयनियमे सत्त्वे ऐन्द्राग्रस्य नियमेन दशमत्वं सम्भवति । नो चेत् तत्पाक्षिकं स्यादिति गात्रः ॥ ४४ ॥

प्रकृत्या च पूर्ववत्तादासत्तेः ॥ ४५ ॥

अग्नीषोमीये षड्गुमात्रभेदेऽत्र प्रकृत्या— अग्नीषोमीयेण, एकत्वं प्राप्यते । तदासत्ते— तस्य त्रित्वसन्निकृष्टत्वात् । किञ्च, पूर्ववत्— पूर्वमूत्रोक्तबल्लिङ्गान्तरमपि विधत्ते । तथा हि—गृहमेधीये 'ओदनानुद्धरतीत्यत्र त्रित्वसङ्ख्याबोधनवाक्ये प्रथम निरूपणं 'मध्यमस्य इति श्रुतम् । अन्यत्र पञ्चमाना मध्यमः, अष्टाना मध्यमः' इति सौपपदं श्रुते । तस्माद् बहुवचनमादौ त्रित्वमेवोपस्थापयति । तेन शास्त्रस्य कृतार्थत्वान्नत्र विकल्प इति भावः ॥ ४५ ॥

उत्तरा दोहयतीत्यत्र सर्वासां गावां दोहनाधिकरणम् ॥ ९ ॥

उत्तरासु यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४६ ॥

साध्यादोहनं प्रवृत्तेः श्रुतेः 'गायतस्तिष्ठो दोहयित्वा त्रिसृष्टवागन्वारम्य उत्तरा दोहयति' इति । तत्र उत्तरा दोहयतीत्यर्थं त्रिधिरनुवादो वा इति सशये उत्तरासु तिस्र एव दोहयितव्या इति कपिष्ठाधिकरणन्यायेन त्रिधिरिति । अथवा यावत्स्व—यावतीषु गावुः स्वत्वं तावत् सर्वा दोहयितव्या इति त्रिधिरिति । कुतः ? अपूर्वत्वात्—अप्राप्तत्वात् ॥ ४६ ॥

सि० ॥ यावत्स्वं वान्यविधानेनानुवादः

स्यात् ॥ ४७ ॥

यावत्स्वं—यावतीषु स्वत्वं तासां दोहः इत्यनुवादः स्यात् । कुतः ? अन्यविधानेन—अन्यवाक्येन विहितत्वादिति यावत् ॥ ४७ ॥

साकल्यविधानात् ॥ ४८ ॥

साकल्यविधानात्—'नास्थेतां रात्रिं पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति कुमारश्च न पयो लभन्ते' इति वाक्येन सरुल्लगोदोहस्य विधानात् ॥ ४८ ॥

बह्वर्थत्वाच्च ॥४९॥

एतद्वाक्यं कुमाराणां पयःप्रतिषेधमात्रं करोति । न सकलगोदोहनं विदधाति । वाक्यभेदापत्तेरित्याशङ्क्यामाह—बह्वर्थत्वात्— ‘ बहुदुग्धीन्द्राय देवेभ्यः ’ इति मन्त्रालिङ्गेन शक्यनुसारं बहुष्व बोधयन् सकलगवा दोहनमेव ब्रूयतीति भावः ॥ ४९ ॥

अग्निहोत्रे चाशेषवद्यवागूनियमः ॥५०॥

‘ नास्यैतां रात्रिं पयसाऽग्निहोत्रं जुहोति ’ यथा अयस्यै देवतायै प्रथमन्यस्यै देवतायै दद्यात्तादृक् तस्याप्ययमांशुद्वयात् ‘ इत्यग्निहोत्रे यवागूनियामकं लिङ्गात्—अशेषवत्—निखिलगोदोहनरूपमर्थं ब्रूयति । अन्यथा अयस्यै देवतायै दत्तमित्याद्यर्थवादोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः ॥ ५० ॥

इति व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

अनेन सूत्रेण कुमारपयःप्रतिषेधमात्रमपि व्याख्यातं त्रैदित्यम् ॥५१॥

सर्वप्रापिणाऽपि लिङ्गेन संयुज्य देवताभि-

संयोगात् ॥५२॥

‘ संयुज्य वक्त्रेभ्यश्च ह वा एतां मनुष्यप्यश्च पुरा अथैतर्हि देवेभ्य एवैतां आप्याययन्ति ’ इति सर्वप्रापिणाऽपि लिङ्गेन सर्वासां दोहनं व्यक्तं प्राप्यते । तस्माद्यवत्स्वमुत्तरासु दोहनं स्यादिति भावः ॥ ५२ ॥

दर्शपूर्णमासादिषु तन्त्रेणाऽऽद्यमागाद्यज्ञानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥

प्रधानकर्मार्यत्वादङ्गानां तद्भेदात्कर्मभेदः

प्रयोगे स्यात् ॥ ५३ ॥

उपोद्घातं समाप्य प्रकृताध्यायार्थं तन्त्रविचारः प्रस्तूयते । तत्र पूर्वपक्षमाह । अङ्गानां—प्रयाजाद्यङ्गानां, प्रयोगे-अनुष्ठाने, कर्मभेदः—नदनुष्ठानस्याऽऽवृत्तिः स्यात् । तद्भेदात्—प्रधानानां भेदात्, अङ्गानां प्रधानकर्मार्यत्वात्—प्रधानोपकारकत्वात्, प्रधानभेदे प्रतिप्रयोगे गुणावृत्तिरिति व्यायेनाङ्गानुष्ठानभेदः स्यादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यात् ॥ ५४ ॥

यौगपद्ये—अङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानं, क्रमकोपः—विहितक्रमबाधः स्यात् । तथा हि—आज्यभागयामाव्यवहितोत्तरत्वं सर्वप्रधानानामिति क्रमः । यौगपद्ये तु मध्ये अंगिभागस्य व्यवधानादुपाश्रयागस्योक्तक्रमबाध इति भावः ॥ ५४ ॥

सि० ॥ तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोप-
देशात्स्याद्विशेषाग्रहणात् ॥ ५५ ॥

तुल्यानां—देशतः कालतः कर्तृतश्च तुल्यानांभिर्भादित्रयाणां, यौग-
पद्यं—सहप्रयोगः—सहानुष्ठानं स्यात् । कुतः ? एकशब्दोपदेशात्—एक-
शब्देन—दर्शशब्देन, पौर्णमासीशब्देन च उपदेशात्—फलसम्बन्धकथनाद-
ङ्गानामपि । अपमङ्गकलापः किमानेयस्य, उवासीपौर्णमास्येति विशेषाग्र-
हणात्, सर्वार्थं तेषामिति, तन्त्रेणानुष्ठानम् ॥ ५५ ॥

ऐकाध्यादिव्यवायः स्यात् ॥ ५६ ॥

सर्वेषामङ्गानामैकाध्यात्—एकप्रयोजनकृतात्—दण्डचक्रादीवरा-
दिष्वतः सम्भूय फलोत्पादकत्वाच्च तेषां प्रयोगे क्रमः । संख्येन कुतः क्रम-
बाधः । अतः सर्वेषां प्रधानानामङ्गैर्व्यवधानमेव स्यात् ॥ ५६ ॥

तथा चान्योर्थदर्शनं कामुकीयनः ॥ ५७ ॥

तथा च—अङ्गानां तन्त्रमेवेत्यत्र अन्योर्थदर्शनं—अन्यलिङ्ग-
दर्शनं—प्रागभिहिताऽऽहुतिसङ्ख्यादर्शनं लिङ्गं कामुकीयनोर्चायो दर्शयति ।
अन्यथा—अङ्गावृत्तौ चतुर्दश त्रयोदशेति नियमो न स्यादाहुतीनामिति
भावः ॥ ५७ ॥

तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं स्यात्संस्कारस्य

तदर्थत्वात् ॥ ५८ ॥

तन्न्यायत्वात्—‘सम्भूयकारिणा सहक्रिया’ इति न्यायत्वात्,
‘पुरोडाशे साङ्गारं भस्माध्युह्य’ इत्यादावपि सकृदनुष्ठानं स्यादित्याशङ्क्या-
नाह अशक्तेः—अङ्गारस्थापनस्य कार्यं पुरोडाशपाक । स च एकास्मिन्नाङ्गा-
रस्थापनेऽप्यत्र न सम्भवति । न ह्येकस्य प्रथमे कृते अन्योऽपि प्रथमे ।
असम्पत्त्वात् । अतस्तत्र—**आनुपूर्व्यं**—मेदेनानुष्ठानं स्यात् । न सकृत् ।
संस्कारस्य—साङ्गारभस्मस्थापनादिनिहितसंस्कारस्य, तदर्थत्वात्—
दृष्टकार्यपाकार्थ्यत्वाद्दृष्टार्थत्वं तत्र शक्यम् । दृष्टसम्भवे अदृष्टकल्पनमप्याप-
मिति भावः ॥ ५८ ॥

असंस्पृष्टोऽपि तादर्थ्यात् ॥ ५९ ॥

। येन प्रधानेन यत् स्पृष्टं सत्तत्समीपे यदनुष्ठीयते तत्तदङ्गम् ।
इत्याधारादय आग्नेयाङ्गम् । स्निग्धवृदादयश्चाग्नीषोमीयाङ्गम् । त्रयाशुयागस्य
केनाप्यसंस्पृष्टादिनगं स्यात्तत्तत्पेक्षाशङ्कायानाह—**असंस्पृष्टोऽपि**—संस्पृ-
रहितोऽपि, स्थानापेक्षया बलवता प्रकृणोनाङ्गानां **तादर्थ्यात्**—सार्थ-
त्वात् सर्वप्रधानोपकारकत्वात् प्रत्येकमुपकारार्थमङ्गावृत्तिं कार्येति
प्राप्नोति ॥ ५९ ॥

विभवाद्वा प्रदीपवत् ॥ ६० ॥

विभवात्—सामर्थ्यात् सकृदनुष्ठानेनाप्यङ्गकलाप उपकारं जनयेत् ।
प्रदीपवत् यथा प्रदीपो भुञ्जानानां त्रिप्राणा मन्त्रे एकस्य सन्निधौ प्रज्ज्वलित-
सर्वेषां तेषामुपकारको भवति तद्वदत्रापि स्यात् । तस्मादनावृत्तिर्हङ्गा-
नाम् ॥ ६० ॥

अर्थात्तु लोके विधिः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥ ६१ ॥

लोके—लोकव्यवहारे, प्रवृत्तिः अर्थात्—फलानुसारिणी, सकृद-
सकृद्वा इति प्रत्यक्षात् । इह तु **विधिः**—त्रिप्राप्तं कर्म, विधिः परोप-
कारो गम्यते । न प्रत्यक्षेण । तस्मादावृत्तिरिति ॥ ६१ ॥

सकृदिज्यां कामुकायनः परिमाणविरोधात् ॥६२॥

यद्य 'चतुर्दश प्रयोदशेऽस्याहुतिसङ्ख्यापरिमाणविरोधामुद्दिष्ट्या इति कामुकायन-आचार्यमनुस्यन्ने तत्रोच्यते ॥ ६२ ॥

विधेस्त्वितरार्थत्वात्सकृदिज्याश्रुतिव्यति-
क्रमः स्यात् ॥ ६३ ॥

विधेः— अन्नकालस्य, इतरार्थत्वात्— प्रयानार्थत्वात् प्रति-
प्रधान गुणावृत्तिरिति प्रतिदत्ताच्च सकृदिज्या— तन्त्रेगानुष्ठानं, श्रुतिव्य-
तिक्रमः— आक्षेपिदं स्यात् । यच्चावृत्तेषु चतुर्दश प्रयोदशेऽस्याहुति-
सङ्ख्याऽनुपपत्त्या स्वादिरपुक्तं तत्रोच्यते । नानेनाऽऽहुतिसङ्ख्या विधीयते ।
अपि तु प्राप्तमद्दयामन्य पौर्णमास्यां चतुर्दश आहुतिविधयः, आमावास्याया
प्रयोदश आहुतिविधयः इति उक्तगया विधिमद्दया प्रतिपाद्यत इत्याहुति-
विधीनामिव मद्दया उपदिष्टा । नाऽऽहुतीनाम् । तस्मादङ्गानामावृत्तिरेति
पूर्वपक्षोपसंहारः ॥ ६३ ॥

सि० ॥ विधिवत्प्रकरणाविभागे प्रयोगं वादरा-
यणः ॥ ६४ ॥

प्रयोगं—तन्त्रेगानुष्ठान वादरायणः मनुने । कुतः— प्रकरणावि-
भागे—प्रकरणस्याविभागादित्यर्थः । सम्भूयकारित्वेन सर्वेषामेकप्रवर्णनत्वा-
दिति यावत् । विधिवत्— यथाऽऽग्नेयादिपञ्चगव्यविधयः इति कर्तव्यत्वाऽऽ-
वाह्या प्रयाजादीन्यङ्गानि सङ्गृह्णान्यप्यविशेषेण गृह्णन्ति प्रकरणेन स्वस्व-
संनिधीन् प्राधिगोत्रपञ्चाङ्गानि तन्त्रेगानुष्ठानमपि संनिधिं प्राधिगोत्रप्रकरणे-
प्रमाणेन व्यवहितप्रधानेष्वपि ठगकार सम्वादयन्त्याशयः— सिद्धान्तिनः ।
वादरायणग्रहणं सिद्धान्तदार्ढ्यापत्ति-भाव ॥ ६४ ॥

कचिद्विधानान्नेति चेत् ॥ ६५ ॥

क्वाचिन्—सहस्रिन्नन्ति, सह पिपन्ति' इति काचिदेव सहत्वविधाना-
दन्यत्र पार्थक्येनानुष्ठानं, न सकृदिति चेत्—॥ ६५ ॥

न विधेश्चोदितत्वात् ॥ ६६ ॥

न । विधेः—आग्नेयाग्नीषोमयोर्निर्वापविधेः पृथग् निहितत्वात्तथाऽबह-
ननपेयणयोरपि तदीययोः पार्थक्यं प्राप्तमिति तन्निवृत्तये तत्रावश्यं सहत्वं
विधेयम् । अतोऽप्यत्र भेदेनानुष्ठानमित्येवं परिसङ्ख्या न तत्रेति ज्ञेयम् ।
तस्माद्देशकालकर्त्रैक्यवत्ता प्रधानानामङ्गानुष्ठानं तन्त्रेण सकृदेव । नासकृदिति
सिद्धम् ॥ ६६ ॥

आग्नेयकृष्णग्रीवयोः प्रथमतृतीययोर्भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाण- विशेषाणाम् ॥ ६७ ॥

'आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत । सौम्यं बभूवुम् । आग्नेय कृष्णग्रीवं पुरोधाया
स्पर्धमानः' इति काम्यपशुकाण्डे श्रुतम् । तत्राऽऽग्नेयद्वयस्य सहानुष्ठानं, उत
भेदेनेति संशये अगृह्यमाणविशेषाणां—तुल्यानां, यौगपद्य व्याख्यात पूर्वा-
धिकरणे इत्यत्रापि यौगपद्यं—महानुष्ठानमिति ॥ ६७ ॥

सि० ॥ भेदस्तु कालभेदात्स्याच्चोदनाव्यवाया-

द्विशिष्टानां विधिः प्रधानकालत्वात् ॥ ६८ ॥

भेदस्तु—निर्दिष्टप्रधानानां भेदेनैव प्रयोगः । न सहानुष्ठानम् ।
युतः ? कालभेदात् । कालभेदश्चोदनाव्यवधानात्—सौम्यबभूवचोदना-
व्यवहितत्वात् । पाठक्रमेण ग्रथाणामुक्तयागानां त्रिक्षणवृत्तित्वं सिद्धमतः काल-
भेदोऽपि मिथ्य एव । विशिष्टानां—क्षणविशिष्टानां तथा यागानां,
विधिः—प्रथमादिक्षणविधिर्धनस्वतस्तस्यैव तत्तत्क्षणस्यैव तत्तत्प्रधान-
कालत्वम् । इति पृथक्त्वेनैवानुष्ठानं तयोः । सहप्रयोगे विधिविहितकालक्रमयो-
र्बाधः स्यात् । चानिष्ट इति भावः ॥ ६८ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ६९ ॥

‘ अभितः सौम्यमाग्नेयौ भवतः ’ इति अन्यार्थदर्शनं—तदर्थमादावाक्ये
उक्तार्थदर्शनं पाठक्रमोपोद्बलकं लिङ्गमप्यस्तीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

विधिरिति चेन्न वर्तमानापदेशात् ॥ ७० ॥

विधिः—पार्श्वद्वये आग्नेयद्वयविधिरं तद्वाक्यमिति चेन्न । वर्तमानाप-
देशात्—दृष्टप्रत्ययश्रवणात् तदर्थमाद एवेति भावः ॥ ७० ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां एकादशाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ एकादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

आग्नेयादिप्रधानानामेकदेशकालकर्तृकत्वाधिकतणम् ॥ १ ॥

सि० ॥ एकदेशकालकर्तृकत्वं मुख्यानामेकशब्दोप-
देशात् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् पादे केवलप्रधानार्थानामङ्गानां तन्त्रमुपोद्घातसहितं निरूपि-
तम् । अस्मिन् द्वितीयपादे साङ्गप्रधानानां तन्त्रं प्रपञ्चयते । दर्शपूर्णमासयोः
‘ समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत । अमावास्या-
यामनावास्या यजेत । दर्शपूर्णमासयोर्मङ्गत्वात्तद्येन वारं ऋत्विजः । ’ इति
श्रुतेः । तथा चातुर्मास्ये ‘ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत । वसन्ते वैश्वदेवेन
यजेत । चातुर्मास्यानां यज्ञकृत्वा पञ्चविजः । ’ इति च । अत एव विधयः
किं प्रत्येकमु रतिविधिशेषा , उत प्रयोगविधिशेषाः इत्येव विशये सिद्धान्तः—

मुख्यानां— यणां प्रधानानां, एकदेशकालकर्तृकत्वं— एक अभिन्नः देशः कालः कर्ता च येषां तत्कत्वम् । कुतः ? एकशब्दोपदेशात्— यणां समुदायबोधकेन दर्शपूर्णमासाम्यामित्येकशब्देन देशादिविधायकवाक्येषु निर्देशात् । यथा फलवाक्ये ‘दर्शपूर्णमासाम्या स्तर्गकामो यजेत’ इत्यत्र समुदायवाचकशब्देन समुदितानामेव फलजनकत्वं तथाऽपि समुदायमुद्दिश्य देशादिविधानादेक एव देशकालादिरिति भावः ॥ १ ॥

पू० ॥ अविधिश्चेत् कर्मणाभिसम्बन्धः प्रतीयेत
लक्षणार्थाभिसंयोगाद्विधित्वाच्चैतरेषां प्राप्ते—
प्रधानं भावः स्यात् ॥ २ ॥

कर्मणां—आग्नेयादिप्रधानयागानां मध्ये प्रत्येकमुद्दिश्य देशकाल-
कर्तृणामविधिः—विध्यमात्रश्चेत् तेषामभिसम्बन्धः—तदैक्यं प्रतीयेत । नास्त्येव
तथा । अपि तु प्रत्येकोत्पत्तिविधियेषां देशकालकर्तारः । कुतः ॥
लक्षणार्थाभिसंयोगात्—दर्शपूर्णमासशब्देन लक्षणावृत्त्या बोध्यो योऽर्थः
समुदायैकदेशः प्रत्येकनामैवाद्यस्तैः साकं संयोगात्—अग्निवत्त्वात्तेषाम् ।
तदपि कुत इति चेत् इतरेषां—देशकालकर्तृणामप्राप्तत्वेन विधेयत्वात् ।
तत्तत्प्रकृतयागागत्वेन विविगोचरत्वात् । यतो देशकालकर्तारो विधेयास्तत्र एव
दर्शपूर्णमासाम्यामिते दर्शपूर्णमासशब्देनाऽऽद्येषादीननूय ते विधीयन्ते इत्या-
ग्नेयादिपूजैश्च कल्प्यम् । सत्येकमुद्दिश्यैवैकपरस्परसाहित्यं विवक्षितं
चेत् ‘आग्नेयादयः समे कार्यास्ते च परस्परसहिताः’ इति विधान-
द्वयाद्वाक्यभेदापत्तिः । अतः साहित्यस्य त्रिवक्ष्यामुपेक्ष्य लक्षितेषु प्रत्येक-
स्मिन्नेव देशाद्यन्यथो न्यायः । फलवाक्ये तु यणां त्रिवेदरात्यैक-
त्वाद्विवक्षितेऽपि साहित्ये वाक्यभेदो नास्ति । तस्मात्—देशकाल-
कर्तृणां प्रतिप्रधानं भावः—सम्बन्धः स्यात् । अर्थोद्देशेनानुष्ठानं, न तन्त्र-
मिति पूर्वपक्षः ॥ २ ॥

अङ्गानामपि समदेशादिनियमाधिकरणम् ॥ २ ॥

अङ्गेषु च तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशात् ॥ ३ ॥

इत्थं पूर्वांशे सिद्धान्तमनुकूला मन्वे अपिकृणा-न्तः तदीयपूर्वपक्ष-
सिद्ध्यर्थम् । अन्यथा स एव न सिध्येदिति । देशकालकर्तृगामद्वै साक
सम्बन्धोऽस्ति वा नेति विशेषे पूर्वांश -अङ्गेषु- प्रयोजानुयाजादिषु,
तदभावः— देशादीनामसम्बन्धः । कुतः ? प्रधानं प्रति— प्रधानपाग-
मुद्दिश्य तेषां निर्देशात्— विधानात् ॥ ३ ॥

यदि तु कर्मणो विधिसम्बन्धः स्यादैक-
शब्द्यात् प्रधानार्थाभिसंयोगात् ॥ ४ ॥

अनेन पूर्वाधिकरणसिद्धान्त उच्यते यदि त्विति । यदि कर्मणः—
प्रत्येकपागनेयादिकर्मणः, विधिसम्बन्धः देशकालादिविधिसम्बन्ध स्यात्
तदा तदुक्तं भेदेनानुष्ठान सिध्येत् कदाचित् । किन्तु प्रत्येक प्रधानकर्मण-
स्तद्विधिसम्बन्धः खपुष्पायमाण एव । कस्मात् ? एकशब्द्यात्— दर्शपूर्ण-
मासान्यामिति समुदायवाचकैकशब्देन निर्देशात् । न च तस्य गति
अविधिश्चेदिति (११।२।२) सूत्रे लक्षणार्थाभिसंयोगादित्यनेन प्रदर्शितेति
वाच्यम् । कुतः ? प्रधानार्थाभिसंयोगात्— स्वर्गफलकाऽऽग्नेयादिप्रयो-
गेण साक देशकालादीनामभिसम्बन्धः । अत्र देशादीनामुद्दिश्यानुष्ठान-
नैव परस्परसहितपट्टपागमम् । साहित्यस्य निश्चितये वाक्यभेदापरोक्ष-
यैव प्रदर्शितत्वात् । नाप्यग्नेयादिक प्रत्येकमुद्दिश्यम् । तथा सत्युद्दिश्य-
भेदाद्वाक्यभेदः । अत्र येनानुष्ठानेन व्यापारेण स्वर्गफल सिध्यति त लक्ष-
यित्वा तेन साक देशादीना सम्बन्धोऽवश्यं वाच्यः । स च व्यापारः सङ्क-
ल्पमारभ्य निप्रमोजनान्त प्रयोगः । इत्थं साङ्गप्रधानप्रयोगे देशकालकर्तृगा
नियमविधि सिद्ध इति भावः ॥ ४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

तथा च—उक्तरीत्या प्रयागे देशकालादीनामन्वये अन्यार्थदर्शनं—
‘उमाणि ह वा एतानि घोरानि हर्षाणि यदमात्रस्यापि सम्प्रपन्ते । आग्नेय

प्रथमं ऐन्द्रे उत्तरं ' इत्यन्यत्र योऽर्थस्तस्य दर्शनं समुपपद्यते । अस्मिन् चचने श्रुते सम्भरणं पौर्वापर्यं च त्रयाणां यागानामेककालत्व एव उपपद्यत इति भावः ॥ ५ ॥

**श्रुतिश्चैषां प्रधानवत्कर्मश्रुतेः परार्थत्वात्
कर्मणोऽश्रुतित्वाच्च ॥ ६ ॥**

एषां—देशकालादीनां, श्रुतिश्च—अथनमपि, प्रधानवत्—अनुवादकवत् प्रतीयते । न तेषां विधेयत्वं भासते । कुतः ? कर्मश्रुतेः—कर्मवाचकदर्शपूर्णमासश्रुतेः, परार्थत्वात् । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीया-श्रुत्या आभ्यां किमप्नु-पाद्यमिति गम्यते । अतः परार्थत्वं स्पष्टमेव तयोः । तस्य कर्मणः—कार्यस्य—उत्पाद्यस्य, अश्रुतित्वात्—अश्रवणात्, देशकालादिकं प्रधा-नवदनुवादकवत्प्रतीयते यद्यपि, अपापि तस्य प्राधान्यमनुपपन्नम् । प्राधान्य-स्यानुवाद्यत्वव्याप्यत्वात् प्राधान्ये तस्यानुवाद्यत्व नियतमेव स्यात् । परं विधेयत्वात्तस्य तच्च सम्भवति । अतो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यस्यैवानुवाद-कत्वम् । तेन चाऽऽग्नेयादिवाक्यैरुत्पन्नानां कर्मणामनुवादे तृतीयात्नेन प्रति-पाद्यगुणाभावस्यानुवादाभाव एव । न हि तत्र कर्मणां गुणभावोऽस्ति । उत्पत्तिमात्रश्रवणात् । गुणभावाद्यगमस्तु फलवाक्याद्यगतप्रयोगत्रिधावेव जायते । अतस्तेत्रैव तृतीयात्स्यानुवादाभावः । तस्मादेशकालादीनां त्रयोगाङ्गत्व-मेवेति सूत्रतात्पर्यम् ॥ ६ ॥

**अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरं-
स्तस्मात्स्यादेकदेशत्वम् ॥ ७ ॥**

यो ह्यङ्गेष्वनियम इति मध्ये पूर्वपक्षः कृतस्तस्योत्तरमिदम् । विधान-त्वात्—फलवाक्येन सहैव विहितत्वात्, अङ्गानि प्रधानेन सहैव उप-दिश्येरन् । यतः साहित्यं, प्रधानेन, तस्मादेकदेशत्वं—एकदेशकालकर्तृत्वं स्यात्तेषामिति भावः ॥ ७ ॥

द्रव्यदेवतं तथेति चेत् ॥ ८ ॥

द्रव्यदेवतं—द्रव्यदेवते अपि, तथा—तन्त्रेण स्याताम् । न तयोर्भेद इति चेत्— ॥ ८ ॥

न चोदनाविधिशेषत्वान्नियमार्थो विशेषः ॥ ९ ॥

न । चोदनाविधिशेषत्वात्—द्रव्यदेवताविधेः सत्पत्तिविधिशेषत्वात् । प्रधानेषु द्रव्यदेवताविशेषो नियतोऽस्ति । उत्पत्तिविधिः यागस्वरूपं दर्शयति । यागस्य स्वरूपे द्वे—द्रव्य देवता च । अतस्तच्छेषत्वेऽपि देशकालादेः प्रयोगागत्यात् प्रयोगस्य च सकलप्रधानसाधारण्यात्तन्त्रभावेन तेषामिति वैषम्यं द्रव्यदेवतायोर्देवादेवेति भावः ॥ ९ ॥

तेषु समवेतानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधान-
शब्दत्वात्तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १० ॥

यदि द्रव्यदेवतमङ्गानां प्रधानानां च साधारणं समानं स्यात्तन्त्रेषु-
समानेषु द्रव्यदेवतेषु, समवेतानां विहितानामङ्गानां प्रधानानां च समवायात्-
साङ्गप्रधाने द्रव्यदेवतयोरेक्यत्वेन तेषु सम्बन्धात् अङ्गानि तन्त्रम्—प्रधा-
नाङ्गयागयोरेक्यत्वात्तन्त्रेणानुष्ठानं स्यात् । तु—किन्तु, न
तथा । यतो भेदः—द्रव्यदेवतयोर्भेदोऽस्ति । अतस्तद्भेदात् गुणभेदात्,
कर्मभेदः प्रयोगे—अनुष्ठानेऽपि भेदः स्यात्—इत्याकर्षणं प्रयोगे विशेष-
प्रवृत्त्याद्भेदः स्यात्तेषां यद्भेदानां प्रधानत्वादिति । तथा चान्यार्थदर्श-
नम्—‘चतुर्दश पौर्णमास्यां प्रयोदशमासास्यां’ इति दर्शनमुपपन्नं
द्रव्यदेवतयोर्भेदकमिति भावः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासेष्ट्यादिषु समुदायभेदेनाङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्मादङ्गानां
तन्त्रभावः स्यात् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासेष्ट्यां दर्शः पूर्णमासश्चेति द्वौ समुदायौ । राजसूये अनु-
मत्यादय इष्टयः, पवित्रादयश्च सोमयागाः । तथा चातुर्मास्ये वैश्वदेव-वरुण-
प्रघास-साकमेध-शुनासीरीयं चेति चत्वारि पर्वाणि । तत्र दर्शपूर्णमासराज-
सूयचातुर्मास्येषु नत्तद्वाप्याङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानं, उत भेदेनेति संशये-इष्ट-
राजसूयचातुर्मास्येषु ऐककर्मात्-‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत,
राजसूयेन स्वाराज्यवापो यजेत, चातुर्मास्येन यजेत स्वर्गकामः’ इत्येकफल-
रूपणात्तदर्थमेक एव प्रयोगः । इत्यङ्गानां तेषु तन्त्रभावः— तन्त्रेणानुष्ठानं
स्यात् । न भेदेनेति ॥ ११ ॥

कालभेदानेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

‘पूर्णमास्यां पूर्णमास्या यजेत । अमावास्यायाममावास्यायज्ञा यजेत ।
यसन्ते वैश्वदेवेन यजेत । वर्षासु वरुणप्रघासेन यजेत । हेमन्ते साकमेधेन
यजेत’ राजसूये च ‘बार्हस्पत्यश्चरुर्ब्रह्मणो गृहे । ऐन्द्र एकादशकपालो
राजगृहे’ इति, कालभेददेशभेदरूपविशेषश्रवणान्न तेषु ङ्गानां तन्त्रभावः ।
अपि तु पार्यक्रमेणानुष्ठानमिति चेत्— ॥ १२ ॥

नैकदेशत्वात् पशुवत् ॥ १३ ॥

न पृथक्त्वेन प्रयोगोऽङ्गानाम् । किन्तु तन्त्रभाव एव तेषाम् ।
कुतः ! एकदेशत्वात्—यस्मिन् वाक्ये प्रधानानां फलसम्बन्धः श्रुतस्तत्रै-
वाङ्गानां प्रधानोपकरणत्वेन विधानात्, समुदायोपकारस्य तन्त्रेणानुष्ठानेनावि-
सिद्धिर्भवति । पशुवत् — सवनीयपशौ ‘वपया प्रातःसुवने, प्रोद्यज्ञेन
माध्यन्दिनसवने, अङ्गैस्तृतीयसवने’ इति वचनेन प्रयोगविप्रकर्षः केवलम् ।
नाङ्गाऽऽवृत्तिस्तद्वदिति भावः पूर्वपक्षिणः ॥ १३ ॥

सि० ॥ अपि वा कर्मपृथक्त्वारोषां तन्त्र-
विधानात् साङ्गानामुपदेशः
स्यात् ॥ १४ ॥

अपि वेति पूर्वेपक्षन्यावृत्तिः । कर्मपृथक्त्वात्— कर्मणे—
दर्शप्रयोगस्य पौर्णमासप्रयोगस्य च पृथक्त्वात्— मित्रभात्र तन्त्रेणा-
नुष्ठानमङ्गानाम् । कुत ? प्रयोगपार्यक्यमिति चेत्तत्राह— तेषां तन्त्र—
विधानात्—तेषां—दर्शयागत्रयस्य पौर्णमासयागत्रयस्य च तन्त्रेण एकशब्दे-
नानुवादं विधाय पुनः ' अमात्रास्यायाममावास्याया यजेत ' पौर्णमास्या पौर्ण-
मास्या यजेत ' इति विधानात् । तस्मिन् तस्मिन् प्रयोगे साङ्गानां तत्त-
त्प्रधानानामुपदेशः स्यात् । अन्यथा पुनर्वाक्यद्वयेन प्रदर्शितेन पुनर्विधानं
व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ १४ ॥

तथा चान्यदर्शनम् ॥ १५ ॥

तथा च— एवमङ्गानामावृत्तिसिद्धौ अन्यदर्शनम्— ' चतुर्दश
पौर्णमास्यामाहुतयस्त्रयोदशमावास्याया ' इति लिङ्गदर्शनं समुपपद्यते ।
तन्त्रभावे तु न चतुर्दश नापि त्रयोदश । तस्माद्वेदेनानुष्ठानम् ॥ १५ ॥

तदाऽवयवेषु स्यात् ॥ १६ ॥

इत्य दर्शपूर्णमासयोन्योपदाह्येन यदाऽऽवृत्तिसिद्धिरङ्गानाम् । तदा
अवयवेषु— चातुर्मास्यायत्रेषु राजसूयावयवेषु च । तैश्चदेवीप्रभृतिषु अनुम-
त्यादिषु चेष्टिषु तथैव स्यात् । देशकालयोर्भेदात् । न तन्त्रभाव इति
सिद्धान्तनिरूपणम् ॥ १६ ॥

पशौ तु चोदनैकत्वात्तन्त्रस्य विप्रकर्षः स्यात् ॥ १७ ॥

पशौ तद्गाना तन्त्रं युक्तमेव । कस्मात् ' चोदनैकत्वात्— ' आश्विनं
ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीथ आग्नेयं सवनीयं पशुमुपाकरोति ' इत्ये-
कैव कर्मचोदना तत्र । कर्मचोदनायामङ्गानां ग्रहणम् । अत एकमेव तत्र
तन्त्रम् । प्रचारविधौ चोदनैकत्वात्कालस्य विप्रकर्षः, केवलमास्मिन् वाक्ये
विधीयत इति पशौ तन्त्रानुष्ठानस्य विप्रकर्षः । तस्माद्विधौ दृष्टान्त इति
भावः ॥ १७ ॥

अध्वरकल्पायां त्रिषु सद्धेष्वङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १८ ॥
तथा स्यादध्वरकल्पायां विशेषस्यैककालत्वात् ॥ १८ ॥

‘ आग्नौ वैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्, सारस्वतं चरुम्, बार्हस्पत्यं चरुम् । आग्नौ वैष्णवमेकादशकपालं माध्यन्दिने, सारस्वतं चरुम्, बार्हस्पत्यं चरुम् । आग्नौ वैष्णवं, द्वादशकपालमपराह्णे, सारस्वतं चरुम्, बार्हस्पत्यं चरुम् ’ । ‘ यस्य भ्रातृव्यः सोऽनेन यजेत ’ इति काव्यकाण्डे अध्वरकल्पायामिष्टौ धुनम् । अत्र प्रातरादिकालभेदेन प्रयुज्यमानानां कर्मसङ्गानां तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानं, उत भेदेनेति विचारे तथा स्यात्—यथा पशौ तन्त्रेणाङ्गानां क्रिया तथाऽस्यामध्वरकल्पायामपि स्यात् । कुतः ? विशेषस्यैककालत्वात्—भिन्नकालानामेषां सङ्घाता कश्चिद्दृग्गविशेष एक एव कालः श्रूयते । ‘ पुरावाचः प्रवदतो निर्वपेत् ’ इत्यास्मिन् वाक्ये विशेषस्याश्रयणात् कालत्रयनिर्वापस्य कालविधिरयम् । त्रयाणां निर्वापाणां वागुदयारप्राक् कर्मव्यखे प्रातः निर्वापत्रयस्यापकर्षे तदन्तोद्गारापकर्षः अर्थासिद्ध एवेत्याग्न्यन्वाधानादिनिर्वापातस्य तन्त्रानुष्ठाने सिद्धे उक्तोद्गाराणामपि तद्वदेव तन्त्रेणानुष्ठानं सिध्यतीति भावः ॥ १८ ॥

इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ १९ ॥

‘ सैषा अध्वरकल्पेष्टिः ’ इत्येकवच्छ्रुतिः—एकवच्छ्रुतिः, प्रयोगैक्ये उपपन्ना भवति । अतोऽपि तन्त्रमङ्गानामिति ॥ १९ ॥

सि० ॥ न वा कर्मपृथक्त्वार्तोषां च तन्त्रविधानात्साङ्गानामुद्देशः स्यात् ॥ २० ॥

न वा—अङ्गानां तन्त्रमिति नैव । अपि तु पृथक्त्वम् । कुतः ? कर्मपृथक्त्वात्—कालरूपगुणविशिष्टकर्मगामभ्यासेन पृथक्त्वात् । नेत्रा च प्रातर्भद्या-
ह्मपराह्णयोगेन तत्तन्त्रविधानात्साङ्गानामेव उपदेशः—निर्वातं स्यात् । अतः प्रयोगस्य भेदः । यदि अध्वरकल्पां निर्वपेदित्युत्पत्तिराक्यं स्यात्तदा ।

भवेत्प्रयोगस्य निप्रकर्षः । तदत्र च । वस्मात् ' आगनावैष्णवादिवाक्यानि
गुणविधायकानि चेत्—प्राप्ते कर्मण्यनकगुणविधानाद्वाक्यभेददोषप्रसङ्गः ।
अतस्तयामेव वाक्यानां प्रत्येकं तत् कालविशिष्टकर्मविधायकं वाच्यम् ।
तथा च कालभेदात् प्रयोगभेद इति भावः ॥ २० ॥

प्रथमस्य वा कालवचनम् ॥ २१ ॥

यच्च निवापत्रयस्यावर्त्येककालत्वं यथोपपद्यते पूर्वपक्षसाधकत्वेन
तत्रोच्यते । प्रथमस्य वा—' पुरावाचं प्रयत्नो निर्दिष्टः ' इति यः कालवचनं
तत् प्रथमस्यैव निवापत्र्यस्य बोध्यम् । तेन हि वचनेन प्रातः काले कर्मण्यस्य
प्रधाननिर्वापस्य प्रयत्नस्य कर्मण्यस्य प्रातः कालः प्राप्त एवेति तस्य
विशेषा नियम्यते । अतश्च निवापस्य प्रातः कालस्यैव निवापः । तस्य
विधाने च पूर्वविशिष्टेति गौरवमिति भावः ॥ २१ ॥

फलैकत्वादिप्रशब्दो यथाऽन्यत्र ॥ २२ ॥

' सैवाऽथरक्तवर्णः इत्येकवचनात् न द्विप्रशब्दस्तु भिन्नानामपि
नवानां यागानां फलैकत्वात्—एकपत्रवनकं गङ्गापञ्चा मयि ।
यथाऽन्यत्र—' सवृष्टिर्मृगरेष्ठिरिति गदित्यर्थः ॥ २२ ॥

प्राजापत्यवसाहोमाना तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ५ ॥

वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात् प्रदानस्यै-
ककालत्वात् ॥ २३ ॥

वाजपथे ' सप्तदश प्राजापत्यान् यज्ञनालभन् ' इति श्रूयते । तत्र
याग्यार्थर्चाते ' वसा जुहोति ' इति प्रवृत्ताय ओषामात्रशौ शुचौ वसाहोम-
योदयनं प्राप्तः । स वसाहोमस्तन्त्रम्—तन्त्रेणानुष्ठेयं स्यात् । कुत ?
प्रदानस्य एककालत्वात्—' त्रैश्वरीं वृथा प्रचरतीति एतस्मिन्नेव
काले तथा प्रदानमाश्रम्यते । दयतामि च प्राजापतिरिति । अत एकमेव
प्रदानम् । एव चेककालं च सत्वेन प्रदानं च देवमर्थं विशयाप्रदणाच्च तत्र
मेव वसाहोमस्येति भावः ॥ २३ ॥

भिन्नदेवताकपशुगणे वसाहोमस्याऽऽवृच्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

कालभेदत्वाच्चावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २४ ॥

देवताभेदे— एकादशिनेषु गिन्नप्रधानेषु तत्तद्विना याज्यार्चर्चा-
न्ताः इति विशेषग्रहणात्तेषु वसाहोमस्याऽऽवृत्त्यानुष्ठानमित्यर्थः ॥ २४ ॥

यूपैकादशिन्यां यूपाहुतेस्तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

अन्ते यूपाहुतिस्तद्वत् ॥ २५ ॥

उपोतिष्टोमे 'एकादश यूपान् छिनत्ति' इत्यूपैकादशिन्यान्नाना ॥
तस्यां प्रकृतितः प्राप्ता यूपाहुतिरावर्तनीया, उत तन्त्रेण कार्येति मध्ये अन्त-
यूपस्यान्तिके विहिता यूपाहुतिस्तद्वत्—वसाहोमभेदेन कार्या । कुतः ३.
यूपस्यान्तिके अग्निं मधित्वा यूपाहुतिं जुहोति ' इति श्रुतेः । तत्र द्वि बहूनां
यूपानां भिन्नान्येषान्तिकानि । यस्य यूपस्यान्तिकेन हूयेत तस्य तेन यूपाहुति-
गुणेन राक्षित्वं भवेत् । तस्मादाहुत्या भेदेन कार्या तत्र यूपाहुतिरि-
त्याशयः ॥ २५ ॥

सि० ॥ इतरप्रतिषेधो वा ॥ २६ ॥

अनुवादमात्रमन्तिकस्य ॥ २७ ॥

अशास्त्रत्वाच्च देशानाम् ॥ २८ ॥

वेति—भेदपक्षप्रतिषेधः । तन्त्रेणाऽऽहुतेस्तत्र । कुतः इतरप्रतिषेधः । 'यूप-
स्यान्तिके' इति आहवनीयप्रतिषेधः । नान्तिकदेशप्रतिषेधः । यतः 'आहवनीये
जुहोति' इति शास्त्रात् सर्वहोमेषु आहवनीयः प्राप्त एव । तस्यार्थे प्रातःपेधः
अन्तिक इति । एव भाष्ये २३२७७७ये प्रकृतकर्तव्यः प्रवृत्तत्वात्प्रत्ययनयनि तत्र प्राप्तिम् ।
'यूपस्यान्तिके अग्निं मधित्वा यूपाहुतिं जुहोतीत्यनेनान्तिरूपमनयाद्वयोर्विधाने
वाक्यभेदापत्तेरन्यतरद्विविधित्वमिति 'वाच्यम् । । तस्मादिदेशप्राप्ताहवनीय-
प्रतिषेधकतया अन्तिकेत्यस्य चारितार्थ्यात्तद्विवाक्षितम् । यूपाहुतिं जुहोतीति
होमार्थं तत्र मयनं विवक्षितमिति तवाप्यभिमतम् । तस्माद्विवक्षितमन्तिक-

मरलभ्य गुणवर्जनदोषप्रसक्तेरावृत्त्या यूपान्तेनानुष्ठानमिति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा
तत्र समञ्जसमिति भावः । अस्य विस्तारस्तु भाष्याद्याकरग्रन्थतोऽग-
न्तव्यः ॥ २६॥२७॥२८ ॥

अवभृथेऽप्यु साङ्गप्रधानानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्न हि तद्वे-
तुरग्निसंयोगः ॥ २९ ॥

उपोनिष्ठोमे 'अप्यु अवभृथेन चरन्ति' इति श्रूयते । तत्र प्रधाने
अग्निविकारः स्यात्-प्रधानं केवलमस्तरनुप्रेयं, नाङ्गान्यपि । आधाराग्न्य-
भागादीन्वह्नानि तु आहवनीयेऽसौ कर्तव्यानि । कुतः ? न हि तद्वेतुरग्निसं-
योगः-यतः प्रधानहेतुक. अग्निसंयोगः अङ्गानां हेतुर्न भवति । यथा
'यदाहवनीये जुहोतो' त्यनेन होमत्वाविच्छिन्ने विहितोऽग्निर्द्विधा प्रधाने
तथाङ्गेष्वपि हेतुर्भवति । प्रकृते तथा न । यतः 'अप्यु अवभृथेन चरन्तीति
आपः क्षेत्रे प्रधाने विदिताः । अवभृथशब्दो हि वरुणदेवताकैककपाल-
संस्कृतपुरोडाशद्रव्यकप्रधानयागस्य वाचकः । 'वर्कणेनैककपालेनावभृथं
यन्ति' इति श्रुतत्वात् । तस्मात् प्रधानस्यैवाग्निविकारसम्बन्धः ।
नाङ्गानामिति ॥ २९ ॥

द्रव्यदेवतवत् ॥ ३० ॥

यथा द्रव्यमेककपालपुरोडाशः वरुणश्च देवता प्रधानयागे विहित-
तन्त्राङ्गेषु भवतः । तथा आपोऽपि तत्रैवाधारत्वेन विहितवाङ्गेष्वविकारणं
भवन्तीति पूर्वः पक्षः ॥ ३० ॥

सि० ॥ साङ्गो वा प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३१ ॥

साङ्गो वा-अतसहित एवावभृथः अप्यु प्रवर्तेत । न केवलः ।
कुतः ? प्रयोगवचनैकत्वात्-प्रयोगविधेः अङ्गप्रधानसाधारणत्वात् । देशकाल-

कर्त्रादीनां प्रयोगाङ्गत्वंमित्युक्तं प्राक् । अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येर-
नित्यत्र (११।२।८) । तस्मात्सांगोऽवश्यः अप्सु कर्तव्यः । न केवलः ।
अङ्गान्यपि तत्रैवानुष्ठेयानीति भावः ॥ ३२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥

‘ अप्सु तृणं प्राप्त्य आधारमाधारयति ’ इति लिङ्गदर्शनादपि
साङ्गोऽवश्योऽप्सु कर्तव्य इति सिध्यति । अन्यथा तृणं प्राप्तेति विधिर्वर्धः
स्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

शब्दाविभागाच्च देवतापनयः ॥ ३३ ॥

शब्दाविभागात्— प्रधानमात्रवाचकावश्यशब्दस्याङ्गवाचकाऽऽधा-
रादिशब्दस्य च पार्थक्यादपि अङ्गेषु द्रव्यदेवते न भवतः । आपस्तु प्रयो-
गस्याङ्गम् । इति तासु साङ्गप्रधानप्रयोगे न किमपि बाधकमिति दृष्टान्त-
वैपश्यमिति भावः ॥ ३३ ॥

वरुणप्रघासेषु उत्तरदक्षिणविहारयोर्भेदेनाङ्गानुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ ९ ॥

दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात् सर्वं
विक्रियते ॥ ३४ ॥

चातुर्मास्याद्वितीयापवर्षाणि वरुणप्रघासेषु विहारपृथक्करणमाप्नोतम् ।
‘ पृथगग्नीं प्रणयनः, पृथग्वेदीं कुरुनः ’ इति । तत्राऽऽग्नेयादीनि नव हवीषि
विहितानि । ‘ तत्राच्चर्युत्तरे विहारे अष्टौ हवीषे आसादयति । मारुतीमा-
मिश्रा प्रतिप्रस्थात्वा दक्षिणे विहारे अनुष्ठिति ’ इति श्रूयते । अत्र दक्षिण-
विहारे भेदेनाङ्गानि कार्याणि, ‘ उत तेषां तन्त्रम्— यानि उत्तरे विहारेऽ-
नुष्ठितानि तान्येव दक्षिणेऽप्युपकुर्वन्तीति संशये सिद्धान्तः—वरुणप्रघासेषु
दक्षिणेऽग्नौ—दक्षिणविहारे देशभेदात् सर्वम्—अङ्गजानं विक्रियते—
भेदेनानुष्ठेयान्यङ्गानीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अचोदनेति चेत् ॥ ३५ ॥

अचोदना—फलोद्देशेन कर्मणः अधिधानमत्र वाक्ये । उत्पत्तिवाक्ये हि इतिवर्तव्यताऽऽकाङ्क्षा न देति । अपि तु फलवाक्ये एवेयुक्तं प्राक् । मारुतीमामिक्षा० इति नेदः फलसम्बन्धबोधकं वाक्यम् । किंतु मारुत्या उत्पत्तिवाक्यम् । अतोऽत्र इतिवर्तव्यताऽऽकाङ्क्षाभावादङ्गानां प्राप्तिरेव नास्ति । कुनो भेदस्तत्रता वेति स रिचातो व्यर्थ इति चेत्—॥ ३५ ॥

स्यात् पौर्णमासीवत् ॥ ३६ ॥

पौर्णमासीवत्—यथा पौर्णमास्या पौर्णमास्या यजेत । इत्यत्र फलसम्बन्धबाधकविषयभावेऽपि साङ्गानुष्ठानं विहितं, तद्वदत्रापि स्यात् ॥ ३६ ॥

प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३७ ॥

प्रयोगचोदना—उक्तवाक्ये प्रयोगविधिं साङ्गं प्रधानं गृह्यतीति चेत्—॥ ३७ ॥

तथेह ॥ ३८ ॥

इहापि, तथेति भावत् ॥ ३८ ॥

आसादनमिति चेत् ॥ ३९ ॥

आसादनम्—प्रकृतवाक्ये आसादयतीति श्रूयते । तेनादृष्टार्थ-आसादनमात्रस्य विधिरत्रेति गम्यते । पौर्णमासीवाक्ये तु यजति श्रूयते । अतस्तत्र प्रयोगाभिधिर्युक्त एव । अत्र तु न तथेति दृष्टा तत्रैवमिति चेत्—॥ ३९ ॥

नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ४० ॥

उत्तरेण—उत्तरस्या वेद्याम यानि हवींषि आसादयतीत्यनेन सहैकवाक्यत्वात्—तुल्ययोगश्रेयादुत्तरस्यामष्टहविषमासादनस्य यागार्थ-त्वादिषु णस्यामपि तदर्थ-यागार्थमेव वक्तव्यं, नादृष्टार्थमिति भावः ॥ ४० ॥

अवाच्यत्वात् ॥ ४१ ॥

अवाच्यत्वात् — आसादयतिधातुना होमस्यावाच्यत्वात्कथं यागार्थ-
त्वमासादनस्येति चेच्छ्रवणयेति गृहाण ॥ ४१ ॥

आम्नायवचनं तद्वत् ॥ ४२ ॥

‘यदेवाप्स्युं करोति तदेव प्रतिप्रस्थाता करोति’ तथा यस्मिन्नेव
होमस्तस्मिन् ध्रुते ‘देवयजनम्’ इत्याम्नायवचनं तद्वत् — उत्तरविहार-
दक्षिणेऽपि विहारे यागमेव दर्शयति इत्यासादनस्य यागलक्षणाधीजमिति
भारः ॥ ४२ ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्तृणां तन्त्रताधिकरणम् ॥१०॥

कर्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४३ ॥

तत्रैव दक्षिणविहारे कर्तारोऽन्ये ऋत्विजः, उत त एवेति विचारे
कर्तृभेदः — भिन्ना ऋत्विजः स्युः । तथा — अङ्गानामाहुतिरग्नेरिति
चेत् — ॥ ४३ ॥

न समवायात् ॥ ४४ ॥

‘तस्माद्यातुर्मास्यानां यज्ञकनूना पञ्चर्त्विजः’ इति कर्तृषु ऋत्विक्षु
पञ्चसङ्ख्यायां समवायात् — सम्बन्धस्य शुभ्रान्न ऋत्विगाधिप्यमिति
भारः ॥ ४४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४५ ॥

‘प्रवयममूपमं दक्षिणा ददानि’ इति श्रूयते । अन्यत्र न श्रूयते
दक्षिणा । तस्मादप्येककर्तृत्वम् सिध्यति ॥ ४५ ॥

वेदिसंयोगादिति चेत् ॥ ४६ ॥

वेदिसंयोगात्—, अन्तर्जन्य. पादो होतुर्भवति बहिर्वहन्यः ।
तत्र होत्रोक्ते तस्यैकः पादः उभयत्रोपकर्तुमसमर्थः । तस्मात्कर्तृभेद इति
चेत्—॥ ४६ ॥

न देशमात्रत्वात् ॥ ४७ ॥

देशमात्रत्वात्— देशविशेषनिधिरूपत्वात्तस्य, वाक्यस्य । यदि
पादप्रक्षेपो वेदिसंस्कारो भवेत्तदा वेदेः प्राधान्यात् प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिः
स्यात् । नैवम् । अपि तु हंतुर्निगदपाठे देशविशेषोऽगत्वेन निधीयते ।
तस्य चान्यत्रेणापि कार्यसिद्धे. न तदर्थं होतुर्निगदपाठे देशविशेषोऽगत्वेन
विधीयते । तस्य चान्यत्रेणापि कार्यसिद्धेर्न तदर्थमन्यो होताऽपेक्ष्यते ।
अतो न कर्तृभेद इति भावः ॥ ४७ ॥

उत्तरदक्षिणविहारयोरपरामेहोमानां पत्नीसंयाजानां भेदेना-
नुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११० ॥

एकाग्नित्वादपरेषु तन्त्रं स्यात् ॥ ४८ ॥

तत्रैवापराग्नेन रुद्धोमानां तन्त्रं, उनाऽऽवृत्तिरिति संशये एकाग्नित्वात्—
गार्हपत्यरूपैकाग्न्यधिकरणत्वात्, अपरेषु—पत्नीसंयाजेषु तन्त्रं स्यात् । न
हि पौर्वाग्निरुद्धाग्निभेदात्मको हेतुस्तत्रास्तीति भावः ॥ ४८ ॥

सि०॥ नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४९ ॥

नाना वा—आवृत्तेर, कर्तृभेदात्—अप्यर्थप्रतिप्रस्थातृभेदात् ।
तन्त्रत्वे कर्तृकृतवैशुण्यप्रसङ्गादिति भावः ॥ ४९ ॥

वाजपेये प्राजापत्यपश्चात्तम्भशेषस्य ब्रह्मसामकाले उत्कर्षाधि-
करणम् ॥ १२ ॥

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे प्राज्यापत्यानां कर्मो-
त्सर्गः श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद् ब्रह्मसामि
चोदनापृथक्त्वं स्यात् ॥ ५० ॥

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् प्रकृत्य ' तान् पर्यग्निकृतानु-
त्सृजन्ति, ब्रह्मसाम्यालभन्ते ' इति श्रूयते । उत्सृजन्तीत्ययं पर्यग्निकरणोत्तर-
कर्मशेषस्य प्रतिषेधः, ब्रह्मसाम्यालभन्त इति कर्मन्तरविधिः, उत तत्सम्ब-
न्धिनामेवाऽऽलम्भनादीनां कालान्तरे प्रतिप्रसव इति संशये आह पूर्वपक्षी ।
पर्यग्निकृतानां प्राजापत्यपशूनां यच्छेषभूतमालम्भनादि कर्म तस्य उत्सर्गः-
प्रतिषेधः, उत्सृजन्तीत्यनेन वाक्येन विधीयते । आरण्यवत्— अश्वमेधे
पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्ति अहिंसायै ' इतिरत् । कुन ! श्रुतिसामा-
न्यात्— उत्सृजन्तीति वचनसाधारण्यात् । तस्माद् ब्रह्मसाम्यालभन्त
इति चोदनापृथक्त्वं— कर्मन्तरविधिः स्यादिति ॥ ५० ॥

सि० ॥ संस्कारप्रतिषेधो वा वाक्यैकत्वे क्रतु-
सामान्यात् ॥ ५१ ॥

संस्कारप्रतिषेधो वा—संस्कारकालमात्रस्यैव प्रतिषेधोऽयम् । तानु-
त्सृजन्तीति पर्यग्निकरणोत्तरकाल, शेषसंस्काराणामतिदेशेन प्राप्तः । तन्मात्रस्य
निषेध इत्यर्थः । तस्मात्कालादुत्सृज्य ब्रह्मसाम्यालभन्त इति विधीयते ।
उतः ! क्रतुसामान्यात्— क्रतुत्वाविशेषात् वाक्यैकत्वं निश्चयति ।
तस्मिंश्च निश्चिने ब्रह्मसाम्यालभन्त इत्यत्र द्रव्यदेवतयोरश्रवणात् पूर्वोक्त-
वाक्ययोः क्रतुसामान्यं— एकक्रतुत्वं सिद्धम् । तस्मिन् सिद्धे उभयो-
रेकवाक्यत्वमर्थास्तिष्ठति । तस्मिंश्च सिद्धे उपर्युक्तोऽर्थः सिद्ध्यतीति
भावः ॥ ५१ ॥

वपायां चानभिघारणस्य दर्शनात् ॥ ५२ ॥

' प्रयाजशेषेण हवींश्चानभिघारयतीति प्रकृतितः प्राजापत्यपशुवपा-
रूपमभिघारणं प्राप्तम् । प्रकृते ब्रह्मसाम्यालभन्त इत्यनेन तेषामालम्भस्यो-
त्कृष्टत्वाद्वपायामस्याप्युक्त्यः । प्रयाजानन्तरं सप्तमीपशुप्रचारेण जुह्वान्ति-
त्वात् प्राजापत्यपशुवपायामनाभिघारणे प्राप्ते सति तत्रैव श्रूयते—' सव्य

वा पतति नृपा यदनमिधृता, ब्रह्म वै ब्रह्मसाम, यद् ब्रह्मसाम्नालभते तेन
अम-यास्तेनामिधृता । इति अनमिधृतवपायाः प्रकारान्तरेणामिधृतप्रति-
पादकमर्थवादवाक्यं पर्यग्निकरणोत्तरशेषकर्मणः कालमात्रस्योत्कर्षपक्ष एव
सङ्गच्छते । यागान्तरविधौ तु प्रयाजानां पुनरनुष्ठेयत्वात् तच्छेषेण नृपामि-
धारस्यानुष्ठानं शक्यत्वात् प्रकारान्तरेणानमिधृतनृपामिधारप्रदर्शनं पर्यमेव
स्यादिति भावः ॥ ५२ ॥

अग्नीने उष्ण्यामुत्सर्गस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थत्वाधिकरणम् ॥ ५३ ॥

पञ्चशारदीयास्तथेति चेत् ॥ ५३ ॥

अस्यहीनेषु पञ्चसंस्कारसाध्य-पञ्चशारदीयनामकं शब्धि-
पञ्चाहः कृतविशेषः । तत्र प्रथमे वत्सरे विशाखानेक्षार्थोपेतार्थमनार्षयाया
'सप्तदश मारुतीहिनस्तरा अमसूता उर्वाकरोले, सप्तदश पृथ्वीन् उदगः
तान् पर्यग्निकृतान् प्रोक्षितान् इतरा आलभन्ते, इतरान् उत्सृजन्ति' एवं
द्वितीये तृतीये चतुर्थे च वत्सरे प्रथमवत्तैरागनुष्ठानगात्रापि पञ्चमे वत्सरे
'त्रीन्त्रानेकैरस्मिन्नहनि आलभेरन् पञ्च उत्तमे अहनि' इत्यान्नापने । अत्र
प्रथमे वत्सरे पर्यग्निकृता ये उष्माण उत्सृष्टास्तेषामेव द्वितीयतृतीयचतुर्थ-
वत्सरेषु पर्यग्निकरणमुत्सर्गश्च पञ्चमे च वत्सरे पञ्चसु सुखं तु तेषामेवाऽऽ-
लम्भः, उत तेषो भिन्नानामिति संशये पूर्वपक्षः । पञ्चशारदीयाः— पञ्च-
स्तथा—यथा पूर्वाधिकरणे प्राजापत्यपशूनामालम्भक लक्ष्योत्कर्षः, केवलः, न
कर्मशेषप्रतिषेधस्तद्वदपि, तेषामेव पशूनामालम्भकालक्ष्योत्कर्षः, केवलः
'पञ्चमे वत्सरे त्रीन्त्रानेकैरस्मिन्नहनि आलभेरन् पञ्चोत्तमेऽहनि'
इत्यनेनोच्यते । तस्मात्तेषामेवाऽऽलम्भः । न तेषो भिन्नानामिति
चेत्—॥ ५३ ॥

सि० ॥ न चोदनैकवाक्यत्वात् ॥ ५४ ॥

न तेपामेगालम्भकालस्योत्कर्षमात्रम् । अपि तु पञ्चमे वत्सरे त्रीन् त्रीनि-
त्यपूर्वकर्मन्तरमेव विधीयते । कुतः ? चोदनैकवाक्यत्वात्— सप्तदश माहनी-
रुपाकोशनीनि कर्मचोदनया 'सप्तदश-पृश्नोरुक्षः' इत्यस्य माहनालभत
इति एकवाक्यत्वात् । अनेकगुणविशिष्टापूर्वैरुक्तमभिधानेनेत्यर्थः । प्राप्त-
कर्मानुवादेन त्रीनन्वहं, पञ्च उत्तमेऽह्नि इत्यनेकगुणविधाने वाक्यभेदापत्ति-
रिति भावः ॥ ५४ ॥

संस्काराणां च दर्शनात् ॥ ५५ ॥

संस्काराणां—पर्यग्निकरणप्रोक्षणादीनां प्रतिपत्तयः पुनर्दर्शनादपि
कर्मन्तरविधिः सिद्ध्यति । अन्यथा प्रथमपञ्चमरे तेषां कृत्स्नेन पुनः पुनः
पर्यग्निकरणादिश्रावणं व्यर्थं स्यादिति भावः ॥ ५५ ॥

अभिषेचनीयदशपेययोर्भेदेन प्रयोगाधिकरणम् ॥ १३ ॥

**दशपेये क्रयप्रतिकर्षात् प्रतिकर्षस्ततः प्राचां
तत्समानं तन्त्रं स्यात् ॥ ५६ ॥**

राजसूये 'अभिषेचनायदशपेयमंजुसौ एकाहमाग्नी-भिक्षाहार्त्तानी
द्वौ सोमपागौ सन् । नदङ्गानामनुष्ठानं तन्त्रेण, उन पृथगांगानि पिबारे आह
तत्समानं—तयोः—अभिषेचनीयदशपेययोः समानं—नाशरणं, तन्त्रं-
अङ्गानुष्ठानं तत्रेण स्यादित्यर्थः । कुतः ? क्रयप्रतिकर्षात्—'सह सोमो
क्रांणान्पभिषेचनीयदशपेययोः इत्यनेनोत्तराक्तुमवशिन्नोत्तराक्तस्य पूर्वकृतारपक-
पात् तदन्तापकर्षस्य पञ्चमे सिद्धत्वेन ततः प्राचां—सोमरूपत्वं पूर्वभाषि-
नामज्ञानामपि प्रतिकर्षः सिद्धः । अतः सोमरूपप्राचीनानामङ्गानां तन्त्रे
निश्चिते उपक्रमानुसारेणोत्तराङ्गानामपि तन्त्रं स्यादिति भावः ॥ ५६ ॥

समानवचनं तद्वत् ॥ ५७ ॥

'समानो वा एष पक्षो यदशपेयस्याभिषेचनीयस्य' इत्येवं यज्ञयोः
समानवचनं तद्वत्—यत्कालिकं ह्यममुरापकोऽभिषेचनीयस्यैकाहिकाह-
न

प्रायणीयनिष्कासस्योदयनीयनिर्वापार्थत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥

प्रायणीये च तद्वत् ॥ ६५ ॥

‘योतिष्ठोमे प्रायणीयनिष्कासे उदयनीयमनुनिर्वपति’ इति श्रूयते ।
अत्रापि प्रायणीयेऽपि तद्वत्—अप्रमृयस्व । यथा अप्रमृयधर्मकं अपूर्व कर्म,
एवमुदयनीयधर्मकमपूर्वमेव कर्मेति बाध्यम् ॥ ६५ ॥

प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसंयोगात् ॥ ६६ ॥

प्रतिपत्तिः—यः उदयनीयस्य निर्वापः स प्रायणीयशेषस्य प्रति-
पत्तिर्मेत्यर्थः । कुत ? अकर्मसंयोगात्—निष्कासस्योदयनीयकर्म-
संयोगाभावात् तद्विज्ञेन निर्वापेणान्वयात् निष्कासे निर्वापं कुर्यात् इत्युप-
युक्तसंस्कार इति भावः ॥ ६६ ॥

सि० ॥ अर्थकर्म वा शेषत्वाच्छ्रयणवत्तदर्थेन
विधानात् ॥ ६७ ॥

अर्थकर्म—प्रधानकर्मन निर्वापः । कुत ? शेषत्वात्—निर्वापं
प्रति । निष्कासस्य गुणत्वात् । श्रयणवत्—‘यस्य मेशावरणं श्रौणाति,
इतिवत्तदर्थेन—गुणार्थेन सप्तमीशब्देन विधानात् । सप्तम्या अधिकरण-
कारकत्वेन गुणत्वं सुप्रसिद्धमेवेति भावः ॥ ६७ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां एकादशाध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ २ ॥ श्रीः ।

॥ अथ एकादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥

वेद्याद्यङ्गानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्वचनादन्यकालत्वंम् ॥१॥

एककालानामङ्गानां तन्त्रं पूर्वपादे विचारितम् । अस्मिन्तृतीयपादे
भिन्नकालानामङ्गानां तन्त्रं विचार्यते । अङ्गानां मुख्यकालत्वात्—
मुख्यस्य प्रधानस्य यः कालस्तत्कालिकत्वात्, वचनात्, प्रत्यक्षश्रुतेः,
अन्यकालिकत्वमपि स्यात् । यथा पूर्वश्रुः ' इन्मा वेदिः करोति ' । ' पूर्वश्रुः
रमायास्याया वेदिं करोति ' इत्यादिसिद्धन्ताकेनलोपदेशपरमिदं नैवेद्यम् ॥१॥

आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २ ॥

सि० ॥ द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः

सर्वार्थः स्यात्स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

' वसन्ते ब्राह्मणो अग्नीनादधीत, प्राग्मे रात्र्यं, शरदि
वैश्यः' इत्याधानं श्रुतम् । तत् इष्टिपशुसोमादिकृतुषु आरतेते, उत तन्त्र-
मिति विचारे अङ्गगत्यादावर्तते प्रतिकृताविनि प्राप्ते सिद्धान्तः । द्रव्यस्य—
आधानसंस्कृतत्वे, अकर्मकालनिष्पत्तेः—प्रधानकालभिन्नकाले निष्पत्तेः
उत्पन्नत्वात् प्रधानकालस्याऽऽधानकालस्य च पार्यङ्क्यात् प्रयोगः—आधान-
प्रयोगः सर्वार्थः । स्वकालत्वात्—उपन्तादिगुणस्यैककालविहितत्वात् ।
तन्त्रमिति भावः । अपत्यत्वात्कर्मार्थमाधानमिति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणं
ज्ञेयम् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३ ॥

यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥ ३-॥

ज्योतिष्टोमे अग्नीषोमीयादिपशौ 'दीक्षासु यूपं छिनत्तीति यूपो विदितः । स केवलाग्नीषोमीयार्थे एव । न सवनीयाद्यर्थे इति प्राप्ते सिद्धान्तः ।
यूपः त्रयाणां—अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां तन्त्रम् । कुतः ? अकर्मकालत्वात्—पशुकर्मनुष्ठानकाले तस्यानुत्पन्नत्वात् । अग्नीषोमीयतन्त्राद् बहिरुत्पन्नस्याग्नीषोमीयार्थत्वमेवेति निर्णेतुमशक्यत्वात् त्रयाणामपि तंत्रं स इति भावः । एकयूपं च दर्शयति इति सूत्रमधिक भाष्ये । तस्यार्थस्तत एवानगन्तव्यः ॥ ३ ॥

यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकालत्वात् ॥ ४ ॥

संस्काराः—प्रोक्षणाजनादयो यूपसंस्काराः आवर्तेरन् । कुतः ? अर्धकालत्वात्—पशुनियोजनरूपार्थकालत्वादेतेषां संस्काराणाम् । यस्य पशोर्नियोजनं तत्कालत्वे तदर्थमिति निर्णयो भवतीति मारः ॥ ४ ॥

सि० ॥ तत्कालास्तु यूपकर्मत्वात् तस्य धर्म-
विधानात्सर्वार्थानां वचनादन्य
कालत्वम् ॥ ५ ॥

तत्कालास्तु—दीक्षाकाला एव छेदनक्षणादयः सर्वे संस्काराः । कुतः ? यूपकर्मत्वात्—यूपकार्यत्वात्तेषां संस्काराणाम् । तस्य—यूपस्य, धर्मविधानात्—यूपधर्मत्वेन संस्काराणां विधानात् 'दीक्षासु यूपं छिनत्तीत्यत्र द्वितीयया प्रधानं यूपमुत्पादयेदिति गम्यते । तत्र छेदनेन केवलेन न यूपोत्पत्तिः । किन्तु यावत्संस्कारनिश्चित्यैव यूपदवागम्यत्वम् । तत्तच्छेदनं यावत्संस्कारोपलक्षकम् । तथा च यावता संस्काराणां दीक्षाकालीनत्वं सिध्यतीति भावः । एवं सर्वार्थानां तेषां वचनात् अन्यकालत्वं—अन्यकाले अनुष्ठानमात्रमिच्छार्थः । यथा 'अग्निमारुतादूर्ध्वमनूयाजैश्चरन्ति' इतिरत् ॥ ५ ॥

संकृन्मानं च दर्शयति ॥ ६ ॥

‘ त्रिवृता यूषं परिवीय सवनीयं पशुमुपाकरोति ’ इति श्रुतिः
परिव्याणमारभ्य धर्माननुक्रममाणा तत्पूर्वाणां धर्माणां सकृन्मानं—सकृन्मिर्त
खातं यूषं दर्शयति । तन्त्रं दर्शयतीत्यर्थः । तस्मान्निष्पद्यि सवनीयादिपशुषु
यूपवच्छेदनादितत्संस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानमिति निष्कर्षः ॥ ६ ॥

स्वरोस्तन्त्रताधिकरणम् ॥ ५ ॥

स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ७ ॥

‘ यूषस्य स्वरं करोति, स्वरुणा पशुमनक्ति ’ इति श्रुतम् । यूषानु-
निष्पादी प्रथमः काष्ठशकलविशेषः स्वरुरिति तल्लक्षणम् । स किं सर्वपशूनां
तन्त्रं, उत भेदेनेति विचारे, स्वरुः—स्वरोः, तन्त्रापवर्गः । तन्त्रेण—अग्नी-
पोमीयपशुतन्त्रेण अपवर्गः—समाप्तिः स्यात् । अग्नीषोमीयपशुतन्त्रे समाप्ते
स्वरोर्विसर्ग इत्यर्थः । श्रुतः । अस्वकालत्वात्—स्वरोच्छेदनादिवत् प्रधान-
कालान्निभकालस्याभावात् । ‘ स्वरुणा पशुमनक्तीति अञ्जनार्थः स्वरुर्न
यूपार्थः । अतोऽञ्जनसमय एव स्वरोर्विधानं, न छेदनकाले । तस्मान्निष्पद्यि
पशुषु अञ्जनार्थमन्यः स्वरुः सम्पाद्य इति भावः ॥ ७ ॥

सि० ॥ साधारणो वाऽनुनिष्पत्तिस्तस्य साधारण-
त्वात् ॥ ८ ॥

साधारणो वा—स्वरुस्त्रिषु पशुषु साधारणः—एक एव । यतो यूषा-
नुनिष्पत्तिः सः । तस्य—यूपस्य सर्वपशुसाधारण्यात्—एकत्वात् स्वरुरपि
तेषु एक एवेति भावः ॥ ८ ॥

सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ ९ ॥

‘ संस्थिते सोमे प्रस्तरं स्वरं च प्रहरति ’ इति सोमान्ते—सवन-
प्रयान्ते, स्वरोः प्रतिपात्तेदर्शनादपि तस्यैकत्वं दृढीभवति । अन्यथा तस्य
भिन्नत्वे अग्नीषोमीयादेव स्वरोः प्रहरणं स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

तत्कालो वा प्रस्तरवत् ॥ १० ॥

विहितः । स चोदकेनात्र प्राप्तः । सोऽने प्रथमे वा हविष्कृदाब्धानकाले कर्तव्यः, उतान्ये एवेति पूर्वकसंशये पूर्वक्ये च सिद्धान्तमाह । वाग्विसर्गः बीजमेदे- उक्तायां नानाबीजैश्चै- तथा- कृष्णविषाणाप्रासनवच्चरमेह- विष्कृदाब्धानकाल एव स्यात् । न प्रथमहविष्कृता । अप्रापि वाग्विसर्गस्य न विधिः । रागप्राप्तत्वात्तस्य । किन्तु अपां प्रणयनकाले विहितवाङ्नियमनस्य सह हविष्कृतेति मर्यादामात्रविधिरिति भावः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाल एव वाग्विसर्गाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सि० ॥ पशौ च पुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ॥ १५ ॥

अग्नीषोमीयपशौ पाशुकं पौरोडाशिकं चेति तन्त्रद्वयं वर्तते । तत्रापि वाङ्नियमः हविष्कृदाब्धानं च विद्यते इति कृत्वा विचारः । तत्र सिद्धान्तः । पशौ पुरोडाशे च वाङ्नियमस्य समानमेव तन्त्रं भवेत् । कुतः । वाङ्नियमस्य कर्तृसंस्कारार्थत्वात् । पौरोडाशिकहविष्कृदाब्धानपर्यन्तं वाङ्नियमः कार्य इति भावः ॥ १५ ॥

अग्निचयने प्रधानान्तरमेवाग्निविमोकाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अग्निसंयोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृत-
कर्मणः परेषु साङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः
स्यात् ॥ १६ ॥

अग्निचयने 'अग्निं पुनर्गमि शयसा धूनेनेति जुहोति, 'अग्निमेवै-
तद्युनक्ति' पुनः 'इमं स्तनं मधुमन्तं धयापीत्यग्निविमोकं जुहोति' इति
योगविमोकौ श्रूयते । तत्र किमङ्गप्रधानार्थो योगः, सर्वापवर्गे विमोकः
कर्तव्यः, उत प्रधानार्थो योगः, प्रधानापवर्गे विमोक इति संशये, सोमकाले
योऽग्निसंयोगः स साङ्गस्य- अङ्गसहितप्रधानस्य । कुतः । संस्कृत-
कर्मणः-अनयाऽऽहुत्या संस्कृताग्नेः पाँपु अग्निकर्मसु विशेषस्याश्रयणात्-
अमुक्तकर्मविमोकादिति विशेषानुपलब्धेः । किञ्च, संस्कृतकर्मणः तदर्थत्वात्-

देहलीदपिन्यायेन साङ्गप्रधानार्थत्वात् योगस्य साङ्गप्रधानार्थत्वेन नन्देर्विमोकः
सर्वापवर्गे-साङ्गप्रधानसमाप्तौ स्यात् । तत्समाप्तिं विना विमोक्तस्यासम्भ-
वादिति पूर्वपक्षिण आशयः ॥ १६ ॥

सि० ॥ प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥

प्रधानापवर्गे एव विमोकः स्यात् । न सर्वापवर्गे । कुत ? तदर्थत्वात्-
‘पञ्चाभिर्युनाक्ति । पाङ्क्तो यज्ञः यावानेव यज्ञस्तमालभते’ इति यज्ञप्राप्त्यर्थ-
त्वाद्योगस्य । एवं योग प्रधानार्थत्वेत्कार्यं विमोकोऽपि प्रधानापवर्ग एवा-
र्थस्तिष्ठतीति भावः ॥ १७ ॥

अवभृथे च तद्वत्प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽपवृ-
क्तार्थत्वात् ॥ १८ ॥

‘अग्निं युनजिम०’ ‘पुनरग्निं स्तनं०’ इति योगविमोक्तविधायकभुती
श्रूयमाणयज्ञशब्दस्य साङ्गप्रधानमात्रवत्ताङ्गीकारे ॥ अवभृथेऽपि ‘यद्ब्रूता वषट्-
कुर्वन्ति भ्रातृभ्यं तद्यज्ञस्य आशीर्गच्छेत्’ यद्ब्रूता उपद्रुर्वन्ति एकधा तद्यज-
माने यज्ञस्य आशीःप्रतितिष्ठति’ इत्याशीःस्थितिप्रतिपादकश्रुतिमात्रे यज्ञ-
शब्दश्रवणात्तत्रापि होतुर्नरणमार्षेयवरण च साङ्गप्रधानार्थं स्यात् । तथा
च ‘न होतारं वृणोति नार्षेयम्’ इत्यवभृथे होत्रादिवरणस्य निषेधः
सुतरामसङ्गतो भवेत् । सिद्धान्ते यज्ञशब्दस्य प्रधानमात्रार्थत्वेन प्रधानस्य वर-
णस्य अपवृक्तार्थत्वात्-निवृत्तकार्यत्वात्, अत्रभृथे अतिदेशेन नरणप्रवक्तौ
उक्तनिषेध समुपपद्यत इति भावः ॥ १८ ॥

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ १९ ॥

द्वादशरात्रादानहर्गणे च योगविमोक्तयोः तदर्थत्वात्-प्रधानमात्रार्थ-
त्वात् ‘स वा अहरह्युनाक्ति, अहरहर्विमुञ्चति’ इति श्रुतिः प्रत्यहं योगवि-
मोक्तौ दर्शयति । यज्ञशब्दस्य साङ्गप्रधानार्थत्वे तु आदौ योग. अन्ते च
विमोकः स्यादिति भावः ॥ १९ ॥

उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्यान्धानस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणम् ॥१०॥

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥२०॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यसन्निधौ उपसत्कालीन सुब्रह्मण्यान्धान ' इन्द्र आगच्छ हरिं आगच्छ मेधातिथेर्वेष० ' इति विदितम् । तद्द्वादशाहे अहर्गणे अतिदेशेन प्राप्तम् । तदहर्गणे सुत्याभेदाद्भेदेन कार्यं न तन्त्रेणेति सिद्धात् । सुब्रह्मण्या तु— प्रवर्ग्यसन्निधानुपदिष्टा उपसत्कालीना सुब्रह्मण्या तत्रैव । कुत ' दीक्षावदन्यकालत्वात्— यथा दीक्षा सुत्याकालादप्यकालेति तन्त्रम् । तथेयमपि तन्त्रेणेति भावः ॥ २० ॥

अहर्गणे सुत्याकालीनस्य सुब्रह्मण्यान्धानस्य भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

**सि० ॥ तत्काला त्वावर्तेत प्रयोगतो विशेष-
संयोगात् ॥ २१ ॥**

' अथ सु यामागच्छ ' इति श्रुतेः सुत्याकाले क्रियमाण सुब्रह्मण्यान्धान तन्त्रेण उक्त भेदेन कार्यमिति संशयः सिद्धात् । तत्काला तु सुत्याकाला सुब्रह्मण्या आवर्तेत— भेदेनानुष्ठेया । कुत ' प्रयोगतः— प्रयोगे, विशेषसंयोगात्— उक्तश्रुतौ अथेति पदसंयोगात्— श्रवणादित्यर्थः ॥२१॥

शं० ॥ अप्रयोगाद्गमिति चेत् ॥ २२ ॥

अप्रयोगाद्गम— अथेति पद प्रयोगाद्गम न । यस्मात् ' अर्थ-सिद्धत्वेनाविवक्षितत्वात् । प्रकृतौ हि एकैव सुत्या । अतः प्रयोगेऽपि तस्मिन् नराहनि आन्धानमर्षीसिद्धमतोऽविवक्षितमचेति पदं प्रकृतौ । सुत्यामागच्छेत्यत्र विवक्षितम् । अतिदेशेनाहर्गणे तत्र मात्र प्राप्तम् । तत्तत्रावाधितमेव तन्त्रेणानुष्ठानेऽपीति भावः ॥ २२ ॥

स्यात्प्रयोगनिर्देशात् कर्तृभेदवत् ॥ २३ ॥

अथ सुत्यामागच्छति वाक्यघटकाद्येत्यस्य प्रयोगे निर्देशात् कर्तृभेद-
वद्भेदः स्यात् । यथा चरुणप्रघाते मारुत्या अप्याहवनीये यागसम्भवे

अदृष्टार्थदक्षिणवेदिरूपदेशमेदात्कर्तृभेदस्तथा अदृष्टार्थमुच्चारिते अवेत्यस्य
तदहःसम्बन्धित्वे दिनान्तरे सुखाकाशीनमन्यदित्यर्थास्तिष्यतीति भावः ॥ २३ ॥

**तद्भूतस्थानादग्निर्वदिति चेदपवर्ग-
स्तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥**

तद्भूतस्थानात्—तेन—सकृदाब्धानेन भूतं—संस्कृतं यत् स्थानं—
सकृदाब्धानसंस्कारसंस्कृतेकदेवतात्मकमाधिष्ठानमिति यावत् । तच्चाधिष्ठानं
आग्निवत्—सकृदाब्धानसंस्कृताग्नेः यथा आधानोत्तरमाव्यमानाशेषकर्मपरिण-
तद्वत्सर्वार्थ स्यादिति चेन्नैतद्युक्तम् । कुतः ? यस्याच्चदपवर्गः—तस्य-
आब्धानस्य अपवर्गः—तदिने एव समाप्तिः । कस्मादिति चेत्—
तदर्थत्वात्—यस्मिन् दिने आब्धानं तस्याब्धानस्य तदिनीयकर्मार्थत्वात् ।
अग्निसंमार्गादिवदिति भावः ॥ २४ ॥

अग्निवदिति चेत् ॥ २५ ॥

यथा अग्न्याधानं तदुत्तरयावत्कर्मसु तंत्रं, नयेदमप्रीत्यस्य कः
परिहार इति चेत्—॥ २५ ॥

न प्रयोगसाधारण्यात् ॥ २६ ॥

नैतत्सकृदमाब्धानमाधानतुल्यम् । आधानं हि स्वकाण्डे- तस्य यः
कालो विहितस्तस्मिन्नेव वसन्तादौ तत् क्रियते । इदमाब्धानं तु प्रयोग-
साधारण्यात्—प्रयोगान्तःपान्तित्वात् प्रधानकर्मकाशीनम् । इति गृहमाण-
विशेषमतो नाधानवत्तंत्रमिति वक्तुं युक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ ॥

‘ संस्थिते संस्थिते अहनि अग्नीध्राऽगारं प्रतिदय सुमहाण्ये सुमहा-
ण्यामाब्ध्येति सम्प्रेषयनी ’ इति लिङ्गदर्शनादपि प्रत्यहमाब्धानस्य भेदः
सिध्यति ॥ २७ ॥

तद्धि तथेति चेत् ॥ २८ ॥

- तद्विद्यया एकादशिन्या यूपाहुतिरूपं कर्म तन्त्रम् । तथेदमपि तन्त्रमिति चेत्—॥ २८ ॥

नाशिष्टत्वादितरन्यायत्वात् ॥ २९ ॥

न यूपाहुतितुल्यमिदम् । तस्याः आशिष्टत्वात्—अविहितत्वात् । न हि यूपाहुतेः समीपदेशविधिस्तत्र विवक्षितः । 'अंशास्त्रत्वात्' (११।२।२८) इत्युक्तम् । किन्तु 'इतरप्रतिषेधो वा' (११।२।२७) आह्वयनीयप्रतिषेधमात्रमित्यपि तत्रोक्तम् । इह तु 'सुत्यामागच्छेति सुत्याकालः आह्वाने विहित इति वैषम्यम् । तस्मात् इतरन्यायत्वात्—अत्र इतरन्यायः—आनिर्वाहसंस्कार-
न्याय एव युक्तः कालभेदात् । गृह्यमाणविशेषस्याऽऽहुतिर्भाव्येति निष्कर्षः ॥ २९ ॥

विध्येकत्वादिति चेत् ॥ ३० ॥

विध्येकत्वात्—अत्र विधिविहितः 'वसतीवरीपर्यन्तः अवसृया-
दिष्व' तन्त्रदृष्टः द्वादशाहिको विधिरेव दृष्टान्तः । अस्यापि द्वादशाहिक-
विधित्वेन सादृश्यादिति चेत्—॥ ३० ॥

न कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात्प्रधानवत् ॥ ३१ ॥

न—वसतीवरीपर्यादिवन्नेत्यर्थः । कुतः ? कृत्स्नस्य पुनः प्रयोगात्-
सीमाभिपक्षपक्षमानग्रहचमसस्तोत्रशस्त्रादीनां तत्र पुनरनुष्ठानात् । प्रधानवत्—
यथा प्रधानं पुनरनुष्ठायते, न तस्य तन्त्रम् । तथेदमपि वसतीवरीसम्भरणादेः
सुत्याप्राग्दिनेऽनुष्ठेयत्वाद्भिन्नकालीनत्वेन दीक्षणीयेष्टिरुत्तरं स्यात् । अस्य
तु प्रधानकालीनत्वान्न तन्त्रमपि स्वावृत्तिरेवेति भावः ॥ ३१ ॥

देशपात्रकृत्विजामन्यप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादानस्य ऐच्छिकत्वा-
धिकरणम् ॥ ३२ ॥

लौकिकेषु यथाकामी संस्कारार्थालोपात् ॥ ३२ ॥

विहितसंस्कारजनितादृष्टरूपं यूपाऽऽहवनीयादिकमलौकिकम् ।
तान्निषेधे लौकिकेषु 'समे यजेत, चतुर्जुह्वां गृह्णाति, दर्शपूर्णमासयोधत्वार

ऋत्विज इति देशपोत्रऋत्विक्षु प्रतिप्रयोग त एव ग्राह्या, उता-येऽपीच्छयेति निचारे यूपारिवन्दये इति प्राप्ते सिद्धान्तः । लौकिकेषु—उक्तदेशादिषु यथाकामी- यथेच्छं ते वा-ये वा स्यु । संस्कारार्थालोपात् । संस्कारस्वार्थस्य च-लोपाभावादनियमः । इच्छेय तत्र त्रिप्रापिकेति भावः ॥ ३२ ॥

यज्ञपात्राणामाकर्मसमाप्ति धारणाधिकरणम् ॥ ३३ ॥

यज्ञायुधानि धार्येरन् प्रतिपत्तिविधानाद्-
जीपवत् ॥ ३३ ॥

यज्ञपात्राणां यावज्जीव धारणमुक्त प्रतिप्रयोगमयानीति विचारे सिद्धान्तः । यज्ञायुधानि—यज्ञपात्राणि स्फपादीनि यावज्जीव धार्येरन्-धार्याण्येव । कुत ' प्रतिपत्तिविधानात्—आहिताग्निमग्निमभिदेहति यज्ञ-पात्रैश्च ' इति प्रतिपत्तिविधानात् । ऋजीपवत्—यथा अहर्गणे यावद्दिन-सम्बन्धिऋजीप (गतसारा सोमावयवा) अवभृये ' ऋजीपमभ्युः प्रह-रतां ' ति प्रतिपत्त्यर्थं धार्यते तद्वद्यज्ञपात्रजातमुक्तप्रतिपत्तिमंस्कारार्थं धार्य-मिति भावः ॥ ३३ ॥

पू० ॥ यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते तत्र
यथाकामी तदर्थत्वात् ॥ ३४ ॥

१. यजमानसंस्कारो वा—यजमानस्याङ्ग पात्राणि । नेय-तेषां प्रति-पत्तिः । कुत ' तदर्थः—तेषां पात्राणामर्थः—' यजमानस्य ' तदङ्गत्वात् ' त यज्ञपात्रैः ' इति ' आहिताग्निपदोत्तरद्वितीयया प्राधान्ये, पात्रपदोत्तरतृतीयया चाङ्गव श्रूयते । अतस्तत्र—पात्रधारणे, यथाकामी—यथेच्छ धारण-त्वात् वा कुर्यात् । तदर्थत्वात्—तेषां यजमानसंस्कारार्थवत् । पूर्वप्रयो-गीयपात्राणां त्यागेऽपि चरमप्रयोगपात्रैर्यजमानसंस्कार-सम्भवत्वोक्ति-भावः ॥ ३४ ॥

मुख्यस्य धारणं वा मरणस्यानियतत्वात् ॥ ३५ ॥

मुरयस्य—प्राथमिकयज्ञपात्रसमूहस्यैव गणनं कर्तव्यम् । कस्मात् ?
मरणस्य अनियतत्वात्—प्राथमिकप्रयोगसम्बन्धिपात्राणां ह्यग्रे आग्निप्र-
योगात् प्राथम्यजमात्रमरणे पात्रैस्तत्संस्काराभावापत्तिरिति भावः ॥३५॥ -

यो वा यजनीयेऽहनि ग्रियेत सोऽधिकृतः
स्यादुपवेपवत् ॥ ३६ ॥

यो वेत्ति पश्चात्तरम् । यः यजनीयेऽहनि ग्रियेत यत्मानं सोऽनेन
संस्कारेण आधिकृतः—संस्कृतः स्यात् । तस्य पात्राणि सन्निहिता येनेति ।
उपवेपवत् । उपवेपेण कपाला युपध्याता युपवेपेण कपालोपधाने सा न-
व्यथाजिन एवाधिरारः । तस्योपवेपमानिभ्यात् । इदं प्राचीति भावः ॥३६॥

न शास्त्रलक्षणत्वात् ॥ ३७ ॥

नापत्रपट्टास्ता युक्ता । वैषम्यात् । उपवेपस्य शास्त्रलक्षणत्वात्—
शास्त्रविहितं वात् । तथा हि 'कास्त्रामाहुरिति । शास्त्राया वत्समपाकानि ।
त मूलेनोपवेप धरोति । तेन ऋगाणां युपध्यानि ' इति साक्षाद्व्याख्यां शास्त्रा ।
तस्या मूलमुपवेप । असाक्षाद्व्यथाजिन शास्त्रानिवृत्तौ उपवेपाऽपि निवृत्त
इति न तस्योपवेपस्वरूपकपालोपधानेऽपि । अर्थात् साक्षाद्व्यथिन पत्र
प्रवृत्त अतः घृतस्य यजमानस्य पात्रधारणेनापि संस्कारसम्भवात् तन्नि-
वर्तक किमप्यस्तीति प्रेम्भ्य बोधये ॥३७॥

उत्पत्तिर्वा प्रयोजकत्वादाशिरवत् ॥ ३८ ॥

उत्पत्तिर्वा—अतः यजमानस्य दाहारयत्संस्कारार्थं त वात्
नूतनाना पात्राणामुत्पत्तिः काया । कुत ? प्रयोजकत्वात्—उक्तसंस्कारे
तेषां प्रयोजकं वात् । आशिरवत्—यथा ऋतेये ' घृतप्रती भवत ' इति
व्रतार्थं ' घृतनिधानात् पयोनिवृत्त्या—नैवेद्यदोहने निवृत्त्या तदपाने
' आशिरं दुहति ' इत्यत्र दधिरपाऽऽशिरार्थं नवीनैव यजमानस्य गो
स्वीक्रियते । तथा प्राचीति पात्रधारणं विनाप्य यत्स्यात् तत्संस्कारोपपात्तिरित्येक-
देशिनं 'शङ्का' ॥ ३८ ॥

मासयोस्तेषामुत्पत्ते श्रुतत्वात् प्रकृत्यर्थानि तानि-॥ अतः पौर्णमासीमारभ्य क्रियेरन्—पात्राणि धार्येरन्निति ॥ ४२ ॥

सि० ॥ अग्न्याधेये वाऽविप्रतिषेधात्तानि धार्येरन् मरणस्यानिमित्तत्वात् ॥ ४३ ॥

अग्न्याधेये वा—आधानमारभ्य धार्येत् । कुत्र । अविप्रतिषेधात्—बाधराभावात् । पौर्णमासीमारभ्य धारणे तु मरणस्ये अनिमित्तत्वात्—अनियतत्वात्, यद्यपि विहितत्वात्प्रकृत्यर्थानि तानि पात्राणि तथाप्याधानान्तरं पौर्णमास्याः प्राग्यजमानमृतौ तच्छीरसंस्कारो न स्यात् । अतः आधाननिर्गत्यजमानेष्टावतिदेशेन, प्राप्तानामेव तेषां तदारभ्य धारणमिति भावः ॥ ४३ ॥

प्रतिपत्तिर्वा यथाऽन्येषाम् ॥ ४४ ॥

इत्यमन्तरोपक्रान्तं समाप्य पात्राणां यजमानसंस्काराधिकारमिलेकदेशि-
मन् निरस्यति । प्रतिपत्तिर्वा—यथा-येषां सोमाहितपात्राणामथभूयनयन-
मस्तु प्रक्षेप प्रतिपत्तिः । एवं यजमानशरीरे पात्राणां निक्षेपः प्रतिपत्ति-
संस्कार एव । 'यजमानस्य दक्षिणे यागौ जुहुम् । नासिकयो जुषौ०'
इत्यादी पात्राचरणपदोत्तरं द्वितीयाश्रयत्वात् । तथाग्नयेऽपि नैककर्ममन्त्र-
शुक्ता प्रतिपत्तयर्हा इति तेषामपि प्रतिपत्तिसंस्कार एव । 'आहिताग्निमीन-
भिर्द्रव्हन्ति यज्ञपात्रैश्च' इत्यत्र तृतीयाश्रयात् तेषां दाहं प्रति करणत्वेऽपि
यजमानशरीरे निक्षेपस्तु तेषां प्रतिपत्तिसंस्कार एवेति भावः ॥ ४४ ॥

वाजपेये सर्वसोमोत्तरं प्राजापत्यप्रचाराधिकरणम् ॥ १५ ॥

सि० ॥ उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति सर्वेषामविशेषादवाच्यो हि प्रकृति-
कालः-॥ ४५ ॥

वाजपेय-प्राजापत्यपशु प्रकृत्येत्यं श्रूयते— ' उपरिष्ठासोमाना प्राजापत्यैश्वरन्ति ' इति । तत्राय प्रयोगकथः— ' तृतीयसरने प्रथममार्गः पवमानस्ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्तां शस्त्रन्तः सोमाः । ' ततः शस्त्रसोमग्रह-
होमाः, ततः अग्निहोमसाम । ततः उत्कथादयः सोमयिक्ताराः । इत्येव क्रमे प्राजापत्यपशुप्रचारः किमार्गपशुमानकाले कार्यः, उत-शस्त्रन्तसोमान्ते, अथवा विकारस्थाने, किं वा सर्गन्ते इति चतुर्धा संशये चरमः सिद्धान्तपक्षः उपरिष्ठादिति । सर्वेषां सोमानां उपरिष्ठात्—तदनन्तरं प्राजापत्यप्रचारो विधेयः । कुतः ? अविशेषात्—सोमानामित्यविशेषधरणात् । यद्यपि प्रकृतौ ण्योतिष्ठोमे आर्ग्यपवमानकाले पशुप्रचारे प्राप्तस्तथापि सः अत्र अवाच्यः—अधुतः आतिदेशिकः इति । ततो बलवता ' उपरिष्ठा सोमानामिति नाक्षा-
श्रूयेन कालेन बाध्यत इति भावः ॥ ४५ ॥

अङ्गविपर्यासो विना वचनादिति चेत् ॥ ४६ ॥

विना वचनादङ्गविपर्यासः—सर्वसोमाङ्गं प्राजापत्यानुष्ठाने कृते सति ' आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्वरन्ति । प्रहस्य परिधीन् हारियोजनेन प्रच-
रन्ति ' इति क्रमबाधः वचनं विना स्यादिति चेत्—॥ ४६ ॥

उत्कर्षः संयोगात्कालमात्रमितरत्र ॥ ४७ ॥

उत्कर्षः—प्राजापत्यपशुप्रचारस्योत्कर्षे मति अनूपाजपरिधि-
प्रहरणयोरपि उत्कर्षो न्यायः । कुतः ? संयोगात्—पशुप्रचारेण सह संयोगात्—उत्कर्षात्तयोरित्याशयः । इतरत्र—' आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्वरन्ति ' ' प्रहस्य परिधीन् हारियोजनेन प्रचरन्ति ' इति वाक्यद्वये ।
कालमात्रं—' दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्या मोमेन यजेनेति कालमात्रस्य विधानम् । न तदङ्गत्वं विधानमिति भावः ॥ ४७ ॥

द्वि० प० ॥ प्रकृतिकालासत्तेः अस्त्ववतामिति चेत् ॥ ४८ ॥

शेखरतो सोमानामन्ते प्राजापत्यप्रचार स्यात् । प्रकृतिकालासत्तेः-
प्राकृतिककालस्य सान्निव्यादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ ४९ ॥

न शब्देन सोमानामन्ते इति वक्तुं युक्तम् । श्रुतिविप्रतिषेधात्-
सोमान्ते इति श्रुतेर्बाधात् । अपिशेषश्रुतस्य शब्दस्य विशेषितार्थस्वीकारे
शक्यार्थबाधप्रसङ्ग इति भावः ॥ ४९ ॥

तु० प० ॥ विकारस्थानं इति चेत् ॥ ५० ॥

विकारस्थाने—यज्ञायज्ञीयसामा समाप्यमानप्रकृतिभूताग्निष्टोम-
प्रचारोत्तर तद्विकृतिभूतोक्त्वादिसंस्थाना स्थानम् । अत्र प्राजापत्य-
पशुप्रचारस्यापि आहुतयेन विकारत्वात्तस्मिन्नेव विकारस्थाने तस्य
प्रचारो निष्प्रतिषेधः स्यादिति चेत्—॥ ५० ॥

न चोदनापृथक्त्वात् ॥ ५१ ॥

न । नैव ह्येकप्रत्ययस्य प्रचारः । कस्मात् चोदनापृथक्त्वात्—नर्म-
पृथक्त्वात्, सोमयाम्यपशुप्रचारयोः स्वतन्त्रत्वेन प्रार्थक्यात्—प्रकृतिविकृति-
भावात् वेदवानां केमेनामने निवेश इव परिभाषा तत्र न प्रवेश इति
भावः ॥ ५१ ॥

सवनीयपुरोडाशे देवतोत्कर्षाधिरूपम् ॥ ५२ ॥

उत्कर्षे—सूक्तवाकस्य न सोमदेवतानामुत्कर्षः
पश्चनङ्गत्वाद्यथा निष्कर्षेऽनन्वयः ॥ ५२ ॥

अथोतिष्ठाम सवनीयपुरोडाशे आग्निमारुतशस्त्रादधस्तन अन्या-
जानां स्वकारः । तत्र काळ निवार्यः । आग्निमारुतशस्त्रादधस्तनान्येषां
इति तदूर्ध्वकालस्तत्र सिद्धितोऽस्ति । तदनुमारत उक्तेषु अन्याजेषु तदुत्तर-
कालेन सूक्तवाक्येऽपि तदादितेऽतः यावेनी कृष्टो मयलेन । स्थिते च न
प्रसङ्गिनि सवनीयपुरोडाशे मयनिद्रोय हरितनेधानां पूष एव ते करम्भम् ।

इत्यादिना सोमदेवता आम्नाताः । प्रसृष्टिनस्तस्य सुवर्णीयपुण्ड्राशस्य पृथक्
सूक्तगाना नास्ति । तत्र सननीयपशुयागसम्बन्धी सूक्तगान एव । तस्योत्क-
र्षेण पशुपुरोडाशसम्बन्धिदेवतागचिपदानामुत्कर्षोऽस्ति ॥ नेति संशये
सूक्तगानस्योत्कर्षेऽपि तासां सोमदेवतानां वाचकपदानां नोक्तम् । पुनः
तासां सोमाङ्गत्वेन पञ्चनङ्गत्वात् । यथा निष्कर्षे अनन्वयः—रीणां गी-
प्रयोगाङ्गभूतदेवतास्य दर्शदेवताज्ञानमन्वयो नास्ति । तथा प्रवृत्तेऽप्यनन्वय
इति ॥ ५२ ॥

सि० ॥ वाक्यसंयोगाद्भोत्कर्षः समानतन्त्रत्वा-
दर्थलोपादनन्वयः ॥ ५३ ॥

वाङ्मयसंयोगाद्वा— सूक्तवाङ्मयवाक्ये तासांमपि सोमदेवनाना संजो-
गोत् 'सर्वनीयपुरोडाशसप्तनीयपञ्चमयोगयोगोर्मिहितः' एतं सूक्तवाक्यं पठितम् ।
'मृग्यन्निद्राय हरिते धानाः पूय एव न कश्चिन्म सरस्वतीरते परिभाषेण नृपत्या
अथ देवो वनस्पतिरभवेत्' इति च । अनस्तन्मन्यपनितानामपि तासांमुत्कर्ष
एवेति भावः । पौर्णिमास्या दर्शदेवतानामवयस्तु युत एव । कस्मात् ! समान-
तन्त्रत्वात्— नैदे हि दर्शपूर्णमासप्रयोगशाठ सप्तानन्त्रेण कृतः । अत एक-
स्मिन् वाक्ये मृग्यि सर्गदेवतापाठस्तथापि अमानस्यायाममात्राभ्यथा पठेत ।
पौर्णिमास्या पौर्णिमास्या' इति मयोगद्वयस्य कालभेदेनानुष्ठानात् अर्थलोपात्—
इष्टदेवतास्मरणात्मककार्यस्य लोपान् पौर्णिमासीप्रयोगे अनामन्यीयदेवतानाम-
न्वयो युक्तः । इह सप्तनीयपुरोडाशे पृथक् सूक्तवाक्यो नास्ति । यत्र तस्य
पाठस्तत्रापि तासांमनन्वये प्राटोपसर्गमेव स्यात् । तस्मादुत्कर्ष एव तदाचर-
पदानामिति भावः ॥ ५३ ॥

इति पूर्वमासाग्न्यष्टौ भावनेधिण्यां एकादशाद्य न्य

नृनीयः पादः ॥ ३ ॥

॥ थो. ॥

॥ अथ एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

राजसूये आग्नावैष्णवादिके अङ्गानां भेदेन अनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥

समवायात्तन्त्रमङ्गानि ॥ १ ॥

अथास्मिन्चतुर्थपादे अन्यक्तवर्तुभेदस्थले तन्त्राऽऽगमौ विचोपेते । राजसूये 'सोमापौष्ण एकादशकपाल', ऐन्द्रापौष्णश्चरुः, पौष्णश्चरुः, इयामो दक्षिणा । 'आग्नावैष्णव एकादशकपाल', ऐन्द्रवैष्णवश्चरुः, वैष्णव-
त्रिकपालो वामनो दक्षिणा' इति श्रूयते । तत्र द्वयोस्त्रिर्योः अङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानं, उत भेदेनेति संशये अनुक्तदेशकालानामपे समवायात्-
परस्परसाहितानां फलजननत्वात् 'राजसूयेन खारापयामो यजेनेति चोदनैकत्वेन राजसूयेति समुदायवाचकनाम्ना सर्वेषां दर्शपूर्णमाससफल-
सम्बोधनात् अङ्गानां तत्र तन्त्रेणानुष्ठानमिति प्राप्ते ॥ १ ॥

सि० ॥ प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसम्बन्धादिष्टिवदङ्ग-
भूतत्वात् समुदायो हि तन्निर्वृत्त्या तदे-
कदेशत्वादेकशब्दोपदेशः स्यात् ॥ २ ॥

उक्तेषु कर्मसु इयामो नामन इति दक्षिणाभेदः श्रूयते । तद्देशाच्च प्रतिदक्षिणं कर्तृसम्बन्धान्—तत्तदक्षिणाक्रीता कर्तारस्त्वस्या कर्मणोऽ-
गम् । न। यस्येति कर्तृभेदात् अङ्गानां भेदः । इष्टिवत्—यथा दर्शोत्तौ पूर्ण-
मासेष्टौ च कालभेदात् अङ्गानां भेदेनानुष्ठानं तथाऽत्र कर्तृभेदात् भेदेन आवृत्त्यैवाङ्गानुष्ठानं कार्यम् । यच्च चोदनैकत्वादित्युक्तं तत्र समुदायः—
इष्टिपशुसीमात्मनो राजसूयेतिपदवाच्य समुदायः, तस्य एकत्वात्तन्त्रम-
फलस्याप्येकत्वम् । तन्निर्वृत्त्या—तदुत्पत्त्यभिप्रायेण एकशब्दोपदेशः—राज-
सूयेतिशब्दपाठः । न प्रयोगैक्याभिप्रायेणेति भावः ॥ २ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३ ॥

तथा च 'आग्नेयैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्, ऐन्द्राग्नैष्णवमेकादश-
कपालं, वैष्णवं त्रिकपालं ग्रामनो दक्षिणेत्येक त्रिकम् । 'अग्नीषोमीयमेकादश-
कपालं, इन्द्रासोमीयमेकादशकपालं, सौम्यं चरुं अर्धदक्षिणेत्यपर त्रिकम्'
इत्यस्य सन्निधौ 'यत्पुत्रं त्रिसयुक्तं वीरजननं तत् । यदुत्तरं त्रिसयुक्तं पशु-
जननं, उत्तदिति । अन्यार्थदर्शनम्— प्रमाणान्तरदर्शनं— साङ्गप्रयोगभेदात्
तयोः पूर्वोत्तरीभागे एवोपपन्नं भवतीत्यगावृत्तिरेव । न तत्तन्त्रमिति
भावः ॥ ३ ॥

राजसूये कर्तुंस्तन्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥

राजसूये उपक्रमे ये ऋत्विजस्तै एव समाप्तिपर्यन्तमित्यनियमः—
नियमो न । ते वा अन्ये वा स्युरिति चेत्— ॥ ४ ॥

नोपदिष्टत्वात् ॥ ५ ॥

न अनियमः । अपि तु नियम इव । कस्मात् 'उपदिष्टत्वात्—
वरणकाले ऋत्विजान् वृणे अनेन राजसूयसत्तकेन कर्मममुदायेन वा याज-
येति तेषामुपदिष्टं यजमानेन । अतो वृत्तानां तेषां समाप्तिपर्यन्तमावश्यक-
त्वाच्च एव स्युरिति नियमः ॥ ५ ॥

लाघवापत्तिश्च ॥ ६ ॥

प्रत्येकास्मिन् कर्मणि ऋत्विग्वरणापेक्षया सहृदरणे व्याध्यापि ॥ ६ ॥

प्रयोजनैकत्वात् ॥ ७ ॥

। आनतिरूपप्रयोजनस्य एव वात अयमानस्यां समुदायस्याऽऽनति
सिध्यतीति समुदाये दक्षिणाश्रयणं नास्तीति कथं समुदायस्य आनतिः
सिध्येदित्याशङ्कानुद्धारः । यत्र नारायणमिति समुदायो नास्तीति
भावः ॥ ७ ॥

विशेषार्था पुनःश्रुतिः ॥ ८ ॥

विशेषार्था—अदृष्टार्था तत्र तत्र पुन श्रुतिरिति ज्योतिष्टोमादिवस-
मुदाये कुनो न श्रुता दक्षिणेति शङ्कापि न कार्य्या । अत्रापि दक्षिणाया दान
त्यपूर्वमिति भावः ॥ ८ ॥

अवेष्टावह्मनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अवेष्टौ चैकतन्त्रं स्याद्विह्वलदर्शनात् ॥ ९ ॥

राजसूयप्रकरणे 'दिशामवेष्टयो भवन्ति' 'आग्नेयमष्टाकपा'
निर्दिपति हिरण्य दक्षिणा' 'ऐन्द्रमेकादशकपाल ऋषभो दक्षिणा' 'वैश्वदेव
चरु विशङ्गी पष्टोही दक्षिणा, मैत्रायरुणीमामिश्रा वशा दक्षिणा, बार्हस्पत्य
चरुं शितिपृष्ठा, दक्षिणा, ।' 'इत्याग्नी इत्येष्टदेवमित्रारुणबृहद्भुनिदैरताका
पञ्चहविर्वा पृषक् पृषध् पञ्चदक्षिणाका अवेष्टिसज्जिका इष्टि, भुता । तेषु
अवेष्टिनामकयोगेषु अह्मनाम्ना, उत भेदेनानुष्ठानमिति सशये अवेष्टौ
लिङ्गदर्शनात्—यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्य मध्ये निधाय आहुतिमाहुति
हुत्वा तमभिधायेत् । यदि राजसूय ऐन्द्रम् । यदि वश्यो वैश्वदेवम्' इति
तत्र ब्राह्मणोदिभेदेन मध्ये निधानं प्रयोगैक्ये लिङ्गम् । यदि भिन्नप्रयोगा-
स्त्युक्ता इष्टयस्तर्हि प्रत्येकमेकहविष्वत्त्वात् बार्हस्पत्यादेर्मध्ये निधानमनु-
पपन्नं स्यात् । तस्माद्विह्वलदर्शनेन प्रयोगैक्यस्य सिद्धत्वात् अह्मनामेक-
तन्त्र्य स्यात् भेदेनानुष्ठानमिति भावः पूर्वपक्षिणः ॥ ९ ॥

सि० ॥ वचनात्कामसंयोगेन ॥ १० ॥

'एतया अन्नाद्ययाम याजयेत्' इति कामसंयोगसहितवचनसिद्धे
राजसूयगृहिर्भूतप्रयोगे तन्नाह्मना तन्त्रत्वे चरित्तम्ये तद्विह्वलमिति भावः ॥ १० ॥

क्रत्वर्थायामिति चेन्न वर्णसंयोगात् ॥ ११ ॥

क्रत्वर्थयां—राजसूयकृतशेषायामिष्ट्या तस्य विह्वलस्य निवेश इति
चेन्न । कुत्र ? वर्णसंयोगात्—'यदि ब्राह्मणो यजेतेति वर्णसंयोगात्
राजसूये राज एवाधिकारात्तत्र ब्राह्मणस्याधिकारो नेति भावः ॥ ११ ॥

प्रथमानेष्टिहविषां भेदेनाल्लुष्टानाधिकरणम् ॥ ४ ॥

पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनै-
कत्वात् ॥ १२ ॥

अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपति, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये । इत्याध्याने भिन्नः पवमानेष्टयः श्रूयन्ते । तासु कित्वाज्ञानमैकतन्त्र्य-
मुत भेद इति विज्ञारे पवमानहविःषु ऐकतन्त्र्यं स्यात् । कुतः ? प्रयोग-
वचनैकत्वात् — अहो निरूप्याणि । इत्येकप्रयोगवचनादतैर्हविर्भिः
साध्यस्याग्नेरेकत्वाद्देशाद्भेदाच्च तन्त्रमज्ञानमिति ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥
समानवर्हिषि भवन्ति इति लिङ्गदर्शनादपि तन्त्रं सिध्यति ॥ १३ ॥

सि० ॥ वचनात्तु तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १४ ॥

अर्घ्यः कप्रमेव वर्गीयान् श्रेयान् स्यामिति तस्याग्नये पवमानाय
निरूप्य अग्नये पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी सगानवर्हिषी - निर्वपेत् तदे-
नममहीवेन स उत्तरे नैर्वायान् श्रेयान् भवन्ति इति वचनात् प्रथमस्य तन्त्र-
भेदः । उत्तरयोस्तन्त्रम् । अहो रूप्याणीति तु । एकदिनात्मकालयौग्यं न
एकप्रयोगविधायकमिति भावः ॥ १४ ॥

सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् ॥ १५ ॥

यो ब्रह्मवर्चसधामप्रयोगस्योक्तमचनेन तन्त्रसिद्धौ - तय सगानवर्हिषीति
लिङ्गस्य नित्यानुवादरूपत्वं स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

द्वादशाहे दीर्घोपसहस्रत्पानां मृत्येकं द्वादशदिनसाध्यत्वा-
धिकरणम् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमहरप्रवृज्येत
कर्मपृथक्त्वात् ॥ १६ ॥

‘द्वादशाहेन प्रजापामं व्याजयेत्’ इत्यनेन विहितद्वादशदिन-
निर्वर्त्यस्योक्तयागस्य प्रत्येकमहः पृथक् पृथक् कर्म । तस्य च ज्योतिष्टोम-
प्रकृतिरूपमास्मिन् दीक्षोपसमुत्थायुक्तस्य ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्त-
श्रौदकेनातिदिष्टः । अतिदिष्टानां दीक्षाणामुपसदा च प्राकृतसङ्ख्या-
वाधनाय तत्र ‘द्वादश दीक्षाः, द्वादश उपसदाः’ इति धृतम् । तत्रास्य
यागस्य दिनमानमुद्दिश्य किं त्रिशतदिनसाध्येऽयं क्रमशोऽयं यागः, उत
द्वादशदिनसाध्यः, आहोर्षित् दोक्षादीनां क्रमशोऽनुष्ठानेन ‘द्वादशदिनसाध्यः,
अथवा षट्त्रिंशदिनवर्त्यः’ इति संशयेः द्वादशाहे एकैकमहः—द्वादशदीक्षं
द्वादशोपसदमेव सुत्याकं च अपष्टुज्येत, समाज्येत, कुतः ? तत्प्रकृतिस्वात्—
ज्योतिष्टोमप्रकृतिस्वादस्य । ज्योतिष्टोमे हि सदीक्षोपसदमहः अपवर्जितम् ।
अत्र कर्मपृथक्त्वात्—प्रत्यहं कर्माणि पृथगिति पृथग्धर्माकाङ्क्षा तेनाम् ।
तथा च दीक्षायं द्वादश उपसदर्थं द्वादश सुत्यायै चकमिति पञ्चविंशति-
दिननिर्वर्त्य नत्प्रत्यहं कर्म । तस्य द्वादशावृत्त्या त्रिशतदिनानुष्ठेयोऽयं प्रजा-
फलको द्वादशाह इत्याद्यः पक्षः ॥ १६ ॥

**अन्हां वा श्रुतत्वात्तत्र साङ्गं क्रियेत यथा
माध्यन्दिने ॥ १७ ॥**

अन्हा—द्वादशसङ्ख्याविशिष्टदिनानां श्रुतिभूतत्वात्—द्वादशाहे-
नेत्युपपत्तिवाक्ये साक्षाच्छ्रुतत्वात्—प्रथमपक्षे तद्वाधापत्तेः तत्प्रत्येकस्मिन्-
हनि साङ्ग—दीक्षोपसत्सहितं क्रियेत । यथा माध्यन्दिने—‘मरुद्वयः सान्त-
पनेभ्यः माध्यन्दिने चरुम्’ इत्यत्र अङ्गानामपि माध्यन्दिन एव फलः ।
तद्वदत्रापि सुत्यारूपप्रधानस्य फल एवाङ्गानामिति द्वितीयः पक्षः ॥ १७ ॥

**अपि वा फलकर्तृसम्बन्धात्सहप्रयोगः
स्यादाग्नेयामीपोमीयवत् ॥ १८ ॥**

अपि वा—अथवा, सहप्रयोगः—अङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठाने—चतुर्दश-
दीक्षाः, चतुर्दश उपसदाः, चतुर्दश सुत्या इति । कुतः ? फलकर्तृसम्बन्धात्—

प्रजारूपफले कर्तृत्वं च दक्षिणैक्येन समुदायेनैव सम्बन्धात् । प्रत्येकमन्दा
फलकर्तृभ्या सम्बन्धाभावात् । आद्येयागपिोमीयवत्—यथा आनेयस्या-
ग्नपिोमीयस्य, चाङ्गानां तत्रमुक्तहेतुबलेन, तद्वत्रापि तन्त्रेणानुष्ठानमिति ध्रुवमाण-
द्वादशाहसङ्ख्यासम्पत्तिरिति तूनीय पक्षः ॥ १८ ॥

न-सि० ॥ साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां
विकारः स्यात् ॥ १९ ॥

अङ्गानां तन्त्रतमज्ञादित्य सिद्धान्त उच्यतेऽनेन सूत्रेण सागमिति ।
स्वस्थानानां—स्वस्वस्थानेष्वेवानुष्ठीयमानानां दीक्षोपसत्सुत्यानां विकारः-
बुद्धिः स्यात् । कुत 'साङ्गकालश्रुतित्वात्'—साङ्गस्य प्रधानस्य य का-
स्य श्रुतत्वात् । प्रकृतित्वात् अतिदेशेन एकादशाध्या दीक्षा, उपहमाध्या,
उपसदा, एकादशाध्या च सुत्या अत्र द्वादशाह प्राप्ता । सत्येव स शब्दोऽपि
सङ्गारूप सन् योगमन्त्रयार्थं नृबन् दीक्षासु उपसत्सु सुत्यासु च सुत्या
द्वादशाहसम्बन्धं ब्रूते । तत्सम्बन्धताधारेणापि द्वादशहसम्बन्धताधारण्यात् स्वस्व-
स्यानुस्य बुद्धिः सम्पाद्येत् द्वादशाहशब्दस्य योगार्थं सम्पादनीय । तथा च
दीक्षाणां द्वादशादिनानि, उपसदा द्वादश, सुत्यानां च द्वादशेति पञ्चविंशदिन-
साध्योऽयं द्वादशाह इति भावः ॥ १९ ॥

तदपेक्षं च द्वादशत्वम् ॥ २० ॥

द्वादश दीक्षेत्यादारपि द्वादशत्वं तदपेक्षं—योगार्थपेक्षनेर ॥ २० ॥

दीक्षोपसदां च सङ्ख्या पृथक् पृथक् प्रत्यक्ष-
संयोगात् ॥ २१ ॥

यद्यपि योगार्थं प्रधाने योगेन्द्रियादियामे एव नाहेतुः, तथापि अत्र
द्वादशाहे 'द्वादश दीक्षा, द्वादश उपसदा' इत्यनेन पृथक् सङ्ख्याया
प्रत्यक्षश्रुतत्वात् अत्राहेतुः योगार्थपेक्षानारे न प्रयत्नाय कोऽप्यनि-
वाहः ॥ २१ ॥

तथा चान्यदर्शनम् ॥ २२ ॥

तथा च—दीक्षादहामुपसदेर्होत्रोद्वादशाहव्यवस्थितौ अन्यदर्शन-
पट्टविशदहोत्रा एव यद्-द्विदशात्र इति दर्शनमप्युपपन्नम् । अन्यथा
तदनुपपत्तिः स्यादिति भावः ॥ २२ ॥

चोदनापृथक्त्वे त्वैकतन्त्र्यं समवेतानां काल-
संयोगात् ॥ २३ ॥

चोदनापृथक्त्वे—आग्नेयानीषोमयोरुत्पत्तिवाक्यभेदेऽपि समवेतानां
मिलितानामङ्गसहितानां कालसंयोगात्—एककालसम्बन्धविधानात् । यौनि-
मास्यां यौनिमास्या साङ्गया यजेत इत्यनेन वाक्येन विधानात् कालदेश-
कत्रैक्यात्तन्त्रं तत्र । अत्र तु प्रधानकालेभिर्येककाले विहितानि दीक्षादीनां
वसतीधराप्रवृत्तानांमाधानवत्स्वकालस्य—स्वातन्त्र्येण विधानदेव तन्त्र-
मिति भावः ॥ २३ ॥

प्रधानैरपृथक्कालानामङ्गानां भेदानुष्ठानाधिकरणम् ॥ २४ ॥

सि० ॥ भेदस्तु तद्भेदात् कर्मभेदः प्रयोगे

स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात् ॥ २४ ॥

तत्रैव द्वादशाहे यत् प्रधानैरपृथक्कालमङ्गं सवनीयपश्चादिकं तस्यापि
तन्त्रमुत्तमं भेद इति संशये भेदः । तद्भेदात्—प्रधानकालभेदात् प्रधानभेदः,
प्रधानभेदाच्च प्रयोगः—तत्तत्प्रधानप्रयोगे कर्मभेदः—उत्ताहकर्मभेदः स्यात् ।
तस्य प्रधानशब्दत्वात्—प्रधानविधिविधेयत्वात् । दीक्षादीनां तु स्वातन्त्र्येण
प्रधानकालान्यकालत्वात्तन्त्रम् । सवनीयपश्चादिस्तु तत्तत्प्रधानकीर्तिकाः ।
अतो यस्य प्रधानस्य कालेऽनुष्ठितः तदर्थ एव स इति भावः ॥ २४ ॥

तथा चान्यदर्शनम् ॥ २५ ॥

तथा च—पत्नीसंयोजान्तानि अहानि सन्तिष्ठन्ते इत्यन्य-
दर्शनमुक्तार्थे साधकम् । यथैकस्मिन्नैवाहनि सवनीयपशुः स्यात्तर्हि तदङ्ग-

पत्नीसंयाजस्याप्येकदिनसम्प्रन्धित्वात्, पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषु अहसु
श्रूयमाणं बाध्यतेति भावः ॥ २५ ॥

श्वः सुत्यावचनं च तद्वत् ॥ २६ ॥

‘संस्थिते संस्थिते अहनि’ अग्नीत् अग्नीध्रागारं प्रविश्य सुमन्त्रण्ये
सुमन्त्रण्यामोहयेति प्रेष्यति । इत्येकसुत्यासमाप्त्यनन्तरं तस्मिन्नेवाहनि श्वः सु-
त्यावचनं—स्वः सुत्या भवेति । तत्र इन्द्र आगच्छेति सुमन्त्रण्यानुत्तरि
तद्वत्—उक्तापि साधित्यर्थः ॥ २६ ॥

पश्वतिरेकश्च ॥ २७ ॥

‘आग्नेयः’ कृष्णप्रीयः इत्यादिना । एकादशपशूनामैकस्मिन् अह-
नुष्ठाने वृत्ते द्वादशे अहनि अनुष्ठायमानः पशुरित्य श्रूयते—‘पशुः पशुरिति-
रिच्यते स ऐन्द्राग्नं’ इति प्रत्यहमेकैकपश्वनुष्ठाने एव द्वादशाहोयर्पशोरिति-
रिक्तत्वं सम्भवति । नान्यथेति तत्कथनं विरुध्यतेति भावः ॥ २७ ॥

द्वादशाहे उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याह्वानस्य अधिकारिणो
कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

**सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं
प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २८ ॥**

‘इत्येह सुत्यामागच्छेमवमिति व्रूयात्’ इति प्रवृत्तौ श्रुतम् । अग्ने-
शब्दः अहोवृत्तिसंख्याबोधकः । इत्येह—अमुकदिने द्वितीयदिने तृतीयदिने
सुत्या आगच्छ इति वक्तव्यमिति तस्यार्थः । अयमर्थः द्वादशाहे अनिदेशेन
प्राप्तः । तत्रास्य प्रधानकालादन्यकालाच्चतरेणानुष्ठानमित्युक्तं पूर्वपादे । अत्र
तत्रेणानुष्ठाने क्रियमाणे सर्वेषामन्दां पृथक् पृथगुपलक्षणं कार्यम् । उन
अधिकारेणैव प्रयोग इति संशये सुत्याविवृद्धौ द्वादशाहादौ नम्या विवृद्धौ
सुब्रह्मण्यायां—तदाह्वानमत्रे प्रत्येकस्याह उपलक्षणं कार्यम् । ‘त्रयोदशाहे
चतुर्दशाहे पंचदशाहे’ इति । कुतः ? प्रकृत्यन्वयात्—प्रवृत्तौ येनियमे

चतुरादिसंख्यानां अहं स्तब्धवदसंज्ञात् । न चनेन मन्त्रेण यद्विमाणदेव-
ताया स्मरणन संस्वार सिध्यति । स त्व संस्कार मध्वद्विपदेवैक्योऽसक-
त्स्मरणन संस्कृतस्य सर्वायुत्पदादहं शब्दस्यास्यासे, मानाभावा इति चेन्न ।
आवाहनवत्—‘आग्नेय कृष्णमावमात्रमेव । सौम्य वस्त्रम् । आग्नेय कृष्णमा-
वम् ।’ इत्यत्र प्रथमतः नीयदेवनयोरेक्येऽपि यथा आवाहनमत्रस्यावृत्तिः काल-
भेदात् तद्वदत्रापि दिनात्मककालभेदात् संस्कारावृत्तिरिति ॥ २८ ॥

सि० ॥ अपि वेद्राभिधानत्वात्सकृत्स्या-
दुपलक्षणम् ॥ २९ ॥

अपि वा इद्राभिधानत्वात्—उक्तमत्रस्य मध्वजिनीद्विवाचकत्वात् ।
सकृद्वैपोलक्षण—अनिकारेणैव प्रयोग स्यात् । न त्वदुक्तरीत्या सर्वेषां
महा प्रातिखिकरूपेणोपलक्षणम् । इदं रूपदवैक्येन सकृत्संस्कृत इव सर्वार्थो
भविष्यतीति भावः ॥ २९ ॥

कालस्य लक्षणार्थत्वादविभागाच्च ॥ ३० ॥

कालस्य—कालवाचकचतुरादादिशब्दस्य लक्षणार्थत्वात् लक्षणा-
वृत्त्या प्रतिपाद्योऽयं सुयोमन् कर्मविशेष तदर्थे वैदुष्यलक्षणं तत् । चतुरादि-
पदानां कालरूपे स्वार्थे न ह्यर्थम् । अपि तु सत्यायाम् । तथा च तदर्थस्य
अवाधितत्वात् अनुहेनेन प्रयोग इति सिद्धाताहम्पम् । अविभागाच्च—
‘आग्नेय कृष्णमावमात्रमेव नीयदेवोऽग्नेययागयो निभावाः सौम्ययागेन व्यव-
धानं विधेते । इह तु सत्या न केनचिन्नवद्विह । अत आभिभागादृष्टात-
वेदमन्त्रमिति भावः ॥ ३० ॥

वाजपेये प्राजापत्येषु वृम्बादीनां तत्रवाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सि० ॥ पशुगणे कुंभीशूलवर्पाश्रपणीनां प्रभु-
त्वात् तत्रभावः स्यात् ॥ ३१ ॥

वाजपेये प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्यादीनां भेदः, उत तन्त्रमिति विचारे सिद्धान्तः । पशुगणे—पशुसमुदाये, कुम्भी—पञ्चगश्रपणपात्रम्, शूलम्—हृदय-
कमलपाकसाधनीभूतः तीक्ष्णाग्नौ दारुविशेषः, वपाश्रपणी—वपायाः अग्नौ
श्रपणपात्रम्, एतेषा तन्त्रभावः स्यात् । प्रभुत्वात्—तन्त्रत्वेऽपि कार्यसाधने
क्षमत्वादिति यावत् ॥ ३१ ॥

भिन्नदेवताकेष्वपि शूलादीनां तन्त्रताधिकरणम् ॥ ९ ॥

भेदस्तु सन्देहादेवतान्तरं स्यात् ॥ ३२ ॥

एकादशिनेषु देवताभेदेन कुम्भ्यादीनि भिन्नानि स्युः । अभेदे तु यस्यै
देवतायै उपाकृतः पशुः तां देवतामुद्दिश्य तत्पशुप्रदानं न स्यात् । एककुम्भ्या
श्रपणे सर्वावयवदानाभेकजातीयत्वेन सन्देहः स्यात् । अतो भेदः स्यात्
कुम्भ्यादीनामिति ॥ ३२ ॥

सि० ॥ अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् ॥ ३३ ॥

अर्थात्—सन्देहनिवृत्तिरूपकार्यसिध्यर्थं लिङ्गकर्म—चिन्हकर्म
स्यात् । एककुम्भ्या प्रक्षेपसमये किञ्चिच्चिन्हकरणेन सन्देहनिवृत्तिसम्भ-
वात् तत्रापि कुम्भ्यादीनां तन्त्रमेवेति भावः ॥ ३३ ॥

कुम्भ्या अपि तन्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥

अयाज्यत्वाद्बसानां भेदः स्यात्स्वयाज्याप्रदा-
नित्वात् ॥ ३४ ॥

‘वाज्यार्घ्यर्चन्ते वसां जुहोती’ ति श्रुतेः वसानां स्वयाज्याप्रदानत्वात्-
स्वयाज्याया अर्घ्ये स्वपशुहोमस्य विहितत्वात् कुम्भ्याभेदमन्तरा
अयाज्यत्वात्—उक्तरीत्या वसानां होमकर्मत्वासम्भवात् भेदः—कुम्भ्याः
भेद एव, न तस्यास्तन्त्रमिति ॥ ३४ ॥

सि० ॥ अपि वा प्रतिपत्तित्वात्तन्त्रं स्यात्स्वत्वस्या-
श्रुतिभूतत्वात् ॥ ३५ ॥

अपि वा प्रतिपत्तिवात्—वसाहोमस्य प्रतिपत्तिरूपत्वात् यदेवताकः
पशुः तस्यैतद्वसा इत्यत्र प्रमाणाभावात् तन्त्रमेव स्यात्कुम्भेः । 'स्वयाज्यार्धर्चे' इत्यत्र
स्वयस्य अश्रुतिभूतत्वात्—' अर्धर्चे वसाहोमं जुहोति ' इत्यत्र अश्रवणात्,
न स्वयाज्यार्धर्काले स्वपशुवसाहोमप्रतिपत्त्यपेक्षेति भावः ॥ ३५ ॥

सकृदिति चेत् ॥ ३६ ॥

नन्वेवं यस्याः कस्याश्चिद् व्याज्याया अर्धर्चे यस्य कस्याचित्पशोर्वसाहोम-
श्वेत प्रपमार्धर्चे एव सर्वत्रसाहोमः सकृत् स्यादिति चेत्— ॥ ३६ ॥

न कालभेदात् ॥ ३७ ॥

अर्धर्च इति निमित्तसप्तमी । नाधिकरणे । बाधात् । तथा च निमित्तानामर्ध-
र्चानां भिन्नकालत्वात् निमित्तानां कालभेदेनाऽऽवृत्तौ नैमित्तिकानामप्यावृत्ति-
रिति भावः ॥ ३७ ॥

भिन्नजातिषु पशुषु कुम्भ्यादीनां भेदाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सि० ॥ जात्यन्तरे भेदः स्यात् पंक्तिवैप-
म्यात् ॥ ३८ ॥

सौत्रामण्या 'आश्विनं धूम्रमालभते । सारस्वतं मेघम् । ऐन्द्र-
ज्जपमम् ।' इति त्रिभिन्नजातीयाः पशवः श्रूयन्ते । तत्राप्येकजातीय-
पशुष्वपि कुम्भ्यास्त्रिभिन्नमिति प्राप्ते आह—जात्यन्तरे- भिन्नजातीयेषु, भेदः—
कुम्भीभेदः । कुतः ? पंक्तिवैपम्यात्—यानता कालेन अनङ्गुहोऽन्यथाः पश्यन्ते
तानता कालेन अजस्याधयगः शृश शिषिलाः सन्तः अरदानाक्षमा भवेयु-
रिति कुम्भीभेदस्तत्रेति भावः ॥ ३८ ॥

वृद्धिदर्शनाच्च ॥ ३९ ॥

सौत्रामण्या 'शूलेखमृषे यन्ति' इति बहुवचनेन शूलवृद्धिदर्श-
नादपि कुम्भीवृद्धिस्तेन लिङ्गेन सिध्यति ॥ ३९ ॥

अथप्रतिग्रहेष्ट्यां प्रतिपुरोडाशं चतुष्कपालभेदाधिकरणम् ॥ १२ ॥

कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसङ्ख्यानाम् ॥४०॥

‘यावतोऽद्यान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालानिर्निषेत्’
इत्यनेन विहितस्याप्रतिग्रहेष्ट्या किं दीर्घेषु कपालेषु सर्वेषां श्रपणं कर्तव्यं,
अथवा प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कस्य भेदः इति संशये तुल्यसङ्ख्यानां-
सप्तसङ्ख्याकपालकर्मणां कपालानि कुम्भीवत्तन्त्रमेव स्युः । पुरोडाशसङ्ख्या-
नुसारेण कपाले दीर्घं सम्पाद्य चतुर्ण्येव कपालेषु बहूनामपि तेषां पाको विधेय
इति ॥ ४० ॥

सि० ॥ प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥४१॥

प्रतिप्रधानं—प्रतिपुरोडाशं भिन्नान्येव चतुष्कपालानि स्युः । प्रकृ-
तिवत्—यथा प्रकृतौ ‘आग्नेयोऽष्टाकपालः, अग्नीषोमीय एकादशकपालः-
इत्यत्र भिन्नेष्वेव श्रपणं तथान्नापि । अन्यथा तत्राप्यष्टौ कपालानि पुरोडाशद्वय-
स्थितियोग्यानि किञ्चिद्दीर्घाणि त्रीणि च किञ्चित् ऋस्थाणि एकपुरोडाश-
स्थितियोग्यानि स्युरिति भावः ॥४१॥

सर्वेषां चाभिप्रथनं स्यात् ॥४२॥

‘यावरूपालं पुरोडाशं प्रपथनी’ति सर्वकपालमभिप्रथय्य पुरोडाश-
विस्तारकारणारम्भकं लिङ्गं तन्त्रपक्षेऽनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥ ४२ ॥

ब्रीहिवहननादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्य अनादृत्यधिकरणम् ॥४३॥

**सि० ॥ एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यात-
मेककर्मत्वम् ॥ ४३ ॥**

दर्शपूर्णमासयोः ‘ब्रीहिनवहन्ति’ इत्यनेन विहिते अग्रहने ‘अग्रक्षो
दिवः सपत्नं वष्यासम्’ इत्ययं मन्त्र उपदिष्टः । स किं प्रतिप्रहारमावर्तनीयः,
उत सष्टदेवादौ पठनीय इति विचारे ब्रीह्यात्मकैकद्रव्ये संस्काराणां-विशुद्धी-
भावपर्यन्तावहननव्यक्तिसङ्ख्यस्यैकविधिविहितत्वेन एककर्मत्वं व्याख्यातम्-
प्रसाधितं प्राक् । अतः कर्मक्यान्नावृत्तिर्मन्त्रस्य । अपि तु सङ्कदेव आदौ पाठ
इति बोध्यम् ॥ ४३ ॥

नानाबीजेष्टौ द्रव्यभेदेन संस्कारावृत्तौ मन्त्रावृत्त्य-
धिकरणम् ॥ १४ ॥

सि०॥ द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात् तस्य पुनः
प्रयोगान्मन्त्रस्य तद्गुणत्वात् पुनः
प्रयोगः स्यात्तदर्थेन विधानात् ॥४४॥

राजसूये 'अग्रे गृहपतये आश्वनामघाकपाळं निर्वपेत् । सोमाय वन-
स्पतये इयामाकं चरुम्' इति नानाबीजेष्टिः श्रुता । तत्र प्रथमबीजे मन्त्रस्य
कृतार्थत्वात्- नितुषीकरणरूपकृतकार्यत्वात् द्रव्यान्तरे 'पुनःप्रयोगः स्यात्-
बीजान्तरे तस्यावधत्तस्य पुनःप्रयोगान्मन्त्रस्य तत्प्रयोगे गुणत्वाच्चोदक-
शास्त्रेण तदर्थत्वेन विधानात् इति द्रव्यभेदेन संस्कारावृत्तौ मन्त्रावृत्तिरिति
भावः ॥ ४४ ॥

दर्शपूर्णमासादौ प्रतिनिर्वपणादिमन्त्रावृत्त्याधिकरणम् ॥१५॥

निर्वपणलवनास्तरणाज्यग्रहणेषु चैकद्रव्यवत्
प्रयोजनैकत्वात् ॥४५॥

दर्शपूर्णमासयोः 'देवस्य स्तेति मन्त्रेण चतुरो मुष्टीनिर्वपति' ।
'वर्हिदेवसदनं दामीति मन्त्रेण अयुजो मुष्टीन् लुनाति' 'ऊर्गोसदसस्त्वा स्तृणा-
मीति मन्त्रेण त्रिमातु वा पञ्चमातु वा वेदिं स्तृणाति' । 'शुरु त्वा शुक्राया
धाने धाने देवेभ्यो यजुषे यजुषे गृह्णामीति मन्त्रेण चतुर्जुह्या गृह्णाति' इति
तत्तन्मन्त्रस्मृतनेर्पपग-लवन-आस्तरण-आज्यग्रहणानि श्रुतानि । तत्र प्रत्येकं
ते ते मन्त्राः सकृत्पठनीयाः, उन आवृत्त्या इति सप्तरे निर्वपणादिषु
एकद्रव्यवत्— ग्रीहिमात्राग्रहननवत् सकृदेव पाठः कार्यः । प्रयोजनै-
कत्वात्—मुष्टिचतुष्टयनिर्वपस्थितिः नितुषीमात्ररूपार्थरदेककलत्वात्
इति ॥ ४५ ॥

सि० ॥ द्रव्यान्तरवद्वा स्यात् तत्संस्कारात् ॥४६॥

द्रव्यान्तरवत्—नानाबीजावहनवत् संस्कार्यद्रव्यभेदेन मन्त्रेण स्मरणपूर्वकनिर्वापणादिक्रियाया पृथग्द्रव्याणां पृथक् पृथक् संस्कारस्य आवश्यकत्वादिति भावः ॥ ४६ ॥

वेदिप्रोक्षणाङ्गमन्त्रस्य सकृत् प्रयोगाधिकरणम् ॥ १६ ॥

वेदिप्रोक्षणे मन्त्रान्यासः कर्मणः पुनः-
प्रयोगात् ॥ ४७ ॥

‘ वेदिरसि वहिषे त्या ’ इति मन्त्रेण ‘ त्रिवेदिं प्रोक्षतीति वेदिप्रोक्षणं विहितम् । तत्र वेदिप्रोक्षणाङ्गमन्त्रस्य अभ्यासः—आवृत्तिः कार्या । कुतः ? कर्मणः—प्रोक्षणक्रियायाः, पुनःप्रयोगात्—‘ त्रिः प्रोक्षतीति त्रिवारमनुष्ठानात्, तस्याः प्राधान्यात् मन्त्रस्य च तदङ्गत्वात् । प्रति-प्रधानमङ्गावृत्तिरिति न्यायात् इति भावः ॥ ४७ ॥

सि० ॥ एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यैकत्वात्तस्मात्सकृत्प्र-
योगः स्यात् ॥ ४८ ॥

एकस्य वा— एकस्यैव प्रोक्षणकर्मणः त्रिरित्यनेन अभ्यासरूप-गुणस्य विधिः । न क्रियाभेदः । द्रव्यैकत्वात्—प्रोक्षणसंस्कार्यनोदिरूपद्रव्यस्य एकत्वात् । तस्मात् सकृदेव मन्त्रप्रयोगः स्यात् । नाङ्ग वेऽपि तस्यावृत्तिरिति भावः ॥ ४८ ॥

कण्डूयनमन्त्रस्य सकृत् प्रयोगाधिकरणम् ॥ १७ ॥

कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदः स्यात् ॥ ४९ ॥

ज्योतिष्टोमे ‘ कृषिपु स्यामकूपः ’ इति विहितमन्त्रपूर्वकं ‘ कृष्ण-निशाणया कण्डूयते ’ इति सप्ताधनं कण्डूयनं विहितम् । तत्र युगपदेव नाना-स्यानोत्पन्नरुण्डा मन्त्रस्य प्रत्यङ्गं कण्डूयने आवृत्तिः स्यात् । कुतः ? कर्मभेदात्- प्रत्यङ्गं कण्डूयनकर्मणः भिन्नात् मन्त्रस्य तच्छे-पत्वादिति ॥ ४९ ॥

सि०॥ अपि वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥५०॥

अपि वा चोदना- न ह्यत्र अङ्गसंस्कारार्थं कण्डूयनचोदना, अपि तु रागप्राप्तकण्डूयेन साधनमात्रस्य विधिः । फलं च एककालं- कण्डूयन-समकालं, तात्कालिकदुःखानिवृत्तिः । इत्थं तात्कालिकदुःखानिवृत्तिजनक-कण्डूयनव्यक्तिभेदेऽपि अग्रहनक्षत्रदेकफलमात्रावृत्तिर्भवत्यस्य । अपि तु ऐककर्म्यं—सकृदेव पाठ इति भावः ॥ ५० ॥

ज्योतिष्टोमे स्वप्नादिषु मन्त्रस्य अनावृत्त्यधिकरणम् ॥१८॥

सि० ॥ स्वप्नदीतरणाभिवर्षणामेध्य-
प्रतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥५१॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षितस्य 'स्वप्ने व्रतपा असीति स्वप्नायो मन्त्रः, देवी-
राण इति नदीतरणार्थः' 'उदन्तीरोजो धत्त इति अभिवृष्टस्य' 'अवहं चक्षु-
रिति अमेध्यदर्शनप्रतिमन्त्रणश्च । तत्र यदि प्रतिबुद्धः पुनः स्वपिति तत्र
च स्वप्नमदीतरणादिकं पश्यति तदा तत्तन्निमित्तकमन्त्रस्य आवृत्तिः, सकृदेव
वा इति विचारं स्वप्नादिषु चैवम् । कण्डूयनवत्सकृदेव पाठ इति
भावः ॥५१॥

दीक्षितस्य प्रयाणे तन्मन्त्रस्य सकृत्पाठाधिकरणम् ॥१९॥

सि० ॥ प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः ॥५२॥

प्रयाणे 'भद्रादभिप्रेयः प्रेहीति मन्त्रनिष्पादो योऽर्थः— कार्यं
तन्निर्वृत्तिः—तत्सिद्धिः तावत्सकृत् इति सिद्धान्तः ॥ ५२ ॥

उपरवमन्त्रस्य आवृत्त्यधिकरणम् ॥ २० ॥

उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकवच्च बहु-
वचनात् ॥५३॥

ज्योतिष्टोमे 'रक्षोहणो बलमहनो वैष्णवान् खनामी'ति उपरव-
खननमन्त्रः श्रूयते । उपरवा नाम सोमाभिषवाभःसुषिररूपाश्चत्वारो गर्ताः ।

तत्र प्रत्युपरवं मन्त्रस्य आवृत्तिर्वा न इति संशये उपरवमन्त्रः तन्त्रम्—
सकृदेव स्यात् । वैष्णवानीलेकस्मिन्नपि पूज्यार्थे बहुवचनप्रयोगात् लोकवत्-
ओकेऽपि गुर्वादौ पूज्येषु बहुवचनप्रयोगो दृष्टः, तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

सि० ॥ न सन्निपातित्वादसन्निपातिकर्मणां
विशेषाग्रहणे कालैकत्वात्सकृ-
द्वचनम् ॥ ५४ ॥

न उपरवमन्त्रस्य तन्त्रम् । कुतः ? तेषां सन्निपातित्वात्—
अनुष्ठयक्रियास्मरणद्वारेणैव नियमादष्टजनकत्वात् । येषां अर्थस्मरणद्वारा
नादष्टजनकत्वम् । किन्तु साक्षादष्टार्थमेवोच्चारणं येषां, यथा सुब्रह्मण्याह्वाने
'देवा ग्राहणा० इत्यौपवसत्ये अहनि । तत्र कालैकत्वेन विशेषाग्रहणात् भवतु
नाम तंत्रत्वं सादृशमन्त्राणाम् । प्रकृते ॥ तयास्वाभावाच्च तन्त्रम् । 'उपरवा
हविर्धानि रवायन्ते' इत्युत्पत्तिवाक्ये बहुवचनादुपरवमेदसिद्धौ न सर्वेषां
सकृत्खननेन सिद्धिः । अतः प्रत्युपरवं खननमपि भिन्नमेव । तच्च खननं
'रक्षोहण' इति मन्त्रेण स्मृत्या विधेयम् । यावदेव मन्त्रजनितं ज्ञानं तावदेव
तत्क्रियाकरणम् । एकवारमुच्चारणजनितं ज्ञानं तावत्कालपर्यन्तं स्थातुमशक्यम् ।
तस्य त्रिक्षणवृत्तिर्चासप्रतियोगितावच्छेदकविशेषगुणत्वावच्छिन्नत्वात् ।
तस्मादावृत्तिरेव मन्त्रस्य तस्य तत्रेति निष्कृत्योऽर्थः ॥ ५४ ॥

हविष्कृदाह्वानादिमन्त्राणां आवृत्त्यधिकरणम् ॥ २१ ॥

सि० ॥ हविष्कृदग्निगुपुरोनुवाक्यामनोतस्य
आवृत्तिः कालभेदात् ॥ ५५ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रतिसवनं सवनीयपुरोडाशाः सन्ति । तेषु प्रकृतिनः
चोदकेन हविष्कृदाह्वानं प्राप्तम् । तस्य 'हविष्कृदेहि' इति मन्त्रः ।
वाजपेये क्रतुपशवः प्राजापत्यपशवश्च । तेषु अग्निगुपेयः प्राग्वहः । तस्य
'देव्याः शमितारः' इति मन्त्रः । एवं 'आग्नेयं कृष्णमीनं आलमेत' । सौम्यं
वम्हम् । आग्नेयं कृष्णमीरम्' इत्यत्र आग्नेयद्रूपे पुरोनुराक्या च प्राप्ता ।

मनोतामन्त्रश्च प्राप्तः । 'अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति पुरोनुवाक्या ' 'स्वं ह्यग्ने प्रपद्ये मनोता' इति मनोतामन्त्रः । चतुर्विधानामेतेषा मन्त्रार्णा सकृत्प्रयोगः ; उत भेदः—आवृत्तिरिति संशये न ह्यत्र मन्त्रान्ते अनुष्ठेयं कर्म स्मृत्वा तस्य करणमस्ति । किन्तु हविष्कृदाग्निगुप्तैषौ परप्रत्यायनार्थं, पुरोनुवाक्या-मनोतामन्त्रौ केवलस्मरणजननेन कृतार्थौ । अतः पूर्ववैध्यात्तन्त्रं सकृदिति प्राप्ते सिद्धान्तः । 'हविष्कृदाव्हानादौना भेदः—आवृत्तिः । कुतः ? काल-भेदात् । अयं सर्वसाधारणो हेतुः । तथा हि—हविष्कृदाव्हानमन्त्रे तत्त-स्सवनकालस्य भेदः । अग्निगुप्तमनोतामन्त्रे सवनीयसम्बन्धिनि प्रातः सवनम् । प्राजापत्यसम्बन्धिनि च तृतीयसवनम् । अग्निमयागसम्बन्धिभ्या पुरोनु-वाक्याया च सौम्ययागेन व्यवहितः कालः । इत्येवं कालभेदान्मन्त्राणां-मावृत्तिरिति भावः ॥५५॥

अग्निगोश्च विपर्यासात् ॥ ५६ ॥

अग्निगोः—अग्निगुप्तस्य तन्त्रेणानुष्ठाने कृते तस्य विपर्यासात्—विहितक्रमलोपादिषु न तस्य तन्त्रम् । तथा हि—अग्निगुप्तैषात् पूर्वं क्रियमाणा ये प्राजापत्यपशुसम्बन्धिनः पञ्चालम्भयुतप्रत्याश्रुतअजैदग्निमन्त्रादयः । यदार्थाः तेषां प्रातः सवनेऽनुष्ठाने पर्याग्निकरणान्ते विहितोत्सर्गस्य । बाधः स्यात् । तृतीयसवने तदनुष्ठाने पुरस्तात् कर्तव्यानां तेषां परस्तात् कृतिरिति क्रमस्या-लोपः । अत आनुत्तिरेवेति भावः ॥ ५६ ॥

करिष्यद्वचनात् ॥ ५७ ॥

किञ्च, करिष्यद्वचनात्—अग्निगुप्तैषमन्त्रे 'आरमध्यमित्यादि-शब्दोच्चारणान्वयविहितोत्तरक्षणवाच्येदेन मन्त्रप्रतिपादितार्थस्य कर्तव्यता प्रतीयते । प्रातःसवने तस्मिन्नुष्ठिते बहुकर्मणा व्यवहितमेव तदनुष्ठानं स्यादित्यन्यविहितोत्तरक्षणरूपकावधोऽपि स्यादिति ध्येयम् ॥ ५७ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रश्रुतौ भावबोधिण्यां एकादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ संपूर्णश्च एकादशोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

★

अग्नीषोमीयपञ्चर्यानुष्ठितप्रयाजादिभिः पशुपुरोडाशस्याप्युप-
कारसिध्यधिकरणम् ॥ १ ॥

तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामैक-
तन्त्र्यमतुल्येषु तु भेदो विधिप्रक्रमतादर्थ्यात्
तादर्थ्यश्रुतिकालनिर्देशात् ॥१॥

एकादशाध्याये तन्त्रावापो सप्रर्पचं निरूपितैः । अथ तदुपजीव्यः प्रसङ्गः
द्वादशाध्याये निरूप्यते । अनेकोद्देशेन सहस्रनुष्ठानं तन्त्रम् । तच्चानेकोप-
कारकानिर्पण्यासिद्धम् । इह द्वादशाध्याये एकोद्देशेन अनुष्ठेनमध्यह्नं देशकाल-
कर्तृगामैरुत्थे अनुदेश्यमध्यम्यं उपकारोत्तीत्यन्यत्र कृतस्वप्नप्रसक्तपातमकः
प्रसङ्गो विचार्यते ।

अग्निष्टोमे 'अग्नीषोमीयस्य' वपया प्रचर्य अग्नीषोमीय पशुपुरोडाश-
मेकादशकरालं निर्वपेदिने श्रुतम् । तत्र चोदकर्मतानि प्रयाजादीनाङ्गानि
पृथक् कर्तव्यानि उत पशुयागेऽनुष्ठितानि तानि पशुपुरोडाशेऽप्युपकुर्वन्तीति
संशये तन्त्रिणां- तन्त्रं-साधारणः धर्मः-अङ्गममूहः येषां तेषां तन्त्रिणां
समवाये-देशकालकर्तृत्वे, चोदनातः- विधिराक्यात्, समानानां-
एकविधिविहितानां, एकतन्त्रं- एकप्रयोगः-अङ्गानां सहस्रनुष्ठानमिति यावत् ।
अतुल्येषु-भिन्नविधयोभिषेव, भेदः-अनुष्ठानभेदः, अङ्गवृत्तिरित्यर्थः । कुतः
विधिप्रक्रमतादर्थ्यात्-अङ्गानुष्ठानारम्भस्य तादर्थ्यात् । अत्रायं भावः- 'अग्नी-
षोमीयं पशुमालभेत्' 'अग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकरालं निर्वपेत्'
इति पशुयागपुरोडाशयागयोः भिन्नविधिविहितत्वेन पार्यस्यात् पशुयागः
प्रयोगारम्भकाले स्वीयापूर्वोपकारकाण्येवाङ्गानि गृह्णातीति तानि तदर्पण्येव ।
नान्यार्पणि । एवं पुरोडाशयागेऽपि स्वीयापूर्वोपकारकाण्येवाङ्गानि गृह्णातीति
तान्यपि तदर्पण्येव । नान्योपकारकाणि । अत्र नात्र तन्त्रस्य सम्भवः ।
पशुयागप्रयाजानां पुरोडाशयागप्रयाजानां च श्रुतिकालनिर्देशात्-

‘अग्नीषोमीयं प्रणीयं अग्नीषोमीयं तन्त्रं प्रक्रमयति’ ‘यथा प्रचर्य पुरोडाश-
तन्त्रं प्रक्रमयति’ इति श्रुतिभ्यां प्रयोगारम्भकालभेदस्य सुस्पष्टं कथनादिति
तदाशयः ॥ १ ॥

गुणकालविकाराच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ २ ॥

गुणकालविकाराच्च- पशुयागप्रयोगगृहीताङ्गपुरोडाशयाग-
प्रयोगगृहीताङ्गयोः गुणभेदात् कालभेदाच्च तन्त्रभेदः स्यात् । तेषां हि-पशु-
यागीयप्रयाजेषु एकादशसङ्ख्यागुणः, निष्ठन्तं पशुं, प्रयजन्तीनि
पशोर्जीवनकालः । अनुयाजेष्वप्येकादशसङ्ख्या । पृषदाज्यं द्रव्यम् ।
पुरोडाशयागीयेषु प्रयाजेष्वनूयाजेषु च क्रमेण पञ्चवस्त्रित्सङ्ख्या गुणः
केवलाज्यं द्रव्यम् । यपायागोत्तरकालश्चेति गुणकालयोः उभयत्र भेदात्
तन्त्रभेद एव भवेदिति भावः ॥ २ ॥

सि० ॥ तन्त्रमध्ये विधानाद्वा मुख्यतन्त्रेण

सिद्धः स्यात्-तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

मुख्यतन्त्रेण- पशुयागप्रयोगेण, सिद्धः - पुरोडाशयागीयापूर्वस्य
उपकारः सिद्ध एव स्यात् । कुतः ? तन्त्रमध्ये-पाशुकतन्त्रमध्ये-पुरोडाश-
यागस्य विधानात् । तन्त्रार्थस्य-तन्त्रस्य, अङ्गकार्यस्य-अपूर्वस्य च
अविशिष्टत्वात्-एकगतं संनिधानाच्च पशौ क्रियमाणान्यप्यङ्गानि पुरो-
डाशस्य तन्त्रमप्यविहितत्वेन सन्निहितान्येव । सन्निहितत्वाच्च प्रदीपयत्तस्या-
प्युपकुर्वन्तीति भावः ॥ ३ ॥

विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात् ॥ ४ ॥

यत्तु गुणकालयोर्भेदादावृत्तित्युक्तं पूर्वपक्षिणा तत्रोच्यते-
विकाराच्च- एकादशपृषदाज्यरूपगुणविकारादपि, न भेदः- न प्रयोग-
भेदः स्यात् । कुतः ? **अर्थस्य-** अङ्गजनितोपकारस्य, अविकृतत्वात्-प्रवृत्तौ पञ्च-
त्वादिनिशिष्टे यः उपकारः तस्यैव पञ्चापत्तिदिष्टत्वेन फलाशे विकाराभावात्
‘एकादशप्रयाजान् यजतीत्यत्र प्रकृतिन्योदकशास्त्रेण पञ्चयथाजाः

प्राप्ता । तान् अनुद्य एकादशत्वादिरूपाः गुणः । ' एकादशेत्यादिश्रुत्या विधीयते न गुणविशिष्ट अपूर्वे प्रयाजादिपदार्थे । तथोक्तं चेत् ' नक्षेत्रद्वयपहोमन्यायन प्राहृतत्रैक्येतिममुदायद्वयापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । चक्षुर्नास्त्ये वैश्वदेवस्यग्निं नय प्रयाजा, नयानुयाजाः, द्वायाज्यभागो, अष्टाहर्षाणि, अग्नये समरघति, वाजिनो यजति ' इत्याहूनीना त्रिंशत्पण्ड्यामप्यतिषोषकमचनविरोधात् । प्राकृतानां तु प्रयाजादीनां सम्प्रसारमासहितानामेतावानिदेशात् द्वयोः प्रकारो न भिन्नः । अतो गुणमदप्रयुक्ता आवृत्तिर्नयत्र । न च गुणानुपहाय प्रधानावृत्तिर्याप्येति भावः ॥ ४ ॥

एकेषां चाशक्यत्वात् ॥ ५ ॥

एकेषा अतिदेशशाल्यप्राप्तयाचदङ्गानां मन्वे येषादीनाङ्गानां साह-
प्रधानानुष्ठाने देशान्नैक्यनियमस्य भङ्गापत्तेः आवृत्तिरशक्या यदि तर्हिङ्गत्वा-
विशेषात्प्रयाजादीनामप्यावृत्तिर्नैक्यार्थातिस्थितिः ॥ ५ ॥

एकाग्निवच्च दर्शनम् ॥ ६ ॥

' मध्येऽग्नेराऽथाहुनीर्जुहोति पुरोडासाहुनी पथाहुनीश्च ' इति
प्रत्यक्षश्रुतिदर्शनं एकाग्निवच्च- पशुय गपुरे षाशयागयोरन्यमदवेकनेशानि
दर्शयति । अत्र साहप्रधानानां देशाधिक्यस्य-यागसिद्धयेऽपि तस्य प्रत्येक
चोदकशाल्येन यागः स्यादिति शङ्कायां सुतरामनयस्य । तस्मात्पाशुके तत्र
पुरोडाशयोगे प्रसज्यते एवेति प्रमद्वसिद्धेति निष्कृष्टो भावः ॥ ६ ॥

पुरोडाशे आज्यभागयोः कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सि०॥ जैमिनेः परतन्त्रापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः
स्यात् ॥ ७ ॥

पशुपुरोडाशयोगे प्राकृतावाज्यभागतोमौ कर्त्तव्यौ वा नेति सशये
पशुवागीयप्रयोगविधित्वा पुरोडाशिसचोदकस्य बाधराज्यभागद्वेमापन्न-
प्रमाणभावेन तौ न कर्त्तव्याविति प्राप्ते आह-जैमिनेराचार्यस्य
मते तापाज्यभागौ तत्र कर्त्तव्यौ । परतन्त्रापत्तेः-परतन्त्रेण पाशुजनन्त्रेण

आपत्तेः—प्रयज्ञादीनां पशुपुरोडाशे प्राप्तेः, तद्विषये स्वन्त्रस्य पुरोडाश-
तन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात् । अज्यमागादिविषये तस्य अप्राप्तिः 'न तौ
पशौ कर्तेतीति श्रुत्या पाशुकर्त्रे तयोर्निषेधात् । तनस्तयोः 'प्राप्यमावेऽपि
प्रकृतितथोदकशाखेग तयोस्तत्र प्राप्तत्वात् तौ तत्र कर्तव्यावेवेत्याचार्याशय
इति भावः ॥ ७ ॥

सोमे दार्शिकवेदेरकरणाधिकरणम् ॥ ३ ॥

नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां
वेदिकर्म स्यात् ॥ ८ ॥

उपोनिष्ठोमे सौमिकवेदिनिर्माणानन्तरं तदङ्गभूतदर्शपूर्णमासप्राकृतैरु-
क्तानुष्ठानार्थं तदङ्गदार्शिकवेदेरन्तरं कार्यं न वेति संशये दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां
कर्मणामर्थे वेदिकर्म—तृपग् वेदिः स्यात् । कुतः? नानार्थत्वात्—सौमिक-
दर्शपूर्णमासवेद्योर्भिन्नरूपात् । सौमिकवेदेः प्रधानप्रचारः कळम् । इतरा
हविरासादनार्थेति नानार्थत्वम् ॥ ८ ॥

सि० ॥ अकर्म वा कृतदूपा स्यात् ॥ ९ ॥

अकर्म वा—दार्शिकवेद्यन्तरस्य अकरणमेव । यतः सौ कृतदूपा—
सौमिकवेदेः दूपगकृता स्यात् । तथा हि—दार्शिकवेदेर्यत्कार्यं हविरासादनात्मकं
तदक्षमा सौमिकी वेदिरिति सिध्येत् । न चेदमवितथम् । सौमिक्याः हविरासादन-
समर्थत्वात् । तस्याः प्रचारार्थत्वेऽपि हविर्धारणस्य प्रसङ्गतः सिद्धिर्भवत्येव ।
ततो न वेद्यन्तरमिति भावः ॥ ९ ॥

सोमे दार्शिकैः जुवादिभिः पात्रैः सवनीयपशुपुरोडाशादि-
होमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्दोमार्थत्वात् ॥ १० ॥

सोमे एरमुल्यादिने प्रहचमसेऽ गृहीतेषु सोमन्त्रमध्यपत्तिनाभि दर्श-
पूर्णमासप्रकृतीनि 'सवनीयः पशुः, सवनीयः पुरोडाशः, सौम्यश्च' इत्यादीनि
कर्मण्यनुष्ठेयानि । तानि किं प्रहचमसैरेव कार्याणि, अथवा शुद्धपशुप्रवृत्ति-

पात्रैः कर्तव्यानीति संशये पात्रेषु-होमसाधनपात्रेषु ग्रहचमसेषु प्रसङ्गः स्यात् ।
ग्रहचमसैरेव निर्दिष्टानि कर्माणि कार्याणि । कुनः ? तेष्वपि
होमार्थत्वाविशेषादिति ॥ १० ॥

सि० ॥ न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वादप्रयुक्ते

प्रसङ्गः स्यात् ॥ ११ ॥

न्याय्यानि वा—दर्शपूर्णमासपात्राण्येव तेषु होमेषु योग्यानि । कुनः ?
प्रयुक्तत्वात्—तेषां परिग्रहात् । अप्रयुक्ते—अपरिग्रहे प्रसङ्गः स्यात् ।
'अथ यद् गृहीत्वा आज्यानि सोमनासादयन्ति । न यत्रमानं हन्ति' इति
श्रुत्या आज्यासादनांतस्य प्राकृतस्य कर्मणः सामिकनन्त्रात्पूर्वनिहितत्वेन
जुह्वादीनां सन्निहितत्वात् तेषु होमेषु प्रसङ्गस्यासम्भवः । लोकेऽपि
गमनादिप्रसङ्गे तदुपकारकस्त्वयाने सन्निहिने न परकीयमपेक्षत इति दृष्टम् ।
तस्माज्जुह्वादिपत्रैरेव ते होमाः कर्तव्या इति भावः ॥ ११ ॥

शामित्रे पशुपुरोडाशश्रपणस्याकर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सि० ॥ शामित्रे च पशुपुरोडाशो न
स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ १२ ॥

पशुपुरोडाशश्रपणं शामित्रेऽप्राप्तुं गार्हपत्ये इति विशये शामित्र-
स्याग्नेः हविःश्रपणहेतुत्वं कल्युप्तमिति पुरोडाशश्रपणेऽपि तस्याग्नेः प्रसङ्गसिद्धे-
स्तस्मिन्नेव तच्छ्रपणमिति प्राप्ते शामित्रेऽप्राप्तौ पशुपुरोडाशः—पशुपुरोडाशस्य
श्रपणं नैव स्यात् । कुनः ? इतरस्य—गार्हपत्यस्याग्नेः 'शाखामुत्थीय य
एतः अत्र उर्ये गार्हपत्यो भवति' इति श्रुत्या शामित्रात्प्रागेव प्रयुक्तत्वात्-
सिद्धत्वात् गार्हपत्ये एव तस्य श्रपणमिति सिद्धान्तः ॥ १२ ॥

कौण्डपायिनामयने मासाग्रिहोत्रद्रव्यस्य प्राजहितेऽप्राप्तौ श्रप-
णाधिकरणम् ॥ ६ ॥

श्रपणं चाग्रिहोत्रस्य शालामुत्थीयेन स्यात्
प्राजहितस्य विद्यमानत्वात् ॥ १३ ॥

कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्र जुहोती' इत्यत्र हविःश्रपणं शालामु-
खीये उत मुख्यगार्हपत्य इति विचारे 'यत् प्रणयति स गार्हपत्य'
इत्यग्नीषोमप्रणयनोत्तरमाहवनीयस्य गार्हपत्येन चोदितत्वात् शालामुखीये
श्रपणमिति प्राप्ते मासमग्निहोत्रद्रव्यस्य श्रपणं प्राजहिते—मुख्ये गार्हपत्येऽनौ ।
कुतः ? तस्य प्राजहितस्य मुख्यगार्हपत्यस्य विद्यमानत्वात्—सन्निहितत्वात् ।
न शालामुखीये गौणे गार्हपत्ये । यत् शालामुखीये गार्हपत्यसन्दो गौणः ।
मुख्ये सम्भ्रमति गौणग्रहणमन्यायमिति भावः ॥ १३ ॥

हविर्धानशटादभ्येन शकटेन औषधद्रव्याणां पुरोडाशादीनां
निर्वापाधिकरणम् ॥ ७ ॥

हविर्धाने निर्वापणार्थं साधयेतां प्रयुक्त-
त्वात् ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धानशकटप्रवृत्त्यनन्तरं 'पञ्चपुरोडाशः, सवनीयः
पुरोडाशः, सौम्यश्चर' इत्यादीनि औषधद्रव्यरूपाणि कर्माण्यनुष्ठेयानि, किंवा
हविर्धानशकटे तेन निर्वाप कार्यं, उत शकटादन्तरे इति संशये हविर्धाने—
सोमाधातुने शकटे, निर्वापणार्थं—सवनीयादिनिर्वापणकार्यं साधयेतां—
उत्पादयेताम् । प्रयुक्तत्वात्—तन्निर्वापकार्यक्षमत्वात्तयोरन्यतरस्य वा
इति ॥ १४ ॥

सि० ॥ असिद्धिर्दान्यदेशत्वात् प्रधान-
वैगुण्यादवैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात् ॥ १५ ॥

असिद्धिः—हविर्धानशकटयोर्निर्वापसाधनत्वात्स्यासिद्धिरेव । कुतः ?
तयोरन्यदेशत्वेन प्रधानवैगुण्यात्—हविर्धानमण्डपे स्थितयोस्तयोस्तयो-
सोमशकटयोः गार्हपत्यपश्चाद्भागे निर्वापदेशे नयने सति प्रधानस्य
सोमयागस्य वैगुण्यं स्यादतः अवैगुण्येऽप्यत्र प्रसङ्गो युक्त इति भावः ॥ १५ ॥

अनसां च दर्शनात् ॥ १६ ॥

अनसां च—'अनासि प्रचर्यान्ति' इति शकटबहुत्वं धूयने ।

सोमाधारशकटशोर्द्वित्रेण ऋकटान्तरमन्तरेण बहुवचनमनुपपन्नम् । तदुप-
पत्त्यर्थं तृतीयं शकटं नाप्राप्तमेव । तत्र तेषां निर्वाप इति भावः ॥ १६ ॥

प्रायणीयादिषु सौमिकदार्शिकदीक्षाजागरणस्याभावाधिकर-
णम् ॥ ८ ॥

सि०॥ तदुक्तं च कालभेदात् ॥ १७ ॥

‘ यां प्रथमां रात्रिं दीक्षिते जागर्ति तथा स्वप्नेन व्यावर्तते ’ इति
सोमे दीक्षादिने रात्रौ जागरणं श्रुतम् । एवं दर्शपूर्णमासयोः औपवस्येऽक्षि रात्रौ
जागरणं श्रुतम् । तत् प्रायणीयादिषु अतिदिष्टम् । तेन दीक्षाजागरणेन तस्य
प्रसङ्गसिद्धिरिति प्राप्ते सत्- जागरणं, पृथगेव युक्तम् । कालभेदात्-
औपवस्यदिनरूपकालभेदात् । तत्राप्यदृष्टार्थं तत् पृथगेव कार्यम् । नातिदिष्टं
दार्शिकमिति भावः ॥ १७ ॥

विहारभेदे मन्त्रभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सि० ॥ मन्त्राश्च सन्निपातित्वात् ॥ १८ ॥

बह्व्यप्रघासेषु ‘ माहतीप्रचारार्थं प्रतिप्रस्थाना आग्न्यानि गृह्णाति
इतरप्रचारार्थमप्यर्थुः ’ इति विहारपार्थक्ये सति तत्र आग्नस्य मह्यप्रोक्षणा-
भिमर्शनेषु ये सन्निपानिनो मन्त्रास्तथा तन्त्रं, उक्त आरापः इति संशये आरापः-
पृथक् आनर्तनीयाः । कुतः ? सन्निपातित्वात्-मन्त्राणामर्थस्वाणद्वारा-
संनिपत्योपकारकत्वात् । मन्त्रैर्गृह्णाति इत्युत्तमपठनश्रुतार्थत्वान्योनकारकता-
सम्भव इति भावः ॥ १८ ॥

दीक्षणीयादिषु अग्न्यन्वाधानस्याभावाधिकरणम् ॥ १० ॥

**सि० ॥ धारणार्थत्वात्सोमे अग्न्यन्वाधानं
न विद्यते ॥ १९ ॥**

सोमे दीक्षणीयादिष्वैष्टिकरूपेण अग्न्यन्वाधानमस्ति या नेति संशये
कालभेदाज्जागरवदस्तीति प्राप्ते सोमे सौमिकान्वाधानरूप सन्निपातित्वेन धार-

णार्थत्वात् तत्सम्बन्धिदीक्षणीयादिषु पृथगन्वाधानं न विद्यते इति सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

दीक्षणीयादिषु व्रतोपायनस्याभावाधिकरणम् ॥ ११ ॥

तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ २० ॥

तथा—यथा दीक्षणीयादिषु पृथगन्वाधानं नास्ति, सौमिकान्वाधानेनैव प्रसङ्गसिद्धिस्तथा सत्त्वरचनब्रह्मचर्यसङ्कल्पादिरूपं व्रतमपि तासु पृथक् नानुष्ठेयम् । सौमिकव्रतेनैव प्रसङ्गः सिध्यति । तद्धि सोमार्थं गृहीतमेव पूर्वम् । अतः परिगृहीतत्वेन तासु उपेतत्वात् प्राप्तत्वात् अप्राप्तप्रापणरूपं व्रतस्य उपगमनं दीक्षणीयादिषु नास्तीति भावः ॥ २० ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ २१ ॥

सौमिकव्रते तत्र परिगृहीते व्रतस्य चर्यमाणत्वेन ' अमे व्रतपते व्रतं चरिष्यामि ' इति मन्त्रिभ्यःप्रयोगोऽनुपपन्नः स्यादतः ॥ २१ ॥

सत्यवदिति चेत् ॥ २२ ॥

यथा ' सत्यं वदति व्रतं यावत्पुरुषार्थं तेन प्राप्तमपि दर्शपूर्णमासे पुनरुपेयते । तद्वदिदमपि स्यादिति चेत्— ॥ २२ ॥

न संयोगपृथक्त्वात् ॥ २३ ॥

नैव तथा स्यात् । कस्मात् ' संयोगपृथक्त्वात् । स्मृतौ पुरुषार्थत्वेन सर्वसाधारणं सत्यं वदेति विधिः । दर्शपूर्णमासे तु तदङ्गत्वेन विशिष्टं स पृथग्विधिः । इति विधिपरिग्रहः तत्र । प्रकृते तु सौमिकसत्यवदनादिव्रतविधि-
नैव ऐष्टिकव्रतस्य प्रसङ्गतं सिद्धिरिति दृष्टान्तवैषम्यमत्र । अथवा संयोगस्य-
स्मृतौ सत्यवदनादिविधेयार्थानुष्ठानजन्यपुरुषेष्टस्य प्रकृते ॥ सत्यवदनादिविधु-
द्देशस्य ऋतुपूर्वस्य च पृथक्त्वमत्र न दृष्टव्यं । न सत्यवदनादे पुनरिष्टिरेव ।
सौमिकव्रतविधिर्नैव कृतार्थत्वादित्यानामिति भावः ॥ २३ ॥

ऐष्टिकेषु अन्यन्वाधानाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥

ग्रहार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥

पूर्व- प्राथमिक सौमिकमग्न्यन्वाधानं असङ्गत ऐष्टिकेषु कर्मसूपकारं करोतीत्युक्तम् । तस्य धारणार्थत्वात्प्रसङ्ग उक्त ऐष्टिकेषु । परं न केवलं धारणार्थं तदपि तु 'ममाग्ने चर्चो विह्वेष्यस्त्विति पूर्वमग्निं गृह्णाति । देवता एव तत्पूर्वेषुगृहीता' 'ओभूते यजते' इति अग्निग्रहणेन देवताग्रहण-
छिन्नदर्शनात् देवतापरिग्रहार्थमपि । सत्येन देवतापरिग्रहं असङ्गेन नैव सिध्यति । सौमिक-ऐष्टिकदेवतानां भेदात् इत्याक्षेपे सिद्धान्तः । पूर्वं प्राथमिक-
मग्न्यन्वाधानं हविर्धारणदेवतापरिग्रह इत्युपयार्थमपि इति तस्य ऐष्टिकेषु
असङ्गतः सिद्धिर्नयेत । कुतः ? दीक्षणीयेष्टेस्तदर्थत्वात्- देवतापरि-
ग्रहार्थत्वात् । तथा हि- 'आग्नावैष्णवभेकादशरुगलं निर्वपेदीक्षिष्यमाणः' इत्येव
दीक्षणीयेष्टेरुत्पात्तिरिति तदर्थवादत्वेत्यं- 'अग्निर्वै देवानामग्रमो विष्णुः
परम, यदाग्नावैष्णवभेकादशरुगलं निर्वपति देवतापञ्चं च 'तदुभयतः
परिगृह्य दीक्षते' इत्यर्थनादेन दीक्षणीयेष्टे देवतापरिग्रहार्थत्वं बोधनात्
सैव असङ्गत ऐष्टिककार्यं साधयिष्यतीति भावः ॥ २४ ॥

शेषवदिति चेत् ॥ २५ ॥

दीक्षणीयेष्टिः प्रधानदेवतापरिग्रहार्थं । तस्या क्रियमाणं दार्शनिक-
मातिदेशिकमग्न्यन्वाधानं शेषवत्- अज्ञातभूत ऐष्टिकदेवतापरिग्रहार्थमिति
भिन्नार्थत्वात् असङ्गतः सिद्धिर्न्यायानस्येति चेत्- ॥ २५ ॥

न वैश्वदेवो हि ॥ २६ ॥

न । हि- यत्, वैश्वदेवः- प्रधाने वैश्वदेवग्रहे वर्तते । तत्र
विश्वदेवा देवताः सन्ति । जात्यधिकरणन्यायेन विश्वदेवपदनाशं देवतात्वा-
वच्छिन्नं सामान्यमेव । तदन्तः पातित्वमङ्गदेवतानामप्यस्ति । अतः वैश्वदेवग्रह-
सम्बन्धस्तासां देवतानामस्तीति प्रधानत्वमङ्गदेवतानामप्यस्ति भावः ॥ २६ ॥

स्याद्वा व्यपदेशात् ॥ २७ ॥

व्यपदेशात्— देवतैरुदेशात् ‘अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, इन्द्रो मरुद्भिः, वरुण आदित्यैः, बृहस्पतिर्विश्वेदेवैः’ इत्यत्र वृत्त्याद्यपेक्षया विश्वेदेवानां भेदेन निर्देशात् मरुदादिवत् विश्वेदेवशब्दोऽपि गणविशेषवाची । न देवतात्वावच्छिन्नसामान्यवाची । तथा चेत् सः भेदेन निर्देशोऽनुपपन्नः स्यादतः स न्यायबाधकः । तस्मादङ्गदेवताना तद्व्यपदेशसम्बन्धाभावात् तदर्थमैष्टिकमन्त्रावानं स्यादिति ॥ २७ ॥

न गुणार्थत्वात् ॥ २८ ॥

न स्यात् । कुतः ? गुणार्थत्वात्— विश्वेदेवशब्दस्य स्तुत्यर्थत्वात् । न भेदानिर्देशपरत्वं तस्य । अपि तन्म्यादयो वरुणान्ताः मरुदाद्येकदेशयुक्ताः । बृहस्पतिस्तु सकलदेवतायुक्तः श्रेष्ठः इति बृहस्पतिस्तुतिपरः स शब्द इति प्रसङ्गेन सिद्धेः नैव कर्तव्यं दार्शनिकमन्त्राधानभेदिकेषु कर्मस्त्विति भावः ॥ २८ ॥

ऐष्टिकेषु पत्नीसहननानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सि० ॥ संहननं वृत्तत्वात् ॥ २९ ॥

सहनन— ‘मेखलया यजमानं दीक्षयति, योक्त्रेण पत्नीम्’ इति सौमिकसहननेनैव प्रायणीयादिभिर्विधिषु प्रसङ्गः । संहननं मिथ्यति । वृत्तत्वात्— प्राकृतसंहननाधारेण तस्य सौमिकसंहननप्रवृत्तत्वात् । प्रयाजान्नाधानन्याय-वैषम्याच्चेति तासु तज्जानुष्ठेयमिति भावः ॥ २९ ॥

ऐष्टिकेषु आरण्यभोजनाभावाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सि० ॥ अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यादुभयं हि वृत्त्यर्थम् ॥ ३० ॥

‘पयोव्रतं ब्राह्मणस्य’ इति अन्यस्य— सौमिकस्य पयोव्रतस्य विधानात् तेनैव प्रायणीयादिषु प्रसङ्गः सिद्धेः ‘यदारण्यमश्नाति तेनाऽऽरण्यगतयो’ इन्द्रियं वा अरण्यम्, इन्द्रियमेवाऽऽत्मन् घृते’ इति दार्शनिकमारण्यभोजनं चोदकप्राप्तमपि तासु नानुष्ठेयम् । कुतः ? उभयं हि वृत्त्यर्थम्—

पयः आरण्यं च भक्षणार्थमेव । प्रत्यक्षेण पयसा प्रसङ्गतस्तासिद्धेः चोदकप्राप्तं न कर्तव्यमिति भावः ॥ ३० ॥

ऐष्टिकेषु शेषभक्षानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १५ ॥

सि० ॥ शेषभक्षास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वात् ॥ ३१ ॥

प्रायणीयादीष्टिषु शेषभक्षाः— इडाभक्षणं, तथा— आरण्यकभक्षणविवर्तते इति चेन्न । अन्यार्थत्वात्— संस्कारार्थत्वात् 'हविःशेषान् भक्षयन्ति' इति द्वितीयया प्रोक्षणवत् संस्कारार्थत्वावगमात् शेषभक्षणं कार्यमिति भावः ॥ ३१ ॥

ऐष्टिकेषु अन्वाहार्यदानाभावाधिकरणम् ॥ १६ ॥

सि० ॥ भूतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३२ ॥

परिक्रयः— दर्शपूर्णमासीयपरिक्रयरूपः अन्वाहार्यः इष्टिषु निवर्तते । कुतः ? भूतत्वात्— ज्योतिष्टोमदक्षिणयैव परिक्रीतत्वात् ऋत्विजामित्यर्थः ॥ ३२ ॥

ऐष्टिकशेषभक्षणस्य संस्कारार्थत्वेन कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ ३३ ॥

ऐष्टिकशेषभक्षाः तथा— परिक्रयार्थाः इति चेत्— ॥ ३३ ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ३४ ॥

न परिक्रयार्थास्ते भक्षाः । कस्मात् ? कर्मसंयोगात्— कर्मशचक-
द्वितीयाश्रवणात् संस्कारार्था एवेति भावः ॥ ३४ ॥

ऐष्टिकेषु होतुर्वरणसद्भावाधिकरणम् ॥ १८ ॥

सि० ॥ प्रवृत्तवरणात्प्रतितन्त्रं वरणं होतुः
क्रियते ॥ ३५ ॥

'अग्निर्होता सोमे होता होतस्त्वं मे होताऽसीति होतारं घृणीते'
इति सोमे होतुर्वरणमाप्तानं क्रियते । पश्चात् 'अग्निर्देव्यो देवो होता देवान्
यक्षत्' इति दार्शपौर्णमासिकं होतुर्वरणं चोदकप्राप्तं प्रायणीयादिष्टिषु

कार्यं न वेति संशये वरणस्य ऋत्विगनुमतिप्रकाशनार्थत्वात्तस्य प्रकाशन-
स्यैकनैव सौमिककरणेन सिद्धत्वादतिदेशिकं तद्वरणं न कार्यमिति प्राप्ते प्रति-
तन्त्रं—प्रतीष्टि, होतुर्वरणं क्रियते। कुतः? प्रवृत्तवरणात्— कर्मणि प्रवृत्त्यन-
न्तरं वरणात्। ऋत्विगनुमतिप्रकाशनार्थं चेत्तदग्निर्देवो देव्य इत्यौष्टिकं वरणं
साहं कर्मणि प्रवृत्तेः पूर्वमेव तत् क्रियेत्। अत्र तु कर्मप्रवृत्त्यनन्तरं मध्ये
तद्वरणमस्ति। अतः अदृष्टार्थं तत्। तच्चादृष्टं सौमिकेन वरणेन न सिध्यति।
तस्मात्तत्कर्तव्यमिति सिद्धान्तिनोऽभिप्रायः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मापीति चेत् ॥ ३६ ॥

तर्हि 'भूपते सुमनपते' इत्यनेन मन्त्रेण कार्यं ब्रह्मणो वरणमपि
कर्ममध्ये ऽस्तीति तदप्यदृष्टार्थमावर्तेतेति चेत्— ॥ ३६ ॥

न प्राङ्नियमात्तदर्थं हि ॥ ३७ ॥

न। कुतः? प्राक्— कृतसम्बन्धिनस्तत्कर्तृकक्रियातः पूर्वं, नियमात्-
ब्रह्मणो वरणस्य नियमात्। हि- यतः तदर्थं— ब्रह्मानुमतिज्ञानार्थं तद्वरणम्।
अन्यकर्तृकक्रियायाः पूर्वं तस्य प्रवृत्तावपि तस्मात् प्राक् कापि ब्रह्मकर्तृ-
कक्रिया नास्तीति ब्रह्मवरणे होतुर्वरणतो वैषम्यमिति भावः ॥ ३७ ॥

निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ३८ ॥

निर्दिष्टस्य— 'अमाया पूर्वेषुर्वेदि करोति' इति विहितस्य वेदि-
करणस्य 'ॐ परिगृहाण' इति परिग्रहानुज्ञात्मकं यदङ्गं तस्य पूर्वं
सत्त्वात् ब्रह्मवरणात् प्राक् कापि तत्कर्तृकक्रिया नास्तीत्येवमसिद्धमिति
चेत्— ॥ ३८ ॥

नाश्रुतत्वात् ॥ ३९ ॥

पूर्वेषुर्वेदिकरणं श्रुतम्। परिग्रहो न श्रुतः। अतस्तस्याश्रुतत्वाच्चोक्त-
शङ्का सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

होतुस्तथेति चेत् ॥ ४० ॥

होतुः— होतुर्वरणाध्यागपि तथा— न किमपि कर्म इति चेत्— ॥ ४० ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ४१ ॥

न । 'अवृतः सामिधेनरिन्नाह' इति कर्मसंयोगात्- कर्मणो विधा-
नात्, इयमपि शङ्का तदभावप्रस्ता । तस्मात् होतृवरणमदृष्टार्थमौष्टिकेषु कार्यमेव ।
सौमिकेनैव सिद्धत्वादनृशारूपदृष्टार्थं ब्रम्हवरणं न कर्तव्यं तत्रेति भावः ॥ ४१ ॥

आतिथ्यायां बर्हिषः प्रतिकर्म प्रोक्षणादेरभावाधिकरणम् ॥ १९ ॥

यज्ञोत्पत्त्युपदेशेऽनुष्ठितकर्मप्रयोगभेदात् प्रति-
तन्त्रं क्रियते ॥ ४२ ॥

सोमे 'यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदरनीयोमीयस्य' इति श्रुतम् ।
तथा 'बर्हिरसि स्मृग्न्यस्त्वा स्याहेति बर्हिषः प्रोक्षणादिकं श्रुतम् । तत्प्रोक्ष-
णादिकमुपसत्सु अरनीयोमीयपशुयामे च आवर्तनीयमथवा प्रसङ्गतस्तिस्तिक्षिरिति
संशये यज्ञोत्पत्त्युपदेशे यत्तस्य— आतिथ्यात्मकवागस्य उत्पत्त्युपदेशे—
उत्पत्तिविधिसमीपदेशे अनुष्ठितं ग्रहणपुरस्सरं यत्कर्म बर्हिषः
प्रोक्षणादि तत्तदर्थमेव— आतिथ्यात्ममेव । प्रयोगभेदात्— आतिथ्याप्रयोगस्य
उपसदादिप्रयोगेभ्यो भिन्नत्वात् । अतः प्रतितन्त्रम्— तत्तत्प्रतिप्रयोगं तत्प्रो-
क्षणादि आवर्तनीयमिति ॥ ४२ ॥

सि० ॥ न वा कृतत्वाच्चदुपदेशो हि ॥ ४३ ॥

न वा— प्रतितन्त्रं— प्रतिप्रयोगं प्रोक्षणस्य मेव आवृत्तिः । तस्य
कृतत्वात्— तदनुष्ठितत्वात् । हि तदुपदेशः— यस्यात् 'बर्हिः प्रोक्षति'
इति द्वितीयया बर्हिरसि तत्संस्कारः प्रोक्षणं विधीयते । तस्य कृतत्वात्
पुनस्तदपेक्षा । अतो नावर्तनीयः स प्रोक्षणाख्यः संस्कारः । प्रसङ्गतस्तस्य सिद्धि-
रिति भावः ॥ ४३ ॥

आतिथ्यायां स्तरणमन्त्रस्य आवृत्त्यधिकरणम् ॥ २० ॥

देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽप्यावर्तते ॥ ४४ ॥

तत्रैव 'कर्णाग्रदसन्त्या स्तृणामि' इति स्तरणमन्त्रस्यापि प्रसङ्गः

सिद्धिरिति प्राप्ते आतिथ्यायाः प्राग्वंशो, देशः, अग्नीषोमीयस्य तु उत्तरवेदिः इति
देशयोः पृथक्त्वात् तद्वेदेन मन्त्रः आवर्तनीय एव ॥ ४४ ॥

बर्हिषः देशान्तरनयने संनहनहरणमन्त्रयोरनावृत्त्यधिकरणम् ॥ २१ ॥

सन्नहनकरणे तथेति चेत् ॥ ४५ ॥

आतिथ्याया संस्कृतस्य बर्हिषः अग्नीषोमीयदेशान्तरनयनसमये 'पूषति
प्रन्धि प्रधातु', 'वृहस्पतेर्मूर्धा हरामि' इति सन्नहनहरणमन्त्रौ श्रूयेते ।
तयोरावृत्तिरस्ति न वेति विचारे, तथा— स्तरणमन्त्रवदस्त्वावृत्तिः । कुतः ?
नयनस्य संनहनस्य च आवृत्तत्वादिति चेत् ॥ ४५ ॥

सि० ॥ नान्यार्थत्वात् ॥ ४६ ॥

न आवर्तनीयौ तौ संनहनहरणमन्त्रौ । कस्मात् ? अन्यार्थत्वात्—
येषां स्तरणार्थं यत् संनहनं हरणं च तदर्थत्वं नानयोर्मन्त्रयोः । अपि तु दर्भ-
प्रदेशोच्छेदनानन्तरं ये संनहनहरणे तदर्थत्वमेव । तयोरेकत्रान्नावृत्तिस्तयोर्म-
न्त्रयोरिति भावः ॥ ४६ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां

द्वादशाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥ श्रीः ॥

॥ अथ द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

विहारान्नेवौदिककर्ममात्राधिकरणम् ॥ १ ॥

पू० ॥ विहारो लौकिकानामर्थं साधयेत्

प्रभुत्वात् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन् पादे तन्त्रमध्यवर्तिनां प्रसङ्गो विचारितः । अस्मिन्
द्वितीये पादे तन्त्रबहिर्भूतस्य प्रसङ्गो निरूप्यते । यो ह्यग्नेनेनात्यजस्रेता-
ऽग्निराहवनीयादिः स विहारशब्दबोध्यः । स श्रौते कर्मण्येव विनियुज्यते
संत लौकिकपार्वणस्थाशीपाकादिष्वपि कर्मसु इति विचारे विहारः—

गार्हपत्याद्यग्निरयं प्रमुत्वात्— समर्थत्वात्, लौकिकादीनामपि कर्मणां
अर्थ— कार्यं, साधयेत्— सम्पादयेदेवेति लैङ्गिकविनिर्वाहः सूच्यते ॥ १ ॥

मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २ ॥

‘तस्मिन् मांसं न पचेयुः, यत् पचेयुः कृष्यादं कुर्युः’ इति मांसपाक-
प्रतिषेधब्रह्मसूत्रं श्रूयते । स प्रतिषेधस्तदा उपपन्नः स्यात् । यदि ब्रह्मसूत्रं मांस-
पाकस्य प्रसक्तिः स्यात् । निषेधस्य प्रसक्तिसापेक्षत्वात् । वैदिकमांसपाकस्य
शामिरेऽग्नौ विधानात् तस्य पाकस्य तत्र प्राप्तिः । अतश्चेताग्नौ पार्श्वणस्याली-
पाकलौकिकभोजनाद्यर्थे तण्डुलादिपाकयन्मांसपाकस्यापि प्रसक्तिर्वाच्या । तत्र
साधयेत् स प्रतिषेधः समुपपद्यते । अन्यथाऽनुपपन्नः स्यादिति ॥ २ ॥

सि० ॥ निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यात् ॥ ३ ॥

निर्देशाद्वा— ‘गार्हपत्ये पत्नीः संवाजन्ति’ ‘दक्षिणाग्नौ कर्लीकं-
रणहोमं करोति’ ‘यदाहवनीयं जुहोति तेन सौऽस्याभाटः’ अतो भवति ।
इत्यादिप्रत्यक्षवचनेस्तत्तत्कार्यानिर्देशात् वैदिकानां कर्णामर्थं साधयेत् ब्रह्मसूत्र-
न लौकिकानां कर्मणाम् । तेनैव तस्य निराकाङ्क्षात्वादिति भावः ॥ ३ ॥

सति चौपासनस्य दर्शनात् ॥ ४ ॥

सति च— विद्वान् सत्यपि ‘यं कामयेत् राष्ट्रस्य प्रजायै स्यात् ।
तस्य औपासनेऽग्नौ पशुमालम्ब्य जुहुयात्’ इति राजसूयप्रश्ने पशुहोमाधिक-
रणत्वेन औपासनार्थविधानं श्रूयते । यदि ब्रह्मसूत्रं लौकिकमपि कर्म स्यात्—
दर्शस्य लौकिककर्मणस्तत्रैव सम्भवादौपासनसूत्रं विधानं व्यर्थं स्यादिति
साधकान्तरप्रदर्शनं सिद्धान्तस्येति भावः ॥ ४ ॥

अभावदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

‘मासीयन्ति ह वा एतस्य अनुन्धतोऽनयो यजमानस्य । ते यजमान-
मेव ध्यायन्ति । यजमानं सङ्कलयन्ति । पचन्ति ह वा अन्येष्वग्निषु वृषा
मांसम् । अथ एतेषां नातोऽग्नौ मांसाया विपत्’ इति पशुचर्याद्वयत्र
मांसाशनं ब्रह्मसूत्रं परिहरति श्रुतिः ।

तस्माद् विहितमाससयोगमिन्नमाससयोगस्याभाजदर्शनादपि त्रेताग्नौ लौकिक-
पार्वणस्यालीशकादिमासपाकीनपेधरा ' तस्मिन् मास न पचेशुरिति श्रुति ।
अर्थाद्विहितमाससंयोगमिन्नमाससयागो मिहो न कार्य इति भाव ॥ ५ ॥

**मांसपाको विहितप्रतिषेधः स्याद्वाऽऽहुति-
संयोगात् ॥ ६ ॥**

अथवा मांसपाक - मांसपाकप्रतिषेध विहितप्रतिषेधरूप स्यात् ।
यथाश्रयण हि आहवनीये विहितम् । तत्प्रतिषेधरूपः स प्रतिषेध इत्यर्थः ।
कुत ' आहुतिसंयोगात् - ' यदाहवनीये जुहोति साऽस्यामीष्ट प्रीतो
भवति ' इ याहवनीयस्याग्नेराहुत्याधरूपं यात् यस्मिन्नग्नौ जुहोति तस्मि-
न्मास न पचति इति तस्य निषेधवाक्यस्यार्थ इति भावः ॥ ६ ॥

**वाक्यत्रेपो वा दक्षिणेऽस्मिन्नारभ्य
विधानस्य ॥ ७ ॥**

वा - अथवा, दक्षिणेऽस्मिन् - दक्षिणाग्नौ ' परनीव्रतमपयती '
ति विधानस्य - वाक्यस्य, त्रेपः पर्युदासार्थरूप इत्यर्थः । तथा हि - यदा
पन्था रागादिप्रयुक्त मासव्रत प्रसक्तम् । तदा मासस्यापि श्रपण दक्षिणाग्नौ
' प्राप्तम् । तत्र मासमिन्नं य प नीव्रत तदक्षिणाग्नौ श्रपयति इति व्रतश्रपणवा-
क्यैकवाक्य उमापन्नम् , तत्पर्युदासार्थरूपमिति भावः ॥ ७ ॥

सवनीयपशौ पशुपुरोडास्य कर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

**सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात् पशुपुरोडाशो
न स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥ ८ ॥**

' सुपिरो वा एतर्हि पशु बर्हिर्वै वषामुत्तुदिति । यद् व्रीहिमय
पुरोडाशो भवति आधिधानायाऽ सुपिराय ' इति पशार्चपानिष्कासने यच्छिद्र
तस्य पिधानाय पशुपुरोडाश श्रूयते । स सवनीयपशुयागस्याङ्गभूत
पशुपुरोडाशयाग कार्यो न वेति संशये न कार्य इति प्राप्तम् । कुत ' ॥

लिङ्गापिधानार्थत्वात् तस्य । तच्छिद्रापिधानन्तु 'अनुसरन सवनीयाः पुरो-
डाशो निरूप्यन्ते । अपिहित्या अविद्रताया ।' इत्यन्यैरेव पशुपुरोडाशैः
श्रूयते । अतस्तेः कृन्तार्थत्वात् सपुरोडाशो नैव कार्य इति ॥ ८ ॥

सि० ॥ क्रिया वा देवतार्थत्वात् ॥ ९ ॥

क्रिया वा— कर्तव्य एव तदङ्गभूतः पशुपुरोडाशः । कुतः
देवतार्थत्वात्— देवतासत्कारार्थत्वात् । तच्च प्रागुक्तमेवेति शेषम् ॥ ९ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥

'वपया प्राप्तः सवने चरन्ति, पुरोडाशेन माघ्यान्दिने सवने ।' इति
लिङ्गदर्शनादपि तस्य कर्तव्यत्वं सिध्यति । अन्यथा प्रयोगविप्रकर्षविधानं
निरासम्भवं स्यादिति मानः ॥ १० ॥

सवनीयपुरोडाशे हविष्कृदाब्धानस्याभावाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सि० ॥ हविष्कृतसवनीयेषु न स्यात् प्रकृतौ यदि
सर्वार्था पशुं प्रत्याहृता सा कुर्याद्विच-
मानत्वात् ॥ ११ ॥

सवनीयेषु-पशुपुरोडाशेषु हविष्कृदाब्धानमस्ति न वेति विचारे तदा-
ब्धानं तेषु पुरोडाशेषु न स्यात् । कुतः 'प्रकृतौ— दर्शपूर्णमासयोः हवि-
ष्कृदाब्धानमपेक्षितं एव । न साम्नाय्ये । पशुयागस्य साम्नाय्यभागप्रवृत्तिरेव
तस्मिन्नपेक्षितं पुनः तदाब्धानमप्राप्तमेव । अतस्तत्पुरोडाशेषु तन्मास्येव ।
यदि प्रकृतौ साम्नाय्य भागपेक्षितं स्यात् तदाब्धानमिति न वाच्यं तदेव-
धिकरणमित्यु-चेन तदा सर्वार्था सा हविष्कृत् पशुं प्रत्याहृता । तत्पु-
रोडाशेषु प्रसक्ता तदुपकारं कुर्यादेव । विद्यमानत्वात् । अतो न पुनस्तत्र
आन्दोदिति भावः ॥ ११ ॥

तृतीयसवने हविष्कृदाब्धानस्य पुनराश्रयभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥

पशौ तु संस्कृते विधानाच्चातीयसवनिकेषु
स्यात् सौम्याश्विनयोश्चापवृत्तार्थत्वात् ॥ १२ ॥

तृतीयमग्ने पशुङ्गश्रवणात् पूर्व सवनीयनिर्वाणो विहितः । तदन-
न्तर सौम्यचर्याश्विनद्विर्द्विपाली विहितौ । तयोर्हविष्कृदाह्वानमस्ति न
वेति मशये चातीयसवनीकेषु— तृतीयसवनसम्पन्नियु प्रशुपुरोडाशेषु सौम्या-
श्विनयोश्च पृथग्भेदेन स्यात् । कुत्र * पशौ—रश्चद्वयेषु, संस्कृतेषु—रक्षेपु तद-
नन्तर विधानम् । अपवृत्तार्थत्वात् — सवनीयपुरोडाशेषु गतार्थत्वात् ।
सवनीयपुरोडाशार्थमाह्वाना हविष्कृतं तस्य हविष मिम्यनन्तर कृतार्था सती
स्वीयगृहकार्यार्थं गामभ्यनि । पुनराह्वानमन्तरेण तद्वागमनं कथं स्यादनन्तर-
दाह्वानं पृथक् कर्तव्यं तत्रेत्याशयः पूर्वपक्षिण ॥ १२ ॥

सि० ॥ योगाद्वा यज्ञाय तद्विमोके विसर्गः
स्यात् ॥ १३ ॥

‘कस्तथा युनाक्ति ॥ तत्र युनाक्ति र्से तत्र विमुञ्चतु’ इति धृत्या
यज्ञाय—साङ्गयजुर्हित्यर्थः, योगात्—तस्या हविष्कृतं विनियुक्तं वात्
तद्विमोके—यज्ञत्रयसमाप्तावेव, विसर्गं—गृहकार्यार्थं गमनं स्यात् । तथा
चाप्यगमनाभावात् सवनीयपुरोडाशार्थं कृतेन तदाह्वानेनैव प्रसङ्ग-
तत्तया सौम्याश्विनयोरुपकारसिद्धेर्न पुनस्तदाह्वानेन प्रयोजनमिति
भावात् ॥ १३ ॥

निशियज्ञे अमावास्यातन्त्रप्रसङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

निशियज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः स्यात् प्रत्यक्ष-
शिष्टत्वात् ॥ १४ ॥

वाम्येष्टिकाण्डे ‘आनये रक्षोभ्रे पुरोडाशमष्टाङ्गपाठं निर्धयेद्यो रक्षोभ्यो
विभीषा’ इति श्रूयते । पुनस्तत्रैव ‘अमावास्याया निशि यजेत्’ इत्यपि
श्रुतम् । इयमितिः दर्शमध्यपत्तिनेत्यमानास्यात्तन्त्रस्य तस्या प्रसक्तिरस्ति न

राक्षोभनयागोपचारं न साधयेत् । दक्षाग्निस्तमिन्धनार्थसम्पादितेन इध्नेन तदग्निस्तमिन्धनं प्रतिपदि भवति । तत्समिन्धनं निशियामास्योपकारं नैव साधयेत् । एव दार्शिकेदिस्तरणार्थमर्हिरपि न तदुपकारं साधयेत् । अग्न्याधानं च यदि देवतार्थम्-आभावात्पाद्गदेवतापरिग्रहार्थक्रियमाणमन्य-
ज्वाधानमपि निशियामीयदेवतापरिग्रहार्थं भवितुं नार्हति । तथा च स निशियामो तदभावाद्दिगुणः स्यात् । अतस्तत्र ते भेदेन यतये । एतादृज-
दार्शिकनन्त्रा सा निशीथि स्यादिति परमार्थो ज्ञेयः ॥१८॥

सौर्यादिविकृतिप्वारम्भणीयानुष्ठानाधिकरणम् ॥६॥

आरम्भणीया विकृतौ न स्यात् प्रकृतिकाल-
मध्यत्वात् कृता पुनस्तदर्थेन ॥ १९ ॥

विकृतौ- सौर्यादिविकृतियोगेषु आरम्भणायेष्टिर्न स्यात् । पुनर्न कार्या । कुत्र ? प्रकृतिकालमध्यत्वात्-प्रकृतिकालमध्यपान्तिवादित्यर्थः । 'यावज्जातं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इति श्रुत्या जीवनपरिच्छिन्न काल-
स्तदङ्गतया विहितः । एकस्मिन् काले क्रियमाणं प्रयोगः एक एवेति तन्मध्यपान्तिवात् सौर्यादिविकृतीनां प्रयोगोऽपि प्रकृतिकाले एव । इति धातैक्येन आरम्भणायेष्टे प्रसङ्गतस्तासु सिद्धिः कृता-यावज्जातप्रयोगार्थं या कृता सेतुः पुनस्तदर्थे-सौर्याद्यर्थे नापि कृता । न पुनस्तथा कृति-
रिति ॥ १९ ॥

सि० ॥ स्याद्वा कालस्याशेषभूतत्वात् ॥२०॥

'कर्तुं श्रुतिसमायात्' इत्यत्र कालस्य कर्तृधर्मत्व प्रतिपादितम् । अतः कालस्य-यावज्जातकालस्य अशेषभूतत्वात्-दर्शपूर्णमासाङ्गत्वा-
भावात् प्रतिपूर्वमिन्नप्रयोगत्वेन तन्मध्यपान्तिभावात् स्याद्वा-स्यादेव सौर्यादिविकृतिषु चोदकप्राप्ता आरम्भणीयेष्टिः । पुनर्न तत्र तस्या प्रसङ्ग इति भावः ॥ २० ॥

आरम्भविभागाच्च ॥ २१ ॥

आरम्भविभागात्- दर्शपूर्णमासारम्भात् सौर्यादिविकृत्यारम्भस्य
भिन्नत्वेन प्रधानभेदात् प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिरिति न्यायेन स्यात् सा
तत्रेत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रधानानां धर्मविरोधे भूयसां प्रधानधर्माणामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

विप्रतिपिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्
सधर्मत्वम् ॥ २२ ॥

पञ्चदशरात्रस्य प्रथममहोऽग्निष्टुतामकम् । तच्चैकाहस्यमकाग्निष्टुतप्र-
कृतिकम् । ततो 'ज्योतिगौरागुरतिपहः' उर्वरितानि एकादशाद्वादशादप्रकृ-
तीनि । स्थिते चैव प्रकृतिस्थं सुत्याकालीनं सुब्रह्मण्याब्धानं तत्र चोदकशा-
स्त्रेण प्राप्तम् । प्रकृताग्निष्टुति उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याब्धानार्थमाग्नेयीन्नकू
विहिता । सा पञ्चदशरात्रस्य विकृतिरूपे प्रथमे अग्निष्टुतान्वयहानि चोद-
केन प्राप्ता । तस्य विकृतिभूतेष्वितरेष्वहःषु द्वादशाहादिस्वस्थप्रकृत्यनुसा-
रेण ऐन्द्री ऋक् प्राप्ता चोदकशास्त्रेण । सकृत् कृतं सुब्रह्मण्याब्धानं तन्त्रेण
सर्वत्र उपकरोतीत्यपि प्रागुक्तम् । सत्येवं पञ्चदशरात्रस्य प्रथमे अग्निष्टुद-
हानि सुब्रह्मण्याब्धानार्थमाग्नेयी ऋक् प्राप्ता वा ऐन्द्री उपादेयेति संशये
असंज्ञातविरोधित्वन्यायेन प्राथमिक्या आग्नेय्या ऋचैव सुब्रह्मण्याब्धानं
कार्यम् । तत्रैव सर्वसुत्यानां प्रसङ्गेन उपकारः सिध्येदिति प्राप्ते सिद्धान्तः ।
विप्रतिपिद्धधर्माणां- परस्परविरुद्धधर्माणां समवाये प्राप्ते तत्र अन्यतरानु-
ष्ठानप्रसक्तौ भूयसां सधर्मत्वं- बहूनां यो धर्मः स एव धर्मः सर्वेषामर्थे
प्राप्तः स्यात् । अत ऐन्द्र्या एव ऋचा तत्र सुब्रह्मण्याब्धानं कर्तव्यं भूयसा-
मनुपहृष्यति भावः ॥ २२ ॥

तुल्यसङ्ख्याकानां प्रधानानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ ८ ॥

आरम्भविभागात्— दर्शपूर्णमासारम्भात् सौर्यादिविकृतारम्भस्य
मिन्नत्वेन प्रधानभेदात् प्रतिप्रधानमज्ञावृत्तिरिति न्यायेन स्यात् सा
तत्रेत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रधानानां धर्मविरोधे भूयसां प्रधानधर्माणामनुष्ठानाधिकरणम् ॥७॥

विप्रतिपिद्धधर्माणां समवाये भूयसां स्यात्
सधर्मत्वम् ॥ २२ ॥

पञ्चदशरात्रस्य प्रथममहोऽग्निष्टुत्तामकम् । तच्चैकाह्यात्मकाग्निष्टुप्र-
कृतिकम् । ततो 'ज्योतिगौरायुरितिष्यद्' उर्रितानि एकादशाद्वादशाहप्रकृ-
तीनि । स्थिते चैव प्रकृतिस्थ सुव्याकालीन सुब्रह्मण्याब्धान तत्र चोदकशा-
खेण प्राप्तम् । प्रकृताग्निष्टुति उपसत्कालीनसुब्रह्मण्याब्धानार्थमाग्नेयीऋक्
विहिता । सा पञ्चदशरात्रस्य विकृतिरूपे प्रथमे अग्निष्टुनाम्यहनि चोद-
केन प्राप्ता । तस्य विकृतिभूतभित्तरेष्वह सु द्वादशाह्यादिस्वस्वप्रकृत्यनुसा-
रेण ऐन्द्री ऋक् प्राप्ता चोदकशाखेण । सकृत् क्वन सुब्रह्मण्याब्धानं तन्त्रेण
सर्वत्र उपकरोतीत्यपि प्रागुक्तम् । सत्येव पञ्चदशरात्रस्य प्रथमे अग्निष्टुद-
हनि सुब्रह्मण्याब्धानार्थमाग्नेयी ऋक् प्राप्ता वा ऐन्द्री उगादेयेति सशये
असजातविरोधित्वन्यायेन प्राथमिक्या आग्नेय्या ऋचैव सुब्रह्मण्याब्धानं
कार्यम् । तथैव सर्वसुल्यानां प्रसङ्गेन उपकार सिध्येदिति प्राप्ते सिद्धान्तः ।
विप्रतिपिद्धधर्माणां— परस्परविरुद्धधर्माणां समवाये प्राप्ते तत्र अन्यतरानु-
ष्ठानप्रसक्तौ भूयसां सधर्मत्वम्— बहूनां यो धर्मः स एव धर्मः सर्वेषामर्थे
प्राद्यः स्यात् । अत ऐन्द्रया एव ऋचा तत्र सुब्रह्मण्याब्धानं कर्तव्यं भूयसा-
मनुग्रहायेति भावः ॥ २२ ॥

तुल्यसङ्ख्याकानां प्रधानानां धर्मविरोधे प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ ८ ॥

सि० ॥ मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत् ॥ २४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २५ ॥

‘आग्रायेष्ट्यग्नेकादशकपालं निर्वपेत्’ ‘अथ सरस्वतीमाज्यभागस्य
अत्र आग्रायेष्ट्यग्नस्य ऐन्द्राग्निकृतिरात्तस्मिन्ऐन्द्राग्नन्त्रम् । वृधन्वती ।
सरस्वत्योस्तु उपोशुषाग्निकृतिरात् तस्यामुग्राशुषागतन्त्रं धार्तरात्रमन्त्रश्च ।
इति समसङ्ख्याना प्रधानानां धर्मविरोधे मुख्यं चा—प्राथमिकमेव ऐन्द्राग्न-
तन्त्रं स्यात् । कुतः ? पूर्वचोदनात्—आग्रायेष्ट्यग्नस्य प्रथमं विधानात् ।
प्रथमविधिना प्रथमोपस्थितप्रयोगानुष्ठाने तेनैवोत्तरस्य प्रसङ्गेन सिद्धिः ।
यथा पूर्वकृताग्निः जघन्यावसाग्निर्न नानादन्ते नारसास्वन्तीत्येवैतदिति
भान् ॥ २४ ॥ २५ ॥

अङ्गप्रधानयोर्धर्मविरोधे प्रधानधर्मस्वैवानुग्रहणाधिकरणम् ॥९॥

सि० ॥ अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ २६ ॥

उपोतिष्टोमे ‘आग्रायेष्ट्यग्नेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षित्यमागः’
इति दीक्षणीयेष्टिः श्रुता । तत्रैव सौत्पग्रहः । तयोर्द्वयोः ‘य इच्छ्या पशुना
सोमेन वा यजेत सोऽमावास्या पौर्णमास्या वा यजेत’ इति वचनात् परिकाल-
प्राप्तेः । तत्र एका दीक्षा तिष्ठ उपसद इति पक्षे उपसङ्गिर्धर्मप्रधानात्
द्वयोः दीक्षाश्रुत्याग्रहयोः पर्यसम्बन्धो न सम्भवति । तत्रान्यतरस्य बाधे
वर्तव्ये कस्य स हत्यादृष्ट्याया पूर्वाधिकरणन्यायेन प्रथमोपस्थितदीक्षणीयाधर्म-
एवानुप्राप्तः, सौत्वग्रहगुणस्याज्यः चरमोपस्थितत्वात् इति प्राप्ते आह महर्षिः
अङ्गगुणविरोधे— दीक्षणीयैष्टिरूपग्राहस्य प्रधानसोमयागगुणेन साकं
विरोधे तत्र मुख्यतः प्रथमोपस्थितत्वमपि त्यक्त्वा प्रधानगुण एवाहो समान-
नीयः । तादर्थ्यात्—अङ्गगुणस्यापि प्रधानसाद्गुण्यार्थत्वात् । सोऽंगगुणः
प्रधानविगुणं कुर्याच्चैत् किं तेन कृतेन प्रयोजनं प्रधानसाद्गुण्यवर्धनात् ।
यतः प्रधानसाद्गुण्याय तत्सर्वमङ्गजातम् । तच्च ह्ययं गुणभूतमिति न

प्रधानाङ्गलोपं कर्तुं समर्थम् । तस्मात्पर्वणि सुलामहः, अपर्वणि च दीक्षेति भावः ॥२६॥

परिधौ पशुं नियुञ्जीत १० ॥

सि०॥ ॥ २७ ॥

पशुमस्य चानुमोक्षेयुः परिधौ पशुं नियुञ्जीत इति श्रूयते । तत्र यवमेतीभिरोद्धिः प्रोक्षणमञ्जनं परिध्याणमिति यूपधर्माः । इध्मसंनहनं संमार्जनं जुष्टा । अञ्जनमभ्याश्रावणमिति परिधिधर्माः । ते धर्माः—परिधिधर्माः यूपधर्माश्च परिधौ कर्तव्याः । कुतः ? व्यर्थत्वात्—परिधेः अग्निपरिधानार्थत्वात् पञ्चप्रावरण्यावस्थाचेत्युभयार्थत्वं तस्मिन्नास्ति । तस्मादुभयधर्माः परिधावनुष्ठेयाः । एवमुभयधर्माः सः स्यात् ॥ २७ ॥

परिधौ स्वधर्मविरोधियूपधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥

यौप्यस्तु विरोधे स्यान्मुख्यानन्तर्यात् ॥ २८ ॥

यत्र यूपधर्माणां तक्षणोन्मथयणनिखननानां परिधिधर्माणां च प्रागुक्तानां विरोधः स्यात्तत्र कस्य धर्मोऽनुष्ठेय इति संशये यौप्यस्तु—यूपधर्म एवानुष्ठेयः । कुतः ? मुख्यानन्तर्यात्—गायनियर्तकत्वात् पशुसुहृदोः, तस्यांऽनन्तर्यम्—सानिष्य यूपे । अपूर्वं प्रति साधनं यागः । तस्य साधनं पशुः । तस्याङ्गं च यूपः । अन्यत्र परिधिधर्मपक्षे तु अपूर्वं प्रति साधनं यागः । तत्साधनं पशुः । तत्संस्कारसाधनमग्निः । तत्संस्कारस्य साधनं परिधिरित्यपूर्वस्य यूपपेक्षया परिधेरिप्रकृष्टत्वाद्वहिरङ्गत्वं तस्य । अन्तरङ्गमहि-रङ्गयोर्मध्ये अन्तरङ्गं ब्रह्मीय इति न्यायः सुप्रसिद्धः । तस्मात् यूपधर्मः कर्तव्य इत्येव प्राप्तम् ॥ २८ ॥

सि०॥ इतरो वा तस्य तत्र विधानात् ॥ २९ ॥

इतरो वा—परिधिधर्म एव कर्तव्यः । कुतः ? तस्य—पशुनियोजनस्य, तत्र—परिधौ, विधानात् । परिधौ पशुं नियुञ्जीत इति विधेः परिधौ परिधित्वं संरक्ष्य तस्मिन् पशुनियोजनमभिप्रेतम् । न तद्विनाशाय ।

तच्च परिधित्व सत्यचत्वादिरूपमेव । तस्य तक्षणदिना नाशे परिधिभङ्ग
एव भवेत् । तत्र कुत्र पशुनियोजनं स्याद्वेदितं भावः ॥ २९ ॥

उभयोश्चाङ्गसंयोगः ॥ ३० ॥

उभयोरपि पक्षयोः अङ्गेनैव धर्मस्य संयोगः । न प्रधानेन कस्यापि
तस्य । अत्र परिधौ पशुनियोजनश्रुतिविरोधान्वायसिद्धमन्तरङ्गत्वं न
प्रबलमित्येष न । किन्तु बाधिनमेव मन्तीनि भावः ॥ ३० ॥

सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशोरेव तन्त्रित्वेन पाशुकतन्त्रस्यैव
ग्रहणाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतश्वेदुभयोर- श्रुतिभूतत्वात् ॥ ३१ ॥

प्रातः सवने * आश्विनं ब्रह्म गृहीत्वा त्रिवृता यूयः परिकीय आमेव
सवनीय पशुमुपाकरोति । अनुसवनीयं सवनीया* पुरोडाशा निरूप्यन्ते ।
इति श्रुतम् । अत्र-पशुयागे पुरोडाशयागे च अङ्गकलापरस्य प्राप्तिश्चोदकशास्त्रादेव
समाना । सत्येव द्वयोर्मध्ये कस्तन्त्रीति विचारे यस्याङ्गकलापः प्रत्यक्ष
विहितः ॥ तन्त्री । तन्मध्ये श्रूयमाणयागाङ्गानुष्ठानस्य तदङ्गैः प्रसङ्गसिद्धिः ।
यथा पशुपुरोडाशे प्रयाजानाम् ॥ इह द्रव्यानामुभयत्र प्रत्यक्षपाठाभावेन
नियामकस्याभावादिच्छया उभयोर्मध्ये यत्प्रत्यक्षं तन्त्रस्यानुष्ठानेना-
परस्य प्रसङ्गतः सिद्धिः स्यादित्याह । पशुसवनीयेषु-पशुप्रयोगपुरोडाशप्र-
योगयोः विकल्प-ऐच्छिकप्रसङ्ग इत्यर्थः । कुत्र * वैकृतश्चेत् चोदकशास्त्रगृहीता-
ङ्गकलापश्चेत्, उभयोरश्रुतिभूतत्वात्-पशुयागपशुपुरोडाशयोर्द्वारेष्वङ्गानां
साक्षाद्विधानाश्रयणाच्चोदकप्राप्तत्वादिति ॥ ३१ ॥

सि० ॥ पाशुकं वा तस्य वैशेषिकाम्नाना-
तदर्थकं विकल्पे स्यात् ॥ ३२ ॥

३२॥ पाशुकं वा- पाशुकमेव तन्त्रं तत्रानुष्ठेयम् । न विस्मयः । पाशुक-
तन्त्रस्यैव पुरोडाशयोगे प्रसक्तिः । कुनः ? वैशेषिकाभ्यानात्- विशेष-
रूपेण पादात्, तस्य-पाशुकतन्त्रस्य प्रकृत्यपेक्षया विशिष्टो धर्मस्तत्र नित्यव-
च्छेद्यते । तथा हि-प्रकृतौ 'अग्निमेवहोतारमवृणीत' 'अग्निमेवहोतारमवृणीत'
इति सूक्तशोके प्रथमन्त्रं समाम्नात । सोऽत्र समनीयपशौ चोदकेन
प्राप्तोऽपि 'अग्निमेवहोतारमवृणीतायं यजमानः सुतासुता' इति प्रकृत्य-
पेक्षया विशिष्टरूपेण पुनराम्नातः नित्यवच्छेद्यः । विस्मयाङ्गीकारे तु
तदनर्थकम्-तन्त्रस्य नित्यवच्छेद्यमनर्थकं स्यात् । तस्मात् पशुयाग एव
तन्त्रीति भावः ॥ ३२ ॥

३३॥ पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥ ३३ ॥

किंच, 'वपया प्रातःसवने । पुरोडाशैर्मध्यन्दिनसवने । अह्ने
स्तृतीयसवने' इत्येवं पशोः-पशुयागस्य विप्रकर्ष-वैशेष्यं श्रूयते ।
तन्त्रमध्ये पुरोडाशयोगः पतितः । अत्रोऽपि पाशुकं तन्त्रमेव नियतम् ।
दीर्घकालसाध्यप्रयोगमध्यपतितत्वाद्दृष्टकालसाध्यप्रयोगस्येति भावः ॥ ३३ ॥

प्रकृतिविकृत्योः समानतन्त्रत्वे प्रकृतौ विकृतितन्त्रानुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ ३३ ॥

सि०॥ अपूर्वं च प्रकृतौ समानतन्त्रं चेदनित्यत्वा-
दनर्थकं हि स्यात् ॥ ३४ ॥

यदि प्रकृति-विकृत्या समानतन्त्रे तदा कस्य तन्त्रं कर्तव्यमिति
विचारे नित्यत्वात् प्राकृतेन तन्त्रमिति प्राप्ते अपूर्वं च-काम्यं नैमित्तिकं च
तन्त्रं यदि समानं नित्येन तन्त्रेण तदा वैकृतं तन्त्रमेव पूर्वं कार्यम् । तस्य च
प्रसङ्गः प्रकृतौ । कुनः ? अनित्यत्वात् । विकृतेः अन्यथा 'आज्यन
गार्जयन्ते' 'इत्युक्तं काम्यस्य आज्यप्रोक्षणदिक्कमनर्थकं स्यात् ।
तस्माद्वैकृतस्य प्राकृतेः प्रसङ्गः ॥ ३४ ॥

अग्रयणे प्रसूनवर्हिषामेव ग्रहणाधिकरणम् ॥ ३४ ॥

अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधात् कांस्य-
भोजिवदमुख्येऽपि ॥ ३५ ॥

आग्रयणेऽप्या ऐन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिव्याणां चातुर्मास्यवैश्वदेव-
पर्वगतद्यावापृथिव्यैकपालानुमारेण क्रियते । तत्र ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयो तदीय-
प्रकृत्यनुसारत वर्हिमात्र ग्राह्यम् । द्यावापृथिव्ये तु वैश्वदेवपर्वगते पुष्पित
वर्हिरिति नियमः । एव स्थिते आग्रयणेऽष्टिगतद्यावापृथिव्ये पुष्पितमेव वर्हिर्ग्राह्य-
मिति नियमः, उत पुष्पितमपुष्पित वा वर्हिरित्यनियम इति सशये ऐन्द्राग्न-
वैश्वदेवयो प्रथमोपस्थितत्वेन मुख्यत्वात् भूयोऽनुपहासिद्वैश्व अनियम एवेति
प्राप्ते अमुख्येऽपि—चरमोपस्थितेऽपि द्यावापृथिव्ये अधिकश्च—आधिक्येन
श्रूयमाणो गुणः—प्रमूनं पुष्पितमेव वर्हिरिति नियमरूपो गुण सर्वत्र-
साधारणे—प्रमूनाप्रसूनसाधारणे ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयोऽपि कर्तव्यः । धृतः
अविरोधात्—उभयवाप्यङ्गलोपाभावेन विरोधाभावात् । कांस्यभोजिवत्-
अमुख्यस्यापि शिष्यस्य चास्यपात्रभोजननियमानुसारेण मुख्यस्यापि गुरो-
प्रसूनायाभावात् यथा चास्यपात्रे भोजनं तद्वदप्यतीति भावः ॥ ३५ ॥

ऐन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिव्याणां सर्वेषामेवाग्रयणे तन्त्रित्वा-
धिकरणम् ॥ ३५ ॥

तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्याद्यथा
पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३६ ॥

आग्रयण ऐन्द्राग्नतत्र, उत द्यावापृथिव्यन्त्रमिति विचारे तत्प्रवृत्त्या-
तस्य प्रसूनवर्हिर्नियमस्य प्रवृत्त्या द्यावापृथिव्यन्त्रस्य नियमः स्यात् । यथा
पाशुकं सूक्तवाक्यन्त्रप्रवृत्त्या पाशुकं त्रानियमस्तथाप्यतीति ॥ ३६ ॥

सि० ॥ न वाऽविरोधात् ॥ ३७ ॥

न वा—नैव द्यावापृथिव्यन्त्रस्य नियमः । अविरोधात्—अतिर-
ह्योऽयं प्रसूनवर्हिरूपो धर्मः सर्वेषामेन्द्राग्नानादीनाम् । न वैशेषिकः ।

ततो न समर्थो नियन्तुम् । सूक्तगाकस्तु वैशेषिकः । हि--तत्र 'सधनीयस्य पशोर्हिनिपा दैव्येति प्रेषमन्त्रः अग्निमधे' ति सधनीयपुरोडाशस्य । उभे विरुद्धे अङ्गे । एकानुष्ठाने अग्राङ्गस्य बाध एव द्वारलोपात् । इति दृष्टान्तो विषम इति भावः ॥ ३७ ॥

अशास्त्रलक्षणाच्च ॥ ३८ ॥

किंच, अशास्त्रलक्षणात्--प्रसूनवर्हिणः प्रत्यक्षशास्त्रविहितस्वरूपतया भावादप्यपरैरलक्षणं विधत्ते । सूक्तगाकमन्त्रः सधनीयपशुमन्त्रिणौ प्रत्यक्ष-पठितः । प्रसूनवर्हिस्तु वैश्वदेवपर्वान्तर्गतथावापृथिव्यैरुक्तपालादतिदेशेन प्राप्तः । अतः स सूक्तगाकमन्त्रयुजियन्तुमसमर्थ इति मुख्यं यात् ऐन्द्राग्नतन्त्र-मेव तत्रैति भावः ॥ ३८ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रघटौ भावबोधिण्यां द्वादशाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३९ ॥

—x—

॥ अथ द्वादशाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अष्टरात्रे वत्सत्वगहृतवाससोः समुच्चयाधिकरणम् ॥ १ ॥
विश्वजिति वत्सत्वङ्नामध्वे यादितरया तन्त्र-
भूयस्त्वा दहतं स्यात् ॥ १ ॥

प्रसङ्गापत्रादभिचारकोऽयं पादः । अस्त्यष्टरात्रनामकं प्रतुविशेषः । तस्य विश्वजिदाभिजिनाग्निष्टामाभिमतः मध्ये पडहः पडहक मो ह्येनेन यजेत इति श्रुतेन तद्विषयः पडहः विश्वजिनामकम् । तत्र पडहनामकानि पडहानि । तदन्तराभिजिनामकमेकमेव । तत्र विश्वजिनाग्नि ग्रयमेऽहनि । अत्रमृयादुदेत्य वत्सत्वं च परिधत्ते इति वाक्येन एकाहरेण विश्वजिति परिधानार्थं विहिता वत्सत्वक् नाम्नातिदेशतः

प्राप्ता । अग्निष्टेयु सप्तस्वहस्तु चोतिष्टोमनिहितमाहृत धास्योदवेन
प्राप्तम् । सत्यमेकनात्र प्रसङ्गसिद्धि र्थादिनि केन परिधान वर्तव्य—
यत्सत्यत्वा आहतेन वाससा वेति सशये विश्वजिति—प्रकृतिभूते एकाहे
विश्वजित्यामे परिधानार्थे व स वचाविधानात् प्रकृते अष्टरात्रे नाम्ना तस्या
अतिदेशात् चोदकापेक्षया नामातिदेशस्य प्राप्त्याच्च अष्टस्वहस्तु
यत्सत्यत्वेन परिधानकार्यम् । इतरथा—नामातिदेशमात्रे सत्येन तन्त्रभूयस्त्वात्-
प्रयोगाद्वा बाहुल्यात् आहृतवासस परिधानाय प्राप्तिरिति । एतेन
नामातिदेशस्य भूयोऽनुग्रहापेक्षया बलवत् संचितमिति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

सि०॥ अविरोधो वा उपरिवासो हि वत्सत्वक् ॥२॥

अविरोधो वा—गुणाच्छादनाय आहृत वासः नाभेरुपरि प्रारणार्थं
वत्सत्वक् इत्येव विरोधमाभावात् द्वयोः समुच्चय इति सिद्धान्तः । तथा च
भूयोऽनुग्रहोऽपि सिध्यति । यत् सोऽप्यपरिहार्य इति भावः ॥ २ ॥

अनुनिर्वाप्येषु पशुपुरोडाशतन्त्रस्यैव प्रसङ्गाधिकरणम् ॥ २ ॥

अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात् ॥३॥

अग्नौ ' अग्नीषोमीयपशुपुरोडाशमनु अष्टौ देवमुत्र हवीषि निर्य-
पति ' इति श्रूयते । तत्र अनुनिर्वाप्येषु अष्टसु हविषु कस्य तन्त्रमिति संशये
अनुशब्दस्वारभ्यादष्टहविषा पशुपुरोडाशतन्त्रमभ्यपत्ति रे रूपेऽपि भूयस्त्वेन
तन्त्रनियम रयत् । भूयोऽनुग्रहापाष्टहविषा चानुष्ठानेनैव पशुपुरोडाशा-
ङ्गानां प्रसङ्गत सिद्धिर्भवेदिति ॥ ३ ॥

**सि०॥ आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा स्याच्छ्रुतिविशेषा-
दितरस्य मुख्यत्वात् ॥ ४ ॥**

आगन्तुकत्वाद्वा—अद्याना हविषामागन्तुकत्वेन पशुपुरोडाशतन्त्र
मभ्यपत्ति रेन अमुख्यत्वात् इतरस्य—पशुपुरोडाशस्य च श्रुतिविशेषात्—

अनुशब्दस्वारस्येन मुरयत्वात् स एव स्वधर्मा स्यात्- । चित्रमनुगतो मैत्र
इत्यत्र चित्रे मुख्यत्वं यथा तथा पशुपुरोडाशे मुख्यगत्तन्त्रस्यैव प्रसाक्तिर-
श्चसु ह्यिच्छिति भावः ॥ ४ ॥

स्वस्थानत्वाच्च ॥ ५ ॥

वेपाद्दोमानन्तरालरूपो देशः पशुपुरोडाशस्य स्थानम् । 'अतोऽपि
तस्य प्राबल्यम् । स्वस्थानस्थितत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

स्विष्टकृच्छ्रवणात्तेति चेत् ॥ ६ ॥

स्विष्टकृच्छ्रवणात्- 'अग्नीपोमीयस्यैकादश कपालस्य देवमुवा-
च हविर्गामानये स्विष्टकृते समवयनि' इत्यनेन स्विष्टकृच्छ्रांगः श्रूयते । इदम-
नुनिर्वाप्य तन्त्रपक्षे सम्भवति । न पशुपुरोडाशतन्त्रपक्ष इति चेत्- ॥ ६ ॥

विकारः पवमानवत् ॥ ७ ॥

विकारः-यथा 'अग्नये परमानयेत्यत्र पवमानोऽग्नेर्गुणः, एवमग्नि-
सोमादिदेवसूदेवतानां स्विष्टकृदित्येष गुणविधिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

अविकारो वा प्रकृतिवच्चोदनां प्रतिभावाच्च ॥ ८ ॥

अपरा अविकारः- अस्विष्टकृच्छ्रशब्दक कर्तव्यम् । प्रकृतिवत्-यथा
प्रकृतौ अन्य्यादिशब्दास्तथात्रापि । चोदनां प्रतिभावाच्च-विधि प्रतिषिद्ध-
शब्देनानुज्ञादात् । पिण्डुदेशसमर्पणादिति यावत् । यथा 'शरमयं बर्हि-
रित्यत्र बर्हिः कार्यमनूय तदुद्देशेन शरविधिः, तथा स्विष्टकृत्कार्यमुद्देश्य
उच्चाहविष्णुदेवताभिस्तस्याभ्योदित्युक्त वाक्यषट्कस्विष्टकृच्छ्रशब्दस्य गतिरिति
भावः ॥ ८ ॥

एकस्मिन् कर्मणि भिन्नकार्याणां गुणानां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

**सि० ॥ एककर्मणि शिष्टत्वाद्गुणानां सर्वकर्म
स्यात् ॥ ९ ॥**

एककर्मणि—आधाररूपैकस्मिन् कर्मणि ' ऋजुमाधारयति ' इत्यने-
केषा गुणानां शिष्टत्वात्—ग्रहितं यावत्, सर्वकर्म—मरुत्प्रभेकानुष्ठानं समुच्च-
येन स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रयोजनैव गुणानां विकल्पाधिरूपम् ॥४॥

सि० ॥ एकार्थास्तु विकल्पेरन् समुच्चये आवृत्तिः
स्यात् ॥ १० ॥

एकार्था—एकवर्त्यजनका ये गुणाः, यथा—खादिरादीनि यूपद्र-
व्याणि । बृहद्रथत्वे च सामनां । ते ब्रौह्मिण्यनद्विकल्पेरन् । विकल्प एव
स्यात्तेषाम् । यत् समुच्चये आवृत्तिः—अनेकद्रव्यप्रयुक्ता प्रधानावृत्ति
स्यात् । सा चायुक्तेति भावः ॥ १० ॥

अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत् ॥ ११ ॥

अर्थवत्त्वात्—अपूर्वामरुप्रयोजनस्यावत्, अभ्यस्येत—आवृत्ति-
स्यात् प्रधानस्येति चेत् ॥ ११ ॥

नाश्रुतित्वात् ॥ १२ ॥

॥ 'न अश्रुतित्वात्—अभ्यासस्याश्रयणात् विना शीघ्रमपूरसाधनं न
सिध्यतीति भावः ॥ १२ ॥

सति चाभ्यासशास्त्रत्वात् ॥ १३ ॥

' गोसत्र उभे घुर्यात् ' ' ससत्र उभे घुर्यात् ' ' अपचिनादेरगृहे
उभे बृहद्रथत्वे वृत्रात् ' इति क्वचिदभ्यास इहयने इति च दस्तु नाम तत्रा-
भ्यास यत्र श्रयः । प्रवृत्ता तु न तथा श्रयणमित्यत्र न । अत्र तु ॥ १३ ॥

विकल्पं च दर्शयति ॥ १४ ॥

॥ 'येषो वा खादिरा वा पालाशो वा येषां चान्नम्' इत्यादि भवति
अथैतस्य खादिर एव कार्यः इति वाजपेये खादिर नियच्छन्नं यत्र विकल्प-
मनुवदति इति । तस्मादत्र विकल्पो ब्रौह्मिण्यनद्विनि स्थितम् ॥ १४ ॥

कालान्तरे अर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १५ ॥

विवक्ष्यपक्षे एकेन चारितार्थ्ये अपरस्य वैयर्थ्यमित्यपि नाशङ्कनीयम् ।
कालान्तरे-प्रयोगान्तरे अर्थवत्त्वस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥ १५ ॥

वैगुण्यादिदोषनिर्घातार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पोधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रायश्चित्तेषु चैकार्थ्यान्निष्पन्नेनाभिसंयोग-
स्तस्मात् सर्वस्य निर्घातः ॥ १६ ॥

प्रमादप्रयुक्तवैगुण्यादिदोषसमाधानार्थानि सति निमित्ते कर्माज्ञानीति
द्वित्रिधानि प्रायश्चित्तानि । अत्र आचान्ति यथा- 'यदि ऋक्नो यज्ञ आसि-
मिमात् । भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । यदि यजुष्टयः दक्षिणाग्नौ भुवः
स्वाहेति । यदि सामनः स्यः स्वाहेति आहवनीये जुहुयात् । यद्यविज्ञातो
भूर्भुवः स्वाहेत्याहवनीय एव जुहुयात् । एतन्- 'अग्नये पयिकृते
पुरोडाशमष्टाकरालं निर्धेप्यो दर्शपूर्णमासयार्जो सन्नमात्रासौ पौर्णमासी
वाऽति पातयेत् ' । वैश्वानरं द्वादशकरालं निर्धेप्येत् अग्रावास्या
पौर्णमासी वा अतिपात्य ' इति । एतेषां समुच्चयो विकल्पो वा इति संशये
सिद्धान्तः । प्रायश्चित्तेषु- उक्तभूःस्वाहेत्यादिप्रायश्चित्तेषु ऐकार्थात्-
दोषनिर्घातरूपैकप्रयोजनकत्वात् निष्पन्ने-उत्पन्नेन यज्ञस्य आसौदिरूप-
दोषेण अभिसम्बन्धः- संयोगः उक्तप्रायश्चित्तेषु तन्निवारणाय शास्त्रेण
कृतः-बोधितः । तस्मात् तस्य दोषत्वारच्छिन्नस्य सर्वस्यैव वैगुण्यस्य
निर्घातः- प्रपञ्च एकस्मादेव भवति । इत्यैकार्थ्यान् समुच्चयः । किन्तु
विकल्पः एव । क्रतुवैगुण्यस्य शास्त्रैकगम्यत्ववच्च निर्घातस्यापि शास्त्रैकगम्य-
त्वमिति भावः ॥ १६ ॥

नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सि० ॥ समुच्चयस्त्वदोषोऽर्थेषु ॥ १७ ॥

यानि न दोषप्रसक्तानि, न वा पुरुषस्य प्रत्येवापानादक्रानि,
केवलं कर्मप्रकरणोत्पन्नत्वेन कर्माज्ञानि विज्ञायन्ते । यथा-यस्या हुतमग्निहोत्र

सूर्योऽभ्युदयात् भैरवश्च निरपेक्ष सौर्वभेकनृपालम्, 'यस्याद्भुतमग्निहोत्र
सूर्योऽभ्युदयात् अग्निं समाधाय वाच यत्वा दम्पती सर्वाद्भुतासीयाताम्'
इति । तानि वैमिक्तिकानि प्राप्ते निमित्ते कर्तव्यानि प्रयानादिवत् स्मृद्धानि ।
अप्येषु दोषाश्रयणात् तेषां समुच्चय एव । यान्ति त्रिहितानि तानि सर्वाण्येव
प्रयोगविधिना गृह्यन्ते । यतः - ॥ १७ ॥

अनध्यायादावपि कर्मकालीनमन्त्रप्रयोगाधिकरणम् ॥ १७ ॥

मन्त्राणां कर्मसंयोगात् स्वधर्मेण प्रायोगः
स्याद्धर्मस्य तन्निमित्तात्वात् ॥ १८ ॥

कर्महृतया विधीयमानानां मन्त्राणामनध्याये पठनं कार्यं न वेति
सशये तादृशमन्त्राणां कर्मसंयोगात्—कर्मणि चेति विधानात्, स्वधर्मेण-
'पर्वणि नाध्येयम् । उति नाध्येयम् । स्तनयित्री नाध्येयम्' इत्यादिग्रहण-
कालीनधर्मेण—अनध्यायभिन्नकालपठित्वरूपणैव प्रयोगः स्यात् । कुत ?
धर्मस्य—एवाध्यायपठित्वरूपस्य तन्निमित्तात्वात्—पठनप्रयोजकत्वा-
दिति पूर्वः पक्षः ॥ १८ ॥

सि० ॥ विद्यां प्रति विधानाद्वा सार्वकालं प्रयोगः
स्यात् कर्मार्थत्वात् प्रयोगस्य ॥ १९ ॥

सार्वकालं—अनध्याये स्वाध्याये च काले, प्रयोगः—तादृशमन्त्र-
पाठः स्यात् । कुत ? विद्यां प्रति अपूर्वग्रहणार्थं—अपूर्वग्रहणज्ञत्वेन
निषेधस्य विधानात् । प्रयोगस्य—कर्मप्रयोगकाले पाठस्य, कर्मार्थत्वात्—
कर्महत्वात्, तत्र स नियमो नेति भावः ॥ १९ ॥

कर्मणि प्रावचनस्वरेण मन्त्रोच्चारणाधिकरणम् ॥ २० ॥

भाषास्वरोपदेशेषु ऐरवत् प्रावचनप्रतिषेधः
स्यात् ॥ २० ॥

'छन्दो वा बहुधाथैव तथा वाजसनेयिनः ।

उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै मापिक उच्यते ॥ २

इति तच्छ्रुत्वा खीयब्राह्मणमन्योपदिष्टस्वरः भाषिकस्वरः । मन्त्रसमा-
न्नाये तु त्रैस्वर्येण पाठः । स प्रावचनिकः स्वर इत्युच्यते । स्थिते चैवं
क्रतुप्रयोगे केन स्वरं शिनीयुक्तमन्त्राणां पाठः कार्य इत्याशङ्काया भाषा-
स्वरोपदेशात् - ब्राह्मणमन्येषु स्वरास्त्रोपदेशात्, ऐरवत् - यज्ञायज्ञा - यौ
अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे' इत्येतस्यामुचि यज्ञायज्ञीयसामगायत्रा ऋत्विजः
'ऐरं वृता उद्गोयं' इति ब्राह्मणेन निहितं वात् गिरापदस्थाने हरापदं
प्रयुज्य गानं कुर्यन्ति । अर्थात् गिरापदस्य यथा तत्र हरापदेन बाधस्तद्वत्
ब्राह्मणोपदिष्टभाषिकस्वरेण - प्राः - ऋः - एः - ओः -
प्रतिषेधः निवृत्तिश्च 'स्यादिति' -
भाषिकस्वरेण कर्माणि मन्त्रपाठः कार्य इति ॥ २० ॥

सि० ॥ मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य प्रायापत्ते
भाषिकस्तुतिः ॥ २१ ॥

१. मन्त्रोपदेशा वा—न हि स्वरविशेषविधानाम् ब्राह्मणस्य प्रवृत्तिः,
अपि औत्पत्तिकस्वरपेतं मन्त्रमनूय तस्य तत्तत्कर्माक्षरं तेनोपदिश्यते ।
स्वरविधाने वाक्यभेदापत्तिः । आरुणीर्न्यायेन निशिष्टविधाने स्वरान्तरस्य
सिद्धतात् द्वितीयस्याद्वयार्थकमनापत्तिः । अतो भाषिकधृतिः—उत्पत्तिः
समये श्रवणं यस्येति व्युत्पत्त्या औत्पत्तिकस्वर एव कर्माणि प्रयोक्तव्यः ।
अन्यथा तस्य भाषिकस्य—औत्पत्तिकस्वरस्य, प्रायापत्तेः—बाधापत्तेरिति
भाषः ॥ २१ ॥

विकारः कारणाग्रहे ॥ २२ ॥

विकारः— गिरापदस्थाने श्वापदविकारो युक्तः प० । कारणाग्र-
हात्— वाक्यभेदादिरूपविकारकारणोभावात् । प्रवृत्ते न तथेति निष्पन्नो
दृष्टान्तः ॥ २२ ॥

ब्राह्मणोत्पद्यमन्त्राणां मापिकस्वरनिष्पन्नाधिकरणम् ॥ ९ ॥

तन्न्यायत्वाददृष्टोऽप्येवम् ॥ २३ ॥

यो हि मन्त्रो मन्त्रकाण्डे त्रैस्वर्येण पठितस्तस्य सैव प्रयोग इति स्थितम् । यस्तु मन्त्रसामान्यायेन पठितः, ब्राह्मणे एव मापिकस्वरणे पठितः । यथा 'तं धै प्रोहेद्वानस्यलोऽसीति' तस्य कथं पाठः कार्यः इति विशये तन्न्यायत्वात्— 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूहसामसु' (पा०-सू० १।२।१४१) इति सूत्रानुसारतः अदृष्टोऽपि— मन्त्रकाण्डे 'अपठितोऽपि मन्त्रः एव— त्रैस्वर्येण पठनीयः । न ब्राह्मणोक्तस्वरणे । तस्य मन्त्रमात्रनिधायकत्वेन स्वर-विधायकस्याभावादित्याशयः पूर्ववक्षिणः ॥ २३ ॥

सि० ॥ तदुत्पत्तेर्वी प्रवचनलक्षणत्वात् ॥ २४ ॥

तदुत्पत्तेः—तस्मिन् ब्राह्मणे तस्योत्पत्तिर्यतस्तरमात् तत्रैवोत्पन्नत्वेन यथा पाठः स एव तस्य मन्त्रस्य स्वरः । नान्य इति-मात्रम् । प्रवचनलक्षणत्वात्— पूर्वोक्तं-लक्षणस्य तस्मिन् सान्नेत्रावयवोपाहतमेव तस्येति ब्राह्मणे पठित-त्वात् मन्त्रस्य, किन्तु ब्राह्मणत्वमिति नाशङ्कनीयमिति भावः ॥ २४ ॥

करणमन्त्राणां पाठानन्तरं पदाध्यायान्तोऽधिकरणम् ॥ १० ॥

मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रांतेन कर्मादि संनिपातः स्यात् सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ २५ ॥

'एवेति ठित्ति, देवस्य स्वा सपितु, प्रसव इत्यादये, ऊर्जे स्वेत्यनुमादि, इमामगृभ्णन् रक्षन्तमुतस्येव्यश्वाभिषानांमादसे' इत्यादिपदार्थ-करणभूतमन्त्राणां करणार्थत्वात्— क्रियार्थत्वात्, स्मृतिद्वारा मन्त्रान्तेन मन्त्रपाठानन्तरं कर्मादिसंनिपातः— कर्तृसम्बन्धः स्यात्— कर्तृव्यः । कुतः ? सर्वस्यमन्त्रस्य वचनार्थत्वात्— लिङ्गकल्पितविषयभिप्रेतत्वात् । अनेन मन्त्रे-णेदं कर्म कर्तव्यमिति । एव लिङ्गकल्पनविधिवाक्येन हि मन्त्राणां तस्य क्रियाया विनियोगः क्रियते । तत्र यथा मन्त्रस्य वैष्यस्य मा भूदिति, मन्त्रेणैव

स्मर्तव्यमिति विधितात्पर्यं कल्प्यते । तथा समग्रसंश्रेणैव स्मर्तव्यमित्यपि शेष-
मन्त्रपाठवैव्यर्थपरिहाराय कल्प्यते इति । 'इमामगृह्यन्ति' क्रियास्मारक-
लिङ्गमात्रेण तत्स्मरणस्य सिद्धत्वात् शेषमन्त्रपाठस्तत्र नैव कार्य इति वृशङ्का
नोदेतीति भावः ॥ २५ ॥

वसोर्धारासु पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपाताधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्ततवचनाद्व्यासयामादिसंयोगः ॥ २६ ॥

'व्यस्ये' सन्तता वसोर्धारां जुहोति' इति श्रूयते । तन्नादिसंयोगोऽ-
त्यन्तसंयोगो वा कर्मण इत्याशङ्काया सन्ततवचनात्—सम्पूर्णकृतनुधातेरिती-
भूय विस्तारोऽर्थः । स च द्वयोः सहभावेनात्यन्तसंयोगे सत्येव भवति ।
नान्यथा संयोगो हि द्वयोर्भवति । नैकस्य । प्रकृते चोभे मन्त्रक्रिये
इति तयोर्धाराया आदेसंयोगः—सहभावेन संयोग । न मन्त्रान्ते संनिपात
इति ॥ २६ ॥

सि०॥ कर्मसन्तानो वा नानाकर्मत्वादितरस्या-

शक्यत्वात् ॥ २७ ॥

कर्मसन्तानो वा—कर्मणा—क्रियाणांमेव सन्तान—सहभावेना-
त्यन्तसंयोगः । न मन्त्रक्रिययोः । कुतः ? नानाकर्मत्वात्—'द्वादश द्वाद-
शानि जुहोति' इति श्रुत्येन सङ्ख्या अनेककर्मत्वस्य तत्र सत्त्वात् ।
तथा हि—गजधमे १ प्रसवधमे २ प्रयतिधमे ३ प्रासित्तिधमे ४ अभीति-
धमे ५ क्रतुधमे ६ स्वरधमे ७ श्लोकधमे ८ थावधमे ९
श्रुतिधमे १० उद्योतिधमे ११ सुवधमे १२ इत्येतेर्द्वादशभिर्मन्त्रनाक्यैः
संख्याधमेकादश्यात्मक द्वादशम् । 'प्राणधमे, अपानधमे, व्यानधमे' उत्या-
दिभिर्मन्त्रैश्च तादृशद्वादशानि सम्मर्शितानि । एतेषु होमद्वादशेषु मध्ये वि-
श्वस्याभावात् सान्तत्यशङ्कार्थं । न मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः । इतरस्य-
तयोः सहोपक्रमस्य अशक्यत्वात्—यत प्रिया आशुनराभिर्नाशिनो ।
मन्त्रस्तु चिरस्थायी । वृत्त्यकालपोरेव सन्तानसम्भव इति भावः ॥ २७ ॥

आधारेऽपि पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपाताधिकरणम् ॥ १२ ॥

सि० ॥ आधारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २८ ॥

आधारे च—दर्शपूर्णमासयोः सन्ततेमाधारयति इति श्रुतम् ।
तत्रापि सन्ततवचनस्य दीर्घधारपरत्वात् पूर्ववन्मन्त्रान्त एनेककर्म-
संनिपात ॥ २८ ॥

एकार्थानां करणमन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सि० ॥ मन्त्राणां संनिपातित्वादेकार्थानां
विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥

‘ पूजा वा विभजतु ’ मगो वा विभजतु ‘ अर्यमा वा विभजतु ’
इति पुरोडाशविभागव्येकजातीयक्रियास्मारकाणां मन्त्राणामनेकव श्रूयते ।
तत्र तस्या क्रियायां तेषां मन्त्राणां विकल्प एव स्यात् । न समुच्चयः । कुतः ?
संनिपातित्वात्—स्मरणद्वारा संनिपत्योपकारकत्वात् । तस्य स्मरणस्यैक-
मेव सम्जातत्वादिति भावः ॥ २९ ॥

संख्यायुक्तवचनविहितानां मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सि० ॥ सङ्ख्याविहितेषु समुच्चयोऽसंनिपाति-
त्वात् ॥ ३० ॥

अग्नौ ‘ चतुर्भिरभिषादते ’ ‘ द्वाभ्यां खनति ’ ‘ पद्भिराहरति ’
इति सङ्ख्याविहितेषु—सङ्ख्यायुक्तवचनविहितेषु समुच्चयः स्यात् ।
असंनिपातित्वात्—कर्मणि स्मरणद्वारा हेतुत्वात् तत्र विधिरलाञ्छाममन्त्रेणैव
स्मरणस्य सिद्धिर्विक्तव्या, अदृष्टार्थगमयेति भावः ॥ ३० ॥

ब्राह्मणेन विनियुक्तानां मन्त्राणां विकल्पाधिकरणम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणविहितेषु च सङ्ख्यावत् सर्वेषामुप-
दिष्टत्वात् ॥ ३१ ॥

‘ उरु प्रथस्वेति पुरोडाशे प्रथयति ’ ‘ उरु प्रथोस्ते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशे प्रथयति ’ इति मन्त्रद्वये पुरोडाशप्रयत्ने ब्राह्मणवाक्येन विहितम् । ‘ तपो ’ समुच्चयो विकल्पो वेति सशये ब्राह्मणविहितमन्त्रेऽपि सङ्ख्यावत्—पूर्वाधिकरणोक्तसङ्ख्यायुक्तमचनविहितमन्त्रतत् सर्वेषां समुच्चय एव । उपादिष्टत्वात्—ब्राह्मणेवाक्येन द्वयोरुपेपादिष्टत्वादिति ॥ ३१ ॥

याज्यावपदकारयोश्च समुच्चयदर्शनं तद्वत् ॥ ३२ ॥

‘ याज्यया जुहोति ’ ‘ वपदकारेण जुहोति ’ इति वाक्यद्वये विहितयोर्वाज्यावपदकारयोर्यथासमुच्चयस्तद्वदयमपीति ॥ ३२ ॥

सि० ॥ विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुतित्वात् ॥ ३३ ॥

विकल्प एव । समुच्चयस्य अश्रुतित्वात्—‘ अश्रवणादि-
त्यर्थः ॥ ३३ ॥

गुणार्थत्वादुपदेशस्य ॥ ३४ ॥

ननु, प्रथनरूपलिङ्गेनैव मन्त्रद्वयस्य पुरोडाशप्रयत्नक्रियायां विमियोग-
सिद्धौ पुनर्विधानेऽप्यर्थम् । अतः ‘ समुच्चयविधानेन तस्य सार्थक्यं वाच्य-
मिति न विकल्प ’ इति पुनराशङ्क्यामाह उपदेशस्य—वाक्यद्वयस्य, गुणार्थ-
त्वात्—‘ स्तुतिरूपगुणार्थत्वात् ’ । अर्थावादात्मके तद्वाक्यद्वयमित्यर्थः ।
‘ गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ’ इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

वपदकारे नानार्थत्वात् समुच्चयः ॥ ३५ ॥

वपदकारे—वपदकारदृष्टान्ते, नानार्थत्वात्—याज्ययादेवता-
स्मरणम्, वपदकारेण प्रदानमिति विभिन्नकार्यत्वात् समुच्चयः । प्रकृते न
तथेति विपश्चिद्वत् इति भावः ॥ ३५ ॥

हौत्रमन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

हौत्रास्तु विकल्परत्नेकार्थत्वात् ॥ ३६ ॥

‘यूपाय उच्छ्रयीषमाणायानुग्रहि’ इत्यथर्षुक्तमुक्तप्रमाणान्तरं होत्रा उच्छ्रयणालिङ्गकमन्त्राः पठ्यन्ते । तेषु ‘उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्धन् पृथिव्या अधि’ इति प्रथमः । ‘समिद्धस्व श्रयमाण’ इति द्वितीयः । ‘ऊर्ध्वं उपुण,’ इति तृतीयः । ‘ऊर्ध्वो नः पाहि’ इति चतुर्थः । एतेषां मन्त्राणां विग्रहः समुच्चयो वेति सशये होत्रास्तु-होत्रा पथ्यमाना एते मन्त्राः, विकल्पेरेण-विकल्प एव तेषां न समुच्चयः । कुत । एकार्थत्वात्-यूपोच्छ्रयणकर्तव्यतास्मरणरूपकार्षेय एकत्वात्, तस्मिन्नेकेन जाते अन्यस्य पठनं निश्चयोजनमिति ॥ ३६ ॥

सि० ॥ कियमाणानुवादित्वात् समुच्चयो वा होत्राणाम् ॥ ३७ ॥

कियमाणानुवादित्वात्-अपर्युणा कियमाण यूपोच्छ्रयणमनुवदति होता प्रैतर्ध्वैः । ततो भिन्नार्थत्वात् समुच्चय एव तेषां मन्त्राणाम् ॥ ३७ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ ३८ ॥

तत्रैव ‘त्रिः प्रथममन्त्राह, त्रिरुचमाम् । अथोतिभ्यतारनुकस्यात्’ इति त्रिः प्रथमोत्तमः च मन्त्रगणनमन्तरा न सम्भवतीति लिङ्गदर्शनमपि समुच्चयस्य उपोद्बलकं दृष्टव्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादः ॥३॥ धा ॥

॥ अथ द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

जपस्तुत्याशीरभिधानानां यन्त्राणां समुच्चयाधिकरणम् ॥१॥

सि० ॥ जपाश्चाकर्मसंयुक्ताः स्तुत्याशीर-
भिधानाश्च यजमानेषु समुच्चयः
स्यादाशीः पृथक्त्वात् ॥ १ ॥

पूर्वपादे अस्पष्टविषयः समुच्चयः प्रदर्शितः । अस्मिन् पादे स्पष्ट-
विषयः स उच्यते । तत्रादौ 'अथ वै केयामाग्नौऽप्यथ' सारस्वतीं बार्हस्प-
त्यामुत्तमामनूष्य वाग्यन्तव्येति । सूत्रकारसंक्षेपार्थं 'वैष्णवीमनूष्य वाग्य-
न्तव्या' । 'सारस्वतीमनूष्य वाग्यन्तव्या' । 'बार्हस्पत्यामनूष्य वाग्यन्तव्या'
'इति दीक्षितस्य बार्हस्पत्यमनात् प्राक् जपार्थं मन्त्राः श्रूयन्ते । 'आग्निर्मूर्धा
दिवः ककुदित्यादयः स्तुत्यर्थाः । 'आयुर्मे देहि' 'यक्षो मे देही'त्यादयः
आशीरभिधानाः । 'एषोऽसि' 'वेवोऽसी'त्यादयः अभिधानार्थिनः । नेते
मन्त्राः लिङ्गेन स्तुत्यार्थाः अनुष्टेयकिंवाविशेषबोधकाः । 'अन् एतेषां भिन्नस्य
समुच्चयो वेति निचारे अकर्मसंयुक्ताः—अनुष्टेयकर्मप्रकाशकरलिङ्गशून्याः,
याजमानेषु यजमानेन पठ्यमानेषु मन्त्रेषु प्रागुक्ता जपाः—जपमन्त्राः स्तुत्याशी-
रभिधानमन्त्राश्च स्तुत्याशीः पृथक्त्वात् अदृष्टार्थत्वाच्च सर्वेषामेतेषां समुच्चय
एव । न भिन्नस्य इति सिद्धान्तः ॥१॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ २ ॥

'त्रिः प्रथमामन्वाहं विरुत्तमाह' इति समुच्चये त्रिङ्गदर्शनं प्रागुप-
चर्णितमेवेति भावः ॥ २ ॥

एन्द्राबार्हस्पत्ये कर्माणि द्विविधं याज्यानुवाक्ययोर्विकल्पा-
धिकरणम् ॥ २ ॥

सि० ॥ याज्यानुवाक्यास्तु तु विकल्पः - स्यादेव-
तोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ३ ॥

‘इदं वा मास्ये हवि प्रियमिन्द्रा बृहस्पती । अयं वा परिपिच्यते
सोम इन्द्रावृहस्पती ’ ‘अस्ये इन्द्रावृहस्पती । बृहस्पतिर्न परिपालु-
यश्चात् ।’ इत्येन्द्रावाहस्पत्ये कर्मणि अनेक-याज्यानुवाक्याः । पुनरुपमात्ता
मैन्द्रावाहस्पत्यलिङ्गकम् । तयोः समुच्चयं पूर्वं यापयेति प्राप्ते उक्तास्तु याज्या-
नुवाक्यास्तु विकल्प एव स्यात् । कस्मात् ? देवतोपलक्षणार्थत्वात् - कर्मणि
गुणभूतदेवतायाः स्मरणार्थं चातस्य तच्च दृष्टं फलमेकेन सिध्यतीति निरूपण-
प्रयोगान्तरार्थे द्वितीयं अभिष्यतीति भावः ॥ ३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

‘ऊरू वै देवानां’ याज्यानुवाक्ये एकया प्रत्यागच्छति । ‘गमयत्य-
ग्नया’ इति एका याज्या एका चानुवाक्येति द्वित्यमुचिर्न दर्शयत्येतद्विहम् ।
ततोऽपि विकल्पः ॥ ४ ॥

सोमक्रयद्रयाणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥

क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात् ॥ ५ ॥

सोमक्रये ‘अजया क्रीणाति । हिरण्येन विणाति । वाससा क्रीणाति
‘एकहायन्या क्रीणातीत्यादीनि दश द्रव्याणि सोमक्रयार्थानि श्रूयते । तत्र
विकल्पः समुच्चयो’ वा तेषामिति निचारे सर्वेषां तेषामेकार्थत्वात् सोमक्रयर-
ूपैकप्रयोजनकत्वात् श्रीहियमवद्विकल्प एव स्यात् त्रयणाध्विति प्राप्ते ॥ ५ ॥

सि० ॥ समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्य समवायात् ॥ ६ ॥

प्रयोगे—सोमक्रयरूपव्यापारे, द्रव्यसमवायात् - अधिकद्रव्यसम्ब-
न्धसम्भवात् समुच्चय एव भवेत् । रूपसौकर्यार्थम् न । विकल्पः । युता प-
द्रव्यवैयर्थ्यापादक इति भावः ॥ ६ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ ७ ॥

‘तं वै दशभिः क्रीणानि । दशाश्वग निराट् । निराजमेव प्राप्नोती’
त्यादिनापि समुच्चये दर्शयति ॥ ७ ॥

उपजनादिप्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सि० ॥ संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

‘गुदेनोपयजति । प्राणो वै गुद’ इत्याग्नीषोमीयपशो गुदेनोप-
यजनं श्रुतम् । तत् ऐकादशेऽपि चोदकेन प्राप्तम् । तत्र तस्य विकल्पः
समुच्चये वेति विचारः संस्कारे च—अग्नीषोमयागे उपयुक्तस्य पशोस्त-
स्य गुदस्य प्रतिपत्तिसंस्कारे तत्प्रधानत्वात्—गुदस्य प्रधानत्वात्,
प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिरिति यावद्गुदानां होमे समुच्चयस्तेषामिति सिद्धान्तः
पर्यवस्यति ॥ ८ ॥

आधाने नैकसङ्ख्याकानां दक्षिणानां विकल्पाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सि० ॥ सङ्ख्यासु तु विकल्पः स्याच्छ्रुति-
विप्रतिषेधात् ॥ ९ ॥

आधाने ‘एका देया, पुद् देया, द्वादश देशा’ इत्येव दक्षिणादानं
श्रुतम् । तत्र सोमकृपयत् समुच्चय इति प्राप्ते सङ्ख्यासु तु—श्रुतेकादि-
सङ्ख्यासु, श्रुतिविप्रतिषेधात्—सङ्ख्याश्रुतिविरोधात् विकल्प एव स्यात् ।
न समुच्चयः । कुत्र १ एकस्य पण्या च समुच्चये सत् दक्षिणाः प्रदत्ताः
स्युः । नैकस्य पण्या वा दानमिति विरोध इति भावः ॥ ९ ॥

पशुगणेषु जायन्तीनां विकल्पाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सि० ॥ द्रव्यविकारं च पूर्ववदर्थकर्म स्यात्तथा,
विकल्पे नियमः प्रधानत्वात् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः ‘आग्नेन जायन्त्या वा पत्नीः संयाजयन्ति ।’
इति श्रुतम् । तत्र कस्यचिच्छेषमूनायाः जायन्त्या अपौरुषेया एव

जाघन्याः आग्नेय सह विकल्पात् तत्पत्नीसंयाजाख्यमर्थमेव । न प्रति-
पत्तिः । क्रियायाः प्राधान्यात् जाघन्याधागुणत्वात् । सा आग्नेय सह
विकल्पिता जाघनी अग्नीषोमीयपक्षौ चोदकेन प्राप्तपि पुनस्तत्र जाघन्या
पत्नीः संयाजयन्ति ? इति श्रुतम् । तेन तत्राग्नीषोमीयपक्षौ जाघन्येवेति
नियमः सिद्धः । तस्मादग्नीषोमीयात् पशुगणे तस्याः प्राप्तिरतिदेशेन । तत्र
सकलजाघनीनां समुच्चयो विकल्पो वा इति संशये द्रव्यविकारं च-द्रव्यस्य
पक्षोः विकाराद्ययथाधनकं पत्नीसंयाजाख्यं कर्म पूर्ववत्-आधाने दक्षिणा-
दानवत् अर्पकर्म स्यात् । यथा तत्र विकल्पस्तथाप्रापि प्राकृतिकवाक्यानुसारो
विकल्पप्राप्तौ पुनरिधानश्रुतिर्जाघन्येवेति नियमः । प्रधानत्वात्-प्रधान-
कर्मायात्, न समुच्चयः । यत्र कर्मणो गुणत्वं द्रव्यस्य च प्राधान्यं तत्रैव
यावद्द्रव्येष्टु क्रियासम्बन्धं एकस्मिन् प्रयोगे । प्रकृते ॥ कर्मणः प्राधान्यात्
समुच्चय इति भावः ॥ १० ॥

सि० आ० ॥ द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयो द्रव्यस्य कर्म-
निष्पत्तेः प्रतिपशु कर्मभेदादेवं
सति यथाप्रकृति ॥ ११ ॥

द्रव्यत्वेऽपि-यतो-
द्रव्यस्य-जाघन्याः-यत्
पुरुषव्यापारादुत्पद्यते तत्प्रयोजनपक्षेऽष्टम् । यथा बहिरादौ एवमप्येकेन जाघ-
नीद्रव्येण पत्नीसंयाजालंकार्यं कृते कार्याकाङ्क्षायाः शान्तत्वात् सर्वजाघ-
नीनां समुच्चयः कथं सिध्यति तत्राह-प्रतिपशु कर्मभेदात्-यावन्तः
पशवस्तावन्ति विशसजानि । एवं विशसनात्मककर्मभेदात् प्रतिविशसन-
जन्मजाघनी प्रत्येकं कार्यमपेक्षते । इति समुच्चयः सिध्यति । एवं सति
यथाप्रकृति-प्रकृतावशेषजाघन्या पत्नीसंयाजसम्पादनं यथा तत्राग्नीप इति
भवति । इत्यादिपः सिद्धान्ते ॥ ११ ॥

कपालेऽपि तथेति चेत् ॥ १२ ॥

यथा विशसनकर्मणः उत्पन्नत्वात् पशुकर्मणो जाघनीसमुच्चयः, तथा कपालेऽपि—'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इति तुषोपन्यस्यत्वात् कपालस्य पुरोडाशकर्मणो तुषोपन्यस्यार्थं मध्यकपालानामपि समुच्चयः स्यादिति चेत्—॥ १२ ॥

न कर्मणः परार्थत्वात् ॥ १३ ॥

न—उभयत्रापि न समुच्चयः । कुत ? कर्मणः—विशसनकर्मण परार्थत्वात्—'एसादशादाना-वरचानि इति' इत्याद्येकादशावदाना-र्थत्वात् । तथा पुरोडाशश्रवणार्थत्वात् कपालसम्पादनस्य । न जाघनीतुषोप-न्यस्यार्थं सौ विशसनकपालसम्पादन-व्यापारी । तस्माद् यदुद्देश्यम् यो व्यापारस्तस्मादुत्पन्न अत्रय प्रयोजनमपेक्षित इति जाघन्या कपाले च न तथेति नैव समुच्चय इति भावः ॥ १३ ॥

प्रतिपत्तिस्तु शेषत्वात् ॥ १४ ॥

प्रतिपत्तिस्तु निर्दिष्टे पशुकर्मणो जाघन्या शेषत्वात् इतशेष-द्रव्य प्रतिपत्तिमपेक्षित इति तस्या पत्नीसंवाजे निक्षेप प्रतिपत्तिर्मेव गुह्य-यत् । नार्थकर्म । अतो न विकल्प इति पुनराशयः प्रसन्नोऽनेन ॥ १४ ॥

शृतेऽपि पूर्ववत्स्यात् ॥ १५ ॥

'येऽणिष्ठास्त्वान रिग्गो शिरिगिष्टाय धूने चरन्' । 'ये स्यन्तिष्ठा-स्त्वानिन्त्राय प्रशने दधधरन्' इत्यमुदशेष्य धूने क्षीरे दधने च पूर्ववत्—जाघनीयस्य प्रतिपत्तिः स्यात् । यतः तत् शृत्वा दधि च 'ये-दधमावास्यापौ-पयोऽमावास्यापानि' इत्यादिमुपजय । उत्पत्तीयेन संयुक्त-तदर्थमेव तत् । 'तच्छ्रुतिरेतुत्वात्' तस्यात्र शिरिगिष्टाय रिग्गो इत्यर्था-न्तरमन भवति । अत्र शेषत्वात् इति शिष्टकर्मणः च प्रतिपत्तिर्मेव ॥ १५ ॥

विकल्पे त्वर्थकर्म नियमप्रधानत्वाच्छेषे च
कर्मकार्यसमवायात्तस्मात्तेनार्थकर्म स्यात् ॥ १६ ॥

नियमप्रधानत्वात्—आधन्यैवेति नियमतात्पर्यकत्वात् विकल्पे सिद्धे
अर्थकर्म स्यात् । दर्शपूर्णमासतः अग्नीषोमीयपक्षौ चोदकशान्नेन जाघन्या
विकल्पेन प्राप्ताया पुनरप्यग्नीषोमीयपक्षौ श्रुत 'जाघन्वा पत्नी' सपाजयन्ति '
इति विधिराक्यं व्यर्थं सचोदकशान्नं, आग्नेन सह तस्या विकल्पे तत्र
प्राप्ते जाघन्यैव पत्नीसंयोजकर्म कर्तव्यमिति नियममात्रविधायकं सत् तत् पुन
श्रुत विधिराक्यामात्रं निवारयति । न ॥ प्रकृतिन प्राप्तमर्थकर्मैव वारयति ।
तच्च प्रकृत्यानुभवादिस्तिष्ठत् । अतो नियममात्रे विधितात्पर्यमिति पञ्चागणे
जाघन्या विकल्पे नियमप्रधानावगम्य धितमित्यर्थकर्मैव तत् । एव शेषे—उपयु-
क्तशेषे श्रुतादावपि कर्मकार्यसमवायात्—संस्काररूपकर्मसाम्यस्य अर्धसम-
वायात्—उत्पत्ते, तेनार्थकर्म स्यात् । यत्र हि प्रतिपत्तिसंस्कारस्तत्र संस्का-
रस्य कचिदुपयोगान्न तमुपयुक्तशेषस्य प्रतिपत्तिर्दिष्टा । इह श्रुतादेस्तु कुत्रा-
प्युपयोगस्यादृष्टत्वात् तस्य प्रतिपत्तित्वं सम्भवतीत्यर्थकर्मैव तदपीति
मात्र ॥ १६ ॥

उत्पाया काम्येन नित्याग्निविकाराधिरूपम् ॥ ७ ॥

उत्पायां काम्यनित्यसमुच्चयो नियोगे काम-

दर्शनात् ॥ १७ ॥

अग्निचयनप्रकरणे निष्पादितामुक्तां प्रकृत्य 'सन्नापेनार्गिन जनयति'
इति श्रुतम् । आहवनीये उत्पान्यत सन्नाप्य तस्माज्जनेनोऽग्निस्तस्यामेव
प्रियते । स च नित्य । तन्मग्निं प्रकृत्य तत्रैव 'वृक्षामाग्नयत्तो मत्सरचस-
कामस्याहव अयदस्यात् अष्टादन्नायज्ञमस्य, वैशुताद् वृष्टिरामस्य' इत्यादि
श्रुतम् । वनदाहे वृक्षामादौ प्रदीप्तो योऽग्निः स मत्सरचसकामस्याभाषना-

मस्य भ्राष्ट्रात् वृष्टिः कामस्य वैद्युतात् अग्निदद्यात्— धारयेदित्यर्थः । स च काम्यः । तत्र काम्यनित्ययोरन्योः समुच्चयः, उत काम्येन नित्यस्य बाध इति संशये नियोगे—विधिवाम्ये आहृत्यनिधानस्य कामदर्शनात्—प्रज्ञावर्चसादि-फलश्रयणात् उखाया काम्यनित्ययोरन्योः समुच्चयः । वृक्षाग्निः केवलनि-धानार्थः । नित्यः सन्तापाग्निस्तु होमार्थः । इति भिन्नार्थत्वेन एकेनापरबाधा-सम्भवात्समुच्चय एवेति ॥ १७ ॥

असति चासंस्कृतेषु कर्म स्यात् ॥ १८ ॥

काम्येन— वृक्षाग्राज्जलदग्निना नित्यत्वाग्नेर्बाधे अर्थान्नित्येऽग्नाव-सति असंस्कृतेषु—आधानादिजन्यसंस्कारश्चन्येषु भ्राष्ट्रादिप्याग्निषु कर्म—होम-कर्म स्यात् तथा चाऽऽधानस्य यामहोमार्थत्वं बाध्येन । अतोऽपि समुच्चयः ॥ १८ ॥

तस्य च देवतार्थत्वात् ॥ १९ ॥

तस्य च— आधानस्य, देवतार्थत्वात्— देवतोद्देश्यकहोमार्थत्वात्—आग्न्युत्पीतद्वारा सर्वहोमार्थत्वादपि नित्येन सह काम्यस्य समुच्चयो युक्तः । न काम्येन तस्य बाध इति ॥ १९ ॥

सि० ॥ विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ २० ॥

विकारो वा—होमार्थं त्रिद्वितस्य नित्यत्वाग्नेः विकारः— तत्कार्य-कारी— तत्स्थानापन्न एव काम्योऽग्निरित्यर्थः । तदुक्त हेतुः— उक्तार्थ-साधको हेतुस्तृतीयाध्यायस्य पप्रगादे दशमसूत्रेण 'नैमित्तिकं च प्रवृत्तौ तद्विकारः संयोगविशेषात्' इत्यनेन उक्त एवेति भावः ॥ २० ॥

वचनादसंस्कृतेषु कर्म स्यात् ॥ २१ ॥

यथासति नित्येऽग्नापसत्त्वने कर्म स्यादित्युक्तं तत्रोपपत्तेः । वचनात् प्रलक्षविधिवचनात्स्यादेव तथा । किमिदं हि वचनं न कुर्वीत । न हि वचनस्यानिवार इति भावः ॥ २१ ॥

संसर्गे चापि दोषः स्यात् ॥ २२ ॥

‘अनये शुचये अष्टाश्याल निर्गपेत् यस्याग्निं प्रादाव्येन ससृ-
ज्येत’ इति श्रमणात् संसर्गे दोष - नित्याऽग्निरगुचि स्यात् ॥ २२ ॥

वचनादिति चेत् ॥ २३ ॥

वचनात्— कामयुक्तवचनानाशुचि न स्यादिति चेत् ॥ २३ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ २४ ॥

तथा इतरस्मिन्— सिद्धात्तमनेऽपि यचनत्वात् असत्कृतेऽपि होम
स्यात् ॥ २४ ॥

उत्सर्गेऽपि परिग्रहः कर्मणः कृतत्वात् ॥ २५ ॥

यच्चाऽऽधानस्याग्ने देवतार्थवादित्युक्त-तत्रोत्सर्गेऽपि- सत्कृतानो-
रुत्सर्गेऽपि ‘य पूर्वेषुरग्निं गृह्णाति स यै श्रोभूते देवता अभिमन्ते’ इति
वचनात् परिग्रहः— देवतापरिमता न परिग्रहः । कर्मण कृतत्वात्—
देवतोद्देश्यकहोमस्य कृतत्वात् । अयं राधान देवतापरिमहार्थम् । नाग्निस्तदर्थः ।
अवाधानं त्वत्रापि क्रियत इति भावः ॥ २५ ॥

वैकारिकाग्रेराहवनीयत्वाभावाधिकरणम् ॥ ८ ॥

स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ २६ ॥

स वृक्षाप्रादानात् ऽग्निः, आहवनीयः—आहवनीयादराध्य स्यात् ।
आहुतिसंयोगात्—दूयते यस्मिन्निति योगार्थमम्भवादिति ॥ २६ ॥

सि० ॥ अन्यो वोष्टत्वहरणात् ॥ २७ ॥

अन्यो वा—प्रसिद्धादाहवनीयात् अथ, वृक्षाप्रात् आष्टादा उच्यते
आहतोऽग्निरथ एव । नाऽऽहवनीयः । यत् आधानादिना सत्कृतेऽग्नौ
आहवनीयशब्दो योगरूढः । न योगमात्रेण यत्र वर्तितुं शक्यः । पदकजा-
दिशब्दवदिति भावः ॥ २७ ॥

वैकारिकाग्रेः आधानिकसंस्काराभावाधिकरणम् ॥ ९ ॥

तस्मिन् संस्कारकर्म शिष्टत्वात् ॥२८॥

तस्मिन्—प्रागुक्ते वैकारिकेऽग्नौ आधानादि सर्गं संस्कारकर्म कर्तव्यम् । शिष्टत्वात्—सर्वकर्मार्थत्वेन तस्य मिहितत्वात् । यथागनादिसंस्कारकर्म न क्रियेत तस्मिन्स्तर्हि तस्मिन्नसंस्कृते वृत्तहोमादिकप्रिगुणत्वादपलं स्यादिति ॥ २८ ॥

सि० ॥ स्थानाद्वा परिलुप्येरन् ॥ २९ ॥

स्थानाद्वा—असंस्कृताग्ने संस्कृताग्निरस्थानात्तत्स्थाने मिहितत्वात् परिलुप्येरन् तस्मिन् तानि कर्माणि । नहि उपलब्धो वृक्षप्रादानातोऽग्निराधानेनोत्पद्यते । यथा गौ चैत्रो मैत्रयानं नियुक्तं मैत्रकार्यं कुरुते । परं तत्र मैत्रमातुरुदराक्षेस्तरणादिकं नापेक्षते । तथा तत्र तस्य तदपेक्षा नास्तीति भावः ॥ २९ ॥

नित्यस्य उर्यस्यामे धारणाभावाधिकरणम् ॥ १० ॥

नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मात् प्रतिषेधः स्यात् ॥ ३० ॥

तस्यामेरोखाया नित्योऽग्निर्नित्यं धार्यं, उत विकल्पस्तस्य धारण इति सुशये विकल्पः । कुत्र ' अकस्मात्-प्राप्तिं विना प्रतिषेधो न सम्भवति । स तु—' न प्रतिसमीधीत यत्प्रतिसमीधीत । भातृव्यमस्यै जनयति ' इति श्रूयते । अतस्तस्य प्राप्तिर्नैकान्धारणविधिं प्रवृत्तते । तथा च निधिप्रतिषेधो स्यात् विकल्प एवेति ॥ ३० ॥

सि० ॥ नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥३१॥

' धार्यो गन्धिय आहवनीय ' इति प्रत्यक्षश्रुतेः नानुमानिकी श्रुतिर्द्रव्यप्रसूता । तस्मात् गन्धियः नित्यधारणात्—प्रत्यक्षश्रुत्या नित्यधारणस्य विहितत्वात् तस्यैवायं प्रतिषेधः । न प्रतिसमिप्येद्विधिं उच्यन्ती

क्रियते । आहवनीयस्थानापन्नत्वादुक्त्याग्नेरपि नित्यधारणं प्राप्तमिति । अतो
नित्यधारणमिधेरभागाच्च विकल्पः । कार्यभागाच्चाधारणमेव तस्येति भावः ॥ ३१ ॥

सत्राहीनयोरनेकयजमानसमवाये शुक्रस्पर्शादीनामेकयजमान-
कर्तृकत्वाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

सि० ॥ परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ३२ ॥

सत्राहीनयोः सर्वेषां यजमानस्यात् 'शुक्र यजमानोऽग्नारभते ।
'यजमानसंमिथौदुंदरी भवति' इति यानि, परार्थानि — यजमानानुरकार-
काणि कर्माणि तानि यजमानगणे एक एव कुर्यात् । न सर्वे । सर्वेषां
प्रवृत्तौ प्रयोजनाभावादिति भावः ॥ ३२ ॥

अहीने शुक्रस्पर्शादावनियतयजमानकृतृकत्वाधिकरणम् ॥ ३२ ॥

सि० ॥ अनियमोऽविशेषात् ॥ ३३ ॥

अहीने—एकेन यत् कार्यं तत् अविशेषात्—विशेषस्याभावात्
अनियमः—येन केनापि कार्यमिच्छर्थः ॥ ३३ ॥

सत्रे शुक्रस्पर्शादौ गृहपतेरेव कर्तृत्वाधिकरणम् ॥ ३३ ॥

सि० ॥ मुख्यो वा अविप्रतिषेधात् ॥ ३४ ॥

सत्रे 'तु मुख्यः गृहपतिरेव याजमान कुर्यात् । अविप्रतिषेधात्-
प्रतिषेधस्याभावादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

सत्रे यजमानसंस्काराणामञ्जनादीनां सर्वगामिताधिकरणम् ॥ ३४ ॥

सत्रे गृहपतिसंयोगात् होत्रवत् ॥ ३५ ॥

सर्वे अञ्जनाभ्यञ्जनमृन्मयः संस्काराः गृहपतेरेव, उत सर्वगामिति संशये
गृहपतिः यजमान एव फलभूषणादिष्वेति शिष्टगानुक्तसंस्कारसंस्कृतः स्यात् ।
न सर्वे स्युः । पुनः 'असंयोगात्—'गृहपतिं दीक्षयति' इति वाक्यस्य-
गृहपतिपदे असंयोगस्य—संयोगाभावात् सत्रात् सत्प्रत्ययभावात् सत्य- शक्ति-
रूपसम्बन्धस्य नियमान्तरात् । सः गृहपतिश्चन्द्रस्य शक्त्याऽत्र सम्बन्धः
अवागितः स्यात् । होत्रवत्—यथा होत्रश्चन्द्रशकोराद्याप्य होत्रा नियमाग-

कर्मण्येव हौत्रपदस्य प्रयोगः, तथाऽत्रापीति । अन्यथा सम्प्र-धो बाधितः स्यात्त-
दयुक्तमिति ॥ ३५ ॥

आम्नायवचनाच्च ॥ ३६ ॥

‘ यो वै सत्रे यहुना यजमानानां गृहपतिः ’ स सत्रस्य प्रत्येता, स
हि भूयिष्ठः ऋद्धिमान्नेति । इह आदयवचनादपि विशिष्टो यजमान एव
गृहपतिरिति सिध्यति ॥ ३६ ॥

सि० ॥ सर्वे वा तदर्थत्वात् ॥ ३७ ॥

‘ ऋद्धिकामा सत्रमासीरन् ’ ‘ द्वादशाह ऋद्धिकामा सत्रमुपेतु ’
‘ सप्तदशावरा एऋषिंशतिपरमा मत्रमासीरन् ’ इत्यादिश्रुतिभिः तदर्थत्वात् -
सर्वार्थत्वात्-सर्वेषां ऋष्यादिपक्षार्थत्वबोधनात् सर्वे एषाञ्जनं दिसंस्कारैः
संस्कार्याः । न गृहपतिरेक एवेति भावः ॥ ३७ ॥

गृहपतिरिति च समाख्या सामान्यात् ॥ ३८ ॥

गृहपतिरिति समाख्या तु सामान्यात्-सर्वसाधारण्यादुपपन्ना ।
गृहस्य- शालाया मलस्य वा प्रभुः सर्वसाधारणमिति शक्यार्थनाशभावात्
इत्याशयः ॥ ३८ ॥

विप्रतिषेधे परम् ॥ ३९ ॥

यजमानोऽऽर्च्यत्वयोर्विप्रतिषेधे- विरोधः परं- आर्च्यत्व-
ऋषिकर्म एव कार्यम् । कुतः ? ‘ यजमानास्ते ऋषिजः ’ इत्यनेन वाक्येन
ऋषिकर्मण आतिदेशिनः यजमानापेक्षया प्रबलत्वबोधनादिति भावः ॥ ३९ ॥

हौत्रे परार्थत्वात् ॥ ४० ॥

हौत्रे कर्मणि होतुः परार्थत्वात्- वर्णार्थं वात कर्म प्रधानम् ।
होता तत्र गुणभूतः । अत एकेनापि कृता तच्चरितानयम् । अम्बुज्जनं फल-
संस्कारः । तत्र यजमानः प्रधानम् । अतः प्रधानसंस्कारागृहीतरिति सर्वे
त संस्कारेण संस्कार्या इति भावः ॥ ४० ॥

वचनं परम् ॥ ४१ ॥

यच्च फलमूयस्त्ववचनमुपन्यस्तम् । तत् परं—अर्थवाद इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

ब्राह्मणस्यैव आर्त्विज्ये अधिकाराधिकरणम् ॥ ४२ ॥

प्रभुत्वादात्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यं—ऋत्विक्त्वं, सर्ववर्णानां—ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानामुपन्यस्यनोत्तर-
मधीतवेदानां विद्यावत्त्वेन प्रभुत्वात्—सामर्थ्यवत्त्वात् स्यात् ॥ ४२ ॥

सि० ॥ स्मृतेर्वा स्याद् ब्राह्मणानाम् ॥ ४३ ॥

‘प्रतिग्रहोऽधिको विधेः’ इत्यादिस्मृत्यैः ‘याजमाप्यापनप्रतिग्रहाः’
ब्राह्मणस्यैव वृत्तुपायाः’ इति वक्तव्यमूत्राच्च ब्राह्मणस्येयाऽऽर्त्विज्येऽधिकारः ।
नेतरयोः ॥ ४३ ॥

फलचमसविधानाच्चेतरेषाम् ॥ ४४ ॥

‘यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विभक्षयिषेत्,
न्यग्रोधास्तिभिर्नाराह्ण्य ताः समिष्य दध्नुन्मुञ्च्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न
सोमम्’ इति सोमपानस्य तयोः प्रति निषेधात् ऋत्विजा सोमपानावश्यकत्वा-
न्नार्त्विज्यमितरयोः ॥ ४४ ॥

सान्नाय्येऽप्येवं प्रतिषेधः सोमपीथहेतुत्वात् ॥ ४५ ॥

एवं सान्नय्ये च ‘न राजन्यो न वैश्यो वा सान्नाय्यं विभेत्, असोम-
पीथी ह्येषः’ इति सान्नप्यपाननिषेधहेतुत्वेन सोमपानानर्हत्वेन श्रुतिर्दर्शयति ।
अतोऽपि नाऽऽर्त्विज्यं तयोरेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

चतुर्धाकरणे च निर्देशात् ॥ ४६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुणेडाशस्य ऋत्विक्कर्तृकशेषमश्वगे ‘ब्राह्मणानामिदं हविः
सोमपीथिना नेहाब्राह्मणश्वस्ततीति’ श्रुतेः यदि राजन्यवैश्योरपि ऋत्विक्त्वं
स्यात् तर्हि ब्राह्मणानामेव सोमपीथिनामिदं शेषमश्वहविः, नेह अब्राह्मणस्य

प्रसक्तिरिति द्युतिर्नाश्वयत् । अशीति च ब्राह्मणनामेवेति । अतोऽपि न तयोरातिशयमिति भावः ॥ ४६ ॥

अन्वाहार्ये च दर्शनात् ॥ ४७ ॥

‘ एते वै देवा अहुतादो यद् ब्राह्मणा यदन्वाहार्यमाह्वरन्ति । तानेव तेन प्रीणाति ’ इति दार्शपूर्णमासस्यामन्वाहार्यदक्षिणाया ब्राह्मणा एव दृश्यन्ते । दक्षिणा च ऋत्विग्भ्य एव दीयते । तस्मादुक्तस्य अस्त्युक्तहेतुस्य स्मृतिभ्यश्च शिष्टाचाराच्च ब्राह्मणनामेव आतिशयम् । नेतरयोरिति निष्कृष्टः सिद्धान्तः ॥ ४७ ॥

इति पूर्वमीमांसासूत्रवृत्तौ भावबोधिण्यां द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ श्रीः ॥

सम्पूर्णश्च द्वादशोऽध्यायः ।

॥ श्रीः ॥

यदीयसम्बन्धमवाप्य पावनम्

अहं कृतार्थोऽस्मि विशुद्धचेताः ।

भवाब्धिसन्तारितशिष्यशृन्दम्

प्रणौमि तद्देशिकपादपङ्कजम् ॥

कृष्णासरिचीरपूतवेणोग्रामनिवासिना ।

पूर्वजाजिततत्रत्यावनिस्थानाल्पवृत्तिना ॥

मारुलकरेत्यन्ववायनाम्ना नृहरिशर्मणा ।

अधीततर्ङ्गीमासाद्वयश्रीरङ्गनाथिना ॥

नागेष्टुवास्विन्दुमिते (१८५९) शाक्रे ईश्वरत्वसरे ।

जगद्गुरुश्रीशङ्करार्यपदपत्र विभूषितम् ॥

कल्पीरलसत्पीठ वन्द्य समवितेष्ठता ।

विद्याशङ्करभारतीत्याह्वेन यत्तिना मया ॥

२ इन्द्रश्चवस्विन्दुमिते (१८७१) विरोधि वत्सरे शुभे ।
 प्रौष्ठपद्यां पूर्णिमायां वासरे सौम्यसंज्ञके ॥
 सौत्रप्रतिपदस्यार्थमादायुक्त्वा ततः परम् ।
 भावार्थो वर्णितो यस्यो सूत्रकृदपिसंमतः ॥
 इन्द्रग्विधा सूत्रवृत्तिः प्रणीता भावबोधिनी ।
 सलीलं श्रौतधर्मस्य मुन्युक्तार्थप्रकाशिका ॥
 सेयमीशप्रसादेन आस्तीकजनतुष्टये ।
 चिरं समर्था सम्भूयादित्याऽऽशंसेऽहमादरात् ॥

॥ श्रीः ॥

आदौ धर्मे प्रमाणं विविधविधिभिदां शेषतां च प्रयुक्तिम्
 पौर्वापर्याधिकारौ तदनु बहुविधं चातिदेशं तयोहम् ॥
 बाध तत्रं प्रसङ्गं नयनयनशतैः सम्यगालोचयद्भ्यो
 मित्रा मीमांसकेभ्यो विदधति सुवि के सादर वेदरक्षाम् ॥
 श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमजगद्गुरुशङ्कराचार्यान्वयसंज्ञाता-
 भिनवपञ्चगङ्गातरिवास-कमलानिकेतन-करवीरसिंहासनाधीश्वर-
 श्रीविद्याशङ्करभारतीस्वामिपादप्रणीता भावबोधिनीसमाख्या श्रीम-
 ज्जैमिनीयसूत्रवृत्तिः समाप्तिमगात् ।

